Иван Унджиев

ВАСИЛ ЛЕВСКИ

Биография

4444

Академично издателство
„Проф. Марин Дринов“

Иван УНДЖИЕВ

Васил Левски

БИОГРАФИЯ

Иван УНДЖИЕВ

Васил Левски

БИОГРАФИЯ

Трето допълнено издание

Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
СОФИЯ • 2007

Иван Унджиев завършва „Васил Левски. Биография“ – най-голямата и значима книга на живота си, през 1945 г. Тя е плод на продължителен труд, започнал още от студентската скамейка. Написана е през младите му, най-хубави и творчески години. Излиза от печат през 1947 г. в скромно следвоенно издание в малък тираж. Получила веднага след отпечатването отличие от Камарата на културата, след 6 години тя е заклеймена от критиката като идеологически погрешна, написана с ненаучна методология. Значението на книгата бе посочено през 1972 г., когато авторът ѝ стана на 70 години. Бе изтъкнато, че тя е плод на дългогодишни научни дирения, че при написването ѝ е използван огромен материал от архивите, както и всички спомени на съвременници и научни изследвания. „Биографията на Левски е най-значителното цялостно произведение за живота и дейността на Апостола, което проследява стъпка по стъпка жизнения и революционен път на големия борец за свобода.“

Кр. Шарова

ISBN 978-954-322-205-6

© Иван Николов Унджиев, 1945, 1993, 2007
© Цвета Иванова Унджиева, предговор, 1993, 2007
© Константин Димитров Косев, предговор, 2007
© Константин Атанасов Жеков, художник, 2007
© Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

НАКРАТКО ЗА КНИГАТА И НЕЙНИЯ АВТОР

В моето детско съзнание баща ми беше преди всичко учител. Той носеше тази благородна професия леко, с удоволствие, с радост. Но още като малко момиче забелязах, че работи и нещо друго, на което се е отдал изцяло: вечер, след като приключеше с учителските си задължения, той запалваше лампата със зелен абажур на писалището си и започваше да работи. Нищо не виждаше, нищо не чуваше извън писмената маса, отрупана с книги и ръкописи. Така го оставях вечер, така го заварвах сутрин. Пишеше винаги с грижливо подострен молив; това, което не му харесваше, изтриваше с гума и отново пишеше с четливия си почерк. Всичко написано прочиташе на майка ми, често с вълнение цитираше откъси от писмата на Левски и повтаряше, че той е най-големият българин, най-честният, най-чистият, в чийто живот няма никаква сянка, няма ни най-малко петънце.

Бе избухнала вече Втората световна война. У дома живееше духът на Апостола. Грижливо написаните с молив страници се трупаха. През 1943 г. София тънеше в мрак, спускахме черни завеси, започнаха бомбардировките. Баща ми пишеше последните глави на книгата за Левски. След голямата бомбардировка от 10 януари заедно с повечето софиянци напуснахме града, заминахме за родния му град – Тетевен. Тръгнахме набързо, с дрехите на гърба си и голяма чанта – ръкописа на биографията – най-ценното, което имаше моят баща, което не можеше да остави в пустия мъртъв град.

Биографията на Левски има своя история, за която бих искала накратко да разкажа. През 1922–1926 г. баща ми следва славянска филология и литература в Софийския университет. Издържа се сам. Става сервитьор във Вегетарианския ресторант. „Вегетарианската гостил-

ница бе за нас нещо като клуб на съмишленици, на търсещи и мислещи млади хора – си спомня приятелят му от ученическата скамейка, бъдещият педагог и психолог Генчо Пирьов, по това време също студент в Софийския университет. – Бяхме толстоисти. Сервирахме по два часа на обед, работехме само за храна, за обяд. Често си увивахме по нещо за вечеря. Никога не взимахме бакшиши. Келнер беше и художникът Стоян Венев. Между посетителите имаше интересни хора – Николай Лилиев, Асен Разцветников, Андрей Стоянов, Димитър Страшимиров."[1]

Авторитетният историк Димитър Страшимиров страдал от болен стомах и бил редовен клиент на гостилницата. Майка ми си спомня, че бил доста капризен и младите келнери отбягвали да го обслужват. Но между стария историк и студента филолог още там, в гостилницата, се създал особен контакт, особено духовно общуване.

През последните две години от следването си баща ми търси, може би неосъзнато, своето трайно духовно поприще, своето призвание.

След много време, вече на седемдесетгодишна възраст, той се обърна с топли думи към начеващите учени: „Младият изследовател не трябва да се бои от голямата, значителната тема... Голямата тема дава възможност на младия автор да израсне в нея и да разгърне по-бързо своите сили и възможности. Или, с други думи казано, за пълноценното плаване е необходима по-дълбока вода."[2]

Съдбовното запознанство с Д. Страшимиров във Вегетарианския ресторант, прераснало във взаимно доверие, взаимна подкрепа и всеотдаен съвместен труд, потопява баща ми в най-дълбоките и чисти води на Българското възраждане. В своя съвсем кратка „служебна" автобиография той отбелязва: „Бях стажант-учител и покойният историк Д. Т. Страшимиров ме взе да му помагам при издирването и публикуването на документалното наследство на Левски. Това обстоятелство определи и основната насока на моите научни интереси – епохата на Възраж-

[1] Спомените на Г. Пирьов са записани и съхранени от мен.

[2] Из словото на Ив. Унджиев при честването на 70-годишнината му.

дането, и по-специално националноревюлюционните борби на нашия народ." Своеобразното приятелство и сътрудничество между авторитетния историк и младежа, току-що завършил университета, продължава до смъртта на Страшимиров в 1939 г.

Ще посоча някои факти от биографията на Д. Страшимиров, които се вписват в създаването на настоящата книга.

Още в началото на 1923 г. Д. Страшимиров е натоварен от създадения наскоро от карловци, живеещи в София, Народен комитет „Васил Левски" и от Министерството на просветата да напише „обстойна и аргументирана биография на Апостола"[3]. Председател на Комитета отначало е старият карловец П. Попов, който умира не след дълго и бива заместен от В. Н. Тантилов (директор на Софийска популярна банка), по-късно от д-р Д. Киров. Отначало в Комитета участват Д. Кацев-Бурски, Г. Станев, Хр. Ив. Герджиков, Минко Генов и Б. Загорски. Някои членове на Комитета умират, други го напускат; на тяхно място са избрани Ив. Попов – един от създателите на българския театър и негов историк, д-р Д. Киров, известен столичен педиатър, и двамата карловци. Министерството на просветата основава общ фонд. Средствата от утра и вечеринки, организирани из цялата страна от учащата се младеж, се събират за издаването на биография на Левски. Д. Страшимиров, който през 1923 г. е учител, бива командирован в Народния комитет „В. Левски". Той започва усилена събирателска дейност: обикаля всички селища в България, свързани с делото на Левски, пътува до Белград, до Цариград. Резултатите са налице: през 1929 г. излиза изключително ценната книга „Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. 1. Извори. Издава Народният комитет „Васил Левски". В своя предговор към книгата Д. Страшимиров отбелязва: „Този том е едно самостоятелно и монографично изследване на всичките съществуващи документи във връзка с животописа на Левски." В края на предговора Страшимиров благодари на

[3] Страшимиров, Д. Т. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. 1. Извори. С., 1929. Предговор от Комитета, XV–XVII.

Михаил Димитров за „приятелските му грижи" да го „снабди с някои неизвестни... ръкописи" и „на младия наш учен Ив. Унджиев". Към него Страшимиров отправя „своята похвала за възторженото му и неуморно съдействие по техника и по много други трудности в подготвяне на настоящата книга. Когато една работа гледаме готово завършена – споделя Страшимиров, – все ни се чини, че е била лесна. Но само оня знае мъките, който ги е изнесъл на своите плещи!..."[4]

Припомняйки тези думи на стария историк, Крумка Шарова отбелязва в своя статия от 1972 г., когато бе честван 70-годишнината на баща ми: „Твърде скъпият на похвали Д. Т. Страшимиров ще да е доловил у младия Унджиев черти на характера и интелекта, които са му дали основание да го привлече за свой помощник в толкова важната работа за издирване на документи от, до и за Левски. И преценката, която ще даде Страшимиров след завършване на подготовката на документите за печат, е една от най-ласкавите, излезли от неговото перо... Ние, които познаваме възторжената и неуморна работа на проф. Ив. Унджиев в зрялата му творческа възраст – пише по-нататък Кр. Шарова, – можем да си представим въодушевлението на неговите 25–26 години, когато, помагайки на Д. Т. Страшимиров в събирателската и техническата работа при подготовката на ненадминатото и до днес по значимостта на своето съдържание документално издание за Васил Левски, се е докосвал за пръв път до оригиналните писма на Апостола... и е изградил в ума си образа на великия революционер, чиято биография ще напише по-късно."[5]

Научният интерес и дълбокото преклонение пред личността и делото на Левски не са обикновено увлечение у баща ми, не идват само като естествено влияние на стария авторитетен историк. Те бързо обхващат цялото му същество, превръщат се в негова съдба. Той не престава да проучва отделни страни от живота и делото на Апостола. През 1930 г. публикува например ценното си изслед-

[4] Пак там, с. XXIII – встъпителна бележка на автора.

[5] Ш а р о в а, Кр. Професор Иван Унджиев на седемдесет години. – ИПр, 28, 1972, № 3, 141–142.

ване „Псевдонимите на революционната комитетска организация в Орханийско и Тетевенско от времето на Левски“[6].

Година преди смъртта си, болен и уморен, Д. Страшимиров постепенно разбира, че не ще му стигнат сили да напише биографията на Левски. И той оставя за продължител на своето дело младия си помощник. След много години, вече на 70-годишна възраст, баща ми си спомни с вълнение за това голямо събитие в живота си: „Трябва да ви изповядам... бях още много млад, едвам бях написал първата си книга, когато видният наш историк Дим. Страшимиров, чиито сили и живот не му стигнаха, за да осъществи съкровената си мечта да напише биографията на Левски, ме облече с доверието си и ме наложи за биограф на Апостола. Въпреки радостта си бях дълбоко смутен. Случаят и доверието на стария историк ми поставиха една голяма, тежка и отговорна задача...“[7]

През 1939 г. Народният комитет „Васил Левски“ възлага на баща ми написването на биографията. Покъсно в краткия предговор към вече готовата книга членовете на Комитета отново отбелязват, че „предсмъртното желание“ на Страшимиров е именно Ив. Унджиев да напише биографията на Апостола[8].

„Васил Левски. Биография“, книгата, излязла от печат през 1947 г. – настоящата книга, е плод на многогодишен всеотдаен труд през най-хубавите, най-творческите години на баща ми. Над нея той работи от 1938 до 1944/45 г. Директорът и учителската колегия в V мъжка гимназия, в която учителства, както и Министерството на просветата проявяват разбиране към неговия труд. Той получава командировки, за да направи необходимите му издирвания и справки. По време на евакуацията книгата е окончателно завършена и преписана. След завръщането си в София през есента на 1944 г. баща ми се

[6] Училищен преглед, 29, 1930, № 3, 390–411.

[7] Из словото при честването на 70-годишнината му. „Първата книга“ е биографичният очерк за Васил Петлешков, първата цялостна биография на Петлешков, излязла през 1935 г. И за нейното написване Страшимиров препоръчва баща ми, като в предговора към книгата отбелязва: „Авторът е млад човек, но той мина школата на дългия и упорит труд за изучаване на миналото...“

[8] Настоящата книга. Предговор, с. 6.

свързва с Народния комитет „Васил Левски“ и представя ръкопис за печат. С отпечатването на книгата се заема създаденото през ноември 1944 г. Министерство на пропагандата, по-късно, през 1945 г., преименувано в Министерство на информацията и изкуствата с министър Димо Казасов, и по-конкретно Дирекцията на културата към министерството с директор Константин Петканов. Издателската дейност на Дирекцията е поета от Отделение за обществено възпитание, ръководено от Атанас Далчев. К. Петканов и Ат. Далчев без колебание приемат ръкопис. Единственият млад историк, който работи в Дирекцията и прочита ръкопис, е Кирила Възвъзова-Каратеодорова. Намеренията са биографията да излезе още през 1945 г., но годините са тежки, книгата е с огромен научен апарат, трудна за печат. Поставената на първата страница година (1945) е погрешна. Биографията на Васил Левски излиза от печат през 1947 г. (това е отбелязано и в карето накрая, така е поправена грешката)[9].

През 1947 г. са закрити и Министерството с Дирекцията за култура на К. Петканов, и издателският отдел на Ат. Далчев. На същото място (срещу Руската църква) на „Цар Освободител“ е създаден Комитетът за наука, изкуство и култура начело с Вълко Червенков. Книгата веднага е забелязана от все още съществуващата през 1947 г. Камара на културата. След излизането ѝ от печат в 1947 г. авторът е награден от Камарата с грамота, подписана от Ал. Обретенов. Наскоро е закрита и Камарата на културата. В страната настъпват промени (1947–1948). Цели шест години след издаването на биографията в печата цари мълчание. Едва през 1953 г. са публикувани редове, написани по добре известните ни „правила“ на критика – разгром[10]. Не съм чула баща ми да коментира тази критика; с автора ѝ след време бяха колеги, в приятелски отношения. Чувала съм от наши историци, че той, вече на стари години, е съжалявал за написаната някога рецензия.

[9] Подробности за издаването на книгата ми разказа К. Възвъзова-Каратеодорова.

[10] Христов, Хр. Иван Н. Унджиев. Васил Левски. Биография. С, 1947. – ИПр, 9, 1953, № 3, 305–311.

Основната оценка на биографията на Левски във въпросната критика се свежда до няколко „унищожителни“ положения: допуснати са идеологически и методологически грешки. Методологията е буржоазноидеалистическа. Проявени са обективизъм и безкритичност към буржоазната историография. Вместо да започне книгата си с разкриване на епохата и на класовите борби и противоречия, биографът се задоволява с формалистично описание на Карлово... Формализъм... груб идеализъм, даже фатализъм... За да се стигне до обобщението: книгата е построена върху ненаучни основи. Изкушавам се да посоча един куриозен за младия днешен читател опит в рецензията да се „оправдае“ авторът на биографията: „Неправилно би било – четем в рецензията – от автора да се иска, особено преди публикуването на статията на др. Вълко Червенков „Към 80-годишнината от гибелта на В. Левски“, да даде напълно издържано определение за класовите основи и характера на революционната идеология на Левски, защото този въпрос едва сега, след публикуването на тази статия, бе изяснен напълно и ясно...“

Между първата биография на Васил Левски от 1947 г. и следващите две по-кратки издания (от 1967 и 1980 г.) няма коренни различия. Оценката, характеристиката на личността и делото на Апостола, на неговото време, на неговите съвременници, както и на най-спорните и сложни въпроси от живота и дейността му са еднакви в трите издания.

Книгата от 1947 г., която читателят държи днес в ръце, е значително по-голяма по обем. Причините са няколко: по-голям и обстоен научен апарат, повече подробности, цялостно цитиране на някои документи и извори от различен характер. Отделено е и повече място на мемоарите. Може да се спори оправдано ли е или не привеждането и на такива мемоари, които са свидетелство за митологизирането на образа на Левски. Но несъмнено авторът се отнася критично към всеки спомен и развива интересни мисли за разказите-легенди, които битуват сред народа (напр. с. 271–273). Обяснимо е и цялостното цитиране на някои документи, тъй като изворовият материал навремето е трудно достъпен за по-широк читателски кръг. В голямата биография от 1947 г. са разгледани по-обстойно такива повратни моменти в живота на Апосто-

ла, като решението му да се откаже от духовния сан. Проследил с убедителен психологически анализ тази сложна стъпка в живота на Левски, биографът естествено поставя въпроса за неговото отношение към религията, за дълбоката неразривна връзка между Апостола и неговия народ (с. 132–139). Някои формулировки на биографа могат да са неприемливи, но цялостният му анализ мисля, че е проникновен и убедителен. Тези негови размисли и психологически вниквания, превърнали се в определена позиция, събуждат най-остри възражения и квалификации в рецензията от 1953 г., за която вече стана дума.

Образът на В. Левски не напусна моя баща. Той продължи да работи над отделни недоизяснени страни от живота му. Двайсет години по-късно съвсем естествено бе неговото желание да види книгата си издадена по-добре, в по-голям тираж. Той стяга изложението, доразвива и прецизира някои свои постановки, съкращава някои подробности в научния апарат, съобразява се с излезлите междувременно ценни изследвания на изтъкнати наши историци. Неизбежни са и някои промени в книгата от друг характер: авторът написва нова встъпителна глава „Епоха и родно място", в която разглежда обществено-икономическата действителност, класовите структури и противоречия, политическите схващания. Това несъмнено е само един от възможните подходи при написването на биография на исторически деец, но очевидно за баща ми през 60-те години този подход е бил задължителен, за да бъде отпечатано второто преработено издание на големия му труд от 1947 г. Неговото лично предпочитание е към другия възможен подход – проблемите на обществено-икономическата и политическата действителност да бъдат поставяни и разглеждани вътре в самото изложение навсякъде, където е необходимо. Само 10 години по-късно, след излизането на второто преработено издание на книгата, като пише и издава в 1975 г. биографията на Христо Ботев, той отново започва изложението си с глава за родното място на поета революционер. Напълно естествено и задължително е било при второто издание на биографията на В. Левски да бъдат съкратени и размислите за религиозността на Апостола. Тези мисли не би било възможно да се публикуват и много години по-късно. Докосвам някои въпроси около изданието на биографията на Левски от 1967 г.,

за да посоча, че рецензията от 1953 г. тегне десетилетия над автора и книгата му. За второто издание се появяват напълно положителни по основния си патос рецензии.

През 1987 г. Н. Хайтов обвини Николай Генчев, Жельо Желев, Христо Христов в национален нихилизъм, нарече ги хулители на българския народ[11]. Началото на „обругаването" на народа ни е поставил според Хайтов Иван Унджиев в голямата си книга за Левски от 1947 г. За мен това е един от абсурдите на времето, в което живяхме десетилетия. Хайтов цитира една мисъл от биографията, в която авторът изтъква, че гробът на Апостола е неизвестен и това не се обяснява „само с условията на робската действителност, нито със събитията, които погълнаха вниманието ни след Освобождението. Значителен дял от вина – четем в биографията – се пада на слабото историческо чувство на народа, което при продължителността на робската неволя обаче не би могло да бъде по-друго" (с. 1076). Ето и коментара на Хайтов: „Така почна преди години спрягането на думата „народ" с една или друга вина към Левски, за да се стигне в наше време до генерални обобщения за пълната деградация на този народ... А работата (при Унджиев) е чиста спекулация: приписва се на народа вината на няколко души (членовете на българската религиозна община в София), че не са поискали за погребение тялото на обесения Левски, за да се знае къде е сега неговият гроб, и ето на, народът „подсъдим" и „подследствен"." Дали са се отразили дългите робски столетия върху националния характер на народа ни, нека решават народопсихолозите, социолозите, историците... А читателят на тази книга нека по съвест прецени дали нейният автор се занимава със „спекулации", или дълбоко се прекланя пред българския национален гений, въплътен в личността и делото на Васил Левски.

Накрая бих изповядала: в моето съзнание отношението на баща ми към Левски винаги се е сливало с отношението му към българския народ. Мисля, че не съм срещала по-силно и по-искрено патриотично чувство от не-

[11] Хайтов, Н. Историята, историците и „критиците" на българския народ. – Литературен фронт, XLII, № 50, 10 дек. 1987.

говото. Никога, при никакви обстоятелства не помня той да е изразил недоверие, недоволство, гняв към народа ни. Възхищаваше се от добродетелите му, вярваше в бъдещето му. Неведнъж казваше: „Народ, който е родил Левски, е велик народ!“

Цвета Унджиева

ПРЕДГОВОР

Апостолът на свободата Васил Левски е гениално творение на Българското национално възраждане. Това е най-плодотворната епоха в новата ни история. Тогава се заражда и укрепва съвременният български народ като обособена етническа общност, тогава се създава новобългарският книжовен език, тогава се изгражда фундаментът на националната ни просвета и култура, тогава се полагат основите на първите общобългарски институции като предвестници на националната ни държава. Епохата на Възраждането маркира прехода на българското общество от Средновековието към Новото време във всички сфери на материалния и духовния живот. В резултат на всестранния стопански, културно-просветен и политически подем в българските земи през Възраждането постепенно нараства и се задълбочава социалният конфликт между проникващите буржоазно-пазарни отношения, от една страна, и османската федерална държава — от друга. Този конфликт намира конкретно проявление в стремежа на българския народ към национално освобождение и своя независима държава.

Първите забележими признаци на възрожденския процес датират още от XVII в. и са свързани със започналото разложение на силно централизираната военноленна спахийска система в империята. Българите търсят и по интуиция намират спасение през Възраждането в демографския растеж, в трудовата стопанска предприемчивост, в рационалните знания и духовното усъвършенстване. Именно техният материален и духовен просперитет неусетно подронва от ден на ден устоите на османското господство. Затова не е случайно, че тъкмо подвластните народи, в това число и българите, играят важна роля в процеса на зараждане и развитие на нови буржоазни обществени отношения в Османската империя. Точно това стои в основата на възрожденското обновление, обхванало българското общество през XVIII и XIX в.

XVI

Стопанският подем през възрожденската епоха намира най-значителна проява в градското стопанство и промишлеността. Наистина тази сфера на икономиката заема относително малък дял, но тъкмо в нея като че ли най-релефно се очертават новите форми и тенденции на общественото развитие.

Промишленото производство се осъществява главно от множество по вид и профил на дейност занаятчийски работилници. В условията на растящите стоково-парични отношения и пазарната конкуренция през Възраждането много занаятчии и дори цели занаятчийски отрасли западат. Много други обаче, които са свързани с местната суровинна база и традиция, успешно се приспособяват към динамиката на пазарната конюнктура и още повече се възмогват. В просперииращите занаятчийски предприятия успешно се внедряват все по-усъвършенствани инструменти, технически приспособления, модерни уреди и технологии. Водната сила на балканските потоци се „впряга“ и рационално се използва като източник на енергия. За първи път през тези години се появява парната турбина, зачестява употребата на съвременни вносни машини. Мнозина възрожденски майстори проявяват дръзка предприемчивост, съчетана с изобретателност, сръчност и въображение. Благодарение на това някои от тях разширяват производствената си дейност. Появяват се манифактурни предприятия, в които все по-често се използват наемни работници. Възникват и първите фабрики. Върху основата на наемния труд и техническите нововъведения се увеличава производителността на труда, а общият обем на промишлената продукция нараства многократно. Буржоазно-манифактурните отношения проникват и обхващат все по-широки сфери от стопанската дейност. Тяхното оформяне, утвърждаване и разпространение е най-отличителното нещо, което характеризира тенденциите в развитието на българските градове през Възраждането.

Специализацията и профилирането на производството пораждат необходимостта от по-тясно общуване и търговски обмен между различни райони на страната. Това стимулира развитието на вътрешната търговия и създава условия за обособяване на единен общобългарски национален пазар в пределите на Османската империя. Както и преди, панаирите продължават да играят важна роля, но през годините на

Възраждането постепенно губят своето значение като единствени национални средища на търговския обмен. С усъвършенстването на търговските комуникации се засилват преките постоянни контакти между различните селища и райони. Така започва да се утвърждава уседналата търговия. В почти всяко по-голямо селище се появяват постоянно действащи търговски дюкяни — магазини. Търговията става доходна самостоятелна професия, пряко свързана с производствено-стопанската дейност.

Важно значение за развитието на възрожденската икономика имат постепенно растящите делови връзки с напредналите европейски капиталистически страни. В резултат на зачестилите контакти с тях в българските земи се инвестират значителни капитални средства, внасят се модерни машини и технологии. По такъв начин чуждестранният капитал обективно допринася за усъвършенстването на местните производителни сили и приобщава страната към постиженията на европейската буржоазна цивилизация.

Най-много нараства международният стокообмен със страните от Централна и Западна Европа. Той се осъществява предимно от български търговски посредници, които натрупват значително състояние и създават собствени търговски представителства (кантори) в много европейски градове. Във връзка с търговската дейност се създават първите български акционерни дружества и първите финансово-кредитни институции.

Материалното възмогване на българите през годините на Възраждането създава условия за рязко нарастване на демографския им потенциал. Ускореното биологическо или физическо възпроизводство на българския етнически елемент в империята е също много важен фактор на възрожденския процес. Въпреки непрестанното изтичане на големи маси от българското население, българското присъствие в империята нараства неудържимо. Нито изселническите потоци на десетки хиляди души след честите войни и въстания, нито системните помохамеданчвания на цели райони, нито физическите изтребления, нито кърджалийските опустошения, нито масовите епидемии и примитивните жизнени условия са в състояние да попречат на българския демографски бум. Българското възрожденско етническо землище се превръща сякаш в същински инкубатор, който бълва непрекъснато нови и нови

хора. Според пресмятанията на етнолозите-демографи възрожденското българско семейство отглежда средно по 5—6 деца. Както селяните, така и занаятчиите изпитват остра потребност от работна ръка, особено при условията на примитивната техника по онова време, когато ръчният труд е незаменим и почти единствен фактор в трудовия процес. Отглеждането на повече деца става насъщна жизнена необходимост на българина. Неговият инстинкт за самосъхранение го принуждава да вижда в своята челяд, освен всичко друго, и незаменима работна сила, сиреч — ресурс, източник на доходи. Оттук произтича неговият постоянен стремеж към повече деца помощници, сътрудници и наследници.

Икономическият подем и демографският растеж през Възраждането протичат едновременно с духовното, културно-просветно развитие на българите. Стопанската дейност е немислима без светски знания. Ежедневната практическа нужда подтиква българина към повече знания. А растящите материални възможности му позволяват да разширява непрекъснато своя достъп до духовните ценности. Животворната сила на познанието просветлява ума на възрожденския българин, галванизира родовата му историческа памет, пробужда и възстановява неговите етнически рефлекси от миналото. Ето защо количественият демографски растеж едва ли би имал някакво значение, ако не протичаше едновременно и в тясна връзка с качествената индивидуална етническа идентификация на всеки имперски поданик при самоосъзнаването му като личност. А тъкмо чрез просветата и културата се създава онази магическа духовна спойка между определен кръг от хора, която ги обособява именно като българи сред пъстрото християнско и славянско множество в Османската империя. В този смисъл може да се каже, че духовната култура е първостепенен фактор на възрожденския процес.

Културно-духовните постижения на българите намират проявление най-напред в сферата на образованието. През годините на Възраждането в страната ни се появяват около 1500 светски училища, много български младежи получават модерно образование в чужбина; създава се периодичен печат; разгръща се разнообразна книжовна дейност; процъфтяват поезията, белетристиката, драматургията, театралното дело, живописта, художествените занаяти, резбарството, строителното изкуство и архитектурата; зараждат се научното и

музикалното творчество; масово възникват читалища като средища на художествена самодейност. В резултат на проявената разностранна творческа активност се създават множество духовни творби, чиято културна стойност не помръква и до наши дни. В тези години израства и се множи българската интелигенция — духовният елит на възраждащата се нация. Постиженията са смайващи, защото са постигнати въпреки верско-народностната дискриминация и без съдействието на държавни институции.

Едва ли ще бъде пресилено, ако кажем, че за относително кратък срок през годините на Възраждането, само за няколко десетилетия, българският народ израства буквално от нищото, за да стане най-многочислената и просперираща нация на Балканите с изявени претенции за независимост и собствена държава. Възрожденските българи наваксват с ускорени темпове вековната си изостаналост, за да се приобщят към модерната европейска цивилизация. Постиженията през Възраждането имат международни измерения и могат да се сравняват със световните образци по онова време. Достатъчно е да спомена имената на Петър Берон, Николо Пиколо, Христо Ботев, Петко Славейков, Иван Вазов, Марин Дринов, Любен Каравелов, Захари Зограф, Кольо Фичето, Александър Екзарх, Станислав Доспевски, Николай Павлович и много други личности — интелектуалци, чието творчество по нищо не отстъпва на тогавашните международни стандарти в съответната област на културата и познанието.

Името на Васил Левски не фигурира сред интелектуалците от Възраждането, ала то блести още по-ярко в друго възрожденско поприще за творческа изява — в сферата на политиката. Прозорливата политическа мисъл и рационалните политически действия на Апостола го утвърждават като всепризнат майстор и ръководител на българската национална революция, без аналог в историята на освободителните движения по света. Неговото изключително постижение се състои не само в прозрението за необходимостта от изграждане на вътрешна революционна организация в страната, а главно в способността му да осъществи тази идея. За сравнително кратко време той успява да изгради такава организация, която включва цяла мрежа от частни революционни комитети в стотици селища на Северна и Южна България. Неговата Вътрешна революционна организация (ВРО) е уникално

творение в съответствие с всички изисквания на конспиративната дейност. Структурата, функциите и задълженията на членовете на ВРО са ясно регламентирани в специално изготвен от него устройствен документ, т.нар. Нареда на работниците за освобождението на българския народ. В Наредата се посочва, че главната цел на организацията е подготовката на българския народ за въоръжено въстание. Трудно е дори да си представим как Апостола е съумял да извърши всичко това почти сам при тогавашните крайно примитивни средства за комуникация и в условията на постоянно преследващите го полицейско-репресивни хайки. Очевидно Левски е разчитал на верни съмишленици по места. Изискването му е те да бъдат „разсъдителни, безстрашни и великодушни". Такъв е критерият му при подбора на членове на организацията. Левски притежава изключителна способност да убеждава хората и да им внушава мислите си, да печели последователи за делото, да ги възпламенява с огъня на родолюбието. Чрез организацията той привлича, възпитава и създава цяла плеяда от хиляди осъзнати български патриоти, готови за саможертва в името на освободителната кауза. Само за 2—3 години, благодарение на неговата организация, българите се превръщат от лоялни поданици на падишаха в народ със самочувствие и претенции, в организирана политическа сила, която става самостоятелен субект в Източния въпрос. Образно казано, със създаването на ВРО Левски дава на българите така нужния им меч, с който те ще могат да си проправят пътя към освобождението през политическата джунгла на Източния въпрос.

Преждевременната злощастна гибел му попречва да продължи интензивната подготовка за решителния час на бунта. Ала и стореното до този момент от него се оказва предостатъчно. Броят на хаджидимитровците и бачокировците сред българите след Левски се измерва с хиляди. В българското общество е вече налице значителна пренагласа в манталитета на голяма част от българите към повишена политическа активност и изявена склонност за решителни действия. Политическите прозрения на Левски се сбъдват много скоро по фантастичен начин. Само две години по-късно, когато политическите обстоятелства възвестяват очаквания съдбовен миг за решителни действия, Левски сякаш задочно присъства в Априлското въстание. Тъкмо неговите хора от ВРО са главните участници и осъществители на въстанието. Захари Сто-

янов е категоричен в това отношение: „...без стореното от този знаменит агитатор (В. Левски), въстанието през 1876 г. щеше да е немислимо. Ние вървяхме буквално по неговите отъпкани пътеки."

Няма съмнение, че чрез ВРО Левски е пряко съпричастен към Априлското въстание с изключителен принос за осъществяването му, както и за политическите резултати от него. Макар да губи сраженията в неравния бой с Османската империя на бойното поле, българският народ печели войната. Финалната развръзка на събитията удивително точно съвпада с целта, която Левски си поставя при създаването на ВРО — политическо решение на въпроса за българското освобождение. Равносметката е впечатляваща. Само 5 години след Левски българската национална държава се появява на европейската политическа карта. Очевидно в политическата дейност само добрите идеи и намерения не стигат. Нужни са още политическа воля, умения, сръчност и колосална енергия за осъществяването на тези идеи и намерения. В явлението Васил Левски е налице пълен синхрон на мисли, думи и дела. Малцина са политическите лидери в новата история на Европа и света, които биха могли да се похвалят с такъв триумф на политическите си начинания.

Приносът на Васил Левски за освобождението е огромен. Ала малцина го осъзнават в пълна мяра като конкретно съдържание. Затова пък всички българи интуитивно усещат Апостола като емблематичен символ на възрожденската епоха. Повечето от хората го възприемат чисто емоционално, като необикновено историческо явление с измеренията на свръхчовек. В такъв смисъл въздейства явният драстичен контраст между невероятната всеотдайност на Левски към националната кауза и този на другите дейци.

В името на националната кауза Левски доброволно се лишава от нормалните човешки блага, от семейство и личен живот, от професионална кариера, домашен уют и битови удобства, за да живее в екстремални условия, при постоянен риск от смъртоносна заплаха. За него обаче това не е някакъв каприз, породен от патологичен мазохизъм, а дълбоко осъзната потребност, премислена необходимост, специфична духовна нагласа на характера му.

Подобно очарование Левски предизвиква с импозантната си гибел като герой-мъченик. Зловещото софийско бесило

поражда алюзията с Христовото разпятие. Аналогията е поразяваща. Подобно на Христос, Левски възкръсва за българите. Дотогава той е почти неизвестен. Знаят го малцина. След обесването му неговата популярност мигновено започва да расте лавинообразно. Куриозното е, че физическото отсъствие на Левски рязко повишава неговия престиж. Казват, че нямало незаменими хора. Това обаче не важи за Апостола. Равностоен заместник на Левски във ВРО не може да се намери. Без него организацията преживява тежка криза. Лидерите на движението начело с Л. Каравелов открито признават своята безпомощност. Това още повече извисява Апостола като най-авторитетен водач с ключова роля в националната революция.

През годините след Освобождението за кратко време Левски добива широка популярност като национален герой от първа величина — той става всенароден кумир. Хората го боготворят, без дори да знаят какво точно е направил. Левски импонира на всички главно като изумителна личност, която съчетава множество най-прекрасни човешки качества и морални добродетели. Същевременно интересът на широката публика към Апостола се засилва от интригуващата загадъчна тайнственост около цялостната му дейност. Фактологията за биографията на Левски е крайно ограничена. Особено що се отнася до изграждането на ВРО. Конспиративният характер на тази дейност плътно прикрива следите му. Почти единствената информация, с която разполагаме, е частично запазената по чудо негова кореспонденция. Това са писмата от него и до него. Ала дори тези автентични документи са труден източник, защото са изпълнени с псевдоними, лозинки, кодове и метафорични езоповски изрази, които се нуждаят от специално разшифроване.

Въпреки твърде оскъдната автентична информация обаче, огромен брой автори от различни жанрове посвещават разнообразни творби на Левски и делото му. Известни са много спомени на съвременници, научни исторически съчинения, документални публикации и художествени произведения от всевъзможни творци на културата и изкуството. Всички творби за Апостола са в една или друга степен мотивирани от емоционалния мотив на възхищение. Това се отнася частично и за строго научните професионални исторически изследвания. Но тъй като фактологическата база е съвсем ограничена, много

автори дават простор на фантазията си. Това пък се забелязва най-често в спомените на съвременниците и главно в художествените творби. Често дори се стига до абсурдни твърдения и откровени измислици.

Ограничената информация за Апостола, съчетана с непрестанно нарастващия интерес към личността и делото му през изминалите години, го превръщат в същинска легенда. Истината и мълвата за него се сливат и преплитат в невероятна смесица, в която трудно може да се разграничи вярното от невярното. Това, естествено, многократно затруднява историческите изследвания. Затова не е случайно, че въпреки изобилието от публикации, сериозните обобщаващи биографични изследвания за Апостола са твърде малко. Първи опити в това отношение правят Георги Я. Кирков (1882 г.), Захари Стоянов (1883 г.), Стоян Заимов (1885 г.), Филип Симидов (1898 г.) и Иван Кършовски (1898 г.), които обнародват кратки биографични очерци за Левски. Техните публикации имат предимно популярен характер. Едва през 1925 г. известният историк на възрожденската епоха проф. Димитър Т. Страшимиров пристъпва към широкомащабно издирване на документи и материали за живота и делото на Левски. Подпомогнат от създадения за тази цел Народен комитет „Васил Левски", Страшимиров подготвя и издава през 1929 г. фундаменталния сборник „Васил Левски, живот и дела, извори. Том I. Извори". Този сборник е сам по себе си голямо научно постижение, защото за първи път документацията за Апостола става достояние на широката публика. Сборникът поставя само началото на замисленото биографично изследване. Преждевременната кончина на Страшмиров обаче не му позволява да продължи предприетото начинание. Той завещава тази отговорна задача на своя енергичен млад сътрудник — учителя Иван Унджиев, който активно му помага за издирването и обработването на документалните материали.

Иван Унджиев се изправя пред голямо предизвикателство — да напише първата цялостна академична биография на Васил Левски. Изключително трудна и деликатна задача. Защото освен споменатите мъчнотии, свързани с изследването, авторът следва да се съобразява с твърде изострената чувствителност на широката общественост към личността и делото на Апостола. Необикновеният и претенциозен характер на темата налага продължително проучване. Тя изисква пълна

творческа концентрация на вниманието за много десетилетия, за цял живот. В този смисъл, като се захваща с подобна импозантна задача, Иван Унджиев проявява похвална всеотдайност, научна дързост и патриотичен ентусиазъм. Той изцяло посвещава научната си кариера на абмицията да напише подобаваща академична биография на Апостола. Това става негова жизнена съдба.

В резултат на многогодишна изследователска работа през 1947 г. Унджиев издава първата обемиста биография на Апостола. Кратък вариант от нея под заглавие „Васил Левски, личност и дело" е обнародвана от издателство „Народна просвета" през 1949 г. През 1957 г. излиза второ преработено и разширено издание на краткия вариант, а през 1961 г. е публикувано трето издание със заглавие „Апостолът на свободата".

Междувременно колектив от висококвалифицирани историци-архивисти от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" пристъпва под ръководството на Кирила Възвъзова-Каратеодорова и Николай Генчев към подготовката на второ издание на документацията за Апостола. То е отпечатано през 1973 г. под заглавие „Васил Левски, документално наследство". В него се правят множество корекции и допълнения към изданието на Д. Т. Страшимиров от 1929 г. Унджиев работи в тясно сътрудничество със съставителите на сборника. Това му дава възможност да актуализира и разшири информационната база на подготвената от него нова цялостна биография на Апостола. Новата биография е обнародвана през 1967 г. от Академичното издателство „Марин Дринов". Второ преработено издание от нея е публикувано през 1980 г., непосредствено след преждевременната смърт на Иван Унджиев. През 1993 г. Академичното издателство обнародва нов вариант на книгата с някои промени в текста и с предговор от дъщеря му, Цвета Унджиева.

В продължение на много десетилетия Иван Унджиев е единственият авторитетен биограф на Левски. По силата на обстоятелствата той е нещо като „монополист" по тази тема. В неговите изследвания темата е сякаш изчерпана до дъно. Изцедена е докрай цялата налична информация — до най-малки детайли и подробности. Какво още може да се очаква? Любопитно е как Унджиев преценява възможностите по този въпрос: „Да се възстанови напълно пътят на Апостола — пише той — е трудно и в редица случаи почти невъзможно. Липсата на

документи, легендите, времето и произволът на спомените са заличили в много случаи дирите на Апостола, грижливо прикривани и от самия него... Днес е невъзможно да се установи точният път на Апостола, както и редът, по който е обикалял отделните селища." Тази песимистична констатация на найдобрия познавач на Левски естествено охлажда всякакви мераци за творчески научни изяви. Затова едва ли може да се очаква в обозримо бъдеще друг автор да ни изненада с нова академична биография на Апостола. В този смисъл биографията на Левски от Иван Унджиев добива стойност на класика и ще се ползва както от сегашните, така и от бъдните поколения българи.

Всички варианти на Унджиевата биография на Левски, обнародвани от 1947 до 1993 г., се различават помежду си в зависимост от политическата конюнктура, която драстично се променя през изминалите бурни години. Авторът е принуден да прави промени при всяко следващо издание с оглед доминиращите в дадения момент идейно-политически интерпретации в историографията на възрожденските явления.

Първото издание от 1947 г., написано през годините на Втората световна война, е проникнато от духа на тогавашната патриотично-романтична традиция, характерна за нашата възрожденска историография. След войната политическата конюнктура в страната рязко се променя, поради което книгата на Унджиев не отговаря на новите идейно-политически вкусове и изисквания. Към Унджиев се отправят остри упреци за проявен идеализъм и липса на социалнокласов подход. Затова при подготовката на второто издание на биографията през 1967 г. Унджиев основно преработва монографията, съобразявайки се с наложените догматични постулати в историческата наука. Към биографията на Апостола се добавя обемиста уводна глава в духа на утвърдената стандартна схема за класово-партийна трактова на възрожденския процес. Едва в поредното издание през 1993 г. биографията на Левски се освобождава от догматични постулати.

Въпреки изкуствено налаганите идейно-политически щампи и допуснатите деформации, нашата възрожденска историография успешно се развива през следвоенните години и регистрира сериозни постижения. Постиженията ѝ са както в многократното обогатяване на информационния масив, така и по отношение на интерпретацията на различните явления.

Всичко това пряко или косвено засяга явлението Левски като ярък символ на възрожденската епоха. В този смисъл постиженията на възрожденската историография спомагат в една или друга степен за изясняване на феномена Левски. Приживе Иван Унджиев рационално се възползва от постиженията на историческата мисъл, които намират съответно отражение в неговите изследвания. След смъртта му в 1979 г. обаче, постиженията на историографията през последните 25 години, естествено, няма как да присъстват в биографията му за Левски. Ето защо при подготовката на сегашното издание се налагат известни уточнения с оглед актуализацията в осмислянето на някои твърдения в предишните варианти на биографията. В това отношение заслужава да се уточни например категоричната постановка на Ив. Унджиев за т.нар. вяра на Левски в собствените сили на народа.

Това твърдение отдавна битува в българската историография, откъдето прониква в медиите с елементарната интерпретация в духа на романтичната екзалтация. Вярата на Левски в собствените сили на народа се възприема буквално и прекалено се абсолютизира. Така се стига до профанация, до абсурдно заключение, което фактически принизява и омаловажава политическото кредо на Апостола.

Едва ли може да се допусне, че политик от ранга на Левски ще се заблуди в преценката си за действителното съотношение между военнополитическите сили и възможности на националната революция, от една страна, и тези на противника – от друга. Дори политическите дилетанти по онова време са знаели, че съотношението е приблизително едно към сто в полза на противника. Същевременно едва ли е възможно Левски де не си е давал сметка за съдбовната обвързаност на освободителната кауза с голямата политика на Великите сили по Източния въпрос. Известно е, че тази злободневна тема е била коментирана ежедневно по страниците на тогавашната възрожденска преса и дори в кафенетата по мегданите.

Изстраданият горчив опит в многобройните освободителни начинания подсказва на българските политически лидери, в това число и на Левски, че в борбата срещу Османската империя предстои да се превъзмогнат две основни препятствия. Първото е несравнимо по-голямата военнополитическа мощ на противника, а второто е т.нар. Източен въпрос. Борбата на Великите сили за наследството на „болния човек“

край Босфора пряко рефлектира върху балканските освободителни движения и от това, кои политически фактори доминират в Източния въпрос, зависи до голяма степен дали революцията на Балканите ще е в подем, или в застой. На практика това означава, че всяко революционно начинание, за да се добере до успешен финал, неизбежно трябва да премине през лабиринтите на Източния въпрос.

Тези две обективни препятствия пред българската революция неизбежно предопределят нейната политическа стратегия. За българските политически ръководители е съвсем ясно, че трудно може да се разчита на успех със силата на оръжието в пряк двубой с Османската империя на бойното поле. Но същевременно им става ясно и това, че именно със силата на оръжието биха могли да се създадат реални възможности и предпоставки за евентуално политическо решение на българския въпрос.

Крайно неблагоприятната политическа обстановка след Кримската война предизвиква дълбока стагнация в българското освободително движение. Пред него се очертават две възможности. Едната е — чрез легални действия по пътя на реформите и компромисите с мирни средства да се постигне някаква възможно по-голяма автономия в рамките на империята. По този начин се избягват рисковани сблъсъци с превъзхождащите сили на противника, но за сметка на това денят на освобождението се губи в далечината на необозримото бъдеще. Другият вариант е чрез общонародна въоръжена акция да се възпламени отново Източният въпрос с оглед създаването на по-благоприятни условия за политическото решение на освободителната кауза. Този радикален вариант е свързан с големи рискове, предполага жертви и кръвопролития, но затова пък би ускорил деня на освобождението. Тъкмо поради това негово преимущество радикалният вариант придобива явно надмощие в националноосвободителното движение през 70-те години на XIX в., а Васил Левски е един от най-енергичните му осъществители.

Радикалният вариант често се практикува и от редица други националноосвободителни движения по известния универсален сценарий, който предвижда: чрез драстична въоръжена акция да се интернационализира конфликтът с оглед да се предизвика намесата на заинтересовани и достатъчно влиятелни фактори на международната арена, т.е. на Великите

сили, с надеждата за евентуално благополучно политическо решение на въпроса чрез дипломатическа конференция или чрез война. Естествено, без гаранции.

Непоколебимата увереност на Левски в революционните сили и възможности на българския народ е подчинена именно на тази политическа стратегия. Българите според него трябва сами да извоюват освобождението си в смисъл, че то трябва да стане всенародно дело. Затова той полага максимални усилия да пренасочи центъра на движението отвън, към вътрешността на страната. Стремежът му е да направи колкото е възможно повече българи съпричастни на делото, така че бъдещото въоръжено въстание да бъде колкото може помасово, за да има нужния политически ефект. Така според него българите ще покажат, че са действителен политически субект с изявени претенции в Източния въпрос. Такъв е смисълът и предназначението на ВРО, която той изгражда търпеливо цели 3 години и зорко я предпазва от прибързани авантюри. Когато П. Хитов го призовава през юни 1871 г. да побърза с въстанието, защото все едно било невъзможно „*да се приготвим както другите сили*", Апостолът му отговаря: „*На това ви отговаряме, че не трябва да бързаме*", защото „*опитът ни показва, че бързата работа излиза ялова*". И добавя: „*Съгласни сме с вас, че нивга не можем се приготви както другите сили* (като противника— б.а., К.К.), ...*но и твърде сме убедени, че трябва поне толкова да се приготвим, колкото е нужно, за да се предвиди една добра сетнина на предприятието ни, защото в нищо неприготвени ще има сетнина нищо и никаква*" (к.а., К.К.).

Очевидно Левски съвсем трезво преценява конкретната политическа обстановка и не вярва в чудеса. Той не храни илюзии, че при наличните потенциални ресурси българският народ ще успее да съкруши Османската империя със силата на оръжието на бойното поле. Стратегическата цел на Апостола е да се подготви народът поне толкова, колкото е необходимо, за да се осигури „една добра сетнина на предприятието ни". Затова той е против всякакви прибързани авантюристични действия и съвсем съзнателно отсрочва за неопределено време деня на въстанието.

Когато на 2 ноември 1872 г. Л. Каравелов призовава Левски незабавно „да повдигне революцията", Апостола категорично се противопоставя. Чрез Старозагорския революцио-

нен комитет Левски му отговаря: „*И най-изветрелият човек не би повярвал, че е възможно да излезе със сполука таквоз бързо движение, когато ний в нищо не сме приготвени*“ (к.а., К.К.). След повече от тригодишна интензивна организационна подготовка за въстание Левски смята, че „ний в нищо не сме приготвени“.

Часът за въстанието според него ще се реши от политическите обстоятелства. В писмото си до Ловешкия комитет от 12 декември 1872 г. той пише: „Според уставът работата е докато не видим, че можем самички да си изтъчем платното, няма да се дава глас за въстание! *А сега излиза друго! Според вънкашните обстоятелства*... Преди няколко седмици Каравелов от Букурещ ме подкани за незабавно въстание. Ние му отказахме, защото още в нищо и никакво не сме приготвени...., върнахме го..., за да се съберем целия ЦК и *да преценим по-добре вънкашните обстоятелства*“ (к.а., К.К.).

Левски е съвсем ясен — времето и обстоятелствата ще подскажат кога да започне въстанието. А дотогава е нужна системна подготовка, за да се създаде колкото може по-силна и боеспособна вътрешна организация, чрез която българският народ ще посрещне както подобава изискванията на момента като активен политически субект в хода на събитията, с оглед „добрата сетнина на предприятието ни“.

Политическите прозрения на В. Левски много скоро се сбъдват. Външните обстоятелства през лятото на 1875 г. дават сигнал за Априлското въстание, а „добрата сетнина“ от него е налагането на Българския въпрос като централен проблем за неотложно решение на Цариградската посланическа конференция на Великите сили през декември 1876 г.

Уточнение се налага и по изразеното становище от Ив. Унджиев по дискусионния въпрос за БРЦК. Авторът се придържа към преобладаващото преди години мнение в историографията, че Левски е организационно обвързан със създадения от Л. Каравелов комитет в Букурещ (Български революционен централен комитет, БРЦК) през есента на 1869 г. или през пролетта на 1870 г. Оттук се прави заключението, че ВРО, която Левски изгражда в страната, е обвързана организационно с БРЦК и дори че в някаква степен му е подчинена. Това становище обаче през последните години не се потвърди от убедителни аргументи. Напротив, то е в пълно противоречие с основния замисъл на Левски за пренасочване цен-

търа на движението отвън към вътрешността на страната. В това отношение Левски многократно изразява мнението си по най-категоричен начин.

Със свойствената му добросъвестност да се придържа стриктно към фактите от наличната документация, в изложението на своята монография Унджиев пресъздава обективно как стоят нещата в действителност. В биографията на Апостола той убедително показва, че до Общото събрание на ВРО и БРЦК от април 1872 г. ВРО е напълно самостоятелна организация, а Левски няма организационна връзка с Каравелов и политическата групировка около него. В този смисъл се забелязва очевидно противоречие в монографията. От една страна, се приема декларативно становището, че БРЦК и ВРО са организационно свързани, а от друга, се доказва фактически обратното.

Подобно противоречие се забелязва и по въпроса за т.нар. предателство на поп Кръстьо при залавянето на Левски в Къкринското ханче. Съмненията за подобно предателство се разпространяват като мълва още преди Освобождението. След това обвиненията срещу него още повече нарастват едновременно с растящата популярност на Апостола. Екзалтираната общественост се нуждае и търси изкупителна жертва за неговата гибел. Откликвайки на емоционалните настроения, Иван Вазов с гениалното си перо приковава по най-ефектен начин поп Кръстьо на позорния стълб. След неговата знаменита поетична творба за Апостола съмненията за предателство се превръщат във всеобщо убеждение и „неоспорим факт". Така версията за предателството безпрепятствено прониква в историографията и заема трайно място в нея до ден днешен. По обясними причини след войната тази версия добива актуалност и рационално се използва в масовата атеистична пропаганда. Оспорването ѝ е нежелателно и недопустимо, въпреки че достоверни исторически доказателства за извършено предателство от поп Кръстьо не са открити.

По силата на обстоятелствата в монографията за Левски Иван Унджиев възприема изцяло официалното становище по въпроса за предателството. Придържайки се обаче стриктно към документацията, авторът изненадващо изтъква някои важни подробности, които рязко се разминават с тезата за предателство. От документалния анализ на Унджиев става ясно, че поп Кръстьо няма никаква връзка с Апостола при

неговото посещение в Ловеч. Той изобщо не е знаел, че Левски е в Ловеч, и дори дали има намерение да идва в града. При тази категорична констатация на автора неизбежно възниква недоумението: как може да издадеш нещо, за което не знаеш нищо!? Очевиден абсурд!

Едва през последните години тезата за предателството на поп Кръстьо открито се оспорва с аргументи както в медиите, така и в историографията. Опитите в това отношение очевидно ще продължат, за да се стигне до аргументирано научно становище в името на историческата истина.

Настоящото юбилейно издание на биографията на Апостола е подготвено върху основата на актуализирания вариант на последното академично издание от 1993 г. Нека се надяваме, че поредното ново издание на значимото монографично изследване на Иван Унджиев ще бъде подобаващ начин Българската академия на науките да ознаменува 170-годишнината от рождението на великия българин.

София, 6 април 2007 г. *Акад. Константин Косев*

ИВАН Н. УНДЖИЕВ / ВАСИЛ ЛЕВСКИ

ИВАН Н. УНДЖИЕВ

ВАСИЛ ЛЕВСКИ

БИОГРАФИЯ

СОФИЯ * 1945

ПРЕДГОВОР

С настоящата обстойна и документирана биография на Апостола на българската свобода Народният комитет „Васил Левски“ смята, че е постигнал една от своите най-големи задачи. Възникнал в името на идеята да съхрани всичко, което е свързано с личността и делото на великия Апостол, Народният комитет още в самото си създаване схвана, че крайната цел на неговите усилия трябва да бъде една пълна, критична и документирана биография на Апостола. За членовете на Народния комитет „Васил Левски“ нуждата от една такава биография се явяваше като нравствена повеля пред паметта на Апостола и като най-пълен израз на култа към безсмъртното му дело.

Първоначално комитетът възложи написването на биографията на историка на нашето политическо възраждане Д. Т. Страшимиров. Под негова редакция през 1929 година комитетът издаде в една обемиста книга, под надслов „Васил Левски, том I, извори“, всичките писма на Апостола, заедно с редица други документи и спомени във връзка с неговата дейност. С тоя труд, който ще остане една основна книга за всички, които изучават делото и личността на Апостола, пътят за неговата биография до известна степен бе вече подготвен. Вместо да пристъпи обаче към самата биография на Апостола, Д. Т. Страшимиров се задълбочи по-нататък върху старата история на Карлово, както и върху редица общи въпроси из областта на нашето политическо възраждане. Така той приготви един обстоен труд, който ние откупихме преди смъртта му. Намеренията на покойния историк бяха този ръкопис да се обнародва като втори том, а същинската биография, която той смяташе тепърва да пише, да излезе като последен том. Смъртта осуети тези му намерения и въпросът за биографията на Левски остана открит.

В изпълнение на поставената си цел Народният комитет възложи на своя член г. Иван Н. Унджиев, най-близък сътрудник на Д. Т. Страшимиров в подготовката на издадените по-рано писма и документи, да напише биографията на Апостола. Това бе и предсмъртното желание на Д. Т. Страшимиров.

Трябва да отбележим с особено задоволство, че г. Иван Н. Унджиев положи изключително старание и изпълни по най-задоволителен начин възложената му задача. С голяма вещина той вникна в живота на великия Апостол и даде една изчерпателна, обективна и документирана биография, каквато ние отдавна желаехме да имаме. Членовете на Народния комитет „Васил Левски", които отблизо следяха работата на г. Иван Н. Унджиев, знаят най-добре големите трудности, които той трябваше да преодолее, а сега, когато биографията е вече завършена, разбират най-добре сложността на задачата му и стойността на неговия труд.

Като се надяваме, че настоящата биография ще бъде оценена по същия начин от българската общественост, ние дължим първи да изкажем на уважаемия автор нашата голяма благодарност и признателност.

Следващата задача на Народния комитет „Васил Левски" ще бъде да осигури средства и да подготви условия за написване историята на родния град на Апостола. В това отношение комитетът храни надежда, че както досега, така и занапред той ще има пълната подкрепа на нашето общество.

София, декември 1945 година.

Народен комитет „Васил Левски".

Азъ самъ са обещалъ на Отѣчеството си жрьтва за освобожденіето му, а не да бѫда кой знай какъвъ.

В. Левски, писмо отъ 1. Ш. 1871 г.

На такива хора дай работа, които са разсѫдителни, постоянни, безстрашни и великодушни.

В. Левски, писмо отъ 16. IX. 1872 г.

Всичко са състои споредъ насъ въ нашите задружны силы, противъ тяхъ неможе противостоя и най силната стихіа.

В. Левски, писмо отъ 6. X. 1871 г.

ГЛАВА ПЪРВА

РОДНО МЯСТО

I

Карлово, роднят град на Апостола, лежи въ една долина, чиято природа омайва със своя пленителен контраст. От север Централният Балкан гордо възвишава своята исполинска снага. В ляво тежкият масив на Вежен затваря хоризонта до над Клисура, а от другата страна Юмрукчал, възмогнал се до небесата, сурово и величаво се спуска над Калофер. И в средата на тая величествена стена между двата исполина, до над самия град възправя широк гръб Амбарица. Тя нашепва легенди от миналото, пази своя любим град от студения лъх на севера и му изпраща своя поздрав по Старата река. Стремително се спускат бистрите води, удрят се с звън в камънаците, пропадат в шеметни бездни, беснеят и най-сетне с луд скок се хвърлят в низината. Това е Сучурума – хвърчаща вода. В неговите сини води се оглежда небето, а в буйните му и разпенени струи ечи песента на Балкана. Оттука, вече успокоени, водите поемат пътя за града, разделят се на много вадички, които се провират под зидовете, преминават в дворовете, напояват градините и излизат на улиците, за да обходят целия град. Калдъръмите са чисти, градините са свежи, а кичестите дворове са потънали в зеленина и цветя. Тиха самотност и свежа ведрина облъхва къщите, скрити зад високи каменни огради. А широколистни орехи и кестени величествено издигат могъщите си клони над къщи и дворове.

И неусетно, сякаш от самия град, започва долината, чиято необятна шир се губи на юг в прозрачната синевина на Средна гора. Яркото слънце залива цветистите губери на розови градини, листати лозя, богати ниви и ливади. Смаяният поглед е възхитен от неизразимата красота на полето, от живописното разнообразие на тоновете, от пленителната ведрина на въздуха и небето. Задушевната и нежна красота на долината смекчава суровото величие на Балкана.

Още открай време долината е осигурявала поминъка на българина. За него трудът на полето е бил всякога извор на благополучие. Балканът е бил пък винаги буден страж, смел защитник и сигурна закрила в тежки дни на живота. При това той е вдъхвал твърда самоувереност, и българинът се е чувствувал господар на своя имот, на своя труд и на своя живот.

Историческият живот на Карлово обаче започва с редица селища, чиято неясна съдба се губи в мрака на миналото. Карлово е до известна степен „прям наследник на тия селища и крепости, които през различни епохи са възниквали, процъвтявали и загивали в близката околност, без дори да отбележат имената си въ историята."[1]

По долината на Стрема (Сирмус) още в началото на римското владичество е минавал главният път от Тракия за Дунава, известен под името Траянов път, който изгубва значението си едва след създаване на българската държава, когато аренатa на историческите събития се измества към Източния Балкан.

Близо до днешното Карлово са съществували две тракийски селища или светилища: едното половин час на запад от местността „Св. Троица", а другото на изток, пак на същото разстояние, до местността „Св. Пантелеймон". Тия две днешни оброчища са заместници на средновековни манастири и църкви, които пък са възникнали по всяка вероятност върху развалините на стари езически светилища.

Пак в съседство с Карлово се търси мястото на стария укрепен град и столица на долината – Копса (Копсис), име отчасти запазено и днес – Гйопса – като второ наименувание на р. Стрема, особено в горното ѝ течение, което име носи и самата долина на реката. И сега твърдението на Иречека, който отождествява Копса с развалините на „Дългия град" (Узуншехир), не може да се докаже.[2] Предполага се обаче остатъците от тоя град да се намират не между Карлово и Сопот, а северозападно от Сопот, по средата на пътя и малко на север между Сопотъ и Клисура.[3]

През XIII и началото на XIV в. тоя край споделя неспокойната съдба на цялата подбалканска област, която е влизала в родовите владения на Смилец и е била важна

пограничната област. Ежбите между двата болярски рода, Тертерий и Смилец, и отслабването на централната власт правят областта арена на кървави войни.

Когато Светослав Тертер възстановява на търновския престол династията на Тертериевци, братята на избягалия цар Смилец отиват въ Цариград и оттам с помощта на византийците, с които се сродяват и им стават послушни оръдия, повеждат борба за наследство на българския трон. Радослав, по-голямият брат, се опитва пръв, но бива разбит, пленен и ослепен от Елтимир, чичо на Светослава. По-щастлив е бил по-малкият брат Войсил. След смъртта на Георги Тертерий II в 1322 г., който не оставил наследници, Войсил с византийска помощ навлиза в подбалканските земи и сполучва да заеме градовете от Сливен до Копсис. Така след 23 годишно изгнаничество той образувал княжество под върховенство на Византия и с главен укрепен град Копса.

Михаил III, новият владетел на българския трон, се нахвърля най-напред върху черноморските владения на византийците. Последните очаквали помощ от Войсила, който в това време заболял от отровни гъби и не можал да се яви в помощ на покровителите си. Във втория си поход Михаил III напада Войсил, който се затворил в главния си град Копса. Поддържан усърдно от византийците, той се държал храбро, докогато започнали да го изоставят собствените му привърженици, чиито симпатии към законния владетел на трона растели. За да не падне в плен, Войсил избягал тайно при своите покровители византийците и изчезва окончателно от историческата сцена.

Със смъртта на Георги Тертерий II и изчезването на Войсила, последният член от рода на Смилец, се умиряват подбалканските земи. Те били присъединени наново към царството, което положение остава непроменно и при Иван Александър до турското завоевание.

Обаче Карлово изниква в по-късно време, когато подбалканските земи падат още при първите вълни на турското нашествие и когато завоевателите поискаха да издигнат свой икономически и административен център на долината.

Основаването на родния град на Апостола става, според основното и грижливо проучване на Д. Т. Страшимиров в споменатия му посмъртен труд, през царуването на Баязида II и съвпада с пристигането на Карлъзаде Лала Али бей на мястото на днешното Карлово. Баязид се възцарява в 1481 год., а създателят на Карлово, видният турски сановник и възпитател (лала) на Джем султан, Карлъзаде Али бей, построява Куршум джамия, както гласи надписът ѝ, в 1485 година.

Баязид в първата и втората година на своето царуване е бил твърде много зает с по-важни държавни работи и най-много в борба със своя по-малък брат Джем султан, претендент за престола. Сам Карлъзаде Али бей, за да построи джамия и да я надпише, трябва да е пристигнал в Сремската долина малко по-рано, за да се устрои и помисли за молитвен дом. С една дума Карлово възниква между тия две дати и най-вероятно към 1483 година.

Кога става точно турското заселване в Карлово, с положителност не може да се установи. Очевидно е, че в 1485 година пришълците са имали вече установено някакво селище, а Карлъзаде Али бей строи и джамия. Във всеки случай, както справедливо бележи Страшимиров, „възникването на самия град съвпада с първоначалното пристигане и фактично установяване на Карлъзаде тук".[4] С ферман Баязид I дава селото Сушица с „принадлежащите му земи и граници" на Карлъзаде Али бей в ленно владение.

Видният селджук, „човек умен, добре развит и просветен", става основател на новия град, като заседнал първоначално извън Сушица, над горния край на селото. Пришълците завоеватели построяват жилищата си по равнината отляво и малко на север край селото. Те постепенно се втурват в него, а и самите селяни в по-ново време се прехвърлят в града.[5] Създателят на града му дава и своето име Карлъова (земя на Карлъ).

Тези външни обстоятелства, характерни за времето, не изчерпват въпроса за създаването на Карлово. Към края на своя живот карловският феодал Карлъзаде Али бей се прибира в Мала Азия, в родния си

град Коня, като завещава своя феодален имот от земи, къщи, гори, планини и мери на цялото село Сушица на построената от него Куршум джамия и назначава за управители и помощници своите пет сина и бъдещите им наследници.

Мистично настроеният основател на Карлово се отдръпва ог живота и завещава целия град с землището му на джамията. Волята на завещателя прави града и землището му вакъф, т. е. свещенна и неприкосновена собственост на джамията. С една дума имотите не могат да бъдат частно владение никому, затова не могат да се продават, да се подаряват или залагат. Българското население обаче освен законния десятък към джамията не плаща друг данък комуто и да било. Това е изричната воля на завещателя. Неговият град има свое общинско управление и свои хора да събират данък; самият той е уговорил в Цариград каква част от тоя десятък трябва да вниса на държавата.

От това положение на нещата следват няколко извода. Карлово, като централен град в околността, остава стопански автономен. Той живее един независим живот, до известна степен изолиран дори от околийската власт, макар че отрано още градът е седалище на околията.

При това до края на 18 столетие Карлово се описва като град с 3/4 турско население.[6] Наистина под сянката на вакъфа българското население е гарантирано от произволите на централната власт, с която няма пряк допир, но унижената и обезправена рая е лишена от всяка собственост и следователно е засегната в най-реалните си интереси. Еднородна в своя състав (в Карлово никога не е имало гърци), тя все пак застава лице срещу лице с потисника.

Отчуждеността на основателя и на неговите наследници от околните владетелски съседи от една страна, заедно с постоянния гнет от численото надмощие на завоевателя, дават отпечатък върху цялото битие на Карлово, което се доста различава от другите центрове на народното възраждане.

В Котел, Калофер, Копривщица, Елена и др. няма турци. Турската власт се представя от бей, чието съществуване едва се чувствува. Робската неволя не тегне пряко върху родните огнища.

Споменатите селища имаха и една друга привилегия. Те представяха сами себе си пред държавната власт. Като общински водачи се издигат от раята чорбаджиите и, признати от властта, представят поробената маса пред господарите. Чорбаджията бива „избран и повикан от самата завоевателна власт да се превърне в управителен неин орган, да се издигне във власт над останалата поробена българска маса“.[7] Тъй е в другите балкански селища. Но Карлово не познава тая обществена формация. В неговото минало няма нито назначен, нито признат от държавната власт чорбаджия. „В Карлово чорбаджилъка е неизвестен“[8], бележи един от първите изследователи на миналото на града. Няма място за чорбаджия в един вакъф, където няма частно владение и всичко принадлежи на джамията. Градът не излъчва нито джелепи, нито бегликчии, които се радваха на власт по-голяма от тази на чорбаджиите. Едно признаване на служебни положения би „противоречало на вакъфския институт, представящ чисто религиозна формация, откъсната изцяло от светската власт горе и от нейната мрежа в страната“.[9]

Изобщо в Карлово, където няма частна собственост на земя, няма чифликчии, бейове и чорбаджии, няма и лагери. Карлово, както бележи историкът на нашето политическо възраждане Д. Т. Страшимиров, не познава и двата исторически елемента на нашия живот от онова време – войници и хайдути. Липсата на първите ще обясним със селджушката изолираност на града. Никой отвънка не се меси във вътрешния живот на града. Карлово има свой режим, който запазва от външно вмешателство и християнското население. За войнишки семейства или общини се говори само в споменатия султански ферман, но преди учредяването на вакъфа[10]. При тези обществени черти, които изтъкнахме досега, в Карлово няма почва и за хайдутство. Градът не избързва в развитието на обществената мисъл и борба, а следва един по-спокоен път на развитие.

Благодарение на тия особени обстоятелства българското население в Карлово отрано се осъзна като цялост, изгради своето народностно единство, запази своята племенна чистота, не разяждана от вътрешни противоречия, идейно споено в своята вярска и езикова обособеност. Народът,

който бе единен в своето самосъзнание, живее отделно от завоевателя и образува по-късно „отделна община с общински съвет и с кмет, в която община турците не са се бъркали“[11]. Следният документ, който пръв изнесе В. Александров, иде да потвърди това развитие на общественото съзнание у карловци, резултат несъмнено на оня духовен подем, който закипява в родния град на Апостола през време на Възраждането и върху който ние ще се спрем по-нататък.

Карлово 1864, августъ 15.

Сосъ Божию Милостию и сосъ желание народну поставиха следющите лица: отъ Пею Махале, г. Петъръ Дочевъ, Иванъ Манчевъ и Иванъ Колевъ; отъ Сърпъ Махала г. Нено Бончевъ, х. Ангелъ Донковъ и Донко Янколовъ; отъ Михалъ Махле г. Ненко Петковъ, Вълко Николовъ и Георги Ч. Чунтевъ; отъ Табакъ Махале г. Георги Лазаровъ и Генко Атанасовъ; отъ Перекендишка Махала – Печо Костовъ.

И са упълномощаватъ да се грижатъ една година за всичкитѣ обществени работи, за увѣрение на което имъ се даде пълномощно писмо, потвердено съсъ подписи съсъ приложението селскиятъ печатъ, освенъ това имъ ся вручиха селскиятъ и мохтарскиятъ печати: Селскиятъ една часть на г. Георги Ч. Тунтевъ, втора часть на г. Нена Бенчевъ, трета часть на г. Иванъ Колевъ, Мохтарскиятъ у г. Петъръ Дочева[12].

II

Карлово излъчи само една обществена наслойка – еснафството, което достигна завиден разцвет и циментира още по-здраво народното единство. Единството между еснафството, което отделя и първите търговци, и селската маса е неразривно. Целокупният народ е еднакво изложен на безправие и унижение като роб, а „еснафът е неразделно на поста си при своя народ в тая мълчалива борба за съществуване“[13]. Към тая борба той прибавя подвига на своя занаят и творчество, чрез което се издига от останалата маса. Така той става икономически по-малко зависим и олицетворява прогреса на своя народ.

Удивителен е наистина тоя разцвет на занаятите и домашната индустрия в Карлово, който започва още

преди Възраждането и дава индивидуален отпечатък на родното място на Апостола. Като разглежда стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетие, д-р Иван Сакъзов бележи, че една твърде богата област със сурови кожи била Гйопса".[14] Гйопса се среща много често като област, отгдето се закупвали кожи и восък в големи количества".[15] Същият познавач на стопанското минало намира конкретни сведения за тая ранна търговия на Карлово в търговските книги на голямата фирма на Бенедето Рести, чието седалище е било в София. В продължение на 20 години Рести закупвал от Гйопса големи количества всякакви видове сурови волски, кравешки и биволски кожи.

На 20. VI. 1596 год. Рести заплатил 9442 аспри за 54 говежди и 23 $^{2}/_{3}$ биволски кожи. През 1595 год. от Уста Мехмедов закупил 148 волски кожи по 50 аспри, а на следната година през февруари дал капаро 13 дукато за нова доставка. Али Даде на 3. X. 1598 год. доставил на Рести 995 волски и 30 биволски кожи, а Юсуф, син на Деде, доставил още 35 биволски кожи по 350 аспри.[16] През 1599 год. са били изнесени от София и Гйопса 360 говежди и 65 биволски кожи[17], а през 1600 год. само от Карлово са били закупени 250 говежди кожи[18], а от Гйопса и София в същата година са били изнесени 724 сехтияни кожи.[19] През 1595 год. кожите били изнасяни направо за Италия, но най-често били изнасяни през Родосто, където пристигали транспорти с кожи от Пловдивско, Гйопса и Провадия.[23] Изобщо Гйопса се явява като стоварище на кожи и вълна, които били изнасяни през Родосто. До края на 17 век обаче дубровчаните са били изместени от търговци чужденци и най-вече от местни търговци.[21]

Въ Карлово има добри условия и за обработване на кожи, та по всяка вероятност кожарството ще е добило първия си тласък още през XVI век, за да достигне в по-късно време до голям подем и напредък. Като говори за развитието на табаклъка, д-р Г. Тошев бележи: „Само в Карлово са се изработвали около 300,000 овчи и кози кожи годишно".[22] Внушителността на това производство изпъква още по-силно, като имаме предвид, че за 1896 год. производството на изработените

кожи в целия район на Пловдивската търговска индустриална камара достига до 400,000 дребни и 40,000 едри кожи[23].

Кожарството и свързаната с него търговия са били предимно в турски ръце, обаче всички останали занаяти, които бележат стопанския възход в миналото на Карлово, са дело на творческата ръка на българския занаятчия.[24] Несъмнено не са само особените условия на Карлово като вакъфски център, които оставят занаята като единствено поле за стопанско проявление на българина. Общите условия, при които се създадоха всички наши занаятчийски градове, бяха на лице и тук. „Домашната индустрия за собствена употреба", според проф. Д. Мишайков, „става домашна индустрия за размяна в ония места, гдето е слабо развито земеделието поради недостатъчността на земята."[25] До голяма степен това важи и за Карлово. „Производството на зърнени храни е било винаги ограничено и никога то не е могло да задоволи местните нужди. Затова населението на Карлово е било принудено да търси прехраната си повече въ индустрията", признава един от най-ранните изследователи на миналото на Карлово.[26] При тия обстоятелства, както справедливо бележи по-нататък проф. Мишайков, „населението е било принудено да търси освен земеделието и други занаятия и чрез размяната на известни продукти домакинството е могло да си набави онова количество храна, което не му е достигало".[27] Карлово не правеше изключение от тия общи условия, които, няма съмнение, на свой ред допринесоха много, за да стане родното място на Апостола „единь отъ най-рѫкодѣлнитѣ градове въ Турско".[28]

Необходимостта и условията създадоха занаятите в Карлово, а предприемчивият дух на карловеца прояви богато разнообразие в творческата инициатива. Като описва силистренските читаци, Евлия Челеби съобщава, че „жените им ходят забулени и носят феredже от разни видове сукна и бяла карловска аба".[29]

След разтуряне на еничарския корпус необходимият шаек за обличане на новите войски (мансуре) се очаква от Карлово и „изброените села на Пловдивска околия, които, според направена анкета, приготовляват шаяк". И великото везирство с предписание от 25. VIII. 1826 год.

нарежда да не се позволява закупване и износ на вълната в България, така необходима за засилване на производството на шаяка.[30]

„Жените в Карлово", съобщава пловдивският свещеник Константин, „тъкат вълнени платове, тъй наречените гриза".[31] През Кримската война (1853–1856) Карлово доставя шаяци за облекло на войската и на два пъти всяка къща е била задължена да изтъче определено количество шаяк.[32] „Въ Карловѣ", бележи В. Евст. Априлов, „много разныхъ рукодѣльныхъ, полотняныхъ и шерестяныхъ фабрикъ".[33] Освен тия исторически указания нямаме други пофактически сведения за развитието на домашната шаячна индустрия в Карлово.

Друг занаят, който получил по-широко развитие в Карлово, е платнарството, чиито произведения „завладяват почти всички пазари на Балканския полуостров и Румъния[34]. Тая домашна индустрия „не по-малко от 1 $^1/_2$ – 2 столетия е доставяла платно за шамиите на приморските градове около Черно, Мраморно и Бяло морета".[35] Според Райно Попович в града имало много „астарджіе (платнари) които такатъ астари, сир.: платна дебели и тънки като амьріканскитѣ." Наред с тях работят и „басмаджіе, които такѫтъ карпы женски вьсми добры, които съ разносѫтъ по много мѣста по турско".[36] Не по-малко е било развито и копринарството. За копринари пише и Райно Попович. Те „точатъ коприна и ѫ искарватъ на пасма съ чаркове, а женитѣ ѫ предатъ" и такатъ копринени платна „вьсма добры".[37]

Ножарството също е било твърде много развито. Около 35–40 работилници са произвеждали предимно абаджийски ножици, които са били предмет на една деятелна търговия в Босна, Сърбия, Македония, Одрин, Мала Азия.[38]

„Преди освобождението въ Карлово е имало 40 леярски дюкяни",[39] където в голямо количество са леели пиринчени пръстени и дивити. „Тук е бил единственият център, който е снабдявал с такива стоки (пръстени и дивити б. н.) цяла Тракия, Северна Македония и Одринско".[40]

Разбира се, покрай дивитите, които според Р. Попович са били „весма искусны", и пръстените, карловските леяри са произвеждали и множество други

предмети. Между тях е имало и много опитни „вещничаре, които лѣжѫт и правѫтъ свѣщницы голѣмы за въ цьрква, но и малки за в кѫще вьсма изрѫдны“.[41]

Във връзка с гюловото производство, в което Карлово държи първо място, в началото на 19 век гюловите насаждения в Карловското землище достигат до 6–8000 дюлюма[42], особено процъвтяват медниикарството и тенекеджийството. Усилено са били работени казани и конкуми, необходими за розовото масло.

Пак в Карлово единствено в района на камарата и едва ли не единствено в България, „работіѫт 4 павурджийски дюкяна“[43] и след освобождението. Че в Карлово са работени „паури добры за ракиѫ“[44], бележи и Райно Попович. Същите занаятчии са работели покривни конструкции. „Карловски майстори са покрили някога Букурещката митрополия и Рилския манастир“.[45]

Непроучени са и други занаяти в Карлово, за които се знае, че са достигнали до едно завидно развитие: бояджийството, „папукчіете, които шіѫт чехли, кальеври и пантофьлі“, стъкларството. За последния занаят Р. Попович бележи, че има „стеклари (джемджіе) които работатъ и топѫтъ стъклото и правѫтъ различны шишета и мащрапы (чаши б. н.), но само синіото стькло могатъ да стопѫватъ, а не и бюлюрьат“[46].

Доколко е било развито златарството пък, се вижда от тефтера на златаро-куюмджийския еснаф в Карлово, почнат в 1781 год. и свършен в 1832 год. Според тоя тефтер през април на 1806 год. в града са работили 46 майстори златари.[47]

В стопанското минало на Карлово прави впечатление значителното производство на барут, Пръв поп Константин, който съобщава, че в града „се намимират разни работилници“, пише: „Тук се произвежда и барут“.[48] „Повече от 25 барутени работилници, наричани динки, са използували водната енергия, за да произвеждат барут“.[49]

В стопанската история на родното място на Апостола обаче най-важният занаят си остава гайтанджийството. „По производство на гайтан Карлово държи първо място в Турската империя,“[50] бележи д-р Ив. Сакъзов. Според Райно Попович „Между хрістіанитѣ най

пьрво и най много са абаджіе и гайтанджіе соедынены (един еснаф) но абы и шаѫцы вьсма мало са които работѫтъ: защото по млогото са съ одали на гайтанъ да работѫтъ отъ когото вьсма много исходи изъ Карлово, и почти сичкитѣ жени и туркини и болгарки предатъ прежда за гайтанъ, а мажетѣ го плетатъ съ чаркове на вода".[51] А д-р Ив. Богоров, един от бележитите синове на Карлово, пише, че „часть от карловци залѣгатъ съ търговія по Влашко и съ мѣстны произведенія, а останалыты съ различны занаяты и най-паче съ украйника (гайтана) главното имъ рѫкодѣліе, за което имѫтъ доста чаркове край рѣкѫ-тѫ".[52]

„Не по-малко от 300 семейства са се занимавали с изплитане на гайтан, а останалите с изпридане на преждата", бележи В. Александров в своето отлично изследване миналото на тая наша домашна индустрия.[53] Вълната се е внасяла отвън. Ръчният гайтан, чието родно място е Карлово,[54] се е произвеждал около 25–30 години. С изнамирането обаче на чарка производството на гайтан губи вече преобладаващия си характер на чисто домашна индустрия, неговата цел е вече търговията, размяната.[55] Изникват чарковите одаи и се явяват нова категория занаятчии: чаракчии. С изнамирането на чарка изпъква и личността на господарите-производители, тъй като отначало малцина са имали чаркове. Единият чарк е струвал твърде скъпо: 30–40 лири. Обаче и производителят-господар е вземал участие в работата, било в чаракчийницата, бояджийницата и пр. Производството е дребно, еснафско и не се нуждае от надзор.[56] „Най-характерната черта на българската домашна индустрия", бележи проф. Д. Мишайков, „е изключителното участие на семейните работни сили в производствения процес. В тесните граници на семейното производство се забелязва едно разделение на труда между половете и възрастта, което дава възможност да се използува труда на двата пола и на всички възрасти".[57] „Рукодѣлья всѣ въ рукахъ, женщинъ", пише Априлов.[58]

Чаркът се усъвършенствувал, а „строгата еснафска регламентация е дала силен тласък на гайтанджийството.[59] Твърде характерно е в това отношение следното споразумение, което намерихме в една кондика на гайтаноабаджийския еснаф в града от 1847 год. От това съ-

глашене се установява и друг един факт: влизането на новата формация на чаракчиите в еснафа на абаджии и гайтанджии.

„1847: Ноемврія 24

За писовамы тука що са сабра лонджа Абаджіи и гайтанджіи маліи и великій и на мерохме благословно тука и на филибе майсторыте какво що прихождатъ чаркчіите и ставатъ покорни на абажіите каквото са работили отъ испервомъ сурови гайтани и Борми и други гайтани Боѣлѫ да не работатъ. И на това согласіе който са не склонѫва да има да са педепса (наказват б. н.) иснафски освѫнъ прежда друго да не копуватъ".[60] Следват 43 подписи.

Гайтанътъ е имал такова добро име, че търговци са идвали от Мала Азия, Босна, Сърбия и Македония, а покъсно и от Румъния в Карлово за стока, която най-често предплащали. Производителите едва са смогвали да задоволят нуждите. Броят на чарковете е достигал до 2000 в Карлово и 1700 в Калофер и Сопот.

Това голямо развитие на производството изтъква на преден план необходимостта от една здрава организация, която в името на общите интереси да бди върху качеството на производството, да организира търговията и да урежда отношенията между самите еснафи. Организацията се явява несъмнено и като резултат на един по-висок обществен дух у карловския занаятчия. Ето началата, на които се слага тая организация у най-голямия еснаф – гайтано-абаджийския. „Майсторите от еснафа са избирали всяка година протомайстор, който да ръководи делата на еснафа; негови подчинени помощници са били: един (или повече) калфи и няколко чауша. Всичко, що се отнасяло до еснафа, се е решавало от еснафския съвет (лонджа) състоящ се от всичките майстори. Колко пари (башкалък) да заплати един калфа на еснафа за производството му в майстор (башкосването му – отделянето му като самостоятелен) се определяло всяка година, заедно с избирането на протомайстор или пък отделно.[61] Един от ранните избори за протомайстор, който е отбелязан в една кондика на гайтано-абаджийския еснаф, е следният:

„1835 декемврий 5 число.

Вестно буди како са сабраха майсторете лонджа мали и велики и поставихме протомайсторъ уста Павлѫ Пулювъ и утвердиха за башкалъците за абаджилъка 100 гр., а за гайтанджилъка гр. 200 и коиту тури гайтана отъ 50 лахте болѫмата долу и хазювата отъ 50 лахте долу тюхметликъ да даде 25 гроша и му предаваме срешната сермиѫ гроша шесъ хиляди и сидемъ стотинь, и пидесе и петь и половина.

И коиту не доде на лонджа куги го викатъ да е тюхметлия да даде 1 ока ракиа и коиту сабере лонджа за нѫкои си изметъ и той да даде 1 ока ракиа".[62]

„Освен определената сума пари, произведеният е бил длъжен да поднесе на еснафа и едно агне за веселба. На калфите и чираците – помощници на протомайстора – се е плащало годишно с пари (на калфите не повече от 200 гроша) и в натура обувки, дрехи и пр., а за заплата на протомайстора са служили почестите и подаръците, които са му правили от целия еснаф на всеки по-голям празник и редовно на Петровден, патронния празник на еснафа".[63]

Разноските на еснафа не са били малки. От общата каса на сдружението са били издържани калфите и чаушите, които са бдели за точното изпълнение на еснафските решения; един постоянен данък под форма на такса и подаръци се е давал на турците; плащани са били разноските по чести веселби и калески; давани са били помощи на бедни, на манастири, на светогорски калугери и пр. Будно обществено съзнание е вдъхновявало еснафа към една широка благотворителност за народополезни цели. Училището и църквата са разчитали преди всичко на щедрата подкрепа на еснафа.

Понякога в такива случаи касата на сдружението е била недостатъчна, та се е прибягвало и до лична пожертвователност. В сметките на еснафа, както твърди и В. Александров, често се срещат такива пера: „харизахми 2500 на школото".[64] На 2 февруари 1847 год. се открива подписка за новата църква: „Що приимами милостинѫ от маистурити за новата церкова и за свети николѫ да имъ на помошъ".[65] По всяка вероятност в същия ден подписката е била приключена, като 139 майстори абаджии и гайтанджии събират помежду си 18,156,20 гроша. Найголямата вноска е 1200, а най-малката – 5 гроша.[66]

През 1855 година все за нуждите на църквата, която бе осветена три години по-късно,[67] абаджийският еснаф дава 5000 гр., кафтанджийският – 4000 гр., бакалският – 2000 гр., дюлгерският – 3000 гр., златарският – 2000 гр. и т. н.[68]

По-голяма част от прихода на сдружението е постъпвал от башкалъци, от глоби (тюхметлици) и от лихвите на парите, които сдружението раздавало със записи (тюмюсюци) на членовете си. „Лихвите са били едни от най-безбожните: 180% годишно.[69]

Чувството на отговорност е било извънредно развито и „всеки протомайстор е давал периодически сметка на майсторите за положението на еснафското стопанство. Тази сметка се е вписвала в еснафския тефтер".[70] Същият отчет се е давал, когато един протомайстор предава общото имущество на заместника си.[71]

В. Александров, който най-подробно изучи миналото на карловското гайтанджийство, изтъква още една съществена и важна особеност на организирания еснаф. „Той е представлявал от себе си", бележи В. Александров, „нещо като отделна община със свое самостоятелно управление. Еснафът е гледал да отстранява, колкото е възможно, своите членове от сношения с турските учреждения, като съдил и гледал сам разприте им. Като колективна единица еснафът се отнасял до турската власт, само когато е трябвало да се защитят интересите му от посегатели, стоящи вън от него."[72]

Последствията от тая здраво провеждана политика са очевидни. Със стремежа си да не допуска частни отношения на своите членове с турските власти, еснафът спомага за запазване на националния дух у организираните занаятчии и същевременно издига авторитета на организацията пред самия завоевател. Макар държавата сама да е покровителствувала еснафите, гайтанджийският еснаф, както справедливо бележи В. Александров, дължи големия си авторитет преди всичко на „своята вътрешна организация".[73]

В подкрепа на това твърдение В. Александров привежда следното твърде характерно решение на карловския турски съдия (наиб): „На основание заявлението на еснафа, издава се настоящото решение против лицата, които са започнали да работят вън от законите на аба-

джийския и гайтанджийския еснаф в Карлово. Тъй като действията на тия лица ще станат причина да се разтуря еснафът и неговите закони, издава се това решение: тези лица трябва да се подчинят на еснафския закон, в противен случай да им се забрани да работят.

Геопсу нахиасъ, касабай Карлово, 21. и Зилхидже 1263 година".

В. Александров изнася повода за тая намеса на властта: „Някои ловчански абаджии тръгнали из Карлово и околията да упражняват занаята, без да се подчиняват на съответния еснаф. Последният се оплакал на наибина, който издава горното решение".[74]

Като изследва ролята на градското съсловие в нашето възраждане, Боян Пенев идва до следното заключение: „Еснафството е представлявало една здрава и сплотена сила не само в обществено-икономическо, но и в морално отношение. Строго установени традиции са поддържали съгласието между членовете и са ги подбуждали към съвместна, обща дейност, към взаимно помагане и колективна инициатива. При това те никога не са се отделяли от морала на българския народ; напротив, в основата на всички свои наредби и начинания са поставяли онзи морал, който ние наблюдаваме в личния, семейния и обществения живот на народа и който е основа на българското обичайно право. Макар и да са били образувани по чужд образец, еснафските сдружения са отразявали нравствената страна на народния бит, ръководили са се винаги от демократични схващания и никога не са се отказвали от народополезна дейност".[75]

Богатият разцвет на занаятите и домашната индустрия даде подем на една голяма търговия, която понякога прескачаше границите на Турската империя.[76] Тази търговия се извършваше пак от самия производител. А понеже турците не бяха занаятчии, пазарът се съсредоточи в български ръце. Господството на еснафа, организиран в свои сдружения, който при това не губи сили в борба с чорбаджиите както другаде, а бе здраво обединен с народната маса, растеше всеки час и затвърди още покрепко единството на народа. В първата четвърт на 19 век градът е вече явно български.

III

Издигнал се чрез творческата изобретателност на своя труд, осигурил сам икономическата си независимост със своята упорита предприемчивост и постоянство, карловският занаятчия израстна и в своя дух. „В борбата за отстояване на икономически интереси", бележи Боян Пенев, „търговецът и занаятчията каляват своята воля, развиват своя ум, своята съобразителност и следствие на това проявяват в обществените и национални борби повече енергия и опитност, общителност и общественост.[77]

Чрез занаята и търговията карловецът зрееше и в мисълта си. Неговата самоувереност укрепна. Реалистичният му поглед се спря по-внимателно на действителността, а творческите сили на неговата воля се събудиха с необикновен устрем. Упоритият еснафин откриваше непрестанно възможностите на своите духовни сили. И той залегна да развие и тях. Като се удивлява на църковното благочиние на карловци, които поставя по-високо от пловдивчани, Райно Попович бележи, че те „още повече са похвалѫеми и заради честолюбието си що иматъ камъ ученіето"[78]. След възхода на занаятите, индустрията и търговията миналото на Карлово отбелязва един голям духовен подем, който му отрежда предно място изобщо в историята на нашето възраждане. „Споредъ моето мнѣніе", пише непознат дописник от онова време, „Карлово доволно значеніе има и праведно трѣбва да има въ исторія-та на възражданіе-то на народното образованіе."[79]

Първите и най-ранни прояви на тоя подем, за които имаме известни сведения, се отнасят къмъ 17 век. През това време като учител[80] и книжовник в родния град на Апостола работи известният писател и „изкусен книжовник"[81] Аврам ерей. Нямаме данни за неговия живот. Сам той се подписва „многогрѣшны Аврамъ іерей сынь Димитріевичъ"[82] и съобщава, че работи „в области Пловдивскые, подкрыліе Старіе Планинѣ село Сушица именуемо касаба Карлово".[83] Проф. Б. Цонев изброява следните негови съчинения: М и н е й, завършен през месец юли 1660 год.,[84] Е в а н г е л и е, преписано на 1669, което се пази в Зографския манастир[85] и С б о р н и к (псалтир, ме-

сецослов, октоих, календар и пр.), завършен през май 1674 год.[86] Тоя сборник, за който проф. Б. Цонев бележи, че е „прекрасно изработена книга, писана с голямо присърдце и украсявана с чудна вещина“[87], е любопитен със своите хигиенически и други забележки, писани за отделни месеци или пък за отделни дни от месеца.[88]

Народното училище обаче се формира според Васил Тантилов около 1810–1812 година,[89] а според Никола Славчев „още в 1779 г. Карлово е имало добре уредено общинско училище с подбран персонал, добил образованието си в гръцките училища.“[90] Около 1807 година учител в града е бил Атанас Владос, цинцарин от Велес, свършил гръцка гимназия в Янина, баща на известния на времето д-р Владо в Пловдив. Карловци търговци го довеждат за учител в града. След него са учителствували Никола Битолецът и Нено Келешът.[91]

Образователното дело в Карлово обаче достигна своя разцвет, когато в града се установява за учител Райно Попович, най-ярката фигура в духовното възраждане на града. „Чрез своя прочут учител Даскал Райно“, бележи Марко Балабанов, „този градец Карлово в онова време минава като огнище на просветата, като център най-вече на елинско учение и елинския език, който замествал тогава и френдзкия и руския език, па дори и българския“.[92] „Райно Попович е цяла една епоха в умствения подем на града. Той е тласнал просвещението на карловци цял век напред“[93], пише Васил Тантилов, като определя вярно значението на именития елинофил за Карлово.

Роден в Жеравна около 1783 година,[94] учил в родното си село и в Сливен, а после в солунското гръцко училище и в прочутата на времето си школа на остров Хиос, Райно Попович заема видно място в нашето възраждане като учител и книжовник.[95] След като учителствува кратко време в Котел, той заминава в Букурещ, където завършил образованието си, като изучил основно гръцки език и усвоил взаимноучителната метода. След завръщането си в България няколко години учителствува в Котел, където негови ученици са били Петър Берон и Ат. Кипиловски. После известно време е учител в родното си село и в Сливен, а от 1828 година се установява в Карлово[96], откъдето „бил повикан за учител в новоуреденото там училище.“[97] В Карлово Райно Попович учи-

телствува непрекъснато около 25 години. Неговата дейност и мястото, което заема във Възраждането, са неразривно свързани с родното място на Апостола. И ако несъмнено идеите на Райно Попович, които са от значение изобщо за Българското възраждане, правят „цяла една епоха в умствения подем на града", то също така несъмнено е, че в Карлово Р. Попович намери благоприятна обществена среда. Напредъкът на занаятите, индустрията и търговията, както и развитието на обществения дух у карловеца създадоха необходимите условия за оня духовен подем, който е неразривно свързан с дейността на Райно Попович в Карлово. Тук неговите идеи намериха пълен отзвук, тук той разви и понесе идеалите, на които служи с преданост и вдъхновение до края на своя живот.

Кои бяха тези идеи, които даскал Райно изнесе пред съзнанието на карловци и с които създаде „цяла епоха в умствения подем на града"? В предговора на Христоитията, както е цели 110 страници, той сам дава отговор на поставения въпрос. Р. Попович превежда Христоитията „за да баде едно мало знаменіе на любовьта, кожто имамъ камъ можтъ Болгарскій родъ, комуто съ многолѣтенъ трудъ и съ голѣмо тѣрпѣніе послужихъ и дору до нынѣ іощи съ любовь слугувамъ"[98]. Преводът е направен, за да отговори на нуждите на обучението „и азъ самъ непрестанно ѫ предавахъ". Целите са утилитарни, обаче подбудите се крият в националната ревност на автора. Той сам изтъква, че второто му съображение е било „да не се ползоват токмо Греческитѣ деца... ами да баде в полза на Болгарытѣ, не токмо на дѣцата имъ, ами и секиму"[99], затова и той я превежда на „Нашіатъ славеноболгарскій ѫзык". Беззаветна обич към народа и високо съзнание за обществен дълг вдъхновяват цялата дейност на Райно Попович.

Тоя предан син на своя народ е и един от първите основатели на онова течение, което искаше чрез просвета да подготви България към самостоятелен живот.[100] Култът към просвета е втората ръководна идея на даскал Райно. Затова и целият предговор в същност е една „възторжена защита на просветата".[101]

„Нищо не са върши на този свѣтъ безъ ученіе"[102] пише големият просветител и продължава по-нататък своята вдъхновена възхвала: „Оученіето е най-голѣмо небесно

благословеніе отъ колкото е харізалъ Богъ на человѣка. Оученіето е по-силно отъ златото, по многоцѣнно отъ солнцето. Никое дѣло не бы ва безъ оученіето, нето Божественно, нето человѣческо, нето гражданско. И дѣто са е поумножило, тамо и человѣческото благополучіе е порасло: а дѣто е оумалѣло, тамо и злото е премогнало, и отъ день на день премогва. Нашата погрѣшка е голѣмата студеность камъ ученіето, и великото небреженіе за да са просвѣщавамы отъ книжното прочитаніе, отъ които происхожда невѣжество, глупавина, и голямо потемненіе на сичкитѣ добродѣтели".[103]

В тая апатия на българина Райно Попович вижда първопричината за тежката съдба на народа, който е забравил своето минало и „нѣма отъ кѫде да черпи вѣра и сила да кове бъднината си".[104]

„Но таѫ, си и намъ праотческа погрѣшка", продължава по-нататък Попович, "която е прихлупила нашіатъ род іоще отъ начала и дору до нынѣ, като една темна мгла и въ темнотата на таѫ мгла изгубили са и нашитѣ праотцы, та нето тіи са знаили гдѣ и какво са были, нето нам оставиха да ги знаемъ що са были, и какво са поминали... Може и да са писали, но отъ непостоѫнството свѣтовно са изгубили: или и сами они ако неса писали, но защото были храбри и славни, за това другитѣ за тѣхъ са писали. А ніи какво то смы сега остали, ако са мало нѣщо не промѣнимъ, слѣдъ смерта наша ще сезабравимъ като че ли никакъ нѣсмы были на тойзи свѣтъ...[105] Затова, любезніи мои единородчики, треба, треба ни да соживимъ между насъ оученіето, а то насъ да соживи и предъ Бога, и предъ человѣцы: защо то ще насъ да научи, то ще насъ да накаже, то ще насъ да исправи, за да станемъ совершени на сичкитѣ добры и полезны работы... Оученіето е много полезно на нашіотъ родъ и освенъ него нѣма друго отъ което треба да имамы нѣкоѫ надѣжда, чи ще привлече нашето благополуіе".[106] От учението „происходи и нашето спасеніе". Несъмнено със своите идеи и с непосредствената си дейност Райно Попович активизира общественото съзнание на карловци и го приобщи с първите стремежи на Възраждането. Ние нямаме за цел да се спираме подробно върху всички идеи на Райно Попович. Нашата задача е да изясним предимно онези от тях, които намериха обществен отзвук най-напред в родната

среда на Апостола и дадоха нова насока на мисълта от онова време.

Ето защо ние няма да се спираме върху неговите схващания за книжовния език, според които всеки който пише, трябва да „го изрече сладостно, и каквото го иска свойствено и естествено отеческіѫтъ нашъ ѫзыкъ, или каквото ще го нарече единъ болгаринъ, догдѣ него е видѣлъ написано".[107] И макар заедно със своя близък приятел Неофит Рилски, „двамата най-видни наши хуманисти от оная епоха"[108] да застъпва чрез училището домашната насока във Възраждането, той все пак по отношение на езика се различава от своя другар.

Няма да се спрем и върху неговото схващане, че за българите е необходимо не само знание, но и нравствено възпитание: учители и родители „треба да ставатъ образъ на дѣцата".[109] Не случайно даскал Райно превежда Христоития, чиито правила и съвети за добро държане засягат най-разнообразни страни на всекидневния живот. „Поучение на добри табихети, на тербелии науки".[110]

Ще отминем и схващанията му, че „треба повече да се превеждатъ не дѣтински книги, ами старешки и систематически... за да се поразбудатъ и да видѣтъ въ каковъ глубокъ сонъ са спавали до нынѣ: да са подканѫтъ отъ тѣхъ да направѫтъ школи, да призоватъ даскали, послѣ да си въ ведатъ въ тѣхъ сыноветь".[111]

Няма да разглеждаме Р. Попович и като горещ привърженик на новото взаимно училище, чиито предимства той нашироко изтъква, като го сравнява със старото килийно училище: „Разнствіе има между ветхото и новото, защото ветхото безчинно са предаваше, а новото благочинно: онова многолѣтно, а това единолѣтно: въ онова неразумѣваха щото четатъ, а въ това разумѣватъ: разнствіе воистину голѣмо."[112].

В историята обаче Р. Попович живее предимно със славата на горещ елинофил. Сам той се нарича „Карловского елино-греческаго учителѫ". Получил образованието си в гръцки училища, той е краен поклонник на гръцката образованост и смята, че тя е необходимо средство за спасение на българския народ. Преди всичко той цени богатата гръцка книжнина и заслугите ѝ към общочовешката култура. „Щото е было до нынѣ, сичкото отъ

Гречикіѫтъ ѫзыкъ е было и що то става, за него найпаче са варши: а отъ него и спроти него и другото неущутително произникнува".[113] За да се запознае българинът с гръцката образованост, той трябва да изучи основно гръцки език: „Нуждно е говорѫ и много потребно, сега въ началото да подкреплѫвамы, и да въ вождамы въ Болгаріѫ Греческиѫтъ, ѫзыкъ, ако ищемъ да цавти всегда и никогда да не повѫива ученіето".[114] Трябва да подчертаем обаче, че за Райно Попович гръцката образованост бе не цел, а средство. Той искаше да я постави като основа, върху която да се изгради родната просвета.

„За това треба греческіо ѫзыкъ да са въ вожда повече въ Болгаріѫ, защото е потребенъ много: и словенскио треба да сѫ предпочита като една доилица, да дои и пои сегишнитѣ и последнитѣ млады отрасли съ пресладското си млеко, какъ то е поила преди толкова вѣкове и нейнитѣ си и странны толкова ѫзыци и племена: и да бѫде единъ изрѫденъ учитель и наставникъ, какъ то е училъ и наставлѫвалъ до нинѣ и всегда сичкитѣ просвѣщени народи".[115] А в едно свое писмо до В. Априлов той пише, че „всички съгласно признаватъ, че трѣбва да имаме книги на езика си и него като бащинъ да прѣдпочитаме било за четенье, било за писанье. Това мнѣние и азъ самъ уважавамъ и почитамъ, и никѫдъ не самъ казалъ, че не трѣба да се учимъ да четемъ, да пишемъ, или да прѣвождаме на болгарски."[116] Райно Попович обаче не познаваше руската просвета и наука и затова смята, че „ако ли речатъ ученитѣ и хитритѣ да легнатъ на тоѫ умъ, чи само сасъ Славенски и Руски и на просто преведени книги ще допалнѫтъ нашето недостаточество, ще погрѣшатъ такоми истина".[117] Попович се увлича като поставя на такава широка основа образованието на непросветения още българин. Той не съзира в това никаква опасност. Погрешно е да се мисли, че в гръцките училища българите ще забравят своята народност. „Ложно было онова просто и грубо мнѣніе, чи който са былъ на учавалъ Гречески и прокопсувалъ былъ са погърчвалъ, и нещѫлъ да знае родатъ си: защо глѣдали іавно толкова прокопсаны чи се са стараватъ и залѣгватъ, и ищатъ доброто на родатъ си".[118] Сам той, горещ елинофил, служи преданно на своя народ.

По-късно, както проникновено бележи историкът на българската литература, „когато Р. Попович е видял, как руското влияние си пробива път у нас и все повече измества на заден план влиянието на гръцката литература и образованост, той идва до убеждение, че в него, в руското влияние, се съдържат импулси за национално и литературно възраждане много по-силни, отколкото импулсите, които са проникнували у нас от Гърция“.[119] И големият елинофил в предисловието на „Младаго Робинзона Случай“ изповяда, че „сичката му (на българския народ) слава, охъ! мимошедшитѣ три вѣкове, като нѣкои зелены потоцы подвлѣкоха въ забвеніе и като въ нѣкой океанъ завлѣкоха и удавиха; и ако не повѣе нѣкой сѣверный вихаръ премудрости и ученія, никогда не ще ся избави и совземе и да си подаде вонъ главата, ами така ще си остане потопленъ въ даното на забвеніето“.[120]

Трябва да имаме пред вид, че елинофилството на Р. Попович „не е изключителен случай в историята на нашето възраждане“, както справедливо бележи Н. Т. Балабанов.[121] Той наистина е най-убедителният поклонник на гръцката образованост, обаче това „поклонение е характерна черта за редица дейци от епохата преди църковната борба“.[122] Нещо повече: мнозина от тия дейци застанаха по-късно начело на тая борба. Повечето от тях бяха получили образованието си в гръцките училища, които бяха независими от патриаршията, която водеше борба с тях. В известното гръцко училище на Каири в Андрос срещаме лица, които по-късно се проявиха като видни дейци на Възраждането: Иларион Стоянович (по-късно Макариополски), Иван Добровски, Никола и Димитър Михайловски, Захарий Струмски, Георги поп Илиев от Батак, който после под псевдоним Бусидин издава български буквар, Стоян Чомаков, един от видните дейци по църковния въпрос и други. В училището на Коручешме са следвали Раковски, Г. Кръстевич, Сава Доброплодни. Гръцко образование имаха и Н. Бозвели, Н. Рилски, Бр. Миладинови, Р. Жинзифов, К. Фотинов, М. Балабанов, д-р Селимински. Тия гръцки училища (в Кедония, където в началото работи и Каири, в Смирна и на о. Хиос), според д-р Селимински, „се надпреварваха да разпространяват из цяла Турция новите идеи и новите

открития от 18 и 19 в. Новото училище наелектризира всички, а особено душите на по-младите".[123] И тъкмо в това именно се състои положителната роля на гръцкото влияние върху нашето възраждане: чрез него у нас преминаха западноевропейските идеи и на второ място то „се отразява преди всичко в българското просветно дело. Нашите първи светски училища се уреждат по образеца на гръцките".[124]

Най-сетне „гръцкото влияние е засегнало и патриотическото чувство на българина и го е приучвало да обича отечеството си",[125] бележи историкът на нашата литература. Чужденци и наши деятели красноречиво потвърждават това заключение. „Гръцката школа ни научи да се пазим от гръцкото и да тачим и любим своето",[126] бележи С. С. Бобчев, който слушал твърде често тия признания от устата на повечето от тези дейци.

Впрочем въпросът за благотворното въздействие на гръцкото влияние върху нашето възраждане, основно изследван от Боян Пенев, не влиза в нашата задача. Ние се спряхме съвсем накратко върху него, доколкото ни бе необходимо да изясним по-пълно елинофилството на Райно Попович.

Тоя горещ елинофил в същност държи здраво за националното съзнание на своите съграждани и с възмущение отхвърля това, което бил писал Априлов, „чи имало нѣкои въ Карлово, които са билы считали за греци, лажа е, това го има по други нѣкои мѣста, като въ Сливенъ, въ Свищовъ, а не въ Карлово".[127] Със същото възмущение Попович отхвърля и друго едно твърдение на Априлов, че в църквите на родния град на Апостола се служило само на гръцки език. „Въ Шанъ махала иматъ си християнитѣ само една църква, въ кожто четатъ по староболгарски, и н и к о г д а (к. н.) не са си служили по гречески: и макаръ да говори г. Априловъ въ темносвѣтжщата си Дѣнница стр. 110, примѣръ 46, че били читали по нѣкои пжть и гречески въ оугождение гръкоманитѣ, но нему това отвещавами (дава една гръцка пословица, чийто смисъл понататък сам изяснява). Така и Априловъ: никого не вѣрва – нето очитѣ на ония, които гледали, нето оушитѣ които слушали, но само оногова, който го излагалъ първи пать".[128]

За „елинофилството“ на карловци Н. Славчев разказва следния случай: „През 60-те години на миналия векъ един карловски свещеник иконом поп Христо, за угода на един живущ в Карлово грък, на Великден изрекъл, на гръцки „Христос воскресе“, за което карловците „елини“ и „гъркомани“ наказали попа, като му забранили цял месец да служи в църквата“.[129]

Разбира се, гръцкият език, който заместваше тогава „и французкия, и руския язик, па дори и българския“, бе необходим преди всичко за нуждите на развитата търговия на Карлово. Широките стопански връзки на града с всички предели на султанската империя се поддържаха на гръцки език. От друга страна те изтъкваха по един наложителен начин необходимостта от по-голямо образование за самия търговец. „Както производството, така и търговията въобще“, бележи Н. Славчев, „изискват повече грамотност, каквато килийното училище не може да даде, затова карловци са поставяли по-други задачи на училището – да служи на търговията, занаятите и индустрията“.[130] И няма съмнение, че до голяма степен на тая чисто утилитарна основа елинофилството на Райно Попович намери в родния град на Апостола, всред неговото чисто българско население, благоприятна почва за развитие.[131]

Авторитетът на Райно Попович е голям и неговата известност се шири из цялата страна. „Въ онова време той бѣше всичкото ученіе и просвещеніе“,[132] бележи Иоаким Груев. Големият просветител е в постоянна връзка с най-видните представители на тая епоха: Неофит Рилски н В. Ев. Априлов, с които обсъжда всички въпроси, които се отнасят до народа и националното възраждане, с дълбока загриженост, с установени възгледи и с високо съзнание за дълг. Априлов, който застъпва руското влияние у нас и е противник на елинофилството на Р. Попович, го нарича „ученъ и образованъ мѫжъ“.[133] А отношенията му с Неофита Рилски, с когото непосредствено се запознава много по-късно,[134] са знаменателни и извънредно характерни за тая епоха на духовен подем, на национален устрем и беззаветен идеализъм. „Разменените межу двамата народни учители писма“, бележи Марко Балабанов, „дишат почти всички искренна, гореща, взаимнно-преданна дружба... Те се обясняват по между

си по най-откровен начин, съобщават си взаимните болки, ослужват си един другиму с взаимна непритворна благодарност, подлагат един другиму плодовете на книжовната си деятелност, уведомяват се за всички нужди и случки относително народното самосвестяване, допитват се един друг за всичко, съветват се за всичко по между си"...[135]

Като известява своя приятел, че превежда басните на Езопа, Неофит му пише: „ Азъ имамъ наумъ да ги изпроводя на Ваше мѫдрословесие за обсѫждане и преглеждане; и ако се удобрятъ, тогисъ да се предадатъ на печатницата". Нему той предлага да се запретнат „за една умѣрена типографія тука въ нашата страна". Патриархът на българската книжнина цени високо Р. Попович, когото нарича „изряднѣйшій ми друже" и на когото „весма много одобрявамъ, още же и уважавамъ, но зѣло похвалявамъ всичкитѣ ваши предложенііа" и изповяда, че ги има „за вожди" и че „по добъръ наставникъ не ще да намера отъ нихъ".[136] Във връзка с издаване на словара Неофит моли своя приятел да му приготви на гръцки един проект за обявление „за Грѣцитѣ да разумѣватъ каква е книгата... понеже знамъ и вѣрувамъ, че ще го направите по-добро отъ мене. О да бы соблюдался вѣчно сія искреная между нами любовъ!"[137] възклицава към края на същото писмо Неофит.

Не по-малко е скъпа тая дружба и на Райно Попович, за когото Неофит е най-големият авторитет. Той му изпраща своя превод на службата на св. Харалампий „да я прегледа... защото познавамъ, че само вы сте достойны".[138] А в друго едно писмо той пише на своя приятел: „Провождамъ ви още 19 тетради Ребенсона (Робинзон) да ги видите и тѣхъ. Зная че ви нанасямъ тягота съ тія мои работы, обаче молю ви да мя упростите за това... и вы имамъ за учитель на тія работы".[139]

Р. Попович ободрява големия си приятел, когато последният, отчаян от равнодушието на съвременниците си, не намира повече смисъл на своята дейност: „Того ради не скорби на пусто и не се топи безъ полза, защото си потрѣбянъ и на родатъ си, а най-паче и на себе си и както самъ примѣчавашъ така трѣба да поступавашъ спроти времето, защото то е най-добаръ даскалъ на сичкото".[140] Неофит е признателен на своя приятел за вярата, която

му вдъхва, и му пише: „А когато прочетохъ тия иститѣ советы и въ вашето благоразумно изложеніе, абіе се вдигнѫ отъ главата ми като нѣкоя гаста мѫгла, онова отчаяніе и возсія ми сладкій свѣтъ душевнаго спокойствія и разумѣхъ ако измѣнихъ се весъ“.[141]

Както видяхме, Райно Попович по едно време, според израза на Йоаким Груев, „бяше всичкото ученіе и просвещеніе“. Затова отвред из България в Карлово идват ученици. Отвън идват да се учат при именития просветител Г. С. Раковски, Гаврил Кръстевич от Котел; Иван и Георги х. Василеви Шопови, Георги Ив. Золотович, Димитър х. Несторов, Нестор х. Иванов, Станчо Д. Увалиев, Пенко Стоюв, Косюв и др. – от Калофер; К. Х. Хамамджиев от Сопот; Димитър Тодоров от Тулча; С. Филаретов, Алеко Богориди; братята Коста и Симеон от Ловеч; Евстрати, Стефан, Димитър и Христо Гешови от Пловдив.

Негови ученици са и видните карловци Евлогий и Христо Георгиеви,[142] Ботьо Петков, Иван и Димитър Гешови, родоначалници на Гешовци от Пловдив, д-р Ив. Богоров,[143] братя Пулеви, Марко Тантилов, Приемниците на Р. Попович, „които с една вещина и ревност, която заслужава всичкото наше удивление и почит“,[144] продължиха делото на духовното възраждане на Карлово, са пак негови ученици. Брайко х. Генов, иконом Христо п. Василев, Димитър п. Петров, Марко Савов, Марко Печев Тантилов, Христо п. Марков, Григор п. Тодоров, Атанас Маджаров[145] – първите просветители, които роднят град на Апостола създаде, са негови ученици.

Към учителя си те запазват жив култ на обич и уважение и мнозина от тях поддържат до късно една достойна за удивление кореспонденция, в която се чувствуват все още като ученици и търсят съветите на своя възпитател.[146] „След десятки години учениците му приказваха за него с неизгаснал възторг и с неотслабнало уважение към името му и паметта му“,[147] бележи Марко Балабанов.

Въздействието, което упражнява Райно Попович, и то несъмнено най-напред и преди всичко в Карлово, е голямо. То обхваща не само младото поколение. И старо и младо еднакво боготвори своя учител. За „Христои-

тията“ в родния град на Апостола се записват най-много спомоществуватели – 199 души, които се записват по занаяти (рофети): гайтанджии и абаджии 84, кафтанджии 22, ученици 19, басмаджии 17, златари 10, папукчии 3, разни 44. Между спомоществувателите от басмаджийския рофет (еснаф) е дядото на Апостола, Кунчо Иванов, а сред спомоществувателите гайтанджии и абаджии е и неговият баща Иван Кунчов.[148]

Макар да се радваше до края на живота си – 9. XII. 1853 год. – на обичта и уважението на своите съграждани, Р. Попович прекара своите последни години в Калофер, Сопот и Пловдив.[149] Огорченията, които преживя в Карлово и които го принудиха на стари години да напустне града, бяха неизбежни. Черковната борба се разгаряше от ден на ден, гръцката образованост губеше своите привърженици, а пробудилото се национално съзнание на народа се бореше с всички сили за духовна независимост. И карловци не останаха настрана от народното движение. Те настояха пред своя почитан учител да ограничи преподаването на гръцки език. Обаче Р. Попович, който цял живот бе служил преданно на народа си и имаше съзнание, че достойно е изпълнил своя дълг, не бе свикнал да му се заповядва. И той напустна Карлово. След няколко години именитият старец се прибра наново в града, който му бе станал второ родно място; там живееше неговото семейство и там той доживя последните си дни.[150]

Както казахме вече, Райно Попович приобщи Карлово с духа на новото време и родният град на Апостола заживя в пълен подем с идейните стремежи на Възраждането.

IV

По това време се създава и развива новото народно взаимно училище. То съществува наред с школата на Р. Попович, която се явява, тъй да се каже, като негов горен курс, понеже в нея се изучават предимно на гръцки висши науки.

Сам Р. Попович бележи, че карловци „в Шанъ махале[151] иматъ и школата взаимноучително и гречески (к. н.). По-преди бѣха въ църквата и дветѣ (к. н.), но по нещастію и кривому нѣкоему разсужденію отдалечиха ги и дветѣ (к. н.) отъ църквата: но и дветѣ (к. н.) пакъ

са въ единъ дворъ. И въ църквата и въ школата иматъ си чишмы съ бистра и пресладка вода".[152] Васил Ев. Априлов в едно свое писмо от 2. IX. 1839 год. до Р. Попович също така иде да потвърди съществуването на взаимното училище в Карлово наред с школата на Р. Попович. „Радвамъ се", пише между другото бележитият габровец, „че въ Карлово сѫществува българско взаимно училище, защото лѫжовенъ слухъ бѣше се раздалъ, че Гръкътъ не можѣлъ да го основе и че то било прѣобърнѫто само въ обикновено училище... Моля ви ми забѣлѣжите кой е учителтъ? и какъ се поддържа? и пр."[153] Очевидно е, че взаимното училище, за което се интересува Априлов, съществува независимо от школата на Р. Попович.

Впрочем, вестта за откриване на новото училище въ Габрово се бе разнесла из цяла България. Карловци бързат да не останат назад и още през 1836 година построяват нова сграда с обширни стаи за взаимно училище.[154] „Воздигна са школата взаимноучителна въ 1836-го лѣта",[155] бележи Р. Попович.

Новото училище иска нови учители, та още със започване на строежа старият поп Васил изпраща своя син Христо при Неофита Рилски в Габрово да изучи новия метод на обучение и се подготви за учител. В своя дневник от 1836 год. Неофит Рилски бележи: „Мѣсяцъ Априлій 26 было дождовитое время и студено. Тогда пришелъ и Христо П.(оп) В.(асилев) отъ Карлово и принелъ мнѣ писмо отъ д. Райна и отъ баща си".[156]

На 10 май същата година при Неофита в Габрово се явява друг именит ученик на Р. Попович – Брайко х. Генов. И той идва със същата задача: да изучи новия метод на обучение и се подготви за учител в новото училище на родния си град. Неофит отбелязва и тая дата в своя дневник: „Мѣсяцъ Май 10 было теплое красное время и первы путъ тогда заприличало на пролѣть и на маіа тогда пришли изъ Карлово Брайко и Харитонъ попъ Василіевъ,[157] тогда пріялъ я писмо отъ Д. райна Карловскаго и отъ духовника Партеніа и 50 гроша за филладыте".[158] В своите писма до Неофита Райно Попович му препоръчва тия двама свои ученици. В посоченото вече много пъти описание на Карлово четем, че „в 1836-го года проводи Р. П. Христа п. В. въ Габрово до г. Неофита, писалъ ему да му преподаде взаимноучи-

телното преподаваніе“.[159] За изпращането на Брайко х. Генов са пристояли карловските първенци: Иван Гешов, епитроп Христо Т. Павлов, Никола, Петър и Митко Илиев, горещи радетели за народна просвета, които пишат на Неофита следното твърде характерно писмо, което иде да разкрие духовните стремежи на карловци по това време.

„29 май 1836.

все свѣщеннейшие и все словеснѣшие отче господине и даскали неофите, кланяем ти ся до лица земли и целуемъ вашу святую дѣсницу, за друго не ни служи писмоту, толку ради твое ту славну учение, що си си турилъ у многу трудъ и гледашъ да се просветы нашитъ родъ Болгарски, и да престанатъ сирумашкити дечица да си измуряватъ животатъ си у млогу годинъ и пакъ нищу да нема да знаятъ, това ради са собрахми и сторихми согласие и пруводихми ти тугозъ Брайка да му пред стоиш и да гу на учишъ сички обряди школски какво да стани достоенъ да придава това ваши честное оученія и да си земишъ отъ негу за трудат ви щу е праведно, и после що ни потребува проси щемъ отъ светиня ви, имами и друго мумче таму попъ василювъ, анджакъ мислихме гдету да ги научишъ, и това просвѣщеніе щемъ да гу знаимъ отъ свѣтиня ви во веки друго немами токму ти са кланями и надеимса това дубро щемъ да гу получимъ“.[160]

Христо п. Василев се учи при Неофита в Габрово до 27 юни 1836 год., а Брайко х. Генов до 4 юли същата година.[161] И двамата се завръщат в родния си град, за да подемат с жар делото на народното образование. „И понеже презъ него лѣто не можа до са оконча съ школното здание“,[162] Христо поп Василев бил назначен за учител в Сопот, а Брайко х. Генов остава в Карлово, като открива частно училище в бащиния си дом,[163] а след завършване на новата сграда, отваря взаимното училище в родния град на Апостола през 1837 година: „по окончанієто отворилъ школата въ Карлово Брайко въ 1837“,[164] бележи Р. Попович. На следната учебна година карловци вземат за учител Христо п. Василев, а Брайко х. Генов отива в Калофер, където в 1840 год. пръв въвел взаимноучителния метод.[165] В Калофер Брайко учителствува четири години и се прибира в Карлово, като напуска родния

си град само през 1847 год., когато отива в Пловдив – Каршиака (Филипово), за да открие и там взаимно училище. Двамата създатели на взаимното училище в Карлово продължават народополезната си дейност до края на своя живот като църковнослужители: Христо поп Василев се запопва към 1845 год.,[166] а Брайко х. Генов – към 1848 или 1853 год.[167]

Беден откъм външни обстоятелства, животът на двамата най-ярки изразители на духовното възраждане на Карлово е богат откъм вътрешно съдържание и иде да разкрие по един бляскав начин оня духовен устрем и идеен кипеж, които бяха обхванали вече родния град на Апостола още по време на неговите ученически години.

От Калофер Брайко х. Генов пише на своя учител Неофит Рилски:

„Любороднѣйшій учителю Господине Неофите П. П

Отъ петь годинь насамъ слагамъ какво не самь ви писалъ (да зема честь) да прикажа состоянїеси и какво самъ живо и здраво нето васъ самъ разбралъ какъ сте до днесъ, защото това смы и должны да пытаме за учителятъ си всегда гдѣ е, и що е, но на това мое молчаніе не е друга причината токмо растоннїето на мѣстото, що, нето от васъ нето отъ насъ человѣцы дохождатъ често, днесъ обаче понеже намерохъ едното пріятеля Самоковліо на име Михалъ Йоанновъ, ида чрезъ покорното си писаніе да вы посѣтя и наумя какво имате единъ заборавенъ ученикъ вашъ що живѣе въ село Калоферъ. Послѣдно же глѣдамъ какво отъ дѐнь на день списателите пращатъ обявленія за спомоществувателиі и секи день се пытамъ отъ ревнители ученія, кога ще излезе вашето обявленіе на рѣчницыте, които ще се източникъ на сяка книга друга: того ради ви пытамъ да мя увѣдомите, за да се зарадувамъ и азъ сосъ желателитѣ онія гледамъ и друго защо моите соученици що отидоха въ Одеса на ученіе превождатъ и тій книги и оставятъ името си вѣчно, и прославляватъ учителыте си и настоятелите, а азъ оставямъ подтѣхъ доленъ. Глѣдамъ и друго, какво отъ день на день тичатъ юноши отъ Болгарія за въ Одеса на ученіе, макаръ и да се отъ мене по архаріи,[168] каквото имамъ и въ кишново[169] мои ученицы едно карловче, и друго терновче, а азъ остановамъ за на предъ по долень и отъ тѣхъ, и това отъ день на день мя скорби боли.

Но понеже нема от кого да се сувѣтувамъ какво да стора и какъ да направа, за да ида и азъ, съ това намереніе и желаніе оставахъ и до днесь и колкото самъ поучилъ въ Габрово при васъ, и отъ прочитаніе отъ самъ отъ тамъ, това е. А понеже и возрастьта ми е около 28 години, това не знамъ ще ли можа да го истача̀, а друго що е най-нуждното, сирѣчь иждевѣніето, и то понеже е у менѣ оскудно, противны ся на желаніето ми тія причини. Мысла за пролятъ понеже ще дойдатъ от тамо учени да ся уча при тяхъ, оба и тіи нови даскали не знамъ какво ще бѫде ученіето им като на менѣ.

Други едни мои соученицы отидоха при терговцы и спечелиха иманіе, а едни се сопружиха и родиха чада, а други станаха монаси, и секи щото знаеше и желаеше това фана, а азъ от любородіе останахъ до сега, за да показвамъ ученіето си на малолѣтните дѣца спроти силата си, а то и азъ можахъ да се хвана или на лавка или на друга търговія да се препитавамъ като другитѣ человѣцы но се това отъ любородіе направихъ и до днесъ каквото и ваше всепреподобіе направи що изведе съ трудъ взаимноучителното ученіе отъ Букурещъ въ болгарія, което се предава на мѣста и до днесъ, но сичко това стана сосъ настоятели, каквито са одесските, Мутіевъ, и Априловъ и прочіи и прочіи въ Букорещъ.

Господинъ Ефстати Д. М. дохожда въ Калоферъ, и пакъ си отиде за скоро, доде 4:го септемврія сего года и отиде 8:го.

Господинъ Василіи А(приловъ) иска гатанки и пѣсни, други нѣкои стари книги, таму пратихме мало нещо, и отвѣща на какво се обрадувалъ зело за сичките.

Имамы пергаментово Евангеліе намерено, не се знае от колко е годины, понеже садрале се числото му, отписахме му, а той иска да му препишемъ нѣколко листа. Иска и надписи стари, за които ми казаха какво се намерале около костеница и по оная епархия, того ради ако можете от пишете таму нѣкому вашему пріятелю, дано быда получимъ, защото много се труди чѣловѣко за просвѣщеніето Болгарско безъ нищо полза, но повреме младите требва да му дигнатъ столпъ, ако сега старите не го познаватъ отъ тѣхно невѣжество, така и на другитѣ учители и попечители болгарски трѣбва да имъ се исправе ανδριαντα, защото болгаріата отъ тѣхъ процѫфна и

прочия, и ще процѫфни сія убо въ кратцѣ, остаю же на вашыят отвѫтъ".[170]

В тоя забележителен документ младият карловец разкрива сам себе си. Той гори от неутолима жажда за знание, вдъхновява се от дълбока и преданна обич към своя народ, „пленява съ своя ентусиазъм за заслугите на Априлова и на другите учители-попечители български",[171] чиито дела схваща в техния голям исторически смисъл, и най-сетне „е първият в България, който почва да събира гатанки и поради това заема известно място в историята на българския фолклор".[172]

Събирането на народни песни, гатанки и пословици е книжовното поле, в което се проявява младият карловски учител. На 5 август 1844 год. той праща на К. Фотинов песни и пословици за напечатване в „Любословие", обаче несигурен в добрия им език, пише на Фотинов „като към авторитет по езика" и го моли да се постарае и изправи „кривыйатъ разумъ и от правописанієто", защото имал погрешки и на двете, „и така и азъ да влѣза чрезъ вашето ученіе между человѣцы и между вашытѣ други."[173]

Според Н. Начов „въ сп. „Любословие", год. II, бр. 21 и 22 – за септ. и октомври 1846 г. са напечатани 59 пословици събрани отъ Брайка", който „още тогава ценял народните умотворения".[174] Проф. Ив. Д. Шишманов съобщава и за други пословици, събирани от Брайко х. Генов: „Сам притежавам една Брайкова тетрадка отъ 48 стр. с 330 „Пословицы бѫлгарски сѫбрани отъ Б. Г. П. за малки дѣца".[175]

За духовния подем на Карлово съдим и от твърде интересната кореспонденция, която Брайко х. Генов поддържа със създателя на нашия периодически печат. Узнал, че Фотинов се готви да издава учебник по география, Брайко х. Генов проявява жив интерес към това дело и на 10 май 1843 год. запитва между другото Фотинова: „Да ме увѣрите, цѣната която ще е (на географиите) и кога ще се типари, понеже на много книги се писуваха человѣцитѣ и до днесъ не се знае каква причина стана на издателитѣ та ги не печатаха и отъ това человѣцытѣ малко истинаха".[176] Обаче интересът към готвената география е твърде голям, та Брайко х. Генов продължава в същото писмо: „Зем-

леописанiето съ хората що ще типарите зарадува и мене и друзите ми, които като прочетоха днесъ писмото ви предъ едно общо събраніе, рекоха ми да ги пиша спищатели".[177]

В Карлово обаче изпратените му географии не вървят твърде добре, защото няколко души предлагат учебника на по-ниска цена: „И географiитѣ стоѫть защото ми ги пратихте по 15 гроша, а г. Рай. продава пакъ отъ вашите Геогр. по 6 гроша, така и г. Найденъ ги продава по 6."[178]

Същевременно Брайко х. Генов записва абонати за Фотиновото списание „Любословие" и намира благоприятни условия да сложи начало на обществена библиотека в родния град на Апостола. „Нашитѣ хора", пише той на Фотинова в Смирна, „се научиха да заематъ отъ училището си книги колкото да ги прочетатъ (защо училището има доволно книги) и послѣ пакъ ги донасятъ".[179] Несъмнено тая практика ограничава броя на отделните спомоществуватели, но същевременно тя е израз на порастнал духовен интерес. Читателят сам и съвсем естествено прибягва до библиотечното заемане на книги. Заслугата на Брайко х. Генов е, че той полага усилия да задоволи тоя интерес и, както бележи Н. Славчов, се явява „един от първите организатори на обществени библиотеки въ България, а училищната библиотека в Карлово – първата обществена библиотека".[180]

По всичко обаче личи, че тая училищна библиотека не изчерпва целия книжовен интерес на карловци. Градът става духовно средище, което снабдява с български книги съседните селища, Иоаким Груев разказва в своите спомени, че след като завършил апостола и светчето, почнал да учи „по книжките от Неофита Бозвели, които баща ми бе донесъл от Карлово, дето ходеше всяка седмица на пазар да продава вълна. Иде ми на ум, че той еднаж бе донесъл от Карлово една ръкописна книга и от нея четеше и ни разказваше за български царе. Тоя ръкопис", заключава видният копривщенец, „ще да е бил, по всяка вяроятност, Паисиевата история."[181]

Първото българско списание не задоволява напълно карловци. Те искат списанието да открие отдел, който да изпълнява задачата на вестник. Брайко Х. Генов става изразител на това желание на своите съграждани, резул-

тат несъмнено на нарасналия „жив интерес къмъ дневната политика“[182]. През 1844 год. той пише на Фотинова: „Ако приляга турете въ Любословіята нѣщо отъ новины отъ газетитѣ и Есоповытѣ басы, че человѣцитѣ такова обычатъ“.[183]

Фотинов все още се колебае да открие политически и осведомителен отдел въ списанието си, та на 7 март 1845 год. Брайко х. Генов повтаря исканията на карловци : „Любословіята заплатихъ до аспра на г. Христо П. Ти: обаче занапредъ человѣцытѣ искатъ газета, новины и пр.: ако имате изволеніе, обявете ми съ пѫрво коя цѣна можатъ до станатъ за година да ви пиша спищатели, а по добре може да бѫде ако распратите обявленія по Бѫлгарія; и пр. за газети“.[184] Списанието задоволява все повече карловци: „Получихѫ любородцытѣ Любословія Ноем. и Декемврія“, пише Брайко х. Генов на Фотинов веднага след получаване на последната книжка в края на 1844 год. „и мнозина се зарадуваха за занаятіето и обозреніето Славено-бѫлгарскія словесности, сичко добро направихте. Дано предстоите и за догодина да печатате такови Любословія“.[185] След две години вече Брайко х. Генов изразява горещата признателност на карловци: „Радватъ ся прочее человѣцытѣ за стараніето вы и благодарѫтъ вы за вѣчната вы память“, но все пак му напомня: „и отъ новости повече да туряте отъ газетитѣ думамъ, че се повече услаждатъ спомоществувателитѣ на новинытѣ“ (9. IX. 1846)[186].

Нямаме данни за броя на абонатите, но сигурно не са били малко. Сам Брайко х. Генов изрично твърди, че са „мнозина“. И само така можем да си обясним голямата настойчивост, с която се изказва относно списването на „Любословие“. Тоя напрегнат интерес у карловци расте непрекъснато и несъмнено е указание за идейния подем, с който заживява роднят град на Апостола. По-късно вече през 1866–1870 год. карловското читалище получава 14 вестници. В приходо-разходната книга на читалището за това време се намира списъкът на получаваните вестници, заедно с броените суми за техния абонамент. Ето и самия списък на четените в Карлово вестници: „Британска звезда“ – 233 гр., „България“ – 32, „Съвѣтникъ“ – 80, „Имера“ – 200, „Дунавски лебедъ“ – 103, вестникъ Срьбскы – 103, „Врѣмя“ – 90, „Турция“ –

320, „Гайда“ – 40, „Македония“ – 360, „Дунавъ“ – 45, „Коріеръ Д'Оріанъ“ (Courrier d'Orient) – 326, „Едирне“ – 120, „Право“ – 140.[187]

Ярък израз на духовния и обществен подем на Карлово представлява дейността и на другия ученик на Р. Попович – Христо поп Василев. Тоя вдъхновен просветител, когото Марко Балабанов нарича „мъж народен в най-високия смисъл на думата,“[188] в духовното възраждане на Карлово изпъква със своя напредничав ум, с дейната си отзивчивост към всяко полезно нововъведение в живота и със своята значителна книжовна дейност. Най-ранното дело на Христо п. Василев е преводът, който прави на „Александрията“ – „Исторіа на великій Александра Македонца. Кожто описува неговото рожденіе, животъ, юначество и смжрть. Преведе от Гржцки, Карловскій Словено Бжлгарскій учитель Христо П. Васіліевъ Протопоповичъ отъ Карлово. Бѣлъ градъ, 1844, стр. 160“.[189] Тоя превод на една от най-много четените книги в България преди освобождението е първата печатна „Александрия“ у нас. Роднят град на Апостола дава пълната си духовна и материална подкрепа за осъществяване на това дело. Само в Карлово се записват 340 спомоществуватели за „Александрията“. В тоя внушителен брой от спомоществуватели първо място държат бащата и братята на Христо п. Василев, Райно Попович, Евлогий и Христо Георгиеви, духовници, учители не само от града но и от близките села и др., които записват 204 книги. Останалите спомоществуватели се разпределят между отделните занаяти (рофети) по следния начин: кафтанджии се записват 56, абаджии и гайтанджии – 46, златари – 15, папукчии – 10, бояджии – 9.[190]

Между спомоществувателите абаджии и гайтанджии е и бащата на Апостола, Иван Кунчов.[191] А по-късно, когато книгата излиза от печат, повечето от карловските семейства, според Никола Славчев, ся накупили „Александрията.“[192]

Шест години след отварянето на първото девическо училище в Плевен от Анастасия Димитрова, която се учи при Ботьо Петков и Брайко х. Генов, Христо п. Василев отваря в Карлово към 1846 год. девическо училище.[193] Девическото образование се схваща от всички като неизбежна нужда на момента. За карловци образованието на

жената е историческа необходимост. „Жената“, четем в една дописка от Карлово по повод основаване на женското дружество, „има по-голѣмо вліяніе върху образованіето на детето и може съ своето развитіе да спомогне за по-скорошното образованіе на милый ни народъ“.[194] Първоначално училището се помещава в дома на основателя му. По-късно обаче, когато неговият дом се оказва тесен (броя на ученичките се е движел между 1–200[195]), и училището става общинско, то било преместено в клисарницата.

„Дѣвическото ни училище“, съобщава неизвестен дописник, „което доскоро бѣше частно и само дѣвицытѣ на нѣколко по-възможни фамиліи ся учѫть вътрѣ, а другытѣ, особено сиромашкытѣ, стояха въ темнотѫтѫ на невѣжеството, станѫ и то общо“.[196]

Големият наплив от ученички заставя Христо п. Василев да вземе за свой помощник учителя Марко Тантилов, един от видните и заслужили карловски учители и общественици, загинал мъченически през 1877 год.[197] По-късно тука учителствуват още: Евпраксия Райнова, Христина Печова, Бота Стоянова, Тота Николова, Богдана Хитова и Евгения Бояджиева.[198]

Между ученичките, които посещават девическото училище, са и дъщерите на Райно Попович. Павел Патев предава спомените на една от тия дъщери, Елисавета Попова, която пази свидни чувства към паметта на своя учител. Неговото преподаване било строго, но увлекателно. През лятото, в хубаво време, Христо п. Василев преподавал на открито, под лозата на клисарницата, вземал участие в тяхната закуска и често водел ученичките след занятия в строен ред на разходка до Алтънчаир, извън Карлово.[199]

За нуждите на обучението в девическото училище Христо П. Василев приготвя „Нова Словено Бѫлгарска граматика съ вопроси и отвѣти. Сочини за легчайше обученіе на малолѣтнитѣ девички въ ново съставеното Словено-Бѫлгарско училище Отецъ Папа Христо Протопоповичъ Васіліевъ учитель девически въ Карлово 1846 месецъ ноемврій 20.“

Заедно с Анастасия Райнова и Аница Пулева Христо п. Василев основава второто женско дружество в България. Учредителното събрание се състояло в дома

на Анастасия Райнова на 14. IX. 1869 год. Дружеството си поставя за „цѣль да се погрижи за образованието на женския полъ, да подпомага бедни ученици и пр.“[200] На второто събрание, което става твърде наскоро, дружеството брои вече 70 членки, които събират помежду си 9070 гроша.[201] За да поощри жените да се запишат в основаното дружество „Възпитание“, Христо п. Василев „обявява от царските врата на църквата, че той и свещениците се отказват от свещеническата такса „сарандар“,[202] с молба обаче щото всички жени да членуват в дружеството и подкрепят неговите задачи. Само с въодушевлението на карловки, събрани около своето дружество, можем да обясним обстоятелството, че новата организация за един ден, на 28 септември с. г., както се вижда от запазения протокол, събира 27,166 гроша и 30 пари от 143 дарителки, а в скоро време градът събира 40,000 гроша, „с които въздига девическо училище и после това то поддържа това училище за две години“.[203] И това събитие не е пропуснато да бъде хроникирано. „Дружеството ... едно следъ друго въ три засѣдания сполучи да доведе до решеніе важнійтъ този въпросъ, чтото всичкытѣ му членове останаха съгласни, да ся начне правянието на ново Дѣв. Училище, което и пазариха съ пьрвыйтъ въ града ни майсторъ на дюлгеръте за еднѫ сумѫ близо до 40 хил. грошѫ съ всичкыте разноскы. Което ще рече че днесь (28 VI. 1870 г. б. н.) съ голѣмо тържество и съ водосвѣтъ, извършенъ отъ отца Икономa, ся турна основній му камъкъ“.[204]

За успешното изкарване на девическото училище голяма заслуга има и карловецът протосингел Кирил Нектариев, който подарява за тая цел 50,000 гроша, а при започване на строежа, – още 10,000 гроша. Докато трае строежът се получават нови дарения: Марийка Хр. Пулева, жена на Найден Геров, дава 520 гр., Тодор Хр. Пулев от Одеса – 1040 гр., Христо Н. Пулев – 200 гр., а 20 карловки събират помежду си 1815 гр.[205] Все по това време дружеството получава ново дарение: Евлогий и Христо Георгиев и Елисавета Хр. Пулиева внасят на негово име 30,000 гроша. При 8% лихва тая сума дава един сигурен и постоянен доход от 2400 гроша на година.[206]

Христо п. Василев пръв произвежда публично годишните изпити и то в самата църква, а после продължава тая практика в училищните помещения. По тоя начин чрез публичността и празничната тържественост на изпитите, карловци се приобщават по-дълбоко към училището и неговите задачи.[207]

Книжовната дейност на тоя бележит карловец не се изчерпва с посочените досега книги. Наред с непрестанната си обществена дейност той намира време да приготви още редица книги, по-голяма част от които остават непечатани. През 1853 год. в Бялград той печати „Исторіа на истыятъ місеръ Бертолда". На втората корица в подълго заглавие дава идея за характера на книгата: „Высоки умны хитрости Бертолдови. Които сѫ показува единъ Селачъ хитѫръ и Остроуменъ: които подиръ съ различни-те си страданія и съ Остроумныѫтъ си умъ, стана Царски Совѣтникъ. При това остави си завѣтѫ, и достопаметнитѣ изречен я сѫсъ пословицы-тѣ си (за споменъ). Тыя сѫ весма пріятни и любопытни за секиго человѣка.

Преведени отъ Грьцкіи на Славяно Бѫлгарскій языкъ отъ Благоговѣйнѣйшій Отецъ г. Папа Христо Протопопа Васіліевъ отъ Карлово. А напечатана съ иждивеніето на Хаджи Найдена Йованова Татаръ-Пазарджичанина".

Като приложение Христо п. Василев дава на последната страница две, по всяка вероятност, негови стихотворения, в които изразява просветните стремежи на своето време: „Пѣснь на бащите" и „Пѣснь училищна".

Христо п. Василев е оставил в ръкопис и девет книги с учебно-религиозно съдържание, които се съхраняват у д-р Васил Н. Бакърджиев от София. В един от тия ръкописи, „Нарочна книжица за Взаимноучилищните училища" намерихме два стихотворни опита под заглавие „Болгарското паденіе". И двете песни са рожба на будно национално чувство. Поетът разкрива възторга си от миналото величие на своя народ и дълбоката си скръб от настоящата действителност: „Ахъ Болгарія, сладко име", възклицава Христо п. Василев.

Тоя „отличен и незабравим"[208] народен водител бе обесен през време на страшните дни, които изживя Карлово в надвечерието на своето освобождение.[209] Ето как Марко Балабанов описва неговия трагичен край:

„Преди обаче да бъде обесен, както толкоз други, той имал и друго още по-голямо злощастие – злощастието да бъде закаран от бесачите пред бесилката, за да присъствува и лично при обесването на едвам триесетгодишния си син Васила, една тоже от още оплакваните карловски жертви. Сърцепокъсаният от жалост старец, не можал, казват, да се стърпи пред това зрелище: „Бесите вие, и бесите и сина ми пред очите ми, па скоро ще да обесите и мене; вие сте подивели; но бъдете уверени, че и вие хаир няма да видите вече, и вие ще намерите каквото правите".[210]

V

Около 1854 год. в Карлово се установява Ботьо Петков, баща на Христо Ботев и един от най-видните учители на епохата.[211]

Първите обществени стъпки на Ботьо Петков не са подробно изследвани. Сведенията за неговата дейност се изчерпват от данните, които изнесе неуморимият Никола Начов, комуто дължим всичко, каквото знаем за Ботьо Петков.

През 1836 год. Ботьо Петков е все още в Карлово. В книгата „Кратко начертаніе на всеобщата история" – Ив. Кайданов, прев. Ат. Ст. Кипиловски, Будим. 1836 г., между 73 спомоществувателя от Карлово е и учител Ботьо. В 1837 год. той учи в Пловдив, където го намираме между спомоществувателите на „Христоитията", стр. 281. Дали е започнал учителстването си от Карлово, не се знае. Пял е във всеки случай в църквата „Св. Богородица", и калоферци заради хубавия му глас го вземат за певец и учител. Млад момък около 1839 год., той е вече учител в Калофер, където работи повече от 25 години. На следната 1840 година между 63 спомоществувателя от Карлово в „Мѣсоцословъ и календаръ вѣчный" на Христодулъ К. Х. Сичан Николов. Букурещ, 1840 стр. 145 е и Ботьо Петков. Н. Начов предполага, че той още същата година е заминал за Одеса, където завършва семинария около 1844–1845 год.

Своята писателска дейност Ботьо Петков, който е „един от добрите и плодовитите книжовници",[212] за-

почва още от Одеса. Първият му книжовен труд е „Нѣщо за безграмотнитѣ человѣци“ Смирна, 1843, стр. 32.[213]

Причините, поради които той напуска Калофер, с който град е свързана неразривно цялата му дейност, за да стане учител в Карлово, не са точно уяснени. Редица обстоятелства от различно естество заставиха Ботьо Петков да напусне Калофер.[214] Преди всичко Карлово бе неговият роден град и той се прибра у дома си. А предната година бе издал историята на Венелина, „Критическы издырянія за исторіѫтѫ блъгарскѫ“,[215] и бе твърде притеснен материално.[216] По всяка вероятност, в Карлово той намира по-благоприятни условия за работа, за да се реши да напусне Калофер. Разбира се, и тука той не можа да оправи своите сметки, както не можа да ги оправи през целия си живот, но факт е, че градът му дава най-голяма заплата, каквато не е плащал на никого от своите учители, докато годишната заплата на Ботьо Петков за 1857 год. е 9,000 гроша, Георги Икономов[217] за 1852 год. получава 5,000 гр., Димитър Попов, също така руски възпитаник, за 1862, 1863 и 1864 години получава всичко 20,400 гр., а за 1865 – 6,800 гр., Марко Тантилов за 1857 год. получава 3,000 гр., а за 1865 – 2800 гр.[218] Карловци имат съзнание за достойнствата на своите учители, ценят високо техния труд и ги възнаграждават сравнително много добре. В една дописка от Карлово между другото четем: „Училищныте ни настоятелства (мѫжко и женско) не забравятъ да се грыжатъ за довежданіе на добры и способни учителіе (отъ двата пола) и другы, които бы могли да довѣдать добрыятъ редъ на училищата ны“ и без разправи и единодушно да работят „за добрыйтъ и успѣшнійтъ вървежъ на тѣзи наши общеполезни заведенія“.[219] И ако все пак твърдението на Никола Начов, че „в Карлово учител Ботьо бил в лошо материално положение“[220] е вярно, причина за това положение е, по всяка вероятност, дългът, който той бе направил по отпечатване „Критическиты-тѣ издырянія“ на Венелина.

В Карлово дейността на Ботьо Петков е особено плодотворна. През 1857 год. той превежда от руски за нуждите на българското училище „еднѫ плънѫ Географіѫ (землеописаніе)“ и дава обява за записване спомоществователи в „Цариградски вестник“, VШ, бр. 351 от 19. Х. и

бр. 356 от 23. XI. 1857 год. Ботьо Петков превежда съставената от А. Ободовски география, по това време една от най-разпространените в Русия, определя цена една рубла и моли спомощниците да изпратят в предплата половината от стойността до Никола Пулев в Карлово.[221] Все по това време от неговото учителстване в Карлово градът снабдява своите училища с „Рибния буквар" на Берон. Колко екземпляра са били купени, не знаем, обаче за цялата доставка настоятелството е заплатило 600 гроша.[222]

Вълнуват го твърде широки интереси. Нуждата от една граматика, „която да бѫде общеупотрѣбителна за всичкы-ты Блъгарскы училища", е голяма, затова Б. Петков смята, че този, който се наеме да състави една такава граматика, „обѣщава такова добро на Блъгарскій народъ", обаче тая „граматика трѣбва да ся удобри не толкова отъ него, колко-то отъ оныя, кои-то щѫть имѫть длъжностъ да ѭ прѣдавать. Слѣдователно за̀ да стане общеупотрѣбителна тая граматика, трѣбва по напрѣдъ да ся изложать въ Ц. Вѣстникъ часты ты правила на Блъгарскый языкъ, които щѫть ся съдрьжавать въ неѭ, а инакъ нито общество-то, нито съчинитель-тъ могѫть достигнѫ свое-то намѣреніе". Ръководен от тези идеи и за да даде повод на онния, които биха участвували в съставянето на тая граматика да се изкажат, Ботьо Петков обещава да изложи „нѣкои свои правила за глаголы-ты въ Блъгарскый языкъ, а именно: колко и каквы врѣмена имѫть, каквы видове какъ ся образувать врѣмена-та имъ, на колко спряженія ся раздѣлятъ и пр."[223]

В няколко статии, под наслов „Писменностьта на Блъгарскій-атъ языкъ", Ботьо Петков развива надълго с верен усет към нещата и с критично задълбочаване интересуващи го въпроси из областта на езика с оглед на бъдещата граматика.[224]

Дейността на Ботьо Петков в Карлово е свързана и с един подем на борбата за черковна независимост, в която борба родният град на Апостола взема сравнително по-слабо участие. Както видяхме, в Карлово, където няма гърци и богослужението открай време се извършва на български език, духовното робство не се чувствува тъй непосредствено както другаде. Ето защо

родният град на Апостола не взема дейно участие в подетата борба, но не остава и вън от това движение, а присъединява своите усилия в стремежа на народа да осигури духовната си независмост.

С дописка от 24 април 1857 г. анонимен дописник от Карлово, по всяка вероятност Ботьо Петков, оборва писаното в „Босфорски телеграф", според който „е дѣло невъзможно да бѫдѫть две духовны началства отъ еднакво вѣроизповѣданіе въ еднѫ Дрьжявѫ", като дава за пример религиозните общини в Англия и Франция.

За карловския дописник е очевидно, че както пишущият в „Босфорски телеграф", така „и високо-то Грьцко духовенство силять ся да осуетять праведны-тѣ жалбы и желанія на Българскый народъ, и да прикрыѭть свои-ты планове съ тыя хитры злоумышленія". Според дълбокото убеждение на дописника: „Таѭ истинѫ Грьцкото духовенство е всегда употрѣбявало за да граби и насилюва, и Блъгърскый народъ уплашенъ отъ таѭ истинѫ, мльчяше и не смѣяше да ся уплачи, ако ли дрьжнеше да се поопре, то смутяваше общій порядокъ". Понататък Б. Петков, като не допуска никакво сравнение между простото и назадничево гръцко духовенство и високата култура на западното духовенство, оборва фактично противниковата теза и доказва, че българите „имѫть неоспоримо право на свое особито духовно начялство и за това повече, че 1) Българе-ти сѫ имали свое духовно начялство, кое-то по интригы-ты на Грьцко-то духовенство е уничтожено; 2) Грьци-ти не сѫ владѣющій народъ въ Турцьѫ, та споредъ малочисленостьтѫ си да имѫть, прѣдпочетеніе въ духовны-ты работы надъ Блъгаре-ты, които сѫ три пѫти по-многочислены отъ тѣхъ". За него е очевидно, че „ако не изгубваше голѣмы интересы съ отдѣленіе-то на Блъгарско-то духовно начялство, то не щеше да противодѣйствува толкова на Българскы-ты желанія".[225]

Освещаването на храма „Св. Богородица", което става с особена тържественост на следната година, макар и косвено, все пак иде да подчертае участието на карловци в борбата за духовна независимост. „Памятни щѫть бѫдѫтъ за жители-ты карловскы дни-ты от 10 до 16 маія", пише неизвестен дописник от Карлово в „Цариградски вестник", „дни нъ кои-то наше Ка-

рлово ся украси съ присѫтствіе-то на Н. Прѣосвященство Г. Г. Паисія и на благородны-ты градоначалници Пловдивскы Г-на Салча И. Чомакова, Г. Стоянча Чомакова Доктора и Г. Г. Братія Гешевы и на двамата консулы Рускый и Австріискый. Поводъ на прихожденіе-то имъ въ Карлово подаде освященіе-то на новопостроенѫ-тѫ ни црьквѫ Успѣнія Пр. Богородици. Посрѣщаніе-то имъ стана великолѣпно на 10 маія, ако и въ той день дъждъ валя безпрѣстанно. Учители-ти съдружени отъ учениціты, народъ-тъ отъ священиці-ты посрѣщнахѫ благородны ты госты". Ботьо Петков държи подходящо слово. Дъждът му попречил да държи приветствената реч на открито, та той я произнесъл после, когато карловските стареи направили посещение на високите гости. Паисий споделя справедливостта на българските народностни стремежи, и затова, по израза на дописника, като него „ни единъ отъ прѣждебывши-ты владыци не е оставялъ такова пріятно впечатлѣніе въ народа". Сега със своя отговор, в който държи сметка за националните чувства на карловци, той иде да затвърди това тяхно впечатление: „Благодаръсѫ жители-ты карловскы за благородны-ты чувствованія, кои-то питаѭтъ къмъ мене. Щяхъ да сьмь весма щастливъ, ако быхъ могълъ да изрѣкѫ и азъ свои-ты чуствованія на истый той языкъ, съ което ще ся удовлетвори взаимно-то наше желаніе".[226] Гръцкият митрополит ласкае народностното самолюбие на карловци и дописникът предава с нескривана радост само тая част от неговата реч.[227]

По-късно Димитър Попов държи сказка върху същността на църковния въпрос, а неизвестен карловец в дописка до Раковски от 1861 год. пише: от българските вестници „пріимаме само „Дунавскый Лебедъ" като чистъ българскы и народенъ листъ, защото Цанкова вѣстникъ спорѣдъ изуищинѫ-тѫ му, а Екзархова спорѣдъ фанаріощинѫ-тѫ му не сѫ пріети и въ градъ-тъ ни даже".[228]

Заедно със своя виден учител карловци вземат ясно и решително становище по въпроса за унията. „Правдолюбивъ" карловец пише твърде остра дописка срещу Драган Цанков: „Мы само го наричаме папищашинъ, съ имя, което той самъ исповѣдва, че му принадлежи, и съ което той ся горди, зачто по неговото мнѣніе, той единъ отъ всичкы-ты Блъгаре позналъ истинѫ-тѫ вѣрѫ и правый

пѫть. Ако той наричя едного неученъ, а другыго піянъ по статіиты имъ, то читатели-ти сѫ прочели статіи-ты на тыя піяны и неучени, остава сега да обрьнѫть вниманіето си на вѣстника му, и по статіи-ты, които сѫ сѫще произведеніе на неговый мозъкъ, да заключать и за характера му".

Според дописника статиите, печатани в „България", са или „произведеніе на пропагандѫтѫ", или „отъ человѣци партизаны". Негови, на Цанкова, са „едны хулы присмивкы, клеветы, каквыто само може роди Драгановата глава". Изобщо „Драганъ пріима статіи на каквы да сѫ негодници", които гледат със завист на гръцките владици и се стремят да вземат техните места, като със своята злобна душа „на колко добры человѣци ся мѫчать да похытятъ честь-тѫ" и да отречат заслугите и добрините им. „Драганъ е станѫлъ тѣхно орѫдіе, свръшенъ ятакъ на тыя разбойници: зачтото за да пълни листове-ты си, прибира, каквото му ся даде, въ вѣстника си, като го е направилъ прибѣжище на всякаквѫ сбирщинѫ человѣци". Впрочем, подбудите са и лични: дописникът защищава протосингела Кирил Нектариев и Никола Пулев срещу нападки, отправени от Цанковия орган. По-съществено, което трябва да отбележим още в тая дописка, е, че Карлово заедно с „другы-ты села" взема участие в изгонване на Пловдивския владика Хрисанта. Дописникът само споменава тоя факт, без да дава подробности.[229]

В края на 1870 година църковното настоятелство изпраща 1500 гроша помощ за представителите на народния събор в Цариград.[230] С тая дейност се изчерпва участието на Карлово в борбата за духовна независимост.[231]

В началото на учебната 1858–1859 год. Ботьо Петков е наново учител в Калофер,[232] откъдето с неотслабваща енергия продължава своята полемично-журналистична дейност.[233]

VI

В своя духовен подем градът, който роди Левски, прави, както се изразява един дописник от Карлово, „всичко що спомага за просвѣщеніето", а карловци с „едно достопохвално съревнование", се стремят „да не

останѫтъ въ нищо подобно по-долу отъ едноврьстньты си въ другыты градове на отечеството ни".[234]

Още в началото на своето възраждане карловци, както справедливо бележи Минко Генов, чувствуват „силна потреба от един културен център, който да сплоти отделните сили"[235] и ги упътва в стремежа им към просвета и напредък. Читалището е призовано от самия живот да задоволи тая потреба. През май на 1861 год. видни карловци основават първото читалище в града. Подробности за това събитие намираме в следната дописка:

„День-тъ 11 Маія остава единъ отъ най-великы-ты и памѣтны дни за общество-то ни. Въ него день при всичко-то необикновенно тържество църковно, кое-то стана въ славѫ на просвѣтители-ты Българскы Кирила и Методія, ся присъедини и друго едно радостно и свѣто произшествіе, кое-то сме увѣрени, че ще да остане памятно въ сърдца-та на наше-то потомство.

Въ него день, думамъ, благородни-ти и по-млади жители отъ града ни разпалени отъ ученолюбивы чувства, ся събирѫтъ въ училище-то, и за по-добъръ успѣхъ на просвѣщеніе-то, рѣшихѫ едногласно, да ся състави едно заведеніе въ града ни, което да носи имя: Карловско училищно читалище, и което да ся посвѣти на Българскы-тѣ просвѣтители. И съ рѣвностьтѫ на ученолюбивы-тѣ млади лица ся отваря това общеполезно завѣденіе, кое-то на днешный день ся ограничава само въ прочитаніе разны вѣстници, а слѣдъ врѣмя като ся поумножи капиталъ-тъ му, ще да ся простре и понадалечъ"[236].

За обзавеждане на читалището се събиратъ 40 лири.[237] След няколко месеца обаче то се закрива. Посещавано от по-видните и възрастни граждани, читалището, според Минко Генов, не могло „да задоволи действителните нужди и научната жажда на интелигентната младеж".[238] Пет години по-късно, през март на 1866 год., напредничавата младеж основава наново читалище, което сега става „разсадник на просвета"[239] и на новите веяния в живота.

През 1869 год. читалището подарява „две годишнини спомоществуванія" от вестник „Право" на съседните села Дъбене и Войнягово. Редакцията на вестника" бла-

годари „публично на карловскытѣ младежи за грижата имъ, която показватъ къмъ училищата, които сѫ въ окржжіето имъ“.[240] А на следната година в подкрепа на българското образование то подарява 350 гроша на Одринското училище в Каика.[241] За неговата дейност можем да съдим и от равносметката на приходо-разхода му за 1866 год. Общият приход възлиза на 6744,20 гр., а разходът – на 6088 гр. Приходът е предимно от членски внос, а разходът се разпределя така: 3000 гр. читалището дава помощ на училищното настоятелство – 15. V. 1866 г., 2178 гр. дава за вестници и литература, 910 гр. дава за наем и други дребни разходи по обзавеждане и поддържане на помещението, остава наличност от 656,20 гроша.[242]

Неизвестен дописник обаче е недоволен от дейността на читалището, за което всички трябва „да жертвуватъ“. Младите, според дописника съзнават много добре голямото значение на читалището, „но намират са и такыва, които хладнокръвно глѣдатъ на такыва работы, – пьрвити, видя ся, поради това, изгубвать куражь и оставять въ обятіята на намарѣнієто, богоугодното това заведеніе.“ Целта на дописника е очевидно да активизира читалищните деятели, които „съ твьрда волѫ, постояннство и прѣнебрѣгаема дѣятелность“ трябва да работят за постигане на благородните цели на читалището.[243]

Развитието на обществения дух и жаждата за образование извикват на живот нова организация в Карлово. Деятелната и напредничава младеж основава „Ученолюбива дружина“, която по-късно легна в основите на сега съществуващето читалище „В. Левски“. Неизвестен дописник от Карлово дава подробности около основаването на новата организация и ни запознава с целите, които тя си поставя.

„Карлово 16 марта 1870. Неможемъ да останемъ хладнокръвни и да ся непохвалимъ, въ случай когато ся касае до общественый ны напрѣдъкъ къмъ просвѣщеніето, и когато той, гледаме да ся разпространява постьпенно помежду ны.

Знак на това, Г-не Редакторе е: На 1-й того въ Града ны ся състави (освѣнь читалището вы) едно дружество, подъ наименованіе: „Ученолюбива Дружина“ на което цѣлта ще е: освѣнь прочитаніе на вѣстницы и др. науки и подпомаганія на бѣдны дѣца въ учили-

щето, съ еднѫ рѣчъ да ся труди да разпространява наукѫтѫ помежлу ни. Това е най-явенъ знакъ за нашето напрѣдованіе въ просвѣщеніето. За него нѣма сумненіе.

Числото на членоветѣ на Дружеството постоянно се увеличава и расте; и до сега брои вече Дружеството до 80 и повече членове, нѣмамъ сумненіе и за голѣмото му повышеніе. Рѣченното Др-ство ся отвори вече на 9-ый того, съ досветъ, извършенъ отъ всичкытѣ ни свещенници градскы и сказа ся едно словце, съ което ся доказаха на народа ползата на ученіето и загубитѣ отъ неученіето.[244] Народътъ разпаленъ отъ трогателното това словце, изяви и той любовьта си къмъ ученіето, съ малкѫтѫ си помощь, конѫто благоволи да подари на ученолюбивѫтѫ ни дружинѫ слѣдъ обрѣдътъ, на водосвещеніето".[245]

По тоя повод В. Чолаков, който наскоро след това посещава Карлово, пише: „Читалището си е спечелило и единъ другарь подъ имя Ученолюбива Дружина съ цѣль да може по-лесно и по-успѣшно да разпространява образованіето и опытомяването на това мѣсто". Според сѫщия и двете организации „задружно ся стремѫтъ къмъ еднѫ и сѫщѫ цѣль".[246] А неизвестен дописник от Карлово, като говори за „движеніе къмъ общественны тѣ работы", което обхванало родния му град, със задоволство съобщава, че „читалището и Ученолюбивата ни Дружина вьрвять неуклонимо въ прѣдначьртаніятъ си пѫть".[247]

Членовете на „Ученолюбивата дружина", по-голяма част от които после влязоха в революционния комитет, развиха широка обществена дейност. На първо място те полагат основите на една дружествена библиотека и читалня Всеки неделен ден уреждат сказки на различни теми. В. Караиванов говори върху „Появата на народните песни"; Марко П. Тантилов върху „Нуждата от преобразования в учебното дело" и др.; Димитър Попов, освен върху „Същността на черковния въпрос", говори още „За великото дело на Кирил и Методий" и „Учебното дело в миналото на Карлово".[248]

Говорили са още Иван Х. Вълков, Ст. Козаров и др.[249] По-късно дружината открива неделно училище, което има

за задача да даде известно образование на онези младежи, които по една или друга причина не са имали възможност да следват първоначално училище. Не по-малки са заслугите на Ученолюбивата дружина и по издръжката на общинските училища. Тя подкрепи морално и материално едно от големите дела на църковно-училищното настоятелство в града. Старото взаимно училище, построено през 1836 год., беше вече неудобно и твърде малко за нарастналите просветни нужди на града. И карловци, убедени „че бѫдѫщностьтѫ на отечеството ни зависи от естественото развитіе на юношеството", подкрепиха своето настоятелство, което „насърчено отъ чувства на патриотизмъ и любовь къмъ просвѣщеніето," решава презъ 1869 год. да строи ново училище и затова закупва „еднѫ кѫщѫ и еднѫ градинѫ ближни до училището", за да бъде новата сграда „съ по широкы собы и съ по-широкъ дворъ".[250]

На 17 май 1870 год. се полага основният камък на новото голямо училище. „Съ радость извѣстяваме, какво пристигнахме желаемѫтѫ си цѣль!" в нарочна дописка съобщава самото църковно-училищно настоятелство.[251] „Священицитѣ ни облечени въ свѣтло, съгражданитѣ ни съ голѣмѫ радость, теплотѫ, ревность и сьрдечнѫ радость ся притекохѫ на тоя обрядъ." Марко Тантилов държи слово, с което доказва, че „освѣнь вещественыя темель трѣбва да ся положи и духовенъ съставенъ отъ любовь, съгласіе, почитаніе и уваженіе взаимно между съгражданитѣ".[252] Дописката завършва с вярата, че „съотечественицитѣ карловци, които сѫ вънъ отъ градеца ни, като научять чрѣзъ настоящето за прѣдпріетото ни дѣло, спорѣдь тѣхното родолюбіе, познато въ разны случяй, които сѫ употрѣбили за напрѣдока на просвѣщеніето въ градеца ни, не щѫть останатъ хладнокрьвни и сега" и ще подкрепят „това колкото свято толкова и мѫчно дѣло".[253]

Според Никола Славчев направата на това ново двуетажно училище е струвала 167,000 гр.[254] В първо време „Ученолюбивата дружина" отпуща от своята каса за строежа на училището 6000 гр.[255] Читалището събира между своите членове за същата цел първи път 1553 гр. и втори път – 2085,20 гроша.[256] На свой ред „различныте еснафскы съсловыя, отъ все сърце, принасять лептата си, съ която да ся улесни искарваніето на

това общо народно завѣденіе“,[257] бележи неизвестен дописник.

Дейността на Ученолюбивата дружина е свързана и с първите театрални представления в Карлово, чийто приход изцяло отива за издръжка на училището.[258] В служба на обществото дружината разширява кръга на своята дейност като приобщава Карлово към театъра, ново и мощно, средство за изграждане националното съзнание на българина. Първата пиеса, която членовете на Ученолюбивата дружина изнасят на карловската сцена в края на 1869 г., е Михаилъ Мишкоедъ“. Подробности около това представление липсват. Повече сведения имаме за второто представление, на което дружината изнася любимата тогава драма „Геновева“.[259] Неизвестен карловец предава впечатленията си от това представление в следната дописка: „Съ душевно благодареніе зимамъ перото да Ви известѫ за изрядното впечатленіе, което ми направи театралното представленіе на Геновева, дадено от членовыты на тукашното читалище в ползѫ на новосъграденото училище. Макар че актьорыты, съ исключеніе на едного, не сѫ виждали Европейскы театъръ, играхѫ обаче сполучливо ролите си, щото мнозина от зрителитѣ, които сѫ были посещавали такива театра, изявихѫ искренно че останѫли задоволени от това представленіе.

Колкото за дрехыты виждаше ся че сѫ положены были голѣмы старанія за да подражѣтъ сѫщинскыты костюмы по врѣмято на Кладовея, съ малкы исключенія. Измежду зрителитѣ ся забѣлѣжваше и Н. Пр. Мюдюринътъ ни Ахмедъ Бей съ прочіиты членове отъ мѣстното ни правителство, което следъ свършванієто на прѣдставленіето изказа предъ настоятелството своето задоволствіе и го насьрчи съ отеческы съветы да ся старае за улучшеніе на училището; на тръгваніе той остави 2 Австр. жълтицы подаръкъ, Н. Благородіе Мютевеліятъ Решитъ ефенди 1-на лир. турска и Н. Пр. Кадиятъ ни 1-на Авс. жълтицы. Също тъй в другыты отъ съгражданите ни турци както и първенци от българыты платих близо 5000 гр. на два пъти. Преди това членовете от ученолюбивѫтѫ дружинѫ бѣха представили комедіѭтѫ Михаил все за в ползѫ на на училището. Пріятно бѣше Г-не Редакторе, да гледа человек еднѫ живѫ деятелность у младежите за да на-

прави всичко що спомага за просвѣщеніето и едно достопохвално съревнованіе да не останѫть въ нищо подобно по-долу отъ едновръстныты си въ другыты градове на отечеството ни".[260]

Освен споменатите пиеси на карловската сцена се играят с голям успех още: „Райна княгиня", „Покръстването на преславския дворъ", „Иванко", която дава повод за една сказка „Разсъждение върху пиесата Иванко", изнесена от член на Ученолюбивата дружина и др.[261]

Време е вече да завършим нашето изследване върху Карлово. В своето историческо минало родното място на Апостола се очерта достатъчно ясно. Застанал лице срещу лице с потисника, тук българинът бе преди всичко единен в своето самосъзнание, неразкъсван от вътрешни противоречия, цялостен в своите усилия към икономическа независимост и духовно-обществен напредък.

В областта на стопанския живот, както видяхме, градът бележи един необикновен разцвет и широко разнообразие в творческата инициатива. Този голям стопански възход осигури не само икономическата независимост на карловци, но изгради и обществения дух у тях, като ги приучи на организация, на системност в труда, на предприемчивост.

Упоритата воля, с която се бореха да осигурят своята стопанска независимост, карловци приложиха и в духовното възраждане на града. И Карлово заживя в пълен подем с националните стремежи на епохата. Жажда за просвета, устрем към всестранен напредък и едно повишено племенно самочувствие характеризират духовния и обществения живот на родния град на Апостола от това време.

Докато начело на стопанския възход застанаха будни и деятелни еснафи и търговци, духовният подем на града се водеше от просветени и издигнати учители, с високо съзнание за обществен дълг и с ясна мисъл за нуждите на народа и задачите на момента. Повечето от тях, с широкия замах на своята дейност, се налагат не само като местни дейци, но имат голямо значение изобщо за българското възраждане.

По своя стопански и духовен възход Карлово несъмнено заема предно място всред нашите градове от

времето на Възраждането. Роднят град на Апостола е едно от големите огнища, които събудиха и утвърдиха обществения дух у българина, който тръгна смело напред в борбата за национална независимост.

В тази именно среда Левски израстна като вдъхновен водител на своя народ, като безсмъртен апостол на общонародната свобода. В тази особена атмосфера на своя роден град Левски можа да се издигне като революционер на националния български дух срещу вековното владичество на турците.

ГЛАВА ВТОРА

РОДИТЕЛИ И РОД

Васил Иванов Левски, апостолът на свободата, вижда родното небе на 6 юли 1837 год.[1]

Родителите на Левски са били люде от средна ръка. Баща му се казвал Иван Кунчев, а майка му – Гина, по баща Караиванова. Неговият дядо – Кунчо, именуван още и Кунко, имал двама сина – Иван и Вълчо, и се занимавал с бояджийство, който занаят той предал на сина си Иван, бащата на Левски. Другият син на дядо Кунчо, Вълчо, бил дълги години клисар в Карловската църква „Св. Богородица“ и минавал за средно заможен човек. Така той платил през 1842 година 30 гроша военен данък, който по размер отговаря на средната категория от трите категории военен данък, плащан по онова време в Турция. Вълчо Кунчев починал през 1861 год., а жена му Гина, която често била измъчвана и бита от турците, за да изкаже синовете си, забягнали в Румъния, умряла в 1878 год. от тифус, като оставила пет сина: Иван, Кунчо, Тинко (Христо), Павел, Георги и една дъщеря, Яна.

Макар и да имаме оскъдни сведения за братовчедите на Левски,[2] известни под името „Вълчовци“ или „Вълчоци“, не ще е безинтересно да се хвърли бегъл поглед върху техния живот.

Иван Вълчокът, най-големият син на Вълчо Кунчев, бил касапин и голям пияница. Оженил се за Анка Тунтева и имал две дъщери: Гина и Станка. От Станка няма наследници, а Гина имала син свещеник – Димитър Иванов, който служил в църквата „Св. Седмочисленици“ в София.

Другият син, Кунчо Вълчокът, най-добрият от всички братя, се е занимавал с търговия. През 1863 год. се оженва за Софка Бояджиева, сестра на известната калугерка госпожа Евгения. Той е взимал участие в народните работи, затова през време на „страшното“[3] бил хванат и осъден на заточение в Диарбекир, гдето и умрял

на 24 декември 1877 год. от синя пъпка. Той е оставил четири деца: Васил, Гина, Мария и Иван, от които сега е жив само Васил, запасен полковник, който живее в Пловдив.

Третият брат, Тинко (Христо) Вълькът, приличал на брата си Кунчо и въртял същата търговия – ахтарство (продажба на бакалски, стъкларски, железарски и др. стоки). Преследван от турците, той забягва в Румъния, но по пътя се разболява и умира в Свищов през 1874 год.

Последните двама братя, Павел и Георги, се навъртали около брата си Кунчо, който ги пращал по търговия из околните градове и села. Но и те, както брата си Тинко, не били в добри отношения с турците, затова през 1874 година, след сериозно спречкване с турци на хорото, напускат Карлово и забягват в Румъния. След освобождението и двамата се завръщат в България: Георги се настанява в Русе, гдето умира през 1892 год. като член на Постоянната комисия, без да остави потомство, а Павел се запопва в с. Арапово, Карловско, и умира като свещеник през 1888 год. Неговият син, Георги поп Павлов, бил търговец и се преселил в Плевен, гдето умира през 1932 год. Оставил е две деца, Павел и Цветан, живи и днес.

Единствената дъщеря на Вълью Кунчев, Яна, била женена за Христо Гайтанджията, когото турците убиват през Освободителната война. Нейните наследници: Тина, Мария и Анко са покойници.[4]

По-добре познаваме рода на Левски откъм майчина страна. Дядото, Иван Тахчиев, наречен Кара Иван, понеже бил доста черен, се занимавал с правене на чешми и калдъръми. Той имал четирима сина: Генчо, хаджи Васил, Атанас и хаджи Пейо и четири дъщери: Гана, Гина, Дона и Мария. Гина, майката на Левски, е втора от дъщерите на Кара Иван.

Генчо, най-големият от братята, е бил и търговец, и занаятчия, а по-късно отваря известния в Карлово Караиванов хан. Той полага грижи за отглеждане на по-малките си братя, а после – за настаняването им на работа. Затова всички братя са го почитали, ставали са му на крака, когато е идвал, и в негово присъствие не са смеели да пушат, което обстоятелство разкрива па-

триархални нрави и строго възпитание у близките на Левски. С особена загриженост и чувство на братска отговорност Генчо се отнася към сестра си Гина, когато последната остава вдовица. По-късно той помага да се настанят синовете ѝ Васил и Христо на работа. Може би Генчо е подсетил сестра си да приготви с време малкия Васил за послушник при духовника архимандрит Хаджи Василий. Генчо е оставил пет деца: Евдокия, Ненка, хаджи Васил, Мария и Христинка, чието потомство от внуци и правнуци, заедно с потомството на останалите братя и сестри, образува големия род на Караивановци, който е изучен най-старателно от д-р Петър В. Караиванов, внук на най-възрастния вуйчо на Левски.

Хаджи Василий е вторият по възраст вуйчо на Левски. Той е представител в Карлово на Хилендарската обител в Света Гора. По-късно той поема грижата за младия си сестриник и по този начин свързва името си с личната съдба на Апостола. Хаджи Василий завършва твърде трагично. През 1874 или 1875 год., когато напуска село Веригово (Синджирлий), бил нападнат от няколко лица от същото село, които го обрали и убили.[5]

Третият му вуйчо, Атанас, се е занимавал с търговия на метални произведения: чопрази, обеци, лъжици и др. Турците го преценяват като буден българин и опасен комита, та през Освободителната война, по време на „страшното", той увисва на бесилката. Името му, наред с имената на другите поборници, е записано на паметника на Левски в Карлово.

Хаджи Пейо, най-младият вуйчо на Левски, още като малък бил воден от по-големия си брат, хаджи Василий, в Йерусалим, та и той се връща хаджия. Но в Карлово той задлъжнява и затова се преселва в Румъния. Тук, в Олтеница, той се залавя с търговия, но смъртта го посещава сравнително млад. Жена му, останала вдовица, се връща в Карлово, гдето прекарва, както се помни, сетните си дни в тъмна къщурка, с малки прозорчета, наследство, останало от бащата на хаджи Пейо. Неговият син Васил е служил в опълчението през Освободителната война, а след освобождението на България продължава търговията на баща си в Олтеница.[6]

Най-голямата леля на Апостола – Гана, по-възрастна от майка му, се оженва за Митьо Фъргов, чиито

потомци съставят сегашното семейства Фъргови в Карлово. Негов внук е същият Хр. Г. Фъргов, когото споменахме във връзка с изследване миналото на Карлово. Другата сестра, Дона, е била женена за Чардаклиев, съсед на семейството на Иван Кунчев, докато най-малката сестра, Мария, се оженва за богатия търговец Иван Фурнаджиев, с чийто син Петър дружи младият Левски. Трябва да се изтъкне на това място, че зетят на Караиванови, Фурнаджиев, е първият от Карлово, набелязан от самия Апостол, който е трябвало да внесе значителна сума в полза на революционния комитет.

От това бегло проследяване на рода на Левски личи, че неговите родители са били люде от добри български семейства. Повечето от тях, еднакво откъм бащина, както и откъм майчина страна, са будни люде на делото. Ако и някои от тях да се посвещават на духовно звание, все пак търговията и занаятът си остават фамилен поминък. Няма съмнение, че това обстоятелство им е осигурявало добър живот, а от друга страна е развивало у тях дух на предприемчивост, на прозорливост и усет за реалност. Към това ще трябва да се прибави и онова неподкупно чувство за независимост и будна привързаност към родната земя, които така рязко изпъкват в живота и делата на повечето от тях, докато от друга страна съзнание за дълг и здрави патриархални традиции свързват роднините на Апостола. Впрочем общите условия на живота и еднаквата участ на раята в Карлово изравняват българите и те се чувствуват близки и единни помежду си. Родът на Левски красноречиво разкрива периода на разцвет на здравото търговско-еснафско българско семейство от началото на миналото столетие.

Родителите на Левски се оженили при доста голяма разлика в годините, нещо твърде обичайно за онова време. Иван Кунчев е бил на 26 години, докато избраницата му, Гина Караиванова, е била едва 14–15 годишна. Като се има пред вид родът на Карайвановци, който е минавал за един от най-добрите и заможни родове, трябва да се допусне, че не без сърдечно влечение Гина ще да е избрала своя другар в живота. Защото Иван Кунчев е бил личен човек и при това е минавал за състоятелен и независим занаятчия.

„Бащата на Левски", бележи Никола Славчев, „е бил един от редките за времето мъже: високо справедлив, пожертвувателен, крайно състрадателен и отзивчив към човешките нещастия. Имал ръст среден, бил рус и физически здрав и сърцат... Знаейки неговата справедлива дума и чудна безпристрастност, съседи и по-далечни хора са прибягвали до услугите му при разрешение на възникнали спорове от най-различен характер. И неговото решение е имало силата на закон, било е изпълнявано доброволно, защото страните са били дълбоко убедени, че решението е дело на един честен и справедлив съдия.[7]

Иван Кунчев се е занимавал с бояджийство и е бил голям майстор в занаята си. Но той е бил не само бояджия, който е чакал да му донесат готова стока, за да я боядисва: занимавал се е още с гайтанджийство и на тоя втори занаят дължи главно приходите си, които са му позволявали да поддържа в доволство челядта си. Спомените говорят, че на Коледа, когато другите клали едва по едно прасе, Иван Кунчев е клал по две прасета; второто било предназначено само за гости, които той богато угощавал.[8] А гайтанджийството е било силно развито в Карлово, и главно на това производство градът дължи своето търговско издигане още преди осемнадесетото столетие. Цялото производство е било ръчно и домашно. Работели са всички: мъже, жени и деца. Гайтанджията от средна ръка, какъвто е бил бащата на Левски, е продавал по 400–500 оки гайтан годишно. За производството на такова количество ще да са били нужни още калфи и чираци. Печалбата се е движела към 10–12 гроша на ока, което прави около 3,000–4,000 гроша на година, а това е било значителна сума за времето си, която е позволявала да се поддържа един задоволителен живот.

За материалното положение на семейството на Иван Кунчев можем да съдим и по един фамилен спомен, който допринася косвено за характеристиката на бащата на Левски.

Дядото на Апостола по майка, Иван Тахчиев, родоначалникът на Караивановци, не е оставил никакво наследство. За това поне не се говори в спомените. Турците заграбили къщата му, която била една от най-хубавите в града, като наследниците едва успели да изнесат

покъщнината. Но когато поканили зетя си Иван Кунчев да избере дял за жена си от богатата покъщнина, последният отказал да вземе каквото и да е. Очевидно, той има достатъчно и се отказва в полза на другите. Тогава най-възрастният от делещите се братя и сестри, Генчо, отделил сам три от най-хубавите сахани и ги дал на зетя си. Навярно трите бакърени сахана, спомен от дядовото наследство, ще да са били отредени за първите три деца на Иван Кунчев.[9] Това е станало приблизително към 1839 год. – две години след раждането на Левски.[10] Тука му е мястото да се изтъкне и друга една черта у Иван Кунчев. Той е буден и просветен занаятчия, с живо обществено съзнание. Когато на 1837 година Райно Попович издава своята „Христоития", Иван Кунчев е един от спомоществувателите на книгата. Съзнателен радетел за просвета и книга, той се явява и през 1844 година, когато го намираме между спомоществувателите на „Александрията", преведена и напечатана от Христо П. Василев.

Апостолът, обратно на твърденията на всички досеташни биографи, е второ чедо на родителите си. Сестра му Яна е около две години по-голяма от него. След Васил се добива Христо, а после идват Петър и най-малкият член на семейството, Марийка, която умира още като дете, наскоро след смъртта на баща си.[11]

Третата рожба на Иван Кунчев – Христо – в различие от брата си, е имал черни очи и тъмна коса. Той следва взаимното училище в Карлово, без да го завърши, и майка му го дава в Сопот на занаят – басмаджия. В Сопот обаче той не се заседява и скоро се завръща при майка си. В спомените от онова време той изпъква като твърде буен и неспокоен младеж, който създава не малко грижи на майка си и на вуйчо си Генчо. Последният се вижда най-сетне принуден да го вземе при себе си за помощник в хана. Но, свободолюбив и буен, той трудно се поддавал на строгия режим при вуйчо си и често влизал в разправа с турци, докато през 1867 год. едва не пребил един турчин, който не искал да плати пиенето си. По този начин стоенето му не само в хана, но и в Карлово станало невъзможно, и той се вижда принуден да избяга в Пловдив, гдето постъпва калфа „френктерзия" при един карловец.[12] По-късно, когато пловдивската по-

лиция усилено търси да залови Левски, и д-р Рашко[13] известява брата му за това, Христо напуска веднага работата си, отива в Карлово, за да извести всички близки, а сам през Пловдив се озовава в Цариград. Тук, в турската столица, той се намира с Христо Иванов Големия, който, след като не сполучва да отиде в Америка, обикаля Италия, Кайро и Александрия и се връща в Цариград. С Христо Иванов Големия, другар на брата му, Христо се запознава през своето седене в Пловдив. Сега двамата приятели, заедно с други българи, решават да забягнат във Влашко и през 1867 год. в надвечерието на Втората легия, се отправят с параход за там.[14] Като не намерили Левски в Румъния, Христо заедно със своя другар се озовава в сръбската столица тъкмо по времето, когато там се създаваше Втората легия, и брат му Васил се бе вече записал в новата школа. Сам той обаче не постъпва в легията. „Брат му Христо не постъпи в легиона", бележи Ст. Чакъров, „защото беше изсипан, а се услови при един сърбин да работи абаджилък."[15] Това личи и от снимката на тримата, гдето Христо е в цивилни дрехи. Завърнал се отново в Румъния, Христо води нерадостния и романтичен живот на българската патриотична емиграция от онова време. Дружи с Христо Ботев и заедно с него обитава за известно време познатата запустяла воденица извън Букурещ. Според Захарий Стоянов, който надълго романизува живота на двамата в Букурещ, Христо пръв завел Ботев в запустялата воденица, която по-късно, през зимата на 1868 год. Левски и Ботев обитават заедно. Но не за дълго му било съдено да се радва на свободата си: на 9 април 1870 год. Христо умира във влашката столица. С едва сдържана скръб Левски е отбелязал тази дата в бележника си.[17]

Най-малкият брат, Петър, приличал повече на Левски: той имал руса коса и сини очи. Като малък обаче боледувал от едрата шарка, та лицето му било грапаво. Петър се учи в родния си град, и както сам признава: „ни мужахме да са поизучим какту тръбува."[18] Едва навършил двадесет години, и турците поискали от него да заплати някакъв данък. Младежът отказва. При това той е дързък, смел и се държи предизвикателно с турците. Васил Караиванов си спомня, как веднаж посрещ-

нал служителите на властта: „Отъ мене данъкъ ще вземе онази държава, която ще израстне върху избитите пашови прислужници“.[19] Естествено, това му държане става причина да напусне майка си и да бяга в Румъния, гдето животът му не се различава от този на неговия брат. Събитията го извикват в Сърбия, гдето участвува във Втората легия, а след разтурянето ѝ се завръща пак в Румъния, за да изпадне в най-бедствено положение.[20] През 1876 год. постъпва в Ботевата чета, с която минава Дунава, бие се храбро и след нейния разгром попада в ръцете на властта, но сполучва да избяга и през Цариград се озовава в Одеса.[21] Когато се обявява Освободителната война, той се записва в редовете на опълчението. В боя на връх „Св. Никола“ той пада тежко ранен. Лекарите в Търново, гдето се лекува, са безсилни да му помогнат, та го изпращат в Русия. Там полагат за него големи грижи, и той оздравява, но продължителното лекуване, заедно с тежкия живот отпреди, чиито последици сега намират благоприятна почва, извършват своето. Той се завръща в освободеното си отечество и след големи усилия успява да получи служба „старши стражар“ в Карлово, но туберкулозата е сломила неговия здрав организъм, и той умира през 1881 година в родния си град.

Сестрата на Апостола, Яна, която единствена преживява своите братя, умира на преклонна възраст, като оставя девет деца: Начо, Тота, Гина, Мария, Софка, Елена, Христо, Иван и Елена, потомството на които е твърде голямо.

Знае се, че Левски остава сирак, и повечето от неговите биографи са уверени, че баща му Иван Кунчев е умрял доста рано, преди да може да се погрижи за възпитанието и образованието на най-големия си син. Според тях през 1844 год. в Карлово е върлувала чума, на която Иван Кунчев станал жертва. Вярно е, че в Карлово е върлувала чума, но то е било от 1838 до 1840 година. Истина е, че през 1844 год. Иван Кунчев заболява, но не от чума. От чисто приятелско чувство той става поръчител на близък човек и, както често се случва, сам платил дълга. Освен това неговият съдружник, някой си сопотненец, комуто той, като честен и добър човек, се доверил изцяло, използувал веднаж неговото случайно

отсъствие от работа, разпродал готовата стока на чужди търговци, задигнал парите и грубо заявил на Иван Кунчев, когато последният потърсил сметка, че не е имал с него нищо общо и нищо не му дължи. Не помогнали нито увещанията, нито заплахи. Но не стигнало и това. Като почтен човек и търговец, Иван Кунчев бил раздал доста стока на кредит. Когато потърсил вземанията си обаче, някои търговци отказали да заплатят взетата на кредит стока. Така бащата на Левски, който, както се изтъкна и на друго място, е бил материално добре поставен, се разорил.[22]

Сам високо справедлив, крайно състрадателен, с отзивчиво сърце и готовност да се жертвува, Иван Кунчев понася болезнено стеклите се в живота му обстоятелства. Той получава удар и постепенно ослепява. Вследствие на засилващата се слепота той не можел да извършва никаква работа, и пълното му осиромашаване настъпило. Като човек на труда и с изострено чувство на дълг, той често повтарял през тези години на лично нещастие: „Защо ли живея да ям хляба на децата си". На сватбата на дъщеря му Яна, която женили на петнадесет години за Андрея Начов, бащата присъствувал, но с патерица в ръка, ослепял вече напълно. На следната 1851 год. той склопил очи. Същата година, малко след неговата смърт, починала и най-малката му дъщеря, Марийка, което отбелязахме по-горе.[23]

Когато умира бащата, Левски е бил едва четиринадесетгодишен юноша. Наистина не можем да докажем, че до тази възраст той е изнесъл едно по-определено и цялостно въздействие от страна на своя баща, но не ще съмнение, наред с външните черти на своята физика – така добре известни – той унаследява нещо и от духа на покойния си баща. Нему той дължи до голяма степен усета си за реалност, изостреното си чувство за съобразителност и предвидливост, които Апостолът така бляскаво разкри в своята сетнешна организаторска дейност. Нека не се забравя, че сам баща му е деятелен и предприемчив търговец, пък и повечето от бащиния му род са все търговци. Но ранната смърт на бащата, огорчението и мъката, които последният търпи в залеза на своя живот, засилващата се слепота и призракът на настъпващата сиромашия са се отразили болезнено върху юношеската

душа на младия човек: суровият реализъм на живота се изпречва с всичката си жестокост пред смутения поглед на младия Левски.

Обикновено биографите рисуват с твърде черни краски нещастното положение на майката на Левски, останала рано вдовица с четири сирачета. В същност на грижите на Гина Кунчева остават три деца: Васил, брат му Христо, три години по-малък от него, и най-малкият брат Петър, който тогава е бил около седем годишен, защото Марийка, както казахме, умира наскоро след смъртта на баща си, а най-голямата сестра, Яна, е вече женена. Картината на тежкото положение започва със сцена на крайна беднотия, настъпила с неочакваната смърт на бащата. Загрижената вдовица, останала сама в живота, се заема с препитанието на своята челяд: над чекръка и на стана тя робува ден и нощ за суровия хляб на децата си. Обаче истината е, че Гина Кунчева не се е разделяла от чекръка и стана, от черния труд, още от моминство. Тя тъче на стан и върти чекрък още като мома при заможния си баща, а като женена тя самичка приготовлява всичко, необходимо за семейството: храна, облекло за децата и др. Близко е до ума да се допусне, че тя ще е помагала на мъжа си и в производството на гайтан. Това е нашата обикновена действителност от онова време, при която се отглеждат децата и при жив баща. Но тука трябва да се вземе и друго едно обстоятелство пред вид: Иван Кунчев е прекарал няколко години в засилващо се ослепяване, та неговата жена ще е имала време да нагоди сили и воля, нужни за един глава на семейство, какъвто става тя, дори преди смъртта на мъжа си. При това затрудненото състояние в семейството на Гина Кунчева се облекчава отчасти от зетя ѝ Андрея Начев, сам добър човек, както и от братята и сестрите ѝ, еднакво загрижени за своята сестра – вдовица.

Изобщо, без да бъде така бедствено материалното положение на семейството, както се описваше досега, Гина Кунчева наистина е работела от ранна сутрин до късна вечер. С удвоена енергия тя се бори с трудностите и полага всички усилия, за да отхрани своите деца. В изпитанията на живота Левски не е видял майка си сломена и отчаяна. Наблюдателният юноша е изумен от нейното спокойно самообладание и решителна твърдост.[24]

Жизнерадостният дух и мъжествената воля на Гина Кунчева подхранват същите качества и у сина. Духовната близост свързва още по-здраво майката и сина. Тя обича своя първенец. За нея той е любимо чедо, надежда и опора в неизвестността на утрешния ден. Той е привързан всецяло към майка си, помага ѝ в грижите за семейството и заляга да облекчи нейната нерадостна съдба.

Гина Кунчева се показа истинска майка на своя велик син и по-късно, когато с чудно търпение понася страдания, дошли ѝ от турци и от свои. Тя не се побоя от никого, не трепна пред нищо, а смело посрещаше всички изпитания и унижения, окриляна от света вяра в своя избран син, чието дело тя прегърна не само с инстинкта на любеща майка, но и по свое убеждение, затвърдено от подвига на Апостола.

Гина Кунчева доживя да види свободата, но още при първите ѝ лъчи, в 1878 година, тя склопи очи, измъчвана от неизвестната участ на най-малкия си син.я

– Децата, децата! – са нейните последни думи.

ГЛАВА ТРЕТА

КЪМ ФОРМИРАНЕ НА ЛИЧНОСТТА

На осмата си година Левски тръгва на училище. Баща му е жив, но вече сляп. Под грижите на майка си той посещава най-напред старото килийно училище, обаче още на следната година се прехвърля в първо отделение на градското взаимно училище. В противовес на това схващане Никола Славчев, един от ревностните изследвачи на Карлово, твърди че килийното училище в града е съществувало до 1837 год., т. е. до рожденатa година на Апостола, и следователно, младият Левски ще да е постъпил направо във взаимното училище.[1] Изход от това привидно противоречие бихме могли да намерим, ако допуснем, че килийното училище е просъществувало частично още известно време, макар карловци и да се заемат още през 1836 год. с подготовката и уреждането на взаимно училище, като за целта построяват нарочна сграда и изпращат своите съграждани Васил поп Христов и Брайко хаджи Генов при Неофит Рилски в Габрово, за да усвоят новата метода. Потвърждение на тази възможност намираме косвено и в обстоятелствотото, че и школата на Райно Попович, големия елинофил, продължава да цъвти наред с взаимното училище.

Независимо обаче от успоредното съществуване на три различни по метод и цели училища, факт е, че времето на старото „азбуки“ е минало. Системата и духът на килийното училище е вече преодолян. Карлово, порано от всички други училищни центрове, тръгва по пътя на Габрово. Както видяхме, още на другата година от откриването на Габровското училище (1836), карловци си уреждат свое взаимно училище, което било открито на следната 1837 год. Именно в това училище постъпва Левски и свършва тритях отделения на 1849 год. след като предварително е посещавал една година килийното училище. Наистина, тук трудолюбивият младеж се научава да чете и пише, но по-нататък не

отива. Семейството запада бързо и не може да го издържа повече в училище. Идва и смъртта на бащата, което е жесток удар на всички домашни. Но Гина Кунчева не се отчайва. Тя полага грижи да нареди своя първенец. В случая не са само материалните нужди, които я карат да бърза да настоява, да жертвува. Защото все пак със занаят в ръце той би могъл по-бързо да стъпи на краката си и да започне да помага на затрудненото си семейство. Още повече като се има пред вид, че през свободното от учебни занятия време синът ходи да учи кафтанджийството (шивачество) при Стоян Грамът. Друго желае майката: тя не е чужда на просветните стремежи на своето време и мечтае да изучи своя голям син за свещеник, иска да го види образован и просветен. Впрочем това мечтае и Васил, до като не открива своето истинско поприще. „Още от дете той проявява склонност към задълбочаване и образование", бележи един изследовател на Апостола.[2] Затова още на другата година след смъртта на бащата, в 1852 год. Гина Кунчева предава сина си Васил на грижите на своя брат хаджи Василий, калугер от Хилендарския манастир, изпратен за таксидиот и изповедник в Карлово и неговата околия. Условието между двете страни е: младият Васил да служи и помага на вуйчо си, а последният се задължава да го изучи в училище. Иеромонахът дава това обещание на своята сестра-вдовица, още повече, че синеокият и слабичек сестриник, който носи и неговото име, е надарен с прекрасен глас. Сам хаджи Василий цени способностите на младия Васил и е искрено привързан към него, но това не му попречва да изпълни даденото обещание само отчасти.

Така бъдещият апостол става послушник при вуйчо си, който през това време го учи на черковна служба и на черковно пеене. По стар обичай изповедникът живее в двора на карловския храм „Св. Богородица", гдето е метохът, или гдето са метосите, та там се преселва и младият послушник. Но светогорският монах, предпочитан по селата за изповедник, е трябвало през определени времена на годината да обикаля редовно околията, щедро даряван от населението. В тези обиколки Левски придружава хаджи Василий, помага му в службата и пренася даренията. Освен това той е бил длъжен да се грижи

и за коня на вуйчо си. Такава е била службата на Левски при вуйчо му, дейност сама по себе си не унизителна, но никак не и необходима за един бъдещ апостол.

Трябва да се отбележи, че пребиваването на светогорските монаси в ония усилни времена на черковна борба имаше за България общо национално значение. Българските манастири в Света гора, Рилският манастир и др. държаха твърдо за народно българско богослужение, а техните изповедници, които кръстосваха България, крепяха чрез народното богослужение националната бодрост на народа ни. Затова може би хаджи Василий не иска да прати Левски в класното училище на Райно Попович в Карлово, чийто основател и ръководител бе известен със своята елинска ревност, която допадаше на търговския дух на карловци и бе рожба на самото време. Все пак, както изрично твърди в своите спомени Васил Караиванов, Левски е вземал уроци по черковно пеене при Райно Попович в определен ден на седмицата, които уроци хаджи Василий заплащал. Същият факт се потвърди в по-ново време и от дъщерята на Райно Попович, Елисавета К. Попова. „Дякон Игнатий", пише тя, „имаше хубав глас, школуван от баща ми, който е занимавал Дякона по черковно пеене още преди да бъде той покалугерен".[3] Елисавета К. Попова, която се радва на удивителна памет за годините си, ни ризкрива и друга черта от характера на Левски: извънредна стеснителност и срамежливост. Когато Левски идвал при баща ѝ на урок по черковно пеене, той никога не влизал при учителя си, докато последният не излезе и сам не го покани. Обикновено Васил се заседявал вън, прокашлювал се, движел се и тихо „татразил" ръка по стената, без да смее да влезе и се обади на учителя си. Даскал Райно, който добре познавал тая черта на ученика си, излизал усмихнат и го ободрявал обикновено с думите: „Хайде, Василе, влез де! Що стоиш?"

През 1855 година, по заповед на манастирската управа в Хилендар, хаджи Василий се премества на служба в Стара Загора, като завежда със себе си и своя сестриник. Двамата се настаняват в метоха при църквата „Св. Димитрий".[4]

В съзнанието на старозагорци хаджи Василий е оставял спомен на „човек приличен, доволно млад, който

пеял като славей в черквата“.[5] А Стара Загора по онова време държи предно място в развитието на българското образование. „Имаме пять мужки училища и три дѣвически на които до 800 дѣца ходятъ и получаватъ ученіе на езыкъ Болгарски, Французки, Турски, Грецки“, съобщава един дописник от Стара Загора.[6] Още през 1833 година тук има училище, което се посещава и от ученици от околията.[7] Благодарение на това градът става буден център и има значително ядро от свои интелигентни люде, които не стоят бездейни. През 1858 година в града се отваря и читалище, което, заедно с училището, бързо става средище на обществения и духовен живот.[8] Нещо повече: мнозина искали дори и дъщерите им да се учат и да добият образование, и никак не е случайно, че първото класно девическо училище се открива в Стара Загора.[9]

В такъв град попада светогорският монах със своя племенник и прекарва като посредник и епитроп на манастирския метох около три години. Още първата година хаджи Василий записва младия послушник в местното класно училище, което тогава имало три класа. Левски е щастлив, че може да продължи образованието си и се залавя да учи уроците си с ревност и старание. Известно време той се учи при Тодор Шишков,[10] познат на времето си като добър учител. Но в същото време преподавателят по закон божий в класното училище, Атанас Иванов, който обичал хоровото пеене, образува певчески хор при старозагорската черква. Левски се записва в хора. Той знае цената на своя глас още от Карлово, гдето настоятелството му беше определило нарочно възнаграждение за пеене в черквата „Св. Богородица“. Пък и сам хаджи Василий беше предвидил неговия успех в тая насока, та още в началото на службата започна да го учи на реда на черковното пеене. Затова и в Стара Загора младият и даровит певец заема предно място в хора. Ръководителят Атанас Иванов не скрива радостта си от успехите на Левски и изтъква неговите качества пред всички. Но не е само той радостен. „Когато“, бележи Д. Илков, „запеяли двамата (хаджи Василий и Левски) „херувикото“ в неделен ден богомолците в черквата оставали прехласнати на местата си“[11]. А според Иван Вазов, пеенето на Левски е негов собствен елемент, който

му служи и по-късно в тежките минути на апостолствуване.

Но в околността, както и в цяла България по онова време, се чувствувала остра нужда от подготвени свещеници. Затова преподавателят Атанас Иванов намира, че в Стара Загора трябва да се отвори едногодишен курс, в който да се подготвят свещеници. Курсът няма да струва никакви разноски, а уредник и ръководител ще бъде сам той. Предложението се приема, и курсът се отваря веднага. Левски е завършил вече втория клас на класното училище, и вуйчо му го мести в свещеническия курс. Така хаджи Василий иска да угоди както на себе си, така и на сестра си, която още отначало, когато даде сина си за послушник, поиска от брата си да го подготви за бъдещ свещеник. Обаче особеното старание на майката да осигури по-скоро препитанието на своя син, както и грижата ѝ да заеме почтенно поприще, не занимава в този миг сериозно ума на младежа. Той е радостен само, че ще може все пак да продължи образованието си. И затова, крайно ученолюбив, той е погълнат всецяло от занятията в курса. Пък и духовното звание, което го очаква след курса, не противоречи на спокойната и разумна природа на Левски. То иде да подсили у него най-света обществена мисъл: да служи вярно на народа си. От друга страна то не затваря и пътя към по-голямо образование. Тъкмо обратното: по тоя само път, при наличните обстоятелства, бъдещият апостол би могъл най-сигурно да получи по-голямо образование.

В свещеническия курс Левски е пръв между другарите си, бъдещи духовници. Вуйчо му е извънредно доволен от неговия успех. Той присъствува на годишния изпит и, трогнат и развълнуван, се разплаква при неговите ясни и точни отговори, с които надминава всички ученици. В унеса си от възторг хаджи Василий обещава публично, пред всички, че ще изпрати сестриника си да доучи в Русия висока, духовна наука. Но, за жалост, сам той не е роден за наука и високо знание, затова и обещанието, което дава така тържествено, не е дълбоко и искрено. Все пак това негово желание идва да подхрани още повече надеждата и жаждата у младия Левски за по-голяма наука.

През лятото на 1858 година хаджи Василий, по нареждане от Хилендар, се връща отново в Карлово. По тоя повод Д. Илков бележи, че „този хубав глас докара „беля“ на главата на отца Василя, та той се видял принуден без време да напусне Заара.“[12] Каква е била тази „беля“, която е принудила хаджи Василия да напусне без време града, споменатият автор не съобщава. Действително, в лични спомени, събрани от проф. Христо Димитров, се споменава за някакви недоразумения между старозагорските чорбаджии и хаджи Василия, но и тука не се посочва поводът и естеството на тия недоразумения. Така или иначе хаджи Василий се връща в Карлово, а, разбира се, заедно с него идва и Левски. Бъдещият Апостол е отново в родния си град, но сега той се завръща със задоволително за тогавашните условия образование и със специална свещеническа подготовка. Това негли е достатъчно за личното самочувствие на Левски.[13] А и майка му е радостна от успехите, които е пожънал, и желае по-скоро да го види, как ще ги използува в своето жизнено поприще. Вуйчото обаче се смълчава. Необразован достатъчно, той намира, че слугуването на Левски му е още необходимо. Обещанието за следване в Русия започва да се изпарява. Въпреки това държане на хаджи Василий, сестриникът продължава да е безплатен слуга в манастирската просия на вуйчо си и прибира подаръците на изповедника. Това положение на нещата не принуждава Левски да се замисли за своето бъдеще: той е още младеж, едва стъпя в двадесетата си година и няма правото сам да мисли за себе си. Впрочем Левски остава сдържан и почтителен дори и тогава, когато окончателно се убеждава, че даденото обещание за следване в Русия не ще се изпълни, и надеждите ще останат напразни. „В никоя възраст той не се е отличавал с особена буйност,“ бележи М. И. Кирчев в своя етюд за Левски. „Напротив, едно душевно спокойствие владее неговото детство, юношество и първа младост“.[14] Сега той само споделя грижите си със своята майка. И двамата очакват хаджи Василий пръв да заговори, но той мълчи. Очевидно, нему е изгодно това положение на работите. Майката почва да негодува. Тя обсъжда положението и намира, че шест години безплатно слугуване е достатъчно за малкото образование, което му е дал в Стара

Загора. При това и там, когато брат ѝ е обикалял околията, младият Васил все го е придружавал, не го е оставял сам. Но за тогава нищо, вуйчо му е най-сетне, а и Васил не му е чужд, млад е бил и се е учил около него. Ами сега? Ще му слугува ли още за нищо? Не е вече дете. Той може да мълчи, но тя няма да мълчи. Тя е майка, и ней се пада да говори, да се застъпи за сина си. Още повече че тя не е чужд човек и не се меси в чужди работи. Брат ѝ трябва да отдели най-сетне заплата за Васила. Само така той ще му служи занапред. Между майката и сина няма разногласие и не може да има. Не е синът, който да не съзнава добре положението и да не разбира правата си.

Разправиите между вуйчото и майката тръгват малко по малко по набелязания път. Но все пак моментът налага известно търпение. Иска се време вуйчо му да обсъди и нагласи всичко. Той трябва да помисли, как ще изпълни обещанието си, ако изобщо има намерение да осъществи това, което е говорил и обещал. Защото досега вуйчо му изпълни известна част от задълженията си и сигурно той ще изпълни и последното си обещание: да изпрати Васила на учение в Русия. Обаче хаджи Василий държи младия Васил да приеме монашеството. Това ласкае неговото самолюбие, а от друга страна той смята, че така ще привърже по-здраво сестриника към себе си. Освен това, в ония времена беше обичайно послушникът да се посвети на духовна служба, а и от послушничеството започваше духовната иерархия. Вуйчото държи на това си желание и го изтъква като необходимо условие, за да изпълни и той от своя страна по-нататък задълженията си.

Майката и родниите обсъждат предложението. То е ново условие наистина, но не е съвсем неочаквано и се възприема. Васил ще изпълни и това желание на вуйчо си, защото последният няма да има вече повод да отлага обещанието си и ще изпрати сестриника си да учи в Русия. Сам Левски не е чужд на тази мисъл. Затова той приема новото положение като необходимо. Друг изход няма. Вечерта срещу деня, когато се готви да надене калугерското расо и чисти наргилето на вуйчо си, братовчед му Васил Караиванов го пита, няма ли да му е мъчно, като ще се закалугери, „Какво да се прави," от-

говаря спокойно и сдържано бъдещият апостол, „който е хранинъ съ калугерски хлебъ, непрокопсова.“[15] Очевидно, друг път за Левски няма. Той е задължен на вуйчо си от миналото, а на него разчита и за в бъдеще.

Хаджи Василий повтаря своето обещание за голяма духовна наука в Русия, и още същата 1858 година се извършва подстригването и въвеждането на Левски в монашество. Вуйчото е особено радостен. Той обикаля всички роднини и близки и ги известява за предстоящето събитие. Съобщава и на духовника, отец Кирил, калугер от Рилския манастир, изповедник по това време в Карлово, който с радост приема поканата да стане кръстник на младия монах. След два дни, на 7 декември, в Сопотския манастир „Св. Спас“ младият послушник Васил Иванов става монах Игнатий. За да зарадва вуйчо си, за свое монашеско име той избира името на вуйчовия си духовен кръстник. Обредът минава като семеен празник, на тържеството присъствуват не само родните, но и всички съседи и близки. Хаджи Василий е поръчал риба и богато гощава поканените. Всички са радостни, но най-радостен е хаджи Василий: неговото желание е постигнато, самолюбието му е задоволено. Късно вечерта се прибират в Карлово.

Надеждите на младия монах и майка му сега са по-големи. След всичко това, което Васил прави за вуйчо си, последният трябва, той е длъжен час по-скоро да изпълни обещанието си. Събитията обаче не оправдават очакванията: старите условия остават неизменно същите. Никаква промяна не настъпва в отношенията на Левски с вуйчо му. Младият монах постъпва певец в черквата „Св. Богородица“ в Карлово и продължава да слугува безплатно на вуйчо си.

На следната 1859 година в Карлово пристига гръцкият митрополит Паисий от Пловдив. Той служи в карловската черква „Св. Богородица“ и въвежда иеромонаха хаджи Василий в архимандрит. Едновременно, и по настояване на самия хаджи Василий, Паисий ръкополага в иеродяконски чин и сестриника. Левски е вече дякон Игнатий.[16] Новият сан ласкае хаджи Василий. Той е доволен, че дякон Игнатий ще му помага и в богослужението, като може би е чертаел в своите мисли, че, стъпил веднъж здраво в духовната йерархия, младежът ще се

увлече в службата си и ще забрави своите планове за следване. Тия мисли приспиват у хаджи Василий съзнанието за дълг, и изпълнението на даденото обещание се отлага и забравя.

Но дякон Игнатий е вече двадесет и две годишен мъж и вижда, че вуйчо му нито отделя каква и да е заплата, нито го изпраща на учение в Русия. До кога ще чака той? Всяко търпение има граници. Най-сетне той ще тръгне по свой път. Така отношенията между двамата се усложняват, бездната помежду им се задълбочава. Впрочем между сестриника и вуйчото не можем да открием някаква по-тясна духовни връзка: Левски слуша вуйчо си, слугува му, почита го, но по-далеч не отива. Неговата мисъл е устремена напред, в бъдещето. Той иска да учи. Към това се прибавя и времето, което иде по-скоро да ги отдалечи, отколкото да ги приближи.

Общественият и духовен живот на племето ни през периода 1850–1860 година е в подем. Народната борба за духовна свобода и църковна независимост расте всеки ден. Училища заливат страната. Турското правителство е принудено да издаде хати-хумаюна (1856 г.), който наистина не измени политическото положение на раята, но се оказа едно оръжие повече в ръцете ѝ срещу игото на фанариотите. Българските вестници и българската книга вече раздухват борбата и дават устрем на народното съзнание. Народът е сплотен около своите духовни водачи и е организиран в еснафски сдружения, ученолюбиви дружества и читалища, както вътре в страната, така и вън, в чужбина. От Русия пристигат един по един възпитаниците на руските гимназии, духовни семинарии и университети. Те отварят класни училища, преподават нови науки, създават нови настроения, отхранват по-други възгледи. И тъкмо в надвечерието на най-решителния момент в църковната борба, когато българите в Цариград на Възкресение, 1860 година, се отказват тържествено от гръцкия патриарх, и народът в цяла България поема твърдо борбата за духовна самостоятелност, хаджи Василий, български изповедник, представител на Хилендарския манастир, в чисто българския град Карлово, гдето няма нито един грък, приема архимандритско отличие от гръцкия митрополит в Пловдив без протест. Действително въпросът като църковен обред няма значение за поде-

между двете възможности, говори сам той. Още в писмото си до Данаил Хр. Попов от 30 април 1871 год. той сам ясно сочи годината 1861 като начало на своята обществена служба: „Вій сте ма (мисла) познали твьрде добре, чи асъ днешенъ нисамъ въ работата си, а отъ 61-во, отъ тогава и досеги, малко много с това самса занимавалъ."[18] Също и в писмото си до Анастас поп Хинов от 25 август 1872 година Апостолът, със свойствената му простота и сила на израза, потвърждава, че тази година е началото на неговия душевен прелом: „Ассѫмъ посвѣтилъ себѣси на отечѣството си още отъ 61-во да му служя до смьрть, и да работа по народната волѭ."[19]

Но майката посреща с изненада това негово решение. На първо време тя не одобрява неговата нетърпеливост, намира смелостта му прибързана. Тя иска да му повлияе, иска да го разубеди и отклони от това му намерение. Тя е майка, и неизвестността пред бъдещето на нейния син я плаши, пък е засегната и в чувствата си на добра християнка. Напразни си увещанията и на най-близките роднини, които Дяконът поставя в течение на своите кроежи. Неговото решение е неизменно, той е непреклонен. Бъдещият Апостол се намира в най-решителния завой на своя живот. Моментът е съдбоносен, но той е поел риска да тръгне по свой път и да намери призванието си в живота. Ето защо всички усилия да го разубедят се разбиват о неговата твърда и непреклонна воля. Майка му първа се примирява. Тя, без да му съчувствува, го разбира напълно.

Левски започва да се готви за път. Изважда си и свидетелство, нужно му за снабдяване с паспорт. Роднините му дават малко пари. И през нощта на 3 март 1862 година той посипва черковния двор до портата със слама, обвива с парцали копитата на коня и тихо и незабелязано извежда хубавия кон на вуйчо си. Пред къщата на зетя си Андрей Начев той спира. Тук е майка му. Дяконът се прощава с нея, взема си сбогом със своите роднини, яхва коня и се отправя към Пловдив.

Така бъдещият Апостол поема пътя към широкия свят.

Архимандрит хаджи Василий, който остава чужд на стремежите на своя сестриник, не подозира замислите на Дякона. Разбира се, той решително би се противопоставил и затова не е трябвало да усети, че младият Дякон го

напуска. А колкото се отнася до коня му, който е така необходим в случая, Левски го е заслужил: цели десет години той е слугувал безплатно на вуйчо си. Когато още на сутринта хаджи Василий не намира своя кон и открива бягството на Дякона, обратно на твърденията на на повечето биографи, той е по-скоро смутен, отколкото ядосан. Може би в момента сам осъзнава своята вина и затова се примирява с неизбежното.

В Пловдив Левски се снабдява лесно с пътен билет и паспорт и веднага заминава за Пазарджик. Не след дълго време той се озовава през София в Ниш. Тука намира своя добър познайник от Карлово – Генадий, младия дякон на светогорския изповедник в Ниш архимандрид Виктор.[20] Двамата дякони преминават границата, захвърлят расата, продават конете на сръбски офицери и поемат пътя за Бялград.

Защо Левски се отправя за Бялград? Въпросът е важен и изисква ясен и положителен отговор. Обстоятелството, че Левски не взема най-краткия път за чужбина, който през Балкана би го отвел в най-късо време отвъд Дунава, показва достатъчно убедително, че неговата цел не е била да напусне България, за да търси някъде вън от отечеството си условия за живот и работа. Очевидно, друга много по-съществена причина заставя бъдещия апостол да поеме пътя за сръбската столица.

Името на легендарния Раковски тайно и явно се носеше из цяла България. „Дунавски лебедъ“ бе разпространен и в Карлово, гдето имаше доста абонати. Настоятели на вестника в града бяха братя Д. Кискинови. Чрез Иоаким Груев от Пловдив те получават „Дунавски лебедъ“ за всички карловски абонати. С писмо до Раковски от 7. II. 1861 год. братя Д. Кискинови предават своите и на съгражданите си впечатления от вестника му: „Излишно е да вы кажимъ чи както нія тѫй и всичкитѣ вы спомещесво. (– вателu н. б.) сѫ превъзходно задоволени отъ славния вы Дунавскъ лебедъ и я превъзглася отъ всѣкиго за чисто народенъ вѣстникъ.“[21] Едва ли може да се допусне, че любознателният Дякон не ще е чел редовно органа на Раковски и всмукал в кръвта си неговото слово и революционен патос. Освен това позивите, с които Раковски приканваше българската младеж да се събере в Белград, за да се организира за предстоящата

освободителна война, бяха разпръснати из страната. Наближаваше часът на решителната разплата. Съюзена с братята сърби, българската младеж се призоваваше да се бие с вековния си враг – турчина, за да утвърди със собствената си кръв своята воля за свобода. Няма съмнение, че Левски е чел в Карлово позива, който тайно и на доверие е минавал от ръка на ръка. Както се знае, Раковски бе ученик на големия елинист Райно Попович и сигурно е имал в Карлово другари още от училище, на които той се е обаждал и с писма. Смелият му зов обаче не намира тука в ничие сърце такъв горещ отзвук, както в сърцето на бъдещия апостол. Нещо повече: тоя позив поставя цел на собствените, неизбистрени още копнежи на Левски. Сега неговата задача е вече определена и ясна. И той бърза да отиде на време в Бялград.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

В ЛЕГИЯТА НА РАКОВСКИ

и Турция. Младият сръбски княз схващаше сериозността на положението и се приготви да посрещне всички случайности. В неговите планове и сметки влизаха и българите. Той можеше да прецени добре, каква голяма полза би извлякъл от българите като доброволци в неговата столица, а от друга страна колко биха му помогнали те, ако предизвикат едно по-широко движение в самата България, което да сплаши султана и го принуди на отстъпки. За осъществяване на тази своя мисъл Михаил се нуждаеше от човек, който, като бъде негов близък, в същото време да се ползува всред българите с името и авторитета на народен водач. Такъв човек той намери в лицето на Раковски.[4]

За да успее Михаил в своите замисли и крайна цел, не малко спомогна особеното положение, в което се намираха българите в Турция след Кримската война. Последната, ако и завършила несполучливо за Русия, развълнува силно духовете в България и даде тласък на черковния въпрос, който за българския народ не беше само въпрос за църковна независимост, а въпрос за свободно духовно съществуване, който, ако и нерешително, криеше в своите пазви опасната, но сладка мисъл за политическа свобода. Затова и големите политически събития в Европа – освобождението на италианския народ (1859 г.) и въстанието в Босна и Херцеговина (1861 г.) – не можаха да минат незабелязани от българския народ и да не подхранят неговата надежда. От друга страна вътрешното положение в Турция се бе влошило, и участта на раята бе станала по-тежка и непоносима. Българинът не бе сигурен не само за имота си, който се заграбваше от татари, но той не бе сигурен за честта на своето семейство и за живота си. „Дали нище доде врѣмя да ся отмъсти двойно и тройно за тыя мѫкы угнетенія то кои ся праватъ отъ тыя свирепи твари на света?“ пита с болка Стоил Балкански в писмо до Раковски от 27. IX. 1861 год.[5] а калоферецът Ст. Хр. Буйнов, в същото писмо, трогателно разкрива мъката на наболялата си душа: „Днѣсъ нѣма що да Вы кажа освенъ Ахъ! ахъ! ах! докога това тѣгло! Коги ще ся измини свирепая зима, та да упитаме и нія щастіе си, охъ! Боже смили ся и за насъ клети!“

Характерно е, че и двамата родолюбци пишат от Цариград, столицата на султаните. Страданието е достигнало своя краен предел: „Брате не може вѣче да ся тръпи поганско иго, отъ день въ днѣ по злѣ отива всѣкы дѣнь убіства въ милое ни отечество Българія! Ахъ!!! до коги ли!“[6] Но положението става още по-тежко, когато голяма парична криза раздрусва цялата империя. „Е! приятеліьо сподоби ны Богъ да видимъ турската лира 350 гроша. Не можа вы опиша смущеніето въ Цариградъ, кое ся е породило отъ нѣколко дни насамь. Преди два дни лирата бѣше 220 гр. а днесъ 350 гр. До утрѣ каквото отива ще я видимъ и 500 гр. Нъ забѣлежете че само името 350 гр. ся слушя а лира или срѣбро не може да ся види на мѣганъ. Много търговски кѫщи ся затвориха, че зиматъ вѣче кайме за парѫ“, пише Ст. Хр. Буйнов от Цариград на Раковски, но за него макар „работите твърдѣ страшни (да) отиват, нъ то е за насъ много добро сега голѣмъ малъкъ, богатъ сиромахъ всѣ едно станѫха“, и той приключва писмото си напълно под знака на събитията: „Този часъ като претваряхъ писмото, лирата е 394 гр. ... хлѣбъ нѣма. Съ една дума Турция умира, умира и пакъ умира!“[7] Магазините и фурните са затворени. Духовете са смутени и объркани. „Само единъ Богъ може да предвиди сетнината на днешната веѣлица съ която се управлявѫ дюгменѫ на търговіята въ пуста Турция“.[8] На първо време погледите на всички са отправени навън; от вън се очаква спасение: „Надѣждата ны е на Бога и упованіето ны на съсѣдытѣ ны братія за кои слушяме тъхны прігутовленія.“[9] Но наред с това упование прониква и първото безпокойство: „Страшно е само Сръбія да ся помири съ Турція, за това Вія както можете дѣйствувайте да не стане такова нѣщо“.[10] При това слагане на обстоятелствата и при явното повдигане на духовете „Всѣки е зарязалъ рѣлигиозній въпросъ и е съгласенъ на рѣшіето (решението) Вы... даже и старите съ четири очи глѣдатъ такова нѣщо“.[11]

Мисълта за освобождение узрява, и силно революционно настроение обхваща младежите. „Общо възстаніе явно се прѣдсказва вѣче... революція е неизбѣжно...

Много по-ясно тази идея е намерила израз в едно писмо на Ст. Хр. Буйнов до Раковски от 9. VIII. 1861 год. „Много пѫти сме ся събирали Балканските младежи и сме рѣшавали да ся състави едно съборче отъ десятина млады (не смѣя да го нарѣча комитетъ, че не зная ще ли ся удовлетвори тѫзи дума, която голѣмо значеніе има, а нія българите много приказваме, а малко врѫшимъ) да действуватъ по вънъ изъ България, ако не друго а бари съ писма за да ся разпалва народа да ся приготви за всякъ случай!!! За това г-не моля ви, и народна длъжность ви го изисква да пригледате това наше мнѣніе и ако го удобрите направете едно писмо до Балканци млади да ги понаставете и подканете това да ся положи въ дѣйствіе, защото азъ мисля че обстоятелствата изискватъ да има такъвъ комитетъ български, който да работи тайно за полза бѣдному ны народу!“[19]

Ако и стеснително подхвърлена, идеята за комитет, „съборче“ – все още смътна и неопределена – се осъзнава като нужда на живота и на момента. В усилията си да намери изход от тежкото положение българската младеж схваща идеята за комитет като спасителна за народа, защото, изхождайки непосредствено от самата действителност, балканските, т. е. българските младежи са почувствували, че е нужно да се внесе вътре в страната малко организация и план в работата по освободителната борба, за да се поддържа духа на народа „бари съ писма“, ако не с друго, и, което е най-съществено, да се постоянствува в усилията да се работи „за полза „бѣдному ны народу“. Какъв отговор е дал Раковски на това писмо на Ст. Хр. Буйнов, ние не знаем, но че той е възприел идеята на последния и се е погрижил да се основат тук и там комитети, личи от неговия „Планъ за освобожденіе българий“ отъ 1861 год., в чието начало Раковски твърди, че в „по главнытѣ тыя градове са ся съставили тайни комитети (к. н.), кои разпо(стра)нѣвѫтъ между народу за това въстание чи напролѣть ще стане непрѣменно и сички чѣкѫтъ пьрвый синялъ да имъ ся даде“.[20] Обаче Раковски не отиде по-далече в това отношение и не отдаде нужното внимание на комитетите; без да отрича тяхното значение, той им отреди второстепенно място в подетата борба, като ги

подчини изцяло на своите основни разбирания, изработени на съвсем друга плоскост.

Сам минал през хайдутството, Раковски, колкото и на пръв поглед да се показва разнолик в подбора на средствата за борба, остана убеден в „магическата“ сила на хайдушката чета, и затова той се зае с рядка енергия да формира нови идеи, да даде ново развитие на духа у хайдутина и да събуди у него гражданско съзнание. Така за него и за неговите съвременници хайдутинът стана бунтовник; личните чувства и произволните действия трябваше да отстъпят пред голямата задача и методичните и организирани действия на отделните чети. И тези нови идеи, които Раковски възвести на своите съвременници, не вдъхновиха само старото хайдутство за нови дела, а заразиха цялата революционна младеж; неговата проповед се чувствуваше и възприемаше от всички като откровение на времето, а сам той стана всепризнатият народен водач, най-авторитетният представител на емиграцията, херолдът на подетата национална борба. Пък и моментът слагаше пред него повелително голямата задача да „засили и организира емиграцията до степен, щото да се превърне в фактически водител на целия народ в съдбоносната въоръжена борба“.[21] Неговата цел бе да се създаде вън от България „боен материал за революционна работа“.[22]

И действително, Раковски съумя да създаде от българската емиграция една могъща сила, която тежеше реално и имаше голямо морално и политическо значение. Защото той не само я събра и умножи, но, благодарение на огромната си енергия, силен дух и голям авторитет, успя да изгради нейния дух и да я превърне в организирана армия, готова всеки момент да влезе в действие и да отстоява народните интереси. Тая историческа задача Раковски осъществи в сръбската столица с удивителен замах. За целта бе нуждно да се създаде план, по който да протекат действията на легията. Такъв план Раковски изработи към края на ноември 1861 година и то нарече „Планъ за освобожденіе българий“.[23]

Според този „Планъ“ ще трябва да се образува „Единъ добрѣ орѫженъ полкъ, отъ 1000 добри избрани и укървавени в бои люди,[24] съ два горскы топа, съ 4 тобуши[25] и 4 тръби и съ два хирурга и сто конници, да

ся впусни тайно прѣзъ Княжевецъ въ Балканскеы хрѣптъ и да маршира по Балкана право за Търново, като ся дадѣ синіала на всѣкадѣ да ся дигѫтъ, съ една прокламацыѫ или съ другъ нѣкой си знакъ, да присѣкѫтъ телеграфы тѣ, и да затворыѫтъ пѫтища та на пощытѣ". Движейки се по този път, полкът не ще се подхвърли на опасности, защото ще се движи все из места, населени предимно с българи, и гдето няма крепости или пунктове, пазени от редовна войска. Затова неговата задача ще бъде да подигне народа на оръжие. Раковски си представя, че „догдѣ достигны (полкът) до Търново, гдѣ само 800 низама има, и крѣпость нѣма, ще има най-малко до 150 хиляди на кракъ мѫжие, отъ коихъ 40 хиляды въоръжени", а когато се успее да се стигне до Черно море, то „броіатъ на подигнѫти ти ще ся качи и до 500 хиляды, тогава навѣрно могѫть ся брои сто хиляды пушкы за бои".

Колкото се отнася до бойните планове, Раковски, като оставя известна свобода, препоръчва: „Нъ главно то правило ще бѫди хайдушки горски боюве". Обаче „Главно то управление на сичкы те въздигнаты мѣста ще ся дава отъ той-зи полкъ", който „щомъ ся впусти въ Балкана, главна та му работа ще бѫди това.

1. Да си състави едно врѣменно управление.[26]

Да бърза колко можи единъ день по-скоро да стигни въ Търново.

2. Да засѣче и развали сички ти главны Балканскы пасажы.

3. Ще дьржи неприкѫсни сношения съ Сърбско то Въх. Правителствю, кату състави еднѫ временнѫ поща до колко то му допуща мѣсто то и време то.

4. Кату достигни и завладѣй Търново, да испрати едно отдѣление да освои Сищов (Свищовъ) и да си отвори сношение съ Влашко.

5. Военный врѣменъ рядъ ще бѫди, войводи, тысящници, сотници, педесятници.

6. Да издадѣ прокламации на Турскы и Българскы іазыкъ, за Турцитѣ ако колыѫтъ Християнитѣ, по селата, колкото села Турски паднатъ въ рѫцѣ немилостиво ще ся исколыѫть и изгорыѫть и чи който Турчинъ сѫ придаде и положи долу орѫжие, ще му сѫ ре-

спектувѫ вѣрѫ, честь и имотъ, а който ся съпротиви ще изгуби главѫ, и все".[27]

След като изброява турските крепости, разположени по Дунава и във вътрешността, както и размера на техните гарнизони, които според Раковски са или малобройни, или отдалечени, за „да доди въ непристѫпныи Балканъ", той мисли, че на турското правителство ще му трябват най-малко два месеца, „до дѣ състави и управи въ Балкана само десять хиляды войны, нъ той-зи полкъ съ 15 дны ще стигни въ Търново, а за месецъ сичкыя Балканъ ще бѫди подигнѫть, и Сищов на Дунава усвоенъ".

Но Раковски вярва и в друго. „Щомъ ся поіави такова нѣщо, отъ Влашко ще доидѫтъ нѣколко легиона Българьѫ, съ добры офицеры, кои сѫ днѣсъ въ службѫ Влашки. А отъ Грьциньѫ има да додѫтъ много Българи, кои сѫ тоже тамъ въ службѫ и ся произвѣстени, и синяла може лесно да имъ се даде". Значение отдава той и на доброволците от Кримската война (1854 г.) „Сички волентири кои служихѫ въ послѣдныя бой въ Руссиѣѫ и две годины сѫ ексерсирахьѫ, въ военно искуство, чясть сѫ разпрьснѫти по Българьѫ, а чясть ся въ Влашко и на първы синялъ сѫ готови". Не са забравени и старите и изпитани борци: „Нѣколко хайдутскы четы тоже ся произвѣстени и тии пьрви ще ся найдѫть въ Балкана."

Но всичките кроежи на Раковски биха рухнали, неговият полк не би бил възможен, ако за това не получи материална подкрепа от вън. И затова в новата редакция на „Плана" намираме следното продължение, което е от особено значение: „Сърбское Высоко правителство само доизволение да даде и да снабди тойзи полкъ съ барутъ и олово, та за съставянье то му тукъ въ Сьрбиньѫ, то може да бѫди съ найголѣмѫ лъснинѫ и да бѫди готовъ до Марта за марширанье." За осъществяването на този план ще бъде от голямо значение, „ако Высокото Сърбско правителство отправи едно отдѣление къмъ Нишъ и къмъ Видинъ да забави турските войски".

Наистина в този „План" има не малко романтично увлечение при преценяване на реалните възможности, но не може да се отрече, че нещата са обмислени, че се

е целяло да се изработи един стратегически план, по който ще се ръководят военните действия. За отбелязване е, че изпълнението на този план, както и всяко действие на полка, се поставя в зависимост от сръбското върховно правителство, от което Раковски изхожда при всяко свое намерение в общото дело.

Събитията и обстоятелствата помогнаха, щото идеите на Раковски да затъмнят и изместят всеки друг идеен проблясък и да намерят своето естествено приложение. Легията именно беше практическият израз на тия идеи, защото само такава организация се налагаше от политическия момент и в тая си форма тя можеше да бъде полезна за сърбите. А Михаил III възлагаше на легията грижата да повдигне в страната въстание и отвлече вниманието на турските сили, докато Сърбия успее да мобилизира своите войски, които да изгонят турските гарнизони.

При тоя ход на събитията и при разкриване на такива примамни възможности, небивал възторг обзема страната, пленява младежта. Млади и разпалени българи от всички краища се стичат в сръбската столица, за да се запишат в легията „Тука имаме на рѫцѣ 20 българскы момичета (разумѣйте) кои сѫ полудѣли да додатъ при Вази"... пишат от Цариград още на 11 октомври 1861 год.[28], а браилските българи изпращат по Иван Касабов 1300 жълтици, за да подкрепят движението. Ст. Д. Ряпов, пак от Браила, му пише: „Времето е добро и хѫ?! Не трѣбва вече по-добро да ся чека, цьрвулки, цьрвулки..."[29] Доверието в Раковски е пълно, вярата в подетото дело е несъкрушима. Затова жертвуват всички – богати и бедни, прости и образовани. От Виена Ѳеофан Райнов изпраща суми, които придружава със следното писмо: „Отъ днешното време по-удобно не може да бѫде во вѣки... Азъ рѫкоплескамъ отъ далечъ на всичкити ония, които иматъ такива чувства, както Ви, понеже азъ съмъ готовъ да сторя всичкитѣ чудеса на свѣтътъ, кога сѫ касае за отечеството. На мене не е ничто невъзможно, защото азъ съмъ господарь на волята си."[30] Д-ръ Г. Вълкович от Париж предлага на Раковски услугите си на лекар-хирург и с „велико нетърпение" чака да бъде повикан, за да изпълни дълга си,[31] а В. Друмев пита от Одеса, гдето следва в духовната семинария: „Да додѫ ли

въ Бѣлградъ? И ако додѣ, а Васъ не намѣрѫ тамъ, редакция Дунавск. леб. ще мя пріеми ли?“[32] По всичко личи, че и вътре в България се е действувало организирано, за да се осигури добрия край на делото. „Днесь испратихме 2/ма сливненчета за отечеството имъ като ги снабдихме съ да разпространяватъ тайно свято е предприятіе“, бележи Стоил Л. Балкански в писмото си от 18 октомври 1861 год.,[33] а в друго свое писмо до Раковски му явява: „Отъ Сливенъ, София, Търново, Шуменъ извѣстията сѫ добри за нашата търговия!... само ся чака опредѣленното врѣмя (Февр.)“.[34] Друг деец, С. Хр. Буйнов, известява от Цариград Раковски, че, като тръгне за Бялград след 15 дена, ще обиколи градовете: Сливен, Казанлък, Калофер, Пловдив, Пазарджик, а други пък ще обикалят Варна, Шумен, Търново, Рухчук и пр.[35] По-късно Стоил Д. Балкански напуща Цариград със същата цел и обикаля центровете на българската емиграция в чужбина: Одеса, Кубей, Болград, Галац и Браила.[36]

Положението е напрегнато, духовете са възбудени. Патриотите от старата столица Търново изпращат при Раковски делегати, които да проверят работите отблизо. Делегацията се завръща заедно с нарочен пратеник на Раковски, хаджи Ставри, доброволец от легията, бивш капитан в руската армия.[37] Неговото назначение е било да организира и провъзгласи въстанието в старата столица. Буен патриотически възторг и въодушевление за бунт обхваща всички слоеве на населението, а Панайот Хитов, който бе с чета из Балкана, твърди в споите спомени, че през пролетта на 1862 год. получил писмо от Раковски с нареждание да приготви въстание в Сливенско за юли.[38]

Все в началото на 1862 година се изработва от името на един български комитет изложение до руския император. Според Георги Димитров,[39] макар и да е датирано от Виена, изложението било приготвено в Сърбия, но от кого – не казва. Ето и самият текст на изложението:

„Ваше Императорско Величество. Нашитѣ братя българе пищатъ подъ турския яремъ става вече отъ 500 години но никой не иска да имъ помогне; тѣхнитѣ дѣца, жени, тѣхния животъ и имотъ се намира в рѫцетѣ на немилостивитѣ турски орди на което сѫ живи и вѣрни свидѣтелства Вашитѣ представители въ турската империя.

Ваше Величество,

Последното пѫтуване на англичанина Дентона по всичкитѣ почти крайща на Европейска Турция и напечатанитѣ отъ него по всичкитѣ европейски вѣстници негови пѫтни белѣжки ясно доказватъ, че българина за турчина не е само робъ но е и скотъ, съ когото се той немилостиво по угодата си разполага и кръвьта му пролива на пукъ на цивилизованата Европа.

Ваше Величество,

Като синове на това измѫчено и забравено Българско Отечество се коленопреклонно обръщаме къмъ Ваше Величество и ви покорнѣйше молимъ да погледнете съ по милостиво око къмъ Българщината и произнесете Вашата отдавна очаквана дума, стига, а Българина за тая дума ще знае да почита и признава.

Сме на Ваше Императорско Величество покорни
Виена, 12. II. 1862 г. Българския комитетъ."

Действително, в това изложение не намираме нещо ново в политическата мисъл на българското освободително движение, но то все пак и като зов за помощ или напомняне за себе си не е лишено от известно значение. Неговите съставители са могли да преценят какво значение би имала една намеса на Русия в критическия час на подетата борба и, преценявайки обстоятелствата но без да ги засегнат, те се ограничават в рамките на един апел за състрадание и помощ. Все същите обстоятелства, при които е отпочната борбата, ще са наложили на виновниците на това изложение да излязат от името на един български комитет, какъвто не е и съществувал тогава, и да придадат на изложението си общонароден характер.

Напрежение и кипеж, готовност за жертва и подвиг, светла вяра, че е дошел часът на свободата за България, характеризира състоянието на духовете на събралите се в сръбската столица българи. А тука са дошли всички, у които гори пламенният възторг на най-чистия патриотизъм, за да постъпят в легията на Раковски. Наред със старите и добре известени воеводи Цеко, Иван Кулин, Ильо войвода, Филип Тотьо, Христо Македонски,

минали през барутния дим на не една битка, тука са и бъдещите войводи Хаджи Димитър и Стефан Караджа. В редовете на легията са и младите интелигенти Васил Друмев, В. Д. Стоянов, Иван Касабов, д-р Рашко Петров, д-р Д. Павлович – все бъдещи книжовници или известни дейци, мнозина от които са прекъснали образованието си, за да влязат в легията. Пак тука са и бъдещите другари на Левски, известните революционери: Христо Иванов Големият, Иван п. Христов Кършовски, Тома Панталеев, Метея Петров (известен по-късно под името отец Матей Миткалото) и др.[40] Около хиляда разпалени патриоти са се събрали в сръбската столица, обединени от една мисъл, вдъхновени от едно чувство. „Една света, възвишена и омайна дума се разнася от уста на уста, и шепотът във въздуха я отнася далеч зад гори и планини", сполучливо бележи един от биографите на Левски.[41] Тая велика дума, която упражнява такава власт над душите, е свобода на България. За всички събрани въ чуждата столица тая жадувана свобода е тъй близка, че е нуждно само едно последно усилие, за да бъде тя постигната. И над всички стои Раковски. Той е идеята и душата на подетото дело. Лицето му сияе от надежда и вяра в бъдещето. Неговите книги и вестници се поглъщат от пламенната младеж, а воеводите, облечени в своите хайдушки премени заобикалят големия бунтовник и народен водач и го обкръжават с ореола на сила и величие.

Левски попада в своята мечтана среда. Животът в Карлово сега му се струва далечен, недействителен. Няма вече неприятното ходене по села и градове, за да събира дарения за вуйчо си, няма и грижите около неговия кон. Но, израстнал в тесния семеен кръг под грижите на любимата си майка и под опеката на вуйчо си, той идва тука с чистотата на своята младежка природа. Нежен и тих младеж, заварден от всичко чуждо, неопетнен от нищо, той още не бе изпитал себе си ни в мисъл, ни в сърце, ни в дело.[42] Затова картината, която се изпречва сега пред очите му, го поразява. Смътните стремежи на Дякона добиват своя определена цел – свободата на отечеството е висше благо. България трябва да разкъса робските вериги. Само борбата за свобода може да даде смисъл и оправдание на неговия живот. Но как ще се постигне желаната свобода? Кои са пътищата за нейното

осъществяване и средствата за извоюването ѝ? Човекът по чиято воля, без никакво колебание, той се озова в Бялград, ги сочи ясно и определено. От сега нататък Раковски става негов ръководител, той е неговият учител. Легията е първата обществена школа на бъдещия апостол. В нея той учи съществени неща, които са истинска наука за неговото будно съзнание. Поел новото си поприще, младият дякон вижда в лицето на своя учител преди всичко жив образец: човек, който копнее за свобода, чиято мисъл гори за народното дело, смел и решен за всичко. Той ще остане верен ученик на своя учител в школата на великото народно дело, от което не само няма да отстъпи до смъртта си, но ще го поеме, за да го доведе до неговото пълно развитие.

Между това, докато Левски е все още под силните впечатления и е погълнат от новите си мисли, отношенията между Турция и Сърбия се изострят. Сърбите са възбудени, а легионерите горят от нетърпение да започнат борбата; всеки момент се очаква да избухне война. В такава нагорещена атмосфера и при такова напрегнато състояние една случка предизвиква сблъскване, известно в историята на нашите западни съседи под името бомбардиране на Бялград.

На 3 юни, в неделя после обед, когато из града имало най-голямо движение, на една чешма турски войници се скарват с един сръбски младеж и го убиват. Преводачът от сръбската полиция, заедно с един офицер и двама стражари се озовават на местопроизшествието, а след това се отправят към турската полиция, за да укорят турците за тяхната постъпка. Но в същия миг от турска страна се стреля стрещу тях. Преводачът пада убит, а един от стражарите е тежко ранен. Това събитие дава знак за обща борба. Настръхнали, българи и сърби грабват оръжие и нападат турците. Започват се улични боеве, които продължават през цялата нощ и се водят с особено ожесточение около джамията и градските врати, две от които биват още до вечерта съвършено разрушени. Според Христо Иванов Големия българската легия сама, още първата нощ, превзима Варош капия, която срива до основи, и една джамия.[43] Убити и ранени падат и от двете страни. Стефан Караджа и

Христо Македонски превзимат със своите момчета няколко важни пункта и убиват един дружинен командир.

На другия ден боят временно затихва. Турското население избягва в крепостта. Но на 5 юни още от ранна сутрин започва престрелка, която се усилва постепенно. А когато се стича много народ, за да присъствува на погребението на убития преводач и на полицейския офицер, тогава турските топове от крепостта започват да гърмят и да обстрелват сръбските квартали на града. Канонадата трае четири часа. Легионерите, начело с Раковски, се окопават и заемат позиция около крепостта, при хотел „Сръбска корона", която позиция ожесточено се обстрелва от турците. Другата част от доброволците е пръсната извън града, за да връща сръбските граждани, които искат да избягат от Белград. Великите сили обаче се намесват, и в Цариград се свиква конференция, чиято задача била да разгледа сръбските искания и да изглади конфликта. Но това обстоятелство не туря край на кървавата борба; военните действия и обсаждането на крепостта продължават. Българската легия държи здраво своята позиция, а Ильо Воевода, с решителни момчета, извършва редица смели подвизи, докато Стефан Караджа пълзи като катерица по покривите на къщите и нанася тежки удари на турците.

Тука Левски също така получава своята бойна кръщавка. В сраженията той се отличава с голяма решителност и смелост. Васил Караиванов си спомня много добре думите на Левски, казани от него по-късно при основаването на комитета в Карлово. Левски им съобщава една случка с цел да изтъкне турската слабост, обаче тя се явява твърде характерна за държанието на младия легионер през време на обсадата. „Презъ лѣто 62 въ Бѣлградъ азъ съ 130 души наши българи градинари опрѣхъ гръбъ на крепостьта". Очевидно, голяма неустрашимост е подтикнала бъдещия апостол до тая безумна смелост да достигне крепостната стена, от която турците, поради близостта, не са могли да стрелят. За рядката му смелост и неустрашимост свидетелствува и Христо Иванов Големият: „Въ сражението С. Караджа и В. Левски са фърлиха на юрушъ съ голи ножови въ байраклѫ джамия, защото раниха турцитѣ отъ нази двамина като бехме обиколили джамията, а турцитѣ въ оружений беши пълна

джамията. И като влезоха тези двамината въ джамията този часъ са придадоха турц. и тогава ги нарекоха левови нашитѣ хора".[44] Ето тука, още при обсадата на Бялградската крепост, Левски калява у себе си вкус към риска, което сигурно ще да е обърнало вниманието на Раковски върху младия и неопитен легионер, за да го препоръча по-късно на Панайот Хитов за знаменосец на четата му; големият бунтар можа веднага да оцени качествата на бъдещия борец за народната свобода. На Левски обаче измежду новите му другари силно впечатление прави Стефан Караджа със своята безумна смелост, с голямата си пъргавина и сърдечни другарски обноски. Двамата се сближават и сърдечна дружба свързва за винаги младите приятели.

След като започват дипломатическите преговори в Цариград, бойните действия намаляват. Остава време и за обучение. Легионерите ревностно изучават военното изкуство. Сега те са облечени във формено облекло. Двуцветните ширити на куртките на панталоните им придават особена живописност.[45] Старите воеводи обаче запазват гиздавата си хайдушка премяна с неизбежните ножове и пищови, затъкнати в тежкия силях. От всички учения гимнастическите упражнения са на особена почит всред легионерите. Утрешните бунтовници трябва да бъдат подготвени за всички възможни случаи на решителната борба. И тъкмо през време на тези упражнения Васил Иванов, Дяконът, приема третото си име, с което живее в историята и в съзнанието на своя народ. Раковски, неговият голям учител в революционната борба, е неговият кръстник.

Един ден легионерите излизат на упражнения пред едно старо турско укрепление. Доброволците имат за задача да прескочат широкия окоп на изоставената позиция. При това насипът е висок, и задачата става още по трудна. Момчетата се изпотрепват. Идва ред и на Левски. Той се отдръпва малко назад, засилва се и изведнаж прескача широкия окоп. Раковски е възхитен.

– Това е Левски скок! – извикал удивен той и поздравил бъдещия апостол за тази му ловкост.

Не по-малко са удивени и неговите другари, свидетели на това скачане. Казаните от Раковски думи се

подемат от легионерите, и името Левски става прозвище на младия дякон.

По въпроса где, кога и от кого Левски получава новото си име, между досегашните животописци на Апостола няма пълно единство. Докато Захарий Стоянов предполага, че Левски приема прозвището си в с. Еникьой, гдето при надскачване присъствуващите нарекли неговия скок „лъвска крачка“,[46] Стоян Заимов пък отнася това събитие от живота на Дякона към 1867 година, по време на втората легия в Бялград, когато Л. Каравелов, удивен от един негов скок, „плеснал с ръце и казал:

– Това се казва скачка на нубийски лев!“[47]

Раковски, който също присъствувал там, наложил името лев като прозвище на Дякона, което той сам поправил по-късно на Левски.

Но Стоян Заимов не е съобразил, че Раковски не е могъл да участвува във втората легия, защото тъкмо по това време той е тежко болен в Букурещ, гдето умира на 8. X. 1867 год. Като отстранява тази грешка, Никола Станев също така възприема в своята биография изложението на Стоян Заимов. Общи и у тримата автори са не само обстоятелствата, при които Левски приема новото си име, но и годината, когато става това – 1867 год.

В същност, както се каза и по-горе, Левски получава историческото си име пет години по-рано, през първата легия в Бялград, и негов кръстник ще е по всяка вероятност самият Раковски. До това заключение идваме имайки пред вид първото, най-раншно писмо на Левски, което той пише до Раковски още през 1866 година и в което се подписва Д. И. Левъскьй. Самият факт, че той се подписва с това име още през 1866 година, оборва твърдението, че името му е дадено през 1867 год., т. е. в Еникьой или по време на втората легия. Обстоятелството пък, че той се подписва Левъскьй в писмо до Раковски, с когото не се е виждал от 1862 год. и с когото не поддържа връзки през това време, показва, че името Левски е било известно на Раковски още от първата легия. Колкото се отнася до това, кой пръв му дава това име, то насигурно можем да заключим, че Раковски ше е бил виновникът за прозвището на Левски, за да

си позволи последният да се подпише в писмото си с него. Ако то беше име, изникнало в интимния кръг на другарската среда, той едва ли би се подписал с него в споменатото писмо до своя учител, когото уважава и пред когото благоговее. Очевидно, той е горд с новото си име и го изтъква пред своя учител, за да му припомни посигурно за себе си, като загатва с това и за един общ спомен от недалечното минало. От самия пък подпис личи, че за Левски новото му име не е улегнало още, та то се различава по своята ортография от оня подпис, който намираме в цялата негова по-сетнешна кореспонденция – Львскій. При това прозвището следва инициалите на неговото духовно име Д. (дякон) И. (гнатий). Едва по-късно, след 1867 год., когато той става известен на емиграцията, това име се наложи и доби гражданственост.

Че действително Апостолът е получил историческото си име още през първата легия, за това свидетелствува напоследък и Христо Иванов Големият. Обаче обстоятелствата, изтъкнати от него, при които Апостолът получава прозвището си, не са убедителни. Както видяхме, Христо Иванов свързва това име със смелата атака на „Байракл҃“ джамия, когато Апостолът и Стефан Караджа с голи ножове „на юрушъ“ първи влезли в джамията и „този часъ са придадоха турцитѣ, и тогава ги нарекоха левове нашитѣ хора.“ Всяко прозвище обаче е рожба на лично проявление, на личен подвиг; в случая и двамата получават еднакви прозвища; освен това необяснимо е, как единият задържа прозвището, а другият не е известен с подобно име. За да подсили това си твърдение, Христо Иванов разказва историята с елека, който Левски си ушил „съ левове, съ сърма, на двете страни“ и който носел при бомбардирането на Бялград. Несъмнено това обстоятелство е било забелязано от другарите му и впечатлението се е засилило. Случаят с този елек обаче е хронологически неверен, защото Левски учи занаят и работи терзилък в Бялград, както ще видим, след разтурянето на първата легия, когато само е могъл да си ушие въпросния елек.[48]

Твърде скоро обаче недоволството прозъбва, защото „човекът, който под ореола на голямото си име обединява и хайдути, и емиграция, и народ, и всичко в единно действие в Бялград – този човек има още една назряла

идея, храни една неизбежна мечта в гърдите си, мечта от честолюбие и от жажда за власт".[49] И все пак, колкото и тая мечта да носи черти от хайдушкия романтизъм, тя е напълно реална и нужна за епохата и обстоятелствата, защото Раковски е всеобщ български началник, воевода и граждански представител на България в една чужда страна. Но тя предизвиква „недостойни нападки и му създава горчиви недоразумения от страна на неопитните в политика и обществен дълг легионери".[50] Като се оставят на страна дребните поводи за раздори между интелигентните легионери и Раковски, на лице са две принципни противоречия: младите искат писан закон, на който да се подчиняват всички; тях ги дразни абсолютната власт на Раковски. В разсъжденията си те са искрени и мислят чисто по младежки: „Дошли сме да се бием за свобода, не щем нов тиранин над главите си". Левски е между младите, той не се дели от тях и слуша тяхната критика. И колкото и да чувствува, че те са по-образовани от него, а от друга страна да храни найголяма почит към Раковски, който със знанията си ги превъзхожда, той по здрав разум и по изострена наблюдателност схваща, как всяка критика дели хората в легията и намалява тяхната мощ. Наистина сега те са дошли на помощ на братята сърби, които са ги въоръжили, обличат ги и ги хранят, но утре те ще преминат границата и ще навлязат в България, за да поемат сами борбата за свобода на своя народ. Предстои им велика и трудна задача. Не трябва да се делят. Бъдещият апостол се бои от всякакъв дележ на българската сила, защото дейците ще бъдат силни, когато са единни помежду си. Поуката, която извлича, е голяма. Тя му дава опитност, дава и насока на собствената му мисъл. В съзнанието на Апостола зазряват първите идеи за организация и стремеж за обществен живот. Всяка нова стъпка приближава неговия буден ум към народно-организационна дейност. За да удовлетвори оная част от легионерите, която е настроена опозиционно спрямо него, както и да остане верен на своите разбирания за ред и дисциплина, Раковски се вижда принуден да създаде един общ закон, известен под името „Щатутъ за едно Привръмено Българско начялство въ Бѣлградъ", който носи дата 15 юни 1862 год. Този „Щатутъ" се състои от 14 члена или правила,

които определят правата и властта на „Българско-то начялство“. Член 2 определя задачата на привременното началство: „Това Привременно Блъгарско начялство отъ деня като ся одобри и подпише отъ надлежныты членове, ще има плънѫ силѫ да отправлява всичкы ония дѣла, касающи ся по всеобщото Българско въстание“. В член 3 се определя състава на привременното началство: „Привременното начялство ще е съставено отъ членове Блъгаре, на които число-то за въ начяло е ограничено само на шесть и единъ прѣдседатель, а кога се яви потрѣба за новы членове, ще ся пріймать съ одобрѣние-то на начялството“. Член 4 постановява: „Въ засѣданието ще ся решава всичко-то по вы шегласие“. Като не се спираме на останалите членове на „Щатута“, които са обикновени правила за вътрешния ред на заседанията, ще изтъкнем член 14, който гласи: „Всякой членъ трѣбва да наблюдава тыя правила за свѣты, въ противенъ случай изключва ся по рѣшение-то на начялство-то“.

Няма съмнение, че със създаването на „Щатута“ се отговаря на оформилото се вече обществено настроение, оповестява се на света съществуването на българската легия, но което е по-важно и от значение: конституира се отговорна власт, която взима в ръцете си ръководството на борбата. За пръв път „всичкы ония дѣла, касающися по всеобщото Българско въстание“ се поставят под единното ръководство на едно колективно тяло: – Привръменно Блъгарско начялство. Реалната сила на това началство е бойното ядро, което се създаде в сръбската столица, и хайдушките чети, които действуваха из България. Планът за действие Раковски изработи през ноември предната година. За изясняването обаче на онези принципни различия, които са съществували между Раковски и интелигентите в неговата легия, характерна е преди всичко разликата, която откриваме, когато сравним „Щатута“ и запазената черновка. Така, още в самото заглавие се натъкваме на една съществена разлика. Срещу известното ни заглавие на „Щатута“ в запазената черновка стои „Щатутъ за единъ Привременень комитетъ въ Бѣлградъ“. Явно е, че това различие крие в себе си две противоположни разбирания. Понятието „комитет“ съдържа в себе си магията на нещо народно, колективно, модерно и особено допада на демократично настроените

легионери. Наистина „Привръменно-то Блъгарско начялство“ на Раковски не е еднолично и в „заседание-то ще ся решава всичко-то по вышегласие“, но все пак той е в центъра на ръководството. Друго съществено различие откриваме в чл. 1. В проектощатута този член гласи: „Прьвоначални-ти водители и патриоти на едно общо въстание въ България едногласно нарѣдяватъ и нареждатъ единъ Привременененъ Българскій комитетъ въ Бѣлградъ“, срещу която редакция в приетия, поправен от Раковски текст, четем: „ные находящыи ся въ Срьбиѫ Блъгаре, съ доизволението на высокото правителство съставяме едно привръмено Блъгарско начялство“. Като се обявяват против „Привръменното Блъгарско начялство“ на Раковски, легионерите са и против тясната зависимост от сръбското правителство, без да държат добра смятка за обстоятелствата, при които се създава този „Щатутъ“.[51]

Едва ли би имало нужда да се изтъква на особено, че хайдушкият опит на Раковски, неговият политически усет, чувството му за отговорност пред чуждото правителство и съзнанието за чест и дълг пред народното дело са го заставяли да държи преди всичко за дисциплината и единството в легията. Защото във всяка революционна акция, гдето се води „борба за животъ или смъртъ“, дисциплината и единството са първата грижа, първата необходимост. Това е първият принцип, най-великият, който подчини и недоволните, който свързва Левски с Раковски. Така големият бунтовник, както справедливо бележи Д. Т. Страшимиров, е „първият му учител в неговото поприще, негов пръв войвода в живота му, най-надеждна поука в цялото му жизнено дело“.[52] Само в едно отношение Левски не е в противоречие с младите – заедно с тях той е против всяка политика с чужди правителства. И действително, събитията, които последваха, заедно с разтурянето на легията, подхраниха у него мисълта за самостоятелна народна борба.

Легионерите обсаждат Бялградската крепост от юни до септември 1862 година. Главната мисъл, която ги примирява и въодушевява за подвиг, е Сърбия да обяви война на Турция, и те да минат в България, за да повдигнат народа на въстание. В очакване на тая желана от пламенните легионери война, Раковски приготвя през ме-

сец август горещ апел, с който се обръща към българския народ:

„Мили братя българи!

Време дойде вѣкы и ные да съкрушимъ тяжко то иго на наши тѣ мѫчители невѣрны Турцы!? Що е нашъ животъ въ това безчестно робство? Не е ли всегдашна тяшка тягота? Коѭ милѫ добринѫ имаме подъ това люто османско владеніе? Подобрѣ, братья, една сладка маломинутна за свобода смърть, а нѣ дълговѣченъ робски животъ подъ тыя безчеловѣчны турски мѫкы!

Ставайте, братья, на орыжие мало и голѣмо за нашѫ тѫ милѫ свободѫ и независимость! Турско то царство вѣкы пропада. Тии сѫ вѣкы изгубили военныи духъ, тии сѫ ся вдали в разслабѫ и разкошность, тии сѫ исиромашели и уголѣли; нѣмѫтъ вѣкы срьбро и злато; тѣхно то число сравнително съ насъ е ничтожно; тии не могѫтъ въ една нуждѫ да съсрѣдоточѭтъ на едно мѣсто значително число войнства. Примѣръ да бѫде намъ Ерцеговската и Черногорската война, тѣ нищо не могатъ да сторѭтъ толкова време! Що стоиме българи! За когы чѣкаме? Европа и цѣлъ просвѣщенъ свѣтъ сѣ разположены да съдѣйствувѫтъ за нашѭ тѫ свобода, нъ трѣбва ные да почнимъ и да покажимъ чи сме въистинѫ достойни за свобода. Трѣбва да покажимъ чи въ нашы тѣ жили тече іеще старо Българска юнашка кръвь и чи мѫчителитѣ нѣсѫ ѭ съсѣмъ испили! Турци сами проповѣдѫть іавно падение си и готвѭтъ ся отъ пьрвы ударъ да бѣгѫтъ въ Азиѭ.

Единъ всеобщы и силен ударъ ще реши нашѫ тѫ славнѫ бѫдущность кату разгони и истрѣби мрьсны тѣ крьвницы мусулманы отъ нашытѣ прѣдѣли! До когы, братя, вѣкы да тьрпимъ отъ турскѫ тѫ звѣрскѫ невѣрность? Ето вамъ Балкански полуостровъ въ огьнь запаленъ. Наши тѣ Единородни и Единовѣрни братя и съсѣди, сички на орѫжие храборно и побѣдоносно биѭтъ, сѣкѫтъ и трѣбѫть общыя неприятель, старъ кръвникъ турчинъ? Може ли да бѫди и за насъ по добро друго благо врѣміе отъ това? Нека никой не мысли чи свободѫ ся добыва безъ кръвь и безъ скѫпоцѣннѫ жьртва! Нека никой не чѣка отъ другиго да го освободи. Наша та свобода отъ насъ зависы! Нека всѣки запиши дълбоко въ

сърце то си за святѫ вьзторгнѫ рѣчъ – свобода или смъртъ и съ пламенъ мечъ да вьрвы въ бойно то поле подъ знамяна на непобедимыя Българскы Львъ; а Божа всесилна дъсница намъ ще помогни!

Народный войвода
Г. С. Раковскый."[53]

Легионерите смятат, че Турция, неприготвена военно и заета във война със Сърбия, нападната в гръб от значително въстание в България, ще отстъпи и ще признае независимостта и на последната. Самите сърби живеят с мисълта, че войната с Турция е неизбежна, а Михаил III приготвя и своята прокламация за случая. Обаче лятото си отива, идва есента, а очакваната война между Сърбия и Турция не избухва. Конференцията в Цариград, наречена Калничка, приключва заседанията си на 4 септември и туря край на конфликта. Сърбите, ако и не напълно, постигат целта си. Турците вдигнаха своите гарнизони само от две крепости и то от вътрешността на страната – Соко и Ужица, а запазиха гарнизоните си по Сава и Дунава. В това отношение сърбите претърпяха неуспех, но те запазиха своята народна войска и това бе най-положителният резултат от бомбардирането на Бялград. С прокламация от 24 септември Михаил III, макар и „с тешким срцем",[54] приема решенията на конференцията. Така Сърбия се помирява с Турция. Легията става не само ненужна, но и нежелана. Затова сръбското правителство заповядва на Раковски да я разтури и да се откаже от досегашните си планове. Както у Раковски, така и у легионерите разочарованието е голямо. Всички те се чувствуват измамени в най-скъпите си надежди. Променя се държанието и на самите сърби. Сърдечният израз на братски чувства и славянска общност изчезва; героите от обсадата на Бялградската крепост стават неудобни и нежелани. Те от своя страна пък се усъмняват изобщо в досегашното сръбско „чистосърдечие и искреность".[55]

Още от по-рано обаче сърбите разделят легията, като една част, под водителството на стария хайдутин Илия (Иля) Марков, изпращат в Крагуевац под благовидния предлог да бъде по-близо до границата.[56] И докато легионерите очакват с нетърпение да получат от сърбите оръжие,

каквото не получават никога, за да преминат в България, отношенията към тях се променят дотолкова, че скоро те биват принудени да косят и пренасят сено за нуждите на войската. Разочаровани и обидени, легионерите почват да негодуват, и неколцина успяват да избягат със собственото си скрито оръжие и достигат границата. Но тука ги залавят и затварят. След тази случка Ильо се вижда принуден да разпусне своите момчета, които се пръскат по всички посоки. В почти същото положение се намира и Раковски със своите момчета в Бялград. Затова той, примирявайки се с положението, събира една сутрин доброволците в една долина на север от Бялград, благодари им за готовността да се бият, обяснява им също така, че щом Сърбия се отказва да воюва, те сами за сега нищо не могат да сторят, та ще трябва да се пръснат и заловят за работа. За целта той ги снабдява с паспорти, дава всекиму по два минца за разноски, като насочва своите хора към Румъния, гдето ще продължат делото на народното освобождение. По-късно и той сам ще се озове при тях.[57]

Разочарованието и мъката, които изпитват българските дейци от разтурянето на легията, изразява особено силно Панайот Хитов, който по това време е с четата си из Балкана. Когато научава, че „Бѣлградската буна се е помирила вече", той бележи в своите спомени: „Когато чухъ това извѣстие, насмалко щѣхъ да полудѣя. Ние очѣкъвахме тая буна въ продължение на толкова години, а тя не можа да просъществува баремъ една недѣля! Какво да се прави? Нашето положение бѣше незавидно, защото множество българе бѣха напустнале работите си и изпродале имането си"...[58] А Христо Иванов Големият, сам легионер, с огорчение рисува в своите спомени състоянието на легионерите, когато вече напускат Сърбия. „Като нищяха векы имигранди да са намиратъ изъ сръбската земя и си разпродадоха дрехитѣ за лебъ и излѣзоха голи и боси от Сърбия, това беши на благодарението на българите отъ сръбското за дето имъ помогнаха въ бунта".[59]

Но независимо от обстоятелството, че легията не можа да постигне своята крайна цел, нейното значение е голямо. Сам Раковски, идеологът и организаторът на това първо по реда си войнско дело, цени високо значението на легията и е уверен, че доброволците „да-

доха на европейци тѣ и на сички тѣ другы славяни да разберѫтъ, че българи тѣ нѣ сѫ само мирни орачи и кротки художници (занаятчии) и търговцы, какъ то гы тий отъ първо мыслѣхѫ, че были ушъ изгубили старыя си военны духъ, нъ тий пры вышеречены тѣ си добрины се сѫ пакъ храбри и неустрашими юнаци, стига да имъ се покаже едно благоврѣменно обстоiателство и удобно мѣсто да започнѫтъ движеныя та си противъ смъртныя си неприѣтель... Година та 1862 трѣбва да остани за Българы тѣ забѣлежительна и да ся брои кату първы постѫпъ за политическы имъ незавысимъ животъ".[60] И наистина, това голямо народно дело не само успя да подчини за момент произволните и лични действия на организация и дисциплина, но то бележи началния миг в съзряването на една нова обществена мисъл у българина: борба за свобода чрез организиране на големи чети, които да подигнат народа на въстание. Легията обаче остави и един горчив опит: за своето национално дело българинът трябва да разчита преди всичко на себе си, която мисъл, колкото и често да се повтаряше по онова време, не можа да бъде усвоена напълно от тогавашните дейци, та все оставаше място в тяхното съзнание за такава надежда.

Не по-малко събитие е легията в живота на Левски. Тук през барутния дим и окопния живот, в боевете под стените на Бялградската крепост, бъдещият апостол преминава първата обществена школа и позна себе си. В легията Левски можа да оцени ролята на организацията и значението на дисциплината, а в лицето на Раковски – идеален образец, беззаветен борец, готов на всички жертви в името на свободата на своя народ и на неговото добруване. И когато се опозна с повечето дейци по народното дело, той разбра цената на вътрешното единство, на единомислието, което сближава и обединява борците и ги прави силни в превъзмогване на пречките. И най-сетне в легията започва съзряването на Апостола. Обществената мисъл, под влиянието на Раковски и фактите, които се слагаха от развитието на събитията и живота, отбелязва своя пръв момент в светогледа на Левски. Сега борбата за народна свобода става висша цел в усилията на Апостола, смисъл на неговия живот. За него, както и за неговия учител в обществената борба

организирането на чети, чрез които да се подигне народа на въстание, се явява най-надеждното средство за постигане на желаната цел. Защото организираната борба на хайдутите, като продължава бунтовната традиция, си поставя по-висша цел: освобождаване на народа от тежкото иго. Така Раковски не само даде израз на революционните настроения всред народа, но той пробуди бъдещия апостол и го спечели за революционна дейност.[61]

Един от неизяснените въпроси в живота на Апостола е неговата съдба след разтурянето на легията. От една любопитна подробност, която намираме в спомените на Христо Иванов Големия, узнаваме, че Левски е бил в групата на онези легионери, които сърбите изпратиха под водителството на Ильо Воевода в Крагуевац. „Левски въ Крагуевацъ пристигна въ единъ чорбаджия Събинъ (сърбин б. н.) за да храни очениците, и чорбаджиямо като се научилъ чи е Диаконъ испадилго, като му далъ 180 гр. чи било грехота да слугува въ каща та имъ диаконъ свето нещо".[62] Като не можал да се задържи в Карагуевац, Левски заминава за Бялград. Все в същите спомени намираме данни и за неговия живот в Бялград. „Левски стоя до есеньта въ легията до октомврій 1862 и като се разпусна легията и сички момчета си разотидоха кои накадето види, а Л.(евски) остана да изимува при Мастора си, а ниделно време ходехми въ казармите та се учихми съ саби да можимъ да употребявами".[63] Това свидетелствуване, както и признанието на Христо Иванов, че през зимата, когато и той работил при майстора си, „са неговаряхми съ Василъ Левски да си идимъ напролетъ"[64], сочат по един несъмнен начин, че Левски е прекарал зимата на 1862 год. в Бялград и се е готвел, щом настъпи пролетта, да се завърне в България. Обаче на същата страница, отстрана, с друго мастило и то от покъсно време, със звездичка, Христо Иванов прави следната бележка: „Презъ зимата В. Левски като беши абаджія при единъ масторъ са запознахми но името мо беши само Василъ Ивановъ, и въ легията станахми верни приятели".[65]

Макар забележката да е от по-късна дата, заслужава да се спрем на това противоречие у Христо Иванов. И то не само защото до сега се поддържаше от някои, че Левски е постъпил абаджийски чирак преди образу-

ването на легията, но и затова, че в посоченото вече писмо на Хр. Иванов от 8 април 1896 год., предназначено за Стоян Заимов, но неизпратено, същият мемоарист съобщава: „Тогава покойния Раковски беши са заелъ да приготвя чета за България за презъ пролѣтьта, и бѣше зарачалъ нѣколко пушки отъ белгийскитѣ, а В. Л. като нѣмаши работа и отиди да са пристави абаджия чиракъ за 6 месеца и са учи да ший."[66] Въпросът, който се налага – кога Левски учи занаят? – ще се разкрие в своя истински вид, след като анализираме няколко неща.

Преди всичко прави впечатление фактът, че Христо Иванов на цели 35 страници от своите спомени, гдето говори най-подробно за своя променлив и неспокоен живот в сръбската столица до 1862 год., за бомбардирането на Бялградската крепост и за участта на българската легия, нигде не споменава нещо за среща или запознаване с Левски. За него той говори за пръв път едва на страница 36, след разтурянето на легията, когато съобщава за себе си: „Ази си отидохъ пакъ при моя масторъ спеца като ма пріе пакъ чюлешки". Това обстоятелство ни кара да предполагаме, че Христо Иванов не е познавал Левски до образуването на легията, а от момента, когато той постъпва в нея. Ето затова не може да се приеме за истина и съобщението му, че Левски е пристигнал в Бялград през есента на 1861 год.,[67] още повече като имаме пред вид положително установения факт, че Левски е напуснал Карлово на път за Бялград на 3 март 1862 година. По тази причина той е могъл да бъде в сръбската столица най-рано през втората половина на м. март. Като се вземе сега пред вид, че едва два месеца след неговото пристигане стават събитията от 3 юни, за които говорихме по-горе, то явно е, че Левски не е имал нито нужда, нито възможност да работи абаджийство.

Очевидно е, че Христо Иванов, като бърка годината, греши, както в установяването на фактите, така и в тяхната хронология. А обстоятелството, че тези негови грешки откриваме в добавката – забележка и в писмото, говори, че той е попаднал под влияние на чужди писания, които са смутили правилния вървеж на неговото първо изложение. Тогава ще трябва да се приеме като положително, че след разтурянето на легията Левски постъпва

абаджийски чирак и остава, заедно с Христо Иванов, да презимува в Бялград, през което време двамата се уговарят, какво да правят напролет. В това време ще трябва да се постави и тяхното пълно опознаване и голямо приятелство, докато познанството им датира от постъпването на Левски в легията.[68] Няма нищо чудно и в обстоятелството, че при своя майстор Левски е бил известен със своето гражданско име Васил Иванов, защото, както се знае вече, сам той почва да си служи с новото име едва през 1866 год. в писмото си до Раковски, което ще рече, че до късно историческото му име не е било в широка употреба. Толкова по-малко основание имаме да приемем, че в самото начало новото му име е било здраво свързано с личността му и е било познато на по-широк кръг легионери. Но има и други причини, за да се представя с гражданското си име. От една страна типичната скромност на бъдещия апостол, а от друга – неудобствата, които това име би могло да предизвика в гражданския му живот в чуждата столица.

Доволен от придобития опит, израстнал в себе си, изпълнен с надежда и вяра в бъдещето на своя народ, Левски, заедно с приятеля си Стефан Караджа, според Захарий Стоянов, заминава за Румъния. Същият автор предполага, че той се е установил в Букурещ, гдето е могъл по-лесно да се залови за работа и да осигури „поне скромни средства за прехрана".[69] Но както видяхме, Левски е иззимувал в Бялград, та в Румъния е могъл да бъде само за късо време – вероятно към края на зимата, – когато е замислил да се прибере в България. Пък и Букурещ не бе станал още център на българската бунтовна емиграция. Тука, освен тесния кръг на богатите български търговци, не съществуваше никакво българско общество. Наистина в Букурещ, както и в някои други румънски градове, бяха надошли легионери, другари на Левски, но те бяха изцяло погълнати от грижата да осигурят прехраната си. Все пак, колкото и кратко да е било неговото престояване в столицата на северната ни съседка, то не е останало без значение за него: и тука той е могъл да оцени свободния живот, да види плодовете на тая свобода и още по-горещо да пожелае свобода и за своя народ.

През пролетта на 1863 година Апостолът преминава Дунава и се озовава в своето отечество.

ГЛАВА ПЕТА

ДЯКОН ИГНАТИЙ ХВЪРЛЯ РАСОТО. УЧИТЕЛ

Апостолът се завръща в своя роден град, който бе напуснал едва преди година. Майка и близки, приятели и роднини теглят сърцето му към родна среда. От Казанлък по пътник той се обажда на майка си и изпраща писмо до вуйча си хаджи Василий, когото моли за пари, за да си купи нови дяконски дрехи. На майка си Левски не бе писал цяла година. Сега тя е честита: разбрала е най-сетне любимия си син и нетърпеливо очаква неговото завръщане. Радостно разтревожен е и хаджи Василий. Бягството на сестриника преди една година още му тежеше, та сега писмото на Васила го радва, и той бърза да му отговори: „Ела тука, и дрехи ще ти намерим".

Всички биографи твърдят, че Левски се е обадил само на майка си и от нея поискал нови дяконски дрехи. Че Левски се е обърнал с писмо и до вуйчо си, изрично свидетелствува в своите спомени братовчед му Васил Караиванов. Пак нему дължим и отговора, който архимандритът изпратил на Дякона. Нямаме основание да се съмняваме в тия твърдения. Самите обстоятелства говорят в тяхна полза. Не случайно бъдещият апостол се обръща към вуйча си. Все пак хаджи Василий може да му се сърди, задето така внезапно бе го оставил, като побягна с коня му. С писмото си Дяконът цели да нормализира преди всичко своите отношения с вуйчо си: той му изразява така почитта си и се надява да има и занапред неговото разположение. Благоразумието налага, щото сега, когато след едногодишно отсъствие се завръща в родното си място, той да разчита на своите близки и най-вече на вуйчо си, за да мине по-незабелязано появяването му в града.[1] Левски знае много добре какво го очаква, ако турците полюбопитствуват да узнаят, къде се е губил цяла година, и се научат за участието му в легията.

През пролетта на 1863 год. дякон Игнатий се озовава в Карлово. Сега расото стои още по-добре на неговото стегнато тяло; под калимявката се подава малката му руса коса, а едва наболата брада му придава мъже-

ствен вид. Младият дякон заема наново мястото си в храма „Св. Богородица“, и чудният му глас изпълва с благоговеен трепет душите на богомолците. Изненадата е голяма, но карловци са радостни преди всичко, че техният дякон ще оглася и занапред храма с чудния си глас. Другари и връстници се събират около него и горят от нетърпение да узнаят, как е прекарал далеч от Карлово.[2] Той им описва бялградските събития, запознава ги с борците от легията и буди в душата им копнеж за свободен живот. За тях той израства като герой, и те го заобикалят с обич и възторг.

Дяконът поема службата си в църква и съумява в първо време да приспи подозрителността на властта. Майка му е радостна, и хаджи Василий е доволен. Близките му са спокойни. Всички са уверени, че сега Дяконът ще прегърне вече здраво службата си. Тия надежди обаче не се оправдават. Идилията под родна стряха не трае дълго. Било по подозрение на самата власт, която е имала и сама основание да бъде мнителна, било по наклеветяване, турците арестуват Дякона и го откарват в Пловдив, където го затварят.

Захарий Стоянов допуска, че Левски е бил наклеветен за кражбата на вуйчовия си кон от някой си Тахир, „сеизин от по-напред при архимандрита хаджи Василий.“ По това време той се намирал в Пловдив и, като се научил за завръщането на Дякона, известил турската власт, която го изискала от Пловдив.[3] Във всеки случай Захарий Стоянов не поддържа твърдението, че Левски е бил наклеветен от вуйчо си.

Това твърдение произхожда от Христо Иванов Големия, книговезец по това време в Дановата печатница в Пловдив, който по тоя повод съобщава следното: „Чухми чи докарали деконъ василя варзанъ и укованъ отъ Карлово, утидохъази да го видя съ друга причина, чи нося на хапузителятъ, видехъ го и мо казахъ не бойса като ми разправи чи го придалъ вуйкамо за бонтовникъ,и като казалъ на правителството чи билъ въ Сарбия миналата година въ четата (к. н.) излезохъ утидохъ намерихъ Г-нъ рашка чимо разправихъ за него, и мо са помолихъ да са потруди чрезъ гратьските чорбаджій да са пусни, щото е наклеветень отъ вуйчо си (к. н.). и така той раз-

каза на господин герова и на гратските чорбаджия подробно за неговото наклеветяване отъ вуйко мо, и закачиха да деиствоватъ чрезь правителството за ослобождение-томо, и привикаха отъ митоха вуйко мо като го осадиха и мо снеха патрихиля за 1-на година ли, но малколй и да си даде оставката отъ давия та, и като кажи на правителството, той ази го наклевети хъ (к. н.) заради коня които ми отъ-крадна, но той имаши и право да го откradни, щото ази мо не давахъ парите който ми слугува шестъ години, и на този начинъ В. Левски са ослободи следъ три месеца. Излези, ходи нѣколко време, и са пазари учитель въ войнягово не по далечъ отъ Карлово 2 часа."[4]

В други две допълнителни листчета, предадени покъсно от сина му, Христо Иванов дава същите сведения в друга редакция: „презъ месецъ Августъ не помня добре, но чухми чи докарали едного комита, отъ Белградската Легия и отивами, и виждами чи В. Ив. Л. съ Дяконски дрехи затворенъ, и тогива пошушнасе доктора рашка, и той се труди много човѣка чрезъ тогавашните тай наречени Чорбаджй и г-нъ Якимъ Груевъ, и Найденъ Геровъ съ Чолака най-много помогнаха, тайнимъ образомъ, и тогава увиниха вуйкамо калугерина (к. н.), чи като неискалъ домо плати 6000 гр. за дето му слогувалъ чиго набедилъ чимо откradналъ коня и чи билъ въ легията въ Белгр. За да мо не плати парите, и тай турско правителство поиска кефилъ, и сж дади кефилъ и са пусна въ началото на зимата... и тогава утиди В. Л. въ Войнягово таса услови за учитель и певецъ въ църква".[5]

Очевидно, тези две листчета са писани по-късно. Техният език е по-нов: по-малко се среща сливането на отделни думи, и по-голяма е употребата на главни букви. По всяка вероятност, мемоаристът е искал да ревизира написаните си по-рано спомени, като им даде по-точна и вярна редакция. Това желание обаче долавяме най-добре в противоречието, което откриваме между твърденията на двете редакции. В първата редакция на спомена Христо Иванов уверява, че пред него в затвора Левски сам обвинил вуйчо си, че го бил наклеветил в бунтовничество и издал участието му в легията. Във втората редакция на спомена обаче Христо Иванов премълчава това обвинение на Левски и не споменава нищо за него. Раз-

личие има и във втората част на двете редакции на спомена. Според първата редакция хаджи Василий бил наказан твърде строго: той бил лишен от епатрихиля за една година. Кой го е лишил? Христо Иванов не казва. Турците не се бъркаха във верските работи на раята. Наказанието, при това е чисто каноническо и следва да допуснем, че то е наложено от църковната власт в Пловдив. Местният митрополит бди и върху поведението на светогореца хаджи Василий, който макар да е подчинен на своя манастир, работи в неговата епархия. Във втората редакция на спомена Христо Иванов премълчава и това обстоятелство и не говори за каквото и да е било наказание на хаджи Василий.

Но наред с тия противоречия има и нещо общо в двете редакции на спомена, характерни за мисълта и израза на Христо Иванов и което ни позволява да разкрием истината по тоя въпрос. Според първата редакция застъпниците на Дякона поискали от вуйчо му да „кажи на правителството той ази го наклеветихъ заради коня който ми открадна, но той имаши и право да го открадни". Очевидно, от вуйчо му се иска да направи признание, че го е наклеветил за невинната кражба на коня, за да спаси сестриника си от тежкото обвинение в бунтовничество и участие в легията, в което турската власт и сама е могла да го подозира. Във втората редакция на спомена откриваме същата мисъл да ръководи застъпниците в Пловдив, които действуват „тайнимъ образомъ", и тогава (значи след затварянето на Левски) „увиниха вуйка мо кулугерина, чи като не искалъ" и т. н. По всяка вероятност, в случая се е прибегнало до една диверсия, за да се отклони вниманието на властта от опасното обвинение. Като се съгласил да признае, че той е наклеветил Дякона заради коня, който му бил задигнал, и че сестриникът е бил в правото си да постъпи така, защото не бил получил следващите му се пари, хаджи Василий в същност спасява Дякона. Външният наблюдател, незапознат с целта на тази диверсия, на която хаджи Василий става проводник, лесно е могъл да се заблуди и обвини вуйчото в клевета. Оттука иде и противоречието в двете редакции на Христо Ивановия спомен. От друга страна хаджи Василий не би спечелил решително нищо, ако би обвинил в бунтовничество своя сестриник и дякон, освен да се из-

ложи пред сестра си и пред родните и си навлече нежелани разправии с властта. Досегашното държане на архимандрита, въпреки егоизъма и ограничеността му, не ни позволява да го обвиняваме в подобна постъпка. Най-сетне това наше заключение се потвърждава и от едно друго обстоятелство, което съобщава Васил Караиванов. Според него Левски бил арестуван в Карлово заедно с вуйчо си, и двамата били откарани в Пловдивския затвор „като хора, заподозрени в бунтуване на народа". Ако Дяконът в случая е станал жертва на вуйчо си, защо властта е задържала и двамата? След образуването на легията турската власт бе станала по-придирчива и, имайки пред вид едногодишното отсъствие на младия дякон от града, тя и сама е могла да подозира, че той е участвувал в легията. Подозренията ѝ, естествено, се простират и върху архимандрита. Той не може да не знае, къде се е губил цяла година дяконът му. Затова властта туря ръка и на двамата.

Безспорното в случая е, че Левски прекарва няколко месеца в Пловдивския затвор. След свободния живот в чужбина, огрян от толкова надежди, бъдещият апостол попада в турските зандани. Това не е без значение за него. Тука той опознава още по-добре деспотизма, произвола и насилието и разбира още по-дълбоко робската неволя на своя народ.

След три месеца Левски излиза от затвора, мае се известно време в Пловдив и се завръща наново в Карлово. Твърдението на Христо Иванов, че от Пловдив той заминал за Войнягово, където станал учител, не отговаря на действителността. Във Войнягово той отива на следната 1864 год. по Георгьовден. В Пловдивския затвор бъдещият апостол, както твърди и Христо Иванов, е с дяконските си дрехи, а учител той става след разкалугеряването си. Като имаме пред вид, че Христо Иванов постъпва на работа в Дановата печатница от 26 май 1863 год., и че Левски е бил арестуван все пак наскоро след завръщането му в България, то несигурното твърдение на споменатия мемоарист, че Дяконът е бил в затвора през месец август, изглежда твърде вероятно. През лятото той лежи в затвора и най-късно в началото на есента се завръща в родния си град. Тука Дяконът поема наново своята служба, и животът привидно тръгва по

старому. Със завръщането си в Карлово Левски е целел да възстанови престижа си пред общественото мнение на града. В това отношение обаче едва ли е постигнал задоволителен резултат. Шумът около неговата личност не е могъл да затихне така бързо. Въпреки всичката си предпазливост, той не се е чувствувал достатъчно сигурен и спокоен. Действителността налагаше да се откъсне от Карлово, докато любопитството на съгражданите му и на властта, породено от неговото едногодишно отсъствие и затваряне в Пловдив, отслабне. Тая необходимост съвпада и с голямото му желание да направи още един опит, за да осъществи любимата си мечта: да учи, да задоволи неутолимата си жажда за по-голямо знание, за по-висока наука.

Към средата на есента той заминава за Пловдив, където постъпва в училището на Йоаким Груев. „През 12-годишното си учителствуване при Епархийското училище в Пловдив", бележи Йоаким Груев, „аз бих честит да се радвам на стотини ученици из разни места на отечеството ни. Възпитани в среда, дето се водеше упорита борба с чужд враждебен елемент и трескава дейност за народно свестяване, мнозина от тия възпитаници, драго ми е да го кажа, се отличиха изпосле като трудолюбиви учители-будители, като родолюбиви граждани и като сърцати обществени дейци на народното ни възраждане, а не малцина и като държавни мъже и достойни чиновници в свободното ни отечество". И като дава списък на значителен брой действително бележити ученици, между които срещаме имената на Ив. Евст. Гешов, Константин Стоилов, Ив. Вазов и др., Йоаким Груев съобщава, че имал за ученици „и няколко калугерчета, между които известния дякон Василий Левски".[6] Нямаме основание да се съмняваме в това твърдение на видния копривщенец. Той се отличаваше с удивителна памет и обнародва своите спомени шест години преди смъртта си. Освен това и Ив. Евст. Гешов също така твърди, че Левски е бил ученик за известно време на Йоаким Груев.[7]

Като имаме пред вид, че в Пловдив Йоаким Груев е учителствувал дванайсет години – от 5 септември 1856 год. до 1868 год., – следва да заключим, че Левски е бил негов ученик между тия две дати. Посоченият спомен установява и друг един факт: Левски е следвал в Плов-

див като калугер, т. е. като дякон. Както знаем, от 1855 год. до 1858 год. заедно с вуйчо си той е в Стара Загора, където се и учи. Монах става на 7 декември 1858 год., след завръщането си в Карлово. На следната година, по Богородица, той е вече дякон. До тая дата Левски не се отделя от вуйчо си и е изключено да е бил ученик в Пловдив. Малко вероятно е да е заминал и следвал веднага след приемане на дяконството. Положението му на дякон в първо време е било свързано с известни задължения. От друга страна, това ново обстоятелство в живота му бе подсилило неговите надежди към вуйчо му и, следователно, той е можел да чака още и да се надява на неговото благоволение за по-голяма наука в чужбина. Остават като най-вероятни годините 1860 и 1861. Ако през тези години е следвал в Пловдив, би трябвало също така да допуснем, че го е издържал вуйчо му или някой друг от родните, което сигурно щеше да се знае и помни. В никои от спомените от това време обаче не се говори за такава издръжка, нито се споменава нещо за следване на Левски в Пловдив. Малко вероятно е да допуснем, че той сам се е издържал. Не може да бъде и 1862 год., защото още на 3 март същата година той избягва в Бялград и постъпва в легията на Раковски. През пролетта на 1863 год. Левски се завръща в Карлово и по всяка вероятност през същата година е следвал в Пловдив при Йоаким Груев. Няма друга година, която да бъде по-вероятна. След шума и подозренията около едногодишното му отсъствие и след затварянето му в Пловдив, той не се е чувствувал осооено сигурен в родния си град. Необходимо е било да го напусне за известно време и то под някакъв благовиден предлог. Наистина той е вече на 26 години, но в ония времена възрастните ученици не бяха рядкост. Как се е издържал не знаем. Може да е имал някоя и друга пара. Много е е вероятно да се е настанил като псалт в някоя от местните църкви. Във всеки случай не можем да допуснем, че хаджи Василий, след всичко станало помежду им, ще е взел грижата за неговата издръжка върху себе си.[8] Жаждата за знания у бъдещия апостол е била толкова голяма, че той едва ли е обръщал внимание на условията, при които е трябвало да учи.

Следването на Левски в Пловдив не е било изтъквано досега, но несъмнено, най-големият град на Южна България, където българите водеха упорита борба на няколко фронта „с чужд враждебен елемент" и развиваха „трескава дейност за народно свестяване," не може да не е упражнил известно влияние върху ученолюбивия и наблюдателен дякон. Разбира се, за едно позначително и трайно влияние, каквото Пловдив оказа върху Любен Каравелов, не може да става и дума. Левски не изкара дори една учебна година в Пловдив. През пролетта на 1864 год. той е вече в родния си град и захвърля окончателно расото. От тая дата до края на 1868 год., последната година от учителствуването на Йоаким Груев в Пловдив, пътят на Левски се знае и не ни дава и най-малко основание да отнесем неговото следване в южнобългарската столица към посоченото време.

Това наше схващане се потвърждава и от сина на Йоаким Груев, Салчо Й. Груев. От случайни разговори със своя баща той си спомня много добре, че Левски е бил негов ученик в Пловдив през зимата и то за късо време – не повече от няколко месеца само. Що се отнася до годината, през която е следвал, Салчо Й. Груев помни от баща си да е казвал, че Левски е учил при него или през 1862, или през 1863 година. Синът не помни точно годината, но е напълно сигурен, че покойният му баща е сочил една от двете години: 1862 или 1863. Очевидно 1862 не може да бъде: през март същата година Левски напусна България, а преди март не е могъл да следва, защото има съвсем други намерения и се готви за път. Остава като най-вероятна 1863 год. и то през зимата, както установихме и ние.[9]

През пролетта Левски се завръща наново в Карлово. С мечтите за следване е вече свършено. Повече от всеки друг път Дяконът е замислен и съсредоточен в себе си. В спокойната тишина на родната среда той прави равносметка на своя опит и завършва процеса на общественото си съзряване. Сега вече идеите добиват силата на убеждение. За бъдещия апостол е очевидно, че с расото той не може да извоюва тъй желаната свобода, че само с молитви не могат да се разкъсат тежките вериги на робството. От друга страна обетът, които дава, когато става монах, изисква всеотдайност и искреност. Какъв Божи

служител ще бъде той, когато мисълта за свобода е погълнала цялото му съзнание и когато всичките му усилия са насочени да търси начини и средства за постигане на тая свобода? Наистина и в единия, и в другия случай той служи на народа си, но в дадения момент свободата е върховно благо, от което зависи самото съществуване на народа. Ето посоката, в която се движи неговата мисъл. За да бъде чист пред съвестта си, той трябва да се откаже от духовния сан. За да изпълни дълга си към народа, той трябва преди всичко да бъде свободен. Цялостен и единен в своята личност, честен и прям в своята мисъл, Апостолът не познава вътрешното раздвоение. Решението му да захвърли расото и да се откаже от дяконството е колкото неизбежно, толкова и необходимо. То се явява като естествен резултат от развитието на неговите идеи. С него той не прави демонстрация, както мислят почти всичките му биографи, нито иска да оскърби религиозните чувства на своите съграждани. Обратното е по-верно, защото с тая си постъпка той издига още повисоко дълбочината и силата на своите религиозни чувства. Начинът, по който постъпва в дадения случай, иде да потвърди верността на последните заключения.

Пролетта на 1864 год. е особено хубава в Карлово. През нощта на първо Възкресение дякон Игнатий служи за последен път в храма „Св. Богородица". Той пее по-хубаво от всеки друг път. Сребристият му глас излиза от глъбините на душата и залива с тайнствена благодат богомолците. След служба Дяконът, заедно с хаджи Георги поп Христов[10] и Христо Василев Пулев, отива у поп Христо хаджи Марков, баща на х Георги поп Христов, където били поканени на богато угощение, както е обичая в Карлово. Настроението е празнично, и приятелите решават да излязат сутринта извън града. Същия ден, на Великден, излизат на запад от Карлово и отиват в местността Алтънчаир. По настояване на Дякона, хаджи Георги взима ножица и гребен. Хаджията е изненадан от това желание на приятеля си, но мълчаливо изпълнява волята му.

Всички са в добро настроение, приказват и неусетно минават пътя. Дяконът е спокоен и съсредоточен. Когато стигат в Алтънчаир, той сваля дяконската си шапка и

сериозно и твърдо заявява на другарите си: „От днес аз преставам да нося тази калугерса шапка."

Това предисловие забърква другарите му. Те са в недоумение. А когато той се обръща към Георги поп Христов с думите: „Хаджи, вземи ножиците и отрежи косата ми!" те остават както гръмнаги и едва сега разбират защо му са били ножиците и гребенът. Никой не се помръдва. Лицето на дякон Игнатий е тихо и спокойно.

Треперещ от вълнение, Георги поп Христов отказва решително да отреже „украшението на челото и на службата" му, както сам се изразява. Дяконът обаче още по твърдо настоява: „Хаджи ти ще отрежеш косата ми и нека всичката отговорност за тази ти постъпка, която вършиш по мое желание, падне върху ми". Погледите на двамата се срещат. Хаджи Георги вижда твърдата и непоколебима решителност на Дякона. С разтреперена ръка той взима ножицата и нерешително я издига към косата му. Дяконът я държи с ръка, за да определи мястото, където трябва да се отреже. Напразно хаджи Георги се сили да пререже русите коси. Падат само няколко косъма. Крайно пребледнял, той отпуща безпомощно ръце. Дяконът кани Христо Пулев, но той още по-решително отказва да изпълни желанието му. Тогава Левски взима сам ножицата, свива отново косата си, и златистият сноп остава в ръката му. После свива спокойно отрязаната коса в кърпа и я прибира в пазвата си. За още по-голяма изненада на своите другари той изважда нов фес, скрит от по рано в горната му дреха, и го туря на главата си. Когато поемат пътя за града, приятелите му са все още смутени. И дълго време след това те не могат да се откъснат от властта на спомена за необикновеното събитие в Алтънчаир.[11]

На второ Възкресение мястото на певеца от лява страна в църквата заема млад, строен момък, с тъмно късо сако и шаечни панталони. Никой не му обръща внимание. Взимат го за някой млад учител от Сопот. Но когато запява, всички остават изумени. В лицето на непознатия откриват дякон Игнагий, станал неузнаваем в новите си мирски дрехи. Недоумение и изненада са изписани по лицата на всички. С шепот и възклицания разменят мисли и споделят впечатления. Свещениците и постарите богомолци са разгневени от необяснимата по-

стъпка на Дякона.[12] А той, малко по-блед от обикновеному, пее спокойно до края на службата. Около него са близките му другари, удивени от спокойната решителност на своя приятел. На епитропите, които искат обяснение за тая му постъпка, той отговаря, че е решил да стане учител. Дълбоко смутена се прибира и майка му в къщи. Вярата и обичта ѝ към нейния първенец обаче остават непроменени. Болезнено е засегнат и хаджи Василий. Той е оскърбен и разгневен едновременно. Архимандритът и преди не можеше да примири някои постъпки на своя сестриник с монашеските му задължения. Последната му постъпка обаче надминава всичко допустимо: той е нарушил религиозния обет. Познавайки независимия характер на сестриника си, може би хаджи Василий е махнал с ръка и е престанал да се интересува повече за него. Но не по-малко вероятна е и обратната възможност. Твърде е възможно, щото разярения архимандрит и вуйчо да се е опитал да възвърне Дякона към службата му, като го отклони от избрания път. Спомените на Христо Иванов идат да подкрепят до известна степен това предположение. „И вуйка мо", бележи Книговезецът, „го дади пакъ подъ сѫдъ, за дето пристапи ъ духовния законъ и като писа за това въ Пловдивската митрополия за обвинение на В. Л. на тогавашния наместникъ на митрополията повика вуйка мо въ Пловдивъ и мо каза чи данапусни да приследва В. Л. чи ще го заточи въ некои монастиръ и ще го испади отъ Пловдивската епархия и ще мо отнеми правото за просия".[33] Защо обаче наместникът на Пловдивския митрополит е взел тъй решително страната на дякон Игнатий, Христо Иванов не казва и едва ли би могъл да каже. В акта на разстригването, живо запазен в съзнанието на съвременниците, има някои характерни подробности, върху които трябва да се спрем. Когато отрязва косата си, Апостолът не я захвърля из храстите на Алтънчаир, а грижливо я скътва в кърпата си („поша", както се изразява един от участниците в това събитие). Никой не би могъл да подозира Дякона в сантиментализъм, но, очевидно, косата е скъпа реликва за него. Един от символите на обета, който и занапред му остава свет. Когато си отива в къщи, той я дава на майка си, като се обръща към нея с думите: „Мамо, мене ме призовава народният

глас да се притека на помощ на поробеното си отечество; затова аз не мога вече да изпълнявам духовната си длъжност и сега се отказвам от нея. Вземи косата ми, та я скрий в сандъка си, защото аз се отделям от тебе, и кога чуеш, че съм загинал, да я извадиш, за да се опее и погребе вместо мене, защото може би ще остана неопян и непогребан".[14]

Пред майка си Дяконът е съвършено откровен. Той се чувствува длъжен да ѝ обясни постъпката си. Ней само той разкрива съкровената си мисъл, тревогата на момента и примирената скръб пред неизвестността на бъдещето. Синът е уверен, че тя ще го разбере. И с една удивителна простота и откровеност ѝ разкрива напълно себе си. Може би неговите думи не са предадени съвсем буквално, но несъмнено, заедно с непосредствения лъх на неговата мисъл, те излъчват дълбока, вътрешна убедителност и отразяват особеностите на неговия начин на изказване.

С една реч, пред майка си Дяконът разкрива вътрешните подбуди на една важна стъпка в своя живот. Дълбоко искрен и правдив, той действува по силата на една господствуваща в него мисъл, по силата на едно убеждение. Искрено религиозен, за него актът на разкалугеряването не е акт на ликвидация с вярата. Скътването на косата има своето дълбоко значение. Даденият обет е свето задължение, от което той отстъпва по силата на историческите обстоятелства, в които се намира неговият народ. Само съзнанието, че той трябва да посвети силите си за освобождението на народа, и жертвената му готовност да умре за отечеството си, му дават нравствено основание да захвърли расото. Така той безпрепятствено ще работи между народа, а новата му служба е не по-малко света и угодна Богу. Бъдещият апостол е решил вече не с молитви, а с дела да служи на своя народ.[15]

В разстригването на Апостола има още една подробност, която прави впечатление. Защо все пак той избира именно Великден, най-големия християнски празник, и в тоя тържествен ден захвърля расото? Това обстоятелство не остава незабелязано и от първия биограф на Апостола, Захарий Стоянов. Явно тенденциозно, той, след като признава, че днес „никой не е в положение да

знае“ самата истина, все пак вижда в тоя акт на Дякона един смел протест срещу „пустото калугерство“ и същевременно „нещо агитационно; нови хора и нови идеи са нужни на България“.[16] Това заключение, макар да изглежда на пръв поглед твърде правдиво, в същност отразява личния вкус на своя автор. От изложените до сега факти се вижда несъстоятелността на първото предположение на Захарий Стоянов. Не е много убедително обаче и второто му предположение. Разстригването на Дякона не е случаен акт и не става внезапно.[17] Това е очевидно. Всяка стъпка на Апостола е обмислена. А това, което предприема сега, е нещо важно, решително. То е дълбок вътрешен процес, който поглъща духовната енергия на Дякона и се явява като резултат на неговото идейно и обществено съзряване. Апостолът е открил своето истинско призвание в живота. Погълнат в себе си, той чувствува важността на своята постъпка преди всичко за себе си и за своя живот. Но нима той не е предвиждал бурята от негодувание, която ще предизвика у своите съграждани? И в това предизвикване на общественото негодувание не се ли крие демонстративният, „агитационен“ характер на неговата постъпка? Да, ще отговорим положително и на двата въпроса. Несъмнено, Апостолът е очаквал неодобрението на своите съграждани, предвиждал е сигурно и тяхното негодувание. Това е неизбежно. Демонстративният характер на неговата постъпка обаче лежи в самата нея, а не в съзнателната преднамереност на Апостола, както мисли Захарий Стоянов. Тържественият ден, в който Апостолът се разделя с дяконството, не е от такова съществено значение за случая. И в делничен ден една подобна постъпка не би минала незабелязано, особено в ония времена. При това той, както видяхме, не скъсва с вярата на своя народ. Силата и чистотата на неговите религиозни чувства остава непокътната. И по-скоро затова именно той се явява на второ Възкресение в църква, за да не помислят хората, че се чужди или пък че се отказва от вярата на народа. Последното предположение на Захарий Стоянов, че Апостолът е искал да подчертае пред карловци необходимостта от нови идеи и нови хора, съдържа нещо по-приемливо. Но и в това отношение той не е могъл да отиде тъй далеч, както мисли Захарий Стоянов. Апостолът и по-

късно, в разгара на своята дейност, не пресилва общественото развитие на родния си град. Но и какво агитационно би могло да има в неговата постъпка, когато за него е било повече от очевидно, че тя ще възмути карловци, и животът му в града ще стане невъзможен? Дълбоката и сериозна природа на Апостола е чужда на недообмислени прояви и леки ефекти.[18]

След това събитие Апостолът не можеше да остане повече в Карлово. Той напуска родния си град и заминава за близкото село Войнягово, разположено в полите на Средна гора, където се уславя за учител и певец. Вуйчо му Генчо Караиванов е държал дюкян в селото и това обстоятелство сигурно му помага да се настани по-бързо на работа.

С редица любопитни подробности Х. Красевски[19] описва „главяването" на Апостола за учител във Войнягово. Ще предадем изцяло това описание. Минко Генов, редактор тогава на в. „Просвета", си спомня, че всичко изнесено в него му било съобщено веднаж с писмо от един войняговец – ученик на Левски. Красевски преразказал спомена на войняговеца, като предал най-грижливо всички фактически подробности около това събитие.

„Бе 23 април, Гергьовден, 1864 година. Селяните, радостни и засмени, бяха заклали тлъсти агнета още прежния ден, когато пристигна в селото Левски. Селянките бяха измили, изчистили и замазали сайваните с глина, а стените – в горната част с вар, в долната – с глина, изпъстрена околовръст с червени резки. Всички се бяха потрудили, за да ги свари в порядък покровителят на стадата, нивята, беридбата и лековитите билки.

Топлото слънце се усмихваше от ясното небе, когато заклепа селската камбана. Тръгнаха тогава селяните, празнично облечени, към Божия храм и почнаха да се редят вътре един по един. Певците пееха, и свещеникът бе почнал литургия. В момента, когато на всички очите бяха обърнати към светия олтар и тихо се молеха, влезе в храма млад строен момък, с кръшна снага, с ясно лице, с живи проницателни очи, с едва наболи мустаци и отрязана отзад златоруса коса. Той се спря при певците. Дрехите му свидетелствуваха, че е гражданин. Погледите на всички неволно се отправиха към него. И жените тозчас отгатнаха миловидното лице на дякона и

захванаха тихо да шепнат: „Това е дякон Игнатий, който се е раздечил по Великден и е дошел да се главява за даскал". Други пък глумници разсъдиха скоро-скоро, че „не било добро, ако го главят за даскал". Свещеникът излезе, прикади с молитва на уста и се върна пак в олтаря да се приготви за големия вход. Апостолът, който по това време бе приковал очите си в иконата на Исуса, пристъпи крачка по-близо до клироса и за момомент сякаш помисли, че все още си е дякон Игнатий. И захвана изтихо херувимската песен. Отначало неговото пеене не се хареса на жените, които бяха свикнали да слушат гръмливия глас на даскал Недялчо. Но когато дяконът захвана да дава простор на приятния си и звънлив глас, черквата екна, и жените очудени срещаха една друга погледите си, закръстиха се низко и на душата им ставаше леко и радостно.

Някои промълвиха: „Благатка майка, що е родила такова чедо".

Обаянието бе обладало вече всички. Сам свещеникът, захласнат в тайнствената мелодия, която се изтръгваше из гърдите на дякона, се забави при излизането си за големия вход.

Настана и отпуск. Един по един хората заизлизаха. Оживен разговор се водеше сега. Едни осъждаха карловци, че не могли да оценят достойнствата на момъка, други се възхищаваха от сърце на хубавото пеене и всички бяха съгласни да главят дякона за даскал, като не изпущаха отрадната мисъл, че той ще пее и в църква. Левски още отнапред беше говорил с войняговския кмет в Карлово и беше се условил даже, но сега бе нужно главяването да стане и пред очите на другите първенци и изобщо пред селяните. Ето защо той се събра с клисара, свещеника и някои други селяни и всички заедно се упътиха към мегдана, гдето се реши, че днес, кога черкуват на Рошава могила, ще условят и даскал Васила. Не след дълго време хората се прибраха по домовете си, за да се приготвят за черкуване.

Дойде пладне. Могилата бе пълна с хора – млади и стари. Всички бяха насядали в полукръг по зелената поляна до постлани трапези, на които бяха сложени вкусни гозби от агнешко месо, що за пръв път се ядеше сега. Свещеникът прикади всичко сложено и взе своя дял, а

за кожата на агнето взе 20 пари. Младите булки пристъпваха излеко към кумовете си, за да им целуват ръка, като им поднасяха голям, добре измесен кравай. Прясно първо сирене на цели цедилки се изтърсваше на земята в жертва на селския патрон. Обедът бе богат и весел. Виното се лееше и хиляди благословии се сипеха за плодородието на св. Георги, като го пожелаваха и за другата година. След обеда се залюля и кръшно хоро. Заловиха се ред млади булки и моми – все гиздави и засмяни, пъстро облечени със сребърни чопрази. Редом с момите, заловиха се и млади ергени, с шити кърпи през врата и с шарени пера по шапките. Приятен селски напев, повтарян от две групи, люшкаше хорото. Вик, песни и игри оживиха могилата.

Яви се и Апостолът, когото незабавно главиха за учител и певец пред очите на всички. И намислиха сега селяните да се върнат в селото; за да пият „кръчмата" на даскала и попа, който се сдобиваше с такъв сладък певец. Щом се събраха селяните в кръчмата на дядо Вельо, Левски ги нареди околовръст: старите завзеха попредните места, а младите – по-задните. Левски винаги уважаваше старите. После разпореди, и мяра вино се донесе. Зачерпи сега той, като млад и пъргав, всички наред; селяните пиеха и благославяха новия даскал. Но нашите селяни имат чудна черта. Те мислят, че само виното развеселява човека и, който не взима участие в пиенето, им бе малко тягостен. А дяконът бе строг въздържател. Обаче при веселото настроение на селяните, които от сърце го молеха да не ги оскърбява, а да пие наздравица, той не можа да устои и да не изпълни горещото им желание. Левски взе чаша вода, наля в нея малко вино, благослови и пи. Радостта на селяните се увеличи. Редът бе да почерпи и дядо поп. И той изпълни своя дълг. Късно, след като се мръкна, селяните си отидоха."[20]

Младият учител се залавя енергично за работа. Любовта му към учениците, неговият такт и авторитетно държане спечелват бързо младите сърца. Той учи децата на четмо, писмо и смятане. Буди техния ум, като им разкрива героичните страници от българското минало; разказва им увлекателно приказки; насърчава ги в игрите. Със своя чуден глас той им разкрива красотата на подвига в хайдушките песни, а с него заедно и робската неволя на

народа. Младият учител завладява децата и със своето „човеколюбиво сърце“, както бележи Петър Стоянов, един от учениците на Апостола във Войнягово, комуто дължим почти всичко, каквото знаем за първото му учителстване.[21]

Новият учител на Войнягово вниса нещо ново във възпитателната практика и училищна традиция. Суровата дисциплина и боя Левски замества с авторитета, внушението и строгия поглед. „Ние имахме страхопочитание към учителя си“, признава Петър Стоянов. Случаите, когато той се е виждал принуден да прибегне до боя, са били много редки и са се помнили дълго. Петър Стоянов си спомня да е получил само една плесница, но, както сам се изразява, видял „звезди сред бял ден.“[22]

Младият педагог не пропуска да насърчи питомците си при всеки подходящ случай. „Когато някой от учениците“, съобщава Петър Стоянов, „знаеше добре урока си, учителят го похваляваше и помилваше по лицето“.[23]

За доверието и обичта на учениците към техния учител съдим от един друг спомен. Георги Станев бил ученик в Карлово, откъдето и Левски го познавал. „Аз бях дошел във Войнягово“, разказва Г. Станев, „и бях много изгладнял. Игрите в училищния двор привлякоха вниманието ми, и аз се отбих при играещите ученици. Пладня беше вече минала, и аз чувствувах, че революцията в стомаха ми взима обширни размери. Без да му мисля много, отправих се към учителя (Левски), който беше излязал на двора и, гледайки на веселите детски игри, идваше бавно на среща ми. С всичката наивност на едно гладно дете аз му казах: „Учителю, гладен съм“. Левски се усмихна, хвана ме за ръката и ме отведе в училището. Тук той ми даде една филия хляб, която веднага лакомо захапах“.[24]

Спомените са запазили и една друга характерна подробност от учителстването на Левски във Войнягово. Като знаели от личен опит, че учителят им не се отнася жестоко с тях, учениците му не могли да устоят на изкушението и един ден задигнали белия карловски хляб на своя учител. Трябва да отбележим, че като учител той не е искал храна от войняговци. Може би при уговарянето храната не е била включена във възнаграждението

му, което не било по-голямо от четирийсет гроша месечно. Васил Караиванов си спомня много добре, че от Карлово му е била изпращана храна, която понякога носела сама майка му. Пътят не е голям. Горда със своя синучител, Гина Кунчева е била щастлива, че може от време на време да го види и му се нарадва. По-често брат му Христо и сестриникът му Начо Андреев са му носели храна и долни дрехи. Левски от своя страна е бил доволен, че учителстването му е давало възможност да подпомогне майка си в грижите ѝ за семейството.

Понеже започнал занятията по-късно, бъдещият апостол продължава първата учебна година малко повече. През горещите дни обаче той не държи децата в задушната стая, а ги извежда по цял ден из околностите на Войнягово, където прекарват в игри и занятия.[25]

Любовта на децата към учителя разкрива сърцата и на бащите. Селяните благоговеят пред своя учител, който при това пее тъй хубаво в църква. Естествено и неусетно младият учител се сближава и със селяните. За утрешния апостол и водител на народа животът на село се оказва една добра и необходима школа. Той изучава своя народ, вниква в неговата мълчалива душа, разбира неговия начин на мислене, удивлява го великото му търпение и самообладание. Със селяните той се държи естествено и приятелски, говори им непринудено и за пръв път изпитва силата на своята проповед. Войняговци се отпущат пред своя учител, разкриват душите си, оплакват се, роптаят и негодуват. Незабелязано той раздухва копнежа за свобода и в съзнанието на селяните се заражда мисълта, че има нещо по-високо от грижата за хляба. Сърдечен и откровен той е само към тия, с които се сближава и дружи. Верни другари и пламенни младежи се събират около учителя, а той им говори за подвизите на легията и храбростта на доброволците.[26] Разказите му разпалват духовете. По-смелите той обучава на военен ред и гимнастика. Разбира се, всичко се върши тайно. Събират оръжие, влизат във връзка и с народните хайдути, които сновят из планината и имат верни укриватели във Войнягово. Изобщо, младият учител е душата на будната младеж във Войнягово, старо хайдушко гнездо.

Два пъти Левски прескача тайно до Карлово да види майка си и се срещне с приятели. По-често обаче

той се губи из околните села, където също има добри приятели. В съседното село Дъбене другарува с двамата учители Лило и Минчо, на които най-често ходи на гости.[27] Но най-голямо е неговото влияние във Войнягово, където дейността му оставя трайна следа.

Във Войнягово Левски учителствува близо две години – от Гергьовден 1864 год. до месец март 1866 год. Без да завърши учебната година, в края на февруари, съвсем внезапно, той напуска селото. Причините на това му бягство не са точно установени. Повече от биографите свързват бягството на Апостола от Войнягово с някакъв спор за мера между двете съседни села Дъбене и Войнягово. Един ден спорът се разпалил и свършил с общо сбиване на селяните от двете села. Победители излезли войняговци, благодарение намесата на учителя си и неговите млади другари, обучени за бой от него. Никола Станев не се задоволява от това обяснение, което пръв изнесе Захарий Стоянов,[28] и отива по-нататък: властите, дошли да потушат свадата, научили, че на войняговци помагал даскал Васил, който бил научил другарите си на някаква военна гимнастика и че бунтувал младежите и употребявал оръжие. „Турците го арестували и го закарали в Пловдивския затвор, дето лежал няколко време, докато свидетели освободили учителя като наклеветен."[29]

В спомените от това време обаче никъде бягството на младия учител от Войнягово не се свързва с някакъв спор за мера между споменатите села. Най-положителният източник, Петър Стоянов, който е подробен и сигурен в своите твърдения, не споменава нищо за тая драматична свада и не знае да е имало изобщо такъв спор. Що се отнася до другото твърдение на Никола Станев, че от Войнягово Левски бил откаран и затворен в Пловдив, то в същност почива на една грешка. Апостолът, както видяхме, бе арестуван в родния си град и затворен в Пловдив наскоро след завръщането си от Бялград и преди да захвърли расото. В случая споменатият биограф е отнесъл затварянето на Левски в Пловдив цели две години покъсно, за да обясни с него напускането му на Войнягово. По тоя въпрос още Захарий Стоянов, който не проверява всички факти, но стои най-близко до спомените, твърди, че Левски „бил заподозрян" и, понеже той знаел това

по-добре от всички, един ден заминава н а б ъ р з о (к. н.) за Добруджа".[30]

Обстоятелствата, при които Левски напуска Войнягово, се помнят добре. Те са крайно характерни за времето и, без да разкриват действителните причини за неговото бягство от селото, все пак хвърлят известна светлина върху това събитие. Петър Стоянов доста подробно разкрива тия обстоятелства: „Левски и з б ѣ г а (к. н.) това го знамъ че десятъка на посевите на селото ни бѣше продаденъ тогасъ та го събираше дѣдо Добри Захарлиятъ отъ село и си имаше турчинъ писарь отъ Карлово, името му бѣше Кондолатъ. Селяните незная по коя причина нямаха доверие на Добри чорбаджи и Кондолата, та презъ лѣтото на 65 г. около единъ месецъ училището ни бѣше на Беглишки харманъ имаше колиба покрита съ ржженица въ която пишеха емлякъ четалъ тевтеръ турчинатъ по турски а Левски на български, предаде се житото по принадлежность, а десятжка въ пари остана да се сжбира в пари презъ зимата до края на годината. Събра парите Добри чорбаджи и не ги внесе по принадлежность и въ края на февруари месецъ като се и з г у б и (к. н.) Левски, той (Добри чорбаджи) се престави предъ турците и каза че даскала откраднал парите и избягалъ. Селените протистираха чи парите са у дядо добри, но той се закле, на онова време клетвата беше доверена, парите останаха у добри чорбаджи съ които си копи една хубава нива с 2 уврати а турците почнаха да диратъ Левски".[31]

Петър Стоянов изрично твърди, че Левски е избягал, изгубил се от Войнягово, без да завърши учебната година. След неговото бягство селото стои две години без учител. Дейността на бившия дякон като учител в близкото до Карлово село не е могла да остане незабелязана от турците. Местни хора, близки до властта, не са пропуснали случая да й засвидетелствуват своята ревност. Най-близко до ума е да допуснем, че Левски е бил заподозрян, което е имал основание и сам да предположи, и затова бързо, без да изчака края на годината, напуска селото. Лекотата, с която Добри чорбаджията приписва кражбата на десятъка върху избягалия учител, идва да оправдае опасенията на Левски. Очевидно положението му във Войнягово не ще е било много сигурно, та чорбаджията Добри е уверен, че той няма

да смее да се върне, и затова го клевети така смело. Точният повод, който събужда подозрението на властта и става причина за бягството на Левски, не е даден, но, несъмнено, той се крие в някои характерни прояви на неговата дейност във Войнягово, които не са могли да останат незабелязани. Клеветата на чорбаджията е сипала масло на огъня, и властта се заела още по-енергично да дири избягалия учител.

Най-напред той се отбива в Карлово, където не се мае дълго и през пролетта на същата година се озовава в Добруджа.[32] По всяка вероятност той е искал да бъде колкото може по-далеч от родната си околия и по-близко до северната граница на империята. В Меджидие намира калофереца Горанов, търговец на шаеци и гайтани, добър познайник на майка му и на хаджи Василий. Той го посрещнал добре, дал му подслон и го снабдил с нови шаечни дрехи. Оттук Левски поел пътя за Тулча, където се надявал да намери своя приятел от легията Стефан Караджа. В Тулча отседнал в кафенето на Ангел Бояджията. Караджата не можал да намери, но се сближил с поп Харитон,[33] свещеник по това време в близкото село Конгас. Буйният и смел поп другарувал с хайдути и ненавиждал турците. Левски му отишел на гости в Конгас и пял в черквата. На събора в селото той се запознал със зографина Цаньо Захариев от Трявна. Зографинът присъствувал на службата в църква и останал възхитен не само от чудния глас на бившия дякон, но и от неговата смелост: след тържествения тропар „Спаси Господи" той запял „Победи благочестивим нашим болгаром". Заедно с баща си Цаньо Захариев рисувал по това време иконостаса на черквата в село Еникой, на пътя между Тулча и Бабадаг.[34] Селото нямало учител, та той го поканил за учител, като се надявал, че заедно с баща си лесно ще убедят училищните настоятели да го назначат. Левски, който и без това търсел работа, приел на драго сърце поканата. След няколко дена той бил вече учител в Еникьой.[35]

И тука децата се привързват към него, а селяните са доволни, че имат такъв певец в черква. Младият учител умее да говори направо на душите, дружи непринудено със селяните и бързо завладява сърцата на стари и млади. С още по-голяма опитност той разглежда сега

с еникьойци селските и народни работи. И още по-дълбоко опознава своя народ. Будните младежи посвещава в бялградските събития и с увлечение им говори за подвизите на Караджата. Мнозина познават големия хайдутин и разказите за неговата храброст разпалват въображението на младите българи. Те започват да се обучават във военна гимнастика и стрелба, прескачат ровове и плетища, надбягват се, хвърлят големи камъни, устройват борби. Разбира се, учителят е пръв и буди съревнуване у своите другари. Съвременниците дълго помнели забитите камъни за надскачване извън селото. А някои твърдели, че даскал Васил прескачал бивол, както пасял на ливадата.

Наистина култът към физическите упражнения е нещо характерно за времето, но у Левски той намира най-висшето си изражение. У него той не е страст за развлечение, нито едно младежко опиянение, а най-чист израз на съзнателно, вътрешно преклонение пред физическата мощ и издръжливост. В основата на този култ на Апостола лежи не егоизмът на личното телесно благоденствие, а жаждата за борба, за подвиг, за себеотрицание в името на повелите на историческия момент. Ето защо култът към физическите упражнения у Левски не е само спорт, а една висша етика. Успехът, който постига в това отношение, той дължи не толкова на вродената си сила, която не е била много голяма, колкото на своята воля, на своя дух и на системната си и упорита работа.

Със своите другари той навестява близките села по празници, сватби и сборове. Селяните ги опознават и обикват. По това време, както бележи още първият биограф на Апостола, из селата нахлуват татари, които, изпъдени от Южна Русия, се настаняват в Добруджа. Гладните и свирепи орди вилнеят, опожаряват селата, грабят и плячкосват. Беззащитното българско население се вижда в чудо. Левски поддържа бодър духа му и не оставя татарите да вилнеят безнаказано. За да обуздае шайките на пришълците, той образува дружина от верни другари, която засилва с момци от съседните села. Спомените не говорят нищо за тая дейност на Левски, но ако тия твърдения отговарят на действителността, другарите му са имали един повод повече да се усъвършенствуват в

стрелба, а учителят става герой и любимец на селяните.

В Добруджа бъдещият апостол не се заседява дълго. Когато през есента тревненските зографи поели пътя за родното си село, при раздялата си с него той „им заявил, че ще остане в Еникьой да прекара зимата и че напролет ще зареже даскаллъка."[36] Сигурно във връзка с това си намерение още през есента той напуща временно Добруджа и отива в столицата на Молдова, Яш. Оттука на 7 ноември Левски пише на Раковски „отъ странѫ-та на отецъ Натанаила", който му дал власт да изпрати „туй писѫмце". Споменатият отец желаел много да се види с Раковски и иска да знае подробно в какви занятия се намира днес, и „най-вече вы моли да му явите заради тѫрговите какъ отиватъ днесъ, и какъ ще бѫдать за напретъ". Накрай завършва с извинение, че не го „остава времето" да му пише „по напространо".[37]

Това е най-ранното писмо, което имаме запазено от Апостола. Без да посочва основанията си, Д. Т. Страшимиров приема, че под името на отец Натанаил се крие Панайот Хитов, а под това на Яш – Циганка, чифликът на Никола Балкански – постоянната резиденция на войводата във Влашко. Историкът на най-новата ни политическа история, Симеон Радев, пръв се усъмни в това твърдение. В един разговор с нас той изказа своята увереност, че в случая отец Натанаил не може да е лъжеиме на Панайот Хитов, а е самият архимандрит Натанаил, по-късно Охридски и Пловдивски митрополит, който по това време управлява манастирските имоти на Зографската обител в Молдова. Сериозни и фактически съображения говорят в полза на това предположение, което отговаря на самата действителност. Преди всичко есента и зимата на 1866 год. Раковски и П. Хитов прекарват заедно в Циганка.[38] Повече от всички останали, войводата е в течение на кроежите на Раковски, за когото се грижи почти през цялата тая година, за да няма нужда посредством утрешния си знаменосец да го пита, как отиват „тѫрговите днесъ и какъ ще бѫдатъ за напретъ". От друга страна, по това време отец Натанаил действително се намира в Яш или в неговите околности. До края на 1863 год. той е постоянен игумен и управител на Зографските манастирски имоти в Молдова, с

постоянно седалище в Добровецкия манастир. Но тъй като влашкото правителство турило ръка на тия имущества, „в първите числа на януари 1864 год.“, бележи в своя животопис отец Натанаил, „аз бидох отчислен. Но понеже имах дела с наемателите на мушиите и разни други земания-давания, трябваше да остана като частен человек отпърво в града Яш, а после, за да не стоя празен, взех под наем от правителството купената от мене, а взета от него, малка една мушия, гдето се преселих и се занимавах с земледелческа работа“.[39] Тука той е до края на април 1869 год., сетне се връща наново и напуща окончателно мушията в началото на 1870 год.[43] Че Апостолът е отишел в Яш, откъдето е изпратил писмото си от страна на архимандрит Натанаил, с когото пак там се е срещнал, не може да има съмнение. Преди всичко никаква нужда не го е заставяла по онова време да прибягва в една чужда страна до лъжливи имена, за да прикрива лица и селища. Що се отнася до причините, които са заставили Апостола да отиде до столицата на Молдова, можем само да се догаждаме. Фактът, че от тук пише на Раковски, изтъква като най-вероятно предположението, че той е дошел в Молдова, за да се срещне с него. Вероятно той е дочул за пребиваването му с П. Хитов в Молдова и Бесарабия през лятото на същата година и е прескочил до Яш, за да срещне своя първоучител в освободителната борба, от когото е искал да се осведоми за вървежа на народните работи и да узнае намеренията му за предстоящата пролет. Това е най-реалното, което можем да допуснем. Бъдещият апостол, както видяхме, не мисли да се губи в „даскаллъка“ повече от тая зима. Той гори от жажда за работа, а пролетта е близка. Обстоятелството, че иска да знае, какви са изгледите на „тѫрговите за напретъ“, показва, че до него са достигнали слухове за някакви приготовления на чети, което впрочем и сам е могъл да предполага. Понеже не е намерил Раковски, наложило се е да му пише. Неговото писмо не издава обаче „пламенното тържество на ученика, който е получил власт от отца Натанаила да кореспондира с великия свой учител в революцията и да подрежда нови сериозни гласежи“,[41] както мисли Д. Т. Страшимиров, а дълбока почтителност и благоговение на ученик, който не е прео-

долял стеснението си пред своя бележит учител, към когото се обръща на „ви“ и когото моли, и то не от свое име, направо, а „отъ странѫ та на отецъ Натанаила“ да му разкрие намеренията си, макар да е явно, че той е, който иска да знае, как ще „отиватъ тѫрговите за напретъ“. Извинението в края на писмото загатва за нещо друго: той бърза да се върне. Очевидно, Левски не е имал намерение или възможност да стои по-дълго в Яш. Той е дошел за кратко и затова бърза да се завърне в Добруджа. И понеже не е могъл да отиде в Циганка, където са се намирали Раковски и Хитов, неговото извинение съдържа косвено и една друга молба: да получи по-скоро, с надежда докато е още в Яш, отговор на своето писмо. И когато получава тоя отговор, той се завръща обратно в Добруджа. Че Апостолът не е останал в Румъния и не е отишел в Циганка, а се е завърнал в Добруджа, където е иззимувал, свидетелствува сам Панайот Хитов. „И таи“, бележи бащата на хайдутите, „сетне е утишел по доброжанската страна и е бил учитель по баба дааскити села и таи като прибавилъ времету си по тес страни сас учителствувания до 67 година на 67 година кату чулъ чи ще минават чети из влашко ету чя доде декона и бойко нешивъ ис коприщица“...[42] Маститият войвода, който има остра памет, организирва по това време четата си. Той помни много добре, че дотогава Левски е учителствувал в Добруджа. И щом чул, че ще минават чети за България, побързал да дойде при него. Войводата трябва да бъде сигурен в хората си и по всяка вероятност е поискал да знае, какво е работил до това време знаменосецът му. Мисълта е изразена ясно и категорично. Той помни, че Дяконът, както сам го нарича, е дошел през 1867 год. и си спомня дори с кого заедно е пристигнал.

Съобщението на Захарий Стоянов, че Левски е учителствувал около 3–4 месеца и в село Конгас,[43] което сега вече не може да се провери, до известна степен иде да подкрепи твърдението на П. Хитов. Най-късно до края на ноември Левски ще се е върнал да продължи работата си с децата и ако по една или друга причина не е можал да заеме мястото си в Еникьой, той е станал учител в съседното му село Конгас. В това няма нищо чудно, нито нередно за ония времена. А щом в

Конгас е учителствувал само 3–4 месеца, то ще рече най-рано в края на февруари или най-късно през март той се е озовал във Влашко, където незабавно е потърсил Раковски и се явил пред войводата. Изтъкнатото обстоятелство иде на свой ред да подкрепи съобщението на Захарий Стоянов, тъй като четата на Панайот Хитова, както е известно, мина Дунава на 28 април с. г.

Иван Енчев-Видьо също така потвърди съобщението на Захарий Стоянов. През 1917 год., по време на първата световна война, той бил в Северна Добруджа, където стари селяни от Еникьой и съседните села му съобщили, че Левски е учителствувал и в Конгас. Добруджанските старци, чиито спомени не са лишени от грешки и измислици, но са чисти от по-сетнешни наслоения, помнели своя учител „пъргав и лек като козле, та прерипвал голямата изба на хаджи Гергя". А дядо Иван Стоянов Бесарабецът от Еникьой го помни като „леко момче саламетина и пъргаво. У лелини живееше. Сутрина като му направяха едно саханче с триеница, яде по обед и вечеря от нея. Друго не ядеше, месо – хич. Посади едно дърво у лелини на двора, дървото порастна и сега расте там до улицата".[44]

От останалите биографи само Никола Станев поддържа твърдението, че Левски е учителствувал известно време и в Конгас.[45] Относно времето, когато се е простил с учителстването, Стоян Заимов самоуверено твърди, че той е напуснал Еникьой на 25 май 1867 год.,[46] т. е. по времето, когато бе вече знаменосец в четата на П. Хитов и снове из Балкана. Но макар да греши в дните и месеца, той все пак точно определя годината, докато Захарий Стоянов, а по него и Никола Станев (другите биографи не ги интересува хронологията от живота на Апостола за това време) приемат 1866 год. като година, в която той престава да учителствува.

Несигурността, с която определят тая дата, се дължи на една основна грешка, която правят и двамата автори. Те са уверени, че от Еникьой Левски е отишел в Карлово, а според Захарий Стоянов прескочил и до Пловдив, и после вече поел пътя през Балкана за Влашко.[47] Това твърдение не почива на нищо реално. В края на 1866 и началото на 1867 год. цялата мисъл на Апостола

бе устремена оттатък Дунава, където знае много добре какво се готви. По това време той гори от желание да влее по-скоро усилията си в общите приготовления и вземе своя дял в борбата. Да отиде в Карлово, би значело сам да се предаде в ръцете на властта. Па и няма какво да прави там. Пролетта наближава и той, без да завърши учебната година, заминава за Влашко, където го очаква важна и неотложна работа.

ГЛАВА ШЕСТА

ЗНАМЕНОСЕЦ В БАЛКАНА

През тия четири години, откакто Левски бе напуснал влашката столица, в Румъния бяха станали важни промени. Преди всичко той намери българската емиграция пораснала и заякнала. Всичко, което не можеше да понася хомота на робството, бе избягало оттатък Дунава. Всички недоволници от Сърбия, измамени в надеждите си за една скорошна война с Турция, бяха намерили гостоприемство на румънска земя. Тука намериха прибежище и старите хайдути, калени борци от походите из Балкана. Сам Раковски, след като обиколи другите балкански столици, се установи в Румъния още през август на 1863 год. Вдъхновеният родолюбец бе душата на българската емиграция. Тука от 1864 год. той започна да издава седмичния вестник „Бѫдущность", от който излязоха десет броя. Вестникът се печаташе на български и румънски езици и имаше за девиз „Любовь и съѫзъ. Право народности". Целта му бе да брани правата и интересите на двата народа. Когато „Бѫдущность" спря, Раковски започна да издава нов вестник „Бранитель", за чиято издръжка образува между българите дружество, но за зла чест, от вестника излиза само един брой. През 1865 год. той издава „Българска старина", „повремено списание издаваемо въ неупрѣдѣлно врѣмя", в което обобщава всички свои филологически, фолклорни и исторически схващания. С фанатизма на пламенното си родолюбие, а не с обективността на своите изследвания, Раковски гради националното самочувствие на българската емиграция и на своя народ. Емиграцията от своя страна се организира, мъчи се да се устрои в чуждата страна, отваря свои училища и продължава да работи за освобождението на своя народ. Тя става лабораторията, в която се формират идеите, които поробеният народ подема като знаме в борбата. Политическото значение на емиграцията расте с всеки изминат ден, а заедно с него расте и нейното влияние. Тя израстна вече като фактор, за който не можеше да не се държа сметка.[1]

По същото това време в Румъния се извърши важна политическа промяна. Двете области Влашко и Молдова, от които се състоеше Румъния, бяха васални на султана и се управляваха от отделни господари, назначени за определен срок от Цариград. Княз Куза, който бе от румънски произход, успя да обедини под своята власт и двете области. Така той стана единствен господар на Румъния, подвластен, разбира се, на султана. В усилията си обаче да подобри положението на народните маси, той изгуби разположението на богатата класа. Имотниците се обединиха в името на накърнените си интереси и под прикритието на общонационална платформа организираха таен комитет и обявиха борба на Куза. Задачата, която този комитет си постави, бе: да се освободи страната от унизителната опека на турците, като се махне от управлението турският чиновник, за какъвто смятаха Куза. Подкрепен от съзнателната интелигенция, тайният румънски комитет успя да постигне задачата си. На 11 февруари 1866 година Куза бе заставен да подпише абдикацията си. Превратът накърняваше владетелските права на султана, осветени от международни договори, и Турция започна да трупа войски на Дунава, с явното намерение да възстанови с въоръжена сила своите права. Освен това двете големи съседки на Румъния, Австро-Унгария и Русия, ръководени от своите политически интереси, не погледнаха с добро око на румънската акция и не подкрепиха извършения преврат. Ръцете на турците бяха развързани. Положението на Румъния беше тежко. „Румънците се видеха изолирани, предоставени на собствените си сили и обречени на случайностите на съдбата.“[2]

В тоя тежък час румънците потърсиха помощта на българската емиграция, която бе заляла по-големите градове и села на страната и бе израстнала вече като една сила. Видните румънски съзаклятници Йоан Братияну и К. А. Росети посещаваха често Раковски още от 1865 год. Иван Касабов твърди, че Росети искал от Раковски да събере български доброволци в румънската столица.[3] Водачът на емиграцията имаше вече поука от легията в Бялград, затова преговаря без да бърза и иска да осигури по-добре интересите на своя народ. „Той не е могъл“, бележи Д. Т. Страшимиров, „да им събере

български волентири, за да ги тури на тяхно разположение като техни войници, които румъните ще разпръснат подир както и когато сами благоразсъдят". Затова той „им поискал гаранция, щото събраните от него четници или легионери – според поуката, изнесена от Бялград – да запазят свобода на действие: да продължат и след като румъните биха се помирили със султана. Това искане е било неприемливо и е продължило разискванията между Раковски и румъните".[4]

През март на 1866 год. Братияну и Росети го потърсиха наново, но големият бунтовник бе заминал на обиколка из провинцията, като смяташе след завръщането си да продължи преговорите. Румъните обаче трябваше да бързат и затова влизат в преговори с Иван Касабов, учител по това време, който живее в дома на Раковски и бе един вид негов частен секретар. Росети поискал от Касабова да организира събирането на български доброволци (волентири). Касабов, верен на идеята си от Бялград, предложил щото и българите да образуват комитет, по подобие на тайния румънски комитет, който свали княз Куза. Росети, след кратко съвещание с Братияну, приел идеята. И централният румънски комитет във вечерно заседание взел решение „веднага да влезе в сношение с българите за съставяне на един техен комитет".[5]

Атанас Андреев поставя началото на комитета във връзка с едно антрефиле в румънския вестник „Moniterul", в което се ласкаели българите, а България се наричала „стара съюзница". След появата на това антрефиле неговият съдружник Никола Жипа, румънин, му казал, че „румънското правителство сериозно иска да влезе в споразумение с българите. ...за образуването на един български комитет, който да се сношава с правителството".[6] Това съобщение, както бележи и Д. Т. Страшимиров, не изключва твърдението на Ив. Касабов.[7] Румъните, които търсеха сътрудничеството на българската емиграция, са искали чрез повече свои хора да влязат във връзка с българи, за да ускорят постигането на своите планове.

Така се дойде до идеята за създаване на български комитет в Букурещ. През втората половина на март 1866 год. Българският централен таен комитет бе вече

един исторически факт. Най-напред Иван Касабов привлякъл Димитър Диамандеску, адвокат, доктор по правото. После се присъединили Стефан Ряпов, разпален патриот с незавършено още образование, Иван Аджанов – търговец, Атанас Андреев, търговец, и Хараламби Сяров, занаятчия.[8] Тези шест лица образували настоятелството на комитета. То избрало от своя страна Димитър Диамандиев, Атанас Андреев, Хараламби Сяров и Иван Касабов, които съгласно предложението на Росети, трябвало да се срещнат с тримата представители на румънския комитет: Е. Карада, Гр. Серурне, инженер и депутат, и Чкърлан, префект на полицията в Букурещ, дясна ръка на Росети, депутат и главен редактор на в. „Ромънул", за да изработят текста на съглашението за съвместна работа. След непродължителни разисквания двете тела се споразумяват и написват „една свещенна коалиция между румъните и българите".[9]

Постигнатото съглашение съдържа седем точки. Според първата точка Българският централен таен комитет ще има преки сношения с румънския комитет. Точка втора предвижда да се образуват клонове от комитета в главните градове на България. Четвърта точка определя съвсем широко задачата и на двата комитета: „общо въстание срещу общия неприятел на християнските източни народи". В България въстанието ще избухне тогава, когато се вдигнат на въстание всички балкански страни и области, които ще образуват конфедерация от независими държави. Точка пета определя средствата за постигане на тая задача: чети и печатни листове (позиви, прокламации). Начините на действия могат да бъдат най-разнообразни, но всякога ще се пристъпва към тях със знанието на централния румънски комитет. И накрай, в случай че Румъния, – постановляват последните две точки на съглашението, – постигне без война или по друг начин целите си, румънският комитет се задължава да подкрепи било материално, било морално и по-нататък българския комитет.[10]

Идеите на комитета обаче трябва да се потърсят не само в това съглашение, но и в допълнително изработения устав, наречен „Основно законоположение на народните тайни комитети", който представлява един подробен план за вътрешна организация и, следователно, не

е без значение за развитието на комитетската идея. Ето цялото „Основно законоположение“ заедно с клетвата, която са полагали членовете на организацията:

1. Основата на съзаклятните български комитети е: тайност, деятелност и самоотвержение.

2. Началата и целта им са освобождение на отечеството с кой да е начин и средство, т. е. чрез въстановление на Българско царство самостоятелно под зависимост на Портата; или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи.

3. Всякой българин с чувства патриотически и честност е приет в състава на тези комитети, като положи законната клетва.

4. Членовете на това съзаклятие се делят на две: членове дейци и членове просто съзаклятници. Членове са ония, които съставят комитети, а последните са членове спомагателни.

5. Комитетите се делят: на първостепенни или главни комитети, на второстепенни или спомагателни комитети и на отделения. Над всичките тези има един Централен комитет.

6. Всеки комитет, главен или спомагателен, се съставя, като станат най-малко седем съзаклятници в едно място, град или село. Те си избират председател, касиер и деловодител. Всеки член на комитета може да съставя отделения и всеки член на едно отделение може да ввожда и той и да прави друго, но никога не повече от десет души за всяко отделение. Оглашението не е простено никому без нужното направление от надлежния комитет. Всяко отделение се съобщава с един само или двама члена на комитета чрез началника си.

7. Българският народ, като е лишен от народно правителство и всяко политическо представителство, се представлява на света чрез Централния комитет. Той представлява Българския народ и пред силите и пред какво да е началство чрез своите пълномощници, снабдени с формални пълномощни писма от Централния комитет.

8. Централният български комитет се съобщава непосредствено с главните български комитети от България, Румъния, Русия и пр., а всеки от тези главни комитети

се съобщава, тъй же непосредствено с второстепенните или спомагателни комитети, и всеки от тях се съобщава с отделенията си, които зависят от него.

9. Всеки член деец плаща при въвеждането си най-малко две лири под наименование право за вход, освен това плаща и всеки месец спомагателство по 1 икосор. Приема се с признателност и всяко по-голямо количество; всеки прост съзаклятник или спомагателен член плаща само месечно спомагателство по 2 цванца.

10. Началникът на всяко отделение отговаря за правото на входа, както и за месечното спомагателство на отделението си пред комитета, от когото зависи. Касиерът на всеки комитет дава отчет всеки месец за доходите и месечните разходи, а остатъкът се внася чрез председателя на комитета в касата на Централния комитет.

11. Всичките дела се вършат по вишегласие. Кога се касае за общо главно дело, тогава всичките главни и спомагателни комитети ще бъдат и те представени на общо разсъждение при Централния комитет чрез председателите си или чрез пълномощни техни представители.

Длъжности на комитетите: 1. Централният комитет ще управлява всичките други комитети. 2. Той ще представлява народа, дето ще да е нужно. 3. Той ще изработва всичките потребни актове, ще публикува брошури, новини, адреси и пр. 4. Ще кореспондира (съобщава) с всичките, ще прави тратации (съюзи) и с инородни други комитети или правителства.

Българските главни комитети ще са длъжни: 1. Да образуват второстепенни или спомагателни комитети. 2. Едните и другите ще са длъжни да разпространяват идеята и да образуват общото мнение в народа за освобождението. 3. Ще го приготовляват колкото могат с всички възможни средства, нравствени и веществени, за тази света цел. 4. Ще описват случки и неща, които спадат и спомагат на това предприятие, и ще ги отправляват в Цент. комитет за публикуване, ако ги намери за нужни и полезни. 5. Ще издирват всичко, което става и се отнася до народа и комитетите му и ще го рапортират на Централния комитет.

12. Нищо не е допростено да се пише и остане на хартия писано, освен настоящия закон. Затова всяко

писано, щом си свърши назначението, се изгаря. Рапортите и всички известия се вършат всякога устно чрез пратеници, или чрез секретни (шифровани) писма.

13. Всяко престъпление или вина ще се съди при Цент. комитет от секретния трибунал и наказанието ще се извърши от членовете на съзаклятието чрез жребие.

Клетва:

Заклевам се в честта си пред Бога и пред това честно събрание, че от всичко, което ще ми се яви, не ще открия никога никому нищо до смърт и до гроб.

Заклевам се и обещавам, какво че ще работя с всичките си способности за освобождението на отечеството си.

Заклевам се и обещавам, какво полагам живот и имот за светата тази цел.

Заклевам се и обещавам съвършена покорност на законите и заповедите на съзаклетия Таен централен български комитет, съвършено мълчание и точност на делата. Чистосърдечно, добросъвестно изпълнение на възложените мен задължения.

А в противен случай, ако бъда предател или престъпник, съгласявам се да бъда здробен от оръжието на това съзаклятие, което има длъжност да ме брани и право да ме съди.

Заклевам се.[11]

След „Плана" на Раковски от 1862 год. „Основното законоположение" на Тайния комитет е вторият подробен проект за освобождение на българския народ. За самите му съставители той бе един устав, чиято главна цел бе да организира борческите усилия на народа, като осигури методично и целесъобразно желаната свобода. В това отношение трябва да признаем, „Основното законоположение", или както ще го наричаме по-кратко уставът на Тайния комитет, внася нещо ново и бележи нов етап в развитието на обществената мисъл. За пръв път се прави опит да се потърсят двигателните сили на освободителното движение отвътре, а не отвън: организираният народ трябва да поеме борбата за своята свобода. Очевидно, тази е задачата на вътрешната организация.

Като установява най-напред целта – освобождение на отечеството, уставът дава подробно строежа на самата организация. Характерното в този строеж е, че централистичният принцип е съчетан с деление хората и комитетите на съвършени и оглашени, с което, очевидно, се копират организациите на разни тайни общества из Европа, но което е чуждо на българския бит и не е присъщо на една революционна организация. Така над първостепенните (главни), над второстепенните (спомагателни) комитети, както и над отделенията стои централният комитет. Самите членове на организацията от своя страна се делят също на две категории: дейци и оглашени, членове или съзаклятници. В тоя дух се определят и отношенията между хората и отделните комитети на организацията.

Съществената слабост на устава обаче е другаде. Той не посочва ясно и определено средствата, с които ще трябва да бъде постигната гонимата цел. Тя според устава ще бъде постигната „с кой и да е начин и средство." Тази широта обаче в определяне на средствата по-нататък в същия член се ограничава и след като се смесват цели и средства, посочват се само два начина за постигане на народното освобождение: „чрез въстановление на Българското царство самостоятелно под зависимост на Портата или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи". Явно е, че още твърде много се разчита на чуждата помощ, а не на силите на самия народ. Дуализмът с Турция и балканската конфедерация се явяват не само цел, но и средство за постигане на народната свобода.

Твърде общо са формулирани и задачите на самите комитети, без да се даде първенство на една главна цел: те „ще го (народа) приготовляват колкото могат с всички възможни средства, нравствени и веществени, за тази света цел". Очевидно не се схваща ролята, която имат да играят комитетите в борбата за свобода и не се разбира тяхното истинско значение. Затова и цялата организация, както е дадена в устава, носи отпечатъка на нещо книжно и безжизнено.

Въпреки изтъкнатите слабости, значението на устава на Тайния комитет за развитието на политическата мисъл е очевидно. Той пръв дава подробен план за вътрешна организация и пръв изнася идеята за комитет пред съ-

знанието на масите. В това отношение той, както ще видим това на друго място, е най-близкият предходник на революционния проектоустав на Апостола.

Новите членове на комитета се записвали нощем, при особена церемония, съпроводена с голяма тайнственост. Ив. Касабов, който четял европейска литература, се запознава с тайните дружества на италианските и френски карбонари и възприема тяхната практика за приемане нови членове.[12]

Постигнатото съглашение следваше да се подпише и от двете страни. Румъните обаче протакаха работите повече от петнайсет дни и отлагаха подписването на съглашението. „Преследвайки временни цели", както справедливо бележи проф. Михаил Арнаудов, „румънското правителство не било наклонно да се обвързва формално".[13] През това време страната избрала за свой нов княз Карол Хохенцолернски. През май 1866 год. той дошел в Букурещ и взел управлението в ръцете си. Силите признали новия владетел. Румънците се помирили с Портата. Опасността се разминала и сътрудничеството на българите станало ненужно. Историята с легията от Бялград се повтаря сега и в Букурещ. „Румъните си оплетоха кошника и зарязаха по-нататък всяко с нас сношение", признава Атанас Андреев.[14] Актът на свещената коалиция остава неподписан. През май румънският комитет престана да съществува, а българският, който бе клон на румънския, започна своето самостоятелно съществуване, без, разбира се, уговорената нравствена и веществена подкрепа на румъните.[15]

След като издаде на френски език книгата „България пред Европа в края на 1866 година", която разпрати до великите сили,[16] комитетът положи грижи да разшири организацията си и всред българския народ оттатък Дунава. През лятото на 1866 год. Атанас Андреев бе изпратен в Търново, където сполучил да основе клон от комитета. Според Георги Димитров в Търновския комитет влезли следните лица: Хаджи Тодор Лясковчанинът, Стефан Карагьозов, х. Досьо Илиев, Тодор Мишков-учител, Илия Шиваров, Димитър Карагьозов и даскал Кунчо Кесариев. В същото време възникнал комитет и в Шумен, за където заминал Б. Сяров. Клон от организацията се основал и в Свищов. През 1867 г. този клон, след минаване четата

на Филип Тотьо, бе разкрит от турците. Една част от хората му сполучиха да избягат, а заловените бяха съдени и изпратени на заточение.[18]

В началото на 1867 год. Тайният комитет издаде известния Мемоар до султана, в който се помъчи да убеди турското правителство, че е в негов интерес да даде автономия на България, като се провъзгласи султанът за български цар, а Турция и България образуват една силна дуалистична държава.[19] С този си знаменит акт Тайният комитет, както правдиво бележи Михаил Димитров, искаше от султана да осъществи собствената му програма.[20] Идеята за една зависима българска държава бе прокарана и в устава на комитета, чийто чл. 2 предвиждаше „възстановление на Българското царство самостоятелно под зависимост на Портата". В Мемоара, който е първият проект за българска конституция, дейците от Тайния комитет разработиха в подробности тази си идея. Султанът трябваше да се венчае в Търново като цар на българите, като преди това провъзгласи „политическата и религиозна автономия" на народа, която да се основава „на една свободна конституция". Основните положения, върху които според Мемоара трябваше да се изгради бъдещата държава и се осигури автономията на българския народ, бяха: 1. Народно и конституционно правителство; 2. Българското царство, което ще обхваща всички области, населени с българи, ще се управлява от царски наместник християнин, избран от народно събрание и „припознат от султана"; 3. Царският наместник ще управлява с помощта на един държавен съвет, избран от народното представителство. Неговите членове трябва да бъдат „изключително българи", и без техния подпис „никое решение на царския наместник не ще има законна сила"; 4. Българското царство ще има свое народно събрание, свое правосъдие, своя войска и пр.; 5. Българската православна църква „ще се възстанови, както е била от старо време, т. е. автокефална и независима от всяка друга църква".[21]

Очевидно, привържениците на дуалистичната политика имаха пред вид това, което бяха постигнали Австрия и Унгария с договора от 1867 год., и го сочеха като разрешение на българския национален въпрос. Тая политика, както вече изтъкнахме, не бе нещо ново в идейния

път на комитета. Новото в нея беше, че сега той я предлагаше като средство за осъществяване на народната свобода. Тази му надежда почиваше на наивната вяра във великите сили и в добрата воля на султана. Ето защо, макар в свещената коалиция с румъните да се предвиждаше „общо въстание срещу общия неприятел", макар да се допускаха четите като средство за борба, макар член 2 от Основното законоположение да предвиждаше „освобождението на отечеството с кой да е начин и средство", на практика Тайният комитет отбягваше революционните методи, странеше от Раковски, като хранеше надежда с мирни начини за разбирателство, споразумение и дипломатически натиск да постигне желаната цел. Ако султанът обаче откаже да възприеме идеята на комитета, тогава вече дейците на организацията ще се видят принудени да прибегнат до революционни действия: „Българският народ преди да прибегне към други мерки, като поднася тихо мемоар на В. Имп. Величество, изпълнява една от своите най-големи длъжности. Но ако за зла чест, гласът му остане без отзив, страшната отговорност за следствията, които биха могли да произлязат, ще падне върху ония, които биха взели в презрение законните желания на един народ верен, предан и покорен".[22]

На 21 октомври 1867 год. със средства на видни български търговци от Одеса комитетът започна да издава седмично свой вестник „Народност", „от какъвто орган за напред се открива голяма нужда".[23] Мотото на седмичника е: „Правдата е основа на царщинытѣ. Само праведното удовлетвореніе на народноститѣ ще заздрави всеобщій миръ". Втората година вестникът излиза под независимата редакция на Иван Касабов и мотото се променя: „Правото и силата на народитѣ. Помогни си самъ и Богъ ще ти помогне". Без да изневерява на първоначалните идеи на комитета, новата редакция се приспособява и към политиката на четите, която бе вече обхванала духовете на нашата емиграция. Това буди недоумение у другия водач на комитета, Панталей Кисимов, който смята, че комитетският орган е „свърнал настрана; вестникът взе очевидно друга политика, с противоположно направление... на оная, която поддържаше"[24] отначало. „На мирната политика от мемоара на Тайния комитет", продължава

П. Кисимов, останàл докрай верен на дуалистичната идея, „се препречи революционната политика на четите. В това положение той, комитетът, трябваше или да се тури начело на новата фаза на движението, или да ликвидира и да представи новата фаза на новите начинатели ... и той ликвидира".[25] Ат. Андреев прави същите признания: „Раковски отказа дори и всяко съгласие в политиката на мемоара, в успеха на която, впрочем, никой от нас не вярваше ... и тя (нашата политика) трябваше да падне, за да стори място на активната революция. И мнозина от съзаклетниците на нашия таен комитет постъпиха в четите."[26] Същото твърдение намираме и у Хр. Х. Николов: „Четите се препречиха на започнатата му самостоятелна дейност и дадоха нова фаза на работите".[27]

В същност четите не дадоха нова фаза на освободителната борба, а подеха с нова сила бунтовната традиция на освободителното движение. И действително, Тайният комитет престана да съществува като организация още през 1867 год. Д. Т. Страшимиров обаче отнася неговия окончателен край не към 1867 год., когато четите преминаха Дунава, а към 24 юни 1869 год., когато престана да излиза в. „Народност".[28] Вярно е, че с разпадането на комитета привържениците на дуализма не изчезнаха веднага, ако и мнозина от тях да преминаха на страната на четничеството. Вестник „Народност" обаче, макар да изнасяше отвреме-навреме и идеите на Тайния комитет, продължи своето съществуване не като орган на комитета, а като издание и орган на младите и изразяваше идейния кипеж и неустановеност всред емиграцията във Влашко от лагера на младите. С тоя идеен кипеж се сблъска и сам Апостолът, когато след втората обиколка из България се озова в Румъния. Впрочем тоя момент в идейния път на нашата емиграция ние ще изясним по-късно и тогава ще се разбере по-добре политиката, която следваше „Народност" след разпадането на Тайния комитет.[29]

В заключение ще изтъкнем, че комитетът изникна епизодично, без „приемственост на обществените идеи",[30] и бе немислим без инициативата на румъните. При това, той се откъсна от четническия курс на Раковски, чийто хайдушки романтизъм не беше достигнал още своя връх. Ръководителите на комитета пренебрегнаха най-важния фа-

ктор в борбата за свобода–народа и не бяха на ясно върху ролята, която можеха да изиграят отделните комитети вътре в страната. Тайният комитет не можа да създаде една реална идеология и затова не допадна на съзнанието на народните маси. Най-сетне той не можа да излъчи избрани водачи и не остави трайно наследство.[31]

Но макар да не можа да оделотвори своята програма и въпреки че води едно предимно книжно съществуване, той изпълни известна историческа роля. По отношение на Румъния той изигра ролята на една диверсия, като между другото допринесе да отслабне военната охота на Турция, която се отказа да възстанови правата си със сила и предпочете да признае извършената промяна. Пред съзнанието на народните маси той пръв изнесе идеята за комитет и то само няколко години преди да се създаде революционната комитетска организация. Така той се яви като предтеча на революционния комитет, защото внесе нов принцип и отбеляза един етап в развитието на обществения дух.[32]

Когато през август 1866 год. Раковски се завърна в румънската столица и научи онова, което бе извършено зад гърба му, той се обяви против комитета. Избраният народен водител се почувствува дълбоко оскърбен от лекомислието на своите хора, както и от държането им след неговото завръщане. Панайот Хитов живо предава възмущението на Раковски. С лоши епитети именува той нелоялните си ученици в политическата борба. Цялата работа според него е много „низка и гнуснава. Румънското правителство ги е употрѣбило за своя собствена полза... Тѣ, Касабовъ и др. мислятъ, че сѫ направили голѣми работи! Ако утре се покаже сгодно време, хората нѣма да ни вѣрватъ, защото много пѫти сѫ ги лъгале различни шарлатани!“[33]

За големия патриот комитетът бе една измяна на народните интереси и той се зае с всичката си енергия да поправи грешката. Той събира пръснатите кадри на революционната емиграция, осветлява хората на делото върху извършеното от комитета, затвърдява вярата им в изоставените задачи и разпалва борческия устрем на масите. „Верен на своите идеи на всегдашната своя тактика, той бърза сега вдъхновен не от суетен някакъв изблик за надмощие над комитета, както подмятат про-

тутакси съ смьрть, кату го обличѫтъ и докажѫтъ предъ сичкѫтѫ дружинѫ. Ако ли той, подиръ пристѫплението си успѣе да избѣгне ненаказанъ отъ своѭтѫ четѫ, тогава Войводата, чрѣзъ срѣдствата, които разполага, длъженъ е да извѣсти тутакси на другы тѣ четы които сѫ длъжни да употрѣбѭтъ общо сичкитѣ възможни срѣдства да го нажѭтъ смьртинѫ. Ако ли же и отъ сичкитѣ тѣхъ отбѣгни ненаказанъ тогава остава таіа грыжа на Върховното Народно Начялство да изпълни святаѫ длъжность, дѣто ѝ да прибѣгни онъ.

6-о. Ни единъ инородецъ и иновѣрецъ не ще ся приѣма подъ никакавъ начинъ въ народны тѣ горскы българскы четы за таѫ годинѫ.

7-о. Пьрвостьпенитѣ Войводи имѫтъ власть и право да съставѭтъ новы четы въ горытѣ и да имъ назначіавѫтъ войводи третостепенаго чина, като гы подложѭтъ подъ прописанѫтѫ клѣтвѫ и подъ настоіащему закону.

8-о. Сичкитѣ войводи сѫ длѫжни да слѣдувѫтъ направленыята и наставленията главнаго войвода който е упрѣдѣленъ отъ Народното Върховно Начялство и кому подъ управлението сички тия ще бѫдѫтъ.

9-о. Коіато друга чета Българи би ся поіавила въ Старж-Планинж и другадѣ по Българиѫ, ако тіа чета не покажи знака и неиздаде лузинкѫтѫ, които ще раздаде и наряди на народнытѣ горскы четы, Върховното Народно Начялство и главный Войвода, ако тіа друга чета не покажи тыя и ако ѝ ся прѣдложи, на миренъ начинъ, да приѣмни да ся подложи подъ настоіащему закону не приѣмни, всѣка отъ народнытѣ четы е длъжна да ѭ удари и разбие. Ако ли не сполучѭть да ѭ разбиѭтъ длѫжни сѫ да извѣстіявѫтъ вѣрнытѣ Българы жители да ѭ и тии прѣслѣдовѫтъ кату еднѫ ненароднѫ и разбойническѫ четѫ. А Турскитѣ четы въобще трѣбва да ся удрѭтъ и разбивѫтъ до истрѣбление.

10-о. Войводитѣ имѫтъ пьлнѫ власть да казнѭтъ съ смъртъ всѣко придателско пристѫпление, било сторено отъ дружинѫтѫ на горскытѣ народны четы, было сторено въобще отъ кого и да е другиго Българина.

11-о. Главный Войвода е длъженъ да държи неприкѫсни приписки съ Върховното народно Начялство и да дава отчетъ на сичкитѣ си движения и дѣла въ похода

си, както и въ врѣмя потрѣбы и нужды да изпроважда незабавно нарочно человѣцы, чрѣзъ срѣдствата които онъ по особны наставленыя разполага.

12-о. Въ случай смьрти (не дай Боже!) главнаго войвода второстѫпеный най-опытный Войвода ще постѫпи на негово мѣсто и ще слѣдова сѫщия ходъ на дѣлата, коихъ е слѣдовилъ онъ. На мѣсто же второстѫпенаго Войвода ще постѫпи знамяносеца бывшаго главнаго Войвода; а знамяносеца второстѫпенаго Войвода ще бѫди знамяносецъ новаго главнаго войвода. Ако ли ся прилучи смърть втъростѫпеному Войводу тогава главны я Войвода ще постави на негово мѣсто своего знаменохца, а знаменохца второстѫпенаго Войвода ще постави себѣ знамянохца. На негово мѣсто ще нареди най-достойнаго момка между дружинѫтѫ. Ако ли ся прилучи смърть трѣтостѫпенаму Войводу, главный Войвода ще разпоряди спорядъ изложеный начинъ. Нъ въ такива случаи прописаната клѣтва трѣбва да ся подновява. Ако ли главный Войвода ся находи далѣчь въ такива случаи, тогава дружината чрѣзъ общо съгласие т. е. чрѣзъ вышегласие ще избере себѣ временаго Войвода отъ помежду си, додѣто ся срѣщнѫтъ съ главный Войвода и го онъ удобри.

13-о. Ако нѣкой си отъ дружинѫтѫ, за каквато и да е причинѫ дигни рѫкѫ противъ Войводата, знамянохца или противъ кого и да е отъ дружинѫтѫ, сички сѫ длъжни съгласно да го накажѭтъ тутакси съ смърть.

14-о. Сичкитѣ Войводи сѫ длъжни на пьрвия позивъ главнаго войвода да притичѭтъ незабавно на онова срѣдоточие дѣто гы онъ призове, освѣнъ въ случай невъзможности. Ако ли ся докажи чи някой си е послушалъ тойзи позивъ имѣвшъ възможность, таковый ще ся сматря за народенъ придатель и ще ся казни смъртиѭ.

15-о. Никой войвода не можи да ся върни назадъ додѣ ся ни срѣшни съ главный войвода и додѣ ся не споразумѣѭтъ съ него за обратното минуванье.

16-о. Върховното Народно Начялство ще обурѫжи сичкы тукашны четы и ще имъ набави сичкытѣ нуждни потрѣбности за похода имъ, както ще имъ улѣсни хода и минуваньето за въ Българиѭ и обратно. При томъ ще ся старай и грыжи не само за тѣхното безопасно зимовище, нъ и за новосъставенитѣ отъ тамо четы.

„Законътъ“ завършва със „смьртнѫ клѣтва“, която при тържествена обстановка ще трябва да положат всички момци, които ще постъпят в „народнытѣ горскы четы“. Клетвата има следния текст: „Заклѣвамъ ся днесъ прѣдъ Бога на честный кръсть и на святото благовѣствување чи щѫ удьржьѫ и испълньѫ сичкытѣ святи обіазаности, които ми съобщихѫ и четохѫ въ закона. Свѣтлото слънце нека бѫди свидѣтель на моьѫтѫ смъртнѫ клѣтва, а храбритѣ юнаци съ остритѣ си ножеви да бѫдѫтъ мои казнители въ моето пристѫпление“.[35]

„Законътъ“ е по-скоро един устав за организация на четите, за управлението им, за реда и дисциплината, за задълженията на четници и войводи, отколкото план за едно въоръжено действие. Новият елемент, който вниса в старото хайдутство, е, че подчинява четите на организация и общо ръководство. Макар да предвижда за редица случаи смъртно наказание и да прокарва строга дисциплина в новата хайдушка организация, все пак „Върховното народно Българско тайно гражданско начялство“ има по-демократичен строеж, отколкото „Военното начялство“ в Бялград. Не ще съмнение, Раковски държи сметка за настроенията на по-младите, които се блазнят от демократичния характер на комитета. Така той заменя абсолютическия дух на Бялградския „Щатутъ“ с демократичното устройство на „Гражданското начялство“, за да го противопостави на колективните начала на комитета.

Раковски подчини хайдушките чети на организация и планова дейност. Чрез хайдутите той се зае сега да осъществи освобождението на своя народ. Въздействието, което упражни върху хайдутството, бе огромно. Неговите идеи извършиха преврат в душите и умовете на смелите борци. „Като че научихме нещо ново“, пише Христо Н. Македонски, „нашият кръгозор като че се разширочи, ние разбирахме вече нещо повече, отколкото знаехме до днес. До вчера ние смятахме, че крайната цел е да станем хайдути и да си отмъщаваме за частни или же локални обиди, оскръбления, злоупотребления, и убийства; сега ние видяхме и разумяхме, че имало и друга по-широка деятелност, че е възможна такава деятелност, че има други и твърде сериозни хора, посветени да предприемат и вършат дела от по-неограничен, по-широк и по-общ

характер. Думата бунтовник се запечати в главата ми. Аз не исках вече да съм прост хайдутин – да отмъщавам за себе си, за домашни и приятели, а исках да стана бунтовник, да помогна на народа да се избави от ярема, що го притискаше и мачкаше. Хайдутин – това ми се виждаше вече твърде малко от това, що аз усещах сега, че трябва да се върши, че трябва да се прави от ония, които се посвещават на народните дела".[36]

„Законътъ" на Раковски не само възпламени старото хайдутство, но, както вярно бележи Хр. Н. Македонски, разшири неговия кръгозор. Усилията на хайдутите сега придобиха смисъл и цена в собствените им очи. Озарени от един общ идеал, те подеха с необикновен устрем борбата за свобода. Впрочем, още в Бялград хайдутинът бе станал бунтовник, сега обаче Раковски го организира за самостоятелно революционно действие. Облегнато на себе си, старото хайдутство се зае самò, без чужда помощ, да осъществи общонародното освобождение, като подигне масите на въстание. При това в Бялград Раковски разчиташе изобщо на българската емиграция, която превърна във въоръжена сила. Така обаче той можеше да действува само при сътрудничеството на друга държава отвън. Сега, когато това сътрудничество липсваше, той можеше да разчита само на бойните ядра на емиграцията. Хайдутите бяха тия бойни ядра. Те бяха една готова въоръжена сила, която и без това действуваше вътре в България. „Хайдутите", бележи Боян Пенев, „остават за Раковски единствена среда, дето е можел поне отчасти да осъществи бунтовническите си идеи".[37] И той се зае да ги организира за решителна борба.

Планът за действие остава все същият: към четите отвън ще се присъединят готови ядра от съчувственици отвътре, за да поведат народа към обща въоръжена борба за освобождение. Патриархът на бунтовното движение остава верен на революционния метод на борба до края на живота си.

Още през зимата около Раковски започва трескава дейност. Писма и покани се разпращат навсякъде, за да се записват младежи за четите, а търговците и заможните българи се обикалят за пари. Мушията на Никола Балкански при Циганка става център на приготовленията.

Тука се леят куршуми, приготовлява се барут, шият се дрехи; войводите дават заповеди и се съвещават. Приготовленията вървят най-усилено. Желанието на Раковски е да приготви колкото се може повече чети.

Най-големи грижи поглъща въпросът за въоръжението на момчетата. Набавянето на оръжие иска не само много средства, но е свързано с големи трудности при купуването и пренасянето му. Иван П. Хр. Кършовски, писар в четата на П. Хитов, дава ценни сведения за въоръжението на четниците. „Потребните за целта фишеци се изработиха и приготвиха в мушията Циганка от момчетата, патрони тогава още нямаше, а книжни фишеци, понеже пушките се пълнеха от към устата; те бяха капсалии, някои от които двуцевки, едната от които цеви беше винтовка, а другата гладка цев; първата се пълнеше с куршуми, а втората със сеченки (куршум нарязан на четири). Всички момчета, готови за пътуване, бяха въоръжени с пушка, револвер и сабя, а някои и с ками. За носене дрехи, провизия и ядене имаше по една торба за носене на гръб, препасана през раменатa с ремици, закопчани през гърдите. В тия торби всеки момък имаше двеста готови фишеци, поставени в по две тенекени кутии, както и по рог пълен с барут".[38] Що се отнася до пушките, и сам Апостолът признава, че една трета част от тях са били „тояги", т. е. стари и негодни пушки, които се пълнели отгоре.[39]

Приготовленията не остават незабелязани от бдителното око на румънската полиция, която по внушение гледа със смесено чувство на възбуждението, обхванало българската емиграция. И формално румънската власт не можеше да допусне на своя територия организирането на чети срещу южната си съседка, с която едва бе подобрила отношенията си. Ето защо от страна на емиграцията се изискваше голяма тактичност и предпазливост. Хайдушкото гъмжило трябваше да се разпилее, да прикрива своята дейност и се пази от полицията. В разговори и писма за приготовленията се говори и пише алегорично: за търговии, панаири, стока и пр. Никола Балкански, братовчед на Раковски, прибира голяма част от момчетата като работници в чифлика си при Циганка. Усилията да се запазят в тайна приготовленията, придават съзаклетнически характер на дейността на емигра-

цията, обединена около Раковски. Това обстоятелство иде само да увеличи опиянението и да засили тръската на приготовленията. Не липсват наивни и трогателни случаи, които идат да подчертаят още по-ярко героичния подем на момента.

Хаджи Васил Николов, карловец, продава мляко с кобилица из улиците на Браила, но гори от желание да се присъедини към момчетата, които се готвят да минат Дунава. Затова той не се колебае нито за момент и, когато му се удава случай, захвърля кобилицата и отива в Букурещ, за да отнесе на Панайот Хитов едно писмо, дадено от Ст. Караджа. Гладът не го плаши, но той е отчаян, когато войводата отказва да го вземе в четата си. В тоя момент на отчаяние той среща Левски, с когото се знае от Карлово. „Вървяхме полекичка", разправя Хаджи Васил, „и аз му разказах, че съм бил при войводата, че съм донесъл писмо от Караджата, че искам да вървя на Балкана. За природност съм дошел.

Левски се спре, погледна ме и се усмихна. Вместо народност, аз казвах природност. Левски се смееше и ми каза: „Ти остани тука, защото ние ще отидем на Балкана, но можем да станем и хайдути."

Докато разговаряхме и обикаляхме, стигнахме пак същото място, отдето тръгнахме, и Левски ме остави, та влезе в стаята, дето беше Панайот Хитов. Аз го чаках да излезе, чаках, но той не излезе. Тогава аз влязох и гледам – Левски го няма. – Е, какво намисли, момче? – ми каза Хитов. – Ще вървя с вас, – отговорих, за природност съм дошел. Войводата се усмихна и захвана да глади дългите си мустаци. След туй поръча да дойде Иван Зерделийски от Сливен и му каза: „Напълнете му един шиник малай и нека влезе в казармата с пълно!" Казармата беше един самънлък. Като влязох вътре, Левски се разпореди и ми дадоха пушка, един пищов и патрони".[40]

А между това пролетта наближава и юнаците горят от нетърпение да преминат Дунава. И тъкмо по това време Левски пристига в Румъния, повлечен от общата треска на приготовленията. Във Влашко той намира веднага своята желана среда. Тука за последен път той се вижда със своя учител в обществената борба. Намира го остарял и измъчен от болестта, но със същата вяра в

бъдещето на народа, погълнат сега всецяло от грижите по приготовленията. В последната година от живота си Раковски е особено бодър и работи с удвоена енергия. Тука са всички войводи и почти всички приятели и близки от легията в Бялград. Новото впечатление покрива спомена, който живее в душата на бъдещия апостол. Жажда за борба и готовност за жертва се четат в очите на всички. Припряността на приготовленията и вярата, че е настанал решителният час за разплата, окрилява със светла надежда дейците. Дяконът е отново между своите. Приятелите му са особено радостни, че след петгодишна раздяла виждат помежду си своя млад и обичан другар. Той се чувствува честит от тяхното доверие и постъпва веднага в четата на главния войвода.

Четата на Панайот Хитов – главният войвода на всички чети, бе първа от проектираните бойни ядра на Раковски, която минава Дунава. Тя се състоеше от трийсет души. Приготовленията, доколкото позволяваха средствата и обстоятелствата, бяха вече завършени, и младите четници очакваха с още по-голямо нетърпение деня, в който щяха да стъпят на родната земя. Водителството на четата поема сам главният войвода Панайот Хитов, бащата на хайдутите, който с легендарните си подвизи бе гордостта на бунтовната емиграция. Водил не една чета из Стара планина, мустакатият войвода познаваше Балкана на пръсти и се радваше на безграничното доверие както на емиграцията, така и на народа. С големия си хайдушки опит, с широките си връзки всред народа, със здравия си разум и реален усет към нещата, той бе найяркият представител на хайдушкия романтизъм.[41]

По изричното настояване на Раковски, Панайот назначава Левски за свой знаменосец. Големият бунтар цени качествата на своя ученик. В неговото лице избраният народен водач вижда утрешния апостол на свободата и затова държи той да бъде знаменосец на четата. П. Хитов, който познава Левски от 1867 год., в първо време не е съгласен с Раковски: „По моету мнение не можиши да бади не беши практичен за да можи да мо са повери чета да придвожда“.[42] Главният войвода смята, че Левски няма нужния опит, за да му се повери отговорният пост на знаменосец на четата. Впоследствие обаче той се под-

чинява на Раковски, защото в четата му влиза и дядо Жельо, когото определя за свой помощник, „помагачъ“.[43] Съгласно традицията и правилата, изработени от Хитова за ръководене на четите, за знаменосец се избира най-опитният между момците (правило 44),[44] а според чл. 2 от „Привременниятъ законъ за народнытѣ горски четы“... на Раковски, в случай на смърт знаменосецът замества войводата и поема ръководството на четата. Доверието, което Раковски и Хитов оказват на младия четник, е извънредно голямо. То надскача иерархията, скъсва с практиката и наредбите и е израз на признание достойнствата на Левски, вярно оценени преди всичко от Раковски. Сам Левски приема оказаното му доверие като голяма чест. Той е дълбоко развълнуван. Високо съзнание за дълг и отговорност изпълва мислите му. За пръв път той ще стъпи на родната земя като истински бунтовник.

На 28 април през нощта четата минава Дунава под Тутракан, без да бъде усетена от пограничните постове.[45] Първата си нощ дружината прекарва в гората под Българско Сливово, на разстояние два часа от Тутракан. На сутринта момчетата залавят един турчин, една „зелка“, под което име за по-голяма предпазливост Ив. П. Х. Кършовски записва в дневника заловените пленници. Четата взима югозападна посока, внимателно заобикаля селата Писанца и Белица и на 1 май, след като убива заловения турчин, навлиза в Делиормана. Многото турски села, несигурните и непознати пътища заставят четата да бъде особено внимателна. Тя трябва да потуля грижливо своите дири, да се промъква незабелязано между турските села и да унищожава всички заловени по пътя турци, най-често случайни свидетели на нейното движение. Сам войводата съжалява за това безмилостно клане, но признава, че другояче не са могли да постъпят: „Наистина, тие турци бѣха изклани сѫвсемъ напраздно; но, да говоримъ право, можехме ли ние да постъпимъ другояче? Ако да бѣхме ги пустнали живи, не бихме спасили главитѣ си. Дето ще да тичатъ тие да викатъ на помощь войска, за да ни гонятъ по Делиорманскитѣ равнини и Герлово, ще бѫде по-добре, ако ги изколимъ ние“.[46] Четата воюва, а на война законите са жестоки. Някои от уловените турци предизвикват, и Панайот използува тия случаи, за да ги

запознае с хайдушкия морал. Един от тия верни поданици на султана, след като го залавят и подкарват вързан, се обръща към войводата, като му напомня, че е грехота да карат вързан турчин, мъката е дадена само за гяурите. Панайот кипва и дава заповед да бъде обесен веднага. „Трѣбва да отдѣлимъ малко мѫки и на османлиитѣ", рекохъ азъ на турчина, „защото на българитѣ е вече тежко да ги носятъ".[47]

Добри българи показват пътя на четата, която на 3 май преминава железопътната линия Русе – Варна, два часа под Разград, и продължава по-нататък пътя си през Османпазарско (днес Търговище). На 5 май между нивята, из които се движат, момчетата забелязват зелените склонове на Стара планина. Балканът окрилява душите с приток от нови сили. На 12 май дружината навлиза вече в Стара планина под село Тича.

През Котел четата се отправя за Сливенския балкан. Преди това обаче Панайот се запасява с хляб от града и оставя Цанко Кънев с тринайсет момчета да действува из околностите на Котел. „Защо то бѣхъ чулъ", обяснява сам той своята постъпка, „чи нѣкои разпалени младежи отъ Тулчя, излѣзли да ны търсятъ и да се придружятъ съ насъ".[43] С останалите седемнадесет юнаци главният войвода поема пътя за Сливен. Когато излизат на билото на планината близко до Котел, към четата се присъединяват две момчета от Тулча. Малко по-късно, на 22 май, в четата влиза още един тулчанец. Други четирима момци от Варна, изпратени от Н. Даскалов, който ги е уверил, че „всичко е готово въ планинѫтѫ: орѫжье, дрѣхи и др."[49], се присъединяват към четата в сливенските лозя. В края на първия месец от влизането на четата в България към нея се присъединява една малка четица от петима сливненци. Новопридошлите хора разкриват действителното положение на нещата.

Вестта, че Панайот снове с чета из Балкана, е била вече проникнала всред народа, с когото войводата сам търси да установи навсякъде връзка. Върхът „Българка", където четата се заседява по-дълго, е старо хайдушко гнездо на Панайот. Мълвата за новия му поход се пониса из цяла Тракия. Въображението населява Балкана с хиляди въоръжени и смели юнаци. Трепет и надежда изпълват душите на робския народ, но жаждата за бунт още не

е узряла в неговите гърди. Борческата воля на масите още спи. На юг се синеят Бакаджиците, а на запад, в безкрая на хоризонта, се губи могъщият гръб на Балкана. И глухата пустинност на планината сякаш иде да увеличи чувството на самотност, което четата изпитва сега, когато е вече дошла между народа.

Войводата вижда ясно, че един беден народ без организация и без оръжие не може да въстане. Затова и той разубеждава дванайсетте въоръжени момци от Сливен, дошли при него с цел да се бият за свободата. Той не одобрява техния план да ударят турската махала в Сливен и да запалят конака. Войводата преглежда оръжието им и вижда, че то е старо и негодно. При това момчетата са много млади. Той отхвърля и желанието им да се присъединят към него. Една голяма чета из Балкана, при това състояние на народа, има големи неудобства. Смели момци се явяват и от Ямбол, Карнобат, Стара Загора и искат съгласието му, за да грабнат пушките. И тях войводата отклонява от намерението им. Той ясно вижда положението на народа в оная част на страната, където сам бе работил най-много, където имаше най-голямо влияние и вярно определя необходимите условия за едно въстание: „Азъ не можехъ да имъ дозволя да се побунятъ, защото народътъ не бѣше приготвенъ за възстание – ние нѣмахме никаква организация“.[50] Войводата споделя тия мисли със своя знаменосец и с Иван П. Хр. Кършовски. Бъдещият апостол и сам вижда, че народът е неподготвен, безсилен и няма съзнание, нито воля за борба. Жажда за свобода не му липсва, ненавистта му към тиранията също не е малка, но по-далеч той не отива. Никой не го е подготвял още и той носи търпеливо робската си участ. От другаа страна младият знаменосец долавя, че липсва сила, която да се противопостави на турската мощ и да поведе борбата за свобода. На силата би трябвало да се противодействува със сила. Малките и гладни чети, които могат да бъдат пометени всеки момент, са единствената сила, която води борба с потисника. Народът е само ням зрител на тая борба. Тези мисли възникват в съзнанието на Левски и отекват болезнено в душата му. Те не са узрели още, а само като бегли проблясъци минават през съзнанието му. По-късно, когато прави преоценка на своя опит, той ще разбере още по-

добре стойността на четите като средство за борба. За сега обаче като знаменосец на четата той е погълнат единствено от съзнанието за дълг и чувство за отговорност.

Достоен носител на знамето, той е истински помощник на своя войвода. Винаги бодър и пъргав, младият знаменосец сякаш не познава умора. Една вечер след няколкодневен поход откриват, че плененото през деня черкезче е избягало. Всички са изморени и никому не се става да го търси. „Левски единствен", бележи хаджи Васил Николов, „се спустна в една гора да го дири, обиколи я цяла, после тича на страни от нас, – Бог да го прости, беше много лек – но не го намери и се много ядоса".[51] Сам войводата е възхитен от качествата на младия си помощник: „Знаменосецът ми Левски на сън беше лек като заяк: от най-малкия шум той рипваше и се улавяше за оръжието. По скалите и по върховете планински той се катереше като дива коза, а пък деретата като сърна прескачаше; куршумът му всякога на месо удряше. В боя той бе пъргав и решителен като лъв."[52]

Левски бди върху дисциплината на четата и пази нейния морал. Никое нарушение и ничия слабост не остават незабелязани от бдителния му поглед. „В Балкана вървяхме", разправя познатият ни карловец хаджи Васил, „един подир други. Бяхме много уморени и често заспивахме, както вървим. Веднаж аз съм заспал, и четата се измъкнала, без да я усетя". Останал сам, той се лута из планината, докато достига до един кръстопът. „Коя пътека да уловя? Сега се уплаших и ми мина през ума, че мога да бъда уловен и да разберат на къде отиват другарите ми и тях да уловят. Като не знаех какво да правя, реших да се помоля на Бога. Свалих си пушката, коленичих на кръстопътя и се заклех с висок глас, че ако сполуча да взема добрия път и избавя себе си и другарите си, щом се върна в Румъния и спечеля сто лири, ще ги харижа на Божи гроб и ще отида чак там да благодаря за избавлението си. Целунах земята, станах, нарамих пушката и улових една пътека. Не извървях много път, гледам Левски с един четник насреща ми. Аз се зарадвах много, но той строго ме запита, къде съм бил, защо съм останал – съмняваше се нещо". Със същата наивна простота хаджи Васил описва друга случка. След едно сражение при Буново „стигнахме до един голям

извор и момчетата поискаха да пият вода, но Левски извади сабята и никому не позволи да пие. Аз крадешком на единия край се наведох и пих. Водата беше много студена. Левски ме зърна, дотърча и ми запали един шамар, като ми каза още веднаж изморен да не пия вода. Оттогава уморен и изпотен вода не пия."[53]

Продължителното стоене на четата в Сливенския балкан става вече опасно. Потерите сновят навсякъде из планината. При това войводата Цонко Кънев се завръща от Котленско, след като бе водил твърде нетактично четата си, която се пръска на две групи и всяка поотделно идва при Панайота. Завръща се и дядо Желью, когото войводата бе изпратил да търси Филип Тотя. Известието, че второстепенният войвода Филип Тотя е разбит от турците, е голям удар за Панайотовата чета. От вестник „Македония" Хитов научава, че Тотьо с четирима души се отдръпнал в Балкана към Марагидик или Троян. Да се седи повече в Сливенско, където познава вече добре положението, е безсмислено. Той се чувствува длъжен да потърси Тотя и да му помогне. При това, „мене се искаше", изповяда сам маститият войвода, „да узная въ какво положение се намираше по ония мѣста народътъ".[54]

През нощта на 21 май, след като войводата Желью се отделя със седемнайсет момци от четата, Панайот изтегля своята дружина и поема пътя към Централния балкан. Отделянето на Желя изглежда е огорчило Панайота, та писарят на четата бележи по тоя повод: „Тогава главнiй войвода като видѣ работата на кѫдѣ сочи, съвѣтва се съ неговытѣ 23 другари и рѣшихме да сѫ опѫтиме по Стара планина за въ Сърбиѭ за гдѣто и тръгнахме."[55] Без особени приключения четата преминава Еленския балкан, спуска се към Мъглиш, заобикаля Бузлуджа и прехвърля Св. Никола откъм юг, над Шипка. На 3 юли преминава Марагидик, заобикаля Юмрука, където заклали двайсет агнета, и поема широките скатове на Амбарица. Пред очите на четниците се разкрива чудното Карловско поле, а в подножието на Балкана, скрито в зеленина, едвам се забелязва и Карлово, родното място на техния знаменосец. Трепва неговото сърце. Вълнение изпълва гърдите му. Той трябва да види майка си.

Има особена красота в това удивително съчетание на сила и мъжественост, на дълг и дисциплина от една страна, и нежният порив на сърцето, намерил израз в обичта към старата му майка. Той решава да слезе от Балкана, за да я види и прегърне. Без тая малка наглед проява от живота на Апостола би липсвало, наистина, нещо много характерно за неговата личност. „Байряктарътъ ми", бележи Панайот Хитов, „който бѣше родомъ отъ Карлово, ме помоли да го пусна да иде и да се види съ майка си."[56]

Войводата дава съгласието си, като се споразумяват да го чакат при едно отсечено дърво. Със затрогваща искреност и простота на израза Левски сам описва слизането си в Карлово в своя автобиографичен разказ в стихове, единственият литературен опит, който ни е оставил:

... отъ планини слизахъ за Карлово отивахъ
съ тюрюмето Иванъ азъ да са видѫхъ
Самъ самниничякъ обкиченъ обрѫженъ
съ пушка белгійка и чивъ пищови
и остра сабія на менъ блещяха
призъ двѣ призъ три стражи си минахъ
на четвъртата мене съзряха
потеглихъ пушка извадихъ и сабія
нискими доварь грѫдобранъ бѣше
страхо-пѫзли турци веднагъ се прьснаха
отъ самичякъ асъ щом ме видѣха,
въ зора то бѣше въ Карлово ни влязохъ
на кѫрѫтъ остахъ въ зеленя мамули,
кога бѣ вѣчерь примѫкнахса асъ
съ работници хора заедно и асъ кать идатъ отъ
кѫрѫ...[57]

Можем да си представим срещата между майката и сина, облечен в хайдушки дрехи, въоръжен от глава до пети, смел до безумие в своята обич към нея. Тя го гледа, слуша го без да плаче, изтерзана от грижи и безпокойства, щастлива да види своя първенец макар и за миг при себе си. Сега тя разбира чудния му живот и, примирена със съдбата, чете в очите му обречената жертва на свободата. Страдание и обич разкъсват майчиното сърце.

Идват и другарите му да го видят. Жадни от любопитство, те разпитват за четата, и смели надежди изпълват гърдите им. От тях той научава, че Иван Тюремето и Петко Пулев, с които е кореспондирал, са били издадени и осъдени на четири години затвор във Видинската крепост.

А между това мълвата слухти и бързо разнася из града вестта за неговото слизане отъ Балкана. Но докато настръхналата власт вземе мерки, Левски бързо се измъква из града и поема пътя за Балкана. Вместо него завеждат майка му в конака. Тя спокойно изслушва заканите на разярения мюдюрин. Презрение и гордост изпълват очите ѝ. Тя знае, че Васил е вече в безопасност, и троснато отговаря, че няма заптиета, за да знае де е синът ѝ. На новите заплахи тя отговаря още по-смело: турците са прогонили сина ѝ от Карлово, а сега го търсят от нея. Мюдюринът заповядва да я изгонят. Започва се разкарване и насилие над другарите му. Те мълчат и понасят геройски всичко. Неизвестен карловец в една дописка до вестник „Народност“, 1, бр. 18 от 23 март 1869 год. съобщава по тоя повод: „Правителството улови 14-годишно момче на име Х-а Василъ (Васил Караиванов, н. б.),[58] на което е лелинъ сынъ горепомянутій Василя Иванова, че нѣкои турци были ушъ видѣли като влязалъ послѣдній въ кѫщѫ-тѫ пьрвый“. Властта го разкарва цели пет месеца из затворите на Карлово, Пловдив, София, Русе и Търново и най-сетне, след много подкупи, „едвамь можя да се отърве и ся върна въ Карлово, като че бѣше изъ гроба извадино“.

Озлобени от своето безсилие, турците търсят Левски навсякъде. Подозренията им ги насочват към Войнягово, където започват нови издевателства. Неизвестният карловски дописник на „Народност“ дава и в това отношение интересни подробности: „Сѫще-то лѣто, село-то Войнягово (2 часа отъ Карлово) пропищя кански отъ мѫкы – Потери върху потери пѫлнѣха село-то отъ единій край до другый, и какво правихѫ тѣзи Турскы потери? – Търсихѫ едно наше Карловче на име Василъ Ивановъ, бивши некогашъ учитель въ това село и отъ послѣ забегналъ въ Влашко, отъ дѣто прѣминалъ ушъ и той съ хайдути-ти кои-то дошле въ Балкана надъ Карлово, слѣзолъ былъ въ селото да ся намѣри съ нѣкои

негови ятаци, такъвъ слухъ ся бѣ раздало за него въ това врѣме. Клети-ти селени колко-то бой изядоха, отъ колко-то масрафъ излязохѫ, за да хранѫтъ бесни-ти Турскы потери, единъ само Богъ знай. Единъ Карловскы уголялъ читакъ на име Джинджи Мустафа, който мѣжду Турци-ти ся считаше за най-добъръ хитъ, намѣри въ него обстоятелство благоврѣміе, да извади всичкый си хѫзь надъ тези бедни селени; Чорбаджій тъ, Попътъ и Даскалъ-тъ отъ това село, имахѫ злочестинѫ-та, да истърпѣтъ най-тиранскы ти мѫченія, отъ този побѣсняль читакъ защо-то биле ушъ знаяли бившій-тъ си учитель дѣ ся намираль, а не го обаждали. Отъ този истій-тъ звяръ пострадахѫ и много хорица отъ нашыя градъ".

Вестта, че чети са минали Дунава и сноват из Балкана, смущава турците. „Азъ видѣхъ вече, че въ Цариградскитѣ вестници се говори за мене, турцитѣ знаятъ, че азъ се намирамъ отдавна въ Балкана и боятъ се да не направя бунтъ", бележи Панайот Хитов.[59] Смущението се увеличава от обстоятелството, че не могат да влязат в дирите на четата и нямат вярна представа за нейната сила. Заплашена е сигурността на султанската империя, правителството е в тревога, и безотговорни и отговорни фактори вилнеят по села и градове.

Докато в Карлово и Войнягово властта беснее, Левски догонва четата в Балкана. Той бърза да стигне другарите си:

Далъ бѣхъ и дума кои денъ ще ги стигна
день и нощъ вьрвяхъ едни царвули скѫсахъ
за да ги стигна само както си казахъ,
дадохъ и лозинка сечено дърво
катъ додохъ на мѣсто няма ги тамо,
засвирихъ съ трѫбѫ екнѫ ми горѫ.
никакъвъ отзвукъ отъ мойѭта дружина.

Овчар, оставен от Панайота, напътва Левски и го предупреждава, че там наблизко има потеря, преоблечена в овчарски дрехи. Това предупреждение на родолюбивия овчар спасява бъдещия апостол от сигурна гибел.[60] На 10 юли той настига другарите си близо до местността „Царска мандра". Те са развълнувани и радостно го прегръщат. Особено радостен е войводата. Левски бърза да го предупреди за опасността, която ги дебне от предреше-

ната потера. Панайот я оставя да приближи. Няколко залпа повалят главатаря, а хората му се разбягват, накъдето им видят очите.

Дружината преминава Осъма, спуска се до Троянския манастир, оттам поема пътя за Тетевенския балкан, слиза по течението на Рибарица до долината на Вит и по напречния скат на Братаница улавя наново билото на Балкана. На Братаница умира разболелият се по-отрано Иван Капитан от Търново. За да прикрият дирите си, отрязват главата му, Левски я измива, чете ѝ молитва и я погребва под един бук.[61]

На 20 юли, на една мандра в Златишкия балкан, дружината се среща с Филип Тотьо и останалите с него четирима момци. Сутринта на следния ден, когато момчетата отивали на една кошара, за да си набавят хляб, четата била нападната неочаквано от голяма потера, състояща се от 40 души, водени от един бюлюк башия и мюдюрина на Златица. Сражението, което се завързва, е най-големият боен подвиг на дружината. Още в началото на борбата обаче мюдюринът и няколко заптиета са ранени и напущат боя. Останали сами, неговите хора се разбягват след непродължителна престрелка. Всичкият багаж на мюдюрина, заедно с оръжието, феса и обущата му, остава в ръцете на четата.

„Когато додохме надъ Златица", разказва Георги Н. Манов в своите ръкописни спомени, „една сутрина рано като видехме огъна на овчарите, а Войводите сѫ отдѣлиха и отидоха при огъна безъ да знаеха, че имаше некои около, кога пристигнаха на огъня заварватъ златишкиий каймакаминъ, че заспалъ при огъня на единъ пирдопски килимъ и чифтето му лежи при него. Като пристѫпиле да зематъ пушката му, той се събудилъ и се дръпва за чифтето. Войводитѣ държатъ, той държи до като го строшиле на две, и извиква (каймакамина) на заптиетата които заспале на около изъ гората. Бюлюкъ башията до тръчава, нъ и Левски не седелъ съ кръстосани рѫце. Забива знамето на земята спусва сѫ съ гола сабя въ рѫка нагонва бюлюкъ башия на друга посока като му отнема Левски ятагана срѣбаренъ. Започва стрелба и отъ двете страни като нараниха двама заптиета, а отъ войводовите дружина нищо. И като скончихме това събитие довечерта са отеглихме по връха на Стара планина".

За да избегне нова среща и успокои момчетата, Панайот взима билото и върви по него. Към обед обаче, когато слиза към една мандра, четата завързва сражение с нова потера. Боят трае до мръкване. Главатарят на потерата, софийският бюлюк башия, пада убит и хората му се отдръпват. И в двете сражения четата не дава жертви. Боят калява момчетата, които проявяват чудна енергия, издръжливост и непоколебим дух.

През нощта четата преваля Арабаконак, а на 24 юли минава благополучно Искъра. До края на месеца и първите дни на август войводата грижливо избягва срещите с многото потери из Врачанския балкан. Дружината завива към Берковица, държи билото на планината и прави усилени преходи, за да стигне сръбската граница. Овчарите продоволствуват, както могат, изморените и гладни четници.

На 4 август, преди разсъмване, през върха Св. Никола, четата минава границата при Иванова ливада и влиза в Сърбия. Сръбските власти посрещат гостоприемно войводата и неговите момци. След продължителна почивка дружината отива в Княжевац. Панайот, макар и останал без всякакви средства, отклонява предложението на сърбите да му предвидят месечна издръжка. По-късно обаче той се вижда принуден да приеме за издръжка на момците една помощ от $65^{1}/_{2}$ динари. В помощ му се притичва Добродетелната дружина от Букурещ, която на няколко пъти му изпраща сумата от 85 лири и 10 наполеона.[62]

На момчетата сърбите дават пълна свобода да се установят кой където иска. Левски, заедно с Панайот Хитов и Ив. П. Х. Кършовски, се отправя за Бялград.

ГЛАВА СЕДМА

ВТОРАТА ЛЕГИЯ

По това време в сръбската столица се образуваше втората българска легия и Левски бърза да постъпи в новата школа.[1]

Легията бе едно от най-големите дела на Добродетелната дружина, която следва русофилска политика и се явява като отделен политически лагер всред българската емиграция.[2] Добродетелната дружина възниква много по-рано, още по време на Кримската война, когато под влияние на настъпилите обстоятелства, Русия бе напълно изолирана и трябваше да търси съюзници между балканските народи. За тая цел бяха изпратени нарочни комисари в балканските столици, обаче единствено българите се отзоваха на руската покана. Представител на българите бе Букурещката българска ефория, както се наричаше тогава Добродетелната дружина. Най-напред русите се обръщат към цариградските българи, които се отнесли с недоверие към предложението и затова насочили граф Меншикова към букурещките си сънародници. Последните, без да знаят за направените постъпки, се събирали няколко пъти, за да обсъдят положението и решат какво да правят в случай, че избухне война между Русия и Турция. На едно от тия събрания решават да се поднови бившето Българско народно дружество в Букурещ от 1848 год. По това време букурещките българи получават писмото на цариградските си сънародници, в което им съобщават предложението на Русия и ги молят да го приемат.

Така изниква на живот старото българско дружество, основано още през 1848 год. от българи, участници в румънската революция. За да не прави впечатление на властите, променят името му, и за напред дружеството се нарича Букурещка българска ефория. Неофициално дружеството се образува през пролетта на 1853 год., а официално, с разрешение на руските власти, то започва своя живот от декември 1853 год. или януари 1854 год.

Първата и най-важна задача на Ефорията бе да въоръжи колкото се може повече доброволци, които,

събра в свои ръце големи парични капитали, а богати български търговци от Румъния завещаха на нейно име своите имоти. Начело на дружината застана седмочленно настоятелство.[10]

Новата форма се оказа едно удобно прикритие за политическите стремежи на дружината. Обаче активна обществена дейност тя започна да развива от 1866 г., когато в Букурещ се образува Тайният централен комитет. Официална Русия взема отрицателно становище към комитета, макар последният да разчиташе на подкрепата на Русия и сам да насочи надеждите си към нея.[11] Причините за тази ориентация на руската политика ще открием в обстоятелството, че комитетът възникна като свещена коалиция с либералната партия в Румъния, наречена „Млада Румъния", която водеше противоруска политика. От друга страна и сам комитетът насочи своята политика към Запад. Мемоарът до султана бе приготвен в духа на разбиранията на западна Европа – с предлаганата реформа се запазваше целостта на Турция. Наистина с обнародване на Мемоара комитетът изпрати телеграма до руския император, но обстоятелството, че той изпрати телеграма и до Наполеон III, „вече говори за известна самостоятелност".[12] Руската дипломация, която се ръководеше от мисълта, че „дейността на християнските народи на Балканите трябва да се направлява изключително от Русия", сметна, бележи Михаил Димитров, „че с появата на Т. ц. б. комитет политическото движение се изплъзваше от влиянието на Русия".[13] И тя премина към действие. Граф Игнатиев се зае да изглади недоразуменията между балканските народи, да затвърди отношенията им и да подготви един отбранително-настъпателен съюз.[14] На първо място тоя съюз трябваше да се осъществи между българи и сърби. И Добродетелната дружина се зае да реализира руската програма.

На 14 януари 1867 год. в Букурещ Добродетелната дружина изработи „Програма за политически отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или на тяхното сърдечно отношение"[15] В 12 члена програмата развива основните положения на една федерация между българи и сърби. Макар да бе съвсем изгодна за сърбите и макар сръбското правителство да отговори, че приема изцяло програмата, то поиска уверение, че тя е общобългарско дело.

На 5 април с. г. стана събрание на българите в Букурещ, на което присъствуваха 30–35 души. Това събрание прие следния протокол:

„Понеже днежните обстоятелства викатъ сичките угнетены въ Турско народы за да земать освободителни, мѣркый, и мы Българитѣ които живѣемъ въ Българьѫ, Тракьѫ и Македоньѫ, събрахмы ся да размыслимъ и изнамѣримъ средство за освобожденіето на Милото наше Отечество за да успѣемъ да сѫ счислимъ и мы въ рѣдъть на свободны те народы, да покажимъ и на свѣтѫть чи живѣемъ.

За да сполучимъ тая желателна цѣль трѣбува да изберемъ единъ сосѣдный Народъ, съ помощьтѫ на когото да сполучимъ освобожденіето си съ взаимна полза, и за такъвъ народъ мы не можемъ да предпочетемъ другъ освенъ Сърбскіатъ който съ Народность-тѫ, съ Вѣрата, и съ Мѣстното положеніе е сближенъ съ насъ преди вѣкове. Интереситы ни прочее сѫ равни и за това само съ тѣхното побратимство можемъ да бѫдемъ народъ – независимъ.

И за едно подобно братско сближаваніе мы согласно съ днешныте обстоятелства предполагаме, че трѣбува да имаме за основа следующите 12 точки,

1. Съединеніето Братско трѣбува да стане между Сърбыте и Българете под име Югославянско Царство.

2. Югославянското Царство ще сѫ съставлява отъ Сръбско и отъ Българско (Българско обѣма областите – Българьѫ, Тракьѫ и Македоньѫ).

3. Глава на Новосъставляемото Правителство ще бѫде днешныотъ Князъ Сърбскій Михаилъ Обреновичъ, съ право наслѣдства.

4. Народното знаме на това Царство трѣбува да е едно и да сѫ представлява съ знаковетѣ и на двете племена. Сѫщото ще ся разумява и за монедыте бъдъщи.

5. Всяка страна ще сохранява своето си нарѣчіе за официално, и за това чиновницыте трѣбува да бъдъть отъ онова племе, гдѣто служътъ и което говори нарѣчіето на страната.

6. Законыте сръбски днесъ сѫществующи сѫ пріематъ и отъ насъ, и ще сѫ приведѫтъ и на Българското Нарѣчіе. Сичките разпорежденіѫ на Югославянското

Царство ще се публикуватъ безъ изключенія и на двѣте нарѣчія, сиречъ и на Сърбското и на Българското едновременно.

7. Господствующата Религїѫ ще е Православната и вѣроизповѣданіето свободно.

8. Религіозныте работы ще сѫ управлѧватъ отъ единъ независимъ Синодъ, смѣсенъ отъ двѣте племена, тожѫ Синодъ ще представѧ Митрополитотъ Приматъ и Епископыте по Епархіите спроти Нарѣчіето на Народонаселеніето, представлѧемыте обаче тыя ще сѫ потвърждаватъ отъ Правителственыѭтъ Началникъ.

9. Главата на Държавата ще состовлѧва Министерството, и отъ двѣте племена.

10. Народното представителство ще сѫ состовлѧва соразмѣрно съ Народонаселеніето на Държавата, и согласно съ сѫществующата днесъ форма въ Сърбіѫ за тожѫ предметъ.

11. Престольныйтъ Градъ на Югосланянското Царство ще сѫ рѣши отъ Народното представителство.

12. Главата на Духовенството и синодатъ ще сѫ нахожда сявга въ престольныатъ градъ.

С тоя протокол се избира и настоятелство отъ седем лица: Хр. Георгиев, д-р Г. Атанасоович, Михал Колони, д-р Д. Протич, Стефан Иванов, Г. Николопуло и д-р Д. Гикулеско.

Към протокола прибавят още две точки: 1. Соглашеніето да има сила отъ денѭтъ въ който сѫ подпише отъ Сръбското правителство и отъ Настоятелството. 2. Сръбското Правителство трѣбува да сѫ обяжи въ помянутото Съглашеніе да принесе всѣка вещественна и наравствена помощь. За достигнуването на общатѫ цѣль, щомъ настоятелството благорасѫди споредъ обстоятелстватѫ чи е Нужда, безъ да е отвѣственнъ нявга вещественно нѣкой отъ подписаните долу. Богъ Господъ да бѫде защитникъ и помощникъ на това наше свѣго рѣшеніе![16]

Въпреки постановлението на предпоследната точка от протокола, сръбското правителство не се обвърза с подпис, а се ограничи да изпрати едно писмо до настоятелството, с което изразява съгласието си по предложените точки, а относно подробностите оставя да се споразу-

меят и договорят по-късно. Добродетелната дружина се задоволи с тоя отговор, защото „зад гърба на договарящите страни стоеше големият авторитет на руския посланик в Цариград".[17] Дружината изпрати в Бялград свои делегати – Михаил Колона и Георги Шопов, които бяха приети много добре от министър-председателя Гарашинин и от княз Михаил. Последният лично им дава уверения, че одобрява съвместната работа на българи и сърби. Преговорите се увенчават с успех, и двете страни сключват съглашение за отваряне на българско военно училище в сръбската столица. Така се дойде до създаване на втората легия в Бялград.

Преди да проследим обаче нейната история, трябва да се спрем върху една друга дейност на Добродетелната дружина в Букурещ. Тя, както и Тайният комитет, не остава чужда на идеята за създаване на комитети вътре в страната. И тя обаче няма ясна представа за ролята и значението на вътрешната организация в борбата за свобода. Затова и усилията, които положи в това отношение, не отиват далеч и носят всичката незрялост на една недообмислена идея, появила се при това под външен тласък.

„Споредъ преписа отъ инструкціитѣ що пріяхми отъ Бѣлградъ", пише Христо Георгиев на Найден Геров от 12 юни 1867 год., „виждате чи нія трѣбовѫ да наредимъ на саду изъ среща комитети". Наред с договора за откриване на военно училище, пратениците на дружината са донесли от Бялград и нареждане да се основат навсякъде из България комитети. По-нататък водачът на старите в Букурещ определя целта на тези комитети: „да знаятъ кѫкъ стои работата, да приготвюватъ народатъ, и да ни съопщаватъ сичко що ставѫ и що имѫ по тамо, нъ кату това сега е трудно да стани отъ тука, безъ да дадѫтъ сумнѣніе заради това опредѣлихми да пратимъ Господ. Маринчо (Бенли, н. б.) право въ Ц/градъ до вази, за да наредите вія отъ тамо работата за одваднитѣ страни т. е. за Пловдивъ, Софія, Сливянъ и Ц/градъ, а на вращанието си Господ. Маринча да види и тури наредъ въ Варна, Шумянъ, Рухчукъ, аку можи и въ Кюстенджа нище бѫди злѣ, за Тѫрново, Свищовъ и Видинъ остая векі нія отъ тука да наредимъ кату сѫ по олеснимъ". Като определя лицето, което подпомогнато от

Найден Геров ще се заеме с основаването на комитети, и посочва градовете, които според него трябва да се посетят, Христо Георгиев смята, че за по-голяма сигурност кореспонденцията с комитетите трябва да се извършва посредством руските консули. За деятел избират престарелия Маринчо Бенли, за да не буди и най-малко подозрение.

По-нататък вече следват чисто организационни подробности. „Въ Пловдивъ кои ще бѫдатъ нашытѣ агенти, то е вашѫ работѫ тъй и въ Карлово, Калоферъ, Сопотъ, Коприщица, Клисура, етрополи кои трѣбовѫ да бѫдатъ, се вія ще наредите, въ Пловдивъ кого да нареджтъ отъ Пловдивскитѣ единъ ще бѫди Докторъ Рашка, и които ще бѫди отъ Главнитѣ, понеже той ще сѫ разумѣвѫ и сосъ Сливняліитѣ и сосъ Панаюта, на Г. Маринча възнамѣрювами да дадемъ и едно момче за да го изводи на Бургасъ, и отъ тамо да отиди съ писмо до Панаюта, (който по това време е с чета из Балкана, н. б.), но кѫту незнамъ щели да разбіи да отиди, казувамъ да намѣрите и вія тамо другиго да пратите презъ Сливянъ до Панаюта съ сѫщото писмо.

На Господ. Маринча ще му дадемъ 300 лири за да имѫ да раздаде по главнитѣ комитети по колкото намѣрите за благосклоно, за да имѫтъ да плащатъ разноскитѣ, коги сѫ случи да проводатъ по нѣкади хора за работата ни и сѣки комитетъ да държи еднѫ белѣшкѫ чи аку сѫ случи да похарчи повече ще му платѫтъ се отъ тука.

Въ Ц/градъ сѫ разумява че трѣбовѫ да имами здрави кореспонденти и които писма тѫ си да ни пращатъ чрезъ посолството руско тамо.

Сосъ сичко чи сѫрбитѣ казватъ колко скору да сѫ нареджтъ комитетитѣ ни и отъ послѣ да мыслимъ за голѣмото предпрятіе, нъ както виждате ще се позабавимъ, нашето мнѣніе и опредѣленіе е да силимъ дѣто до на есянь да сѫ започни опщото дѣло“.[18] От последните редове става явно, че сърбите, които не са се чувствували много сигурни, настояват и бързат да се основат поскоро комитети в страната, за да могат да разчитат в необходимия момент на едно въстание в България.

Докъде се е отишло с устройството на замислената организация, не знаем с положителност. Но като имаме

пред вид замисъла на тия организационни кроежи и начина, по който са били проведени, можем с най-голяма сигурност да предполагаме, че далеч не се е отишло. Впрочем, това личи и от едно друго писмо на Христо Георгиев до Найден Геров, изпратено седем месеца покъсно. Неговите очаквания да бъдат готови до есента, та да се „започни опщото дѣло“, не са се оправдали. Затова и той пише на Найден Геров, който ще пътува по това време за Бялград: „Отъ тука кату минете презъ Нишъ, Софія, Берковица, Пазарджикъ, Клисура, Коприщица, Карлово, Калоферѫ, Хаскію, Чирпанъ, Самоковъ, Панагюрище по сичкитѣ тія мѣста распорядете сѫ незабавно да нарѣдите членовѣ на настоятелството наше Буку: и на сѣко мѣсто да дадете и знаци различни, и дѣ кои наредите и каквито знаци му дадете да ми явите въ Буку: за сичкитѣ тія да кажите чи коги доди времѣто да стани въстанієто да иматъ предвидъ да совѣтуватъ народотъ да не прави никакво зло на жителитѣ турци“.[19] Фактът, че седем месеца след първите нареждания Христо Георгиев настоява пред Найден Герова да посети същите градове, които споменува в писмото си от 12. VI. с. г., свидетелствува, че до това време нищо не е било сторено за изграждане на една вътрешна организация. А между това грижите около военното училище в Бялград бяха погълнали цялото внимание на Добродетелната дружина, и въпросът за организиране на страната не отбеляза никакъв напредък.

Целта на втората легия бе да се подготвят набързо българи, които да могат да водят във време на война поне една чета – 120 души. Легионерите бяха приети при особени условия, като академици: ушиват им нова форма по мярка[20] и ги настаняват в удобно помещение. Младежите имат отделен готвач и получават месечно възнаграждение от 72 немски цванци. Средствата за издръжка на легията дава Русия. Занятията се водят както във всички добре уредени училища от тоя род: изучават нужните теоретически дисциплини, „а въ сѫщото врѣме и практично ся упражняваха т. е. правяха екзерцирь“.[21] За началник на легияга назначават капитан Драгишевич, който с труда, що полага, и с доброто си държане към българските младежи придобива „много почеть и уваженіе отъ тѣхъ“.[22]

По-подробни сведения по обучението в легията ни дава Ст. Чакъров (Михаил Г. Греков),[23] един от участниците във военната школа: „По някои предмети нам ни бяха дадени ръководства, пък по други нямаше, защото по онова време, види се, е нямало на сръбски език таквизи писани, печатни. Така например нам ни бяха дали ръководства по полска и лагерна служба. Другите же предмети: фортофикация, тактика, стратегия, наука по хладно и огнестрелно оръжие, география и пр. се изучаваха по разказ и записки".

По-нататък споменатият мемоарист дава сведения за ръководителите на легията – поручик Илич, поручик Савич и майор Драгашевич, и начина, по който те са обучавали своите школници. „За да се разбере какво е работил легионът, началствуващите лица му произвеждаха сегиз-тогиз смотр, а по умствената работа легионерите се подлагаха на изпит и се произвеждаха в чин. За парада и смотра, що се произведе на Богоявление в 1868 год., командирът на легиона получи особена благодарност от княза, която се предаде чрез един князев адютант".[24]

Левски е между първите. Той най-усърдно изучава теоретическите предмети и държи първенството във военните занятия. Жаждата му към знания е неугасима. Към нея той прибавя сега и личния си опит, порастнал твърде много след похода из Балкана. С особен интерес той изучава стратегията, запознава се с военния устав и разрешава умело сложните тактически задачи. Няма съмнение, че и на стрелба той е пръв. Офицерите се удивляват, когато го виждат, че стреля безпогрешно във всяка посочена цел, близка или далечна. Неговата пък физическа ловкост и издръжливост във военните игри утвърждават повторно името, което бе добил още в първата легия. Изобщо в офицерския легион бъдещият апостол опознава не само военната техника, но вниква и във философията на военното изкуство.

В своя личен живот той е все така скромен, съсредоточен, почти затворен. Удоволствията на неговите другари му остават чужди. Твърде мълчалив, той умее да слуша и се учи непрестанно. Утрешният апостол има съзнание, че се готви да служи на своя народ. Войната с Турция е предстояща и вярата, че сърби и българи сега са едно, съединени в името на общия идеал, изпъл-

ва душата му с надежда. Горчивият спомен от първата легия е забравен. Сега сигурно Сърбия ще даде цялата си подкрепа, та и българският народ да извоюва своята свобода. Най-сетне прави се нов опит за общи действия със сърбите и той, със своя безупречен войнишки дух и скромност, се подчинява на общото течение в името на свободата.

Същите чувства на братска славянска солидарност и вяра в бъдещето вълнуват и другарите му. Между тях е и Ангел Кънчев, с когото се среща сега за първи път. Тука са и другарите му от първата легия: Христо Иванов Големият, Тома Панталеев, Иван П. Х. Кършовски и много други. Повече от двеста българи участвуват в новата легия.

През февруари 1867 год. в сръбската столица се установява и Любен Каравелов.[25] По всяка вероятност още същата година двамата бъдещи водачи са имали случай да се срещнат и запознаят. През свободното си време по-събудените легионери често посещават Каравелова в дома му на Стария Варош. В тия посещения сигурно и Левски е вземал участие. Сам Каравелов обаче не участвува непосредствено в легията, както твърдят някои изследователи, които изхождат единствено от една негова снимка с военна униформа и бял фес на главата.[26] Но независимо от това обстоятелство, „благодарение на голямото си име", както бележи Д. Т. Страшимиров, „и на влиянието си сред по-високи кръгове в сръбското общество, той се явява авторитетен учител на легията".[27]

Ст. Заимов надцени това влияние по отношение на Левски и наложи убеждението, че Апостолът е идеен ученик на Каравелова. Заедно със „социалистическите утопии на Сен Симона", Каравелов според Заимова проповядвал да се изостави четническата система, а да се иде между народа, да му се проповядва свобода и правда, да му се внуши, че никой не ще лее кръв за него и да се прегърне делото на масовата организация.[28] При една от тия проповеди на Каравелова, Левски според някои спомени извикал: „Аз ще свърша това!"[29] По тоя начин „скромната къщица на Наталия Каравелова", бележи Ст. Заимов, „е била за Левски един вид висше училище", в което той се проникнал от духа на новите идеи. Застанал уж на почвата на спомените, Заимов мисли, че е на-

мерил най-правилното и естествено разрешение на въпроса за генезиса на Апостоловите идеи. Това схващане на Ст. Заимов владееше дълго време умовете, защото нямаше нищо по-естествено от това да се мисли, че Каравелов, с обаянието на творческото си дело, със своя авторитет, както и с широкото си образование, е упражнил решително въздействие върху идейното формиране на недостатъчно образования Левски. Още Евгений Волков обаче забелязва, „что это желаніе Ст. Заимова представитъ такимъ путемъ В. Левскаго идейнымъ послѣдователъ Л. Каравелова совершенно не отвѣчаетъ дѣйствительности". До това заключение Ев. Волков идва не само от обстоятелството, че в своите писма Левски никъде не говори за своите първи срещи с Каравелова, но „разсматривая тотъ принципъ революціонной тактики и тѣ идеи, которыя В. Левскій впослѣдствіи проводилъ въ своей революціонно-агитаторской дѣятельности въ Болгаріи, мы не видимъ въ нихъ никакихъ элементовъ міровоззрѣнія Л. Каравелова, за изключеніемъ нѣкаторыхъ общихъ формулъ."[30]

Върху голямото различие в светогледите на двамата дейци, вярно преценено от Волкова, ние ще спрем по-нататък в една от следващите глави на нашето изложение. Тук ще посочим някои други съображения и обстоятелства, които на свой ред идат да оборят твърдението на Ст. Заимов.

Преди всичко другаруването на Каравелова с Левски от това време не е било продължително и срещите между двамата не са били тъй чести, както би могло да се помисли. Левски не е могъл да бъде в Бялград порано от края на август или началото на септември 1867 год., щом четата на П. Хитова е прехвърлила сръбската граница на 4 август с. г.[31] В началото на 1868 год. Левски боледува продължително, а през март на същата година Каравелов бе заставен от сръбските власти да напусне Бялград.

Ст. Заимов не си дава труда да обясни защо проповедите на Каравелова оказват такова неотразимо влияние върху Левски, а не върху някои от останалите легионери, които са посещавали дома на Каравелова в Стария Варош. В действителност това въздействие не съществува. Промяна във възгледите на Апостола след сре-

щите му с Каравелова няма. Както ще видим по нататък, сравнително още дълго време той е все там, отдето бе тръгнал. С думите, приписвани на Апостола, който уж бил казал веднаж при една от проповедите на Каравелова да се основе организация и се проникне сред народа: „Аз ще свърша това!“ – очевидно се цели да се подчертае изключителното влияние на Каравелова върху Левски. Неизвестният автор на това твърдение е целял да изтъкне Каравеловото влияние като цяло откровение за бъдещия апостол, което е поразило неговата мисъл и определило насоката на сетнешната му дейност.

Ще оставим настрана обстоятелството, че приписваната на Каравелова идея не бе нито съвсем нова, нито напълно чужда на младите легионери. Голям реалист, Левски и сам бе останал с известно съмнение в душата си, когато през есента, след похода из Балкана, се прехвърли в Сърбия. Той не можеше да не схване незадоволителните резултати от дейността на четите. Още преди да се срещне с Каравелова, бъдещият апостол сам, от личен опит, бе преценил вече твърде реално четата като средство за борба и извоюване на свободата. В досегашните опити обаче, по една или друга причина, народът не можа да се отзове на усилията на четите и техните действия останаха изолирани. Но четите не бяха казали още своята последна дума. За Апостола развитието на идеята за организираното четничество не бе още приключено. Вярата му в четите не бе изживяна. Опитът трябваше да се повтори в голям размер и с по-добра подготовка вътре в страната.

Макар по-късно двамата дейци да се сближават и работят заедно, те се формираха самостойно, независимо един от друг, и по свои собствени пътища, твърде различни при това, обединиха своите сили в името на националната революция. Каравелов формира политическите си възгледи отвън, по чисто идеологичен път. Под влияние на руското народничество от 60-те години на миналото столетие, с чиито първенци: Чернишевски, Добролюбов, Херцен и др. общува идейно, Каравелов си изгради един светоглед, който се отличаваше с краен радикализъм, с безгранична любов към народа, култ към свободата и жажда за справедливост. Тия разбирания бяха в основата си дълбоко хуманни и идеалистични,

която особеност бе характерна изобщо за цялото руско народничество. Каравелов изнесе цялостно въздействието на това влияние не само в начина на мисленето, но и в своя стил, с неговия краен реализъм и публицистичен похват. Възнегодувал още в България срещу потисниците на народа, наблюдавал и на родна почва социалните и национални противоречия, Каравелов възприе новите идеи с всичкия пламък на душата си и им остана верен до края на живота си.[32]

В Бялград Каравелов попадна в средата на младата сръбска интелигенция, наречена Омладина, за чието идейно сформиране допринесе твърде много. Той я освободи от прекаления романтизъм и сантиментализъм и заедно с руските идеи, които пръв пренесе в Сърбия, внесе „повече здрав разум, трезва мисъл и напредничав, свободолюбив позитивизъм“[33]. Но и сам Каравелов имаше какво да се поучи от сръбската интелигенция. Омладината, която в основата си беше чисто национално движение, на своя конгрес в 1867 год. провъзгласи идеята за Балканска федеративна република и свобода, братство и равенство за всички народи на Балканския полуостров. Тия идеи отговаряха на социалната страна на Каравеловите възгледи и насочиха неговата мисъл в практическа посока. Той възприе идеята за Балканска федерация, която поддържаше с упорито постоянство. Тръгнал от революционния демократизъм на руските народници, Каравелов конкретизира в Бялград своите идеи и, като прегърна идеята за Балканска федерация, неизбежно и естествено дойде до мисълта за повдигане и освобождение преди всичко на своя народ.

Апостолът вървеше към тая цел по съвсем различен път. Свободен от всяка идеология, той започва като буден българин, който иска да служи на народа си и му бъде полезен. Надарен с трезва мисъл и наблюдателен ум, Левски расте успоредно с развитието на самия живот. Независимо и самобитно, той следва пътя, който чертаеше историческото развитие на народа и неговото освободително дело. Животът и необходимостта очертават рамките на неговите възгледи, а ходът на събитията определя тяхната посока. Непосредственият опит и изключителната му прозорливост са главните елементи, чрез които той изгражда свой светоглед.

Сигурно проповедите на Каравелова пред легионерите в Бялград са дали един тласък на Апостоловата мисъл, но едва ли и самият Каравелов ще е посочвал ясно и определено по какъв начин и с какви средства ще трябва да се проникне всред народа в самата Турция. По-далеч тези проповеди не са отишли. Вън от този тласък те не са могли да упражнят по-решително въздействие върху бъдещия Апостол. И след тия срещи той продължава да върви по свой самостоятелен път и не скъсва изведнаж със старата идеология.

Два месеца след сформирувaнето на школата, легионерите полагат изпит, на който присъствуват и офицери от всички видове оръжия. Резултатът надминава всички очаквания. Самите офицери признават, че „този успех в това кратко време е извънреден".[34] На легионерите пришиват по една звезда на яката и ги произвеждат капрали. После в срок от един месец те полагат още два изпита и се радват на похвали и отличие от страна на своите ръководители. До това време всичко върви добре. Обаче след третия изпит положението на българите-легионери се променя коренно. „Професоритѣ престанаха да дохождатъ редовно въ училището, наукитѣ се прѣкѫснаха, и училището се развали", бележи в своите спомени Ив. П. Х. Кършовски.[35] Сменят и началника на легията капитан Драгишевич, за когото Ст. Чакъров се изразява, че „и като командир, и като човек беше прекрасна душа, и всички милееха за него".[36] На негово място назначават Ефрем Маркович, който според Ив. П. Х. Кършовски отваря „смьртнѫ ранѫ въ сердцето на всички българи", за които „по-добрѣ бѣше да дойдеше холерата да бѫди командирь".[37] Сърбите не крият вече своите шовинистични цели. Редица случки засягат особено болезнено народностното чувство на българите легионери. Един от преподавателите, съобщава П. Хитов, дълбоко оскърбил момчетата, като им „хортуваль за линиѫ-тѫ Сърбска стара Сърбія и то тъй: до дѣ са казва Помози Богъ! до тамъ іе Стара Сърбія", следователно „граници-тѣ на Стара Сърбія показватъ чи сѫ Търново и Варна".[38] Сигурно това унижение на народностното чувство ще е имал пред вид Ив. П. Х. Кършовски, когато казва, че новият началник отваря „смъртнѫ ранѫ в сърдцето на всички българи". Христо Иванов Големият на свой ред разкрива

положението на работите в легията: „ Стана кавга между сарби и българи и зафанаха да ни работятъ, и да ни учатъ редовно и единито кестисаха и оплакаха са те на менистера, оплакахми са и ния диштирисаха учителите но додоха строги учители фанаха да попаржатъ българите на вера и на сичко бугарско“.[39]

Всички действия на сърбите издават явното им намерение да разтурят легията. Най-напред те ѝ взимат помещението – бивша турска болница, където легионерите имали условия да се занимават и да си държат бележки. Новото помещение е една обща зала в турска казарма, към долните предгradия на града. Столове, черни дъски, книги, мастило и пр. изчезват. По-будните момчета разпращат между сръбските войскови части, а останалите си губят времето в косене дърва, чистене клозети и пр. „Братство и любовь, които по-напредъ бѣха ся заявили между българи и сърби“, бележи Ив. П. Х. Кършовски, „хванаха да ся изгубватъ.“[40] Огорчението преминава в озлобление.

Оплакванията отиват до Добродетелната дружина в Букурещ. Настоятелството се безпокои и изпраща Михаил Колони и Марин Бенли да уредят възникналите недоразумения. Пратениците се явяват пред военния министър с молба да задоволи справедливите искания на легионерите. Той дава обещание да поправи работите в легията, но нищо не предприема. Положението остава непроменено и по-късно, когато Дружината изпрати в Бялград полковника Иван Кишелски, българин на руска служба, „който имаше това предимство, че познаваше добре войнишкия живот, а от друга страна се ползуваше с авторитета на руски офицер.“[41] Кишелски също намира положението за „доста незадоволително“. Легионерите, макар да „нямаха“, според увеpенията на един съвременник, „ авторитетно лице помежду си, което да им повлияе, да ги групира около си, да ги подчини на своя нравствен авторитет, та да ги накара да го слушат“,[42] все пак действуват организирано. Пред Кишелски те предявяват следните искания:

1. Училището да се нареди по такъв начин, щото науките, които се преподават теоретично, да се преподават и практически.

2. Да се съберат всички българчета заедно, като се изберат по-способните, на които да се преподават военните науки, що се изучават в училището, а останалите пък да образуват една чета, на която да се преподава всичко онова, което е нужно да знае един добър войник.

3. Тия, които следват в училището, да „не вършѣтъ никакви длъжности въ гагнизона", тъй също да бъдат освободени от длъжности и онези, които ще образуват четата, спомената във втора точка. Само един път в седмицата да ходят на стража и то, докато усвоят тази служба.

4. Онези, които следват в училището, да се считат като академици, и техният живот във всяко отношение да бъде като на академиците.

5. Изказват недоволството си от Ефрем Маркович и други началствующи лица, „защото тѣхното обхожданіе съ насъ ны убива и умствено и физично".

6. Да не се приемат в легията хора, които не отговарят „на нашіѣтѫ цѣль".

7. Препоръчва да се вземат мерки за грубото поведение на някои легионери.

8. Когато дружеството види, че помежду си има хора с лоши наклонности, да има право да подава жалба срещу тях.[43]

Сърбите не променят своето държане, и работите продължават да се затягат с всеки изминат ден. Вълненията растат.

Бъдещият апостол е особено сериозно загрижен от положението на нещата в легията. Той предвижда неизбежния край и затова прави опит да се използуват за народното дело събраните в чуждата столица сили, преди още да са се разпръснали. За осъществяването на тия си кроежи той търси съдействието на Найден Геров, който през първата половина на януари дохожда в Бялград.[44] Левски ходи няколко пъти да го дири, с желанието да го намери сам, за да му каже лично какво мисли, че трябва да се направи, и какво иска от него. И понеже не го намира, на 1 февруари той му пише писмо, в което му разкрива намеренията си и го моли за съдействие. Тъй като едни от момчетата говорели,

„че щѫтся вьрнатъ въ Влашко, а повѣчето ся съгласяватъ да излѣзатъ на чети, което ще кажи, че остава(тъ) на наше расположеніе“, Левски моли Герова „писменно“ преди 20 април „съ нѣкой средство“ да бъде изтеглен от легията, като го изискат за Влашко, където да му дадат „6 длъги и 6 кѫси които са отъ задъ пълнятъ“, т. е. пушки и револвери. „Искамъ“, обяснява той на Герова целта на това си желание, „да изляза предъ времето макаръ 25 дена, да си дода по нашите мѣста, да са намѣра с познатити ми отъ които ся чяка нѣщо и на които трѣбва да се каже по една предъ и тогава ще имаме сигурна нашата кѫща съ Двораи“. На познатите си, „отъ които са и чака (разчита, н. б.) въ онова мѣсто“, той е „казълъ іоще на 67 г. презъ други, че до като недода никому дася ниповѣряватъ. Напротивъ ако нима пуснатъ предъ времето отъ което ви пишя по-горе, и ни ми дадатъ потребнити отъ Влашко, тогава знамъ че нищо нѣма въ нашета кѫщѫ“.[45]

С една реч, Левски моли Герова да го изискат от легията поне 25 дена преди 20 април, в края на който месец обикновено четите минават Дунава, за да отиде във Влашко, откъдето, след като го снабдят с нужното му оръжие, да премине в България. Неговата цел е не да организира народа в една революционна организация, а да предупреди познатите си, на които ще се разчита, за предстоящите нахлувания на чети. Впрочем още през 1867 год., като знаменосец в четата на П. Хитов, той е известил познатите си, докато сам той не дойде, „никому да ся ниповѣряватъ“, за да не бъдат подведени от посредствени и несигурни хора. „Това предупреждение“, както справедливо бележи Никола Кондарев, „е идвало от увереността, че която и чета да бъде стъкмена и организирана, то Левски все ще вземе участие в нея“.[46] Но то почива и на нещо друго. „За таквозъ нѣщо“, бележи Левски в същото писмо, „трѣбва поне единъ старейшина да има между ни“. В качеството си на бивш знаменосец той има и формално, и морално правото да бъде тоя старейшина в проектираните действия.

В случая бъдещият апостол не изхожда от съображения за необходимостта от предварителна революционна организация всред народа. Левски е чужд и на мисълта, че би могъл за двайсетина дни да подготви народа за

въстание. Разбира се, това не значи, че той не вярва и не разчита на възможността за едно по-скорошно въстание всред народа, но, верен на четническата идеология, той слага центъра на тежестта върху четите. Те са, които ще развълнуват народа и ще го поведат на въстание. Сега той иска само да бъде улеснен да мине предварително отсреща, за да стигне пръв, преди всички други, и предупреди хората, че „може да се вярва на една наближаваща и започваща борба, за което той изрично им е казал в 67 год., да не вярват другиму, освен на него и, като им каже това, то те биха могли да вземат дейно участие в тази борба."[47]

Ако Левски си поставяше в дадения случай за цел на своите усилия тия две задачи, заедно или отделно – все едно, защо иска само „6 длъги и 6 кѫси", защо разчита изцяло само на познанствата си от 1867 год. и защо най-сетне изрично бележи, че повечето от легионерите „ся съгласяватъ да излѣзатъ на чети, което ще кажи, че остава(тъ) на наше разположеніе"?

Апостолът остава все още чужд на мисълта за общонародно въстание по пътя на предварителната революционна подготовка. Задачата, която си поставя сега, е по-скромна и по-реална. Тя се налага от нуждите на момента. Искането му да отиде в България бе „продиктувано в голяма степен от тревогите и вълненията в легията".[48] Загрижен за участта на другарите си, както и за съдбата на родината, за чиято свобода те бяха тръгнали да се борят или да умрат до един, той „иска да даде що-годе правилен изход на вълненията, които бяха обхванали почти всички намиращи се в легията дейци. Левски не иска да се пръснат и разпиляват напусто и напразно силите, а се стреми да направи всичко възможно, щото тия сили да допринесат нещо за общото раздвижване на българския народ",[49] бележи Н. Кондарев, който вникна най-правдиво в това писмо на Апостола. Но ако това не стане, „каде ще му излезе краѭтъ"? пита се сам Левски в писмото си до Геров. „Остава на старите да мислѭтъ", продължава той, а за себе си и за своите другари заявява решително: „ако не ни дадатъ пушки нія щемъ, излезимъ съ тояги (стари, негодни пушки, н. б.) както и 67 г."

В искането на Левски да отиде предварително в България, преди другите да преминат с чети, което те били готови да сторят, Н. Кондарев вижда все пак и „зрънца от желание за предварителна подготовка, която е била нужна за по-лесното и безпрепятствено придвижване на четниците по Балкана и ония места, които са обект на тяхната дейност". Ето защо Левски „иска да извести и подготви хората, населяващи тия места, щото те да посрещнат идващите борци с пълно доверие и да им окажат необходимото съдействие".[50]

Тези зрънца обаче, колкото и малко, бяха една стъпка напред в четническия светоглед на Апостола. Макар и само с оглед на нуждите на четите, предварителната подготовка бе необходима. До това заключение той бе дошъл от личния си опит, придобит през изтеклата година от похода из Балкана. При това предварителната подготовка, която той иска да осъществи не по пътя на една вътрешна революционна организация, а чрез доверието и най-широкото съдействие на познатите си, би подсилила възможностите за въстание, чийто главен двигател, разбира се, ще бъдат пак четите. Затова в края на писмото си той уверява Герова, че дори „и да е било наредено за общо въс., ако изработите по-скоро за което ви мола, ще видити че колкото по напредъ да самъ дошелъ билъ, било е по добре." При това, всяка работа си иска майстора, и затова той го предупреждава, че макар „и да знайте какво трѣба (да се прави, н. б.) Нъ като васъ человѣцы немогатъ извърши ако и да можите чрезъ други, нъ незнайте онія человѣцы съ които може да се извръши".[51]

Сам Найден Геров едва ли е счел за нужно да предприеме нещо във връзка с молбата на Апостола, изразена така настойчиво в писмото му от 1 февруари. Той сигурно не е направил достояние неговото писмо и на Добродетелната дружина в Букурещ, за да допуснем, че е оставил почина в нейните ръце. Но дори Н. Геров или пък настоятелството от Букурещ да бяха предприели нещо в тая посока, сам Левски не бе в състояние да изпълни своите намерения. Още същия месец той заболява твърде тежко и бива принуден да постъпи на лечение в болницата на Бялградския гарнизон.

В своите спомени съвременниците дават твърде много подробности около неговото боледуване ...„Разболеся Левски", бележи Христо Иванов, „лижа много на шпиталито и за малко щеши да умре но сполучихми чрезъ министера чи го извадихми на особна каща и тамого лечиха двама доктори, но неговата болесть беши опасна щото на сарцето, но заеха се двама доктори даго излечатъ, катоимъ – са прідложи щото ако-би искатъ да го уморятъ и те съ него ща последоватъ смартаси; и зеха что разпраха и сполучиха таго оздравиха, и си зеха заплата на пално но той лижа много. Следъ като носи раната 1 година незатворина".[52]

Твърде любопитни сведения за боледуването на Левски дава и Ст. Чакъров. К ъ м к р а я н а л е г и я т а, (н. к.) съобщава той, Левски „вече беше на оздравяване от тежките операции, що му бяха направили докторите в стомаха... Той обичаше да яде много и самата му болест в стомаха беше станала, по негово обяснение, от приядане, та затова винаги ни напомнюваше, че трябва да бъдем умерени. – По-добре не доядайте, отколкото да приядате – думаше той, – ако искате да бъдете здрави. – В най-усилените за Левски дни Ловчалията (Хр. Иванов, н. б.) и аз х о д е х м е з и м е (н. к.) край Дунава, разкопавахме блатата и ловяхме жаби за налагане на стомаха му".[53]

Докато Апостолът боледува, приятелите му го посещават редовно. „Таквизи посещения като му правехме", бележи Ст. Чакъров, „ту в събота след обед, ту в неделя изпърво в сръбската военна болница, а по-после и в частната му квартира, ние намирахме при него понякога ту брата му Христо, ту Ангел Кънчев, ту Иван Грозев, или някои приятели, които го посещаваха и не оставяха сам... Ние му разказвахме живота и произшествията в казармата, което го живо интересуваше".[54]

Що се отнася до характера на самата болест, известният наш хирург, покойният проф. д-р Парашкев Стоянов, един от заслужилите изследователи на Апостоловата дейност, бе на мнение, че абсолютно невъзможно е било по онова време да са правили операция на стомаха. Тогава тия операции са били още неизвестни. Опитите, които понякога са били правени в това отношение, са завършвали обикновено със смъртта на оперирания.

Нашият хирург допуска, че в случая се касае за някакъв абцес или гнойник, от който Левски е бил освободен.

Сам Апостолът в писмата си не говори никъде за операция на стомаха. Той споменава само, че е бил лекуван с билки. Това му писмо обаче е от времето на неговото оздравяване. От друга страна, обстоятелството, че е бил опериран в частна къща, където остава на лечение след като напуска болницата, на свой ред иде да подкрепи мисълта, че направената му операция не е била стомашна. Безспорното в дадения случай е, че в Бялград, от февруари до към края на март или началото на април, не много преди разтурянето на легията, Апостолът боледува толкова тежко, че, както сам се изразява, „іоще нѣколко дена", и би свършил.

Условията във военната болница не са били добри, та Левски е крайно благодарен на Пан. Хитов, който го настанява на лечение в частна къща. „Премного ви Благодаря", пише му той, „дето са потрудихте че ма извадихте изъ Болницата, щото ако бѣхъ стоялъ още нѣколко дена истина бѣхъ умрѣлъ".[55] Твърдението на Хр. Иванов, който по тоя повод бележи: „сполучихме чрезъ министъра чи го извадихме на особа каща", не противоречи на съобщението на Левски. За да се лекува като военно лице в частна къща, сигурно ще е било необходимо да се иска разрешение за това от съответната военна власт. П. Хитов е използувал своето влияние пред сърбите, за да получи необходимото разрешение, като сигурно е дал уверение, че той сам поема грижата за болния легионер. „Війса грижите сега и за разноските ми за които ще пишя честе харчили за менъ",[56] бележи Левски в споменатото вече писмо до Хитова от това време.

В частната къща, според спомените на Хр. Иванов, той е бил опериран и лежи до края на оздравяването си. През втората половина на март Левски е закрепил вече здравето си, но все още не може да излиза. Затова в писмото, което изпраща по това време на Пан. Хитов, той моли войводата, ако обича да дойде при него, за да се разговорят, ако ли пък му е невъзможно да дойде, той ще му пише какво мисли да прави. Освен това той моли да не го оставя „безъ трошка, защото кажи, че отъ каксамъ утишелъ въ онѣ кѫщѫ несаса загрижили да си

купатъ нѣщичко за едини все отъ менъ, а оная жена която ме лѣчи тя има вѣче право да яде отъ менъ, защото всѣки день стои при менѣ готвими мій паници вода носи чякъ отъ дунава... асъ незаая какъ щейса наплатя, зато молави елате да са разговорите дайса плати чесно акома излечи".[57]

Заедно с грижите по болестта и желанието да се отплати на жената, която го лекува и се грижи за него, сериозна мисъл вълнува Апостола. Докато е още болен, той обсъжда подробно състоянието на освободителното дело и търси причините на неговите неуспехи. Сега той има възможност и време да се съсредоточи и да направи една равносметка на придобития опит. В глухата самота на уединението неговият дух прозира бъдещето. И мисълта, до която идва, озарява съзнанието му със силата на едно откровение. „Нъ пакви мола и познавамъ", пише той на Панайота, „за най-искренненъ и прьвъ Любимецъ Български да додите при менъ или да ви пишѣ какво асъ мислѣ да права и ще го направа ако рече Богъ... за което ако испечелѣ, печелѣ за цѣль народъ, ако изгуба губа само менѣ си".[58] Апостолът загатва на Хитова за оная мисъл, която изпълва съзнанието му и която той предпочита да сподели в личен разговор с войводата. За него Панайот е всепризнат авторитет и „най-искренненъ и прьвъ Любимецъ Български". При това, той е негов бивш началник: „Защо то сте и най повече въ началото на скупщината ни Главній Войвода". Такъв той го чувствува и сега, затова иска неговото позволение, за да пристъпи към изпълнение на това, което е замислил: „съ ваше дозволеніе акого намерите Благосклонно".

Със силата на едно вътрешно прозрение Апостолът вижда пътя на бъдещата си дейност. Той е в самото начало на един духовен прелом, който го приближава до съзнанието за необходимостта от предварителни действия вътре в страната. Новото, което иде, не е уяснено нито в подробности, нито по същина. Апостолът е застанал „на синура между четничеството и желанието да скъса с него"[59] но той все още е далеч от момента на това скъсване. Неговото желание засега е да направи по-резултатни усилията на четите, като ги съгласува с една обща подготовка на народа. Между писмото му до Найден Геров и това до Панайот Хитов не бяха изминали

дори два месеца. Това време е твърде късо за една съществена промяна в съзнанието на Апостола. Само че, докато в първото писмо желанието му да отиде в България стои изцяло във връзка с голямата му загриженост за участта на легията, а изпълнението му зависи от чужда воля: той не е сигурен дали ще бъде освободен от школата,–в писмото му до Панайота това желание е преминало вече в едно пълно и окончателно решение. Той само моли войводата да даде своето съгласие. Не можем да твърдим, че това, което е решил да направи, е рожба на ясна и определена мисъл за вътрешна революционна организация, но несъмнено то е първата му стъпка към нея. Бъдещият апостол е решил да отиде между народа и него най-напред да подготви за решителната борба. Той съзнава, че задачата, с която иска да се заеме, е тежка и отговорна, но ако сполучи, ще спечели за цял народ, ако пък не успее, ще изгуби само себе си. За тая жертва обаче той винаги и всякога е готов.

В същото това време работите в легията отиват вече към своя неизбежен край. Настоятелството в Букурещ се вижда принудено да изпрати трети свой пратеник, за какъвто сега избира Григор Начевич, който трябваше да направи всичко възможно, за да уреди положението на българите в легията. Когато Начевич пристига в Бялград, легионерите си бяха подали вече оставките и не желаеха да се върнат на работа. „Ний загубихме довѣріе-то къмъ тукашното Началство и за силата на комитетътъ и нещемъ вече да стоимъ тука ако щѫтъ и да ни позлатятъ, ный предпочитами смърть-та нежели да робувами подъ Сърби-ти“,[60] заявяват легионерите на Начевич. Поводът да си подадат оставките бил твърде незначителен. Някои момчета ходили при Хр. Мустаков, постоянен делегат на Добродетелната дружина в Бялград. Те били проследени от сръбски войник и после наказани със затвор. Възмутени, някои легионери решили да си подадат оставките. Научил за това, началникът на легията строил всички легионери и поискал да се обадят тия, които се гласят да си подадат оставките. Понеже не получил отговор, той захванал да ги заплашва с бой и застрелване, в резултат на което „тѣ изведнажъ престѫпили всичкити и си искали оставката. Това като ви-

дялъ командирина заповядалъ имъ да дадатъ писменъ рапортъ за причинити, които ги накарватъ на тѫзи постѫпка. Ученици-ти излагватъ тогизъ писменно до Министръ-тъ всички-ти тѣхни незадоволствія и свършуватъ чи подъ никакѫвъ начинъ тѣ няма да пріематъ да останатъ за напредъ".[61]

Оставката си легионерите поднесли колективно. Тя е написана извънредно коректно, с чувство на жива скръб, че не по тяхна вина се провалят толкова благородни намерения, и със сдържано съзнание на оскърбено народностно достойнство. Ето и самата оставка:

„Господинъ Министре,

Ный долуподписанитѣ българскы войници, като изявихме рѣшението си въ сѫбота на 30 марта 1868 г. на нашыя командиръ г. Ефрема Марковича, че желаемъ да дадемъ оставкѫ, вземаме сега свободѫ и Вамъ особно да изложиме най-учтиво и най-покорно главнытѣ причини на тѫзи нашѫ постѫпкѫ, до колкото е възможно нуждно и пристойно.

И преди да почнемъ да излагаме причинитѣ, мислиме, че имаме свята длъжность най-първо да Ви споменеме въ името на истината, че твърдѣ ни е жално, за гдѣто сме крайно принудени, да си ищеми вечъ оставкѫ; и пакъ крайнѫ жялость осѣщаме гдѣто не ни е никакъ възможно, нито тука, да затаиме много истины, и то истины, – на обща жялость – твьрдѣ горчивы. Вашето виликодушно благоволениіе къмъ насъ и въобще къмъ нашыя прѣдрагъ български народъ и татковинѫ, на сърдчява ны особито, да не затаиме никакъ нищо отъ саматѫ правдѫ, а искренно да Ви искажеме сичко, което ни е принудило да си дадеме оставкѫтѫ; защото сме увѣрени, че вашя милость сте безкрайно горѣщъ пріятелъ на истината и прѣдрагъ покровителъ на правдата и искреностьта, за това ный като най-покорни сынове на любезныя си баща, дьрзайме да Ви изявиме следующитѣ главни причины:

I. При встѫпванието ны въ това ново заведеніе, Вы благоволихте, да ни увѣрите, че ный неще ся считаме като прости войници, нъ ще имаме особенъ тратаментъ – и ще се сматряме като академици въ всѣко отношеніе, и въ продълженіе шесть-мясечно ще изучиме онези наукы, които сѫ най-нуждни за насъ. Нъ ный не само че не бѣхме като академици, нъ ни ся наложи най-строго

да вършиме всичкы длъжности на единъ простъ войникъ и за точно извършеніе на всичкы тыя длъжности, аплицира ни ся и военный законъ, който повече отъ единъ пѫть не ни ся прочете, – и започна да ся злоупотрѣбява, като ни ся налагаше несправедливо, като че бѣше направенъ такъвзи нарочно само за насъ. И наистина, испърво можеме да ся похвалиме, че положеніето ни бѣше добро, само гдѣто рѣдовното прѣдаваніе на опрѣдѣленитѣ науки не бѣше въ приличенъ рѣдъ; нъ и пакъ ся надѣвахме, че ще и то да ся нарѣди не за много врѣме както трѣба.

II. Слѣдъ малко врѣме, послѣ промѣняваніето на първый командиръ – ако и да ся нарѣди прѣдяваніе на тѣзи наукы както трѣбваше, то пакъ ный съвсѣмъ малко ся ползовахме отъ тѣхъ, защото положеніето ны съвсѣмъ ся промени въ всѣко отношеніе, а освѣнъ това нашытѣ старѣйшини (чинов. горни) почнахѫ да постѫпватъ съ насъ съвсѣмъ неблагородно и непристойно, щото ны убихѫ и морално и физично до толкова, та изгубихме крайно и най-послѣднѣѫ волѭ за слушаніе на прѣдмѣститѣ, която ни ся прѣдавахѫ; а още по-вече когато почна и въ очи да ни се говори слѣдующето:

а) Че дрѣхитѣ които носимъ, хлѣба що ядеме, не сме гы заслужавали, и че дрѣхитѣ съ които правителството ны е облѣкло сѫ купени съ пота на селянитѣ (сръбски), които ходѭтъ да работѭтъ съ садранѫ ризѫ на гърба си и ядѫтъ суха мамалига у дома си, а ный сме ядѣли чистъ хлѣбъ, и при сичко това, като че сме нѣмали у дома си какво да ядеме и съ какво да се облечеме, та сме дошле тука и пакъ не сме быле благодарни.

б) На всѣко едно... наставленіе а и подиръ всѣкѫ еднѫ нарѣдбѫ, имахме честь да ны наричѭтъ: лоли, скитници, мангупи, картофари, варолици, піяници, безхарактерни, куковици, пангалози и други такива.

III. Много пѣти безъ никаквы причины неправедно сме биле осѫдени подъ строгъ затворъ. Както и сега на Възкресеніе, когато и самитѣ турскы власти, на този праздникъ, поулекчіяватъ тьмничярскыя животъ и на найголѣмытѣ злодѣйци; то на противъ г. Марковичъ хвърли въ затворъ единъ нашъ собратъ и то защо? Само и само да угоди на произвола на нарѣдника г. Карановичя. И слѣдъ издържаніе на наказаніето, като искахме да ся

оправдаеме, всѣкогы сме были отблъснати съ укоръ и съ много другы не престойни речи, които не ни допуща чьста да гы напишемъ тука и които можемъ потвърди съ най-вѣрни доказателства, ако е нуждно.

Ный още отъ зимѫсъ съобщавахме на нѣкои отъ членовете на познатото наше настоятелство – не единъ пѫтъ, че желаемъ да ни ся поправи,– а особено на Госп. К-кы, а по късно на Г. Г. К.-и и М-ковъ, и имъ дадохме и писмены бѣлежкы, що желаеме, които и Вамъ сега особно Г. Министре бѣлежиме въ додатъкъ. (Касае се до 8 точки, които бяха дали на Кишелски и които прилагат и на министра. Н. б.).

Що сѫ говорили тѣ на васъ и що сѫ дѣйствовали за насъ, то намъ е съвсѣмъ непознато, само то вы е познато, че вѣки единъ отъ тѣхъ ся силяше да ни увѣри, че слѣдъ малко едно врѣме ще ся поправи на всѣкой начинъ всичко що желайме. Мина вече толкова врѣме, а мѣжду това нашето положеніе отъ день на день стана по зло. Споредъ това принудени сме да заключиме само двѣ възможности: 1) или нашитѣ членове отъ настоятелството не сѫ говорили и дѣйствовали никакъ за насъ: гдѣто трѣбва, и както трѣбва, или ако и да сѫ говорили и действовали, то тѣхното говореніе и дѣйствіе, може да сѫ были твърдѣ слаби, за да ни приносятъ ползѫ. 2) или пъкъ тѣ сѫ говорили и дѣйствовали за всичко, що сме искали; нъ може да е было невъзможно на Правителството да ни удовлетвори споредъ нашитѣ основателни желанія.

И тѫй мислиме, че никому не ще бѫде чудно за гдѣто даваме оставкѫ; защото видѣхме че и най-малкытѣ надѣжды, които храняхме за поправленіе на положеніето си, съвсѣмъ изчезнахѫ. Въ такъвзи случай прѣдпочетохме да търпиме и да постоянствоваме въ всичко що ни ся наложи до опрѣделеното врѣме... Марта. А сега като дойде то уреченото врѣме, благодариме съ най-голѣмѫ чувствителность и Вамъ Господине Министре, за гостопріемството, благодѣяніето и пожьртвованіята, които Вы благоизволихте да направите на насъ бѣдни сирачета на Българія. Прочее молими Вы най-покорно да благоизволите и да уважите на синца ны оставкѫтѫ“.[62]

„Министръ-тъ“, съобщава Гр. Начевич в споменатото му вече писмо до Христо Георгиев от 14 април 1868 год.,

„безъ да вземе никакви укротителни мѣрки, безъ да даде вниманіе на желанията които комитетъ-тъ бѣше изразилъ въ писмото си № 11 за поправяніе-то състояніе-то и като че ли той това чакалъ, отбира 9 момчета, най-интелигентити и които сѫ ся най-старали за въздържаніе то на тѣхното завѣденіе, и като ги нахуква добря имъ заповядва да оставятъ Бѣлградъ въ 24 часа". Тия легионери сѫ: Петър Мишайков, Иван Кършовски, Михаил Танасов, Васил Иванов (Апостолът, н. б.), Коста Ефтимов, Иван Мънзов, Янко Ванков, Тома Панталеев и неговият брат Петър. „Като изпѫжда тези", продължава Начевич, „Министръ-тъ заповядва да изпѫждатъ малко по малко и други-ти Българи".[63]

Очевидно, легионерите не бяха вече потребни. Предизвикани да си подадат оставките, те бяха изгонени от сръбската столица. „И така си излезохми голи и боси",[64] бележи Христо Иванов в своите спомени, което потвърждава и сам Гр. Начевич: „За излязваніе тѣ помногото няматъ никакви дрехи и нито една пара."[65]

Последният разкрива отчасти причината за това държане на сърбите и изтъква промяната в техните чувства. Напразни са неговите усилия да склони военния министър да направи отстъпки за „угасяваніе-то на този пожаръ, който не само ни уничтожява всички-ти планове за Югославянство-то, но и отцѣпва до дѫлго време двата народа". Военният министър обаче убил всяка надежда у него. „Той ми каза открито чи тряба да ся осѫдятъ всички ти българи и чи няма да ся пріематъ други освенъ онезъ които ся покоряватъ съ всичката точность на военна-та дисциплина: „Азъ искамъ да имамъ войници", заявил министрът, „съвършенно покорни и подчинени на военни-ти закони и никакъ не приемамъ хора които да сѫ занимаватъ съ вѣстници и съ политика". Военният министър не иска и да знае за пагубните последствия върху югославянството и заявява съвсем открито на Начевич: „Отначало Гърци-ти ни казаха, че и ный неще можемъ нищо да направимъ съ Българи-ти, но чи е подобря да ги поделимъ. Ный като съжалявахми вашия злощастенъ народъ, не сѫ склонихми да робува той вечно ту подъ единъ, ту подъ други народъ; но сѫ отговорихми на Гърци-ти че ни ще имъ покажимъ какво мо-

жимъ всичко да направимъ съ Българи-ти. Днесъ, обаче, ный виждами че Гърци-ти сѫ имали право".[66]

В политиката на Сърбия бе настъпила промяна. Турция се склони да изтегли останалите свои гарнизони от сръбските крепости и княз Михаил не мислеше да воюва. Новото правителство на Иван Ристич поведе приятелска политика с Високата порта. Стоенето на легионерите в Бялград беше вече ненужно и неудобно. От друга страна, както верно бележи Михаил Димитров, „ясното национално самосъзнание на легионерите не е могло да не дразни ръководните лица в Бялград",[67] които преследваха свои цели и не бяха чужди на известни завоевателни домогвания.

През втората половина на месец април 1868 год. легията не съществуваше вече.[68] Изгонен от Сърбия, Левски напуща Бялград в края на първата половина от април. Заедно със своите другари той се запътва за Влашко и през Крайова се озовава в Букурещ.[69]

За намеренията, съ които отива във Влашко, съдим от спомените на Христо Иванов. „Като излезохми" (от легията, н. б.), бележи споменатият мемоарист, „наговорихмиса чи съ діакона ще са срещімъ въ Неготинъ той отиди да види какво я вършатъ въ влашко чи ако има нещо да идимъ тамъ или ако нема да прекрачимъ една нощь презъ зайчаръ границата и да земимъ балкана за въ Българско".[70] Христо Иванов и другарите му чакат Левски в Зайчар доста време. В очакване на неговото завръщане, те получават писмо, с което той ги вика да дойдат във Влашко: „но ето ти чи добивами едно писмо, което ни казва да вървим за влашко".[71]

В Румъния Левски сигурно се е срещнал със своите приятели хаджи Димитър и Стефан Караджа, които по това време организират своята чета. Той ги заварва в треската на приготовленията и бърза да извести своите другари от легията, с които от по-рано се бе споразумял, да дойдат във Влашко, за да се присъединят към готвената чета. Това е най-реалното, което можем да допуснем. „Левски", бележи Гено Иванов, „е бил в близки връзки с Хаджи Димитър и Стефан Караджа от по-рано: не е можел той да не иска да вземе по един или друг начин участие в готвената от тях акция".[72] Видехме, че

сам Левски, преди да напусне Сърбия, както ни уверява и Христо Иванов, крои планове да мине с чета в България. Лично той обаче не постъпва в готвената голяма чета, а пише на Христо Иванов и приятелите си да дойдат във Влашко. Гено Иванов предполага, че „Левски е искал да вземе участие в борбата не като редник, а със своя чета".[73] Наистина, още Христо Иванов бележи, че когато той и другарите му се отзовали на писмата на Апостола и поели пътя за Румъния, в Питещ, на път за Букурещ, те се срещнали с Васил Плевнелията, с „който са разговорихми, за сичко и ми каза щото василъ (вероятно Левски, н. б.) миналъ отъ тамо и отишелъ за турно магурели и са наговорили съ него да събератъ една чета и да излезатъ презъ турномогорели; но не можемъ да набавимъ за сичките момчета орожіе чи за това трябова пари".[74] При наличността на това твърдение предположението на Гено Иванов е вярно само дотолкова, доколкото почива изобщо на желанието на Апостола да мине с чета в България, но то не дава отговор на въпроса, защо, като не е можал да въоръжи своя чета, той не се присъединява към четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

С подигнатия въпрос пръв се занимава Захарий Стоянов, според когото „три главни причини са въздържали Левски да не придружи Хаджията и Караджата. Първо, че по това време Панайот Хитов, който бил щастлив да чуе няколко съчувствени слова от сръбския министър и от букурещките нотабили, които били противни на всякакво движение в Турция с оръжие, защото щял да се разсърди Наполеон, бил изпратен по румънските градове да сее раздор между момчетата да не слушат Хаджи Димитра. Твърде е вероятно, че той е употребил своето влияние върху Левски, който почитал още дългите мустаци и надутите войводи. Второ, че той е бил още болен от операцията и не се е решил да потегли по балкана, който не е майка на слабите и болни натури; и трето, че според разказването на Иван Х. Димитров, който се срещнал с Левски същата година в Бургас, няколко деня после заминаването на х. Димитровата чета, тоя последният идел за в Тракия да събере друга чета, която да присъедини към Хаджи Димитровата и да го посрещне

около Сливен. До кои места е ходил Левски, с кого се е виждал, нам е така също неизвестно".[75]

Няма данни, които да подкрепят първото предположение на бележития мемоарист. Сам П. Хитов не знае нищо по тоя въпрос и признава, че не му е известна причината, поради която Левски „нее можилъ даиди сас х. Димитра".[76] От спомените дори не личи да се е срещал по това време с него.

Третата причина, която изтъква Захарий Стоянов, е още по-невероятна. Съобщението, което прави по тоя случай, не се посреща с никои от известните до сега данни и противоречи на положително установените обстоятелства от живота на Апостола през това време.

Най-вероятна и следователно най-близка до историческата действителност остава причината, която Захарий Стоянов изтъква на второ място. Продължителното боледуване на Апостола, както и раната от направената му операция, която той според Христо Иванов носел цяла година, не са могли да не окажат влияние върху желанието му да вземе по един или друг начин участие в похода на двамата войводи. Обстоятелството, което ще изтъкнем в началото на следващата глава, че през август или в началото на септември с. г. Апостолът е бил арестуван в Румъния и единствен от задържаните българи е бил освободен след няколко дена поради раната му, която трябвало да лекува, показва действителната причина, вследствие на която той и да е имал желание, не е можал да вземе по един или друг начин участие в четата на Хаджи Димитър и Ст. Караджа.[77] Зад това външно обстоятелство обаче се крие нещо по-съществено, което не можем да пренебрегнем, когато търсим причините, поради които Левски не взима участие в похода на найголямата чета. По време на своето боледуване в Бялград той за пръв път даде израз на известно разочарование от дейността на четите, чиито бъдещи усилия искаше да постави в зависимост от една предварителна подготовка на народа за въстание. Съмнително е дали Хаджи Димитър и Стефан Караджа са възприели тая мисъл на Левски и дали изобщо са имали възможност да сторят нещо в тая посока. Разбира се, Левски не е обезкуражил своите приятели, но едва ли е могъл да преодолее и

съмнението си относно крайните резултати на техния поход.

В началото на юни, когато Христо Иванов и другарите му се готвели да тръгнат за Влашко, където ги очаквал Апостолът, те били арестувани от сърбите в Зайчар.[78] Както е известно, на 29 май 1868 год. падна убит княз Михаил Обренович и сърбите, опасявайки се от усложнения, бяха особено бдителни по своите граници. След около две седмици те снабдяват задържаните момчета с черни паспорти и ги пускат на свобода. Сега вече безпрепятствено групата се отправя за Влашко. Левски не знаел нищо за арестуването на Христо Иванов и другарите му и, изненадан от тяхното забавяне, тръгнал ла ги дири. Във Влашко, някъде по пътя, обаче те се разминават. „Діакона", бележи Христо Иванов, „като ни чакалъ и тръгналъ да ни тарси", затова той предполага, че са се разминали някъде по пътя.[79]

Апостолът бърза да отиде в Сърбия, за да намери приятелите си и види защо се бавят. Но когато пристига в Зайчар, сърбите го затварят. За трети път вече той изпитва грубостта и егоизма на сръбската политика. В затвора обаче той има възможност да приключи равносметката на своя опит. Сърбите разтуриха и втората легия, без да изпълнят задълженията си към българите. Горчивата мъка от този спомен още изпълва душата му. След толкова надежди той е дълбоко разочарован от сърбите и възмутен от постъпката на тяхното правителство. Не по-малко бяха разочаровани и възмутени и неговите другари от легията. Но докато у тях настроението против Сърбия не бе изобщо настроение срещу чуждата помощ, у Левски то израства в една определена политическа мисъл. Бъдещият Апостол се убеждава окончателно, че на чужда помощ отвън не може и не бива повече да се разчита. Освободителното движение трябва веднаж за винаги да се освободи от всяко чуждо влияние и вмешателство и да се облегне на своите собствени сили. В това отношение Апостолът преодолява напълно старата идеология, която в своите действия разчиташе винаги на чужда помощ. Така, съвсем естествено, следвайки пътя на личния си опит, той идва до съзнанието, че е необходимо самостойно действие. Ходът на събитията, от друга страна, идваше да затвърди у него мисълта за

необходимостта от предварителна организация и революционна подготовка на самия народ вътре в страната. Левски обаче още не бе „достигнал до съзнанието за изключителното значение на вътрешната организация и няма представа за работата, която ще трябва да се извърши във вътрешността на страната, за да се осигури успехът на едно народно въстание".[80] Трябваше да мине още известно време, да порастне опитът му, да узрее замисленото, за да ликвидира окончателно със старата идеология и тръгне по нов път.

Втората легия и събитията, които я последваха, ускориха процеса на тази ликвидация.

ГЛАВА ОСМА

ПО НОВ ПЪТ

Идеята да се организира целокупния народ за общо въстание е най-висшето постижение на политическата мисъл от времето на нашите освободителни борби. Тя се яви като последна възможност в отчаяните усилия на българския народ да извоюва своята свобода и създаде цяла епоха в политическото ни възраждане. В лицето на Българския централен революционен комитет тази идея намери не само своя най-съвършен израз, но и пълното си осъществяване. Комитетската организация се яви като последна и най-зряла форма в развитието на българската национална революция. Тя се наложи от историческия ход на освободителното движение и се възприе като една необходимост. Опитът я сочеше като неизбежен път в борческите усилия на българина. „За да се сдобиемъ съ такова нѣщо", т. е. със свобода, четем в едно от най-ранните писма на привременното правителство, „трѣбва да измислимъ срѣдство чрѣзъ което да постигнемъ желанието си. При толкова опити едва сполучихме да измислимъ реченото срѣдство..."[1] Само при наличността на съзнанието, че след толкова напразни опити организирането на народа за всеобщо въстание е последно средство за извоюване на свободата, комитетът можа да изиграе своята историческа роля и да „реши по-нататашната съдба на българската народност".[2] По пътя на това съзнание комитетът сполучи „да обедини идейно и организационно, в името на свободата, мнозинството на народа ни, подвеждаше под едно знаме и една политическа програма всяка революционна акция в страната и държеше в ръцете си почина за всенародно въстание".[3] Тогава у нас, както справедливо бележи Ал. Бурмов, нямаше друга обществена сила или организация, която да бе в състояние да му противостои, и затова „българските обществено-политически въпроси се поставяха и решаваха изключително от него или под неговото влияние".[4]

Комитетът обедини най-видните ръководители на нацията по онова време, истински великани на духа, на волята, на мисълта и словото, които с вдъхновение и

себеотрицание подеха освободителното дело. Най-сетне героичните борби на народа през пролетта на 1876 год., които косвено докараха свободата на България, завършиха венеца от епичните дела на комитета.

Идеята за организиране на народа в комитети като най-висш израз на политическата мисъл преди освобождението принадлежи преди всичко на живота, на времето, на епохата. След това тя принадлежи на Апостола, който я прозря със своята мисъл, даде ѝ плът и кръв и я превърна в епохално дело, което наложи на историята с замаха на велик народен водач.

Развитието на живота и логиката на опита сочеха вътрешната организация като историческа необходимост не само за мисълта на ръководящата интелигенция, но и за съзнанието на широките народни маси. След „толкова опити" тя се явява като последно „срѣдство" в борбата за свобода. Друг път за освободителното движение нямаше.

При това идеята за създаване на вътрешна революционна организация не се появи внезапно. Тя зрееше бавно и постепенно в мисълта и практиката на освободителното движение. Както видяхме, на тая идея не бе чужд още патриархът на нашето политическо възраждане, Г. С. Раковски, който пръв организира бойните ядра на революцията и утвърди мисълта, че освобождението на българския народ ще се постигне чрез всеобщо въстание. Тайният централен комитет отиде още по-нататък, като постави идеята за вътрешна организация на по-широки начала, изработи подробен план и се опита да създаде няколко вътрешни клона. Най-сетне за създаването на вътрешна организация работи и Добродетелната дружина в Букурещ, която възложи тая задача на Марин Бенли и на руския консул в Пловдив – българина Найден Геров. Макар да схващаха донякъде значението на вътрешната организация от практическа гледна точка и макар да пристъпиха тук и там към нейното осъществяване, нито Раковски, нито Тайният централен комитет, нито Добродетелната дружина ѝ „отдадоха тази изключителна политическа стойност, която по-сетне получи".[5] Те не можаха да преценят ролята, която щеше да играе вътрешната организация в подготовката на въстанието, затова не ѝ дадоха първенствуващо място, нито пък можаха да я

осъществят напълно и цялостно. „Неразделно свързана с идеята за всенародно въстание, мисълта за вътрешна организация бе в пряка зависимост и от идеята за самостоятелно действие, облегнато на собствените сили на народа и изключващо всяка надежда за чужда помощ".[6] До тази идея обаче не можаха да дойдат нито един от „трите органи на политическата мисъл и действие, които ръководета народното дело до появата на Левски".[7] Както е известно, Раковски до края на живота си разчиташе на чужда помощ за освобождението на България. Добродетелната дружина следваше чисто русофилска политика. В своите политически планове старите разчитаха изцяло на велика и славянска Русия. На тая политика те не изневериха и останаха последователни до край. Тайният централен комитет, който не бе последователен в политиката си, както видяхме, се създаде под румънско внушение, после насочи надеждите се към Русия, а по-късно стана носител на западното влияние и с идеята си за дуализъм между България и Турция „възложи надеждите си там, отгдето най-малко можеше да се очаква тяхното осъществяване".[8] Изобщо, нито Раковски, нито Добродетелната дружина, нито Тайният централен комитет можаха да схванат голямото значение на вътрешната организация. „За тях тя беше само помощно средство, докато решаващата сила идеше отвън, и успехът на движението зависяше преди всичко от външния фактор",[9] справедливо отбелязва Ал. Бурмов.

Това, което не можаха да схванат ръководителите на освободителното движение преди Апостола, стана негова историческа задача. Оттука започва безсмъртното му дело, с което той създаде нова епоха в живота на народа и тласна колелото на историята напред. Идеята, както пръв се изрази Ст. Заимов, се носеше вече из въздуха. Апостолът я пое с увереността на велик народен водач, утвърди я като нова насока „в политическото съзнание на своите съвременници и тласна развоя на българския народностен живот по нов път".[10] До най-голяма степен самобитно, като изхождаше от личния си опит и от естественото развитие на освободителното дело, той се издига до висотата на „истински политически мислител и теоретик".[11] По този път Левски дойде до следните основни схващания: 1. Българското освободително дви-

жение трябва да отхвърли веднаж завинаги всяка чужда помощ, която чужденецът дава винаги за своя изгода. 2. То трябва да възприеме самостоятелното действие като единствено средство за осъществяване на гонимата цел и да облегне освободителната борба само върху собствените сили на народа. 3. Вътрешната организация трябва да стане главен и единствен лост на националната революция. Апостолът „пръв оцени огромното ѝ политическо значение", бележи Ал. Бурмов, „и пръв ѝ даде първенствуващо място за осъществяване на революцията."[12]

Прозренията на своята мисъл Апостолът въплъти в дело. Организаторът и теоретикът се сляха у него в един съвършен синтез. И трябва да признаем, че той бе еднакво велик и като мислител, и като практически деец.

Левски не скъса изведнаж със старата идеология и не пристъпи веднага с готов план към новото. То трябваше да узрее както в мисълта му, така също и в неговия опит, или, както съвършенно вярно изтъква Михаил Димитров, „Левски израстна за това дело чрез самото дело".[13]

Когато дойде в Зайчар, той, както споменахме, не намери Христо Иванов и другарите му, с които се бе разминал по пътя. Тука, както сам съобщава в писмото си до Дан. Хр. Попов от 11 април 1871 год., проповядва на зайчарските българи „да умиратъ за българщината си чи имъ е Отѣчество" и им показва „по кой начинъ да са зематъ на орѫжіе, и какъ да приминатъ границата щото да неби (да) се компромитира Срьбія".[14] Апостолът не споменава изрично, че неговата цел е била да организира чета, но явно е, че той не е чужд на тая мисъл, макар сам да не е бил в състояние да тръгне по това време из Балкана. Може би той е искал да изпрати оттука чета в помощ на Хаджи Димитър и Стефан Караджа[15] и затова учи българите „какъ да приминатъ границата", но освен това кратко и недостатъчно съобщение няма други данни, по които бихме могли да съдим с по-голяма положителност за неговите намерения. От споменатото писмо на Апостола обаче личи нещо друго: като гледа да не се компрометира Сърбия, той „подчертава ясно и определено своето ново отношение към чуждата помощ – сега тя не съществува за него, той не търси благоволението на сръбските власти, нито тяхното съдействие, а

се мъчи да проведе своята акция самостоятелно, зачитайки все пак малкото гостоприемство, което е получил".[16] Местните власти обаче, въпреки усилията му да прикрие делото си, за да не изложи Сърбия, го арестуват и затварят. „И азъ на 68-мо бяхъ затворенъ въ Зайчаръ въ тъмницата",[17] съобщава сам Апостолът. Колко време стои затворен, не знаем, но след като бе освободен, стоенето му в Зайчар ставаше опасно и безцелно: другарите му бяха заминали, а за организиране на чета нямаше никакви условия. И той побърза да напусне града и поеме пътя за Румъния. Тука той пристига вероятно към края на юли или началото на август. Първото известие за пребиваването му във Влашко дава Христо Марков, от чието писмо до П. Хитов, с дата 11. IX. 1868 год., узнаваме, че наред с арестите на много българи „по сичката влахія", които „са въ подозреніе, (че) следватъ тѫзи работа и Діакона билъ затворенъ неколико дена но са го пуснале чрезъ раната да се цери".[18] По повод преминаването на Дунава от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа румънското правителство извърши масови арести на българи из цялата страна.[19] Левски е арестуван по същата причина, но само за няколко дена и после освободен поради раната му от операцията в Бялград. Хр. Марков пише от Крайова, но от писмото му не е ясно къде е бил затворен Апостолът.

Тук, във Влашко, сред големите центрове на българската емиграция, той споделя с близки и познати своите мисли и търси почва за идеите, които го вълнуват. По това време Апостолът завари емиграцията разделена в три идейни течения: русофили, дуалисти и привърженици на старото революционно движение. Организационно обаче емиграцията се групираше в две: старите или русофилите бяха организирани в Добродетелната дружина, младите – революционери и дуалисти, т. е. бивши четници и членове на Централния таен комитет, бяха събрани около Българското общество в Букурещ. Тайният централен комитет вече не съществуваше като организация, макар „някои от неговите бивши членове да си служеха още с името му".[20] По-голяма част от неговите привърженици минаха на страната на революционерите, а една малка част се присъедини към старите.

Двата лагера на стари и млади, в които се беше обособила нашата емиграция във Влашко, се очертаваха и по-рано, още от времето на Раковски. Трябва обаче да подчертаем, че съществуващите противоречия между двата лагера, които представляваха две политически течения с две различни идеологии, не бяха ги отдалечили толкова много. „Въпреки това разединение на емиграцията", пише Михаил Димитров, „по своето политическо съзнание тя представляваше нещо цяло. И както трябваше да бъдѐ, тон даваха по-старите".[21] В името на общия идеал „преливанията и задружните действия не бяха нещо рядко, нито правеха впечатление".[22] Във втората легия стари и млади се обединиха за последен път в една обща акция. Разтурянето на легията провали най-голямото дело на старите и разкъса слабата връзка, която поддържаше единството между двете групи, твърде различни по социален състав и твърде чужди по своите идеологии. Двата лагера се отдалечаваха все повече един от друг, а от края на 1868 год. отчуждеността премина в озлобление, което после се разрази в твърде ожесточена борба. „Старите започнаха да губят политическото си влияние и първенството в ръководството на народните работи мина в ръцете на младите",[23] заключава Ал. Бурмов.

Началото на разкола даде телеграмата, която старите изпратиха до Парижката конференция, свикана през есента на 1868 год. да се занимае с критския въпрос. Интересното е, че българските желания, така както ги изявиха старите, имаха някои допирни точки с мемоара от 1867 год.: I. Автономія съ една народна администрація. 2. Едно всеобщо събраніе, избрано чрезъ всеобщото гласованіе на д в а с т е п е н а (н. к). 3. Единъ управитель, избиранъ чрезъ всеобщо събраніе и п о т в ь р д е н ъ о т ъ Н. В Султана (н. к.).

За младите тия искания бяха не само изневяра на народното дело, но и посегателство върху народностното единство, обида за демократическото съзнание на българския народ, тъй като в изложението си старите подчертаваха своето социално положение и политическа умереност: „Нашето положеніе като благородни (нотабили) помѣжду българитѣ, възбранява ни отъ сѣко

едно възможно обвиненіе въ бунтовническитѣ възбужденія".[25]

Младите се обединиха за пръв път организационно в края на 1866 год. около читалище „Братска любов" в Букурещ. В противовес на старите, които бяха обсебили първото българско читалище в Букурещ, основано още от Раковски в 1861 год., младите, недоволни от „неоправданіето на благородна-та му цѣль",[26] решиха да основат ново читалище под името „Братска любов". Целта на новото читалище не беше само чисто просветна. То се зае „и с разпространението на всичко, което можеше да събуди патриотичното чувство на българската колония и да подтикне волята ѝ към народополезна дейност".[27] Читалището разви огромна и разнообразна дейност и стана средище на патриотичната и интелигентна българска младеж.

Все по това време младите създадоха втора своя организация – „Българско общество в Букурещ". Наред с културно-просветните си задачи, то имаше за цел да развие и по-голяма благотворителна дейност в българската среда. Програмата и целите му се приближаваха до задачите, които си бе поставила и Добродетелната дружина, по „подобие и в противовес на която то се създаде".[28] Разбира се, и новото общество както Добродетелната дружина има присърце националните задачи на своя народ и води активна политическа дейност. То обаче провъзгласи за свое ръководно начало демократическия принцип, който беше чужд на старите от Добродетелната дружина.

Идеята за създаване на „Българско общество" даде Б. Запрянов, учител в Гюргево и един от дейците на Тайния централен комитет. В статията си „Народ без общества е тяло без крака", след като изтъква необходимостта и значението на дружествата или „обществата", определя целите, които трябва да преследват, а също така и средствата, с които ще ги постигнат. Тия общества пазят доброто и интереса на народа. У свободните народи тяхната задача лежи в грижите на правителствата; у народ, който е изгубил свободата си, трябва да има едно добре организирано общество, което да издирва пътищата, по които ще може да добие наново своята свобода. След като изрежда качествата на хората, които

ще застанат на чело, той дава и неговата демократична уредба. „Въ всякои единъ (румънски, н. б.) градъ", пише Запрянов, „може да ся състави по едно общество, кое-то да ся грыжи за интересыты на народа ны. Отъ като ся съставятъ тий чястны общества, послѣ може да ся състави едно върховно отъ подъ кое-то вси други да зависятъ. То е по-добро ако да станеше върховното а и то да роди другы ты. Нъ то върховното не трябва никога да работи произволно сир. безъ да ся допитва и отъ чястны-ты за свои-ты прѣдприятія. Съ такъвъ единъ начинъ, като ся свържатъ всъчкы, па и членове-ты, както на върховно-то общество, тъй и на чястны-ты, като за хвататъ да работятъ дѣятелно, въ едно малко врѣмя може да ся събере едно доста голѣмо количество помощь за общы-ты народны нужды".[29]

Целите и задачите, които Запрянов очерта, станаха програма на „Българското общество" и определиха границите на неговата дейност. „Обществото" се основа в началото на юни 1868 год., малко преди четата на двамата войводи да мине Дунава. „Презъ следващата 1868 год. въ кѫщата на Д. Ценовича състави се комитетъ за наурожаваніе х. Димитровата чета, напечатаха се прокламации на български и турски езикъ, събираха се помощи, набавя се орѫжіе", съобщава сам Д. Ценович. Наистина, трудно можем да си представим подготовката на една такава чета без колективните усилия на една организация. И затова с пълно право Ал. Бурмов заключава, че обществото като „идеен ръководител на младите трябваше да вземе в ръцете си подготовката на проектираната чета и да стори всичко възможно за успешното ѝ осѫществяване".[31]

Два дена след като чегата мина Дунава, „Обществото" пусна лист за волни пожертвувания. А по-късно, но все през юли, разпрати „Окружно писмо", в което известява българите във Влашко за своето съществуване и, като разчита на патриотичните им чувства, подканва ги да съставят във всеки „градъ едно второстепенно общество, което да ся съобщава съ тукашното централно общество и да действува за благополучіе и успѣха на Бѫлгарскый Народъ".[32] Настоятелството на „Обществото" се състоеше от седем души, избрани за три години. И понеже в средата на „Обществото" влизаха хора с различни

идейни настроения, то и в настоятелството виждаме заедно с Д. Ценович, бъдещия касиер на БЦРК, Иван Касабов, основател на ТЦК, К. Чокана и Сп. Константинов, привърженици на старите, но вече разочаровани от тяхната политика. Другите двама членове на настоятелството са Г. С. Солаколу и Дешев.[33]

Между другата си дейност „Обществото" подпомага затруднени и изпаднали в нужда емигранти, а по-късно поема и издаването на вестник „Народност", заедно с издръжката на нейния редактор.[34] Станал орган на младите, вестникът отразява цялия хаос от противоречия в идейните настроения на емиграцията около „Българското общество". Ал. Бурмов дава много сполучлива и вярна характеристика на органа на младите от това време, която ще предадем изцяло. „Понеже кръгът на младите беше кошер от идеи и настроения, всички обаче подчинени на една обща мисъл – освобождението на България, и то не с помощта на Русия, това се отрази и върху страниците на вестника. Тук останките на Тайния централен комитет защитаваха дуализма, тук се пишеха статии с крайно революционно съдържание, които по основа бяха съвсем противоположни на идеите на дуалистите, тук се пишеха статии за балканска федерация и едновременно се хвърляха остри тиради против коварството на сърбите, тук се величаеха четите и се изтъкваше предимството на организираното действие, тук се срещаха и кръстосваха често най-противоположни мнения и настроения. „Народност" стана свободна трибуна за изказване на всякакви мисли и идеи, които целят освобождението на отечеството и напредъка на народа".[35]

Буйният поток на политическата мисъл бе придошел и мътните му води влачеха неудържимо всичко, каквото бяха срещнали по пътя си. В тоя именно идеен поток на младите влезе Левски и тука, всред него, потърси почва за собствените си идеи. Бъдещият апостол не можеше да намери по-благоприятна среда. Кръгът на младите, в който кипяха различни идеи и настроения и който по-късно обедини всички революционни елементи на емиграцията, сам се приближаваше до мисълта за самостойно организирано действие. Тука Левски бе разбран, тука той намери съчувствие и подкрепа. „Българското общество" в Букурещ, което подпомагаше всеки

патриотичен почин, подпомогна и Левски, като му даде средства за пътуване и прехрана.

Няколко години по-късно Димитър Ценович разправя на Киро Тулешков, че дал на Левски за първата му обиколка 30 турски лири. Тулешков съобщава тоя факт в ръкописната си биография на Хр. Ботев, откъдето Ал. Бурмов го изнесе в литературата.[36] „Д. Ценовичъ казалъ на Василъ Левски", съобщава К. Тулешков, „че дѣто той ще стои да си губя времето така напраздно въ читалището, по-добрѣ ще стори, ако може да мине въ Бѫлгария и да проповѣдва и разпространява революционни идеи между българскиятъ народъ. Разумява се, Левски приелъ сичкото това на драго сѫрдце, но казалъ съвсемъ хладнокръвно и откровено на Ценовича, че той се нуждае отъ пѫтни разноски. Ценовичъ му далъ 30 турски лири и го насърдчил" Левски", продължава Тулешков, „се впусна въ тая света работа и дадените пари на г-на Д. Ценовича не пропаднаха така напусто, а заловиха такъвъ дѫлбокъ корѣнъ, щото е невъзможно да се изкорени това посѣто семе така лесно. Левски тръгна изъ България и дето преминеѣше, той непременно трѣбваше да вдъхне въ нѣкои и други, че тия сѫ длъжни много и премного на своето поробено отечество България. Който отъ читателитѣ ни не повѣрва, че г-нъ Ценовичъ е далъ тия пари на Левски, то той свободно може да се отнесе до него и да му поиска записката, която Левски е далъ самъ съ своята рѫка на тогова господина".[37]

Макар К. Тулешков да предава твърде авторизирано разказа на Д. Ценович, фактичната подробност, която изнася, е безспорно вярна. Парите, които Д. Ценович е дал на Левски, както допуска и Ал. Бурмов, едва ли ще са били лично негови. Сумата е твърде голяма и много е вероятно той да е дал тия пари от касата на „Българското общество". Като получава необходимите му средства, Левски можеше вече да разчита и на по-широко обществено доверие, използувайки престижа все пак на една организация. Защото освен пари, нему бяха потребни и по-широки връзки в България и чужбина, вън от тези, които той сам имаше. А несъмнено тези връзки можеше да му даде на първо време само „Българското общество" и „по-специално, хората на бившия Таен централен ко-

митет, които влизаха в него".[38] И те му ги дадоха, доколкото, разбира се, ги имаха.

Към това време трябва да отнесем запознаването и дружбата на Апостола с другия великан на нашето политическо възраждане, Христо Ботев. „Той (Ботев) се запозна съ Левски въ Букурещъ и имаха често кореспонденции",[39] бележи Димитър Паничков, без да съобщава кога и при какви обстоятелства е станало това запознаване. За времето можем да съдим от две писма на Христо Георгиев до Найден Геров, изпратени от Букурещ на 1 и 15 декември 1868 год. В първото си писмо Хр. Георгиев известява Герова, че „Христо Ботевъ... днесъ за днесъ кату дрехи зимни няма, няма нети нуждныть за преживяванѣ и сегисъ тогисъ му давамъ ази".[40]

Сам Ботев с писмо от 21. IX. 1868 год. от Букурещ разкрива на Герова отчаяното си положение и посочва началото на сполетялата го криза. „ Добрый бай Найдене! Попрѣди Вы бѣхъ писалъ и съ нетърпеніе чякахъ отговоръ, за да излѣзѫ отъ това гнусно положеніе, въ което съмъ падналъ отъ какъ сѫмъ излѣзалъ изъ училището,[41] и което ако не земе нѣкой участие, може да ме погуби. Азъ по причинѫ на болѣдуванието си въ Браилѫ паднѫлъ сѫмъ въ такавѫ бѣдность, что-то освѣнъ че сѫмъ останалъ голъ и босъ, нъ ся нуждаѭ даже и за насущныя си хлѣбъ. Нѣмаше кому да сѫ оплачѫ и помолѭ да ми помогне, освѣнъ на бай Христа – нему азъ припаднѫхъ съ слъзы да ме снабди съ разноски, за да си дойдѫ и захванѫ за работѫ, нъ прѣдъ очи-ты ми прѣчерня, като получихъ отказъ, кога космитѣ ми ся свивахѫ на главѫтѫ като виждамъ, че зимата ма вечь захваща. Азъ бѣхъ отчаянъ и на врѣмена ми дохаждахѫ такива припадкы что-то, ако да ся повтарять, може да ма докарать до прѣстѫпленіе или да ма убьѭтъ".[42] И Хр. Георгиев в писмото си от 15. XII. с. г. известява Герова, че Ботев, за да продължи образованието си и „сѫ стегни на пѫтъ наистина ще му трябоватъ 10–12 лири защото и голъ".[43]

Понеже през втората половина на септември Ботев, както сам свидетелствува, е в Букурещ, а Левски отива във влашката столица най-късно в началото на същия месец, то най-рано двамата са могли да се запознаят през септември. От ноември до първите дни на декември[44] те живеят заедно в най-сърдечна дружба и прия-

телски споделят неволята на едно мизерно съществуване, което Ботев разкрива в знаменитото си писмо до Киро Тулешков:

„...пиша ти приятелю, че азъ останахъ тука (Букурещ) съ намѣрение да стана учитель на бѫлгарското училище; но силно са излѫгахъ. Достигнахъ до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живѣя сѫвършенно бѣдно, дрипите, които имахъ са сѫдраха, и менъ ма е срамъ да излѣза деня по улиците. Живѣя на самиятъ край въ Букурещъ въ една вѣтраничава воденица, заедно съ моятъ сѫотечественикъ, Василъ Дяконътъ. За припитанието ни не питай, защото едвамъ на два и три деня намираме хлѣбъ да си уталожимъ гладътъ... Тие дни мисля да дѫржа сказка въ читалището „Братска любовь", но какъ ще да ся явя, не зная! При сичкото това критическо положение, азъ пакъ си не губя дѫрзостьта и си неизмѣнявамъ честното слово... Приятелятъ ми Левски, с когото живѣемъ е нечутъ характеръ. Когато ние са намираме въ най-критическо положение, то той и тогава си е такъвъ веселъ, както и когато са намираме въ най-добро положение. Студъ, дѫрво и камакъ са пука, гладни отъ два или три деня, а той пѣе и се веселъ. Вечерь дордето ще лѣгнимъ той пѣе; сутрина щомъ си отвори очите пакъ пѣе. Колкото и да са намирашъ въ отчаяность, той ще та развесели и ще та накара да забравишъ сичкитѣ тѫги и страданя. Приятно е човѣку да живее съ подобни личности!!..."[45]

Липсват каквито и да било данни, които биха ни позволили да проникнем по-непосредствено в отношенията на двамата великани и хвърлим светлина в тоя интересен момент от съвместния им живот. Кой би могъл да подслушва техните разговори през дългите зимни нощи в запустялата мелница край Букурещ, та да ги направи достояние на историята? Остава ни само това писмо на Ботева, което дава известна възможност все пак да съдим за тези отношения и да направим някои заключения. Несъмнено, не е само гладът, нито неволята на тежкия изгнанически живот, които сближават Левски и Ботева. Над тях витае образът на измъчената и поробена родина и мисълта да посветят своя живот за нейното освобождение ги сближава над всичко останало.[46] В името на тая висша цел те понасят мизерията и глада

с непостижим нравствен стоицизъм, горди в своето страдание и непоколебими във вярата си за едно по-честито бъдеще. Пред неизмеримото страдание на цял един народ техните лични страдания не значат нищо. Те са една велика школа на духа и волята.

Мъчно е днес да разграничим обсега на взаимното влияние между двамата вън от данните, които ни дава посоченото писмо. Като държим обаче сметка за разликата във възрастта – Левски е по-възрастен от Ботева с единайсет години – и като не забравяме, че все пак техният съвместен живот в Букурещ не продължи дълго: още на 6 декември Левски бе вече в Турно Магурели, можем със сигурност да твърдим, че тяхната дружба не играе някаква решителна роля в идейния път на Апостола. След като чрез мисъл и личен опит бе преминал през всички моменти от развитието на освободителното движение, Левски, завършвайки еволюцията на своя политически светоглед бе вече в зората на апостолската си дейност. В това време Ботев, който бе значително по-млад, изживяваше една душевна криза. Романтикът-революционер се бе сблъскал със суровата действителност и се бореше със страданията, причинени му от „невъзможността да намери приложение на своите сили, да реализира мечтите си за обществена и революционна дейност“.[47] Запознат с конспиративната дейност на руските революционери и с историята на освободителните движения на други народи, той несъмнено е посрещнал с възторг идеята на Левски да облегне българското освободително движение върху собствените сили на самия народ. Убеден революционер, Ботев е могъл да разбере и оцени мисълта на Апостола, както малцина са могли да сторят това. Левски от своя страна цени широката начетеност и пламенно вдъхновение на своя приятел, чиято напредничава мисъл за повече социална правда и бунт срещу всяка тирания дава нов потик на усилията му да извоюва свобода и правда преди всичко за своя поробен народ. Апостолът цени високо и големия поет, чиито пламенни стихове от „На прощаване“ записва в джебния си бележник,[48] тъй както ги е чул и запомнил сигурно от самия поет. От съкращенията, с които е записал песента, личи, че той я знае наизуст. В героичните прозрения на Ботева бъдещият апостол е виж-

дал собствената си съдба и затова е възприел песента като своя лична изповед.

Но докато за идейното влияние между двамата приятели можем предимно да се догаждаме, за неотразимото въздействие, което Левски оказва със своята личност върху Ботева, можем да съдим по един безспорен начин. Ботев не намира думи да изрази удивлението, което буди у него Апостолът. Големият поет се намира изцяло под влияние на могъщата личност на Апостола и разкрива една съществена черта от неговия характер, изтъквана и от други съвременници. За него приятелят му Левски е „нечутъ характеръ". Вдъхновеният певец за правда и свобода е поразен от Апостоловата жизнерадост, която му позволява, дори когато са „гладни отъ два или три деня и дѫрво и камакъ се пукатъ отъ студъ", той да пее и да е „се веселъ". И в „най-критическото положение" Левски не губи жизнерадостното си самообладание, неговата душевна бодрост не повяхва нито за момент. Нещо повече, с тая си бодрост той поддържа духа и на своя приятел: „Колкото и да са намирашъ въ отчаяность, той ще та развесели и ще та накара да забравишъ сичкитѣ тѫги и страдания".

Суровата действителност няма никаква власт върху могъщия дух на Апостола и затова той винаги запазва пълно спокойствие и в най-тежките изпитания на своя живот. В случая, както справедливо бележи Г. Бакалов, „това изключително самообладание и жизнерадост на Левски" могат да се обяснят „не само с прекрасния негов характер, но и със самочувствието на човек, който току-що е разрешил най-основния въпрос на своя живот".[49]

Изобщо, Ботев е възхитен от гранитната сила на характера на своя приятел и, както сам признава, при тежките обстоятелства на живота им изключителната нравствена мощ на Левски утвърждава по-здраво неговата собствена воля за живот и борба. „Левски е бил нравствено тържество за Ботева",[50] бележи първият биограф и на двамата.

Случаят не можа да ги събере отново и до края на живота си те не се видяха вече. Когато през пролетта на 1872 год. Апостолът отива на общото събрание в Букурещ, той „отъ сърдце и душа желаеше да са види съ своятъ любимъ приятель Ботйова", за когото „постоянно

ма питаше и разпитваше“,[51] съобщава Киро Тулешков. А когато се научава, че Ботев е задържан във Фокшанския затвор... „тоя си часъ принуди Каравелова и г-на Д. Ценовича да станатъ порѫчители за г. Ботйова – както са и испѫлни неговото желание,“[52] бележи същият мемоарист. Ботев бил освободен, но нямал пари да дойде в Букурещ, та двамата приятели не могли и сега да се срещнат. Апостолът го очаквал известно време и заминал за България. Едва след две седмици от неговото заминаване Ботев се завърнал в Букурещ.[53] Така, подобно на големите небесни светила, Левски и Ботев се срещат само веднаж в своя път, за да се разминат всеки в блясъка на своето сияние и да утвърдят чрез краткотрайната си дружба по-здраво себе си за историческата мисия, отредена им от епохата.[54]

На 6 декември 1869 год. Левски пристига в Турно Магурели. Още на следния ден Тодор Ковачев съобщава на П. Хитов: „Съ това за сега въ известие ви че В. Диякона дойде вчера, и иска да го улеснимъ, за да иде въ Цариградъ и отъ тамъ въ дома си...“[55] Левски търси съдействие за по-лесно и по-безопасно преминаване в Турция. За тая цел той се обръща към Тод. Ковачев и Дан. Хр. Попов – и двамата бивши членове на Тайния централен комитет. В първо време Т. Ковачев му служи за връзка между Влашко и България, а после, когато Д. Хр. Попов се привързва изцяло към делото, той изоставя Т. Ковачева, в чиято дейност бе започнал да се съмнява.

На 11 декември, т. е. след пет дена, Левски потегля с параход за Цариград, откъдето смята после да премине в България. Два месеца по-късно Т. Ковачев пише на П. Хитова: „Г-да В. Діякона на 11 Декемвріе замина по тѫрговія-та за кѫмъ Отечеството си и стигна благополучно въ Ц-градъ... тія дни като ми пише що е купилъ, не щѫ забравя отъ да ви явѭ...“[56]

Заминаването на Апостола за България се следи с жив интерес от кръга на младите всред емиграцията. Делото, към което той сега едва пристъпва, вълнува умовете, и вестта за неговото заминаване се разпространява бързо. „Діякона замина за свята гора!“[57] съобщава Ив. П. Х. Кършовски на П. Хитов. Неизвестен българин от Галац пише на свой побратим в Букурещ и още в нача-

лото на писмото си бърза да го извести „за благополучно-то пристигваніе на Д. Левскы въ Ц-градъ и че въ сѫщій день тръгнѫлъ за Румелія“.[58]

От начина, по който средите на младите посрещат вестта за заминаването на Левски из България, можем да заключим, че те са възлагали по-големи надежди на това му пътуване и че неговата цел не е била само „да провери слуховете за Хаджи Димитровата чета“, а още по-малко „да събере своя дружина“,[59] както предполага Гено Иванов. Да се опровергава очевидната несъстоятелност на последното твърдение е излишно. Първото твърдение е по-вероятно, но и предполаганата от него задача не е и не би могла да бъде главна цел на първата Апостолова обиколка в България. Неговатата задача е по-голяма, по-реална и, несъмнено, стои преди всичко в тясна зависимост от ония идейни прозрения, които водят началото си от времето на боледуването му в Бялград. Ние ще се спрем подробно върху нея, след като проследим пътя на неговата първа обиколка.

Апостолът се е надявал, че през Цариград няма да бъде обезпокояван от турската власт и ще може да влезе посвободно в страната. А от друга страна сигурно е искал да влезе във връзка и с голямата българска колония в столицата на отоманската империя. Д-р Христо Т. Стамболски единствен описва това пребиваване на Апостола в Цариград: „На 13 май 1869 год. въ кантората на Кира Поповъ въ Балкапанъ, както често правяха, бѣха ся събрали на разговоръ Ив. Хр. Петровъ, Петъръ Киселовъ, Д-ръ Стамболски и Атанасаки Стояновичъ. Разговоръ се водѣше по съобщаванытѣ отъ вѣст. Македонія нападки срѣщу владицыте за бездѣйността и двоумѣніето на духовный съборъ въ Ортакьой. По едно врѣме влиза въ кантората Стефанъ Иличь водящъ съ себѣ си единъ никому непознат младъ момъкъ, срѣденъ ръстъ, черноокъ, съ оскѫдны тънки мустацы, съ рядка малка брада... Иличь по бърза да го прѣпорѫча на сички, кой е и съ каква цѣль е дошелъ въ Цариградъ. Той, Иличь, разправи много на кратко подвизите и походите на Діакона Левски, защото последный сега много бързалъ, тъй като долу при вратата на хана го чакалъ единъ другарь за да го води другадѣ. Тогава Левски почна: „Господа! Надѣвамъ ся да сте посвятены въ сичкитѣ подробности

на прѣдпріетото отъ насъ свято дѣло; научихъ ся че отъ години вый съчувствувате на сички, които съдѣйствуватъ за освобожденіето на Българія, имате даже и уцѣлели живы страдалцы Стоянъ Буйнова сега въ Анадолъ и Стоилъ Попова сега въ Русчюкъ. Съ послѣдныя ся вилѣхъ прѣди година въ Русчюкъ и му ся обѣщахъ тогава че ще дойда да вы посѣтя, нъ тъй ся случи че правя това чакъ сега слѣдъ една година, и то ето защо: като видяхме, че съ чети работата няма да ся свърши, състави ся централенъ революціоненъ комитетъ отъ патриоти българи емигранти въ Букурещъ. Той натовари мене да сдуша извѣстны българи за да образуватъ мѣстны комитети въ разны центрове изъ Българія, съобразно съ изработеныя и приетъ отъ делегати на много градове отъ отечеството уставопроектъ. Дошелъ съмъ да поканя и васъ да съставите и вый тука единъ комитетъ, на който съдѣйствіето ще бѫде много цѣнно за сполуката ка дѣлото ни, и да ся съвѣщая съ васъ за срѣдствата, по кой начинъ да ся сполучи. Ный мислимъ, че слѣдъ като ся организира и подготви сичко за общото въстаніе, въ упрѣдѣленныя день на възстаніето, да ся отклони и отвлѣче вниманіето и дѣйствіето на централното турско правителство къмъ някое важно събитіе станало тука въ Цариградъ. Като такова прѣдлагаме да ся прѣдпріеме запалваніето на града отъ много страни съ голѣми количества запалителни вещества, или да ся убіе Султанътъ, когато отива на джамія". По-нататък авторът на тоя спомен предава възраженията на присъствуващите и съобщава, че Левски оставил няколко броя от в. „Свобода", заедно с един „уставо-проектъ, за да го разгледатъ и се произнесатъ върху него".[60]

В своя разказ д-р Хр. Стамболски е направил една основна грешка, която хвърля сянка върху неговите твърдения. Повечето от изнесените данни са възможни и допустими само за второто посещение на Цариград, което Апостолът прави през 1871 год. Д-р Стамболски обаче е отнесъл тия данни изцяло към първото пребиваване на Апостола в турската столица. Преди всичко, както читателят и сам е забелязал, Левски отива за пръв път в Цариград не към средата на май 1869 год., а през декември 1868 год. Два-три дена преди 13 май 1869 год. Левски не е бил в Цариград, както твърди Стамболски,

а в Северна България, на път за Тракия, предприемайки своята втора обиколка. И след като твърди самоуверено, че Левски бил черноок, споменатият мемоарист му приписва неща и действия, които той още не бе извършил. Заедно с Каравелова той основава Централния революционен комитет в Букурещ едва през април на 1870 год., а уставопроектът бе завършен окончателно през септември на следната година. Найсетне Апостолът не е могъл да остави в Цариград нито един брой от „Свобода", тъй като вестникът започва да излиза близо една година по-късно"– 7. XI. 1869 год. Остава да примем без възражение последното твърдение, което нашият мемоарист приписва на Апостола: когато избухне въстанието, да се убие султанът и запали Цариград. Както е известно, тази идея се поддържаше от революционните дейци след Левски. Доколко обаче идеята е негова и дали изобщо той я споделял, не знаем. Твърдението на Стамболски не се подкрепя от други данни. Изобщо, ако д-р Хр. Стамболски беше запазил чист своя спомен и не бе смесил данни от различно време, неговите твърдения биха събудили по-голям интерес, защото щяха да ни дадат възможност да проникнем по-непосредствено в идеите на Апостола от времето на неговата първа обиколка.

Според други спомени в турската столица Левски се срещнал и с черногореца Зега или Зеча, който по настояване на русина Раевски и със съгласието уж на Аксаков дошел в Цариград през 1869 год. Неговата задача била да обиколи България, да изучи положението ѝ и да събере сведения за освободителното дело. За тая цел още от Одеса той взел за сътрудник Иван Цанков Дочев. Изглежда, че сам Зега не е имал намерение лично да обиколи страната, затова предложил „една завидна сума пари" на Левски, за да обходи Софийския, Пловдивския и Търновския окръзи, а на Бойко Нешов дал 30 наполеона, за да посети Сливен, Стара Загора, Казанлък, Габрово, Дряново, Разград и Шумен. Левски обаче не приел предлаганата му сума.[61]

Макар и да не знаем всички подробности около това твърдение, нямаме основание да се съмняваме в изнесените данни. Тяхната истинност се потвърждава и от други съвременници,[62] па и сам Апостолът по-късно в едно

свое писмо от 18 април 1871 год. съобщава на Филип Тотя: „Съ руски агенти сѫмъ ималъ да работа безъ да знамъ въ 69-то, препоржчанъ единіятъ отъ одескитѣ Българи за добъръ помощникъ на Българитѣ: пѫкъ не излѣзе така? уловихму нѣколко шарлатанлѫци и хайде отъ гдѣто е дошелъ. Коги стане за нуждно, казащаго съ сичкитѣ му работи“.[63]

И тоя случай иде да разкрие по един твърде красноречив начин новото отношение на Левски към чуждата помощ. Както при последното си отиване в Сърбия не търси благоволението на сръбските власти, така и сега в Цариград той не приема голямата сума, предлагана му от руския агент чрез посредничеството на Иван Цанков Дочев. Апостолът твори свое дело и е убеден, че то ще успее, ако го облегне върху собствените сили на своя народ. И ако все пак поддържа известни отношения с руските агенти, то е до момента, в който открива, че те служат на чуждо дело, или, както сам се изразява: „ималъ сѫмъ работа безъ да знамъ“.

Изнесените данни установяват и едно друго фактическо положение: в началото на януари 1869 год. Левски е все още в Цариград. Неговият по-нататъшен път, който следва след като напуска турската столица, заедно с градовете, в които се заседява по-дълго и завързва първите си познанства, може да се установи с приблизителна сигурност. Дневник той започва да води по-късно, а от това време е оцеляло само едно негово писмо, и то от 6. IX. 1869 год. Сведенията, които намираме в спомените и в по-голяма част от изследванията, са твърде несигурни и противоречиви. Затова и нам не остава друго, освен да гадаем с една относителна сигурност пътя на първата Апостолова обиколка.

„Дякона като излязалъ неповреденъ отъ Ц. Г. (Цариград, н. б.)“, съобщава Т. Ковачев, „и слѣдвалъ изъ Тракія и Болгарія дето віе познато, и като се разговарялъ съ сички – по. (знати, н. б.) и отъ ф. съ к. р. (от Филибе–Пловдив с консула руски, н. б.)“. В Пловдив Левски ще е бил вероятно към края на януари. Оттука ясни указания за неговия по-нататъшен път няма, но като имаме пред вид: 1. че на връщане за Влашко той преминава Дунава при Никопол на 24 февруари; 2. че в току-що посоченото писмо Т. Ковачев известява П. Хи-

това, че Левски е минал из България през места, които са добре познати на Панайота и З. че споменатият Ковачев в друго едно писмо до Хитова от 14 март с. г., което ще посочим по-късно, бележи, че Левски има съмишленици „скацнаши" въ Търново, Сливенъ, Со. (вероятно Сопот, н. б.), Пловдивъ и Перущица, вероятният път на Апостола през неговата първа обиколка включва следните по-главни селища: Перущица, Пловдив, Карлово, Сопот, Казанлък, Сливен, Търново, Ловеч, Плевен и Никопол. Когато по-късно предприема втората си обиколка, Левски следва в обратен път същите обекти. Това обстоятелство иде да потвърди косвено неговия път от първата му обиколка, защото естествено той ще посети, най-напред онези центрове, през които бе минал порано и в които разчита на своите първи познанства.

На 24 февруари 1869 год. Апостолът приключва своята първа обиколка и се озовава отново в Турно Магурели. „Вчера пристигна В. Левскій отъ Отечество-то ны, за да приемне лозинката и да сѫ вѫрне пакъ презъ Никополъ", пише още на следния ден Т. Ковачев на П. Хитова, „и тѫй като немахъ сигурна л. (озинка)", продължава Ковачев, „зговорихме сѫ за да иде въ голѣмото село (Букурещ, н. б.) и заминува".[68]

Липсата на подробности около първата обиколка на Левски ще трябва да се обясни с обстоятелството, че той още не бе наложил името си на съзнанието на дейците в България. При това неговата обиколка трае само два месеца и половина, обаче в България, където съсредоточи своето внимание, а по-късно и своите усилия, той не се мае повече от месец или най-много месец и половина. За това късо време, и то през зимата, той едвам е смогнал да пропътува набързо страната, без да е имал възможност да свърже тия си посещения с някои по-конкретни почини, та обиколката му да остави по-трайни следи. Схващането, че още през първата си обиколка Левски образувал „кръжоци", които по-късно превърнал в революционни окръзи,[69] не отговаря на действителността. Няма нито едно обстоятелство, което да говори в негова полза. Целта на Апостола през тая му обиколка бе по-скромна и по-реална: той иска да провери непосредствено духа на народа и установи неговата готовност за общо въстание. Утрешният водач

на националната революция трябваше да знае силите и възможностите, с които ще разполага в борбата, която се готвеше да поведе. И затова при срещите си от това време той прибягва до услугите и съдействието на лица познати нему от по-рано, или пък препоръчани му от Влашко. Обикновено те са по-видни хора или известни революционни дейци от миналото. Тези срещи обаче са само осведомителни. Те нямат организационен характер, какъвто придобиха при втората му обиколка и по-сетне. Сега той проверява общото настроение и се стреми да създаде връзки с хора, на чието съдействие по-късно би могъл да разчита. „Левски търси съмишленици и съратници", справедливо изтъква Ал. Бурмов, „но е пресилено да се твърди, че през това време е основал каквито и да било организационни единици, все едно дали ще ги наречем комитети, революционни кржжоци или „пробни" и провизорни комитети".[70] Колкото и да е близко до съзнанието за необходимостта от организиране на самия народ, Левски не идва в страната с готов план за организационна работа и затова не пристъпва веднага към създаване на революционни комитети. Сега той е още в началото на новия път, по който тръгва.

Изглежда, че Апостолът е изнесъл благоприятно впечатление от първата си обиколка. Сигурно навсякъде той е срещнал съчувственици и готовност за работа. Затова, когато се завръща в Румъния, той е с убеждението, че народът е настроен за въстание. Под впечатление на това негово убеждение Т. Ковачев пише на П. Хитова: „Само да ся появи нещо по-голѣмичко и по сиріозно отъ лани (четата на х. Димитра и Ст. Караджа, н. б.) и тій сѫ готови сички на оружіе".[71] Основанията за този оптимизъм, изразен сигурно по-силно от автора на писмото, ще трябва да потърсим в обстоятелството, че Апостолът още няма пълна представа за революционната дейност, която му предстои, и се надява в кратко време да подготви народа за въстание. Що се отнася обаче до първата част от съобщението на Т. Ковачев, много е съмнително, дали то изразява вярно отношението на Апостола по тоя въпрос. Най-малко сега, след разгрома на голямата чета на х. Димитра и Ст. Караджа, Левски би възлагал надежди на „нещо по-големичко", което да даде отвън тласък на борбата за свобода. Тая мисъл занимаваше съзнанието

му преди разтурянето на втората легия и той ѝ даде израз, както видяхме, в писмото си до Найден Геров от 1 февруари 1868 год. До известна степен той се поддаде на тази надежда по времето, когато х. Димитър и Ст. Караджа се готвеха да преминат Дунава и навлязат в България, но все пак, по една или друга причина, не взе участие в техния поход. Най-ранен израз на новите си разбирания върху методите на освободителната борба той даде в писмото си до П. Хитова, писано преди да бе още напълно оздравял след оперирането му в Бялград. „Да додите при менъ или да ви пишѫ какво асъ мислѫ да права", споделяше той в това си писмо своята мисъл със стария войвода, „и ще го направа, ако рече Богъ, за което ако испечелѫ, печелѫ за цѣль народъ, ако изгуба губа само менѣси". Сега обаче Апостолът най-малко можеше да се надява на четите. Макар да няма пълна представа за работата, която му предстоеше, и макар да разчита повечето на „стихийното надигане, на стихийния изблик на народа за освобождение от тирана",[72] първата обиколка затвърди окончателно две основни положения в неговия светоглед: 1. освободителното дело трябва да се облегне върху собствените сили на народа и 2. без предварителна подготовка на самия народ не може да се разчита на успех в борбата.

Левски отива в Румъния, „за да приемне лозинка-та", след което възнамерява да се завърне пак през Никопол и продължи работата си. Тодор Ковачев обаче нямал сигурна лозинка, та Левски заминал за Букурещ, където между другото иска да се срещне с Ив. Касабов, за да се споразумее с него по някои въпроси. От Букурещ той се обажда на Ковачева, който на 14 март пише на П. Хитов: „Приехъ писмо отъ Левскій, който ми пише, че до шелъ още единъ като него тѫрговецъ въ големото село отъ странѫтѫ на неколко тѫрговцы... за да контрати стока, и щели да излѣзатъ за панаиря още на 1 мартіе, но оставили да видатъ първо какъ отива тукашната пияца, що то като се споразумее съ вращанието на Касабова, ще имъ печати прок. (ламации, н. б.) и кондрати за да заминатъ 2 мата Левскій и Д. да зафанатъ работа по отъ рано съ скацнашитѣ които имѫтъ въ Тѫр. Слив. Со. Плов. Перущица и др. съ намерение за воскресиніе да бѫдѫтъ въ работѫ".[73]

Левски иска отъ Касабова да напечата „прокламации и кондрати“, които му са необходими за работата в България, където има съмишленици в градовете: Търново, Сливен, Сопот, Пловдив, Перущица и др. Той е доволен, че се е явил още един сътрудник, с когото има намерение за Възкресение „да бѫдѫтъ въ работѫ“.

Последните думи на Ковачева бяха изтълкувани в смисъл, че Левски му е дал надежда до Великден въстанието да избухне.[74] Това тълкуване обаче е пресилено. Наистина, сега повече отъ всеки друг път Апостолът вярва, че ще може в едно по-късо време да подготви народа за въстание, но обстоятелството, че се завръща във Влашко, за да вземе лозинка и се снабди с необходимите му „прокламации и кондрати“, показва, че той се готви за една по-системна работа всред народа. Другояче не би могло и да бъде.

Фактът, че на Апостола са необходрми „прокламации и кондрати“, сочи и нещо друго. Тия книжа трябва да бъдат издадени от нечие име. По всяка вероятност Левски ще е бил питан из България, кого представлява и от чие име действува. Нещо съвсем естествено: хората искат да знаят с кого имат работа и доколко тази работа е сериозна. И понеже той не е могъл да отговори с документ в ръка, връща се обратно във Влашко, за да се снабди с кондрат, т. е. с някакво пълномощно. За тая цел, разбира се, той няма да търси услугите на хората от Добродетелната дружина, които бяха настроени против младите и техните революционни кроежи.

Старите по това време, особено след като редакторът на в. „Народност“, орган на младите, се сближи с Теофан Райнов, гледаха с пълно подозрение на дейците от противния лагер. „Нашія Касабовъ“, пише Хр. Георгиев на Найден Геров, „ще издавѫ Вѣстника Народность, като сѫ и приближилъ цѣлъ съсъ поляцыте отъ нѣколко времѣ и е станалъ частакъ пріятель и сосъ нашія Теофанъ Райновъ, който отъ тѫзи есѣнъ сѫ намѣрва тука сасъ мисія главенъ шпіонъ турски, казувамъ главенъ, защото имѫ и други по малки, които няматъ пари въ разположеніето си, нъ Теофанъ имѫ, които освѣнъ дѣто харчи за себе си добрѣ, нъ мѫжи добрѣ и колята на Касабова, и за да нападни да критикува прошеніе то дѣто дадохми на Конференцата, казуватъ чи Райновъ е далъ

на Касабова 300 лири... Райновъ чіе шпіонинъ турски го знаятъ сичкитѣ българи, и го приближаватъ само онѣзи, които мязатъ кату Касабова, за кокалъ".[75] Молбата, която старите бяха вече подали до Парижката конференция, раздуха най-ожесточена борба. Водачът на старите не вярва, че Теофан Райнов служи на освободителното дело. За него той е турски шпионин, а пък Ив. Касабов работи само за „кокалъ". Старите взеха отрицателно становище и спрямо Левски, и то още в самото начало на неговата дейност. Христо Георгиев в едно свое писмо до Найден Геров, който сигурно ще му е писал за срещата си с Левски в Пловдив, съветва: „На прикаскитѣ на Дяконатъ кажете да не даватъ увѣрение".[76] Очевидно, за водителя на старите идеите на Левски са недостатъчно сериозни и не заслужават доверие. Косвено обаче тази къса преценка сочи нещо друго: „прикаскитѣ на Дяконатъ" за Христо Георгиев са нещо ново и подруго от това, което той знае досега от проповедите на младите. Но докато към тях той има отрицателно становище, към идеите на своя съгражданин той се отнася само с недоверие, като съветва Найден Геров и в България да се отнасят към тях със същото недоверие. За него те са или недостатъчно сериозни, или пък крайно химерични.

Чужд на идеите и чувствата на старите, Левски, както видяхме, влезе в кръга на младите, където намери една благоприятна и близка нему среда, в която потърси почва за своите идеи и в която намери съчувствие и подкрепа. И много естествено е, дето той след завръщането си от България търси Ив. Касабов. Последният му е необходим като основател на бившия Таен централен комитет, като книжовник и редактор на вестника на младите и, най-сетне, като човек, който бе съставил и напечатил необходимите за четата на х. Димитър и Ст. Караджа прокламации, подписани от името на едно „Привременно правителство".[77] Наистина, твърдението, че след смъртта на Раковски „Иван Касабов олицетворявал революционната идея във Влашко",[78] е пресилено, но несъмнено по това време той е една от видните фигури в средата на младите. Данните установяват известни връзки между Касабова и Левски от времето на неговата първа обиколка, обаче тези връзки не сочат една организацион-

на или идейна зависимост на Апостола от редактора на „Народност“. И затова Ив. Касабов не казва истината, когато твърди, че „В. Левски в мое време беше най-верният наш агент, който ходеше из България и проповядваше въстанието. Той наистина беше единствений най-живий и най-способний агент, който разпространяваше пропагандата на тайните съзаклети български комитети из България, лично с живо слово и дело“.[79] Преди всичко Тайният централен комитет като организация не съществуваше вече, макар и за известно време той да се възглавяваше лично от Касабова, а някои от идеите му от време-навреме да се изнисаха в страниците на вестник „Народност“. След като възприе идеите на организираното четничество и подкрепи четата на х. Димитра и Ст. Караджа, Ив. Касабов влезе в кръга на младите, чийто идеен кипеж ни е познат. Той не представляваше никого по това време, а бе само едно по-голямо име в средата на младите. Наистина, в съда Апостолът поддържа, че от Сърбия го бе извикал „бунтовнишкият комитет“ от Влашко, за да започне революционната си дейност, но неговите самопризнания, както справедливо бележи Михаил Димитров, „нямат абсолютно никакво значение, защото той ги прави тъкмо, за да прикрие истинските си стъпки“.[80] Левски започва свое дело и счита за най-удобно да се яви в България от името на „Привременното правителство“, осветено от кървавия подвиг на хаджи Димитровци.[81] Затова той търси Касабова. Последният съставя и напечатва прокламациите на български и турски, подписва ги от името на „Привременното правителство въ Балкана“, което въобще не съществува, и го снабдява с пълномощно пак от това име.[82]

Ето и целият текст на тия прокламации, които през втората си обиколка Апостолът разнася из България: „Къмъ Български народъ.

Българине! Сичко онова, което бѣше най-свято, най-мило и драго на твой злощастенъ родъ, днесъ е осквьрнено, потѫпкано, поразено. Твоята свята вѣра страда, съ твоето щастіе бѣсній паша ся разполага, твоята честь отъ сурова сила ся гази, въ твоята кѫща усойна зѫмя отравя домородіето ти, дѣцата ти; много чедати вечъ зарази съ смъртоносното си дѫханіе заразающите души; бѣснѣе това клето чудовище като нигде на свѣта. Охъ! ты горко

усѣщашъ това тѫжній Българине! Нъ пакъ твойтѣ сълзи, твойти тѫжби, твойте молби нѣкакъ сѫ глухи за твоитѣ неисказани тамъ тѣглила, дето би могли твоята сѫдба да поправѧтъ. Горчивіятъ опитъ тя учи, щото на нищо да ся ненадявашъ отъ султанитѣ и неговитѣ лѫжливи съвѣтници!

Сѣки народъ заслужава сѫдбата, която сподѣля. Само робътъ ся оставя доброволно на своята сѫдба. Покажете, о българи, че не сте сътворѣни само да робувате, покажете, че сте достойни сынове на вашитѣ славни бащи, покажете, че въ вашитѣ жили тѣче още по нѣкоѭ капчица отъ Крумовій и Симеоновій народъ! Станете, братя Българи! Хванете коси, ножове, сопи и отмѫстете си и избавете ся отъ срамотното робство!

Облѣгнете ся само въ себе си и въ вашата сила, седемь милиона народъ сте, портата е разтреперана, слаба, умаломощена; вашитѣ братя, които съ васъ страданѧтъ толкосъ вѣкове ще ви помогнѧть да смажите на клѣтата зѫмя клѣтата глава; Всевишній Богъ отмѫстителятъ на потѫпканитѣ народи ще отмѫсти и Васъ!

А вій братя на Мохамедовата вѣра, дѣ сѫ вашитѣ правдиви съ които ся наслаждавате? Дѣ е вашій имотъ, който сте имали? Какво сте придобили като проливате всякоги непрѣстанно кръвь? И вій сте, братія погазени, излъгани както и ній. Сичко що сте имали нѣкогашъ, е измрѣло въ безправедната държава дѣто владѣятъ на силство и сила, власть и заповѣдъ, а не право и праведнось, начяло и праведно понятіе.

Богъ е осѫдилъ васъ и насъ, и ній невидиме друго въ васъ, освѣнъ едни братія които съ насъ живѣѧтъ по много отъ четири вѣкове въ сѫщото отечество, които тѣглѧтъ съ насъ заедно едни и сѫщи мѫки. Ній Българитѣ подаваме ви братската си рѫка. Рилигіозни смѣтки не щемъ да водимъ съ васъ. Блазѣ на оногози, който е щастливъ въ вѣрата си. Идете братія, по обичая си въ вашитѣ джамии, молете ся Богу по вашій начинъ. Това нищо неще ви прѣчи да бѫдите равноправни въ свободна Българія.

Вѣрата спасява душата; а дрьжавата не е завѣденіе въ което да ся приготвя душевното спасеніе, нъ е заведеніе въ което убезбѣдява и утвърждава политическото и гражданско право на сѣки гражданинъ, безъ разлика.

Братія Мюсулмане! въ свободна България има мѣсто за синца ни. Оныя, които ви каратъ да пробивате съ смъртоносното орѫжіе нашитѣ гърди, на нашитѣ жени и на нашитѣ дѣца, тѣ сѫ вашитѣ и нашитѣ непріятели. Тѣ само искатъ да господаруватъ, да сучатъ вашѫта и нашѫта кръвь! Хайде и вій станете съ насъ за вашата и нашата свобода!

А ты пакъ Христіянско Европо, допусти да ся освободимь и ній; по-много отъ тебе не искаме. Бѫди праведна и человѣчна; нѣдіей възмутява человѣческата съвѣсть помагающицъ на най-гнѫсната тиранія подъ която страданѫтъ отъ толкосъ столѣтія невиннитѣ народи, които като бѫдѫтъ освободени ще ти бѫдѫтъ отъ по-голѣма полза, отъ колкото гнилата дрьжава, която само твоята милость и твоитѣ пари я недопущатъ да ся срути.

Братя Българи! дрьзостено прочее скочете всички на орѫжіе противъ вашитѣ столѣтни огнетители. Доста сме сълзи проливали; ето сега е врѣме сгодно. Чакайте само прьвій знакъ, който ще ви ся даде отъ нашя Стара Планина, пакъ тогава напрѣдъ! На рѣшителніятъ и Богъ помага, а щастливата бждущность, ще да задоволи за сичкитѣ мѫки и жьртви които сега, послѣдній пѫть ще принесете прѣдъ жьртвеника на Отечеството и на златната свобода!

Стара Планина, Априлія 1869

Отъ Привръменото правителство въ Балкана".[83]

Когато се разглежда тази прокламация, не бива да се забравя, че тя бе един агитационен позив, с който се целеше да се пробуди въобще борческият устрем на масите. Тя бе предназначена едновременно за българското и турско население и макар да потвърждава до известна степен надеждата на Апостола във възможността от една бърза, „стихийна" подготовка на народа за въстание, все пак от нея не можем да съдим за интимните намерения на Левски от това време. Общите мисли: за непоносимото положение на народа, за героичната кръв, наследена от Крума и Симеона, за зачитане на народностната и верска свобода на мирното турско население срещаме и в прокламацията, която Иван Касабов написа за четата на х. Димитра и Ст. Караджа.[84] Към тях той прибавя сега и нови: народът не бива да се надява повече на „султанитѣ и тѣхнитѣ лъжливи съветници". Към

християнска Европа обаче Касабов все още храни надежди: той я моли поне да допусне да се освободи българският народ, ако сама не иска да подкрепи неговото освобождение. Явно е, че с илюзиите на дуализма той е ликвидирал, обаче с надеждите си към Европа още не е свършил.

Позивът съдържа и нещо друго, което принадлежи на Левски и разкрива една от основните му идеи по това време – освободителното дело трябва да се облегне върху собствените сили на самия народ: „Облегнете ся само въ себе си и въ вашата сила". Народът трябва да се подготви за общо въстание и да чака „само на прьвій знакъ, който ще ся даде отъ нашя Стара планина пакъ тогава напрѣдъ!" Кога и как ще се стигне до този тъй очакван момент, обаче не се казва. Това ще бъде задача на Апостола, към която той насочва сега всичките си сили.

Докато се мае в Румъния и изчаква прокламациите, Левски посещава в затвора на Къмполунг свои приятели, които начело с Христо Иванов и Васил Плевненеца се опитали да ограбят един богат влах, с чиито пари се надявали да въоръжат чета и минат в България. Полицията обаче ги заловила и задържала в затвора до разглеждане на делото. Левски им донася тютюн и ги ободрява. След няколко дена той посещава наново затворниците и ги съветва да не правят никакви опити да бягат, защото съдът щял да ги освободи в близко време.[85] Наскоро след това затворниците били освободени и Христо Иванов тръгва да търси Левски. В Рушу де Веди узнава, че Апостолът бил минал в България. Христо Иванов останал тука и заедно с някой си Иван Македонеца отваря кръчма. Един ден обаче Левски минава на кон през Рушу де Веди и убеждава стария си другар да премине в България и се настани в Русе, за да служи за връзка между Влашко и дейците в България. „Разговорихми са", бележи Хр. Иванов, „щото ази да ида въ Русе да остана, за да можимъ да се учимъ какво става въ влахия и да работимъ изъ болгарія, а той (Левски) ще мине за Българія съ Ивана, моя другарь (ортакъ на кръчмата) за Лозичъ, като мо припорачахъ азъ и тома станчовъ, за добро момче марина попъ Лукановъ".[86] Последните сведения са ценни и в друго отношение: те дават твърде ясно указание за началото на Апостоловия

маршрут през втората му обиколка из България – през Плевен той се запътва за Ловеч, където Хр. Иванов му е препоръчал сигурен човек.

Христо Иванов ликвидирал набързо с кръчмата и се озовал в Турно Магурели, където се среща с Левски. При тая именно среща Христо Иванов приписва на Апостола решението за един терористичен акт, за който пръв съобщава още Захарий Стоянов.[87] „Случката" е предадена по следния начин: когато „отидохъ-ми на турно-магурели", разказва Христо Иванов, „тамъ и В. Л; но той ми каза тайно ще требува да идемъ да убийме хріста георгіевъ щото той спиралъ сичката работа дето неможи да са работи въ букурещъ". За тая цел Левски изпратил своя другар в Букурещ при брата си Христа, който да поиска от Л. Каравелов „ключа на тайната каща", взета нарочно за целта, където да се прикрие след убийството, докато мине известно време. Христо Иванов ходил няколко пъти, без да може да вземе ключа. Когато Левски дошъл в Букурещ, той още през нощта се озовал при Каравелова, но последният „са уплашилъ и нище нищо да варши нето кыца нето гяволъ".[88]

Оправданието на този спомен, който сигурно подсилва някоя закана, ще трябва да се търси в някои обстоятелства на момента. По това време Левски се готви за втората си обиколка из България и се нуждае от пари. Сам той, както видяхме, води твърде тежък живот. За него обаче това нямаше значение. Той можеше да мине как да е. Но в Турция Левски трябваше да отиде с достатъчно средства, за да може да се посвети изцяло на делото, което му предстоеше. И няма нищо чудно, ако той е решил да потърси помощта и материалната подкрепа на своя богат съгражданин, който при това управляваше и обществени средства. Вестник „Български глас" от 1877 год., когато спомените бяха още съвсем пресни и повечето от дейците на описваните събития живи, потвърждава това наше предположение: „Много пѫти Левски заявяваше горещо желание предъ богатите и старите да го спомогнатъ въ материално отношение и да предприеме тая мисия, но ни единъ отъ тие патриоти не обърна внимание на неговата просба".[89]

Как е посрещнал Христо Георгиев молбата на Левски, можем да си представим, още повече, че по това

време отношенията между стари и млади бяха особено ожесточени. Ако в началото Хр. Георгиев запази все пак известна търпимост към замисленото от Левски дело, което смята за крайно несъстоятелна работа, сега вече, когато Левски му е поискал пари, ожесточението към младите се пренася изцяло и към Апостола, който и без това не се дели от тяхната среда. Израз на тия си чувства водачът на старите дава в своето писмо до Найден Геров от 30 май 1869 год., от което съдим и за новото му отношение към Левски: „Діаконътъ е онзи дѣто прави лажливитѣ писмѫ на Райнова за да ся рекомандува, чіе добъръ шпионинъ, какѫвто Райновъ такъвъ е и Діаконатъ и двамата за пари и баща си продаватъ“.[90]

Тая жестока присъда, изречена срещу най-честния българин, има значение само като документ за ожесточението, което бе обхванало двете емигрантски течения.[91] Тя разкрива същевременно и новото отношение на старите към делото, което Левски едвам започваше. Възможно е самият той да не е бил съвсем чужд на взаимните чувства, които двата лагери изпитваха един към друг, обаче тая възможност не ни дава основание да допуснем, че Апостолът ще се реши така лесно да посегне върху живота на един от големите представители на своя народ. Не бива да се забравя, че дейците от оная епоха бяха големи идейници и се отличаваха със своя висок морал. Нашата история не познава нито един случай на лично посегателство между ръководителите на освободителното движение, макар противоречията, които ги деляха, да предизвикваха често пъти ожесточени борби помежду им. Но независимо от това и самият случай, както го предава Христо Ивааов, е твърде неубедителен. Целият план по изпълнението на тази задача, която авторът на спомена приключва съвсем наивно, издава нещо недообмислено и малко вероятно. Съмнението, което тежи върху това съобщение, се засилва и от едно друго обстоятелство: Любен Каравелов по това време не бе дошъл още от Букурещ. След първата си обиколка Левски пребивава във Влашко от 24 февруари до края на април, когато според Хр. Иванов се прави опит да се посегне върху живота на Хр. Георгиев. Каравелов обаче пристига в Букурещ на 2 май вечерта, т. е. един ден след заминаването на Левски. Още на 23. II.

1869 год. Хр. Георгиев иска мнението на Найден Геров за Каравелова като проектиран редактор на вестник. В същото писмо той го известява, че са писали на Каравелова, вероятно за да вземат съгласието му.[92] На 2 април с. г. Хр. Георгиев пише на Найден Геров: „Снощи решихми за да повиками Каравелова да дойди да издава по настоящемъ той вѣстника, д о г д ѣ с п о л у ч и м ъ д р у г и п о д о б а р ъ“[93] (к. н). Явно е, че през всичкото това време Каравелов не е и не е могъл да бъде в Букурещ. Едва на 3 май Хр. Георгиев съобщава на Герова, че Л. Каравелов, отзовавайки се на поканата на старите, пристигнал във влашката столица: „Сосъ всичко това Каравеловъ е дошелъ снощи тука и ми сѫ струвѫ чи понастоящемъ ще започнимъ издаванiето на Вѣстника сосъ него“.[94]

Най-сетне нямаме никакво основание да допуснем, че Хр. Иванов е сбъркал, като е отнесъл въпросната случка към по раншна дата. Още по-трудно можем да допуснем, че Левски се е поддал въобще на чувствата, които разделяха двата идейни лагера. Ако приемем, че все пак, макар и временно, той се е поддал на тия чувства, сигурно отрезвението е настъпило много бързо. Големи и тежки задачи предстояха на Апостола, та той е побързал да се освободи от страстите, които бушуваха между двата лагера, за да се залови за своето дело, което го зовеше.

Най-после против твърдението на Христо Иванов е и цялата по-сетнешна дейност на Апостола, който особено много държи за единодушието на дейците и грижливо избягва всичко, което нарушава единството, задълбочава противоречията и подхранва дележа. Три години по-късно той пише на Киряк Цанков: „Повѣчето души мразятъ (постѫпката) на Каравелова защото напада на Старите, а другите народности като слушяли за това, ползували са. Затова имъ казахъ, че му са е рекло вѣче да не пиши ни за стари ни за млади, който е кривъ и пречи на народатни ще се явява въ Ц. К. отъ дето ще са каже по сичките наши да знаятъ за това“.[95] А в писмото си от 6 октомври 1871 год. до Хр. Георгиев, от когото иска да подкрепи „нравствено и материално“ делото на Българския централен революционен комитет, Левски дава най-верен израз на отношението си към во-

дителя на старите. В него той уважава не само достойнството на своя противник, но еднакво зачита и заслугите на обществения деятел. Това писмо отразява големия дух на Апостола, който стои над дребнавите страсти и моментни увлечения, и разкрива, както се изразява редакцията, която обнародва документа, „достойнството на едно върховно родолюбие“.[96] „Родоліубивый Господине“, обръща се Апостолът към своя виден съгражданин, „настоящe-то ны може да Вы сѫ види доста смело – длъжность ны е тряба да я изпълниме... защото туй дѣло е дѣло за народното освобожденіе, дѣло Българско. Централныа Б. Р. Комитетъ счита за своя длъжность да яви и поканы сякого българина, былъ кой былъ, да вземе участіе внего, като има предъ видъ Васъ и Вашы-те сякодневны жьртвованія за Миліиа си народъ, въ отношеніе на които стоите на чело измежду други-те родолюубцы взема смелость-тѫ да покани и Васъ, и да Вы моли да му подадете Братскѫта си рѫка, и да му помогнете, колко то Вы сили-ти допущатъ, и нравствено и материално. Съ това ще дадете примѣръ и на други-те ны извънъ Българско родоліубцы, за да Ви последуватъ, и направятъ сѫщото...

Длъжность ны бѣше, изпълнихме я. Учтиво молиме за честното Вы слово.

В. Львскій“.

ГЛАВА ДЕВЕТА

НАЧАЛО НА РЕВОЛЮЦИОННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

Времето от 24 февруари, на която дата завършва първата си обиколка, до 1 май 1869 год. Левски прекарва във Влашко. На 27 март той се озовава наново в Турно Магурели. С писмо от същата дата Т. Ковачев известява П. Хитова за завръщането му от Букурещ: „Въ известіе ви че Левскіи дойде отъ голямото село и отчяква да му пристигне средство че да иде да разнесе пари за скацнашитѣ“.[1] Тука през април идва и Христо Иванов, ликвидирал вече със своята кръчма в Рушу де Веди. Двамата заедно отиват в Русе да търсят Стоил Попов, другар на Левски от легията през 1862 год., но не го намират и се връщат обратно в Турно Магурели.[2] По това време Христо Иванов и Тома Станчов препоръчват на Левски Марин поп Луканов от Ловеч. Към края на същия месец Христо Иванов се настанява в Русе, а Левски се готви да мине в България.[3] Прокламациите са вече отпечатани и изпратени отвъд Дунава, а на 1 май и сам Апостолът предприема своята втора обиколка из България: „За Левскіи ви писахъ“, съобщава Т. Ковачев, „че тржгна благополучно от Ц. градъ за панаиря!! По преди пратихме книгите за панаиря“.[4] А в друго едно писмо, което е без дата, но по всичко личи, че е от това време, Ковачев пише на Хитова: „Л. отиде кѫмъ Солунъ за да сѫ споразумее съ Х. Д. щото и той ималъ 600 купени овны за лѫчени заедно и въ едно време да зафанатъ“.[5] Ако в случая Т. Ковачев предава точно казаното му от Левски, най-вероятно е, че последният, който по това време бе започнал да губи доверие в Ковачева, нарочно го е заблудил, за да прикрие своите истински намерения и да запази в тайна пътя, който мисли да следва. Ние не се съмняваме, че във Влашко все още са вярвали във фантастичните слухове за Хаджи Димитровата чета, но не можем да допуснем, че Левски, който през първата си обиколка прекоси страната от Цариград до Дунава, не е имал положителни сведения за съдбата на героите от Бузлуджа. По всяка вероятност още тогава той е имал възможност не само да узнае какво е ста-

нало с двамата му другари, но също така да се убеди, че и техните усилия са отишли напразно, защото народът бе останал и сега ням и безучастен зрител на епохалните усилия на шепата храбреци. За Апостола бе ясно повече от всеки друг път, че четническата система бе завършила своята историческа роля. От друга страна обстоятелството, че през втората си обиколка устройва първите комитетски ядра и слага началото на революционната организация, показва, че той изхожда от една вече ясно осъзната задача, за чието осъществяване разчита не на фантастичните слухове за Хаджи Димитровата чета, а на предварителната подготовка на самия народ. Тая подготовка изтъкна необходимостта от вътрешна организация, чието цялостно и пълно развитие Апостолът осъществи постепенно, но която още от началото той схвана като най-висша повеля в историческия ход на освободителното движение. Само в едно отношение Левски все още не бе се откъснал напълно от влиянието на хайдушкия романтизъм: той още вярваше във възможността да подготви и вдигне народа на въстание в едно по-късо време. През втората си обиколка обаче той ликвидира окончателно и с тоя остатък от миналото.

Първите градове, които посещава сега, са Никопол и Плевен. На 6 май той се връща от Плевен в Никопол, за да прибере прокламациите: „Въ известіе ви че Діякона на 6 того м. дойде въ Плѣвенъ и Никополъ тѫ си прие полици-те и потребни-те, че тръгна вече за панаиря“,[6] добросъвестно Т. Ковачев известява П. Хитова в писмото си от 14. V. 1869 год. По-късно, на 27 май, в едно друго свое писмо той потвърждава същото: „Левскіи дойде въ Никополъ, дадохъ му полицы и отъ като е заминалъ не мие писал нищо“.[7]

И по-късно Левски минаваше Дунава обикновено при Никопол. Старият крайдунавски градец бе първото селище, което го посрещаше и му даваше гостоприемство. За участието на Никопол в освободителното дело обаче знаем твърде малко. Заслужилият никополец Пенчо Икономов изнесе някои сведения, събрани от съвременници,[8] които по слухове или като случайни свидетели помнели някои работи. Според техните твърдения, Левски не е основал комитетска организация в града, обаче е разчитал на една предана група от патриоти, която е била

посветена в революционното дело. В тая група са влизали Николчо Симеонов, председател на черковно-училищното настоятелство и ааза, т. е. член на съда, Христо Вълов – кръчмар, и Ангел Първанов – шивач, които са се грижили за пренасяне на писма, вестници и оръжие. Централна личност е бил Николчо Симеонов, който като близък на властта бил най-малко подозиран. Освен на тия лица Апостолът разчитал още на Панчо Найденов – също член на мезлича, Андрон Симеонов – житар, и Петър Буцев – кафеджия. Най-опасните поръчки обаче изпълнявал Полихрон Алексиев, силен и решителен българин, който държал близо до Дунава хотел „Компания" и се ползувал с голямо влияние всред каикчиите-турци. Обикновено Левски отсядал в къщите на Николчо Симеонов, Цвятко Смолянов и в хана на Коста Хинков в българската махала.[9]

В Плевен Левски е в първите дни на май. Големият център на Дунавската равнина лежи на пътя му от Влашко за България и е най-близкият град до изходната база на Дунава – Никопол. По това време Апостолът бе почнал, както казахме по-горе, да губи доверие в Т. Ковачев и бе влязъл във връзка с Данаил Хр. Попов, търговец в Турно Магурели, родом от Плевен, който с рядка преданост му служи отсега нататък за връзка между Влашко и България.[10] Сигурно по негова препоръка Левски търси в Плевен сътрудничеството на брата му Анастас поп Хинов. Сам Апостолът в едно свое писмо от 25 август 1872 год. отнася запознаването си с Хинова към 1869 год.[11] В тая си среща с Ан. п. Хинов обаче Левски не се е задоволил само да се запознае с него. Фактът, че след като прибира прокламациите и другите „потребни" неща от Никопол, заминава през Плевен за Ловеч, придружен от Анастас поп Хинов, сочи с несъмнена сигурност, че до 6 май Левски ще е положил в Плевен основите на първата комитетска организация. Само с това обстоятелство можем да си обясним доверието, което Апостолът оказва на Хинова, който не само го придружава до Ловеч, но и присъствува на първото събрание на ловчанските революционери.

Първите доверени хора, събрани от Анастас поп Хинов, пред които Левски разкрива своята цел и с които полага основите на Плевенския комитет, не се знаят.

Проповедта на Апостола обаче не отива напразно. Комитетската идея намира добра почва в съзнанието на плевенци и броят на членовете на организацията расте постепенно. Ламби Петров, по спомени на Йото Михалчев, – член на комитета, изброява следните 11 души членове на местния комитет: Симеон Коцев – председател, Никола Горанов, Тодор Хинков, Христаки Домусчиев, Йото Михалчев, Ангел Мръвков, Парашкев х. Димитров, Анастас поп Хинов, Христо Пиронков, Атанас Костов и Иван х. Паков–секретар.[12] Иван Кантарджиев допълва тоя списък с Недко Кантарджиев, Марин Крушовичанина и Тодор Каравасилев.[13] Според сведения, събрани от Михаил Попов, син на Анастас п. Хинов, броят на комитетските членове от първия списък се увеличава още с 21 души: Пано К. Рогозаров – учител, Стефан С. Дренков – аптекар, Димитър Т. Душанов, поп Петър Каменополеца, Ненко Вълчев – търговец, Хицо Шопът – търговец, Георги Пярдопчанинът – учител, Георги Костов – търговец, Кирица Хр. Попов – търговец, Нестор Марков – учител, Христо Савчев – търговец, Иван Ат. Симеонов – търговец, Георги Гочев – бояджия, Костаки х. Костов, Иван Василев, Тодор Маргаритов – търговец, Маринчо Василев, Тодор х. Миндизов – бояджия, Димитър Д. Маждраков – търговец, Игнат Николов – бояджия и Койчо Бояджията.[14]

Юрдан Трифонов отхвърля с основание от тоя списък Нестор Марков, който в своите спомени говори само за просветна дейност в Плевен и „не загатва за никакво участие в революционния комитет". Малко вероятно е и участието на Димитър Т. Душанов, който, според Юрдан Трифонов, е дошел в Плевен едва на 4. VIII. 1872 год.[15] Съмнително е участието и на Пано Рогозаров в организацията. Инж. Тр. Трифонов, като изтъква качествата на тоя извънредно просветен учител, работил не само в Плевен, но и в Свищов, Ловеч, Тетевен и др., подчертава, че той е бил борец за църковна свобода и „носител на духовното пробуждане на широките народни маси", но не съобщава нищо за участието му в революционното движение.[16] Най-сетне няма достатъчно положителни данни и за участието на Костаки х. Костов, общински ковчежник, до когото Апостолът е отправил едно твърде характерно писмо, което се отличава от останалите му

заканителни писма и което показва, че Костаки х. Костов е бил осведомен по работите на делото и е давал известни надежди да се присъедини към него.[17]

Не можем да изискваме от тия списъци, съставяни късно след освобождението, абсолютно точни и верни сведения за състава на местния комитет. Касае се за членовете на една революционна организация в целия период на нейното съществуване, която избягва да води списъци и чиито хора се знаят помежду си. Грешките, смесването на съчувственици с редовно организираните членове, както и човешката слабост да се включат в организацията всички близки и приятели, са неизбежни и лесно обясними. Трябва веднага да отбележим, че тия заключения важат не само за Плевенския комитет. В случая обаче прави впечатление фактът, че въпреки тоя си голям и разнолик състав, местната организация сякаш не съществува, толкова е слаба и незначителна нейната дейност. Причините за това състояние на комитета в Плевен ще трябва да се потърсят до известна степен в обстоятелството, че фактически той се възглавява от Анастас поп Хинов, комуто липсват необходимите качества за един ръководител.[18]

След като слага началото на революционната организация в Плевен, Левски, заедно с Анастас п. Хинов, се отправя за Ловеч. Градът, който по-късно избира за столица на вътрешната организация, лежи на пътя му. При това, както видяхме, двамата ловчанци Христо Иванов Големият и Тома Станчов Хитров му бяха препоръчали за доверен човек в града Марин поп Луканов. Спорът относно времето, когато Левски полага основите на комитета, се дължеше на противоречията в данните, обнародвани в различно време, както и на липсата на едно пълно и критично изучаване дейността на Апостола. Д. Т. Страшимиров, като се основава на спомените на Д. Пъшков, приема след редица предположения, че Левски е основал комитета в Ловеч още през време на първата си обиколка из България, и то на 1 януари 1869 год.[19] През тая своя обиколка обаче Левски, както видяхме, нямаше за цел да изгради една вътрешна революционна организация, а да подготви народа в едно по-късо време за въстание. Той още не бе преодолял напълно старата идеология и отдаваше дан на последните останки на ней-

ните методи. Макар да бе дошел до съзнанието за необходимостта от предварителна подготовка на самия народ, той още нямаше ясна представа, как ще постигне тая задача. Освен това Левски тръгна с параход от Турно Магурели за Цариград на 11 декември 1868 год. и се завърна във Влашко през Тракия и Северна България на 24 февруари 1869 год., което ще рече, че той в никой случай не е могъл да бъде в Ловеч до края на годината, за да основе местния комитет на 1. I. 1869 год. През Ловеч той сигурно е минал, но към края на обиколката си. Това е неговото първо отиване в Ловеч. То обаче не оставя следи и вероятно се смесва в спомените с посещението, което прави по време на следващата си обиколка, когато отива за втори път в града и полага вече основите на местната организация.

Гено Иванов, като има пред вид обстоятелството, че Левски, не е могъл да бъде в Ловеч на 1.I.1869 год., и като се съобразява със спомените на Д. Пъшков, според когото учредителното събрание станало на нова година, и всички присъствуващи поздравили Левски с празника „Св. Василий", отнася основаването на комитета една година по-късно, т. е. на 1.I.1870 год.[20] Споменатият автор обаче е забравил, че през това време Левски е във Влашко, където, след като завършва втората си обиколка, прекарва почти цяла една година – от началото на септември 1869 год. до 27 май 1870 год.

Заслугата за установяване точната дата, на която Левски основава Ловчанския комитет, принадлежи на Ал. Бурмов, който в спомените на Христо Иванов пръв намери сигурна опора за правилното изясняване на въпроса.[21] След като около 6 май слага началото на революционната организация в Плевен, Левски заедно с Анастас поп Хинов поема пътя за Ловеч. В случая големият организатор разчита не само на препоръките, които има от Влашко, но и на съдействието на Анастас поп Хинов, познат и близък на мнозина ловчанци. До края на първата половина от май той е не само в бъдещата столица на вътрешната организация, но полага и основите на местния революционен комитет. Спомените на Христо Иванов идат да потвърдят реалността на последното заключение. В Русе, където отива по настояването на Левски, Христо Иванов прекарва само няколко месеца –

до януари или февруари 1870 год. В началото на същата година той се установява в Търново,[22] откъдето влиза във връзка със своите приятели в Ловеч: „писахъ въ Ловичъ едно писмо до маринъ попъ луканова които беха ми припорач. нікола хитровъ за добро момче и като мо писахъ за нашата работа и братско работяни той ми са отговори следъ малко, много добре и ма викаши да си дода въ Ловичъ да живеими и работими въ сащо то време ми бележи той братти В. Ив. Левски замина отъ тука и отиде за одватъ и иска да съ срещни съ вази и мо(у) пиши презъ местата които познавашъ. Като пріехъ туй писмо зарадвахъ са много щото две неща пичеля – едно щото сполучилъ В. Л. чи преминалъ и друго чи закачили и пріели и ловчаліи работа“.[23]

С известна гордост Марин поп Луканов известява приятеля си за състоялата си среща в Ловеч. Той се чувствува задължен на Христо Иванов за оказаното му доверие, защото Левски несъмнено му е казал кой го е препоръчал. От своя страна и Христо Иванов се радва искрено, че препоръчаният от него човек е услужил на Апостола и че ловчалии са „закачили и пріели“ да работят за освободителното дело. Няма съмнение, че тая кореспонденция, която датира от началото на 1870 год., когато Христо Иванов се установява в Търново, се отнася до посещението, което Левски прави на Ловеч в началото на втората си обиколка. За друго посещение не може да става и дума, защото от началото на септември 1869 год. до края на май 1870 год. той е във Влашко. При това отиване в Ловеч, както се вижда и от разменените писма между Христо Иванов и Марин поп Луканов, Левски слага началото на революционната организация в града. В красивия град край Осъма, просветен и занаятчийски център на будно българско население, Левски намира най-благоприятен прием. Той отсяда като гост в къщата на поп Лукан,[24] баща на Марин п. Луканов. „Търговецът на едър добитък“ съобщава на домакините целта на своето идване. Марин п. Луканов вярва, че идеята на Апостола ще се посрещне съчувствено в Ловеч, затова решават да свикат събрание, на което да поканят надеждни хора, които ще прегърнат идеята за създаване на революционна организация и ще работят за осъществяване на нейните цели. Събранието става в дома на Иван

Драсов, чиято усамотена къща се намира до Осъма, при банята във Вароша.[25] На това учредително събрание присъствуват: Марин п. Луканов, Иван Драсов, Анастас Цочев Хитров, Цвятко х. Павлов, Пано Агопа Бояджи Драганов, Христо Йовков, Иванчо Колев, Христо Цонев Латинеца, поп Кръстьо, Димитър Пъшков, Гечо Сирков, Никола Сирков, Анастас п. Хинов и Васил Йонков.[26] Според Димитър Пъшков на това събрание присъствували още: Михаил х. Павлов, Тодор и Диме Драсови, Денчо Хашнов Диков.[27] Д-р Пар. Стоянов обаче твърди, че споменатите ловчанци са присъствували на второто събрание на организирания вече комитет, заедно с Георги Найденов и Станьо Драгнев.[28] Почти всички присъствуващи на това събрание ловчанци били известни търговци и занаятчии в своя град. Димитър Пъшков на младини бил учител, а после се отдава на търговия. Христо Йовков и Анастас Д. Хитров били търговци-манифактуристи. Марин п. Луканов отначало се занимавал с обущарство, а после се отдава на търговия. Иван Драсов, преди да отиде да учи в Писек (Чехия), бил манифактурист, Никола Цвятков се занимавал с медникарство, Генчо Сирков бил юрганджия и т. н.[29] Повечето млади хора, ловчанските революционери изпъкват като будни и просветени българи, които живеят с духа на новото време, който бе обхванал напредничавите среди на нашето общество. Получили възможното за времето си образование, мнозина от тях следят българските вестници и книги, които излизаха в Букурещ и Цариград. Проповедта на Левски да се създаде вътре в страната организация, която да подготви народа за въстание, намира пълен отзвук в сърцата на ловчанци. Идеята се възприема бързо и основите на местната организация се полагат веднага. Още на това събрание ловчанци избират ръководно тяло, в което влизат: Иван Драсов,[30] Марин п. Луканов, поп Кръстьо и Анастас Цочев Хитров, а според Д. Пъшков в избраното тяло участвувал и той.[31] Няма никакви данни за разпределяне функциите между отделните членове на ръководния съвет. Д-р Пар. Стоянов твърди, че тоя съвет е бил избран по-късно, при второто събрание на ловчанци, което станало подир 15 дена и след завръщането на Марин поп Луканов и Иван Драсов от Влашко, където двамата дейци

бяха отишли да се „запознаят по-отблизо с организацията и да се убедят дали действително имало такава силна организация“.[32] В случая д-р Пар. Стоянов се основава на спомените, според които след първото събрание у ловчанци надделяло благоразумието, и те решили да изпратят двама делегати във Влашко, за да проверят думите на Апостола, който им казал, че в Румъния „има хора“, които ще „помагат на делото“.–Всички пригърнаха тази идея, съобщава Марин п. Луканов на д-р Пар. Стоянов, но решиха да проверят най-напред дали е така и затова бяха упълномощени другарите Марин п. Луканов и Иван Драсов. Те отишли в Гюргево с препоръка от Васил Левски при Георги Живков, Иван Кършовски и Д. Горов и се убедили, продължава д-р Пар. Стоянов, че има хора да помагат на делото. Ходили и в Букурещ при Любен Каравелов на ул. „Вергулуй“ до българската черква, при Пандурски и др. ... Отишли и в Плоещ при хаджи Параскева (ловчалия) и при един габровец–Райчо Гърнев. Като се убедили, че всичко е наред, върнали се в Турно Магурели при Данаил Хр. Попов... Оттам през Никопол се завърнали в Ловеч и решили да работят сериозно за освобождението на България.[33] Това е всичко, което Марин п. Луканов съобщава за мисията, с която ги бил „натоварил уж“ Левски след първото събрание в Ловеч, където ги и дочакал да се завърнат. Въпреки ясния и категоричен език на това съобщение, съмнително е дали то изчерпва цялата истина върху мисията на двамата ловчанци. Какво е целял самият Апостол с това пратеничество, ще видим по-късно. Тук ще отбележим само, че мисията на Марин п. Луканов и Иван Драсов трябва да се отнесе не към първото, учредителното събрание на ловчанци, както твърдят спомените, а много по-късно.[34] В черновата на своята дописка до в. „Свобода“ Левски бележи на Каравелов, че подробности относно работата в България му съобщава „въ писмата съ г-да Братія Марина и Ивана“.[35] Черновата няма дата, но самата дописка е датирана от 23 януари, а е обнародвана в „Свобода“ на 13 февруари 1871 год. (II, бр. 7). Следователно двамата пратеници са заминали за Влашко не през май 1869 год., както следва да заключим от спомените, а в началото на 1871 год. Но тъй като Каравелов се оплаква, че получил твърде късно дописката,

много е вероятно той да е поставил произволно датата ѝ. Но и в тоя случай мисията не е могла да се състои през 1869 год., защото в. „Свобода“ започна да излиза от октомври 1869 год., а в началото на септември с. г. до края на май 1870 год. Левски бе във Влашко.

Двамата пратеници обаче са заминали още по-късно. На 11 април 1871 год. Апостолът пише на Данаил Хр. Попов: „Писмото ви отъ 23 мар. 1871 съ Муратооглу (двамата пратеници отъ Ловеч, н. б.) който на отивани при вази, намира същото писмо въ Плевенъ; и друго пакъ отъ вази отъ 1 Апр. се съ Муратооглу, които получихъ на 6 Апр.“[36] Тия няколко реда сочат сравнително най-вярно времето, когато двамата ловчанци отиват във Влашко. Писмото на Данаил Хр. Попов от 23 март 1871 год. Драсов и Луканов намират в Плевен, и то „на отивани при вази“, което ще рече, че двамата пратеници са тръгнали през Плевен за Влашко един-два дена след датата на споменатото писмо, макар да има известна възможност да са тръгнали в същия ден, на 23 март. Следващото писмо на Д. Хр. Попов от 1 април Апостолът получава заедно с първото на 6 април „се съ Муратооглу“, което ще рече, че двамата пратеници са се завърнали в Ловеч на същата дата 6 април. Следователно, заедно с пътя, пратениците са се бавили във Влашко около 12 дена: от 24–25 март до 6 април 1871 год.[37]

От Ловеч Апостолът се отправя за Тракия. „В. Ив. Левски замина от тука и отиде за о д в а т ъ“, пише Марин п. Луканов на Христо Иванов. Най-прекият път за „отвъд“, т.е. за Тракия, води през Троян.[39] И самите троянци в своите спомени отнасят първата поява на Апостола в града им към 1869 год.[40] Георги Димитров на свой ред твърди, че през втората си обиколка Левски, заедно с Христо Сяров, минал през Троян и се озовал в Карлово, откъдето през Калофер отишел в Стара Загора.[41] Най-сетне и от спомените на Ив. Ат. Фетваджиев се вижда, че без да се бави много в Троян, Левски е прехвърлил Балкана и поел пътя за Карлово, щом като през първата половина на май е бил в Калофер. „Един ден надвечер, в първата половина на май 1869 год.“, разказва споменатият калоферец, „дойде у дома сестричето на съседа Иван Г. Мархолев – Донка, и ме повика у тях. През комшулука веднага отидох. На двора

у Иванови под вишнята на зелената трева седяха: Иван, Никола Дели Стоянов, Христо К. Бродинов, доктор Д. Николич – забягнал австрийски сърбин,[42] и един друг непознат. Те любезно ме поканиха при тях. Само непознатият бе навел глава и някак се подсмиваше. Преди да седна, Иван ме попита не познавам ли момъка. Отговорих му, че и аз се мъча, ама не мога. Тогава момъкът издигна глава и ми каза: „Не помниш ли кога се запознахме миналата година във Варна на Провадъолувата фабрика?“ Едвам тогава се сетих, че пред мене стои Левски. Почерпиха ме ракия и взех мезе от киселото мляко, сложено при тях“.[43] От разговора, който двамата познайници подхващат, Иван А. Фетваджиев узнава между другото, че делото, което Апостолът едва бе подхванал, успява, но изисква труд и постоянство.

Предадохме по-голяма част от този спомен, за да се види с какви подробности Иван Ат. Фетваджиев, който до края на живота си се радваше на голяма и свежа памет, помни датата, когато се е срещнал с Левски в Калофер – първата половина на май 1869 год. Наистина датите са най несигурният елемент в спомените, обаче в случая тази дата, запомнена с толкова подробности, се оказа фатална за Фетваджиева: на тая среща той дава тескерето си на Левски, за да може да избяга, тъй като турците били подушили, че е дошъл в Калофер, и всеки момент кърааса можел да долети и обсади градеца. Покъсно, при случая с палтото на Апостола в Сопот, това тескере попадна в ръцете на властта, турците уловиха Ив. Ат. Фетваджиев като собственик на тескерето и след дълги мъчения и разкарвания по затворите, благодарение на ходатайства и подкупи, го освободиха едва на 17 декември 1871 год.[44] След всичко това, което Ив. Фетваджиев преживява, не можем да допуснем, че той може да греши в установяване датата на тая съдбоносна за него среща.

След като прехвърля Балкана, Левски по всяка вероятност е бил открит, та не е могъл да остане по-дълго време в Карлово и затова поема пътя за Калофер. Тука, за да избегне преследването и се движи с по-голяма сигурност, той взима тескерето на Ив. Ат. Фетваджиев и, без да се бави, заминава за Казанлък. „Отидох в Карлово“, разказва Фетваджиев, „каитих тескерето и около

7–8 часа по турски се върнах в Калофер, дето приятелите ми чакаха с голямо нетърпение. Още същия ден Левски и Ив. Мархолев тръгнаха с талига за Казанлък".[45] Тука Апостолът не се бави. В града и околията му турският елемент има надмощие, та и по-късно водачът на националната революция не можа да намери благоприятна почва за своите идеи.

От едно писмо от началото на 1872 год. узнаваме, че Апостолът е поддържал известни връзки с видния казанлъченин Димитър Папазоглу. „Вы сте ся разговаряли", обръща се той към казанлъшкия големец, „съ него (В. Л-ый) много пъти за работы-ты на това прѣдпріятіе, за което испонапрѣдъ сте му давали и голѣмы надѣжды че ще бѫдете едни огъ ягкы-ты работници на това дѣло още сте го и насърчяли да слѣдва намѣреніето си а отпрслѣ (не знамъ по какви причини) сте нѣкакъ отстранявали". Интересът на Папазоглу към революционното дело отслабнал. За да го привлече наново към него, Апостолът му загатва за постигнатите успехи и, понеже го счита за „единъ отъ добры ты Българскы сынове, кои-то можятъ много да помогнѫтъ на отечеството си", той му изпраща уставопроекта да го прегледа и даде „споръдъ мнѣніе-то си бѣлѣжкы писменны за удобреніе или неудобреніе". Накрая писмото завършва с желанието на Ц. комитет „да съобщы работѫтѫ на още нѣкои лица въ градътъ ви (Казанлъкъ, н. б.) и въ околностъ-тѫ, нъ като нѣма добры свѣденія още за кой какъвъ е, и В. Л. като му прѣрорѫчва Васъ за такива, който познавате и можете да вършите какъ-то Ви е Богъ научилъ, но пакъ споръдъ правилата и законъ тъ".[46]

От Казанлък Левски е взел направо пътя за Пловдив или пък е минал през Стара Загора и Чирпан. Като държим обаче сметка за по-сетнешния му маршрут, повероятно е да е тръгнал направо за Пловдив. Към 23–24 май той е вече в столицата на Южна България. „Прѣди 6–7 дни заминѫлъ оттука дяконъ-тъ", пише Найден Геров на Христо Георгиев от 30 май 1869 год., „и както тука, така и насѫдѣ, отдѣто е миналъ, е показвалъ прокламацинѫ еднѫ на Блъгарскый языкъ за Блъгары-ты съ печятъ отъ „Привръмено Българско Правителство", а другѫ на Турскый язикъ за Турцы-ты; нъ и отъ двѣ-ты е ималъ само по еднѫ, та гы е показвалъ, а не е оста-

вялъ отъ тѣхъ нидѣ. Азъ ги видвахъ. Турскѫ-тѫ не можяхъ да прочетѫ, а Блъгарската не чини, праздна работа, и мя е страхъ да не ся излъжѣтъ нѣкой простодушни да ся поведѫть, та и тии да теглятъ и на други белѫ да докаратъ. И друго шюпе ми дава нѣчто. Дяконъ-тъ, дѣто ходи, все иска да му даватъ и пары за харашлѫкъ, та да не бы да лъже хората само да зима пары!“[47]

Отношението на Найден Геров, цели две десетилетия (1857 – 1876) руски консул в Пловдив, към делото на Левски, което бе още в своето начало, не се различава от това на Христо Георгиев. Подобно на своя приятел от Букурещ, и Геров гледа на замисления от Левски план за освобождение като на „празднa работа“, която „не чини“. И той като Хр. Георгиев се съмнява в нравствените подбуди на Апостола, когото подозира, че може „бы лъже хората само да зима пары“, като изпуска из пред вид съображението, че избраният начин бе най-неподходящ за една такава цел. Найден Геров не можеше да посрещне другояче делото на Левски, защото и той като старите не вярваше, че народът може сам да извоюва своята свобода, а разчиташе преди всичко на могъщата помощ на Русия.

В Пловдив Левски намерил, според Ст. Заимов, „една шепа младежи, с които сложил началото на революционната организация в града: братя Търневи, Димитър Матевски, Андон Балтов, Костаки Доганов, Григор п. Божков, Душко х. Деков, Андон Фесчията, Андон Книговезеца, Нягол – съдържателя на Гаваз хан и др.[48]

Във връзка с посещението на Пловдив от това време и срещата на Левски с Найден Геров спомените разказват следната случка. Срещу Великден, преоблечен като турчин, Левски се скрил в дома на Герова. На самия Великден обаче, според обичая, пловдивският паша направил официално посещение на руския консул в града по случай Паскалието. Пашата дошел тържествено, с голям ескорт от войници и стражари, които се разположили из помещението на консулството. Едни отишли в кухнята, гдето се намирал преоблеченият Левски, с когото повели разговор. След малко, за най-голяма изненада на домакина, кафето поднесъл самият Левски. И докато гостът пиел кафето си, „прислужникът“ на кон-

сула чакал смирено до вратата, за да поеме празната чаша. Когато пашата си отишъл, Геров упрекнал Апостола за безразсъдната му постъпка. Последният обаче не бил на това мнение и изтъкнал на Герова съображенията си, които са го накарали да възприеме този начин на действие: „Когато влязоха заптиите и войниците в кухнята и започнаха да разправят за баш-бунтовника на царщината, аз трябваше да вляза в разговор и да ги насърдча в усилията им да турят ръка на такъв голям неприятел на държавата. А когато кафето беше готово, за да избегна по-нататъшния разговор с тях, намерих за най-благоразумно аз да поднеса кафето, защото в случая никой, а най-малко пашата, не можеше да предполага, че слугата на руския консул, който му поднася великденско кафе, е самият Левски".

Споменът за тая случка се приписва на Мария Ив. Ев. Гешова, по баща Никола Пулиева, първа братовчедка на съпругата на Найден Геров. По онова време, като ученичка в Пловдив, тя живеела в дома на Герова и присъствувала на разговора му с Левски.[49]

Ще оставим на страна ония положения в този разказ, които са мъчно допустими в отношенията на един консул и представителя на държавната власт. Ще отминем и обстоятелството, че през 1869 год. Великден се пада на 20 април, а Левски е бил в Пловдив към 23–24 май. Не е изключено описаното събитие да е станало в друго време и при друга някоя среща на Левски с Герова. Спомените от детските години трудно могат да възстановят даден момент от миналото, който да бъде верен във всички подробности. При това става дума само за една случка из живота на Апостола, поразила въображението на младото момиче, а не за редица от събития, когато мемоаристът и сам има възможност да се усъмни и провери някои и други подробности от своите спомени. Най-сетне, както в по-голяма част от спомените за Левски, така и в тоя случай, някои подробности отразяват наслоения от по-ново време. Безсмъртният образ на Апостола расте непрестанно във времето и в съзнанието на отделния българин и за съвременника на оная епоха става трудно да отдели непосредствения спомен от чутото и научено впоследствие. В заключение по тоя повод ще отбележим, че в повечето спомени, които разкриват ге-

роизма на Апостола, неговото самообладание и ловкостта, с които излиза невредим от най-трудни положения, е станало присъщо на българския дух сам да твори. Сякаш голата истина и действителният епизод не са достатъчни сами по себе си да изразят подвизите на Апостола, та фактите се пресъздават и често пъти легендата се внушава като историческа действителност и оживява в съзнанието на поколенията като истинска случка. Това творчество, което започва от първите години след освобождението, продължава и днес, ще продължи и утре, защото неговите извори лежат във възторга и култа към личността и делото на Апостола. И напълно естествено е в култа на тая обич фактите да се претворяват, понякога дори да се съчиняват, а истините да изглеждат по-други. Далеч сме от мисълта да твърдим, че в тия спомени фактите винаги са изместени от легендите, а действителността е отстъпила мястото си на мита. Но дори и когато описваните събития отговарят на действителността, те не всякога са предадени достатъчно правдиво, което обстоятелство нарушава изключителната цялостност на Апостоловата личност. В много от тия спомени липсва дълбочината на неговия дух и завладяващата простота на неговия гений. И сигурно в повечето случаи той би постъпил по-другояче, само както нему е присъщо: по-просто, но по-естествено и, следователно, по-правдиво и по-дълбоко. Ето защо и страхът на мнозина, които мислят, че легендите около името и личността на Левски не бива да се докосват, за да не би, като се освободят от романтизма, да изгубят своята красота, власт и сила, е лишен от всяко основание. Истинското злато увеличава своя блясък, когато се почисти от праха. Подобно на него и образът на Левски, освободен от наслоенията на романтизма, ще сияе още по-ярко, защото ще свети с ненакърнимия блясък на своето собствено величие.

Известно време Левски се мае в Царацово при своя предан приятел бай Иван Атанасов – Арабаджията, в чийто дом намира винаги най-сигурно убежище,[50] а в началото на юни се озовава в Перущица, където учителствувал неговият другар от първата легия, Петър Бонев. Според Ив. П. Кепов, Левски пристигнал в Перущица, като кираджия със сив кон, натоварен с два сандъка

сапун. Той отседнал в къщата на Петър Бонев, който го запознал с по-първите свои другари и съмишленици: Георги и Ат. Тилеви, Костадин х. Танков, Калофер Спасов, Рашко Куртев, Дафо Гичев, Н. Иванов и др. „Семето на революционния дух", благодарение дейността на Петър Бонев, „било отдавна хвърлено, имало и нещо сформировано",[51] та без особени усилия били положени основите на местния комитет.

Освен Перущица, Левски обикаля и други някои от съседните на Пловдив селища. По това време, според уверенията на спомените, той посещава и Пазарджик, където известно време бе учителствувал Петър Бонев, който сигурно му е препоръчал близки и доверени хора в града. При това и сам той бе подготвил почвата за революционна работа.[52] В Пазарджик Левски пристига заедно с бай Иван Арабаджията и отсяда в хана на Червен Стоян. Първото събрание имало осведомителен характер и се състояло в дома на Никола Ръжанков. Освен домакина присъствували още Миху Стефанов, както той сам твърди,[53] Ст. Консулов и Петър Горанов от Батак. Събралите се пазарджичани решили да мине някой ден и друг, за да се проагитира идеята за едно по-голямо събрание, на което да се положат основите на революционната организация в града. Това събрание се състояло в дома на Миху Стефанов. На него се озовали повече хора, и то от всички махали на града: Георги и Ст. Консулови, Михалаки Величков, Петър Бонев, Стоян Акрабов, Пене х. Величков, х. Рашко х. Илиев, Петър Димов, Кузма п. Томов, Никола и Ив. Ръженкови, Ноно Атанасов, Петър Манчев, Михо Стефанов и др. На това събрание се слага началото на местната революционна организация. За председател бил избран Георги Консулов, а за секретар – Миху Стефанов.[54]

През юни, и то по всяка вероятност към края на месеца, Левски пристига в Карлово. В подкрепа на това твърдение говорят не само спомените на карловци, но и произшествието с палтото на Апостола, което става през първата половина на юли в Сопот. Вероятно, след като е напуснал Пазарджик, той се е върнал в Пловдив и оттук е поел пътя за Карлово. Известно време се мае из селата в Карловско, където има познати и приятели, и към края на юни или началото на юли се озовава в

родния си град. Основаването на местния комитет се помни живо от съвременниците. Ганьо Н. Маджерецът, в чийто дом Левски отседнал, известил близките и приятелите му, за които неговото завръщане в Карлово е било винаги истинско събитие. Учредителното събрание се състояло в местността „Млатишумка". Между чудно хубавите кътове около Карлово „Млатишумка" заема едно от първите места. Източно местността се мие от водите на Стара река, а западно граничи с потока Сулуврач. Хубавото време давало добро настроение на карловските бунтовници, които се движели на групи и по различни пътища, за да не будят подозрение. Сборният пункт бил клонестият орех в пазвите на „Млатишумка" – място запазено и уединено, което Левски сам избрал. Групата, която се насочила към „Балабановия мост", се състояла от Стефан Странски, Георги Савов (Минката), Илия Миланов, Васил Караиванов, Никола Гичев и Петър Попов. След тях пристигнали Васил Платнаров и Ганьо Н. Маджерецът.[55] Още не били изпушили цигарите, когато Левски се задал от срещуположния бряг, прескочил леко реката и се озовал при младите съзаклятници. Подир няколко минути компанията била вече на определеното място под ореха. Левски обяснил целта на събранието и изтъкнал необходимостта от съставяне на революционна организация, след което прочел прокламацията на привременното правителство. Всички присъствуващи посрещнали с възторг идеята на своя бележит съгражданин и сложили началото на местната организация в града. За касиер бил избран Васил Караиванов, за секретар – Илия Миланов, а за приемане и изпращане на кореспонденцията – Васил Платнаров.[56] Все тъй предпазливо, на малки групи, карловските революционери тръгнали по различни посоки за града. Не изминали обаче и стотина крачки, и „Млатишумка" екнала от гласа на Левски, който запял:

Искам, мамо, да те видя — но знамето ме не оставя
и вси мили у дома, — до кой час ще мога до. [57]

Апостолът обикаля Карловско и в началото на юни. През първата половина на месеца той е в Сопот, където без малко не попада в ръцете на властта. Ловкостта му

помага да се измъкне невредим, обаче палтото му остава в ръцете на полицията, за която той става най-опасният враг на държавата. Пръв предава случката с палтото Найден Геров в едно свое писмо до Христо Георгиев от 18 юли 1869 год: „Преди нѣкой день Василий Левскый (Дяконъ-тъ) ся намиралъ въ Сопотъ, и нѣкой си смъкналъ сюртука му отъ гърба, че ужъ былъ краденъ, та го занесълъ въ Карлово на забитина. Тамъ намѣрили въ джобоветы на сюртюка прокламациія, печяти отъ восъкъ и нѣколко тезкерета, отъ които едно е на нѣкой си момъкъ от Калоферъ. Той момъкъ сега е затворенъ тука. Бастисвали са и нѣкои кѫци въ Карлово и Калоферъ да търсятъ, нъ ничто не сѫ нашли. Дяконътъ ся е загубилъ, и кѫдѣ е отышълъ, не ся знае..."[58]

Почти по същия начин предават случката Захарий Стоянов и Ст. Заимов, а в по-ново време – Никола Станев и Васил Караиванов, като прибавят само името на похитителя на палтото, Иван Цочев, и някои други несъществени подробности.[59] Общото в твърденията на споменатите автори е, че това произшествие е станало съвсем случайно и че палтото било откраднато от собственика му, Иван Цочев, преди известно време от приятели на Левски. Никой от посочените автори обаче не е сметнал за нужно да обясни защо Левски се явява край Сопот с чуждо, и то с крадено палто, една непредвидливост мъчно допустима за него, и защо се е оставил да му вземат така леко палтото, когато знае, че в джобовете на същото се намират тескеретата му. Според Георги Димитров, Васил Йонков дал палтото на Левски още в Турно Магурели. На Йонков го бил оставил сопотненецът Ганчо Редактора, в чието кафене в Сопот го бил забравил Иван Цочев. Когато Ганчо Редакторът ликвидирал с кафенето си в Сопот и заминал за Влашко, отнесъл и това палто.[60] Васил Караиванов в своите спомени разправя, че след време запитал самия Апостол „защо ни е убилъ причинителя на тая катастрофа". Отговорът, който получил, обяснява отчасти съображенията на Апостола да избере тоя начин на действие: „като ималъ прѣдъ видъ", бележи В. Караиванов, „чи около него са намирали доста работници", той не искал да става „повече гюрултия".[61]

По-убедително и по-правдиво предава това събитие Иван Фетваджиев. От своя другар в карловския затвор, Митко Даскала, Фетваджиев узнал, че преди 3–4 дена карловският мюдюрин повикал Иван Цочев от Сопот, който (както и Митко Даскала, н. б.) също бил запрян за дълг (3,500 гр.) и му обещал, че, ако узнае де се крие Левски в Карлово, Сопот или другаде, ще му изплати всичкия дълг. Мюдюринът бил узнал от вярно място, че Левски наново бил дошъл по тези места. Иван Цочев се съгласил и бил пуснат на свобода. След 2–3 дена той узнал, де бил Левски, и известил мюдюрина, който веднага дал своите разпоредби. Наскоро след това едно заптие в Сопот издебнало Левски край една градина и без малко не го хванало. В сборичкването Левски стрелял с револвера си и сполучил да се изкопчи и побегне, но палтото му останало в ръцете на заптието.[62] Взетият трофей бил отнесен в Карлово и предаден на мюдюрина. В джебовете властта намерила три тескерета, между които било и това на Ив. Фетваджиев, и три восъчни печата: единият бил старозагорски, другият – одрински, а третият – на Мустафа паша (Свиленград).[63] Изглежда, че не са липсвали прокламации и други някои книжа, от които турците са могли да добият вярна представа за новата дейност на Левски. Властта настръхнала. Цялата полиция била вдигната на крак.[64] Иван Фетваджиев бил арестуван незабавно, а сам мюдюринът с голяма стража обкръжил родната къща на Апостола. Обърнали всичко наопаки. Не пропуснали да прегледат дори дърветата и лозата. Същото претърсване извършили и в дома на зетя му Андрея Начев, но не намерили нито сина, нито майка му. По това време Гина Кунчева била в дома на Ив. Фурнаджиев. Оттук я подкарали към дома на свещеника Христо Х. Марков, където я арестували. По пътя мюдюринът, кипнал от гняв, ударил плесница на изтерзаната жена и поискал незабавно да предаде сина си на властта. Оскръбленията и мъката прелели търпението на майката: „Аз искам от вас сина си“, отговорила тя, вие го прокудихте и го направихте да не може да се прибере. Кажете кому е сторил нещо лошо, та го прокудихте, а сега го искате от мене!“.[65] В душата си тя била уверена, че щом мюдюринът беснее, той не е успял да постигне целта си. И тази увереност давала сила на нейната смелост.

Обезпокоен за близките и приятелите си в Карлово, Левски сигурно ще е намерил време и начин да ги предупреди още преди разкритията на власта, за да вземат някои предохранителни мерки. Васил Караиванов дори съобщава, че, когато запрели майка му в къщата на поп Христо, Левски се обадил твърде наскоро през прозореца, който е на мутвака, видял се с майка си и с някои другари и заминал за Калофер да обади за станалото, за да вземат мерки и се предвари опасността, която заплашвала Иван Фетваджиев.[66] Едва ли обаче Апостолът е имал възможност да изпълни последното си намерение. В такъв случай Ив. Фетваджиев сигурно би изтъкнал това обстоятелство и сам нямаше да бъде изненадан с арестуването си, което му идва като гръм от ясно небе. При това следите на Левски, след като той напуща Карлово, не водят за Калофер.

След произшествието с палтото, за известно време, докато властта загуби дирите му, Левски се крие или в Балкана, или, както твърдят някои, в скривалището си при метоха в Сопот, от където през Карлово поема пътя за Дъбене.

Като става дума за Сопот, нека отбележим, че тука Левски е имал не само съидейници и приятели – Гьока Павлов, Иван п. Станев и др., но е образувал и революционен комитет, в който са влизали: Фратьо Попов, Никола Иванов, Ср. П. Стойновски, Тодор Кошников Спицерина, Иванчо Колев Куйков, Иван х. Спасов, Аврам Вълков Тенекеджията, отец Рафаил, игумен на мъжкия манастир в града, и дякон Богослов.[67]

В Дъбене Апостолът отседнал в дома на даскал Лило. Двамата приятели останали на задушевен разговор почти до зори. След редица безсънни нощи Левски решил да остане в Дъбене и да прекара деня в почивка и сън. „За нощуване бил поканен в „одаята", в която, за да се влезе, трябвало да се мине през стаята, гдето бил оджака." „В тая стая", разказва Георги Станев, „даскал Лило се затварял със своите най-интимни мисли. На един стол Левски видял сложено евангелието, в което се клели дъбенските ратници: поп Минчо (Мина), Лило Митев, Нено Ив. Ламбов. На стената до иконостаса висяла покачена кама с бели чирени, а в долапа, добре заключено, се потайвало шишането. Левски

хвърлил поглед на евангелието и си легнал".[68] Но и този ден Апостолът не можал да спи: без малко той не попаднал в ръцете на турците. Благодарение на своето самообладание и безстрашие той успял да напусне невредим Дъбене. Г. Станев описва живо тоя случай, който ние ще предадем накратко. Скоро след като Левски бил заспал, в селото пристигнало съвсем неочаквано едно отделение конни заптии, които отседнали в къщата на даскал Лило. Вестта за пристигането на неканените гости бързо се разнесла из селото. Потерята имала заповед да хване Левски, за когото било донесено на властта, че кръстосвал селата по долината на Стрема. Даскал Лило видял още отдалеч потерята и изтръпнал. Той пратил братовчеда си да посрещне турците, а сам се втурнал развълнуван в стаята при Левски. „Издадени сме!" били единствените думи, които смутеният домакин можал да каже.

Опасността действително била голяма. Всеки миг заптиите могли да нахлуят в стаята. В първия миг Левски не виждал друг изход, освен да влязат в борба с нападателите. И затова казал строго на приятеля си: „Вземи пушката! Ние със сила ще си пробием път!" В следния миг обаче той взел друго решение. Планът за действие бил скроен тутакси. Даскал Лило излязъл, за да вземе необходимите мерки за доброто посрещане на гостите, а Левски надянал овчарски дрехи, обул цървули, привързал едното си око и, с тояга в ръка, бавно и спокойно минал на няколко крачки от заптиите, които били вече насядали и започвали да правят „ракѫ–кефѝ". Болният овчар минал през двора и поел пътя за Сопот, където щял да го прегледа д-р Кокошков.

Даскал Лило си отдъхнал. Но когато турците довършили богатата трапеза, едно от заптиетата се усъмнило да не би овчарят да е „баш комитата", когото са тръгнали да ловят. Разбира се, даскал Лило отрекъл най-решително изказаното подозрение. Заплахите не го смутили. Тогава началникът на отреда заповядал на хората си да възседнат конете и потерята полетяла към Сопот.

Тука обаче Левски не се бавил много: хвърлил овчарските дрехи, облякъл се като турчин, завил дебела чалма около феса си, задянал едно каче сирене и се за-

пътил на пазар в Карлово. Когато потерята завардвала изходите на улицата към планината, Левски бил вече в Карлово.

Даскал Лило, смутен и измъчен, взел пътя за Карлово, където „от дюкян на дюкян и от познат на познат" искал да узнае какво е станало с Апостола, „но всеки вдигал рамене, защото нищо не знаел". А когато видял да се задава откъм Сопот конният отред от заптии, той изтръпнал. „Хванат е!" помислил си даскал Лило и едва не изгубил съзнание. В този миг обаче сред навалицата един полунаведен турчин, чиято чалма се спущала чак до веждите, с каче на гърба, блъснал учителя с лакета си и го изхокал на турски: „Сап бе, гяур, не видиш ли, човек минава!" Даскал Лило въздъхнал с облекчение и смирено се отдръпнал настрана в знак на покорност пред турчина.

Подир няколко дена Левски напуснал Карлово. Неустрашимият Апостол поел „най-чистият" път: той вървял по петите на потерята, която била изпратена от Пловдив, за да го улови на всяка цена – жив или мъртав. Из пътя той се присъединил към нея и влязъл в града заедно със своите гонители.

Иван Фетваджиев, който по това време лежи в Пловдивския затвор, на свой ред потвърждава, че от Карловско, където се крие известно време след произшествието в Сопот, Апостолът се озовава в Пловдив. „Измина се доста време", разказва Фетваджиев. „Аз лежах в затвора. Привикнах му донякъде. Почти всеки ден ме посещаваха калоферци. Една сутрин рано ме повикаха от стаята. Бяха дошли някои приятели да ме видят. Отидох до дебелите дървени пречки на вратата и що да видя? Мъдрят се Левски и Иван Мархолев; придружаваше ги надзирателят на затвора, арнаутинът Мустафа чауш, който знаеше много добре български. Аз се смаях. Дадоха ми симид и грозде и ми казаха много здраве от Калофер. На Левски и окото не мигаше, че се намира сред Пловдивския затвор. Той беше облечен в хубави европейски дрехи, с чиста бяла яка – същ търговец от Куршумли хан. Поговорихме малко и приятелите ми си отидоха. И тям и мене се искаше много и много да приказваме, но Мустафа чауш слухтеше всяка наша дума. С очи се обяснихме, доколкото можахме. От тогава аз вече не видях Левски".[69]

От Пловдив Левски се отправя за Сливен, като минава през Чирпан и Стара Загора. И двата града се намират на пътя му. Но независимо от това обстоятелство, Атанас Илиев твърди, че се запознал с Левски в Стара Загора през август на 1869 год. Запознал го Христо Сяров в местността „Бадемлик", Апостолът го поздравил от Гр. Божков и Ат. Балтов от Пловдив.[70]

В Чирпан, заедно с учителя Янко Кочев, който пръв възприел „новата вяра", Левски свикал тайно събрание, на което положил основите на революционната организация в града. В организацията влезли хора от всички обществени среди: хаджи поп Димитър Коларов, Георги Данчев Зографинът, Михалаки хаджи Стамов, Бончо хаджи Савов, даскал Пенчо Минарето, даскал Иван Късабаджакът, Жеко Касапинът, хаджи Теодосия Праматаринът, Иван Янакиев, даскал Димитър Караорманецът, даскал Киро и др.[71] Според Никола П. Събчев, Левски посетил за пръв път Чирпан през 1869 год. и слязъл в дома на Георги Данчев. С Георги и Никола Данчеви, иконописци от Чирпан, той се познавал още от Сопот, където двамата братя зографисвали манастиря „Св. Тодор". „Но из града само Стойо Филипов придружавал и развеждал Апостола",[72] бележи Никола П. Събчев. Споменатият историк на Чирпан изрежда и други някои сподвижници на Апостола в града: Душо х. Деков, Наньо Нецов, Аврам х. Данев, Теньо Колев, Наньо х. Иванов и Костадин Колев.[73]

В Стара Загора Левски, според уверенията на Ст. Заимов, разчитал на старите си познанства. Д. Илков потвърждава, че той е положил основите на революционната организация в града през 1869 год.[74], но не посочва нито месеца, нито обстоятелствата, при които е станало това събитие. Начело на местната организация, според същия историк, застанал Кольо Ганчев. Имената на останалите членове на организацията обаче той не съобщава. Според Ст. Заимов, Левски дошъл в Стара Загора като търговец на агнешки кожи, слязъл в хана на братя Димитър и Георги хаджи Дечеви и чрез Георги х. Дечев свикал на тайна среща своите по-близки съучастници. Срещата станала в къщата на Кольо Пантата. „Някогашните школски волнодумци", повествува Заимов, „брадлета пустнали, мустак засукали, та бившият послуш-

ник на хаджи Василий едвам можал да ги познае. Едни от тях търговци станали, други – кундуржии, френктерзии, трети – учители народни, а четвърти се запопили. Тайната среща била извънредно сърдечна..."[75] На тая среща било сложено началото на революционната организация в Стара Загора. Следните съзаклятници уверили Апостола, че са готови да умрат за свободата на България: Никола Ганчев, Пенчо хаджи Славов, Петър Иванов, Георги Коларов, Стефан Иванчев, Теньо Милошев, Стефан Сливков, Ст. Михайловски, братя Д. и Г. хаджи Дечеви, братя Жекови, Слави Ламбуров и учителя Наньо Тодоров. Към тия лица Г. Димитров прибавя: П. Т. Сахатчи, х. Лазо х. Генов, Пенчо Минев – учител, Коле Райнов, Георги Михайловски. Отначало председател, според Г. Димитров, е бил Иван Нейчев, а после – Ст. Сливков; касиер на комитета е бил Н.Стоилов, а секретар – Хр. Шиваров.[76]

Пътят на Апостола за Сливен минава през Нова Загора. Сведенията за революционната дейност на тоя град обаче са крайно оскъдни и недостатъчни. Според В. Мавродиев, единствен изследовател на миналото на града, основаването на революционния комитет в Нова Загора е тясно свързано с основаването на комитетите в Стара Загора и Сливен. В такъв случай обаче основите на комитета в Нова Загора са били положени през лятото на 1869 год., а не в края на декември 1870 год., както допуска В. Мавродиев, който набоява пет известни посещения на Апостола в града[77]. Според същия автор, в местния комитет са участвували следните новозагорци: Атанас Богданов, Атанас Драгиев–учители; Михо Влахът–шивач; Руси Георгиев Киспитлийски, Атанас Папазов–бакали и Михаил Кирков–свещеник.[78]

През август Левски е вече в Сливенско. „Василъ около Сливянъ",[79] съобщава Иван Кършовски на П. Хитова в писмото си от 31 август 1869 год. „В Сливен Левски е имал много приятели и преданни нему дейци по делото", бележи д-р С. Табаков, но дава подробности само за ония посещения на града, които Апостолът прави през 1871 – 1872 год. Според същия изследовател, найблизък човек на Левски в Сливен е бил Сава Райнов, а най-виден член на местния комитет – Тоньо Куртев. За основатели на сливенския комитет Георги Димитров

посочва следните революционери: Иван П. Тодоров, Г. П. Тодоров и Сава Райнов, а по-късно влезли още: Теньо Стоянов, Константин Г. Колев, Сава Геренов–учител, Иван В. Ханджиев, М. Икономов, А. Узунов и М. Греков.[81]

Сливен е крайният пункт на Апостола през втората му обиколка. Оттук той вече се насочва към Дунава, като обикаля селата и градовете на север от Балкана. Неговият маршрут на връщане обхваща по всяка вероятност градовете: Елена, Търново и съседните нему селища, Трявна, Габрово, Севлиево, Ловеч, Плевен и Никопол.[82] Данните за обратния път на Апостола са още пооскъдни и недостатъчни.

Сведения за първото посещение на Елена няма. П. С. Кършовски, без достатъчна сигурност, основавайки се вероятно на Ст. Заимов, отнася това посещение към 1868 год.[83]

Според спомените на тревненци, Левски дошъл за първи път в града им в края на април 1867 год.[84] По това време обаче той току-що бе преминал Дунава с четата на П. Хитова. Михаил Димитров пръв изтъкна, че Левски „не е могъл да бъде към края на април в Тревна". Но като приема твърдението на спомените, че тогава се избира Трявна за център[85], Михаил Димитров заключава, че все пак това посещение е станало през 1867 год. и че, като избира Трявна или по-скоро Тревненския балкан за стратегически център, Апостолът все още се намира под влияние на четническата идеология на Раковски.[86] Няма и не може да има спор, че през 1867 год. Левски плава изцяло във водите на хайдушкия романтизъм. Твърдението обаче на Цаньо Захариев, че той го придружавал до Търново, където го запознал с Ник. Кабакчиев, с когото Левски обиколил сетне Лясковец и Оряховица, ни кара да мислим, че това посещение на Трявна е станало сигурно през 1869 год. Официалното основаване на Тревненския революционен комитет става, както ще видим по-късно, през 1871 год., когато Апостолът, заедно с Ангел Кънчев, посещава за втори (според Цаньо Захариев – за трети) път града. Основите на революционната организация обаче Апостолът поставя още при първото си идване в Трявна. Затова и в писмото си до Христо Иванов от 6 септември

1869 год., с което свиква на събрание в Галац представители от организацията в Търновско, той включва и Трявна между градовете, които трябва да изпратят свои представители във Влашко. Ще прибавим обаче веднага, че макар първите революционни ядра да бяха като всяко начало в твърде сурово състояние, Тревненският комитет и след 1871 год. не можа да достигне една по-голяма степен на организационно развитие.

Освен съобщението на Цаньо Захариев, други непосредствени спомени за посещенията на Апостола в Търново преди 1870 год. няма. В това отношение авторите, които са изследвали началото на Търновския комитет, не са отишли по-далеч от Заимова. Така, според Хр. Марков, Левски още през 1868 год. е основал местния комитет, който Христо Иванов възобновил в 1870 г.[87] В първия комитет, според същия изследовател, влезли: Отец Матей (Миткалото), Иван х. Димитров – търговец бакърджия, Джоро Момчев – търговец, Христо Караминков –халачин (Малкия), Филип Симидов, Н. Гарибалди, Тинко Добрев – казанджия, Аврам Петков – касапин, Стефан Манев и Панайот Върбанов (Бисмарк) – бакалин. Според Тинко Добрев, чиито спомени дължим на гимназиалния учител Ст. Добрев, в Търновския комитет са влизали още: Йордан Инджето – работник, Никола Кабакчиев – казанджия, Никола Кръстев, брат на Ж. Момчев и Ст. Стамболов.[88]

Много е вероятно първите връзки на Апостола със старата столица да датират още от 1868 год., но основите на местната организация той е положил най-рано към края на втората си обиколка. Данните, обаче, изнесени от Христо Иванов, който се прибира в Търново в началото на 1870 год., не говорят в полза на това предположение. „Писахъ на вс. Л.“, бележи той в своите спомени, „чи ази останахъ за малко време въ тарново ако и нужно да се ходи, и ази да трагна да шатамъ по болгарія той ми отговаря и казова по добре е да останешъ въ търново щото немами человекъ никакъвъ въ него градъ да работи а ази самъ доста да обикалямъ но само трябова по градищата и селата, и ази като мо пріехъ пісмото и разбрахъ сичку тогази ази решіхъ веки чи ща остана в търново, но макар и да бехъ са пазарілъ то като видехъ чи за друго место е нужно то ази

пакъ щехъ да издимя като други патъ а сега стояхъ въ търново и полека лека удушіхъ и спічеліхъ единъ пріятель на име Хр. Симидовъ. Станами нія веки съ него да работимъ и като тогосъ оногосъ по доказахмі и намеріхме още едно момче на име Хрісто Халачето (Хрісто буніто (Малкия н. б.) го казватъ търновци), съ тяхъ закачихъ да работя за въ касабата, а за по ванъ Хрісто Халачето, и полека лека спічеліхме едного мажа оче матея монахъ голема полза прінесе на търновските села той като свещенно лице още и по ванъ вретъ дето ѝ отишалъ добра работа е свършялъ".[89]

Най-сетне и сам Апостолът в посоченото вече писмо от 6 септември 1869 год., с което свиква на събранието в Галац представителите на част от организацията в страната, дава да се разбере, че в Търново и Габрово той не е можал да състави организационни единици през втората си обиколка. „Пріятелю", обръща се той към Христо Иванов в това си писмо, „като щомъ видите писмото ми беззабавно да пратите Саввата въ Лясковецъ при Марина Станчова, който ще обади на бай Тодора, да доди безъ друго въ Галацъ, а преди да потегли да отидѫтъ да повикатъ отъ Трявна едного, и отъ Сливенъ, а който ще доде отъ Трявна нека повика и отъ Габрово едного, когото познава, ако има нѣкой отъ Търново и отъ тамъ нека дойде".[90]

Христо Марков на свой ред признава, че в Габрово „формален комитет с председател, подпредседател, касиер и пр. не е имало до 1875 год. Тази формалност обаче не е пречила на габровци да бъдат и те добри работници в революционното поле. По-видни от тях били: Н. Саранов, Г. Бочаров, Пенчо Пастомпиров, Хр. Топузанов, Тотьо Иванов, Хр. Конкилев, Г. Кръстников и Асен Каменов".[91] Споменатият автор обаче не посочва времето, през което са работели тези дейци.

Към края на своята обиколка, а не в началото ѝ, както се приемаше досега, Апостолът полага основите и на революционната организация в Лясковец. Първите членове на комитета били: Марин Станчов, Марин Христов Цонзаров, Димо х. Вълчев и свещеник Никола Гинев.[92] Моско Москов описва подробно това събитие: „Един петъчен ден Левски пристигнал с една татарска кола в Горна Оряховица, с дисаги пълни с прокламации. В Горнооряховския хан го запитали откъде иде и какъв

е. Той казал, че иде от Румъния и събира добитък. Към 10 часа той пристигнал в Лясковец. Спира при Арабаджиева и го запитва где живее Марин Станчов. В това време Марин бил наблизо, та му го посочили. Левски се приближил към него и го запитал: – Ти ли си Марин Станчов? Дошъл съм да ми изплатиш една полица.

– Аз работя със свои пари и нямам никому да давам нещо, – отговорил Марин. – Ако ме дириш за друго нещо, да идем в дюкяна да си поговорим насаме.

Марин често срещал и добри и лоши хора; често бил шпиониран, често се обръщали към него за помощ и сведения много народни хора, затова бил готов всякого да посрещне и изпрати.

– Да се отстраним, – казал Левски, – имам да ти кажа нещо.

Двамата се изкачили на хаета и седнали на одъра.

– Провождал ли си човек преди няколко време в Букурещ по някоя работа? – попитал Левски.

– Не съм известен за това, нито зная нещо.

– Не се плаши, – му казал Левски и му се открил.

Левски имал сведения за Марин Станчов, знаел го за народен човек, затова побързал да мине на темата, която интересувала и двамата. Преди да тръгне за Лясковец с Левски запитал Калчо Пасков, който живеел тогава в Бялград, какъв е Марин и може ли да му се довери. Пасков отговорил, че Станчов е народен човек и Левски може да има пълно доверие в него. Свикали следните лица: Петър Кьорчев, Марин Цонзаров, поп Никола Гинев, Димо х. Вълев и Тодор Делипенчев, все махаляни и съседи на М. Станчов.

В една низка, потулена стаичка, покрай малка маса, седял Левски с горепоменатите лица и заседавали. Левски обяснил на всички присъствуващи целта на идването си, описал положението на България под турците и посочил средствата, чрез които българинът ще може да се отърве от това положение. Думите му били убедителни, според сведенията на останалите неколцина от оная епоха хора, всички се развълнували, трогнали и дали клетва и обещание, че ще се жертвуват за делото на България и ще се заловят за оръжие, щом настане часът. След това се заклели, че ще пазят тайна във всичко и се разотишли.[93]

Що се отнася до Севлиево, Никола Ганев не посочва датата, когато Левски за пръв път е посетил града като организатор. Според същия изследовател, той не е основал в Севлиево революционен комитет, а е имал само съчувственици и познати. Споменатият автор обяснява тоя факт като резултат на въздействието, което са оказали върху севлиевци събитията от 1868 год.: сраженията на Филип Тотя при Върбовка и на Хаджи Димитър и Стефан Караджата при Канлъдере. Екзекуциите, които са последвали след тия събития из близките села, са повлияли на духа на севлиевци. При това в града българите са били почти наравно с турците, а в околията от 30–40 села само 5–6 са били български, останалите са били чисто турски. Все пак Н. Ганев допуска, че Левски е имал един кръжок от младежи, които му съчувствували и дори се вдъхновявали от неговите бунтовнически идеи.[94] Между тях той споменава: иконом Марин Софрониев – ловчалия, поп Никифор, братя Симеонови Бояджиеви: Димитър, Пеньо и Никифор, д-р Стойчо Христов, братя Спиридонови, поп Недеви и Тодор Данооλу. Че в Севлиево все пак е имало нещо формирано, се вижда и от джебното бележниче на Апостола, в което при една сметка той е зачеркнал името на града, за да го запише с псевдонима му – „Кючук ме.търновалѫ."[95] „Тоя интимен кръжок, посветен от Левски в тайната на бунта", както вярно бележи Н. Ганев, „не е можал обаче да еволюира и се разрастне до степен на формална революционна организация – до комитет, и след обесването на Левски скоро заглъхнал".[96]

През Ловеч и Плевен Апостолът се завръща в изходния пункт на своята обиколка – Никопол. На 26 август той минава Дунава при Турно Магурели и, без да се бави, през Александрия заминава за Букурещ. Сведения за неговото завръщане във Влашко дава Т. Ковачов в две свои писма до П. Хитов от 2 до 5 септември 1869 год. „За В. Левскій ви явихъ преди една седмица, че замина за Александрія атлия, той е миналъ отъ Т."[97] „Левскій дойде отъ панаиря...", съобщава Ковачов във второто си писмо, „идеше отъ големото село (вероятно Търново, н. б.) отиде презъ Александрия за големото село" (Букурещ, н. б.)[98] На 16 септември Ковачов за трети път предава това известие на Хитова: „В. Левскій премина коненикъ и замина за големо-то село..."[99]

ГЛАВА ДЕСЕТА

БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ

През своите две обиколки из България Левски имà възможност да влезе в широк и непосредствен досег с народа, да прецени неговата готовност за борба и да установи окончателно пътя, който трябва да следва освободителното движение. През първата си обиколка той се осведоми за състоянието на духовете и ликвидира с надеждите си за едно по-бързо въстание по пътя на общото, „стихийно“ надигане на народните маси. През своята втора обиколка Левски излезе с една определена програма всред народа и тури начало на първите революционни организации. С това се установи и най-сигурният път за постигане на крайната цел: организацията трябваше да се разрастне, да обхване целия народ и да проведе националната революция.

Проникнат от съзнанието за изключителната роля на вътрешната организация, която единствено можеше да осигури успеха на едно народно въстание, Левски се завърна във Влашко с установено мнение по всички въпроси, които емиграцията би повдигнала във връзка с неговата работа. От друга страна самото съществуване на организационните единици вътре в страната „му даваше сила да настоява на своето мнение и да бъде категоричен във всяко отношение“.[1] Той не говореше вече от свое име: „зад гърба му стоеше народът в България“.[2] Облегнат на него и изпълнен с вяра в своя успех, той желае сега да обедини усилията на цялата емиграция за доброто на делото. Затова и неговата първа грижа при това му идване във Влашко е да убеди емиграцията в правотата на своето дело и в необходимостта да се следва избрания път. „Нали додохъ нарочно изъ Българско да ви представя народното мнение на простіятъ и ученіятъ ни народъ въ Българско“,[3] пише покъсно Апостолът до група дейци във Влашко, като разкрива по този начин целта, с която се озовава в Румъния, приключвайки своята втора обиколка.

В изпълнение на тая си цел Левски свиква на 25 септември събрание в Галац, на което трябваше да при-

съществуват и представители от вътрешността на страната. „Господинъ Христо! да забѣлѣжите на Саввата добрѣ да имъ кажи“, нарежда той чрез Хр. Иванов, „че трѣбва на 25 септемврія да се намѣрятъ въ Галацъ безъ друго, както и віе ще бждите, безъ друго и като пристигяите въ Галацъ, да ся управите при казакъ Георгя; тъй сжщо ще забѣлѣжите и на другитѣ; а пъкъазъ ще стоя да чакамъ въ Турно Магурели; и който пристигне по-напредъ въ Галацъ, да ми телеграфира до Данаила Хр. Поповъ“.[4] Апостолът държи за датата, на която свиква събранието, и затова предупреждава представителите да имат пред вид времето, с което разполагат и се явят без закъснение на определеното място. На същата тая дата в Галац бе свикано учредителното събрание на Българското книжовно дружество, и никой не би подозирал, а още по-малко би преследвал хората, които отиват на това събрание. Наистина, „организационният гений на Левски не би могъл да измисли по-удобно време от това“.[5]

Трябва да отбележим, че когато през 1869 год. неколцина български учени, книжовници и общественици основаха Българското книжовно дружество в Браила, което после се разви в Българска академия на науките, същата година по почин на Дим. Ценович, посетне касиер на Българския централен революционен комитет, в Букурещ се основа клон от Книжовното дружество, което се състоеше само от спомагателни членове. Апостолът стана член на клона в Букурещ и на списъка на членовете фигурира под „№ 38: В. Д(якона) Левски“.[6] А под брой 53 от 3 януари 1870 год. настоятелството му издава разписка за внесените от него 22 франка и 70 бана „пожертвованіе“ на Българското книжовно дружество.[7] Левски смята за свой дълг да вземе участие в това „всенародно учреждение“, чиято единствена цел е: „разпространение на просвѣщението между народа“ и която намери своя практически израз в следната програма : да обработва и усъвършенствува българския език, „нашата словесность“ и история.[8] Очевидно, Левски има едно много по-широко схващане за целите и средствата на народната борба, което надхвърля границите на неговата пряка задача. Той не остава глух на просветните стремежи на своя народ и обхваща подема на национал-

ната борба в неговата цялост. „Покойният В. Д. Стоянов многократно ми е разправял", съобщава неговият син Д. В. Стоянов, „че измежду борците от революционната група Левски е правил от всички едно щастливо изключение: той винаги е високо ценил и се е отнасял с най-голямо внимание и почит към дейците от културно-просветната група".[9]

Макар и да бе погълнат всецяло от мисълта за освобождението на своя народ, Левски не подцени нито за момент голямата роля на науката и образованието, най-свидните блянове на юношеските му години. И когато по-късно той се обръща с упрек към образованите дейци всред емиграцията, между които, според него, той „е най-простият", у него не говори неудовлетвореното самолюбие, а съзнанието, че от образования се изисква повече характер и по-голяма преданост към делото. С това разбиране за интелигента ще трябва да си обясним и думите му, които намираме в едно от неговите последни писма: „Защото въ много работи нашите учени ми са не аресватъ".[10] Апостолът не изневери до края на своя живот на големия култ, който хранеше към образованието и въпреки изключителните си грижи и необикновени условия на дейност, той следи с жив интерес всяка значителна проява на нашата култура от онова време[11]. Събранието, което имаше за задача да изработи окончателно устава на Книжовното дружество, се откри на 25 септември в Галац, но още на следния ден, „поради нѣкои непедвидени причини, се премѣсти в Браила и тамъ всѣки день до края на поменѫтий мѣсецъ държа редовно заседанията, дордето свърши благополучно задачата си",[12] съобщава В. Д. Стоянов. Той не казва причините за преместването на събранието от Галац в Браила, но от протокола се вижда, че те са били от чисто формално естество. Изглежда, че сам Левски не е присъствувал на тия заседания, тъй като и той е подписал пълномощното, което букурещките българи дават на Д. Ценович и Л. Каравелов, за да ги представляват на учредителното събрание на дружеството в Галац[13]. При наличността на това обстоятелство най-реално е да приемем, че той не е отишел в Галац и че свиканото от него събрание в тоя град не се е състояло. По всяка вероятност пратениците от България, по една или друга при-

чина, не са могли да дойдат, и срещата, която Левски е искал да уреди с представителите на емиграцията, не се е състояла.[14] Той сам е трябвало да отстоява „мнението на простіятъ и ученіятъ народъ въ Българско", което по всичко личи, не се е посрещнало с особено съчувствие от страна на емиграцията, та се вижда принуден да остане във Влашко, за да „продължи настояванията си и да убеждава емигрантите в необходимостта да приемат новата тактика".[15]

По-късно в едно свое писмо Левски „рисува твърде ярко картината на онова, което става в средата на емиграцията през есента на 1868 год."[16] С болка на душата той разкрива в тая картина действителното състояние на българската емиграция, която идейно беше все тъй раздробена както и в миналото и още не бе превъзмогнала себе си. След като изтъква, че е дошел „нарочно изъ Българско", за да им представи „народното мнение ... върху което цѣла година мнѣнія давахме", Апостолът продължава: „Нали сте вія горнитѣ? Помните ли всичкитѣ си думи? които азъ ги имамъ и забелязани; и срѣщу кои съмъ противостоялъ. Като се поразглѣдатѣ въ миналото отъ краятъ (началото н. б.) въ работите си до сега в Влашко, кой съ кого ся е турилъ на работа, та отъ кой денъ, до кой денъ е вървяло като жаба презъ угаръ, послѣ хайде пѣкъ еди кой си води сръбска политика, та не бива съ него да се работи, други руска, трети турска, ето ти и обнародване въ вѣстниците, ту тоя оногози, онзи тогова, най-послѣ доде и на дуелъ даса поканатъ; срѣщу такава нашитѣ българи го казватъ говна и помия. Азъ при тія комедій въ година врѣме до нейде стояхъ да глѣдамъ и казахъ ви нѣколко пѫти: нѣмаме хора въ Влашко и станахъ та си додохъ въ Българско".[17]

През целия този почти едногодишен престой във Влашко – от 26 август 1869 год. до 26 май 1870 год. – Левски, както се вижда от споменатото му писмо, „води безконечни спорове" със застъпниците „на различните идейни течения сред младите и се старае да наложи своето мнение"[18], което е вече и мнение на дейците в България. Усилията на Апостола в това отношение са били отправени в следните главни посоки: 1. „да спре всяка ненавременна акция, която само би попречила на поде-

тото дело; 2. да убеди емиграцията в необходимостта от здрава революционна подготовка на народните маси“[19]; 3. да наложи на съзнанието на младите идеята, на която той бе историческият изразител: подготовката на народното въстание „трябва да се извърши единствено по пътя на вътрешната революционна организация“[20]; и 4. да постигне единство и съгласие между представителите на отделните течения в емиграцията, които иска да обедини в името на една единствена политика, изхождаща само от чисто българските интереси.

В същото време Левски, както справедливо бележи Ал. Бурмов, който вникна най-дълбоко в тоя момент от живота на Апостола, „трябваше да защищава своята нова идеология, която е вече идеология и на вътрешните дейци, от нападките и на дуалистите, и на привърженицитe на незабавната революционна акция, че дори и от федералистичните блянове на Каравелова, който вече бе успял да си спечели привърженици. Бранейки своите разбирания от всички“, продължава същият изследовател, „Левски се опитва да работи с тази или онази група, без да подчертава предпочитанията си. И когато най-сетне потокът от взаимни обвинения и несъгласия му дотяга, той решава да се върне в България“.[21] „Брате“, пише по-късно Левски на Иван Кършовски, като не скрива мъката си от неспособността на емиграцията да се обедини в името на народното дело, „тамкашны-тѣ ви работи като ма смутиха, и за менъ друго нѣмаше кво, защо-то азъ тамъ мѣжду всичы ви бѣхъ най-простиатъ! И съ думи нѣможахмѣ да се разберемъ; тогава мойы-ѫтъ пътъ бѣше да си са вьрна за въ Българско и да си работим както ни стига умътъ, че отъ васъ кому-то са хареса да вьрви съ насъ, той ще ни се обади и ный ще го пріемемъ...“[22]

И все пак усилията на Апостола да убеди емиграцията въ правотата на своето дело не отиват напразно. Безконечните разисквания и спорове с идейните течения от кръга на младите го сближават постепенно с групата на Люб. Каравелов и Дим. Ценович, която възприема неговите идеи и му дава своята подкрепа и сътрудничество. Каравелов и другарите му първи от емигрантите схванаха историческата необходимост на Апостоловите идеи, присъединиха се към неговото дело и с това до-

принесоха за издигането на престижа му всред народа. Сближението между Левски и Каравелов бележи несъмнено един важен момент в развоя на освободителното дело, който трябва да се изясни във възможната пълнота.

Както е известно, Каравелов започна своята дейност в Букурещ с един остър разрив със старите. Поканен от тях за редактор на вестник, той, още преди да излезе първият брой, непосредствено след пуснатата обява, намери, че неговата програма е съвършено променена и се отказа от всяка съвместна работа с старите. „Азъ никога не съмъ билъ чуждо орудие", обръща се той към своите сънародници, „никога не съмъ продавалъ свойтъ народъ, и за това се отказвамъ отъ онова обявление и, извѣстявамъ сѣкий българинъ да не приписва горѣреченото обявление мене".[23] Това жестоко обвинение към старите ще трябва да се обясни с ненавистьта на Каравелова към официална Русия, която въплощаваше за него самата реакция, на чиято помощ за освобождението на България не се надяваше и на която отричаше намесата в живота на балканските християни.[24]

От друга страна омразата на Каравелова към турците, която се засилваше от убеждението му, че те по природа съ ограничени, жестоки и не подлежат на културно развитие, защото са сковани от фанатизма на своята религия, го направи непримирим враг не само на чорбаджиите, но и на дуалистите. „Ако има днесъ такъвъ бѫлгаринъ", пише той в една своя статия, „който да проповѣдва съединение между турцитѣ и бѫлгаретѣ, то тоя бѫлгаринъ е или безъ мозѫкъ, или помия, или лѫже и турското правителство и бѫлгарете, за да напълни кесията си."[25]

Най-сетне за Каравелова с неговата култура бе очевидно, че прибързаните и изолирни действия са осъдени предварително на неуспех. И още в първия брой на „Свобода" той дава да се разбере, че е за една посистемна и цялостна борба. „Цѣлта на „Свобода", заявява Каравелов, „е да защищава бѫлгарските интереси и да показва на бѫлгарскиятъ народъ пѫть, по които трѣбва да вѫрви, за да може по-лесно да достигне до своето нравствено сѫвършенство и до своята политическа независимость".[26]

С тия свои схващания Каравелов още в началото на установяването си в Букурещ се откъсва от идейните течения на старите и на дуалистите и заема едно по-самостоятелно място всред българската емиграция, като застава по-близко до кръга на младите. При това, макар да бе живял далеч от България и да влизаше сравнително по-късно в освободителното движение, благодарение на авторитета и името си, той заема веднага първо място в редовете на емиграцията.

Тия именно схващания на Каравелова заедно с голямата му култура и идейна установеност, го сближиха с Апостола. За Левски Каравелов бе не само голям писател и даровит публицист, не само редактор на единствения революционен български орган по това време, но и напредничав и краен радикал. И, естествено, той предпочете него пред всички останали, въпреки значителното различие в техните политически светогледи.

В една от миналите глави ние изтъкнахме различния и самостоятелен път на тяхното идейно формиране. Различието между двамата обаче е по-дълбоко и иде да потвърди по един несъмнен начин схващането, че Каравелов и другарите му приеха идейните и тактически разбирания на Апостола, които примириха със своите възгледи. Трябваше да мине доста време, за да се види, „че онзи", както сполучливо бележи Михаил Димитров, „който е имал куража да реализира такава смела мисъл, е имал и ума да я роди – делото на Левски е негово лично дело и в самата му помисъл, не само в изпълнението му. Делото на Левски", продължава същият познавач на нашето политическо възраждане, „бе от такъв размер, щото заимствуването тук нищо не би помогнало. За такова дело трябва да израстне човек. Левски израстна за това дело чрез самото дело." Като има пред вид, че за външни влияния върху Левски може да става дума, само доколкото те улесняват вътрешното му развитие, Мих. Димитров продължава: „Левски живееше изключително с и за революционното дело, така че бихме могли да кажем неговият път на развитие бе сливане с това дело. Бурята на нашето освободително движение издига на недосегаема висота Левски; оттука той видя най-добре пътя на това движение. Чрез организацията, която създаде, той успя да възпита полити-

чески цяло едно поколение. Творецът на такова дело не може да бъде прост изпълнител на чужди планове и идеи. За делото на Левски е необходима оригиналност и дълбочина на цялата натура на този, който го върши. Защото то предполага осъзнаването му в неговата цялост и далечни сетнини, предполага това, което означават с думата историческа интуиция: усет за трудния му път и в същото време чувство за величието му."[27]

Прочее, цялото досегашно развитие на Апостола разкрива по най-очевиден начин самостоятелния път, по който той изгради своята идеология и дойде до новите си тактически разбирания. Както видяхме, той основа първите революционни комитети съвсем самостоятелно и преди да се бе видял с Каравелова, който дойде във влашката столица, когато Апостолът бе вече заминал за втората си обиколка из България. При това не трябва да се изпуска из пред вид, че отначало Левски не отделя Каравелова от останалата интелигенция на българската емиграция във Влашко. В посоченото вече писмо до Райчо Попов той пише: „Пріятельо! Питашма познавамлита! Какъ не! и вази и г-на Панайота, Райнова, Живковъ, Кръшовски, Д. Ценова, Каравелова и пр. и пр... нали сте вія горнитѣ," за които той дошел „нарочно изъ Българско", за да им представи „народното мнение."[28] Явно е, че в числото на тези, срещу които е противостоял, Левски поставя и Каравелова. От това писмо ясно личи, че в началото на безконечните спорове във Влашко Левски е трябвало да убеждава еднакво и Каравелова с другите в правотата на своето дело и в необходимостта да се възприеме неговата тактика за борба.

Апостолът нарочно им припомня миналото, за да отхвърли и настоящите им упреци, че бил попаднал под пълна зависимост от Каравелова: „Като ни приписвате, че ужъ отъ него (Каравелов) чакаме програма, закони, печати и не знамъ какво си? съ една дума отъ него (Каравелов) са вода? отворете си очите хубаво въ писмата ни, по кой редъ искаме тія работи..."[29] Това писмо, в което Левски още на едно място подчертава своята независимост от Каравелова, представлява интерес изобщо за отношенията на Апостола с емиграцията след създаването на вътрешната организация. Върху него ние ще се спрем подробно по-късно. Тука трябва да подчертаем,

че макар и датирано от по-късно време, когато авторитетът на Апостола се бе издигнал над всички, споменатото писмо, както читателят и сам се е убедил, има доказателствено значение и за времето, което Апостолът прекарва във Влашко, полагайки всички усилия да убеди емиграцията в необходимостта да последва избрания от него път.

До края на 1868 год. Каравелов още не бе се проявил като политически деец на българска почва. Той влезе в освободителното движение едва на следната година. Току-що пуснат на свобода от Будапещенския затвор, той отправи към българския народ един позив, в който разкри една съществена черта на своя политически светоглед. „Мои братя," обръща се Каравелов в тоя позив към сънародниците си, „само тоя народъ може да бѫде робъ другиму, който стои по-низко съ образованието си отъ своя господинъ".[30] И той не може да посочи друга по-съществена причина за робската неволя на българския народ освен недостатъчното му образование. Затова според него, „за да достигнатъ бѫлгарете до своите цѣли, тѣмъ сѫ нуждни по напредъ отъ сичко училища и книги",[31] защото „само непрестанното вѫрвене напредъ, само денонощното бдение въ великиятъ храмъ на науката даватъ човѣку право съ честь да носи своето велико име „човѣкъ", въ противенъ случай той е равенъ съ добитакътъ, който живѣе само физически, а не нравствено." За Каравелова „днешниятъ вѣкъ е вѣкъ на образованието и напрѣдокътъ."[33] И когато по-късно възприема революционните възгледи на Апостола, той примирява идеите на просветителя с тия на революционера.

Докато в брой 12 на „Свобода" той поддържа, че „сѣки единъ бѫлгаринъ трѣбва да разбере пѫрво: че сѣки единъ народъ трѣбва да работи самъ за себѣ си, т. е. да приеме на себѣ си главнитѣ старания и тогава ужъ да тѫрси отъ другиго сѫчувствие или частна помощь; второ, че свободата са не харизва, а са зима," още в следващия брой на вестника се вижда, че революционерът у Каравелов не е преодолял просветителя: „Ние често слушаме да говорятъ едни, че бѫлгарите трѣбва сега-за-сега да се вематъ за оружие и да се освободятъ по-напрѣдъ отъ турскиятъ бичъ, па послѣ да

гледатъ за своето умствено богатство, т. е. за своето развитие и образование; че барутътъ е сега по-потрѣбенъ отъ мастилото, а пушката – отъ книгата. Други говорятъ, че бѫлгарите трѣбва да се грижатъ само за своето умствено развитие и образование, защото тия всѣкога ще победатъ своитѣ противници нравствено. Но и двѣте мнѣния сѫ прави, а въ сѫщото врѣме неправи."[35]

Каравелов се колебае между двете схващания през цялата своя публицистична дейност до момента на кризата, която настъпва у него през 1874 год.: „Отъ учебнитѣ книги зависи твърде много... Но и тука ще да ни отговорятъ: „Вие казахте, че дорде бѫлгарскиятъ народъ не бѫде свободенъ административно, то нашите училища нѣма да напреднатъ". Ние това и сега признаваме и не отказваме са от своите думи, но по-добре е нѣщо нежели нищо."[36]

В това непрестанно колебание между просветителя и революционера Каравелов сам вижда противоречието, в което изпада, и затова се мъчи да синтезира двете гледища: „За насъ безъ свобода", изповяда той, „нѣма образование, а безъ образование – свобода".[37] На тая почва изниква у него и култът към духовната, нравствената свобода. Истинското освобождение, според него, ще настъпи, когато народът се освободи не само политически, а „когато се освободи отъ своята простота и незнание, отъ своите стари суевѣрия и допотопни нрави", защото тогава той ще бъде „свободенъ и духовно."[38] Тая съществена черта в светогледа на Каравелова, която отговаряше на неговия темперамент, изпъква като ръководна линия в политическите му схващания и иде да утвърди становището, че той „само временно можеше да застане на гледището на революционерите".[39]

Различието в политическите светогледи на Каравелова и Левски отива и по-нататък. Каравелов, който имаше съзнанието „да играе ролята на общобалкански деятел",[40] бе най-убеденият привърженик на идеята за балканска федерация. Според него християнските народи на Балканския полуостров „трѣбва да сѫставятъ една ягка либерална федерация, въ която сѣко племе да има свое вѫтрешно самоуправление, свои школи и свои домашни закони, но въ това сѫщо време един вѫр-

ховни парламентъ и една главна камера... който не мисли така той не е патриотъ и не желае добро ни на своятъ собствени народъ...[41] Бѫлгарското щастие", според Каравелов, „е свѣзанно съ сѫрбскиятъ и ромѫнскиятъ народъ, слѣдователно нашата свѣта обязаность е да се защищаваме единъ другиго и да преслѣдваме нашите общи неприятели – нашите интереси сѫ едни и нашата бѫдѫща история ще бъде една".[42] При това, не е без значение да изтъкнем, че Каравелов има особено предпочитание към сърбите: „Най-близъкъ народъ и най-пѫрви приятели на бѫлгарете сѫ сѫрбите, на които сѫдбата, интересите, надѣждите, цѣлта и пр. сѫ вѣзани съ нашите и ние сѣкога сме готови да умираме за тѣхъ, както и тие за насъ".[43]

Като не познаваше отблизо последните задружни действия със сърби и румъни, Каравелов бе чужд на горчивия опит на Левски и затова идеализираше тия отношения, а неговият федералистичен блян за обединение на балканските народи се явява до голяма степен не като „краен политически идеал, а като условие за освобождение на българския народ".[44] „Трѣба човѣкъ да бѫде слѣпъ или безуменъ да не разбере, че християнете, които живѣятъ на Балканскиятъ полуостровъ, само тогава могатъ да достигнатъ до своето благосѫстояние т. е. да освободатъ своите страни отъ чуждеземното иго и своите личности отъ сѣка една страна, когато тие тѣсно сѫединатъ своите сили и своите умствени способности и дружно като единъ човѣкъ да се завзематъ да разрушаватъ днешното здание и да съградатъ ново, което да има човѣшки образъ.[45] Нашето спасение е въ Дунавската федерация.[46] Щомъ славянските народности въ Турция и Австрия се споразумѣятъ, то тѣхното освобождение е свършено.[47] Съ турската войска ще бъдатъ въ състояние да се боратъ само сѫединените сили на Бѫлгария, на Ромѫния, Сѫрбия и пр.[48] Ние сме съгласни", признава Каравелов, „че безъ сѫюзници е невѫзможно да достигнеме своите цѣли и че безъ чия да е помощьние не ще бѫдеме в сѫстояние да са бориме съ османлиете; но да скрѫстосаме рѫце и да са надѣяме само отъ другиго е и безполезно и безчестно..."[49]

Явно е, че и в това отношение политическият светоглед на Каравелова се различава от този на Левски.

Докато Апостолът обляга българското освободително движение само върху собствените сили на народа, Каравелов „няма пълна вяра“ в самостоятелната акция на революционното движение и не смята, че то ще бъде „единствен и главен фактор за освобождението на страната“.[50] В това отношение, както справедливо бележи Мих. Димитров, „той се връща към онази фаза на българската политическа мисъл, която Левски току-що бе изминал: докато последният слага основите на независимо революционно движение у нас, Каравелов отново търси подпори за последното в балканските страни и главно в Сърбия“.[51] „Единствената причина, която ни дѫржи днесъ въ робство и неволя“, пише Каравелов, „е нашето неспоразумѣние съ славянските и християнските народности въ Турция и Австрия“.[52] За християните на Балканския полуостров, според неговото дълбоко убеждение, „трѣбва сѫединение, сѫединение и сѫединение, а когато бѫдатъ свободни, то сѣки ще получи това, щото му принадлежи“.[53] Очевидно, участието на Каравелова в революционното движение, както пръв установи Мих. Димитров, „не измести у него чисто политическите пружини на мислене и действуване“.[54] И като революционер той остана предимно просветител, теоретик и политик. Кризата, която настъпи по-късно у него, иде да потвърди по един безспорен начин изводите, до които дойдохме.

Трябва обаче да подчертаем, че Каравелов се приспособи към идеологията на Апостола, без да се откаже от своите идеи. Той по-скоро примири различията между двата светогледа и се стремеше да постигне известно единство между своите разбирания и схващанията на Левски. Този стремеж у Каравелова ще изтъкнем покъсно при подробното разглеждане програмите на централния комитет. Той обаче проличава твърде ясно и в споменатата вече дописка на Апостола до в. „Свобода“, която Каравелов, след основна преработка, помести в броя от 13 февруари 1871 год. От сравнението на черновата[55] с обнародваната дописка изпъква както приспособяването на Каравелова към идеологията на Апостола, така и настойчивостта, с която той държи на своите идеи.

Промените започват още от обръщението на Левски към редактора. Вместо него, Каравелов поставя следното за-

главие: „д. Л. (Дякон Левски, н. б.) Отъ балканскитѣ села, 28 януария“ и прибавя следната твърде характерна бележка: „Тая дописка, която е по неизвѣстни намъ причини стигнала до насъ твѫрде кѫсно, – е писана отъ едно такова лице, камъ което ние имаме пѫлно довѣрие: испѫрво, ние познаваме това лице като човѣкъ честенъ, родолюбивъ и дѣятеленъ; а второ, той въ продѫлжението на две-три години е обиколилъ цѣла България и ималъ е време да узнае народътъ и неговиятъ духъ, слѣдователно ние са радваме, че можемъ да украсимъ вѣстникътъ си съ неговата дописка“.

Увода на тоя свой публицистичен опит Левски започва с признание качествата на Каравелова като вестникар: „Бай Каравеловъ? вій като чисти (честен, н. б.) свободенъ вѣстникаръ български такъвъ (ви) показва и листать когото издавате“. Левски цени високо „Свобода“ и смята, че българите са били „честити чакъ отъ сега“ да се сдобият с вестник „пълно свободенъ“. Каравелов печати увода, като отстранява направените му признания, обаче приема оценката на Апостола за достоинствата на „Свобода“: „Ние никога не сме хвалили своятъ вѣстникъ и никога не желаемъ да го хвалимъ, и ако помѣстяваме горните нѣколко рѣда, то ги помѣстяваме изъ уважение къмъ дописникътъ ни“. Заедно с това Каравелов представя дописката като общ израз на мисли „отъ страна на сичките наши млади бѫлгарски юнаци, които познаватъ своите дѫлжности и разбиратъ що е свобода“, но прибавя веднага „че сичка млада, т.е. не чорбаджийска Бѫлгария раздѣлява (споделя, н. б.) нашите убѣждения“, един дележ, който Левски не прави и който е чужд изобщо на неговите разбирания.

Веднага след увода Каравелов дава заключителната част на черновата. След като изказва твърдото си убеждение, че няма сила, която да препречи пътя на народа към свободата, Левски пише: „И ній Българете отъ отдавна са напѫваме съ сичката си сила да викаме къмъ чіовѣчеството и свободата? всекидневните ни убійства, потурчванія на не врътните ни и грабнати деца отъ турчена, обечестіованието на девойките ни и на жените ни се отъ турчена, секидневно оплаквание е било съ кървави сълзи предъ европейските консули. На нашіятъ предрезналъ гласъ, никакавъ отзивъ, отъ никаде

за помощь, а напротивъ стават учители противъ назъ. Тогава де остава тяхното образованіе и чіовѣчество?... а, и се тѫй ли ще имъ плачемъ и да са надявами на тѣхните лъжи? не, намѣсто сълзи, сега леемъ куршуми а надеждата ніе на Правосѫдніятъ и (на) нашите мишци и ето че идимъ Г-нъ Ре(дакторе) прѣзъ вѣстникътъ ви да си представимъ народното мненіе прѣдъ свѣта".

Каравелов приема изцяло тези идеи на Апостола и предава посочената част от черновата в следния вид: „Думи и разсѫждения сѫ вече напраздни, защото за глухите е се едно, Гамбета ли говори или крава мука. Ножъ трѣбва да играе, – мастилото вече не помага! Ние викаме и протестираме, ние са плачеме и молиме за помощь; а турците ежедневно турчатъ малолѣтните ни дѣца, безчестатъ дѣвиците и псуватъ вѣрата ни и народностьта ни. Ние до сега очѣквахме отъ европейските сили помощь и поддѫржка; но праговете на консулатата са обливатъ сѣки день съ крѫвави сѫлзи, а нашето положение става по-тѣшко и по-тѣшко; отъ никаде никакавъ отзивъ, отъ никаде никаква помощь! Но още по-горчиво ни става на сѫрцето, когато видиме, че тия хора, отъ които ние очѣквахме помощь и спасение, сѫ станали днесъ Али-пашови учители и Фавзи-пашови хазнатари, и воспитават нови вѫлци за христовото стадо! Славяно-полаци–турски стражаре, французе–турски инжинери, ингелезе–турски дипломати, казаци-некрасовци–турска полиция, нѣмци–турски шпиони, маджаре–турски братия, чехи–турски музиканти! Ние са вече увѣрихме, че европейската ингелизска цивилизация, човѣческите нѣмски идеи, христиенските проповѣди на протестантите и пр. и пр. сѫ нищо друго, освѣнъ „стани, куме, да сѣдна". Франция служи намъ за огледало. Ние сме намѣрени да са не плачемъ вече никому и да не вѣрваме ни на единъ невиканъ приятель, ако само съ тоя приятель ни не свѣзва родственна свѣзка или просто интересътъ на отечеството. Доста сме се вече лѫгале! И така, на мѣсто сълзи и молитва, ние сме захванале да лѣеме куршуме, намѣсто пѫшкане и молене, ние точиме ножовете си; намѣсто праздните надѣжди които имахме отъ другите народности ние се отдаваме само на Бога и надѣяме се на своята собствена мишница". И все пак Каравелов прибавя и нещо свое: той държи и раз-

чита на тия народи, с които „ни свѣзва родственна свѣзка или просто интересътъ на отечеството“.

Без да си прави илюзии върху помощта на тия народи, Левски като голям реалист съзнава, че с общи усилия българи и сърби по-лесно биха постигнали своите идеали, затова пита в черновата на дописката: “Братіята ни сърби ще ли ни подадѫтъ рѫкѫ противъ общіятъ ни врагъ, та да знаемъ какво да работимъ и ній и тій, щото да не проливаме много кръвь“. Тоя въпрос обаче Каравелов свързва неразривно с идеята за балканска федерация, и дописката в тая част добива следния вид: „И така, ние желаеме да вѫзстанеме и да искаме на сила своите права, които ся така звѣрски потъпкани. Но ние желаеме още, щото нашите братия сѫрбе, черногорци, боснаци и ромѫни да не оставатъ назадъ, а заедно съ насъ да подигнатъ гласътъ си, защото нашето отечество е общо, а нашите цѣли еднакви. Военната тръба, която ще да ни провѫзгласи свобода, трѣбва да затръби отъ Пеща до Цариградъ“.

В различие от Каравелова, Апостолът ясно и решително очертава границите на целокупното отечество: „Че и нія сме хора и искаме да живѣемъ чіовѣшки да бѫдемъ свободни съ пълна свобода, въ земята ни, тамъ дето живее Българинътъ? въ Българія, Тракія, Македонія, па и отъ каквато и да е народность да живеятъ въ тоя нашъ рай, ще бѫдѫтъ равно-правни съ Българинътъ въ всичко“. Каравелов, комуто е скъпа идеята за балканска федерация, преработва дописката в тая ѝ част по следния начин: „Общественото мнѣние е днесъ такова, щото сѣка една народность, даже и турците, трѣбва да бѫдатъ свободни и да живѣятъ между назе като хора и граждане. На нашето знаме, което ща да бѫде забито на балканскиятъ полуостровъ, трѣбва да бѫдатъ написани само три думи: „Свобода и сѣкиму своето“. Ако ние, т. е. християнските народности на Балканскиятъ полуостровъ, искаме да вѫрвиме по правиятъ пѫть и да търсиме своята лична и народна свобода, безъ да вредиме на сѫсѣдитѣ си, то кой може да ни стане на пѫтьтъ?“

Знамето, което вдига Апостолът, обаче има по-друг девиз: „Ще имаме едно знамѣ“, четем в черновата, „на което ще пише, свята и чиста република? Сѫщото желаемъ и на Братія сърби, черногорци, ромѫнци и пр. да

не оставатъ слѣдъ нас. Въ едно и сѫщо врѣме да дадатъ гласътъ си".

Каравелов се въздържа да определи формата на бъдещия държавен строй, докато не се извоюва свободата. Затова заменя републиката на Апостола с идеята за балканска федерация, която за него е и необходимо средство за постигане на свободата. Той е съкратил и продължението на посочената част от черновата, в която Апостолът доразвива своята мисъл. „Врѣме е", пише той, „съ единъ трудъ да спечелимъ онова, което тръсили са и тръсатъ Братія французи, т. е. Млада Франція, Млада Росія и пр. Колко скѫпо? и съ какви загуби? Братъ брата да убіе сега е врѣме да преварим това зло?... втора борба?" Мисълта на Апостола е, защо да се дават втори път жертви, когато може наведнаж, с едни и същи жертви, да се извоюва и свобода и република. Споделящ някои ходящи тогава идеи, проникнали на Балканите чрез проповедите на Мацини, Апостолът изхожда от схващането, че същината на едно управление зависи преди всичко от неговата форма. Той е дълбоко и искрено убеден, че републиката е най-„свята и чиста" форма на управление, и загова тя израства в неговото съзнание като общобалкански идеал за бъдещето общежитие на християнските народи на полуострова. Наистина, Апостолът не разкрива съвсем ясно своето схващане за формата, в която ще се излее това общежитие, но очевидно той не е чужд на идеята за федериране на балканските народи. Като реалист обаче, който добре познава възможностите на момента, той предоставя нейното осъществяване на едно по-далечно бъдеще.

Прочее, въпреки различието в политическите светогледи на двамата водачи, трябва да подчертаем, че тяхното сближение бе естествено и неизбежно. Идеите на Апостола бяха повеля на времето, опитът ги бе наложил на съзнанието на масите, а здравият разум ги сочеше като най-висш момент в развитието на освободителното движение. Каравелов, който бе дошел в Букурещ, за да се посвети в непосредствена служба на народа, можà най-добре да оцени идеите на Апостола. Той ги възприе, като приобщи и своите възгледи към тях, и стана херолда на националната революция, на която служи с целия пламък на душата си и с всичкия талант на своето перо.

Последните месеци от пребиваването си във Влашко Левски прекарва в Букурещ, където често се среща с Каравелова и Д. Ценович. В забележка към едно писмо на последния от 13 май 1870 год. Левски известява П. Хитов да не пише „на Ковачова нищо", а в края на джебния си бележник записва датата, на която в Букурещ починал брат му Христо – 9 април 1870 год. „чяса $11^{1}/_{3}$ по европейски".[57]

Липсват сведения за тия срещи на Левски с Каравелова и Ценовича в Букурещ, но несъмнено по това време двамата водачи поставят основите на Българския революционен централен комитет. Към първите дни на април 1870 година Централният комитет е вече един исторически факт.

Доскоро се приемаше, че Левски и Каравелов са основали Централния революционен комитет в Букурещ през есента на 1869 год. Първият биограф на Апостола не посочва изрично времето, когато е бил основан комитетът, но дава да се разбере, че е било наскоро след преминаването на Левски във Влашко.[58] Стоян Заимов, у когото хронологията е в най-хаотично състояние, отнася основаването на Централния комитет след завръщането на Апостола във Влашко от втората му обиколка, която споменатият биограф приключва на 25 март 1869 год.[59]

Д. Т. Страшимиров в своята „История на Априлското въстание" приема, че „с завръщането на Каравелова от Австрия или Бялград, лятото на 1869 год. революционният кръжок в Букурещ е бил съставен. Левски, въодушевен за работата, се развъртял по влашките градове..., а към края на годината или вече в началото на следващата 1870 ще да е минал в България... Ободрен от първите стъпки, той скочил в 1871 год. до Букурещ и там, в обществото на Каравелова, двамата революционери, при взаимна оценка на спечеленото решили да положат основния камък на един български революционен комитет".[60] В своя последен труд Страшимиров поддържа, че „като почнем от 8 декември 1868 и след 25 февруари 1869 год. до 27 март с.г. можем да приемем за дифинитивно начало на новата революционна организация", обаче пълното оформяване на Централния революционен комитет той отнася и сега към 1871 год.[61]

Никола Станев и Ив. Г. Клинчаров, без да посочат основанията си, приемат, че Централният комитет е основан през декември 1869 год.[62] Най-новият биограф на Апостола, Иван Ормандживев, не определя точно датата, когато е бил основан Българския революционен централен комитет, но явно е, че и той го отнася към есента на 1869 год. и то след 5 ноември, когато започва да излиза в. „Свобода".[63]

Ал. Бурмов установи най-вероятната дата, на която Левски и Каравелов са положили основите на Българския революционен централен комитет. Споменатият изследовател отнесе началото на комитета към първите дни на април 1870 год., и съображенията, които изтъкна, затвърдиха това схващане.[64]

След втората си обиколка Апостолът остава почти цяла година във Влашко, защото не можà за кратко време да убеди емиграцията в „необходимостта да приеме неговите идейни и организационни разбирания, нито пък можà да създаде някакъв организационен център, в който да обедини революционните елементи във Влашко за планова работа в името на свободата".[65] Ако Централният комитет беше основан още през есента на 1869 год., както се приемаше до сега, Левски нямаше да губи скъпото си време във Влашко, нямаше да прекарва там почти цяла година, а щеше да замине веднага за България, за да се заеме с голямата организационна работа, която му предстоеше. При това няма данни, които биха ни дали що-годе основание да приемем, че комитетът е съществувал още преди април 1870 год. Наистина Каравелов говори за централен български комитет още в края на декември 1869 год., бр. 8 на „Свобода", като съобщава, че в разстояние на една седмица редакцията получила много писма, в които я известявали, че „Турското правителство е испроводило цѣло стадо шпионе въ Бѫлгария, Ромѫния и Сѫрбия ... за да тѫрсатъ Бѫлгарскиятъ централенъ комитетъ и ... и да се постараятъ да сѫединятъ тоя комитетъ съ комитетътъ цариградски". Това известие обаче не е достатъчно, за да приемем, че в края на 1869 год. Централният комитет е бил вече основан. „Турското правителство или Али паша", продължава по-нататък Каравелов в същата статия, „не така лесно ще достигне цѣлта си, защото централниятъ

бѫлгарски комитетъ има въ главата си нѣколко драма мозѫкъ и твѫрде добре знае кому да открива своите дѣйствия и своите планове и кому не". Първото впечатление от тия редове е, че Каравелов потвърждава съществуването на Българския централен революционен комитет. Тутакси обаче той бележи, че „бѫлгарски комитети има толкова много, щото Али-паша трѣбва да сѫдѫржава нѣколко хилѣди агента, за да ги открие и да узнае тѣхните мнѣния и убѣждения. Български комитети има толкова, колкото бѫлгарски сѫрца и бѫлгарски души има на свѣтътъ". Каравелов едновремнно потвърждава и отрича съществуването на Централния комитет. Несъмнено, това становище е наложително във време, когато шпиони кръстосват цялата страна. Обстоятелствата го налагаха като необходимо и неизбежно. Обаче от него не можем да заключим, че Централният комитет е бил основан по това време. Ако приемем за момент, че все пак той е бил основан, ще трябва също така да приемем, че турското правителство веднага е узнало за неговото съществуване, когато сам комитетът още не бе дал никакви признаци на живот и не бе изразил с никаква обществена проява своето съществуване. В случая, ако приписваните на турското правителство действия отговарят на действителността, то сигурно ще е имало пред вид Тайния централен комитет, който вече не съществуваше, но чиято дейност му беше добре позната. Ето защо въпросната статия на Каравелова, която изцяло е насочена против дуалистите, не може да се приеме като надеждно доказателство в полза на схващането, че Българският революционен централен комитет е бил основан през есента или към края на 1869 год. Първият акт на проява, който имаме от страна на Българския революционен централен комитет, е едва от втората половина на април 1870 год. Това са „Нѣколко думи до ромѫнските бѫлгаре" от 17 април 1870 год., обнародвани във вестник „Свобода" от името на „Бѫлгарскиятъ революционенъ комитетъ въ Бѫлгария". „Вiе", обръща се комитетът към браилските българи, които изпратили благодарствена телеграма до турското правителство по случай издаване на фермана за Екзархията, „гледате бѫлгарските работи отъ далечъ, прѣзъ увеличително стѫкло и вамъ се чини, че по блатата растатъ

лалета, а по камѫните бѣлъ кремъ. Вие чухте, че Алипаша е рѣшилъ бѫлгарскиятъ черковенъ въпросъ, и това бѣше за васъ доволно, за да ви накара да викате „ура“ безъ да разузнаете добре работите, т. е. безъ да разузнаете какъ е решенъ тоя въпросъ, кой го е рѣшилъ, въ чия полза се е рѣшилъ и заслужаватъ ли неговите рѣшители благодарность или не... Историческите сѫдби са отдалечили васъ отъ отечеството ви и нѣмате понятие какво става по Бѫлгария“.[66] Стилът и езикът са на Каравелова, но несъмнено протестът е бил съставен с знанието и съгласието на Апостола, който с най-голям авторитет можеше да говори за работите в България.

От датата на протеста Ал. Бурмов приведе още един довод в полза на времето, когато с най-голяма вероятност е бил основан Централният комитет. Ферманът, с който се разрешаваше българският църковен въпрос, бе издаден на 28 февруари, телеграмата на браилчани бе изпратена почти веднага след това, а протестът на комитета се появява на 17 април, т. е. месец и половина по-късно. „Ако Българският централен революционен комитет“, заключава Бурмов, „бе основан по-рано, несъмнено, нямаше да закъснее да протестира навреме, нито щеше да чака намаляването на ефекта от телеграмата“.[67]

Що се отнася до членовете, които са влезли в първоначалния състав на Централния комитет, трябва да признаем, че нямаме изрични и положителни сведения. Можем само да предполагаме, че освен Л. Каравелов и Д. Ценович, в него са влезли сигурно и други някои съидейници от кръга на младите. От оная част на известното Апостолово писмо до плоещките българи, в която отхвърля обвинението им, че очаквал програми, закони, печати и пр. само от един кръг дейци във Влашко, начело с Каравелова, и чиито имена изброява,[68] можем да съдим с известна сигурност, че в Централния комитет са влезли Л. Каравелов, Д. Ценович, Т. Райнов, Г. Живков, Ив. Кършовски и Д. Хр. Попов. Според Ст. Заимов, Централният революционен комитет се състоял от В. Левски, Л. Каравелов, Д. Ценович и Д. Горов.[69] В Централния комитет са влизали още Спиро Константинов, от Арбанаси, търговец в Букурещ, и известният патриот Олимпий (Гълъб) Панов. За секретар е бил избран Киряк

(Ячо) Цанков. Имената на последните трима дейци като членове на комитета обаче срещаме в литературата след общото събрание в Букурещ.[70] Други сведения за състава на Централния комитет почти няма.[71]

Все по това време Левски и Каравелов се споразумяват и върху програмата на комитета. По-вероятно е, че тя е била само уговорена в своите главни линии, а отпосле написана и изработена в подробности от Каравелова. За пръв път програмата излиза в руското емигрантско списание „Народное дѣло" и носи дата 1 август 1870 год. На български излиза във вестник „Свобода" на 14 октомври с. г.[72]

Евгений Волков, без да има достатъчно основание, твърди че „согласно разказу самого Нечаева, слышанному лично отъ него г. Арборе-Ралли, программа болгарскаго революціоннаго комитета съ ея идеологической стороны была не только составлена цѣликомъ самимъ Бакунинымъ, но и писана его рукой и послѣ продиктувана болгаромъ, не разбиравшимъ его руки, Н. И. Жуковскимъ"[73]. И макар да признава, че „что касается характера этой бакунинской програмы, то о ней мы имѣемъ довольно смутныя представленія", той все пак държи за участието на Бакунин в програмата, като изтъква, че „устопая настроеніямъ болгарскихъ делегатовъ, отрицавшихъ соціальный характеръ болгарскаго движенія, онъ не провелъ этой программы до конца".[74]

Сам Арборе обаче не споделя това твърдение на Волкова и категорично отхвърля участието на Бакунин в политическата платформа на Българския революционен централен комитет. „Тази програма", бележи Арборе в своите спомени, „е била съставена от видни български политически емигранти. Начело на тая революционна група заставал Л. Каравелов, подпомогнат от С. Нечаев, който държал много, щото Централният комитет да бъде съставен ad hoc и същевременно да се счита като революционно правителство, облечено в диктаторска власт.

Що се отнася до програмата и устава на Б. р. ц. комитет, съм на мнение, че, въпреки всичките приказки на С. Нечаев, за изработването е нямал никакво влияние нито този руски революционер, нито Михаил Бакунин. В тази програма напротив, се виждат принципите, които се манифестираха в московските революционни кръгове

през годините 1864–67"... И след като изтъква голямото влияние на тия кръгове върху московското студентство, между което имало и много българи, старият революционер заключава предпазливо: „Въпреки всичко невъзможно е да се установи кога и откого е била изработена програмата на Б. р. комитет. Остава да чакаме да се яват други документи, други мемоари, за да бъде приключен определено този интересен въпрос".[75]

Произходът на програмата, която има чисто национален характер, трябва да се търси преди всичко в назрелите нужди на българското освободително дело, което имаше своя логика и следваше свой път на развитие. Чуждите елементи, доколкото ги има, както ще видим, сочат някои от по-общите схващания на Каравелова, който е непосредственият автор на програмата, или пък отразяват духа на времето. Впрочем, програмата сама говори за себе си.

Програма на бѫлгарскиятъ революционни комитетъ.

Ние се бориме съ два неприятели: единътъ неприятель нашъ е политически, турското правителство, а другиятъ – духовни, грѫцкото духовенство.

Турското правителство съ своите башибозуци и грѫцкото духовенство съ своите попове и калугери убиватъ въ бѫлгарскиятъ народъ сѣко прогресивно движение, сѣко народно и човѣческо проявление, които способствуватъ на народътъ да добие по-добъръ свободенъ животъ.

Извѣстно е сѣкиму, че грѫцките калугери, попове и архиерей, съ помощьта на Али-паша, турскиятъ велики везиръ, до скоро време затваряха бѫлгарските и боснанските школи и пращаха тѣхните учители въ Деари-бекиръ на заточение. Но бѫлгарскиятъ народъ вѫзстана противъ тия духовни харсѫзе и изгони ги изъ своята страна безъ шумотевици и безъ крѫвопролития.

Единътъ нашъ неприятель погибна, настаналъ е рѣдъ и за другиятъ.

Нашата свѣщена обязанность са сѫстои сега въ това: да очистиме своята земя отъ правителственната, чиновническа нечистота и да обезпечиме своята народна, политическа и обществена свобода.

Бѫлгарскиятъ народъ е народъ демократически; той не е раздѣленъ на секти, той нѣма посрѣди себѣ си

аристократически величия, тоя за нищо ненужни обществени елементъ и за това ние желаемъ да видиме въ своето отечество избираемо правителство, което да изпѫлнява волята на самиятъ народъ.

Ние желаеме да живѣемъ съ сичките наши сѫсѣди дружествено, а особено съ сѫрбите и ромѫните, които отчасти сѫчувствоватъ на нашите стрѣмления, и желаеме да сѫставиме съ тѣхъ „Южно-славянска“ или „Дунавска федерация изъ свободни земи“.

Ние желаеме, щото тая земя, която е населена съ бѫлгаре да се управлява бѫлгарски, т. е. съобразно съ нравите, обичаите и характерътъ на бѫлгарскиятъ народъ, а тия земи, които сѫ населени съ ромѫне, съ сѫрбе и гѫрци да са управляватъ сѫобразно съ характерътъ на ромѫнскиятъ, сѫрбскиятъ и грѫцкиятъ народи. Нека сѣка народность, както и сѣки народъ учува своята свобода и да са управлява по своята собствена воля. Но въ това сѫщо време ние желаемъ да сѫставиме между себѣ си и между нашите родствени народи и сѫсѣди едно цѣло, какъвто е Швейцарскиятъ сѫюзъ.

Ние не желаеме чуждото, т. е. това, щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето.

Ние нѣмаме претензии на историческо, на каноническо, на короновано и на религиозно право, а за това оставяме на самия народъ да рѣши своята сѫдба и да яви въ кой отдѣлъ на сѫюзътъ желае той да са присъедини: съ сѫрбскиятъ ли, съ бѫлгарскиятъ ли, съ ромѫнскиятъ ли или съ грѫцкиятъ, – слѣдователно у насъ не можатъ и да бѫдатъ въпроси за границите.

Ние желаеме за себѣ си свобода народна, свобода лична, и свобода религиозна, съ една дума, свобода човѣческа, и затова желаеме такава сѫща свобода и на нашите приятели и сѫсѣди. Ние не желаеме да владѣеме надъ другите, за това и не позволяваме да ни владѣятъ и другите!

Ние ще да употрѣбяваме противъ турското правителство такива сѫщо мирни срѣдства каквито бѣха употрѣбени противъ грѫцкото духовенство само въ найкрайни случай ние ще употрѣбиме противъ тѣхъ оружие, огѫнь и ножъ.

Ние не щеме да работиме ни съ едно деспотическо правителство, ако това правителство да бѫде сѫставено даже изъ нашите рождени братия; наши сѫюзници трѣбва да бѫдатъ само поробенните и измѫченните отъ тѣшки трудове и отъ сиромашия народи, каквито сме е ние сами.

Ние причисляваме нашите чорбаджие въ числото на нашите врагове и ще да ги прислѣдваме на сѣкаде и сѣкога!

1870, Августъ 1.[76]

Програмата бе предназначена преди всичко за външния свят и затова има предимно идеологичен характер. Средствата за постигане на поставената цел са засегнати много малко и то в общи черти. Писана от Каравелова, тя е издържана изцяло в духа на неговите политически схващания. Чисто революционните елементи, внушени от Левски, са сравнително по-малко.

След аналогията с борбата за духовна свобода, при която установява, че „единътъ нашъ неприятель погибна, настаналъ е рѣдъ и за другиятъ", програмата определя целта на комитета: „свобода народна, свобода лична и свобода религиозна, съ една дума свобода човѣческа". Политическата и обществена свобода ще се постигне, когато „очистиме своята земя отъ правителствената чиновническа нечистота". Поставената цел е чисто революционна. При определяне средствата за постигането ѝ обаче е прокарана една двойнственост: ще се прибегне преди всичко към мирни средства, а „само въ краенъ случай" ще се употреби „оружие, огѫнь и ножъ". Кои са тези мирни средства, които са били „употрѣбени противъ грѫцкото духовенство", и които очевидно Каравелов намира за приложими и в борбата за политическа свобода и до известна степен дори предпочита? Отговорът на този въпрос ще трябва да потърсим малко по-далеч, а именно в Каравеловите схващания за черковната борба. За Каравелова „бѫлгарскиятъ черковенъ въпросъ не е нито ерархически, нито канонически, а политически, защото съ неговото рѣшение ща да се признае и сѫществуването на бѫлгарската народность".[77] Каравелов смята, че ако турците не бяха се намесили в гръцко-

българската разпра, „то бѫлгарскиятъ черковни въпросъ щеше да се рѣши още въ онзи день, въ който бѫлгарскиятъ народъ не пожела да има грѫцки епископи и да се покорява на чуждо духовенство.[78] Немà? бѫлгарете", пита той, „не рѣшиха тоя въпросъ още въ онзи день, въ който се рѣшиха да изгонатъ грѫцките кесаджие и да сѫставатъ свой народенъ синодъ?"[79] Затова според него „черковниятъ вопросъ е рѣшило не турското правителство, а бѫлгарското пробуждане и народната воля. Бѫлгарете съ своята енергия и постоянство ... да вѫрватъ напредъ и да са боратъ"[80] постигнаха своята духовна свобода. Ето кои мирни средства има наум Каравелов и иска да ги приложи и в политическата борба. Очевидно, за него мирните средства се явяват като един вътрешен натиск, резултат на духовното, политическо и икономическо възмогване на народа, който с „постоянство и енергия" и воля за борба можа да принуди турците да отстъпят. Ако те не отстъпят, и народът се залови за оръжие, то той ще бъде вече нравствено готов да извоюва със сила своята свобода в решителния час на борбата. Култът на Каравелова към духовната, нравствената свобода ни е познат. „Свободата на сѣки народъ", посочва той една мисъл на Джон Стюарт Мил, която изцяло приема, „не зависи до толкова отъ неговото политическо положение, колкото отъ неговиятъ нравствени характеръ; тя се явява като резултатъ на способностите, енергията и самостоятелностьта на частни лица".[81]

Очевидно и в тоя случай, както и по-късно, революционерът у Каравелова не може да преодолее просветителя. Но той не е в състояние да преодолее и политика, защото под мирни средства за борба Каравелов има пред вид още и външния политически натиск, който също така би могъл да застави Турция да отстъпи, както отстъпи и в борбата за духовна свобода. Външния политически натиск Каравелов очаква от „южно-славянската или Дунавска федерация изъ свободни земи", за образец на която посочва Швейцарския съюз.

Идеята за балканска федерация заедно с идеята за пълна свобода лежат в основата на програмата. Оттука вече идват и идеите за народностно самоуправление „сѫобразно съ нравите и характерътъ" на балканските народи, които трябва да се управляват „по своята соб-

ствена воля“ и народностно самоопределение на балканските земи: „Между насъ не можатъ и да бѫдатъ вопроси за границите. Ние не желаеме чуждото, т. е. това щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето“.

Програмата отразява и личната неустановеност на Каравелова по отношение бъдещата форма на управление, която той остава да се реши по-късно, когато свободата ще бъде вече свършен факт. „Кажете ми“, пише той още в първите броеве на „Свобода“, „не е ли смѣшно да са караме и да дѣлиме това, щото още нѣмаме въ рѫцетѣ си; да опредѣляме граници и да мислимъ за бѫдѫщето наше правителство, когато сме още чужди робе? Най-пѫрвата наша грижа трѣбва да е нашето общо освобождение, а когато това освобождение са постигне, то тогава народътъ самъ ще реши своята сѫдба. Противъ народната воля никой не е въ сѫстояние да извѫрши ни най-малка работа“.[82] Но все пак в духа на демократическите разбирания на своя автор, програмата взема отчасти становище и по тоя въпрос: „Ние желаемъ да виждаме въ своето отечество избираемо правителство, което да изпълнява волята на самиятъ народъ“.

Оттука вече идва и отхвърлянето помощта на всяко „деспотическо правителство“, и причисляването на чорбаджиите към народните врагове – две основни схващания в светогледа на Каравелова.[83]

Най-сетне трябва да отбележим, че Апостолът упражни в по-голяма степен своето влияние върху програмата по-късно, през 1872 год., когато тя заедно с проектоустава бе приета от общото събрание в Букурещ. Върху тия промени, които ѝ придадоха по-конкретен характер, ние ще се спрем по-късно, когато ще разгледаме устава на Централния комитет.

Следващият почин на Българския революционен централен комитет бе негова втора програма, издадена в отделна брошура под надслов „Български гласъ“ през 1870 год. в Букурещ, обаче от съображения на предпазливост е посочена Женева за място на издаването.[84] Неин автор е пак Каравелов. В тая брошура най-подробно е развита политическата програма на Българския революционен централен комитет. В цели 24 стра-

ници са изложени идеите на комитета и са обосновани политическите искания на българите за „свобода лична и свобода народна“. За мото служат следните стихове:

„Течи, течи кръвь сиротинска;
Падай, падай роса кръвова
Расти, зрѣй жажда за отмъщение“.

Брошурата започва с твърдата увереност, че времето е вече наближило „и сичките тия страдания, сичките тия неволи твърде скоро ще са свършатъ и българинътъ, както и сичките други хора, ще захване да живѣе като човѣкъ, като свободенъ гражданинъ и като господарь самъ надъ себѣ си“. Основанията на този си оптимизъм програмата вижда в обстоятелството, че „днесъ захванахме вече да живѣеме и да търсиме това, щото е най-свѣтло, най-велико и най-драгоцѣнно нѣщо за човѣкътъ, т. е. личната и народна своя свобода“. Като определя по този начин целта на комитета, „Български гласъ“ дава по-нататък мрачната картина на „разораното и ограбено отечество“. „Чашата на нашите страдания е вече препълнена и за това трѣбва да бъдеме опитни и да се не лъжеме отъ никого“. Обаче „само тоя народъ може да каже, че желае да достигне своята лична и народна свобода, който са надѣе само на своите сили, на своите умствени способности и на своите братия, които търпатъ такива същи мъки, каквито търпи и самъ той“. Програмата обляга освободителното движение върху самия народ и отрича помощта на „деспотите“, но в същото време тя разчита „на своите братия“, съседите. По тоя начин, косвено, върху принципа на балканската взаимопомощ и солидарност, Каравелов изнася идеята си за Дунавска федерация.

Дуализмът е подложен на остра критика, макар „проповѣдницитѣ му да иматъ тая сѫща цѣль“. Дуалистите „сѫ са увлѣкле изъ едно зло въ друго, изъ една крайность въ друга, т. е. изъ една политическа форма, която е сѫздадена за нашето притѣснение, въ друга, която ни приготовлява такива сѫщо притѣснения и страдания, ако не по-лоши“.[85]

След тая критика следва един вдъхновен апотеоз на „божествеността на свободата“. Тя „сѫдържа въ

себѣ си сичко, щото е най-истинско добро, сичко щото е най-истинско полезно, сичко щото е най-истинско славно, сичко щото е най-истинско свѣто... Безъ свобода не само че ни единъ народъ нѫма право да са нарича народъ, но и самиятъ човѣкъ, който нѣма своя свободна воля, нѣма никакво право да са нарича човѣкъ... Свободата е най-голѣмата или най-първата богиня, на която трѣба да са кади най много тамянъ и да ѝ са праватъ най богатите (въ сѫрцето човѣческо) храмове, нежели на сичките други човѣчески желания и стремления, защото чрезъ нея човѣкъ е достигналъ до най високото сѫвѫршенство въ гражданскиятъ животъ, до най-честита отхрана, до най-свѣтлото просвѣщение, до най-свѣто образование и до най-високото човѣческо достойнство". Само чрез нея човек „може да разбере, що е право и що не е право, да изпита, що се нарича истина ... и да се приближи до онова велико естество и да стане господарь на сичката природа, която го окружава".[86]

По-нататък се излагат надълго причините, които държат народите в робство и се подчертава, че българският народ страда под ярема на един нищожен брой угнетители, само защото не е просветен и единен. „Нашиятъ дѣтински и робски страхъ ни затемнява очите и не ни позволява да видиме истината и да познаеме, че турците на четъ сѫ петь пѫти по-малко отъ насъ; а духовно сѫ десетъ пѫти по-слаби". Наистина, „сиромашията, гладътъ, тѣжките работи и безпристраннитѣ угнѣтения и притѣснѣния сѫ достаточни, за да убиятъ и най-силниятъ и най-умниятъ човѣкъ; но ние видиме, че бѫлгарскиятъ народъ при всичките тия неправдини вѫрви изъ день на день напредъ, а това е доказателство, че той има въ себѣ си човѣчески животворящи сили. А когато е така, то защо бѫлгарите са не повдигнатъ и не хвѫрлатъ отъ шиите си това ненавистно иго? Една изъ главните причини, безъ никакво сѫмнѣние, са заключава въ народното невѣжество и простота и нашето разединение. Бѫлгарете гледатъ на турските насилия като на нѣщо частно, като на нѣщо лично. Когато турците убиятъ нѣкого или изгорятъ нечия кѫща, то ние жалѣеме убитиятъ и погорѣлиятъ, но не са завзимаме да отмѫстимъ за неговата смѫрть, защото не

знаеме, че утре ще убиятъ и насъ и че ако защищаваме него, то въ сѫщото време защищаваме и себѣ си. Втората причина произхожда от това сѫщо невѣжество и сѫстои са въ това, че народътъ не види и не знае главните източници на своите бѣдствия, и твѫрде чѣсто ненавиди проявлението на причините, а не самата причина, така сѫщо както кучето хапе тоягата, която го бие, а не оногова, който го бие".[87]

При това положение не остава друг изход, освен „да са уловимъ юнашки за оружието и да го не сложиме до тогава, дорде не придобиеме това, щото трѣбва на единъ живъ и свободенъ народъ, т. е. дорде не бѫдеме свободни въ пѫлна смисаль на тая дума". Свободата обаче ще се постигне толкова по-лесно, „колкото повече бѫлгаре, бошняци и сѫрбе са повдигнатъ изведнажъ, толкова по-малко ще да са пролѣе човѣческа крѫвь и толкова по-лесно ще да достигнеме своите цѣли".

Наред с помощта, която се очаква от задружните действия на балканските народи, програмата съвсем ясно и решително застъпва становището на Левски: „Бѫлгарското движение трѣбва да стане извѫтре, а не отъ вѫнъ, както то биваше до сега, защото напразно ще да са пролива бѫлгарската крѫвь". По-нататък програмата обосновава идеята за самостоятелно действие: „Ако Хаджи-Димитровото движение да бѣше са захванало извѫтре, то щеше да има сѫвсѣмъ други послѣдствия". Досегашният неуспех на българския народ се дължи не на неспособността му за революция, но на „неговата неспособность да сѫздаде организация, която да може да донесе на неговиятъ бунтъ побѣда и не случайна само, а продължителна и окончателна".

Разбира се, не е пропуснат и въпросът за бъдещата форма на управление: „Когато скѫсаме турските синджире", се заявява в програмата, „то трѣба да нарѣдиме своята дѫржава сами, спорѣдъ най-добрите наредби у просвещенните народи, т. е. у американците, белгийцитѣ и швейцарците". Бъдещата държавна организация, естествено, ще се осъществи в „общото наше отечество, т. е. Балканскиятъ полуостровъ, който трѣба да са раздѣла на три щати или на три дѫржавици, т. е. на бѫлгарска, сѫрбска и ромѫнска".[86]

Най-сетне в програмата е отделено значително място и на черковния въпрос, който по онова време бе разрешен, но още не беше уреден. Възприетото по него становище е, че „бѫлгарскиятъ народъ трѣба сѫвѫршенно да са отдѣли отъ Константинополската вселенска патриаршия и да нѣма нищо общо съ нея, защото сѣка и най-малка зависимость били би за народътъ ни голѣмо нещастие“.[89]

Накрай програмата определя и границите на тъй много очакваната свобода. „Бѫлгарете искатъ свобода лична и свобода народна, свобода нравствена и свобода физическа. Повече нищо. Но да видиме, що са заключава въ тия думи. На народътъ е нужна такава свобода, която да обезпечава неговата личность и неговата народность, а отъ тука произхожда, че бѫлгарете трѣба да изгонатъ своите господаре, да свалатъ турските синджире отъ шиите си и да унищожатъ турското правителство; освѣнъ това бѫлгарскиятъ народъ трѣба да унищожи и чорбаджиете, които още повече притѣсняватъ народътъ, нежели турците. На народътъ е нужно свобода н р а в с т в е н а, свобода пълна, слѣдователна бѫлгарете трѣба да унищожатъ сѫвсѣмъ оная духовна ерархия, която има византийски характеръ, т. е. сичката фанариотщина, византийщина, и калугерщина трѣба да са прати при дяволете и нашата бѫлгарска ерархия сѫвсѣмъ да са преобрази“.[90]

„ Български гласъ“ завършва с горещ зов за възстание и борба, в който „мирнитѣ срѣдства“ от първата програма са напълно забравени. „Нека младите, умните и честните глави вѫзстанатъ, за да обновимъ бѫлгарскиятъ животъ, който е дрѣмалъ и страдалъ толкова столѣтия... Братия бѫлгаре! Вървайте въ своите сили и надѣйте са на своите мишници! Отъ насъ зависи спасението на Бѫлгария. Или сега, или никога! Сѣйте, дека можете, сѣме за нашата свобода! Часътъ на народното освобождение е близъкъ! Печали и страдания, притѣснения и звѣрства, въ каквито живѣе днесъ народътъ, сѫ дошле до крайните предѣли. Той ще да вѫзстане и ще да погрѣбе, като Самсонъ, сичките свои неприятели.

Хайдете, мили братия, напредъ за нашето свѣтло и право дѣло; хайдете да истребиме злото и да очистиме

нашата земя съ огжнь и ножъ отъ страшното турско варварство и отъ фанариотския развратъ. Напредъ!“[91]

И двете програми отразяват предимно идейния патос на своя съставител, обаче Каравелов твърде умело съчетава идеите на Левски със своите възгледи и „получава една сравнително цялостна постройка“.[92] На пръв поглед се остава с впечатление, че идеите на Апостола се губят всред идеологичните построения на Каравелова. И наистина, програмата от „Народное дѣло“ съдържа твърде малко от това, което мисли Левски. Обаче „Български гласъ“, несъмнено, е по-сполучлив и по-цялостен не само като идейна програма, но и като умело съчетание на възгледите на двамата водачи. Безспорно, „Български гласъ“ отразява почти всички идеи на Каравелова, но в основата на програмата, която възвестява, лежи преди всичко идеята за самостоятелно действие по пътя на вътрешната революционна организация. При това, макар и да бе погълнат изцяло от тази идея, Апостолът не бе чужд до известна степен на Каравеловите възгледи, чийто напредничав дух му допада. За него обаче бе важна преди всичко идеята, която се налагаше като непосредствена задача от историческия момент, която той беше поставил като абсолютна цел на освободителното движение и към чието осъществяване беше вече пристъпил. Индивидуалното в Каравеловите възгледи се явяваше за Левски като едно разширение и допълнение на основната идея, като една идеологична постановка на главната задача, като една теоретическа формулировка. Каравеловите идеи не накърниха самостоятелния начин на мислене у Левски, и той запази своята независимост, както изтъкнахме и по-рано, при всеки случай, когато не бе съгласен с него.[93]

Най-сетне за Апостола програмите със своите второстепенни идеи и подробности не бяха от такова съществено значение, каквото би могло да се допустне. Най-съществената придобивка за него бе основаването на Българския революционен централен комитет. Нему той възлага голямата задача да даде нов подем на освободителното дело и, след като подготви народа, да го поведе по пътя на националната революция към неговото освобождение. За Апостола създаването на Централния комитет бе не толкова една победа на

идеята, която той възвести и чието начало осъществи, колкото необходимо условие за успешното развитие на подето вече дело.

Със създаването на Българския революционен централен комитет се установяваше преди всичко известно единство и съгласие между емиграцията и вътрешните дейци. Противоречията биха разделили вътрешните дейци от външните, а това би парализирало всяка положителна дейност и би изложило на опасност самото революционно движение. На комитета предстоеше от друга страна да примири различията всред отделните течения на емиграцията, която трябваше да се обедини час по-скоро в името на народното дело. Революционното движение можеше да се облегне с пълно доверие само върху една обединена около комитета емиграция, която то би използувало като необходима база за снабдяване с оръжие и средства за пропаганда. Освен това, пълното единство на емиграцията би дало необходимия авторитет на Централния комитет да изнесе с достойнство националната кауза пред външния свят и да бъде истински представител на своя народ.

Не по-малка роля имаше да играе комитетът и вътре в страната. Сега вече в съзнанието на масите революционната организация добиваше престиж, а комитетът израстваше като една могъща сила, обединила в себе си и народ, и емиграция. На организацията сега предстоеше да укрепи вярата в народното дело и да внесе чувство на сигурност в редовете на самите дейци.

От друга страна Централният комитет, като израз на волята за една обща организация, внисаше единство и система между отделните комитетски организации вътре в страната. Общата организация отстраняваше всяка неизвестност и неопределеност в действията, вдъхваше доверие у работниците на революционното дело и подчиняваше на установена система събирането и отчитането средствата на революцията.

Разбира се, и занапред Апостолът оставаше душата на организацията. Сега обаче той щеше да се яви между народа не само с обаянието на своята личност, не само с мощта на конспиратора, но и с авторитета на пълномощник, облечен с власт и сила да изгради революционната организация на комитета вътре в България.

Тия мисли вълнуват Апостола през май на 1870 год., когато след почти едногодишен престой във Влашко той се готви вече да премине Дунава. Дали действителността щеше да оправдае неговите надежди, оставаше бъдещето да реши. Окрилен от светла вяра в утрешния ден на своя народ и в крайния успех на своето дело, Апостолът гледаше със сигурност на бъдещето. Заедно с тая вяра той съзнаваше най-добре и всичката трудност на своята задача. За него бе съвършено ясно, че свободата ще се постигне само тогава, когато народът бъде напълно подготвен за решителния удар. Народът щеше да премери своите сили с един могъщ противник, който от векове го държеше в робство. Следователно, искаха се големи усилия и пълно напрежение на националната воля. Предстоеше работа и то преди всичко вътре в страната. Комитетската организация трябваше да обхване целия народ по села и градове, да даде устрем на неговите усилия, план на действие и средства за борба. Предстоеше, следователно, не само да се изплете мрежата на революционната организация, но да ѝ се даде дух, да се превърне в жива сила, която да подготви народа за революция и да осигури делото на неговото освобождение.

И във Влашко Апостолът не престава да се грижи за развитието на организацията в България. Оттука през март той изпраща за вътрешността няколко агитатори,[94] а към края на май и сам вече бърза да се прибере в България. На 3 юни 1870 год. от Гюргево Иван П. Кършовски пише на П. Хитов: „Діякона замина отъ тука днѣсъ една недѣля, но безъ да ми се обади – казаха ми пріятелитѣ, които го видѣли въ парахода“.[95] Щом като Апостолът заминава от Гюргево една седмица преди написването на това писмо, то ще рече, че на 27 май 1870 год. той прехвърля Дунава и се озовава в България.

ГЛАВА ЕДИНАДЕСЕТА

ТРЕТА ОБИКОЛКА ИЗ БЪЛГАРИЯ

От Гюргево Апостолът преминава Дунава и се озовава в Русе, столицата на Мидхад паша. Наистина, Ив. П. х. Кършовски, комуто дължим това съобщение, не твърди изрично, че като взел парахода от Гюргево, Левски заминал за Русе, обаче вероятността да е продължил пътя нагоре по Дунава, без да се спре в столицата на Мидхад паша, е много малка. При това Апостолът има основателни съображения да се отбие в Русе. Неговата цел е да включи в организацията на комитета тоя важен център на Дунава и да създаде тука един втори канал за връзка с Влашко на комитетите от Източна и Югоизточна България. Тая задача той възлага изпърво на Христо Иванов, който преди да се установи в Търново, към края на януари 1870 год. както знаем, бе на работа в Русе. Споменатият деец единствен разкрива намеренията на Апостола в това отношение. „Стояхъ въ Русе" бележи той, „и искахъ да остана за тамъ за да правя пропаганда и да работя по близо съ Букурещъ за въ България за поща и за писма", защото „тай ни беше прикаската съ В. Лев..."[1]

В Русе Левски иска да се срещне и със своя другар от първата легия, редактор по това време на правителствения вестник „Дунав", Стоил Попов, за когото и по-рано бе идвал в града заедно с Христо Иванов. Апостолът иска да изясни промяната на своя бивш съидейник, който се оплакал с писмо на Каравелова от Хр. Иванов за неговите „не добри постапки", които според последния се състояли в това, че той поискал от Ст. Попов „да стане членъ на комитета ... и да се състави въ Русе клонъ за споразуменіе съ Букурещъ"[2]. След като го смъмрал с писмо „за некои ушъ не добри постапки", Левски иска сега непосредствено да си изясни поведението на някогашния другар и „изпита по танко" възникналите недоразумения между Хр. Иванов и Ст. Попов.[3]

Като посочва причините за недоразуменията си със Стоил Попов, Христо Иванов разкрива в същото време и целите, които е преследвал в Русе и с които е бил натоварен от самия Левски. Твърдението му обаче, че искал от Ст. Попов да стане член на комитета в Русе, ще трябва да се схване в смисъл, че е искал да го привлече в групата на младите русенски патриоти, привърженици на новите идеи, тъй като до това време в града още не е бил образуван комитет. Тая група от млади родолюбци води твърде деен живот. През 1867 год. тя основа читалище „Зора"[5], което после стана средище на русенските революционери и имà решително влияние върху идейното формиране на Захарий Стоянов[6]. В тая група влизаха и синовете на именитата баба Тонка, от които Петър и Ангел Т. Обретенови през 1868 год. намериха своята героична смърт на Балкана като борци в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Тия обстоятелства дават един повод повече на Апостола да включи и Русе в мрежата на революционната организация. Един деен комитет в седалището на Дунавския вилает, действително, би могъл да послужи за втора надеждна връзка на вътрешната организация с Централния комитет в Букурещ. Само с това намерение на Апостола може да се обясни другото твърдение на Христо Иванов, че „искалъ да са състави въ Руссе клонъ за споразуменіе съ Букурещъ".

Христо Иванов обаче немà успех в Русе и не можа да изпълни възложената му задача, което обстоятелство и сам той признава по-късно в едно свое писмо до Никола Обратенов. „Господинъ Никола!" обръща се той към именития син на баба Тонка, „отъ много време са каня да ви пиша зада ви поздрава съ искрено-то сърце но да ви са ни види некакъ криво, защото не ви веровахъ на младите години, но сига като ма увери В. Г. Абаджиевъ за вази честе следовали по младия духъ, нима стърпе за да ви не пиша и дава помоля ако е възможно за да ни станишъ вѣренъ коріспондентинъ... Ви можи да масте заборавиле но ази ще ви – ся ява, наумлівие когито стоехъ на мануловото кафине преззимата и довфаждахь да са разговаряхми съ вази въ читалището, туй самъ ази то!..."[7]

Христо Иванов няма нуждния авторитет, за да обедини русенските патриоти в името на комитета. Затова Апостолът решава сега сам да провери настроенията на патриотичната младеж и да подготви почвата за революционна организация в столицата на Мидхад паша.

Според Захарий Стоянов местният комитет бил образуван от Ангел Кънчев през 1870 год. „След дълги изпитвания в Русчук, той (Ан. Кънчев) открил на някои млади патриоти своята тежка мисия, които и поканил да се запишат членове на революционния комитет", бележи големият мемоарист. „Тия младежи били: Никола Обретенов, Ради Иванов, Т. Кърджиев, Иванаки Икономов и др. Те съставили частен комитет и първото заседание станало в къщата на баба Тонка Обретенова. Това се случило през 1870 година".[8]

Ангел Кънчев се завърна в Русе от Табор едва през август 1871 год. и през септември с. г. започна своята дейност из България като помощник на Апостола, което ще установим документално по-късно. Следователно, А. Кънчев не е могъл да основе комитета в Русе преди тая дата по простата причина, че не е бил в града по това време. Но ако все пак приемем, че починът за създаването на русенския комитет принадлежи нему, тогава ще трябва да отнесем началото на местния комитет не към 1870 год,, както твърди Захарий Стоянов, а една голина по-късно.

Никола Обретенов, без да посочва годината, също така свързва основаването на комитетската организация в Русе с идването в града на Кънчева: „Едва във втората половина на м. септември Ангел Кънчев пристигна в Русе, основахме комитета и набързо замина за Ловеч, за да се срещне с Левски".[9]

Други подробности, по основаването на комитетската организация в Русе спомените не дават. Ясни и положителни данни, които да подкрепят предположението, че началото на местния комитет е положил сам Апостолът, няма. Дори да допуснем, че той е сложил основите на революционната организация в Русе, тя до 1871 год. не проявява никакви признаци на живот. Писмото на Христо Иванов до Никола Обретенов, в което му изразява доверие и желае да кореспондират, е едва

от 7 юни 1871 год. Затова и ние сме склонни да приемем, че дори сам Апостолът да е положил основите на местния комитет, последният се е сформирал като дейна революционна организация много по-късно. Той започва да води протоколи на своите заседания едва в края на 1871 год. От тия протоколи, които са единствено запазените протоколи на частен комитет от времето на Апостола, виждаме, че първото протоколирано заседание на русенци се е състояло на 10 декември 1871 год.[10] Вероятно комитетът е бил образуван по-рано, обаче заседанието от 10 декември повече или по-малко носи все пак учредителен характер. На него присъствували само трима членове, които решили да поканят нови две лица „за съучастници въ дѣлото ни". На 13 декември се състояло второто заседание. Сега броят на членовете порастнал с един. В третото заседание, което станало след четири дни, се „рѣшава оть сега дѣйствующитѣ членове да започнатъ да убѣждаватъ приятели, познайници и пр. и да ги приготвѫтъ за въ случай помощници на народното освобожденіе и Балканската република". А от третата точка на тоя протокол узнаваме, че „числото на дѣйствующитѣ членове, които съставляватъ Чястнія Революционенъ Комитетъ въ Русе, за сега не ще възлиза повече отъ седемь души, които помѣжду си са броятъ за съзаклятници, и отговарятъ за всичко споредъ Привременнія законъ, който е нареденъ и повѣренъ отъ Цент. комитетъ".[11] Тия седем члена са били: Никола Т. Обретенов – Кавръков или още Тихов, Тома Кърджиев – Твердо, Ради Иванов, Костаки Симеонов, Иванчо Икономов – Аспарух, Иларион Драгостинов – Берислав и Ганчо Карамаждраков – Денсиз[12].

Колко време се мае Левски в Русе, не знаем. Няма положителни данни и за пътя, който поема от столицата на Мидхад паша. Твърдението на Ст. Заимов, че след като обиколил Търновско, Апостолът се завърнал в старата столица, откъдето отишел в Русе,[13] не се подкрепя от никои данни. Може би Заимов има пред вид второто и последно отиване на Левски в Русе, но което, както видяхме, той прави по Дунава, завръщайки се от Румъния. Най-вероятно е да е продължил пътя си по Дунава и, след като се е отбил за известно време в Свищов, оттука или през Никопол да е отишел в Ловеч.[14]

Сведенията за пребиваването на Левски в Свищов, родно място на Тома Панталеев, Киряк Цанков и Димитър Ценович, са тъмни и несигурни. Датите, които намираме в двете обширни истории на града, не са критично установени. Не са изяснени задоволително и обстоятелствата, при които той посещава Свищов. Според една версия, приписвана на 90-годишния монах Кесарий от Троянския манастир, Левски, за да се спаси от преследванията на властта, се скрил „в една възелница, която натоварена на кола, била откарана с революционера в Свищов".[15] Към тая легенда се прибавя и мълвата от стари свищовци, че „Левски при едно посещение на Свищов квартирувал в килиите на църквата „Св. Илия".[16]

Въз основа на записките на Яни Станчев и съобщението на Найден Геров, направено пред д-р Д. Станчев, историкът на Свищов ни уверява, че „при едно идване от Пловдив по Гергьовден през 1868 год. Левски пренощувал в дома на Яни Станчев, който го улеснил да премине във Влашко, като го снабдил с пари".[17]

Без да установят нещо положително, тия твърдения изхождат от предположението, че Левски е ходил няколко пъти в Свищов. Сам той обаче признава, че е посетил само веднаж града и то на път от Влашко за България. От съдебния протокол, с който се иска утвърждаването на смъртната му присъда, узнаваме, че „той се вестил най-напред в Свищов".[18] „От Влашката столица", заявява Апостолът пред съда, „бях натоварен да отида най-напред в Свищов, пътувах нощно време и сутринта отидох на кафенето, а когато излязох от него, зад мене вървяха хора, които носеха на ръката си особен знак, известен на мен. Хората не познавах. Те обаче ме познаваха. Когато излязох край селото, те ми показаха един знак, и аз веднага им връчих дадените от „комитета" инструкции. Най-напред такива оставих в Свищов, но не знам на кои, понеже не познавам имена".[19]

Признанията на Апостола пред съда обаче, както читателят ще има възможност по-късно и сам да се убеди, не дават почти никаква възможност да се установи неговият истински път, а още по-малко позволяват да се разкрие участието на отделните селища в революционното дело.

В случая прави впечатление обстоятелството, че нито едно от предполагаемите посещения на Апостола в Свищов не се свързва с известна организационна проява. Революционната организация тука няма свои деятели и ние не знаем нито едно име на комитетски член в града. Псевдонимът Алцеко, който, според уверенията на Георги П. Христов, носел местният комитет, не е от времето на Левски. Свищов имаше основателни причини да се държи настрана от освободителното движение. „Цветът на свищовската бунтовническа младеж", както бележи Стоян Заимов, „бе откаран вече в Диарбекир"[20] във връзка с четата на Филип Тотьо от 1867 год., или пък избяга в чужбина, за да продължи борбата отвън.[21]

В Ловеч Левски отива почти с оформено решение да уреди едно вътрешно средище, един център, „отгдето да се отправят всички действия на организацията",[22] и дето да се получава неговата кореспонденция, когато е в обиколка. Самите обстоятелства налагаха необходимостта от тоя център, който трябваше да осигури административното единство на вътрешната организация и да обедини комитетската мрежа в страната. В замислите на Апостола бе това вътрешно средище да има правата на централен комитет и да бъде в негова помощ. За такова средище той избра Ловчанския комитет.

Д. Т. Страшимиров предполага, че Левски „схванал особеното положение на Ловеч" и още през първите си две обиколки „ще е предрешил фактически въпроса за своята столица".[23] Никола Станев погрешно свързва създаването на вътрешния център с идването на Ангел Кънчев при Левски.[24] Ангел Кънчев, както ще видим по-късно, се завърна от Чехия и стъпи на българска земя на 17 август 1871 год., а се срещна с Апостола в Ловеч на 29 септември с. г., докато най-ранният документ, излязъл от името на Вътрешния централен комитет, датира от 1 януари 1871 год,[25], т. е. девет месеца преди срещата на Кънчева с Апостола в Ловеч. Ал. Бурмов е на мнение, че още в началото на третата си обиколка Левски „отива в Ловеч, с узряло в главата си решение да го направи средище на революционното дело в България".[26] Първоначално споменатият автор свързва създаването на вътрешния център на организа-

цията с ходенето на Иван Драсов и Марин п. Луканов във Влашко. Като отхвърля твърдението на спомените, които „са извъртяли истината“ за същността на ловешкото пратеничество в Букурещ, Бурмов приема, че „Драсов и Луканов отиват за нещо по-голямо“, а не да се уверят в съществуването на Централния революционен, комитет. Това „по-голямо“ споменатият изследовател смята, че е „във връзка с провъзгласяването на Ловеч, за средище на вътрешните комитети, за столица на вътрешната организация“.[27]

Ние не смятаме, че това решение е дало един належащ повод на Левски да изпрати нарочна делегация във Влашко, която да изясни смисъла и необходимостта на неговата постъпка. Освен това, както видяхме в предходната глава, двамата пратеници заминаха за Влашко в края на март и се завърнаха в първите дни на април 1871 год., докато Апостолът избира Ловчанския комитет за средище на вътрешната организация значително по-рано. Началото на новото положение, което този комитет заема всред организацията, трябва да се отнесе към втората половина на 1870 год. Във връзка с нуждите на създаденото вече средище, с писмо от 28 октомври с. г. Левски иска от влашките българи да му поръчат един печат.[28] Всички подробности около вида на този печат са били установени в едно от събранията на Ловчанския комитет.[29] Три месеца по-късно, в едно свое писмо, Левски посочва, какъв трябва да бъде печата: „Голямшакъ колкото единъ бешликъ; въ срѣдата лъвче с корона; изъ устата му смьрть или република; отъ наоколо, привременно Българско Правителство в България“.[30]

Прочее, през лятото или най-късно в началото на есента на 1870 год. комитетът в Ловеч става Централен комитет на революционната организация в България. При това обстоятелство малко вероятно е, че шест месеца по-късно Апостолът ще праща нарочна делегация във Влашко, за да изясни смисъла на въпросното събитие. Като имаме пред вид и обстоятелството, че през февруари 1871 год., сам Каравелов призовава Апостола в Букурещ,[31] можем с най-голяма вероятност да приемем, че делегацията е имала за главна задача да изясни изобщо отношенията на организацията с дейците

от Влашко, които, както ще видим, не бяха такива, каквито ги желаеше Апостолът.[32] Едно указание в подкрепа на това предположение дава сам Любен Каравелов: „Нашето мнѣние", цитира той по всяка вероятност из писмото на Левски, с което последният му е изпратил дописката си, „е такова, а вамъ оставяме бѣли листъ, за да напишете на него „напредъ" или „назадъ". Гледайте да са сѫгласите по-скоро между себѣ си, защото времето не чѣка..."[33]

Организационният гений на Апостола ясно виждаше необходимостта от едно вътрешно средище и сам установи своя избор на Ловчанския комитет. За да направи тоя избор, Апостолът имаше редица основателни съображения. Преди всичко Ловеч бе най-сигурният пункт на пътя от Тракия за Северна България и Румъния. Градът се явяваше естествен възел на северозападната комитетска мрежа с център Орхание и Тетевен, на комитетите в Тракия, чийто най-пряк път водеше през Троянския проход и най-сетне през Севлиево на комитетските организации в Североизточна България. При това Ловеч свързваше най-естествено вътрешната организация с Централния комитет в Букурещ. Главният канал на организацията, по който тя препращаше и получаваше кореспонденцията си и внасяше оръжие и всичко, що ѝ бе необходимо, извеждаше през Никопол, отгдето на отвъдния бряг в Турно-Магурели поемаше всички грижи Данаил Хр. Попов, живата връзка на Апостола с външния свят. И сам Апостолът преминава Дунава обикновено при Никопол.

Самото географско местоположение на Ловеч го правеше много удобен стратегически пункт. Българската част на града заема господствуващо място на десния бряг на Осъма. Отделена от турската махала, тя е същевременно достъпна отвън. Къщите достигат до старата крепост Хисара. Тук Левски намира най-добрите си скривалища: в крайния квартал Дръстене се намира къщата на Никола Сирков, в скривалището на която се влизало през тавана,[34] и къщата на Иванча Радиля, където Левски приемал своите куриери. На шосейния път за Севлиево се е намирала къщата на Величка Хашнова, друго сигурно скривалище, а не далеч от нея се е намирала и къщата на Марин п. Луканов, не по-малко на-

деждно убежище на Апостола. Най-напред, когато идва в Ловеч, той отсяда в къщата на поп Лукана, която се е намирала пред входа на църквата „Св. Богородица". И по-късно той спира понякога в дома на поп Лукана.[35] И къщите на Иван Драсов, на Пано Агопа Бояджи Драганов, на Христо Латинеца, както и някои ханове: на Ериф ефенди, на Тодор Станчов са давали убежище на комитетските деятели. Най-сетне в Ловеч Левски намери подходящи сътрудници, предани и сигурни дейци, които с устрем подеха делото на комитета.

Центъра на вътрешната организация Левски нарече Привременно правителство. В случая той използува прокламациите от април 1869 год., които бяха издадени от „Привременното правителство въ Балкана" и чийто печат носеше надписа „Българското Привръменно правителство". Това наименование в три вариации намираме в следните документи, излезли от името на Вътрешния централен комитет: заплашителното писмо от 1 януари 1871 год., подписано от името на „привръменното Българско Правителство въ Балкана", второто писмо от 6 февруари с. г. е изпратено от страна на „Привръменното Българско правителство", а третото, което е от 10 март 1871 год., – от „I отд. отъ Б. Р. Ц. К. Привременното правителство въ Бѫлгария".[37] Последната твърде характерна промяна в името на вътрешния център се затвърди и чрез печата, с който си служи по-късно централният комитет на вътрешната организация и който Левски поръча във Влашко през октомври на 1870 год. Наистина, текстът, който поръчва първоначално, не съдържа направената по-сетне добавка „I отд. отъ Б. Р. Ц. К.". Сам Левски е крайно изненадан, когато по-късно, след дълги настоявания, получава най-сетне искания печат. „Съ Димит. Общій получихме писмата и печятътъ", пише той на Данаил Хр. Попов на 6 юни 1871 год., „печятътъ е въ всичко добъръ, само левътъ нѣма корона, защо така? Ако е збьркано трѣба другъ да ся порьчя". [39] Апостолътъ харесва печата, намира го „въ всичко добъръ", но не одобрява направената промяна, извършена, очевидно, без негово знание и мимо неговото нареждане: „само левътъ нѣма корона, защо така?" И като допуска, че тая промяна се дължи на някаква грешка, той настоява да се поръча друг. В случая Апо-

столът отстоява волята на мнозинството, на която сам се бе подчинил в Ловеч, и затова не се примирява с допусната волна или неволна грешка, а настоява най-енергично тя да бъде поправена, като се изработи нов печат.

В текста на печата обаче е направена и една нова добавка: „I отд. отъ Б. Р. Ц. К.“. Обстоятелството, че Левски не споменава нищо за нея, не ни дава основание да допуснем, че в случая той мълчаливо приема една натрапена му промяна, дори и сам да я намира за уместна. Тая добавка не е и не може да бъде един произволен акт на емиграцията във Влашко. С наречието „само“ Левски подчертава единствената промяна в печата, извършена мимо неговото нареждане и без да се поиска предварително съгласието му: лъвчето е било оставено без корона. Добавката обаче, за която става дума, е направена по поръка на Апостола или пък с неговото съгласие. По всяка вероятност с допълнително писмо, което сега липсва, Апостолът ще е съобщил във Влашко добавката, която е поискал да се направи в първоначалния текст на печата. Четири месеца преди неговото получаване, той, както видяхме, изпрати третото заплашително писмо от страна на „I отд. отъ Б. Р. Ц. К. Привременното правителство въ Бѫлгария“, което ще рече, че до 10 март 1871 год. въпросът със споменатата добавка е бил вече окончателно приключен.

Не е трудно да се открият съображенията, които са ръководили Апостола да направи тая добавка. Дори предположението, че в случая починът принадлежи на външните дейци, не изменя нищо, щом като той мълчаливо приема въпросната добавка. С тая добавка Апостолът подчертава онова отношение между външната и вътрешна организации, което желаеше да види осъществено на дело още в първите замисли на комитетската идея. Като запазва по тоя начин върховенството на Централния комитет в Букурещ, той зачита и самолюбието на дейците във Влашко, които желае да види единни около делото на комитета. Единството на дейците бе абсолютно необходимо за успеха на подетата борба. С въпросната добавка Апостолът дава един символичен израз на това тъй желано от него единство, което ще

допринесе твърде много за издигане влиянието на организацията вътре в страната и ще осигури доверието на самия народ. Самовластието не съблазнява Апостола. Той изхожда само от интересите на организацията, на делото.

От Ловеч Апостолът отива най-напред в Търново.[40] „Презъ летото 1870 доде Левскй", съобщава Христо Иванов, „стоя 3, 4 дена и разговарями за сичко подробно за на всякжде по Българія и ушъ позбрахми по младіте българчета и имъ говорихми за да са заловятъ искрено за работа, и трагна подобре дакажімъ. Местіхмего от каща накаща додето чіси и трагна". По-нататък Хр. Иванов съобщава, къде са го „разхождали изъ Търнову На тиатро на Свѣ Нико[ла] на училището на Момчоулу на кавинето на панталонджиската еснавска одая (теке тогава са нарачаше) и спа 1–2 нощи тамъ и го е сварилъ Колааса въ туй теке". Мемоаристът завършва спомена със следното извънредно важно съобщение, върху което ние ще се спрем подробно в началото на следващата глава: „Следъ това ни нагласихми щото требува тази работа да са работи подъ единъ законъ които този закон требува да са нареди отъ народа и работниците и по вишегласіе на народа и на работниците изъ Българія"[41].

Докато се мае в Търново, Левски се среща с още един свой другар от първата легия, отец Матей Преображенски, в чието лице намира предан приятел, горещ родолюбец и вдъхновен борец за свободата на народа[42]. За делото, което твореше, нему бяха необходими изпитани хора и предани приятели, и много е вероятно още при първото си посещение той да се е срещнал със стария си другар от Бялградската легия. Обаче сега, при третата си обиколка, той привлича отца Матея в организационното дело на комитета. Христо Иванов, който в началото на 1870 год. се установява в Търново, потвърждава това заключение: „И полека лека спичелихми още едно-го мажа оче матея монахъ"[43]. Положителни сведения обаче за тая среща няма. Само Ст. Заимов надълго повестува около това събитие. Когато отишел в Търново, „за да избегне възможната опасност, Левски, заедно с Ив. х. Димитров и около 25 младежи, отишли на „теферич" в Преображенския манастир. Тука Левски

се срещнал ненадейно със стария си другар от Бялградската легия, отец Матея. Младежите седели в манастиря два дни, а Левски преседял цели пет дни, които минали в разказване на спомени, преживявания и теглила. Но преди всичко била уредена работата по бунтовното дело. Отец Матей се съгласил да стане помощник на Левски. Изработен били план за бъдеща дейност и на 20 април (1868 г.!) из Преображенския манастир излезли двама скъсани калугери и заминали към Горна Оряховица.[44]

Да се възстанови напълно пътя на Апостола е мъчно и в някои случаи почти невъзможно. Липсата на документи, легендата, времето и произволът на спомените са заличили в много случаи неговите дири, грижливо прикривани и от самия Апостол. Най-тъмни и неуяснени обаче остават пътищата на Апостола през втората половина на 1870 год. По всяка вероятност, преди да се завърне в Ловеч, Левски се е отбил в някои от съседните на Търново селища. Ако може да се вярва на Заимова, от Горна Оряховица, Левски, придружен от отец Матей, се отправил към Долна Оряховица, Лясковец, Трявна, Поликраище, Елена, Дряново и по-главните села в Търново.[45] Според проф. д-р Парашкев Стоянов, който се основава на спомените на Марин п. Луканов, Левски се отбил в Габрово, Габровския манастир и Дряново и „след това се върнал пак в Ловеч".[46]

Звезделин Цонев, без да бъде достатъчно сигурен, отнася организирането на Горна Оряховица към следната година. През 1870 год. Христо Иванов Бунито посетил града и по-големите села в околността, където „спечелил и организирал много хора за народното дело", ни уверява споменатият автор. „Първите хора, които възприели революционната идея в Горна Оряховица още от самия Левски, са били: Петър Арнаудов, братята Сидер и Велчо К. Грънчарови и още мнозина", чиито имена са останали неизвестни.[47] Вън от тия съвсем общи сведения, други данни за участието на Горна Оряховица в революционното дело от това време няма.

За Дряново Йордан П. Георгиев бележи, че градът „е едно от тия търновски селища, които са останали чужди почти до края на робството на разните завери и буни, организирани през XIX век. Причината за това са били чорбаджиите, които се държали добре с турците и притеснявали всячески народа"[48].

Трябва да отбележим, че от Търновско най-дейно се проявява Лясковският революционен комитет. Още в края на декември Левски е отбелязал в дневника си като особено важни две писма, едното без означение на деня, а другото от 26 декември, изпратени му чрез Христо Иванов „отъ страна на Лясковчени“[49]. Подробности върху съдържанието на писмата обаче не съобщава.

Ловеч е изходната база на Апостола през време на третата му обиколка. Оттука, придружен от Марин п. Луканов, Сава Младенов и Васил Йонков, той се отправя и за Тетевен. Обстоятелството, че се придружава от тетевенец и от хора добре известни в Тетевен, е характерно за неговите организаторски похвати. По тоя начин той завързва не само сигурни познанства, но попада и на надеждни хора, чието влияние му е потребно. Присъствието на Марин п. Луканов от друга страна му е необходимо, за да отстрани и най-малкото съмнение у тетевенци. Той ще потвърди пред тях, че в Ловеч е сложено вече началото на революционната организация и че градът е избран за средище на комитетската мрежа.

През втората половина на 1870 год. и тетевенци приобщават своите усилия към освободителното дело. Предположението на Д. Д. Стойчев, че Левски е основал местната организация през декември 1871 год., не се подкрепя от никои данни.[51] Стоян Заимов, у когото датите са изобщо съвсем произволни, отнася основаването на първите три комитета в Плевен, Ловеч и Тетевен през ноември 1867 год.![52] Твърде подробно и крайно любопитно обаче той описва посещението на Апостола в Тетевен, при което полага основите на местната организация. „До приятелите на Тетевен“, разказва Заимов, „Дякон Левски имал „препоръчителни“ писма и от Турно Магурели, и от Плевен, и от Ловеч. Васил Йонков – телохранителят на „търговеца“ – познат и на децата в Тетевен, отвел „господаря“ си в къщата на Петко Милев, един от първите богаташи и влиятелни хора в Тетевенско.

Бай Петко, притежател на няколко „стотини глави едър добитък, приел и посрещнал с подобаваща чест „търговеца на едър добитък“. На другия ден го развел из града; запознал го с по-първите „малсайбии“ на едър добитък“; завел го дори в конака и го запознал с

мюдюра и кадията; запознал го с хаджи Станьо Станев, тетевенския Ротшилд, и бивш конашки чорбаджия. хаджи Станьо, за да покаже богатството си и силата си на новия търговец, отвел го дома си; нагостил го, както подобава, поканил го да отидат в говедарника, за да видят стоката му: 200 юнци, 150 крави, 50 телци и пр.

Петко Милев, хаджи Станьо и „търговецът" отишли на говедарника: разгледали юнците и телците; пазарували се и неспазарени се върнали от гората в Тетевен. Петко М. Страшника и хаджи Станьо банкерът вярвали, че имат работа с тежък влашки търговец на едър добитък!... Ето защо те са го развеждали по говедарника и конака.

По искането на Иван Ибришимов, учител, братя хаджи Иванови, Станьо и Станчо братовчеди на хаджи Станя, свикали роднини и приятели на вечеринка у дома си, надошли: Хаджи Станьо Станев, Петко Милев, Иван Петков, Дочо Мръвков, Иван Фурнаджиев, Марко Йончев, Васил Пупешков и дядо Лальо Пеев; присъствувал на вечеринката и търговецът на едър добитък заедно с телохранителя си.

Гостите, след като хапнали и пийнали, се развеселили и сами нагазили в политиката. Хаджи Станьо бистрил политиката с московеца, Петко Милев със сърбина, а Ибришимов с Наполеона III. Васил Йонков изпял песента на хайдут Велко, а търговецът – песента на „жаловитите славеи". Хаджи Станьо и Петко Милев се разчувствували; в момента на патриотическия си екстаз обявили на търговеца, че на долна цена ще му продадат добитъка си, за хатъра на сладката му песен. Търговецът отворил уста и разказал на тетевенските светила, каква търговия върши, и защо се скита по градове и села. Хаджи Станьо замръзнал на мястото си, а Петко Милев Страшника се приближил до Левски, потупал го по рамото и му казал: „Имай ме за свой човек; богатството ми е на твое разположение; дано даде Господ скоро да се изпълнят сладките ти думи". Дочо Мръвков, от патриотическо умиление, целунал ръка на разкалугерения дякон, а дядо Лальо поискал пред него да си изповяда греховете:

– На таквиз изповедници искам аз да си изповядам греховете, а не на светогорските и рилски бикове, – казал дядо Лальо и с благоговение целунал не ръката, а челото на Дякона.

Петко Милев и Марко Йончев, неразделни другари на хаджи Станя, успокоили другаря си с думите: „Ако те е страх да бъдеш член на комитета, защото си мемлекет чорбаджия, то можеш да си мълчиш и нищо повече". Честолюбието надвило на страха: Хаджи Станьо приел да бъде другар на Петко Милев в една съвсем нетърговска работа.

„Приятелите" в Тетевен с възхищение възприели идеята за организиране на „тайни комитети".[53]

Заимов има възможност да се срещне на времето с почти всички тетевенски революционери и да установи точно обстоятелствата, при които Апостолът е създал комитета в Тетевен. Дали обаче това, което разказва, отговаря на фактите, или в по-голямата си част е рожба на неговото творческо въображение, днес не можем да установим.

Прави впечатление, че той не изтъква безспорното участие на Марин поп Луканов в учредителното събрание на тетевенци. От друга страна, основавайки се на спомените на Марин поп Луканов, д-р Пар. Стоянов твърди, че Левски е отседнал в къщата на Иван Кифалов, учител и роднина на Марин поп Луканов,[54] което приема и Д. Д. Стойчев.[55]

Към посочените от Заимова първи дейци на революционното дело в Тетевен трябва да прибавим и следните лица: Иван Стоянов, Мильо Баовката, Петър Ив. Мерекьов, Христо Пиронков, поп Павел.[56] По-късно в организацията влезли още: свещеник Димитър, Цв. Пиперков, Христо и Цветан Семкови, Лало П. Влаевски, Вълo Пеев, Васил Петров, Марко Маринов, Марин Подрашайски и Стоян Костов.[57]

В различие от останалите комитетски организации, в Тетевен, наред с интелигенцията, търговците и занаятчиите от средна ръка, на проповедта на Апостола се озовават и чорбаджиите и всички по-първи хора на града. Тоя забележителен факт, участието на най-консервативния елемент на българската общественост от онова време в освободителното движение, ще трябва да се обясни

не само със свободолюбивия дух на планинеца, но и с обстоятелството, че в Тетевен и Тетевенско процентно турското население е било най-малко, както и с патриархалната и роднинска близост, която свързва хората от тоя край.

От Тетевен Левски, според Марин поп Луканов, се завърнал пак в Ловеч,[58] а според Ст. Заимов, придружен от Станчо хаджи Иванов, който имал приятели в съседните села и градове, Апостолът продължил своята обиколка и сложил началото на комитетските организации в Голям Извор, Видраре, Орхание и Етрополе.[59] И двете твърдения са еднакво вероятни. Много е възможно Апостолът да е продължил обиколката си из тоя край и оттука да се е прехвърлил в Южна България, но не е изключено да се е завърнал от Тетевен в Ловеч, който град му служи за изходна база през тая обиколка, и оттам през Балкана или през Търново да се е озовал в Тракия, откъдето впоследствие е посетил София, Орхание и Етрополе. Днес не можем да установим нито точния път на Апостола, нито реда, по който е обиколил отделните селища. С неоспорвана положителност обаче можем да твърдим, че през втората половина на 1870 год. той е обиколил както Тракия, така и споменатата част от Северна България.

В подкрепа на това заключение говорят най-красноречиво следните две обстоятелства, които се явяват същевременно и опорни точки за определяне по-нататашния маршрут на Апостола от 1870 год.:

1. В джебния си бележник Апостолът е записал следния личен разход: „Отъ 1870 год. дългъ въ Карлово за обувки 70".[60] Щом като Левски е бил в Карлово, където си набавя обуща, които заплаща по-късно и отбелязва направения разход като дълг, останал от 1870 год., той очевидно ще е посетил и други някои градове и села в Тракия.

2. През същата година Левски посещава и Етрополе. „Всичко три пъти съм се срещал и виждал с великия и самоотвержен апостол", бележи Тодор Пеев. „Първия път се видяхме в родния ми град Етрополе, гдето Васил Левски, заедна със свещеника Георги Тутмаников от село Джурово, дойде и откри частен бълг. ре-

вол. комитет. Това беше през 1870 год. Тука той прекара два дена".[61]

Карлово и Етрополе са двете опорни точки, по които съдим за главните линии на следвания от Апостола път през 1870 год. Ще приключим най-напред с неговата обиколка в Северна България, по-голяма част от която вече проследихме.

В Етрополе Левски идва с известния в тоя край поп Георги Тутмаников, между приятелите и близките на когото търси първите привърженици на революционната идея, за да включи и Етрополе в мрежата на комитетската организация. За председател на комитета етрополци избират своя главен учител Тодор Пеев, за касиер – Илия Н. Правчанов, а за секретар – Илия Д. Вълчев. В новооснования комитет влезли още поп Кръстьо Младия и игуменът на манастира „Св. Троица" – Хрисанда.[62] Повече подробности за първото отиване на Апостола във Етрополе Тодор Пеев не дава, нито пък посочва всичките членове на комитетската организация в родния си град.[63]

Към тая обиколка на Апостола ще трябва да отнесем и първите му посещения на Орхание и София. Сведенията за това отиване на Левски в града, чийто възход се дължеше на Мидхад паша и който днес носи името на Ботева, са съвършенно оскъдни и несигурни. Ст. Заимов отнася организирането на местния комитет към 1867 год, т. е. към първата обиколка на Апостола, който бил дошъл в Орхание от Тетевен. „Търговците", разказва Заимов, „кондисали на „Шарения хан". Направили официална визита на първите „мал сайбии" на едър добитък. Старият Брънчев, конашки чорбаджия, без да знае, с кого има работа, отрекомандувал „тежкия търговец" на орханийския каймакамин. Марин Николов, Петко Нинов и Гаврил Брънчев, търговци от средна ръка, устроили вечеринка на „тежките търговци" в Шарения хан. На вечеринката бил поканен, дето се е рекло, цветът на тогавашната орханийска интелигенция. „На тая вечеринка, на която Левски повечето пял, а по-малко говорил", орханийските младежи положили основите на местната организация.[64]

Петър П. Ценов повтаря обстоятелствата, които Ст. Заимов изнася, и произволно отнася основаването на

комитета в Орхание към декември на 1871 год.[65] В комитетската организация влезли следните орханийци: Гаврил Брънчев, Велчо Йотов Шунтов, Марин Николов, Божко Божилов, Васил Наков Драганчовски, Мито Петков Бояджията, Стоян Цагорски, Христо Цветков Гашевски, Васил Бушаранов, Ташо Шунтов, Христо Колев и Коцо Панчев. За председател на комитета бил избран Васил Петров, а за касиер – Петко Николов.[66]

Заедно с Орхание Левски посещава и София, която по това време брои към 30,000 жители. Бъдещата столица на България бе, така да се каже, на пътя му и той я включва в комитетската мрежа на революционната организация. Матей Георгиев, като се основава на разказа на стари софиянци, бележи: „Апостолът В. Левски основал през 1870 год. и в София таен революционен комитет“[67]. Според сведенията на същия автор, Софийският комитет се състоял от следните лица: председател Христо Стоянов, секретар Христо Ковачев, касиер Димитър Ножаров и членове: Димитър Трайков и Ст. Малинов. Архивата на комитета се пазела у Йорданка Филаретова, в чийто дом на „Алабинска“ 26 Левски се крил няколко пъти[68].

За състава на Софийския комитет, както бележи и Петър Динеков, „нямаме положителни данни, извлечени от документи“.[69] Съществуващите твърдения се различават повече или по-малко в сведенията си. Според Спас Н. Клисаров, който по това време бил 9 годишно момче, в комитета влизали Димитър х. Коцев, Д. Трайкович, хаджи Боне Петров, Кръстьо х. Нешов, Мито Каймакчията и др.[70] Не се отличават с по-голяма сигурност и твърденията на Дамян Ив. Богоев, слуга по онова време в кръчмата на хаджи Боне. Според неговите сведения на чело на комитета в София стоял господарят му хаджи Боне Петров. Останалите софийски революционери били: Димитър Трайкович, виден чорбаджия, от когото се страхували и самите турци, Атанас Абаджиев, Димитър Ножаров, търговец на железария, Христо Ковачев, виден учител, и поп Христо. В тайните на комитета обаче били посветени и следните софиянци: Хаджи Мано, богат и виден българин, член на меджлиса, неговият зет Десев, Димитраки хаджи Коцев, Цвятко Рунтов, касапин –

соватчия и икономът на църквата „Св. Неделя“ Тодор.

През тая обиколка Левски, по всяка вероятност, установява и първите си връзки с някои села из Софийско. Сведенията за тия връзки обаче черпим от устни разкази, чиято достоверност днес вече не можем да установим. Така Величко Б. Душков предава разказа на своя баща, според когото Левски често заобикалял тяхното село Костинброд и отсядал в Шияковския манастир „Св. Арахангел“, чийто игумен Генади му бил верен приятел. От селяните в делото били посветени Стойко Тонев, Димитър Стоянов Духов и Ильо Гълъбов.[72] Името на същия иеромонах Генадий се свързва и с едно-две посещения на Апостола в Драгалевския манастир.[73] Генадий придружава Левски и при една по-късна негова обиколка из Софийско, през която двамата посещават село Биримирци.[74]

В Южна България следите на Апостола от 1870 год. се губят още повече. Вероятно, освен Карлово той е посетил и други някои от основаните дотогава комитети. Данни обаче за тия му посещения няма. Спомените, колкото и оскъдни, сочат само новите революционни организации, които създава в два града, за които историята бе отредила изключителен жребий. „Левски е дохождал в Панагюрище“, съобщава Тодор Н. Манов, „четири пъти и образува дружина от десетина до шестнадесет последователи... Повечето от членовете в тая дружина бяха мои ближни, между които бе брат ми Георги Манов, братовчед ми Андрея Манов, Тодор Цвятков, най-тайният и верният ми приятел, после зет ми Кръстьо Гешан, братовчед ми Манчо Манов и Иванчо Зографина“.[75]

По кое време Левски е дошъл за пръв път в бъдещата столица на Средногорското въстание, Тодор Манов не казва. Той обаче твърди, че при второто си идване в Панагюрище Левски дошъл заедно с Ангел Кънчев и Димитър Общи и отседнал в Балабановия хан.[76] За третото идване не съобщава нищо, а последното отнася десетина дена преди залавянето му. Тоя път той отседнал при двамата шивачи: С. Попов и Иван Колиян. През последната си обиколка от декември 1872 год. Апостолът действително посещава и Панагюрище.[77]

Според Георги Н. Манов, другар на Левски в четата на П. Хитов от 1867 год., с чиито ръкописни спомени разполагаме, Апостолът дошъл за пръв път в Панагюрище през 1871 год., около втората половина на месец септември, заедно с Ан. Кънчев и Дим. Общи. В комитета според същия в първо време влезли: Иван П. Дудеков, Найден С. Дринов и Георги Н. Манов. Впоследствие в редовете на организацията влезли: Искрьо Ц. Манчев, Тодор Цв. Бояджийски, Григор Н. Георгиев, Иван Стоянов Джуджов и Костадин Десимиров, коприщенец, учител по това време в Панагюрище.[78]

Докато Ст. Заимов превръща организационните събрания на Апостола обикновено в шумни празненства с „тиферичи" и „моабети", Георги Н. Манов дава една по-друга картина на учредителното събрание на комитета в Панагюрище. „А (трябва, н. б.) да се каже и това, че никакви яденета и пиенета не сѫ останѫле цѣлъ день и цѣла нощъ нито една минута (не е) било това (кой смееше да направи подобно нещо) не бѣха това тръговци ами бѣха бунтовници (за колко време ще да ся научатъ за какви хора (сѫ). Тия работи бѣха много тайни и тогавашнитѣ наши пьрвенци какви бѣха (бунтовника отъ разбойника по долного и отвратителного имаха), тая идея сѫ много деликатно проповѣдваше между приятели и роднини и то смесено съ историята народна и напомваше за четитѣ по Балкана..."[79]

При едно друго идване в Панагюрище, по настояването на Ив. П. Дудеков, Левски отишел „в събота вечерта" у х. Захария, който женел дъщеря си Мария, „на Чалмата на свадбата",[80] а на утрото пял в черквата, „ама колцина го знаеха", завършва Георги Н. Манов.

Последният изследовател на Панагюрския комитет от времето на Левски, Кр. Зумпалов, въз основа на спомените на стари панагюрци, идва до заключение, че Апостолът е посетил за пръв път бъдещата столица на IV революционен окръг и положил основите на местния комитет през 1870 год. Същият автор съобщава имената и на други съчувственици на революционното дело в Панагюрище: Симеон х. Кирилов, Иван Попов, Гр. Георгиев, Петко Тодоров, Д. Шишков и Стефан Ст. Балабанов.[81]

Съществуват известни указания, че освен Панагюрище Левски е посетил и някои от съседните му села: Стрелча, Поибрене, Мечка, Лесичево и Попинци. По-жив спомен има запазен обаче само за посещението на Стрелча. Съподвижници на Апостола в последното село били Бойчо Петров, Ив. Евстатиев – свещеници, Недялко Стойнов, в чиято къща ставали заседанията, и който бил пребит в Пазарджишкия затвор през 1871 год., без да издаде някого, Бойчо Неделев, Филип и Ганчо Чиширанови Рашко Гудров, Ганчо Гелеменов, Марин Ан. Балтов, Тодор Ал. Балтов и Енчо Фингаров.[82]

Сведенията за участието на Копривщица в революционното дело са по-оскъдни. Първият документ в това отношение е едно свидетелство на бившия духовник в Копривщица, а после игумен на Рилския манастир, архимандрит Кесарий, което той издава през 1896 год. на клисаря при местната църква „Св. Богородица", Никола Н. Клисаров. „Въ качеството си на духовникъ", свидетелствува архимандрит Кесарий, „въ казаниятъ градѣцъ (Копривщица) отъ 1870 год. (к. н.) до убѣсването на Левски, моятъ метохъ служеше за прибѣжище и скривалище на великиятъ Апостолъ Левский. Казаниятъ Никола въ качеството на клисарь при църквата св. Богородица служеше ми за расиленъ и во време на засѣдание като стражарь".[83]

От това свидетелство, с което архимандрит Кесарий иска да помогне на някогашния си клисар, се налагат два извода: 1. най-ранното посещение, което Левски прави на Копривщица, ще трябва да се отнесе към 1870 год.; 2. в Копривщица е имало комитет, който правел своите събрания в метоха, защото не можем да допуснем, че под „заседание" архимандрит Кесарий ще разбира личните си срещи с Апостола. Родното място на Л. Каравелов, което Левски посещава заедно с Ангел Кънчев и през 1871 год., както и през своята последна обиколка из България в края на 1872 год.,[84] не бе само една станция в неговия път. Наистина, местното ядро от съмишленици не е било голямо и не е могло да развие една по-широка дейност, но все пак то е било една жива клетка в комитетската мрежа на организацията.[85] Прочее, кои бяха носители на комитетската идея в Копривщица? Отговор на тоя въпрос дава споменатият Никола

Н. Клисаров: „ Левски кога състави комитетатъ (въ) грать Копривщица прьво знахме шесь души (казваше иска много да не узнаятъ сега че е далечь востанието) още веднъ градъ да знаятъ (а пъкъ) въ село двоица троица да знаятъ (повече да не знаятъ) въ Копривщица десетина млади народъ ама знаехме само шесъ душ заклетници знаехме Кесария архимандритъ председатель на комитета членове по име Цоко Будинъ, Иванъ Догановъ, Петко Бочиевъ (Бояджиевъ) кудурчия (обущарь), Василъ спицерина, Никола Найденовъ клисаровъ..."[86]

Когато основал комитетската организация в Копривщица, Левски, според уверенията на Никола Н. Клисаров, престоял в града три дена и се представял за сливенски търговец на вълна. Сделки, разбира се, не сключил: едни от копривщенските търговци (Тодор Коласъзът, Дончо Кехаята) не могли да му набавят исканото количество, с други, като Луко Искров, не можал да се споразумее върху цената.

Никола Н. Клисаров не е съвсем сигурен за датата, когато е бил основан Копривщенският комитет. Годината 1871, която посочва още в началото, очевидно се отнася до второто идване на Апостола в града. Това явно личи и от другите сведения, които дава за същото посещение: Левски искал сега да знае, с колко сено, коне, кола и обори може да разполага Копривщица за решителния час.[87]

Най-сетне във връзка с пътя на Апостола от третата му обиколка трябва да отбележим, че нито сега, нито по-късно той не е посещавал градовете и селата от десния бряг на Марица, някои от които по-късно взеха дейно участие в Априлското въстание и станаха изкупителна жертва на свободата. Йордан Венедиков, който даде една критична история на въстанието в Батак, като се спира на революционното движение в селото до 1876 год., идва до заключение, че дейността на Апостола от 1869 до 1872 год. „не засяга десния бряг на Марица".[88] Отзвук от дейността на Левски в Батак споменатият автор открива едва през 1872 год., когато в градеца пристига „един човек, загадъчен, с изглед на възкръсвал мъртвец; на гърба си имал две дълбоки рани. Той скривал своето минало, говорил загадъчно и алегорично и се наричал дядо Цвятко или дядо Чиляк...

Основателно или не, баташките младежи придавали и политически смисъл на проповедите му. След като се изцерил, той заминал за Неврокоп".[89] Все по това време Петър Горанов, местаият водач на въстанието, получил чрез братя Консулови от Пазарджик устава на Българския централен комитет.

Няма сигурни данни, че Левски е ходил и в Пещера. Стари пещерци си спомнят много добре идването в града им на загадачния дядо Цвятко или дядо Чиляк, но никой не знае Апостолът да е посещавал някога Пещера.[90]

Апостолът не е ходил и в родния град на Васил Петлешков, Брацигово. Най-ранният отзвук от неговите идеи тука идва през Перущица, В това отношение Данаил С. Юруков, чиито спомени са една подробна летопис на духовното и политическо възраждане на Брацигово, е ясен и категоричен. Към това време в Брацигово дошли за няколко дена поп Георги Тилев и Петър Бонев от Перущица. „Подбутнат от младежки ентусиазъм", бележи Данаил С. Юруков, който се познавал отдавна с двамата видни перущенци, „не можах да се сдържа да ги не попитам: „Няма ли пак да минат чети, няма ли скоро да се освободим от турците?" Те ми казаха обаче, че идеята за преминаване на чети е изоставена засега, че в Букурещ се образувал вече Централен революционен комитет, че трябва да се работи за революция в самата България и че Васил Левски Дяконът е дошел в България като пратеник на комитета. Той работел за подготвяне на народа и всички трябвало да работим в този смисъл".[91]

Ехото от дейността на Апостола бе проникнало вече в цяла България. То достигна и до ония предели, на родната земя, които той немà време, нито възможност да включи в комитетската мрежа на революционната организация.

ГЛАВА ДВАНАДЕСЕТА

РЕВОЛЮЦИОНИЯТ УСТАВО-ПРОЕКТ

Наред с грижите по организиране на страната, през втората половина на 1870 год. вниманието на Апостола е съсредоточено и върху проектоустава на организацията. В Търново той споделя, както видяхме, своите мисли по тоя въпрос с Христо Иванов. „Следъ това ни нагласихми", бележи Книговезецът, „щото требува тази работа да са работи родъ единъ законъ които ... законъ требува да са нареди отъ народа и работниците и по вишегласіе на народа и на работниците изъ Българія". В случая Христо Иванов, комуто Левски най-рано доверява намеренията си, установява един факт от извънредно значение – кому принадлежи идеята за уставопроекта и чие дело е самият той. Очевидно, още в средата на 1870 год., след основаването на Централния комитет и в началото на своята трета обиколка из България, Апостолът е вече осъзнал необходимостта да се създаде един писан закон, по който да се управлява революционната организация, един устав, който да бъде задължителен за дейците на комитета и който трябва „да са нареди отъ народа и работниците" и да бъде одобрен и приет с „вишегласіе на народа и на работниците изъ Българія". Изразът „нагласихми" издава езиковата несръчност на мемоариста, който иска да каже, че са се споразумели с Апостола по тоя въпрос. Последният е споделил идеята си със своя стар и верен приятел, който от своя страна е одобрил напълно неговия проект. Просто и естествено, без да има съзнание за значението на своето съобщение, Христо Иванов установява една истина. Защото никой, друг освен Апостолът не би могъл да осъзнае в тоя момент тъй добре необходимостта от един закон, който да внесе единство и план в действията, да разграничи отговорностите и установи правата и задълженията на всеки член от организацията. Той, който прозря идеята за комитета и я въплъти в дело, не можеше да не осъзнае пръв необходимостта от един писан закон, по който да се ръководи организацията. Законът е една необходимост за всяка обществена организация. За една революционна организация обаче той е повече от необходим. Като уяснява

задачите, установява отговорностите и вниса по голямо единство и методичност в действията, уставът издига авторитета на организацията и засилва личния престиж на нейния върховен ръководител, който ще действува всред народа не само от името на организацията, но в духа и според наредбите на закона, еднакво властен за всеки член на комитетската организация. „Тази рабута требува да се работи подъ единъ законъ", бележи Христо Иванов, като изразява най-непосредствено мисълта на Апостола. Идеята да се изработи един писан закон не може да принадлежи на друг освен на Апостола. Може би той е съзнавал нуждата от един закон още при първите стъпки на организацията, сега обаче, след основаването на Централния комитет, водачът на националната революция осъзнава тази нужда като историческа повеля.

Христо Иванов разкрива обаче и нещо друго: „Този законъ требува да са нареди от народа и работниците". Няма съмнение, че и в тоя случай мемоаристът е предал вярно мисълта на Апостола. Законът ще трябва да се изработи от народа и от дейците вътре в България, т. е. от тези, които творят пряко делото на организацията. Те най-добре разбират нейните нужди, нейните задачи, а в решителния час те ще проведат непосредствено и самата революция. Най-сетне така изработен, законът ще придобие и по-голяма нравствена сила, защото ще се изгради от съзнателното сътрудничество на всички дейци. Практически той ще бъде изработен от Апостола, който пръв осъзнава необходимостта от един закон и най-добре познава делото, което сам твори. Участието на „народа и работниците" ще се изрази не само в одобрението „по вишегласіе", но и в предварителните обсъждания, споделяния на мнения и разисквания, които са неизбежни и наложителни при изработването на един закон. „Носеха го (уставопроекта)", съобщава Христо Иванов, „отъ гратъ на гратъ и отъ село въ село и го четяха, което са види за по добро да са потвърди а което са види за излишно да са изфарли а което са види за нужно и не достаточно да са притури и тай се нареди и са потвърди от народа"[1]. По-нататък Христо Иванов разказва подробно, как е бил разискван уставопроектът в Лясковец през 1871 год. За начина, по който се оформя писаният

закон на националната революция, тия сведения не са безинтересни: „И въ Лесковецъ (на) 1871 г. у Марина Станчевъ въ кащата доде В. Ив. Левски, димитаръ общия, Ангелъ Канчевъ, носящй ракописния законъ за комитетите, които да сѫ водятъ по него за удобрение, отъ часните комитети, като (за) допълненіе или изменение отъ параграфите на закона... Събранието (се) състоеше (от) горните трима, Маринъ Станчовъ, Маринъ Цонзаровъ, Петъръ Киорчевъ учитель, Петъръ Караминчевъ учитель, димо х. валчевъ и още единъ старъ човекъ, народни хора, Христо Ивановъ книговезецъ, Юрданъ Юрдановъ и двамата от В. Търново и Христо Брусевъ учитель, който са уплаши чи побегна, при многото разисквания припирни сѫ прегледа закона по параграфъ на редъ и са одобри, като са добави нещо по полицията...“[2]

Христо Иванов стои най-близко до истината и по въпроса за непосредственото авторство на уставопроекта. „Презъ есента“, бележи той в своите спомени, „станаха (започнаха, н. б.) те трімата Ангель (Кънчев), В. Л. (Левски) и димитар Общія да събиратъ мненіето на народа по кой начинъ да са нареди закона, коіто беші и начерганъ отъ В. Л. (Левски) и ангела Канчевъ“[3]. Следователно, преди да вземе мнението на народа, Апостолът е изработил, „начерталъ“ вече проекта на бъдещия устав. В неговото изработване, според Христо Иванов, взел участие и Ангел Кънчев. Това твърдение обаче едва ли почива на непосредствена и точна осведоменост. То се дължи по всяка вероятност на убеждение, създало се впоследствие у мемоариста. На тая мисъл ни навежда и обстоятелството, че на същата страница, само няколко реда преди съобщението за участието на Ангел Кънчев в изработването на уставопроекта, Христо Иванов бележи, че Кънчев дошъл в България през 1870 год., когато, както ще имаме случая да видим, той дойде една година по-късно. Тази грешка, както и някои произволни твърдения от по-късно време, вероятно са подвели мемоариста да допусне участието на Кънчева в изработването на уставопроекта.

Трябва да отбележим, че с изключение на последното твърдение, изнесеното от Христо Иванов във връзка с уставопроекта е най-положителното, което намираме в спомените по тоя въпрос. Неговите записки

обаче бяха използувани едва напоследък. Първите изследователи и мемоаристи нямаха непосредствени данни за авторството на уставопроекта и в различията на мненията въпросът: кой е изработил уставопроекта стоеше открит. Така Захари Стоянов свързва съставянето на уставопроекта с основаването на революционния комитет в Русе, което-той, както видяхме, отнася към 1870 год. Уставът според него „бил съставен във вид на проект от горепоменатите господа", т. е. от членовете на русенския комитет, а от после „се одобрил в едно от главните събрания на комитета в Букурещ, след което се прегледал от другите комитети из България".[4] Захарий Стоянов не изяснява обаче, по чий почин членовете на току-що основан комитет, още незапознати с революционната организация, се заемат с изработването на нейния устав. Самите русенци, както видяхме, в протокола на заседанието си от 17 октомври 1871 год., точка трета, считат „Привременія законъ" като „нарѣденъ и повѣренъ от Център. Комитет" и затова по-късно в няколко последователни заседания проучват „нарѣдата" и се запознават с нея, както отделни членове на организацията докладват на части уставопроекта в общите заседания на комитета.[5]

Тия подробности си припомня и Никола Обретенов и на свой ред иде да отхвърли твърдението на Захарий Стоянов: „Това види се (разглеждането на уставопроекта член по член от русенци, н. б.) е дало повод на Захарий Стоянов, като непосветен още добре в комитетските работи, да твърди, че уставопроекта е съставен от нас".[6] Първоначално Никола Обретенов, според уверенията на Д. Т. Страшимиров, „твърди по спомен, че уставопроектът в ръкопис се бил получил в Русчук от Левски".[7] По късно обаче той застъпва друго становище: „Много пъти съм казал и пак повтарям, че уставопроектът е съставен от Ангел Кънчев, Васил Левски и Каравелов... Като офицер той (А. Кънчев, н. б.) знаеше каква дисциплина трябва за една революционна организация, още повече че сам той идеше да работи в нея. В Букурещ Ангел Кънчев и Любен Каравелов са обмислювали уставопроекта, но трябвало да се вземе мнението и на Левски, който от три години работеше между народа и организираше комитетите... Любен Каравелов и Васил Левски чрез Ангел Кънчев, са се спо-

разумели върху уставопроекта и е даден за преписване между много лица".[8] Това построение на Обретенов се оборва от обстоятелството, че Ангел Кънчев постъпи на работа при Левски в края на септември 1871 год., а за един общ закон Апостолът говори още през лятото на 1870 год. при срещата си с Христо Иванов в Търново. Доколко Н. Обретенов е сигурен в своите твърдения относно авторството на уставопроекта, се вижда от една негова бележка, обнародвана от Д. Т. Страшимиров, в която той твърди, че „уставътъ беши написанъ отъ А. Кънчева".[9]

Стоян Заимов, който поставя Левски в пълна идейна зависимост от Каравелова, представя цялото понататъшно развитие на организацията като грижливо изпълнение на един предварително изработен план, чиито основни положения Каравелов и Левски набелязали в Букурещ едновременно с основаването на Централния комитет. Двете предпоследни точки на това споразумение, известно само на Заимова, съдържат следните решения: 1. „Да се състави обща програма за деятелността на комитетите и на апостолствуващите по това дело люди и да се обозначат обязаностите на всички работници в един особен устав. 2. Този устав да се състави от Кънчева във вид на проект и да се свика едно събрание от няколко представители на патриотическите кружки, в което събрание да се одобри устава и програмата на комитета".[10] Без да знае нещо фактично по въпроса, чисто ретроспективно, Ст. Заимов изтъква появата на проектоустава като един предварително замислен акт между Каравелова и Левски. Като свързва идеята за създаването на уставопроекта с основаването на Централния комитет, Заимов разрешава твърде наивно въпроса за авторството на проекта за революциония устав. Споменатият автор не би могъл да обясни как е възможно още в началото на 1870 год. Левски и Каравелов да вземат решение, щото тая важна задача – съставянето на уставопроекта – да се възложи на Ангел Кънчев, който по това време учи в Чехия, не взима никакво участие в революционното дело и не е запознат с дейността на Апостола в България.

В биографията на Апостола обаче Заимов представя уставопроекта като колективно дело на тримата дейци: „Каравелов, с помощта на Кънчева и Левски, криво-ляво,

оттук-оттам скърпил устава за управлението на българските тайни революционни комитети. Уставът бил преписан в няколко екземпляра от Ангел Кънчев. Приготвеният в Букурещ устав Каравелов не искаше да наложи на „приятелите“ оттатък Дунава без тяхното съгласие; ето защо на предметния документ бе дадено названието уставопроект“. После той бил наново разгледан и приет в едно тайно заседание, на което присъствували: Л. Каравелов, П. Хитов, Левски, А. Кънчев, Д. Общи и Д. Ценович, след което „уставопроектът бил преписан отново от Ангел Кънчев с червено мастило на кръв да бие“[11]. В своите „Етюди“ Ст. Заимов увеличава броя на уставосъставителите още с един. „До колкото знаеме лично от Л. Каравелова“, бележи мемоаристът, „проектът е бил съставен от В. Левски, Л. Каравелов, А. Кънчев и Виницки“[12]. В биографията на Апостола обаче Заимов не твърди, че споменатият полски емигрант Виницки е взел някакво участие в устава, а само че с негова помощ Каравелов „се поровил в италианската бунтовническа литература“[13].

Не по-сигурен в твърденията си е и Киро Тулешков, „Уставопроектът“, пише той в своите спомени, „беше съставен от Любена Каравелова, но такъв проект имаше изработен и от Ангел Кънчев“[14]. В ръкописната животопис на Ботева К. Тулешков твърди, че „уставътъ, който бѣше написанъ отъ неустрашимия и деятеленъ младъ патриотъ Ангела Кънчева са уничтожи и са подтвѫрди онзи когото Каравеловъ бѣше написалъ по своето щение“. Пак там същият мемоарист бележи, че „и Левски имаше съставенъ уставъ“[15].

Според д-р В. х. Стоянов Берон, „БРЦК е бил съставил, заедно с представителите на б. р. комитет и устав за управлението на комитетите, и тоя устав е бил променяван“[16]. Всъщност споменатият автор не знае нищо положително, а се основава на някакво си писмо от Русе, изпратено до Търново, в което вероятно се е засягал въпросът за одобрението на уставопроекта от частните комитети.

Същото становище поддържа и Георги Димитров. Според него, „уставът бил изработен по-напред от комитета (очевидно, той има предвид Централния комитет, н. б.) и когато през 1869 год. (!) било свикано главното

събрание от представители на всичките други комитети из България в Букурещ, той е бил поднесен като уставопроект на събранието“[17].

Пръв Д. Т. Страшимиров се усъмни в твърдението, че уставопроектът е изработен в Букурещ. След като изтъква, че „самото му произхождение в ръкопис е нещо твърде тъмно“, той бележи: „Да се пише проекта в Букурещ и сетне да се праща, и то за предварителни поправки пак там, изглежда съвсем невероятно“. Затова той допуска „възможността, щото проектът да е бил изработен задружно от двамата дейци в България – Левски и Кънчев – с предварителното споразумение пак с Каравелова“. Но все пак за Страшимирова „този въпрос ще остане неразрешен, догдето не се открият още други документи“[18]. Твърде скоро обаче той променя своето становище и приема, че авторът на уставопроекта е сам Левски: „По стилът, по неумелите изрази и наивната фантазмагория за република, за равноправие и пр. и по всичко друго, този екземпляр от уставопроекта иде още еднаж да потвърди предположението, че той (уставопроектът) е рожба на самия Левски и на някои приближени негови из България (наивни политически мечтатели и фразеолози като него), а не на съвместната работа на Л. Каравелов, Левски и Ангел Кънчев, както твърдяха по-ранни наши историографи“.[19]

„Съставянието на „уставопроекта“ начинающъ отъ листъ 85-ти с № 52 – до листъ 94“, бележи Данаил Хр. Попов, който би трябвало да бъде по-добре осведомен върху занимаващия ни въпрос, „потвърдявамъ чи е вѣренъ съ оригиналътъ, а оригиналътъ му беше съставенъ отъ покойнія А. Кънчевъ преди да сѫ потвърди и приеме за съотвѣтствующъ на нарѣдбата и нуждата за неговото прилаганіе въ дѣйствіе беше ми проводенъ мене тука, съ молба и предложеніе, чи да го прегледамъ, и ако намѣря за нуждни и полезни нѣкои си удобства да могѫ да ги отличѫ или прибавя нещо което и направихъ и после го възвърнахъ пакъ въ Ловечъ до ц. р. б. к. за което ми се отговори съ удобреніе. Т. Магуреле 1909“.[20] Д. Хр. Попов не е осведомен непосредствено върху авторството на уставопроекта, а гради своето заключение само върху изпратения му препис, който смята за самия оригинал.

Евгений Волков е съгласен с мнението на Д. Т. Страшимиров и приема, че „повидимому первоначальной редакціей является редакція Вас. Левскаго, носящая общее названіе „Уставо-проекта“. Споменатият автор е убеден, че Л. Каравелов „не можетъ бытъ авторомъ даннаго уставо-проекта“, обаче той не се наема да твърди, че сам Апостолът е негов автор и смята „что онъ былъ выдвинутъ и поддержанъ несомнѣнно не однимъ лицомъ, а цѣлой группой“, и то „въ противовѣсъ программѣ Каравелово – бакунинской“.[21]

3. Арборе не отива по-далеч от онова, което е можал да научи от нашата мемоарна литература: „Към това време (1869–1871 год., н. б.) в пълно съгласие Любен Каравелов и Ангел Кънчев изработили устава на Б. Ц. Р. комитет, който отпосле се е съобщил на местните комитети“.[22]

От новите биографи на Апостола само двама възприеха уставопроекта като лично дело на Левски, без обаче да мотивират и задълбочат това свое схващане. „Горният уставопроект“, бележи Никола Станев, „е съставен от Левски със съдействието на някои членове от Привременното правителство“. И като повтаря, че „уставът е написан от Левски“, той възприема и твърдението на Ст. Заимов, че Левски се е ползувал и от съветите на споменатия вече полски емигрант Виницки, „който участвувал в много завери и имал различни революционни устави“.[23] Ив. Клинчаров също така приема, че „уставопроектът е работен от Левски“.[24] Останалите биографи не се спират върху този въпрос.

Апостолът не само схваща пръв необходимостта от един писан закон, но се и заема с неговото изработване. Ако Христо Иванов в своите спомени установява по-скоро, кому принадлежи идеята за уставопроекта, следните обстоятелства идат да подкрепят по един несъмнен начин твърдението, че законът на революционната организация е дело на самия Левски.

1. Прави впечатление, че от деня, когато Левски преминава Дунава и се прехвърля в България, т. е. от 27 май 1870 год., до края на същата година от него няма нито едно писмо. По-късно Апостолът сам говори за едно свое писмо от 28 октомври 1870 год., изпратено чрез Г. Живков до дейците във Влашко, с което искал

да му изпратят „Законитѣ (к. н.) и печатътъ“.[25] Това писмо обаче още не е открито. Как да си обясним тая липса на писма, като имаме пред вид голямата му кореспонденция от следващите две години? Очевидно Апостолът е погълнат не само от делото на организацията, но и от работата около уставопроекта. Да се изработи един закон, изобщо не е лесна работа, но да се изработи един закон между огромната друга работа, непрестанните пътувания и особените условия, при които се слага неговият живот, е действително една трудна задача. Прочее, изработването на уставопроекта поглъща значителна част от вниманието и времето на Апостола. При неговите условия и възможности за работа той не е могъл да го завърши по-рано от една година.

2. В първите писма на Апостола от 1871 год. се хвърля в очи засиленият интерес у него към стратегически въпроси: на 5 февруари 1871 год. той изтъква на Данаил Хр. Попов нуждата от хора, „които да познаватъ щогоде военната тактика“ [26] в следващото си писмо, което е без дата, Левски известява всички комитети, че в Одеса е открито ново военно училище, в което приемали и българи; в третото си по ред писмо от 5 март до Филип Тотьо той изтъква подробно стратегическите предимства на едно въстание, което би избухнало през зимата.[27]

От друга страна все по това време Левски най-настойчиво иска да му се изпратят час по-скоро, „войнишки правила, фортификация и тактика“, като се преведат и напечатат от Каравелов, „чи ако ни можі-жтъ да ги напечататъ нѣка ни ги проводатъ ржциписни чи ній щеме са мжчи да приписваме като са ни може инакъ“.[28] Четири дена по-късно, на 30 април, Левски пише ново писмо и още по-настойчиво иска войнишките правила, като моли да се задължи и „Г-нъ Киселски той да на мери та отъ руски на български“ (да ги преведе, н. б.).[29] По-късно пак в писмо до Д. Хр. Попов от 20 юни, Апостолът моли все тъй настойчиво да му преведат и „наскоро“ изпратят книгите: „Четно ратоване, Полска служба и Логорна служба, тройно ще му платимъ на преводачътъ“.[30]

Тоя повишен интерес у Апостола към някои въпроси от теорията на военното дело и настойчивостта, с

която иска да му се изпратят час по-скоро необходимите ръководства, не може да се обясни само с усилията му да подготви народа за въстание. Несъмнено, този интерес стои във връзка с неговата работа върху уставопроекта, която продължава и през първата половина на 1871 год.

3. Сам Левски в някои свои писма дава ценни указания по въпроса, който ни занимава. Така в писмото му от 20. VI. 1871 год. до плоещките българи четем: „Бѣлѣжитѣ ми въ писмото си иощe: Какъ смея да правя програма и печатъ, съ който да са разполагамъ въ Българско безъ да са споразумея съ всичкитѣ членове въ дѣлото?“[31] В случая като говори за програмата, Апостолът едва ли има наум само политическата платформа на комитета, която бе обнародвана още на 1 август 1870 год. в „Народное дѣло“ и на 14 октомври с. г. в „Свобода“. По-скоро той има пред вид изобщо новия план, който осъществяваше в своята революционна дейност и чиито основни линии бе вече набелязал в проектоустава на организацията. Фактът, че той още на 28 октомври 1870 год. иска да му изпратят от Влашко необходимите „закони“, показва, че там много или малко са били вече осведомени върху неговата работа по уставопроекта. А от обстоятелството, че Апостолът не отхвърля упрека на българите от Плоещ, че сам прави „програма“, следва да заключим, че той признава това, за което му се сърдят някои среди оттатък Дунава. Той обаче не действува самовластно, защото последната дума ще има „вишегласието“, което „трѣбва да се гледа въ самото мѣсто, за което и вій са туряте днесъ жертва“[32], завършва Левски.

По-нататък, все в същото писмо, Апостолът категорично отрича участието на Каравелова в изработването на уставопроекта: „Като преписвате, че ужъ отъ него (Каравелов, н. б.) чакаме програма, закони, печати и не знамъ какво си? съ една дума (приписвате ми, че, н. б.) отъ него са вода? отворете си очитѣ хубаво въ писмата ми, по кой редъ искаме тія работи, па и отъ него и да било тамъ отъ вазъ и по одобрѣнието само на Каравелова, Ценова, Райнова, Живкова, Кръшовски и отъ Д. Хр. Поповъ ли? или по одобрѣнието на тукашното вишегласие...“[33] Че нито Каравелов, нито който и да е

било друг от дейците извън България не е взел участие в изработването на уставопроекта, се вижда най-ясно от писмото на Апостола до Данаил Хр. Попов от 29 септември 1871 год: „Пращаме ви два закона (к. н.). единіятъ на Васъ и за Ценова въ Букурещъ, глѣдайте хубаво, което ни намирате за добро, туряйте бележка, па іоще какъ! съ една дума каквото намирате за добро да са отътури, или притури, бележете на кратко, и ясно. Като и ще прибързовате та да ни ги изпратити, щото Ц. Комитетъ, по вишегласіето на сичките членове, а най-повѣче ще глѣда вишегласието въ Българско, и ще го проводи да са напечята. Другіятъ законъ ще проводите на г-на Каравелова..."[34] (к. н.) По-нататък Левски задължава Данаил Хр. Попова да снеме препис от закона, който да изпрати в Лом, а оттам да се изпрати в Пирот и другаде, „дето познаватъ іоще" за мнение.

Апостолът изпраща своя проектоустав на Каравелова, Д. Ценова и Д. Хр. Попов, за да направят необходимите според тях поправки и добавки, които той иска да вземе пред вид и затова задължава Д. Хр. Попов да му върне „по скоричко" законите с направените допълнения и поправки, след което проектът ще бъде одобрен от Централния комитет. Ако Каравелов беше авторът на уставопроекта, какъв смисъл би имало тогава да му изпраща Апостолът споменатия проект и да иска мнението му върху него? Самото обстоятелство, че той нарежда да му се върнат по-скоро преписите с направените върху тях допълнения и поправки, за да даде окончателна редакция на проекта и го приготви за Централния комитет, издава на свой ред самочувствието на автор, който бърза да завърши своето дело.

Споменатото писмо на Апостола има и друго значение. По него можем да установим с най-голяма вероятност и датата, към която уставопроектът е бил вече привършен. Вероятно той е бил готов още в началото на септември 1871 год., а може би и по-рано,[35] за да могат да се приготвят до края на същия месец двата преписа, от които единия Апостолът изпраща на Д. Хр. Попов и Д. Ценович, а другия – на Л. Каравелов.

От друга страна пак от същото писмо узнаваме, че по това време Ангел Кънчев постъпва на работа при

Апостола. „Братовче“, бележи радостно последният, „от сега вѣче А. К. остава съ мене на нашѫтѫ работа, и докрай“.[36] В писмото, с което изпраща препис от уставопроекта на Каравелова във Влашко, Левски известява Данаил Хр. Попов, че Ангел Кънчев е постъпил вече на работа при него. Това обстоятелство само по себе си изключва изобщо възможността за участието на Ангел Кънчев в изработването на революционния уставопроект. Току-що пристигнал в България и постъпил на работа в организацията, той не е имал нито време, нито физическа възможност да изработи уставопроекта. При това, както установихме от изложените досега обстоятелства, последният бе вече завършен, когато Кънчев пристигна в Ловеч. Най-много, което можем да допустнем, то е, че Апостолът е взел мнението на своя млад другар върху готовия вече уставопроект, след което го е задължил да снеме двата преписа, които изпраща във Влашко. И може би в това чисто външно обстоятелство се крият основанията на широко разпространеното убеждение, че А. Кънчев е авторът на уставопроекта.

4. Най-сетне, както споменахме, самият език и стил, както и идеите, легнали в основата на уставопроекта, ни убеждават на свой ред, че той не може да бъде ничие друго дело освен на самия Апостол. Впрочем, тоя ценен исторически документ, излязъл изпод ръката на великия Апостол и станал „конституция“[37] на нашите борци за свобода, говори сам за себе си.

НАРЕДА
на Работницитѣ за Освобожденіето на Българскіятъ Народъ.

Подбуда и Цель.

Подбуда. Тиранството, безчеловѣщината, и самата държавна система на Турското Правителство на Балканскіятъ Полуостровъ;

Цель. Съ една обща Ревулуція да са направи коренно преобразованіе на сегашната държавна деспотско-тиранска система и да са замени съ демократска република. (Народно управленіе). На сѫщото това място, което са нашите предеди съ силата на Орѫжіето и съ своѭта свята кръвь отъкупили, въ което

днесъ безчеловѣчно беснеі-ѫтъ турски кесаджій и еничери, и въ което владей правото на силата, да са подигни храмъ на Истината и правата Свобода, и Турскіятъ чіорбаджилѫкъ да даде място на Съгласіето, Братството и съвьршенното равенство, между всичкити народностьи, Българи, Турци, Евреи, и пр. щѫтъ бѫдѫтъ равноправни въ всяко отношение, било въ вярѫ било въ Народност, било въ гражданско отношеніе, било въ каквото било, всички щѫтъ спадатъ подъ единъ Общъ З а к о н ъ, който по вишегласіето отъ всичкити народностьти ще са избере.

За извършванието на таквази ревулуція нужни сѫ: 1. У р е ж д а н і е, 2. П а р и, 3. Х о р а, 4. О р ѫ ж і е и други Бойни потрѣби.

За да са приготватъ всичките тези, и да ся извърши самата революція, наредиха се хора, избрани посъгласіето на по голямата чясть на Б. Народъ, и съставиха Ц е н т р а л е н ъ Б ъ л г а р с к и Р е в о л ю ц и о н е р е н ъ К о м и т е т ъ.

Ц е н т р а л е н ъ Б ъ л г а р с к и Р е в о л ю ц и о н е р е н ъ К о м и т е т ъ.

Пребиванието на Ц. Б. Р. Комитетъ е въ Българско, но именно въ кой градъ е нѣма да се знае – На сякаде и нийде.

Б. Ц. Р. Комитетъ са състои отъ единъ председателъ, и отъ един подпредседателъ, единъ писаръ, и единъ помощникъ, единъ касіеринъ, и още седемь члена, между които е и единъ попъ.

Председателятъ, писаратъ и тѣхните помощници, и касіеринѫтъ са избиратъ отъ членовете на Комитетатъ въ нужда щѫтсѫ проминяватъ отъ сѫщите и ще бѫдатъ подъ надзора имъ.

Д л ъ ж н о с т ь т а н а П р е д с е д а т е л я т ъ

1. Да отваря и затваря заседанията
2. въ нужно времѣ да свиква изъ вънъ редни събранія.
3. да варди и одържѫ редъ на разискванията и гласоподаванията въ заседанията.
4. да въвежда въ работа решенията на заседанията.

5. да води надзоръ на подпредседателятъ, писарите, и касіератъ въ изпълняванието на длъжностьтите имъ.

6. в гласоподаваніята щѫ дава само единъ гласъ, въ случай, когато и на двѣте стърни гласоподаваніята са равни, може да даде іоще единъ.

Длъжностьта на Подпредседателятъ.

1. ще помага на Председателятъ въ извършването на Длъжностите му.

2. въ времѣ на отсѫдствіето Председателово, ще го заменява въ службата му.

Длъжностьта на Касіера.

1. ще прійма пари отъ чясните Б. Р. Комитети, и отъ други мѣста на срещо които ще дава расписки подъ нумера, ще ги записва въ Касіерската книга, ще явява за тяхъ и на комитета за да са запишѫтъ и въ главната Комитетска книга.

2. ще издава пари по рѣшеніето на комитета, на сякаде и за сичко.

За събраніята въобще.

Сичкити членове на Комитета са въ събраніята равноправни.

Събраніята щѫ ставатъ редовно въ неделѭтѫ двапѫти, въ нужда и почесто. Решеніята въ събраніята щѫ ставатъ по вишегласіе, което Председателятъ подиръ нужнитѣ разискванія обевява. Решеніята щѫ носатъ Комитетскіятъ печятъ, без него, ни сѫ припознати.

Писма до Ц. Комитетъ, както и отъ него до вънкашните чясни комитети, щѫ сѫ пріематъ и испровождатъ само чрѣзъ едно лице, което Ц. Комитетъ ще назначи. Никой от чясните Комитети нѣма да знай де е Ц. Ком. и кой лица гу съставляват.

I.

Устройство

За да може Комитетатъ по лесно да нареди работите и приготви революціята, състави въ градищата съ околните имъ села Чясни р. Б. Комитети.

За да може по добре да наглѣдва работите на чясните Комитети и да извършва наказаніята на престѫпниците на Закона наредитайна полиція.

А за да можѣтъ да бѫдѫтъ и съобщеніята между него и чяснити Комитети по сигурни нареди революционерна тайна поща.

II.
Пари.

Съ пари ще са снабдява Ц. Б. р. К. самъ или чрѣзъ чясните Комитети на начинъ, когото той съ съгласіето на чясніятъ к. за най добре намѣри.

III.
Хора.

Съ хора, било за Войводи, пощари, полиціени, или пѫкъ за дѣйствующъ на първи позивъ войници, ще са снабдява Ц. Р. Б. К. или направо или, чрѣзъ другите чясни комитети, по наредбата, която той ще имъ даде.

IV.
Орѫжіе и други Бойни потреби.

Съ орѫжіе ще са снабдява Ц. Р. Б. К. самъ, като проводи понапредъ хора учени които разумяватъ отъ орѫжіе да го преглѣдатъ.

Чясните Български Революционарни Комитети.

Сякой Градъ съ околнистете си Села съставлява Чястенъ Б. Р. К. който са управлява тѫй сѫщо както и Централніятъ.

Сякой Чястенъ Б. Р. К. са допитва и отъ правя писмата си до Ц. Комитетъ, подъ когото направо и зависи.

Сички писма и решеніята отъ Чясниятъ Б. Р. Комитетъ до Централніятъ ще са управятъ пакъ чрѣзъ едно тайно лице, което Чясніятъ комитетъ ще си назначи.

Както члѣновете на Ц. Ком. ни сѫ никому извѣсни, тѫй сѫщо и члѣновете на Чясніятъ Ком. сѫ тайни.

Само по едно лице отъ Чяснити комитети е известно на Ц. Ком. Зя вслучяй ако лицето, назначено отъ Чясніятъ Комитетъ, чрѣзъ което ставатъ сношеніята на Комитетите падне въ непріятелски рѫцѣ.

Длъжностьта на Чяснитѣ Б. Р. Комитети.

Чясните Б. Р. Комитети сѫ длъжни да съобщаватъ на Ц. Комитетъ:

1. Отъ колко села са състои околностьтѫ имъ.
2. Въ кое село колко хора има, и отъ каква са народность, и по колко отъ сяка народность.
3. Колко има Български юнаци способни да носѧтъ орѫжіе, и колко са готови за първи позивъ.
4. Колко орѫжіе иматъ и какво е.
5. Дали иматъ въ околностьтѫ си способни хора за Войводи, и де са намиратъ.
6. Колко може да са збере въ нужно време жито, увесъ, ичмикъ, сино, слама, и други потреби, за храна на животните.
7. Колко може да има волови, крави, коніе, овци и др.
8. Колко ѭхѫрѫ има и по за колко животни, и др. подобни, който ще имъ са назначѧтъ отъ Ц. Комитетъ.

Тайната Полиція.

Тайната полиція зависи и е подъ заповѣдтѫ само на Ц. Комитетъ.

Никой отъ Чясните Комитети нѣма да знай отъ кой лица тя състои.

Броѭ на членовете е неизвестен, Ц. Комитетъ го определява споредъ потребитѣ.

Членовете на Тайната полиція сѫ распрѫснати по сичкитѣ градища.

Сякой отъ Члѣновете на Тайната полиція познава революционерните работници въ града, въ когото ѝ определѣнъ чрѣзъ единъ знакъ, който му е съобщенъ отъ Ц. Комитетъ.

Длъжностьта на Тайната полиція.

1. Да наглѣдва тайно дѣлата на революционерните работници въ града си и да ги съобщава на Ц. Комитетъ.

2. Да опитва и да са увѣрява въ точностьтѫ и вѣрность-тѫ на тайната полиція.

3. Да шпионира турските шпиони, и да предирва стѫпкѫ по стѫпкѫ дѣлата на турската тайна полиція, и да ги съобщава направо на Ц. Ком.

4. Да е извършителна власть на Ц. К. т. е. да наказва пристѫпниците на Закона, споредъ заповѣдтѫ на Ц. Комитетъ.

Смъртните наказанія ще са извьршяватъ тайно, но ако обстоятелствата не дозволяватъ, ще са извършяватъ на явни мѣста и по срѣдъ пладні-ѫ.

Споразуменіята на полиціята съ Ц. Ком. ще ставатъ само чрѣзъ единъ чіовѣкъ, когото Ц. К. е назначилъ, и който въ сѫщото времѣ (е) управитель на другите членове на полиціята въ града.

Членовете на полиціята трѣба да са хора избрани, юнаци, решителни, вѣрни и постоянни.

Наказаніята ще извършватъ онези члѣнове на тайната полиція, на които падне жребе, и които са намиратъ въ града, дето ще са извърши наказанієто.

Тайната поща.

Тайната поща зависи и се управлява направо отъ Ц. Ком.

Броія на членовете на тайната поща не е опредѣлънъ, ще са увѣличяватъ или умаляватъ споредъ потребите.

Членъ отъ тайната поща нѣма да познава повече отъ четирма или петима отъ свойте другари.

Разнасянієто на писма, решенія, или други съобщенія щѫ сѫ съобщаватъ отъ лице на лице съ нужните лозинки – никакъ направо.

Какъ щѫ сѫ пріематъ нови революционарни работници.

Сякой който иска да участвува въ вѣликото дѣло на Народното ни освобожденіе, тряба да се яви съ вре-

мѣ, за да не кажи подиръ че желалъ да работи нъ нямалъ случяй.

Ако нѣкой поканенъ, отъ Ц, К. да земе учястіе въ работите ни, се откаже, тряба да изложи писменно причините и основаніята, на които са отказва, и условіята подъ които би пріелъ.

Който иска да земе учястіе въ работитени, тряба да има припоржчка отъ някого отъ познатите до нѣкой революционерній работникъ.

Когато сѫ припоржчѫ на нѣкого отъ работниците нѣкой вънкашенъ чіовѣкъ, тряба понапредъ да го испита: кой е, отъ де иде, какво иска, каквиму са мислите, и др. па да яви за сичките тези на Ц. Ком. като прибави іоще и добъръ описъ на физіономіята му, и въобще на сичките му свойства характеристични, а пъкъ нѣго да го задържи доде пріемне отговоръ отъ комите(та).

Когато са яви на Комитета, че нѣкой си е проводенъ отъ нѣкой дружество или отъ нѣкого за нѣкакво си споразуменіе съ Комитетатъ, той тряба да яви на тайната полиція да го испита, а пѫкъ въ сѫщото времѣ да са увѣри самъ, или писменно или усно, отъ чіовѣкатъ, когото нарочно тряба да проводи до онезъ коитоса го най-напредъ препоржчяли, или право до оногосъ, отъ когото казва чіе билъ проводенъ.

Когато Комитетат са увѣри че проводеніятъ или препоржчаніятъ чіовѣкъ е чисть, влиза съ него въ споразуменіе посрѣдствомъ едного когото той самсіе отределъ.

За пріеманіето на Войводите и за тѣхните длъжностьти.

Войводите сѫ пріематъ по гореизложеніятъ начинъ. Когато нѣкой Войвода са яви на Ц. К. и поиска да бѫде пріетъ, тряба по на предъ да положи испитъ отъ нужните военни науки предъ комисіята военна, която Ц. К. ще нареди, и споредъ знаніето ще застѫпи и приличното място. Безъ изпитъ ніе пріетъ никой.

Длъжностите на Войводите сѫ: да приглѣдатъ позиційте, да изберѫгъ и определѭтъ бранителни точки, и да направатъ нужните фортофикаторни планови за окреплѣніето имъ, да назначѭтъ опирационите, и ко-

муникационните линій, да направатъ планъ за революціята да приготватъ нужніятъ военъ законъ, и най подиръ, да вдигнатъ Народните Байряци и да прогласятъ Народната Свобода и Балканската република.

За секиго въобще.

Сякой отъ члѣновете на ревулуционарните работници, билъ кой билъ, тряба да знай самъ, и да държи въ сърцетоси това, щото му е повѣрено.

Не трѣба да казва, нито да загатва за таквисъ работи на любовница, на жена, и пр. Само най искренніятъ си пріятель може да позагатва нѣщо, та кога се увѣри, чи и той желае заедно съ него да дели щастіе и не щастіе на Бойното полѣ, може да го пріеми като извѣсти предварително Чясніятъ Комитетъ, подъ когото зависи.

Ако нѣкой отъ ревулуционарите падне в нѣкоя нужда, сякой от другарите му (разумяваса сичките други ревулуционари) е длъженъ на показаніят му знакъ да му помогни.

Ако са появи някой непознатъ чіовѣк, та поиска въ Името на Ц. К. да Буни Народатъ, или други подобни, макаръ той имал нужніятъ знакъ (може би откраднатъ или съ силата на орѫжіето испитанъ).

В такъвъ случай тряба да са яви на Ц. К. и да са прислѣдва, па ако може и да са улови отъ тайната полиція.

Ако са случи чи лозинката падни въ непріятелски ржце, тряба по-скоро да са яви на Ц. К. даі-ѫ промени.

Ако някой тайно или на други начинъ са научи чи непріятелите крояятъ нѣщо тайно, тряба изведнѫжъ да яви на Ц. К., па ако може и на другите Чясни Комитети.

Наказателенъ законъ.

§ 1. Ако някой, билъ Войвода, билъ членъ на комитета, билъ вънкашенъ, билъ кой билъ, дързне да издаде нещо на непріятелятъ ни ще са накаже съ смьрть.

§ 2. Ако някой от вліятелните Българи, или войвода, подкупенъ отъ чуждо Правителство, или отъ друго чясно лице, поиска да ни пречи на работите, подъ какъвто начинъ и да било, такъвъ ще са счита за непрі-

ятель, и ще са наказва съ смьрть.

§ 3. Ако някой призрѣ и отхвърли предначъртаната държявна система „Демократска република“ и състави партій за Деспотско-тиранска или костинтуционна система, то и таквизи ще са считатъ за непріятели на Отѣчеството ни, и ще са наказватъ съ смьрть.

§ 4. Ако някой ни припознай Централніятъ революционеренъ Български Комитетъ, и поиска да са упита по своѫ глава да подигне Бунтъ, то за пръвъ пѫть ще муса кажи, но ако и то нипомогни ще са накаже съ смьрь.

§ 5. Ако някой отъ членовете на Тайната полиція са откаже да извърши по заповѣдта на Комитета някоеси наказаніе, ще са накаже съ смьрть.

§ 6. Ако някой в піянство искаже нѣщо отъ тайната, за пръвъ пѫть щему са наповни, повторомъ ще са отстрани отъ работата ни.

§ 7. Ако някой отъ Служящите, като Предсѣдателятъ, и пр. поиска да злоупотреби служ(еб)ната власть, за пръвъ пѫть ще са лиши отъ служба; повторомъ ще са извади съвсемъ като понапредъ да подпиши за грѣшката си, и да ѭ поднесе писменно на Комитета, ако и така неиспълни, щеса накаже съ смьрть.

Нужно Проглашеніе.

Централніятъ Български Революционаренъ Комитетъ, въ Имѣто на сичките онѣзи които са го избрали упълномощили основанъ на своѫтѫ тайна полиція и съ силата на нейното орѫжіе проглашява:

I. Никой отъ Българските Войводи или чіорбаджій нѣма право да представлява Българскіятъ народъ предъ другите народностьти, и да прави съ тяхъ самъ уговори безъ знанієто на Ц. Ко.

II. Никой няма право да съставлява други революционерни Комитети безъ знанієто на Ц. Ко.

III. Никой няма право да издава революционерни прокламацій, и да Буни Народа безъ знанієто на Ц. Комитетъ.

Забѣлежка.

Тоѫ Законъ ще трае до захващанїието на революціята. – Щомъ гръмне първата пушка важностьта му пада, и ще влѣзе въ дѣйствіе новъ военъ законъ, когото Войводите съ съгласіето на Ц. Комитетъ, наръждатъ.

Оригиналът на „Наредата“ се пази в архивния отдел на Народната библиотека в София – II. А. п. 60, инв. № 8107. Той е написан извънредно грижливо, внимателно и чисто от Апостола на двойни бели листове, с леки хоризонтални линии, формат 25/40 и то само на половината на страниците. Другата половина е оставена свободна, за да се правят върху нея поправки и допълнения. Това е може би най-грижливият ръкопис, който Апостолът ни е оставил. За да бъде по-удобен за носене, ръкописът е прегънат на четири и в тоя си вид наподобява формата на една обикновена тетрадка.

Уставопроектът бе обнародван най-напред по един запазен препис в архива на Троянския революционен комитет от Марко Ив. Марковски в неговата книга „Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1877 год.“, кн. I. Враца, 1902, стр. 42–50 под надслов „Нареда на работниците за освобождението на българския народ“.[38]

По това издание Д. Т. Страшимиров обнародва уставопроекта в своята „История на Априлското въстание“, т. I. Пловдив, 1907, стр. 118 – 124. По-късно Д. Т. Страшимиров го публикува под надслова „Уставопроект“ в две други свои издания: „Архив на възраждането“, т. I. София, 1908, № 52, стр. 85–94 и „Васил Левски“ т. I, извори, София, 1929, № 116, стр. 218-226. Последните две публикации са направени по оригинала, който се пази в архива на Народната библиотека в София. На пръв поглед голямо различие между публикацията на М. Ив. Марковски и последните публикации на Д. Т. Страшимиров няма. Първото различие, на което се натъкваме, се отнася до разпределението на някои от отделите на двете публикации. Така „Наредата“ на М. Ив. Марковски започва с „Подбуда и цѣль“, като главата „За събраніята въобще“ и следващите я идват след „Длъжностьта на касіера“, докато у Д. Т. Страшими-

ров уставопроектът започва най-напред с главата „За събранiята въобще“, после идват последователно главите: „I. Устройство, II. Пари, III. Хора, IV. Оржжiие и други Бойни потрѣби, Чяснитѣ Български Революционарни комитети, Длъжностьта на чясните Б. Р. Комитети“ и след това следва вече „Нареда на Работниците за освобожденiето на Българскiятъ народъ. Подбуда и цѣль“. Останалите отдели и в двете издания следват един и същ ред.

Изтъкнатото различие в подредбата на тия глави е резултат на една техническа грешка. В архива на Народната библиотека в София, където се пази оригиналът, може би съвсем случайно, вторият лист на ръкописа е преметнат пред първия и е заел неговото място. По тоя начин третата и четвъртата страници са станали първа и втора. Д. Т. Страшимиров не е обърнал внимание на това премятане на листовете, затова и в двете си издания печати уставопроекта така, както го е намерил в архива на библиотеката. И тъй като вторият лист започва с главата „За събранията въобще“ и съдържа всички глави до тая за „Тайната полиція“, затова и в споменатите две публикации на Д. Т. Страшимиров, уставопроектът започва с главата „За събраніята въобще“. Апостолът обаче сам е озаглавил своя проект „Нареда на Работниците за освобожденiето на Българскiятъ народъ“, и е поставил, както е редно, на първо място главата „Подбуда и цѣль“. Но независимо от това обстоятелство той е номерирал ръкописа си още от първата страница.

Различието между обнародвания препис на Марко Ив. Марковски и последните две публикации на Д. Т. Страшимиров лежи другаде. Така у Марковски липсва главата „Длъжностьта на Председателятъ“, която по всяка вероятност е изпусната при преписването. Главата „Наказателенъ законъ“ в публикацията на Страшимиров се състои от 7 члена, докато у Марковски към същата глава са прибавени още два члена, които гласят:

чл. 8. Ако нѣкой и отъ членоветѣ на тайната поща или другъ нѣкой дръзне да отвори и отпечати нѣкое писмо, ще се наказва съ смьрть.

чл. 9. Ако нѣкой отъ касиеритѣ издаде пари за нѣщо безъ знанието на комитета, или дръзне да вземи най-малката часть отъ повѣренитѣ му пари, ще се наказва съ смъртъ.

Тия съществени допълнения в „Наредата“, която обнародва М. Ив. Марковски и които липсват в двете публикации на Д. Т. Страшимиров, намираме и в оригинала на самия Апостол. На страница 8 в неговия ръкопис, в горния край на бялото поле, срещу главата „Наказателенъ законъ“ са прибавени споменатите два члена с чужд почерк и правопис:

§ 8. Ако ніакой от членовете на тайната пошта или други ніакой дѫрзне да отвори или уништожи ніакое писмо шѫ са накаже с смѫрт.

§ 9. Ако ніакой от касіерите издава за нешто пари без знанієто на комитета, или дѫрзне да земе и усвои и най-малката част отъ поверените му пари шѫ са накаже с смѫрт.[39]

Почеркът и езикът са на Ангел Кънчев. Тая прибавка е несъмнено негова работа. Той е поставил и параграфите, като за еднообразие е написал параграфи още от първия член на същата глава. Левски не пише параграфи и никъде другаде в уставопроекта не е означил отделните членове с параграфи. Днес не можем да установим кому принадлежи починът за тая добавка, но несъмнено тя е била най-внимателно обсъдена от самия Апостол. В това отношение той вече имаше и личен опит. Още на 10 май с. г. в едно свое писмо той изразява недоволството си пред Д. Хр. Попов от неговия брат Атанас п. Хинов, който отварял писмата му за Влашко.[40] Най-сетне тая добавка на свой ред иде да подкрепи нашето твърдение, че, когато Ангел Кънчев е пристигнал в Ловеч, Левски е бил вече завършил и преписал начисто уставопроекта, за да може току-що пристигналият Кънчев да прибави въпросните два параграфа.

Последните две различия, на които се натъкваме при сравнението на обнародвания от М. Ив. Марковски препис с двете публикации на Д. Т. Страшимиров: някои членове от главата за Тайната полиция са отнесени към отдела „Длъжностьта на чяснитѣ б. р. к.“, както и липсата на последната забележка в троянския препис, са

по-скоро технически опущения и нямат никакво значение. Още повече, че според Марко Ив. Марковски троянският препис на уставопроекта е бил направен наскоро след изработването му: в началото на октомври 1871 год.[41]

В развитието на политическата мисъл „Наредата" на Апостола не е едно изолирано и случайно дело. Тя е несъмнено рожба преди всичко на постепенното развитие на обществения дух у българина и затова нейните първообрази ще трябва да се търсят не между чужди революционни устави, а всред идейните ѝ предходници у нас. Предтечите на уставопроекта: „Щатутъ за едно Привременно Блъгарско начялство въ Бѣлградъ", заедно с „Плана за освобождение Българий" и „ Привремения законъ за народнытѣ горски четы за 1867 лѣто" на Раковски, както и „Основно-то законоположение" на Тайния комитет бяха добре познати на Апостола, който в своето идейно развитие мина теоретически и практически и през двете разбирания за методите на освободителната борба.

В своя „Щатутъ" от 1862 год. Раковски, както видяхме, постави борческите усилия на българина под единното ръководство на едно колективно тяло, „Привръменно Блъгарско начялство" а в „Плана" от същата година разкри своя план за действие, който е първият стратегически проект за общонародно въстание и освобождение. Основната слабост на този проект се криеше в безграничната вяра на Раковски в хайдушката мощ на четите и в голямата надежда, която възлагаше на чуждата помощ. Народът обаче, най-важният елемент в борбата за свобода, не бе оценен достатъчно от Раковски. Наистина и той очаква да извоюва свободата чрез общонародно въстание, обаче двигателната сила според него трябваше да дойде отвън. Тая чисто революционна задача Раковски възложи на старото хайдутство. Четите трябваше да повдигнат народа на въстание. „Привременният законъ" от 1867 год. се яви да допълни и развие „Плана". С тоя „Законъ" Раковски подчини хайдутството на една обща организация. „Върховното народно българско тайно гражданско начялство", което учреди с тоя закон, пое общото ръководство на всички чети, чиято главна цел сега стана освобождението на България. И след като подреди войводите в три степени, а за върхо-

вен началник на всички чети предвиди един главен войвода, Раковски установи правата и задълженията на войводи и четници в дух на пълно единство, дисциплина и борба. Така, с „Щатута", „Плана" и „Привременния законъ" Раковски пръв се опита да начертае пътя на освободителното движение, на което даде и първия бунтовен устав.

„Основно-то законоположение" или уставът на Тайния комитет е другият предходник на революционната „Нареда" на Левски. Новото при него бе, че двигателните сили на освободителната борба се потърсиха в по-голяма степен отвътре. Тоя устав разработи плана за една вътрешна организация, чиято задача бе да подготви народа в борбата за неговото освобождение. В основата на тази организация легна идеята за комитета, която „Основно-то законоположение" изнесе за пръв път пред съзнанието на масите. Обаче неговите съставители не можаха да изяснят непосредствените задачи на комитетите, защото сами не схващаха голямата роля, която те имаха да играят в борбата за свобода и не оцениха тяхното истинско значение. Авторите му не посочиха ясно и определено нито, пътя нито средствата за постигане на свободата. Или по-точно казано, като определяха твърде широко пътя и средствата: свободата според тях, трябва да се осъществи „съ кой и да е начинъ и срѣдство", съставителите му смесиха целите с средствата на борбата. И понеже твърде много разчитаха на чуждата помощ, те не изтъкнаха националната революция като главно и решително средство в борбата за освобождение. Прочее, макар уставът на Тайния комитет да не изнесе една реална идеология, и въпреки че идеите му останаха неоделотворени поради липса на избрани водачи, той все пак внесе нещо ново и отбеляза един по-висш момент в развоя на обществената мисъл.

Тая мисъл достигна своя връх в революциония проектоустав на Апостола. С него великият народен водач даде конкретен образ на своята мисъл и дело. Затова и неговата „Нареда" не е само един организационен статут, а цяла политическа програма. Със свойствената си яснота Апостолът определя на първо място целите и задачите на освободителната борба. Спасението от тиранията, безчовечието и държавната система на потисника

е само в една обща, т. е. всенародна революция. Непоносимото положение и народностно право налагат националната революция като единствен спасителен път. Проектоуставът ликвидира окончателно с празните надежди, възлагани на чуждата помощ, с очакваните отстъпки за държавно преустройство от страна на потисника и с химеричните усилия на старото хайдутство. В борбата за свобода народът трябва да се облегне само на своите собствени сили. В общата революция той ще намери достатъчно сили в себе си, за да победи. Целта на националната революция е да събори „деспотско-тиранската система", чрез която потисникът държи в робство народа, и да я замени с „Демократска република", т. е. с „Народно управление". Заедно със свободата революцията трябва да осигури и бъдещата форма на държавния строй. Идеята за република отразява една ходяща идея по това време в Европа, както и горещата ненавист към недемократичните управления, които се схващат като синоним на тирания и робство. При това републиката се определя като народно управление, което, след като революцията унищожи безчовечното, деспотично и олигархично господство на турските „кесаджии и еничери", ще въздигне храма на „истината и правата Свобода", където ще цари само „Съгласието, Братството и съвършенното равенство между всички Народностьти".[42] Застанал на почвата на историческото право на българина, което „нашите предеди съ силата на орѫжіето съ своѭта свята кръвь са отъ купили", уставопроектът остава чужд на шовинизма и запазва дух на благородство, търпимост и широта към всички народности, като не изключва и потисниците турци, които народности „щѫтъ бѫдѫтъ равноправни въ сяко отношеніе", а след освобождението „щѫтъ спадатъ подъ единъ Общъ Законъ, който по вишегласието отъ всичкити народностьти ще са избере".

Първата глава на Наредата е един съвършен синтез на общите идеи на Апостола. Тя е една сбита програма, която отразява реализма, политическия разум и възвишената мисъл на своя съставител. Като възвести националната революция за единствено и последно средство в борбата за свобода, Апостолът достигна зенита на политическата мисъл и отвори последната и най-важна епоха в историята на освободителното движение.

В проектоустава Апостолът установи не само целите и задачите на националната революция, но посочи точно и необходимите средства за нейното осъществяване: организация, хора, пари, оръжие и други бойни потреби. Първата и най-важна задача се пада на организацията, затова в „Наредата“ Левски разработи в подробности плана на комитетската организация. Тя бе оная обществена сила, която според него трябваше да запали жаждата за свобода у масите, да обедини народа и, след като го подготви за решителната борба, да проведе самата революция. Той бе сложил вече основите на организацията всред народа, сега в уставопроекта даде нейното устройство и посочи правата и задълженията на комитетите и техните дейци.

Върховното ръководство принадлежи на централния комитет, който се избира „посъгласіето на по голямата часть на Б. Народъ“. Прокаран е централистичния принцип, обаче духът е строго демократичен. Върховната власт е в ръцете на централния комитет, но той е избраник и пълномощник на народа и революционната организация, които са го облекли във власт и сила. Изборният принцип укрепява демократичната основа на организацията. Председателят, подпредседателят и касиерът, чиито длъжности са точно установени, се избират от членовете на комитета и са винаги „подъ надзора имъ“. В събранията всички членове са равноправни и решенията се вземат с мнозинство. Това начало е задължително изобщо за всички комитетски събрания. Място за самовластие и личен произвол няма, защото винаги решава и действува волята на мнозинството.

Системата се отличава със своята простота и жизненост. Непосредствени органи на централния комитет са частните революционни комитети. Всеки град или село с най-близките им селища, независимо от броя на членовете, образуват отделна организационна единица. Всички частни комитети съставляват комитетската мрежа на организацията. Те са равноправни помежду си и се намират в преки отношения с централния комитет. Характерът на тези отношения се определя от необходимостта за по голяма сигурност на организацията да не би нещо „да падне въ непріятелски рѫцѣ“. Частните комитети са непосредните изразители на комитетската идея

всред народа. Те творят организационния живот в страната и са преките деятели на революцията. Техните длъжности са точно и ясно определени. Те са конкретни и подробни. Най-сетне частните комитети трябва да установят и организират всички материални възможности на народа, необходими за една продължителна въоръжена борба. Един здраво замислен план мобилизира силите на нацията за решителния ден.

Тайната полиция е екзекутивната сила, „извършителна(та) власт" на централния комитет, която ще „наказва пристѫпниците на Закона, споредъ заповѣдьтѫ на Ц. Комитетъ". Тя контролира дейността на революционните деятели и установява една реална зависимост между централния комитет и частните комитети. По тоя начин мощта на организацията расте в съзнанието на самите членове. Централният комитет добива вече един реален авторитет; наказателните му санкции не ще останат неизпълнени. Изобщо, тайната полиция, която има за задача да следи и турския шпионаж, увеличава революционната мощ на организацията. Нейното устройство, строгото определяне на длъжностите ѝ, зависимостта ѝ от централния комитет, както и надзорът, който частните комитети все пак ще упражняват върху нейните действия, отстраняват и най-малката възможност за злоупотреба с дадената ѝ власт.[43]

Приемането на нови членове се извършва без всяка обредност. Демократична широта и достъпност характеризират и в това отношение уставопроекта и идат да подчертаят народния характер на организацията. При приемането на нови членове се държи сметка само за сигурността и правилното развитие на организацията. По същия начин се приемат и войводите. Те обаче трябва да положат и състезателен изпит пред военна комисия. В голямия план на Апостола за подготовка на народната борба те са нова и важна формация. За неговия реалистичен ум революцията е една продължителна въоръжена борба и затова са необходими не само оръжие и бойци, но и избрани водители. Войводите са военните ръководители на народа. Длъжностите, които им се определят, сочат голямата роля, която ще трябва да изнесат в борбата за свобода. Те трябва да обучат народа,

да изработят предварително планове за воюване, да съставят плана за самата революция, да приготвят необходимия военен закон и най-сетне първи „да вдигнатъ Народнитѣ байряци и да провъзгласятъ Народната свобода“.

Крайната цел на свободата „Демократска(та) република“ в уставопроекта е именувана „Балканска“. Тая промяна не е и не може да бъде случайна. В случая, очевидно, Апостолът загатва за една по-далечна цел: идеята за Балканска федерация, на която, въпреки горчивия си опит, той все пак не остава чужд. Най-ясен израз на своите разбирания за славянската солидарност на Балканите Апостолът дава в писмото си до Каравелов от 25 юли 1872 год.: „Цѣлътжни въ Българско е, Братство! Съ сѣкиго, безъ да глѣдаме на вяра и на Народность, ржкжтж си подавами секиму който желае да пролива кръвъ съ Насъ заедно за животъ и Свобода Човѣческа! това Ви е извѣсно. Слѣдователно, тукъ думата ни е за нашите Братия Сърби, които така сжщо изповядватъ: Свобода или Смьрть. И ето врѣмѣто да покажятъ дѣйствително, че тия сж Сърби, и Братия на Българете! Нiй днесъ искаме да са освободиме, и простираме имъ ржкжтж си за помощъ, отъ каквото можятъ да ни помогнатъ“.[44] Велик реалист, Апостолът не се отказва и от „помощьта на гяволътъ“, но разчита преди всичко на собствените сили на своя народ и слага на преден план на своите усилия освобождението на отечеството си.

Вярата, че доброто управление зависи от държавната система, е толкова силна, че в § 3 от „Наказателния законъ“ се предвижда смъртно наказание за всеки, който „призрѣ и отхвърли предначьртаната държявна демократска република“. Дълбоко убеден и последователен републиканец, Апостолът отнася към враговете на избраната от него форма на управление не само привържениците на „деспотско-тиранските“ системи, но и тия на „конституционните“, очевидно конституционно-монархичните режими.

„Наказателниятъ законъ“ на уставопроекта се предхожда от общи разпоредби „за секиго въобще билъ кой билъ“, в които революционните дейци се предпазват от изкушения и заблуди, или пък им се дават напътствия,

за да знаят, как да действуват при извънредни случаи в живота на организацията. Целта на това встъпление е да се приучат дейците към дисциплина на духа, да пазят комитетските тайни при всички обстоятелства, да бъдат предпазливи и съобразителни и пр.

Самият „Наказателенъ законъ" се отличава със строгостта на своите санкции. Предвижда се само едно наказание – смърт. Посочените случаи са от съдбоносно значение за една организация. Те засягат нейните основи и нейния морал. Не се предвижда смъртно наказание само за някои по-малки простъпки, извършени в пияно състояние.[45]

На край, в „Нужно-то Проглашеніе" на централния комитет се дава власт на временно правителство, „безъ знанието" на което никой няма право да представлява българския народ пред другите народи, да съставя комитети, или пък да даде знака за революция. Това са права, които принадлежат само на централния комитет. Съображенията, които в случая са ръководили Апостола, са съвършенно ясни. В организацията трябва да има единство в действията, а властта да изхожда от един център. Дележът и самозванството могат да провалят всички усилия и да изложат народа на нови страдания.

Прочее, революционният уставопроект се характеризира като едно изключително дело. Той разкрива широкия замах на голяма обществена мисъл и ясния поглед на един необикновен народен водач. В основата на неговата хармонична постройка лежи вярата в организираната мощ на народа и идеята за национална революция като единствено и последно средство в историческата борба на народа за свобода. Цялостен по дух, винаги последователен на основната идея, удивителен в подробностите, уставопроектът отразява големия усет на Апостола към историческата действителност и отбелязва върха на политическата мисъл преди освобождението. Комитетската организация, чието устройство уставопроектът разработи до най-малки подробности, отговаряше на народностната същност на българския дух. На организацията уставопроектът възложи дълга да пази ненарушимо единството на ръководството, да държи здраво за строгостта на наказателните мерки и да обез-

печи необходимата дисциплина на движението; на народа тя остави правото да твори сам и непосредствено делото на своето освобождение. Така революционият уставопроект можа да издигне масите до съзнанието за тяхната историческа отговорност. В него те намериха най-пълен израз на своята жажда за свобода и на своята воля за борба.[46] Силата на неговото влияние обаче трябва да се търси преди всичко в безсмъртния дух на неговия създател. Защото той бе не само вдъхновеният апостол на националната революция, но и нейният призван законодател.

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА

1871 ГОДИНА

I.

Положил основите на комитетската организация, Апостолът може спокойно да заяви в самото начало на 1871 година: „При толкова опити едва сполучихме да измислимъ реченото срѣдство, и то вечъ ся осѫществи до колкото го изискваше нуждата“.[1]

Всред борба и работа новата година настъпва неусетно. Историята отваря страниците си за нови дела. Нови надежди и нова вяра в бъдещето изпълват гърдите на поробения народ. Сега вниманието на Апостола е погълнато от грижата да установи всички подробности по устройството на организацията, които трябва да легнат в основите на устава, да подготви народа за великата борба и да разчисти пътя на националната революция.

Най-напред той утвърждава официално Данаил Хр. Попов за посредник на организацията с външния свят: „Братовче! радватма пріятелитѣ като казаха за тебѣ и за Бай Јованица че ще са турите в работа... вій сте пріели Братовче таѫ за васъ много и свята работа, съ Бай Јованица; радвамвиса и Българско ще ви награди“.[2]

Същевременно Апостолът му разкрива и следната твърде характерна лозинка (парола), чрез която ще се откриват неговите пратеници и ще се запази сигурността и тайната на кореспонденцията. „Кога бѫди да ви пратимъ пратеникъ ще ви напиши тія две главни букви (Д. Р.)[3] и ще ви пита какво значи Г-не това? (отговор) добро и рѫци; т. е. да живѣе република, и пратеникътъ ще каже: да живѣе и вія ще повторите да кажите: нека живѣе“.[4] Паролът е необходим знак за сигурност и тайна в отношенията на дейците при всяка революционна организация. В случая обаче искаме да подчертаем не толкоз съобразителността на Апостола, колкото неговата изобретателност, намерила израз в това сполучливо свързване старобългарското наименувание на двете букви с идеята за република.

Неговата съобразителност отива още по-далеч. Извънредно развитото му чувство на отговорност го кара да вади копие от всяко свое писмо. „Твоити писма", пише той на Данаил Хр. Попов, „да ги нидържишъ у вази; и на всяко писмо което пращамъ призъ васъ другиму, да видишъ отъ нѣго копіе, чи да го задръжяшъ у тебе си; ако ти нямашъ време да преписвашъ то задлъжи другиго. И асъ оставямъ копіе на всяко писмо, защото ми са нужни, да съобщавамъ на вредъ да знаятъ какви пишѫ.[5] Така Апостолът сам документира своите мисли и постъпки не само пред дейците на организацията, но и пред съзнанието на потомството. Благодарение на тази негова съобразителност днес ние можем да се радваме на по-голяма част от писмата му и да следим всеки трепет на неговия необикновен дух.

Първата грижа на Апостола е подборът на хората. Успехът на делото зависи преди всичко от беззаветната преданост на дейците. Затова те трябва внимателно да се изпитат. На Дан. Хр. Попов като „първа длъжностъ" той поръчва да бъде „строго внимателенъ" към хората, които желаят да работят в Българско „билъ (той) изъ Влашко, билъ изъ Българско". След като го изпита грижливо и като не му съобщава нищо от живота на организацията, да го препрати в България, като го извести, „чи тамъ имаме чіовѣкъ, ній шему пишимъ да та разглѣда по напредъ, па ако си за работа, той ще ти даде работа. Така ще съобщити на нашите хора да постѫпѫтъ, щото да знаимъ каде ходимъ", заявява Апостолът. Данаил Хр. Попов не бива да се доверява никому, дори и на тези, които веднаж вече са му препоръчани „чи послѣ дошелъ пакъ ужъ отъ нашѫ стърна, да му нивярватѣ безъ знакъ, колкото пѫти и дадоди; имами предъ очитеси доста? (примери) днесъ е чіовѣкъ, (а) утри магари". Ето защо подборът на хората трябва да се извърши особено внимателно и с чувство на отговорност. Сигурността на организацията налага да се действува винаги внимателно и всякога предпазливо с всички. „Тряба испитъ"[6] заключава Апостолът.

Но за делото са необходими и хора, „които да познаватъ щогоде военната тактика. Ще намѣримъ войводи", пише той на Данаил Хр. Попов, „но неучени, а юнаци за извънъ градовети; като, за по

планини, друмища, села и пр. а за градовети трябатъ по ученички? (к. н.) що годе да познаватъ военната тактика и дисциплина. Да знае кои улици да затвори и кои да отвори, кои и какви кѫщи трябва да осигури за профилованіе, срещу всякакви противности, каква форма трябва да даде на шянца, който ще заобикалѭ градатъ споредъ мѣстоположеніето му, ако има реки, блата, гори, шумясти мѣста?"[7]

Съзнавайки необходимостта от военно обучени хора, той изпраща все по това време писмо до частните комитети, в които им съобщава условията, при които се приемат българчета от 14 до 18 години в новооткритото военно училище в Одеса. Сведенията, които дължи на Филип Тотьо,[8] Апостолът бърза да съобщи на комитетските дейци, като подчертава, че тези „които сѫ изучатъ излазятъ офицери". И той очаква с нетърпение техния отговор: „Очаквамъ колкото поскоро вашъ отговоръ".[9] Народът ще воюва за своята свобода. И той трябва да има свои подготвени водачи, свои военно обучени хора. За Апостола националната революция е война и, естествено, тази война ще трябва да се води по всичките правила на военното изкуство. Подготовката и знанията, наистина, са необходими, обаче над всичко стои готовността за саможертва. Тези, които са запознати с военната тактика, „искат ли", пита Апостолът, „да умрьтъ за Българско?... Ония които искатъ да умрьтъ за отечеството си предизвестете ги да бѫдатъ готови, че като бѫди време да ги повикаме, ще имъ назначимъ и мѣстото за де да трьгнатъ".[10]

Той чертае вече и плана на революцията. Върху него той е мислил неведнаж, отдавна той е узрял в съзнанието му. Ф. Тотьо му дава само повод да развие основните положения на този си план. Тъй като революцията ще бъде повсеместна, най-сгодно време да се поведе борба е зимата. Младите сили на народа през зимата не се пръскат по чужбина, за да търсят работа, неблагоприятните условия на сезона ще бъдат във вреда преди всичко за неприятеля. „Нашѫта най сгодна сполука за захващаніе е зимно време. Размислѣте зрѣло, че работата ни ніе само по Балканътъ? Но революция въ мѣсто, (повсеместна) после идатъ главнитѣ пѫтища, и подиръ тяхъ селата, (к. н.) па послѣ гори-

ти, вишъ сега не ще ли ни помогни зимата? която ще отегчи пѫтятъ на войскитѣ, а решително на Артилерията, и всадницитѣ? които сѫ най-яки, и сигурни въ революция безъ тяхъ султанътъ е мрьтавъ, и нія господари вѣче".[11]

Обмислил всестранно плана на революцията и преценил вярно решителната роля на артилерията и кавалерията в такава борба, Апостолът посочва по-нататък стратегическите предимства на борбата, ако тя се води зимно време. „Въ студено врѣме, чадѫри неможе да распѫни на полето, въ обсада градъ, или Логоръ, неможе да задарѫи ни день? сѫщата смьртъ е и на пешацитѣ. Щото до като се свести войската да пристигни въ петъшесть биле и десетъ дена въ то врѣме, ній мѣстата, които, ще бомбардируваме въ петь дена, ще можимъ да ги пренесемъ въ градатъ, или въ мѣстото дѣто сми по еки, съсъ сичката имъ потрѣба, а селото на огнъ. Тогава въ оня студъ, де ще намери хлябъ, слама, покривъ за себе си и за коніети? че тія въ единъ денъ ако му са не сполуча, да няма отъ де? то имъ е свършена, работата. Па макаръ и сити да са, въ онова врѣме, и орѫжіето си неможятъ употреби, защото ній, ще гледами на благоврѣміе да нападаме? намъ сичкити ни нужни, са при насъ, било въ градъ, или село ще бѫдимъ и заячени; съ фортофикаторни укрепленія, колкото вѣче познаваме; съ матеріялътъ сме богати на вредъ изъ Българско".[12]

Апостолът съди реално и не си затваря очите пред относителността на тия предимства. Неприятелят съгласно този план ще трябва да се изненада и сразi преди да разгъне своите сили. Инак борбата става мъчна, и усилията могат да отидат напусто. Успехът на революцията ще зависи „само ако денъ напредъ, отъ непріятеляться саземемъ инѫкъ? много мѫчно, може би и съвсемъ на пусто".[13]

Въпросът е от съдбоносно значение, отнася се до живота и бъдещето на „толкова миліона народъ".[14] Апостолът има необикновено съзнание за отговорност пред своя народ. В борбата за свобода той иска да му спести и най-малкия риск и полага всички грижи, за да не пропустне и най-незначителната подробност, стига да е необходима за успеха на делото. За всичко трябва да

се обмисли зряло, като се използува опита на миналото и се постигне едномислие и разбирателство всред дейците. „Пріятелю и Брате Филипе?“ пише той на Филип Тотя все в същото това писмо от 1 март, „Ній Дейцитѣ сме си посвѣтили животатъ за отечество? да работимъ за толкова миліона народъ? Тряба да са мисли зряло да не изгубимъ и сега? Правилу са е захващалу са е, тряба да зимами опити? па и да са съвѣтвами единъ други, и да са слушами“.[15]

Самокритиката между дейците според Апостола е абсолютно необходима, защото всеки може да сгреши. Тя се налага от интересите на самото дело. „На(й) често тряба да са съвѣтваме ній дейцитѣ, щомъ спазимъ единъ другиму погрешките си, защото секи брька па нимой да са саземи, на драго сърце тряба да обичаме оногова, който ни покаже погрѣшката: и некѫ той ніе нашъ пріятель“.[16]

За да се изведе освободителното дело до щастлив край, необходима е продължителна и системна работа. С въстанието не бива да се избързва, докато народът не бъде напълно приготвен. „Нидейте бърза“, пише той на Данаил Хр. Попов, „нія тряба повѣче да бързаме защото сварталище нямами никади постоянни; нашитѣ отели са сламарницити, но понявгашъ и те ниса виждатъ твърде тѣсни“.[17] Необикновените изпитания, за които Апостолът така скромно загатва,[18] са достойни наистина за неговия необикновен дух. Той, проповедникът и вождът на революцията, не се оплаква никогаж и никъде. Несгодите не сломяват, а окрилят неговия могъщ дух. Нито в един миг на своята дейност той не проявява и най-малка умора, не познава що е униние. Непоколебим в своята вяра, той е непобедим в своята желязна издържливост срещу всички несгоди, препятствия, опасности.

Във всеки случай въпросът за времето, когато ще трябва да се обяви революцията, Апостолът остава да се разреши най-подир и то от Централния революционен комитет в България. Това е въпрос, „който не е да ся рѣши мѣжду тебѣ и менѣ“, пише той на Филип Тотя, „а остая за подирніятъ день да ся рѣши по вишегласие отъ Б. Р. Ц. К. въ България“. Лично за себе си той има установено схващане по тоя въпрос, обаче ре-

шение трябва да вземе Централният комитет, защото иначе той „губи значението си“.[19]

Подчертаните места сочат същевременно и ония обществени сили, върху които Апостолът обляга народната революция. Тях той търси не само в града, но и в селото, не само между простите, но и всред образованите люде. Той, както бележи Тодор Павлов, „съвършено правилно схваща народната революция като дело на съюза на градските и селски революционни обществени сили“.[20] В градовете главната социална основа, на която разчита, е „бедното и средно занаятчийство, заедно със своите занаятчийски работници и заедно с излъчващата се и свързана с хиляди нишки с него народна интелигенция“. Втората социална основа Апостолът търси всред селското население, което твърде отрано изпъква като „една от основните движущи сили на нашата демократическа революция“.[21] Обяснението на този факт Тодор Павлов открива не само в обстоятелството, че селяните искаха земя, а защото тази земя им ставаше вече нужна, за да тръгне селското стопанство свободно и с ускорени темпове по пътя на новото стоково-капиталистическо развитие на страната“.[22]

Понесъл идеята за обща и повсеместна революция. Апостолът разчита изцяло само на своя народ. Неговият личен опит му позволи много по-рано да отхвърли всяка чужда помощ и да облегне освободителната борба изключително върху собствените сили на народа. Обаче това, което по-рано бе предимно резултат на опит, сега доби силата на едно дълбоко убеждение. „Сабралистеса“, отговаря той на Данаил Хр. Попов, „и намеристе за нужно да са проводатъ троица души до Срьбското Правителство, щото да са разбиремъ щемли въ едно врѣме тія, и нія, кой съ какво може да избіемъ господарятси който ніе заялъ, и искамуса да ни дояде съ жени, съ деца, и съ сичкіятни имотъ, или не? ако тія нещатъ, то насъ няма кой да ни запре. Господа и Братія едно-дружній! и ній отъ Българско потписваме за това което стѣ намѣрили за добро; па и хората ни които ще бѫдатъ за тамъ одридени, и тримата да бѫдатъ хора съ найдобри качества отъ сяка стрьна то е така и нека бѫде, само за сега неможе“.[23] Сега той има основание да храни недоверие към сърбите: „Секимуса известни отъ 62-ро-68

тѣхнитѣ пречки на насъ", пише Апостолът на Данаил Хр. Попов, „затова тряба да бѫдимъ предосторожни въ сичко, като имами за оглѣдало и примери доста". Той се съмнява да не би и сега, когато става дума за задружни действия „сръбското правителство съ комедіи да постига цѣлтаси, т. е. съ лъжи и предателства? като вѣче ще узнае отъ хоратани нашѫта работа?"[24]

Към П. Хитов, който в борбата за свобода не помалко разчита на сърбите, Левски е още по-категоричен: „Войводо и брате Панаіоте! Ни сме ли са лъгали, и колко пати? отъ тія хора, на които са надяватъ іоще някой и другъ, отъ нашитѣ Българи? ни сме ли били чякъ до сега тяхна машина да си правятъ работи, как вито іоще някой и други има да имъ микеруватъ? за жялость изгониха ни, тій пакъ посяха между насъ сякакви интриги и пакъ са ни сазимаме? затова ни и думатъ хората отъ одвънъ, чи ни сме били достойни іоще за такава намъ Свобода".[25]

Но и като допуска за момент искреност в намеренията на сърбите, Апостолът запазва известно недоверие и желание да не обвързва своето дело с тях до решителния час, когато те ще разкрият сериозността и искреността на своите цели. „Че ако Сръбското Правителство ніе вѣче таквосъ каквото е било досега срѣщу нази? тогава ще имъ опростимъ всичкити погрѣшки, и сме вѣче Братія. Това да излезише така; т. е. да ни подадатъ братски рѫкѫ? и пакъ тряба да бѫдимъ по напредъ съ щогоде приготвени изъ вѫтре въ Българско, защото на истинното, не тряба да вярваме чакъ до катоса ни туримъ въ дѣйствие на бойното полѣ, както не вярваме и самите наши Дейци въ сичко чякъ до оня день?"[26] „Днесъ" обаче, заявява той, „ни давами ухото си на никакви тѣхни обещанія, пѫкъ да ни уплашѫтъ ніймъ вадимъ очити".[27]

Апостолът изразява мисълта на цялата организация, или по-точно организацията мисли с ума на своя призван водач. „Ный", пише Данаил Хр. Попов на Панайот Хитов, „удобряваме вашето това Мнѣніе, нъ въ дѣйствие неискаме за сега да го полагаме, съ Никакъвъ Начинъ, защо то ный по първо трѣба вътрешно да сѫ Организуваме добре, споредъ както сме започнале, и споредъ какъ то ны отива и работа та добре, и отъ

какъ то сѫ видиме Приготвени тогава може да проводиме прѣдставители защо то тогава ще можеме да докажеме на Правит. Сърбско чи всичко имаме готово, и то ако бы да сѫ откаже да не вземе участіе, ный ще си почнеме работата, и ще ги оставиме тѣхъ Настранѫ, – а тѣ когато видѫтъ чи работа та е узрѣла и е Серіозна, вѣрваме чи тогава сами ще владѣтели, и колко пѫти ни сѫ подлагале Динена корѫ и сме останале до сега тъй както видите".[28]

Същата независимост и свобода на действие Левски проявява и по отношение на Русия. На Филип Тотьо, който се намира в Одеса и иска „подписи от всичко Българско",[29] Апостолът пише: „Вій ни предлагате и искате го по-скоро, та чрѣзъ Н. М. Тошкова, да помолите Негово високо императорско виличество за помощь, на което сте увѣрени че безъ друго ще ни помогне? Дай Боже да помогни и да подпиши баръ за нашата република, ако тѣхнитѣ републиканци гони и наказва до смьртъ въ окната (к. н.). Брате! тукъ за тоя ми предметъ да ни падате въ съмнѣніе че азъ противостоя на мнението ви? Не! нъ нѣма и да ви отговарямъ, до като са незабѣлежатъ именно коиса и отдеса, тамкашнитѣ ни родолюбци които даватъ гласъ за тоя най-деликатъ и важенъ предметъ, които е като центъръ на всичкитѣ други нарѣдби; щото като са предложи, води всичкитѣ и други слѣдъ себѣ, и въ рѫцетѣ сми на преглѣдачатъ".[30] Апостолът се опасява да не би като се приеме безрезервно чуждата помощ, народът да изгуби своята независимост, понеже в такъв случай ще бъде „въ рѫцетѣ" на силата, на която ще е задължен за свободата си. И като му припомня, че сам има опит от работа с руски агенти през 1869 год., заключава: „Цѣли сме изгорѣли отъ парине и пакъ не знаемъ да духаме?? Брате! ній не отказваме помощьта и отъ гяволътъ? но имаме си предначертание."[31]

Основанията на този му политически реализъм се дължат не само на опита от миналото, не само на голямата му вяра в силите на народа, но и на желанието да осигури пълна независимост на своето отечество. Затова той иска най-напред народът да бъде готов сам за себе си „изъ вѫтре въ Българско; тряба по напредъ да си

наредимъ работити изъ вѫтри, чи подиръ да имъ са молимъ за поголямото... Чякъ тогава, когато събиремъ и четиритяхъ крайща на Българско въ едно; и направимъ прописатси (опис на хора и въоръжение) та да видимъ какво имаме предъ нази, че тогава за хора да пратимъ въ Срьбія е лесно".[32] Апостолът изхожда не само от високо съзнание за дълг и отговорност пред народа: „Тряба зряло да са постѫпа, чи играемъ съ живота на 7 милиона Българи?",[33] но и от една безгранична вяра в неговите сили и възможности. Тези сили са скрити и задрямали. Те трябва само да се събудят и организират, за да се извоюва свободата. „Отъ никого страннаго нищо сѫ не надѣваме, и никому за нищо са не молиме; Всичко са състои споредъ насъ, въ нашыте здружны силы, противъ тяхъ не може противостоя и най силната Стихія".[34]

Заедно с плана за борба въпросът за морала на дейците също така занимава мисълта на Апостола. Едно писмо на Филип Тотя от 20 февруари 1871 год. му дава повод да се изкаже твърде подробно върху тоя проблем. В борбата за свобода няма място за дребнави амбиции и суетна гордост. Дейците са изпълнители на решенията на народа. Това е дълбокото убеждение на Апостола. Той смята, че те трябва да избягват „даже и най малка гордость? да ни присвояваме на себѣ си нищо, нъ да го отдаваме на народното ни тогавашно свободно решеніе, секи каквото заслужи то не му са изгубва; било каквото добро, или зло. Особито ній, които до смьрть сми са решили, и послѣ освобожденіето ни да служимъ на отечество? не трябатъ ни таквизъ глупости".[35]

Изповедта, която Апостолът прави за себе си в това отношение, е знаменита. Тя е един от най-забележителните документи, които ни е завещал. „Нія сме жѫдни да видимъ Отечество свободно, па ако щѣтма нареди да паса и патките? ніе ли така? по мое мненіе е така, най право и човѣшко, асъ не глѣдамъ на днешнити ми страданія и оскѫдности въ сичко нито када-дневното ми приследваніе отъ полиціята, отъ градъ въ градъ, по селата и кѫрищата, па и отъ самите изродици Български ? нито пъкъ казвамъ, че: отъ краятъ на работити ни до сега самъ билъ способенъ при таквисъ страшни и мѫчни

времена, а сега защо да ни самъ азъ, на еди коеси мѣсто, ами еди койси на готово? напротивъ, ако му сече главата повече, тряба сами да го покана на мѣстото си, пъкъ азъ да гледамъ друго? нѣка по долна? Исторіята ни няма да прикачи заслугити му другиму.

Има много по умни, но страшливи? съ такива са постѫпва друго яче: такива тряба да бѫдатъ около насъ да са съвѣтовами отъ тяхъ пъкъ ній пакъ да извършваме, тогава заслугата ніе равна, и тій безъ насъ неможятъ, па и ній безъ тяхъ, Това братія, тряба да ни бѫди сякогашъ на уматъ та да не даваме (лош) примеръ. ний ако бѫдимъ таквисъ, тогава никой не ще смее да възгордее себѣ си, за да са раждатъ вражда между ни, отъ каквито е пропаднало Отечеството ни – имами хиляди примери, щялъ да доди някойси. по нѣкакво вишегласіе, право, или криво да ми земи онова, което съмъ заслужилъ? да му е просто? азъ самъ са обещалъ на Отѣчеството си жрьтва за освобожденіето му, а не да бѫда кой знай какъвъ, таме нека сѫди народа, а не да давамъ гласъ за себѣ си; това е призряно отъ човѣщината за глупаво и най просто нѣщо.

Какво искамъ повѣче, като гледамъ Отѣчеството си чи міе свободно? Такова нали міе предначертаніето ми днесъ за него? неда вида себѣ си ее? на голямъ чинъ, нь да умра Братко? Това тряба на секи работникъ български да даваме таквозъ предначертаніе".[36]

Апостолът говори за себе си. Изповедта му е проста, речта–необикновено силна. Думите отразяват спокойна увереност и непоколебимо убеждение. Пред нас се разкрива неизмеримото величие на неговия дух. Суровите условия на неговия подвиг са много тежки. Но те нямат никакво значение за Апостола. Той не гледа на тях, а устремен напред, върви към крайната цел на борбата.

Любовта към отечеството му е безгранична. Той е обрекъл своя живот само нему. „Азъ самъ са обещалъ на Отѣчеството си жрьтва за освобожденіето му". В борбата за свобода на родината смъртта за него е върховен обет. Най-чистата радост, която може да изпита, е да види отечеството си свободно. В неговия необикновен патриотичен устрем, въображението му рисува картината на свободна България. Тя ще бъде въплотено

съвършенство, един политически рай, който ще служи за образец на цяла Европа. „Турція щеѫ згромолясаме за веднашъ и на мѣсто ѝ да възкръсни България, съ пълна свобода... И тогава работата ни ще свети, и Българско ще гърми най Блѣскаво, като едничка Дръжава въ цяла Европа“.[37] Мечтите му за бъдещето са свързани само с образа на родината. Други мечти той няма.

В святостта на помислите му няма и сянка от личен елемент. Дългът и интересът на делото стоят над всяка амбиция, а безкористието му не познава граници. Чужд на всяка човешка слабост, той се издига до една изключителна висота на съвършенство. Той не мисли и не желае да види „себѣ си ее на голямъ чинъ“. Той жадува само да види отечеството си свободно, па после, както сам се изразява, „ако щѫтма нарѣди да паса и паткити“. Апостолът на революцията не допуска никакви придобити или заслужени права за себе си в свободната родина. Нещо повече, той е готов винаги да отстъпи мястото си на по-достойния, дори е убеден, че ако нему, на по-достойния, „сече главата повече, тряба сами да го покана на мѣстото си“. Сам Апостолът пък ще върши друга работа; няма значение, че тя ще е помалка, „по-долна“. Неговата скромност е удивителна. Той никога няма да каже, че „отъ краятъ (началото) на работити ни до сега самъ билъ способенъ при таквисъ страшни и мъчни времена, а сега защо да ни самъ азъ, на еди коеси мѣсто, ами едиси на готово“ (еди-кой си да доде на готово).

Апостолът не подценява качествата и заслугите на другите. Той признава, че „има много по умни, но страшливи ... такива тряба да бѫдатъ около насъ да са съвѣтовами отъ тяхъ пакъ ній пакъ да извършваме, тогава заслугата ніе равна, защото и тій безъ насъ неможатъ, па и ній безъ тяхъ“. И всичко това е не само честно убеждение, постигнато чрез опит и прозорлива мисъл, но и най-естествена проява на неговата природа. Просто и ясно той заявява: „да давамъ гласъ за себѣ си: това е призряно отъ човѣщината за глупаво и най-просто нѣщо“.

Скромността му обаче не прикрива липса на самочувствие. Апостолът има съзнание за историческата

стойност на своето дело: „Нещѫтъ ли ни забѣляжѭтъ въ исторіятѫ, която ній въскръсявамѣ, ній даваме новъ вѣку".[38] Той е уверен, че „историята ни няма да прикачи заслугити му другиму".[39] И в мисълта за признателността на потомството намира единствената утеха за бореца: „пѫкъ тій намъ не щѫтли да вдигнатъ памѣтници!? ... не щѫтли да ни помѣнуватъ по всичкити черкви въ Българско, до като трае имѣто Българинъ!? затова гдѣто ній ще скѫсѫмѣ веригитѣ на България, и ще извадимъ народатъ, съ Благоволѣніето Божіе отъ Ада, въ Рай!?"...[40] Впрочем, мисълта за безсмъртие не занимава дълго Апостола. В своите писма той повече не се спира върху нея,

Време за мечти няма. Трябва да се действува непрестанно и без отдих. Суровата действителност поставя непрекъснато нови задачи пред Апостола. Необходими са средства, за да се въоръжи народа. Пари и оръжие – ето задачата, която той трябва да разреши час по-скоро. „Друго още едно се явява, безъ което сѫ още повече неможе: то е пари, пари и пари!! Има ли хора па и пари? на тія питанія сме готови за първото, че имаме, и то е най-главнія матеріалъ? а второто нѣмаме иощe, отъ днесъ туря са първото и ще (ся) намѣри второто"[41], заявява Апостолът още в първите месеци на новата година. „Сега смеса заловили както тряба на работа, нѣкаса зберемъ и съ пари, че тогава видящимъ какво ще работимъ; паритеса водитель на всичко"... пише той на Данаил Хр. Попов. „Отъ днесъ ще ніе работата да трьсимъ парити". Необходимите средства ще се съберат „отъ Българитѣ за въ Българско".[42] От името на привременното правителство се изпращат поканителни писма до имотни българи. „Идемъ съ настоящето си да Ви молимъ да благоволитѣ да пожертвовате за народній ни жертвеникъ ... за които ще Ви ся даде единъ билетъ отъ Привременното Българско Правителство, което ще и отговаря за тѣхъ" ... В името на свободата пред „народній ни жертвеникъ" трябва да се направят всички жертви: „Нъ ще кажитѣ нѣмаме готови? подъ лихва са или въ стока, то и Вій трѣба да земете съ лихва или продайте стока на какѫвто и да е начинъ, та да платитѣ първійтъ си дългъ Богу и на отечеството си". Накрай Апостолът по-скоро предупреждава,

отколкото да заплашва: „Ако ли въ противенъ случай недай Боже! да сте отъ лошитѣ и народоубійци хора идитѣ и обадите на турското правителство писмото ни или чіовѣкътъ който ще Ви ся представи за решителній Ви отговоръ го предадете, въобразетѣ си каква мъзда ще Ви ся въздаде, нѣма да ся осетитѣ кога ще сте лишени отъ животъ и то не само Ви нъ и цѣлото Ви доморо́дство".[43] Това е прелюдията към терора. Апостолът е избрал лицата, които трябва да връчат писмата и съберат парите.

Надеждите обаче не се оправдават. Имотните остават равнодушни към свободата и чужди на делото на комитета. Квитанциите и печатът, както знаем, се забавят много и на свой ред попречват на този почин на организацията. Резултатът е нищожен. На 21 юли 1871 год. председателят на централния комитет в Ловеч Иван Драсов пише на Данаил Хр. Попов: „А пѫкъ за жалость още неможихмы отъ нигдѣ да ископчимь нито една парѫ; само сми въ надеждѫ, че кога и въ кой день ще ся усящести тая надѣждѫ незнамь! Съ една рѣчь планове доста сми ги предначьртали и всѣкы день почти ся опитвами, нъ още нѣма нищо. Отъ писмата ній тукъ дадохмы на двоица троица, нъ удовлетворителенъ отговоръ нѣмамы".[44]

Липсата на пари спъва работата на организацията. „Сега", признава сам Апостолът, „кажете ни отъ де поскоро да намѣримъ пари? защото досега самъ работилъ безъ пари и затоваса едвамъ види работата ни". С горчивата мъка на разочарованието той заявява: „Друго спасение нѣма, освѣнъ да продадеме и ризитѣ си, та да се сдобиемъ до срѣдства и да заиграемъ нашето си хоро! ... Безъ пары нищо нѣма да направимъ".[45]

Мисълта да прибегне до революционния терор, за да се снабди с необходимите средства, не му е чужда. Той знае обаче какви големи опасности крие теророът, и затова го избягва най-грижливо до момента, когато вижда изчерпани всички възможности за снабдяване с пари. „Сега да стана съ по вѣрнитиси юнаци и да тръгна чрѣзъ Басканлѫци да събирамъ пари? то хубаво защото знамъ на кого тряба да са нападни, ама ако паднатъ отъ насъ мрьтви, какво правимъ безъ тія хора? може дападнатъ и най-добритени безъ коитоса ниможе

да са работи? а пакъ ако падни нидай Боже някой раненъ и го уловятъ, па искажи всичко, какво работимъ вѣче?“[46]

Сега обаче всичките възможности все още не са изчерпани. Той сам се заема да събере средства от предимно познати нему чорбаджии.[47] С редица писма той се обръща къмъ тях, като ги зове да подкрепят материално народното дело. Писмата имат заплашителен характер и отразяват духа на революционния тероризъм. Заплахата обаче стои на заден планъ. За Апостола е поважно чорбаджиите сами да се убедят в необходимостта от жертви за народното дело. Затова той се стреми да събуди съзнанието им за дълг и се обръща къмъ тях като къмъ българи, „чіовѣци и христіяни“. Той разчита на техния патриотизъмъ и иска да ги спечели с разумъ и убеждение. Жертвите, които се искат от тях, са необходими за „нашитѣ общи и най-святи! работи за чіовѣкътъ, както го е създала природатѫ, чякъ до смърь, да му бѫди едничкатѫ грижѫ... да бѫдѣ Господаръ „съ (на) всичкити си права... Прьвата длъжность“ на всеки човек, убеждава Апостолът чорбаджиите, е „да мисли за народатси“, а първата му грижа е да се бори за неговата свобода: „да го извадѫ(тъ) къмъ даденіятъ му пѫть, ако е той налѣгнатъ отъ други, каквато смѣ нія българитѣ, най-тѣжко, и най-гнуснаво налѣгнати отъ проклѣтіятъ Агарянецъ! и търпимъ сѣки день мѫки и гнусоти най противни на чіовѣчеството, и на свободатѫ на съвѣстьтѫ!!

На кои ли капатъ тія сиротински кръвави сълзи? дѣто ся лѣятъ сѣки день предъ Бога, да ги избави отъ мръснити рѫцѣ! които имъ грабѫтъ секи день изъ устата хлябатъ! и мрьтъ отглади. Турчьѫтъ децата имъ! безчестатъ по младити, и дъщерите иму!!“[48]

Като им разкрива ужаса на робската неволя, той изтъква същевременно, че отговорността за това положение тежи върху всички: „мислитѣ ли че ній остаѫмѣ невинни въ това? не!.. никакъ!.. ній... и най много Вій чорбаджіитѣ ни стѣ ли причинатѫ да стои това безаконие! и проклѣто зрѣлище прѣдъ насъ!?.. дали кървавитѣ имъ сълзи ся ни лѣьѫтъ прѣдъ Бога на нашитѣ глави!?.. Глѣдайтѣ, чи ще бѫдитѣ отговорни и предъ народа и предъ Бога“.[49] Жертвите, които ще направят,

не ще отидат напразно. Те ще бъдат възнаградени с благата на свободата и с вечната признателност на потомството. Историята ще отдаде всекиму заслуженото. От богатите не се иска много. Те ще понесат само малък дял от общите жертви, като подкрепят материално народното дело. „Забелязаное отъ памтивѣка, какво такова нящо да сѫ извърши стои въ рѫцѣти на младитѣ и въ парити на чіорбаджиитѣ“. Като ги упреква, че те отдавна е трябвало да сторят това, защото „и сами разбиратѣ чє безъ пари ся не върши“, той на край порицава тяхното равнодушие и изтъква кървавите жертви, които народните дейци дават за свободата. „Единъ чисто народенъ юнакъ, сто чіорбаджій не можѫтъ да го откупятъ: пѫкъ ній дадохме, и даваме още таквисъ жъртви, за чіорбаджійски кефъ! и пакъ са ни сазиматѣ, нъ още глѣдатѣ на тяхъ хладно-кръвно, и наричятѣ ги чяпкѫни??? – пѫкъ глѣдай чудо! отъ реченити ви чяпкѫни колко(то) мрътъ по много ставатъ, отъ колкото страдатъ по много сѫ распалватъ; и зели ся сѫ на други умъ! на! както виждатѣ; повече щѫтъ мрътъ, нъ и работата щѣтъ свършѫтъ“. Време за празни одумки няма. „Сѣга, и сѣки пѫть Ви свършваме, защото само съ Васъ работата ни ніе! дѣсеть години става отъ какъ Ви чякамѣ, и жъртва на бесила давахмѣ, и въ Діаръ Бекиръ сяка годинѫ пращамѣ само за Васъ богатитѣ, да ся земяхтѣ за умъ и разумъ и да свършяхтѣ това, за което Ви караме днесъ!“ Сега вече Апостолът предупреждава. Денят на общонародното въстание, който наближава, ще бъде и ден на справедливо възмездие. Тогава от всекиго ще се иска отчет и тежко томува, който нищо не е направил за своя народ: „У когото няма работа, грозно ще се наказва, а фамиліята му ще бѫде изгонена изъ Българско“. Заплахата му е решителна и твърда. „Чякахме Ви да усѣтитѣ горѣщитѣ сълзи на Бѣдніятни народъ, който е вѣче въ крайно тѣгло! то, не!... Вія му пійтѣ іоще кръвтѫ, и прѣдаватѣ ги на мръсніятъ мѫчитель. Разберетѣ! решилисме са вѣче! ... или да ви събѣрѣмъ или да Ви поразиму! и то съ едно доброутро, или добъръ вѣчерь... както шеты!“ пише той до друг чорбаджия въ Карлово, „или сто и петдесѣтьтѣ лири ще Ві бѫдат по мили или вѣченъ животъ съ цѣлѫтѫ Ви фамилія“.[50]

Смъртната заплаха е последно и крайно средство. Комитетът има право да осигури на всяка цена средства за народната революция. Апостолът обаче предпочита да приобщи чорбаджиите към делото на народа. Той желае да ги види на своя фронт като съзнателни привърженици, които сами трябва да подкрепят материално освободителната борба.

Народът се готви за борба, която ще реши веднаж за винаги неговата съдба. Преди всичко той трябва да бъде добре въоръжен. Парите са необходими, за да се набави нужното оръжие. „Работата ни за сега въ Българско", пише Апостолът на Данаил Хр. Попов от 5 февруари 1871 год., „е тѣѫ: да трьсимъ срѣдство да си купимъ отъ по-чистото орѫжіе пушки, до четири петь хилѧди... А одде и какъ ще ги принесемъ това ніе май мѫчничко?" Но и тази трудност лесно ще се преодолее, стига „веднашъ да са здобіемъ съ пари".[51] Апостолът не си прави илюзии. За да се поведе борбата с успех, необходимо е много оръжие. Три месеца по-късно, след като напразно е очаквал толкова време квитанциите и преди да предприеме второто си пътуване, той пише на Данаил Хр. Попов: „Ако бѣха испроводини нѣщата, сега щяхъ съ едно заби каляни да свършя, което има да са върши? а сега ще са продължи още три месеца съ второто ми пѫтуваніе: Пѫкъ парити тряба да ги имами готови на 15 Августъ, тѫ на 15 септемврія да купимъ орѫжіе отъ което исками, и колкото можимъ да купимъ? така то кроѭ, щото съ сто-хиляди пушки можимъ да се снабдимъ ако сми въ състояніе; и дето исками да си ги разпоставимъ изъ Българско, безъ да ни догади Правителството. Ако това времѣ прискочимъ, ни сѫмъ сигоренъ за (въ) друго времѣ да можимъ така тихо да си извършимъ работата."[52]

Средствата обаче не позволяват да се закупи поголямо количество оръжие, та централният комитет се вижда принуден да поръча на Данаил Хр. Попов да купи за негова сметка от Влашко 50 револвера с 15,000 куршума.[53] Изпълнението на поръчката се бави, та Иван Драсов подсеща няколко пъти Данаил Хр. Попов да побърза с изпращане на „стокѫтѫ".[54] Най-сетне в края на септември револверите са пренесени благополучно в Ловеч с 3,800 куршуми вместо с 15,000.[55] От тая по-

ръчка централният комитет задлъжнява на Данаил Хр. Попов с 984 1/2 гроша. Макар безпаричието да е по-голямо през първата половина на годината, на 29 септември Апостолът пише на Данаил Хр. Попов: „Тритѣ пушки вѣче стѣ купили, нъ като нямаме іоще пари! то ще Ви мола баремъ за едната която е въ Плѣвенъ даѫ снабдите съ хиляда коршуми, и даѫ задържите още двѣ или три недели, надявамса до тогава дано са улеснѫ, и да ви прата парите, іоще, и съ лихвата на парите заколкото време ѫ дрьжитѣ. И сега ні е много нужна, защото някакъ по съ живо сьрце (ще) отвождамъ по пѫтьѫт си, може би да ми откупи нейде и животатъ іоще веднѫжъ! нъ какво ще права когато за сега іоще нямамъ“.[56]

Данаил Хр. Попов е писал на Ю. Н. Попов в Бялград за пушки. Последният го известява, че в сръбската столица могат да се закупят ѝ повече пушки, отколкото иска, но „наи дубря ще бади като доиди или двама от вази защото тези работи ние възможно без лично разговор да са свършат“.[57] Николай М. Тошков от Одеса е купил сам пушки, които дава на Филип Тотьо да ги предаде на организацията.[58] Апостолът обаче се сърди на Данаил Хр. Попов, че търсил пътища да пренесе тези пушки от Одеса през Сърбия. Не бива да се увеличава риска по пренасянето им, защото може „и безъ тяхъ да останимъ“, бележи той. Да не се рискува сега през Сърбия, ще дойде време и от там да се пренася; сега е по-важно „да видимъ какъ ще докараме ній отъ тукъ времѣто защото ако намъ ни уйдисва вій нищо ниможити направи“.[59] Мисълта на Апостола е да не се избързва с пренасяне на оръжие, докато не се отстрани и най-малкия риск не само на границата, но и после, вътре в страната. Трудностите се увеличават и от липса на пари. „Сава ни бележи“, пише Иван Драсов на Данаил Хр. Попов, „че билъ безъ работѫ и че щѣлъ да влѣзе въ подозрѣніе ако доди още нѣкой пѫть при Васъ, и за пренасяніе-то на стокѫ-тѫ ни белѣжатъ да му диримь колая. Съ еднѫ думѫ той не може. Причина-та съ която са извинява е: че безъ работѫ като ходи и дохожда непремѣнно ще влѣзе въ подозрѣніе; наистина това си е така, нъ що брате и ньій отъ тукъ да сторимь, не сме слънце за да огрѣемъ всичкый-тъ Бъл-

гарскы народецъ, нѣмаме днесъ нито аспра, за да му дадемъ нѣколко за да купи нѣщо да прекара и да донесе отъ стокѫ-тѫ ни". По-нататък Драсов моли Данаил Хр. Попов да намери той там „нѣкоя работѫ тадано покрай нея ся пренесеше и стокѫ-тѫ", защото „е много нуждна".[60]

Не само при пренасяне на оръжието, но дори и при пренасяне на комитетската кореспонденция се явяват големи затруднения. На организацията е необходим постоянен куриер, който редовно да пренася пощата. Повече от всички Апостолът съзнава тая необходимост и повече от всички страда от липсата на такова лице. Но за уреждането на тая служба трябват пари. „И въ двѣты си пишешъ ни", обажда се Апостолът на Данаил Хр. Попов някъде от Тракия с писмо от 6 юли, „защо си ни улѣснимъ хора за прѣнасяніе и донасяніе писма почѣсто; това смѣ го приказвали и нія отъ когато стѣ го заказвали и вія, а съ какво ся наряждатъ хора; нали съ пары! пѫкъ до сѣга сми вьршили безъ пары, и сѣга смѣ пакъ безъ парьі. Или ще кажи ты, съ колко парыся нарѣждатъ такыва хора!" Апостолът е враг на празната кореспонденция, затова отговаря с решително! „Не; ако работѫтѫ е за тія хора, да ся нарѣждатъ, па да зимами и да даваме само съ голи кориспонденціьі, да ся питами, вій какво мислити, а ній какво правимъ? то е лесно; нъ подиръ алекымъ селямъ и още има работы които трябатъ по напрѣдъ отъ това; ни смѣ Ви и поминали затяхъ работы, защото като нямами пары, ній мълчимъ... За пренасяніе на писмата ни човѣкъ, ще нарѣдимъ, като се сдобіемъ съ пары, и то може твърдѣ скоро да ся нарѣди и друго и друго".[61]

Безпаричието продължава да преследва Апостола. Чорбаджиите остават глухи на неговия зов. Положените усилия отиват напраздно. Липсата на средства спъва цялата му работа. Суровата действителност принуждава Апостола да прибегне до революциония терор. Той е единственият път, който остава на организацията и тя неизбежно тръгва по него. „До сѣга мѫчно ми бѣше за всичко", пише Апостолът на Данаил Хр. Попов, „защото се парыты ми ся прѣчили; а отъ днесъ оставямъ другыты работы малко слабо, та ще обьрна внимание за пари, мѫчно? нъ нѣма какво да ся прави? Я кьірава

я морава ще бѫдѣ“.[62] До това убеждение идва цялата организация. „Братъ Ви пѫкъ“, пише Иван Драсов на Данаил Хр. Попов, „ни белѣжи, че былъ похарчилъ повече отъ колко-то сме дали отъ тука на Сав. и иска да му гы пратимъ, незнаемъ вѣчъ какво да имъ отговарями ній отъ тукъ давахмы и давахмы, тѣ пѫкъ отъ тамо зачто ли непожертвуватъ нещичко незнаемъ. Те всичкы от тамо ся свили и чакатъ всичко отъ насъ, всичко всичко! пустити пары не ни давать да вървимь по-скоро, но добъръ Богъ! Тыя дни ще ударимъ яйца на масло, пъкъ каквото ще да става“.[63]

Това е началото на терора. Апостолът е решил с всички възможни начини да се сдобие с необходимите му средства: „Турями ся вѣче да търсиме пары тыподъ какъвто начинъ вѣче можемъ... Вище чрѣзъ Вашитѣ тайни юнаци за Пари!“ пише той на сливенци, „отъ недобри, т. е. чіорбаджій езедници и ненароднііі които не искатъ да зематъ участіе въ народното дѣло, а предаватъ – тряба и да сѫ убиватъ съ врѣме.“[64] По всичко личи, че той е взел това решение след дълго обмисляне и продължителна вътрешна борба. Той е изпитал всички начини и сега без особена охота е принуден да избере този път като единствена и последна възможност. Фактически организацията пристъпва към терористически действия едва на следната година. Апостолът възпира още за дълго дейците от бруталността на тероризма и предпочита „чисто народно“, както сам се изразява, да събира пари. На 27 юли 1871 год. той пише на Марин п. Луканов: „И ній отъ тукъ ще глѣдами по чисто народно съ писмата и печятъ-тъ да съберемъ поскоро еднѫ суммѫ да отидемъ на узунджово дано ся снабдехми отъ какво годѣ орѫжіе. Прѣди панахыратъ нѣкой день по напрѣдъ ако (се) сдобияхми съ парытьі то може да ся отиде и въ Цариградъ за да искарами и Американска“.[65] Това писмо, което уяснява окончателно становището на Апостола върху революциония терор, съдържа и някои фактични указания, върху които ние ще се спрем по-късно.

Парите са необходими за делото. А сам той, който разполага с всички средства на организацията, живее като аскет. Със своята нравствена чистота той е истински девственик: физически и духовно. Хлевоустата

мълва нито в негово време, нито по-късно не хвърля дори сянка от подозрение върху чистотата на неговия личен живот. Със своя висок морал той заразява всички, с които го събира делото или животът.

Идеалният образ на Апостола изпъква с удивителна яркост в светлината на неговия бележник. С трогателна грижливост той записва и най-дребните разходи. Неговата невероятна добросъвестност в това отношение се вижда от следната сметка, която същевременно сочи и най-значителния разход, направен за лични нужди.

Мои разноски

обувки кжрски съ подкови	31
за дрехи	234
фесъ	21
чурапи	6
цжклина сахар	2.2
за салепъ почерпих и други	2.30
за Баня съ іоще единъ другаръ	2.1/2
игли	1/2
за ризи	130
копчета за ризи	4
шикеръ	4
за Балтонатми кожи	10
шекеръ кааве	5
антерия и фланела иляче	78
шуба съ подплата и панталони	190.10
шикеръ	
гребенъ	2.20
котия за оглѣ.	30
ябалки	1 1/5
брьснато	2[66]

Фанатичната точност, с която записва своите сметки, разкрива пред нас не само неговата честност, но и изумителната простота на живота, който води. Обикновеното му ядене по пътя се състои от маслини и „рапонъ“ или маслини и ябълки.[67] В своите пътувания през 1871 и 1872 год. той купува само веднаж яйца и три пъти пастърма.[68] За същото това време той си позволява само един единствен път разточителството да пие боза (разходът за нея е

означен с нула), друг път да купи за 2.2 гр. „цѫклина сахар“, която в онова време не се ядеше за удоволствие, освен това да купи още леблебии и стафиди за 1 гр. и най-сетне е принуден да вземе „небетъ шикер за кашлица“ (2 $^{1}/_{2}$ гр.).[69] С известна неловкост той отбелязва разходите, които е принуден да прави по пътя, за да черпи с кафе пазачите на проходите: „по кулити щеш ни щеш за кааве...“[70] В разстояние на пет месеца от 25 ноември 1871 год. до 7 май 1872 год. неговият личен разход е 848.10 гр., което прави месечно 169•62 гр., или дневно – 5.65 гр. Но и тия разходи не са напълно негови, защото те са правени: „кога съ трима, кога съ двама твѫрде малко дни сѫмъ билъ сами въ едно денонощіе съ конѭтъ“.[71] За същото това време, което не е изрично указано в сметката, той е събрал 11,643 гр.

Не само съзнанието за отговорност ръководи Апостола в отношението му към обществените средства, но и силно развито социално чувство. Твърде характерна в това отношение е сметката, която Апостолът води за последното си пътуване през 1871 год.

въ Софія за Дими.	42
въ враждебна Софійско	7
на Димитра кога да върниши хататъ	
въ Софія	126
на Панега на ханатъ	13
въ Гл. два конака	10.30
въ Червени брякъ по коледа за	
два вѣчера	12
въ Телишъ	3
за хататъ	3150
на Савата за харчъ	21
въ Плевенъ испроводякъ кафе и	
други дребни	5
за фесъ за мене	21
по Св. василъ додоха да ми Чиститать	
народни деца	8
на сирота жена при която намирамъ	
прибежище въ зѫлъ случай пѫкъ	
сирота няма отъ де	105
	4982[72]

Личният разход на Апостола за Коледа не се различава от всекидневния. За него е по-важно да зарадва децата „народни“, дошли да го поздравят за св. Василий и да помогне на една сирота жена, в чийто дом е намирал прибежище.

Апостолът не търгува със своя патриотизъм. Той дори не се препитава с него. В естествената простота и аскетична строгост на неговия живот няма нито поза, нито демагогия. Еднакво велик и в големите и в малките прояви на своя дух, той съчетава в себе си най-големите добродетели на своя народ.

II.

През това време, когато полага всички усилия, за да намери необходимите му средства, Апостолът е принуден да води борба на няколко фронта.

Своеволието на старите войводи Панайот Хитов и Филип Тотьо, които не можаха да преодолеят стария начин на мислене и действие, внася разединение в делото. Апостолът се разправя дълго време с двамата войводи, които напразно увещава да подадат ръка за задружни действия. Той е принуден да води обширна преписка и, отегчен от тези разправии, пише на своя довереник в Турно Магурели: „Съ тіи послѣднити ни писма, или ще завръжемъ работата ни до тукъ съсъ тяхъ, или ще слѣдва. Нужное, като на таквисъ хора, да имса каже напослѣдокъ подробно нуждитѣ ни за (народа); че и тій са биле спѫнката на сичките ни работи. Това ще ни бѫди за фактъ предъ народа, че ній ни сме биле криви, а тій(.) предлагалисме имъ, молилисмеги, а ни са щели, или са работили по свое знаніе, а не по наше искане“.[73]

Още в края на 1870 год. Филип Тотьо, който живее по това време в Одеса, изпраща едно твърде интересно писмо на Иван Кършовски. След като обяснява, че гоненията във Влашко са го прокудили в Русия, той уверява приятеля си: „Азъ сѣкога сьмъ былъ Българинъ и вѣчно ще си останѫ Българинъ“. С дейците от България той е съгласен само по отношение независимостта на освободителното движение: „Не, не брате“, пише той на Кършовски, „днесъ му е врѣмято, а не да ча-

каме да дойдатъ да ни освободатъ други-тѣ държави. Който чака да доиди еди кой си царь да ни освободи, той ни желай да е свободенъ, нъ желай да промѣни господаретъ си на другъ тиранинъ".[74] Това уж твърдо негово становище не му пречи по-късно да търси чрез Н. М. Тошков помощта на Русия. Филип Тотьо не може да разбере същината на народната революция и недоумява, защо Апостолът настоява за подготвяне на много офицери. „Сѣкій единъ честенъ и благороденъ Българинъ никога не трѣбува да мысли, че като сѫ изучимъ въ военно изкуство тогава да тръгнимъ и фанимъ оружіе да сѫ освободимъ". Затова, след като дава исканите от Апостола сведения за военното училище в Одеса, той бележи: „нъ ный ако чакаме синца да излѣземъ офицеры, то ный чрѣзъ сто години нѣма можимъ да сѫ освобо димъ".[75] Сам той се чувствува хъш и затова е убеден, че, „само той народъ кой-то се подъ иго (намира) друго нему спасенье нѣма освѣнъ да станы хѫшовскы и тогава свобода топла да добіе". За него друга възможност няма, освен „да ся стегниме юнашки, па да ся хопниме исполински и да хукнеме въ душманска-та тълпа въ заключеніе... Азъ вы питамъ", завършва хвърковатият войвода, „молѫ ви кажи ми има ли тамъ у васъ около двѣ или три хиляди души, които да чувствоватъ днесъ да вървимъ да гы калимъ".[76]

Апостолът не е изненадан от намерението на Филип Тотьо да мине „прѣзъ лѣтото за въ Балканътъ". Той не му се сърди, нито изтъква опасностите, които крие една подобна акция за народното дело. За него е по-важно да го убеди в необходимостта от предварително разбирателство: „Праволие да рѣшавате сами като знаете че и въ Българско са работи? мисла не!"[77]

Самолюбието на бившия войвода не може да се помири с едно положение, което го обезличава като водач. Ето защо той е склонен да отрича всички. Към Апостолът обаче, дори и когато не разбира още неговото дело, той изпитва уважение. На 20 февруари 1871 год. той пише на Данаил Хр. Попов: „Дѣйствително азъ памнѭ да имамъ съ васъ народни кореспонденцій, но яко вый пристаните да сѫ придържавате съ Букурещкитѣ вагабонды было млади было стары, които сѣкий единъ отъ тѣхъ ищжть да бѫджтъ царе, кнезове и по

добны титоли. Тѣхното властолюбіе, корыстолюбіе и пусты мечты накарватъ гы до безуміе да лудѣжть“. И той настоява пред Данаил Хр. Попов да се „откажи отъ букурещките българи, защото тій нежелаѣтъ добро-то на Отечество-то си, споредъ като видими Дѣлата имъ“. Тотьо не вярва и в сътрудничеството на Панайота, който „вече станалъ български дипломатъ, съ кого-то като насъ хора не сѫ приети отъ негова свѣтлость. Панаіотъ, брате е човѣкъ высокъ слѣдва за Европейските политики и за конфиренціитѣ“. В края на писмото си той бележи: „Гордоста на Панаіота е тая, че той въ Сърбія ищеше да стрѣля діакона а днесъ діакона доказа и старай сѫ повече да докажи врѣдностѫ си, а сега Панаіотъ не е достоинъ и царвуля му да обърни на опаки“. Тия няколко реда сочат не само една промяна в отношението му към делото на Апостола, но разкриват и една неизвестна подробност из живота на последния, твърде интересна, наистина, но за която нищо повече не знаем.

Това писмо на Филип Тотя достига до Апостола и му дава повод да се изкаже по въпроса за водачеството и морала на дейците в знаменитото си писмо от 1 март 1871 год., върху което ние се спряхме надълго в началото на настоящата глава.

Старият хайдутин е разбрал и оценил вече делото на Апостола, за когото иска „тѫчны извѣстія“, както и да знае, „до колко е успѣлъ въ предпріятіето си“.[78] На 1 април той пише на Иван Г. х. Кършовски: „Писмо-то на Львскіи, (от 1. III. 1871 г. – н. б.) получихъ на 23 мартъ, кой-то като го прочетохъ сичко точно разумѣхъ. Радвамъ ся на Львскій че той неуморно ся труди за общо-то благоденствіе. Молѫ Бога да но му Господь подъри дълги дни и го запазва отъ неприятелите... Истена какъ то пиши Львскій работа-та е добра. Ако има нѣкои опасни извѣстія отъ Львскій извѣстети ми, за да ся съобразявамъ съ моитѣ предначъртанія“.[79] Найсетне Филип Тотьо прекланя глава пред делото на Апостола и се поставя един вид на разположение на организацията: „Въ едно-дружній ми Брате Филипе! Въ Одеса“, се обръща Апостолът към него на 18 април, „съчювствоваме ви гдѣто ни подаватѣ рѫкѫ отъ тамъ та

да работимъ въ едно! Богъ нѣка е напрѣдъ и имѣ Българско да е Войвода".[80]

Борбата обаче, която Апостолът води с Панайот Хитов, е дълга и упорита. Тоя класически представител от епохата на хайдушкия романтизъм, с богат опит и голямо име, остава упорито и до край почти на страна от делото на Апостола. Старият войвода не прекланя глава пред своя някогашен знаменосец. Свикнал само да заповядва, той остава верен на себе си и не желае да се подчини на повелята на новото време. Неговото съзнание остава чуждо на необходимостта от бавна и продължителна подготовка за борбата, защото той не може да прецени правилно ролята на най-важния фактор в революцията – народа. За него четата до край си остава най-надеждното средство в борбата за свобода, а вярата му в чуждата помощ никога не го напуска. Големият му опит и практичен ум от друга страна го правят сдържан и недоверчив.

Апостолът полага върховни усилия, за да го вкара в пътя на народната революция. Като препраща едно от първите негови писма през тая година до П. Хитов, Данаил Хр. Попов се вижда принуден на свой ред да предупреди старейшината на народните войводи: „Вжрху всичкыте тыя ето какво ще Вы докажаме пакъ Ный отъ тукъ, и то не отъ нашж странж, но отъ странжтж на отсрѣщныте ны общы дѣйцы. Каквото и да работите Вія самъ-си не ще бжде пріето отъ тѣхъ, ако не бждете въ споразумѣніе съ тѣхъ и да вжрвите какъ то тѣ оттамо виждатъ чи е нуждно на сж вжрви, а пакъ Вый ако сте съ Чисто народно чувство и не сте Человѣкъ съ пристрастіе, трѣбва за общото добро да сж съобразите съ тѣхните нарѣдбы наработы те, а иначе ако напримѣръ азъ искамъ да сж веде работата по мое мненіе, и то може за Първенство, тжй сжщо или пакъ ваша милость и други поискатъ да сж веде работа та обща по тѣхно Мненіе, тогава брате нищо нищо нищо, нѣма да направиме. Ный за сега искаме да работиме съгласно братски за общо то ны добро, а не да глѣдаме, за Первенства, това не мислете чи го казвамъ Вамъ, но за всякого едного Българина, чи после. Народътъ и Исторіята ны, ще отдадетъ всякому онова по достойнство то му. Ако слѣдваме да вжрвиме тжй, ще

напрѣднеме, а ако ли почнеме да тѫрсиме Первенства, нищо нема да направиме, и ще бѫдеме отговорни и предъ Бога и предъ народътъ. Ето брате че Ви доказахъ доволно престранно работата какъ е почната, и знай чи добре отива, но само по тоя начинъ. Сега остава да сѫ мыслите и да вѫршите работите си, Но имайте прѣдъ видътъ си горныте ми казани отъ странѫ не моя, но отъ странѫ На Общійтъ Ны съборъ отсрѣщенъ".[81]

Този документ, който в същност отразява мисълта на Апостола в писмото му до Филип Тотя от 1 март 1871 год., издава ясната и категорична воля на цялата организация. Единомислието и единодействието са абсолютно необходими за делото. И ако старейшината на народните войводи не може, или не иска да върви в крак с революционното движение, той не трябва да пречи, а още по-малко да вреди със своите действия. В народното дело няма място за лични амбиции, „първенства". За „общото добро" и успеха на делото е потребно братско съгласие, единство и дисциплина. Той трябва да направи своя избор между следните два пътя: или да се оттегли от историческата борба и да се свие в гнездото си на добре осигурен политически емигрант, или, ако е „съ чисто народно чувство" и не е „Человѣкъ съ пристрастіе", да се съобрази „за общото добро съ тѣхнитѣ нарѣдбы", т. е. да се подчини на повелята на новото време.

Войводата обаче не бърза със своя избор. Той изчаква да види как ще се развият работите и запазва изгодното положение на независим деец, който предпочита да дава само съвети. Това поведение дразни Апостола. „Писмототи", обръща се той към своя войвода, „отъ 17 Априлъ получихгу на 8 Маія, въ съдържаніето му нищо не разбрахъ, отъ каквото са надявахми чи ще ни явити безъ друго мненіето си, па и какво работити, и до десте изработили точно, и истинно? то не. Пишете че ми са радвате на работити ми като ма и съвѣтватѣ да са варда да не би направимъ някаква погрѣшка, защото времената ни носятъ сега погрѣшки? какъ си ми разбралъ работити чи ми са радвашъ тѫй сляпо? и какъ разбирашъ времето! въ Влашко, и Сърбія, или Българско? за дето времето ни носило сега погрѣшки?

ако е за Българско! то времето е въ насъ, и ній сме въ врѣмето то насъ обрѫща, и ній него обрѫщаме (к. н.); а колкото за извънъ Българско, днесъ ни давами ухото си на никакви тѣхни обѣщанія".[82]

Подчертаната мисъл разкрива историческата проницателност на Апостола. В нея той „по народному, т. е. във висша степен образно, просто и убедително" дава израз, както пръв изтъкна Тодор Павлов, „на идеята за единството на обективния и субективния фактори в революционното движение"[83]. Но старейшината на народните войводи, който остава верен на старата хайдушка идеология и практика, крои някои свои планове, та Апостолът в същото писмо го пита: „Защо ще отидешъ въ Сърбія и защо искашъ да додишъ сами въ Стара-планина? Отъ тія ти планове твой, ходини и дохождани разбираса че ни не вярвашъ и затова ни ги и не разяснявашъ. Слѣдователно крійшся отъ насъ, тогава и ній отъ тебе? а ако са ни крійшъ отъ насъ, тогава, съ просто сърце да заповядашъ при насъ, и ще видишъ де и какъ ще са испълнатъ твоите и нашитѣ планове".

Той го съветва, ако иска да върви „по нашето въ Българско мненіе и сърце", да отиде при Данаил Хр. Попов в Турно Магурели: „Тамъ ще намеришъ работити ни въ Българско, какъ вървятъ за сега, и де сочатъ. Тамъ ще ти прочитѫтъ всичкити писма, чи ако ти са ареса, върви съ насъ, ако ли не то разкажети вія пѫкъ какъ подобре мислити, че да разглѣдами и ній вашитѣ мисли, та ако одобримъ, нѣка вървимъ наедно. Инакъ ти сами да избирашъ планове, та да ни преставишъ на Народното ни вишегласіе, тукъ въ Българско, дѣто вѣче отъ денъ на денъ зима коренъ Превременното ни Правителство, че вія не искатѣ да чуйтѣ на неговіятъ гласъ, тогава то ще стои противъ васъ? Срещу което тряба умно да размислити, дето между таквисъ противности какво е ставало и до де ніе докара(ло) та ти като чис(т)ъ Българинъ и уменъ Войвода, гледай, ти ли трябя да вървишъ по Народното вишегласіе както е избрало, или милони хора слѣдъ една глава".

Писмото завършва с горещ зов за обща революционна работа и с проклятие към предателството: „Дай Боже съгласіе, и Любовъ, първо между Народнитѣ ни

главатари; пакъ име Българско нѣка е Войвода. Докрай нѣка бѫдѫ твой Братъ и Баирактаръ, ако си и ти съ насъ до смъртъ. Проклѣтъ да си въ Българското име, ако ти само извлечешъ сѫщо изъ писмата ми, и кажишъ другиму, до като ни ти са е позволило отъ Превременното ни Правителство изъ Българско. Нищо ако ти не щешъ да вървишъ съ нази, пѫкъ замълчишъ въ сичко щото си чулъ и видялъ отъ нази".[84]

Апостолът поставя въпросите ясно и категорично. Панайот Хитов обаче продължава да умува. Сега той настоява да се бърза, защото „ако са ния забавими", пише той на Апостола, „боя са чи ще веч касно когато падним под дро ги господар". При това той е убеден, че „никога ниможим са пригови как то исками заштото сми сиромаси дрого нашити богати хора дорде ни видатъ неш то поважно неш те земат у честия".[85]

Апостолът не закъснява да отговори на П. Хитов. На 29 септември той му пише едно от своите забележителни писма: „На това Ви отговаряме чи не трѣбва бързаніе, защото отъ 8 месеца време е, откакъ сме сѫ заловили да си работимъ по чисто български въ Българско, и да ся не облягами на вънкѫшни думи, отъ българи, които живеятъ изъ вънъ Българско, което всичко тяхно до сега било се лъжѫ... Но іоще и опитъ ни показва чи бързата работа излиза ялова; а страхѫтъ, чи може да ни завлече поякъ господарь, е май неумѣстенъ, защото е страхъ отъ много години у насъ та нѣкаго потърпимъ още малко времѣ; ній сто пѫти по много бързаме отъ Васъ, защото пѫтѭтъ ніе изъ Българско, изподъ Баюнетитѣ неприятелски.

„Съгласни сме съ Васъ", продължава Апостолът, „чи нивга не можимъ са приготви какго другитѣ сили; нъ по много сме приготвени отъ Другите въ Духатъ и естествената сила на Народатни, който е готовъ вѣче, и чяка на пьрвіятъ знакъ на Т. Ц. К. щомъ като му са даде; нъ и твърде сме убедени чи тряба поне толкова да са приготвимъ, колкото е нужно да са предвиди една добра сетнинѫ въ предпріетіето ни, защото въ нищо неприготвени, ще има сетнина нищо и накаква!"[86]

Дейността на войводите вън от редовете на организацията вреди на делото. Тяхното място е в България, в непосредствена служба на народа. Апостолът му

поставя въпроса направо и открито: „А Васъ питаме: народъ да са приготви за бой, сами може ли да са приготви? или трѣбва главатарите му повѣче и по сигорно да го приготвѫтъ? като тряба и секи день да са намиратъ между него, да дьржятъ редъ, и тишинѫ, още, ако би се случило и нѣкакво издайство въ непріятелски рѫцѣ!... да го зематъ назад? Не Брате! Приказвалисме върху това и вниманіе ни сте давали чи тряба всичкити войводи да си бѫдатъ въ Българско, защото извънъ носатъ вреда а не полза!...

Отъ сега ако щи бѫдитѣ съ насъ наедно въ работа, т. е. по заповѣтьтѫ на Т. Ц. К., няма вѣче да правитѣ никакви уговори съсъ отъ каквато и да е народность до кѫтто ни земитѣ припорѫчителство отъ Ц. ни К. въ Б. който предварително ще ви ограничи въ думите; извънъ това на никакви уговори ни сѫ подписвами, отъ което и най лесно е да ни нанесе най-голямото побъркованіе; и такъвъ който не постѫпва така ніе нашъ".[87]

Макар да се съгласява, че „главно е да са при готви ватре народа сас каквото може", войводата взима грижата да се потруди „за отъ вън... и как то ще види ти копието отъ отговорат ми сас некои дроги провинци и отъ дрога народност ако сдобрити". При това той не храни голяма надежда в успеха на делото и признава, ако види, че „нема надежда отъ народа ще бада приноден да зема участія сас които имам угор да са биа за чи(уж)зда слобода ако несклони нашиятъ нарот за да са одапре ас ща ида сас унези които са бият за слобода ако вида чи от нашият нема надежда за бои".[88] Старият войвода все още няма вярна представа за това, което се върши вътре в България и не престава да разчита на помощ отвън.

Намерението му да се бие за чужда свобода, ако се убеди „чи няма надежда отъ Народатни", възмущава Апостолът. „Вій", възразява му той, „добрѣ познавате нуждите на нашіятъ Народъ, знайте че малцина сѫ които ще го поведѫтъ, да са Бори за свободата си, а Вія за чуждатѫ! пакъ ще кажѫ: чисто народніятъ чилякъ, Бори са до което вѣче времѣ (до когато може) да избави своѭтси Народъ понапредъ па тогава нѣка глѣда и на други! ако той не случи то трябва да умре въ народната си работа! тукъ е праведното разсѫжденіе".

Апостолът не може да разбере мисълта на Хитова, когато му пише, че „тежко е на единъ Народъ да очаква от едно, или отъ нѣколко лица своето Благополучіе!“ Като допуска, че старият войвода се чувствува може би пренебрегнат, тъй като революционното движение се развива не по негов почин, Апостолът го уверява, че „всички задружно тряба да вършимъ всѣко нѣщо, което е за Народно освобожденіе“. Неговото дълбоко убеждение е, че срещу „нашыте задружны силы неможе противостоя и на най силната стихія“. И още веднаж той го уверява изрично, че „дѣлата, които сѫ вършили до сега, и които има да са извършяватъ, било е и ще бѫдѫтъ по вишегласіето на всичкити членове, които съставляватъ Т. Ц. К. а не по мненіето на тогова или оногова“. Накрай той го моли да се завърне в България час по-скоро, защото народното дело има нужда от усилията на всички дейци: „Ако желаете, елатеси защото напразни писма нямаме такова времѣ та да отговаряме... Гледайте чясъ напредъ да си додите въ Българско, чи си имами много работа!... въ нашите рѫце стои да наредимъ; и приготвимъ всичко“.[89]

Зовът на Апостола обаче не намира сърдечен отзвук, и неговите усилия да склони и привлече към своето дело Хитова остават напразни. Войводата не бърза, па и няма намерение да се завърне в България. Но все пак трябва да признаем, че той не остава съвсем глух и чужд на това, което се върши в страната. Твърде горд и честолюбив, той не иска да остане назад от своето време и прави опит да преобрази досегашния си начин на действие, като излиза с нов план за борба. Този несполучлив опит е последният героичен напън на умиращото хайдутство. Животът отдавна бе казал своята дума, и колелото на историята следваше неотклонно пътя, начертан от Апостола.

Своя нов план Панайот Хитов излага в писмото си до своята дружина в Сливен от 23 ноември 1871 год. „Вій“, обръща се войводата към старата си гвардия, „трѣбва да ся съберете и да ся договоригѣ заедно съ онѣзи, които Ви донасягъ писмо-то ми и съ тѣхъ заедно да кажете, че сте съгласни на едно мнѣніе... Азъ сьмь увѣренъ че ви всѣкога сте били готови, но сега трѣба на други начинъ да ся работи, ако искамы по-

сигорно да постигнемъ цѣль-тѫ си. За това не смы могли да напрѣднимъ, защо-то градоветѣ не сѫ были въ споразумѣніе помежду си". Те трябва „да ся подигнѫтъ за единъ пѫть... Братія, глѣдайте, както трѣба да ся работи, трѣба планъ да ся направи за събираніе на пари и хора".

Тая точка от „новия" план на Хитова ще се осъществи, като „всякой юнакъ трѣба да си купи пушкѫ и барутъ, да направи фишеци" и се снабди с всички „войнишкы потрѣбности". Не само грижата за въоръжение, но и подготовката за борба Хитов предоставя на личните усилия на всеки юнак, Най-важното е да се стреля добре. Ето защо по време на лов всеки трябва да се обучава „на нишанъ".

Втората и най-съществена точка от „новия" план на Хитова е „да ся глѣда какъ ще да ся сберѫтъ (за юнаците става дума) на едно мѣсто. А ето какъ найлесно: да гледате около петровъ-день защото е тогази пълнѫ планинѫ-тѫ съ стокѫ, а вій Сливнелій-тѣ да гледате да оправите да става панаиря два пѫти, както е и по Георгіевъ-день да бѫде и на Петровъ-день, пъкъ тъй на панаирътъ най-лѣсно можемъ да са сберемъ и можемъ отъ всѣко мѣсто да повиками хора да дойдатъ съ коне-тѣ си и съ оржжіе-то си, тъй ще нарѣдимъ и по другы мѣста."[90]

Явно е, че старият хайдутин не може да преодолее своя опит. Макар да е убеден, че градовете трябва „да ся подигнатъ за единъ пѫть" и че трябва също така да се приготвятъ и „селачи-тѣ", П. Хитов си остава и сега толкова далеч от идеята на Апостола за национална революция, колкото и в началото на неговата дейност. За Хитова четата си остава и сега най-изпитаното и най-надеждно средство в борбата за свобода. Още по-ясно той разкрива мисълта си в края на черновата на същото писмо: „вий помислети чи ас със по 20 или, по 30 дрожина колко години ходих ис торско акогато сотра ще имам 5 или 10 хиледи какво мога да направа".[91]

Хайдутският инстинкт на Хитова е по-силен от разума му. Старият войвода не смята да отстъпи и не иска да се предаде. Сега той бърза да спаси уж под. ново знаме, каквото може от потъващия кораб на старото хайдутство. Напразни усилия! При това тежък

ревматизъм го събаря на легло. Той боледува дълго, и Апостолът, който го очаква напразно до края на годината, на 28 декември пише на Данаил Хр. Попов: „Братовче! Както виждашъ въ писмата ни за П. Хитіова, и Ф. Тотьѫ, пишимъ чакъ отъ моѭ стърнѫ, а особито на Панайота да си доди!!! дето пише, чи, ако додьѫлъ щялъ, да нанисе вреда? това е негово шикалкавяніе! нія му казахми: чи отъ вънъ като стои носи вреда, а като е вътри знаемъ какво ще нанисе".[92]

Що се отнася до сливенци, те дават заслужен и достоен отговор на своя бележит съгражданин и първоучител в борбата за свобода:... „Любезный друже П. Х. Въ Бѣлградъ.

За всичко що ни пишемъ, тое работа на Ц. К. и съ него трѣбва да се проумнѣйте, отъ гдѣто зависимъ както ний, тъй и всичкы чяст. комит. водими отъ единъ законъ, който по вышегласіето на всичките ни е нарѣденъ и докътъ ся не съобразите съ законъ-тъ и поднесете писменно вашето учястіе честе членъ на Ц. К. и всички твой писма ще бѫдѫтъ напразно, защото не смеемъ да имъ отговоримъ.

Въ това сѫщото писмо отъ 23 двр. отъ миналата година (те му отговарят на 27 януари 1872 год., н. б.) пишети за дохажданіе. Ный мислимъ че Ц. К. віе писалъ вече нѣколко пѫти да додите защото Войводи ще трѣбватъ, спорѣдъ както ся работи. Ный сме намненіе да додите тукъ защото нашите тукъ имѫтъ на Васъ по голѣмо довѣріе отколкото на другы войводѫ".[93]

По-късно и сам ц. комитет в Ловеч упреква Хитова за това му писмо. Като му изпраща уставопроекта, комитетът в Ловеч на 10 януари 1872 год. пише на войводата: „Ви като българинъ и прочутъ Воевода, споредъ писмата Ви разбирамы, че желаете да учяствувате въ народно-то ни дѣло, нъ трѣба непрѣменно да ся съобразите съ законъ тъ кого-то Ви сега пращамы, та да не давате гласъ и чястно да пишете отъ себѣ си какъ-то сте писали на Сливенци и др. за работы които само отъ Ц. Ком. – зависять, зачто то писаното Ви на Сливенцы е намъ противно".[94]

За действителното отношение на стария войвода към делото на Апостола както и за неговото лично самочувствие твърде красноречиво свидетелствува един

документ от по-късно време. След залавянето на Апостола Панайот Хитов пише на търновци в отговор на едно тяхно писмо от 16 януари 1873 год.: „Така сѫщо се надевахъ и на Дякона, че неще да ма забрави, но негова милость нещеше нито да чуѣ за менѣ и за моите сѫвети. Азъ са осѫдихъ и писахъ нѣколко пѫти да зема участие въ работите безъ дозволението отъ Ц. Б. К. защото мисляхъ въ себѣ, че 15 годишната ми практика нещеше да бѫде бъзполезна за премилото ми отечество. Но на жалость че моите сѫвети строго сѫ отбиха отъ Б. Ц. К. Но менѣ ма пакъ жежаше сѫрцето че неопитноста ще докара припетствіе на с(в)етата бѫдущность, но немаше какво да права... Азъ знаяхъ, че за моето мнение и строги те ми сѫвети всѣки мо укоряваше, но азъ немаше що да права освенъ тѫрпение“.[95] Старият войвода прави една изповед. Той чувствува нужда да оправдае себе си и своето бездействие пред съда на историята. Ние го разбираме напълно. Фактите обаче са против него.

III.

В тия тежки месеци, когато Апостолът работи без отдих, за да разчисти окончателно пътя на революцията, той бе принуден да води борба и на фронта, който му откри емиграцията във Влашко. Тази борба, която характеризира отношенията му с емиграцията почти през цялата 1871 год., заема значително място в историята на революционното движение. Досега ние имахме няколко пъти случая да видим отблизо тези отношения. Време е да ги обхванем в тяхната цялост.

Още в началото на своята революционна дейност през 1868 год. Апостолът бе дълбоко разочарован от емиграцията във Влашко. Тя не се оказа годна да възприеме новите му идеи и, разяждана от умувания и несъгласия, не можа да се обедини в името на общия идеал. В неспособността ѝ да се издигне и превъзмогне себе си, Апостолът виждаше една от съществените причини, поради които народното дело „е вървяло като жаба прѣзъ угаръ“. Читателят си спомня оная поразителна картина на емигрантската действителност във Влашко, която Апостолът рисуваше с болка в душата.

Вътрешните противоречия разкъсваха силите в раздори и сплетни, духът на разединение и фракционерство отслабваше волята за борба: „Послѣ хайде пѫкъ еди кой си води сръбска политика, та не бива съ него да се работи, други руска, трети турска, ето ти и обнародване въ вѣстницитѣ, ту тоя оногози, онзи тогова, нашитѣ българи го казватъ говна и помия. Азъ при тія комедій", бележи той в заключение, „въ година време до нейде стояхъ да глѣдамъ и казахъ ви нѣколко пѫти: нѣмаме хора въ Влашко и станахъ та си додохъ въ Българско. Така лие братія съдѣйствениці? да ма проститѣ тукъ въ думитѣ ми, защото азъ и да ни искахъ да ви говора вече (за) това минало то писмото ви ма кара много повече да ви говора". Със същото чувство на спотаена мъка той пише и на Иван П. Кършовски, когато покъсно се връща назад към мислите и чувствата си, с които е напуснал Влашко: „Тамкашны–тѣ ви работи като ма смутиха, и за менъ друго нѣмаше кво, защо-то азъ тамъ мѣжду всичкы ви бѣхъ най-простиатъ! и съ думи нѣможахмѣ да са разберемь, тогава мойѫъ пътъ беше да си са върна за въ Българско и да си работимъ както ни стига умътъ че отъ васъ кому-то са хареса да върви съ насъ, той ще ни са обади и ній ще го пріememъ".[96]

В цялата си досегашна дейност Апостолът не пренебрегва нито веднаж емиграцията, която по традиция от миналото имаше пълна инициатива в ръководството на народните работи. Неговото дълбоко убеждение е, че дейците отвъд и отсам Дунава трябва да обсъждат задружно въпросите и да работят при взаимно зачитане и разбирателство. „Дай Боже да сте са зели за другъ умъ и разумъ", пише Апостолът на българите от Плоещ, „споредъ както виждамъ въ писмото ви, чи са грижитѣ да са сберемъ азъ отъ Българско, и вій изъ Влашко та да са разумеемъ по кой пѫть трѣбва да вървимъ всички наедно; дай Боже и отъ сега нататъкъ да живѣете (да вървиме наедно, б. р.) ако вія сте са турили твърдо на тоя пѫть вече". Недоразуменията от миналото нямат значение за него. Важно е да се постигне единомислие и да се работи дружно за осъществяване на крайната цел. „При всичко като ви подаваме рѫка и ній отъ Българско за да работимъ задружно, даваме ви и бе-

лѣжка, отъ (име на б. р.) Б. Р. Ц. К. въ Българія по вишесгласието какво най малко(то) нѣщо кога намѣритѣ за добро да извършитѣ тамъ, то напрѣдъ да ни явитѣ да го разглѣдаме и нія, каквото и ній сме длъжни да съобщимъ нашето (решение, б. р.) вамъ".[97] Апостолът не отбягва от критика. Обаче, винаги прям и всякога откровен, той не обича заобикалките, хитруванията, сплетните. „Приписватеми", пише той на Иван П. Хр. Кършовски, един от представителите на емиграцията в Плоещ, „какво въ очитѣ си гридж-тж ни (не видя) пакъ косамъ-тъ, въ вашы тѣ очы виждамъ по лѣсно! Ти ако искренно ми казвашъ отъ горе на пысмо-то си: Любезный ми брате! то тогава ни трѣбва таквосъ: бутани, и забикалкы! нъ кажи това и това тіе грешката! та да са поправа ако съмъ чистъ човекъ! както и азъ за вашытѣ най-малкы криволици, или по добре да кажя неразборій ни гы замълчавамъ! За Отечество работимъ Баіо! кажи ти мой ты и азъ твой ты кривицы, па да са поправиме, и се да си вървимъ іедно! ако ще бждемъ хора".[98]

Изостанали назад от историческия ход на освободителното движение, емигрантите от Плоещ нямаха и представа за това, което се вършеше в България „поредъ както ви глѣдамъ за сега въ писмото", пише им Апостолът, „вія нищо не знайте отъ работитѣ ни въ Българско до днесъ и какво работимъ? въ което се заключава моето и общото мнение въ Българско". Затова той ги изпраща при Данаил Хр. Попов, с когото могат да разглеждат „всичко щото желаетѣ да чуете отъ насъ изъ Българско; и които обича нѣка заповѣда при назъ и ній сме при него".[99]

Най-ярък израз на зачитане съидейниците във Влашко Апостолът дава с образуването на Централния революционен комитет в Букурещ. Ако Апостолът искаше да запази за себе си първенство в ръководството на народното дело, той не би имал никакъв интерес да създава централен революционен комитет в Букурещ. Познаваме вече твърде добре Апостола, та не е нужно да доказваме явната несъстоятелност на едно подобно предположение. Па и защо ще пренебрегва емиграцията, чието сътрудничество той постоянно и до край желае и търси. Наистина Централният комитет не разви почти

никаква дейност през цялата 1871 год. Той не можа да обедини и различните течения всред емиграцията, както не можа да заеме и онова място, което Апостолът му бе отредил в живота на организацията, но вината не бе негова.

Несъмнено, това разбиране ръководеше Апостолът и когато след провъзгласяването на Ловеч за център на вътрешната организация, той изпрати Марин п. Луканов и Иван Драсов във Влашко. Двамата делегати, които прекараха в Румъния около 12 дена и на 6 април 1871 год. се завърнаха в Ловеч, имаха за задача, както си спомня читателят, не само да изяснят смисъла и необходимостта на последния акт на Апостола: провъзгласяване на Ловеч за централен комитет на вътрешната организация, но да разгледат и уяснят отношенията на организацията с дейците от Влашко. Още повече, че към това време и сам Любен Каравелов призовава Апостола в Букурещ.[100] Чрез непосредствените представители на народа в България Апостолът целеше да изясни окончателно тези отношения. По тоя начин, като щадеше самолюбието на съидейниците отвъд Дунава, той искаше едновременно да им докаже, че не желае да действува самовластно и няма намерение да пренебрегва тяхното сътрудничество.

Все същата воля за сътрудничество вдъхновява Апостола и когато поиска мнението на отвъдните дейци върху уставопроекта, който им бе изпратил да прегледат. Неговото желание бе да види приобщени към делото на комитета усилията на всички дейци, които работеха вън от България. И това бе не само едно желание, но дълбоко и искрено убеждение.

Емиграцията обаче не можа да превъзмогне себе си не само в оня важен момент, когато у Апостола бе узряла идеята за национална революция, но и сега, когато с такъв непостижим замах той твореше делото на комитета. Вместо насърдчение той получи несъстоятелни упреци, вместо подкрепа – обидно подозрение и незачитане. „Бѣлѣжитѣ ми въ писмото си“, отговаря Апостолът на първото им обвинение, „иоще: какъ смея да права програма, и печатъ съ който да са разполагамъ въ Българско, безъ да са споразумея съ всичкитѣ членове на дѣлото?“[101]

Обвинението е колкото дръзко, толкова и несъстоятелно. Тия честолюбци, които се смятат патентовани разпоредители с народното дело, остават равнодушни не само към първоначалните усилия на Апостола, но и сега все още не могат да разберат неговото дело; сами те нищо не вършат и понеже се чувствуват отхвърлени от течението на живота, държат отговорен Апостола за това свое положение и искат отчет от него. Опрян на мнозинството, той им отговаря със сдържано негодувание: „Я кажете ми (вие) съ двѣ думи, че и нiй сме готови да ви кажемъ отъ послѣ изъ едно гѫрло, съ по многото гласове изъ Българско: съ кои членове (сте) въ дѣлото? въ Влашко (вие) които са днес показвате и колко ли сте души? и сега (ние) чакаме да са забѣлѣжитѣ; или по вишегласието трѣбва да се гледа въ самото мѣсто, за което и вiй са туряте днесъ жертва? вчера не! било е и вчера, но съ думи".[102]

Обвинението, отправено му от същите дейци, които представляваха останките на Тайния централен комитет, че се води по Каравелова, Апостолът отхвърля с възмущение: „Преписвате ми, че ужъ отъ него (Л. Каравелов) чякаме програма, закони, печати и не знамъ какво си? съ една дума (приписвате ни че) от него са вода? отворетѣ си очитѣ хубаво въ писмата ми по кой редъ искаме тiя работи, па и отъ кого и да би било тамъ отъ вазъ? и по одобрѣнието само на Каравелова, Ценова, Райнова, Живкова, Кръшовски и Д. Хр. Поповъ ли? или по одобрѣнието на тукашното ни вишегласие..." Що се отнася за печата, който е поръчал във Влашко, той им завява грубо: „Слѣдъ законите описвате ми и за печататъ, което не е за сега тамъ ваше знаяние. Тука го иска вишегласието, а като какво ще са разполага съ него, ви казахме, че за сега нѣма да знайтѣ, чакъ до като невидимъ двама на едно да са събирете и не (разберем) каква ще ви бѫде работата? и до де ще иде?" Той използува съобщението им, че „Свобода" е спряла, за да ги изобличи още по-жестоко: „Па сега нѣма и С в о б о д а прѣзъ когото да си описвате маскарлѫцитѣ да ви види Европа и всичка Българiя, кой сме нiя дѣловодителитѣ дето искаме да венчеемъ отечеството си съ з л а т н а с в о б о д а? тешко ни и горко отъ ваша тамъ помощь до сега".[103]

Апостолът брани енергично независимостта на вътрешната организация; „Мисла и надявамъ са да вървитѣ по народното ни вишегласие, което е назначено вече така: Б. Р. Ц. К, е въ Българія, (к. н.) който до като не подпиши не връшимъ, разбрахте ли? ситиятъ на гладніятъ не знай колко хлѣбъ да му даде, затова са и пита гладніятъ, колко хлѣбъ искашъ? иощe по ясно: малкитѣ рѣки се втичатъ въ поголѣмитѣ и тѫй нататъкъ всѣки разуменъ разбира и вій да разберете... Отъ сега нататъкъ“, пише той малко по-късно на Ив. Кършовски, „е друго! кой-то иска да върви съ насъ, той трѣбва ни са забележи и законно да дойде при насъ“. А като изпраща писмото до българите в Плоещ, той пише до Данаил Хр. Попов: „Срѣщу отговоратни на Плоещкити писма, и вія отъ вашѫ стърнѫ като членове на тайното ни Правителство, (и) съгласни съ нашето вишегласіе тукъ, да имъ искате решителенъ отговоръ, или съ насъ, или не! защото на неразбрани писма каквото имъ бѣше нацапано безъ разсѫдъ писмото, нашитѣ тукъ членове четѫтъ, и дреми имса; на такова писмо и като че ніймса ще да отговарятъ“.

Като подхваща мисълта на Данаил Хр. Попов, че „отъ кожята имъ царвули не ставатъ“, той му пише на 27 юли от Пловдив: „Наистина както са утивали до сега ако тъй отиватъ до край то намѣсто да ни помагатъ тій ще позбъркватъ безъ да са осѣщатъ. Това самъ имъ писвалъ и копіета имъ държя за бялъ дѣнь...! Голѣми прѣчки и убійства са на работитѣ ни минали, и за напрѣдъ такыва хора, пакъ казватъ и азъ съмъ Българинъ!...“ Той се надява в лична среща да изравни противоречията, които го разделят с дейците отвъд Дунава:... „дано намѣряхмѣ случай да приказваме лично, та сѣкы да земеше бележка щото да ни пропада въ работата си (с) никого съ какъв-то и да ся туря (в работа) па макаръ и да не (е) постоянствовалъ“.

На края на същото писмо той още веднаж подчертава независимостта на вътрешната организация: „Поздравѣте гы още отъ менъ какво че міе жялъ за дѣто іоще не ни подаватъ ръка въ работа-та ни? дали защо-то си работимъ чисто Българскы, и не искаме вѣче да са водимъ понѣкого извънъ Бъл-

гарско“ (к. н.) като така сaіе и одобрило отъ вишегласіето, и пакъ по вишегласіе, което ни са ареся отъ одвънъ, приймаме го, а на думи ни са основаваме ни за единъ дѣнъ да чякаме“.[104]

Със своята забърканост, неустановеност и ненавист към Каравелова останките на Тайния комитет не можаха да разберат делото на Левски. И предпочетоха да подадат ръка на Панайот Хитов. На 2 октомври 1871 год. Райчо Попов пише на стария войвода: „Но ази ва моля за сичку тува колку по скору да сторите трудъ да ми са отговорите куиса спънките дету тъй малчите, но саму (едно) ази вам казвам Бай Панаеоте! віе колкуту щете да мълчите но ази ма бори сувеста за общу добро иза търговіята кояту ма яде отъ детински години куяту и щема изяде, да ни малча доде усещамъ чи още имамъ малку сирмища“. Ако обаче Панайот и сега замълчи и не му отговори, той ще прекъсне „сички снушения“ с „него и тогива други трудъ за да ся залавямъ сасъ други щеса мъча дано уговоря тая занази свята търговія защотуе доста дубра за нази саму уртаци верни да има чувекъ. Асамъ вече решенъ за тоя кяръ споретъ какту ти казахъ и устно: но желаяхъ сасъ вази защото повече мисляхъ чи віе сте са трудили за доброто на народа но имаси кои дати уцени тува добро и мисляхъ за тува да са заловимъ на търговія... защоту после малку време ще вкараме въ захланата да колиме увните“.[105]

Останали сами, историческите величия от миналото чувствуват нужда да уверят себе си и света, че те още не са казали своята последна дума. В същност, това бяха само последни признаци на живот.

Облегнат на мнозинството, Апостолът изразява волята на организирания народ. „Дали ся неможе случи нѣкога“, пише Иван Драсов на Данаил Хр. Попов, „да ся съберете съ Вашыты тамо синковцы да си поговорите лично и открито само да видите напослѣдъкъ какво ще говорятъ и мнѣніе-то имъ на къдѣ клони: на развала ли или на управа?! зачто-то отъ тѣхны-ты писма неможе да ся разбере нищо освѣнъ да си доди В. Л.“[106] Драсов изразява становището на организацията и на централния комитет и в друго свое писмо: „Сега щете ниразправите подробно коя е била причината за забавянието му

и на Л. К. за отсѫствіе-то сѫщо и за спираніе-то на листъ-тъ. Съ еднѫ думѫ за всичко какво и какъ вършятъ тамошны-ты ны първи защ-то ный тукъ колко-то и каквито извѣстія сме получили виждатъ ни сѫ противоположни на мнѣнието. Сѫщо и въ сегашно-то Райчево писмо срѣщамъ друго мнѣніе, или подобрѣ да кажемъ: мнѣніе на Живкова, Райнова и дружіе. Призоваватъ го (Левски) да си доди както и да е, че имали незнамъ какво да ся споразумѣватъ. Ный до колко-то сме познали В. Левскій той е съвършено на ваше-то мнѣніе, нека иматъ добринѫ тѫ тия съ Васъ да ся споразумѣятъ за сега; защо-то той скоро имъ не може отговори зачто-то не е тукъ".

В същото това писмо, обзет от тревога за живота на Апостола, Драсов споделя своите опасения с Данаил Хр. Попов: „Свършилъ бѣхъ горното когато сѫ предизвестихме отъ врѣдъ че потерѫ страшнѫ завладѣла всичкы балканскы тесни патекы може отъ 20,000 души да има повече потерѫ опасно е за горни-тѣ дважъ по опасно е за В. (Левски) че днесъ е пѫтешественикъ и ни го знамъ гдѣ се намира сега. Богъ да е на помощь на всичкы!!".[107]

Апостолът още не бе взел своето окончателно решение, когато Драсов, изразявайки мнението на централния комитет в Ловеч, мисли, че с дейците от Плоещ трябва да се скъса, защото бе убеден, че от „тѣхнитѣ кожи цървули нѣма да станатъ. Писма та за Райч. и др.", пише той на Данаил Хр. Попов, „слѣдъ като гы прочетете, задръжете гы, зачто то ній тукъ видѣхмы за ненуждно да имъ ся пише вѣче, нъ ведньжъ за винагы да ся прекратѫтъ кореспонденцій-ты съ тѣхъ като знаемъ, че оннарѫнь баджянданъ чярѫкъ чикмасъ ний сѫщо-то писахмы и на В. Л. че съ второ ще Ви съобщимъ и негово-то мнѣніе за това"[108].

Макар мнението на Апостола за дейците от Плоещ да не се различава от това на Драсова, той обаче не избързва да вземе окончателно решение, докато не изчерпи и последната възможност за разбирателство. Затова в своя отговор нарежда да се изпратят писмата, и Драсов, убеден в правотата на становището му, се съгласява с него. „На В. Л(евски) мнѣнието е", известява той Д. Хр. Попов в следващото си писмо, „да ся дадат

на Райча и др. писма-та (както Ви и белѣжи самъ). На това негово предложение, не можемъ да ся противимъ, като той ни белѣжи особено въ едно (за насъ)писмо, че гы познава отъ близо и има доста факты за тѣхныты работы и пр. съ еднѫ думѫ. Ви ще направите какво-то Ви белѣжи".[109] Драсов е получил вече известие от Апостола. Успокоен и изпълнен с вяра в бъдещето, той пише в същото писмо на Данаил Хр. Попов: „За жалость въ еднѫ пріятелскѫ забѣлежка срѣщами че В. Л(евски) го обадили на Тур. прав(ителство) незнаемь дали ся тржгнали да го дирятъ, нъ пакъ невѣрвами да можятъ да го хванать понеже навредъ пѫть-тъ му е отворенъ".[110]

Последните писма изясняват същевременно и отношенията на Апостола с централния комитет в Ловеч. Всеобщо признат водач на революцията, Апостолът действува като висш изразител на мнозинството. Той не създава около себе си камарила, не се заобикаля с послушни и слепи оръдия, а със съзнателни, независими и предани на делото сътрудници. Никога той не предпочита едни за сметка на други, не търпи ласкателства, не допуска интриги и доноси. Отношенията му с дейците от Ловеч се разкриват като дружба на мъже, които служат на един идеал, които се вдъхновяват от взаимно доверие и от воля за работа.

Но макар и да действува като висш изразител на волята на мнозинството, Апостолът не е негов пленник. На Данаил Хр. Попов той изяснява на дълго, защо е заповядал и на Ловчанския комитет да не се отварят писмата му в негово отсъствие: „Защото ни вър(ш)ѭ нищо до кѫтто имъ не прѣдстава"... и защото „за еднѫ само думѫ, което значи лозинкѫ, и това само азъ трябва да го зньѫ; което е ключъ на тайнѫтѫ, съ тяхъ на едно? Не е ли за тяхна здравость? и знаяли въ кое писмо ще ми забелѣжи ти таквозъ нящо!"[111] Понеже лозинката е ключ на известна тайна, той се запитва, бива ли и те да го узнаят и не е ли в интереса на тяхната сигурност да не го знаят; при това той не може да знае, кое писмо е тайно, та да заповяда да не се отваря.

На възражението, което би могло да му се направи, че някои писма изискват незабавен отговор и в такъв случай би трябвало да се отворят дори в негово отсъ-

ствие, за да им се отговори веднага, Апостолът възразява: „А какъвъ ще бѫдѣ тоя отговоръ когато тѣ по мое разгледване сѫ може криво (да са) отговорили и азъ захващамъ да пишѫ другъ отговоръ не съобразенъ съ тѣхнійтъ? тогава какво правите Вій тамъ, а тукъ какво става? Не е ли подобро като ся сберемъ и както ся намѣри за подобро така да стани. До сѣга така като ся вьрвели работы ты ни се слепи не смѣ ли, гы раждали! въ Влашко ни сѫ ли тія причинити дѣто днесь работатъ задружно, пъкъ утрѣ захващатъ да ся нападатъ!“[112] Основанията на Апостола са ясни: той държи за строго пазене на тайната. Това е еднакво необходимо както за сигурността на организацията, така също и за нейните деятели. Очевидно, не жажда за самовластие го ръководи в това му разбиране, а желанието да не се създадат условия, които биха нарушили хармонията и единомислието в организацията. При това, той не предприема нищо, докато не се споразумее със своите сътрудници и докато чрез общо съгласие не се дойде до най-доброто решение. В една организация всеки трябва да знае границите на своята компетентност и на своята власт. Апостолът не се съблазнява от идеята за самовластие, но той не е и роб на правото на мнозинството. Защото винаги изхожда от едно извънредно развито съзнание за лична отговорност: „Азъ несѫмъ съгласенъ въ такова нѣщо“, продължава той в същото писмо на Данаил Хр. Попов, „съгласенъ сѫмъ тогава, когато понапрѣдъ смѣ разглѣдали, че вишегласіето като не одобрява мненіе то ми! то тогава турямъ се на работа съ тяхъ заедно съ сичкы ты си силы! нъ пакъ не подписвамъ че азъ сѫмъ го избралъ за така да бѫдѣ? пѫкъ то ако излѣзи на добро, то е на вишегласіето; и зло ако е, пакъ на тѣхнѫ отговорность остава; мене ма нѣма тамъ защото не подписвамъ, а и не развалямъ като е по вишегласіе; длъжность ми е да работа и азъ съ него; нъ като ся одобри моето прѣдложеніе отъ вишегласіето, тогава сѫмъ въ отговорность на злото; и нека чернеѫ азъ прѣдъ народътъ“.

Апостолътъ смята, че занапред трябва да се тръгне по „другъ по правъ пѫть, като, когато има да ся дава мненіе върху някоѫ работѫ, или за отговоръ на някой поважни писма, трѣба сѣкы, който ще дава гла-

сътъ си, и да бѫди въ работѫтѫ! той по негово избираніе, трябва да даде копіето си въ централнійтъ комитетъ; и отъ тамъ ще ся зема вишегласіето", т. е. всеки според своето убеждение „избираніе" трябва да даде писмено мнението си, та въз основа на получените мнения да се изработи общото становище, което ще изразява решението на мнозинството. „Пакъ кому то не стига умътъ да рѣшава, а иска да бѫдѣ и той въ работѫтѫ, тогава трябва да подпише занѣкого, на когото ся по вѣрява, чи каквото ся извърши ще бѫдѣ склоненъ на неговото".[113] За по-важни случаи необходимо е писмено допитване до всички членове на организацията. Само тогава решенията на Централния комитет ще почиват върху действително вишегласие. Този е правият път, по който Апостолът смята, че трябва да се върви.

Що се отнася до организационните връзки с Каравелова от това време, трябва да признаем, че и те не бяха особено здрави. Апостолът се обръща към Каравелова за някои услуги: напечатване на квитанции и заплашителни писма. За направата на печата обаче той не се обръща към Каравелова. Отначало той отправя поръчката си до Г. Живков, а после изисква печата от Д. Хр. Попов, най-довереното му лице във Влашко. Нему, а не на Каравелова, той поверява всичко, каквото върши в България. При него, както видяхме, той изпраща всички, които искат да знаят нещо за работата на комитета в България. „Тука въ Влашко", пише Данаил Хр. Попов на П. Хитов, „никой други не я познава, (работата б. н.) освѣнъ азъ, защо то никому вече не откриватъ нищо какво то тамо работатъ освенъ тука въ Турно мене, всичкы писма сѫ провождатъ до мене чи отсрѣща никой незнае гдѣ и на кое мѣсто сѫ намира Центра на работата, освѣнъ азъ".[114]

Апостолът не само „като че ли пренебрегва основания в Букурещ централен комитет,[115] справедливо бележи един от нашите изследователи, но, както видяхме, изрично подчертава независимостта на вътрешната организация. На българите от Плоещ, както си спомня читателят, Апостолът заявява: „Б. Р. Ц. К. е въ Българія", а като съжалява в едно писмо до Данаил Хр. Поповъ, че те още не му подават ръка за задружна работа, той се пита: ‚Дали защо-то си работимъ чисто Българскы,

не искаме вѣче да са водимъ по-нѣкого извънъ Българско?“ Първата част пък от писмото си до плоещките българи Апостолът завършва със следното пожелание: „Дай Боже да ся уякчи Централніятъ ни комитетъ, та да пусни коренитѣ си отвѫдъ дунавътъ... Азиссе“, обръща се той към Данаил Хр. Попов на 27 юли от Пловдив, „поздравети и Каравѣлова, (кажете му) какво ако съмъ живъ скоро ще го викнемъ да са провикне съ свобода съ насъ по нашето мненіе въ Българско“.[116]

Апостолът твореше свое дело, което бе вече здраво закрепнало. Организацията пустна широко своите корени всред народа, а заедно с това се засили и нейното политическо значение. Самочувствието на дейците в България порастна, и при бездействието на емиграцията, естествено, всички почини минаха в ръцете на комитета. „След не много време влиянието на вътрешната организация става изключително и решаването на всички въпроси от революционно естество преминава от ръцете на емиграцията в ръцете на вътрешните дейци“.[117] Организацията се освободи от опеката на емиграцията и първоначалното название на вътрешния централен комитет „Привременно правителство“ твърде скоро изчезна и биде заменено с „Български централен революционен комитет“. Тази бърза еволюция бе неизбежна и необходима, защото, повтаряме, Апостолът твореше свое дело, което емиграцията още не бе оценила правилно, нито подкрепила достатъчно.

А че и хората около Централния комитет във Влашко не са чувствували достатъчно здрави организационните си връзки с Апостола, виждаме не само от дългата история с печата и квитанциите, които Апостолът настоятелно иска почти във всяко свое писмо от това време, но от обстоятелството, че той заплаща всяка своя поръчка. При това изглежда, че дейците от Влашко са се страхували за парите си, та Апостолът се вижда принуден да ги успокои: „Ако е за парити работата? дайте ги сега отъ васъ, чи няма да ви ги забавимъ и на Каравелова ще плата споредъ както му пишѫ; зимете думатами за истина. Какво няма да ви лѫжѫ въ нищо; ако стима зели (вѣче) в сърцето си, чи асъ днесъ или утри, тряба да умра, или да влеза врѫце, та вія можи да изгубити? Не асъ и да умра, има и

други юнаци чесни, които ще ви плащѫтъ за всичко каквото похарчити за насъ".[118]

Сам Каравелов няма ясен поглед въху делото на Левски и по всичко личи, че не знае, какво е извършено до сега. На 12 октомври той пише на П. Хитов: „Байо Панайоте! Преди три деня са събрахме между себѣ си и рѣшихме да та повикаме тука; дорде ти не дойдешъ то нищо не може да са работи. Азъ писахъ тамо дека трѣба да та изпроводятъ по-скоро..."[119] Макар и да не изказва напълно и открито мисълта си, ясно е, че Каравелов, заедно с хората от Централния комитет в Букурещ, не е доволен нещо от работите в България. И той, както и плоещките българи, се обръща назад към стария войвода, без когото „нищо не може да са работи" и когото сега вика в Букурещ, като смята по всяка вероятност да го изпроводи в България, за да поведе работите с по-голяма опитност и с повече авторитет.

В последния ден на месеца той за втори път чрез „Свобода" вика и Апостола в Букурещ: „Г-ну В. Л-ий въ Бѫлгария. Глѣдайте да са видите, съ назе по-скоро".[120] Наскоро след поканата, която отправя до Хитова, той вика сега в Букурещ и Апостола, Шефът на Централния комитет в румънската столица е недоволен нещо от Апостола. Той иска да ревизира досегашните отношения и смята сигурно, че Апостолът е превишил своите права. Тия наши предположения се потвърждават от следното писмо на Иван Драсов до Данаил Хр. Попов от началото на следната година: „Писмото Ви получихмы и разбрахмы Кар. В. (Каравелов) какво е писалъ за Васъ и че В. Л. въ нѣкой отношения былъ своеволствувалъ. Всичко това е намъ непонятно, ще ся разберемъ тогава кога-то стане събранието спорѣдъ какъ-то мисли бай Л-ски че было нуждно да стане".[121]

Каравелов още не бе разбрал напълно делото на Апостола. Но несъмнено, той имаше основание да иска изясняване на отношенията между централните комитети в Букурещ и в България. Двойствеността в организацията не бе от полза за делото. Тя трябваше да се отстрани. Но това, както се вижда и от последното писмо на Драсова, Апостолът сам смята, че е „нуждно да стане".

IV.

Докато Апостолът се разправя с емиграцията, появяват се и вътрешни врагове. Разединението и фракционерството се опитват да си пробият път и в редовете на организацията. Първите признаци на това явление започват със самоглавство и нарушение на революционната дисциплина. Печалната слава на това начало принадлежи на Анастас поп Хинов.

Той е брат на Данаил Хр. Попов и член на комитетската организация в Плевен. През него минава цялата кореспонденция на организацията. На 26 април Апостолът предупреждава Данаил Хр. Попов: „Чрѣзъ когото (ми) пишитѣ, да му забилежите въ пликатси: писмото ми да са ни разпичатва? тряба да имами на умъ, чи отъ днесъ за утри, времето ніе за вярване".[122] На 10 май той се вижда принуден да му пише повторно: „За мене писмо отъ днесъ нататъкъ когато ми пишешъ, да забелѣжишъ на кѫрджшлѫкатси (брат си, н. б.), да ми са ни распечятва писмото, така ще пиши и той за детогу испрати. Защото асъ работа съ нашитѣ работници различно? споредъ чіовѣкатъ и работата му; тряба да са вардимъ, чи мнозина отъ днесъ до утри ни са постоянни".[123]

Наистина, обяснението, което Апостолът дава за това запрещение, е „трогателно по своята простота".[124] Анастас поп Хинов е нарушил едно основно правило на революционната етика и дисциплина: в организацията никой не трябва да узнава повече от това, което е свързано със собственото му участие в делото. При непостоянството на „мнозина" в случай на изневяра и издайничество, опасността става по-голяма, защото полесно може да се стигне до широки разкрития, които могат да провалят делото. Тази е мисълта на Апостола, чиято прозорливост и при тоя дребен на пръв поглед факт иде да разкрие изключителните качества на организационния му гений.

Анастас п. Хинов обаче не е в състояние да разбере мисълта на Апостола, нито може сам да предвиди последиците от своите действия.[125] След четири дни той среща сърдито Апостола и дори не иска да изслуша обясненията му. На 14 май Апостолът пише на брата

му в Турно Магурели: „Днесъ додохъ въ Плевенъ, и намирамъ кардашлѫкати сьрдитъ за думата дето ти писахъ, да му пишишъ, мой писмо отъ днесъ нататъкъ да го ни распечятва, сѫщо да пиши и той за дето го изпрати, да го ни распечятватъ до катто ни доди у мене". Анастас п. Хинов се е разсърдил, задето Апостолът му е запретил да чете тайната кореспонденция на организацията. Той не може да разбере една необходимост, която се налага от интересите на делото и лежи в характера на самата организация. Той се разсърдил, преди да се разбере с него и преди да разбере, защо това трябва да бъде така. Апостолът прибавя, че това запрещение би било едно уверение „предъ по многото ни дейци... които като видатъ чи тъй пиші-ѫ на по вѣрніятъ, та тій да няматъ право да питатъ за онова, което имъ ніе повѣрено да работатъ".

„Асъ като получѫ тайната си", продължава Апостолът, „нали ще свиквамъ пакъ тяхъ? т. е. като него истинни патриоти които веднѫшъ са се решили, съ жена, съ деца, жертва на отечеството? Ако на таквисъ са ни повѣрявамъ, то съ каманите ли ще работа? Асъ сега му казвамъ защо тѫй самъ ви писалъ, а той като реклъ веднѫшъ: не! Тима не вярвашъ затова така пишишъ, и ето писахъ на Д. (Хр. Попов) да ни проважда вѣче призъ мене нищо, когато асъ отъ по напредъ сѫмъ билъ вѣренъ, а сега насѫмъ ? Кажете му и вія отъ тамъ както разбирати? Аколи му е пѫкъ дотегнало, или го е страхъ да извьршіова каквото е вършилъ, пакъ сега намира съ какво да са отрича? Не! Нѣка си кажи съ просто сърце, и нищо. Аколи муй за разноскити, и за маежити дето ходи насамъ и на татъкъ, то асъ му предлагамъ чи ще му улеснимъ? и пакъ ми казва: не! асъ като вѣче нисѫмъ билъ вѣренъ, намерете си чіовѣкъ и нѣка ви извьршіова както менъ. Ниможяхъ дамо докажа, че ніе така както той мисли".[126] Накрай, въпреки неудобството от смяна на хората и въпреки „трудностите да се намери човек, който да понесе риска да бъде посредник в кореспонденцията на Централния комитет",[127] Апостолът, който бди за сигурността и здравината на своето дело, е готов, както справедливо бележи Георги Бакалов, „да търси друг, за да се освободи от прекомерното и неуместно любопитство на Ан. п. Хинов".[128]

„Кажете му“, завършва Левски писмото си, „ако той нище, тогава ще глѣдаме призъ кого да ни провождашъ“.[129]

Тоя дребен търговец не иска и да разбере Апостола. Крайно амбициозен и упорит, той въздига своето честолюбие в произвол и поставяината си по-горе от интересите на делото.

Организацията е изненадана на свой ред от това вироглавство на един свой член и централният комитет в Ловеч изпраща свой човек до Плевен, за да види отблизо как стои работата. Но и неговите усилия се разбиват в твърдоглавието на Хинова. Тогава Иван Драсов пише на Данаил Хр. Попов да се опита той с добро да вразуми, брат си. „Оня день на 7-ый того Ви писахмы и нарочно пратихмы човѣкъ до родный Ви градъ да го занесе и да разгледа отъ близо работѫ-тѫ каква е гдѣто братъ Ви ся е толкова разсѫрдилъ. Нъ за жалость ако (човѣкъ-тъ ны) и да употрѣбилъ всичкы-ты си силы и краснорѣчіе; пакъ неможелъ да го отвърне отъ това му мнѣніе, особно и писмо му писахмы насърчително, нъ той пакъ той, пакъ той. Той казалъ прѣдъ човѣкътъ ны, че тыя дни щѣлъ да доде при васъ (за това пребързвамы, дано пріемеше да Ви го донесе (писмото) и пренесе кръстътъ) Ви ся трудете та дано ся придобряше защото той бѣше най-вѣрны ны посрѣдственикъ. Чякъ толкова противно му не говорете нъ съ кротость и снисходителность, зачтото знаете, че винагы поумныйтъ трѣба да ся покори ако иска да му ся не повряжда търговіята. Наистина, че той не е отъ онѣзи да прави предателство, нъ жалното е зачто единъ отъ най-дѣятелни-ти членове да ся отчае и на послѣдне врѣме отрече, за еднѫ ничдожня още и злѣ, разбранѫ причинѫ!?! Толкосъ отъ насъ, и Ви пакъ както знаете“.[130]

Данаил Хр. Попов, изглежда, е дръпнал здраво юздите на своя брат, та на 20 юни Апостолът му пише между другото: „Много стѣ на паднали кѫрдѫшлѫкътъ си, за прьвъ пѫть не трѣбвало толкози? ако ли съвсѣмъ ся отрича отъ нашытѣ работы то е друго“. Псевдонимите обаче ще се променят, не само поради тая причина, но „защото станаха извѣстни на мнозина души изъ Българско“.[131]

Апостолът упреква Данаил Хр. Полов, че е нападнал брат си толкова много за първото му провинение;

дори и тогава, когато, както се вижда от същото това писмо, Анастас п. Хинов продължава да върви по пътя на своеволието. „Кѫрджшлъкати има да ся сѫди и за друго“, пише Апостолът на Данаил Хр. Попов, „намирамъ и въ Тракіѭ единъ листь отъ печатаѣныты писма, далъ го Кърд. (ашлъкът) на единъ мой пріятель, без да го знае до колко ми е приятель и казалъ му да ми не обажда, че му е дадено, а да го дава тукъ таме да го читатъ? вижъ, като какъ зима тія писма, па какъ да му пиішѭ това писмо отъ рѫкѫ на рѫка пада на другы посвесенъ мой приятель и скѫсва го. Ни са зима ли ся, че има да ся отговаря за сяко листо? Остави го за сѣга“.[132]

С пълната си недисциплинираност Анастас поп Хинов заплашва не само сигурността на организацията, но подкопава и престижа на нейния създател. Сега, порицан от брат си и от организацията, той е сам. В душата му обаче пламва глуха ненавист към Апостола, която се разгаря, както ще видим, на следната година, когато авантюризмът на Димитър Общи намира в него предан съюзник.[133]

V.

Към края на лятото, след като бе обиколил всички центрове на организацията, Апостолът отива за втори път в Цариград. Той загатва за това си намерение в едно свое писмо от 27 юли от Пловдив, което по друг повод посочихме в началото на тази глава. Става дума за онова писмо, в което изтъква, че предпочита „по чисто народно съ писмата и печятъ-тъ“ да събира пари. С една част от тия средства той смята да закупи оръжие от панаира в Узунджово, като възнамерява, ако събере на време пари, няколко дена преди панаира да отиде до Цариград, „за да изкарами и Американска“[134]. Апостолът не разкрива ясно целта на това си намерение. Дали има на ум да се снабди в Цариград с малка печатна машина – американка, или е искал да купи американска стока, т. е. пушки от американски произход,[135] не знаем. Но като имаме пред вид, че писмото почти изцяло се отнася до въпроси, които най-много занимават неговата мисъл по това време – пари и оръжие – можем да приемем като по-вероятно второто предположение. Наистина, нужна е безумна смелост, за да се снабди организацията с оръжие направо от сърцето на

Отоманската империя, но за Апостола нямаше нищо невъзможно.

Нямаме ясни и положителни данни за пътя, които Апостолът поема за турската столица. Според Ст. Заимов той отишел по море, а се завърнал през Тракия. Заимов обаче описва само едно от посещенията на Апостола в Цариград, като по всяка вероятност има пред бид първото му заминаване през 1868 год., когато тои действително заминава с параход за турската столица.

Доктор Стамболски не знае как е дошел Апостолът в Цариград през 1871 год., но твърди изрично, че е напуснал града с параход за Бургас в първите дни на септември. Не е изключено Апостолът не само да се е върнал, но и да е отишел по море. Като имаме пред вид обаче спомените, изнесени в печата от Александър Кипров, според когото Апостолът, след като посетил Свиленград, заминал за Одрин, можем да предполагаме с по-голяма вероятност, че през 1871 год. на път за Цариград той е минал през Тракия.[136]

Ал. Кипров основава разказа си върху спомените на своя вуйчо, поп Андрея, и на Н.Милковски от Харманлий.[137] По онова време и в Свиленград, който броял около 12,000 жители с много малко турци и няколко гъркомани, идеята за свобода вълнувала вече умовете. Първите ратници на тази идея били Димитраки Бояджиолу, влиятелен чорбаджия, учителят Стоян поп Марков, родом от Копривщица, Димитър Новаков, който минавал за голям ловец, и Станко Разбойников, който учел в Цариград и се завърнал в родния си град „като посветен революционер". В Свиленград Апостолът дошел от Хасково. Свиленградчани били известени, че той е в Хасково и иска да се срещне с някои от тях. Местните патриоти се зарадвали много и решили да го помолят да посети и техния град. Димитър Новаков заминал незабавно за Хасково. Тука Апостолът бил пристигнал предния ден и вечерта свикал на заседание членовете на местния комитет. Между другото той съобщил и намерението си да замине за Одрин. Отначало никой не се наел да го придружи дотам. Пътят бил опасен. Сетне предложил услугите си Георги х. Ив. Минчев, един от най-младите членове на комитета, но това предложение не било прието, тъй като Минчев

бил много известен. Когато Димитър Новаков обаче разкрил своя план да преведе Апостола до Одрин, всички се съгласили и одобрили неговия проект. Дал съгласието си и сам Апостолът. Нека подчертаем, че хасковци за тая именно цел били потърсили свиленградчани.

Новаков бил на гости у богатия и влиятелен турчин Мехремаа, с когото се познавал отдавна. Той замолил Мехремаа да му даде един от своите колаъзи, понеже щял да отпътува със свой другар-ловец за Свиленград. Предлогът бил много убедителен: повече от селата до Харманлий са турски, и двамата приятели можели да срещнат някои „дженабети", които да им вземат пушките.

След няколко часа колаъзинът и двамата ловци – Апостолът и Димитър Новаков – били вече на път. Ловците нощували в селата Тремезли и Миничево сега Стъклово и Хлябово. От Стъклово, където имал наймного близки, Новаков организирал „похода" за Свиленград. Голяма група от ловци, засилена с няколко турци от Хлябово, се запътили на лов за сърни и диви свини към Сакар планина. Паднал добър лов, и късно след обед целият отред влязъл тържествено в Свиленград. Разбира се, Апостолът бил един от най-добрите ловци.

Както му е реда в такива случаи, една сърна била подарена на каймакамина, друга – на кадията, а зайците разпределили на по-видните турци. Местните ловци, турци и българи, предложили да отидат заедно на лов из Мезешкия балкан. Предложението било тутакси прието. И докато ловците останали до зори на ядене и приказки в Пандишовия хан, в дома на Димитраки Бояджиолу, Апостолът положил основите на комитетската организация и в Свиленград. На събранието присъствували 25 души.[138] На другия ден Апостолът, придружен от Станко Разбойников, заминал през Чермен за Одрин.[139]

Единствен, който свидетелствува за второто отиване на Апостола в Цариград, е пак д-р Хр. Т. Стамболски. На 28 август 1871 год. в събота Апостолът, съвсем неочаквано, се явил в кантората на Стефана Илич в Хавяр хан на Галата и поискал да го приеме в квартирата си за 3–4 дена. Понеже Илич имал гости,

споразумял се с д-р Хр. Стамболски да настанят своя рядък гост в дома на хаджи Иванчо Пенчович на остров Халки. Двамата приятели поискали предварително съгласието му. Отначало видният султански сановник – член на държавния съвет (шурай дьовлет), „ся сепналъ и трепналъ, даже ся подвоумилъ", но после се съгласил. „Бива, бива, доведете го довечера на моста, гдѣто ще бѫдж и азъ, за да тръгнемъ заедно съ първыя параходъ въ 9 часа по турски, когато нѣма навалица", казал бъдещият съдия на Апостола и се разделил със своите сънародници. „Наистина по-сигурно място не може и да бъде", признал Левски с усмивка, когато научил, къде ще бъде на квартира. В определения час, облечен елегантно като турски писар (кятибски), с фес азизие на глава и с бастон в ръка, Апостолът, Хаджи Иванчо Пенчович и д-р Хр. Стамболски заминали с парахода за Халки. В разговора, който се подхванал преди вечерята, д-р Стамболски припомнил обещанието на Апостола от първото му посещение на Цариград да дойде пак и изразил радостта си, че той не забравил това свое обещание. „Тогава дойдохъ", отговорил Апостолът, „при съзаклатницы за образуване на комитетъ, а сега при чорбаджиіи родолюбцы за събиране пари за светото дѣло".[140]

Д-р Стамболски разкрива ясно и недвусмислено една от целите на това посещение, което Апостолът прави на турската столица. От Стамболски и другарите му Апостолът иска това, което може да получи. Той знае, че на тях не може да разчита за набавяне на оръжие. Затова им поставя друга задача.

„На вечерята между троицата сътрапезницы", продължава д-р Стамболски, „разговорътъ ся водѣше, начиная отъ цельта за пѫтуванѣто на Левски и за дохожданѣто му въ Цариградъ, по много парливы и животрептящы въпроси, по слуховетѣ за организаціята и въоружаванѣто на въстаническите комитети, за борческія духъ на Българитѣ и тѣхныя стрѣмежъ къмъ съставяніе на чети за партизанска война (guérillas) съ Турцыте; за орѫжія, за паричны срѣдства, за обученія на четитѣ, за врѣменното правителство въ Букурещъ, за съгласіето і сериозността на съставляющыте го членове, за съчувствіето на емигрантите и на другыте ни сънародници, дори до

сѫчувствието на Русите, на Румѫните и на Сърбите, а главно на Русите... „Вый тукъ и изъ България“, обърнал се Левски към своите събеседници в края на разговора, „трѣбва да слѣдвате да занимавате духа на Портата и да отвличате вниманіето на турскитѣ управници, както и общественото турско мнѣніе, ако можи такова да сѫществува въ турско, къмъ екзархіята, безъ да прѣстава острата фаза въ борбата съ патріаршіята, додѣто ный вънъ ся приготвимъ и издебнемъ събитіята, които бы позволили обявяванѣто на общото всестранно въстаніе“.[141]

Ако читателят сравни тези спомени на д-р Стамболски с разказаното от него за първото отиване на Апостола в Цариград, той ще открие основната му грешка, която ние изтъкнахме още в IX глава, когато за пръв път се спряхме на неговите спомени. Щом между Апостола и цариградските българи е ставало дума за Централния революционен комитет, щом като той е оставил няколко броя от в. „Свобода“ и най-сетне щом е предал един препис от уставопроекта „за да го разглѣдатъ и ся произнесѫтъ върху него“, всичко това, ако отговаря на действителността, а не е наслоение от ново време, ще трябва да се отнесе не към първото отиване на Апостола в Цариград, както твърди д-р Стамболски, а към това от 1871 год., когато Централният комитет, в. „Свобода“ и уставопроектът бяха вече исторически, факти. Грешката на Стамболски е лесно обяснима, още повече като имаме пред вид съобщението му, че и през последното си пребиваване в Цариград Апостолът оставил няколко броя от „Свобода“.

Що се отнася до уставопроекта, както си спомня читателят, ние приехме, че той е бил завършен преди края на септември 1871 год. Ако можем да се доверим на датата, която д-р Стамболски посочва за второто отиване на Апостола в Цариград – 28 август 1871 год. – ще трябва да приемем, че уставопроектът е бил привършен още в края на август 1871 год., макар че Апостолът е могъл да прави изменения и добавки и през септември. Това заключение не променя съществено първоначалното ни схващане. То иде по-скоро да уточни времето, когато е бил завършен уставопроекта, стига само твърдението на д-р Стамболски да отговаря на

действителността. В това отношение обаче не можем да не направим известни резерви. Като оставим настрана посочените досега грешки в спомените му, прави впечатление, че той не дава подробности около тоя факт, а съвсем бегло съобщава, че Стефан Илич „показалъ прѣдъ вѣрныте единъ уставо-проектъ, за да го разгледатъ и ся произнесѫтъ върху него". При това ще трябва да приемем, че най-напред Апостолът е оставил препис от уставопроекта на цариградските българи, което наистина не е невъзможно, но все пак мъчно можем да допуснем. Поради всичко това ние оставаме с известно недоверие към последното твърдение на д-р Стамболски.

Д-р Хр. Стамболски разкрива накрай, макар и косвено, една твърде интересна страна от схващанията на Апостола – становището му по църковната борба. Обратно на Каравелова и Ботева, той не отрича тази борба, но застъпва свое лично становище по нея. Борбата за духовна свобода и църковна независимост отвлича, според Апостола, вниманието на турските управници и му дава по този начин възможност да завърши подготовката на народа за революция. Наистина, той не се изказва върху непосредствените цели на църковната борба, но и това, което е казал, е достатъчно. Тя е национална борба със свои цели, на която той гледа от онзи ъгъл на зрение, който се налагаше от нуждите на освободителното дело. Ние не можем да знаем, доколко вярно д-р Стамболски предава мисълта на Апостола, но намираме напълно естествено желанието му да се изкаже по тоя въпрос пред цариградските българи. Цариград бе центърът на тая борба, и един месец преди пристигането му в турската столица тук се разтури народният събор, който бе свикан да изработи екзархийския устав.[142]

В Халки Апостолът бил посетен от Димитър Гешоглу и бъдещия му зет, Марко Балабавов. Д-р Стамболски уверява, че те единствени от „островитяните" българи посетили опасния гост. А ако може да се вярва на Стоян Заимов, в турската столица Апостолът посетил П. Р. Славейков, Хр. Тъпчилещов, Ст. Чомаков, та дори и граф Игнатиев. И като дава пълна свобода на въображението си, нашият мемоарист описва надълго и широко тия срещи: „Петко Славейков, редактор на

в. „Македония“ (тогава) приел както подобава пратениците на Каравелова (според Заимова Апостолът отишел в Цариград заедно с Ангел Кънчев, н. б.), нагостил ги с разни мезета, със „сакъзка мастика“, отвел ги на разходка и на „сладка приказка“ в гъстата гора на Хюнкяр Су (Царските води) и се съгласили да действуват така: Каравелов чрез в. „Свобода“ да блъска без пощада падишаха и министрите му, а Славейков чрез „Македония“ – патриаршията, провинциалните турски властелини и чиновниците-рушветчии. По-събуденичките членове на тайните комитети, особено ония, които знаят перо да държат, еженеделно да съобщават в редакциите на в. „Свобода“ и „Македония“ чиновническите злоупотребления и поведението на конашките чорбаджии“.[143] Все в тоя дух Заимов повествува и за другите негови срещи в турската столица.

Апостолът не се бави дълго в Цариград. След няколко дена с 146 лири в джеба, събрани от Стефан Илич и хаджи Иванчо Пенчович, той се качва на парахода за Бургас.[144]

VI.

През втората половина на 1871 год. на историческата сцена като помощници на Апостола се явяват Димитър Общи и Ангел Кънчев.

Миналото на първия помощник на Апостола е тъмно. За живота на човека, който игра такава злополучна роля в революционното движение, знаем твърде малко. Не знаеха нещо повече и съвременниците му и то из тия места, където той най-много работи. „За Д. Общий много малко се знае в Ловеч“,[145] признава д-р П. Стоянов, който има възможност да изучи революционното минало на града, докато повечето от дейците бяха още живи.

В най-ранните документи, които отбелязват появяването на Д. Общи във Влашко, го срещаме под името Димитър Николич Косовица, или само Димитър Косовица.[146] За пръв път го срещаме под името Общи в едно писмо на Иван Кършовски от 25 март 1870 г.[147] От 1 април и Т. Ковачов го именува вече с историческото му прозвище.[148] А в три официални документа,

издадени в Италия и Гърция, той се именува Димитър Николов от Бялград.[149]

Общи е родом от Дяково, Македония. Това твърдят почти всички изследователи.[150] А и сам той пред съда сочи Дяково за свое родно място.[151] Кога точно е роден, не се знае. Обаче известни указания за датата на раждането му намираме в неговите показания пред съда: още 12–13 годишен той напуснал родното си място и заминал за Сръбско, където прекарал от 1848–1856 год.[152] Следователно, щом към 1848 год. Общи е 12–13 годишен, ще трябва да приемем, че е роден около 1835 или 1836 год. Че е по-възрастен от Апостола, личи и от някои писма, в които последният го именува бай Димитър.[153]

За живота си в Сърбия сам Общи казва: „Слугувах при големи хора и прекарвах както можех".[154] През 1856 год. той отива във Влашко, установява се в Букурещ, слугува по гостилници, впоследствие се премества в Гюргево, където вече сам става гостилничар. По-късно, през 1862 год. се озовава в Бялград и постъпва в легията на Раксвски. В съда той изтъква и тая подробност от своето минало, като признава, че служил „в сръбската милиция по време на Бялградските събития".[155] В списъка на легионерите той е записан под името Димитър Косовац.[156] Това е всичко, което знаем за неговото участие в легията.

След разтурянето ѝ Общи се завръща във Влашко. От 1863–1865 год., както сам твърди, той е гостилничар в Гюргево. „Де са е бавил до 65 година забравил сам",[157] бележи П. Хитов в своите спомени за Общи. Спокойният живот не го привлича. През 1866 год. той заминава за Италия и постъпва доброволец в легиона на Гарибалди. Едно свидетелство, издадено от италианското министерство на войната в Флоренция, установява участието му в „военния поход" през 1866 год. и му дава право да носи възпоменателен италиански орден.[158] В Италия той стои не повече от една година. С група другари Общи се озовава в Атина. Тука той участвува като доброволец в борбата за освобождението на Крит. Едно свидетелство, издадено от Ретиминския участък, удостоверява, че Д. Общи е взел участие в девет сражения, а началството на Св. Василевска околия в друго

удостоверение свидетелствува, че той е взел участие в десет сражения, които, както и първите, се изброяват. И двата документа удостоверяват, че Общи е служил „с усърдие и самопожертвуване“, бил се „с храброст и себеотрицание“ и показал отлично поведение. Пред съда той твърди, че участвувал в сраженията „три години и два месеца до свършване на войната“.[159] Според Пан. Хитов обаче той „не издържел до деса придадоха критените“.[160] От споменатите документи не може да се установи с положителност колко време е стоял в Гърция: те съобщават, че е дошел в Крит по средата на ноември 1866 год., а са издадени в различно време – 10. X. 1867 год. и 30. X. 1868 год.

През Цариград Общи отива в Браила. Тук не се задържа дълго. Към средата на март той е в Турно Магурели, където влиза във връзка с революционната емиграция посредством Тодор Ковачов. С писмо от 14 март 1869 год., Ковачов известява П. Хитов: „Следъ три дена иде един прия(тель) Димитріе Николи(чъ) Косовица Болградченинъ. Но кои-то иде отъ долу ще сѫ споразумеете съ милосттѫ му“.[161] Твърде явно Ковачов му загатва, че той иде „отъ долу“, т. е. от Турция. Шест дена по-късно Ковачов изпровожда Димитър Общи на Хитова в Бялград: „Приносящіиа на това писамце е на име Димитріе Николае Косовица нашъ приятель... престоите му за нуждата“.[162] В края на март 1869 год. той е вече в Бялград.

Сам Общи уверява съда, че в сръбската столица не се заловил за нищо и обикалял без работа.[163] Други сведения дава П. Хитов, който по това време се запознава с Общи. „И таи това беши 69 година приз марта (ас тогува челувека непознавах до 69 година само бех чул от ракоски за негу) и таи кату доде при мене ими са исказа коие и седе у белград до гергов ден и имаши иошти един момак поими христу касап велив из татар пазаржик коиту и тои е бил у гирит (Крит) и са познаха със димитра (христу беши дошел понапрет у белград) и таи кату са распознаха сас христа и зафанаха да дохождат честу при мене и ма замолиха да им дам ножните средства и да ги препорачем на приятели за да са запознаят и да излезат по стара планина като народни хайдути“. П. Хитов полага всички усилия да убеди

Д. Общи и приятелите му да се откажат от това си намерение, понеже били неопитни и не познавали местата. Но те настоявали много и тои най-сетне отстъпил, като ги препоръчал на свой приятел в Княжевац Тодор Чипровчанина, „който да имъ бади придводитель". Под водителството на Тодор Чипровчанина била образувана чета от седем души, която преминала границата и достигнала до Искъра. Тук обаче Д. Общи заедно с Христо Велев и Михал Самоковеца се отделил от четата. Според П. Хитов Общи зарязал другарите си по несъгласие: „И таи кату дошле до искара и преседели на врачанската планина пет шест деня и минали некои торци по патя но тодор ни им допоснал да излезат и да правят сас торците какоту штат и дроги іошти незнам щу отделетса отъ тодора тримата (:) димитар и христу и михал и трагват по планината накаде пирот", докато един ден турците ги обкръжават в една овчарска колиба до с. Дойкинци. Спасява се само Общи и „етоти чи доде пак у белград но никои не знаяши чие ходил по тас рабута и ми разказа сичко".[164]

Според Хитов около Кръстовден Д. Общи заминал наново за Влашко. В действителност той е заминал в началото на септември. С писмо от 2 септември 1869 год. Т. Ковачов известява П. Хитов: „Споредъ заповедь-тѫ Ви улесних Д. и го изпратихъ за бра. съ рекомандація... Благополучно пристигна, и замина".[165] В друго писмо от 16. IX. Ковачов съобщава: „Д. Косовица като престигне до Г-да Николаке ще ви яви".[166] Сам Панайот по Димитровден напуска сръбската столица и в Браила се среща с Общи: „ас подимитровден станах от бел град и додох у браила и намерих димитра у ибраил ахчия".[167] Общи обаче не се отказва от намерението си да влезе с чета в България. През пролетта на 1870 год. той се отбива при П. Хитов, установил се по това време в чифлика на Никола Балкански, и му доверява плановете си. „Ету 70 година приз марта чидоде пак димитар општи на мошията и ми каза чи сабрал седем 8 момчета и ще варви пак за у балкана ноще мине прис сарбия и таи замина".[168] Оттук Общи отива в Букурещ, където търси съдействието и помощта на Ив. Кършовски.[169] И сега той се осланя на препоръката на П. Хитов. В първо време Кършовски не може да му помогне с нищо, сам

той е останал без работа и лежи известно време в болница. След оздравяването си той среща случайно Д. Общи и в същото това писмо от 25. III. 1870 год. известява Хитова, че „слѣдъ два дена след (Общи) ще тръгне отъ тука за Гюргево, а отъ тамъ за Турну Магурели. Азъ му направихъ писма за тамъ за Ковачова и Данаiила, за да му спомогнѫтъ нѣщо и да го составятъ съ Дякона“.[170]

И наистина, в края на март] 870 год. Д. Общи пристига в Турну Магурели. Тодор Ковачов с писмо от 1 април с. г. известява на П. Хитов, че препоръчаното му писмо получил с „голяма радость чрезъ приятеля Д.“, когото „съ поредъ заповедь-тѫ ви сѫ потрудихъ, и го изпратихъ за панаиря, макаръ и да немахъ време съ ортаци-те за да сѫ улеснимъ, но пак тржгва благополучно, и здраво радостно отъ странѫ-тѫ съ $2^1/_2$ н. и единъ мои пр. 94 гр. рекомандаціетѫ на Кѫршовъ 85 гр. на Груе. Ще ви чака заповедьтѫ и писмо“. По-нататък Ковачов изяснява какво се очаква от Хитова: или да изпрати средства, или ако може по-скоро да съобщи, за да не чака Общи напразно, „но да тѫрси селяметъ съ дружі(на)“. Писмото завършва с поздрав и от двамата: „Като ви сладко целуна и сердечно поздравѭ, ожидавамъ сладкійа ви отговоръ колкото Д. Общій толко и азъ“.[171] С друго писмо от 9 с. м. Ковачов съобщава на П. Хитов: „Д. го изпратихъ за панаиря, и колкото може да сѫ намери вѫрхуми дадох(ъ) му. За престигванiето му още отговоръ не сѫмъ приелъ“.[172]

Ковачов установява положително два факта: 1. от края на март най-късно да 9 април Д. Общи е в Турну Магурели; 2. Ковачов го снабдява със средства, за да замине за България. Дали в действителност Д. Общи е заминал, ние не знаем. Уверението на Ковачова не е достатъчно. Сам той признава, че „за пристигваніе-то му още отговоръ не сѫмъ приелъ“. Няма данни за каквато и да е дейност на Д. Общи в България през 1870 год., нито пък има сведения Апостолът да се е срещал с него през тая година. Впрочем, нека припомним, че до края на май 1870 год. Левски беше във Влашко. От друга страна прави впечатление, че докато се мае в Турну Магурели, Общи не влиза във връзка с Д. Хр. Попов, най-довереното лице и най-предания сътрудник

на Апостола в града. Наистина, нямаме непосредствени данни да твърдим това с пълна сигурност, но от двете писма на Ковачова личи, че той единствен полага всички грижи около Д. Общи. Писмото на Д. Хр. Попов, с което съобщава на П. Хитов, че е писал на Левски и е поискал неговото съгласие, за да изпроводи Д. Общи в България, както ще видим след малко, не е от това време, а от април 1871 год.

От друга страна все по същото време Апостолът гледа вече с подозрение на Ковачова. В приписка към едно писмо на Д. Ценович от 13 май 1870 год. той пише на П. Хитов: „Казалъ ви бѣхъ да ни писвате на Ковачова вѣче нищо ето сега отъ десеть дена насамъ двапати ми пишѫтъ отъ Т. Магорели че белѣжятъ въ него съмненіе, като предатель, което потвърдяватъ отъ Свищовъ двапати усно и писменно“[173].

Апостолът е престанал да се доверява на Ковачов. От Турну Магурели Данаил Хр. Попов го е известил по всяка вероятност, че „белѣжятъ въ него съмненіе, като предатель“. Ковачов е изолиран и писмото, което изпраща на 9 април, е последният му акт, с който участвува в освободителното движение. Явно е, че той действува лично, по препоръките на П. Хитов, но не във връзка с хората на Левски. Д. Общи е разбрал, че Ковачов не представлява никого и, след като го използувал, каквото е можал, изчезва. Затова, след като напуска Турну Магурели, той не му се обажда вече. Общи не заминава за България, както твърди Ковачов. Тогава къде отива и какво прави до края на 1870 год.? Отговор на тези въпроси дава П. Хитов в по-ранните си бележки, които пише непосредствено след известието за събитията, които настъпиха в България подир нападението при Арабаконак. „Около Колада еточи доди и димитар општи и седе до марта принас пак заиска да го помогам даиди у балкана но ас нештех вече да модам нищто и таи той стана и отиди у ибраил и сабрал десетина момка които имали по 15 или 20 желтици и ще ги оди у балкана и така им казал чи ще ги заведе у сарбия и от там ще ги изведе у балкана и таи завел ги до белград и им зел парицити да им копова ножнити потреби и фанал да са крии от тех там тии като фанали да го тарсат тои побегнал у смедереву и от там

заминал за у атина и есента пак си доди и доди праву при мене ими се оплака чи дрогаратимо които щел да оди опланината го излагали ини рачали да идат и тои от затова побегнал отех и отишел у смедереву и продал отъ пошкити които бил копел сас технити пари и отишел у грачко и санамерил сас леонида ... сас Короневу и сас иошти дроги капитани но аз не вярвах да шеда бади грачки спионен но мислех го че ходи да лажи да са храни и там приседе принас и тас зима пролет та ас заминах за у сарбия а него оставих при николаки балкански да помага на мошията и да са храни".[174]

През април на следната година Общи се озовава в Турну Магурели, където се представя сега на Данаил Хр. Попов.[175] „Ный тука сѫ разговорихме съ Г-на Димитра", пише Данаил Хр. Попов на Панайот Хитов от това време, „и удобрихме щото той да не стои тадѣва да сѫ измайва напраздно, но по добре е да мине отсрѣща, и да сѫ събере съ тѣхъ чи все ще бѫде за полза, но това нема да стане догдѣто непріемиме отъ Срѣща отговоръ, ако удобряватъ за сега да мине".[176]

Това писмо на Д. Хр. Попов е без дата. Понеже започва със съобщение за пристигането на Д. Общи, Д. Т. Страшимиров свърза тая подробност с писмото на Ив. Кършовски от 25 март 1870 год., в което последният известява П. Хитов, че след два дена Д. Общи ще тръгне за Гюргево и оттам за Турну Магурели. Затова и Страшимиров определи вероятната дата на въпросното писмо няколко дена след 25 март 1870 год.[177] Ал. Бурмов се усъмни в тая дата и, след като установи идентичността между съдържанието на това писмо и съдържанието на друго едно писмо на Апостола от 11 април 1871 год., дойде до заключение, че „писмото на Д. Попов до П. Хитов не е писано преди писмото на Левски, т. е. преди 11 април 1871 год., а след тази дата".[178] Това датиране на писмото отговаря на действителността. Апостолът сам отбелязва, че е получил писмото на 19 юни 1871 год.[179] Ако то бе писано няколко дена след 25 март 1870 год. следва да приемем, че Левски го е получил след 14 месеца и половина! Тая възможност обаче не можем да допуснем въпреки изключителните условия, при които е била пренасяна комитетската кореспонденция тогава.

В полза на това датиране на писмото говори и друго едно обстоятелство. Иван Драсов от страна на Ловчанския комитет отговаря на Д. Хр. Попов, още преди Левски да е получил писмото на Попова. „За Дим. (Общи)", пише Драсов, „да доди или да не доди остава В. Л. да отговори".[180] Отговорът на Драсова е от 9 юни 1871 год. Очевидно, че и писмото на Д. Хр. Попов, на което Драсов отговаря, датира от април или най-късно от май 1871 год. Нека отбележим накраи, че по това време Данаил Хр. Попов изпраща и други писма без дата „безъ столѣтіе и дата", както бележи Ив. Драсов.[181]

Спряхме се малко по-подробно върху датата на това писмо, защото тя сочи първия допир на Димитър Общи с революционната организация на комитета.[182] Апостолът получава писмото на 18 юни 1871 год. Той не бави своя отговор. На 20 юни, някъде из Тракия, той пише на Данаил Хр. Попов: „За Димитра сѣга неможя Ви каза нищо; съ второто си писмо щѫ Ви кажя за него; може подыръ това ми 30-40 дена іоще до като ся сдобія съ пары, защото азъ като ся улѣсня, мислѭ да дода, да разглѣдами и работы, които съ писмо мѫчно се разглѣдватъ. Димитра гу поздравлявамъ братски, щото ако ще да върви съ насъ, да почяка, за второто ми писмо, и ще бъде добре".[183]

Апостолът отклонява да даде веднага своето съгласие. Той не бърза да приеме Д. Общи на работа и отлага своя отговор за по-късно време: след 30-40 дена. Братският поздрав, с който го приветствува, не скрива сдържаността на чувствата му. Апостолът познава Общи от първата легия в Бялград и сигурно има основание да бъде така сдържан. Той не разкрива сега своите съображения, но от начина, по който по-късно посреща своя помощник, се вижда, че няма голямо доверие в личните му качества, затова е предпазлив, не се доверява изведнаж и може би желае да установи предварително условията, при който той ще може да работи занапред в България.

Обаче от Влашко не изчакват определения срок и изпращат Общи в България. Причините за това избързване се крият от една страна в забавяне на кореспонденцията: Апостолът е получил писмото на Д. Хр. Попов приблизително след 1–2 месеца. По всяка вероят-

ност, неговият отговор не е пътувал толкоз дълго време, но сигурно не е отишел и за 2–3 дена. От друга страна дейците от Влашко, по липса на постоянен куриер, са използували случая, за да изпратят по Д. Общи дългоочаквания печат на организацията.

На 16 юни 1871 год. Д. Общи пристига в Ловеч. „На 16 Юнія дойде тукъ общій Д. когото ни препоржчахте и ны донесе 2 писма за насъ и за В. Л. друго още едно отъ П. Х. донесе и кръстъ-тъ. Сега ся пакъ врща“,[184] известява Ив. Драсов Д. Хр. Попова с писмо от 17. VI. 1871 год. Апостолът отсъствува от Ловеч, и Д. Общи не може да се срещне с него. И понеже от Апостола още няма отговор, той не го изчаква, а се връща обратно. „За злж честь В. Л. го нѣма още и немежеха да ся видять съ Д. Нъ може бы съ второ дохожданіе да ся видять, за что-то той (Д.) каза, че ще пакъ да ся върне“.[185] И наистина, на 27 юни 1871 год. той пристига наново в Ловеч, като донася пари и оръжие, и „още въ сжщія день заміна за Тракыя и сега трѣба да ся е настанилъ на нѣкоя работж“,[186] пише Ив. Драсов на Данаил Хр. Попов. Писмата и печатът още не били изпратени на Апостола, та ловчанци ги препратили сега чрез Общи.

На 30 юни 1871 год. Д. Общи е вече при Апостола. Срещата станала край Сопот. Общи влязъл във връзка с Апостола посредством местния член на комитета Иван Шекерджията, при когото бил отправен от централния комитет в Ловеч. Ето как сам Общи описва по-късно пред съда първата си среща с Апостола: „Аз съобщих на Шекерджията. Той дойде, намери ме в хана и аз му предадох писмото. Той ми каза: „Сега денем не може, половин час след като се мръкне ще дойда, ще те взема и ще те заведа при него“. Половин час след като се мръкна, той дойде. Срещнахме се с Дякона на едно място близо до лозята, на 1/4 час извън града, дадох му печата и се поздравихме. Дяконът ми каза: „Утре ще се дигнеш оттука и ще отидеш в Карлово“, каза ми един хан, не си спомням името му, „там ще дойда и аз заедно с един друг човек и ще се срещнем с тебе“.

В Карлово Общи отседнал в хана и три дена очаквал Апостола. „На третия ден пак дойде един човек на Дя-

кона и ме заведе на едно място близо до лозята извън града. Там намерих Дякона. Там се срещнахме с пет души ог Карловския комитет".[187] С карловци Общи не се запознал, а на зададения му въпрос, какво са разговаряли, той отговаря, че бил изпратен на карловските бани и продължава да изрежда градовете, които покъсно посещава заедно с Апостола. Това е всичко, което Д. Общи съобщава за първата си среща с Апостола.

С писмо от 6 юли 1871 год., някъде из Тракия, след като съобщава на Д. Хр. Попов, че е получил „сичкы писма ... съ печятътъ наедно на 30-ый юній", Левски бележи: „Димит. Общій иди отъ тамъ безъ пары съ 30 гр. па и азъ като сѫмъ безъ тяхъ, разбира ся вѣче какво ще правимъ".[188] Това е всичко, което Апостолът съобщава за първата си среща с Димитър Общи. Косвено той изразява недоволството си, задето от Влашко са избързали с неговото изпращане. Едва ли обаче той е дал израз на това си чувство пред Д. Общи. Апостолът е изънредно внимателен в отношенията си с хората и се пази да не оскърби самолюбието на човека, дори и тогава, когато има всичките основания да стори това. Обаче над всичко стоят интересите на освободителното дело. Грижата за успеха на подетата борба и съзнанието за дълг пред народа заставят Апостолът да бъде особено внимателен в избора на революционните деятели. Той е дълбоко убеден, „че въ народната работа да се упознае чіовѣкъ до колко е родолюбецъ, и постоянъ на сяко нѣщо, често се случва времѣ за да са упознае чіовѣкъ, па и твърде дълго времѣ!" Затова, както сам той заявява по-късно, „само на препоржкѫтѫ му дето са праща до мене ни са довѣрявамъ въ него", докато го „сами не опитамъ както знамъ".[189]

Той го посреща сдържано, студено. Дали още в тая първа среща Апостолът е прозрял в Общи фаталния човек на революцията, не знаем, но сигурно тоя приказлив мъж, ограничен бунтар и неулегнал дух още отначало не му вдъхва доверие.

През лятото на 1871 год. двамата обикалят заедно комитетите в Тракия. През тая първа обиколка, според пѣказанията на Общи пред съда, двамата с Апостола

посетили: Карловско, Карловските и Хисарските бани, където Общи стоял сам 4 дена, очаквайки разпорежданията на Апостола, и Пловдив; тук Общи заверил паспорта си в гръцкото консулство, а в конака – пътното си тескере; после отишли в Царацово, Каратопрак (сега Чернозем); известно време той стои пак сам в Хисаря, докато го извикал пратеник на Апостола и двамата са запътили по различни пътища за Ловеч, откъдето било дошло известие за пристигането на Ангел Кънчев: „Тебе и Дякона", съобщил му пратеникът, „викат в Ловеч, от Букурещ е дошел Ангел Кънчев". На свиканите събралия в Царацово и Каратопрак той не присъствувал.[190]

Апостолът, който иска сам да го изпита, не му се доверява и затова не го запознава навсякъде с членовете на комитета. „Колкото време е ходилъ понапредъ съ мене", пише той на ловчанци по-късно, „не чювахте ли изъ устата му като са оплакваше предъ Васъ, чи дето да сме утишле, него сѫмъ оставялъ на ханътъ, пѫкъ асъ сами сѫмъ вършилъ а него ни сѫмъ вършилъ а него ни сѫмъ представялъ предъ другите члѣнове да се запознае съ тяхъ!"[191]

Недоверието хвърля сянка още в началото на техните отношения. Неизбежната сдържаност на Апостола Д. Общи схваща като израз на лично недоверие. Той не може да разбере високото съзнание за отговорност, което ръководи Апостола. И може би още след първата си обиколка се оплаква на ловчанци.

***

Три месеца след пристигането на Д. Общи в България се озовава и Ангел Кънчев.[192] Той покори съзнанието на съвременниците си не само с пламъка на своя възвишен патриотизъм, но и с романтичния устрем на своята младост. А беззаветният му идеализъм, пламенната преданост, с която служи на освободителното дело, ако и да работи само шест месеца, както и трагичната му кончина, завладяха сърцата на потомството.[193]

Ангел Кънчев е роден в Трявна през 1850 год.[194] Тук прекарва детските си години и завършва първоначалното училище. Баща му, Кънчо Ангелов, беден майстор-зидар, бил принуден да търси другаде условия за по-

сносен живот, та около 1860 год. се изселва в Русе. Младият Ангел постъпва в местното училище, където по това време учителствува Драган Цанков. Отличен и примерен ученик, Кънчев обръща внимание на родолюбиви русенци,[195] които го подпомогнали да продължи образованието си в Болградската гимназия. Тук според Б. Даскалов „в неговото младо сърце се възпламенила идеята да се посвети на борбата за освобождение."[195] Според същия автор Ан. Кънчев завършил гимназията в Болград. И първият биограф на Кънчева ни уверява, че „той свършил гимназията в скоро време (к. н.) и получил отлично свидетелство".[197] Ние обаче мъчно можем да примирим това твърдение с решението на Кънчева да следва по-късно „икономното училище" в Табор, както го нарича сам той. Нам не е ясно, защо той, завършил курса на Болградската гимназия, отива по-късно в Табор, за да постъпи в IV-я клас на земледелското училище, също така средно учебно заведение.[198] Ние сме склонни да допуснем, че той е прекъснал преждевременно учебните занятия в Болград, както направи и Васил Друмев, за да отиде в Бялград и постъпи в легията. Разбира се, това е едно предположение, което основаваме само на неговото послешно следване в Чехия.

На връщане от Болград Кънчев се отбива в Букурещ и Гюргево, където се запознава с българската емиграция. Младият патриот бърза да постъпи в новата школа, чиято цел, както знаем, беше да подготви набързо българи за офицери.[199] Тука Ангел Кънчев се запознава с цвета на българската революционна младеж, тука се среща за първи път с Апостола, все тука се запознава с Любен Каравелов и Панайот Хитов. Можем да си представим влиянието, което тая среда оказва върху бъдещия революционер. Посред светлите надежди за бъдещето и усилената подготовка на утрешните офицери двамата другари се опознават и сближават. След разтурянето на легията Ангел Кънчев се мае известно време в Букурещ, а после се завръща в Русе. По пристояване на неговите покровители той бива назначен на служба в валийския чифлик „Нюмуне", а по-късно с държавна помощ заминава да следва земеделие в Табор, Чехия. Покровителите му се застъпват пред Мидхад паша, който отпуснал необходимата парична помощ. Твърдението на

Б. Даскалов, че след като се завърнал от Чехия, Ан. Кънчев бил назначен на служба в чифлика, не отговаря на действителността, тъй като непосредствено след завръщането си от Табор, както ще видим, той влиза в редовете на освободителното движение и става помощник на Апостола. Това наистина странно държане на един „държавен степендиант" се поддържаше още от първите изследователи. Когато се завърнал от Чехия, „Ангел Кънчев се явил при Ив. Чорапчиев", бележи първият биограф, „и му съобщил, че не желае да служи на турското правителство, нито в чифлика, нито другаде, и за това да гледа как и да е да замаже очите на турците. Чорапчиев се посъветвал със Ст. Попов и двамата намислили, щото А. Кънчев да се представи в управителния съвет и да поиска да служи, но да предложи неприемливи условия."[200] Младият „агроном" последвал съвета на своите покровители и сполучил да се освободи от задължението да служи на турското правителство. Какви са били тежките и неприемливи условия на Кънчев, изследователят не съобщава.

Като имаме пред вид, че легията бе разтурена през април 1868 год., то можем да приемем с голяма вероятност, че още същата година Кънчев се е прибрал в Русе и не след дълго време е постъпил на работа в чифлика.[201] Най-рано през лятото или по-вероятно в началото на есента на 1870 год. той заминава за Табор, за да следва земеделие.

Времето на неговото следване в Чехия сега е вече точно установено. Според официалните сведения на самата дирекция Ангел Кънчев не е завършил курса на областното земеделско-индустриално училище в Табор. Той е бил „редовен слушател" само една учебна година – 1870/1871 г. Справил се бързо с чехски език и, макар да прекъснал следването си към края на учебната година, той издържал с отличие всичките си изпити, като взел една част дори от изпитите за втората учебна година.[202] Щом Кънчев напуснал училището преди да дочака края на учебната година – 1 август, следва да заключим, че, когато след разтурянето на легията се завръща в България, той е престоял в Русе година и половина или най-много две години, а когато се завръща от следването си в Чехия, както ще видим,

той стои в Русе около месец или най-много – месец и половина. При това положение явно е, че ако той изобщо е служил в образцовия чифлик при Русе, това е било след разтурянето на легията и преди да отиде да следва в Табор, когато се застоява по-продължително време в Русе.

От Ангел Кънчев имаме запазени твърде малко писма и то предимно от време на следването му в Чехия. Но макар и малко, те все пак дават известна представа за човека и неговия идеен свят. С малки изключения повечето от тях са писани до Н. Т. Обретенов. Естествената непринуденост и сърдечният тон на тия писма разкриват на първо място голямата дружба между двама мъже, които мислят и чувствуват еднакво. Макар и в чужбина, погълнат от своите занятия, Кънчев живее с интересите на своята родина. Той получава вестник „Свобода“ и иска постоянно да му се изпращат сведения от България: „пріех „Зорницата“ и онуй прочетох, по писвай ми сіакога за тіах нешта“.[203]

Той вижда ясно скритите замисли в реформаторските усилия на Мидхад паша и с горчива ирония пише на Обретенова: „Блазети! у вас имате сега ефендем и певашко (?) дружество, тѫй а а а Бѫлгарина сиромах пука от глад а пѫк ній щѫ му пейми и шѫ го забавліаваме с беседи. Може би чи по новата Србска мода. Дай вѫзсож. на гладен чиліак да са весели и играй ама по нашата пословица народна: гладна мечка хоро неиграй. Ней се, както и да й, господ да им напомош“[204]. Мисълта е ясна, макар да е изразена алегорично. Тя разкрива дълбокото убеждение на революционера: за народа е необходима преди всичко свобода. Всяка друга дейност цели да го отклони от историческата му задача.

Разсъжденията, които изказва върху волята, по друг повод и в друго свое писмо, идат да разкрият култа на Кънчева към свободата. „Азъ, като челіак, като свесно животно, имам слободна воліа. И само тіа (воліата ми) може да заповіада на моите телесни части: на ума ми, іазиками, устата ми, рѫцете ми и др. а ни коіа друга чужда, а и те (телесните ми части), като нейни слуги, служат само неіа а никоіа друга чужда. Само моите уста и іазикъ могѫт да хортуватъ туй коіето воліата ми иска, само мойте рѫце могѫт да пи-

шѫт и работѣт туй коіето воліата ми иска. С іедна реч: само мойте телесни органи могѫт да бѫдѫт правозастѫпници на мойта воліа а никой други".[205]

От Табор Кънчев насърдчава своя приятел и баба Тонка, майка му, да следват непоколебимо народното дело. „Чух че станали магарешки работи ніакакви си но гледай си работа и викай; време е моіе право туй та сѫветвам. Поздрави майка си от мене ий кажи да живей! и да влива катран в рогата на глупавити си комшийки. Бѫди ми здрав и следвай захванатото си".

Неговата национална ревност се простира и върху научната област. „Земешли в рѫцете си ніакога зоологіа, ботаника, биологія или пѫк минерологія", пише той на Обретенова, „шѫ видиш сума области и градове, в които казва де са намира този или онзи минерал, тѫзи или онѫзи билка или пѫк животно и др. а за Бѫлгарія ни спомен. Зашто ли? Да ли и лишена от различни животни, скѫпоценни камане и от хубави и важни билки и цвѣтіа? Дали и тіа нема хубави и потребни за челечеството нешта та да заслужи 2 пръста міосто в гореказаните книги? Не, братко, не іе неіе лишена от ништо тіа й богата и пребогата, но кой й написал и изнесал пред света европски нейнитѣ богатства? Кой й рекѫл барем 2 словца за красното желіазо за красніа мермер што са намира в Балкана? – никой, никой. Чиіа длѫжност іе да направи и извѫрши казанити работи, дали на европейците или на нас? Тріабва да ни й срам. Туй щѫти бѫди доста, мислѭ, да са увѣришъ че несме и че не сѫ подиграваме с тебе, но вѫршиме туй, коіето тріаба като бѫлгари да вѫршиме".[216]

Без да дочака края на учебната година, Кънчев се завръща в България. Липсата на средства по всяка вероятност го заставя да прекъсне ученията си. Па и образът на измъчената родина го зове. Той е запознат вече с дейноста на Апостола в страната. И затова, когато напуска Табор, тръгва с твърдото решение да посвети живота си в служба на своята родина.

На 3 юли 1871 год. той се отбива в Бялград. „Крайна нужда ма накара да са отбѭ в Біалград, и да тѫрсѭ помош за да могѫ да си отида в Бѫлгарско. Господин Панаіот Хитов ми даде 2 Австрійски жѫлтици".[207] Маститият войвода одобрява намеренията

му и го провожда във Влашко, като „му поржчахъ“, пише той по-късно, „пакъ да дохожда при менѣ да сѫ договаряме, но очитеми го вече невидеха“.[208] Кънчев пристига в България и на 17 август 1871 год. пише на войводата от Русе: „Бай Панаіоте, В Турно са обадих, с Данаила са намерих, работата му саобштих и потребните рекомандации за в Бѫлгарско зех. В неделіа шѫ замина за вѫтрешноста на Бѫлгарско да захвана и извѫршѫ мисіата си“.[209]

Късите изречения и отсечената фраза на това писмо изразяват твърдата воля и непоколебима решителност на Кънчева. Той е вземал своето решение. И сега бърза да изпълни историческата „мисіа“ на своя живот. От Ловеч Иван Драсов известява Данаил Хр. Попов с писмо от 28 август 1871 год.: „Ангелъ доде вчера (на 27 – Августь) и е тукъ дано додяше и В. отгорѣ та да ся немае чіовѣкътъ тукъ напразно“.[210] Тая дата обаче не се покрива с датата, която сам Кънчев съобщава за своето пристигане. От Ловеч той пише на Н. Т. Обретенов: „На 29/9 пристигнах в Ловеч, с нѣколко души са намерих, но не сѫм са іоще видел с оногос, за когото додох, заштото го нѣма тук. Тез дни го чакам да доди. Какво то свѫршіа шѫти іавѫ“.[211]

Между датите, посочени в двата документа, се явява разлика от един месец и два дена. Ако за момент допуснем, че Драсов погрешно е посочил тая дата, не трябва да приемем, че той погрешно е датирал въобще това писмо, чиято дата 28 август е поставил в началото. В такъв случай ще трябва да приемем, че той е сбъркал и двете дати: датата на писмото и датата на пристигането, което мъчно можем да допуснем. Наистина, сам Кънчев в посоченото писмо до П. Хитов бележи, че ще замине „за в вѫтрешноста на Бѫлгарско“ в неделята след 17 август. Дали действително е заминал обаче, ние не знаем. Мъчно можем да допуснем, че той ще стои цял месец в Ловеч, за да очаква Апостола. Повероятно е да се е завърнал в Русе, но нямаме данни, които биха подкрепили това предположение. Нямаме и данни, които биха ни позволили да мислим, че през септември, докато, очаква Апостола, Кънчев е предприел самостоятелна обиколка из страната. Като приема тази най-малко вероятна възможност, Никола Станев заклю-

чава съвсем произволно, че на 28 септември помощникът „се прибра в Ловеч и става постоянен член на Привременото правителство".[212]

Единственото положително в случая остава съобщението на самия Кънчев. На 29 септември той пристига в Ловеч, среща се с някои от членовете на комитета и остава в града да изчака Апостола, когото всеки момент очаквали да се завърне. Категоричният тон на това писмо не оставя място за съмнение, а от начина, по който известява Обретенова, се добива впечатление, че на 29 септември той се явява за пръв път в Ловеч.

Същия ден, в който Кънчев изпраща своето писмо на Н. Т. Обретенов, Апостолът се завръща в Ловеч, и двамата приятели се срещат. С писмо от 29 септември Апостолът известява Данаил Хр. Попов за това събитие: „Братовче! отъ сега вѣче А. К. остава съ мене на нашѫтѫ, работа, и докрай".[213] Същия ден той пише и на П. Хитов: „Срѣщнахмиса съ А. К. и отъ сега за напредъ, е на работа".[214] Сам Кънчев се подписва на писмото до Данаила, когото сърдечно поздравява, а в края на писмото до Хитова бележи: „Бай Панаіоте, Додох, видіох и в истиността на гореизложеното са убедих. – Освен да додите тука, другото сичко й лѫжа. Ваш А. Кѫнчев".[215]

Тия две писма на Апостола потвърждават съобщението на Кънчев до Н. Т. Обретенов и на свой ред установяват точно и окончателно датата, когато Ан. Кънчев пристига в Ловеч, среща се с Апостола и поема пътя на освободителното движение, който беше вече начертан от Апостола.[216]

Двамата приятели се разбират. Апостолът цени Кънчева като сътрудник и помощник, доверява му се и явно изразява своето задоволство от първата си среща с него. Но все пак работата е сложна, трудна и отговорна. Дейците трябва да се изпитат. Стажът е необходим. Апостолът обаче е убеден, че Кънчев като „ученъ човѣкъ", ще се справи с трудността на задачата си, но след няколко години, като „ся скита на сяка стърнѫ и сряща въ различни мненія хора, и пр. и пр." Тогава той ще изучи работата си и ще „я върши непогрѣшно".[217]

Първата среща на тримата дейци става няколко дена по-късно в лозята, извън Ловеч. Сведения за нея намираме в показанията на Димитър Общи пред съда:

„Повикаха ме и отидохме в лозята. Там дойдоха Дяконът (така той именува винаги Апостола пред съда), Ловчанският свещеник и осем души от Ловчанския комитет. И Ангел Кънчев беше заедно с тях". След като иска сведения за присъствуващите ловчанци,[218] председателят запитва Общи:

– С каква цел беше дошел Ангел Кънчев, стана ли дума в лозята и после какво направихте?

– Ангел Кънчев, – отговаря Общи, – ме извика на една страна край лозето и ме попита: „Как вървят работите на Дякона, добре ли вървят?" Аз му съобщих местата, които обиколихме, и че мене нищо не ми се казва. Ангел Кънчев ми каза: „Сега тук ще направим едно събрание и ще узнаем как ще работим."

На това събрание запознават Общи с уставопроекта: „Извадиха един ръкописен устав и го прочетоха ... Понеже тоя устав беше ръкописен", продължава Общи в своите показания, „не мога да зная дали беше изпратен отсреща, или тук беше написан. Попитаха ме: „Разбрали устава, който се прочете?" Понеже беше много дълъг, не можах да го запомня всичкия, та ми го обясниха повторно ... Дяконът и другите хора ме попитаха: „Ние обикаляхме досега заедно с тебе, доверихме ти се, приемаш ли да бъдеш деец на тоя комитет?"[219] Той приема и събранието го назначава още при тая първа среща за деятел в следните райони: Ловчански, Тетевенски и Софийски.

Интересното в тези сведения на Общи е опитът му да представи още при тази първа среща Ангел Кънчев като недоволник. По един трудно допустим начин Кънчев го извиква настрана край лозето и пита неулегналия авантюрист, който е дошел малко преди него в България, как вървят работите на Дякона! Дори да приемем, че Общи предава точно думите на Кънчева, те пак не съдържат онова недоверие към Апостола, което той се опитва да им предаде. У Общи има желание да представи Кънчев като свой съюзник още от началото на общата им дейност. Тая тенденция по-нататък се засилва още повече. Всичко това е обяснимо. След катастрофата той дава свободен израз на своите чувства спрямо Апостола.

Все с тези чувства ще трябва да си обясним и това подчертаване на недоверието, с което Апостолът се отнася към него. Той не може да разбере неизбежната предпазливост и естествена сдържаност на Апостола, както не схваща и противоречието, в което изпада, когато предава думите на Апостола, който все пак му се доверява, като го пита, приема ли да бъде „деец на този комитет". Що се отнася до твърдението му, че на това събрание определили района, където той щял да действува, очевидно Общи греши, като отнася към това време неща, станали по-късно.

На другия ден след събранието, според Д. Общи, Апостолът, Ангел Кънчев и Марин поп Луканов заминали за Плевен, откъдето се завърнали след два дена.

VII.

В началото на октомври Апостолът повежда двамата си помощници из страната. Той трябва да изпита своите първи сътрудници на дело, да ги запознае с работата, която им предстои и, доколкото е необходимо, да ги постави във връзка с местните дейци. Тая обиколка има и друга цел: „Презъ есента", бележи Христо Иванов, „станаха те трима̀та – ангел и В. Л; и димитаръ общія да сабиратъ мненіето на народа по кой начинъ да са нареди закона коіто биши и начертанъ отъ В. Л. и ангелъ канчевъ. носеха го отъ градъ на градъ отъ село на село и го четяха, което са види за по добро да са потварди а което са види за излішно даса изфарли а което са види за нужно и недостатачно да са притури, и той са нареди и са потварди от народа"[220]. Тази е единствената обиколка, която трима̀та правят заедно. До към средата на ноември те посещават повечето от комитетите. В своя бележник Апостолът е означил градовете, които са посетили. От Ловеч през Троян те се запътват за Карлово, откъдето през Клисура, Копривщица и Панагюрище отиват в Пазарджик и Пловдив. Оттука, през Чирпан и Ст. Загора, се озова̀ват в Сливен, а оттам, през Търново, Трявна и Севлиево, се завръщат в Ловеч[221].

Апостолът запознава новите организатори с всички центрове на революционната организация, с изключение на

комитетите в Тетевенско, Орханийско и София. Но докато той се задоволява да отбележи само по-главните обекти на тяхната съвместна обиколка, Д. Общи съобщава на съда всички селища, през които са минали: Троян, Карлово, Дервент (Клисура), Аврат олан (Копривщица), Отлуккьой (Панагюрище), Пазарджик, Царацово; в Пловдив отишли само Апостолът и Кънчев, а той ги чакал в Царацово, където се върнали да го вземат, за да отидат в Чирпан. Оттука тримата отиват в Ст. Загора; преди да отидат в Нова Загора, Левски и Кънчев се отбили в едно село, та той влязъл сам в града, а те пристигнали привечер; Сливен,[222] Котел, Беброво, Елена, Трявна; в Габрово не се спрели, а отишли в Севлиево, откъдето „те (Апостолът и Кънчев, н. б.) изпратили писмо до Габровския комитет".[223] Прави впечатление, че Общи не споменава Търново, а отбелязва Елена. Христо Иванов обаче изрично бележи, че „горните трима (Апостолът, Ан. Кънчев и Д. Общи, н. б.) дохождаха и (в) Търнову и са срещнаха съ Ив. х. Димитровъ, Н. Гарибалди, Ст. Пановъ и други се по същія законъ (се води, н. б.) разговора им (както, н. б.) и по заякчавани на комитети (те) въ цела България".[224] Твърдението на Общи, че в обиколката си през 1871 год. са посетили Елена, се потвърждава и от спомените на еленчани.[225] Що се отнася до Котел (Казан – както е записан в протоколите на съда), няма данни да е бил посетен от Апостола преди 1872 год. Не е изключена обаче възможността той с двамата си помощници да е минал през родния град на Раковски и през 1871 год., но без да влезе във връзка с местни хора, поради която причина това посещение не се помни.

Апостолът подчертава своето доверие към Ангел Кънчев, като му възлага касиерството през цялото време на тяхното съвместно пътуване: „Щотогу бѣхми нарекли касиеринъ, и да харчи въ патуванието ни единъ". А след като означава градовете, през които са минали, Апостолът отбелязва от страни: „По сичкити тія мѣста каквото сае зело и давало той е отговоренъ като касіеринъ".[226]

Най-големи подробности за това пътуване имаме запазени в спомените на троянци. М. Ив. Марковски, който събра и издаде тия спомени, твърде живо описва

пребиваването на Апостола и двамата му помощници в Троян.

„Беше на 8 октомври 1871 год. През тоя прохладен есенен ден Васил Спасов, който притежаваше най-големия хан в Троян, бе седнал на миндерлика в кафенето си и четеше вестник. Едва бе прочел една интересна статия и се бе позамислил, когато по калдъръма на главната улица, откъм Ловеч, така силно изтропаха три коня, щото дори искри изхвърчаха из подковите им. Върху тях спокойно се пéреха трима души, тайнствено въоръжени с по един револвер и по една черкезка кама, лежащи на кръстовете под палтата на двамата и в широкия пояс на третия. Единият от тях бе 28–30 годишен, рус, въз сух, много пъргав и смел момък, облечен в европейски костюм от местна шаечена материя; вторият бе почти на същата възраст с жива грациозна физиономия, с възкъдрава дълга коса, черна и гъста брада и също така елегантно облечен в европейски костюм; третият, по-стар, със снажно и мусколесто тяло, бе облечен в турски дрехи, каквито обикновено носеха тогавашните джелепи. И тримата бяха с пискюлии фесове, каквито въобще се носеха тогава от българската интелигенция.

Щом съзряха хана, тримата конници, както вървяха успоредно, свиха юздите, спряха пред входа и скочиха като казаци. Яхърджият се притече, взе конете им и почна да ги разхожда. Васил захвърли вестника и стана да посрещне пѫтниците. Те влязоха в кафенето и поседнаха за минутка. Стопанинът не се познаваше с тях, но от вида им предполагаше, че са тежки търговци. С ханджийска учтивост той ги прие най-любезно и заповяда на одаджията да ги настани в по-добре мебелираните стаи на хана.

Непознатите пътници се представиха още в първия разговор: първият като търговец на шаяци, вторият, с черната брада – учител, който търси вакантно място да се условi, а третият, с турските дрехи – търговец на едър добитък. Учителят с грациозната си походка, със сериозното и високото изразяване на мислите си, обърна вниманието на Васил. Като училищен настоятел, Васил още по-силно се заинтересува и отвори разговор по учебното дело, като от дума на дума дойде ред, та

му яви, че имат един добър учител, но понеже през 1872 год. ще се строи ново училищно здание, в което ще открият трети клас, ще има нужда да условят още учители. Подир учителя търговците поеха разговора с Васил. Когато търговецът на шаяци разговаряше с ханджията по цената на шаяците, търговецът на добитък питаше пък на друга страна други лица, кои са по личните скотовъдци в Троян. В това време учителят незабелязано се измъкна, излезе отвън и попита едного от местните граждани, къде е дюкянът на Васил Бочев Попов. Гражданинът услужливо му го посочи.

Бързо, с офицерска походка, учителят пресече по права линия главната улица и влезе в дюкяна, който се намираше срещу хана.

– Вие ли сте Васил Бочев? – запита учителят, като заничаше наредените в рафтовете ушити дрехи.

– Да, аз съм, – отговори Васил и изгледа изпитателно непознатата му личност.

Учителят предпазливо се поозърна насам-нататък и тихо му пошушна на лявото ухо:

– Искам нещо тайно да поговоря с вас.

Бочев, изненадан от това желание, хвърли още един поглед върху непознатия си гост и го въведе в вътрешната стая на дюкяна си. Тук странникът поздрави Бочева от интимния му приятел Цвятко хаджи Павлов от Ловеч (член на Ловчанския ч. р. комитет) и го предупреди, че това, което ще му открие, трябва да държи в голяма тайна. Тогава непознатият извади от джеба си едно писмо, адресирано до Бочева и написано саморъчно от Цв. х. Павлов на синя пощенска хартия, подпечатена с червен восък. Васил разтвори писмото и почна да чете:

1871, октомври 7; Ловечъ. Василъ Бочовъ, въ Троенъ.

Съ приносящето си кратко писамце, ида да ви поздрава и да вы получа въ доброто вы здравіе, как сме живо и здраво и Моля бога за вази.

Второ, внимаваіте добре съ негова милось коіито ви принесе писмото. Тоій е личень, брадѫ черна гѫстѫ. Ще можишъ да говоришъ прѣдъ него свободно. Тоій ніе самси но можи и да ни видишъ други-те, но и да ги видишъ нема да сѫ откривашъ придъ техъ. То ніе нищо чи си сѫ открилъ но ниможишъ приказува що-ту

ни приказуватъ български. Тебъ ни ти-трѣба други, само приносящиятъ на писмото, съ него можишъ свободно, но колкото можишъ по умничко щото е достѫ ученъ человекъ. Може би да подиратъ нечто та да им намѣришъ. На тосъ часъ, тоій е човекъ нашъ, (общи). Аку имашъ некого твоій верны можи ти сѫ збра на вечертѫ при техъ сички. Друго нема.

Ловечъ. Оставеми въ обще. Ц. х. Павловъ

Додето Васил четеше писмото, лицето му отразяваше изненада и вълнение, причинени от неясното двумислено съдържание на някои редове. След прочитането му непознатият вече свободно разясни, че той е същият, когото приятелят му Цв. х. Павлов препоръчва, т. е. че той е Ангел Кънчев от Русе, че другарите му, за които се говори в писмото, са Васил Левски от Карлово и Димитър Общи – и тримата тайни политически апостоли, чиято задача е да подготвят българското население за всеобща революция, чрез която да се извоюва народната свобода. С кратка и ясна реч Кънчев посея в сърдцето на Бочева патриотическата идея, за която приятелят му Цв. х. Павлов бе му загатнал и по-рано. След това Кънчев го замоли да го разведе из градеца и го запознае с някои по-видни граждани и учители.

Бочев, разпален от патриотическата идея, на драго сърце се съгласи. Най-напред те отидоха в табашката махала, гдето обиколиха разположените край реката Осъм фабрики, а именно: фабриката за влачене вълна на Петко Ив. Пеновски, гайтанджийницата на Ив. Марков, тепавицата и воденицата на Пенчо Х. Василев, както и др. още някои заведения из града. После се отправиха нагоре из главната улица. В това време мнозина граждани, на които непознатият елегантно облечен чужденец привлече вниманието им, любопитствуваха да узнаят, що за човек е той. Обаче не можеше всеки да бъде удостоен с тая чест, затова Бочев или сам Кънчев отговаряха, че е учител и търси вакантно място. Вследствие на това из града се пусна слух, че е дошел нов учител. Те енергично продължиха пътя си из главната улица и след като обиколиха някои други улици, поеха улицата, която води към градското училище, което скъпият гост желаеше да посети.

Двамата патриоти влязоха в училището и посетиха учителя Илия Н. Белковски, който току-що бе свършил занятията. Бочев запозна Белковски с Кънчева. Подир кратък разговор по учебното дело, Кънчев му загатна с каква мисия е дошел в Троян, съобщи му също и за двамата си другари-апостоли. Белковски лично познаваше Васил Левски още от Пловдив, където се бяха срещали в тамошното училище, затова изяви горещо желание да се срещне тая вечер с него. След това Кънчев изяви желание да се изкачат на близката могила, която се издига на запад от училището. Тая могила, която е най-високият и най-близкият връх между върховете, които обграждат, града, се именува Турлата. Желанието на Кънчев се осъществи. Не след дълго тримата приятели бяха на върха, откъдето, възхитени, разглеждаха прекрасните околни местности. Тук Кънчев намери благоприятен случай да разкаже на Белковски и Бочев по-обширно целта и значението на тяхното дохождане в Троян, за задачата и неизбежността от една всеобща революция, насочена против Отоманската империя, за последиците от нея и пр. След това той направи нужната според програмата му скица на града и обкръжаващите го местности, махали (колиби) и села. И когато слънцето се затули зад хоризонта, те напуснаха върха и заслизаха надолу в приятелски разговори за бъдещето въстание. Кънчев и Бочев отидоха в хана, а Белковски се прибра в училището.

Тримата политически апостоли, за да не бъдат подозрени от властта, още с пристигането и влизането си в кафенето започнаха да странят един от друг, като че нямаха нищо общо по между си. Па и самото им облекло ги представяше като хора от различни съсловия.

Докато Ан. Кънчев взимаше на Турлата топографски сведения за Троян и неговата околност, търговецът на добитък обикаляше нагоре-надолу, уж да пита за едър добитък, а търговецът на шаяци се отдели на уединено място с притежателя на хана, Васил Спасов, и след като го закле в револвера и студената си кама, че ще държи в тайна всичко, каквото ще му открие, извести го, че той не е никакъв търговец, а тайният политически апостол и организатор на частни революционни комитети Васил Левски Дяконът от Карлово; съобщи му също, че

той е упълномощен от Централния революционен комитет да подготви народа за всеобща революция и да организира местни революционни комитети; накрай той му разкри целта и значението на тези комитети.

Подир малко време, по препоръка на Васил Спасов, Левски се срещна поотделно с Иван Марков и Пенчо Х., Василев и по същия начин ги посвети в патриотическата идея и в целта на своето идване в Троян. А когато Васил Бочев се върна от Турлата, Ангел Кънчев го запозна с Левски; след смрачаване Апостолът се срещна и с главния учител Ил. П. Белковски, с когото се познаваше от по-рано. Васил Спасов извести съседа си Димитър Х. Василев за задачата на тримата апостоли, а той пък извести братовчеда си Васил Д. Попов.

Вечерта около $1^1/_2$ часа по турски, тримата апостоли тайнствено, уж при затворени врати, беседваха във Василевото кафене с няколко от новопоканените троянски патриоти. Разговорът се въртеше все по народните работи. В това време вратата се отвори и нощната стража, начело с Осман чавуш и 5-6 заптиета, се вмъкнаха в кафенето. Разговорът се прекъсна. Местните граждани сбъркаха конците, тримата апостоли обаче запазиха хладнокръвие. След обичайните поздрави, Осман чавуш хвърли изпитателен поглед към чужденците и запита:

– Какви са тия хора, Васил чорбаджи?

– Негова милост е търговец на шаяци, негова милост – търговец на добитък, а тоя е даскал, търси място да се представи, – смутолеви на бързо ханджията.

– Е, добре, добре.

– От четири-пет конака път сме дошле за стока, ама напразно сме бъхтали пътя. Много се е дигнала пияцата, – допълни търговецът на шаяк.

– Е, такова нещо е търговията, – каза Осман чавуш и седна на миндерлика, а след него насядаха всички заптиета.

Левски поръча кафе на неочакваните гости, които след това си отидоха, като му благодариха за кафето и пожелаха добра печалба.

След малко тримата апостоли, заедно с придружаващите ги граждани, седяха на вечеря в горния етаж на хана. Сега Левски свободно отвори огнените си уста и обстоятелствено им разкри целите на народното дело.

Той им обясни как и от кого е запалена първата искра за народното освобождение от петвековното турско иго; яви им, че българските патриоти, в сърцата на които най-силно е вкоренена тая идея, не намират друг изход за нашето освобождение, освен в една всеобща революция и затова са основали централния революционен български комитет с два отдела – първият в Букурещ, а вторият в Ловеч; тоя комитет е упълномощил лица да ходят от град на град и от село в село да проповядват светата народна идея и да организират местни революционни комитети, между които лица са и те, за която цел са снабдени с пълномощни писма. Съобщи им, че те са обиколили по-голяма част от българското отечество, като навсякъде са организирали частни революционни комитети и че навред са били най-горещо приемани и изпращани, че за по-доброто уреждане и правилно функциониране на тия комитети, централният комитет е съставил уставопроект (нареда) на работниците за освобождението на българския народ, който те разнасят по местните комитети да си снемат преписи от него и да си дадат мнението по съдържанието му и, след като се приеме от едно общо събрание, тогава ще се напечати и изпрати до всичките частни революционни комитети за ръководство и точно изпълнение. Между другото съобщи им и това, че той никого не е принуждавал, нито пък ще принуждава някого да бъде негов последовател; че той не иска никой да се повежда сляпо в народното дело – дело най-съдбоносно и най-важно. Затова той допълни, че който е българин, в жилите на когото тече чиста българска кръв и който е осъзнал вече вопиющата нужда – да се отхвърли тежкото турско иго, нека сам да каже, че приема да бъде последовател на българските патриоти и че е готов с пушка в ръка да защити своите си народни права и се провикне: „Ние искаме или народна свобода или юнашка смърт". „Защото", каза Левски, „принципът на тайното българско привременно правителство е свобода или смърт". Накрай Апостолът съобщи, как ще се постъпва с ония антипатриоти, които биха дръзнали да попречат на народното дело".[227]

На това събрание Апостолът полага основите на революционната организация в Троян. Първите членове

на местния комитет са: Васил Спасов, Васил Бочев, Иван Марков, Димитър Х. Василев, Пенчо Х. Василев, Васил Х. Калчев, Илия П. Белковски, Димитър П. Попов и син му Васил Д. Попов. В късо време числото на членовете нараства на около 30 души.

Още същата нощ троянци снемат препис от проектоустава, Апостолът им оставя брошурата „Български глас" и в тъмни зори, придружен от двамата си помощници, поема пътя през Балкана за Карлово.

Счетохме за необходимо да предадем почти изцяло твърде дългия разказ на М. Ив. Марковски, защото несъмнено от него лъха голяма убедителност. Тоя скромен мемоарист стои най-близко до духа на миналото, което разкрива правдиво и вярно. Това негово качество се дължи не толкоз на способността му да разказва, колкото на реалността на спомените, които той възпроизвежда, както и на голямата грижливост, с която е проучил и събрал още на времето тия спомени на своите съграждани. Друга съществена особеност на тези спомени е тяхното богатство в подробностите. Но независимо от тия им качества, спомените на троянци са почти единствени, които най-непосредствено разкриват работата на Апостола при изграждане на революционната мрежа в страната. Ние не познаваме спомени, които тъй подробно да предават думите на Апостола в едно организационно събрание и тъй правдиво да разкриват потока на неговата мисъл и живата сила на неговата реч. Колко безпомощни и общи са твърденията на съвременниците му, когато описват някое събрание или разказват историята на някой новосъздаден комитет! Човек би казал, че тия хора са неспособни за едно по-дълбоко наблюдение, или пък, заслепени от обаянието на личността му, са останали глухи за неговата реч. В това отношение спомените на М. Ив. Марковски са едно щастливо изключение.

Най-сетне тези спомени, единствени почти, разкриват най-пълно един момент от съвместната обиколка на Апостола с Ангел Кънчев и Димитър Общи. На Кънчева Апостолът възлага и една по-специална задача: да изучи положението на градовете и проходите, да снеме скици на важни стратегически места и да изработи планове, необходими за бъдещите военни действия.[228]

И тези спомени обаче имат своето слабо място. Нам се вижда необяснимо, защо Апостолът, който още през 1869 год. посещава Троян, а сигурно и по-късно е ходил в града, едва сега основава местен комитет и то от хора непосветени до това време в народното дело, въвежда ги веднага в живота на организацията, та дори им дава да снемат и препис от уставопроекта. За да се реши Апостолът на една такава стъпка, той сигурно ще е разчитал на доверени хора, които е познавал от порано. А че мнозина троянци, които сега са били посветени в делото на комитета, за пръв път се видели Апостола, в това няма нищо чудно, но че той е имал от порано свои близки хора в града, това е повече от вероятно. И сигурно с тяхното съдействие сега той слага основите на революционната организация в Троян. Разбира се, това не са могли да знаят всички членове, които сега влизат в комитета. И затова ние смятаме, че Марковски е засилил все пак романтичния елемент в разказа, а е забравил да ни посочи, с кого се е срещал Апостолът в по-раншните си посещения на Троян. Мемоаристът сякаш иска да ни порази с обстоятелството, че освен Белковски никой от троянските революционери до това време не познава Апостола. Нещо, което мъчно можем да допуснем, защото преди да образува местния комитет, Апостолът посещава Троян и все ще е имал един двама доверени или познати хора, със съдействието на които сега полага началото на революционната организация в града.

По същия начин Апостолът действува и в родното място на А. Кънчев. Сведенията за това посещение на Трявна, които дължим на Христо Даскалов, са вторите по-подробни данни за обиколката на тримата апостоли. „В 1871 год. бях учител в Трявна," започва своите спомени Хр. Даскалов. „По събора, който става у нас от 8 ноември и се продължава почти до края на същия месец, посетиха градеца ни г. г. Васил Левски и Ангелчо Кънчев. Аз бях лично познат с Левски още от 1867 год. (Апостолът посещава два пъти Трявна до 1871 год., н. б.), а с А. Кънчев като съграждани се знаехме много по-рано. Двамата тия апостоли бяха посетили Трявна да организират местен революционен комитет. Освен това апостолите поискаха да им се даде и па-

рична помощ за централния комитет. Но отде да се вземат пари? Организация нямаме: ний-познатите на Левски, бяхме бедни, пари се на мярват у по-богатите, но от тях трябваше да се крие защо ни са пари. Левски поиска списък на по-богатите, чорбаджиите в Трявна и ми каза, че той сам ще се яви пред тях и ще им иска пари за целта. Това ни изплаши твърде много. Реши се да се свикат по-събудените граждани на едно общо събрание, на което ще дойде Левски и разясни значението на делото. Где да се съберем? Приятелите посочиха моята къща, като най-голяма и удобна. Аз склоних, при всичко че много се боях за последствията.

На 11 ноември вечерта приготвих вечеря за Левски и Ангела и, за да скрия от жена си целта на събранието, казах, че ще имаме двама гости–търновчани, с които ще играем нощес на „префа", по която причина след вечеря ще дойдат и някои мои другари тревненци: даскал Кънчо Кесаров, Георги Тодоров, Тодор Н. Бояжиолу, Тотьо Х. Икономов, Цаньо Захариев и др.[229] За вечеря дойде само Левски; Ангел Кънчев бе отишел при роднините си на гости. След вечеря един по един дойдоха речените по-горе мои роднини и приятели. Дойде и А. Кънчев. Събрахме се около 20 человека. Оттеглихме се в друга стая и там започнахме разговорите. Левски ни чете разни писма от воеводите (!), от Каравелов (!), из Женева (!) и ни разправи как трябва и ние тук да си основем частен р. комитет, да имаме каса за всеки случай. Ан. Кънчев ни даде устава на Ц. р. к. да го препишем и пак да му го повърнем, като дадем и мнение за някои членове. В края на краищата Левски заяви, че в първо време са необходими пари... Каде 2 часа сл. полунощ събранието се разпусна. Всички присъствуващи обещаха да дадат кой каквото може, само че сега не носят със себе си, а на сутринта. Възложиха на мене да отида при всекиго и да събера парите. Левски остана да спи у дома. Когато останахме насаме, той ми говори, че във всичките градове ще има комитети, че учителите първи трябва да застанат на чело. Да прикрием комитета тук под булото на читалище. Сутринта Левски излезе из града. Аз обиколих приятелите и събрах заедно с моята помощ всичко 500 гроша, които дадох на Левски срещу кочанна квитанция.

„Нашите хора", продължава своя разказ Хр. Даскалов, „даваха наистина пари и обещаваха, че ще основат комитет, но това го правеха от страх, а не от съзнание и добра воля. Левски беше ходил сам в къщата на един тревненски чорбаджия (Кънчо Генков), открил му мисията си и го поканил да даде помощ. Чорбаджията нямало що да прави и дал 200 гроша срещу редовна разписка. По-младите, като по-буйни, искахме да съставим комитет тайно и да почнем да работим, като съберем пари, но ние нямахме пари, пък бяхме и малцина; трябваше да вземат участие и се запишат повече хора, за да се съберат и повече вноски. Трябваше да се изнамери средство, за да се маскира същинската цел на дружеството.

Левски и Ан. Кънчев си заминаха на втория ден, а ние си останахме пак с апатията."[230]

По-късно тревненци основали читалище „Трудолюбие", като в една точка от устава му предвидили между другите цели „да се грижи и подпомага и други народополезни работи".

От искрения разказ на Христо Даскалов се вижда, че в Трявна комитетът не е могъл да пусне дълбоко своите корени. И тука както и в Троян, Апостолът запознава Кънчев с бъдещата му работа, като действува с изпитаните похвати на велик организатор, които вече добре познаваме. Заедно със своите помощници той обикаля не само стари и уредени вече комитети, но полага основите и на нови революционни ядра, като по този начин въвежда по-непосредствено първите си сътрудници в работата им на революционни организатори. В своите спомени обаче Христо Даскалов не говори нищо за Димитър Общи. Той дори не го споменава. Сигурно не само в Трявна Апостолът го държи на страна. Очевидно, и през тази обиколка той не му се доверява и продължава да го изпитва.

Последни сведения за тая обиколка намираме в спомените на Христо Иванов. Той описва посещението на Лясковец.[231] „И въ гр. Лесковицъ 1871 г. у Марина Станчевъ въ кѫщата доде В. Ив. Левски, Димитъръ Общи, Ангелъ Кънчевъ носящи ракописния законъ за комитетите, които да сѫ водятъ по него за удобреніе отъ

Чястните комитети като допълнение, или изменение отъ параграфите на закона.

Събранието (се) състоеши отъ горните трима, Маринъ Станчовъ, Маринъ Цонзоровъ, Петаръ Киорчевъ учитель, Петъръ Караминчевъ учитель, Димо Х. Валчевъ и още единъ старъ човекъ, народни хора – Христо Ив. Книговезеца, Юрданъ Юрдановъ отъ В. Търново и двамата, и Христо Брусевъ, учитель, който се уплаши, чи побегна. При многото разисковани и припирни, сѫ пригледа закона, по параграфъ наредъ и са одобри, като са добави нѣщо по полицията и подире си разотидохме, ни си додохми презъ ноща въ Търнову (в) дъжда и мъглата".[232]

В началото на втората половина от ноември, както се вижда от спомените на Хр. Даскалов, обиколката е приключена. Апостолът заедно със своите помощници се завръща в Ловеч. „Ангел и аз слязохме в един хан, а Дяконът отиде пак в тайната къща",[233] съобщава Д. Общи на съда. Тоя словоохотлив бунтар се завръща в революционната столица с порастнало недоволство от Апостола. Като причина на това си недоволство той сочи обстоятелството, че в никое от селищата, които посетили, той не присъствувал на свиканите събрания. И Ангел Кънчев, който присъствувал само на някои събрания, бил недоволен, според Общи, та още из пътя казал на Апостола: „Ти ни водиш като слуги, не ни съобщаваш нищо; ние с Димитра или да си заминем отсреща, или да обикаляме поотделно".[234]

В Ловеч, пак според показанията на Общи, двамата с Кънчев дали свободен израз на своето недоволство. Тук след тяхното завръщане се състояло голямо събрание, за което Кънчев с писмо бил извикал Ан. п. Хинов да присъствува и той. „Събранието ни попита: „Какво направихте в обиколените от вас места, как вървят работите?" разказва Общи на съда. „Ангел отговори: „До сега аз нищо не разбрах. Дяконът ни води като слуги; или да обикаляме поотделно, или ние с Димитра да си заминем отсреща".[235] Още тук в съда обаче Анастас поп Хинов опровергава последното твърдение на Общи. Не Кънчев бил недоволен, а Д. Общи, който според Хинов се обърнал към събранието с тези думи: „Стана толкова време откато обикаляме заедно с Дякона,

ние не сме негови слуги, нас са ни изпратили да вършим работа. Ако се обикаля така заедно и след 50 години не ще можем да свършим работа. Всеки трябва да работи и обикаля поотделно. Ако той е видял у нас някакво зло или предателство към комитета, нека каже, ние ще си дадем оставките и ще отидем при ония, които са ни изпратили".

После ние попитахме Дякона: „Видял ли си от него нещо лошо?" Той отговори: „В действителност лошо не съм видял, но няма разрешение да обикаляме поотделно, те ще обикалят заедно с мене".[236]

Тогава комитетът в Ловеч решил, дори отвън да не позволят, той сам ще разреши да обикалят поотделно. „Събранието", продължава отново Общи, „каза: „Ние ще ви изпратим по отделно". И решиха за мене да обикалям от Ловеч до София, Ангел – Дунавското крайбрежие, а Дяконът – да остане в Ловеч." Това твърдение обаче не отговаря на действителността. Събранието не се противопоставя на волята на Апостола. Сам Общи по-нататък признава, че след като обикаляли с Апостола Тетевенско, Орханийско и София, се завърнали в началото на новата година и сега „вече ми разрешиха да обикалям самичек".[237] В своя бележник Апостолът е записал грижливо тая дата: „1872 Јян. 12 – опредѣлява се Д. Общій да обикаля мѣстата по (заличено, н. б.) и околностите имъ, за всичко по налогатъ имъ отъ законатъ (Ц. Ко.) да носи смѣтка отъ врѣме на врѣме, по предначъртанитему за горнитѣ мѣста работа: де какво става и зима и дава, изпраща са съ гр. 282".[238] Десет дена по-късно, на 22 януари, и Ангел Кънчев „съ припоржка от Ц. К," се изпраща „за Разградъ и около да състави Ч. К."[239]

Спряхме се по-подробно върху съдебните показания на Общи, защото те са единствените сведения, които имаме от него за първите му стъпки в революционното дело. Не бива обаче да изпускаме из пред вид обстоятелството, че те са признания пред съд, където истината не всякога е задължителна. При това те са разкрития на подсъдим, чиято единствена цел е да избегне смъртта, която простираше вече костеливите си ръце към него И най-сетне не бива да се забравя, че тия признания бяха направени на 12 декември 1872 год.,

т. е. почти непосредствено след ония драматични събития, които потвърдиха правотата на Апостоловото становище и доказаха престъпното лекомислие на неговия помощник.

Че Апостолът не се доверява изведнаж на Д. Общи, това знаем от самия него. Но че пред съда Общи е подсилил недоволството си от недоверието на Апостола, това е съвсем естествено. Чужд на всяка скромност, незапознат още нито с условията, при които трябва да работи, нито с постигнатото до това време от революционното дело, Общи не чувствува нужда от стаж, а с лекомислена самонадеяност иска още в самото начало пълно доверие и независимост в работата си на организатор. Със своята ограниченост той не може да схване, че неговото държане внася смущение в революционната дисциплина и отваря пътя на неподчинение и разединение.

Що се отнася до сведенията му за държането на Ангел Кънчев от това време, както видяхме, Ан. п. Хинов ги опроверга още в съда. Хинов, който дава своите показания девет дена по-рано от Общи, твърди, че Ан. Кънчев въобще не е присъствувал на събранието в Ловеч, понеже бил заминал за Русе: „Ангел беше отишел в Русе, аз не можах да го намеря, намерих Дякона и Димитра".[240]

Според Общи Ан. п. Хинов бил извикан в Ловеч от Ангел Кънчев. Същото разправя и Хинов на съда, но той не обяснява, защо Кънчев, като го е извикал да дойде с писмо, не го дочаква, а заминава по-рано. Ние не можем да се доверим на това твърдение на Хинова. Какво представлява той в организацията и защо ще го вика Кънчев в Ловеч? Но ако все пак Кънчев е изпратил това писмо, по всяка вероятност той го е писал по поръка на Апостола, който искаше да се обясни направо със своя посредник от Плевен. Това, разбира се, Хинов или не го знае, или го премълчава в съда. По тая именно причина се добива впечатление, че Кънчев вика нарочно Хинова в Ловеч, за да противодействуват и тримата заедно на Апостола, когато в същност Ан. Кънчев, комуто Хинов не е нужен, напуска града, без да го дочака.

Необяснима е наистина тази спекула с името, па и с паметта на Кънчева. Нямаме никакви данни, които биха ни позволили да го подозираме, че с някои свои действия той е дал повод на Общи или на Хинов да разчитат на него. Желанието на Д. Общи да изтъкне Кънчева като по-близко стоящ до него и да го направи свой съюзник, е по-скоро някакво недоразумение. Преди да отиде в съда и Хинов беше жертва на същото недоразумение, което е твърде обяснимо, като имаме пред вид духовната му близост с Общи.

Действителността опровергава и двамата. През лятото на следната година сам Апостолът, в известното свое писмо до Хинова от 25 август, брани най-решително името и паметта на Кънчева. Тоя документ, който разкрива истинските отношения между двамата апостоли, показва същевременно и какво място бе заел Ангел Кънчева в съзнанието на Апостола. „Навождашми А. Покойній", отговаря Апостолът на Хинова в това писмо, „когото познавамъ за чисть чіовѣкъ и работникъ, а ти го учернювашъ като доказвашъ фактично чи ако той би билъ живъ щяло сичкото да излѣзе на яве ... тукъ падашъ въ отговорность да оміешъ лицето на Покойниятъ съ истинната, когото мислихме че ни държеше кривото ни менута въ себѣ си, комуто далъ бяхъ и упълномощіе отъ дето ма викаха, да каже всичко щото знае, и отъ като са завьрнѫ, нѣма за много и почина, да мо е лѣка прьсть, защото, очевидно е вече тукъ, че не е ималъ скрито всебѣси нищо".[241]

И действително, няколко дена след завръщането им от общата обиколка в Ловеч, Кънчев се стяга наново за път. Доверието на Апостола към него е толкова голямо, че към края на ноември той, вместо да отиде сам, изпраща Кънчева с нарочна мисия при Каравелова в Букурещ.

На 25 ноември той пише на Теофан Райнов в Гюргево: „Намѣсто писмо ето Ви А. К. нашъ Братъ и работникъ, съ упълномощно писмо за тамь за работа, каквото сме, ще Ви каже, дайте му и Вашите белѣжки, какво мислите и какво работите".[242].

На същата дата в своя бележник Апостолът записва сумата 235 гроша, която взима от Кънчева в Ловеч „коги да отиде въ Влашко".[243] Преди да замине за

Румъния, Ан. Кънчев се отчита като касиер на тяхната съвместна обиколка.

Все по това време централният комитет в Ловеч отправя следното писмо до Д. Хр. Попов: „Ц. К, Вы избыра, заедно съ А. К. да отидете при Л. К. въ Бук (урещ). Ако имате врѣме пригответе ся, че когато Ви ся телеграфира отъ Гюргево да тръгнете, та заедно да отидете съ А. К. това ще бѫде отъ днесъ послѣ 5 дни. На А. К. ся дадохѫ потрѣбны-ты забѣлежкы, какво да говорите. И всичко каквото говорите ще искате от него писменно, за да поднесете тукъ".[244]

Това писмо не е излязло от ръката на Апостола, но по всичко личи, че то е диктувано от него. Отправено от името на централния комитет, то носи неговия печат и има поискоро характер на пълномощно. От добавката към него узнаваме, че са били изпратени още шест писма, между които едно от Апостола до Каравелов и друго препоръчително писмо за Ан. Кънчев, без което „неможе да говори ничто". Пред съда всезнаюшият Общи твърди, че „отсреща са поискали Ангела" и затова „го изпратиха там".[245]

Централният комитет в Ловеч изпраща Кънчева във Влашко „съ упълномощно писмо ... за работа", той ще каже и „какво сме", па и вие, бележи Апостолът на Теофан Райнов, ще кажете „какво мислите и какво работите". На Кънчева той дава „упълномощіе", за „да каже всичкото щото знае" там, „отъ дето ма викаха". Твърде ясно Апостолът разкрива мисията, която възлага на своя пратеник. Той ще даде отчет за всичко, което е извършено досега за изграждане на комитетската организация и за революционната подготовка на народа. Но същевременно той ще види какво мислят и какво работят отвъд Дунава. Целта на Апостола е да се приближат гледищата и да се приобщи по-тясно революционната емиграция към делото на комитета. Той полага нови грижи, за да не се прекъснат съвсем връзките между двата централни комитета и да се заякчи единството в работата на дейците отвъд и отсам Дунава. Затова заедно с Ан. Кънчев той уѣлномощава като втори пратеник Данаил Хр. Попов, който още отначало е в течение на работата му. И двамата той изпраща при Любен Каравелов, който стои на чело на Централния ко-

митет в Букурещ, когото Апостолът цени и чиито усилия смята необходими за делото на комитета.

Най-сетне твърде е възможно Апостолът да е натоварил Кънчева да обсъди заедно с Каравелова и въпроса за одобрението на проектоустава в едно общо събрание, като на първо време установят предварителните условия, необходими за свикване на това събрание.

Под писмото обаче за Данаил Хр. Попов намираме следната забележка, направена с ръката на Апостола: „За Д. Хр. Поповъ въ Т. М. неизпратено по причина на карантината". Заедно с него не са били изпратени и другите шест писма, за които говорихме по-горе. Но не само писмата до Данаил Хр. Попов не са били изпратени. Мисията на Ан. Кънчев е била изобщо осуетена поради това непредвидено обстоятелство. „Мнѣнiето Ви", пише Ив. Драсов на Данаил Хр. Попов от 14 декември 1871 год., „да отиде А. К. при К. В. на пълно сподѣлямы, и прѣди 20 дни го бѣхмы пратили упълномощенъ сѫщо и писмо имаше до разны лица, нъ мишкѫ-тѫ каквото мисли по нѣкогашъ котка-та го разваля тъй и то ся развали и А. К. ся варна безъ да може да отиде тамъ, сѫщо и писмата до Васъ ниможихѫ да дойдѫть по причинѫ на карантинѫ-тѫ".[246]

Цялото движение по Дунава е било спряно. Съобщенията между двата бряга на реката са били напълно преустановени. „Мнозина хорица", съобщава Данаил Хр. Попов, „измрѣха по пѫтищата Тадява, защото не пріемаха на друга скеля, Освѣнъ който иска да мине отсрѣща, трябва да отиде въ Русе да прави 11 дене карантина без друго".[247] Карантината е била вдигната, според Д. Хр. Попов, едва на 9 декември.

Като не успява да отиде във Влашко, Ангел Кънчев се завръща в Ловеч. В това време Апостолът, придружен от Д. Общи, обикаля комитетите в Северна България и София.[248] Обиколката трае до края на годината. От Ловеч двамата апостоли отиват в Сопот (Ловчанско) и през Лесура (Врачанско) (!)[249] пристигат в Тетевен. Оттука отиват в Гложене, откъдето, придружени от Васил Йонков, посещават Извор, Видраре, Джурово, Етрополе, Правец, Орхание. От Орхание В. Йонков се връща, а Апостолът и Д. Общи отиват в София, където отсядат в Хаджи Мановия хан.[250]

Пред съда Д. Общи твърди, че през тая обиколка участвувал в събранията само на следните селища: Извор, Видраре, Джурово, Правец и Орхание. В София Апостолът му обещал, че ще го извика да присъствува на събранието в дома на Трайкович, но дошел пратеник, който го известил, че местният комитет му няма доверие. Затова и той не присъствувал на събранието. След четиридневен престой в бъдещата столица на България при него дошел калугерът Генадий и му казал да отиде на Лучовия хан в с. Враждебна: „Дяконът ще дойде с мене в манастиря, чакай го там, докото дойде". Не след дълго време Апостолът дошел във Враждебна, където намерил Общи. Двамата поемат сега обратния път и отиват заедно в Тетевен. Тук Апостолът получава известие да смени дорестия кон с бяло на задните крака: с него „да не влиза в Ловечъ и Плевен".[251] До Гложене обаче отиват със същия кон. Тук Апостолът дал коня на Д. Общи да го отведе в Драгалевския манастир. В своя бележник Апостолът е записал разхода, направен по този случай от Д. Общи, без да означи мястото, където се разделя със своя помощник: „на Димитра кога да върниши хататъ въ София – 126".[252] Общи отвежда коня в Драгалевския манастир, обаче Генадий се уплашил и отказал да го приеме, защото властта в София щяла да го изпрати на заточение. Тогава Общи се връща обратно в Тетевен, където оставя коня, купува друг и се завръща в Ловеч.[253]

В това време Апостолът сам отива в Панега. По Коледа той е в Червен бряг, където стои два дена. Оттука през Телиш той се отправя за Плевен. „В неделя вечерта пристигна в града ни гос. в. л. самичек",[254] известява Анастас поп Хинов брата си с писмо от 28 декември същата година. Още по пътя Апостолът прочита в „Свобода" съобщението на Каравелова, с което го моли да се яви при него в Букурещ. Изненадан от това неблагоразумие на Каравелова, той още на другия ден след пристигането си в Плевен, на 28 декември, пише на Данаил Хр. Попов: „Пишете на Каравѣлова, мола гу послѣдній пѫть Братски, да ни ма вика вѣче чрѣзъ вѣстникатси, защото ще повѣрувамъ на някой Си на думити като ми казватъ: Брате Львскій! безъ да са усетишъ Каравеловъ ще та придаде! ето какво: въ 20-й

брой въ „Свобода“ дето бѣше писалъ за мене и ма викаше да са срещнимъ въ Букурещ! произведе тайна буна пакъ между турците, и Българи шпиони, съ приоблечени Български дрѣхи, диратъ, запитватъ, запиратъ по конаците, по хановете, и даватъ заповѣди по сичкитѣ ханове така: щомь доди чіовѣкъ среденъ бой, или билъ височакъ, руси мустачки, съ дрѣхи било шяроки, тесни или офицерски, може и съ просяшки! тосъ чясъ да додите да сторите хаберъ на конакатъ!!!...

Тоѫ денъ когато прочитахъ іоще вѣстникатъ, и привтасаха отъ нѣколко мѣста извѣстія, съ нарочно хора, за да зиматъ мѣрки, въ сѫщото време на пратеници имъ, казахъ, кой е причината на това зло! за което прибавихъ, че редакторътъ ніе мислилъ чи ще произведе съ това зле, затова наповнете му ако има нящо тайно да ми пиши презъ Васъ, пѫкъ Вій му дайте клѣтва какво нѣма да му распечятвате писмото“.[255]

Очевидно, обстоятелствата на неговата дейност се бяха влошили. Не бе само предателската мълва, която обърна внимание на полицейската власт. Призракът на революцията, невидим и могъщ, дебнеше навсякъде и вся ужас и страх. В жаждата си за свобода сега целият народ бе турнал ръка на меча. Властта вилнееше, безсилна да се справи с тоя многоброен и опасен враг. Сам Апостолът, чиято рожба бе тоя страшен призрак, беше станал вече „джин гиби“, кошмарът на турските управници. Мълвата го превърна в страхотно видение, чиято сянка надвисна злокобно над империята. Властта искаше да го сразі на всяка цена. И тя хвърляше неуморно мрежата си върху неговия подвиг. Но той, раздрусал могъщата империя на султаните, беше неуловим.

На 31 декември 1871 год. Апостолът препоръчва на Д. Хр. Попов приносящия на писмото му младеж, който „ми са забеляза, какво за напредъ да бѫде нашъ, чякъ до смърть“, а сега желае да постъпи във военното училище на Одеса „и за напредъ да бѫде готовъ свършенъ войникъ“.

В същото това писмо, изпратено от Плевен, като упреква Данаил Хр. Попов, че се е подал на някои интриги, Апостолът подчертава неизменната последователност на своите действия и високото съзнание за отговорност,

което има пред бъдещето. „Получихъ писмото Ви до Г-да М-рж, (Муратогларъ – ловчанския комитет, н. б.) въ Плевевъ и немахъ време да Ви отговора за неразбранните Ви, които стѣ така купили, така ги и пишите? забележка: вчера каквото сме говорили, и писали, тряба и днесъ да го имаме предъ очи, да ни ни са смеятъ хората въ работите утри!! асъ ще докажѫ, чи до днесъ каквото сѫмъ работилъ нямамъ погрѣшка въ нищо. Писмата ми са у васъ, и писмата Ви са у насъ!... и пакъ ще Ви пишѫ, нъ за сега Бързамъ".[256]

Новата година заварва Апостола в Плевен.[257]

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА

ОБЩОТО СЪБРАНИЕ В БУКУРЕЩ

I.

Общото събрание на представителите на частните комитети в България и чужбина е несъмнено едно от най-значителните събития в живота на революционното движение. Развитието на освободителното дело наложи съвсем естествено необходимостта от това събрание, което трябваше да разреши идейни и организационни въпроси, да направи равносметка на постигнатото до тоя момент, да начертае пътя, който трябваше да следва революционното движение занапред и да осъществи пълно единство сред дейците. Като прие и изработи в окончателен вид политическата програма на Българския централен революционен комитет, общото събрание в Букурещ очерта ясно и категорично пътя на революционното дело и изнесе исканията и лозунгите на българското освободително движение. А като разгледа и одобри устава, изработен по-рано от Апостола, събранието разреши важни организационни въпроси: отстрани неестествената двойственост в организацията, създадена от съществуването на два централни комитета – в Букурещ и Ловеч, определи мястото, правата и длъжностите на всеки член от организацията, изясни отношенията между вътрешните дейци и емиграцията и „узакони двете помощни организационни единици, които бяха доказали необходимостта от съществуването си – тайната поща и тайната полиция".[1]

Това събрание се желаеше еднакво от дейците отсам и оттатък Дунава. Обаче идеята за едно общо събрание принадлежи на Апостола, който най-ясно съзнаваше необходимостта от него. Въпросът бе повдигнат за пръв път от неколцина дейци във Влашко, главно от Плоещ, привърженици на бившия Таен централен комитет, които водеха борба с Каравелова. Те обвиняваха Апостола, че се бил поддал на Каравелова и се водел от него. На 20 юни 1871 год. Апостолът им отговори „подробно и обосновано на всички обвинения, като пре-

хвърли вината на тях и техните неразбории".[2] В това писмо, върху което ние се спряхме подробно в предходната глава, Апостолът разкри между другото и намерението си да свика общо събрание в България, като едновременно съобщаваше, че подготовката за това събрание била вече започнала. „Искате вія тамъ да са сабиремъ и да видимъ по кои(то) пѫть, та да вървимъ всички наедно; и ній сме го казали, и хората на които прилича да избератъ работата, т. е. приставителите ни изъ Българско, вече имаме ги отъ нѣколко градове и села готови, а по нейде иоще ги избиратъ, има и мѣста дѣто не сме имъ иоще казали да си приготвятъ чіовѣкъ отъ всяка страна готовъ за представитель, че дѣто са повика, да доде да разглѣдва работи върху които ще бѫде упълномощенъ и да гласоподава; това туку кажи повѣчето мѣста отъ Българія и тракія сѫ готови на първо повиквание; пѫкъ за отъ Македонія, нарѣдено е да се свърши и тамъ,[3] нъ за сега до нѣкое врѣме оставяме, та са туряме въ пътъ-тъ отъ дето по напрѣдъ съ паритѣ да са здобиемъ, па тогава ще залѣгнемъ на първата си работа, и като нарѣдимъ на всѣко мѣсто, както казвамъ погорѣ, и сме вечъ готови, да са свикатъ всичкитѣ представители, дето ще повикаме и вази? и вій отъ тамъ ако бѫдете истинни патриоти, ще додите на нашето събраніе въ Българско; а де ще бѫде? то никому нѣма да бѫде извѣстно до оня день".[4]

След като изяснява намеренията си и причините, поради които се вижда принуден да отложи временно свикването на общото събрание, Апостолът спори с дейците от Плоещ за мястото на неговото свикване. Той е на мнение да свика събранието в България и затова най-решително се противопоставя на българите от Плоещ, които поддържат, че то трябва да стане във Влашко: „И така вій тамъ събрани 20 или 50 души да додемъ ній всички при васъ изъ Българско? то и да искаме не можемъ, и да можемъ не е право така?"[5] А на искането им да се свика събрание, на което от страна на вътрешната организация да присъствува само той, Апостолът се противопоставя още по-решително: „А не е ли пѫкъ иоще глупаво както са казвате вій и съдѣйственницитѣ, че намирате за добро съ нѣколко души да са сѫбирете тамкашни, дето викате и мене изъ Българско

да гласоподавамъ? чюда ви са на умоветѣ и тѫй ся чюда, като сами са бѣлежитѣ за чюдни прѣдъ всѣки яашъ члѣнъ въ Българско, на Централніятъ ни комитетъ. Бѣлѣжитѣ въ писмото си съ една дума гламаво захващание? а какво по гламово", пита ги Апостолът, „отъ това ви(е): тамъ да са събирате 20–50 нѣка и 500 души? пѫкъ изъ Българско дето ще са пролива кръвъ, викате мене единъ та да рѣшаваме работи? за сега не давамъ гласъ, защото както ви казахъ, приемами, и отговаряме по вишегласие... Както рѣчатъ повечето игроводи, така ще играемъ".[6]

Явно е, че идеята за едно общо събрание, която се заражда у Апостола още през първата половина на 1871 год., принадлежи нему. Той отлага обаче неговото свикване за по-късно време, поради крайната необходимост да се набавят час по-скоро пари за организацията.

Причините, които наложиха свикването на общо събрание, са главно три и бяха „породени от многобройните нужди на разрастналото се революционно движение в България."[7] Първата причина се дължеше на необходимостта да се постигне пълно единство всред организацията, като „се изработи една единна политическа програма", която трябваше да подведе „под един знаменател разбиранията на по-главните дейци по идейните и тактически въпроси".[7] Наистина, не съществуваше различие относно главната цел, но в „подробностите на своите идейни и тактически схващания"[9] дейците не бяха единни. Тия различия, върху които ние два пъти се спирахме до сега, разядаха емиграцията. Усилията на Апостола да постигне единство всред дейците във Влашко, където той прекара почти цяла година в спорове и убеждавания, както знаем, не доведоха до положителен резултат. И той се завърна в България, след като се сближи и свърза с Каравелова за обща работа. Споровете обаче не престанаха, и борбата „се насочи главно срещу Каравелова".[10]

Наистина, Апостолът твореше свое дело, и когато беше необходимо, подчертаваше ясно независимостта на вътрешната организация от емиграцията. Но все пак той не можа да се откъсне от нея по две причини: първо, емиграцията олицетворяваше старите революционни традиции и второ, за самата вътрешна организация нуждата

от едно задгранично представителство бе от първостепенно значение. Тя бе естествена и неизбежна. Апостолът съзнаваше повече от всички необходимостта да има на страната си единна цялата емиграция. Общото събрание му даваше една по голяма възможност да отстрани противоречията, да изглади недоразуменията, като „подведе под една обща формула идейните схващания на различните групи в организацията, което единствено би осигурило успеха на делото."[11]

Необходимостта да се отстранят различията по организационните въпроси и се постигне единство в строежа на вътрешната организация бе втората причина, която наложи свикването на общото събрание. Това единство се осъществи с приемането на уставопроекта, който занимава почти изцяло събранието в Букурещ. Наистина, Апостолът и дейците в България се ръководеха от устава и преди общото събрание, но той не бе приет с вишегласие от всички комитети и, следователно, още не бе добил пълна законна сила. Затова Апостолът го разпрати на дейците и комитетите в чужбина да дадат своето мнение по него, а сам той в общата си обиколка с Ангел Кънчев и Д. Общи взема мнението на комитетите в България. На Данаил Хр. Попов, чрез когото изпраща препис от уставопроекта за Каравелов и Д. Ценович, за да дадат своето мнение, Апостолът бележи: „Ще прибьрзовате та да ниги испратити, щото Ц. комитетъ, по вишегласіето на сичките членове, а най повѣче ще глѣда вишегласіето въ Българско, и ще го проводи да са напечята".[12] От тия няколко реда се вижда, че Апостолът отначало не е мислил да свиква обща събрание за утвърждаване на уставопроекта, а е смятал да се задоволи само с писмените мнения на комитетите, които последните е трябвало да представят върху приготвения закон на революционната организация.[13] Покъсно обаче Апостолът се убеждава в необходимостта да се разгледа и приеме уставопроекта от общото събрание на всички комитети.

Най-сетне Апостолът се чувствуваше длъжен да направи един отчет пред повечето от дейците на освободителното дело, върху това, което бе извършено досега в България, „за да чуе тяхното мнение по постигнатото и по това, което ще трябва да се постигне".[14]

„За сега“, пише Апостолът на комитетите в Лясковец и Търново, „тамъ въ Влашко отивамъ асъ, отъ стърнѫ на Ц. К. съ горните Представители, ще явимъ работите ни какъ вьрвѫтъ въ Българско и врьху това ще земемъ мнението на нашите Братія отъ тамъ послѣ това ще дамъ смѣтка предъ сичкити Представители, отъ стърнѫ на Ц. К. де и колко пѫтиса пращани наши хора, каквогіе срѣщнало, отъ де и какво са зели и дали, и какво има готово. Смѣтка, която ще са даде на секи Представитель, да я поднисе предъ очи на секи членъ на Народната работа“.[15] За да бъде картината по-пълна, и представителите ще трябва да дадат отчет за състоянието на комитетите, които представляват на събранието. „На Представителятъ Ви“, разпорежда Апостолът, „тряба да дадете слѣдующите белѣшки, съ упълномощіето така:

Братія Представители! Упълномощяваме приносящіятъ на одраното кѫсче книга, да гласоподава за насъ и едно двѣ и пр. Села съ по толкова способни юнаци да носятъ орѫжіе, между коитоса намиратъ и еди колко способни за Войводи и въ сичките тія има толкова шишинета гладки пушки, леворвери, и пр., а колко на първо повикани... (и толкова има за първо повиквание в писмото до троянци).[16] Отъ кога, и отъ кого Віе подадена най-напредъ работата, Вія как сте му пріели, и досега какви белѣжки недобори имате въ него. Кога каквото Віе било писано отъ Ц. К. ималоліе нящо недобро по Ваше мненіе.[17] ... Ще си изпратити“, пише Апостолът на карловци, „и единъ представитель за гдѣто ся повика да дава гласъ върху всичкы-ты ни народны работы, ще присѫтствувава и въ общенародніѫтѫ смѣткѫ, като: отъ гдѣ колко са е зело и гдѣ колко ся е дало и въобще въ Българско гдѣ кога ся захванѫло и какво е изработено, която смѣтка ще ся поднесе на всѣки членъ прѣдъ очи“.[18] С една дума, той иска да даде в отчета си пълна равносметка на своето дело.

След последната си обиколка в края на декември 1871 год., когато условията за едно общо събрание бяха вече назрели, Апостолът се отказа от първоначалното си намерение да свика събранието в България. Той познаваше трудностите, с които бе свързано свикването на голямо събрание отсам Дунава; познаваше мъчнотиите, които щяха да срещнат дейците от чужбина, за да дой-

дат на събрание в България. Убедил се в невъзможността да свика събранието на българска земя, Апостолът възприема мнението на дейците от Влашко и дава съгласието си, то да стане в Румъния. Но макар и да отстъпи пред действителността, Апостолът не се отказа съвсем от мисълта си за събрание и в България. „Тамъ (в Букурещ, н. б.) ще се дава мнѣніе", пише той на орханийци, „върху всичкити ни народни работи споредъ обстоятелствата и Общото положеніе въ Европа", обаче „това тяхно вишегласно мнѣніе, ще се даде тукъ въ Ц. К., а ний пѫкъ ще распратимъ (по) сичкити ч(ясни) комитети, да свикаме представителите, и по вишегласіе ще правимъ всичко".[19] Още по-ясен е Апостолът в писмото си от 30 март до комитетите в Търново и Лясковец: „Това тяхно мнѣніе (на събранието в Букурещ, н. б.) ще са принесе тукъ въ Ц. К. и по вишегласіето на сичките ч. к. ще са рѣши сѫдбата на Българскіятъ народъ, съобразно съ врѣмѣто".[20] Явно е, че за Апостола крайните решения ще се вземат не в Букурещ, а на събранието, което ще се свика в България.[21].

В началото на 1872 год. той взима решение да свика общо събрание от представителите на всички частни комитети и незабавно пристъпва към подготовката му.

През първата седмица на януари Апостолът отива до Троян и Троянския манастир. В заседанието на местния комитет той съобщава решението си да свика напролет общо събрание от представителите на всички комитети в България и Влашко. Точната дата на събранието обаче щяла да се оповести допълнително. Като главна задача на събранието, според Марко Ив. Марковски, Апостолът изтъкнал необходимостта да „вотира и приеме устава", както „и да разреши някои други от голяма важност въпроси".[22] На Богоявление той изпял „Во Иордане крещающи се тебе Господи", с което обърнал внимание на всички черковници,[23] а на 7 януари, придружен от трима троянци (с Апостола пътувал и члена на Ловчанския комитет Анастас Ц. Хитров) заминава за манастиря. Тук Апостолът намира сърдечен прием и посвещава в делото игумена хаджи Макарий и братята: иеромонах Митрофан, иеродяконите Партений и Максим и манастирския учител Христо Данов (сетне

отец Кирил). Още същия ден, след като излекувал коня си „отъ настинка и за зѫбица“,[24] се завръща в Троян.[25] След няколко дена той се прибира в Ловеч, където се застоява вече по-дълго време.[26] На 10 януари той пише на П. Хитов: „Въ отговоръ на призованіето ни да додите тук, казвате, че никаква полза неще принесете за сега. Като сте увѣрень, че е тъй, стойте си та бѫдете бари приготвени, зачто то скоро ще стане събраніе въ Влашко гдѣ-то ще ся съберѫтъ мнозина отъ работницыты ни, та какво го мислите, ще представите на събранието. А кога и гдѣ ще бѫде събраніе то ще Ви явимъ. Затова събраніе никому нѣма да явявате“.[27] С друго писмо от същата дата той известява и Филип Тотьо за проектираното събрание: „Скоро ще правимь събраніе въ Влашко, бѫдете Ви готови за да присѫтствувате. Кога и гдѣ ще бѫде ще Ви явимь, за кое-то събраніе само Вище знаете и никому нѣма да явявате“.[28] Въпросът е бил разискван и от централния комитет в Ловеч, та Иван Драсов, по повод недоволството на Каравелова, „че В. Л. въ нѣкой отношения былъ своеволствувалъ“, на същата дата (10. 1.) пише на Данаил Хр. Попов: „Всичко това е намъ непонятно, ще ся разберемъ тогава кога-то стане събранієто споредъ какъ-то мисли бай Лвски че было нуждно да стане“.[29] На 29 януари Апостолът загатва вече по-определено датата на събранието. „Подиръ 30-40 деня“, пише той на орханийци, „ще изпроводиме лицето ни Асланъ Дервишооглу съ іоще някой и други за въ Влашко, дето ще стане скупщина отъ чисто народни Българи, отъ разни мѣста, извънъ живушіи отъ Българско. Тамъ ще се дава мненіе, върху всичкити народни работи.“[30]

Макар и погълнат от мисълта за общото събрание и от грижите по неговата подготовка, Апостолът не прекъсва нито за момент организационната си работа. На 12 януари, както видяхме, той реши да възложи самостойна организаторска роля на Димитър Общи. На 16 януари той подсеща карловци да побързат и изпратят писменно мнението си върху уставопроекта: „Като направите белѣжкы на законътъ и го испратите придруженъ съ двѣ лиры турскы какъ то ся и изпратиха отъ по-многото мѣста, тогава Ц. Ком. по вишегласіето на всичкыты чястни ком. ще го напечята и распрати на

всѣкѫдѣ за да се води и управлява по него всѣкы работникъ на народното ни дѣло".[31]

В това писмо той провежда и една друга мярка: въвежда задължителна и точно установена вноска за всеки член на организацията: „Ц. Ком. налага данакъ на всѣкы членъ въдньжъ за всѣкогы: всѣкы единъ спорѣдъ състоянiето си ще даде десятъкъ-тъ си и то въ 2-таксита, (вноски, н. б.) за пьрвый-тъ трѣба вече да гледате та чтомъ Ви пишемъ да бѫде готовъ".[32] Втората вноска ще се предаде на делегата за общото събрание. Това свое решение Апостолът съобщава и на другите комитети.[33] Неговата цел е да установи повече справедливост в материалните задължения, да осигури един по-редовен и определен доход за организацията, която да може винаги да разчита на него и най-сетне да опрости самата система на събиране и отчитане на сумите. По тоя начин комитетските хора се привързваха по-здраво към делото, а организацията се освобождаваше от неудобството да разчита на случайните и произволни вноски на своите членове. Разбира се, и сега както и по-рано Апостолът разчита преди всичко на съзнанието за отговорност у хората на организацията.

Все в тия писма, в една деликатна форма, той подчертава пред комитетите необходимостта да поддържат и следят революционния орган: „Отъ много чястни ком. сѫ ни писали да имъ внасямы В. „Свобода", та и Ви ако желаете да пріемате, дайте на хората ни за стойность-тѫ на Вѣстникътъ 119 гроша за да испращамы и Вамъ".[34]

До това време Апостолът се подписва в комитетската кореспонденция с псевдонима Аслан Дервишооглу. Сега той го допълва и съобщава тая промяна на комитетите: „Лицето чрѣзъ което ще се разбиратѣ съ Ц. К. е Асланъ Дервишооглу Кѫрджѫлѫ, по напредъ забелязаното Вамъ В. Ль-скый. На сѫщото лице името ще са променява, споредъ обстоятелствата, за които ще предизвѣсти Ц. К. щомъ види чiе нужно да ся промени".[35]

В изпълнение на взетото решение относно вноските Апостолът изпраща на 17 януари Сава Младенов и Васил Йонков с окръжно писмо до Търново, Лясковец, Сливен, Железник, Пловдив, Пазарджик, Панагюрище, Копривщица и Карлово: „Дайте и земете свободно", се обръща той в това

писмо до поменатите комитети, „нъ за сичко съ бѣлежки: кой день сѫ пристигнѫли? кога сѫ излѣзли? колко разноски сѫ направили и за какво? платили ли сѫ или не платили? бѣлежкитѣ искаме въ ваша пусулка. Сѫщо и колко пари имъ давате, ще ги записвате въ особна ваша пусулка и да имъ я дадете, пѫкъ тий ще записватъ вамъ: колко сѫ зели? и щомъ си принесѫтъ смѣткитѣ въ Центр. комитетъ отъ дѣ какво сѫ земале, тогава ще Ви распратѭ, расписките отъ Цен. комитетъ срѣщу даденитѣ Ви“.[36]

На 18 януари от Ловеч той препраща до комитета в Троян заподозрян кон: „Задрьжтего или привасъ или въ манастирятъ, или въ колибити, да му са ни качувате да ходите по вънъ ... защото е подозрянъ“. Разноските около него той ще заплати, когато дойде. А за лицето, което ще закара коня в Троян, той поръчва на троянци да намерят друг кон „съ кирія“, за „да си доди въ Ловечъ“. Апостолът не изпуща случая да поиска сведения и за дейността на местния комитет. „Явете ни до кой карарсте дошле!“[37]

В други писма от това време той настоява да се работи по-бързо, за да се използува благоприятното положение, което съседите могат да създадат всеки момент, както и да се изпреварят реформените стремежи в самата Турция: „Спорѣдъ прѣпоржки-ти на изпратены-ты ни хора глѣдайте да работите по-скоро, защо-то ся усилва еничерскийтъ Тур. ком. млада Турція! а по-близо е да захващѫтъ чьрногорцьі и сьрбы съ турцы-ті бой.. Чьрногорскыты юнацы въ писмо то си ни питать: готови ли сми и въ какво? Ако сме готови да имъ назначимъ день-тъ въ който да ся почне въ едно и сѫщо врѣмя. Наший отговоръ бѣше тоя: Братія! още въ малко има да ся приготвимъ и ще Ви явимъ. Слѣдователно трѣба бързаніе, зачто-то въ много не сме приготвени, а хората като ни гледатъ, че мързеливо работимъ, нѣма да ни чякатъ. Прѣвижда ни се, и че ще ни преварятъ чьрногорциты заедно съ Сърбити, едно е само дѣто спира чьрногорцы-ты и не подаватъ още рѫкѫ да захванѫть наедно съ Срьбско-то прав(ителство), зачто-то тѣхнѫ-тѫ и нашѫ цель е една (народно-правленіе) кое-то и тѣ тайно сѫ си предначьртали, нъ какъ-то и да е нѣма да ни чакатъ за дълго врѣмя да се мѫдремъ

въ работѫ-тѫ си, и ако ся захваняше отъ коѭ-то и да е странѫ бой съ Турцы-ты, пъкъ ний ничто непригот-вени... за кое-то Ц. Комитетъ е невиненъ, зачто-то какво-то е виждалъ и чувалъ прѣдизвѣстявалъ е на всичкы час(тни) комитети. Ако ли пъкъ ни преварятъ горны-ты за които казахмы и ся захваняше бой съ Турцы-ты, и то ще е за насъ чести-тѫ случкѫ и за неиспущаніе врѣмя е. Въ такъвъ случай Ц. Ком. ще употрѣби всичкы-ты си сили поскоро да даде рѣдъ на всичкы-ты чяс(тни) ком. за Революціѭ, зачто инакъ смы изгубены во вѣкы вѣковъ!!!..."[38]

С нескривана радост той поздравява начинаещите в комитетското дело борци и бащински ги напътствува в работата им: „Радвамъ ся, че и Ви (ако и по късно) сте влѣзли въ работѫ. Братія! Възобновленіе то на нашѫ та славна (прѣди) държява, отърваніе-то ни отъ проклѣты Агаряне, за да си добые първѫ-тѫ честь и слава наше то мило отечество Българско, най-послѣ да бѫдемъ равни съ другы-ты Европейскы народы, зависи отъ нашы-ты собствени задружни силы, като е тъй, Вамъ подлѣжи да ся покажити достойны, вѣрны и неустрашимы въ всѣко отношеніе. Дързость братія и напрѣдъ!. Ваше-то съучястіе въ народно-то ни дѣло, ще остави именя-та Ви неизгладимы въ народнѫ-тѫ ни исторія... само умно работете. Трудете ся та да събирате пары! Зачто-то нужда голяма имамы. Начесто си испращайте човѣкъ до познато то Ви село и са настанявайте, споразумявайте и насърдчаите".[39]

Неговата първа и неизменна грижа е да държи буден духа на дейците, да не отслаби напрежението в работата, да подтиква, да насърдчава. Голям психолог, той винаги налучква най-верния път за въздействие. Робската неволя трябва да се отрече преди всичко в съзнанието на масите. „Вище следующето отъ насъ", пише той в края на януари до орханийци, „и дано не бѫдите вѣчъ като оногосъ, дето заровилъ талантатъ.[40] но хора!! ето: ніе ли жялно вѣчъ да бѫдимъ таквизъ! кой не знае тѣглилата на бѣдното ни отечество, и кой Българинъ вѣче не вижда живиничната си рана отъ тиранинатъ, която са въкопава отъ день на день! сѣки знае, и сѣки Българинъ вижда, нъ каквое! едному и кокалите захванала да му прояда тазъ проклета живи-

ница. и за него е (ясно, че трябва, б. р.) чясъ понапрѣдъ да умре съ пушката въ рѫка, готовъ за революция! той не иска насърченіе на думи а други, като іоще ни сяща болките на тази живиница която го е заяла съ цѣль да дояде него, чи послѣ да захване Дѣцата му, и тъй нататъкъ. Нъ щели глѣдаме ній съ страдающите на такивато хладнокръвни, и мними роболюбци, които ни жялатъ ни на Децата си! Не! не! ни чясъ! и казано е вѣче свобода чиста или смъртъ".[41]

По тоя път Апостолът не престава да втълпява всеизвестни истини, да изтъква очевидни положения, за да бъдат те осъзнати по-добре от народа и да станат неотменна част на неговата мисъл. За делото са необходими съзнателни и убедени работници: „Писалисме по сичкитѣ ч. к. и приготвилиса; казваме и Вамъ: Вище, съберетеса, кажете и на онія които казватъ чиса Българи! и желаяли да работатъ за освобожденіето Българско, нъ нямали довѣріе въ работите!... Това е и наше (мнение, б. р.) отколѣ казано: сляпо никой даса ни повежда въ работата, защото на такъвъ никога му не повѣряваме тайна".[42]

От дейците той иска вярност и постоянство в „на родната свята работа: Ній насърчяме всичкити членове и съотечественици, въ народната ни свята работа да бѫдатъ вѣрни, и постоянни въ сяко отношение къмъ цѣлтѫ, като заематъ по напредъ предъ очи и речі?-ѫтъ: по добрѣ смьрть чесна, нежели смьрть безчесна и наистина: който постоянствова до край неговото е неописана радость съ голѣмити му дарове отъ Българскіятъ народъ. И ето чясътъ е сега (ударилъ, б. р.) което да спечели сѣки (това благо за народа си, н. б.) Още като някой си: (казватъ, б. р.) ама ако умрѫ! то нія му казваме чи нѣговото имѣ, на вѣкъ остава живо, заслугата му, ще се предава на Деца, унуци и пр. Слѣдователно да са спечели този святи Даръ, и отъ Бога вѣнецъ, тряба по напредъ да се жертвува сичко па и себѣ си!".[43]

Борбата е необходима и неизбежна. Без борба няма свобода. Но свободата иска нещо повече. Необходима е пълна готовност за саможертва. Признателността на потомството е най-висшата награда на бореца за свобода. Но да се заслужи „този святи Даръ и отъ Бога вѣнецъ", трябва да се пожертвува всичко, „па и себѣ си" дори.

В името на свободата Апостолът призовава към борба и саможертва. И магията на тая проповед стресна съзнанието на масите, разпали духовете и поведе волите към подвиг и дело. Но щом светото народно дело изисква най-скъпата жертва на борeца – неговия личен живот, какво струват всички останали жертви, които трябва да се дадат пред олтара на свободата? И затова толкова по-справедливо и неудържимо е негодуването му спрямо ония, които не искат да разберат тая истина и не желаят да понесат своя дял от материални жертви, които се искат от тях. „Ако се усети отъ послѣ чи нѣкои утаи, или отрече помощѫ си ще доде врѣмѣто което е вѣчъ близо, и ще са обезчести отъ цѣлиятъ Български Народъ. – Ако сега са утарващe отъ нашиятъ ношъ! който послѣ малко ще захване да испълнява длъжностите си срѣщу опачнитѣ (мними родолюбци, които обещават за когато чак видят, б. р.) и (които) пердлагатъ сякакви извиненията като: че ушъ му било припятствовало незнамъ какво си, и неприлягало му да земе участіе, пари не дава; да не би да узнало Тур. Прав. или пѫкъ готови пари нямалъ, и тъй нататака – Натакивато за извиненіяга имъ казахме и пакъ ще кажимъ: че чисто народніятъ Българинъ, който е разбралъ, и вижда мѫките, и неволите на миліятъ ни народъ, който е усетилъ вѣче въ сърце-то си всѣкидневнити горѣщи и кървави сълзи на нашите обезчестени майки, Братія и сестри!!! отъ тиранинатъ! то за него няма страхъ няма извиненията никакви а смьртѫ му е самата утѣха и душеспасеніе. Която смьрть заслужава горѣрѣчената ни слава отъ българскіятъ народъ и вѣнецъ отъ Бога. Инакъ отъ това той не е Българинъ, не е христіенинъ, не е чіовѣкъ! Слѣдователно, нему смьрть, смьрть и смьрть“.[44]

На тая основа се оформя съзнанието за неизбежността на революционния терор, къмъ който организацията бе принудена да пристъпи след общото събрание в Букурещ.

II.

Към края на януари Апостолът установява окончателно целта и задачите на събранието.[45]

С окръжно писмо от 23 януари до частните комитети той иска най-подробни сведения, които му са не-

обходими да разкрие в един изчерпателен отчет живота, дейността и възможностите на революционната организация: „Работа-та ви за сега (изисквана) отъ Цен. ком. е: да ни дадете смѣткы съ бѣлѣжкы-ты ви отъ хора-та ни които сѫ Ви испращани смисія да Ви покажѣтъ пжть-тъ за избавленіе на поробено-то ни отечество. Белѣжкы кога и кои хора ви сѫ испращаны от Ц. К. на всяко дохожданіе съ каква мисіѣ сѫ быле и вій какъ сте ги пріели? Смѣтка: името кои кога е дошелъ, колко дена е стоялъ, каквы разноскы е направилъ – и за какво кога е платилъ – и кога не? за всичко точно, кратко и ясно – писмено ще съобщи-тѣ на Ц. Ком. Вашя смѣтка: относително съ законъ-тъ (съгласно изискванията на устава, б. р.) какъ-то въ градъ-тъ Ви тѫй сѫщо и по околны-ты села работы-тѣ ли да ся съставятъ подобны дружества и името въ кой села; принасятъ ли смѣтка за работа-та си въ Ч. Ви ком. Колко членове сте въ ч. ком. подъ нумѣра отъ 1-во, 2-ро и т. н. безъ имена, колко войводи има испитани, какви сѫ и дѣ сѫ намиратъ? Колко и какво орѫжіе има, тайни кѫщи или ханове за укриваніе на подозрѣны наши хора, было пеши или съ коніе, защото ся случва и іоще мѣста за събираніе на военый матеріялъ? Ако нѣкой поканенъ да земе участіе въ народнатѫ-тѫ ни работа, ся откаже, името ще го забѣлежите съ причины-ты, по които ся отказва. Колко черны души имате, които Ви прѣчятъ въ работѫ-тѫ, съ описаніе на физиономіята имъ и на каква сѫ работѫ. Ще ны явите колко юнацы имате готови съ оружія, които за сѣкы день да сѫ въ градъ-тъ ви, та щомъ станатъ нуждны на Ц. Ком. да ги повыка. Колко пары сте внесли въ Ц. ком. Колко коня и по заколко името кому сѫ дадены пары-ты и коньеты и срѣщу дадѣны-ты получили сте разпискы отъ Ц. Ком. и чрѣзъ кого и още отъ кой мѣсецъ и день? Колко разпискы сѫ по колко и отъ кое нумиро? За всичко писмено ще съобщы-тѣ на Ц. Ком. щомъ като ви ся пише за смѣткы...“[46]

Повечето от тия сведения, както видяхме, Апостолът нареди да се дадат едновремено с пълномощното, което всеки представител трябваше да носи със себе си и чийто образец той даде в едно свое писмо от 24 март.[47]

По тоя начин пълномощното бе и доклад за състоянието на комитета, който го издава.[47]

В края на месеца той известява орханийци и дейците от околните села, че хората от централния комитет, които се изпращат във Влашко, отиват „съ миссія да вършатъ и други работи, за които отъ послѣ ще Ви съобщимъ“. И след като изтъква необходимостта от „по вечко пари“, които трябва да внесат 10–15 дена преди отпътуването на представителите, той разкрива първоначалните си съображения относно вероятната дата за свикване на общото събрание: „Ще глѣдаме колкото е възможно поскоро да отидатъ и да се върнѫтъ, до като не ни са протръгнали Вапоритѣ (параходите, н. б.), защото применуванiето имъ понататъкъ, и на самъ е твърде опасно, па и времѣто ни не чякѫ-хѫ!!!“[49]

На 8 февруари Апостолът отива за три дена до Троян[50] и пак се завръща в Ловеч, откъдето на 20 с. м. предприема продължителна обиколка из Южна България. „Тръгвамъ“, записва той в своя бележник, „за презъ Балканатъ въ Тракія съ двама конници – на 20 фев...“[51] От Троян той отива в Карлово, на 26 е в Каратопрак (Чернозем), а на 28 февруари някъде „на кѫрѫтъ въ Тракія“, пише на комитета в Извор да извести дейците в Етрополе, Тетевен и Видраре „да бѫде приготвенъ Представителѭтъ отъ тія мѣста по единъ безъ друго, пѫкъ отъ сичкитѣ други мѣста да дадатъ припорѫчителството си тямъ (отъ сяко място упълномошно писмо когото изберѫтъ). На представителити за разноските имъ тряба да имъ дадатъ не помалко отъ 10 л. тур. и послѣ 15–20 дена ще имъ известимъ да тръгватъ“.[52]

В споменатото му вече няколко пъти писмо до търновци и лясковци той не пропуска да се спре и върху качествата, на които трябва да отговаря представителят, който ще иде „въ Влашко, тамъ дето ще стане скупщина, отъ Българи чистонародній отъ разни мѣста: изберете единъ свесенъ Представитель, който е разбралъ въ какво положеніе сме въ Българско и въобще (който е разбралъ, н. б.) духътъ на селените ни и гражданите ни къмъ цѣлта[53]... Съвѣтвайте се добрѣ за прѣдставительтъ, защото то е най-деликатната и важната работа, – да нѣма отпослѣ нѣкои да останѫтъ въ недовѣрие“,[54] пише той по-късно на троянци.

На 29 февруари Апостолът напуска Пазарджик и отива в Пловдив, където се мае три дена. От 2 до 7

март обикаля Карлово и следните села: Чарпалий (Климентиново), Чукурлий (Песнопой), Маджери (Бегунци) Амзалари (Зелениково), Алабашово (Горно Белово), Абрашлари (Брязово) и на 9 март пристига в Чирпан.[55]

Докато Апостолът обикаля южнобългарските комитети, трагичната смърт на Ангел Кънчев хвърля за момент мрачна сянка върху усилията на революционните дейци.

По-голямата част от януари Кънчев прекарва в Ловеч. „Той е бивал няколко пъти в Ловеч," бележи д-р П. Стоянов, „и е живял даже по цели месеци като търговец или даскал, който търси работа".[56] Апостолът обичал да беседва с него и двамата заедно обсъждат въпроса за общото събрание. Обаче по-конкретни данни за Кънчева от това време няма.

На 22 януари Апостолът го изпраща с организационна задача в Разград и околните градове и села. В джебния си бележник той записва подробно това събитие: „На 1872 јян. 22 съ Припоржчка отъ Ц. К. изпращаса А. К. за разградъ и около да състави Ч. К. даватму са и печятни белети които ще дава срѣщу дадените му пари отъ Ч. К.-ти и отъ други чясни лица за въ Ц. К броѭтъ на расписките комитетски е отъ пьрвій до осмій, а на чясните отъ пьрвій до двадесятій, Даватмуса и 3 печятни писма, два Бълг. гласа. и двѣ прокла."[57]

Това е първата и последна самостоятелна обиколка на А. Кънчев. На 11 февруари той е в Русе. На същата дата издава две квитанции на местния комитет: едната („Брой 2-й") срещу внесените от комитета хиляда гроша, а другата („Брой 3-й") за внесените му още две турски лири.[58] Оттук той се завръща в Ловеч, където през втората половина на месеца под негово ръководство се играе първото театрално представление в града. Представянето на „Райна княгиня" в революционната столица е едно от големите събития в живота на града по това време. Ролите са били разпределени и разучени още преди обиколката на Кънчева в Разградско и Русе. Разбира се, между изпълнителите са и първите комитетски хора: Иван Драсов играе ролята на Светослав, а Димитър Пъшков – ролята на

Сурсувул. Срещу малък наем взимат нарочно изработените костюми на Габровското училищно настоятелство, а турската власт в града с готовност набавя необходимите саби. На представлението, което Кънчев подготвил след няколко репетиции, се стичат посетители и от съседните градове. Само от Троян присъствували 15–20 души. Представителите на султана (каймакаминът и местните турски големци, които били заели първите места) с едва сдържана гримаса дочакали мълчаливо края на тая национална манифестация. Народът обаче напуснал театъра с повишен дух и укрепнала вяра в бъдещето.[59]

Левски не присъствувал на представлението. Той не можал да си позволи това удоволствие. В глухата тишина на своята самотност тоя отшелник и апостол живее по-дълбоко с мисълта, която изпълва целия му живот.

Към края на месеца, след като изпраща Апостола за Тракия, Ангел Кънчев заминава за Русе.[60] По всяка вероятност, двамата апостоли са се уговорили, Кънчев да отиде по-рано в Румъния, за да се срещне с дейците оттатък Дунава и подготви работите за свикване на общото събрание.[61]

На 5 март обаче, когато се опитва да премине Дунава, смъртта слага неочаквано край на неговия живот. Захарий Стоянов, сам непосредствен свидетел на това събитие, описва по един незабравим начин последните минути от живота му.

„Това се случи на 5 март 1872 год. Тоя ден се очакваше да пристигне от Видин новоизбраният Български екзарх Антим; по тая причина на скелята бяха излезнали всичките граждани: българи, арменци, много любопитни кадъни, от които беше побелял брегът и всичките почти евреи, защото тоя ден беше събота. В това време малкото турско параходче „Сейре", което работеше между Русчук и Гюргево, се готвеше да тръгне за последния град. Часът беше около $10^{1}/_{2}$ по турски. Натрупаната навалица около скелята отваряше път на няколко румънски офицери и дами, които идеха откъм града и отиваха на парахода; с тях заедно вървеше и Ангел Кънчев, може би нарочно, като е искал да се възползува от лъскавата им униформа, за да мине по-

свободно. Той изглеждаше така, като че малко искаше да знае, кого чакат русчушките жители и кой ще дойде.

Той премина през стражата, състояща се от няколко души арнаути, като подаде своето червено билетче на Али ефенди и наближаваше вече да влезе в парахода, когато тоя последният го спре да му иска паспорта. Ангел Кънчев започна да търси из джобовете си, но, като не намери никакъв паспорт, каза на Али ефенди, че може би го е забравил у тях или в кафенето и тръгна да отиде да го търси.

– Хайде да отидем по-напред в писалището на паспортите да видим дали действително си взел паспорт, – отговори Али ефенди и подкара напреде си Ангел Кънчева. Той се покори на грубата заповед и тръгна към писалището на паспортите, пожълтял и разтреперан.

Писалището на паспортите се намираше така също на скелята на 100-150 крачки разстояние. Присъствуващите там приятели и познайници на Ангел Кънчев не обърнаха сериозно внимание на тая случка, която се считаше като нещо обикновено с пътниците, които отиваха в турско време за Румъния.

Десет минути обаче не се изминаха, когато очите на цялата публика бяха обърнати към зданието на паспортите от грубия глас на няколко арнаути-заптии, които се деряха да викат, колкото им стига силата: „Тутун!„ (Хванете го!) До каква степен беше голямо удивлението на публиката, като видя, че лицето, подир което викаха заптиите „хванете го!“ не беше друг никой, освен Ангел Кънчев. Той бягаше, колкото му държат краката от писалището на паспортите към скелята, а Али ефенди, заедно с двама заптии, с голи саби в ръцете тичаха подире му да го гонят. Публиката, която се намираше напреде му по пътя, повечето жени, уплашени от това ненадейно произшествие, се разделяше на две колони, наляво и надясно, и отваряше свободен път на героя, който приличаше в това време на разярен лъв. Не се уплашиха обаче турските паши, които бяха насядали пред хотел „Гюлшен“ и покрай които трябваше да премине Ангел Кънчев. Щом те видяха каква е работата, скочиха на крака, кой с сабя, кой със стол в ръцете и се приготвиха да заградят пътя на приближаващата се

жертва. Примерът на пашите се последва от мнозина матрози, слуги и пр. Викове „хванете го“, „дръжте„ и „ще избяга“, „не е добър човек“, се слушаха навсякъде. Страшно смущение последва в средата на грамадната публика, която се притискаше в отстъплението си между високия бряг на Дунава.

Когато Ангел Кънчев се видя заграден от всяка страна, а именно – от дясната страна брегът на Дунава, от лявата – водата, отзаде – Али ефенди и заптиите с три голи саби, а отпреде му – пак същото, той се спря за минута и с голяма бързина извади изпод връхната си дреха един револвер, с който се обърна срещу заптиите. Тия последните, които наближаваха вече да хванат своята жертва, щом видяха, че лъсна револверът, замръзнаха на местата си, още повече, че те едва ли са очаквали да им попадне човек из русчушките улици, снабден с револвер.

Три до четири пъти цъкна с револвера си А. Кънчев подир тримата души заптии, но нито един път не можа да гръмне. Тогава той пристъпи още няколко крачки напред, тялото му затрепера като есенен лист, големите му огнени очи се задръстиха от сълзи, изгледа жално наоколо си и, след като извика с треперящ глас: „Да живее България!“ хвана с две ръце дръжката на револвера си, студеното желязо на който напъха в пресъхналото си гърло... Глухо изгърмяване, като изпод земята, се раздаде наоколо. Револверът, който не хвана против заптиите, отскочи настрана. Двете ръце, които преди малко го стискаха, яко се заловиха за космите на разбития череп, като да искаха да прекратят болезненото действие на куршума, който беше се загнездил вече в мозъка. И грациозното тяло, безчувствено и окървавено, се претъркули на земята като клас, прерязан от жетварски сърп!...“[62]

Вестта за трагичната смърт на А. Кънчев се разнася бързо из цялата страна и хвърля в тревога хората на организацията. Докато се разберат всички подробности около неговото самоубийство, мисълта за издайничество и страхът от разкрития засилват тревогата още повече.[63]

Със съзнанието на отговорен водач, Апостолът разследва случая и бърза да внесе спокойствие всред дей-

ците. Той изтъква величието на героичната смърт и укрепява вярата в близкия час на свободата. Скръбта му по загубата на падналия другар търси утеха в съзнанието, че всеки трябва да изпълни до край своя дълг. Писмото, което изпраща по тоя повод до комитета в Сливен, е знаменателно:

„Научили сте са чрѣзъ вѣстникатъ за А. К. чи са е убилъ въ Русчукъ и нищо няма намерено въ него, чіовѣкъ проводихме и разбрахме по тьнко: просто нящо! Страхѫтму е причинило да ни знай какво да прави. Остави името си безсмъртно. За честнити хора е такава смьртъ! Безъ подписката ми да ся ни повѣрявате и на печататъ. Пада въ рѫце, приработвася! Ни на вчерашніятъ работникъ, защото отъ тая проклета шпионска ордія лесно може би да са излъжи безъ да знае, ставалое, и става! За Ангеловото така искамъ да повярвамъ.

Небойте са Братія Български синове, отъ такава смърть! Защото е най-сладка, чесна, и правата смьртъ днесъ за секи Българина. Дързость! и постоянство! Врѣмето е близо, ще видимъ и Свобода".[64]

Между това Апостолът продължава своята пролетна обиколка и работата около подготовката на събранието не престава. От Чирпан, където пристига на 9 март, той отива, вероятно през Ст. Загора, в Сливен, където се мае до 15 март. Оттука неговият път води през „Хаиниту" (Гурково), където пристига на 17 март; в Казънлък е на 18 март, в Шипка – на следния ден; на 21 март е в Трявна, откъдето през Габрово (22. III.) се завръща в Ловеч.[65]

На 18 март Каравелов от името на Централния комитет разпраща до частните комитети покана за събранието, като определя точно и датата на свикването му – 20 април. „На това събрание", съобщава Каравелов в своята покана, „ще са разглѣдатъ и турятъ въ рѣдъ нѣкои отъ голѣма важность работи".[66] На 24 март Апостолът е вече изготвил точен план за срещата на комитетски избраници след като преминат Дунава. Неговата организаторска прозорливост и изключителна съобразителност се проявяват и в този случай. „Представителю!

(Заедно съ) одраното кѫсче книга, земи и белѣжките споредъ писмото (което се разпи)са за въ влашко призъ дето тіе полесно, а тряба да излезешъ (на Гюрге)

во х. Петровіятъ ханъ, и нека да ти дадатъ стая на гор (ния ка)тъ отъ дѣсна или на лѣва (страна), отъ дворатъ пригледай на всич(ки стаи н)ай на горніятъ като отъ одвънъ на вратите има ли запи(сано съ) тебеширъ главна буква Р. ако няма то влезъ въ една (стая) а запиши изъ вънъ на вратата съ тебеширъ главна буква (Р.) и като доди някой отъ одвънъ и рече: наши сме: тогава извътри (ти т)ряба да го накарашъ да ти разясни буквата Р. която значи Революція, и тогава може да бѫдите въ една стая, да са раз(хо)ждате, и приказвате за всичко, нъ ти, ни другіятъ нямате (пра)во да са питате кой отъ дее. Буквата Р. ще бѫде написана само на една стаѫ чрѣзъ (която) ще става посрящанѣето".[67]

Очевидно, Апостолът цели да пресече пътя на шпионажа, да запази представителите от случайно и несъзнателно издаване и да не допусне чужд човек на събранието.

Все тия съображения го ръководят и в последните разпореждания, които прави в края на март и първите дни на април: „Въ упълномощіето на Представителять няма да пишете, ни името му, ни отъ де иде! а за увѣреніе нему отъ де иди, и кой е, ще носи въ себѣси одраното кѫсче книга, и асъ като му ги поискамъ, той тряба да ми го даде, и като го присъединѫ съ другата му половина, ще знамъ".[68]

Името на представителя заедно с името на града или селото, които го изпращат, са написани на отделно листче „книжче", което се разрязва на две през средата на надписа. Едната половина своевременно е изпратена на Апостола, а другата, запечатена в плик, комитетът предава на представителя си. „Въ него", напомня Апостолът, „е написано неговата сигурност до кътто иди и да са върни".[69] По същия начин постъпват представителите и с другите комитети, които ще представляват на общото събрание в Букурещ.

В последния момент избраниците на комитетите в Тетевен и Видраре отказват да заминат. Спокойно, но твърдо Апостолът упреква дейците на двата комитета: „Хора зачудини стѣ! защо пишите и говорите, за онова въ което іоще нисте увѣрени, и казвате го това е! нали разбирате чи както са писало вамь въ едно и сѫщо врѣмѣ, така сѫщо са е писало по сичкити р. к. за да

са приготвать ведно и сѫщо време. Казахге чи имате Представители добри и готови, а сига нищели! Като какво разбирате тасъ работа, която е най-важна и деликатна, та днесъ едно да са хороти, а утри друго! Недейте да се показвате предъ Вънкашните ни братія, неспособни и страшлювци, защото, тій като ни глѣдатъ таквисъ нищѫтъ и да ни вярватъ че ній вѣче чувствоваме за свобода, и чи день напредъ глѣдаме да отхвърлимь ярематси отъ врѫтѫтъ! Пѫкъ отъ тамъ чякаме голяма помощь! Се като нивидатъ сега какви момчета са пращатъ за Представители, за колко ще ни уценятъ отъ тамошнитѣ братія". Накрай, за да не останат без представител, той ги съветва да упълномощат него, „ако би имали пълно довѣріето си въ мене".[70]

На 30 март той нарежда: представителите да тръгнат „отъ послѣ 7–8 дена".[71] Пет дена по-късно, на 4 април, Апостолът дава последното си нареждане за събранието, което се отнася пак до представителите: „Пѫтьтъ му за тамъ, прѣзъ гдѣто му е полесно, но трѣбва да излѣзе на Гюргево и отъ днесь послѣ 2–3–4 дни да тръгва".[72] Сам той заминава на 6 април с представителя на комитета в Ловеч. Датата и подробностите около заминаването си записва в своя джебен бележник: „6 априлъ трьгвамъ за Влаш. съ пред. презъ Ор(яхово, н. б.) граница отъ Алилаа Силевли (Ловечъ, н. б.) до ор.(яхово) за разноски три дни съ конь съ іоще единъ другарь зада ма испрати и да са върни за другарятъ да ся върни съ 3 конѫ 60,

за пашапортъ (к. н.) $17^1/_2$"[73]

На 13 април Апостолът е вече в Турно Магурели при Дан. Хр. Попов, откъдето се обажда на Филип Тотьо: „Днесь пристигнахъ благополучно и утрѣ тръгвамъ. Гледай да додишъ и ти по-скоро".[74] На другия ден той потегля за Букурещ, гдето пристига най-късно след два дни.

Киро Тулешков, който по това време работи в печатницата на Каравелов, единствен описва срещата между двамата водачи в Букурещ: „След един час Каравелов се върна, и Ната (Наталия Каравелова, н. б.) разправи, че са го търсили двама чужденци, като ги описа какви са; но не забрави да каже и няколко думи на мой адресъ (при първото идване на Апостола, Каравелов от-

съствувал, и К. Тулешков постъпил непредпазливо, като обадил на „непознатия чужденец", че Каравелов ще се завърне след един час, н. б.). Каравелов се позамисли и каза: „Те ще дойдат, ако им трябвам, и ще ги видим кои са". Дордето Ната нареждаше масата за вечеря, и ние тримата – Любен, Олимпий (Панов, н. б.) и аз седяхме около масата, ето че пътната врата се хлопна и някой попита за Каравелова. Ние се готвехме да вечеряме на двора. Дордето слугата, който случайно беше при портата, ги попита: „Защо ви е и кои сте?" – чужденците се изправиха пред Каравелов и синеокият попита: „С г-на Каравелова искам да говоря", и го гледаше право п очите. Каравелов и той от своя страна го гледаше в очите. Олимпий и аз се втренчихме в чужденците. Каравелов най-сетне каза: „Аз съм!" „Аз съм Васил Левски"! Това име произведе у всинца ни вцепеняване, или как да се изразя, защото аз почувствувах, че ми се изправиха космите на главата и ме побиха тръпки.

Каравелов скочи от мястото си, спусна се, прегърна Василя и почнаха да се целуват. Ната, като видя това, се забрави и само гледаше опулено какво се върши пред нея. Най-после Каравелов се обърна към нея и я извади от това ѝ оцепенение, като ѝ каза, че трябва да се нагостят и тези скъпи гости. Ната се разтича, а Олимпий и аз станахме да ѝ помагаме.

Каравелов и Левски дали са се познавали по-рано, това аз не зная; но това, което се извърши пред мене, ясно ми показваше, че те се виждат за пръв път. Или пък обратно – от дълги години не са се виждали и единият и другият са се изменили, и из един път не можаха да се познаят, защото и единият и другият имаха причини да се предпазват. Разумява се, обстоятелствата бяха такива и изискваха всяка предпазливост.

Когато ние станахме с Панова да помагаме на Ната, какво са говорили те помежду си, това не зная; знай го Марин Луканов от Ловеч, защото той бе вторият чужденец с Левски...

Във време на вечерята се размениха някои и други думи за народното дело, но Левски беше много предпазлив. Колкото той беше предпазлив, толкова пък Кара-

велов от своя страна беше разпуснат и говореше без стеснение. Случайно Ната излезна, и Панов тогава напомни на Каравелова, че ние не се познаваме с гостите и го помоли да ни запознае, защото забеляза стеснението на Левски. Каравелов изпълни желанието на Панова и разговорът стана по-жив и по-свободен".[75]

До откриване на събранието – 29 април – двамата водачи имаха достатъчно време да се разберат по между си, да си уяснятъ много неща, както и да се споразумеят по всички въпроси във връзка с работата на събранието. Пратениците пристигаха един след друг в румънската столица и едва след Великден, на 29 април, се състоя първото заседание.[76]

Откриването на събранието се предшествува от следната твърде характерна случка, разказана ни от Киро Тулешков: „Когато вече Каравелов каза, че всичките представители из Румъния са тука, както и ония от България, и искаше да се пристъпи към работа, то Левски каза, че събранието не е пълно и не може да почне никаква работа. Спогледнаха се всички и го попитаха – има ли да се очакват още някои да пристигат из България, „Никой. От България са тук всички, но аз не виждам всички ония от Румъния". Каравелов провери списъка и намери, че са всички. Левски без да каже нещо, повика навън Каравелова и го попита где е Димитър Ценович, защо не го вижда между румънските българи. Каравелов почна да заеква и да казва, че Ценович не е от ония патриоти, които заслужават да вземат участие в такова едно свето дело. Той бил търговец и гешефтар, а не патриот.

„Слушай, бай Любене, да ти кажа! Аз не искам приятелите, които са се събрали тук, да разберат, че ние оставаме в нещо несъгласни с тебе. Щом между двама ни се появи несъгласие, то ще се отрази на всичките други, а пък такова нещо не е желателно, защото следствията му не могат да бъдат добри. Ценович трябва да дойде тука, ако ли не искаш да го повикаш, аз ще си взема хората и ще намеря място, гдето да се съберем и да свършим това, за което сме дошли. Мисля, че се разбрахме!"

Дордето те се разговаряха пред стаята на събранието, аз поисках да вляза, но като ги чух да се разго-

варят полугласно с такъв тон, намерих за добре да не ги прекъсвам, дръпнах се настрана от вратата, която те бяха оставили отворена, и без да искам, станах подслушник. Каравелов по неволя се съгласи, и двамата се опътиха да излязат на двора. Щом ме видя, Левски ме поизгледа някак изпитателно и повтори на Каравелова: „Разбери, че без Ценович аз няма да почна да работя!" „Какво е, бай Левски?" – запитах го аз. „Ако е думата за Димитър Ценович, аз зная, че бай Любен и Ценович са сърдити, но аз ей-сега ще отида да го повикам и ще го доведа". Левски и Любен в един глас ми казаха да вървя по-скоро, а Левски прибави без него да не съм дохождал и се усмихна, защото му дошло на ум, че едно време майсторите така заповядвали на чираците си.

Върнах се заедно с Ценовича. Като влезна той в дома на Каравелова, Левски го посрещна и принуди двамата противници да се помирят и да забравят всичко минало".[77]

На първото заседание се проверяват само пълномощията на представителите.[78] Заседанията се водят в дома на Каравелова на ул. „Верголуй" № 32.[79] На събранието присъствуват всичко 25 представители на комитетите в България, Влашко и Бесарабия (Болград).[80] Понеже в България, по понятни причини, не всички комитети можаха да изпратят представители, пратениците от Българско бяха упълномощени да представляват по няколко комитети, а някои – почти цели окръзи. Апостолът беше упълномощен да представлява комитетите в Карлово, Ст. Загора и Сливен „заедно съ околнитѣ имъ частни комитети". Най-много комитети представляваше Т. Пеев – 11 той бе делегат почти на всички комитети от София до Етрополе. След него идваше неизвестен представител с 10 гласа, пълномощник, вероятно, на Сливенския комитет – Стамбоглу Мехмед ефенди и околността му.[81] От избраниците в чужбина Люб. Каравелов представляваше най-много комитети – 3: Крайова, Турно Северин и Калафат. Всички останали делегати представляваха по един комитет.[82] Представителите от България имаха 33 гласа срещу 17 на емиграцията. Така че желанието на Апостола, работите да се решават по вишегласие, като „най-повѣче ще (се) глѣда вишегласіето въ Българско," бе напълно зачетено.[83]

„Каравелов, когото избрахме за председател", съобщава Никола Обретенов, „откри събранието. За секретар се избра Тодор Пеев и още същия ден се провериха пълномощията на делегатите".[84]

Събранието има всичко пет заседания. Още на първото заседание (29 април) според протокола се избира комисия от четири члена: Л. Каравелов, Кирияк Цанков, В. Левски и Т. Пеев, на която се възлага да напише програмата на комитета и да прегледа проектоустава. Комисията работи бързо и още на второто заседание, състояло се на 1 май, докладва програмата. Събранието я одобрява и приема. Заседанията следват едно след друго всеки ден. В третото и четвърто заседание събранието разглежда член по член устава на организацията. На 2 май уставът е бил разгледан до глава IX, като се „направихѫ приличнитѣ забѣлѣжки по вишегласие", а на четвъртото заседание, след като се завършва с устава, взима се решение „да се начне напечатването" му и да се избере нов централен комитет. Изборът става на другия ден, 4 май, в петото и последно заседание. „Причината на това променявание", обяснява се в протокола, „се извърши по общото сѫгласие на представителитѣ отъ частнитѣ комитети въ Бѫлг. и Влашко". След като приема оставката на стария централен комитет, събранието избира „по едногласното удобрение на всичките прѣдставители" за председател „главно лице" Л. Каравелов, когото упълномощава „да избере и другитѣ членове, които сѫ потребни споредъ гл. Ш-та чл. 1-й на уставътъ".

Че събранието е бързало да приключи своята работа, в това съмнение няма.[85] Но не по тая причина то е възложило на Каравелова избора на останалите членове на централния комитет. В случая събранието следваше пътя, който бе установен от току-що приетия устав, чийто чл. 2 на гл. III гласи: „Пѫрвото лице на централния комитетъ ще да са избира по вишегласие отъ опѫлномощените лица на частните комитети. Това лице ще да избира другите членове за централенъ комитет." Според Никола Обретенов, освен избора на Каравелов събранието „потвърди Левски за главен апостол на цяла България, Тракия и Македония".[86]

От данните, с които разполагаме, не е ясно, кога Каравелов е попълнил състава на централния комитет

и дали сам е изпълнил тая задача. Може би той е направил избора си още преди представителите да бяха напустнали Букурещ. Но не по-малко вероятно е да е сторил това по късно и то, несъмнено, заедно с Апостола. Сведения за другите членове на централния комитет намираме по-сетне в статията „Млади и стари", обнародвана във в. „Български глас", Болград, I, бр. 51 от 4. VI. 1877 год., чийто автор е по всяка вероятност Киро Тулешков, действителният редактор на вестника.[87] За подпредседател бил избран Кирияк Цанков, за секретар – Олимпий Панов, а за касиер, според други съобщения, бил избран Димитър Ценович.[88] Пет месеца по-късно, през октомври, Л. Каравелов и К. Цанков известяват П. Хитов, че и той е избран за член на централния комитет: „До сега не сме могли да ти сѫобщимъ нищо положително за голѣмото народно предприятие, защото нѣмахме нищо приготвено (к. н.) Но като се е вече турила основата за едно добро учреждение на Б. Р. Комитетъ, считаме за пѫрва длѫжность да ти извѣстимъ, че си избранъ за членъ на Б. Р. Ц. К. за тая цѣль ти изпращаме единъ уставъ на тоя комитетъ и 50 билети за спомоществување".[89] От това писмо личи не само „доколко се е гледало сериозно на работата на събранието и са се ценили резултатите от нея",[90] но то сочи и нещо твърде характерно. Макар Апостолът отдавна да бе изградил мрежата на революционната организация в страната, според Каравелова и Цанкова нямало нищо приготвено до преди събранието. Очевидно, двамата дейци смятат, че сега на събранието „се е положила основа на истински организационен живот".[91]

Войводата благодари за оказаната му чест с писмо вероятно от ноември 1872 год.: „Затова Ви благодаря като сте ма удостоили за това място. Но братія азъ като сѫмъ отдѫлеченъ отъ Васъ, не мога да пренесѫ онази полза, която сѫ изисква отъ менѣ".[92]

В протокола нищо не се споменава и по докладите за състоянието на комитетското дело в България, които се проектираше да се направят пред общото събрание. Но, несъмнено, не е минало без да се направи една равносметка на извършеното до тоя момент. Това бе изричното желание на Апостола, па и самите пълномощия

бяха писмени доклади, от които лесно можеше да се види действителното положение на комитетската организация. Ясни указания за работата на събранието в това отношение намираме в споменатата вече статия „Стари и млади“ на Киро Тулешков: „Почнаха разсѫждения и сѫвѣти кои день и кога да сѫ провѫзгласи всеобщата революция въ Бѫлгария, но въ това време са питаше доколко време може да са приготви народътъ за такова едно сериозно дѣло“. В резултат на тези разсъждения дошли до следното решение: „Комитетътъ да са постарае за внасянето на орѫжие въ Бѫлгария и да са почака още 3–4 години и до това време да могатъ да са приготвятъ, щото, като се повдигне народътъ, да не слага оружието си до тогава, дордѣто са не освободи“.[93]

По-голяма част от своето време събранието посвещава в разглеждане програмата и устава на революционната организация, които бяха приети в следния вид:

ПРОГРАМА

на бѫлгарскиятъ революционни централни комитетъ.

Безъ свобода нѣма животъ..
Смѫрть на неприятелите.

1) Бѫлгарскиятъ Революционни централни Комитетъ има цѣлъ да освободи Бѫлгария чрѣзъ революция, морална и съ орѫжие. Формата на бѫдѫщето бѫлгарско управление ще бѫде неопредѣленна до онова време дорде бѫлгарското освобождение не стане дѣло свѫршено.

2) За да бѫде изпѫлнена тая цѣль, дозволява са сѣко срѣдство: пропаганда, печатъ, орѫжие, огѫнь, смѫрть и пр.

3) Ние, Бѫлгарите, желаеме да живѣемъ съ сичките наши сѫсѣди дружественно, а особенно съ Сѫрбите и Черногорците, които сѫчувствуватъ на нашите стрѣмления, и съ Ромѫните, съ които нашата сѫдба е тѣсно свѣзана, и желаеме да сѫставимъ съ тѣхъ федерация изъ свободни земи.

4) Ние желаеме, щото тая земя, която е населена съ Бѫлгаре, да са управлява Бѫлгарски, т. е. сѫобразно съ нравите, обичаите и характерътъ на Бѫлгарскиятъ народъ; а ония земи, които сѫ населени съ Ромѫни, съ Сѫрби, съ Черногорци и съ Грѫци, да са управляватъ сѫобразно съ характерътъ на Ромѫнскиятъ, Сѫрбскиятъ, Черногорскиятъ и Грѫцкиятъ народи.

5) Нека сѣка народность, както и сѣки човѣкъ, утвърди своята свобода и да са управлява по своята собственна воля. Ние не желаеме чуждото, т. е. онова, щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето.

6) Ние нѣмаме претензии за исторически права, и за това оставяме на самиятъ народъ да рѣши своята сѫдба и да яви съ кой отдѣлъ на сѫюзътъ желае да са присѫедини: съ Сѫрбскиятъ ли, съ Бѫлгарскиятъ ли, съ Ромѫнскиятъ ли, или съ Грѫцкиятъ, – слѣдователно у насъ не могатъ и да бѫдатъ вѫпроси за границите.

7) Ние желаеме за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна; съ една дума, свобода човѣческа и за това желаеме такава сѫща свобода и на нашите приятели и сѫсѣди. Ние не желаеме да владѣеме надъ другиго, и за това не дозволяваме да ни владѣятъ и другите.

8) Ние причисляваме въ числото на нашите врагове и противници и ония Бѫлгарски изроди и чорбаджии, които прѣчатъ на народната ни цѣль и ще ги прислѣдуваме на сѣкаде и сѣкога.

9)Ние принимаваме и Грѫците въ числото на нашите приятели и сѫюзници, ако само тие се откажатъ отъ своите досегашни панеллинически цѣли и отъ своите исторически претензии.

10) Ние не вѫзставаме противъ турскиятъ народъ, а противъ турското правителство и противъ ония турци, които го подкрѣпятъ и бранятъ. Съ една дума, ние считаме за приятели сичките народи и народности, които сѫчувствуватъ на нашето свѣщенно и честно дѣло, безъ да гледаме на вѣра и на народность.

УСТАВЪ

на Бѫлгарскиятъ Централни революционни Комитетъ.

Глава I.

Цѣль.

Чл. 1. Бѫлгарскиятъ революционни централни комитетъ има въ рѫцете си такава една власть, каквато и сѣко привременно правителство. Той трѣба да приготви и да довѫрши революцията съ сичкитѣ нравственни и материялни срѣдства; да кажеме на кратко, той има слѣдующите задачи: а) да распространява мажду нашиятъ народъ идеи за бунтъ чрѣзъ пропаганда; а тая пропаганда ще да става чрѣзъ частните комитети и чрѣзъ печатътъ, т. е. чрѣзъ вестници, манифести, прокламации, брошури и пр.; б) да доставлява сичките нужни потрѣбици за извѫршването на революцията и да приготовлява бунтътъ материялно, т. е. да скрои нужниятъ всененъ планъ, да назначи военни водители (войводи), да улесни съ сѣко срѣдство вѫоружаването, да дава на народътъ нужните наставления за бой и пр.

Чл. 2. Бѫлгарскиятъ революционни централни комитетъ ще прави споразумѣние съ другите народи, сѫсѣдни и отдалечени, които иматъ сѫщите цѣли.

Глава II.

Устройство на комитетското управление.

Чл. 1. Като Бѫлгарскиятъ революционни централни комитетъ, така и сѣки частенъ Бѫлгарски революционни комитетъ са сѫставятъ отъ некомпрометирани предъ Бѫлгарскиятъ народъ Бѫлгаре, т. е. отъ родолюбци и отъ рѣшителни, тайни и постоянни лица.

Чл. 2. Мѣстопребиването на централниятъ комитетъ е неизвѣстно: то е насѣкъде и никаде, – за това и сѣки членъ, дето и да бѫде, може да представлява сичкиятъ централенъ комитетъ, ако само той има въ рѫцете си пѫлномощно писмо.

Чл. 3. За испѫлнение на предначертанната си цѣль, централниятъ комитетъ сѫставлява и частни революционни Бѫлгарски комитети, които щатъ да се устроятъ и управляватъ така сѫщо, както и централниятъ.

Чл. 4. За наказание на престѫпленията и за нагледване на работите на частните комитети, централниятъ комитетъ има и една тайна полиция отъ избранни, юнаци, рѣшителни, вѣрни и постоянни люде.

Чл. 5. За улеснение на сношенията между централниятъ и частните комитети сѫ сѫставени тайни пощи, изъ които сѣка една зависи отъ онзи комитетъ, който я сѫставлява. Бройятъ на пощанскитѣ членове е неопредѣленъ.

Глава III.

Правителство.

Чл. 1. Както централниятъ, така и сѣки частенъ комитетъ са сѫставляватъ отъ слѣдующите лица: а) предсѣдатель, б) подпредсѣдатель, в) кассиеринъ, и г) неопредѣленно число членове, които ще раздѣлятъ длѫжностите помежду си, сѫобразно съ способностите на сѣки единъ.

Чл. 2. Пѫрвото лице на централниятъ комитетъ ще да са избира по вишегласие огъ опѫлномощените лица на частните комитети. Това лице ще да избира другите членове за централниятъ комитетъ.

Чл. 3. Частните комитети ще да сѫставляватъ комисия, която ще нагледва работите на централниятъ комитетъ. Ако стане нужда, то тая комисия или опѫлномощенните лица отъ частните комитети, ще избиратъ и назначаватъ ново лице, които ще застѫпя работата на пѫрвото лице.

Чл. 4. Членовете на тайната полиция ще да са избиратъ само отъ централниятъ комитетъ. Числото на тия членове е неопредѣленно.

Чл. 5. Сѣки частенъ комитетъ ще да си има нужното число членове за тайната поща, спорѣдъ чл. 5. гл. II.

Глава IV.

Дѫлжностите на правителството и на сѣки революционаренъ работникъ вѫобще.

Чл. 1. Централниятъ комитетъ ще стѫпя въ сношение съ дѣйци и отъ други народности относително за народната ни цѣль: той ще да заключава заеми въ името на Бѫлгарскиятъ народъ; той ще да прави споразумѣния за сѫюзи; съ една дума, той ще да вѫрши сичко, което изисква сполуката на нашето народно освобождение.

Чл. 2. Централниятъ комитетъ подиръ освобождението на Бѫлгария ще да дава най-точна смѣтка за сичките приѣти помощи и за тѣхното употрѣбление. Сѣки членъ отъ тоя комитетъ е отговоренъ не само за себе си, но и за другите членове, негови другаре; а наймного е отговорно пѫрвото лице, на което са дава преимущественно правото да избира другите членове, споредъ гл. Ш. чл. 2.

Чл. 3. Предсѣдателите на централниятъ и на частните комитети иматъ право да свикватъ извънрѣдни сѫбрания, когато и да стане нужно.

Чл. 4. Предсѣдателтъ е дѫлженъ да нагледва испълняватъ ли дѫлжностите си подпредсѣдателтъ, кассиеринътъ и другите членове.

Чл. 5. Подпредсѣдателите сѫ помощници на предсѣдателите.

Чл. 6. Кассиеринътъ на централниятъ комитетъ ще да приема пари отъ частните комитети или отъ други кои и да мѣста, и ще да дава расписка подъ номеръ; той ще да ги записва въ кассиерската книга и ще явява за тѣхъ на комитетътъ, за да са записватъ и въ главната комитетска книга.

Чл. 7. Кассиеринътъ на централниятъ комитетъ ще да дава пари на сѣкаде и за сичко, но само съ разрѣшението на комитетътъ. Сѣко едно рѣшение, за да са дадатъ пари, трѣба да е писменно.

Чл. 8. Кассиеринътъ на сѣки частенъ комитетъ ще сѫбира пари отъ комитетските членове и отъ други родолюбиви лица, на които ще да дава расписки за приѣ-

тото количество. Тие пари ще да са даватъ на главниятъ кассиеринъ само по заповѣдьта на централниятъ комитетъ.

Чл. 9. Сѣки частенъ комитетъ ще да са старае да приготовлява хора за бой, споредъ чл. 1. гл. I., като полага особенни грижи за сѫбираните пари, които сѫ потрѣбни за поддѫржанието на комитетските нужди и преди и подиръ захващанието на революцията.

Чл. 10. Частните комитети сѫ джлжни да сѫобщаватъ на централниятъ комитетъ: а) отъ колко села са сѫстои околностьта имъ; б) въ кое село колко жители има, отъ каква сѫ народность и по колко; в) колко има Бѫлгари юнаци, способни да носятъ оружие, и колко сѫ готови на пръвъ позивъ; г) колко оружие има и какво е; д) има ли въ околностьта имь хора способни за войводи и на кое мѣсто са намиратъ; е) колко може да са сѫбере въ нужно време жито, ичимикъ, сѣно, слама и сичко, щото е потрѣбно за хората и за животните; ж) колко може да има волове, овце, крави, коне, кози и др.; з) колко ахѫри има и за по колко животни.

Чл. 11. Никой отъ частните комитети не може да стѫпя въ сношение съ дѣйци отъ други народности относително за народната ни цѣль, освѣнъ съ позволението на централниятъ комитетъ, който има това право, споредъ чл. 4., гл. I.

Чл. 12. Сѣки членъ, – отъ който и какъвто и да е комитетъ, – ако бѫде принуденъ да са отдалечи отъ градътъ или отъ селото, дѣто живѣе, той е дѫлженъ да каже на комитетътъ, отъ който зависи.

Чл. 13. Сѣки членъ отъ революционарните работници трѣба да знае самъ и да таи на сѫрцето си онова, което му е повѣрено. Той не трѣба да казва, – не трѣба даже ни да загатва за такива работи, – ни на любовница, ни на жена, ни на дѣца, нито другиму, който може да издаде тайната. Само на оние, които могатъ да пазятъ тайната, той може да позагатне нѣщо, и когато вече са увѣри, че и тия желаятъ заедно съ него да дѣлатъ щастие и нещастие на бойното поле, то може да ги приеме като членове съ сѫизволението на частниятъ комитетъ, подъ който и той зависи.

Чл. 14. Ако нѣкой отъ революционерите падне въ бѣда, то сѣки отъ другарите му, т. е. сѣки революцио-

наренъ членъ е дѫлженъ да му помогне като види извѣстниятъ знакъ.

Чл. 15. Ако са появи нѣкой непознатъ човѣкъ и ако поиска въ името на централниятъ комитетъ да буни народътъ, или да прави други подобни нѣща, то ако би той ималъ даже и нужниятъ знакъ (може би откраднатъ или земенъ съ силата на орѫжието), – въ такъвъ случай, който членъ и да е, щомъ види това, е дѫлженъ да яви на централниятъ комитетъ; а пъкъ човѣкътъ ще са прислѣдува и убива отъ тайната полиция.

Чл. 16. Ако са случи да падне лозинката въ неприятелски рѫце, то въ такъвъ случай, който изъ членовете да са научи за това, дѫлженъ е изведнашъ да яви работата на свойятъ комитетъ.

Чл. 17. Ако нѣкой революционаренъ членъ са научи, че неприятелите кроятъ нѣщо тайно, той трѣба изведнашъ да яви работата на централниятъ комитетъ; а ако може, то и на другите частни комитети.

Чл. 18. Тайната полиция е дѫлжна: а) да нагледва тайно дѣлата на революционарните работници въ градътъ си и да ги сѫобщава на централниятъ комитетъ; б) да испитва и да са увѣрява въ точностьта и въ вѣрностьта на тайната поща; в) да шпионира турските шпиони, да слѣдува стѫпка въ стѫпка дѣлата на турската полиция, и сичко да сѫобщава на централниятъ комитетъ; г) да гледа, щото заповѣдите на централниятъ комитетъ да са извѫршватъ, т. е. да наказва престѫпниците на законътъ; д) споразумѣнията на полицията съ централниятъ комитетъ ще да ставатъ само съ едно лице, което централниятъ комитетъ е назначилъ и което е въ сѫщото време управитель на другите членове.

Чл. 19. Членовете на тайната поща трѣба да сѫ хора тайни и юнаци. Тие сѫ дѫлжни да пренасятъ писмата и писменните или устните решения и заповѣди на комитетите вѣрно и буквално, безъ да притурятъ нѣщо отъ себе си и безъ да заборавітъ нѣщо отъ порѫченията, които имъ сѫ направени.

Чл. 20. Войводите сѫ дѫлжни: а) да прегледатъ позициите по Бѫлгарско; б) да избиратъ и опредѣлятъ бранителни точки, и да направятъ нужните фортофикациални планове за укрѣплението имъ; в) да назначатъ операционните и комуникационните линии; г) да напра-

вятъ планъ за революцията; д) да приготватъ нужниятъ военененъ законъ; и е) най-послѣ, да дигнатъ народните байраци и да провѫзгласатъ народната свобода.

Чл. 21. Сѣки членъ, който при има участие въ работата за освобождението на Бѫлгария, е дѫлженъ да разумѣе и да изучи добрѣ сѫдѫржанието на тоя уставъ.

Глава V.

Срѣдства за революцията.

Чл. 1. Централниятъ комитетъ ще са снабдява съ пари: а) като прави заеми, дѣто и да намѣри, въ името на Бѫлгарскиятъ народъ; б) като приѣма сѫбраните помощи отъ частните комитети; и в) като употрѣби, съ сѫгласието на частните комитети, каквито начини и да намѣри за най-добри.

Глава VI.

Хора.

Чл. 1. Съ хора (било за войводи, било за полицейски членове, било за дѣйствующи на пръвъ пѫтъ войници) централниятъ комитетъ ще да са снабдява или направо самъ, или чрезъ частните комитети, спорѣдъ нарѣдбата, която ще той да имъ даде.

Глава VII.

Оружия и други бойни потрѣби.

Чл. 1. Централниятъ комитетъ зема на себе дѫлжность да вѫоружава постепенно ония членове изъ частните комитети, които сѫ способни да носятъ оружие.

Чл. 2. Оружията, които централниятъ комитетъ ще да набавлява, трѣба да са прегледватъ отъ такива хора, които разумѣватъ отъ оружие.

Глава VIII.

За приеманието на нови революционарни работници и войводи.

Чл. 1. Сѣки членъ отъ централниятъ или отъ частните комитети, като влѣзе въ работата ще да полага клѣтва.

Чл. 2. Който иска да земе участие въ работата ни, той трѣба да има прѣпоржка отъ нѣкого изъ познайните вече революционни работници.

Чл. 3. Когато на нѣкого отъ работниците са препоржчи нѣкой вжнкашенъ човѣкъ, то той трѣба по-напредъ да го испита кой е той, отъ дѣ иде, какво иска, какви му са мислите и пр. Послѣ сичкото това, той е джлженъ да яви за сичко на централниятъ комитетъ, като прибави още и добжръ описъ на физиогномията му и вжобще на сичките му характеристични свойства; а пакъ него да го задржжи до тогава, додѣто приѣме отговоръ отъ комитетътъ.

Чл. 4. Когато на комитетътъ са обади, че нѣкой си, – изпроводенъ отъ нѣкого или отъ нѣкое дружество, – иска да влѣзе въ споразумѣние, то той (комитетътъ) е джлженъ да яви на тайната полиция, за да го испита; а пакъ въ сжщото време да са увѣри и самъ писменно или устно отъ човѣкътъ, когото нарочно трѣба да проводи до ония, които сж препоржчале най-напредъ работникътъ, или пакъ направо до оногова, отъ когото той казва, че е билъ изпроводенъ. Когато комитетътъ са увѣри, че проводенниятъ, или препоржченниятъ човѣкъ е чистъ, то влазя съ него въ споразумѣние, и то посрѣдствомъ едного човѣка, когото е той самъ отрѣдилъ.

Чл. 5. Войводите са приѣматъ, спорѣдъ чл. 2. 3. и 4., гл. VIII., съ слѣдующето само прибавление: когато нѣкой войвода са яви на централниятъ комитетъ и иска да бжде приетъ, то той по-напредъ трѣба да положи испитъ отъ нужните военни познания предъ комисията, която е наредилъ централният комитетъ. Тогава, спорѣдъ знанията си, той ще да заѣме приличното си мѣсто. Безъ испитъ не е приѣтъ ни единъ войвода.

Глава IX.

За наказанията.

Чл. 1. Смѫртните наказания щатъ да се извѫршватъ тайно; а въ случай на нужда и на явни мѣста, по срѣдъ пладне.

Чл. 2. Наказанията щатъ да извѫршватъ оние отъ членовете на тайната полиция, на които са падне жребие.

Чл. 3. Осѫждѣнията и смѫртните наказания ще ставатъ само по заповѣдьта на централниятъ комитетъ.

Чл. 4. Ако нѣкой, билъ войвода, билъ членъ на комитетътъ, централенъ или частенъ; съ една дума, билъ кой билъ, дѫрзне да издаде нѣщо на неприятелътъ, ще да са накаже съ смѫрть.

Чл. 5. Ако нѣкой отъ влиятелните Бѫлгаре или войводи, – подкупенъ отъ чуждо правителство или отъ друго часто лице, – поиска да прѣчи въ работата подъ какъвто начинъ и да е, то такъвъ ще са счита за неприятель на отечеството ни и ще да се наказва съ смѫрть.

Чл. 6. Ако нѣкой очерни народната ни свобода, т. е. ако наруши правото и на други народности, като насъ страждущи, то и такъвъ ще да са счита за неприятель на отечеството ни и ще са наказва съ смѫрть.

Чл. 7. Ако нѣкой не припознае централниятъ комитетъ и поиска да са опита да вдигне бунтъ на своя глава, то за пѫрви пѫть само ще да му са напомни да са спре отъ предприятието си; а ако това напомнюване не помогне, то той ще да са накаже съ смѫрть.

Чл. 8. Ако нѣкой отъ членовете на тайната полиция са откаже да извѫрши заповѣдьта, която му е наложена отъ централниятъ комитетъ, то ще да са накаже съ смѫрть.

Чл. 9. Ако нѣкой отъ служителите, като напримѣръ предсѣдателътъ или други нѣкой, поиска да злоупотрѣби служебната си власть, то за пръвъ пѫть само ще да са лиши отъ службата си; повторомъ ще да са исключи изъ числото на работниците, като са накара най-напредъ писменно да припознае погрѣшката си и

да я поднесе на комитетътъ; а ако следъ това са покаже обиденъ и отмѫстителенъ, то ще да са накаже съ смѫрть.

Чл. 10. Ако нѣкой отъ членовете на тайната поща или други нѣкой, дѫрзне да отвори или да унищожи нѣкое служебно писмо, то ще да са накаже съ смѫрть.

Чл. 11. Ако нѣкой отъ кассиерите издаде за нѣщо пари безъ знанието на централниятъ комитетъ, или ако земе и да усвои и най-малката часть отъ повѣренните му суми, то ще да са накаже съ смѫрть.

Нужно проглашение.

Централниятъ революционаренъ Бѫлгарски комитетъ, въ името на сичките ония, които сѫ го избрале, опѫлномощиле и увластиле, увѣренъ въ своята тайна полиция и въ силата на нейното орѫжие, проглашава.

I. Само централниятъ Бѫлгарски революционни комитетъ има дѫлжность да даде знакъ за общенародно вѫзтание; а други никой нѣма никакво право да издава революционарни прокламации и да буни народътъ безъ знанието на Бѫлгарскиятъ централни революционни комитетъ.

II. Никой отъ Бѫлгарските войводи или чорбаджии нѣма право да представлява Бѫлгарскиятъ народъ предъ другите народности, или да прави уговори съ тѣхъ, безъ знанието на централниятъ комитетъ.

III. Никой нѣма право да сѫставлява какъвто и да е революционаренъ комитетъ безъ знанието на централниятъ комитетъ.

Забѣлѣжка.

Настоящиятъ Уставъ са нарѣди, одобри и потвърди съ общото съгласие на опѫлномощенните представители отъ частните Български революционни комитети, и ще трае до захващанието на революцията, когато съ общото съгласие на централниятъ и на частните комитети, ще да са измѣни по обстоятелствата. Когато са захване революцията, то Бѫлгарскиятъ централенъ комитетъ ще да свика депутати отъ сичките

частни комитети, за да са нарѣди друго устройство. Съ една дума, тогава силата на тоя уставъ пада и са замѣща съ други военененъ законъ, когото войводите съ съгласието на централниятъ комитетъ, ще да нарѣдатъ спорѣдъ обстоятелствата.

Нѣка ни помага богъ и нашата мишница! Напредъ![94]

Очевидно, промените в програмата, приета от общото събрание в Букурещ, не са само от редакционно естество. В някои положения тя се различава значително от програмата, която бе обнародвана в „Свобода" през 1870 год. Докато старата програма започваше с една аналогия между духовното и политическо робство, новоприетата програма установява на първо място целта на революционната организация: свобода чрез революция, морална и с оръжие. Целта е поставена ясно и категорично. Революцията се сочи като единствено средство за спасение. Друг път към свободата няма. Явно е, че в това отношение Каравелов се е доближил до Апостола. Що се отнася обаче до бъдещата форма на управление, надделял е Каравелов. Докато програмата от 1870 год. все пак застъпваше становището, че за свободното отечество е потребно „избираемо правителство, което да изпълнява волята на самиятъ народъ", програмата, приета от събранието в Букурещ, не се свързва с една определена форма на управление. Тя оставя тоя въпрос на бъдещето, когато българското освобождение ще бъде свършен факт.

С мирните средства, на които Каравелов все още разчиташе при първата програма, сега е ликвидирано окончателно. За да се осъществи поставената цел, позволени са всички възможни средства.

В тъй много желаната федерация на Балканите са включени и черногорците. При това в новата програма тя не се именува нито „южно-славянска", нито „Дунавска", а само „федерация изъ свободни земи". Точка 4 е запазена изцяло, като и тука са включени черногорците. В точка шеста е изоставена идеята за швейцарски съюз на Балканите като излишна. Промените в следващите две точки са незначителни.

Отношението към чорбаджиите, изразено в точка 8, сега е по-умерено: към враговете на народа се отнасят

не всички чорбаджии, а само тези, които пречат на народната цел.

Категоричната декларация от първата програма, с която се отричаше всяко сътрудничество с деспотическите правителства, като за съюзници се провъзгласяваха само бедните и измъчени народи, е премахната. Вместо нея са прибавени две нови точки: за гръцкия и турски народ, продиктувани не само от тактически съображения, но вдъхновени и от просветен национализъм, тъй характерен за дейците от оная епоха.

Изобщо, докато програмата от 1870 година отразява идейната раздвоеност на Каравелова, у когото революционерът не бе преодолял съвсем просветителя и политика, програмата, приета от събранието в Букурещ, почива изцяло на идеята за обща национална революция, като единствено средство за извоюване на народната свобода. Затова тя е по-цялостна, по-ясна, по-конкретна и, несъмнено, отразява в много по-голяма степен духа и разбиранията на Апостола, отколкото програмата от 1870 година. Най-сетне новоприетата програма бе и един по-стегнат позив, с по-голяма ударна мощ, който смело и решително обединяваше умовете и волите в името на свободата.

Приетият от събранието устав на Българския централен революционен комитет не се различава съществено от проектоустава на Апостола. Външно, откъм форма и език, той, несъмнено, стои по-високо от Наредата. Обработен от опитната ръка на Каравелова, уставът се отличава с яснота, стегнатост и прегледност. Изложението, подделено в глави и членове, е дадено в една стройна система, класическа за този вид съчинения. Промените в фактическо отношение са малко и се отнасят предимно до устройството на централния комитет. В хармония с програмата, идеята за демократическа република в отдела „Подбуда и цѣль“ е изоставена. Задачата на централния комитет в новия устав е ограничена и конкретна: той трябва да приготви и довърши революцията. За бъдещето устройство на свободната държава не се споменава нищо.[95]

Институциите са едни и същи и в двата устава, а в състава им няма значително различие. Според проектоустава местопребиваването на централния комитет е в

България, „нъ именно въ кой градъ е нѣма да се знае – на сякаде и нійде“. Според устава местопребиваването на централния комитет е неизвестно: „то е насѣкаде и никаде“. Добавката обаче, направена като продължение на същия чл. 2, гл. II, е съвсем нова и много съществена: всеки член, дето и да бъде, може да представлява целия централен комитет, стига само да има „въ рѫцете си пѫлномощно писмо“.

В устава броят на членовете на комитетите е неопределен, докато според проекта на Апостола членовете, без ръководните лица, са седем, между които трябва да има и един свещеник.

Напълно нов елемент се вниса в устава и с избора на първото лице на централния комитет. Представителите на частните комитети с вишегласие избират „пѫрвото лице“, а то избира другите членове на централния комитет – чл. 2, гл. III. Трудно можем да разберем днес съображенията, които са наложили необходимостта от тоя начин на избиране, който е твърде чужд на демократическия дух на устава. Можеби са целели да издигнат авторитета на председателя, за да се осигури по тоя начин по-голямо единство и по-добра дисциплина в самия централен комитет.

Уставът предвижда (чл. 3, гл. III) и една върховна контролна институция, наречена комисия, която ще се излъчи от частните комитети и ще упражнява надзор върху работите на централния комитет. В случай на нужда тя придобива власт, каквато има събранието от упълномощените представители на частните комитети и може да избира или назначава „ново лице, което ще застѫпя работата на пѫрвото лице“.

В устава централният комитет застъпва и редица функции, които го издигат до положението на временно правителство: чл. 2, гл. I и чл. 1, гл. IV. След освобождението обаче той ще дава най-точна сметка за материалните средства, с които е разполагал. В това отношение членовете на комитета носят и солидарна отговорност, „а най-много е отговорно пѫрвото лице“. Изобщо, в устава функциите и задълженията на централния комитет, в различие с проектоустава, са несравнимо по-пълно и по-широко развити.

Промените в останалите отдели са малко. В задълженията на частните комитети уставът предвижда едно ново положение, изразено в чл. 11, гл. IV: „Никой отъ частнитѣ комитети не може да стѫпя въ сношение съ дѣйци отъ други народности относно за народната ни цѣль, освѣнъ съ позволението на централниятъ комитетъ, който има това право, споредъ чл. 4, гл. I".

Без да се внася нещо ново, много ясно и стегнато е изразена последната точка в главата за средствата : „Централниятъ комитетъ ще се снабдява съ пари... в) като употрѣби, съ сѫгласието на частните комитети, каквито начини и да намѣри за най-добри".

В главата за приемане на нови работници и войводи се предвижда нещо ново: всеки член на централния и частните комитети, преди да влезе в редовете на организацията, полага клетва.

В последната глава са извършени следните промени: в първите три члена са посочени условията, при които ще се изпълняват смъртните присъди – ще се извършват предимно тайно, по жребие между членовете на тайната полиция и само по заповед на централния комитет. Точка трета от наказателния закон на проектоустава, насочена срещу неприятелите на демократическата република, е изхвърлена като излишна. Точка 6 от същия закон, която предвиждаше отстраняване от делото на работници, провинили се в пияно състояние, е заменена в устава с чл. 6, който гласи: „Ако нѣкой очерни народната ни свобода, т. е. ако наруши правото и на други народности, като насъ страждущи, то и такъвъ ще да са счита за неприятель на отечеството ни и ще са наказва съ смѫрь".

От устава са изхвърлени излишните подробности за реда на събранията, поместени в проектоустава под заглавие „За събранията въобще". Мястото на тия подробности, в които, както справедливо бележи Д. Т. Страшимиров, „ясно се прозира грижливият апостол-администратор, който се старае всякак да впрегне своите новооглашени революционери в работа, както и да ги приучи на ред",[96] е в един правилник или окръжно, но не и в устав. В устава не е включена и последната точка от отдела. „Чясните Български Рево-

волуционарни комитети“ на проектоустава, сигурно като лишена отъ особена практическа стойност.

Най-сетне уставът завършва с една забележка, която определя времето, до когато той ще е в сила. Когато се захване революцията, уставът ще бъде заменен от друг военен закон, който ще бъде нареден според обстоятелствата.

На пръв поглед уставътъ не изяснява изключителната роля на Апостола в механизма на организацията. Водачът на революцията като че ли остава в сянка, неговото положение в революционната организация е сякаш смълчано, прикрито. Формално и след събранието в Букурещ положението на Апостола остава същото. В действителност обаче сега, когато делото му добива всеобщо признание, неговата изключителна власт в живота на организацията пораства. След като събранието приключва своята работа, и представителите напущат Букурещ, Апостолът, като член на Централния комитет, получава следното пълномощно:

Упѫлномощіе

Носящий това писмо, които до сега вие познатъ подъ името Асланъ Дервишоглу Кѫрджалѫ (В. Л-ский) което, име, той спорѣдъ обстоятелствата може да си го измѣнява, като предварително ви яви за това, има пѫлно право и упѫлномощие отъ Бѫлгарскиятъ централни революционни комитетъ, да действува на сѣкаде при Бѫлгарите и предъ когото и да е отъ тѣхъ за нашата народна работа, която са отнася до освобождението на милото ни отечество Бѫлгария. Сѫщото лице представлява Бѫлгарскиятъ Централенъ революционни комитетъ въ сичко и дѣйствията му са неограничени, разбира се, по предѣлите на уставътъ.

Бѫлгарскиятъ революционни централни комитетъ има пѫлно довѣрие въ това лице, и затова приканва сѣки Бѫлгаринъ, който вече е работникъ въ нашето дѣло или който ще стѫпи въ него и вѫобще всичките Бѫлгари да му дадатъ и те пълно довѣрие, да уважаватъ заповѣдите му и да са отнасятъ до него за сѣка потребность, която се отнася до народното ни дѣло.

Това лице като има пѫлно упѫлномощие отъ Бѫлгарскиятъ централни революционни комитетъ, има

пѫлна власть да превожда въ действие сичките ония длѫжности, които са предписватъ отъ уставътъ, слѣдователно и наказанията, подъ които могатъ да паднатъ и членовете на Бѫлгарските частни революционни комитети и ония низски, подли и предатели Бѫлгари, които противодѣйствуватъ на нашето народно дѣло.[97]

Съгласно чл. 2 на гл. II от устава с това пълномощно Апостолът, „дѣто и да бѫде", представлява целия централен комитет „въ сичко" и действията му са „неограничени". Следователно, в България Апостолът придобива цялата власт на централния комитет: той е върховен началник на тайната полиция и най-висш съдия над виновните. Значението на това пълномощно става още по-ясно от съобщението, което сам Апостолът прави по-късно в едно свое писмо от 16 септември 1872 год.: „Споредъ думата която сѫмъ далъ предъ членовете на Ц-тъ К-тъ", пише той на Данаил Хр. Попов, „нямамъ право нито да земамъ, нито да дамъ (извънъ Българско) безъ знанието Председателево, както и другите като членове съ сѫщото упѫлномощіе извънъ Българско дето и да са намиратъ, няматъ право да зематъ и даватъ извънъ Българско безъ моето знаніе!"[98] С една дума, Апостолът сам представлява в България това, което целият централен комитет представлява вън от България. Каравелов, облегнат на своя авторитет и на доверието, изразено му от събранието, добива неограничено право да представлява централния комитет в чужбина. Апостолът, облегнат на своя авторитет и на доверието, дадено му от централния комитет и от събранието, получава неограничена власт в България, за „да приготви и да довѫрши революцията". Той е независим и свободен в своите действия и не се намира в административна подчиненост на централния комитет.

Два дена преди да издаде пълномощното на Апостола, Централният комитет разпраща следното „окружно писмо" до частните революционни комитети в страната:

Братя членове!

По желанието на сичките бѫлгарски частни революционни комитети, сѫбрахаса представители отъ сичките бѫлгарски страни, прегледаха уставътъ и дадоха му по-добра нарѣдба. Представителите пожелаха да са напечата новиятъ уставъ и да са раздаде на частните

комитети, и Централниятъ комитетъ изпълни желанието ви. Трѣба да ви забѣлѣжиме тука, че тоя уставъ са одобри по вишегласие, слѣдователно никой нѣма право да измѣнява въ него ни най-малката точка. Вашата найпърва обязаность е да изучите сѫдѫржанието на тоя уставъ и да изпѫлнявате буквално неговитѣ заповѣди.

Лицето, което бѣше упълномощено до сега отъ централниятъ революционни комитетъ, са упѫлномощава и за напредъ да продължава своите обязаности до извѣстно време, и ще да си служи съ новоповѣрения му печатъ, безъ да изгуби ни най-малко уважение вѣхтиятъ печатъ въ досегашнитѣ работи. Това лице ще дойде при васъ само (или ще да испроводи свои човѣкъ съ нужните знакове), за да ви даде смѣтка за доходите и расходите на българскиятъ революционни комитетъ, да ви донесе уставътъ и да ви даде нужнитѣ наставления.

Централниятъ комитетъ, въ името на народътъ, ви повѣлява да уважавате приказанията на неговите упѫлномощени членове и да испѫлнявате уставътъ буквално. Тайната полиция ще слѣди за дѣйствията на сѣкиго.

Нашето дѣло върви напредъ, и ще са надѣваме, че, съ божието име, за насъ ще да настанатъ ония щастливи минути, които очѣква сѣко бѫлгарско сѫрце.

България 1872 г. юния 14.[99]

С това окръжно, писано от Каравелова, Централният комитет съобщава решенията на събранието, като потиква членовете на организацията към работа и точно изпълнение разпорежданията на устава и наставленията на упълномощените лица. Формално Централният комитет е върховната институция, която обединява всички комитети и разполага с цялата власт на организацията. Окръжното иде да засили това впечатление. Фактически, както видяхме, с пълномощното, което издаде на Апостола, Централният комитет прехвърли всичките си права и цялата си власт в България върху него. И с печата, който му предава, той потвърди формално и символично акта на пълномощното. Около лъвчето на новия печат стои надписа: „Български революционни централенъ комитетъ“, Осъщественото единство в организацията, постигнато на събранието в Букурещ намери своя израз и в печата. Комитетът според стария печат е в България и е именуван. „Привременно правителство,

I отдѣление отъ Б. р. ц. к.“ В новия печат местопребиваването на Централния комитет е премълчано. Сега той е навсякъде, където се намира един негов член, снабден с пълномощно, тъй като той „представлява сичкиятъ централенъ комитетъ“.[100] Фактически то ще рече, че той се намира там, където е Апостолът и където се твори делото на националната революция, т. е. в България.

В същия час, когато получава пълномощното, Апостолът, съгласно новия устав, полага следната клетва:[101] Долуподписаниятъ, като приемемъ сичките Длъжности които миса налагатъ чрѣзъ упѫлномощіето ми дадено отъ Ц. Б. Р. К. и сѫмъ въ отговорность на своите дѣйствія, съгласявамса въ сичко и съ дѣйствіята на другите членове на Ц. К. Които ще разпоредатъ по между си длѫжностите по способност-та на секиго по обстоятелствата. Сѫщіятъ отговарямъ за дѣйствіятаси по уставатъ пред другите чл. на Ц. К. и сѫ заклѣвамъ предъ нашето отѣчество Бѫлгарія че ще слѣдвамъ точно длѫжноститеси.

$^{16}/_{28}$ VI В. Левскій.

И тайнственият акт на клетвата иде на свой ред да разкрие фактическото положение на Апостола в организацията. От Централния комитет той добива пълна свобода на действие в рамките на устава, но и той се съгласява „въ сичко и съ действіята на другите членове на Ц. К.“, пред които носи нравствена отговорност за делата си.

Заклели са се, вероятно, и другите членове на Централния комитет, както и всички представители на събранието.[102] За участниците в революционното дело Апостолът изработва следната „Народна клѣтва“, както сам я нарича:

„Заклѣвамъ са въ Евангеліето, въ Честѫ си, и въ Отѣчеството си, предъ Бога, и предъ Чесното Събраніе на Съзаклятіето, че отъ Сичко което ми са яви, няма да кажѫ и открія никому нищо до смърть и до гробъ.

Заклѣвамса и обѣщавамъ какво полагамъ за Святата тази цѣль, животъ и имотъ.

Заклѣвамса и обѣщавамъ, безусловна покорность на законите и на заповѣд тѫ на Съзаклятніятъ Таенъ-Цен-

траленъ-Български-Революционній Комитетъ съврѣмѣнно мѫлчаніе, и тайность на дѣлата.

А въ противенъ случяй, ако бѫдѫ Предатель, или престѫпник, съгласявамса да бѫда прободенъ отъ орѫжіето на това съзаклятіе, което има дльжность да ма брани, а и право да ма сѫди.

Заклѣвамсѫ!"[103]

Апостолът пояснява в забележка и начина, по който ще се полага клетвата от членовете на организацията: „Ново-оглашеніятъ ще са исправи предъ една масса, на която ще има сложено едно Евангеліе, или крьсть, единъ ножь, и единъ револверъ, и ще си тури лѣвата рѫкѫ на сърцето, а дѣсната ще ѭ вдигне на горѣ, и ще слѣдва да дума слѣдоющите думи т. е. горѣизложените".

Повече от един месец бе изминал, откак събранието приключи своята работа. Към края на месеца и сам Апостолът беше привършил вече работата си във Влашко. Още на 18 май Данаил Хр. Попов известява П. Хитова: „Прѣди три дена пріехъ отъ В. Львскаго писмо, въ което на кѫсо ми казва чи всичко станало добро, и тѫй по общо вышегласіе, рѣшило се да ся напечятѫтъ законы-те и подир нѣкой и другъ день като дойде той сѫщійа пакъ тука, тогава ще ми раскаже всичко подробно що ся е изработило".[140] И наистина, Апостолът имаше пълно основание да бъде доволен. Всичко се завърши тъй, както той го желаеше. Събранието възприе неговата мисъл, и делото му намери всеобщо признание. Пътят, по който той водеше народа към свободата, бе утвърден като историческа необходимост. И пак нему се възложи да довърши делото на народното освобождение. Не ликуването на победителя обаче вълнува душата на Апостола, а тихата, спокойна радост на човек, който изпълнява своя дълг. Той се чувствува нравствено удовлетворен, и нов приток на сили изпълва неговия неуморим дух.

В края на месеца Апостолът напуща Букурещ и поема най-късия път за Дунава. Той пристига в Олтеница (срещу Тутракан), където, докато очаква парахода, се среща с местните българи. „Тій", пише той малко покъсно на Кирияк Цанков, „ся турятъ за работата защото имъ казахъ че Главніятъ центъръ е въ Българско.

Повѣчето души мразятъ (постъпката, б. р.) на Каравелова защото напада на Старите, а другите народности като слушяли за това, ползовалиса – затова имъ казахъ, чи му са е рекло вѣче да не пиши ни за стари ни за млади, който кривъ и пречи на народатни ще се явява въ Ц. К. отъ дето ще са каже по сичките наши да знаятъ за това. Така и тряба вѣче, защото ето намиратса хора и като глѣдатъ на такива работи не зематъ участіе пѫкъ въ състояніе (са) доста да помогнатъ матеріялно!... Усѣщамъ, и разбрахъ отъ много души въ влашко, по мнението имъ: ако тая работа са управлява отъ българско, то ще бѫде работа, и ній земаме участіе".[105] Същото настроение към Каравелова му изявяват и някои българи от Гюргево: „Както Ви казвамъ за Каравелова отъ Олтеница, сѫщо и въ Гюргево нѣколко души го мразятъ за това пѫкъ виждатмиса добри хора".[106]

Пред българите в Олтеница Апостолът не крие, че „главнія центъръ" на работите „е въ Българско". Това е желанието и на самите олтенчани, които са убедени, че „ако тая работа се управлява отъ Българско, то ще бѫде работа". Апостолът, комуто е скъпо единството между дейците, открито и ясно предупреждава и самия Каравелов за недоволството срещу него: „Срѣщнахъ мнозина хора да ви окривяватъ въ някой работи, и казватъ: Тая работа ніе (за) Каравеловъ, залавямиса, защото знаемъ чи ще излѣзи на работа (ще изведе на добър край, н. б.) защото Каравеловъ е човѣкъ, който казва: Ассамъ!!!"[107] Тия писма изглежда са засегнали Каравелова, та по-късно, в едно свое писмо от 25 август, Апостолът му пише по тоя повод: ... „детоти пишѫ отъ Олтеница и отъ Гюргево че говорятъ нѣ койси недобро за тебѣ, асъ мисла че добро права, щото да ги обедимъ въ истината, но като е така, неща вѣче азъ го имахъ за длъжность".[108]

От 27 до 30 юни Апостолът е в Турно Магурели при Данаил Хр. Попов. Оттук той изпраща споменатите вече писма до Каравелова и К. Цанков. Оттука той дава и последните си разпореждания преди да напусне Румъния. „По скоро испратете", пише той на Каравелова, „уставите по Ч. К-ти въ влашко. Нарятко хора дето нещѫсѫ зематъ за работа... Испратете ми онова!

на което тряба да се подпишятъ и онія комитети, на които представителите не бяха пристигнали, изъ Българско, тряба да поднеса и да подпишятъ... весници-ти, до кѫтто не добіешъ второ писмо, въ което датиса каже де и де по колко да испращашъ, до тогава редовно ще ги изпращашъ въ Рушчукъ, до когото знаешъ. ще направишъ и особно писмо на Илариона (Драгостинов, н. б.) да си отридатъ човѣкъ който ще ги прійма отъ оногосъ, комуто си ги ти изпратилъ. Петтѣхъ жялтици за печятатъ на Д. Хр. Поповъ дадохъ. На сичките Ч. К. в влашко ще имъ дадете право да съставляватъ и др. Ч. К. защото има хора, пѫкъ сичките неможете да знайте, и според уставатъ ще ги оправятъ до Ц. К. отъ дѣто вѣче ще зематъ и даватъ. Налити казвахъ чи помногото хора знаятъ да сѫ припорѫчватъ а не правятъ нищо! Казвахти и за Тома Панталеевъ видяхса въ Турно, попитахгу за книжката привеллия е, а той ми каза че мислялъ дая даде на Мишайкова. Искай книжката, и намерете човѣкъ дая приведе, неѭ и другите поскоро! па да са плати, де останаха обѣщаніята на Евремъ Марковичов! ако ги испрати, нѣкаса приведатъ поскоричко на Български и испратетемиги".[109]

Узнал по това време, че братът на Каравелова се е завърнал от Русия и „щялъ да си доди въ отечеството си", Апостолът в кратка бележка до Каравелова поздравлява брата му и изказва желание да се запознае с него, „ако имамъ честѫ да се срещнемъ изъ Българско".[110]

В друга една бележка на същия лист Апостолът известява Олимпий Панов, че е получил дрехите си, които е препратил в България, и нарежда да му изпрати портретите до Данаил Хр. Попов.

На 30 юни той пише на Кирияк Цанков: „Вище да са направи машината за пушката, дето да прави фишеците ѝ, вище да ми земите и единъ два чивта мустаки и брадѫ малко черникави мустакити ни длѫги, ни малки". Докато стои в Турно Магурели, с негово съдействие в града се основава частен революционен комитет от 18 члена: „Испратете поскоро и тукъ нужните както на секи Ч. К.", нарежда Апостолът по тоя повод. „Днесъ трѫгвамъ за Пикетъ (Бекет, н. б.) Збо-

гомъ, збогомъ, збогомъ“, завършва той своето последно писмо от Влашко.[111]

Пред тайнствената неизвестност на бъдещето някакво тъмно предчувствие спохожда душата му. Може би мисълта, че той може да не види вече своите приятели отвъд Дунава, минава за момент през съзнанието му. И подал се за миг на това чувство, той се сбогува развълнувано с тях.

На 1 юли в 9 часа Апостолът преминава благополучно Дунава при Оряхово. За втори път красивият крайдунавски градец му дава своето гостоприемство.[112] На следния ден той се обажда с писмо на К. Цанков, в което напомня да му се изпратят „по скоричко“ исканите неща и го известява, че за пренасяне на оръжие „въ Българско“ е намерено вече място, има и хора, „които ще го приематъ съ умайсторосанъ способъ“. В първо време Апостолът се надява да се намерят „родолюбиви богати“, които да направят следния жест „на Отечеството ни: да порѫчятъ отъ най-добрата система 500 длъги като понапредса испитатъ на секи десетъ една, за да не излезатъ фалшиви, и като ги внесемъ: въ Българско ще глѣдаме за малко време да имъ внесемъ парити и да са порѫчѫтъ още“.

Писмото си той завършва с две съобщения, в които легендата и суровата действителност застават една до друга: „Нашите Т. казватъ по Българите тукъ таме че щяло да излезе отъ западъ единъ човѣкъ съ шярени очи, и той ще освободи Българія.

Днесъ останалсамъ безъ жялтички, и сѫмъ въ голѣми мѫки“.[113]

ГЛАВА ПЕТНАДЕСЕТА

АРАБАКОНАШКОТО ПРОИЗШЕСТВИЕ

I.

В тоя важен момент от живота на революционната организация, когато нейният път бе вече разчистен и делото на комитета трябваше да тръгне с бързи крачки към осъществяване на своите цели, Димитър Общи с лекомислените си действия предизвика събития, чиито последствия бяха фатални за освободителното движение. Тия събития настъпиха наскоро след завръщането на Апостола в България.

След като напуска Оряхово, той отива в Ловеч,[1] откъдето известява Каравелова, че е получил десет броя от „Свобода", а не двайсет, както са се уговорили в Букурещ. Той настоява да му изпраща редовно по двайсет броя през Русе „и въ единъ день", като го моли да „опредѣли единъ день назадъ", та в случай че отпечатването се забави малко, „то пакъ да може въ означеното времѣ да пристигнатъ въ рушчукъ, защото единъ день закѫснялъ, отива цяла неделѫ. Така е наредена пощата".[2]

Може би с цел да засили вътрешната пропаганда, Апостолът решава да почне издаването на вестник, който да бъде „слободенъ за въ Българско". За тая цел той изпраща поп Кръстьо, „нашъ свещеникъ", при Каравелова в Букурещ, за да се разбере с него. „Човѣкъ е който може да Ви бѫде полѣзенъ", пише той на Каравелова в същото писмо, „па и Вія нему въ неговата работа. Той ще доде съ осемъ-десеть хиляди гр. Вище дано направите подобра работа".[3] От това кратко известие не е ясно, дали в случая поп Кръстьо е действувал по свой почин, а Апостолът го е само подкрепил, или пък е действувал изцяло под негово внушение.

До това време Каравелов още не бил изпратил уставите на новооснованите комитети в Румъния (Турно Магурели и Олтеница), и Апостолът, след като му напомня, че е трябвало досега да им ги изпрати, настоява „поскоричко" да им даде „нужнитѣ наставления, уста-

вите и разпискитѣ, та да трьгнатъ поскоро въ пѫтьѫтъ“ След като му съобщава, че в България уставите са разпратени вече навсякъде, Апостолът го известява, че „отъ днесъ послѣ някой день“, ще тръгне да обиколи всичките частни комитети и ще им даде „някакви тайни знакове за предпазване отъ всяко нѣщо“.[4]

И наистина, първата грижа на Апостола, след завръщането му в България, е да разпрати устава на всички комитети. „Изпращаме Ви и двайсетъ устава“, пише той на 15 юли до комитета в Троян, „които ще раздадете по действителнитѣ членове да работатъ по него, – и тій ще са даватъ както и всѣко нѣщо по №-ръ, ще са бележи кому каквоса дава, и кога сае дало“.[5] Основният закон на революцията ще се дава един вид срещу подпис. Всеки член на организацията трябва да го изучи основно, за да не се оправдае утре с това, че той не е знаел разпоредбите му. Знанието на закона е необходимо условие за един правилен организационен живот. Това повелява най-сетне и самият устав. „Вършете всичко споредъ уставатъ“, добавя Апостолът, „да не пропадате въ наказаніе! На който дѣствителенъ членъ са даде Уставъ“, прибавя той в друго едно писмо до почти всички комитети в Орханийско и Тетевенско, „да го има въ себе си...“ Всеки „дѣйствителенъ членъ, отъ когото ся чяка по всичко работа неизбежно е да го има“. Уставът обаче трябва грижливо да се пази, за да не би чрез него неприятелят да проникне в организацията. Затова Апостолът разпорежда: „Съ уставитѣ трѣба умно да са располагате т. е. комуто ніе за даване да го има въ себе си, то да му са прочите, ако не знае да чете; или ако знае самъ нека да го прочете до като кажи: че го е разбралъ вече; и пакъ да си остани въ комитетатъ“[6]. Апостолът мисли за всичко и не желае да бъде изненадан в нищо.

Заедно с уставите той изпраща окръжното писмо на Централния комитет за работата на събранието в Букурещ, „което тряба да са прочите предъ сичкитѣ членове“; с него разпраща и кочани с разписки (билети), отъ които трябва да дават „секиму кога каквото дава въ Народната каса“.[7]

В същите тия писма от първата половина на юли, които изпраща до всички комитети, Апостолът дава и

следните нареждания: „Съ всичките си сили да са трудете за събираніе пари! Бързайте, защото тамъ ни стои сичката работа.[8]

Съ второ ще упълномаща някого, или ще дода самъ, да Ви са дадатъ нужните наставленія, и знакове, безъ които няма да вярвате на работникатъ, ни на никому другь, за да не би пропадало нищо въ непріятелски рѫце.

Касиеринатъ тряба да води дневникъ за сичките добри и не добри работи, на секи членъ („съочясникъ" в някои писма, н. б.), отъ който денъ постѫпѫ въ Народното дѣло.

Чястниятъ ви комитетъ трѣба да има печатъ когото ще удря на сѣки даденъ билетъ (расписка).[9]

Нужно е, всѣки дѣйствителенъ членъ отъ сега да са приготви съ най-добро орѫжіе, казалесме на сякаде, пишемъ и Вамъ: вище, и забелѣжете въ околност-та Ви колко души ще са намератъ дето да можятъ сега даса потпишятъ по за една иглинячка пушка, които сме преглѣдали и одобрили за наша работа, – то колкото по много ся порѫчатъ, толкова и по евтено ще ни паднатъ, – отъ тия пушки една по една са купуватъ по деветъ л. тур. ако са порѫчѫтъ две хиля. можятъ да ни паднатъ по шес-седемъ л. тур. безъ куршуми, – куршумите ще можимъ да си ги правимъ тукъ, а само ще са купатъ фишеците, – хилядата фишека може да сторатъ два л. тур. до три, а испиталисме ги че биятъ добре, хиляда и двѣста метра и съ баіонетиса".[10] Апостолът държи, щото оръжието да не струва скъпо и да бъде качествено. Не е това обаче единственото съображение, което го кара да настоява за масова поръчка: като „са зематъ изведнѫжъ", пушките ще бъдат от един и същ тип, „една форма" и ще имат еднакви, „ени" фишеци.[11]

Заедно с тия първи нареждания Апостолът смята за свой върховен дълг да даде пълен отчет за състоянието, в което се намират сметките на Централния комитет. „Смѣткитѣ за доходитѣ и разходитѣ на Ц. К.", пише той на комитетите в Орханийско и Тетевенско, „повторомъ ще ви са поднесѫтъ, защото работницитѣ не са дали още точна смѣтка за дѣ какво са дали до сега: сега ги виками, че като зememъ смѣткитѣ имъ ще ви са поднесѫтъ".[12]

Организацията от своя страна посреща с облекчение и радост своя водител, и нов подем на сили и надежди изпълват революционните работници. Пръв Христо Иванов приветствува своя стар другар и му честити „добрата расходка и добрія напредакъ". С трогателна загриженост той го съветва да се пази и да не отива сам, където опасността е най-голяма, „защото хиляда ни не жали като меня и другите са по-лесно спичелятъ, но като тебя ни ниможимъ спечели никога".[13] Пет дена покъсно, на 11 юли, той му пише ново писмо: „Брате! като принасямъ Сердечнитѣ си къмъ Вазъ Поздравленія, ще Ва моля винаги да имате предъ видъ, Голѣмо предпазваніе на живота си понеже съ васъ народатъ ще може да рабути и да успеье. Напредъ за места съмнителни иматѣ хора достойни тѣхъ пращаитѣ, отъ Вази сѫ иска тѫзи Служба която сте я вършили въ растояніе на нѣколко години отъ Вази се иска благоденствіето на нашія народъ и отъ Вашіятъ Святъ Подвигъ, имами хора които да отговорятъ за посланіето си Само ги поучаваи какъ трябва да направятъ а вий си стоитѣ на страна понеже отъ Вази по Големи работи сѫ отчакватъ".[14] По всяка вероятност Христо Иванов е получил по това време писмо от Апостола, който сигурно е възразил на желанието му да се пази на всяка цена, та сега той още по-настойчиво го моли да се пази не толкова за себе си, колкото за „народа, защото отъ неговия „Святъ подвигъ" зависи „благоденствіето на нашія народъ".

Котленци, получили устава, бързат да известят Апостола, че „съ сяка радость" са решили да работят „по народното свято дѣло, но съ голѣмо прискърбіе" признават, че много мъчно ще постигнат задоволителни успехи, защото в града им „кажи че съвсѣмъ нѣмаме почти никакъ отечественолюбци и достойни лица на които да ся повѣри тайната. Ный само двама тукъ щемъ ся трудимъ днесь за днесь до гдѣто сполучимъ и другы достойни лица. Другояче не може". По тия причини посветените в делото котленци най-сърдечно и непринудено молят „отъ все сърдце за сега да ны бѫдите снисходителни и да не ны принуждавате да бързаме, защото отъ бързанієто може да произлезе нѣкое зло, та по е добрѣ да е полека че разумно да ся работи".[15] С тая надежда в

бъдещето двамата съграждани на Раковски внасят 10 лири и приобщават родния си град към делото на Апостола. Сам той посещава града по-късно, през ноември, когато полага и основите на местния комитет.[16] Сега изпраща само устава на познати и доверени хора.

Не закъсняват и врачани да се присъединят към освободителното дело. „Въ името на всевишнія", пишат те на Апостола, „работата ни отива напредъ и отъ дохождането на устави те и пр. сме спечелили 5 душъ та станахме 15 души защото премислихме до вашето дохожд(а)не да работиме полека до де ни дадете нужнитѣ наставления".[17] На 10 юли врачани сами полагат основите на революционната организация в града, и младият комитет е жаден за работа.[18] Апостолът им обещал, че сам той или упълномощено от него лице ще ги посети след 6-7 дена, но не дошел, та те го очакват сега с още по-голямо нетърпение. „Срока дойде и замина васъ нема, за това молимъ ви по-скоро дойдете защо ви пречекваме съ големо нетѫрпеніе". Апостолът обаче посещава Враца едва на 28 август.[19]

Тодор Пеев дава простор на своето красноречие и на свой ред посреща Апостола с добре дошел. „Прѣди да са отговоримъ на окрѫжните Ви писма, ние Ви поздравляваме съ желанието ни „Добре дошле, брате" отъ спасителното за народа ни послание, и изразяваме ви нашата благодарность за благоразумното Ви пѫтување, на което слѣдствието е и благополучното ви завръщание, което зарадва и насѫрдчи синца ни.

Нека сега да ви пишеме и за работите ни: Милий нашъ брате! сполуката на нашата обща цѣль налага ни длѫжность да уважаваме законите и властьта на привръменното ни народно правителство; затова бѫдете и увѣрени, че ни най-малка мисѫль не преминува прѣзъ уматъ ни, за да мѣняваме и неудобряваме работи и постановления, които сѫ удобрени отъ обще вишегласие. Ето защо не само ща да са стараемъ да са съобразаваме съ приказанията на Ц. Комитетъ, но и будно и строго ще да прислѣдуваме сѣкого, който би дѫрзналъ да са непокори и несѫобрази съ тѣхъ.

Колкото за пари, едничките средства, които сѫ душя на народната ни работа, то е нашя първа грижя и ние векѣ ще да туримь на ржка едно количество,

което ще и да ви внесемь, а и за напрѣдъ има здрави надежди и за още; защото народатъ ни, брате, бактисалъ отъ тиранство, готовъ е и ризата отъ гѫрбатъ си да даде, стига само умно и вѣрно да вѫрватъ работите ни. А намъ е драго, че такова сумнѣние не сѫществува. Ето кое трѣбува и Васъ да утѣшява, да ви радва и да Ви насѫрчава въ народно-то дѣло.

Милий брате! Врѣмето е кѫсо, страданията голѣми, а народното единство и ревность като сѫ сигурни, то трѣбува да са ползуваме отъ тѣхъ: моралното разпространявание на свѣтата ни цѣль трѣбува да вѫрви найбѫрже, но и материалното, сирѣчь вѫоружаването на народатъ не трѣбува да закѫснѣва нито на минута".[20]

Накрай, преди да го покани на сватбата си, която щял да прави подир един месец и за която щял да покани и съседните комитети, Тодор Пеев в същото това писмо от 18 юли настоява пред Апостола да издаде нему и на Димитър Общи пълномощно, за да организират заедно частни революционни комитети в Радомир, Кюстендил „и понатамъ въ Македония, ако позволатъ обстоятелствата". Председателят на комитета в Етрополе, който се стяга да прави сватба, иска от Апостола да направи „по скоро щото е нуждно за тая работа, за да обходатъ реченитѣ мѣста, които сѫ предвѣрието на Македония и които оставатъ занемарени".[21]

Кому принадлежи почина за това искане, ще видим по-късно. Що се отнася обаче до Македония, трябва да припомним, че близо една година преди Тодор Пеев и Димитър Общи да се загрижат за нея, Апостолът, както сам се изразява, бе наредил вече „да се свърши и тамъ".[22] Какво точно е предприел той в тази посока, не знаем, но неговата постоянна и неизменна грижа бе да обедини в редовете на организацията целия български народ и да разпространи революционната мрежа по всички предели на родната земя. При това македонският въпрос, както се разви след освобождението, не съществуваше във времето на Апостола. За него Македония е неделима етническа част от българската национална цялост. „Че и нія сме хора", заявява той в своята дописка до „Свобода", „и искаме да живеемъ чіовѣшки да бѫдемъ свободни съ пълна свобода, въ земята ни, тамъ дето живее Българинътъ въ Бълга рія, Тра-

кія, Македонія".[23] Апостолът действува в името на целокупното отечество и ако до известна степен неговата дейност е локално ограничена, това се дължи на преждевременната му смърт, вследствие на която той не можа да развие и затвърди комитетската мрежа по всички предели на българската земя. Несъмнено, и за Македония той е правел всичко, което му е било възможно, за да не изостане назад в борбата за свобода, обаче сведенията за тая му дейност са оскъдни и недостатъчно положителни.

Апостолът не издава исканото пълномощно. Сериозни основания, върху които ние ще се спрем по-късно, го възпират да изпълни желанието на Т. Пеев. На 29 юли последният наново загатва за необходимостта да се разпространи работата из Македония, тъй като при тамошните условия би могло по-безопасно да се свика проектираното от Апостола събрание.[24] На 6 август Т. Пеев за трети път настоява да отиде в Радомир, Кюстендил и Криворечна паланка. Сега той се е установил на един по-ограничен маршрут и узнал сигурно решението на Апостола да не дава пълномощно на Д. Общи, той не го споменава в писмото си, а говори само за „отиването ми въ Радомиръ, Кюстендилъ и Криворечна паланка за да се нарѣдятъ и тамо сигурно работите, като устроимъ общини, пощи, тайни кѫщи и пр."[25] Че Т. Пеев се е отказал от първоначалната си мисъл да отиде в Македония заедно с Д. Общи, се вижда от пълномощното му, издадено от частните комитети в Орхание, Тетевен и Етрополе, което е приподписано от Общи. Нетърпеливият етрополец избързва и се снабдява с това временно пълномощно, „за да са не губи врѣме въ народното ни сѫбуждание", защото „В. Л-скій отсѫтствува отъ тукашнитѣ страни и не е познато скоро ли ще дойде".[26] В пълномощното, което е без дата и е писано от самия Пеев, изрично се казва, че то „ще има важность до тогава", докато упълномощеният г-н Фердинанд (под тоя псевдоним е издадено пълномощното на Пеев) се снабди с друго пълномощно, потвърдено и с печата на Централния комитет. В тоя произволен акт на Т. Пеев и Д. Общи намираме и следното ценно признание: „Въ вашите страни са е работило и по-испрѣди за тая цѣль. Вие ще запознаете Г-на Фердинанда съ досегашните ваши работници и съ тѣхните лозинки".[27]

Ако Тодор Пеев е предприел своята обиколка из Македония заедно с Д. Общи, не би имало решително никаква нужда Общи да заверява с подписа си пълномощното му. Пеев е заминал или сам, или пък заедно с Апостола. В полза на първото предположение говорят следните обстоятелства: 1) самото пълномощно на Т. Пеев, за което все пак не знаем дали в действителност е било използувано; 2) съобщението, което прави Г. Ангелов: Д. Димов Македонски, член на Кюстендилския комитет, му казал, че „в него време Левски не бил дохождал в Кюстендил".[28]

Но ако Тодор Пеев е отишел сам в Кюстендил, където доскоро е бил учител и се е радвал на голяма известност, възможността той да е направил останалите посещения през тая обиколка заедно с Апостола е съвършено малка.

В подкрепа на второто предположение се явяват до известна степен спомените на Михаил Ив. Македонски, които ще предадем изцяло. „Беше през лятото, юлски дни. В един делничен ден след обяд бяхме разпуснати от училище и с другарите си ученици се намерихме на градското пазарище, дето обикновено всяка събота ставаше пазар. Изведнаж се появиха няколко души възседнали на коне, минаха през чаршията, след тях втора и трета партида. Това бяха кметовете от полските села, които без да отседнат в града, заминаха по направление към манастира.[29] Това ненадейно появяване на кметовете и заминаването им за манастира в ни едно време се тълкуваше различно из града. Едни си шушнеха, че отиват по манастирски сметки, други казваха, че имат някакво събрание. С една реч, никой не доумяваше защо и за какво отиват. У мене и у другарите ми любопитството все повече и повече растеше, докато най-после се сдумахме да отидем и ние в манастира, макар без позволение на родителите си, толкова повече, че разстоянието е малко, ще отидем и пак ще се завърнем рано-рано, без да се знае, къде сме ходили. Казано и свършено. Аз и другарите ми съученици: Богдан Вучев, Димитър Величков и Иванчо Костов със светкавична бързина заприпкахме и за $^1/_2$ час се озовахме в манастира. Разгледахме в зданията, няма никой; на площада пред черквата нямаше нито коне навързани, нито човек да се

мярка. Решихме да влезем в черквата, на която вратата изглеждаше открехната. Побутнахме и влязохме. Църквата изненада нашето любопитство, когато видяхме вътре всички кметове с благоговение навели глави. На стъпалата на олтарските двери стояха, изправени с епатрахили на шия, двамата братя свещенослужители, отец Амфилохи и отец Иринарх, иеромонаси, на възраст между 40 и 50 години, които наскоро бяха дошли от Зографския манастир в Св. гора и които по неизвестни никому причини наскоро напуснаха нашия манастир и заминаха неизвестно накъде. До троновете, що са за певците, стоеха неподвижно двама непознати човеци; единият сух, с висок ръст, рус, с по-дълги мустаци, а другият понизък, също русокос и с малки мустачки. Отец Амфилохи довършваше молебена, а отец Иринарх подаваше на богомолците – кметове да целуват кръста и евангелието. Като видяхме всичко това – слънцето се беше дигнало на високо и наближаваше да залезе зад манастирските гори, – побързахме да се върнем в града, за да не се разбере от родителите ни, че сме ходили на манастира, което без позволение беше строго забранено. Какво стана по-нататък, нощуваха ли тая вечер кметовете в манастира, закъде заминаха двамата чужденци, кои бяха те и как се именуваха, ние не знаехме, нито пък се интересувахме да знаем. Дължен съм да спомена, че при състоялия се молебен не се виждаше присъствието на дядо Аверкия,[30] който може би да е бил в олтара и от там да е наблюдавал всичко. Отпосле разбрахме, че са давали клетва за вярност и постоянство на оглашени порано кметове в революционното дело и че двамата непознати и ненадейни гости на манастира са били апостолите дякон Левски и Тодор Пеев. Това разкритие ми стана известно едвам през 1888 год. при следното обстоятелство: през т. г. бях окръжен управител в гр. Хасково. По него време Тодор Пеев, сега покойник, беше на служба при Министерството на вътрешните работи – главен административен инспектор. Той бе дошел в Хасково по служебни работи и благосклонно се отзова на поканата ми да дойде у дома на обяд. В заведения разговор по разни въпроси ме запита от кой град съм. Като разбра, че съм от Криворечна паланка, добави: „Аз много добре познавам града Ви; там има и манастир

„Св. Иоаким Осоговски". Едно време ходихме заедно с Левски по агитация за освободителното дело и заклехме по-интелигентните кметове от вашите села. В лицето на игумена отца Аверкия ние, революционерите, имахме една сигурна прикрита станция, добре запазена и неподозрителна за турската власт".

Тогава ми стана известно, че Васил Левски е проникнал и дохождал в нашия затънтен край".[31]

Нямаме основания да се съмняваме в тия спомени на Михаил Ив. Македонски, но все пак те не установяват по един неоспорим начин присъствието на Апостола между гостите на манастира „Св. Йоаким Осоговски". Трябва да поправим спомените на М. Ив. Македонски и по отношение датата на това събитие: въпросното посещение на Осоговския манастир не е станало през юли. От последното писмо на Тодор Пеев се вижда, че до 6 август той е все още в Етрополе. На 3 август Апостолът е в Ловеч,[32] а на 14 август той извършва в същия град нападението в дома на Денчо Халача. След тая дата дирите му се губят и едва в края на месеца, 28 и 29 август, той се появява във Враца. Следователно, като най-вероятна дата, към която бихме могли да отнесем тая „обиколка" на Левски в Македония, остава времето между 14 и 28 август, или още по-точно до 25 август, понеже от тая дата Апостолът разпраща множество писма, което показва, че той се е застоял по-дълго време на едно място.

За това късо време обаче е много съмнително дали Апостолът изобщо е имал възможност да предприеме въпросната обиколка и да посети Македония. Грижите му обаче за тоя български край не го напускат. На 6 август той пише на доктор Константин Робев:

Докторе и драги брате!

Дойде най сѣтня часътъ та да помислимъ и за Вашиѫтъ край. Рабутатѫ ни ми пузволяваше ду сег да мисла и за Македоніата. По напредъ требваше да се извърши всичко тукъ по-близу до брѣгътъ, та пустепенно да вървимъ все напредъ къмъ Македония и Тракиѫ. Асъ помнѫ много добре квото сме говорили въ Цариградъ чи тамъ при по-спокойну можи да са работи щото по малки съмнения жѫ се фърля по работитѣ а и ния мислимъ, чи аку требва да се развие байрякѫ

това трѣбва да стани и пу синкитѣ страни на нашето отечество... Отъ никѫде помощь ни можимъ да чакъми, нито пъкъ да жилаемъ, квото направимъ сами да си гу направимъ, така е по редну и за нази си е... Да даде Богъ здраве, къту мина къмъ Щипъ и Скопия, ще гледамъ както и да е да дойда и въ Ваший градъ та да наредимъ путрѣбното. Лицету куето Вия жа приемете ще ви придаде билети и уставѫ на привременното ни правителство и квотой потребно наредете тамъ до моето идване най-главното си остава да събирате пари и да си набавите оружие като най-потрѣбно на първо място...

6 авг, 1872 На всѣгда Вашъ братъ
Дервишооглу Асланъ – В. Лъвский.[33]

Оригиналът на това писмо, заедно с други писма на Апостола, е бил предаден в Охрид на генерал Ал. Протогеров. След неговата смърт обаче писмата изчезнали. Д. Кацев–Бурски ни уверява, че е чел тия писма и съжалява, дето не е снел веднага препис от тях. Той направил препис само от началото на посоченото писмо.

Трябва обаче да отбележим, че макар това писмо да съдържа нещо характерно за мисълта на Апостола, то има някои особености чужди на неговия език, които будят голямо недоверие. Дали в случая имаме някаква мистификация, или неточно разчетен и предаден документ, не можем да знаем, понеже липсва оригиналът. Но ако в бъдеще се открият други по-положителни данни, може би ще се хвърли повече светлина върху дейността на Апостола и в този край.[34]

II.

В началото на август Апостолът се завръща в Ловеч, след като бе обиколил голяма част от комитетите в страната.[35]

Сега, повече от всеки друг път, той съзнава голямата необходимост „отъ Водители Народни за Бойното полѣ“ и затова още на 25 юли пише на Каравелова да помоли сръбското правителство да приеме във военното училище 150-200 души българи. „За това, задължавате са отъ Ц. Ко. по скоричко тайно да поднесете писмото ни на Срьбско(то) Правителство, че ако намѣри мѣсто

прошението ни, отговорете ни поскоричко, за да са разберемъ по-ясно съ Сръбското Правителство за таѫ работа, което ще имъ презнае Българскиятъ Народъ. Ако ли не, то ще трьсимъ на друго място. Ако ли отъ нійде няма помощь за Българинатъ, то работа(та) си ние работа".[36]

По тоя повод на същата дата той пише и до останалите членове на Централния комитет в Букурещ. Въпросът е извънредно важен, и Апостолът иска да ангажира с него не само Каравелов, но и целия Централен комитет. Това писмо, в което той предава своите първи впечатления след завръщането си в България, е един забележителен документ за неговия реализъм.

„Баивци!

Народътъ ни е твърде добрѣ приготвенъ Духомъ, (обаче, н. б.) Членовете на Тасъ Свята работа, едвамъ спосрящатъ разноските, за повѣче нящо!!!... трябѫ твърде дълго времѣ, Асъ споредъ както ценѫ работата, и глѣдамъ предъ очи, моето мнение е, по скоро да са турише въ редъ работата, за която пишѫ на К-ва. – Глѣдайте Братя и постарайте са дано са туреше това пьрво, и най-свято нѣщо, въ работа! докѫт-то са наредимъ, и приготвимъ вѫтре, нѣка са приготватъ и Главни Водачи които ще дадатъ редъ отъ краятъ (началото, н. б.) на работата и въ Главните позицій да са туратъ по единъ, и по двама души! инакъ сме, нищо и никакво!!.."[37]

На 3 август той подсеща наново Каравелов за писмото до сръбското правителство, като подчертава, че, ако то се съгласи и даде исканите места във военното училище, това трябва да стане „подъ други условия", а не както през 1868 год. „за което... нарочно тряба да отидатъ някой (отъ нас), да са говори за това".

В същото писмо Апостолът иска от Каравелов да му изпрати протоколите на общото събрание, за да ги подпишат и ония частни комитети, чиито представители не се могли да дойдат в Букурещ. Повторно той настоява сега и за войнишките правила, които иска да се напечатат и по-скоро да му се изпратят заедно с „ония отъ Ефремъ Марковичъ".

Изглежда, че още в Букурещ Олимпий Панов е изявил желание пред Апостола да дойде в България, за

да му помага в работата, та сега в това си писмо той пита: „Пановъ ще може ли да доди?“[38]

До края на месеца обаче Каравелов не бил изпълнил“ поръчките на Апостола, та той се вижда принуден да го подсети за трети път в писмото си от 25 август: „Премного Ви натягвамъ съ поръчкитѣ, но какво! когато сичкитѣ сега трябватъ, и като ги няма спираса работата“.[39]

Апостолът не бе се отказал от идеята си за едно общо събрание на представителите на частните комитети в България. И сигурно наскоро след завръщането си от Влашко той подига тоя въпрос пред организацията, защото в края на юли Тодор Пеев се изказва против това му намерение. Той смята, че моментът бил крайно неблагоприятен за свикване на общо събрание, а освен това не вижда и нужда от него, защото „довѣрието на работниците ... е добро и всякой е благодаренъ отъ разпорежданията на Ц. К. Слѣдователно това може да отложи сѫбранието на депутатите за подиръ“.[40] И от Орхание се изказват против, особено като имат пред вид неблагоприятния момент: убийството на дякона Паисий.[41] Апостолът изглежда не е уважил направените му възражения, та Тодор Пеев една седмица покъсно, на 6 август, още по-решително се противопоставя за „събиранието на скупщина“, за която Апостолът призовавал „по двама депутати отъ всѣкой комитетъ“. Вън от съображенията, които бе изтъкнал в по-раншното си писмо и които сега излага по-подробно, той прибавя и нови, твърде характерни за неговия склад на мислене. На революционните дейци, според Пеев, работата е била представена много преувеличено, за да проявят по-голяма ревност, „а на събранието тя ще си види сѣкому сѫвсемъ слаба“. Тодор Пеев оправдава напълно тоя начин на действие, защото за един „беденъ и слабъ народъ, какѫвто е Бѫлгарскиятъ, подчиненъ и ограниченъ отъ сѣкѫдѣ, става решителенъ и ревностенъ въ народното предприятие, ако само му посочатъ на материялна и морална помощь отъ други народи“.

Освен това много неща били преиначени, особено от Д. Общи, „а на събранието ще сѫ видатъ сѫвсѣмъ други-яче“, и народът, щом долови някъде една лъжа, „твѫрдѣ вторачено и внимателно слѣдва и распитува

всичко, ще вдигне довѣрието си и отъ истината". Общи не може да се укорява затова, според Пеев, „защото само чрѣзъ тоя способъ той е сполучилъ да распали народатъ доволно".

По тия причини Пеев смята свикването на събранието за „колкото излишно, толкова и невѫзможно. Вашата постѫпка е формална, слѣдователно, справедлива; но формалностите", продължава да поучава той Апостола, „само тогава сѫ и вѫзможни, и умѣстни, даже и нужни, когато ние би са ползували отъ материална и морална сила на нашата работа, а сега ние нѣмаме ни едното, ни другото и трѣбува да тѫрпиме съ приспособяването на формалностите до тогава, до като спечелимъ тие двѣ сили".[42]

Че Апостолът и в тоя случай имаше право и, че замисленото от него събрание съвсем не бе излишно, се вижда не толкова от неговите собствени основания, които впрочем и не знаем,[43] колкото от възраженията на Тодор Пеев, по които съдим за тях. Не случайно само от Орханийско се обявяват против идеята на Апостола да свика събрание от представителите на частните комитети в страната. Очевидно, дейността на Д. Общи бе дала вече своите плодове и неговото влияние в Орханийско и Тетевенско бе затвърдено, щом един Т. Пеев, най-образованият от дейците в тия две околии, прави такава апология на Общи и намира неговите действия за най-целесъобразни. Ето защо нуждата от общо събрание на представителите на всички частни комитети в страната бе една действителна необходимост за организацията. Само едно общо събрание, и то преди да стане късно, имаше всичката възможност да прецени правилно поведението на Д. Общи и по най-безболезнен начин да го постави на мястото му. Този беше единственият път, по който можеше да се избегне катастрофата, към която Общи неминуемо тласкаше организацията. Водачите на движението в Орханийско и Тетевенско обаче не бяха нито достатъчно прозорливи, за да схванат мисълта на Апостола в нейната дълбочина, нито достатъчно дисциплинирани, за да се подчинят безпрекословно на неговата воля.

Трябва обаче да признаем, че и условията, които настъпиха като резултат на революционния терор, и по-

расналата бдителност на турската власт, допринесоха до известна степен да се осуети това намерение на Апостола.

Терористическите действия се засилиха най-вече през лятото и есента на 1872 год., след като влезе в сила новият устав. Както видяхме, той даваше пълна свобода на Централния комитет да „употрѣби каквито начини и да намѣри за най-добри“ (гл. V, чл. 1), за да се сдобие с необходимите средства и предвиждаше смъртно наказание за всеки, който „поиска да прѣчи въ работата подъ какъвто начинъ и да е“ (гл. IX, чл. 5). Тия положения в устава, които Апостолът формулира най-напред в своя проект, определят и двете главни насоки, в които се разви терористическата дейност на организацията: принудително събиране на средства, необходими за освободителната борба, и изпълнение на смъртни присъди срещу врагове на народното дело, които със своите действия заплашваха сигурността на частните комитети и на техните членове. Заплашителните писма бележат началния момент в развитието на революционния терор. Когато по-късно се изчерпва ефикасността на предупрежденията и заплашителните писма, Апостолът и частните комитети се видяха принудени да пристъпят към чисто терористически действия. Трябва да отбележим, че тия действия бяха насочени не толкова срещу представителите на турската власт, колкото срещу ония българи, които по една или друга причина не заставаха на фронта на народната революция. Ръководното начало бе: да не се предизвиква властта, а да се пази организацията и хората ѝ до момента, когато народът ще бъде цялостно подготвен за революция.

Тероризъмът се наложи в борбата с враговете на революционното дело от една страна „поради неговото ефикасно психологическо въздействие“,[44] и от друга – като последно и неизбежно средство, което оставаше в ръцете на революционните дейци. „Та и какво друго можеха да направят тогавашните дейци?“, справедливо се пита биографът на Ботев, Михаил Димитров.[45] Теророт бе възприет от емиграцията и признат от революционната организация. Безпаричието задушаваше организацията, и „въпросът за намиране средства се яви в най-остра форма“.[46] От друга страна необходимостта

да се предпази организацията от заплахата на издайничеството, което можеше преди време да провали цялото дело, налагаше терора като неизбежно средство в борбата с враговете на националната революция. Найсетне, както бележи и Михаил Димитров, „този въпрос си има своята дълга история, и българските революционери не бяха сами в това отношение".[47]

Апостолът, както имахме случай да видим от самите му писма, знаеше много добре големите опасности, които крие тероръ т. Той знаеше и тежките рискове, в които тероръ т лесно можеше да постави цялото освободително дело. И затова възпира организацията при всеки случай, когато едно терористично действие можеше да се избегне и дадена цел да се постигне без насилие. Спокойното хладнокръвие на Апостола и тука не го напусна. Той не се поддаде на увлечения, не допусна и хората на организацията да се увлекат в изстъпленията на тероризма. Макар да бе убеден в неговата неизбежност, Апостолът не проля излишна кръв и не прояви никакъв вкус към изтребление. На 16 септември в едно дълго свое писмо той се обръща към Данаил Хр. Попов: „Бай Азисе! току свьршовахъ пристигна и другото Ви писмо отъ 8 септ. въ което ми казвашъ: решилси да убіятъ въ Оряово Т. Начева неправедно? затова трябало да привара, и да кажя да го неубиватъ? лѫжяе! писменно за това още нисѫмъ ни зелъ (решение, н. б.) ни далъ (заповед, н. б.), даса извърши (к. н.), и кактомиса донесоха думи, акоса докаже чіе така (к. н.) тряба да умрѫтъ, понадолу казвашъ: такива думи можятъ даса случятъ и умене, и у тебе. натовати казвамъ: предъ нашите очие всичко е истинно което са изрече! занасъ няма шѫгѫ, защото всичко речено наистина, изменяваса на шѫгѫ, (всичко наистина) сериозно (казано, но се превръща на шега, защото е само думи, б. р.) – въ народната работа няма шѫгѫ, пазете ѣѫ Ви казвамъ?.. защото и мойте шяги даги земате за работа, (у мене няма думи, които да не са дело, б. р.) за Т. Начевъ чюнкемъ казвашъ чи ще бѫде отсега нататъкъ чисть, дай гаранція? – ако щешъ (дай гаранция, б. р.) и за Тома Младеновъ учителятъ? тебѣ земамъ за гаранция. Я. В. не! днесъ пишя да ниму думатъ нищо, (на Т. Начев, б. р.)

и ще бѫде свободенъ – прибързайте съ гаранціятаси".[48] Апостолът не избързва със заповеди за смъртни наказания. Всяко обвинение трябва най-напред да се докаже. И никой не може да изпълни една смъртна присъда без негово съгласие и без неговата писмена заповед. Апостолът, както се изразява Д. Т. Страшимиров, „упражнява терора с пълното съзнание на жрец, който дига нож, за да принесе една богоугодна жертва".[49] Правото, което му даваше чл. 3, гл. IX от устава, той пое с морала на своето изключително нравствено съзнание.[50] Само с неговата твърда воля и ясно становище в това отношение, можем да си обясним обстоятелството, че организацията извърши всичко четири по-големи терористични действия, като не смятаме нападението на Арабаконак и като имаме пред вид, че едно от тях, убийството на Стоян Пенев, бе извършено без знанието на Апостола.

Наскоро след завръщането си в България той пише на Каравелов: „Вѣличко Ефенди, до някой денъ щеса возвѣличи съ главата на доло. Въспрятаме рѫкавитѣ си! и каквото ми са чини ще са почне отъ черна глава".[51] Още през май Д. Общи бе известил Апостола за предателското любопитство на дякон Паисий, наместник на Ловчанския митрополит. Тук и там, из селата в Орханийско, Паисий се представял пред хората на делото за близък приятел на Д. Общи и искал да научи, къде е и где се крие, ако и сам Общи да не бе се виждал никога с него; препоръчвал се за горещ съчувственик на народното дело, което уж подпомогнал с 6000 гр. и още щял да даде и т. н., само и само да спечели доверието на местните хора и узнае нещо от тайните на комитета. В своите предателски домогвания изглежда, че Паисий е използувал не само авторитета си на духовник, но прибягвал и до хитри уловки, за да изненада събеседника си и научи това, което му трябва: в Правец той казал, че Д. Общи бил заловен в София и че у него били намерени много писма и 260 гр.[52]

Очевидно, Паисий е бил или убеден противник на революционното дело, или верен сътрудник на турската власт. Така или иначе, но несъмнено той представлява една действителна заплаха за комитетската организация. И ако все пак той не извършва предателство, това се

дължи само на организацията, която навреме взе мерки за своето самосъхранение.[53] „Когато той искал владищината", съобщава по-късно Д. Общи на съда, „от свещениците и от кметовете, а те му казвали, че нямат пари, дяконът им казвал така: „За комитета намирате пари, а за владиката казвате, че няма; ще ви науча аз вас". Тая закана, която като „по телеграф" достига до всички села, Паисий нема̀ време да изпълни, защото цялата организация се нàдигна срещу него. „В всички села", завършва своите показания Общи, „ми говореха да убия дякона – владишкия наместник".[54]

На 15 май Димитър Общи пише на комитета в Ловеч: „Молави Братя пратете ми поскоро на централния чернали душа или не е явете ми съ сѫщата поща по скоро доде се мая тадева да го очиста, ако е за чистене нека са подпишатъ 24 лица да го очиста".[55]

Съдбата на Паисий бе решена от Апостола след завръщането му от Букурещ, както се вижда и от посоченото вече негово писмо до Каравелов, в което известява Централния комитет, че както му се чини, ще се „почне отъ черна глава".

Най-сетне на 21 юли през нощта Димитър Общи убива дякон Паисий посред Орхание. Стоян Заимов повествува надълго и широко случая с дякон Паисия. Почти цялата първа книжка на „Миналото", (Пловдив, 1898, стр. 216) е изпълнена с разказите на споменатия автор около това убийство. Доколко подробностите, които изнася, отговарят на действителността, днес не можем да знаем. Ние не знаем, дали Паисий е бил заплашван и дали под влияние на заплахата, той се е стреснал и потърсил защита от някои хора на самата организация. Но дори да отговаря на действителността, това твърдение не променя по същество нашите заключения. Ако опомнянето на дякон Паисий, настъпило под влияние на страха, е факт, то е дошло твърде късно, когато организацията не можеше да има вече никакво доверие в него.[56]

Пет дни преди покушението в Орхание, в Лясковец бе убит Васил Козлев, ненавиждан от населението местен чорбаджия и заклет враг на революционното дело. Турците, със съдействието на сина на убития, изловиха почти всички членове на местния комитет и скоро

след това разкриха и непосредствения изпълнител на смъртната присъда, Стойчо Стамов Куркев и неговите помощници: Христо Слабаков, Тодор х. Вълчев и Христо Кочемидов.[57] Дейността на Комитета в Лясковец бе почти парализирана, и организацията хвърлена в тревога. Израз на тая тревога дава Христо Иванов в писмото си до Апостола от 1 август. След като му докладва за събитията в Лясковец и тяхното отражение в Търново, той настоява пред Апостола да не идва „насамъ додетоти ни пиша нидей шава дани сгрешімъ и припанімъ работата въ опасностъ".[58]

Апостолът му отговаря на 4 август по същия пратеник, който е донесъл писмото от Търново: „За да се избавятъ затворенитѣ трѣба да са убие и синъ му сега (на Козлев, н. б.), ако той не е чисть! ако съ предателски думи е показанъ Маринъ (Станчев, н. б.) и го са запрѣли, то не трѣба да го майте. И тайно, само ония, който ще го извърши... Пазете, сатири да са не хвърлятъ, нито да са заканвате нъкому!... Работата вѫршете, но умно!"[59]

В същото писмо Апостолът известява Христо Иванов, че във връзка с покушението над дякон Паисий бил арестуван само един човек на организацията и „двамина не наши".

Не по-малка тревога беше обхванала и комитетите в Орханийско. След като съобщава, че „ставатъ строги прѣдирвания: заптиета и други шпиони прѣоблечени различно ходатъ по селата, и току речи, явно говоратъ за комити", Тодор Пеев съветва Апостола: „Всѣко ваше помѫрднување може да е опасно и за народно-то дѣло и за Васъ. Вие трѣбува", продължава той, „да тѫрпите и да стоите тамъ, гдѣто сте, а работата ни пакъ ще следва по възможности да вѫрви на напрѣдъ по тоя начинъ до тогава, до когато видимь, че обстоятелствата ни позволатъ да сме честити да Ви видимъ лично".[60] От Тетевен също предупреждават Апостола: „Сѣга си стоите на мѣсто, защо-то не я время".[61] И попът от Джурово не забравя да предупреди Апостола, а орханийци, след като му разкриват тревожното положение в града и околията, го съветват да отиде към Враца, където го очаквали с нетърпение, но „дано ви прълега не-

какъ да идете отъ долу презъ непознати-те села, защото презъ тадева е опасно".[62]

Неизбежните последствия от терора не закъсняват да се появят: страхът преувеличава опасността, а взетите от властта мерки спират за известно време организациония живот.

Сам Апостолът, който през първата половина на август е в Ловеч, извършва четвъртия терористичен акт на организацията. В писмо до Каравелова от 25 август 1872 год. той подробно описва това събитие, разиграло се на 14 август в дома на ловчанския чорбаджия Денчо Халача, който бе прицела на нападението, а което по необходимост струва живота на неговия слуга – Стойчо Гирганов.[63]

„Презъ тія дни щяхъ даса здобія, съ силата на оръжіето си, и щяхъ да посрѣщна доста работа, и твоите борчуви (щех, б. р.) да плата!... но врѣмето ни неспомогна, съ още единъ другаръ, по пладня въ Ловечъ въ срѣдъ града, преоблеченъ, тайно, че презъ друга кѫща влизамъ у едного Чорбаджия, комуто бѣха искале помощь за заточеницити въ Діаръ-Бекиръ, а това куче, отъ като недалъ ни пара, напсуваги, и укорилги че биле разваляли спокойствіето имъ? – на шкембетата. Асъ искахъ да го! (убия и да взема, б. р.) паритиму, но както правих смѣтката си въ кѫщи, на пазарятъ не излѣзи така, а да видимъ каква! по Европейски чясатъ призденатъ на 3, скрити ній въ кѫщѫтѫ му, фамиліята му отишла бѣше на Троенскіятъ манастиръ, а той съ калфата си само 24 годишенъ момакъ, споредъ както испитахъ, отъ дюкянатси дохождалъ секи пѫтъ предъ момчето единъ и половина часъ, то небѣше така! предъ Св. Богородица въ Понеделникъ по 3 чяса Европейски дохожда калфата му, отваря портата, която бѣше заключена отъ одвѫнъ, и влиза, но предъ да доди исчюпел бѣхъ врати, сандѫци, и не намѣрихъ повѣче отсвѣнъ 1400, гр. тур. се бешлици, така бѣхъ приготвенъ вѫтри, ако додеши той напредъ нѣмаше да става никакъвъ шум, а то доде напредъ момчето, посрѣщнаго другарятми, (то обаче, н. б.) нададн викъ: тичяйте хора! на която стърнѫ бѣхъ въ дворатъ до кѫто пристигна то се вика и бориса съ другарятми, пристигнѫхъ, ржгнѫхго съ кѫмѫтѫ си на смьрть, та дано сбъркаше народътъ посо-

ката на гласатъ който бѣше напѫлнилъ улицата, неумря изведнъжъ, ѯахвана да вика повѣче, което неможеше да са укрій вѣче, рѫгнѫхго още веднъжъ, за да са немѫчи, и да неможе да каже какви са биле, (нападателите, б. р.) жялно! за невинното момче, но ако не бѣше така, инакъ бѣше уцапано на много стърни!... до кѫтто постигнемъ цѣлтѫ си ще отидатъ и невинни хорица доста. Като утворихъ портата, то святъ бѣше като панаиръ! съ излазянѣето ни, изведнѫжъ вдигамъ крѫвавитси ножъ, и снѣколко турски рѣчи спущамса врѫзъ народа, отворихани пѫть, и слѣдъ насъ, ето ти и полиціята, изглееда ни, па това си бѣше, на другія денъ, търсини, запиранія, кого де срѣщнатъ", но без всякакъв резултат. Турците обаче били уверени, че това е работа на комитета и се заканили, че ще претърсят всички български къщи, но нищо не предприели. Накрай, Апостолът не се съмнява, че ако убийствата зачестят, турците ще изпълнят заканата си.[64]

Само благодарение на хладнокръвието на Апостола и неговата твърда решителност това нападение минава без опасни последствия. Повече от всички той най-искрено скърби за „невинното момче", но „инакъ", както сам бележи, „бѣше уцапано на много стърни!..." Тоя случай дава повод на Апостола да съжалява изобщо невинните хора, които по една или друга случайност ще паднат в борбата, „до кѫтто постигнемъ цѣлтѫси".

И той прави всичко, за да не допусне ненужно проливане на братска кръв. Убийството в Ловеч е единственото покушение срещу българин, извършено от самия Апостол.

III.

В центъра на събитията обаче от това време стоят отношенията на Апостола с Д. Общи. Нека разгледаме тия отношения в тяхната цялост.

Преди да отпътува за Букурещ, Апостолът предупреждава своя пръв помощник: докато пълномощниците от среща не дойдат, да не се залавя за никаква работа и да остане в Тетевен.[65] Смисълът на това предупреждение е твърде ясен. Апостолът известява своя помощник, когото много добре познава, за предстоящото съ-

брание в Букурещ. Докато представителите заседават, не бива да се предприема нищо, което би могло да изложи организацията на опасност и да смути работата на комитетските избраници. От друга страна решенията на общото събрание, израз на целокупната воля на организацията, ще определят насоката и характера на бъдещите действия и, следователно, те ще трябва да се изчакат.

Д. Общи обаче остава глух на това предупреждение. Той не може да разбере съображенията на Апостола, нито неговата тъй уместна предупредителност и продължава своята работа без съзнание за отговорност и без чувство за дисциплина.[66]

Още в първото си писмо до Каравелова, след като се завръща в България, Апостолът изразява негодуванието си от дейността на своя пръв помощник, когото два месеца и половина бе оставил сам. „Д. Общій ще го извадимъ изъ службата му, поради неспособноститѣ му, по онія мѣста дето бѣше отриденъ, готови съставени ч. к-ти, само да (ги) наглѣдва, и подканя въ работитѣ имъ, и отъ време на врѣмѣ да дава смѣтка, той излязалъ отъ границата си, и споредъ както виждамъ по естествениятму характеръ, хвалби, помногото съ лѫжи, предъ съочястниците вѣче (както и да е, б. р.), но, и по крѫчмите на хората говорилъ: ей Братія! Купувайте си орѫжие, че знайте ли, лятоска (ще) има нящо! Тукъ таме и лѫгѫлъ, че билъ принесалъ хиляда хиляди иглинячки пушки, и отъ дума надума разбере и Прав. узнало и за името му, и съ кѫкѫвто кон ходи, то (та, б. р.) по сичкото онова окрѫжіе дириса подъ листо. – Правителството облякло хора съ Български дрехи, и показватса тукъ таме чиса народни, казватъ че биле испроводени отъ влашко да са срещнатъ съ Д. Общи и пр. додоха нѣкой и други отъ онія стьрни, членове отъ Народната работа, и казватъ: Д. Общи отъ нашитѣ старни да го махните, и писарат му! Защото инакъ, несме вѣче въ работа. – Това заварихъ въ Българско!

За Д. Общій, съ врѣме казвахъ чи нее за таквасъ работа, а само да го водишъ слѣдъ себѣ, но нѣколко по вишегласіе казаха“.[67]

Само една година откак бе постъпил на работа и положението на Общи бе станало неудържимо, Апосто-

лът ясно и категорично сочи причините за това: 1. Той няма данни да работи самостоятелно, а трябва „само да го водишъ слѣдъ себѣ". „Д. Общіе", бележи Апостолът в друго свое писмо, „за сега да муса кажи: иди свьрши едикоеси, па като свърши, тогава да му са кажи пѫкъ за друго, затова е Д. за друго не!"[68] 2. Общи е надхвърлил границите на възложената му задача вследствие „естествениятъ му характеръ" и по тоя начин руши революционната дисциплина и излага самото дело. 3. С лекомислените си действия той възбужда подозрителността на турците и внася смущение в редовете на организацията.

След като се завръща от Влашко, Апостолът вика всички дейци в България, на които бе дал пълномощия,[69] за да ги закълне в новия устав и да поднови пълномощията им „съ новіятъ печятъ". „Това потвьрдихъ на сичките други", пише той на Централния комитет, „повикахъ и Д. Общій да донесе въ досегашните работи смѣткитѣ си, и за какъвто го припоржча работата му, да земе упълномощеніето си и да вьрви, (щом е заслужил с досегашната си дейност, да получи ново пълномощно, за да продължи работата си, б. р.) а той нещя да доди".[70]

Д. Общи не се подчинява на повелите на устава и не изпълнява заповедта на водителя на освободителното движение, който представлява и Централния комитет в България. Пред съда Общи обяснява това си държане с оскърбеното самолюбие на пренебрегнат деец. На всички комитети били изпратени писма за общото събрание, „а на мене не пратиха". Затова, когато получава писмо от Апостола да отиде в Ловеч, той не отива. „Бях сърдит, че не ме взеха със себе си отсреща (Букурещ), та не отидох, а писах писмо, в което казвах следното: Изпратете ми книжата или пък самичек ела". По-нататък Д. Общи уверява съда, че книжата му били изпратени заедно с нова покана да отиде в Ловеч и се срещне с Апостола. „Аз пак му отговорих: „Ако имаш нужда, ела ти, аз още веднаж не стъпвам в Ловеч".[71]

Няма нищо чудно в обстоятелството, че тоя суетен честолюбец се е почувствувал оскърбен, задето не е бил поканен на общото събрание в Букурещ.[72] Но това не са действителните и единствени подбуди, които

го заставят да не се подчини на Апостола и да нарушава грубо революционната дисциплина. Колкото и да е прост, тоя лекомислен мъж, когото суетната гордост не напуска и на подсъдимата скамейка, все пак знае какво да премълчи пред съда. Той отминава мълчаливо въпроса за сметките, които въпреки настояването на Апостола не отчита. Той не съобщава, защо така грижливо отбягва да се срещне с Апостола дори и тогава, когато последният, след като му пише няколко пъти да дойде в Ловеч и след като със същата задача изпраща при него Д. Пеев, а после – и Хр. Иванов,[73] се вижда принуден най-сетне сам да отиде при своя непокорен помощник. „Повикахъ го", пише той на ловчанци в последното си писмо от 12 декември, „съ менъ за едно да доди да обиколимъ мѣстата отъ дето са напада а той каза чи ще доди, и на утрешниятъ день, вѣче го ни видяхъ до сега".[74] Това е единствената среща между двамата след общото събрание в Букурещ. Срещата, която изглежда Общи не е могъл да избегне, станала в Тетевен наскоро след покушението в Ловеч. И тука обаче Общи икономисва истината. Апостолът го бил поканил с писмо не на среща, а да отидат в Пловдив и да обиколят заедно, но той пак му отговорил: „Аз не отивам".[75]

Ст. Заимов затвърди легендата, че Апостолът искал да накаже със смърт своя непокорен помощник и че тая задача той възложил на Христо Иванов, който обаче не можал да срещне Д. Общи, защото орханийци го скрили.[76] По тоя път Ст. Заимов се опита да обясни, защо Д. Общи така старателно избягва да се срещне с Апостола.

Фактите опровергаха тая легенда. Апостолът не е имал намерение да използува властта, която му дава устава, за да се освободи от своя натрапен и непокорен помощник. „Бай Д. (Общи, н. б.) чіе заслужил въ много нѣща за смърть", пише той на Централния комитет, „такае, но прощаватмуса на простотіятаму до сега! ако да бѣше учен не можяхъ да потѫпчя законатъ, и тряба да изпѫлнѫ (и трябваше да го убия, б. р). Бай Д. нее предатель, но не разбранъ – горделивъ, и говори за работи отъ себѣ, безъ дазнай каде водатъ, а устата му колкото го препорѫчватъ, не излиза на хилядо едно, и колкото е позаслужилъ хиляда пѫти да

ніе било".[77] Тази проникновена оценка на Апостола говори сама за себе си.

И Христо Иванов на свой ред опровергава тая легенда, която може би сам Общи е поддържал между приближените си. Когато отишел в Ловеч, и Апостолът му се оплакал от Д. Общи, който не работел по устава: „Ази мо отговорихъ, чи като си не изпалнява длъжноста според закона требва да се накажи, а той ми не дади да издумамъ ими каза добре, да го убіимъ, ами кого да наместимъ на мѣстотомо, когато бѣхми 4-ма сега останахми тріма и него да очистімъ пакъ тогива да са гледаме и да са чудиме де по напредъ да са варши работа. Казахъ зимасъ на едного на двама да додатъ въ българско и да работімъ побаржи, те до днесъ тамъ са въ Влашко, обещаватъ като си замина пиши, чи си немашъ работа. Добре, казвамъ азъ но щомъ ніварви по пѫтя на закона то ще упропастимъ нещо, тъй като е фаналъ да си не изпълнява длъжностіте, той ще упропасти нещо". Апостолът успокоява своя приятел, като го уверява, че няма да допусне тая опасност и му възлага следната задача: „Да намѣришъ Димітра и да мо докажішъ щото требува да си изпълнява длажноста непременно инакъ, ще постапімъ споредъ закона".

По-нататък Хр. Иванов описва подробно срещата си с Общи: „На другия день катоса видехми пакъ и трагвамъ съ двоица отъ Ловичъ Луканъ Цачевъ и Христо Цоневъ. Като варвяхми срещамъ В. Драсова въ Каленикъ който носілъ писмо на общія, прістігнахми вечерта на гложене и тамо имахми познатъ человекъ които беши въ работа введенъ и мо казовамъ да проводи человекъ да намери димитра общія щото ни требува каза добро е сига ща проводя той ніе на далечъ, но тукали да доди или де. Азъ казовамъ че той нощесъ неможи до, но утре таи като е нека доди утре въ български изворъ щото нія тамще идемъ утре рано, така сьщо ставами рано и отивами въ български изворъ намерями тамъ момчетата и ги викамъ и имъ разказвамъ каква е заповедта и каква е місіята ни и те пріеха и казаха добро, хади сега са стегнети за да са измичами полека оть тука щото поседехми малко ето чи димитаръ иди казаха но ні(е) бехми на затулено место при една гора и отъ другата страна бахча. Като доде димитаръ и са по-

здравихми канихго да седни, но той нещя да седни по причина чи видя момчетата чи излизатъ отъ каде гората, но пре(ди) всичко ази мо прідложихъ да си изпълнява длажноста по скоро и тои като чиса оплаши и фана да трепери, мислелъ той чи като си ни испалнявалъ длажноста чи самъ утишалъ да го накажа, но то ми беши забранено за даго накажа и каза изединъ патъ чи ето сига са качовамъ и отивамъ да сваршя длажноста, която ази нисами донасяли досега точно решенія но вчера ми донеси решеніето Г-нъ В. Драсовъ и сега отивамъ".[78]

Напразно Димитър Общи се бои за своя живот. Апостолът не мисли да посяга на него. Но все пак Общи се страхува да се яви пред водача на освободителното движение и старателно отбягва да се срещне с него. Защо? Очевидно, той се бои от неговата критика. Този страх обаче показва и нещо повече: Общи не е уверен в себе си, нито в правотата на своята линия на действие. Но той няма и достатъчно ясно съзнание за това, което върши и не може да предвиди последствията на своите постъпки. Тръгнал по пътя на своеволието и безразсъдството, тоя прост, но с голямо самолюбие авантюрист се самозабравя и открива фронт на Апостола.

Вместо да се яви пред него, както е редно и както повелява уставът, Общи има дързостта да му иска пълномощно за Македония. И понеже не го получава, разправя на всички страни „кого де срешни отъ работниците", че той няма да внася вече пари на Апостола, че е разпоредил същото да направят и частните комитети, като задържат парите в касите си, а той ще прати верен човек да ги вземе и с него заедно ще ги занесе направо на Каравелова.[79]

Общи отдавна бе „излязалъ отъ границата си", както се изразява Апостолът, за да му се възлага нова и тъй отговорна задача. Неговите провинения са много и големи. Той не е предпазлив, и властта е в дирите му, а с това излага на опасност самата организация. Вследствие неговите „безумиій и лудорій Т. Правителс. не дава по онія мѣста да премине вѣче страненъ", бележи Апостолът. Общи среща тайните пощи и въпреки повеленията на устава взима от тях писма и книжа, които не са за него, нящо съвършено несъвместимо с

интересите на комитета като конспиративна организация. Той отива по-нататък и разпечатва писма на Апостола, предназначени за частни комитети. Лъже и заблуждава дори отдавна посветени в делото комитетски членове, които лесно разбират лъжите му.[80] Заедно с Анастас п. Хинов той разгласява, че Апостолът е лъжец и че злоупотребява комитетски пари.[81] Неговата дързост наистина е безгранична. Той обвинява Апостола, че седял по два-три месеца на едно място, без да върши каквато и да било работа и ядял готови пари.[82] Горделив и неразбран, той говори за много работи от себе си, без да мисли къде ще го изведат думите му. По тоя начин поражда недоверие и раздори между комитетските членове. След като заблуждава някои от дейците, той известява Апостола, че те така мислели. Когато по-късно последният обикаля комитетите, поверени на Общи, той поискал писмено да потвърдят, наистина ли са се оплаквали от Централния комитет, „споредъ думите на Д. Об." Анкетираният комитет отговорил писмено, че никога не се е бил оплаквал.[83] Пред Етрополския комитет Общи развил големи планове за бъдещето, като уверил усъмнилите се дейци, че всичко това той бил обсъдил с хората от Централния комитет. Членове пък от други частни комитети съобщили устно на Апостола, че Общи им говорил за неща, за които не смеяли да пишат, за да не им напакости.[84] Апостолът създава Гол. Изворския окръжен център, а неговият помощник откъсва някои комитети от същото окръжие и ги съветва да се отнасят за всичко направо до Централния комитет в Букурещ, защото Апостолът бил тръгнал да си играе с хората.[85]

По този начин той не само саботира действията на Апостола, но внася и пълно разцепление в организацията. Общи не се колебае да дава в заем комитетски суми дори до залавянето си, без при това сам да се бе отчел.[86] Най-сетне той обвинява Апостола в стремеж за пълно господство в организацията и го нарича „привилегистъ".[87]

Сега, когато познаваме основно Апостола, да се опровергават долните обвинения и интриги на неговия самозабравил се помощник е излишно. Личността на Апостола както и неговите дела стоят на такава висота, че никоя злоба не може да ги засегне. В борбата, която бе

принуден да приеме, Апостолът брани не толкова своя личен авторитет, а делото, на което той бе призвания творец и вожд, делото, което бе върховен смисъл на неговия живот, делото, което без строга и безусловна дисциплина би се провалило, преди да осъществи крайната си цел.

Борбата, в която Апостолът трябваше да брани своето дело, т. е. делото на комитетската организация, не бе раздухвана от идейни противоречия и принципни спорове. Тя не бе и борба за съперничество. Апостолът, според израза на един от нашите изследователи, знаеше много добре цената си, а и другите също така я знаеха, за да има почва за съперничество. Това бе борба, в която лекомислието, авантюризмът и безредието воюваха със съзнанието за отговорност пред делото на народа, със здравия разум и с дисциплината в организацията.[88]

Апостолът води борбата спокойно и без злоба. Той не се увлича в своето справедливо негодувание. За него е важно да се изяснят причините на недоразуменията и да се отстранят поводите за раздори, за да не се спъва работата и да не се пилеят силите в интриги и глупости. Неговото търпение и самообладание е наистина велико.

Той изчерпва търпеливо всички начини, които уставът и здравият разум допускат, за да се изживеят недоразуменията бързо и безболезнено. Шест дена преди нападението при Арабаконак Апостолът признава, че Общи със своите действия заслужава най-тежко наказание, но му прощава, защото не е предател, но прост, неразбран и горделив. Неговите безумия и лудории произлизат от това, че той „неможе да уцени като какъ тряба да са почита Народната работа“ и няма достатъчно вяра в освободителното дело.[89] „Затова го и нападатъ мнозина“, пише Апостолът на Централния комитет, „от ония старни че неспособенъ билъ, та искатъ когато имъ испровождаме съ такава цѣль, хора да бѫдатъ по-разбрани. Тія думи ги имамъ и писменни отъ някой Ч. К-ти, а дето са дохаждале усно да ми казватъ, са доста. При сичките тія“, продължава той в същото това писмо от 26 август, „асъ несѫмму казалъ още нищо, викамгу да доди и да са развиди тойліе кривъ, или трьсатъ извиненіе които го нападатъ, трьсатъ причини да ни са вѣче въ работа! пѫкъ хората са здрави и по пьрвите по онія стьрни“.[90]

Апостолът допуща, че може би някои комитетски членове клеветят Общи, и затова толкова по-настоятелно иска да се срещне лично с него. А когато усилията му в това отношение отиват напразно, той му изпраща следното писмо:

„Бай Димитре!

Трябаши да додишъ за да слушяшъ съ ушитѣ си за какво питамъ, и хората какво ми отговарятъ: но вѣче си болѣнъ и ако не можешъ до, за нагоре до дето ще ида, та да се знае дето си (то поне да ме известеше де си, б. р.) та като са завърнѫ отъ Бочукооглу да бѫдешъ и ти тамъ, та да са расправать работите Ви, та да вършите както тряба за напредъ".[91]

Апостолът не заплашва своя помощник. Неговият гняв е толкова сдържан, че упрекът, който отправя, издава по-скоро мъката му, причинена от състоянието, в което намира работите из оня край. И той го увещава да се срещнат, за да „расправать работите", та занапред всичко да тръгне, както трябва.

Докато Апостолът все още не губи надежда, че той ще може да уреди изникналия конфликт и да нормализира отношенията в интереса на самото дело, на страната на Общи застава още един дребен честолюбец – Анастас п. Хинов. Впрочем тяхната близост датира още от първите стъпки на Д. Общи в комитетската организация. Той най-упорито настоява да му се даде пълномощно за окръжен организатор в Орханийско,[92] което обстоятелство, както ще видим, и сам Хинов смята за своя заслуга.

Първоначалният повод за разпрата с Анастас п. Хинов, както си спомня читателят, бе своеволният контрол, който Хинов си позволи да упражнява върху кореспонденцията на Апостола. Неговото самолюбие схвана направената му забележка като израз на недоверие – и, без да иска да чуе каквото и да било обяснение, той се отказа от службата, която изпълняваше дотогава: посредник на комитетската кореспонденция с чужбина.

Сега тоя зъл и дребнав честолюбец изтъква нов повод за недоволство и сърдня: Апостолът го обидил лично, като му отказал една среща. Но и в тоя случай трябва да дадем пълно право на Апостола, който обяснява работата по-другояче. Посредникът, който Хинов

изпратил, за да уреди срещата, му обадил, че Хинов искал да се срещне с него, за да се видят и поразговорят, а не да разискват върху избора на Плевенския представител за общото събрание, който въпрос бил уреден направо с местния комитет. Апостолът не отказал исканата среща дори и по тоя повод, като посочва за свидетел не само посредника, но още един член, „който чу че казах: асъ ще излѣза на моравата нѣка доди!“[93] Сигурността на комитетските скривалища е една от първите грижи на Апостола, затова и той назначава исканата среща извън града. Срещата обаче не се състояла. Кои са причините за това, не знаем.[94] Тоя случай разпалва старата злоба на Анастас п. Хинов.

На 5 август Апостолът получава от Хинов писмо, в което, след като го заплашва с Каравелов, направо го обвинява в лъжа, в бездействие и в използуване на комитетските пари за користни цели: „За напретъ пакъ нема да уставимъ тай съ д. (Общи, н. б.). Кривото требова да го поправимъ ази съ него ща утида въ бу. при К. в. (в Букурещ при Каравелов, н. б.) и ще му расправимъ сичко, нема іама пари и да са стой на едно место по 3.4 месеци и да са іаде знаете добре че и пчилите до едно време одаватъ чесъ на бунбаритѣ (търтеите, н. б.) а после имъ исичатъ крилете, като видатъ че само на гото (во) ищатъ да іадатъ. окоревашъ д. (укоряваш Д. Общи, н. б.) но немашъ ни едно право той ти принеси па(ри), а не ти нему, но знаешъ че пакъ сме ния причина ако дабехме слушале тебе, щеши и доднесъ да стои на хана...“[95]

Дързостта на тоя малък честолюбец е наистина безгранична. Но той не спира до тук. В своята самозабрава Ан. п. Хинов надминава дори Д. Общи. Той заплашва Апостола с нещо много по-страшно, което Общи не смее и да помисли: „Недеими туку стапа на краката, че ща са исправа единъ патъ и ще та клацна въ челото, и нема да ма забравишъ за секоги“.[96]

Апостолът, както вярно бележи Георги Бакалов, „отговаря на тия хули и заплахи с велико достойнство на ратник и вожд, който живее със съзнанието за своята историческа работа. Той стои по-горе от личната обида“.[97] „Ассѫмъ посвѣтилъ себѣ си на Отѣчеството си още отъ 61, во да му служя до смьрть и да работа по Народ-

ната волѣ, и ако това ти невидишъ чеси невѣренъ, то децатати ще видатъ, ще помислатъ и за тебѣ".[98]

Апостолът му посочва устава на организацията, по който „като върви секи народенъ няма закакво да се пишятъ глупости, които го докарватъ да престѫпи за смьртъ", т. е. да мине границата на позволеното и да заслужи смъртно наказание. Хинов е трябвало да постъпи съгласно устава: да изнесе обвиненията си пред местния комитет и по пътя на организацията те ще се потвърдят или отхвърлят. Така, без да нарушава дисциплината, той ще отвори очите на организацията върху предполагаемото „зло", резултат от поведението и действията на Апостола. Но тъй като Хинов мълчи пред организацията, той според Апостола не е „Народенъ: Виждашъ злото Народно, и ни го казвашъ, а чякашго да стани поголямо, и да убие Народа!"[99]

В духа на устава Апостолът подканя Хинова да събере „документите", с които ще установи обвиненията си против него и да ги предаде на частния комитет в Плевен, „че оттамъ щеса зематъ и принесѫтъ на сѫдъ" в Централния комитет, „че Власт-тѫ", т. е. Централният комитет „ще разсѫди" и може „да даде правото" на Хинов.

Апостолът предвижда „и парализирането на Плевенския комитет вследствие подривната дейност на Ан. п. Хинов"[100] и затова добавя: „Аколи пѫкъ по тія твой работи ч-тъ к-тъ Віе спрялъ отъ работатаси, та няма кой да ги пріеми, (документираните обвинения срещу Апостола, н. б.) то нѣка бѫдѫтъ готови въ тебъ че катоса повикашъ, въ чясѫтъ тряба да бѫдешъ готовъ".[101] Апостолът не отговаря по същество на обвиненията и не е длъжен да отговори. Той ги само характеризира като „мрѫсотій и бѫлвочи".

От писмото на Хинова Апостолът узнава, че Д. Общи му „сае раскаіовалъ, дето нисѫмму билъ уважавалъ работити, и недавалсѫмму предница? а приносялми пари, пѫкъ асъ стоя по два три месеца на едно място, и ямъ готови пари? и казвашми, няма яма! Таквисъ чясни мрѫсотій като говоришъ отъ себѣси, който нѣмашъ и право да питашъ защо това е тъй, или онова инакъ, отсвѣнъ ч-тъ к-тъ, на когото са е писало какво има да са прави! а инакъ, ти чясно неправишъ друго

нищо, отсвѣнъ интрига, която спира ходатъ на народната работа".[102] Като отговаря по тоя начин на Хинов, Апостолът обяснява, защо нарича нападките му бълвочи: „Така казвамъ, защото са беззаконо (не сѫ по уставътъ, когото асъ почитамъ за най-свято, и заклѣлсамса да го испълнявамъ точно)".[103]

И тук, както и в спора си с Общи, Апостолът поставя на първо място интересите на организацията, на делото. Той стои над личните обиди и отговаря на хулите и нападките спокойно, без раздразнение. За него, най-големият организатор в нашето минало, е важно да се спазват „моралните норми на организацията, изразени в нейния устав",[104] когото той почита „най-свято" и изпълнява „точно", защото нарушението на тия норми „спира ходатъ на народната работа". И затова с пълно право той може да каже на Хинов: „Баіо! асъ нита настѫпвамъ на краката, нъ испитвамъ по уставътъ, и извършявамъ споредъ упълномощението си, като по напредъ Благополучно испитвамъ, и зема факти въ рѫцетеси, пѫкти, прави потвои кефъ".[105]

Накрай, Апостолът се опитва да вразуми Хинова и чрез свидетелството на Търновския частен комитет, който в края на неговото писмо прибавя: „Бай Анастасе! Ти мя запозна съ Асланъ Дер. Кѫрджѫлѫ, и до днесь съмъ работилъ съ него. До днесь не съмъ позналъ въ него никаквѫ грѣшкѫ. Чистъ е". А отец Матей Миткалото на свой ред потвърждава думите на Търновския комитет: „Подобно и азъ".[106]

Апостолът изчерпва всички начини, които уставът и здравият разум допускат, за да се разбере в интереса на самото дело с Д. Общи и Ан. п. Хинов. И когато се убеждава, че неговите усилия в тая посока не дават резултат и че не ще може да се справи със своите хулители, той по установения ред се отнася до Централния комитет.

На 25 август, деня, в който отговаря на Хинов, той пише писмо и на Централния комитет в Букурещ, заедно с което изпраща писмото на Хинов и своя отговор до него. Апостолът моли Централния комитет, след като разгледа „писмото Анастасово" и неговия отговор, да ги изпрати на брата му Данаил Хр. Попов в Турно Магурели, който ще му ги препрати „пѫкъ асъ тогава", за-

вършва той бележката си, „ще ги испровода на Ч-тъ имъ к-тъ да ги преглѣдатъ, и да го викатъ да му го дадатъ на сѫщіятъ“.[107] В тоя смисъл Апостолът, който държи за мнението на Данаил Хр. Попов, пише на същата дата и нему:

„Братовче!

Да са небава да пишя и тебѣ особно, прочити всичкити ми писани за Каравѣлова и пр. разсѫди и ти защото тіе братъ Бай Анастасъ іоще и работите познавашъ някакъ по отблизко отъ другитѣ по нови съочястници, и както разсѫдишъ, така пиши и ти К-ву, ако щешъ.

Писмата щомъ ги прочитешъ, и ще ги запечяташъ но твой печятъ няма да туряшъ и затова, което си прочелъ никой няма да знай!... Писмото Баіово ти, ще го испрати К-въ пакъ до тебѣ, а ти да ми го изпроводишъ незабавно, защото ще го провода до Ч-ть имъ комитетъ да го викатъ и да му го дадатъ“.[108]

На 16 септември, чрез Данаил Хр. Попов, Апостолът пише второ обширно писмо до Централния комитет в Букурещ, в което прибавя нови подробности и приключва своето становище върху изникналия конфликт. В тия две писма до Централния комитет „светлата личност“[109] на Апостола се разкрива в цялата си мощ. „Пращамъ Ви ги“, обръща се той към членовете на Централния комитет, „сѣки члѣнъ посамичякъ да отсѫди тія писма, кое (писмо) има право и като какво право! т. е. съобразно правилата на уставътъ! и като осѫди сѣки члѣнъ, писменно да сапринесе на Председателятъ, послѣ и асъ като отсѫдя, ще го принеса писменно на Председателятъ, и даса реши сѫдбѫтѫ“.[110]

След като бележи, че нито Общи, нито Хинов не знаят кои са членовете на Централния комитет, а предполагат, че всичко е съсредоточено в ръцете на Каравелов, тъй като им е известно, че при него се е състояло общото събрание, Апостолът продължава: „По думити на Анастаса, ако Димитъръ с(ъс) своятси умъ го послуша и разгласи че ассѫмъ лѫжецъ и че глѣдамъ да грабамъ пари яма, та да разгласи по ч. к-ти да събератъ отъ нѣкой мѣста пари и да Ви ги донесатъ, може и милионъ! разбираса отъ (мен) припорѫкѫ няма да иматъ, а Вія какъ ще ги приемете, и парите щеліймъ земете! (щеліймса покажете чи сте чл. на Ц. К. или съ-

очястници само на тасъ работа). Каква важность ще дадете на (таз, б. р.) работа, чякамъ да вида".[111]

Случаят дава възможност на Централния комитет да установи един ред, който да важи занапред при всички подобни и по-големи въпроси в живота на организацията. „Отъ тукъ ще вематъ пѫть и членоветѣ на Ц. К-тъ, и за напредъ какъ ще можятъ да управляватъ".[112]

Що се отнася до Апостола, той смята, че не може да вземе сега окончателно решение, докато не получи отговор от Д. Общи, „комуто писахъ че подиръ св. Богоро ще отида даго намера готовъ съ смѣткитеми, и за по ясно да са разбера за работитѣ му".[113] Парите, колкото Общи му е внесъл, „принел", са били дадени по покана на Апостола, и въз основа на документи, издадени от него. Само че от тия пари „май половината ще излѣзатъ негови разноски". Затова Апостолът смята, ако Общи остане занапред на работа, да му определи разноските.

На Анастас п. Хинов, който в своето озлобление не вижда огромната му и самоотвержена работа, Апостолът предлага своето място: „А кажете и на Анастаса да доди и да му дамъ мястото си: да разполага работите на сичкитѣ ч. к-ти, да управлява всѣкидневните имъ криви постѫпки, да посряща тайните пощи, да зема да дава, писмените имъ отговори, да дава упълномощенія на работниците споредъ способноста на чіовѣкатъ да намира хора за тайна полиция, да ги нарежда и даса споразумява съ нея и пр. и пр. съ една дума даму повѣря канцаларіята си, да държи дневникъ на тая работа".[114]

Апостолът говори искрено. Той върши всичката работа на организацията, без да се суети от положението, което заема в нея. По-скоро огорчен от духовната слепота на двамата си хулители, той е готов да се освободи от бремето на своите задължения, за да се заеме със събиране на пари: „Защото като глѣдамъ чи си(ч)ката ни работа упира по пари, пѫкъ няма, та небихъ стоялъ на едно място ни минута! И денатъ и нощѫ да миса все день, въ късо времѣ мога да намѣра парити безъ печатъ (без специално пълномощно, б. р.) –

Търса такъвъ, за да му повѣра горнитѣ пѫкъ асъ да падна по пешятъ на парите“.[115]

„Баіо“, обръща се той и къмъ Каравелов, „и на Васъ казвамъ: припоржчяйте ми такѫвъ единъ да даде кифилите си (поръчителите си, н. б.) и да остане да върши (да поеме работата, б. р.) но ще кажите: ти кого (кому, н. б.) си далъ кифилъ! ето (моят кифилъ е, б. р.) работата, която самъ я довелъ сами дотукъ, и сами искамъ да дамъ смѣтка, за доходите, и разходите, и сами показвамъ какъ тряба да са върши, за да неможе да пропадне парица, и да не смее даса лѫжи!... Това е моя кифилъ. А думите на горните (Общи и Хинов, н. б.) са интриги и съ човали глупости“.[116]

По това време въпросът за един действителен помощник и евентуален заместник занимава най-сериозно Апостола. Проблемът обаче не е толкова лесен, колкото изглежда на пръв поглед. Апостолът почти сам носи товара на цялата работа, а тя расте от ден на ден. Общите условия се влошават непрекъснато, и бдителността на турската власт расте непрекъснато. „Пѫкъ турцити“, признава сам Апостолът, „няма село ни по кѫратъ ханища, да ни са разпратили да търсатъ“. Честите „придирванія, бастисванія нинадейно по кѫщя“ увеличаватъ страха и тревогата всред хората на организацията. „Отъ видило, до видило по улицити Турци вардятъ за странни хора. Пишятми писма отъ вредъ даса не излагаме въ опасности“, продължава Апостолът, „а не мога да глѣдамъ на страшливити ни работници, които отъ страхъ за сирать сичко, и работа(та) да стои на едно мѣсто“.[117] При такива обстоятелства необходимостта от помощник, който да бъде подготвен да поеме в случай на нужда цялата работа на Апостола, е още по-голяма. Повече от всички останали Апостолът съзнава тая необходимост. Защото той знае, че смъртта го дебне всеки един миг. Величието обаче на едно дело изисква и величие на характерите, които го творят. Апостолът още не бе намерил подходящо лице, което да притежава необходимите качества за негов помощник и заместник. „Затова“, пише той на Каравелов, „още несамъ повѣрилъ работата си другиму, защото ако е въ едно, въ другого няма, ако е решителенъ, то той ще бѫде неразсѫдителенъ, ако ліе разсѫдителенъ то стра-

хътъ му го непуща да прикрачи понататъкъ още и встрахливъ случай развалятса готови работи. Имаме честни хора но като небиле одавна въ тасъ работа даса упознаятъ съ нея, щото да могатъ да сѫдѫтъ, пакъ нищо и по зло".

Мисълта на Апостола се издига до откровението на едно политическо завещание. Като излага качествата, които трябва да притежава народният водач, той неусетно разкрива себе си. „Водителите на тая работа тряба да са упознали до тънко човѣците, като кое К-въ, Ц-въ, Петко, Стоянъ и пр. въ какво са добри, а въ какво не! де стоятъ тѣхните слабости, щото даимса ни дава да паднатъ втяхъ, и даса не увреждатъ! даса осѫждатъ единиятъ и другиятъ безъ даса повредатъ въ работата и пр. На такива хора дай работа, които са разсѫдителни, постоянни безстрашливи и великодушни. Безъ тія едно да липцува на водачятъ на тая св.(ета) работа, то той ще я улайнени както идае. – Още и по времето да нарѣжда работите, длъжностмие да кажя, защото може да умрѫ".[118] Призракът на смъртта не смущава неговия дух. Той само изостря съзнанието му за дълг пред бъдещето на организацията.

Двадесет дена след тия писма Апостолът се убеждава окончателно, че работата в района на Общи „сае компроминтирала".[119] Негодуването му расте. Търпението му се изчерпва. Създаденото положение в организацията трябва да се ликвидира час по-скоро: „Това което сае случило досега даса разправи". Той не желае вече да пълни „книжята съ глупости", а да се „работи денъ, пѫкъ десеть дена даса расправя" и да се „нападаме единъ други".[120] Сега Апостолът е строг и рязък. Неговата сила се чувствува във всеки ред на това забележително писмо. Той упреква Каравелов и останалите членове на Централния комитет в недоглеждане и пристрастие към Общи: „Па вѣче данеслушяте глупци и да не припорѫчвате хора, като очите Ви насички Васъ, равно неглѣдатъ. А ти Баіо", обръща се той към Каравелов, „и сами виждашъ, че досега съглѣданіе на уста (дава ухо само на приказките на хората, б. р.) не си позналъ нищо, и никого, попреглѣдайса въ писмата! това дасиго кажимъ въ очи ніе срамота! така праватъ чистити хора".[121] Своеволието и необуздаността на хора

като Общи могат лесно да разрушат постигнатото. Затова Апостолът предупреждава Каравелов: „Ако вишегласіето рече да продължавамъ работатаси за напредъ недейми припоржча работникъ като Д. Об.“[122]

Както винаги той поставя интересите на организацията над всичко и всеки момент е готов да върне пълномощието си, ако това е необходимо и от полза за делото. „Вище и направете така: зберетеса прегледайте потънко работите, па дайте и гласътъ си въ едно място, като земете и оттукъ, отъ някой място и другъ гласъ, отъ дето да са управлява сяко място, и секи работникъ въ Българско! азъ на драго сърце давамъ упълномощіето си назадъ и даса управлявамъ и асъ отъ онова мѣсто, но предварително тряба да ява на Народатъ така: че до тукъ бѣше моя работа, а отсега за напредъ Вишегласіето намира други дѣловодители, слѣдователно, въ мое име няма да земете и да давате, но това даса извърши така, тряба да зема и дамъ точна смѣтка въ досегашните си работи. Па тогава щеса управямъ по новата команда, съ сичките си сили, и най-честно за тіями думи че ги изричямъ съ чисто сърце, кѫлнѫ Виса въ името Народно“.[123]

Без единство няма организация. И то трябва да се запази на всяка цена. „Така Ви казвамъ, че отъ едно място тряба даса сфири... безъ така да е, няма нищо!“[124] Той припомня обещанието, което е дал пред Централния комитет, че няма право „нито да земамъ, нито да дамъ“ вън от България без знанието на председателя, но и членовете на Централния комитет нямат право без негово знание „да зематъ и даватъ изъ Българско“.[125]

Мисията на народния деец е света. Апостолът е категоричен в това си схващане. И ако се яви занапред работник, „който не е чистъ, убивамго, на неразбраніятъ не давамму което вида чи нее за него, испитвамъ чіовѣкътъ въ работа и такаго пущамъ за понататъкъ!... Ако Вій менъ несте познали“, заявява Апостолът, „който тракалямъ десета година въ тая работа, то за другите сте съвсемъ излѫгани“.[126]

Накрай Апостолът иска ясен и категоричен отговор: „Топтанъ отговоръ желая (с една дума, н. б.), защото друго яче асъ несмея даса бъркамъ въ работа“,[127] т. е. зарязва работата.

Апостолът се възправя в целия си духовен ръст – чист и възвишен в своята мисъл, огромен в своята нравствена сила. Обвиненията и интригите на двамата самозабравили се честолюбци не засягат неговото самолюбие. Тяхната безумна дейност обаче руши основите на народното дело, което без дисциплина и единство не може да осъществи крайната си цел. Затова той е строг и неумолим. С удивителна проницателност Апостолът вижда опасността, която застрашава делото, ако работите продължават и занапред да вървят така. Злото трябва да се отстрани, преди да е пуснало дълбоко своите корени. Опасността трябва да се сразi в самото ѝ начало, защото иначе освободителното дело, делото на българския народ, ще рухне.

Върху становището, което взима Централният комитет в Букурещ, досега не се знаеше нищо положително и затова се приемаше мълчаливо, че вследствие настъпилите събития той не е могъл „да разгледа и отсъди спора“[128] между Апостола и неговите хулители. Това предположение обаче не отговаря на действителността. В показанията на Ан. П. Хинов и Димитър Крачунов намираме някои неизвестни досега данни, които хвърлят нова светлина върху тоя въпрос.

От Влашко, според Хинов, дошел нарочен пратеник, Георги Фердинандов, който поискал да се срещне с Апостола и Д. Общи. Хинов го завел в Тетевен. Тук пратеникът на Централния комитет намерил Д. Общи. Последният не знаел къде се намира Апостола, та затова повикал в Тетевен председателя на комитета в Гол. Извор, Димитър Крачунов-Стамболиев.[129] Заедно с него дошли още Тодор Пеев и „брат му Хаджията“. Никой обаче не знаел къде се намира Апостола. Тогава пратеникът свикал събрание, на което присъствувал и Анастас п. Хинов. „Вие сте се карали с Левски“, обърнал се пратеникът на Централния комитет към Общи и Хинов. „Левски е писал, че сте са скарали. Аз дойдох нарочно за това. Докато вие сте скарани, не можете да вършите работа; трябва да си живеете добре и да вършите добра работа“. После той съобщил, че носи писмо от Централния комитет, което прочел на следното събрание, което било свикано на другия ден. Хинов предава накратко съдържанието на това писмо: „Повикайте

Димитра и мене (Хинов, н. б.), нагласете работата с добро и ако не си гледат добре работата, употребете друго средство".[130] Писмото носело подписа на Кирияк Цанков.

Това важно признание на Хинов потвърждава и един друг от присъствуващите на събранието в Тетевен, председателят на Гол. Изворския комитет, който предава по следния начин съдържанието на писмото, изпратено от Централния комитет: „Отношенията между Димитра и Дякона били обтегнати, но това не бива да бъде така, защото ако те постъпват така, какво ще правят другите? Дяконът ще бъде началникът и който не го слуша, да си гледа работата! И Фердинанд (ов, н. б.) ще обикаля да бунтува".[131] Писмото било дадено на Крачунов, за да го връчи на Апостола. Централният комитет не се колебае в своето решение и бърза да отговори на Апостола. За времето, когато пратеникът му идва в България и свиква двете събрания в Тетевен, съдим пак от показанията на Хинов, според когото на едно от тия събрания Тодор Пеев съобщил, че бил натоварен от турците да замине за Влашко, за да издири виновниците по нападението в Арабаконак. Следователно, пратеникът е дошел наскоро след обира на хазната и не по-късно от началото на октомври. Сам Апостолът в едно свое писмо до комитета в Пазарджик от 29 октомври бележи: „Прѣдъ двайсѣть дни (бил, б. р.) пратенъ чіовѣкъ нарочно отъ Влашко да ма вика, не знамъ за какво!?"[132]

Признанията на Ан. П. Хинов и Димитър Стамболиев Крачунов, предадени накратко в посочените преписи, хвърлат ярка светлина върху становището на Централния комитет. Пратеникът, който не идва като анкетьор, изразява твърде ясно неговата воля. На създалото се положение трябва да се тури незабавно край. Общи и Хинов да се вразумят „с добро". Но ако нямат искрено желание „да си гледат добре работата, употребете друго средство". Макар Хинов да го казва с половин уста, явно е, че Централният комитет иска от двамата, от Общи и от него, пълно подчинение на водача на освободителното дело, в противен случай те трябва да бъдат отстранени от организацията. Димитър Ст. Крачунов, който е незаинтересуван в тоя спор, е съвсем ясен и ка-

тегоричен: „Дяконът ще бъде началникът и който не го слуша, да си гледа работата!“ т. е. да си върви, да напусне организацията. С една дума, Централният комитет, върховният институт на организацията, застава в тоя момент най-решително зад Апостола.

Изглежда, че пратеникът се е отказал да търси понататък Апостола и не е можал да се види с него. До това заключение идваме от обстоятелството, че той поискал от всички присъствуващи да подпишат едно писмо, с което да установят, че посланието на Централния комитет е било прочетено и че Апостолът не е бил там. Тодор Пеев написал писмото, което всички подписали. С това свое действие пратеникът очевидно е искал да обвърже с писмен акт виновниците за своята мисия, както и да снеме от себе си отговорността, задето не е видял Апостола. Може би пред вид назрелите събития той да е побързал да се завърне в Румъния. Но не по-малко вероятно е да е останал за известо време в България, тъй като неговото първоначално намерение, както се вижда, е било да се посвети на делото, като остане да помага на Апостола в неговата работа. „Ти ни пишеше“, бележи Каравелов в едно от своите последни писма до Апостола, „че нѣма съ кого да работишъ, Фердинандъ замина отъ срѣща, трѣба вече да са е срѣщналъ съ тебѣ, той е добро момче“.[133] В такъв случай пратеникът ще е поискал горното писмо, за да увери Централния комитет в резултата на своята мисия. На присъствуващите, според Хинов, той заявил, че заминава за Сливен. Д. Ст. Крачунов на свой ред ни уверява, че според писмото на Централния комитет той щял „да обикаля“, за „да бунтува“.

Що се отнася до името на пратеника, то по всяка вероятност е лъжливо. Известно указание за неговата личност ни дава Хр. Иванов: „Подиръ малко“, бележи той в своите спомени, „дохожда на С. Раковскаго сестриното момче което носи припорака до нази иска даго припорачами до Сливенъ и Котелъ и да го препратимъ до тамъ; той ми разказа дѣто димитаръ нападналъ пощата и я убралъ“. Христо Иванов побързал да изрази неодобрението си от тази акция, както и да посочи опасностите, които тя носи, обаче сестриникът на Раковски го уверил, „че ни сае фанало нищо“. На сут-

ринта Христо „Халачето“ завел госта до Сливен, а след една неделя търновци научили от местния телеграфист-българин, че Д. Общи бил заловен.[134] Времето и обстоятелствата, при които сестриникът на Раковски отива в Търново, ни дават известно основание да виждаме в неговото лице самия пратеник на Централния комитет.

Че Апостолът не е могъл да се срещне с него, се вижда и от писмото му до Каравелов, което изпраща от Пловдив на 30 октомври: „Баіо! Вчера ся извѣстихъ че имало отъ Васъ чіовѣкъ нарочно до менѣ, но не срѣщнахъ ся, затова ся извѣстихъ отъ Тракыйскѫта пощѫ, и съ думы, че поскоро трябало да дода въ Влашко...“[135] За идването на пратеника в България Апостолът се научил от тракийската поща, чрез която получил устно „съ думы“ и поръчката на Централния комитет да отиде „по-скоро“ във Влашко. При това известие пратеникът, намирайки се вероятно под влияние на събитията, е действувал до известна степен по свой почин, защото през ноември Каравелов пише на Апостола: „Ние никога не сме писале да додишъ, но ако мислишъ, че трѣба да се видишъ съ насъ то доди, но както и да е ако не сега скоро то до пролеть трѣба да додишъ, за да се рѣши нѣщо за започването“.[136]

Намесата на Централния комитет не можà да предотврати събитията, които настъпиха с една фатална неизбежност. Опасенията на Апостола се оправдаха твърде скоро. Само шест дена след последното му писмо, на 22 септември, Димитър Общи извърши нападението на хазната в Арабаконашкия проход.

Мисълта да се нападне и обере турското държавно съкровище, хазната, при системата на тогавашното му пренасяне, бе действително една съблазнителна мисъл, която не беше съвсем чужда на революционните дейци от това време. Жестоката липса на средства, от която организацията страдаше постоянно, насочи естествено мисълта да се търсят пари по всички възможни пътища и няма нищо чудно, че тя откри в държавното съкровище на потисника една примамлива възможност да разреши паричната криза веднаж завинаги.

Дори и сам Апостолът, както виждаме от неговото последно писмо, не е бил чужд на тая мисъл. Той поставя нейното осъществяване обаче в зависимост от об-

щата подготовка на делото: „Работата си докато наредимъ“.[137]

Страхът пред големите опасности, които криеше една подобна експроприация, въздържа организацията от действия в тая посока. В това отношение организацията следваше курса, който Апостолът наложи: да не се предизвика с нищо турската власт, докато народът не бъде подготвен напълно за революция.

Димитър Общи изневери на тоя курс и погази окончателно революционната дисциплина. Вместо да изясни своето положение в организацията и да изчака решението на Централния комитет, той се впусна в една опасна авантюра, без да съзнава голямата отговорност, която поемаше пред освободителното дело и без да вижда смъртната заплаха, на която излагаше самото съществуване на революционната организация. Колкото лекомислен, толкова и самонадеян, той вярваше твърде много в успеха на своята акция и това му бе достатъчно, за да пристъпи към нейното изпълнение.

Самата идея да се нападне и обере хазната по пътя от Орхание за София, според признанията на Общи пред съда, принадлежи на влиятелния тетевенски чорбаджия и председател на местния комитет, хаджи Станьо х. Станчев. По това време Тетевен, съгласно една заповед на централната турска власт, трябвало да изпрати в тридневен срок петдесет хиляди гроша берии. Хаджи Станьо, в присъствието на Петко Милев Страшния, касиер на комитета, му казал: „Комитетската каса не ще се напълни така, както събираме по две, по пет лири. Дойде заповед за тукашното срочно изплащане. В Орхание ще постъпят петдесет хиляди гроша и от там, естествено, ще се изпратят в София значително количество пари. Да нагласим и да оберем тая хазна, та касата да се напълни. Тогава, „продължава Д. Общи своя разказ“, аз му казах: „Много добре, обирът на хазната е много лесна работа, ще я обера, обаче след обирането ѝ, разбира се, ще се дигне голям шум и след три-четири месеца работата ще се открие и комитетските работи ще излязат на яве“. Отговаряйки, той ми каза: „Аз ти казвам, че си дезертьор, ти си върви, нищо няма да излезе“.[138]

Как е приключил разговора си с Хаджи Станьо, Общи не съобщава, но когато после срещнал Стоян Ко-

стов Пандурина, той му съобщил решението си да обере хазната и му поръчал „да приготви хората си". Преди да се разделят, Общи го предупредил, че ще го очаква заедно с хората му „на баира между Етрополе и Правец". На съда обаче не е ясно доколко обирът на хазната е личен почин на заловените нападатели и доколко те са действували в името и по волята на комитетската организация, та председателят запитва Общи:

– Комитетът имаше ли сведения за обира на хазната, или това беше скроено само от Хаджи Станьо?

– Когато Хаджи Станьо ми заповяда, – отговаря Общи, – аз не знаех дали той е говорил или не с другите комитети".[139]

Нямаме основания да се съмняваме в тая забележителна изповед на Общи, която потвърждава в своите показания и Петко Милев. „Един ден", разказва той, „Димитър, Хаджи Станьо и аз бяхме заедно. Димитър ни поиска десет хиляди гроша. „От среща искат пари", каза той. Хаджи Станьо му каза: „Тия пари са винаги готови у мене; ако си мъж, от Орхание винаги се изпраща хазната, нападни я, вземи парите и си свърши работата". Аз му рекох: „Ето оттук, оттам събираш пари, да не правим това злоупотребление на падишаха, грехота е!" Димитър каза: „Това е моя работа".[140]

Явно е, че решението да се обере хазната по пътя от Орхание за София е взето в Тетевен между Д. Общи и Хаджи Станьо Станчев, при одобрението на Петко Милев. Хаджи Станьо дава идеята и подтиква Общи да се заеме с нейното изпълнение. Планът за нападението в главните му линии е бил установен на тая или на следващата среща, която Общи е имал с двамата водачи на Тетевенския комитет. Това впечатление се добива от показанията на самия Д. Общи. Подробностите обаче изглежда са били окончателно установени в Етрополе, та Тодор Пеев уверява Каравелов, „че планът да се обере пощата бил скроен у него".[141] Нападателите са били организирани, както се вижда от техните показания, от Петко Милев, който с особена енергия се заема за тая работа, и от Хаджи Станьо. Стоян Пандуринът е действувал от тяхно име и е завел четата при Общи. Подготовката не е траяла дълго време.[142]

В показанията на Димитър Общи ясно личи стремежът му да стовари по-голяма част от моралната отговорност върху Хаджи Станьо, което е лесно обяснимо. Пред съда Хаджи Станьо не призна нищо, освен че е бил принуден със заплаха да влезе в комитета, че е внесъл всичко пет лири и че е получил един револвер със сто куршума. От познанството си с Общи и участието си в обира обаче той се отрече най-решително.[143] Това негово поведение е предизвикало Общи да припише изцяло почина за нападението нему. Още повече, че Общи се е надявал сигурно да облекчи по този начин собственото си положение в най-тежката част на обвинението.

В своите показания Общи не застана по средата на пътя. Той отиде до край и разкри цялата истина. В момента, когато в Тетевен се взима съдбоносното решение, Общи не знаел, дали Хаджи Станьо „е говорил или не с другите комитети", т. е. дали е взел мнението на революционната организация. Нека подчертаем, че сам Д. Общи не се интересува за това мнение, нито смята за нужно да вземе съгласието на водителя на организацията, който представлява Централния комитет и комуто според устава принадлежи правото да „употрѣби, съ съгласието на частнитѣ комитети, каквито начини и да намѣри за най-добри", за да набави необходимите средства. Д. Общи действува като „самостоятелен организатор"[144] и не схваща, че поставеният му въпрос се отнася не за отделни частни комитети, а въобще за революционната организация, на която са подчинени всички дейци и която изразява общата воля на освободителното движение. Тоя прост бунтар, без чувство за дисциплина и без ясно съзнание за отговорност, не може и след развилите се събития да прецени правилно своята фатална постъпка.

Все пак решението на Общи и на първенците от Тетевенския комитет не остава скрито за Апостола. Благоразумни хора от организацията или пък някои съседни комитети, чието съдействие Д. Общи е потърсил, донасят на Апостола вестта за проектираното нападение. Те искат същевременно да знаят, дали всичко това се върши с негово знание. Опасността е очевидна, и той, като отговорен водач на освободителното дело, бърза да предотврати грозящата катастрофа. Без коле-

бание Апостолът взима ясно и решително становище против замислената акция. Сам той не е по начало против този начин на действие, но той крие големи рискове, които „за сега", при изострената бдителност на турската власт и при създадените вътрешни отношения, резултат от поведението на Д. Общи, трябваше да се избягнат на всяка цена. „Се тогава", пише Апостолът, „като го ни видяхъ на другіятъ день, та да му кажях да ни бастисватъ за сега и Пощата, а да изчака до като наредимъ работата си, па тогава да са види съ какви хора тряба да са бастиса! това казахъ на Стоянъ Пандуръ (войводата) да каже и на Д. Об. но както за сичко, и затова не е слушялъ".[145]

В подкрепа на това негово становище застава и комитетът в Ловеч, който все още бе запазил част от своето влияние като бившо средище на организацията. Трябва да отбележим, че в съзнанието на известна част от дейците и след общото събрание Ловчанският комитет си остана централен комитет на организацията. Когато съдът запитва секретаря на Общи, Васил Бошаранов, за седалището на „главния комитет", той отговаря съвсем чистосърдечно: „Аз мислех, че е в Ловеч. Димитър обаче казваше, че не е в Ловеч. Събраните пари отиваха там. Но дали самият главен комитет е в Ловеч или на друго място, аз не знаех".[146]

В действителност, след общото събрание в Букурещ Ловчанският комитет, това трябва да подчертаем, изгуби онова значение, което имаше по-рано. Централният комитет формално и фактически беше в Букурещ, а комитетът в Ловеч остана един вид като административно средище на организацията, докато най-сетне Апостолът го провъзгласи за окръжен център, каквито центрове, както ще видим това по-късно, той направи и от други комитети, когато след разпрата си с Димитър Общи пристъпи към реорганизация на революционната мрежа.

В случая е използувано, очевидно, името и влиянието на Ловчанския комитет, за да се даде по-голяма тяжест на готвената акция. Върху ясното становище на ловчанци по този въпрос обаче няма и не може да има съмнение.

Още д-р Парашкев Стоянов, който има възможност да разпита всички членове на комитета в Ловеч, изрично

твърди, че местният комитет взел решение „да не се обира хазната".[147] „Ловчанският комитет", бележи Д. Пъшков в своите спомени, „не беше съгласен да се обере пощата, вследствие на което Левски ходи два пъти да убие Общи".[148] По-нататък Пъшков обяснява произхода на версията, че обирът на хазната бил станал със съгласието на Ловчанския комитет. Според него този слух бил разпространен от Д. Общи, „за да убеди Тетевенския комитет и хората, които ще му помагат, за обиране на пощата".[149] Това му потвърдили още по време на заточението им в Мала Азия Тодор Кръстев Бръмбартъ, от тетевенските колиби Брязово, който пръв стрелял при нападението в Арабаконак, и Марин Николов, касиер на държавното съкровище в Орхание и един от косвените обирачи на хазната.

Прави впечатление, че старият и заслужил Пъшков на три места в тия спомени говори за отиването на Апостола в Тетевен с намерение да убие Д. Общи, който бил скрит от местния комитет. Това твърдение, при наличността на ясното становище на Апостола спрямо Д. Общи, не допринася нищо ново по въпроса. В случая искаме да привлечем вниманието на читателя върху една друга подробност. Д. Пъшков ни уверява на два пъти, че Апостолът заминал да убие Д. Общи по заповед на Каравелов (к. н.)[150]: „Тетевенският комитет не откри скривалището на Д. Общи, и Левски не можа да изпълни заповедта на Любен Каравелов". Ако това съобщение на Пъшкова не се е оформило под влияние на легендата, затвърдена от Ст. Заимов, можем да предполагаме с известна вероятност, че Каравелов и Централният комитет не са се задоволили само с пратеника, когото провождат в България. Те не са могли да оставят без пряк отговор последните писма на Апостола и може би са му отговорили още преди да замине пратеникът. В пълно единство с писмото, което носеше подписа на Кирияк Цанков и бе донесено от пратеника, и Каравелов в своя отговор е развързал ръцете на Апостола, като му е дал пълна свобода да отстрани веднаж за винаги Д. Общи от движението, ако не иска да върви по пътя, диктуван от интересите на организацията. Писмото на Каравелова е станало достояние на Ловчанския комитет и вероятно това писмо, тая „заповед",

Пъшков свързва с отиването на Апостола в Тетевен, с намерение да обуздае или отстрани Общи от организацията.

Прочее, ловчанци, които бяха в най-тясна връзка с Апостола и бяха добре осведомени върху поведението на Д. Общи и Ан. п. Хинов, обратно на твърдението на Ст. Заимов,[151] още отначало се изказаха против нападението на хазната.

Напразни бяха обаче всички усилия. Д. Общи не слушаше никого, и нападението не можа да бъде предотвратено. На 20 септември 1872 год. той заварди със своята чета тесниците на Арабаконашкия проход. Два дена по-късно, на 22 септември, Общи нападна и обра хазната без жертви от своя страна.[152] Още при първия залп заптиите, които охраняваха биволската кола, която пренасяше хазната, се разбягаха, и цялото съкровище остана в ръцете на Д. Общи и неговите хора.[153]

Първото действие на драмата, която започна със смелото нападение в завоите на Арабаконак, завърши успешно.

ГЛАВА ШЕСТНАДЕСЕТА

ПОСЛЕДНИ СТЪПКИ. В РЪЦЕТЕ НА ВРАГОВЕТЕ

I.

Отначало властта бе умело заблудена, и следствието тръгна в погрешна посока. „Току-що“ научил, че „разбойници“ са нападнали и ограбили хазната в „Орханийския проход“, управителят на Софийската област мютесарифът Мазхар паша разпорежда телеграфически до началниците на всички административни центрове между Никопол и Скопие, Враня и Тетевен да вземат веднага достатъчен брой стражари и „запасни“, т. е. население, и най-внимателно да претърсят всички съмнителни места, като завардят всички проходи и пътища, които свързват Софийско с подчинените му околии. В тия телеграми, двайсет на брой, върховният разпоредител на Софийския санджак съобщава, че „обирачите не са известни“, но предполага „да са албанци, които тези дни се връщали откъм дунавските краища по родните си места по случай наближаването на Димитровден“.[1]

Още същия ден, вероятно късно през нощта, Софийският мютесариф изпраща нова телеграма до околийските управители в Пазарджик и Ловеч, в която дава по-точни указания за нападателите: „Разбойниците са били шестнадесет редници (войници), всички пехотинци, с шарени кърпи на главите и с потури на краката; някои са имали потури с бозови колчаци; всички са били въоръжени с дълги пушки“, а един от тях дори имал на ръкава си знака на чаушин (старши подофицер). Сега мютесарифът е уверен, че „разбойниците са уволнени от служба редовни войници“, които „след като са нападнали хазната, забягнали в Етрополския балкан“.[2] В същия смисъл на следния ден, 23 септември, се дават телеграфни разпореждания още до седем административни центрове.

Явно е, че тия разпоредби почиват на свидетелските показания на лицата, които са придружавали хазната. Страхът е преувеличил фактите, но разказите на стражарите и каруцарят са първата опорна точка на

следствието. Разследванията тръгват в тая посока. На 27 септември Мазхар паша лично отива в Орхание, за да се осведоми непосредствено върху хода на издирванията.[3] До 15 октомври, т. е. двайсет и четири дена след обира, усилията на властта не дават никакъв резултат. В една своя телеграма от това време Мазхар паша признава, че „за сега обирачите на хазната не можаха още да бъдат открити, въпреки че претърсванията не престават".[4]

Догатките обаче се увеличават. По ирония на съдбата властта се доверява на Тодор Пеев и на члена от Тетевенския комитет, Христо Пиронков, които изпраща заедно с помака Хасан (Хасо) от с. Добревци (Тетевенско) в Румъния, за да дирят дръзките нападатели в революционните среди на емиграцията. Усилията не спират, слуховете растат, и явни и тайни шпиони дебнат навсякъде, за да открият следите на нападателите. Бъбривостта на някои от хората на Общи, както и на един овчар, който бе превел четата до Арабаконак, помогнаха на полицията. Слухът, че Божил Генчев и Васил Шунтов са подпомогнали обирачите, достига до братята Минчо и Станчо Ташеви, послушни оръдия на властта, които издават двамата си съграждани на турците. Подложени на жестоки мъчения, те направиха първите разкрития.[5] Последваха нови арести. Изненадата бе голяма. Разкритията надминаха очакванията. Властта бързо влезе в дирите на главния виновник. Първите разкрития завариха Д. Общи все още в Тетевен. Докато местните дейци разискваха новината за събитията в Орхание, дойде известие да бъдат арестувани Тодор Кръстев Брумбарът и Стоян Костов Пандуринът. Тая вест хвърли в тревога хората на комитета. Тяхната уплаха порастна, когато узнаха, че за града е тръгнала силна полицейска стража.[6] Сега първата им грижа бе да се отърват от Общи. Неговото стоене в града ставаше опасно и те настояха пред него час по-скоро да напусне Тетевен. „Ненка Павлова ме предреши", разказва Общи на съда, „и водейки ме през нощта, тя ме заведе в Гложене".[7] Облечен в женски дрехи, изоставен от най-близките си приятели, Общи бяга, за да търси другаде спасение. И може би в мрака на тая есенна нощ той за пръв път вижда бездната, в която по негова вина се проваляше освободителното дело.

В Гложене, с помощта на Васил Йонков, той се предрешва като оцетар, натоварва коня си с два чувала орехи и едно празно буре и поема пътя за Плевен, откъдето със съдействието на Ан. п. Хинов разчита да се прехвърли в Румъния.

Властта обаче бе влязла вече в дирите му.[8] На 27 октомври през нощта той бе арестуван в село Чериково (сега Садовец), Луковитско, в момента, когато, изморен от пътя и преживяванията през последните дни, бе заспал дълбоко в обора на хана, върху двата чувала с орехи.

Нямаме фактични указания за точната дата, когато властта направи първите разкрития, нито за начина, по който тя сполучи да попадне в дирите на действителните автори на обира. Каквото знаем в това отношение, дължим го на Ст. Заимов. По всяка вероятност, един месец след нападението при Арабаконак тайната около това събитие е била вече разкрита. „След един месец", бележи Д. Пъшков, „турската власт откри кои са обрали пощата, разкри се и комитетът тетевенски".[9] Щом първите разкрития са станали около 22 октомври, много е голяма вероятността Общи да е бил заловен на 27 същия месец. Арестите следваха бързо един след друг, и Д. Общи бе между първите жертви, които паднаха в ръцете на властта. Арестуваните се издаваха един друг отначало под жестокостта на заплахите и изтезанията, а сетне по общо споразумение, за да отхвърлят от себе си подозрението, че са действували като обикновени разбойници. Кому принадлежи тази идея и дали тя не изниква спонтанно под влияние на инстинкта за самосъхранение, не е ясно. Според Ст. Заимов най-много настоявал да се издават повече хора Хаджи Станьо Станчев. „В множеството е спасението",[10] повтарял той. „Братко Общи, казвай множество", се молел по-късно Хаджи Станьо в софийския затвор, „инак зян ще станем всинца до един".[11] От съдебните протоколи обаче, както изтъкнахме и по-рано, се вижда, че сам Хаджи Станьо не бе възприел това становище за себе си, не изказа никого и призна съвсем ограничено участието си в революционната организация. Той остана до край верен на тая своя позиция. По-вероятно е тази идея да е дошла в ума на Д. Общи. При неговото съзнание за

дисциплина и отговорност пред организацията и народното дело най-допустимо е той пръв да е дошел до тази идея. Нему тя е по-присъща, защото е по-близка до неговата суетна природа и лекомислен характер. Твърдението обаче на Д. Пъшков, че Общи „почнал да разкрива подробно и обстоятелствено всичко, след като Мазхар паша го уверил, „че ще го назначи кърагаса (полски началник), за да залови всички комити“,[12] трябва да се отхвърли най-решително. Общи не бе подлец, нито продажник, па и Мазхар паша разполагаше с други средства, за да го застави да говори.

Прави впечатление, че мълвата и съвременниците още тогава сочеха Общи като главен виновник за масовото издайничество. „Този момъкъ“ (Д. Общи, н. б.), пише Йордана Филаретова на Найден Геров от 24 ноември 1872 год., „безъ да се дадѣ да го мѫчатъ, (к. н.) обадилъ имъ, че ще казва сичко кое знае. Този Димитъръ указалъ на много лица, казвалъ, че имали голѣми планове, чи тія пари были обрали съ цѣлъ да купуватъ за тѣхъ орѫжия съ кои слѣдъ година двѣ да подигнатъ Българія на кракъ...“[13]

Сам Апостолът, в едно свое писмо до Христо Иванов, предупреждава хората на организацията: „Известни да сте че Д. Общ. предава всичко щото знае! Отъ Софія доде чіовѣкъ нарочно да ми расправя затова който са познава съ Д. Общи да стои на щрекъ в кѫщата си да не спи, а по пріятели“.[14]

По същия повод излизащият в Цариград в. „Право“, в броя си от 18 май 1873 год. помества твърде интересна дописка. Дописката е без подпис, но редакцията я предава като съобщение на един приятел, който уверява читателите си, че имал възможност да навестява осъдените по обира и да говори с мнозина от тях. Той ги разпитал „напространно за ходътъ на работатѫ“, когато били докарани в Цариград, където „въ медетерхането подъ затворъ стояли около два месеца“. За Д. Общи дописникът съобщава следното: „Послѣдныйтъ този съ намѣреніе да облекчи наказанієто си, помислилъ, по началото си да измами правителството, като даде другъ видъ на работата: онуй що бѣше мечтанієто въ главатѫ му и лукавщина в сърдцето му станало фактъ дѣйствителенъ прѣдъ правителството чрѣзъ клеветѫтѫ. Той не

само изявилъ своитѣ съучастници, но още наклеветилъ и много другы, които може да сѫ немали и никакво понятіе. Като не се задоволилъ съ това, той, щомъ докарали въ затвора и другы, начнѫлъ, както казватъ, да имъ проповѣдва и да гы учи да казватъ доколкото е възможно повече, защото чрѣзъ множеството казалъ, ный не само ще са избавимъ, но още ще отворимъ и въпросъ съ правителството, а слѣдствіето отъ това не може да бѫде освѣнъ за въ ползѫ на населеніето. Тъй убѣдени неговытѣ ближни приверженици не само казали онуй що знаели, но потвьрдили и онуй що не знаели – тъй щото, ако не было благоразуміето на комиссѭтѫ да прѣсѣче слѣдствіята на тѣхнытѣ клеветы, то Богъ знае до колко още хора можахѫ да повлекѫтъ".[15]

Тактиката на „множеството" бе възприета с надеждата, че по тоя път ще могат повече хора да „отърват въжето",[16] а от друга страна по този начин се придаваше на обира политически характер, и дейците се разкриваха в по-друга светлина пред общественото мнение на Европа. Разбира се, политическият характер на обира се подчертаваше и чрез чисто идейните подбуди, с които голяма част от подсъдимите обясняваха своите действия и намерения като членове на една националноревлюционна организация. „Събирахме пари и щяхме да купим оръжие, щяхме да завземем проходите, да излезем по планините, щяхме да се бием и щяхме да отнемем земята на бащите си",[17] заявява ясно и решително Петко Милев на своите съдии.

Никой обаче не мисли, че „множеството" няма да окаже влияние, ако турските закони или интересите на турската държава ги намерят за виновни. Никой не мисли и за последствията, които може да има тая линия на държане за самото освободително дело, в което се бяха клели всички.

Дали Д. Общи отначало е мълчал и не е признал нищо пред дребните представители на властта,[18] което е допустимо при известни условия, това няма съществено значение. Няма указание, че впоследствие той е съзнал грешката си и горчиво се уж разкаял, задето възприел тая линия на държане пред съда.[19] Поне нямаме указания за това в преписа от съдебните протоколи на извънредния съд, пред който продължава докрай да бъде

все тъй словоохотлив, както и пред следствената комисия, без да прояви някакво чувство на разкаяние, дори и когато застава по-късно лице срещу лице с Апостола.

Тръгнали по тоя хлъзгав път на широко издайничество, нападателите на хазната, начело с Д. Общи, разкриха заедно с обстоятелствата около обира и основите на самата революционна организация. Стана това, от което Апостолът се боеше най-много. Арестите обхванаха постепенно всички селища в Орханийско и Тетевенско. Революционните дейци бяха изловени един след друг. Мрежата на организацията в споменатите селища се разкъса окончателно. „Бунтовническият комитет", съобщава сам министърът на вътрешните работи в едно свое писмо до дунавския валия, „биде изкаран на яве с арестуването на похитителите на държавното съкровище наблизо до орханийската кааза".[20]

Първоначално следствието се води в Орхание от нарочно изпратения за тая цел следовател Кязим бей. Но след първите сензационни разкрития Мазхар паша заповяда да отведат незабавно всички арестувани в София, където продължиха по-нататъшните разследвания.

На 30 октомври в Ловеч бяха арестувани двамата членове на местния комитет – Димитър Пъшков и Марин п. Луканов заедно с бащата на последния, престарелия поп Лукан.[21] Те единствени отричат всичко и не признават дори своето участие в революционното дело.

Тъй като софийският затвор се оказва тесен, Мазхар паша изпраща двайсет и пет затворника във Видин и на 31 октомври пише по тоя повод на видинския мютесариф: „Затруднението ни е увеличено и поради това, че трябва да се намери място за доведените тези дни от Орхание обирачи на хазната и други вредни (опасни) личности".[22] На следния ден, 1 ноември, Мазхар паша изпраща дълго телеграфно изложение до великия везир, комуто в отговор на неговата поздравителна телеграма от 30 октомври, между другото съобщава: „Обирачите на хазната не само са напълно заловени, но едновременно с това от ограбените сто двадесет хиляди и нещо гроша, за сега са намерени сто и петнадесет хиляди гроша. Във време на поменатите претърсвания, отделно са заловени също и две други комитетски групи. Обирачите на хазната, както и членовете на този бунтовнически комитет, се

разследват от една комисия, съставена от мюсюлмани и от християни. От заловените у бунтовниците или заровени в земята вредни книжа, писма и други, които се изследват за следствието, по един екземпляр ще бъде изпратен във вилаетското управление за препращане Вам..."[23]

Тия известия ни позволяват да установим по един неоспорим начин следните три обстоятелства: 1. Няколко дена преди края на октомври всички нападатели на хазната са били вече изловени и докарани в София. 2. Заедно с тях са били изловени и издадените до това време революционни дейци и, следователно, още в началото на разследването властта е узнала големи подробности около революционното дело в Орхание, Тетевен и Ловеч. 3. Разследванията от края на октомври са се водели в София, но „не вече само от служебни лица из администрацията или от правосъдието, както при дознанието в Орхание, а от една смесена комисия, съставена от граждански чиновници, военоначалници, мюсюлмани и християни, т. е. българи".[24] В тази следствена комисия, която се намира вече под непосредствения контрол на самия Мазхар паша и сигурно твърде често е била председателствувана лично от него,[25] са влизали, според Ст. Заимов, и българите: хаджи Мано Стоянов, Мито Тодоров Желявски и Мито Манов Каймакчи.[26]

Разследването продължава усилено и през ноември. Броят на арестуваните комитетски хора расте непрестанно. На 2 ноември следствената комисия поиска да бъдат заловени и докарани в София дейците от Гол. Извор. Между 4 и 7 с.м. бяха арестувани всички дейци във Видраре. След три дена бяха задържани последните революционери от Орхание, на 11 и 12 бяха арестувани почти всички членове на комитета в Осиковица и някои отделни лица в Етрополе и Тетевен. Между 13 и 14 се извършват нови арести в Тетевен, а на 18 ноември Мазхар паша изпраща следната твърде важна телеграма: „До околийското управление в Ловеч (изх. № 1097); 18 ноември, ст. ст. 1872 год. Тъй като изпратеният тук поп Лукан не знае нищо (не е известен) по работите с обира на хазната, необходимо е да бъде изпратен в София за разпит ловченеца поп Христо (Кръстьо), син на Тодор, намиращ се в църквата в град

Ловеч".[27] С арестите се приключва на 23 ноември, когато излезе последната заповед за задържането на още неколцина комитетски дейци в Тетевен и околията му.[28]

След близо един месец следствената комисия сполучи да разкрие цялата комитетска мрежа в Орханийско и Тетевенско и властта излови почти всички революционни дейци заедно с по-видните членове на комитетите в Ловеч, Плевен и София. Като последен акт, с който Мазхар паша приключва работата на комисията, която сам бе назначил, се явява шифрованата му телеграма до Търновския мютесариф от 24 ноември, която ще предадем изцяло.

„До Търновския окръжен управител.

№ 1117 от 24 ноември 1872 год.

Книжата и оръжията, които се изпращаха от Влашко за раздаване в Отоманската империя, първоначално са идвали в Ловеч до фабрикантина на пашкули Димитър (Пъшков, н. б.) Ване Терзията (Иван Драсов, н. б.), Марин Кафеджията (Марин Луканов, н. б.) и поп Кръстьо. Даже от показанията на арестувания Димитър, обирача на хазната и главатаря на комитете, се установява, че той е бил изпратен първоначално от Влашко до тях, че чрез тях е закупил за две хиляди и петстотин гроша три коня – за себе си и за Дякон Левски, който се търси, за да си служат при бунтуването на България и че парите, които са се събирали от България за изпращане на комитета във Влашко, сам той е отивал да ги носи там. А понеже от показанията на другите лица, комитетски членове, които са арестувани, се установява, че парите били изпращани на тях, то той бе подложен на разпит и бе поискано от надлежното високо място разрешение да се обискират техните къщи, за което бе съобщено официално на виляета.

По повод на това тук бяха докарани: поменатият фабрикант на пашкули Димитър, Марин и един друг свещеник, а за Ване Терзията ни се съобщи от Ловченския каймакамин, че той е заминал във Влашко да се учи. Но тъй като изпратеният свещеник не се указа същото лице, за което се съобщи, че се числи в бунтовническия комитет, отговори се, да се изпрати поп Кръстьо. Но понеже поменатите Димитър и Марин, съгласно получените инструкции от своите другари, сега

отказват да са взимали участие в това отвратително дело, то заповядайте на поменатия поп Кръстьо да съобщи на господство Ви, как са устроили бунтовническото събрание в лозята на доносчика и още кои други лица от Ловеч участвуват в комитета, като моля, Ваше Сиятелство, да благоволите и ни изпратите в най-скоро време както неговите показания, така и неговата пълна преписка, съдържаща досегашните му донесения, отнасящи се до комитета, в качеството на тамошен доносчик, които съставляват една похвална дейност за народа и държавата, за да ги представим на почтените лица, назначени със султанско ираде, по решение на министерския съвет, на които пристигането се очаква, за да вземат участие в тукашната специална комисия. Но както заповядате".[29]

Върху тази извънредно важна телеграма, за чието дешифриране трябва да благодарим на турколога В. Шанов, ние ще се спрем по-късно. В случая обаче тя налага някои заключения, които трябва да изтъкнем още сега.

Първата част на телеграмата, в която Мазхар паша излага резултата от предварителното следствие (може би в отговор на някакво запитване от страна на Търновския мютесариф), потвърждава разкритията, които покъсно установи и извънредният съд, по преписа на чиито протоколи ние следихме досега съдебното дирене. С други думи, няма различие в разкритията, установени от предварителното следствие и по-късно – от самия съд. Дейците начело с Д. Общи още отначало на залавянето им правят пълни признания. Изключение правеха само Д. Пъшков, Марин п. Луканов и Христо Ковачев, които бяха възприели друга, напълно различна линия на държане и не издадоха нищо.

От края на телеграмата става явно, че по това време в София очакват извънредния съд, назначен „със султанско ираде, по решение на министерския съвет". Очевидно, в Цариград са се стреснали от големите разкрития и масови арести във връзка с обира на хазната при Арабаконак.[30] С въпроса се занимава министерският съвет. Държавнически загрижен и имайки пред вид възможността от политически усложнения, той решава да изпрати в София „специална комисия", която да ликви-

дира в късо време с виновните и да тури край на това шумно дело. „Министерският съвет", докладва министърът на вътрешните работи на великия везир, „се събра на заседание по този случай във Високата порта (Баб Али) в петък вечерта на текущия месец, за да обсъди и размени мисли по въпроса. От сведенията, с които разполагаме, известно ни е, че непосредствените органи на революциония комитет от Дунавската област са повече от 20-тина души и вършат една превратна агитация, на която трябва да се тури край, като се арестуват и унищожат (изкоренят) главните им агитатори. От известно време насам едни неблагонадежни хора избрали България за арена на революционни опити и, чрез пари и други средства, залъгват и тревожат населението. От опит е известно, че колкото по-ненаказани остават подобни хора, толкова по-дръзки стават те в своите предателски деяния".[31] Ето защо съветниците на султана решават, щото виновниците трябва да бъдат наказани от един съд с по-голям авторитет, който да издигне престижа на държавата и да даде добър урок на всички, които биха дръзнали да се бунтуват занапред срещу властта на падишаха. „Следователно", заключава министърът на вътрешните работи, „за да покаже своята мощ и своето решение да не търпи подобни неща, държавата трябва да накаже тези, които са в нейните ръце, чрез една специална комисия, съставена от военни и граждански лица, която да се избере и изпрати незабавно в София, със задача да произведе всестранна анкета и подведе под отговорност провинилите се. Образуваната за тази цел в София специална комисия не може да внуши доверие на местното население, защото тя става и обвинител, и съдия."[32]

Министерският съвет със султанско ираде назначава нарочна комисия от трима сановници, които по преценката на министра на вътрешните работи са „известни по своя безукоризнен и правдив характер",[33] с правата на един извънреден съд, за да „произведе всестранна анкета и подведе под отговорност провинилите се". Обвинителната работа е извършена от следствената комисия на Мазхар паша; нарочната комисия, която иде облечена с авторитет от най-високото място на държавата, ще отсъди виновните. Така схваща нейната задача

и министерският съвет, който прави разлика между „обвинител" и „съдия". Най-сетне, съгласно действуващите закони, тя ще съди виновните според степента на простъпките им, а смъртните й присъди подлежат на одобрение от самия султан. Може тая нарочна комисия да е несъвършена от съвременно правно гледище, но по дух и същина тя бе един извънреден съд, който действуваше с несравнимо по-голям авторитет и имаше права и власт далеч по-големи от всеки обикновен съд, защото зад нея стоеше цялата турска общественост, изненадана и смутена, но и надигнала се с цялата си енергия да брани устоите на своето съществуване.[34]

На 24 ноември Мазхар паша телеграфически умолява Варненския мютесариф „поверително да съобщи по телеграфа, кога ще пристигнат във Варна и кога ще тръгнат за София генерал Саиб паша и Иванчо ефенди".[35] Същия ден той изпраща подобна телеграма и до околийския началник в Берковица, когото задължава да съобщи „часа", в който очакваните сановници ще тръгнат за насам, както и кой ден ще пристигнат в София.[36] Султанското ираде излиза на 28 ноември, а един-два дена след тая дата нарочната комисия заминава за България.[37]

За членове на извънредния съд от Цариград изпращат видни представители на държавата: генерал Али Саиб паша – председател на държавния съвет (Шурай девлет), майор Шакир бей – от генералния щаб (Еркяни харбъ) и Хаджи Иванчо Пенчович – българин, член на държавния съвет.[38] По лесно обясними политически съображения Портата назначава за член на комисията и един българин, висш турски чиновник.[39]

Не бива обаче да се мисли, че турците се бояха само от външнополитически усложнения. Те се безпокояха и от поведението на българското население вътре в страната. Както видяхме, в доклада до султана се подчертаваше „най-категорически да не се допусне, щото въпросът ненужно да се раздуха и разшири вън от рамките и с това да се развълнуват духовете на населението".[40] А в доклада на министра на вътрешните работи четем: „Очевидно, въпросната специална комисия при изпълнение на своята задача не ще има нужда от войскова помощ; безсъмнен е фактът, че военната сила

при подобни обстоятелства оказва голям ефект. За това дадени са нужните инструкции до началника на втория корпус, Абди паша, да бъде готов при всяко поискване на помощ".[41]

Съгласно решението на министерския съвет в Цариград, на съдиите се предостави „правото да избират измежду местното мохамеданско и християнско население, ако се окаже нужда, и допълнителни членове".[42] Впоследствие нарочната комисия използува това свое право, като избра за допълнителни членове: Хаджи Мануил (Мано) Стоянов, Пешо Тодоров (Желявски), Дервиш Мустафа, Мехмед Селим и Садулаах Сари.[43] Тия лица участвуваха и в следствената комисия на Мазхар паша и бяха в течение на процеса.

В началото на декември през Варна, Русе[44] и Лом съдиите пристигнаха в София.

II.

Докато събитията следваха своя неизбежен ход, Апостолът продължаваше организационната си работа. През есента на тая съдбоносна година той се зае да преустрои комитетската организация, като създаде революционните окръзи, или, както сам ги нарича, „окръжни центрове".

Строежът, който Апостолът даде на вътрешната революционна организация, почиваше на два основни принципа: демократичния и централистичния. Докато демократичното начало оставаше в духа и в по-далечните цели на организацията, централистичният принцип бе прокаран в единството на ръководството и в целостта на действията. Повече от всички останали дейци, Апостолът, който бе убеден демократ, разбираше значението на централистичното начало и го пазеше като най-ценно достояние на организацията. Неговите отношения с външните дейци, а после с Централния комитет, както и усилията му да спаси организацията от лудориите на Д. Общи, изтъкват по най-убедителен начин мястото, което този принцип заемаше в неговото съзнание. Апостолът сполучливо съчета двата принципа, като държеше добра сметка както за духа и стремежите на народа, така и за характера на самата борба, която се нуждаеше преди всичко от дисциплина и единство.

Промяната, която Апостолът произведе във вътрешния строеж на организацията по това време, не „беше един дълбок прелом в организационните му разбирания".[45] Той схвана необходимостта от известна децентрализация много по-рано, когато, за да преодолее мъчнотиите, произтичащи от разрастването на организацията, взема помощници в работата си, които натовари да наглеждат частните комитети и да образуват нови организационни единици. Така, както си спомня читателят, още на 12 януари 1872 год. той даде пълномощно на Д. Общи, за да обикаля комитетите в Орханийско;[46] на 17 с. м. той упълномощи Сава Младенов и Васил Йонков да действуват с определена мисия в някои от градовете на Южна България;[47] пет дена по-късно даде пълномощно на Ангел Кънчев да действува с най-широки права в Разград и околните му селища.[48] След общото събрание в Букурещ, на 25 юли, Апостолът даде пълномощно и на своя верен другар от първата легия, Христо Иванов, „да работи за освобождението на милото ни отечество България" в областта на шест частни комитети около Търново. „Като има пѫлно довѣрие въ това лице", завършва пълномощното на Хр. Иванов, „Ц. комитетъ приканва сѣкиго родолюбивъ българинъ да даде мнѣнието си предъ рѣченото лице относително за народната ни цѣль, че ако той не е въ състояніе да докаже на нѣкакви предложенія, то той секога покоренъ да са допитва отъ ц. комитетъ, за което не разбира, на сѫщото лице ще са даватъ и паритѣ за въ централнія комитетъ отъ реченитѣ частни комитети".[49] Най-сетне на 16 септември той упълномощи Мито Цвятков от Враца да уреди прехождането през Дунава в Лом и Оряхово, като „направи съ съгласието на рѣченитѣ мѣста: по-лесенъ пѫть и по-сигурно за споразумения съ Ц-тъ К-тъ и другитѣ мѣста на окрѫжието имъ и да нагледва въ селото отъ дѣто е рѣчения Митю чрѣзъ дѣто пакъ ще зема и да дава за всичко до извѣстно време".[50]

Тия пълномощници, които бяха напълно зависими от Апостола, поеха част от правата му и действуваха като негови заместници в дадена област. Наистина, строежът на организацията оставаше непокътнат, но като възложи част от своята работа върху избрани помощници, Апостолът направи първата стъпка към де-

централизация. Развитието на делото неминуемо тласкаше и самата организация към преустройство в тая посока. Ето защо промяната, която Апостолът извърши в строежа на вътрешната организация през есента на 1872 год., дойде и се наложи като една естествена необходимост, резултат на натрупан опит и на извървян път.

Кои бяха причините, които наложиха тая промяна? Преди всичко, революционната мрежа се бе разрастнала извънредно много. Нуждите на движението се увеличаваха непрестанно, а цялата работа, огромна и разнолика, лежеше върху плещите на Апостола. Той вършеше всичко и „държеше в ръцете си цялата организация".[51] Тая тежка задача не бе вече по силите на един само човек. И при най-добра воля, и при най-големи усилия Апостолът не можеше докрай сам да върши всичко.

От друга страна надеждите, които възлагаше на своите помощници, не се оправдаха. Разочарованието дойде твърде скоро. Макар тяхната поява да отговаряше на назрелите нужди на движението, те не можаха да израстнат до положението, което Апостолът искаше да им отреди, защото никой от тях не притежаваше неговите качества на революционер и водач. Той започна сам, сам остана и до края на своята дейност. „Още сѫмъ сами", пише Левски на Каравелов в края на октомври с. г., „не намерохъ чіовѣкъ комуто да прѣдамъ работата си, и азъ да ся залова за другото, щото и пары да ся намерятъ, по скоро, па и прѣдателыты ни да не сѫществуватъ вѣче нійдѣ изъ Българско!... Казахъ едному работата му го не допуща, пъкъ да остави работата веднага ще ся компромитиралъ, а да ходи като менъ, не стиска му беру (страхгое). Другы има много, като Д. Общій, нъ асъ несмѣя да пущамъ хора да лѫжятъ народа отъ каквѫто не е работата и да казватъ че тій вьршятъ и че ся пращатъ отъ по-голѣмо мѣсто, а по умнытѣ и за въ работѫ хора, като са по пооглѣдатъ въ таквисъ работницы и казватъ: това са шярлатаній и прости работи".[52] Апостолът не можà да си намери достоен заместник, и в това отношение неговият план, за който втори път загатва, остана неосъществен.

Пълномощниците на Апостола имаха и едно друго неудобство: те бяха много лесно уязвими. Като външни

лица, тяхното присъствие в дадено селище можеше лесно да се забележи и да породи нежелано любопитство. Пътуванията им из селата и градовете привличаха вниманието на турците. Подозрението заплашваше всяка тяхна стъпка. Всеки момент те можеха да попаднат в ръцете на властта. Апостолът знаеше най-добре опасностите, които криеше честото прехождане на външни лица: трябва да „са работи помѣжду ви умно и скоро", пише той на дейците в Пазарджик, „безъ да дохожда вънкашенъ чіовѣкъ да Ви подканя, чрѣзъ когото може да се издаде, а безъ него никакъ ако само не стане вътрешно предателство".[53] Това съображение, както ще видим, той изтъква и в писмото си до Каравелов от 16 септември, а по-късно – и в наставленията си до окръжните центрове.

Най-сетне, пълномощниците струваха твърде много на организацията: за своите нужди те харчеха комитетски пари, и една значителна част от събраните суми отиваха по тяхната издръжка. При тежкото финансово положение на организацията и растящите нужди на движението не можеше да не се държи сметка за това обстоятелство. Липсата на средства бе един от най-важните въпроси, който занимаваше Апостола. Неговите усилия в това отношение обаче не дадоха желаните резултати и паричната криза стана хронически недъг на организацията.

Тези бяха основните причини, които принудиха Апостола да се отклони още повече от принципа на едноначалието и да преустрои вътрешната организация на почвата на една по-голяма децентрализация. В писмото си до Каравелов от 16 септември 1872 год. той за пръв път говори за това преустройство, като същевременно излага кратко и ясно главните подбуди на това си решение. „Като излязохъ да разправа за горните баркотій, присъединихъ някой селца въ едно, (поблизни), дадохъ имъ редъ по който да са водатъ въ работата си сами помежду селата, безъ да има нужда да имса праща отъ Ц-тъ К-тъ чіовѣкъ начесто, отъ което може да са улови работата... и така земахъ вишегласіието отъ сичкитѣ ч. комитети въ това окружіе за Окружній Центъръ... така искамъ да направа по сичко Българско, и тогава щеса вьрши съ помалко разноски,

поскоро, посигорно, и безгрижя, чи ще пропадне нѣщо въ неприя. рѫце".[54]

Апостолът дойде до тази идея наскоро след завръщането си от общото събрание в Букурещ и то около края на месец юли. В една записка от това време той бележи: „Центъръ за споразумяваніе! За отношеніето на Д. Общи. Тайни бележки съ воеводата и председателътъ. Пари за пушки и събирането имъ на едно мѣсто. Лъжи не трѣба".[55] Тази бележка, рожба на прозорлива мисъл, съдържа заченките на идеята за реорганизация на вътрешната мрежа. Тя представя същевременно и един малък план, по който Апостолът преустрои посетне революционните окръзи и определи тяхното назначение. Той още не е установил всички подробности, но е съвършено на ясно върху същината на окръзите, в които крои да прегрупира организацията: те ще бъдат „центъръ за споразумяваніе", връзките ще се поддържат с „тайни бележки" и то само чрез председателя и войводата – военния ръководител, какъвто в реформата си Апостолът предвиди за всеки частен комитет.

Все по това време и Димитър Общи по свой път идва до мисълта за преустройство на вътрешната органанизация върху началата на една по-пълна децентрализация. Тодор Пеев в писмо до Апостола от 6 август изнася проекта и желанията на Общи по тоя въпрос: „Общиятъ ни каза, че са е срѣщалъ съ попатъ на Илларически, съ когото са говорили, че за поголѣма здравина и напрѣдвание на работите ни и за облекчение на грижите Ви, щото да можете да работите подѣятелно и по други страни, видѣло са е за прилично да са направятъ нѣкои мѣста срѣдоточия за своитѣ околии, на които да бѫдатъ нагледници и да издаватъ въ името на Централниятъ сичките нужни постановления и пр." Сам Пеев споделя горещо тази идея, още повече че Общи проектира и Етрополе за такъв център. Но „за това нѣщо", завършва Т. Пеев, „трѣбува да имаме отъ Васъ писменно удобрение, чрѣзъ което става избиранието".[56]

Няма нищо чудно в обстоятелството, че Д. Общи, който познава революционния опит и на други страни, идва по свой почин до идеята „да са направятъ нѣкои мѣста срѣдоточия на своитѣ околии". Сигурно тази ми-

сăл не е била чужда и на други някои от по-първите дейци на организацията, защото тя бе изтъкната преди всичко от опита, от развитието на движението и от нуждите на делото. Съобщението на Тодор Пеев обаче не ни дава основание да приемем, че авторството на идеята за революционните окръзи принадлежи на Д. Общи. И другите съображения, които се изтъкват в полза на това схващане, че „в Централния комитет в Букурещ не се е говорило никога за едно такова деление на организацията, щом Левски намира за нужно да пише Каравелову, кои са предимствата на новата система и че, ако тази идея бе излязла от Левски, Общи щеше непременно да я отхвърли, защото щеше да подозира, че е в негова вреда",[57] не са достатъчно убедителни.

Преди всичко тази идея, както вече няколко пъти изтъкнахме, бе станала историческа необходимост. В своето развитие организацията вървеше неизбежно към нейното осъществяване, та Апостолът, който имаше най-жив усет за пулса на движението, нямаше нужда да заимствува идеята от Общи.

Предположението, че въпросът за промяната в строежа на организацията не бил разискван предварително в Букурещ, с нищо не доказва, че в това отношение Апостолът се е повлиял от Димитър Общи. Лабораторията на Апостоловите идеи бе не в Букурещ, а в България, където в разгара на работата и в развитието на борбата опитът бе най-добрият му съветник. Обстоятелството, че до това време той остава чужд на тази мисъл, няма никакво значение. Апостолът пристъпва към осъществяване на дадена идея тогава, когато сам се убеди в нейната необходимост и целесъобразност.

Най-сетне, не можем да се съгласим и с твърдението, че ако тази идея бе излязла от Апостола, Общи щеше непременно да я отхвърли, защото би подозирал, че е в негова вреда. Преди всичко Димитър Общи не бе израстнал до положението да бъде съдия на Апостоловите идеи. Неговото своеволие почиваше на властолюбивите му стремежи и на една вродена недисцилинираност. При това той преследваше свои цели и не знаеше как Апостолът ще проведе замислената реформа. Едва когато разбра, че тя се обърна против него и не оправда надеждите му, той се опита да пречи на Апостола.

Различието в подбудите, което откриваме у двамата по тоя въпрос, ни кара да мислим, че те са дошли съвсем самостойно и независимо един от друг до тази идея. Обхванал въпроса в неговата дълбочина, Апостолът изхожда единствено от нуждите на организацията и интересите на делото. Д. Общи, под благовидния повод да се облекчи работата на Апостола, за да може „подѣятелно" да работи „по други страни", цели да разполага неограничено в своя център и, разбира се, ако обстоятелствата позволят, да разшири своето влияние и върху съседните „срѣдоточия", които ще се създадат от организираните вече околии. Апостолът цели да постави организацията при по-добри, по-сигурни и по-икономични условия за работа. Общи гори от желание да задоволи своите властолюбиви стремежи. Въпреки всичката си ловкост, Тодор Пеев не е съумял да прикрие неговите действителни намерения, чиято крайна цел бе да отхвърли от себе си властта на Апостола.

Стремежът на Д. Общи обаче да си осигури по тоя път първенствуващо положение в организацията не се оправда. Докато той разчиташе, че в новите организационни „срѣдоточия" ще господствуват отделните организатори, Апостолът целеше между другото, щото частните комитети „да са водатъ въ работата си сами помежду селата, безъ да има нужда да имса праща отъ Ц-тъ К-тъ чіовѣкъ начесто". Освен това той установи пряка връзка между окръжните центрове и Централния комитет, и Общи се видя „изолиран, отстранен, излъган в надеждите си".[58] Идеята, на която толкова много разчиташе, се обърна срещу него. В своето озлобление той се опита дори да противодействува на Апостола, като се помъчи да разстрои първия, Голямоизворския окръжен център, и сполучи да убеди някои частни комитети да не влизат в новосъздадения революционен окръг. Апостолът, който разбира много добре подбудите на своя помощник, пише по тоя повод на Каравелова: „Като видя че земах вѣче вишегласіето за Центъръ въ онова Окружіе, и неще може да прави по негово (да се разпорежда по своя воля, н. б.), то той въ други единъ ч. к-тъ, казал имъ даса не присъединяватъ съ окружниятъ Центъръ, а незнамъ де!..."[59] Апостолът бе дълбоко убеден в необходимостта от провежданата вече реформа

и нищо не можеше да го възпре по пътя на нейното осъществяване. Не го възпря и разгромът, който настъпи наскоро след последното безумие на Д. Общи, не го възпряха и големите опасности, които заплашваха неговия живот в последните месеци преди залавянето му. Противодействието на Общи и непрестанните му своеволия дадоха повод на Апостола да ускори подетото дело. „Рекохъ по напрѣдъ", пише той на Каравелова четиринадесет дена след обира на хазната, „да състава въ Българіѭ и Тракіѭ съ нѣколко окружны центра, които центра да зематъ и даватъ съ своитѣ си дѣла, щото подъ тоя начинъ ся работи съ по-малко разноскы по скоро и най сигурно за да не бы пропаднала работата въ неприятелскы рѫцѣ".[60]

Първият революционен окръг бе уреден в началото на септември 1872 год.[61] В него влязоха петнадесет частни комитети (12 селски и 3 градски – Орхание, Тетевен и Етрополе)[62], повечето от които се намираха под влияние на Д. Общи. За център на този окръг Апостолът избра село Големи Извор, Тетевенско, а не града, който носеше името на основателя на турската държава в Европа, Орхан, както се мислеше и приемаше досега. Кои бяха съображенията на Апостола да направи този избор и как сме дошли до това заключение, ще видим в бележките на следната глава. На 25 октомври Апостолът основа втория революционен окръг, Пазарджишкия.[63] В неговите предели, освен Пловдив, влизаха селата и градовете на северозапад, запад и юг от Пазарджик. На 6 ноември и Стара Загора стана център на отделен революционен окръг.[64] В пределите на новия център Апостолът включи Чирпан, Нова Загора и Казанлък „със своите околности".[65] Сливен бе обявен за окръжен център на 9 ноември.[66] Областта на тоя окръг бе най-обширна. Той обхващаше Котленско[67],Ески Джумайско (Търговищенско), Осман Пазарско (Омуртагско), Провадийско, „Аджиолу-Пазарджишко" (Добричко), та дори и Тулчанско.[68] За организатор на окръга Апостолът избра Таньо Стоянов, когото снабдява с пълномощно на 15 ноември.[69] За Тулчанско обаче, като най-отдалечено, той отрежда отделен организатор, когото познаваме само с псевдонима му – Иван Муратооглу Афъзаа.[70] През втората половина на месец ноември и Търново бе про-

възгласено за революционен окръг. Относно по-точната дата на това събитие трябва да отбележим, че то е било свършен факт преди 21 ноември, защото на 22 с. м. Апостолът пише на сливенци: „На 21-ыи тѣкущаго пристигна една поща отъ Търновскыя окрѫженъ центъръ..."[71] За обсега на тоя окръг можем да съдим от пълномощното, което Апостолът дава на Хр. Иванов още на 25 юли 1872 год. „Особито опредѣля са за тія мѣста у частни(те) комитети: Асланоолу Асланъ, Бору Иленчинецъ (Лясковец), Петко Паровъ (Трявна), Вичо Севліевецъ, Кючюкъ Мехмедъ Търновалѫ (Севлиево) и х. Бекираа Стамбоолу".[72] Най-сетне последният град, който Апостолът удостои с честта да направи окръжен център, бе Ловеч, неговата бивша столица, за което съдим от последното му писмо, изпратено две седмици преди да бъде заловен.[73] Може би Апостолът е възнамерявал да уреди и други някои окръжни центрове измежду по-деятелните частни комитети, обаче събитията, които настъпиха, не му дадоха възможност да изпълни тия си намерения. Но и тия окръжни комитети, които той има време да образува, се наложиха като естествени административни центрове и обхванаха почти цялата революционна организация. Те запазиха и по-късно своето положение на революционни средища, макар и да промениха първоначалния си вид. „Принципът обаче си остана същият".[74] И те, както е известно, играха голяма роля в историческия път на българското освободително движение.

Едновременно със създаване на революционните окръзи Апостолът изработи и основните положения, в чиито рамки трябваше да действуват новите организационни формации. Заедно с това той установи в обширни упътвания и всички подробности във връзка с административно-организационната работа на комитетите при новото положение. По този път през есента на 1872 год. революционната организация доби следния вид: и занапред частните революционни комитети остават основни клетки на комитетската мрежа. Те се ръководят от председател и „главнокомандующій юнакъ", който е военният началник на организацията. Всяко организирано селище носи лъжливо име. Всеки частен комитет трябва да води свой дневник,

в който ще се отбелязва всяка проява на комитетските членове: „въ кой день постѫпѫ, кога какво дава и кога каквото зло или добро е направилъ“.[75] В същия дневник се вписват всички решения и вътрешни действия на комитета.[76] Членовете се записват не със собственото си име, а под определен нумер. Срещу всяка внесена сума комитетът ще издава разписка, на която „требва да има ударенъ печатъ отъ сѫщо-то мѣсто, подъ дѣто зависи“,[77] който трябва предварително да бъде одобрен от окръжния център.

Окръжните центрове обединяват под своя власт всички частни комитети от дадена област. Те представляват подчинените им организации пред Централния комитет. Първото задължение, което Апостолът им поставя, е да приготвят „тайни войници“, които трябва да бъдат „решителни и постоянни юнаци“ и ще се „намиратъ за въ сякакъвъ случай“.[78] За по-добра контрола окръжните центрове избират „свободни работници да свързоватъ изкуственно на всичкото това окружіе селата, и по малките градове“.[79] По този начин външните организатори стават излишни. Чрез местни дейци окръжният център извършва цялата организационна работа в окръга.

Всеки окръжен център води две книги, „двѣ кондикы“, от които едната е ключ на другата. В първата, ключа, се записват действителните и променени имена на организираните села и градове, както и същинските имена и псевдоними на председателите и командуващите юнаци на частните комитети в окръга. Окръжният център не познава другите членове на частните комитети, които, както видяхме, се записват под нумера. Той познава само председателя и командуващия юнак, чрез които поддържа връзка и които са отговорни пред него за дейността на комитета. Втората книга се води от окръжния център. Тя е един вид дневник, в който подробно се записват „на сѣко село всичкы-ты му работи – селото отъ кога е постѫпило, кога какво е принесло и какво изработило, въ коя година месецъ и день“.[80]

Частните комитети дават отвреме-навреме сведения на окръжния център за броя на новопостъпилите членове, „колкото сѫ прыдобивали“, разбира се, без имената им, както и кратък отчет за всички свои решения

и действия. Те кореспондират със своя окръжен център само с лъжеимена.

Окръжният център „сѫщо така отъ време на времѣ“ събира „печялата отъ кѫмъ пари“,[81] като срещу получената сума издава разписки с печата на Централния комитет, което показва, че тия пари ще отидат в касата на последния. Като става дума за пари, нека отбележим, че Апостолът не бе се отказал от идеята си „секи членъ по скоричко да глѣда да принесе десятокъ-тъ си отъ сичко-то си иманіе веднажъ за сѣкога“, която и сега поддържа в писмата си, с които урежда революционните окръзи.[82]

Окръжният център разрешава и по-дребните въпроси от организационен характер „по най-добри разглѣждания“.[83] Смъртните присъди обаче се одобряват от Централния комитет: „Относително до смъртно наказаніе ще са явява и въ Ц-тъ К-тъ ако врѣмето допусни, инакъ! за сяка смьрть, ще са иска отговоръ (фактично)“,[84] т. е. за всяка смъртна присъда, изпълнена поради важни и бързи обстоятелства без предварително одобрение на Централния комитет, ще се дава мотивирано изложение.

За всички доходи и разходи, както и за всички събития из живота на комитетите в окръга, окръжният център прави отвреме-навреме равносметка, която изпраща на Централния комитет. Най-сетне, окръжните центрове могат да влизат във връзка помежду си, да се насърдчават и подканят в работата си, която така ще „върви умно посърчено (и) сигурно“.[85]

Така очертан, планът за преустройство на вътрешната организация, замислен и проведен от водителя на движението, не нарушава основните законоположения на устава. В тоя смисъл схващаше и сам Апостолът извършената промяна. „Внимателно бързайте!“ пише той на Гол. Изворския окръжен център, „и нищо отъ предѣлите на уставътъ няма да вършите! а по съдержаніето му, всичко тряба да са върши и скоро!...“[86] И все пак, като създаде революционните окръзи или окръжните центрове, както сам ги нарича, Апостолът внесе нещо съвсем ново в строежа на организацията. Вътрешната система на революционното движение се поставя на нова основа: бе предпочетен принципът на децентрализа-

цията. „Ц-тъ Комитетъ", завършва Апостолът пълномощното на сливенския организатор Таньо Стоянов, „съ сичките речени мѣста (цялата област на Сливенския революционен окръг, н. б.) ще зема и дава чрѣзъ Окружніятъ центъръ за сичко, слѣдователно и сѣки единъ, за каквото и да иска да се отнесе до Централниятъ Революционній К-тъ, нѣка се отнесе чрѣзъ Окружніятъ Центъръ".[87] Но и тая промяна, колкото и дълбока, не бе проведена в противоречие с духа на устава. Наистина, Апостолът даде голяма свобода на действие на новите организационни единици, но все пак те оставиха под цялостния надзор и пълна зависимост на Централния комитет. По този начин Апостолът целеше не само да облекчи своето положение, но, като даде простор на местния почин, да засили същевременно и чувството на лична отговорност у ръководящите центрове. Така той съумя да постигне по-пълно единство, по-добра дисциплина и по-голяма сигурност.

На пръв поглед нещо ново внесе Апостолът и с премахване на организационните пълномощници и въвеждането на военен ръководител във всеки частен комитет. В същност, при новия ред организационните пълномощници станаха излишни. Апостолът обаче не ги премахна окончателно. На 9 ноември, както видяхме, той основа Сливенския окръг, а на 15 с. м. издаде пълномощно на Таньо Стоянов за сливенски окръжен организатор. Христо Иванов също така запази положението си на окръжен организатор в Търновския окръг. Проведената реформа целеше не толкова да освободи движението изобщо от областни организатори, а да го предпази от произволите на самозабравили се деятели. Ето защо при новата система се предпочитаха за организатори местни дейци, „свободни работници", които при това бяха подчинени на окръжния център, който единствен представлява окръга пред Централния комитет. В пълномощното на Таньо Стоянов Апостолът изрично бележи, че упълномощеният от него организатор „зависи" от окръжния център, с когото „ще зема и дава за сичко".[88]

Що се отнася до военните ръководители или командуващите юнаци, както ги нарича Апостолът, и те не бяха нещо съвсем ново. Те се явиха като приемници на

войводите, чиито чисто военни задачи са посочени в чл. 20, гл. IV на устава. Новото е, че сега Апостолът предвижда всеки комитет да има военен ръководител, комуто отреди още по-ясно и отговорно положение в местните организации.

Останалите нововъведения, като оставим настрана тия от чисто административно естество, не се различават от съответните положения в устава и доколкото има известно различие, то се наложи във връзка със създаване на окръжните центрове. Така, според чл. 8, гл. IV на устава, касиерите на частните комитети държат парите, които „ще да са даватъ на главниятъ касиеринъ само по заповѣдьта на централния комитетъ". При новата система, както видяхме, организационните средства, събрани от частните комитети, се внасят в окръжния център, който ги препраща в Централния комитет.

Според устава всеки частен комитет „приготовлява хора за бой" (чл. 9, гл. IV). Сега тая задача се възлага на окръжния център, който трябва да приготви „тайни войници (решителни и постоянни юнаци)".

Преди промяната Централният комитет, т. е. Апостолът, се занимаваше с всички въпроси в живота на организацията. Сега по-дребните разправии се възложиха на окръжните центрове. По отношение на смъртните присъди Апостолът запази изцяло положението, което бе възприето и от устава (чл. 3, гл. IX), като даде възможност при особени обстоятелства да се действува и без предварително одобрение от Централния комитет, комуто впоследствие обаче трябва непременно да се изпрати мотивирано изложение за всеки отделен случай.

Без да се задълбочаваме повече в излишни съпоставки, трябва да подчертаем, че извършената промяна означава един безспорен напредък не само в развоя на вътрешната революционна организация, но въобще в развитието на освободителното дело. Тя се наложи като неизбежна стъпка, резултатът на изминат път и на организациония гений на Апостола. Обстоятелства обаче, които настъпиха в живота на организацията още в самото начало на новата система, смутиха нейното осъществяване. Апостолът нема̀ време да развие и усъвършен-

ствува революционните окръзи в една по-улегнала и цялостна система. Смъртта не му позволи да изкара до край започнатото дело.

III.

След като основа в началото на септември първия революционен окръг и по този начин наред с другите цели, които си постави с това преустройство, се опита да освободи Тетевенско и Орханийско от фаталното влияние на Д. Общи, Апостолът отпътува за Южна България. До 16 септември той все още не бе минал Балкана, защото на тая дата, без да ходи във Враца, упълномощава Мито Цвятков да уреди прехождането на комитетски хора и писма през Лом и Оряхово, както и да наглежда Врачанския комитет.[89] Водачът на националната революция, който представлява и Централния комитет в България, не допуща, че Димитър Общи, когото не можа да види, но предупреди чрез Стоян Пандурина да не напада в тоя момент държавното съкровище, ще се одързости да пренебрегне неговата воля, неговата заповед. Може би, ако не бе толкова сигурен, Апостолът щеше да остане в Орханийско, за да предотврати по някакъв начин акцията на Общи. В дадения момент обаче той не намира основание да действува по тоя път. Не само защото не допуска, че Общи в своята самозабрава може да отиде до там, но и защото бе отнесъл вече въпроса за своите отношения с него до Централния комитет в Букурещ, чиято присъда очакваше всеки момент. Сега, когато познаваме основно Апостоловите писма до Централния комитет от 25 август и 16 септември и имаме пред вид създалите се вече отношения, трябва да признаем, че той не можеше да постъпи по друг начин. Ето защо, докато очаква решението на Централния комитет, Апостолът прехвърля Балкана и отива в Тракия, за да проведе новия план на преустройство на вътрешната организация и между южнобългарските комитети.

През втората половина на септември до към средата на октомври той обикаля Средногорието. Трябва да признаем, че за тоя сравнително не малък период от време – повече от месец – не са запазени никакви

данни нито от Апостола, нито от негови съвременници. Но несъмнено тук някъде той научава за обира на хазната при Арабаконак. Тука вероятно получава и тревожното писмо на председателя на Ловчанския комитет от 7 октомври. Далеч още преди турците да бяха направили каквито и да било разкрития, в Ловеч бяха обзети от паника. „Отъ нашите баджеци цървули нема да станатъ", пише му председателят на местния комитет. „Сичкыти ся исплашили отъ една тупурдія, а по нататъкъ незная що ще бѫде". Но и самият той не знае какво да прави: „Сичко на мене облѣгнало, пакъ азъ безъ да знаѫ сичко, и безъ да можѫ сичко нищо не могѫ да сторѫ. Вѣстници ти стоѫтъ у мене, както и другы-ти книгы. Не зная кому и какь да гы разпратѫ". Той или не е в течение на работата на комитета, или пък няма пълномощно и не знае как да постъпи. Членовете на комитета в Ловеч „мыслятъ", че Апостолът не трябва да се явява „скоро" в града им, „защото гы е страхъ". Но сам той, председателят, е на друго мнение: „Мене ако пыташъ, азъ бы рѣкълъ да додишь да ся споразумѣйми какво и какъ има да работимъ".[90]

Апостолът обаче не смята за необходимо да се връща сега в Ловеч. Той току-що започваше своята реорганизационна обиколка в Тракия, а освен това председателят на Ловчанския комитет му бе изпратил заедно със своето писмо и цялата комитетска кореспонденция, получена до тая дата в Ловеч.

Към края на месеца Апостолът напуска Карлово и на 25 октомври се озовава в Пазарджик. Тука той провъзгласява местния комитет за средище на революционен окръг и дава упътвания за работата на новосъздадения втори окръжен център. Писмото, с което урежда Пазарджишкия революционен окръг, носи същата дата. Това обстоятелство ще трябва да си обясним с предположението, че то е писано не в Пазарджик, а по-рано, тъй като в началото на писмото, преди обръщението, Апостолът е прибавил „Тукъ".[91] Очевидно, той сам е отнесъл своето писмо, което оставя за ръководство на новия окръжен център. Върху самата дата, 25 октомври, на която е бил в Пазарджик, откъдето е датирал и въпросното писмо, не тежи никакво съмнение. Тая увереност градим не толкова на сметката, в която е отбеля-

зал последователно всички комитети, които посещава през последната си обиколка,[92] но на следната ясно датирана бележка: „Пазар. Пріемамъ 12 коли по 8 билета централни отъ № 109 25-ый 8-врія 872“.[93]

След като напуща Пазарджик, той се бави известно време в Панагюрище, Копривщица и Стрелча, а на 29 и 30 октомври е вече в Пловдив. Оттука той изпраща две писма: едно до комитета в Пазарджик, друго – до Каравелова. Апостолът поверява най-близките си намерения на пазарджишките революционери и ги подканя да събират пари „колкото можитѣ по вѣчко та да ся види за горныты нужды защото неможя лѣсно да утида пакъ (във Влашко, н. б.), може и никога? та пари! пари!...“[94] Д. Т. Страшимиров тълкува това предчувствие на Апостола „с вестта за арестите в Орханийско“, която „е стигнала до него и смущава духа му“.[95] Колкото и да е близко до ума, това твърдение не се покрива от фактическите обстоятелства на момента. Наистина, до края на октомври всички участници в нападението при Арабаконак бяха изловени, но едва ли до това време Апостолът ще е знаел нещо положително във връзка с направените разкрития. А освен това, в писмото си до Каравелова от 30 октомври, писано в Пловдив, той с нищо не дава повод да мислим, че е осведомен вече върху събитията, които се разиграваха в Северна Бълrария. Мъчно можем да допуснем, че той не би известил Каравелова, ако знаеше нещо за извършените до това време арести на комитетски хора. В разгара на най-големите разкрития той му съобщава, че са го известили за пристигането на изпратения от Букурещ „чіовѣкъ нарочно до менѣ“, с когото не можал да се срещне, но който чрез тракийската поща му предал желанието на Централния комитет да отиде поскоро във Влашко. И сам Апостолът се готвел да отиде, за да уредят работите, за които му писал по-рано, като въпроса за военното училище и пр., но решил да остане още за известно време в България, докато състави „нѣколко окружны центра“. По-нататък, след като му изповядва мъката си, че още е сам и че не е намерил човек, комуто да повери работата си, той предполага до 30-38 дена да бъде във Влашко. Най-сетне, след като дава сведения за Т. Райнов, който бил назначен за упра-

вител на железницата в Пловдив, Апостолът поздравлява Каравелова от домашните му, с които се видял в Копривщица.[96]

Може би още отначало Апостолът предвижда неизбежния край на събитията, които Общи така лекомислено предизвика; в своето предчувствие, сигурно, той вижда сега по-ясно от всеки друг път и жребия, който съдбата отреждаше за него. Но все пак от писмото му до Каравелова става явно, че до 30 октомври той не знае още нищо за разкритията, които последваха обира на хазната. И затова продължава спокойно своята обиколка из Тракия.

От Пловдив Апостолът се запътва към Ени махле (сега Гарваново), Хасково, Чирпан[97] и на 6 ноември пристига в Стара Загора.[98] В Хасково, където отива за втори път, той полага сега основите на местния революционен комитет. Със съдействието на Петър Берковски, приятел на Апостола още от Бялград, и Стоян Заимов, и двамата млади учители по това време в Хасково, „цветът на хасковската младеж“,[99] влиза в редовете на революционната организация. Освен старите познайници и съмишленици на Апостола – Христо Златарев (баща на проф. Асен Златарев) и Нестор Марков, „които бяха пробудили духа на българизма в Хасково“, в комитета влизат още: Щерьо Вапцаров, Д. Стойнов, Димитраки поп Стефанов, Георги и Михо хаджи Иванчеви Минчеви.[100]

В Стара Загора Апостолът не се бави много: провъзгласява местния комитет за окръжен център и през Нова Загора се отправя за Сливен. На 9 ноември той е вече в хайдушкото гнездо на своя войвода. Същия ден обявява и Сливенския комитет за средище на революционен окръг, дава необходимите напътствия[101] и през Ичера отива в Котел, крайния пункт на неговата последна обиколка.[102] Едва тук, доколкото може да се вярва на местните спомени, той узнава за станалите разкрития и извършените арести, и понеже полицията в Котел го търси „под камък и дърво“, в два часа през нощта напуска родното място на своя първоучител в политическата борба. На 14 ноември, както се вижда от една негова квитанция, издадена на същата дата,[104] той се озовава наново в Сливен. И оттука, пак по стария

път, заминава незабавно за Ст. Загора, където пристига не по-късно от 20 ноември. На следния ден тук го намира пратеникът на Търновския окръжен център, отец Матей Преображенски, който му донася две писма от Каравелова.

Писмата се получават в Търново през първата половина на ноември. „Въ това време пріехми отъ Каравелова отъ Букорешъ едно писмо за Левскй", бележи Христо Иванов в своите спомени, „което говори ватре тай щомъ пріемнишъ писмото ми вдигай знамето за бунтъ, и много чудно ни са виде като още нисме направиле нищо приготвено за бунтъ".[105] Христо Халачът отнася писмото в Ловеч, но като не намира там Апостола, връща го обратно. След 3-4 дена донасят и второто писмо на Каравелова. Тогава от Търново изпровождат двама пратеници, „две пощи", за да дирят Апостола: Христо Халачът заминава за Сливен, а отец Матей – за Стара Загора.

В първото си писмо от 30 октомври Каравелов подканя Апостола да употреби „всичкитѣ си сили", за да освободи по насилствен начин „отъ турскитѣ рѫце затворницитѣ, защото инакъ ще бѫде всичко предадено".[106] На тая мисъл, както ще видим, за известно време и сам Апостолът не е чужд. Във второто си писмо от 1 ноември Каравелов вече настоява повелително да се обяви революция: „Брате В... По прѣди ви писахме и подканихме на подвигъ, но нѣкакъ си опипомъ. Сега ви обаждаме, че обстоятелствата изискватъ безъ друго куражь от ваша страна и подиганіе на революціята. Причините които и ти можишь да познавашь, не ще ме да ти разказваме, а обаждаме ти само, чи трѣба да вървишъ на бой безъ да губишь ни минута. На сичкитѣ тадѣвашни юнаци са писа и щать да заминать от срѣща. Надѣиме се за помощь и от С.(ърбия, н. б.) и Ч.(ерна гора, н. б.)".[107]

Съображенията на Каравелова и на другите членове на Централния комитет в Букурещ са ясни. Революционните водачи в чужбина мислят, че тъй като разкритията в София могат да доведат до пълен разгром на цялата организация, изградена с цената на толкова усилия и жертви, то да се използува постигнатото досега и се вдигне народа срещу своите потисници. В едно

друго писмо от същото това време (2. XI.) до Георги Живков, когото подканя, без да губи ни минута, да събира „колкото можете повече дружина и минувайте отсрѣща да дигнете народатъ срѣщу сегашните прислѣдувания, и да избавите страждущите“,[108] Каравелов излага в три точки мотивите, които са наложили това становище на Централния комитет. „Ако наши отъ тука не минатъ и не дигнатъ народатъ, който е отчасти готовъ, но безъ заповѣдь не смѣе нищо да направи, то нашите неприятели ще мѫчатъ, ще сѫдатъ и наказватъ свѣтатъ не като политически престѫпници, а като прости хайдуци. Това е едно нещастіе, но има и други още двѣ: второто е, че ние на всегда загубваме довѣрието на народатъ, кого веке не можемъ на никакъвъ начинъ да вкараме въ революция; третото е, че Европа неще да земе никакво участие въ разглеждането на сѫдатъ на толкова си нещастни работници и ще мисли че ние сме далѣче отъ да бѫдеме способни за граждански права, и тогава ето ти Бѫлгарската работа искарана пакъ проста, а Бѫлгарете мѫчени до неизвестенъ степень“.[109]

Тия съображения, романтични в основата си, отразяват от една страна смущението, което бе обзело вече духовете, а от друга – загрижеността за жертвите и бъдещето на народа. Надеждите в Европа, както и вярата, че съседите ще се притекат на помощ, подхранват на свой ред съзнанието за необходимостта от незабавна революция. Отдавна откъснати от родината, непознаващи достатъчно добре нито силата на противника, нито възможностите и подготовката на народа, Каравелов и останалите членове на Централния комитет не можеха да вземат друго решение.

Апостолът трябваше да разбие тия напразни надежди. Неговите основни разбирания в това отношение бяха отдавна установени: националната революция може да се обяви само тогава, когато изгледите за нейния успех бъдат най-големи. Този успех обаче би могъл да се осигури при наличността на две условия: ако революцията бъде подготвена преди всичко вътрешно, и ако народът в своето мнозинство, въоръжен и подготвен, сам поеме в ръцете си делото на своята свобода. Апостолът в никой случай не би поел рисковете на една революция, ако народът, по израза на Каравелова, бе

само „отчасти готовъ“. Апостолът, който от години вече обикаля цялата страна, познаваше най-добре тази подготовка и можеше най-вярно да съди за успеха, който би имала една народна революция в дадения момент. Впрочем не само той, но, както имахме случая да видим, и по-първите хора на организацията имаха съзнание, че народът не бе готов за революция.

Не по-зле от Каравелова Апостолът разбира ролята на психологическия фактор и сигурно по-ясно предвижда сетнините от събитията, предизвикани с нападението при Арабаконак, но да се дигне народът за борба, не стига само да се издаде „заповѣдь“ за революция. Колкото и мъчително да отекват в душата му събитията в Орхание и София, те не му дават достатъчно основание да заложи бъдещето на целия народ. Той има дълбока и несломима вяра в това бъдеще, за да не се отчае или уплаши от една временна и частична несполука и да повлече народа в бездната на неизвестността.

Както си спомня читателят, Апостолът не отрича съвсем чуждата помощ и не се отказва дори от помощта на „гяволътъ“,[110] но преди всичко и изцяло разчита на собствените сили на своя народ, „нашыте задружны силы“, както сам се изразява, срещу които „неможе противостоя и най-силната Стихіа“.[111]

Ето защо Апостолът отговаря отрицателно на Каравелова. Но за да не би в Букурещ да го упрекнат в нерешителност или пък че заинтересувано налага своето лично мнение, той накара комитетите сами да отговорят. Те трябваше да решат готови ли са и желаят ли да въвлекат народа в една революция, която няма изгледи за успех. На 21 ноември през нощта Старозагорският комитет се събира на заседание и под председателството на Апостола, „който ни прѣдстави на разискване горното писмо“, пръв отговаря на Каравелова. „Следъ едно дълго и серіозно размишленіе върху рѣченно-то писмо“, известяват старозагорските революционери комитета в Сливен, „нашето мненіе бѣше съвсемъ противно. Отъ истина ній не познаваме отъ близо причинитѣ, кои-то извыкватъ толкози скоро избухваніе-то на Революція-та, обаче ный мислимъ че днешны-ти обстоятелства не бы сѫ промѣнили толкозъ скоро: непріятелятъ не ще ся усили до тогась; до когато ный бързаме малко много да

ся приготвимъ. Помощь-тѫ на Сърбія и Черна-гора ный разбираме само тогасъ, когато сѫ вплетени въ бой съ непріятеля". В този дух старозагорци написват и писмото си до Централния комитет, пред който настояват, „ако е възможно да ся предвари за сега пламваніе-то на Революція-та поне до една година", защото „и споръдъ наставленіа-та на Асланъ Д-олу и най извѣтрѣліятъ чол(ов)ѣкъ не би повѣрвалъ, че е възможно да излѣзе съ сполука таквозъ бързо движеніе, когато ный въ нищо още не сми приготвены". И след като изказват своята увереност, че по тоя въпрос мнението на сливенци не се различава от тяхното, по заповед на Апостола, дават им наставления за начина, по който трябва да пишат и те от своя страна на Централния комитет в Букурещ, като им обръщат внимание, че е необходимо да сторят това, което, впрочем, „ще ся направи отъ сички-тѣ частни Комитети, колкото е възможно по-скоро, за да знае Ц. Комитетъ съ какво има да разполага и да прави по точны смѣткы-тѣ си".[112]

На 22 ноември, в деня, когато старозагорци изпращат своето писмо до Сливенския комитет, или един-два дена по-късно, Апостолът напуска града и, придружен от отец Матей Преображенски, се отправя към Чирпан и Пловдив. Търновци бяха поръчали на своите пратеници, когато намерят Апостола, „да го не оставатъ да ходи, но или да седи на едно место или да го доведатъ чи даго префарлимъ въ Влашко". И затова „Оче матея", продължава своя разказ Христо Иванов, „ходилъ следъ него до Филибе и като са маялъ тамъ неколко дена по Перущица и по другите села, казалъ на оче матея иди въ Карлово при еди когоси и ма чакай тамъ единъ два дена ази ща дода".[113] Отец Матей го чакал четири дена, но тъй като турците почнали да гледат с подозрение на него, оставил му бележка и се завърнал в Търново.

От Пловдив Апостолът не тръгва веднага за Карлово, а се отправя за Пазарджик, където на 28 ноември издава разписка за внесените му от местния комитет 1280 гроша.[114] Оттук, по-близо до София, той крои планове да освободи по насилствен начин запрените комитетски хора, но мисълта, че по този начин може да усложни положението и отдалечи още повече деня на народната революция, го кара да се откаже от това си

намерение. „Азъ можяхъ", пише той по-късно на ловчанци, „да ги отървѫ, току щомъ са научихъ но ще са развали голямата работа която е вѣче дошла да са види на видело, отсвенъ това, извести са и чи ще ги пуснатъ сичките, отсвѣнъ обирачите на пощата. Затова и въспряхъ работата назадъ, чи ще бѫде по-добре. Па ако тій останатъ въ затворъ, скоро е, съ революціята заедно да си ги зememъ неповредими".[115]

Апостолът иска преди всичко да се осведоми подробно и точно върху положението и за тая цел оттука някъде изпраща нарочен човек до София, който „да разбере точно работите[116] – какъ са е предала работата изъ най напредъ кой кои е предалъ, кому какъвъ е билъ истиндакатъ (разпитат, н. б.), именно затворените, кои сѫ, отъ де са, подъ какъвъ затворса, и сѫдбата имъ за какво сочи?... Дѣйствіята на тая работа", пише той на Д. Трайкович, когото мълвата в първо време подозира в предателство, „точно да опишете, отъ първіятъ день, до сега, кога каксае осѫждало въ конакътъ".[117] Апостолът иска писмен отговор, който да се предаде на пратеника му извън града. От София пратеникът ще замине за Орхание, откъдето също така иска да знае „точно" как „са станали работите",[118] и заедно с местния куриер на организацията, Дидьо Пеев, ще чакат Апостола в Ловеч, „и тамъ като додатъ, никому няма да казватъ, че азъ ще примина призъ тамъ".[119] От писмото, което по същия пратеник провожда до орханийци, се вижда, че той вече е решил да замине за Влашко, като се отбие в Ловеч. След последното си недоразумение с Каравелова, той има сега нов и твърде важен повод да ускори това заминаване.

Последните събития накараха Апостола да се замисли и върху необходимостта от по-скорошно обявяване на въстанието. „Свободата е близо", пише той на орханийци, „отивамъ на мястото, за да се опредѣли денѫтъ вѣче".[120] Напразно бихме търсили в това съобщение на Апостола отстъпление от неговото първоначално становище и приближаване до гледището на Каравелова. И сега той си остава убеден противник на една прибързана и неподготвена революция. Все от това време той пише на Христо Иванов: „Вѣче разбрали стѣ вънкашното положеніе че сме луди безъ друго да вървимъ на

бой което мисла да сте съобщили досега дето вѣче знайте! ако ли ни сте, то ще съобщите на сякаде и ще съобщите какво сега революціята я отблѫснахме за някой месецъ и другъ".[121] В случая Апостолът иска повече да насърдчи дейците и затова пише на изворци „да вървятъ напредъ, безъ да изгубватъ куражѫтси",[122] като същевременно се чувствува длъжен да им обясни, защо е отложил революцията. След като ги известява за писмото на Каравелова, което нарича „неразбрано", той им посочва главната причина, поради която се е въздържал да хвърли народа в огъня на революцията: „Отъ кѫмъ чисто орѫжіе, нямаме никѫде нищо".[123]

Що се отнася до целта на предстоящето му пътуване във Влашко, тя е ясна: Апостолът иска да изложи пред Централния комитет „всички свои доводи за и против скорошно въстание", и след като въпросът се разгледа в неговата цялост, „тогава чак да се вземе съответното решение".[124] На 12 декември той пише на изворци: „Напредъ и небоитеся. Нека Българското юнашко око са не бои вѣче отъ мѫките на дрипавіятъ читакъ. Ето врѣмето са вѣчъ решява близо да докажимъ душманину, че Българинътъ не ще бѫде вѣчъ робъ, а свободенъ. Ній членовете на Централніятъ Комитетъ, збирамиса да определимъ вѣче врѣме за общо народно въстаніе, защото силно ни принуждава вънкашното обстоятелство, безъ друго да вървимъ на Бой и минута да са не губи но това спираме за нѣкой мѣсецъ и другъ, до кѫто са извести по сичките стърни на Българско, да са приготватъ отъ къмъ Барутъ, куршумъ и пр. да дадатъ кой колкото пари вѣчи има, да вдигнитъ съ лихва кой колкото вѣче може, които пари наймного до два месеца да бѫдатъ готови, че щомъ пишемъ, да са донесатъ за дето ги поискамъ, та до като са нарежда работата за революція, да станатъ готови пушките и сичкіятъ други припасъ, и да са разнесе по мѣстата за дето е нуждно, защото вдигнемли вѣче Народните Байраци, до тамъ е сичкото преуготовленіе".[125] И сега, когато мисли, че революцията може да се обяви в по-късо време, Апостолът поставя тоя срок в пълна зависимост от общата подготовка на народа: „Азъ вѣче отвождамъ", известява той пазарджичани, „да са срещна и съ другите членове на Ц-тъ К-тъ и ще глѣдамъ да са

върши работата по-най-добръ редъ, и сигурность, и моите думи предъ другите членове, ще бъдатъ съобразно съ народатъ въ Българско, който міе, предъ очи въ сичко, за сполуката на нашята революція. Слѣдователно, иска (се) да имате довѣріе въ мене чи азъ ще говора сѫщото което виждамъ въ Народатъ, и чи ще глѣдамъ да права работи както са изискватъ за найдобре".[126] „Споредъ уставътъ", пише Апостолът същия ден на ловчанци, „до кѫтто са не видимъ че можимъ самички да си источимъ платното, няма да са дава гласъ за въстаніе"! Сега обаче обстоятелствата налагат да се действува по-бързо, за „да са не случятъ и други Орхански подобни работи", които биха могли да станат причина за още по-голям разгром на организацията. Впрочем, в Букурещ предстои да се реши въпросът за „едно твърде скорошно въстаніе". Членовете на Централния комитет се събират да дадат „по добръръ редъ на това въстаніе", но „ако можимъ съ голяма мѫкѫ отблѫснѫ това времѣ за някой месецъ повѣче, ще бѫде работата много още подобра". Във всеки случай, обявяването на въстание „няма да прехвърли" повече от една година.[127]

На 1 декември Апостолът се запътва към Влашко. Но той не взима най-безопасния и най-прекия път, а се отправя за Ловеч, макар да бе осведомен още преди да тръгне върху големите опасности, които го очакват тука. В тия критични дни, когато единствен само той не губи ума си и запазва хладнокръвие пред разгрома, който заплашва цялата организация, неговата първа грижа е да подигне духа, да вдъхне повече вяра, да върне спокойствието и самообладанието у революционните дейци. Това той прави през целия път на своята последна обиколка из страната. Раната на организацията, предизвикана от последното своеволие на Димитър Общи, трябваше да се лекува и заздрави. И сега, когато се отправя да мине през Ловеч, седалището на Централния комитет за вътрешността, той иска преди всичко да вдъхне повече дързост и воля за работа в останалите на свобода дейци: „Днешната случка Ви са е предсказвала сто пѫти чи може да бѫде! срещу което изповядахте чи ще постоянствовате. Де Віе постоянството!... занапредъ дързость! запренити запрени,

а другите тряба да мислатъ че сѫ полагали клѣтва! Който не испълнява клѣтвата въ която са е клѣль предъ Евангелието, т. е. въ вярата си и въ честа си, той е най нискіятъ, и гнуснавіятъ чіовѣкъ на свѣтатъ! По-добре е (за човека, б. р.) сто години мѫки чесни, а нежели да тѫпчи честѫси, и вярата си!"[128] Ловчанци трябва да преодолеят своя страх и да не мислят само за себе си, но „както приписва уставатъ", те трябва да помогнат на затворените си другари. В случая става дума не за насилствено освобождение, което той и сам е могъл да извърши, но се е отказал да го стори по причини, които вече изтъкнахме. Касае се, следователно, за възможната морална и материална помощ, която за сега могат да окажат на своите другари от затвора. В това отношение той дава добър пример на ловчанци, като на 18 декември сам изпраща на арестуваните съзаклятници 200 гроша.[129]

Но Апостолът има и друга, много по-съществена причина, която го заставя да отиде в Ловеч. Той трябва да прибере комитетската архива, както и всички суми, които местният комитет съхранява: „и да вдигна сичко щото има до сега въ Вашіятъ градъ, по причина че Д. Об. познава сички Ви!..."[130] Освен това председателят, у когото „има принесени отъ други комитети пари", употребил сумите или част от тях за свои частни нужди: „по напредъ ги искахъ а той ми писа че ги употребиль за день два въ своя работа".[131] В това отношение уставът е ясен и категоричен: „Ако нѣкой отъ касиерите издаде за нѣщо пари безъ знанието на централниятъ комитетъ, или ако земе и да усвои и най-малката часть отъ повѣрените му суми, то ще да са накаже съ смѫрть (чл. 11, гл. IX)." Затова Апостолът пита ловчанци: „Той не е ли челъ въ уставатъ! На комитетската пара минутата са не знае кога щѫ са поиска".[132] Естествено, че той, „стражът на дисциплината, човекът на дълга",[133] който въплътява самата честност, не може да остави това положение неуредено. Така или иначе, касиерът трябва да се отчете пред върховния вожд на организацията.

Най-сетне, току-що да тръгне за Ловеч, той получава оттам писмо: „въ което ми са бележи че са биле подхвърляли въ някоя кѫщѫ писма съ моѭ подписка:

Ас. Дер. Кѫрджѫлѫ въ които писма (се) казвало: да ми донесете тевтерятъ на еди коя си колиба и тамъ да го оставите, а сичко друго каквото има да го изгорите! и въ писмото, ойдордисвани словата като да приличятъ на мойте".[134] Апостолът е много добре осведомен върху това, което става в Ловеч и след като иска обяснения „за тія писма които", заявява им той открито, „са писани отъ Васъ", продължава: „Пророкувамъ цѣлтѫ каква Віе била и по вишегласіе ли сте го направили, или самъ някой и кой е! ако на това са отричете и секи каже отъ Васъ незнамъ, то асъ знамъ и ще Ви го покажя да го видите кои е. За слѣдствіето на тія подхвърляни писма, оставамъ да говора до като вида щели изповяда самъ оня които гіе мушкалъ въ портата изъ ряската, и като (изповяда, б. р.) какво сіе мислилъ съ това, па тогава (ще говоря и аз, б. р.)".[135] Този човек, който в най-трагичния момент от живота на движението фалшифицира почерка на Апостола, за да се добере до тефтера и иска да се унищожи цялата комитетска архива, несъмнено е близък на организацията, нещо повече, той е виден комитетски член, който познава добре почерка на Апостола и знае къде се съхранява комитетската архива. Всичко това сочи признаците на вътрешно разложение. Сигурността на организацията е застрашена. Предателството е на лице. „Въ тяхъ (подправените писма, н. б.), заключава Апостолът, „тѫлкувамъ: Предателство истинно, и предателство без да ще отъ страхъ".[136] Той дори знае кой е предателят и ще им го посочи, когато намери за нужно. И въпреки всичко това Апостолът тръгва за Ловеч. Неговото съзнание за дълг и чувство за отговорност не му позволяват да заобиколи опасността и мине по друг, по-безопасен път. За великия Апостол винаги и всякога дългът „беше всичко и над всичко".[137] Той трябваше да възпре по-нататъшното разстройство на организацията, а пред интересите на делото неговият живот не значеше много.

Придружен от Никола Ръжанков, член на комитета в Пазарджик, Апостолът бавно и предпазливо поема пътя за Ловеч. През Пловдив той се озовава в Карлово. Роднят му град го приютява за последен път. Неговата глава е оценена вече за 50,000 гроша, властта го дири под дърво и камък, та той не остава дори да прено-

щува тук. Васил Караиванов, комуто дължим всичко, що знаем за последното отиване на Апостола в Карлово, бележи, че той дошел от Пловдив през декември и отседнал в къщата на Ганьо Маджереца. Освен със своя братовчед Апостолът се срещнал и с Костадин Попов (посетне Врачански митрополит), който му разказал „подробно" всичко, що знаели в Карлово във връзка с разкритията и, тъй като пътят през Балкана за Троян и Ловеч бил „затворен за него", настоял да замине за Цариград.[138] „Аз трябва да мина оттук, за да прибера всичко и да го отнеса отсреща", отговорил „с твърд тон" Апостолът. И Караиванов на свой ред го замолил да пренощува в Карлово и да измени пътя си, но и нему Апостолът отговорил, че не може да промени решението си. Придружен от своя братовчед, той заминал за Сопот, с намерение да нощува в манастира „Св. Спас". Когато стигнали до реката Сопотница (Мурла), „той се обърна към мене", съобщава В. Караиванов, „и ми каза: сега си свободен, върни са и носи много здраве на всички приятели. Това беше последното ни виждане".[139]

И в Сопот Апостолът не се бави дълго.[140] Сметката, в която е означил последния си маршрут, завършва със следната бележка: „отъ първи Дек. до 25-й съ още единъ конникъ – 302 спирамса въ една тайна кѫщѫ отъ 10 Дек.".[141] Тая важна добавка установява два факта: 1. от 1 декември, денят, в който Апостолът напуска Пазарджик, до 10 декември той непрестанно пътува; 2. от 10 до 25 декември, т. е. в продължение на две седмици, той се крие „въ една тайна кѫщѫ", заедно със съпътника си. Тази къща, в която Апостолът прекарва непрекъснато четиринадесет дена, не може да бъде отсам Балкана. В Карлово, както видяхме, той не остава дори да пренощува. Макар и да нямаме изрични данни, трябва да изключим възможността да е прекарал тия дни в Сопотския мъжки манастир или някъде другаде в Сопот. Апостолът бърза да отиде в Ловеч и иска да мине Балкана, преди да паднат големите снегове и забушуват зимните виелици. Ако допуснем, че до 25 декември е бил в Сопот, ще трябва да приемем, че за три дена той е минал Балкана, отишел е в Ловеч и вечерта на 27 пристигнал в Къкрина. Тоя преход не е съвсем невъзможен, но като имаме пред вид, че все пак е зима,

много или малко пътищата са заснежени, ще трябва да отхвърлим тая възможност. Още повече, че ние не знаем с положителност, дали Апостолът е тръгнал на 25 декември, или и тоя ден е прекарал в тайната къща. А освен това, троянци в своите спомени, макар и не напълно сигурни относно дните, изрично твърдят, че Апостолът е прекарал това време от декември в Троянско. Игуменът на Троянския манастир, иеромонах Кирил Данов, личен познайник на Апостола, твърди, че той „обиколил" за последен път Троянския манастир на 7 декември 1872 год.[142] Апостолът „идел от Пазарджик" и се придружавал от Никола Ръжанков и дядо Найден Хасъмски от с. Колибито, „един от най-горещите последователи на Левски в тоя край". Когато Апостолът тръгнал за Ловеч, сам отец Кирил го съпроводил „до под Троян".[143] М. Ив. Марковски, когото досега сме посочвали при много случаи, разказва, че Апостолът спрял в село Колибито, на юг от манастиря, под самите поли на Балкана, и тука извикал на заседание членовете на Троянския комитет. На това събрание, което траяло от сред нощ до зори, след „огнени речи" и насърдчения, Апостолът съобщил на троянските революционери целта, „програмата" на своето пътуване в Букурещ и взел от присъствуващите по 5–6 лири, „за да им достави по една иглянка пушка" от Влашко. Пред вид изключителното положение троянци помолили Апостола „да престои по-дълго в Колибито, докато премине опасността, и тогава да замине за Букурещ". На другия ден се срещнал с отец Хаджи Макарий, подпредседател на Троянския комитет, с когото водил дълъг разговор. Отец Макарий също така му дал 5 лири за пушка. След това Апостолът изпратил Отец Давид, от Троянския манастир, „да изучи положението на работите в Ловеч". В Колибито и манастиря той преседял няколко дена.[144] Съобщението на Марковски за срещата с отец хаджи Макария се потвърждава и от следната бележка на Апостола: „земамъ 3 напалеона гр. 273 за Леворверъ на Дяда х. Макарий".[145]

Тия два спомена, от които не можем да изискваме пълна точност относно дните,[146] установяват с достатъчна положителност, че преди да отпътува за Ловеч, Апостолът се е крил известно време в Троянско. Тоя пре-

стой не обхваща само няколко дена, както мислят троянци, а цялото време от 10 до 25 декември, както бележи и сам Апостолът.

От „тайната кѫща“ в Колибито Апостолът изпраща на 12 декември три писма, с чието съдържание се вече запознахме. В първото си писмо той известява търновци за взетото решение във връзка с искането на Каравелова, като предупреждава дейците да стоят „на щрекъ“, защото Д. Общи „предава всичко щото знае“.[147] Второто си писмо от тая дата Апостолът изпраща на изворци, които насърдчава да не падат духом, а да продължат работата си, защото времето „за общо народно въстаніе“ наближава, а вдигнат ли се веднаж „Народните Байраци, до тамъ е сичкото преуготовленіе“.[148] Найсетне, третото и последно свое писмо той изпраща на ловчанци. В този забележителен документ великият дух на Апостола разкрива своята мощ за сетен път. Водачът на революцията вижда вече, как предателството и разложението си пробиват път в редовете на организацията. Като проследява отношенията си с Димитър Общи и всички събития, които доведоха работите до последната развръзка, той без гняв, но с жестоката неумолимост на истината изобличава ловчанци и сочи грешките им в миналото. Макар и да е решил да се срещне „съ някой и другъ веднъжъ за сякоги“,[149] той оставя широко отворени вратите за всяко разкаяние и опомняне. Като овладява болката си, Апостолът зове към работа, към изпълнение на дълга, окрилен от вярата, че рано или късно народът ще извоюва своята свобода. Той е убеден, че не всичко е загубено и че ударът ще се изживее, когато има вяра в бъдещето, когато се постоянствува в борбата и когато всеки изпълнява своя дълг.

Състоянието на работите му налага да бъде особено предпазлив. Той не отива веднага в Ловеч, а почти две седмици, след като преминава Балкана, очаква ловчанци „писменно“[150] да му изяснят случая с подхвърлените писма в дома на Хашнови, като разпорежда „колкото писма, пари, вестници, и всичко каквото има оставено въ Васъ и у Председателятъ тайни работи да се принесатъ у Николчя (Сирков, н. б.) и всичко отъ днесь нататъкъ кой каквото има съ менъ, у Николчя да оставя, и отъ тамъ ще и получава...“[151] В същото време той

изпровожда отец Давид да изучи непосредствено „положението на работитѣ“ в града. И едва на 25 декември се отправя за Ловеч.

IV.

Какво става през това време в бившата столица на организацията? Две седмици след обира на хазната при Арабаконак, т. е. далеч още преди властта да бе влязла в дирите на действителните нападатели, в Ловеч бяха обхванати, както вече се каза, от истинска паника. Страхът бе парализирал всяка дейност на комитета, и ловчанци, както повечето от дейците на комитетите не далеч от Орхание, живееха под заплахата, че турците могат всеки момент да разкрият тайната около нападението при Арабаконак и да турят ръка на комитетските хора. При това състояние на духовете, председателят на комитета изпраща на Апостола своето писмо от 7 октомври, което предадохме изцяло в предходната част на настоящата глава. Той сам признава, че от техните „баджеци цьрвули нема да станатъ“, защото „сичкы ти ся исплашени“ до такава степен, че „понататъкъ незнаѫ що ще бѫде“. Председателят основателно е загрижен за последствията, които могат да настъпят, ако положението се усложни. Членовете на комитета настоявали Апостолът да не се явява „скоро“ в града им, „защото гы е страхъ“, обяснява председателят, но сам той е на обратното мнение: „Мене ако пыташъ, азъ бы рѣкълъ да додишъ да ся споразумѣйми какво и какъ има да работимъ“.[152] Целта и смисълът на това писмо не могат да се разберат правилно, преди да се установи неговият автор. Апостолът, който изпраща своя отговор едва на 12 декември при коренна промяна в положението на нещата, изрично бележи, че то е писано от председателя на комитета: „Въ писмото Ви отъ 1872/7 окт. е, дани дохождамъ скоро въ градътъ Ви, защото можело да стани!... а председателятъ Ви, въ писмото Ви по нѣгово мненіе, да дода та да видимъ, какво тряба да се вьрши защото споредъ каквото Ви виждалъ, отъ Вашитѣ кожи царвули не ставали!“[153] Апостолът е ясен и категоричен: автор на писмото от 7 октомври е самият председател на комитета. Но кой стои на чело на комитета в

Ловеч, той не казва, и ние трябва сами да отговорим на тоя въпрос, който стои в центъра на проблема по залавянето на Апостола.

Досега мълчаливо се приемаше, че Марин поп Луканов е бил председател на комитета, а поп Кръстьо – касиер. Това схващане се наложи на съзнанието на изследователите и не будеше никакво съмнение.[154] В негова полза говореха от една страна голямата роля, която Марин поп Луканов игра в живота на организацията,[155] а от друга – твърденията на някои съвременници. Впрочем, освен Димитър Маринов Панталонджията, никой друг от членовете на комитета в Ловеч не поддържа това твърдение.[156] Самият Марин поп Луканов обаче изрично твърди, че председател на комитета в Ловеч е бил поп Кръстьо, а касиер – Анастас Хитров.[157] Марин поп Луканов умря сравнително млад, та не можем да допуснем, както справедливо бележи Илия Краев, че ако той е бил председател на комитета в Ловеч, „паметта дотолкова ще му изневери, щото да забрави това обстоятелство" и категорично да твърди, че поп Кръстьо е бил председател".[158] От друга страна нямаме и най-малък повод да го подозираме в заинтересувано прекрояване на истината. Редица данни и обстоятелства установяват по един неоспорим начин истинността на неговото твърдение и заедно с това веднаж за винаги разрешават и въпроса за авторството на писмото от 7 октомври.

Впрочем, нека оставим фактите сами да говорят. Пръв Любен Каравелов, и то наскоро след залавянето на Апостола, твърди, че „поп Кржстйо е билъ предсѣдатель на единъ отъ частните комитети".[159] Христо Иванов, който поддържаше най-тесни връзки с ловчанци, титулува поп Кръстьо председател на комитета, като изрично бележи, че той бил „избранъ отъ ловчалии".[160] Захарий Стоянов, първият биограф на Апостола, категорично твърди, че председател на революционния комитет бил поп Кръстьо из Ловеч, „лице твърде много преданно на комитетските работи".[161] Д-р Парашкев Стоянов, който имаше най-голяма възможност да установи тоя въпрос, но не се задълбочи достатъчно върху него, съобщава, „че поп Кръстьо влизал в „първите редове" на организацията като касиер, а според уверенията „на

някои“ и „като председател на Ловчанския комитет“.[162] Тошко Луканов, член на комитета в Ловеч, съобщава, че писмото от 7 октомври изпратил сам поп Кръстьо и то без знанието на комитета. Пред д-р Парашкев Стоянов той разказва случая с това писмо: попът „пратил писмо на Левски, че уж бил потребен. Левски питал защо ме викат (друго лице питал), комитетът запитал поп Кръстя, защо го е викал, той отговорил, че имал нещо тайно да му каже“.[163]

И Апостолът в последното си писмо има пред вид поп Кръстя като председател на комитета в Ловеч, него той сочи и като автор на писмото от 7 октомври. Председателят, когото посочва в писмото си от 12 декември, не е Марин поп Луканов, защото последният бе арестуван още преди месец и половина, което обстоятелство бе добре известно на Апостола. Лицето, което той има пред вид като председател, не е задържано, а продължава да стои на чело на комитета. То обаче е изгубило доверието на Апостола, който открито го подозира в предателство и затова заповядва да се отнемат от ръцете му всички „тайни“ комитетски „работи“, а архивата да се изнесе от Хашнови, защото досегашното ѝ скривалище е издадено. През рязката на портата у Хашнови са подхвърляни писма, писани с почерк, наподобяващ Апостоловия, чийто автор иска да тури ръка на комитетския тефтер, като му се остави „на еди коя си колиба“, а „сичко друго каквото има“ да се изгори. Целта на тия писма е ясна. Апостолът знае и кой ги праща. Обвинението му тежи само върху председателя, когото отлъчва от останалите членове на комитета. „Цялото писмо на Левски“, бележи Д. Т. Страшимиров, „изтъква едно деление между председателя и ония, до които се отправя. Съпоставя председателя с всичко комитетско досега в Ловеч, съди го, сам зема позиция и заповяда им също да земат предпазителни мерки против него. По този начин, тежката му дума за предател в Ловеч, че е един и че той го познава, приема през цялото писмо формата на едно реално и консеквентно обвинение срещу временния председател“.[164]

Апостолът обаче не спира до тук. Фронтът, който открива на председателя, се разширява: той го обвинява лично и в злоупотреба на комитетски суми.

По това време поп Кръстьо изплаща къщата си, купена две години по-рано. Жена му, баба попадия, бедна и измъчена от живота вдовица, помни много добре, че те са купили къщата си две години преди затварянето на Величка Хашнова у тях, т. е. две години преди събитията, които ни занимават.[165] Попът „криел от нея всичко",[166] та други подробности около покупката на къщата тя не знае, но неговата сестра, както уверява Д. Т. Страшимиров, който имал възможност да я разпита, потвърдила пред него, че брат ѝ, поп Кръстьо, „изплатил къщата, когато го затваряли".[167]

Явно е, че след покупката на къщата си поп Кръстьо е бил твърде много затруднен в материално отношение, та в края на краищата, когато наближил решителният срок, се е видял принуден да използува временно средствата на организацията. Председателското място му е давало добра възможност да прибегне до помощта на тия средства. През негови ръце минава всичко, а и сам Апостолът го обвинява, че е злоупотребил парите на организацията като председател на комитета, а не като касиер. Няма обаче данни, за да твърдим, че той е бил временен председател, който автоматически или по свой повод е взел ръководното място в организацията, защото на 7 октомври, когато изпраща писмото до Апостола, Марин поп Луканов бе свободен и въпреки голямата тревога, никакви разкрития не бяха още направени и никой от хората на комитета не бе арестуван. Поп Кръстьо е титулярният председател на комитета в Ловеч по това време. И ако положението му на свещеник го е задължавало да бъде особено сдържан и предпазлив в обществения израз на революционната си дейност, вътре в самата организация, както ни уверява още Захарий Стоянов, той е бил крайно предан и усърден. При това поп Кръстьо е един от най-издигнатите членове на комитета в Ловеч. Това изтъква и проф. д-р Парашкев Стоянов, според когото попът „бил много развит човек".[168] По ум и образование той се издига над останалите членове от комитета. Учил се в Бялград, където дружал с Раковски, чиито съчинения пръв донесъл в Ловеч. Отначало той се занимавал с търговия и взима живо участие в борбата срещу гръцките владици. Син на свещеник от Ловеч, поп Кръстьо

Тотев Никифоров зарязва търговията, учителствува известно време във Враца, където се оженил и запопил, след което се прибрал в родния си град. Тука той влиза още отначало в революционното движение, а през 1871 год., както си спомня читателят, замисля да издава вестник, за която цел Апостолът го препоръчва на Каравелова в Букурещ. Попът пише стихове и има влечение към книжовна работа. Сам Апостолът го цени твърде много и това негово отношение ще трябва да се обясни не само с „чиракуването" на попа[169] у Раковски, но и с неговите лични качества. Изобщо, до последните събития поп Кръстьо се радва на заслужен авторитет и неговото влияние всред членовете на организацията в Ловеч е твърде голямо. Разочарованието настъпва от момента, когато той използува средствата на организацията, за да излезе от паричното затруднение, в което бе изпаднал при купуване на къщата си. Като се избави по този начин от своите частни задължения, поп Кръстьо изпадна в крайно тежко положение пред организацията, чиито идеали изповядваше, в чийто устав се бе клел и която бе имала пълно доверие в него, за да го издигне на първото ръководно място. Наистина, той не прикрива своето деяние и има всичката добра воля да възстанови в най-късо време „за ден два" използуваната сума. Но ако неговите собствени приходи „не са му позволили през двете години да събере сумата и се издължи сам",[170] а се е принудил да посегне на комитетските средства, мъчно може да се допусне, че в един по-къс срок от време той би могъл да намери необходимата сума, за да се отчете пред Апостола. При това въпросът за размера на сумата също не може да се пренебрегне. Макар и да не знаем положително действителната сума, която поп Кръстьо е използувал, можем да предполагаме, че тя не е била малка. Според Захарий Стоянов от поп Кръстя се търсели „дебели комитетски суми".[171] Проф. д-р Парашкев Стоянов ги изчислява на 2000 лв. – 100 лири,[172] а Ст. Заимов твърди, че сумата възлизала на 35,000 гроша – 350 лири.[173] По запазени и днес отзвуци в Пазарджик, уверява Д. Т. Страшимиров, сам Апостолът споменувал 200 лири,[174] а поп Евстати, чието съобщение изнесе Кацев Бурски, помнел от самия поп Кръстьо, че последната сума в ко-

митетската каса била 500 лири.[175] Противоречието в тия съобщения иде само да потвърди нашето предположение за значителния размер на търсената сума. Въпросът обаче не е толкова до размера на сумата, а до моралната страна на самата постъпка. Обстоятелството, че попът не крие своето деяние, не изменя характера на неговата постъпка. Злоупотреблението е на лице: комитетските суми са използувани за лични цели. Поп Кръстьо е нарушил устава и е погазил морала на организацията. В един момент, когато последната имаше най-голяма нужда от пари, той, председателят на комитета в Ловеч, използува комитетските средства най-произволно, като поставя своите лични интереси над интересите на делото. Попът не можеше да не съзнава тая страна на своята постъпка, а обстоятелството, че не е могъл да възстанови в един по-къс срок използуваната сума, го поставя в още по-тежко положение.[176]

В последните дни на октомври, т. е. 23 дни след като поп Кръстьо изпраща своето писмо до Апостола, Марин поп Луканов и Димитър Пъшков, най-дейните членове на комитета в Ловеч, бяха арестувани.[177] Бурята се разрази и върху дейците от бившата столица на организацията. Макар и очаквана, тя има съкрушителен ефект. Председателят на комитета остана незасегнат от първия удар, но заплахата надвисна на главата му с още по-голяма неумолимост. До това време, както се вижда от писмото му от 7 октомври, той запазва самообладание. Но след извършените арести положението се променя коренно. Заедно с двамата членове на комитета в Ловеч, арестуван е и престарелият поп Лукан, който не е замесен активно в делото на организацията. За поп Кръстя, както и за другите членове на комитета в Ловеч, е явно, че в София изловените дейци предават всичко. А мисълта, че поп Лукан е заловен вместо него, се налага на съзнанието му с упорита настойчивост. Властта не ще закъснее да поправи грешката си, и следващият удар ще бъде насочен срещу него. Тая мисъл му открива бездната на заплашващата го гибел. Отсега нататък той „се намира в мъчително очакване“[178] и живее под постоянния страх, че може всеки момент да бъде издаден. Този страх се увеличава след извършените арести в Ловеч и достига върха на своето напрежение към сре-

дата на ноември, когато Марин поп Луканов, Димитър Пъшков и поп Лукан бяха вече откарани в София.[179]

При това положение на нещата на 18 ноември дойде заповедта от София за арестуването на поп Кръстя. Мазхар паша поиска телеграфически (текста на телеграмата предадохме в началото на главата) „да бъде изпратен в София за разпит ловченеца поп Кръстьо", тъй като изпратеният поп Лукан „не знае нищо по работите с обира на хазната". Само пет дена след като арестуваните ловчанци бяха откарани за София, властта откри грешката си и побърза да я поправи. Димитър Общи със своите признания ѝ помогна да стори това без всяко усилие. Неговите показания по-късно пред съда сигурно не се различават от сведенията, които дава на Мазхар паша при първата среща с докараните в София ловчанци. И на 22 декември той не знае името на поп Кръстя, когото в списъка на комитетските членове от Ловеч именува „ловчанския свещеник". А на поставения му въпрос за името на свещеника отговаря: „Не зная, обаче той е низък на ръст и с черна брада, а другите ни другари: Марин Попов, Димитър Пъшков са тука в затвора. Ване Терзията (Драсов, н. б.) и Христо Бояджията са избягали". Останалите той не познава.[180]

Грешката със задържането на поп Лукан, която Мазхар паша признава и в шифрованата си телеграма до Търновския мютесариф,[181] има много по-голямо значение, отколкото изглежда на пръв поглед. Тя показва, че турската власт в дадения случай е действувала сляпо и то само въз основа показанията на Д. Общи, който твърди, че в Ловчанския комитет влизал и един свещеник. Сляпо са действували и органите на властта в Ловеч: заедно с Марин поп Луканов те арестуват и неговия баща, поп Лукан, първия свещеник, който им попада в ръцете, уверени, че той е търсеният от София поп. Доказаното обвинение срещу неговия син утвърждава прибързаната увереност на властта в Ловеч. От друга страна Димитър Пъшков и Марин поп Луканов, с възприетата от тях ясна и твърда позиция още от първия ден на арестуването им, с нищо не дават повод на турците да се усъмнят в своята грешка. Ако между поп Кръстя и властта съществуваше някакво разбирателство още преди 18 ноември, т. е. преди деня на неговото арестуване и, сле-

дователно, ако поп Кръстьо беше „доносчик“ и „систематически е предавал всичките действия на комитета, като е почнал още от началото, сир. още от първото революционно събрание, което се състояло в неговите лозя“,[182] както се осмелява да твърди В. Шанов, защо органите на властта в Ловеч и Търново не побързаха да изпратят неговите ценни донесения на Мазхар паша, за да улеснят разследванията му? Поп Кръстьо предателствува няколко години, „още от началото“, а турската власт не взима никакви мерки, за да се възползува от донесенията му и тури ръка на опасните конспиратори, а се сеща за тях едва след залавянето на Димитър Общи и освен Марин поп Луканов и Димитър Пъшков не арестува след 18 ноември никого другиго от членовете на комитета в Ловеч. В. Шанов твърди, че за по-голяма безопасност поп Кръстьо правел своите донесения не на Ловчанския каймакамин, а на Търновския мютесариф.[183] Той обаче не би могъл да обясни, по какъв начин поп Кръстьо е можел да върши всичко това, без да бъде открита предателската му дейност в един толкова продължителен срок от време. В. Шанов не би могъл да обясни, защо Мазхар паша, шест дена след като поиска телеграфически да му бъде изпратен поп Кръстьо в София, се отказва от това си искане в шифрованата си телеграма от 24 ноември и се задоволява да изиска само писмените му показания. Очевидно, в тия шест дена Софийският мютесариф е бил посветен вече върху това, което се върши в Ловеч и е дал съгласието си да не се изпраща поп Кръстьо в София. Той сам вижда, че поп Кръстьо ще бъде по-полезен в Ловеч, отколкото в София. Неговото ясно и категорично съобщение за предателската дейност на поп Кръстя не се отнася обаче за един дълъг период от време, както мисли В. Шанов. „Преписката“ (к. н.), която Мазхар паша иска от търновския си колега и която според същия съдържа „досегашните донесения“ на поп Кръстя, „отнасящи се до комитета, които съставляват една похвална дейност за народа и държавата“,[184] В. Шанов схваща като кореспонденция на доносчик, който от дълго време служи на враговете на своя народ. Обстоятелствата, които проследихме досега, не ни дават и най-малко основание да се съгласим с това тълкуване.

В случая според нас става дума за служебна преписка, нещо като доклад, който Ловчанският каймакамин е направил на Търновския управител, комуто е подчинен в административно отношение. Тая преписка не съдържа друго освен дадените от поп Кръстя сведения при арестуването му на 18 ноември, задълженията, които е поел за в бъдеще, както и това, което органите на властта в Ловеч са извършили вече и смятат да вършат занапред. Касае се, следователно, за служебния доклад на Ловчанския каймакамин до неговия пряк началник, направен веднага след 18 ноември, в който ще е искал сигурно и разрешение да отложи изпълнението на телеграфическата заповед на Мазхар паша относно изпращането на поп Кръстя в София, Разбира се, каймакаминът от Ловеч, чиито заслуги по залавянето на Апостола съдът не пропусна да подчертае в заключителния си протокол[185], не е забравил да вземе съгласието и на Софийския управител във връзка със заповедта му от 18 ноември. Той обаче е длъжен да държи в течение на своите действия преди всичко прекия си началник, който при това стои по-високо по чин от Мазхар паша. Ето защо последният иска от Търновския мютесариф не само преписката с показанията на поп Кръстя, но и нови сведения за „бунтовническото събрание в лозята на доносчика и още кои други лица от Ловеч участвуват в комитета".[186]

Най-сетне, ако поп Кръстьо, чиито доходи не му позволяват да изплати къщата си, е бил в услуга на турците още от първия ден на своето влизане в комитета, психологическите подбуди на тая продължителна и безвъзмездна негова дейност решително не биха могли да се обяснят по друг начин, освен ако приемем, че в случая той е жертва на една изключителна обич към турския народ и държава. Такива чувства обаче досега никой не е открил у него, с изключение на Мазхар паша.

Изобщо, няма данни нито от психологическо, нито от фактическо естество, които да уличават поп Кръстя в изневяра на освободителното дело още преди 18 ноември. До това заключение бе дошел и Д. Т. Страшимиров, макар по времето, когато писа своето изследване, да липсваха някои от данните, с които днес разпола-

гаме. „Аз не мисля", бележи той, „че поп Кръстьо, още преди да го хванат и изтезават, ще да е бил нагласил начина, как „разумно да се разбере с турците", за да спаси себе си. Неговият характер и ред обстоятелства говорят против това предположение".[187] Страшимиров обаче не можа да преодолее господствуващото схващане за авторството на писмото от 7 октомври. Това схващане спъваше твърде много неговите усилия да разкрие истината около предаването на Апостола. И в стремежа си да превъзмогне тая спънка, той направи някои фактически грешки, които обаче не го отклониха от пътя към историческата истина. Той бе убеден, че освен писмото от 7 октомври Апостолът е получил и „писмото на новия (к. н.) председател в Ловеч. С това писмо," предполага Д. Т. Страшимиров, „Левски бива поканен да се отправи до тоя град помимо по-раншното писмо от 7 октомври – от по-раншния председател, който сега е в затвора – което го предупреждаваше да не идва в Ловеч".[188] Преди всичко трябва да отхвърлим като изцяло невярно твърдението, че авторът на писмото от 7 октомври, за какъвто Страшимиров приема Марин поп Луканов, „по-раншния председател", „предупреждава" Апостолът „да не идва в Ловеч". Както видяхме, авторът на това писмо, единствен между членовете на комитета в Ловеч, счита идването на Апостола в града за крайно необходимо и настоява пред него да дойде, за „да ся споразумѣйми какво и какъ има да работимъ".[189] А предположението, че новият, „временният" председател, за какъвто Страшимиров счита поп Кръстьо, е изпратил отделно писмо, с което подканил Апостола „да се отправи" за Ловеч, не почива на нищо реално. В случая грешката на Страшимирова се дължи на невярното тълкуване на оная част от последното писмо на Апостола, в която той противопоставя двете схващания: на председателя на комитета в Ловеч, който го кани да дойде в града, и на останалите членове, които са на противно мнение. Тия две становища не са изразени обаче поотделно, в самостоятелни писма, както предполага Страшимиров, а от самия председател в неговото писмо от 7 октомври. Това писмо Апостолът има пред вид, него перифразира той в своя отговор, от него предава цели изрази и думи и сякаш, за да отстрани и

най-малкия повод за съмнение, не е пропуснал да посочи и датата му. Най-сетне, ако освен писмото от 7 октомври е имало и друго поканително писмо, изпратено „между последните числа на ноември и първите десет дни на декември", както уверено твърди Д. Т. Страшимиров,[190] Апостолът не би пропуснал да отбележи това обстоятелство и не би се основавал само на по-старото писмо от 7 октомври.

Наистина, към края на ноември или началото на декември Апостолът получава още едно писмо от Ловеч, но то не идва от страна на председателя, нито от страна на останалите членове на комитета, а от Хашнови, които сигурно със знанието и на други верни хора му разкриват предателските действия на един член от местната организация. Писмото е донесъл Колчо Сирков, предан и верен на делото човек, който и устно е разказвал на Апостола това, което се върши в Ловеч. Касае се за писмото, в което верните му хора го известяват, че през рязката на портата в една къща са подхвърляни фалшиви писма, с подправен подпис на Апостола. Естествено, изпращачите на писмото не са пропуснали да му съобщат и други фактически подробности около тоя случай, както и своите предположения и заключения, във връзка с последните събития в Ловеч, които Апостолът нарочно премълчава. Една заран, наскоро след получаване на подправеното писмо, Величка Хашнова и мъжа ѝ Гечо Хашната заедно с Христо Луканов, след като скрили още по-добре исканите книжа, се запътили в назначения ден към лозята. Взели и мотиките със себе си, тъй като щели уж да вздят гулии. На кръстопътя те зърнали поп Кръстьо, който се криел в храсталака с двама-трима стражари. А докато работели на лозето, дошли четири-пет преоблечени стражари, които ги „претърсили" в колибата, но не намерили нищо и си заминали.[191] Апостолът не е могъл да не знае тая и друга още някоя подробност около действията на поп Кръстя. Той и сам бе преценил внимателно всички обстоятелства, за да дойде до убеждението, че в Ловеч един член на комитета е извършил „предателство истинно и предателство б е з д а щ е (к. н.) отъ страхъ".[192] Обвинението е тежко. Увереността на Апостола обаче е непоколебима. Той знае дори кой е предателят: „Ако

на това се отричете и секи каже от Васъ незнамъ, то асъ знамъ и ще Ви го кажя да го видите кои е".[193] Той излиза с открито обвинение в предателство на делото, но не избързва в своята присъда. Тя ще последва, когато получи исканите писмени обяснения и изслуша самия обвиняем. Защото все пак едно мъчително съмнение тегне на душата му: той не знае, дали предателят е действувал сам или, „по вишегласіе", т. е. от името и със знанието на мнозинството от членовете на комитета. Наистина, Апостолът се пази и да „не нарани едного вместо другиго",[194] но в случая за него е по-важно да остави една отворена врата за опомняне и разкаяние. Както винаги, така и сега той се вдъхновява от едно изключително чувство за правда, а неговият такт като водач е, действително, забележителен. Обвинението му обаче продължава да тежи. Поисканите обяснения не идват и той заминава за Ловеч.

„Когато комитетът в Ловеч", разказва Тошко Луканов, „запитал поп Кръстя", защо е викал Апостола, „той отговорил, че имал нещо тайно да му каже. Комитетът не успя да му пише, и Левски дойде в къщата на Сиркова".[195] Последното обстоятелство, което отговаря на самата действителност, не само е ускорило решението на Апостола да замине за Ловеч, но иде да потвърди и друго едно фактическо положение: комитетът в Ловеч не е изпращал от своя страна никакво писмо до Апостола след 7 октомври. Впрочем това се вижда и от последното писмо на Апостола, чиито изходни точки са: писмото на председателя от 7 октомври и много покъсното писмо на Хашнови, което не е запазено. Разиграли те се след 18 ноември събития в Ловеч, за които Апостолът получава сведения от Хашнови и Николчо Сирков, са пряката причина за неговото писмо от 12 декември. Тия събития от края на ноември и началото на декември Апостолът свързва сега с писмото на председателя на комитета, изпратено му два месеца по-рано, т. е. с писмото от 7 октомври. Как да си обясним тая, очевидно, не случайна връзка между две писма, твърде отдалечени по време, които идват от две страни и са възникнали при две различни обстановки?

Писмото на поп Кръстьо от 7 октомври по дух и тон издава искрената и сериозна загриженост на един

предан на движението член, който не се смущава от първите пристъпи на неприятеля. Лично върху него не тегне никакво подозрение от миналото, обстоятелствата видимо с нищо не оправдаваха прекалената тревога на другарите му от комитета, а властта не търсеше Апостола с по-голяма ревност от който и да било друг път. Очевидно, това писмо не е и не може да бъде една хитра уловка, с която поп Кръстьо е целял да привлече Апостола в Ловеч, за да го предаде в ръцете на неговите врагове. Обстоятелствата далеч още не бяха назрели за една подобна стъпка: турците не знаеха нищо положително върху нападението при Арабаконак, те още не бяха турили ръка на нито един член от движението, а поп Кръстьо стоеше спокойно и с достойнство на чело на комитета в Ловеч.

След два месеца обаче Апостолът отговаря на това писмо с подчертано недоверие към неговия автор. През това време той е получил вече известието от Хашнови. Обстановката, при която те изпратиха своето писмо, бе коренно различна от тая, при която поп Кръстьо написа писмото си от 7 октомври: турците бяха разкрили всичко, делото на комитета бе раздрусано из основи, първите хора на организацията бяха арестувани, а Апостолът се търсеше под листо и камък. Връзката, която той установява между тия две последни известия от Ловеч, бе колкото естествена, толкова и неизбежна. Сега, след събитията от 18 ноември, за които има сигурни и подробни сведения, поканата на поп Кръстя да дойде в Ловеч се натрапва на съзнанието му с особена сила. Може би и сам поп Кръстьо да е възлагал сега по-друга задача на писмото си от 7 октомври. Щом по силата на обстоятелствата той е изневерил на делото на своя народ, няма нищо чудно, ако е решил да използува сега същото писмо за друга цел: да привлече Апостола в Ловеч и го предаде в ръцете на неприятеля. Попът е бил убеден, че Апостолът не може да не дойде в Ловеч, и затова не е счел за нужно да му пише друго писмо: той е разчитал на писмото си от 7 октомври. Но той е изпуснал из пред вид съображението, че и други хора можеха да осведомят водача на организацията върху това, което става в Ловеч. Апостолът съпоставя неговото писмо с последните известия от Ловеч и схваща пока-

ната му в нова светлина. Така писмото от 7 октомври засилва на свой ред подозрението му срещу поп Кръстьо. Последното обстоятелство, заедно с изнесените обвинения срещу поп Кръстя, възпират за извéстно време Апостола да отиде в Ловеч. „По тія писма (подхвърляни през рязката на портата, н. б.) страхувамса да дода въ градѫт Ви“,[196] заявява той на ловчанци в последното си писмо. Трябваше да мине още малко време, за да си уясни окончателно случая с поп Кръстя.

На 18 ноември вечерта, веднага след получаване телеграмата на Мазхар паша, поп Кръстьо бе арестуван. „Пет-шест души заптии“, разказва баба попадия, „прескочили дувара и извели попа“, който се бил „много уплашил“.[197] На другия ден обаче той бил освободен. „Дошел си надвечер“ в къщи, „не обадил нищо“, а „само казал на попадията: „Остави се, свърши ми се животът“.[198] Каймакаминът в Ловеч пуска на свобода председателя на комитета поп Кръстьо, преди да бяха изминали дори двайсет и четири часа от неговото арестуване и въпреки телеграфическата заповед на Мазхар паша да бъде откаран незабавно за София. Един помалък административен орган никога не би си позволил свободата да действува по тоя начин, ако за това няма предварително съгласието на своето началство. Както изтъкнахме и по-рано, в случая Ловчанският каймакамин е действувал не само със съгласието на Софийския управител, но и със знанието и одобрението на своя пряк началник, Търновския мютесариф. Другояче не бихме могли да си обясним дългата шифрована телеграма на Мазхар паша до Търновския управител от 24 ноември.

Постъпката на каймакамина от Ловеч, която говори достатъчно красноречиво и сама по себе си, не би могла да се обясни с желанието на турската власт да не се вдига излишен шум около това дело и да не се увеличава ненужно броят на арестуваните. Председателят на комитета в Ловеч не би увеличил ненужно тоя брой: той щеше да заеме само мястото на поп Лукан. Излишно е обаче да се възразява на това съображение: от шифрованата телеграма на Мазхар паша видяхме, че пет дена след освобождението на поп Кръстя, софийският управител искаше да узнае от него и останалите членове на комитета в Ловеч.

Впрочем, поп Кръстьо сам вдига завесата на драмата, която се разиграва в Ловеч през нощта на 18 ноември. През тая фатална нощ, както сам той изповяда в своята „дописка", „съ звѣрски начинъ го принуждаватъ да убади сичко".[199] Оттука започва и неговата трагедия, защото тая нощ той, вероятно, е бил жестоко изтезаван. Неговите другари в това отношение бяха по-щастливи. Докато бяха в Ловеч, каймакаминът, благодарение на тяхното ясно и решително поведение, не упражни върху им насилие, но и нищо не можа да узнае от тях, макар че продължи разследването им цели две седмици и едва тогава ги изпрати за София.[200] Затова пък сега той бе решил с всички възможни средства да застави поп Кръстя да говори. И той наистина сполучи. Поп Кръстьо не можа да устои пред насилието. Неговият дух се оказа слаб и се огъна под жестокостта на моралния тормоз, на заплахите, а може би и на изтезанията.

И друго едно обстоятелство, предимно от психологическо естество, изигра не малка роля във фаталното решение на поп Кръстя. Той е останал с убеждение, че двамата му другари от Ловеч, „Ловчанскитѣ труженци", както сам ги нарича, са го издали. „Защо", пита той в своята „Дописка", „катъ ся хванахѫ тѣхна милость изъ Ловечъ и ся откарахѫ въ София и телеграфътъ пристигна за п. Кръстя? Отъ дѣ знаеше правителството че и той е въ работа-та? Кой убади на правителството че попъ Кръстьо знае всичкитѣ участници въ Ловичь по име, както и Львскии дѣ ся той намира?" (к. н.). Заключението на поп Кръстя, което „повторително казва", е "че не той, нъ тіи самитѣ. т. е. Ловчанскитѣ труженци сѫ были издадницитѣ".[201] Щом той след цели седем години („Дописката" е писана на 29 ноември 1879 год., когато заточените ловчанци се бяха завърнали вече по домовете си) „остава убеден", както бележи Д. Т. Страшимиров, който направи най-дълбок анализ на „Дописката" и пръв оцени нейното значение, „че неговите другари са го издали, то още повече това убеждение ще да се е гнездило в неговата душа през онази страшна ноемврийска нощ, когато бива хванат и изтезаван в Ловчанския затвор. Тази вяра в низката постъпка на другарите му Марин п. Луканов и Д. Пъш-

ков", продължава Страшимиров, „не само го е оскърбявала и озлобявала душевно, но тя го е правила нелогичен и беззащитен пред мъчителите. Той не е могъл да отрече съучастничеството си. Неговите близки другари се самопризнават във вината и посочват и него за техен съподвижник, не остава освен той сам да се преклони и да направи същото".[202]

Това убеждение на поп Кръстьо, което почива на заблудата, че е издаден от своите довчерашни другари, откарани по това време в София, ликвидирва и последните остатъци на неговата воля за противодействие. Той не е могъл да отрече своето участие в революционното движение и се е самопризнал. Това, разбира се, не е задоволило турците, и поп Кръстьо е бил заставен да отиде до край, като „убади сичко" и приеме да изпълни това, което мъчителите са поискали от него. Защото само с цената на своето самопризнание той не би могъл в никой случай да откупи свободата си. При това свободата, която получава, е пълна: не го подвеждат под отговорност, не го изпращат и като свидетел в София, а го оставят в Ловеч. Тука той остава на разположение на властта, и интимността му с турците от това време се хвърля на очи. Стоян Куюмджията, чийто дюкян бил на пазаря, го виждал „как отивал всяка вечер в полицията и оттам се връщал", придружен от един стражар.[203] Очевидно, поп Кръстьо се намира не само под полицейски надзор и охрана, но и сътрудничи на властта, която чрез него е искала да тури ръка на водача на националната революция. Това е интересувало полицията повече от всичко останало, това тя непременно е поискала и от поп Кръстя през нощта на 18 ноември. Той не е могъл да се противопостави на своите мъчители и е предпочел с цената на това, което е признал или обещал да извърши занапред, да откупи своята свобода, а може би и своя живот. Отсега нататък той е вече „тамошен доносчик", а неговата дейност се цени от Софийския управител, който ръководи непосредствено следствието и е запознат с всички подробности около това дело, като крайно „похвална за народа и държавата".

По-нататък в своята изповед поп Кръстьо дава някои нови подробности около развръзката на съби-

тията от 18 ноември. „Такивато глупави работи", бележи той, „имахѫ и такъвъ край и тоя край щеше да бѫде по-дебелъ, ако п. Кръстьо не постѫпи нѣкакъ разумно (к. н.), като видѣ че по други начинъ не ще може да ся погаси налѣжащій пожаръ и съ единъ искуственъ начинъ да убѣди правителството (к. н.) че не сѫществува такова нѣщо, което ся дири отъ Софія споредъ доказванието на Софійскитѣ затворници, т. е. въ Ловичь каква работа има и кои и колко сѫ участницитѣ. Ако попъ Кръстьо бѣше такъвъ за какъвто тій мыслехѫ дали тогава не можеше да искаже толкова работи и да увлѣче въ примка толкова души, спорѣдъ както ѭ карахѫ тѣхна милость?"[204]

Поп Кръстьо има самосъзнанието, че е постъпил „разумно", а не като „тѣхна милость – Софійскитѣ затворници", които търсеха облекчение на своето положение в масовото издайничество. Като не допуска нито за момент, че неговите другари от Ловеч бяха възприели по-друго държане от това на Д. Общи и останалите съзаклятници, той твърди, че само благодарение на неговото „разумно" постъпване работите в Ловеч не стигнали до един „такъвъ" (иска да каже „глупавъ") край, който можел да бъде още „по-дебелъ". С други думи казано, благодарение на неговия начин на действие властта не извършила масови арести, въпреки че той можел „да искаже толкова работи и да увлѣче въ примка толкова души". Поп Кръстьо не тръгнал по този път, избран и посочен от софийските затворници, а по „единъ изкуственъ начинъ", сполучил „да убѣди правителството", че в Ловеч не съществува това, което се търси от София, т. е. „каква работа има" в града „и кои и колко сѫ участницитѣ". Отначало турците искали от поп Кръстя да „убади сичко", което им е било необходимо да знаят: „всичкитѣ участници въ Ловичь по име, както и Львскии дѣ ся намира", но в края на краищата той ги склонил „разумно" и по „единъ искуственъ начинъ" да не дирят останалите съучастници на революционното движение в Ловеч. Турците го послушали. Нещо повече, пуснали и самия него, председателя на комитета в Ловеч, на свобода. С една дума, поп Кръстьо сполучил да вразуми своите мъчители. Но кой е тоя „искуственъ начинъ", с който е успял да из-

върши това чудо, той не казва. Как и срещу какво правителството го е освободило? С цената на какво е изкупил той своята свобода и тая на останалите местни революционери? Поп Кръстьо не дава отговор на тия въпроси, но все пак е казал достатъчно много, за да проникнем в неговата мисъл и разберем правилно действията му през фаталната нощ на 18 ноември.

И това последно самопризнание на поп Кръстя обаче почива на една заблуда, на една самоизмама. Както знаем, по време на неговото арестуване разкритията отиваха към своя край. С арестите още не бе приключено, но повечето от дейците на комитета бяха вече изловени. Властта съвсем неочаквано разкри мрежата на едно дълбоко замислено революционно движение. Правителството се стресна от големия шум, който се вдигна, и побърза да ограничи арестите само върху ръководните личности на организацията. Главният виновник обаче още не бе заловен. Водачът на движението, най-опасният враг на държавата, продължаваше да кръстосва великата империя на султаните. Ето защо, всичките усилия на властта сега се насочиха към него. Той трябваше да бъде заловен на всяка цена. Направените разкрития бяха пробудили инстинкта за самосъхранение у потисника, а обещаните награди и повишения разпалиха личната ревност на началствуващите лица из провинцията.

Въпреки това фактическо положение, поп Кръстьо мисли, че „главната жертва", която властта е поискала от него, е била: да последва пътя на Д. Общи и неговите другари от София, като издаде мнозинството от местните революционери. Тая негова мисъл обаче, както справедливо бележи Д. Т. Страшимиров, „не отговаря на истинските намерения на полицията в Ловеч за момента".[205] Тук именно е неговата самоизмама. „И тъй като мъчителите му не ще да са били слепи да не видят неговата заблуда, трябва наистина да приемем", че те са си „дали вид" уж, „че му правят най-щедрата отстъпка, като му позволяват"[206] да не издава своите другари от Ловеч. Той обаче не е могъл, както ни уверява, да убеди мъчителите си, че в Ловеч „не сѫществува такова нѣщо, което ся дири отъ Софія". Така би могъл да постъпи, само ако можеше да отрече своето участие и се представеше за невинно набеден човек. Това обаче поп Кръ-

стью не можеше да направи. В София, па и в Ловеч, знаеха вече цялата истина. Обстоятелствата бяха против него, а моралният тормоз и мъченията се оказват по-силни от волята му. Неговата лична виновност, не само като революционер, но и като председател на комитета в Ловеч, тегне с непреодолима сила над неговото решение. Властта го държеше здраво в ръцете си и само за една нощ го застави да приеме условията на своята капитулация. Той трябваше да мисли преди всичко за своето собствено избавление, което обстоятелство грижливо премълчава. И ако мисълта, че по този път спасява своите другари, не му е дошла по-късно на ум, той я прегърнал като един добре дошел случай, с който е поискал да оправдае своята фатална постъпка. Ето защо, много е вероятно поп Кръстьо да не е издал своите другари през нощта на 18 ноември. Обстоятелствата, които проследихме, както и шифрованата телеграма на Мазхар паша до голяма степен дават основание да допуснем тая възможност. Но ловчанци са могли да бъдат издадени и по-късно. Мазхар паша искаше да знае всички членове на комитета в Ловеч. И ако все пак властта в Ловеч не посяга на тях, това още не означава, че тя не е знаела останалите съучастници в града. Преследвайки своята главна цел, тя имаше всичкия интерес да знае сподвижниците на Апостола в Ловеч, без да посяга на тях.[207] Трябваше да се действува крайно внимателно и тактично: касаеше се за залавяне водача на движението, който отдавна бе станал истински призрак за властта. В тоя смисъл тя е дала нови уверения на поп Кръстьо, че няма да посяга на местните съучастници, за да узнае всичко, което ѝ бе потребно.

Що се отнася до другото искане на турците: да обади „дѣ ся намира Львский", поп Кръстьо не казва нищо. Най-малкото, което властта е поискала в случая от него, е било да ѝ открие скривалищата на Апостола в Ловеч, за да подготви залавянето му. Поп Кръстьо не се спира върху това съществено искане, което съдържа ядката на обвинението срещу него. Той го отминава мълчаливо. В своята изповед попът се опита да скрие отговора, който е дал на този въпрос, но не успя. И неговата самозащита, незабелязано за самия него, се превърна в самопризнание. Той не разкри цялата истина, но това, което каза, е достатъчно.[208]

Прочее, отбранителната позиция на поп Кръстя се разкри вече достатъчно ясно. Той не е постъпил като Д. Общи и неговите другари, които търсеха спасение в множеството, затова издаваха всичко и всички. За да спаси себе си и своите съграждани, поп Кръстьо издава главния виновник. Него той хвърля на жертвената клада, за да изкупи спасението на мнозинството. По-добре да загине един, нежели да страдат много. Разбира се, като спасява другите, той спасява преди всичко себе си.

Тази е основната теза на поп Кръстя, която той не разкрива направо, но която лежи в основата на неговата изповед. По пътя на тази логика той търси оправдание на своята постъпка и има смелостта да твърди, че е действувал „разумно". Но въпреки тази самоувереност той е смутен и объркан. Душата му се двои между потребността от разкаяние и убеждението, че другите са повече виновни от него. И затова цялата му изповед е една „смесица от отричане и самопризнание".[209] „Тя", както се изразява Д. Т. Страшимиров, „подразбира нещо, което е извършено от пишущия, и което не се назовава никъде. Нещо, което тежи на съвестта на грешника, и което той не се решава да признае. Нещо, което той не смее да отрече открито, но което се старае, все пак, да смекчи".[210] Озлоблението към довчерашните му другари, сега негови обвинители, които той смята повече виновни, му пречи да прецени правилно своята собствена постъпка.[211] Неговата изповед обаче с нищо не издава мъката на несправедливо набедения човек, чиято съвест се бори за правда. Тя „не е апел прям и честен, отправен към строгата и чиста обществена съвест, да се проникне тя – обществената съвест – с духа на правдата и да оправдае невинно и жалко набедения".[212] Пред съда на историята поп Кръстьо не можа да скрие своето деяние. То е вече един исторически факт и трябва да се възприеме без злоба. Човешкият дух познава не само величието на подвига, но и нищетата на падението. Поп Кръстьо не бе израснал за ролята, в която бихме желали да го видим през ония съдбоносни дни. И името му влезе в аналите на историята с позорната слава на предателя.[213]

V.

Положението, в което Апостолът заварва Ловеч, надминава неговите предвиждания. Разложението бе пълно. Движението беше останало без водач. Комитетът фактически бе престанал да съществува, а загадъчното поведение на поп Кръстьо смущаваше верните на делото сподвижници. Да се стегнат редовете на организацията и да се изправи комитетът на краката си, бе невъзможно. Напразни остават и усилията му да се срещне с поп Кръстьо. У Никола Сирков, неговото последно убежище в Ловеч,[214] Апостолът „разпитва за сичко и иска да се срещни съ попа (председателя) на комитета, който беше избранъ отъ ловчалій за да си прибери сичкитѣ писма и пари, които били у него".[215] С вдъхновението на белетрист Захарий Стоянов, първият биограф на Апостола, описва неговото твърдо решение да се срещне на всяка цена с поп Кръстя: „И самата природа да въстане против мене, то пак не може да ме задържи да се не срещна с него", викал Левски вън от себе си, когато го увещавали приятелите в дома на Величка п. Луканова да се не среща с поп Кръстя, защото е опасен. Никой и нищо не е било в състояние да надвие на разярения Левски".[216] Апостолът не бе свикнал да отстъпва пред опасностите, когато трябваше да изпълни своя дълг. Поп Кръстьо трябваше да отговаря за незаконно използуваните комитетски суми, а освен това върху него тегнеше обвинението, че е изневерил на освободителното движение на своя народ. Апостолът искаше да се срещне с него, за да му поиска отчет за изхарчените суми и да чуе обясненията му във връзка с обвинението, което тежеше върху него. Дългът му на вожд повеляваше тая среща: поп Кръстьо трябваше да бъде оправдан или наказан.

И все пак, в Ловеч Апостолът не е можал да се срещне с поп Кръстьо. Най-достоверните източници говорят в полза на това твърдение. Христо Иванов, най-преданият другар на Апостола и най-добре осведоменият мемоарист, изрично бележи, че Апостолът изпратил на поп Кръстьо „едно прост(р)анно писмо", в което му искал „сметката на сичките писма", като „въ сѫщото време мо обадилъ и на кое мѣсто" ще го очаква. След-

ващото изречение допълва смисъла на това съобщение: „Като проводилъ писмото на попа и на другия день на Рождество трагватъ на 4 часа презъ деня съ брата ми Николча..."[217] за Търново. Апостолът не е могъл да се срещне с поп Кръстьо в града и затова му назначава среща някъде по пътя за Търново, закъдето и сам тръгва. Когато Захарий Стоянов писа биографията на Левски, Никола Сирков беше още жив и сигурно е бил разпитан върху това важно обстоятелство. Големият мемоарист обаче не се спира върху възможността за тая предполагаема среща между Апостола и поп Кръстя в дома на Н. Сирков. По тоя въпрос неговото становище не се различава от това на Христо Иванов. Така и той твърди, че Апостолът „написал дълго писмо на поп Кръстьо, с което му определил в същото време и мястото где трябва да се срещнат лично".[218] Но той не е съвсем сигурен, дали Апостолът „сам е избрал това място за по-безопасно" или пък поп Кръстьо го е посочил. Това колебание на Захарий Стоянов се дължи на съобщението, направено му от Христо Цонев Латинеца, „който чул от устата на Левски, когато стигнал вечерта на хана му, че поп Кръстьо отговорил на Левски писмено, че само в Къкрина, на хана, може да дойде при него".[219] С оглед на пътя, който му предстои, по-вероятно е Апостолът да е определил мястото на срещата, а поп Кръстьо да е дал само съгласието си. Така или иначе, но и в двата случая то е било избрано преди заминаването на Апостола, като в същото време е била угововена един вид и срещата между двамата.

Д-р Парашкев Стоянов, последният автор, който можа да разпита по-голяма част от ловчанци (Н. Сирков бе вече умрял), признава, че „точно никой не можал да му каже",[220] дали Апостолът се е видял с поп Кръстя в Ловеч. „Величка Хашнова твърдяла, че Левски е писал на поп Кръстя, други – че се е виждал с попа; трети – че искал да отиде да се види с него, но стражар пазел пред къщата му".[221]

От старите ловчанци Димитър Пъшков най-упорито поддържаше, че Апостолът се е видял с поп Кръстьо в Ловеч. Сам той по това време бе затворен в София, та черпи основание за своето твърдение от разказа на баба Марийка Николчова, жена на Николчо Сирков, а

сетне – и на Н. Цвятков. Срещата станала в дома на Сиркови в Дръстене. Разговорът и на двамата бил разпален. По едно време тя дочула, как Апостолът казал на поп Кръстя: „Да додеш утре вечер в Къкрина при Христо Латинеца да си разчистим сметките!“ Докато се разговаряли, из улицата около къщата сновели стражари. „Баба Марийка замолила поп Кръстя да се отстранят с Левски“, за да не дойдат да ги арестуват, но попът я успокоил, като ѝ казал да не се бои, защото нищо няма да се случи. Левски обаче бил „доста разтревожен“.[222] Трябва да подчертаем още веднаж, че сам Никола Сирков не съобщава нищо за тая среща, състояла се според уверенията на жена му в неговия дом. Ако той бе само загатнал за това събитие на Захарий Стоянов, големия мемоарист, който имаше много верен усет за нещата и събитията и сам бе революционер, не би пропуснал да го отбележи. Самият разказ на баба Николчовица, познат ни единствено от бележките на Дим. Пъшков, не излъчва убедителната сила на един непосредствен спомен. Мълвата и приказките в Ловеч лесно са могли да подведат старата жена. В разказа липсват ония колоритни подробности, които в такива случаи се запечатват дълбоко в съзнанието и се помнят добре. Най-съкрушителният довод обаче срещу тоя разказ е обстоятелството, че в разпита на баба Мария Николчова, записан грижливо и точно от проф. д-р Пар. Стоянов в цели пет машинописни страници, търговски формат,[223] тя не споменава нищо за тая среща между Апостола и поп Кръстьо. В никой случай не можем да допуснем, че Пар. Стоянов, който като исторически писател се отличава с голяма обективност и точност, а и сам се оплаква, че „точно никой не можал да му каже“ дали Апостолът се е срещал с поп Кръстьо в Ловеч, ще пропусне да разпита най-осведоменото лице по този въпрос.

Но дори ако за момент се съгласим с тоя разказ и приемем, че срещата между двамата действително се е състояла, това обстоятелство с нищо не изменя хода на събитията, така както го очертахме досега; и в тоя случай ханчето при Къкрина е могло да бъде избрано или един вид уговорено за място, където Апостолът е искал да се срещне с поп Кръстя, за да разчисти веднаж завинаги сметките си с него.

В литературата Никола Станев единствен поддържа най-категорично схващането, че Апостолът се е срещнал с поп Кръстя в Ловеч. „Левски", според нашия автор, „искал да се срещне с поп Кръстя, понеже само той бил освободен от арестуваните комитетски хора, едно да му поиска комитетските пари за оръжие и друго да му даде наставления за изпокриване на всичко и за насърчение. Поп Кръстьо се срещнал с Левски в дома на Сиркова, дал му парите и се обяснили".[224] Излишно е да се спираме върху това становище, чиято несъстоятелност бе подробно изтъкната от Д. Т. Страшимиров.[225] Ще отбележим само, че в дадения случай заблуждението на Н. Станев се дължи не толкова на прибързаното му вникване в обстановката на момента, колкото на неговата преднамереност: възприетото становище му бе необходимо, за да разчисти пътя на познатата негова теза – в залавянето на Апостола няма предателство, то е само една случайност.

Във връзка с предполагаемата среща на Апостола с поп Кръстя, Никола Станев с удивителна лекота разрешава и един друг въпрос, който не можем да отминем мълчаливо. Нашият историк не се задоволява със съобщението на Д. Пъшков, а отива по-нататък и самоуверено твърди, че на станалата среша в Ловеч поп Кръстьо дал парите на Апрстола, после двамата се обяснили помежду си мирно и тихо, както е редно за стари приятели, и се разделили. Но как е могъл той да се издължи сега, когато в продължение на две години не намира възможност да събере необходимата му сума, та се принуждава да посегне на комитетските пари, Н. Станев не казва. Той не казва и основанията си, върху които гради това свое твърдение. Може би споменатият историк има пред вид обстоятелството, че по пътя за София Апостолът казал на Н. Цвятков, че в „кимера му имало 3000 гроша на комитета от Ловеч за оръжие и 1500 гроша негови за харч",[226] които турците задигат при залавянето му. Христо Иванов обаче, който пръв записа разказа на Н. Цвятков, предава по следния начин тия негови думи: Апостолът му поръчал, като го освободят и се завърне в Ловеч, да каже „на Николчу Сирковъ чи 3000 гр. са дадени за пушки и са комитетски пари които знаялъ Николчу Сирковъ чий са биле, че да

имъ тарси срѣдството та да имъ ги варни..."[227] Очевидно, трите хиляди гроша, за които става дума, са нарочно събрани пари за оръжие, но не само от комитета в Ловеч. Обстоятелството, че Николчо Сирков знае, чии са тия суми, не доказва, че те са събрани или получени в Ловеч. Николчо Сирков бе най-довереното лице на Апостола в града. Заедно с него той скри комитетския архив в самара на коня, с който напусна Ловеч. Той подготви заминаването му, него Апостолът задължава да изпълни последните му желания. Сигурно пак него той е поставил в течение на сметките си, та затова го и задължава да потърси средства и върне тия пари на хората или на комитетите, от които ги е събрал. Поел едно задължение, което няма възможност да изпълни, водачът на организацията, верен на своята природа, не иска да остане длъжник пред хората, на които е обещал да набави оръжие.

Но вън от това съображение, днес вече знаем с колко пари Апостолът е отишел в Ловеч и, следователно, лесно можем да установим цялата сума, която е получил тук. Само през втората половина на ноември, според запазените разписки, Апостолът е получил от Сливен 1560 гр., от Стара Загора – 1206 гр., от Пазарджик – 1280 гр. и по друга разписка без дата – още 416 гр., от отец Макарий в Троянския манастир през декември – 273 гр. или всичко – 4735 гроша, от които в наполеони били 94.[228] Като не държим сметка, че по пътя Апостолът е могъл да получи и други по-дребни суми (членски внос, помощи) и че сигурно от по-рано все още е имал у себе си пари и като имаме пред вид, че общата сума на изхарчените от него пари за лични разноски, съпътници, помощи (310 гр.), пощи и пр. през цялата му обиколка от края на септември до 25 декември възлиза според собствените му бележки на 1462 гр.,[229] то ще рече, че Апостолът е отишел в Ловеч най-малко с 3273 гроша. И тъй като в Къкрина е имал всичко 4500 гр., то значи, че от Ловеч той не е могъл да вземе повече от 1227 гроша. Ако пък решим да търсим произхода само на парите за оръжие, които Апостолът отделя от тия за „харчалъка", ще трябва да приемем, че той не е взел нито един грош от Ловеч. Това схващане обаче е неприемливо, защото и едните и другите пари са събирани

все от комитетите. Ето защо ние допускаме, че Апостолът е получил горната сума в Ловеч. Много е вероятно тя да е била още по-малка, но в никой случай не и поголяма.

Лично от поп Кръстя обаче Апостолът, както знаем от последното му писмо, търси суми „принесени отъ други комитети". За тия пари той държи отговорен поп Кръстя, а не за дребната сума от 1227 гр., която приемаме, че е могъл да получи въобще от Ловеч.

Най-сетне, ако поп Кръстьо беше предал дължимите от него суми, къде са тефтерите и квитанциите, по които се е отчел? Сам Апостолът в последното си писмо разпорежда: „Колкото писма, пари, вестници и всичко каквото има оставено" у членовете на комитета, както „и у Председателятъ тайни работи да се пренесатъ у Николча..." Захарий Стоянов на свой ред изтъква, че освен „крупните суми пари" Апостолът искал да вземе от поп Кръстя „тевтерите и копията на писмата".[230] Касае се за комитетски суми, при чието отчитане поп Кръстьо е трябвало да предаде наред с другите „тайни работи" и оправдателните си книжа. Апостолът съумя да запази комитетския архив; би запазил и сметките на поп Кръстя, стига да бяха у него.

Изобщо, фактите и обстоятелствата говорят против твърдението на нашия историк. Поп Кръстьо не само не се е отчел пред водача на организацията, но въобще не се е срещал с него при последното му идване в Ловеч. Впрочем, това обстоятелство не е от съществено значение за случая. Ако поп Кръстьо можеше да се отчете и имаше намерение да изпълни това свое задължение, той би могъл да го направи и без да се среща с Апостола.

Апостолът не е могъл да се види с поп Кръстя, нямаше и как да го види. „Това е една трагедия", бележи Д. Т. Страшимиров, „която не са могли да избегнат нито най-велики владетели, изгубили еднаж трона и обаянието си. Когато подчиненият е продал вече оръжието си другиму, заповедите и заплашванията от вчера не чинат нищо. Левски няма вече авторитет за продалия себе си п. Кръстьо; нямат авторитет за него нито устав, нито клетва, нито нищо".[231]

Апостолът не е могъл да отиде в дома на поп Кръстя, добре охраняван през всяко време на денонощието. Не

е могъл да му назначи среща и в някоя друга къща. Той не е могъл да прехожда из града „без риска да бъде хванат на улицата сред Ловеч".[232] А и кой би посмял да предложи къщата си за такава цел, когато се знае, че по стъпките на поп Кръстя вървят заптиета, все едно дали са били „изискани от самия предател за прикритие", или му са били „натрапени от други по план".[233] Апостолът не е могъл да го извика и в скривалището си, без да се изложи на опасността самичек да се издаде. На това безумие той не би се решил и от съображение да не изложи най-доверените си хора.

Сам поп Кръстьо няма никакво желание да се срещне с Апостола. Наистина, той постоянно разпитва за него, но не от желание да го види, да му обясни положението си и му предаде комитетските суми. Неговият интерес към Апостола се ръководи от други подбуди, които ни са вече известни. На хората от организацията, които все пак се приближават до него, той е могъл лесно да откаже всяка възможност за среща с Апостола в Ловеч под благовидния повод, че сам той е следен, а Апостолът трябва да се пази. Така самата мълва, която го подозира в изневяра на делото, се колебае: тя все още храни надежда, че той не се е отдал изцяло на турците и че няма да отиде до край. Тая надежда на свой ред изтъква още повече необходимостта от една среща с поп Кръстя.

При това положение на нещата и при невъзможността да се срещне с поп Кръстя в Ловеч, Апостолът трябвало да избере една от двете възможности: или да пише на попа и му даде среща някъде вън от града, или да се откаже въобще от мисълта за среща с него и, като спаси каквото може, да напусне час по-скоро Ловеч. Не може да се установи с пълна сигурност коя от двете възможности е избрал Апостолът. Повечето от данните, които разгледахме, говорят в полза на първото предположение. Обаче двамата най-важни свидетели: Христо Цонев Латинецът и Николчо Цвятков, съпътници на Апостола и единствени очевидци на залавянето му, които би следвало да бъдат най-добре осведомени, са на различни мнения по този въпрос. Освен това има други три положения, които подкопават отчасти основите на твърдението, че Апостолът е дал среща на поп Кръстя

и че Къкрина е била избрана предварително за място на тази среща. Първо: една среща извън Ловеч с поп Кръстя, когото полицията следи най-зорко, крие не помалко опасности, отколкото една среща в града. Второ: Апостолът не взима никакви предохранителни мерки в Къкрина, макар да очаква лице, върху което тегнат тежки подозрения и което открито обвинява в предателство. Трето: описанието, което Никола Цвятков дава на нощуването в Къкрина, с нищо не подсказва, че тази нощ Апостолът е очаквал някого.

Трябва обаче веднага да отбележим, че и при възможността той да се е отказал въобще от мисълта за среща с поп Кръстя, обстановката на картината в надвечерието на залавянето му не се променя. Поп Кръстьо и в тоя случай не може да бъде освободен от отговорност, и обвинението в предателство продължава да тежи над него със същата сила. Предупреден за пребиваването на Апостола в града, той лесно е могъл да се осведоми за посоката, която последният е взел, напущайки Ловеч. Това той е могъл да узнае, дори ако Апостолът се е отказал да влезе въобще във връзка с него. Защото явно е като бял ден, че тази грижа поглъща всичките усилия на поп Кръстя след неговото освобождение. Следните няколко обстоятелства идат да подкрепят по един безспорен начин това заключение. 1. По това време поп Кръстьо ходел почти всеки ден у Николчо Сирков и постоянно разпитвал за Апостола. Д-р Парашкев Стоянов съобщава дори, че един път попът преседял цял ден в дома на Н. Сирков и даже нощувал там, а в същото време преоблечени стражари обикаляли около къщата.[234] 2. В деня, когато Апостолът бил тръгнал вече за Къкрина, поп Кръстьо дошел и запитал Н. Сирков, дали няма някой да отива за Търново, за да занесе едно писмо до местния комитет. Николчо му обадил, че имало, но били вече заминали. Никола Цвятков, който съобщава тоя факт на д-р Пар. Стоянов, не знае дали Сирков е обадил на поп Кръстя, кой е заминал, или пък това е сторил случайно Христо Цонев Латинецът, който същия ден заминал за Къкрина, за да посрещне Апостола.[235] 3. След залавянето както Апостолът, така и двамата му съпътници, според уверенията на Николча Цвятков, „даже не се съмнявали, че поп

Кръстьо ги е предал".[236] 4. След освобождението в Ловеч се завърнал стражарят Юсеин Бошнак, за да уреди работите си. Той е същият, когото Левски наранява при Къкрина. Д. Пъшков, Марин поп Луканов и Ив. Драсов го запитали, как стои случаят със залавянето на Апостола. „Поп Кръстьо го предаде и той обади на каймакамина всичко", отговорил някогашният чаушин и разправил подробно, каквото знаел по тоя случай. Той повторил разказа си и пред учителя Пано Рогозаров и Стоян Куюмджията, като прибавил: „Риджа едерим, йолмюш куюнà бучак чекмем" – Моля, на заклана овца нож не тегля.[237]

Прочее, часът, в който великият Апостол трябваше да напусне историческата сцена, бе наближил. Неговият жребий беше вече определен. И той пое пътя към своята Голгота.

* * *

На 26 декември 1872 год., на втория ден от Рождество Христово, към четири часа след обед, Апостолът напуска Ловеч. Никола Цвятков бил отреден да го придружи като негов кираджия до Търново. Поводът, с който Никола трябвало да оправдае своето пътуване, бил предварително установен: той отивал в Търново да си купи бакър. От Дръстене през Пчелинска стена из пътеката той тръгнал сам, възседнал бащиния си кон, в чийто самар била зашита архивата на комитета.[238] В същото време Христо Луканов, изпратен от Апостола, излязъл с няколко момчета да играят уж по шосето за Севлиево, а в същност да наблюдава пътя и провери дали няма някоя засада. Облечен в тъмно-вишневи, полузавехтели турски дрехи, с фес на главата, Апостолът тръгнал през Стратиш пеши по шосето, като вървял не много далеч от групата на Хр. Луканов, докато се отдалечил на три-четири километра от града.[239] Не след дълго Никола го настигнал и вече заедно двамата поели пътя за Севлиево. Апостолът вървял пеша, а съпътникът му яздел коня. Когато стигнали местността „Пази мост", Никола забелязал на 200–300 крачки от тях две заптиета на коне и веднага предупредил Апостола за грозящата ги опасност. Апостолът се отбил спокойно от

пътя и тръгнал на юг към лозята. Когато приближили стражарите, един от тях запитал Никола къде отива. Той му отговорил, че пътува за Търново. Стражарят полюбопитствувал да научи, за къде пътува и съпътникът му. Николчо отговорил, че не знае. Тогава султановият служител отправил въпроса си към Апостола, който му отговорил, че отива на лозето си, да види, колко товара боклук са му докарали. „Аз те познавам", обърнал се Апостолът към стражара. „Ти не ме ли познаваш? От Ловеч съм". Стражарите продължили пътя си към Ловеч, а Апостолът, след като вървял известно време из лозята, настигнал Никола на шосето до Гьола. Сега той възседнал коня, а Никола вървял пеша.[240]

Привечер, по тъмно двамата пътници пристигнали в Къкрина и отседнали в комитетското ханче на Христо Цонев Латинеца, което отстои на два километра от шосето за Севлиево и се намира в самото село.[241] Съдържателят на ханчето, Христо Латинецът, сам член на комитета, бил отишел за Коледа в Ловеч, обаче тоя ден още от сутринта се завърнал, за да посрещне водача на организацията.

Относно целта на това отбиване в Къкрина твърденията на двамата единствени свидетели на Апостоловата трагедия, както имахме вече случая да изтъкнем, не се схождат. Никола Цвятков ни уверява, че по пътя Апостолът не му е казвал, че отива в Къкрина, за да се срещне с поп Кръстя. Вечерта в ханчето не станало и дума за попа и той не забелязал изобщо Апостолът да е очаквал тая вечер някого.[242] Но въпреки това свое твърдение Никола Цвятков е непоколебим в увереността си, че все пак поп Кръстьо ги е предал. Пред д-р Парашкев Стоянов той признава, че още тогава „те (Христо Латинецът и той, н. б.) заедно с Левски даже не се съмнявали, че поп Кръстьо ги е предал".[243] Никола Цвятков е убеден, че без да му е била дадена среща в Къкрина, поп Кръстьо е узнал къде ще пренощуват и ги е издал на турците. Както видяхме, той допуска пред д-р Парашкев Стоянов, че или Николчо Сирков или Христо Латинецът (преди да тръгне за Къкрина) „случайно", без да подозират замислите на попа, са му обадили местопребиваването на Апостола тая нощ.[244] Никола Цвятков бе прост човек и макар да бе доверено лице, не участвува в съ-

бранията на комитета. И няма нищо чудно в обстоятелството, че Апостолът не му доверява намеренията си за нея вечер. Николчо не е знаел дори къде ще нощуват и едва по пътя, след като отминали „Пази мост", Апостолът му обадил, че тая нощ ще бъдат гости на Христо Ц. Латинеца. Неговата тактика бе да не се знае от много души това, което предстои да се върши. На Христо Ц. Латинеца обаче Апостолът съобщава, че „поп Кръстьо му отговорил писменно, че само в Къкрина, на хана може да дойде при него".[245] Това съобщение на Христо Цонев Латинеца изглежда по-близко до фактическата обстановка на момента. Само нему, член на комитета и съдържател на хана, който при това „е по-развит човек и по-близък в делото",[246] Апостолът доверява целта на своето отбиване в Къкрина, само него поставя в течение на най-близките си намерения. Но все пак сега е вече почти невъзможно да се установи с абсолютна положителност кой от двамата очевидци на Апостоловото залавяне стои по-близко до историческата действителност. От изложеното дотук обаче става ясно, че по същество няма различие между двете твърдения. Както Никола Цвятков, така и Христо Ц. Латинецът твърдят еднакво уверено, че поп Кръстьо е предал Апостола. Те не се схождат само относно начина, по който попът е извършил предателството.

Ханът бил пълен със селяни, повечето от които били във весело настроение. Нашите пътници се опитали да минат колкото се може по-незабелязано през кръчмата, но един от селяните полюбопитствувал да узнае кой е непознатият гост на хана. Латинецът му отговорил, че е Христо Крачулът дядо Иванова син. Оказало се, че Христо Иванов бил кръстник на този селянин, затова той влязъл в стаята (одаята), дето бил Апостолът, и се развикал още от вратата: „Ти ли си, бре Христо?" Апостолът, нямало що да прави, потвърдил заблуждението на гостенина. „Променил си се, не можах да те позная", продължил селянинът, „нали си ми кръщавал децата". Сега Апостолът се сетил, че става дума за Христо Иванов Големия и му отговорил уверено: „Аслъ съм се изменил, като съм ходил толкова години по Сърбия". За да се отърве от своя нежелан събеседник, Апостолът намерил повод да излезе навън, като казал на селянина:

„Утре ще се видим". Не след дълго и Николчо последвал Апостола. Нощта била ясна, а луната – пълна. Апостолът гледал дълго големия кръг от светлина, който като харман ограждал луната и после обяснил на Никола, че тоя кръг вещае дъжд.[247]

След известно време селяните се разотишли, и в хана останали само Апостолът, Николчо и Христо Цонев Латинецът. Вечеряли наедно, поприказвали и решили да легнат, за да станат рано и още преди съмване да заминат за Търново. Христо щял да дойде с тях да ги преведе през преки и скрити пътеки, познати само нему, та да избегнат шосето, по което постоянно сновели стражари. Освен това искали да избегнат и минаването през Севлиево. Макар да имал малко работа в тоя град, Апостолът се съгласил, че сега не е време да ходи там. Към 9 – $9^1/_2$ часа легнали да спят. След около два часа Николчо се стреснал и събудил. Той сънувал твърде странен сън: като че бил в бащината си къща в Ловеч. От тавана висели навързаници от мамули, които не му позволявали да излезе от стаята. В това време едно турче влязло в къщи, Никола се спуснал да го бие, но то избягало през вратата за съседите им. Николчо се огледал наоколо: в хана било спокойно и тихо, но той не се сдържал и събудил другарите си, като смятал, че е време вече да тръгват. Апостолът погледнал часовника си и понеже било много рано, едва минавало полунощ, легнал пак. Легнал и Христо Латинецът. На Николчо не му се спяло, та седнал да яде, докато стане време за тръгване. Към два часа той ги събудил наново. Сега вече те станали. Христо казал, че ще отиде да извести съседите си, негови роднини, да кажат на баща му, ако дойде през деня, че е заминал по селата да си купи свиня и че ще се завърне утре.[248] Христо излязъл, а Никола заключил вратата и се прибрал в стаята при Апостола. Последният разпасал пояса и излязъл през задните врата по нужда. Когато се завърнал и още се стягал, на външната врата се потропало. Никола помислил, че Христо се е завърнал и се запътил да му отвори. Преди още да приближи вратата обаче, ударите зачестили и някой извикал: „Ач капую бе ханджи!" (Отвори вратата, бе ханджио). В грубия глас на викащия Николчо разпознал заптието, което ги бе разпитвало през

деня при „Пази мост“. Вън гълчавата била голяма. Разтреперан, Николчо се върнал назад при Апостола. „Заградени сме, има много стражари!“ едва продумал той, „Истина ли? Отде позна?“ запитал Апостолът и още не получил отговор, бил вече готов, както винаги да посрещне опасността и приеме борбата. „Силно забило неговото юначно сърце“, повествува Захарий Стоянов, „диханието му се увеличило и ни за минута той не се замислил, що трябва да прави“.[249] Колкото смел, толкова и съобразителен, Апостолът се залавя веднага за единствената възможност, която обстоятелствата му предлагаха, за да се измъкне от ръцете на неприятеля. Не веднаж той бе излизал невредим от най-тежките положения. Защо и сега да не победи надвисналата го опасност? С тая увереност в себе си и със свойствената му решителност, той грабва от стената револвера на Христо Латинеца, изважда и своя и заповядва на Николчо да му отвори малката задна вратичка. Пред тая врата нямало стражари. Апостолът прекосил бързо двора и се озовал до северната врата на плета, който ограждал целия двор. В момента, когато, без да отваря вратата, за да не скърца, той се опитал да прескочи плета, заптиите, които пазели срещуположната страна, стреляли върху му и го засегнали леко над лявото ухо. Апостолът, чиито гащи при това се били закачили о плета, паднал по лицето си оттатък оградата. Скритите там трима стражари, които пазели изхода, връхлетели веднага върху му и го притиснали о земята. Бързо отхвърлил той нападателите от себе си, станал, наранил едного от тях в ръката (Юсеин Бошнак), но в същия момент върху него се втурнали всичките стражари, около 15 – 16 на брой. След упорита и неравна борба Апостолът паднал най-сетне в ръцете на своите врагове.

Свидетели на тая борба не е имало и всичко, каквото знаем за нея, го дължим на Никола Цвятков, комуто на път за София, Апостолът разказал как е бил заловен. Разказът на Никола Цвятков, предаден най-подробно от д-р Парашкев Стоянов, съдържа обаче някои несъобразности, които биографите не поправиха, а засилиха още повече. Така според Николчо, когато Апостолът прескачал плета, гащите му се закачили, и той паднал по лице на земята. По същия начин и Хр. Ива-

нов предава тая злополучна подробност, макар и да запазва известна резервираност. „И като са фарля презъ вратника, за да са откачи отъ зверските раце, но зла случка са закача на вратника на единъ колъ, който сполучва чи пада въ страната турска слушано отъ хорски хорати“.[250] У Захарий Стоянов тая подробност добива вече нов вид. Големият мемоарист не се задоволява от обстоятелството, което правдиво изтъква, че още във въздуха той бил ранен с куршум от залпа на турците и пада „зашеметен вече“, а твърди, че „царвулът му се закачил на един от острите колове и той повиснал на вратника, обесен с главата надолу“. В това положение на пълна безпомощност той „чупел ръце на четири страни, увивал се нагоре, пищял като ястребова птица за братска помощ, докато най-после бил заловен“.[251] И според Стоян Заимов, Апостолът „като простреляна сокол увиснал на плета“.[252] Никола Станев отива още понататък и твърди, че „единият му крак попаднал върху здрав остър кол, който се набил през вървите, навущата и дънестите потури и Апостолът увиснал като ястреб с пребити криле (Зах. Стоянов пръв го сравнява с ястреб, н. б.). Лишен от възможността да се откачи“, продължава споменатият автор, без да държи сметка за здравия разум: „Апостолът се въртял на една и друга страна, без да може да се самоубие, или да погълне отровата, която носел“.[253]

Трябва да признаем, че тая легенда, която почива на едно погрешно вникване в разказа на Николчо Цвятков и чийто родоначалник е Захарий Стоянов, все пак съдържа нещо реално. Закачването на Апостола о плета е факт, който не може да се отрече. Това обстоятелство допадна на въображението на народните маси. Мисълта, че само благодарение на тая фатална случайност турците са успели да турнат ръка на Апостола, извиква чувство на нравствена удовлетвореност. Никола Цвятков обаче никъде не говори, че като се закачил, Апостолът останал безпомощен на плета и в това състояние бил заловен. Според Николчо, когато Апостолът, който се бил „препасал надве натри ... поискал да прескочи плета“, гащите му, „набързо обути, се закачили о него“ и той „паднал по лицето си“ оттатък плета.[254] При наличността на това ясно и категорично съобщение на все

пак най-осведоменото лице, падането на Апостола, което увеличава предимствата на нападателите му, трябва да се обясни от една страна с краткото, но фатално закачване о плета, а от друга – със зашеметяването, което е могъл да получи от раната на ухото, вследствие на която е изгубил за момент равновесие.

Никола Цвятков обаче греши, като отнася това раняване към следващия момент: сборичкването на Апостола с трите стражари, когато всички останали заптии „изстреляли един залп към борящите се".[255] От всички изходи, които са били завардени, заптиите не са могли да стрелят към северната врата на плета, където Апостолът се е разправял с трите стражари. Но вън от това съображение, те не са стреляли в този момент, защото лесно биха могли да наранят и своите трима хора. Ако обаче допуснем, че все пак те са стреляли, то залпът е бил даден на посока и по-скоро за предупреждение на нападнатата охрана. Ето защо, най-вероятно е, Апостолът да е получил първата си рана от стрелбата на отсрещната охрана и то в момента, когато е прескачал плета. Тази охрана е пазела срещуположната страна на оградата, където е имало друга врата. Изглежда, че тая стража първа е забелязала Апостола и първа е дала тревога, макар да не е изключена възможността да са стреляли и трите стражари, скрити при северната врата, с които Апостолът трябваше най-напред да се разправя. Само куршум, дошел от тия две страни, е могъл да засегне лявото ухо на Апостола. Впоследствие обаче в борбата срещу всички той е бил ударен и с нож по главата, който удар засегнал същото ухо, чиято горна половина „увиснала надолу".[256]

Сам Апостолът, макар да не дава пред съда пълна картина на разиграната се борба при неговото залавяне, не споменава нищо за това злополучно закачване за плета, което биографите с такава свобода на фантазията си описват. „Към десет часа сутринта" (към три часа след полунощ, н. б.), разказва Апостолът пред съда, „излизайки вън, аз видях пред вратата едного, въоръжен с пушка. Попитах го, кой е, но той ме улови за ръката. У мене имаше два револвера, извадих ги и раних в ръката човека, който ме хвана, после започнах да бягам, обаче държащият не ме пусна. Пристигнаха

другарите му, удариха ме по главата и аз паднах там. Заловиха ме и ме изпратиха в Ловеч..."[257] Това признание на Апостола не се покрива с разказа му пред Николчо Цвятков, комуто на път за София, непосредствено след залавянето си, той поверява истината по това събитие. Николчо направи разказа достояние на историята, и в своите главни линии той легна в основата на всички описания на залавянето. Пред съда Апостолът не казва цялата истина, нито отбелязва всички подробности по това събитие, на което нарочно придава сега съвсем случаен характер. Очевидно, той не иска да възстанови събитието в неговата цялост. Ето защо, истината по залавянето ще трябва да се търси не в неговия разказ пред съда, а в разказа му пред Николчо Цвятков и Христо Цонев Латинеца по пътя за София.[258]

Когато гърмежите престанали и шумът затихнал, Николчо, който до това време се спотайвал в стаята на хана, помислил, че Апостолът е успял да избяга. Сега вече трябвало да помисли за себе си. Струпал той бързо вещите на Апостола върху леглото му, легнал на своето и се престорил на заспал. В същото време турците заблъскали наново вратата. В момента, когато търсели брадва, за да я разбият, Христо се завърнал. Заловили и него, след като разбрали, че е ханджията. През прозореца той извикал на Николчо да отвори. Тогава Николчо станал, запалил свещ и отворил вратата. В хана нахлули 4 – 5 заптиета с натъкнати щикове на пушките.[259] Нападателите прегледали старателно най-напред кръчмата, после – стаята. След като претърсили навсякъде, поискали да им покажат леглата, на които са спали. Николчо посочил най-напред своето, а сетне на Христо и „на човека, който преспал при тях, но не знае на къде е отишел".[260] Заптиите прегледали топлата още печка и влезли в кръчмата. Тук бил и старшият на отреда, Катил Хусу чауш. Той заповядал да доведат и „оная свиня". Четири-пет души заптии въвели Апостола гологлав; раздърпан, с вързани отзад ръце и цял облян в кръв. Николчо не можал да го познае изведнаж. А когато го изправили до стената, той със сподавен глас казал: „Прощавайте, братя, и ти, мило отечество, за тебе аз отивам".[261] Реториката на това увлечение не е присъща на Апостоловия дух, който докрай остава чужд на позата и

не познава моментните слабости. Ето защо, ние се съмняваме той да е казал тия думи. Те са по-скоро израз на Николчовото въображение и на чувствата, с които е преживял този момент.

По заповед на старшията Николчо запасал Апостола. После, заедно с ранения стражар, турците го качили в колата, която нарочно докарали от селото. Петшест заптии седнали при него, а Николчо и Христо подкарали пеша, с вързани отзад ръце. Тържествуващ и доволен, отредът се отправил за Ловеч.

Когато излезли на Севлиевското шосе, стражарите съборили Николча в един трап и жестоко го били. Те искали от него да признае, че заловеният е Левски, но той „все казвал, че не го познава".[262] Пред Христо Иванов обаче, който пръв записа разказа на Николчо Цвятков, последният не съобщава, че мъчителите му са искали от него да потвърди самоличността на Апостола, а да каже „каква е работата",[263] т. е. да каже каквото знае за организацията.[264] Това твърдение е по-вероятно, не само защото Николчо бе повтарял вече много пъти своя разказ и можеше по-лесно да се подаде на изкушението да промени някои подробности, но и защото, несъмнено, заптиите са знаели много добре кого са заловили.

В Ловеч не ги превели през града (Николчо мисли, че това било внушено от поп Кръстьо), а през Осъма направо към конака.[265] Апостола затворили в „заптийската одая", а Николчо и Христо – в „Тумрука". Тука, веднага след пристигането им, дошел поп Кръстьо и отишел направо в стаята на Апостола. Отпосле Николчо узнал от Апостола, че щом влязъл при него, попът го запитал: „Как стана тази работа?", „Стана, каквото стана, то се мина вече!" отговорил Апостолът.[266]

С тая среща поп Кръстьо приключва своето предателско дело. Усилията му да ни убеди, че не е потвърдил самоличността на Апостола пред каймакамина, са напразни.[267] Никой не би могъл да повярва на думите му. Сам Апостолът знае твърде добре за какво е дошел при него. Затова и той го посреща убийствено студено. Неговият тон е сух и отсечен. Той знае също така, че техният разговор ще бъде подслушван, а презрението, което изпитва в момента към тоя човек, който и в конака е като у дома си, е така голямо, че той не желае нищо друго от него, освен по-скоро да се махне от очите му.

След срещата с попа, и тримата били отведени при каймакамина. Христо Иванов най-подробно и живо предава по-нататък разказа на Николчо Цвятков: „Изкараха ни предъ каймакамина, за да ни види какви сми хора и ни събраха тримата да ни питатъ. Първо ни питаха отъ де сми. Попитаха първо Василъ Левски отъ де е, а той отговори, че е родомъ отъ Търново, но баща мо и майка мо били избегали преди 25 години въ Влашко и са заселили тамъ. А тѣ го запитаха, за какво е дошелъ тука, а той отговори, чи е билъ търговецъ, който събиралъ всичко за прехраната си. А тия извадиха неговия портретъ и го питаха: „Този образъ не е ли твой и не познавашъ ли го?“, а той нищо не отговори. Сѫщо питаха и нази за този образъ, но ние отказахми, че го познавами. И тай си говориха, чи тези са, дето са вършили сичкитѣ работи и тогази ни сведоха надоло и ни запряха и ни оковаха въ пранги и ги затвориха сѫщо и по вратовете ни. Не се мина отъ 2-3 часа, изведоха В. Л. на изповедъ и следъ него повикаха Христо Ц., подиръ него извикаха и мене и ни качиха за въ Търново.“ Апостолът, пазен от двама стражари, бил настанен в отделна кола. При Николчо и Христо поставили един стражар. Двайсет конни заптии охранявали най-опасния враг на държавата. В най-бърз ход отредът потеглил за Търново. В Севлиево пристигнали към полунощ и, без да се бавят дори един час, поели пътя за Търново. В търновските лозя конница от 150-200 души посрещнала Апостола и двамата му другари, прехвърлили ги в два шеркета (пощенски кола) и тържествено ги въвели в града. Настанили ги в затвора и донесли „малко едине за В. Л. който не бѣше ялъ три дни“.[268]

Пред д-р Парашкев Стоянов Николчо твърди, че при първата среща с Търновския мютесариф, която станала в присъствието на целия меджлис, Апостолът „никак не се признал, че е Левски“[269] и поддържал това, което бил казал и на каймакамина в Ловеч. Никола и Христо, както в Ловеч, така и тука, твърдели, че не познават Апостола. По „икиндия“ той бил разпитан за втори път в присъствието на известния търновец Ст. Карагьозов. Сега разпитът продължил дълго. Увещавали го да не крие истината. Показвали му и портрета. Всички го познали. Апостолът видял, че е безсмислено да от-

рича повече и най-сетне признал, че той е самият Левски. „Пашата притежава такива силни документи за моята личност", казал той на своите другари, когато се завърнал през нощта в затвора, „щото всяко по-нататъшно отказване ставаше безполезно".[270]

Христо Иванов не споменава нищо за тоя втори опит на Апостола да скрие самоличността си. През нощта обаче, когато го извели на разпит, според същия мемоарист, той заявил следното на пашата: „Азъ не самъ хайдутинъ, не самъ лошъ човѣкъ. Но накара ма времето, тоестъ народа да ходя да проповѣдвамъ изъ България, щото гледаме изъ България са напълни съ европейци, прикупиха пасбищата, правятъ желѣзници и сичко мислятъ да завладеятъ, даже и турската империя.[271] А султана като не дава внимание на туй, вместо да ги гони, той ги прави доктори, инжинери и ги поддаржа. А ние българите които мислимъ, че и ние сме достойни за сичко, а немаме право въ нищо и султана ни гони, презира ни и ни зима парите и ги дава на европейцитѣ. Това ма е накарало да ходя, да проповѣдвамъ, докато не сме завладани и продадени от султана на европейцитѣ. И така ази щехъ и самъ при султана да прося и го моля да даде на българитѣ, което имъ е нуждно, за да вардятъ отечеството си да ни пропадни, а вия ма направихте, че самъ обиецъ, хайдутинъ, та ма и гоните додето и паднахъ въ рацете ви. Тая е моята мисълъ и на сичкия народъ. Меня като погубите, то ще излезатъ други по много като менъ".[272]

По същия начин, с малки и незначителни промени предава думите на Апостола и Захарий Стоянов.[273] Няма различие и в начина, по който д-р Парашкев Стоянов предава отговора му пред пашата в Търново. Той само по-накратко съобщава това, което му е казал Николчо Цвятков.[274] Естествено, речта на Апостола не е предадена буквално, но и тъй както е записана от тримата автори, тя несъмнено отразява с възможно най-голяма точност неговата мисъл и почти всичко казано от него пред Търновския мютесариф. В своето признание Апостолът заобикаля главната цел на борбата, която води и изтъква като причина на своето недоволство и на своите действия икономическото проникване на европейците в Турция. С тая мисъл той се надява да засегне

една чувствителна струна в душата на самите турци. Апостолът е извънредно тактичен: той твърде добре знае, че ще бъде разследван и съден не в Търново, а в София; при това той все още храни надежда, че може би ще сполучи да се измъкне по някакъв начин от ръцете на своите палачи. Ето защо, в Търново Апостолът не се разкрива като отявлен враг на турската империя. Той не иска да дразни пашата. Маневрата му е ловка, но и мютесарифът разбира играта и отговаря с чисто ориенталска ехидност: „Тъй е, чуджум, и ние виждаме, но какво да се прави, държавата заповядва, това е!“[275] Но когато поискал да узнае, кои са другарите му, Апостолът заявил твърдо: „Цялият български народ ми е другар. С всичкия народ съм работил и никого не познавам!“[276]

В Търново били положени по-големи грижи за Апостола. Заедно със своите другари той бил задържан в общото помещение на затвора. Според Захарий Стоянов, турците се бояли да не посегне на живота си, та не го затворили в отделна стая. Останалите затворници обаче били предупредени най-строго да не говорят и да не безпокоят с нищо новите си другари. Пашата изпратил избрани ястия, но Апостолът се отказал от храната, макар че от три дена не бил ял нищо: той се боял да не бъде отровен. По-сетне, по настояване на своите другари, отстъпил и хапнал малко от богатата трапеза. Захарий Стоянов обяснява това обстоятелство не със страха на Апостола от отравяне, а с неговото душевно състояние, което съображение е по-реално.[277]

Още в Ловеч раненото му ухо било превързано от самозвания лекар Емироолу. В Търново пашата изпратил българина д-р Берон, който да прегледа раната му и превърже наново ухото.[278] Изобщо, не само в Търново, но и през целия път до София властите, по заповед на Саиб паша, се държат извънредно внимателно с Апостола и проявяват изключителна загриженост към него.

Най-ранният биограф на Апостола не е наясно, защо последният е бил разкарван до старата столица, „когато в София заседаваше вече комисията“, затова предполага, че „правителството не било наздраво уверено“, че хванатият е Левски.[279] Старанието, с което турците се заеха да установят самоличността на Апостола, не ни дава и

най-малко основание да приемем последното предположение на Захарий Стоянов. Това старание издава не липса на сигурност, а по-скоро изненада от постигнатия успех. Властта знаеше твърде добре кого държи в ръцете си и затова бе, наистина, възбудена, но същевременно и уверена в себе си. Обичайните въпроси, с които тя посреща Апостола както в Ловеч, така и в Търново, бяха колкото естествени, толкова и неизбежни. Какво друго можеше да се иска от него, освен да потвърди преди всичко своята самоличност? Властта навсякъде разполагаше с неговите портрети и лесно можеше да установи, дали е той търсеният Апостол, когото от толкова години дирише да залови. При това, в Ловеч турците имаха повече възможности за установяване на неговата самоличност, отколкото в Търново, където по-малко хора го познаваха. Но най-сигурно това можеха да сторят в София, където бяха затворени всички по-първи дейци на организацията, които лично познаваха Апостола. Очевидно, откарването му в старата столица не стои във връзка с установяване на неговата самоличност, а с една повеля от предимно иерархическо естество. В тоя важен случай Ловчанският каймакамин не можеше да пренебрегне своя пряк началник, Търновският мютесариф. Сам Мазхар паша, както видяхме, поиска донесенията на поп Кръстьо заедно с други някои сведения не направо от каймакамина в Ловеч, а посредством неговия мютесариф. Откарването на Апостола в Търново бе един акт, чието оправдание трябва да дирим само в административната иерархия и служебната традиция на турската държава. Това разбиране лежеше в духа и същината на турското управление и затова Търновският управител пръв извести Саиб паша за залавянето на Апостола и сигурно пак той пръв е съобщил радостната вест в Цариград,[280] като не забравя да извести, разбира се, и прекия си шеф – валията в Русе. „Още сутринта, след залавянето на Левски", съобщава в едно свое писмо Никола Обретенов, „Петър Аргиров (член на Русенския комитет и телеграфист в местната станция, н. б.) дойде у дома и ми съобщи, че според миналата през нощта телеграма до валията, Левски е уловен в Къкринското ханче, предаден от един поп в Ловеч, за да съобща на Каравелов в Букурещ, което аз веднага направих чрез Д. Горов в Гюргево".[281]

Когато на 27 декември търновските патриоти научили от телеграфа, че Апостолът е заловен, никой не повярвал на това известие. Но когато на следния ден, посред ликуващата тълпа от турци, видели Апостола, заобиколен от голям конвой из улиците на града, те останали „като гръмнати". „Азъ не знаехъ въ какво положение се намирахъ", бележи Христо Иванов, който и след отминаването на конвоя стоял неподвижен и пребледнял пред дюкяна си.[282] Още същия ден комитетът бил свикан на извънредно заседание. Ръководителите на местната организация виждали ясно своя дълг: трябвало да се действува незабавно, за да се помогне на Апостола. На заседанието обаче се явили само трима души: Христо Иванов, Иван хаджи Димитров Захралията и Христо Караминков-Бунито. „Другитѣ и подъ земята да ги търсишъ", пише Христо Иванов, „ги нѣма. Премислихме, ако излѣземъ, за да се мѫчиме да го отървеме, не знаемъ дали ще сполучимъ, и може да е раненъ, и ще бѫде безъ полза, още и зимно време, и ще дигнемъ голѣмо вълнение и нѣма кѫде да се потулиме през зимата".[283] Найпосле, след като не сполучили да влязат във връзка с Апостола посредством лекаря, решили да запалят конака „или да изгорятъ, или да се отърве нѣкой отъ тѣхъ".[284] Усилията им и в това отношение обаче не дали никакъв резултат: запалителните вещества, „пачавритѣ", паднали на празно място.

На следния ден рано сутринта Апостолът бил изпратен за София. Около 20-30 конни стражари охранявали файтона. Когато излезли вън от града, оковали ръцете им с железа. Апостолът и Николчо свързали с един „белязик", а насреща им, отделно от тях, оковали Христо.

Вечерта късно пристигнали в Севлиево, където преспали в затвора, без да снемат оковите от ръцете им. На сутринта потеглили за Ловеч, отгдето, след един престой от два часа, заминали за Плевен. През целия път за София Апостолът и другарите му били хранени добре и могли свободно да разговарят. Тия къси разговори, заглушавани от шума на колата и тропота на конете, разкриват величието на Апостоловия дух, когото нито оковите, нито смъртта можеха да смутят. Делото било постоянната тема на тия разговори. Заедно с по-

ръчката за сумите, които носел със себе си и бяха задигнати при залавянето му, Апостолът задължил приятелите си да обадят на Николча Сирков, ако е спасил комитетския архив, да го изпрати на Любен Каравелов в Букурещ. Той бил убеден, че двамата му другари, на които още в Търново благодарил за твърдото им държане, ще бъдат непременно освободени, понеже Димитър Общи не ги познавал. За себе си Апостолът не хранел никакви надежди. Чужд на всяка самоизмама, сега той вижда по-ясно от всеки друг път своята лична съдба: „Ако ме обесят, поне ще ми остане гроба в България, и всякой ще го знае; ако ме пратят на заточение, ще ми изгният костите надалеко". Волята му за борба и живот обаче не го напуска нито за един момент: „Ще се потурча даже", казал Апостолът, „само да остана жив и пак да работя!" Неговата вяра в крайното тържество на народното дело била несломима. Той само скърбял, че последните събития щели да забавят националната революция: „Нашата работа ще се позабави, но пак ще се поднови скоро, тя само позакъсня за някое време".[285]

Разговорът се водел доста трудно: конвоят се движел с голяма бързина, някои от стражарите разбирали български, а Апостолът чувал твърде слабо с превързаното си ухо. В Плевен раната му била прегледана грижливо и отново превързана. Тук, все тъй оковани, прекарали втората нощ от пътя.

Апостолът бил облечен с джубенце и антерия: потурите му били с късо дъно; обуща нямал, а бил само по чорапи. От Плевен станало студено, та нашите пътници се зарадвали, когато стражарите, кой знай по какви причини, пуснали пердетата на колата. През пердетата вятърът духал по-слабо.

Третата нощ прекарали в Луковит, където спали двойно оковани: освен прангите, които носели по-отрано, турили на краката им и конски букагии.[286]

В Орхание пристигнали късно през нощта. Два файтона и 200-300 конни стражари били готови да ги откарат незабавно през Балкана за София. Един-два часа обаче останали да починат. Отвели ги в конака, където каймакаминът ги посрещнал гостоприемно и човешки. Той ги задържал в стаята си, предложил им ци-

гари, поръчал кафе, чай, сладкиши и любезно подел разговор с Апостола. Оказало се, че каймакаминът бил срещал веднаж Апостола в Орхание с много добър ат и поискал да узнае, какво е направил с него. „Минало е то вече!“, отговорил Апостолът на тия каймакамски любезности.

В най-усилен ход големият конвой преминал Балкана, спуснал се към полето и още в тъмни зори на 4 януари пристигнал в София.[287]

Вестта за залавянето на Апостола и откарването му в София се разнесла бързо из цялата страна. Впечатлението било потресаващо. Всички били сломени. Мъката и отчаянието нямали край. Тая злокобна новина „ни порази и обезуми“, пише Ив. Андонов. „Ние всички плакахме с горчиви сълзи до забрава“.[288] От Чирпан изпратили Дончо Йовков за наблюдател на процеса в София. Той трябвало „да следи какво ще се случи с Левски“ и своевременно да извести комитета.[289] Чирпанци се надявали, че Апостолът ще бъде откаран в Цариград, тъй като имало слух, че султанът искал лично да го види и затова решили, „когато минава през Хаджи Ейлес (Борисовград) посред бял ден да нападнат охраната и да освободят бащата на българската революция“.[290] За тая цел в с. Мурсалково била организирана чета от десет души, която подвели под клетва. Всички надежди за спасение на Апостола обаче рухнали, когато на 15 февруари пратеникът се завърнал от София. „Ние плакахме със сълзи“, бележи Ив. Андонов, „и дълго време ходехме по улиците като завеяни от дълбока скръб“.[291]

В същото това време Атанас Узунов прави друг опит за освобождение на Апостола. И този опит почива на убеждението, че Апостолът ще бъде откаран в Цариград. В Стара Загора били изработени четири ключа по предварително снети восъчни образци за развинтване на железопътната линия между станциите Каяджик (Раковски) и Търново Сеймен (Симеоновград). Била образувана и чета от 25 конника, която на 3 февруари била вече готова да действува. В треската на очакването обаче от София дошла злокобната вест за края на Апостола.[292]

Не по-малко било отчаянието и всред редовете на революционната емиграция. Сведенията до нея обаче достигнаха по-късно. Непотвърдени слухове и противоре-

чиви известия подхранват дълго надеждите, и затова реакцията настъпва по-късно, когато Апостолът крачеше вече по пътя на своята Голгота. Освен това по искане на Високата порта румънското правителство спира „Свобода". На 25 ноември излиза последният брой на големия орган на българската национална революция. Турците обаче не се задоволиха с това. Те поискаха от румънското правителство да им предаде и председателя на Централния революционен комитет и изпратиха за тая цел нарочен пратеник в Букурещ. Румънското правителство се подаде на заплахите, и Каравелов, със съдействието на сръбския дипломатически агент, трябваше да търси спасение в Бялград.[293] Отдалечен по този начин от събитията в България, той трябваше да прекара близо два месеца в сръбската столица. Ударът на Високата порта бе все пак сполучлив: Централният комитет в Букурещ остана без водач, а революционното движение – без свой орган в най-критичните минути от живота на организацията. Каравелов се завърна в Букурещ едва на 1 февруари,[294] а „Независимост", която замести „Свобода", започна да излиза на 23 февруари.

Вестта за залавянето на Апостола смути окончателно емиграцията. Тя дойде като венец на събитията, които следваха едно след друго с една жестока неумолимост. Отчаянието бе пълно, покрусата – неизразимо голяма. В някои свои писма от това време Данаил Хр. Попов и Иван Драсов дават само отчасти картината на онова състояние на духовете, което бе обхванало емиграцията след залавянето на Апостола. На 18 януари 1873 год. Данаил Хр. Попов телеграфически известява Централния комитет в Букурещ за улавянето на Апостола. Същия ден обаче, въз основа донесенията на един пътник, той с писмо опровергава сам своята телеграма.[295] Във второ писмо, все от същата дата, Данаил Хр. Попов дава нов израз на тревогата, която го е обзела. Нови и настойчиви слухове потвърждавали първоначалното съобщение. „Дай Боже лѫжа да е ... и дано бѫде другъ нѣкой, а не той", завършва Данаил Хр. Попов своето писмо, като все още не иска да повярва на тия злокобни известия.[296] Седем дена по-късно той вече потвърждава окончателно вестта за залавянето на Апостола и описва в същото време доста правдиво това събитие.[297]

„Всичко е свършено! Никакви вечь надежды!“ пише той на следния ден, 26 януари, на Каравелова, „В. Львскый, Славный ни Българинъ, е истина заловенъ“. Неговата мъка сега е още по-голяма, защото главната причина за това „голѣмо злощастіе“ се дължи според него на обстоятелството, че заловените във връзка с нападението при Арабаконак дейци, не са мълчали и не са се възползували от внушенията на самите турци, които не желаели да се раздухва тоя процес, но поради „свои-тѣ преголѣми простотій, непріели да дьржѫтъ и да не изказватъ нищо, нъ издали всичко отъ иглѫ до конецъ... Такыва глупцы“, заявява по-нататък Дан. Хр. Попов, „азъ не могѫ да съжелявамъ, ами ще кажѫ: Нека теглятъ вѣчно веригы-тѣ, когато сѫ были хорѫ съ кучи глави, нъ отъ всичко най-много съжелявамъ бѣдныйтъ В. Львскы, който спорѣдъ тѣхнитѣ простотій пропадва и той самъ т. е. изгубвамы най добрийтъ ни Българинъ, комуто желая отъ дънъ Сърце Божѫ-тѫ всесилнѫ помощь и дано той може нѣкакъ да сѫ отърве“. Между тия „глупци съ кучи глави“ Данаил Хр. Попов поставя и своя брат Анастас поп Хинов: „Стократно повече съжалявам Львскаго“, пише той на Централния комитет, „не него“.[298]

Докато Данаил Хр. Попов изразява мъката и отчаянието на емиграцията, Иван Драсов става изразител на нейната воля за борба и противодействие. На удара той поиска да се отговори незабавно с удар. Бе дошел моментът, в който, според Драсов, организацията трябваше да изпълни своя дълг с цялата си енергия и с всичката си решителност. За спасението на Апостола той иска да се изпитат всички възможни средства и, ако те не дадат резултат, да се прибегне до последното средство, с което разполагаше организацията: да вдигне народа на въстание.

Впрочем, изборът на средства не бе голям. Възможностите за действие бяха твърде ограничени. Затова Драсов, който познава тия възможности, поиска да се свика едно „главно събраніе“ в Букурещ, което да разгледа „по сериозно работы-ты“ и да тури край на това положение на нещата, „зачто-то съ много бавеніе мисля да не ся повръди още повѣче работѫ-тѫ“.[299] Организацията, според Иван Драсов, имаше само два пътя

за действие: или да упражни политически натиск, в който и сам той много не вярва, или да обяви въстание, на което възлага всичките си надежди. Други възможности за спасение на Апостола Драсов не вижда. „Незнамъ", пише той на Панайот Хитов в същото писмо, „какъ ще ся рѣши (на главното събрание, н. б.), нъ азъ мисля ако е умѣстно да ся направяше едно офіциално писмо направо до Високѫ-тѫ портѫ, съ кое-то да ся иска освобожденние-то на тогова за обожяваніе мѫжъ и 60 тѣхъ момцы, въ противенъ случай да му ся покаже дебелый край?!... това е само мое мнѣніе, а Ви пакъ тамо разглѣдайте и както е по-добро направете. Дано Богъ закіоровеше варвары-ты, да не направяха нѣщо на тогова много заслужливаго мѫжя! Най-послѣ азъ мисля, че освѣнъ въстаніе нѣма какво друго да ни опере".[300]

Бързият развой на събитията разби тия надежди и осуети всички намерения на емиграцията.

ГЛАВА СЕДЕМНАДЕСЕТА

ПРЕД СЪДА. НА БЕСИЛКАТА

В началото на 1873 година историята записа последните страници от великата летопис на Апостоловия живот.

Съдът бе приключил вече своята работа, когато Апостолът под силна охрана пристигна в София. Заседанията започнаха на 10 декември с разпита на Божил Генчев. На следния ден бе разпитан Велчо Шунтов. Разпитът на двамата орханийци не трая дълго. Вниманието на съда бе погълнато от показанията на Д. Общи, чийто разпит продължи от 10 до 13 декември. В тия четири дни словоохотливият авантюрист последователно разказа и призна всичко, което бе извършил още отпреди постъпването си в редовете на организацията, като разкри и всичко, каквото знаеше за нея. Той не потърси спасение в разкаянието, но нито откровената му изповед, нито голямото множество от хора, които издаде и на което множество разчиташе толкова много, можаха да му помогнат. Веднага след като приключи с неговия разпит и преди още да бе разпитал останалите обвиняеми, съдът взе своето решение. На 14 декември Саиб паша телеграфически поиска от Цариград да потвърдят смъртната присъда на Общи. „Въпросното лице", съобщава той в своята телеграма, „доброволно се е признало да е пратено от Бялградския бунтовнически комитет, който го е препоръчал на Браилския, а този последният пък го е определил да бъде в услуга на Ловчанския такъв – да обикаля българските села и да събира пари за комитета, също така и да въоръжи комитетските членове против турската държава". И след като изтъква последните му две деяния: убийството на Паисий и нападението при Арабаконак, той моли „да се издаде Височайше султанско ираде за незабавно изпълнение на произнесената смъртна присъда" (к. н.).[1]

След пет дена Великото везирство отправи следния доклад до султана: „Министерският съвет се занима с телеграмата на председателя на Софийската извънредна комисия Негово превъзходителство Али Саиб паша, относно

арестувания Дяковала Димитър, член на Бялградския бунтовнически комитет, образуван със задача да се внесе смут всред населението. Както се вижда от съдържанието на въпросната телеграма, Дяковала Димитър сам се признал за един от водителите на размирниците. Същият умишлено убил в Орхание дякона – заместник на Ловчанския владика и обрал с оръжие в ръка държавната хазна по пътя Орхание–София. Комисията го е осъдила на смърт въз основа на непринуденото му самопризнание (к. н.). Делото заедно с обвинителния акт и присъдата са изпратени в криминалното отделение на Министерството на правосъдието, гдето, както си е реда, ще бъдат прегледани.[2] Пред вид обаче на обстоятелството, че въпросната организация е образувана с цел да се вдигне революция в Румелия (Румели) и, че тя е пристъпила към изпълнение на своите замисли (к. н.), едно бързо изпълнение на издаденото спрямо главните смутители наказание, не ще съмнение, ще послужи в сегашния момент и положение на нещата за добър пример (к. н.) на всички членове на гореспоменатата революционна организация. Комисията моли телеграфически да се приведе в изпълнение наказанието на Дяковала Димитър, понеже сам се е признал за автор на приписаните му злодеяния. Каквото обаче заповяда Н. В. Султана, ще бъде изпълнено. По смъртните присъди на другите членове на комитета, които Софийската комисия ще издаде въз основа на закона, ще се произнесем последователно при получаване на нужните донесения".[3]

На следния ден, 16 декември, султанът с нарочно ираде (указ) потвърждава смъртната присъда на Димитър Общи.[4]

Със своите показания, които в превода на преписа от съдебните протоколи правят четиринадесет страници машинопис, канцеларски формат, Д. Общи определи понататашния ход на процеса и облекчи работата на съда. На 13 декември бе разпитан и неговият секретар Васил Бошаранов, на следния ден бяха разпитани хаджи Станьо и Анастас поп Хинов, на 15 декември съдът разпита Стоян Костов Пандурина и Петко Милев, а на 17 с. м. приключи с разпита на други пет тетевенци: Иван Фурнаджиев, Лечо Ковачов (Николов-Гайдаря, н. б.), Тодор

Кръстев, Найден Велков и Марин Павлов.[5] Разпитите на повечето от тия дейци бяха сравнително кратки. Съдът искаше да си уясни някои фактически подробности около нападението при Арабаконак, ролята на организацията в това нападение, както и да установи участието на всекиго поотделно в революционното движение. Анастас поп Хинов, който не остана по-назад от Д. Общи и призна всичко, което знаеше или бе извършил, бе разпитан по-обстоятелствено. Неговите показания изпълват пет машинописни страници, канцеларски формат. По-подробно бе разпитан и Стоян Костов Пандуринът, когото съдът също така остави да разкаже подробно цялата си дейност от деня на влизането му в организацията, както и да уясни всички подробности около организирането и провеждането на самото нападение. В преведения препис на съдебния протокол неговите показания са отбелязани в четири страници, същия формат.[6]

Липсват сведения за работата на съда през следващите шест дена. Може би през това време той да е бил зает с разпита на ония дейци, чиито показания не са отбелязани в преписа от съдебните протоколи, с които разполагаме.[7]

На 23 и 24 декември (5 и 6 зилкаде 1289) бяха разпитани всички видрарци. От 24 до 27 с. м. продължи разпита на изворци, заедно с които бяха разпитани Станчо поп Николов от Лопян и Коле Войнов от Брусен. Съдът искаше да си уясни още по-добре вътрешното устройство на организацията и да разкрие нейната мощ, изразена в пари и оръжие. Пълните и откровени самопризнания, чийто тон даде Д. Общи, облекчиха и в това отношение неговата работа. На 28 декември той разпита тримата желявци и Христо Ковачов, който, както двамата ловчанци, отрече своето участие в движението и не издаде никого. На следния ден идва известието за залавянето на Апостола. Впечатлението, което произвежда това съобщение, било тъй голямо, че съдът преустановил него ден заседанията си, а Мазхар паша, доколкото може да се вярва на Ст. Заимов, „дал великолепна вечеринка в конашкия салон", на която били поканени и „софийските първенци, турци, евреи и българи".[8]

На 30 декември бяха разпитани Димитър Пъшков и Марин поп Луканов,[9] чието твърдо държане смути

останалите съзаклятници, а на следния ден с разпита на Марин Татарчев от Лопян съдът приключи изобщо с разпитите на революционните деятели, заловени до това време, и нетърпеливо очакваше пристигането на главния виновник.[10]

Първата грижа на властта в София бе да изолира Апостола както от съпътниците му, така и от останалите съзаклятници. Според Николчо Цвятков, той бил затворен в отделна стая при казармата,[11] а Йорданка Филаретова съобщава на Н. В. Чалики, че не бил „запрѣнъ при другитѣ виновници у конакъ-тъ", но го държали „у къшла-та (казармата, н. б.) подъ караулъ отъ доста аскеръ".[12] И тук, както вредом по пътя, около Апостола се полагат изключителни грижи: в изобилие му предлагат „угодни нему ястия",[13] а най-добрите градски и военни лекари бдят върху здравето му.

На 4 януари 1873 година, т. е. още същия ден, в който бе докаран в София, Апостолът застана лице срещу лице със своите съдии. Облечени в парадните си униформи, пратениците на султана посрещнаха с нескривано любопитство водача на революционното движение.[14]

С превързана глава и вериги на ръце, облечен с войнишки шинел, Апостолът влиза бавно в заседателната зала, изглежда равнодушно съдиите и спира погледа си върху големия куп от веществени доказателства, поставен пред тях.[15] Подават му стол, и разпитът започва с обичайните въпроси на всеки съд.

„Името ми е Васил, на баща ми – Иван, от Карлово съм и имам двадесет и шест, двадесет и седем години. Занятието ми е да облекчавам съдбата на българите и аз обикалях, за да им давам вяра и упование в бъдещето",[16] отговаря Апостолът с достойнството на истински народен водач.

Посред мрътвата тишина на залата гласът му звучи спокойно и уверено. Апостолът е пълен господар на своята мисъл. От отговорите му личи, че той е обсъдил всичко и предвидил всяко положение, в което би могъл да бъде поставен. След залавянето му в Къкрина той бе мислил дълго върху тоя неизбежен час и без колебание бе избрал вече единствената възможна за него линия на държане. Той няма да потъпче клетвата си.

Няма да изневери той и на своя дълг. И ще направи всичко, дори невъзможното, за да спаси, каквото може. Това налагат върховните интереси на организацията, на делото, на народа. На тия интереси той не бе изневерил нито в един миг на своя живот, няма да изневери и сега пред съда. Нищо че другите разкриват всичко и правят пълни самопризнания. Той не роптае срещу тяхната слабост. От неговите уста обаче врагът няма да научи нищо, Могъщият му дух не знае, що е отчаяние. За себе си Апостолът не се бои от нищо, а за делото е спокоен. То не ще загине с неговата смърт. Други ще продължат борбата, за да я изведат до нейния свещен край. В своя живот той никога не бе отстъпвал пред призрака на смъртта. И сега нейната близост не можа да смути неговия дух. Пред всесилния образ на смъртта великият Апостол се възправи с цялата си мощ и нравствено величие. След всичко преживяно напоследък и при пълната безизходност на момента неговото държане пред съда надминава границите на човешките възможности.

– С какво се занимаваше в Сърбия и във Влашко? – продължава разпита председателят на съда.

– В Сърбия ходих да се уча на училище, – отговаря Апостолът, – а във Влашко ме извикаха в бунтовническия комитет от Сърбия.

– Викаха те в бунтовническия комитет, за каква служба?

– Наредиха ме да давам вяра на цяла България.

Съдът иска да знае, в какво се състои неговата вяра и как е щял да обнадеждава народа.

– Данъци много, а спокойствие няма. Ето, за това щях да го[17] обнадеждавам, – отговаря късо и отсечено Апостолът.

– Къде ходи за това и какво правеше из местата, където ходеше?

– Ходих в Свищов, Ловеч, Търново и Пловдив, защото Сърбия, Влашко, Черна Гора и Гърция се готвеха да заграбят България, затова обикалях, за да не дадем земята си. И в местата, дето ходех, оставях книжа; два пъти идвах и в София.[18]

Апостолът не се поддава на изкушението да превърне подсъдимата скамейка в трибуна. Тежката борба,

която му предстои, е в своето начало, и той е особено внимателен и предпазлив. Признае ли веднаж целите и задачите на революционното движение, той бързо и неизбежно ще бъде принуден да разкрие организационната мрежа и издаде революционите дейци. Тия съображения разкриват смисъла на Апостоловата диверсия. Той иска да отклони вниманието на съда от един важен въпрос и затова се представя като социален недоволник и националист, който не заплашва целостта на Отоманската империя.

Но все пак съдът иска да знае, какво са съдържали писмата, които е разнасял и какво е вършил из България през време на своите обиколки. Зададените му въпроси са колкото естествени, толкова и неизбежни.

– Какво се пишеше в дадените ти от комитета предписания и в разпространените от тебе книжа?

– Дадените от комитета книжа бяха затворени, какво пишеше в тях, аз не зная.

– Извикаха те в комитета, след като прие да участвуваш в тая служба,[19] най-напред къде отиде, как обикаляше казаните от тебе места, какво правеше там и как намираше хората?

Отговорът, който Апостолът дава на тоя въпрос, поразява със своята находчивост и убедителност. Случаят му даде възможност и пред съда да използува своята изключителна изобретателност.

– След като ме упълномощиха от комитета[20] във Влашко, аз отидох най-напред в Свищов. Пристигнах вечерта. Сутринта влязох в кафенето, но комитетските хора не познавах, те обаче ме знаеха. Когато излизах от кафенето, те изпращаха след мене човек. В ръцете на този човек имаше някакъв знак; знакът аз познавах. Когато излизах на края на селото, показваха ми знака; щом виждах тоя знак, аз предавах дадените от комитета инструкции. Те ги отваряха и прочитаха. Книжа оставих най-напред в Свищов, обаче на кого, как е името му, не зная.[21] Дигнах се от Свищов и отидох в Ловеч. Спрях[22] в хана на дядо Станчо. Както и преди казах, излязох в края на селото, излезе един със знак в ръката, аз му дадох предписанията, обаче как е името му, не зная и не го познавам. Оттам заминах за Търново и после за Пловдив. Инструкциите предадох, както обясних по-преди.

– Как ти посочваха тия знаци?

– Когато ме виждаха, подсвирваха и размахваха намиращия се в ръката знак. Аз разбирах и предавах инструкциите.[23]

– От где знаяха те, че идваш от комитета?

– Когато най-напред ме извикаха в централния комитет, от всяко място имаше по един човек и, за да не се познават един друг, те си поставяха маска на лицето. От началото в Букурещ ме извика един търговец на име Цено. Тоя човек се намира в Букурещкия комитет, той ме назначи на тая работа. Маскираните хора бяха от различни краища, и когато аз отивах в комитета, лицето ми беше открито, те ме виждаха и затова ме познаваха.[24]

– След разпространяването на тия книжа, пишеше ли на комитета в Букурещ?

– Аз сам отивах. Цено имаше един свой човек. В Букурещ аз го намирах в кафенето на Горов и му казвах.

– Колко такива книжа донесе от Букурещ и колко пъти?

– Донасях много пъти, обаче за всяко селище оставях на едно място по три, четири писма; те ги разпространяваха, както намираха за добре.

– Всякога ли, когато донасяше писма, ги предаваше на човека, в ръката на когото виждаше знака?

Апостолът разбира скритата цел на поставения му въпрос и отговаря ловко:

– Всеки път различен човек показваше знака.

– Ти никак ли не пишеше писма на комитетите? – пита председателят

– Пишех. Както казах преди, давах ги на човека със знака в ръката, той ги изпращаше.

– За къде пишеше писма и как ги подписваше?

– Мястото беше неизвестно; пишех на комитетите и се подписвах Левски, Аслан Дервишоолу, пишех също и Кърджала.

– Кажи какви неща пишеше в твоите писма?

– Пишех например, че тук работата върви добре, че там[25] работата е слаба, като припомнях да не издават ни[26] дума.

– През времето, когато обикаляше, от где взимаше направените разноски и кой ги даваше?

– Човекът, който идваше в кафенето в Букурещ, донасяше заедно с книжата и разноските.

– Колко време обикаля?

– С тая година обикалям три години.

– Къде е постоянното ти местожителство?

– Никъде не живеех постоянно.

– След колко време обикаляне се завръщаше в Букурещ?

– Обикалях една, две и три седмици и пак си отивах в Букурещ.

– Нямаше ли приятели в местата, които обикаляше и с кого се срещаше? – пита най-сетне председателят открито и без хитруване.

– Не се срещах с никого, защото те не ми се изказваха.[27]

– Много хора те познават и са се срещали с тебе, защо не признаеш?

– Никого не познавам.

– Не познаваш ли седящия насреща Димитър, не си ли разговарял с него върху комитета и не си ли обикалял заедно с него?

– Виждах го два пъти във Влашко, но че ходи по тия работи, не зная. В Букурещ научих, че по тая работа обикаля някакъв човек и че работата му е лоша. Писа се писмо: без подписа на Левски тоя човек да не се приема; кой е този човек, аз не зная; аз обикалях сам, с никого не ходех.[28]

– Заедно с Димитра вие сте обиколили твърде много села, правили сте комитетски събрания, това той ти казва в лицето, какво ще кажеш ти?

– Аз с тогова никога не съм ходил, обикалях сам самичък.

– Ако дойдат тук хората от селата, които сте обикаляли заедно, и ти кажат в лицето, че сте правили комитетски събрания, какво ще речеш?

– Във всяко село има комитетски човек, но тях аз никак не познавах, поради това, че според намиращия се в ръцете ми устав аз не можех да ги познавам.[29]

Усилията на съда да проникне по-нашироко в мрежата на революционната организация вътре в страната остават напразни. Апостолът не потвърждава нищо от големите разкрития, направени до неговото залавяне, ни-

то сам издава нещо. И председателят се вижда принуден да насочи разпита в друга посока. Той иска сега да си уясни напълно ролята на Централния комитет, както и да узнае имената на лицата, които го образуват. Неговите намерения обаче не остават скрити за проницателния ум на Апостола. И още в самото начало той го лишава от всяка надежда и в това отношение.

– Познаваше ли Цено от Букурещ, преди да постъпиш на тая работа?

– В началото се образува един комитет; той се пренесе и на Балканите. По онова време аз бях в Букурещ и се срещах с него, затова го познавах.

– Как се срещна най-напред с Цено?

– Когато виждаше някой чужденец, той го запитваше кой е той, по тоя начин се срещнах с него.

– Колко години преди да влезеш в тая работа ти беше първоначалната среща с него?

– Срещнах се с него три години преди да постъпя в тая работа.

За да провери, доколко последното твърдение на Апостола отговаря на действителността, председателят му задава редица въпроси, с които цели да установи: кога е излязъл от Карлово, къде е ходил, какво е правил и колко време се е маял тук и там до отиването му „да се учи в сръбско училище".

– От где знаеше Цено – пита след това председателят, – че ти се учиш в Сърбия в училище, та те повикаха тоя път за тая работа, чрез кого те извикаха, и когато отиде в Букурещ, къде намери ти Цено?

Апостолът отговаря не само на тоя въпрос, но и на онези, които неминуемо ще го последват. За него е съвсем ясно, че те в дадения момент съставляват крайната цел на усилията на съда, а той е единственият, който може да им отговори.

– Още когато бях в училище, чух, че във Влашко се образувал комитет. Отидох в Букурещ, намерих хаджи Димитра, попитах го за организацията им. Той ми каза. Тяхната организация не ми хареса, защото бяха около стотина души, затова се върнах обратно. Постъпих във военното училище, после Цено прати едно писмо и ме извика. Съдържанието на писмото беше: „От всички страни се събират българи, образува се комитет, да дойдеш по-

скоро!“ Заминах за Букурещ, намерих Цено, той ми каза, че от всички краища на България имало хора; дошлите тук хора ще избират комитетски членове; поради това, че те се намират в постоянни търговски връзки, в събранието ще влизат с маска. Тия маскирани хора ще гласуват за избиране на шест члена. Тогава, за да ме познават, не ми поставиха маска. Маскираните ме видяха, за да ме познават в местата, които ще обикалям. Събраните там хора избраха от намиращите се във Влашко българи шест члена, за да се намират в комитетския съвет. Имената им обаче аз не зная, поради това, че те бяха тайни. Тия шест души избраха из между си таен председател и името на председателя им не зная.

– Чие име личеше в подписа или върху печата на дадените предписания?[30]

– Когато отивах в Букурещ, аз слизах в хана на Киро, посочваха ме на тайни хора; после един непознат човек донасяше и ми даваше необходимите ми за определената работа инструкции и писма. Поради това, че тия инструкции бяха донасяни от човека запечатани в плик, аз не зная чий беше подписът и какъв беше печатът; донесените и предадените от тоя човек книжа не бяха подписани,[31] казваха ми адресите устно и аз, за да зная, надписвах ги сам.

– Как прие назначението си за тая работа от хора из една непозната среда, чиито лица дори не си виждал?

– Постъпих изключително по подбудата на букурещкия първенец (депутат) Димитраки Ценович от Свищов и с дадените ми от него уверения.

Разпитът на Апостола продължава и след обед.[32] Като приема привидно, че Апостолът е „приел тая работа по подбудата и под закрилата на Димитраки Ценович“, съдът иска сега да му каже „правичката“, кога е минал най-напред от Влашко в България, по какъв начин и къде е отишел.

Съдът повтаря въпросите си, Апостолът – своя отговор. Новото, което прибавя сега, е, че е дошел в България през 1869 год. с румънски паспорт, под името Стан Станчулеско и, че от Пловдив се завърнал пак по същия път в Букурещ. И сега той описва все тъй забавно посещенията, които направил на споменатите вече градове, както и начина, по който влязъл във връзка с

комитетските организации, чийто представител му се разкривал, „давайки знак с една бяла кърпа в ръка“, като в същото време подсвирвал и подскачал. Вън от града Апостолът му предавал писмото. В Свищов той слязъл „в хана на един от търговците – Коско“. В същия хан и преспал. В Ловеч отседнал в хана на Фердо Станчов, а преди да предаде писмото, се отбил в Мариновото кафене. В Търново слязъл „в хана на ханджийката“, а на сутринта отишел „в едно голямо кафене, дето се събирали търговци“, и чието име не знае. Най-сетне в Пловдив отседнал в хана на Ики Капу и влязъл в кафенето при същия хан.

Съдът е принуден да се задоволи с тези отговори, в които Апостолът разкрива своите чудновати похвати на организатор, и пита по-нататък:

– Получи ли отговорите на тия писма?

– Донесените в началото писма, – отговаря Апостолът, когото никой въпрос не може да изненада, – съдържаха указания, какви ще бъдат комитетските пощи и по какъв начин тия комитети[33] ще кореспондират с Букурещкия комитет. Отговорите на тях се изпращаха чрез така уредените пощи.

– Когато мина в Букурещ, колко време стоя там, в какви мероприятия бе зает и след колко време мина пак отсам?

– Когато се върнах в Букурещ, дадоха ми от написаните[34] от комитета устави, за да ги разпространявам между отсамните комитети. Чрез комитетската поща аз изпратих тия броеве на комитетите. Всеки комитет, след като поправяше по собствено усмотрение тоя брой, връщаше го пак в Букурещ. След като дойдоха така поправени, тия устави се напечатаха. От напечатаните броеве ми дадоха необходимото количество.[35] Поради опасността обаче от пренасянето на тия устави, аз не ги пренесох; пренесоха се от комитетската поща в Свищов. В Свищов задържаха за себе си нужното количество, а остатъка ми върнаха. И тия устави аз предадох по начин, както предадох по-рано писмата в Търново, Ловеч и Пловдив. След като обиколих Пловдив, заминах обратно и се върнах[36] в Букурещ. За да проверя какви са впечатленията от устава и пропагандата, не давайки никому възможност да ме познае, минавах и обикалях по

кафенетата и сборните места в градовете. Оттам се върнах пак в Букурещ.

– При тия проверки как можа да разбереш впечатленията на народа от тоя устав?[37] Съдействуваха ли ви или не?

– При проверката, която извърших, аз разбрах, че комитетският въпрос не е разгласен между бедното население, следователно, той се пази в тайна, което нещо бе[38] в наша полза.

– Къде отиде при второто си връщане в Букурещ, какво прави и кога мина пак отсам?

– При връщането ми в Букурещ, тоя път по силата на необходимостта, не минах отсам четири-пет месеца. При обирането на хазната заминах през Цариград по сухо за Пловдив. Когато пристигнах там, от Букурещ дойде едно писмо, в което беше писано: „Отиващата за София хазна била обрана, поради това задържан бил един на име Димитър; ако по тоя случай се заловят комитетските работи, ти дай знак за подигане на общо въстание, ние ще пишем на всички воеводи, и те ще ти се притекат на помощ". След като прочетох това писмо, аз размислих и поради това, че обирането на тая хазна е разбойничество, не виждах причина за повдигане на въстание. Затова писах на намиращите се в България комитети за получаването от Букурещ на тая заповед,[39] и че заради обира, който е разбойничество, причина за въстание няма. Вън от това, в същия смисъл отговорих и на Букурещкия комитет. След тоя отговор Букурещкият комитет искаше да ме извади от работата и да не ме признава. Сетне аз реших да отида в Цариград да потърся големи хора като вас и, признавайки престъплението и грешката, да поискам прошка и да разправя от началото до край с всички подробности положението.

– Какво ти попречи да изпълниш това си намерение?

– Възнамерявах, щях да отида в Русчук, а оттам щях да отида в Цариград, обаче между това ме раниха и заловиха.[40]

С това признание завършва първият ден от процеса срещу Апостола. От гледище на следваната процедура, която прилича на предварителното дирене в съвре-

менното праворазда̀ване, разпитът през тоя ден има общ характер. Разследването се движи по главните линии, подробностите са оставени за по-късно. Съдът разчита на откровената изповед на Апостола и очаква от него да изясни идейните основи на своята дейност, да посочи начините и пътищата, по които е работил за осъществяване на поставената си цел, да разкрие мрежата на революционната организация в цялата страна и най-сетне да обади и другите членове от Централния комитет в Букурещ. След първите самопризнания на останалите съзаклятници и направените от тях разкрития, съдът е сметнал положението на Апостола за съвършено безизходно и се е надявал без особени усилия да добие от него това, което е очаквал. Тия надежди обаче, както видяхме, не се оправдаха.

Макар и да бе известен за големите разкрития, които бяха направили неговите съподвижници, Апостолът остана докрай верен на себе си и на своето дело, като със свойствената си изобретателност възприе една линия на държане, която изненада до най-голяма степен съда. Апостолът не отрече положението си на водач, но като призна тоя факт, разкри организаторската си работа по един такъв начин, че не издаде нито едно име и отне всяка надежда на съда да получи какво-годе признание от него. Така той не се поколеба да отрече дори познанството си с Димитър Общи, когото само бил виждал два пъти във Влашко. Централния комитет Апостолът скри в непрогледна тайнственост. За да придаде обаче по-голяма убедителност на твърдението си относно начина, по който е влязъл в редовете на организацията, той обади твърде сдържано само един член ма Централния комитет, Димитър Ценович, комуто турците като чужд поданик и влиятелен търговец във влашката столица не можеха да сторят нищо. Като се представи за сляп изпълнител на волята на могъщия и тайнствен Централен комитет, Апостолът разкри по един забавен начин връзките, които е поддържал и то само с представителите на местните комитети. Той отрече да е знаел дори съдържанието на предписанията и книжата, които е предавал от страна на Централния комитет. За писмата, които сам е писал, Апостолът даде също така твърде убедително обяснение, подчертавайки и при тоя

случай необходимостта от пълно запазване на тайната. Признанието, което направи във връзка с устава, съдържаше само една част от истината, която не можеше да ползува съда. А съобщението, което направи около нападението в Арабаконак, разкри само толкова от истината, колкото му бе необходимо, за да заблуди още по-умело съда. Разкаянието, с което завърши своето удивително построение, имаше за цел да създаде настроение у съдиите и да заздрави още повече неговата позиция. Що се отнася до тясно биографичните данни, т. е. до фактическите подробности из неговия живот, те, както читателят и сам е забелязал, са в повечето случаи неточни, непълни или изцяло неверни, защото Апостолът и тях подчини на общия план, който следваше пред съда. Изобщо, избраната от Апостола линия на държане пред съда се характеризира с три съществени особености: 1. тя преди всичко отговаряше на неговото съзнание за дълг и отговорност пред делото; 2. възприетата позция бе най-тежка: само необикновеният дух на Апостола можеше да преодолее толкова много трудности и то с такава безподобна сръчност; 3. благодарение на тая своя позиция Апостолът съумя да спаси почти всичко, което още можеше да се спаси, и запази останалата част от комитетската мрежа на организацията непокътната.

Застанал здраво на своята позиция, Апостолът успя все тъй ловко да посрещне и следващите пристъпи на съда, когато трябваше да се защищава срещу изобличенията на своите довчерашни сподвижници.

На следния ден, 5 януари, разпитът продължи наново. След като припомни признанието на Апостола, че три пъти е минавал Дунава, за да дойде в България, председателят поиска от него да разкрие и оная своя дейност, за която нищо не е казал, но която бе известна на съда.

– Ти обаче не си извършил толкова малко работа. Ти не си разказал, че, като си идвал толкова пъти от Букурещ, си ходил из селата тук от твърде дълго време и си организувал комитети;[41] че на присъствуващите[42] в събранията ти си чел инструкциите и си подбуждал към тая работа всички; че за покупка на оръжие и припаси ти си събрал твърде много пари; че би-

дейки над големия и Ловчанския комитет, ти си служел с името Аслан Дервишооглу и по тоя начин си водил твърде голяма преписка, както с Букурещкия, така и с намиращите се на други места комитети. Разкажи едно по едно подробно, как ставаха тия работи.

– Каквото и да се съобщаваше на комитетите, идваше от вътре, от Букурещкия главен комитет, и аз го съобщавах на тукашните комитети. Много пъти аз съобщавах съвсем точно нещата, които трябваше да се съобщят, а ако някога се явяваше нужда да се допълни нещо, аз сам го допълвах; това съобщавах с подписа си.

Моето обикаляне из градовете и селата не беше за да подбуждам народа, да влезе в комитета, а да проверявам как вървят и как се пазят комитетските работи и не се ли издават; обикалянето ми тук беше наблюдение и проверка. Ако в обикаляните градове и други места забележех някакви порядки, носещи вреди за комитетската работа, аз пишех на Букурещкия комитет, и оттам идваше заповед да разследвам тия случки. Централният Ловчански комитет проучваше положението и пишеше на Букурещкия комитет. Обаче не само в тия места: ако и между членовете на Букурещкия комитет се появяваше някоя грешка, аз пишех и на тях нужните предупреждения, защото желаеше се всичко да излиза от една уста, защото аз бях организаторът.

Събраните от селата пари се изпращаха в определения от тия села център. Тоя пък център ги провождаше на отсрещния (Букурещкия) комитет било в мое присъствие или не. Когато се отбивах в комитетите, които събираха пари, аз давах, според нашия ред, необходимите наставления. Когато отивах в централния комитет, даваха ми сведения за числото и мястото на изпратените на отсрещния комитет пари в мое отсъствие.

– Защо събирахте тия пари?

– Събраните пари не бяха за оръжие, защото не беше ясно още какво ще става: парите се събираха само за разноски.

– Все пак купено е било оръжие, как стана това?

– Тия оръжия са купени може би от панаирите, ако ги беше купил комитетът, аз щях да зная.

– Ние имаме разписки за получени пари срещу револверите, раздадени от Ловеч из селата. Как си издавал тия разписки, щом не си знаял?

– Ловчанският комитет не ми казваше, че събира пари за оръжие, казваха ми само, че са изпратени толкова и толкова пари и аз за това давах разписки.

– Как си пишехте с тия комитети?

– Комитетът имаше във всяко село и град куриери,[43] кореспондираше се чрез тях.

– Ти не виждаше ли, не познаваше ли комитетските хора?

– Според изискванията на устава не ми беше работа да ги познавам.[44]

– Сега ли не искаш да ги познаваш, като вадиш за пример устава, или и преди не ги познаваше?

– Не ги познавам и тогава не ги познавах.

– И куриерите ли не познаваше?

– Те бяха техни хора, и тях не познавам.

Следват по-нататък редица въпроси, с които съдът напразно се опитва да узнае имената на кафеджиите, в чиито кафенета Апостолът, според твърденията си пред съда, се е отбивал, за да бъде забелязан от хората на организацията и влезе по-сетне във връзка с тях. Съдът побързва да използува повторното му съобщение, че в Ловеч се е отбивал в Мариновото кафене:

– Значи познаваш Марина? – пита председателят.

– Показаха ми Мариновото кафене, – отговаря Апостолът, – аз отивах там и вършех своята работа. Там имаше няколко кафеджии, кой беше Марин, не знаех.

Усилията на съда да принуди Апостола към откровена изповед, не дават никакъв резултат и той трябваше да прибегне до последното средство, което му оставаше: чрез очна ставка с осъдените вече съзаклятници да изобличи неговите твърдения. Първата очна ставка последва веднага след горния разпит и след като Апостолът не можа да си спомни: ходил ли е в Царацово, спирал ли е в дома на Божил арабаджията[45] и не каза кой го е придружавал през тая обиколка до Пловдив, нито с чий паспорт е заминал оттам.

Диалогът, който следва между председателя на съда и Дидьо Пеев, в присъствието на Апостола, разкрива по един очевиден начин истината.

– Ти каза, че си ходил с дякона на Пловдив, сега дяконът отрича[46] това. Какво ще кажеш?

– Както заявих и в миналото си показание, ние ходихме в Ловеч, в Пловдив и в някои села, ето казвам му в лицето.

– В коя къща останахте в Царацово?

– Останахме в къщата на Васил Арабаджията.

– Как извади тескерето на дякона?

– Той взема моето тескере и мина отсреща.

– Ти чу какво каза седящият насреща Дидьо Пеев, какво ще кажеш сега на това?

Апостолът изглежда спокойно предания някога куриер на организацията и отговаря равнодушно на поставения му въпрос:

– Тоя може да е ходил с друг, пък сега обвинява мене.

– Между книжата ти е тескерето, извадено на името на Дидьо Пеев и то е в ръцете ни, отричането ти няма смисъл.

– Истината по тая работа е следната: за да отида от Извор в Пловдив, аз поисках един човек, дадоха ми Дидьо Пеев, отидохме заедно.

– Защо отричаше преди малко?

– На мене се откриваха много хора, обаче не работеха, как ще ги изгоря?

– Ти кажи хората, които работеха: да започнем най-напред от Свищов. Разкажи с кого работеше в Свищов!

В Свищов обаче „нямало никой, който да се занимава с тая работа". За Ловеч Апостолът признава, че знае само Ване терзията, т. е. Иван Драсов, който бе забягнал в чужбина и не мислеше скоро да се връща в България. За да обезсили съвсем признанието си, Апостолът прибавя, че е ходил в къщите на трима шивачи със същото име, които може би познава лично, но имената им не знае. Относно Търново Апостолът надълго занимава съда с местния първенец Стефан Карагьозов, от когото, по поръка уж на Букурещ,[47] поискал среща, но на която сам той не се явил, понеже разбрал, че Карагьозов е близък на властта. В края на краищата се оказва, че и в Търново Апостолът не познава никого, защото търновци не приели „да влязат в тая работа" и не искали да се срещнат с него.

– Кои познаваш в Пловдив? – пита нетърпеливо председателят.

– В Пловдив има един лекар, изпратих му писмо, но той не го приел.

– Бе, човече, ние не те питаме за ония, които не са приели, а за ония, които са приели, сега това питаме, кажи ги![48]

– Имаше няколко момчета, но имената им не зная. Има един Иван арабаджията, той знае хората от Пловдив.

Апостолът не издава своя стар другар от Цараново, както би могло да се помисли на пръв поглед. Когато преди това споменава Иван Драсов, той го изрича Иван терзията – шивача, така и сега той именува бай Иван с професионалния му прякор – арабаджията, коларят. С тия имена властта мъчно би могла да издири споменатите лица и ако, все пак, тя знае нещо повече за тях, отколкото предполага Апостолът, това тя дължи на словоохотливостта на другите съзаклятници.[49] Найсетне той не го посочва като съзаклятник, а като лице, което познава ония пловдивчани, с които самият той е искал да влезе във връзка. Очевидно, и в тоя случай Апостолът по-скоро заблуждава съда, който в своя заключителен протокол, мазбата, по повод на този разпит, сам признава, че макар и да направил „една стъпка напред", като казал, „че всички заповеди, изпращани за тукашните комитети, давал лично той със собствения си подпис...", Апостолът отказал „категорично да съобщи някакви имена и лица".

Разпитът продължава в същия дух и на 6 януари. Съдът имаше пълни сведения за състава и историята на Тетевенския комитет, от който бяха заловени наймного хора, и затова се опитва да атакува Апостола във връзка с дейността му около тоя комитет и някои, съседни нему организации.

– Мехмед Дервишоолу Кърджала е име на кой комитет? – подхваща председателят разпита.

– Трябва да е име на Тетевенския комитет.

– Кой беше председателят или първият на Тетевен, познаваш ли го лично?

– Наредено бе имената на тия лица да не се знаят,[50] председателството и другите длъжности се раз-

пределяха между тях. Аз не можех да се бъркам в техните работи, отнасящи се до делото.

– Не знаеш ли имената на хората, които си виждал?

– Ако ги видя лично, може би зная имената им, но сега не си ги спомням.[51]

– Не е възможно в една такава тайна работа да не се знаят имената, разбира се, нужно е да се знае поне едно.

– Имаше учител, той се занимаваше с тая работа.

– Когато ходи в Тетевен, устрои ли събрание и чете ли устава?

– Да, ходих, събрание стана веднаж в училището и един-два пъти в хана. Аз, наистина, им четох устава, но устав те имаха отпреди и след малко време започнаха да кореспондират направо с Букурещкия комитет. По едно време ние се скарахме с Димитра дяковалията и аз оставих тетевенската работа разнебитена. Какво стана сетне, не зная.

– Преди да се скарате, кой организира в началото Тетевенския комитет и кой доведе Димитра дяковалията в Тетевен, това питаме ние. Ние питаме още за събитията преди вашата разправия с Димитра и за самата нея.

– Причината за нашето скарване с Димитра беше, че той не искаше да даде сметка за събраните от комитетите пари, комитетите бяха станали негови.[52]

След тоя отговор съдът прибягва отново към доказателствената сила на очните ставки. Тетевенските първенци хаджи Станьо и Петко Милев отговарят на поставените им въпроси и, след като потвърждават самоличността на Апостола, разказват подробно: кога е дошел в Тетевен, как е основал комитета, за чието съществуване до това време нищо не знаели, и че Хаджи Станьо влязъл в комитета, защото бил заплашен, че в противен случай ще бъде убит.[53]

– Дякон Левски, – обръща се председателят към Апостола, – ето тия хора ти казват в лицето, какво ще речеш ти сега?

– Аз наистина отидох една нощ там и му казах: „Ако ти издадеш нещо на властта, ще те убият“, но не съм го заплашвал с револвер в ръката.

— Преди малко ти каза: аз не го познавам, а сега си спомняш и разговора, който си водил с него, откажи се от криенето на работата и кажи истината!

— Аз зная хората, на които съм чел устава, който се намира у мен, обаче кой е влязъл след това в комитета, аз не зная, поради това не мога да изброя имената им, — отговаря Апостолът, като по тоя начин излиза от едно крайно тредно положение.54

И следващата очна ставка с тетевенците: Марко Йончев, Станчо и Станьо Хаджи Иванови и учителя Иван Фурнаджиев завършва при същия резултат. За втори път Апостолът трябва да чуе и от тях гузното оправдание, че били принудени със заплаха да влязат комитета. В това отношение Васил Бошаранов, когото съдът извежда на трета и последна очна ставка в края на същото заседание, е по-честен в показанията си. „Ние се уплашихме", признава той, когато Апостолът ги поканил да влязат в комитета и им казал: „Ако искате, влезте в тая работа, ако ен искате, не влизайте, обаче знайте: ако кажете някому, ще ви убият".[55]

Последната очна ставка обяснява и следващата стъпка на Апостола. Той вече не крие, че познава от Видрарския комитет „учителя Васил (Бошаранов, който всъщност е от Голям Извор), поп Георги (Тутмаников от Джурово) и учителя Илия (Костов, който едничек е от Видраре), на които след първото събрание дал „необходимите наставления, какво да правят".[56] След изповедта на Васил Бошаранов, направеното от Апостола разкритие бе колкото естествено, толкова и неизбежно. Да крие повече тия имена, които той нарочно отнася към един и същ комитет, но чийто псевдоним не разкрива, бе излишно и безполезно. И сам съдът в своя заключителен протокол признава, че той съобщил „само хората от Видрарския комитет, за които знаеше, че са арестувани (к. н.), както и за Марина от Ловеч, че са комитетски хора". Съдът обаче не споменава нищо в протокола си за другото признание на Апостола, направено малко порано, в което той разкрива псевдонима на Изворския комитет[57] и изреди трима от неговите заловени членове: Димитър Крачунов, Георги Стойков и Марин Попов. Веднага обаче той побързва да прибави, че все пак нямал „сведения, кой е постъпил в комитета и кой не".[58] И сам

съдът, по повод държането на Апостола през целия тоя разпит, бележи: „И като разбра, че не може да казва: „Аз не зная техните имена!“ и че му е невъзможно да крие самата истина, той заяви открито, че не иска да съобщи имената на хората, които не бяха заловени“. Това признание на съда разкрива действителното държане на Апостола през един от най-тежките разпити, когато той обади няколко имена, които беше съвсем безцелно да крие.

Заседанията следват непрекъснато ден след ден. Очевидно, съдът бърза. Чрез тормоза на продължителните разпити той може би се надява да промени държането на Апостола и го принуди да заговори с по-голяма откровеност. Напразни надежди. В своя заключителен протокол съдът сам признава, че „в петия си разпит той (Апостолът, н. б.) се помъчил пак да отрече някои от своите първи показания, като говорил пак по същия начин“.

Заседанието на 7 януари бе най-дълго. Тоя ден съдът приключи с очните ставки. За последен път Апостолът застана лице срещу лице със своя бивш помощник. Протоколите на съда, с чийто препис разполагаме, не разкриват чувствата, които са вълнували Апостола в тоя момент. Все тъй спокойно и равно те предават и тази очна ставка. Твърдението на първите Апостолови биографи, че той „в присъствието на парадните мундири заплюл Общи, и с това се свършила личната ставка“,[59] не се потвърждава от преписа на съдебните протоколи. Разбира се, от това още не следва, че Апостолът е овладял презрението си и не е заклеймил своя помощник. Трябва обаче да признаем, че една подобна постъпка мъчно може да се примири с усвоената от Апостола линия на държане, и ние се съмняваме дали това твърдение отговаря на действителността. Съобщението на Николчо Цвятков, въз основа на което Захарий Стоянов и Стоян Заимов градят своето твърдение, не е достатъчно.[60] Още повече като имаме пред вид, че Д. Общи е присъствувал, според преписа от съдебните протоколи, и на първия разпит на Апостола[61].

Очната ставка на двамата се предхожда от един сравнително кратък разпит на Апостола. Съдът не се е отказал от намерението си да узнае членовете на Ловчанския комитет и прави последен опит в тая посока.

– През времето, когато беше в Ловеч, с кого прави комитетско събрание?

– Аз и преди казах, че освен Ване терзията, който сега се намира във Влашко, никого не познавам.

– След като Ване терзията замина за Влашко, в чия къща нощуваше ти, колчем отиваше в Ловеч и къде свикваше събрание?

– След заминаването на Ване Ловчанският комитет се разтури.

– Какво ще кажеш, ако дойдат хора и ти кажат в лицето, че си правил събрания в къщата на Ване, че след неговото заминаване[62] ти си нощувал в Мариновата къща и че си докарал три коня от Плевен?

– Аз не съм оставал в Мариновата къща и не съм купувал и докарвал коне от Плевен в Ловеч.

– Когато Димитър минал отсреща (Влашко) тук с писма и дошел в Ловеч, тогава ти, Димитър, Ловчанският поп Кръстьо, Димитър пашкулджията (Пъшков), Марин кафеджията и Ване терзията сте направили събрание в една колиба в лозята край Ловеч. После тия хора събрали от Ловчанския комитет пари и купили за тебе, за Димитра и за Ангел Кънчев три коня, за да обикаляте България. Така че парите за тия коне били изпратени в Плевен. Пари за купения от тебе кон ти си взел на заем, така казват Димитър и другите. Ти казваш: „В Ловеч не познавам никого!“ Как е възможно това?[63]

При тези сведения, с които разполага съдът, Апостолът се вижда принуден да открие малко от истината. Разбира се, верен на своята тактика, той поднася тая истина в един твърде преправен вид, още повече че случаят с конете му даваше възможност да отклони, макар и временно, вниманието на съда в едно маловажно обстоятелство.

– Димитър ми донесе и предаде писмо от Карлово и после замина за Ловеч. Сетне и аз отидох в Ловеч и се намерихме с Димитра в къщата на Ване терзията. Аз, Димитър, Ване терзията и Ангел Кънчев – четиримата се събрахме и стана дума за купуване на коне. Ване терзията ни даде пари, откъде ги е взел, не зная. После ние с Ангел Кънчев заминахме за Плевен и купихме един жребец и един кон. Димитър остана малко

в един хан в Ловеч и купил за себе си един кон, откъде го е купил, не зная,

– Димитре, – обръща се председателят към Общи, – ти чу казаните от Дякона думи, верни ли са казаните работи и ако не са верни, кажи кое е истината!

– Две негови думи са прави, пет са лъжа.

– Димитре, ти кажи истината!

Димитър казва истината по случая с конете и прибавя нещо повече: „Както казах и в предишния си разпит, аз, Дяконът и Ангел Кънчев[64] обиколихме всички села, които преди изброих, и направихме комитетски събрания."[65]

– Дяконе, ето Димитър ти каза в лицето, какво ще речеш ти?

– Ние обикаляхме с Димитра селата и правехме приготовления. Преди отказах, поради това, че не зная турски; с Димитра обикаляхме заедно. В Плевен, за купуване на коне, ходихме двамата с Ангел Кънчев. Марин го нямаше, тук Димитър лъже.

Да отрича повече обиколката си с Димитър Общи е безсмислено, след като последният и подир неговия разпит продължава все тъй дръзко да прави своите разкрития. Важното за Апостола в случая бе: да спаси Марин поп Луканов и сам да излезе от създалото се положение по един по-правдив и убедителен начин.

– Димитре, – обръща се наново председателят към Общи, – понеже ти каза: „Аз не обикалях вече с Дякона", кажи къде те назначиха да ходиш сам, къде стана това събрание и кои бяха на събранието?

– Това събрание стана в Ловеч; имаше седемнадесет души, обаче от тях познавам; намиращия се във Влашко Ване терзията, Димитър фабриканта (Д. Пъшков, н. б.), Марин кафеджията (Марин п. Луканов, н. б.), поп Кръстьо и Атанас от Плевен. Имената на останалите не зная.[66]

– Дяконе, ти чу какво каза Димитър, какво ще кажеш ти на това?

– Мене ме нямаше на онова събрание, аз не зная, – заявява спокойно великият Апостол.

– Димитре, ти чу какво каза Дяконът!

– Да, на онова събрание той беше заедно с нас.

Като вижда, че няма да узнае имената на останалите членове на комитета в Ловеч, съдът преминава на

друг въпрос. Той иска сега да установи отговорността на Апостола във връзка с покушението срещу дякон Паисий.

– Димитре, – пита председателят, – от кого дойде известие за "убиването на дякона-владишки наместник, когото ти уби в Орхание?

– Убих го въз основа на писмо, дошло от Ловчанския комитет и от Дякона с подпис Аслан Дервишоолу.

– Дяконе, ти чу казаното от Димитра, какво ще кажеш за твоето писмо с подпис Аслан Дервишоолу и за убийството на дякона?

– Според дадения от Димитра рапорт, дяконът щеше да издаде комитетската работа на властта. Съгласно постановленията на комитетския устав той трябваше да бъде убит. Аз писах на Букурещкия комитет, че е необходимо да се премахне дякона, понеже мнението на Букурещкия комитет беше нужно. Докато дойде отговор оттам, Димитър убил дякона в Орхание. После се получи отговор от Букурещ за убиването му. Когато аз пратих отговора на Димитра, чух, че ловчанската власт получила телеграма за убиването на дякона. От Букурещ били донесли уж по-напред на Димитра заповед за убийството на дякона.

– Димитре, ти каза, че за убийството на дякона, Дякон Левски ти писал писмо, той обаче казва: „Аз не съм писал писмо"; ти не знаеш да четеш, кой ти прочете дошлото писмо?

– Прочете ми го учител Иван, когато ходих в Тетевен.

– Дяконе, ти чу казаното от Димитра, ако дойде учителят и каже същото,[67] какво ще речеш?

– Комитетите не вършеха никаква работа без моето лъжливо име Аслан Дервишоолу. Каквото и да съм казал преди за убийството на дякона, аз изпратих на Димитра писмо с моя подпис. Писма без моя подпис не се приемаха от никой комитет, дори от Букурещкия.

Макар и да прави редица уговорки, Апостолът не отрича нравствената си отговорност в това деяние: той не крие, че в случая е приложил постановленията на устава и че е изпратил по тоя повод писмо

на Д. Общи. В този смисъл изглежда и съдът е схванал неговите думи, та в своя заключителен протокол бележи, че в края на краищата той признал, „че е заповядал сам на Димитра да убие дякона, наместник на владиката".

Със следващите няколко въпроси съдът приключва очната ставка на Апостола с Димитър Общи.

– Дяконе, във вчерашния си разпит ти каза, че се събирали пари за оръжие. Освен от другите комитети, Димитър казва, че само той собственоръчно ти е донесъл и предал двайсет и пет хиляда гроша за купуване на оръжие. Какво ще кажеш ти на това?

– Събраните пари с мене и без мене се изпращаха от Ловчанския комитет в Букурещ, те не бяха нито за разноски,[68] нито за купуване на оръжие. Получените от Димитра пари аз изпращах също така отсреща.

– Марин кафеджията е от комитета, нали?[69]

– Когато ние с Ване терзията излизахме на полето, идваше и Марин кафеджията. За мене Ване терзията каза, че съм търновчанин. Той може да е в комитета, но аз не зная.

Очната ставка с Анастас поп Хинов, която следва тая с Димитър Общи, не допринася нищо ново в развоя на процеса. След като потвърждава, че седящият насреща му човек е самият Левски, Анастас поп Хинов описва подробно срещите си с Апостола и разказва всичко, което знаеше от дейността на организацията пак във връзка с тия срещи. В своята словоохотливост той не пропусна да си спомни, че на голямото събрание в Ловеч, на което присъствуващите бяха поискали от Апостола да определи район на Д. Общи, яли ябълки, които донесли „от тавана на Мариновата къща".[70]

Апостолът отминава мълчаливо обширните подробности в твърденията на Хинова и отрича „ония части", признава сам съдът, „в които се споменаваха имена".[71]

– Анастасе, Дяконът твърди, че казаните от тебе думи са лъжа, какво ще кажеш ти? – пита председателят, като с получения отговор приключва и тая очна ставка.

– Поради това, че Марин е ходил в Севлиево и Търново, – обяснява Хинов, – и поради това, че Марин знае за изпращането там (Букурещ),[72] той го крие. Каква нужда имам аз да лъжа? Казах, че в събранието беше ре-

шено, щото в Ловеч Дяконът да остава винаги в Мариновата къща.

Последното обвинение, върху което се спира съдът, бе покушението в дома на Денчо Халача в Ловеч. За изясняване на обстоятелствата около това нападение бе извикан на очна ставка Вуте Ветов. Апостолът, обаче, не иска да отекчава положението си с това нежелано убийство, за което сам съжаляваше най-много. И той отхвърли подробните и ясни показания на своя съучастник, като отрече решително дори срещата си с него в Ловеч.

– Вижда се, че всеки хвърля вината върху мене, и тоя казва за мене: „Така направи, иначе направи", но аз не съм го извършил. Тоя Вуте Ветов ми донесе и предаде в Правецкия хан писмото със съобщението за това произшествие.

А на следващия въпрос, отправен му от председателя на съда, той отговаря късо:

– Аз съвсем не го познавам, в Ловеч аз не съм виждал тоя човек.[73]

Шестият и последен разпит на Апостола бе извършен на следния ден, 8 януари. В това заседание той бе принуден, по израза на съда, „да засегне политическата страна на въпроса".[74] До това схващане съдът, естествено, дойде по-късно, след като съпостави последния разпит на Апостола с по-раншните му показания. Докато в досегашните заседания Апостолът се бе очертал предимно като конспиратор и водач, сега, макар и в рамките на следваната от него линия на държане, той се разкри отчасти и като носител на освободителната идея.

Във връзка с искането на съда да се запознае със съдържанието на разнасяните по комитетите предписания, Апостолът изложи твърде сбито основните положения на устава, които се отнасяха до устройството на вътрешната организация и засягаха общата ѝ подготовка за деня на народната революция. „Това ми е останало в ума от съдържанието на устава", завършва той своето изложение. „Има и други някои неща, но не ги помня".

– На Василя Гложенеца по едно време били дадени предписания и той бил изпратен в Тракия, придружен от Сава Младенов. Какви бяха тия писма и кои бяха хората, на който се изпращаха? – пита по-нататък съдът.

– В началото, откривайки на някои хора в Тракия комитетския въпрос, аз забелязах в тях предразположение към комитета. Писах в Букурещ, а и те писаха[75] много пъти. Аз дадох инструкциите на Сава Младенов и Васил Гложенеца да ги занесат от Ловеч и ги предадат по принадлежност. Някои от тях не ги приели или ги скъсали, някои, може би малцина, са ги приели. На всеки случай, желаният резултат не можа да се получи. Нашите българи желаят свободата, но я приемат, ако им се занесе в къщите със зюмбюл (мрежа за носене, н. б.).

Плод на горчив опит, последната мисъл се явява удобно прикритие, чрез което Апостолът цели да държи в неведение съда относно действителните възможности на движението. В заключителния протокол, обаче, тая му мисъл е пренебрегната, а е сгъстена и подчертано дадена неговата начална мисъл – че в Тракия забелязал „предразположеност" към комитета: „В шестия си разпит споменатият, след като разправи постановленията на комитетския устав, съобщи, че той е установил, че местата, които е обиколил, след като бил разпратил там писма чрез Васил Гложенеца и Сава Младенов, с а г о д н и з а б у н т (к. н.), което нещо той донесъл на Букурещкия комитет". В момента, подведен от искрения тон на признанието, съдът изглежда се е надявал да узнае поне, докъде се е простирало влиянието на организацията всред народа, та пита Апостола:

– През време на тая си обиколка как намери мнението на народа и по какъв начин се приближи до всеки?

– Начетените българи, които очакваха напредъка чрез просветата, намираха за опасно и неуместно искането на права с оръжие. Те бяха на мнение, че вместо да се прави това, както напредъка и просветата, така и тия[76] работи да се уредят чрез държавата, помощта на чужди народи да се избегне. По такъв начин те се държаха настрана от нашите комитетски работи. Обаче селяните, които са залагали тапиите си за сто гроша, които след няколко години ставаха хиляда, бяха на друго мнение. Десеттях кола сено, чрез услугата на мухтарите са били записани от юшюрджиите – петнадесет, десет овце се записваха от бекчиите – петнадесет. Тия селяни, прочее, в такова тежко положение, когато им се

говореше за какъвто и да е бунт, с надежда, че ще се отърват от това зло, идваха накъдето ги теглехме. Ето, това са моите впечатления.

– Не одобри ли ти мнението на начетените?

– Да, и аз разбрах, – съгласява се Апостолът, – че вървим по погрешен път. По едно време дори бях намислил да намеря някое средстао да отида в Цариград и се предам на властта, като разкажа теглото на народа, та дано се намери някой лек. Отдавна бях разбрал, че мнението да се обърнем към чужди държави е твърде опасно за нашия народ, – заявява Апостолът с твърдото убеждение на човек, който по тоя въпрос поне казва самата истина. По-нататък, за да потвърди това си становище, той предава подробно някогашната си среща с Джуро или Жеко далматинеца в Цариград.[77]

Най-сетне, след като разказва как е бил заловен, Апостолът отговаря на последните въпроси, които му отправя съдът:

– Когато се откри, че обирът на хазната е комитетска работа, когато Марин Ловчанецът и Димитър пашкулджията бяха заловени и когато властта започна да те търси, ти все в Ловеч ли беше и в чия къща се намираше?

– Обикалях из Пловдивските села, прекарах малко време в Ловеч из колибите в лозята по една-две вечери, защото в тия колиби няма никой.

– Кога дойде в Ловеч и кой ти даваше хляб и ядене?

– По едно време влизах в града, вземах хляб от фурната, излизах пак вън и се криех в колибите.

– Освен писмата и книжата, които се намират в наши ръце, има ли и други книжа, и ако има, къде са?

– Освен книжата, които се намират в ръцете ви, други няма, защото извършваните тук работи аз изпращах отсреща за сведение.[78]

Заседанието се приключва с един неизбежен акт на процедурата: Апостолът подписва своите показания. Подписват ги и съдиите със следното уверение: „Зададените въпроси и показания на споменатия Васил Дякон Левски от 17 зилкаде (4. I.) до днес са протоколирани в наше присъствие, 21 зилкаде 289 г." (8. I. 1873 год.).

След два дена, на 10 януари, два часа преди да се съмне, Димитър Общи намери своя край на бесилката,

издигната край града.[79] Изпълнението на неговата присъда се забавя вследствие залавянето на Апостола.

На 12 януари, два дена по-късно, съдът държа своето последно заседание, в което разпита Николчо Цвятков, Христо Цонев Латинец и двама други невинно набедени българи.[80] Николчо и Христо се държаха достойно: те не издадоха Апостола и отрекоха своето участие в революционното дело.[81]

На 14 януари, т. е. шест дена от последния разпит на Апостола, председателят Саиб паша изпраща следната телеграма до великия везир в Цариград: „Понеже се е установило, че арестуваният напоследък в Ловеч водител и организатор на размирието Васил Дякон Левски е подбуждал турските поданици да въстават с оръжие против държавата, че в замислените смутове е бил подстрекател и ръководител, че произнесените от него речи и публикувани книжа са дали конкретни последствия и че, когато в Ловеч навлизал насилствено по къщята, убил, за да не бъде заловен, един слуга. За всичко туй той е осъден, съгласно имперския закон, на смърт. – Протоколът, който съдържа издадената против него присъда, Ви е изпратен по поща. Молим издаването на султанско ираде за привеждането ѝ в изпълнение“.[82]

Същия ден Саиб паша изпраща заедно с преписа от съдебните следствия и заключителния протокол на съда. Този акт, наречен от турците мазба, съдържа самата присъда, която следваше да се одобри от султана, и съвършено кратко резюме от хода на процеса, което се явява като мотивировка на издадената присъда. Ще предадем изцяло тоя забележителен документ, който е едно необходимо и съществено допълнение на съдебните следствия.

„Когато се разпитаха лицата, за показанията на които донесох с предишните протоколи“, започва своя протокол съдът, „установи се, че именуемият Дякон Левски е изпратен от страна на комитета във Влашко с цел да подбужда и бунтува България; той се очерта като компетентна и централна личност (к.н.), която е подбуждала населението да образува комитети, които да се готвят да въстанат с оръжие в ръка против турската империя. Той е разширявал кръга на бунтовническата си дейност и на всякакви други свои

действия и е бил главатар на всичките организувани деяния на комитетите. Понеже той е бил твърде хитър и лукав, а същевременно и прочут по своята храброст (к. н.), когато се разтуриха комитетските гнезда, той не можа да бъде заловен (веднага). След като обаче неговият портрет се разпрати и неговото преследване и търсене се усили, най-сетне, чрез усърдието и посредничеството на ловчанския каймакамин, (к. н.) той биде настигнат (к. н.), в селото Къкрина, Ловчанско, нападнат и заловен, след което беше докаран в София и подложен на подробно и всестранно разследване. В първия и втория си разпити той заяви, че е роден в Карлово, син е на Ивана; седем години се учил в сръбски училища, по-рано е бил в Букурещ, като деец в организацията за изпращане разбойници отсам, че се е сношавал с войводата на име Хаджи Димитър, с разбойниците и с други организатори. Понеже тогава той не одобрявал техните дела, той се върнал в Сърбия и постъпил във военното училище. За сегашната си бунтовническа дейност той е бил повикан в Букурещ от търговеца Ценович, където той се представил пред комитета, свикан в Букурещ, с открито лице, докато другите присъствуващи от разни места били с маскирани лица, за да не се познават едни други. Дадени му са били някакви писма по организуването на куриерските служби в комитетите и, за да не бъде познат от комитетските хора, те нагласили някакви знакове, след което той бил изпратен в България с тая нарочна мисия. Носейки със себе си писма, той започнал най-напред от Свищов и обиколил градовете: Свищов, Ловеч, Търново и Пловдив. След като представил там нарочните знаци в определените кафенета, той изпълнявал възложената му длъжност, като предавал писмата извън града на лицата, които идвали след него, размахвайки бяла кърпа в ръка и подсвирвайки с уста, без да узнаят неговата личност нито пък неговото име. След това той се завърнал пак в Букурещ, гдето написал един временен устав (к. н.), според който да се състави общия устав и го изпратил по свой почин на тукашните комитети, които, след като прибавили и от своя страна своите собствени мнения, върнали тия екземпляри от временния устав обратно.

След като в свиканото събрание тоя устав е бил поправен и напечатан, той (Левски) е бил изпратен заедно с устава отсам (в България). Но поради голямото количество броеве от тоя устав, които той трябвало да носи, мъчно било да се пренесат по този начин, ето защо (уставите) били изпратени посредством комитета в Букурещ на Свищовския комитет. Когато дошел в Свищов, уставите му били дадени и той, както и по-рано раздавал писмата по каналите, (така сега) раздал (уставите) в Ловеч, Търново и Пловдив, след което, съгласно длъжността, която заемал, той се заел да разследва и наблюдава из кафенетата и сборищата, без да обади кой е той, какво впечатление е направил комитетският въпрос, или дали той е разгласен или не. След като работил малко време в това отношение, той се завърнал в Букурещ, откъдето не минал веднага отсам, а останал там четири-пет месеца, след което, преди нападението на хазната, през Цариград отишел в Пловдив. В едно писмо, което той получил от Букурещкия комитет, се казвало: „че отиващата за София хазна била обрана, че, понеже бил арестуван един човек на име Димитър, то, ако поради това бъдат арестувани и комитетските хора, да се даде веднага знак за въстание, което щяло да бъде подпомогнато от главните воеводи". Но понеже според него обирът на хазната бил разбойническо дело, той бил на мнение да не се вдига въстание. Съдържанието на писмото заедно с горното си мнение той съобщил на тукашните комитети и отговорил на Букурещкия комитет, като прибавил и своето лично мнение. Понеже, поради тая негова постъпка, Букурещкият комитет искал да го отстрани (от делото) и да не го признава, той възнамерявал да замине веднага за Цариград, да потърси големи държавници, да признае вината и престъплението си и да изложи работата от начало до край. Обаче, отивайки за Цариград, той бил заловен.

При третия си разпит той направи още една стъпка напред, като каза, че всички заповеди, изпращани за тукашните комитети, давал лично той със собствения си подпис и дори, за да има единство в делата, той изпълнявал сам съдебните решения на Букурещкия комитет по отношение на лошите постъпки. Той заяви още, че сам той е подписвал разписките за събираните пари, не-

обходими за сегашните разходи на комитетите. При все това, той не е бил никак под влияние на комитетите и дори не познавал куриерите, които пренасяли неговите писма; че тия писма били с нарочни знаци и че той ги бил изпращал пак по гореспоменатия начин, без да се споменува име или личност. Призован изворският куриер Дидьо Пеев, при очна ставка с Дякон Левски, му напомни за придружаването, споменато в неговия разпит; че са ходили заедно в Ловеч, Пловдив и селата, че са нощували в Божиловия хан в Царацово, че Дякон Левски е взел тескерето на Дидьо Пеев, поради приликата (с него) и отишел с него отсреща (Букурещ). След като повтори това подробно, той (Левски) призна това придружаване (на Дидьо Пеев) с него, но тъй като нему се били открили много хора, които не работили (в комитета), той каза, че не иска да ги издаде (к. н.). Отмосно Ване шивача, който е в бягство, той съобщи, че е член на Ловчанския комитет, че не знае имената на дошлите там трима души от Ловеч, че е искал среща със Стефан Карагьозов, търговец от Търново, като му пратил известие. След като получил неговото съгласие, макар и да искал да се срещне (с него), обаче съгласно напомнянето на Букурещкия комитет, че тоя човек е бил в същност близък до властта, поради което е бил обвиняван в доносничество, той (Левски) не се решил (да отиде на исканата среща). Че писмото, което изпратил на един пловдивски лекар, последният не го приел и въобще той отказа категорично да съобщи някакви имена и лица (к. н.). Накрай той съобщи, че Иван арабаджията от Царацово познавал хората от Пловдивския комитет.

В четвъртия си разпит споменатият се откри още малко, като каза, че учителят в село Тетевен е взел участие в това дело, че той е видял комитетските хора на свиканите събрания, веднаж в училището и два пъти в хана, че ако ги види, ще ги познае, че тоя комитет е кореспондирал направо с Букурещкия комитет, въз основа на предишни предписания, че той се е карал с Димитра (Общи), понеже не е давал сметка на парите, които е получавал тогава, като е оставил тамошните работи в безпорядък, и че не знае нищо за последните та-

мошни събития. Обаче бяха извикани на очна ставка лицата от Тетевенския комитет хаджи Станьо и Петко Милев, които казаха, че по-рано те не знаели за комитетските работи, че уставът е бил занесен и прочетен от Дякон Левски, и че той ги е заплашил, вследствие на което те са образували комитет и са събирали пари; също така при очна ставка с повикания учител Иван, той каза, че първи път той (Левски) дошел в училището и съставил комитета, а Марко Йончев (каза), че Левски им е чел вестник, и че преди да бъде поканен в комитета, той не е знаел дори името му (на Левски). Хаджи Ивановите синове съобщиха, че Дяконът е отишел в техния хан и свикал събрание. След като всички тия негови деяния бяха изложени и като разбра, че не може да казва: „Аз не зная техните имена!“ и че му е невъзможно да крие самата истина, той заяви открито, че не иска да съобщи имената на хората, които не бяха заловени (к. н.). Той съобщи само, че хората от Видрарския комитет, за които знаеше, че са арестувани, както и за Марин от Ловеч, че са комитетски хора.

В петия си разпит той се помъчи пак да отрече някои от своите първи показания, като говори пак по същия начин, обаче при разпита на Димитър (Общи), повикан на очна ставка, той като потвърди всичко онова, което беше казал за Дякон Левски и на няколко пъти имаше запитвания ту към Димитра, ту към Левски, той едвам тогава призна, че е заповядал сам на Димитра да убие дякона, заместник на владиката. При разпита на Анастас плевненеца, който бе повикан на очна ставка, когато се повториха и изброиха лично пред Левски фактите в неговите показания, той пак отрече онния части, в които се споменуваха имена. Той каза още, че не знае нищо за нападението на една къща в Ловеч от страна на трима души с червени арнаутски дрехи и убийството на слугата в тая къща, и че той е бил получил писмо от Ловчанския комитет в смисъл, че е опасно да се върне в Ловеч, понеже като чужденец да не бъде заподозрян от страна на властта и твърди, че той не е извършил това дело. Обаче беше повикан на очна ставка Вуте Ветов, който в своите показания призна, че го е

придружавал и съобщи повторно, че по искането на Левски и поради своя частна работа той е отишел в Ловеч и посредством Лукан се срещнал с Левски в плевнята на една къща, и че там той (Левски), след като се преоблякъл в червени дрехи, заедно с него (В. Ветов) влезли в една къща през дъсчената ограда и, след като претърсили вътрешността на къщата, почакали малко там да дойде стопанинът на къщата, дошел слугата му и, като видял Левски, започнал да вика, обаче (Левски) го дръпнал веднага за яката навътре, пробол го с кама в корема и го убил и оттам се махнал и отишел в лозята, гдето му (на В. Ветов) оставил дрехите си.

Споменатият Левски отказа тия показания на Вуте Ветов и дори отказа и срещата си с Вуте Ветов в Ловеч.

В шестия си разпит споменатият, след като разправи постановленията на комитетския устав, съобщи, че той е установил, че местата, които е обиколил, след като бил разпратил там писма чрез Васил Гложенеца и Сава Младенов, са годни за бунт[83], което (нещо) той донесъл на Букурещкия комитет; че тия писма, които той изпращал за проверка, били еднакви с ония на Букурещкия комитет, че през време на своите обиколки той установил, че мнението на населението било различно, а именно просветените люде и търговското съсловие са протестирали и били против извоюването на права чрез оръжие, а само селяните, които са били донейде тормозени, отивали към страната, която ги привличала; че българите в Одеса, както е било и по-рано, изпращали тук хайдути с цел да смущават спокойствието на страната. Той иска в тоя смисъл именно да засегне политическата страна на въпроса.

Въз основа на тия подробности и неговите резюмирани признания, както и писмените и устни показания на заловените, установява се, че споменатият Дякон Левски е влязъл в България с бунтовнически намерения, като е подбуждал населението да въстане с оръжие против османската държава за придобиване на права, че под негово лично главатарство за бунтуване заедно с някакви други разбойници, той освен дето е предприел разни бунтовнически деяния, но е изпълнявал твърде

достойно възложената му длъжност (к. н.), като е държал пред селяните, събрани в селските училища, речи, издавал е печатни брошури под название комитетски устави и е подбуждал жителите и населението към въстание. Като последица от това подбудителство и насърдчаване образували са се някакви бунтовнически комитети и канали и са се събирали много парични помощи под предлог да се купува оръжие. Освен дето той дал на Димитра писмена заповед за убийството на дякона – наместник на ловчанския владика, той влязъл в къщата на един чорбаджия в Ловеч, за да му вземе насила пари като помощ за комитета и когато вършил това престъпление, за да не бъде заловен, той убил с кама слугата, който искал да вика.

От заловената комитетска кореспонденция се установява положително, че той е кореспондирал относно бунта с някои бунтовници и разбойници в Сърбия и Влашко, от което се установява, че споменатият Дякон Левски е източникът и инициаторът (к. н.) на тоя бунт, който е станал причина да отговарят пред повеленията на закона няколко души българи, които бяха имали смелостта да нарушат спокойствието на България.

Тъй като в чл. 55 от имперския закон е обяснено и изрично упоменато, че всеки, който подбужда лично или чрез другиго турските поданици и жителите на османската империя към въоръжено въстание, ако делото на неговата цел се осъществи напълно или пък се пристъпи към изпълнението на делото, той се наказва със смърт. В чл. 57 пък е казано, че ако група разбойници извършат заедно някое бунтовническо дело, споменато в гореказаните чл. чл. 55, 56, или пък пристъпят към неговото изпълнение, то самият главатар и подбудител измежду тия, които се намират в това разбойническо общество, където и да се залови, се наказва със смърт, а другите, които биха се заловили на местопрестъплението, съобразно със степента на тяхното престъпление и тяхното доказано участие в бунтовническото дело, се наказват с доживотен или временен крепостен затвор. В чл. 67 пък е казано, че всеки, който произнася речи по площади, по пазарища и улици, по сборове, или пък чрез разлепване на афиши и издаване на пе-

чатни брошури, подбужда направо населението и жителите да извършат престъпления, упоменати в настоящата глава, се наказва като автор на тия престъпления. Обаче, ако посочените подбудителства не бъдат осъществени, той се наказва на вечно заточение. В чл. 147 се казва, че ако той е убил неумишлено някое лице, наказва се с 15-годишен крепостен затвор; ако обаче това убийство е сторено при извършването на някое друго престъпление, преди или след неговото изпълнение, или пък е извършено при изпълнението на някое нарушение, то лицето, което извършва убийството, се наказва със смърт на законно основание.

Тъй като споменатият (Дякон Левски) е подбуждал лично турските поданици към вътрешно въстание срещу османската държава, издавал е печатни брошури и въобще той е предприел разни бунтовнически деяния с цел да върши престъпления, посочени в глава втора на имперския закон, което се вижда от неговите признания, че при нападението на къщата в Ловеч, когато той е извършил престъпното си деяние за кражба и терор, убил слугата, като казал, че научил, какво това убийство било извършено от някакви хора с червени дрехи, а в последствие другарят му съобщи, че той е отишел с червени дрехи, за да не бъде познат. Понеже е получил писмо от Ловчанския комитет да не ходи в Ловеч, когато е бил в Тетевен, че един такъв ум, който от страх да не бъдат разкрити тайните, е издал заповед за убийството на дякона – наместник на ловчанския владика, без (последният) да е имал някаква вина, естествено е, че той никак не се е подвоумил да извърши убийството и на слугата, за да не бъде уловен на местопрестъплението; че той е искал един човек, и в Ловеч е бил изпратен на Дякона Вуте Ветов, което се вижда също от показанията на комитетските хора в (от, н. б.) Видраре и въобще неговият другар е знаел, че в Ловеч има подобно лице, без да знае нещо за него.

Понеже всичко гореизложено е установено с положителност, то на основание изричното повеление на чл. 55, ал. I, чл. чл. 56, 66 и ал. II на чл. 174, реши се: споменатият Дякон Левски да бъде осъден на смърт по политически причини. Ако Ваше високопревъзходителство одобрявате (това), нека се издаде височайше ираде

за да се изпълни тая политическа присъда, съгласно закона, за което се осмелявам да Ви помоля. На всеки случай нека бъде според вашата заповед.

27 зилкааде 89 год. и 14 декември 86 год." (14. I. 1873 г.).[84]

На 21 януари великият везир отправя следния доклад до султана, посредством неговия главен секретар:

„Ваше превъзходителство,

Приложена към настоящето, изпраща ви се дешифрирана телеграмата, получена от Негово превъзходителство генерал-майор Али Саиб паша – председател на съставената в София следствена комисия, с която съобщава, че ще изпрати по пощата съдебния протокол, досежно наказанието на заловения Васил Дякон Левски, за когото е било установено с положителност, че е подстрекавал населението в Ловеч, че се е одързостил със слово и дело да бунтува това население против държавната власт и да върши разни други престъпления.

Тъй като, според постановленията на закона, такива бунтовници следва да бъдат осъдени на смъртно наказание, то след като бе разискван тоя въпрос от министерския съвет, реши се да се ходатайствува за издаването на високославен ферман за прилагане смъртното наказание, което зависи от повелята на Н. Импер. Величество Султана.

По повод на това, съобщава ви се, че, каквато и Височайша заповед да последва, ще се нареди да се изпълни Височайшето постановление на волята и желанието на Н. Импер. Величество султана, за което се написа настоящата записка, 4 зилкааде 1289 г." (21. I. 1873 год.).[85]

До каква степен се е бързало с изпълнение на смъртната присъда на Апостола се вижда от обстоятелството, че още преди да дойдат съдебните следствия и протоколът на комисията в Цариград, министерският съвет се занимава с въпроса, и само въз основа на получената телеграма от Саиб паша и решението на съвета великият везир поиска „високославен ферман за прилагане смъртното наказание".

На следния ден, 22 януари, султанът подписва фермана, с който потвърждава смъртната присъда на Апостола.[86]

Докато турската власт бързаше да приключи с формалностите около издадената присъда, великият Апостол очаква спокойно своя край. Наистина, ние не знаем нищо положително за неговите преживявания през последните дни от живота му, но едва ли той е могъл да храни вече някаква надежда за себе си. В глухата самота на своя затвор той е чувствувал по-силно от всеки друг път диханието на смъртта. Нейната близост обаче не можа да смути великия му дух. Твърдението на Захарий Стоянов, което се поде от всички биографи, че „щом чул решението на комисията, че ще бъде обесен, той ударил главата си в каменната стена няколко пъти и се повалил на земята безчувствен",[87] е съвсем неубедително. То се родее с голямото множество от невероятни разкази, които никнат в изобилие около името на великия Апостол.[88] Сам Захарий Стоянов не посочва данните, върху които гради своето твърдение, и ние не знаем, дали той го изниса като един положителен факт, или като едно свое хрумване. Големият мемоарист обаче е счел за необходимо да обясни това „самоубийство" на Апостола, с решението му да лиши „кървожадните палачи" от радостта на „ожидаемото удоволствие": да видят „гърченето на юнашкото тяло".[89]

Несъмнено, последните двайсет и осем дни са били най-тежки в живота на Апостола. Всеки ден след приключване на разпитите, т. е. от 9 януари до 6 февруари, той е осъмвал в мъчително очакване на своя край. Това състояние е тежко и за най-силните духове. То може да сломи и най-могъщата воля. Имаме ли обаче данни, че Апостолът се е поддал макар и за момент на това състояние? Не. Захарий Стоянов не посочва нито едно обстоятелство в подкрепа на своето твърдение. Съображението, с което обяснява „самоубийството" на Апостола, е несъстоятелно. Най-малко за своите палачи ще мисли Апостолът в този момент. И ако все пак е решил да сложи сам край на живота си, той сигурно би съумял да разбие яката си глава по такъв начин, че животът би напуснал безвъзвратно тялото му, още преди да отиде на бесилката.

Няма достатъчно положителни данни, които да подкрепят и обратното твърдение: че Апостолът е запазил докрай своето самообладание и е отишел горд и спо-

коен на бесилката. В това отношение спомените, които остават единствен източник на сведения, са твърде противоречиви и крайно несигурна основа за положителни заключения. Така една част от очевидците, които описват последните минути на Апостола, не са присъствували непосредствено на самото обесване. Те са отишли по-късно на лобното място и са видели само висящия труп на Апостола. Пешо Танчев, ученик по онова време в отделенията, съобщава, че той и неговите съученици – по нареждане на турците, твърди същият, всички софийски училища, заедно с учителите им, е трябвало да присъствуват на обесването – пристигнали „десетина минути след обесването" на Апостола.[90] Споменът не съдържа нищо фактично.

Георги С. Потайников, друг очевидец, отишел заедно със своите другарчета от махалата, предимно турчета, да види обесения „баш комита", едва когато циганите замервали вече трупа му с камъни. Според същия очевидец, „тялото на Левски е било оставено да виси на бесилката цели три дни". Споменът е твърде подробен и жив, но буди известно съмнение: косите, веждите и мустаците на обесения били ч е р н и (к. н.). И сам Георги С. Потайников признава, че „на обесения човек сравнително със сега поставения бюст на паметника на Левски, лицето не беше обло; ако погледът на очите му", продължава старият Потайников, „не беше по-строг, ако брадичката му не беше малко по-широчка и облеклото му такова, каквото го описвам по-горе, аз бих приел с чиста съвест клетва пред Бога, че главата и раменете му са като отсечени от бесилката и поставени на паметника, такава е приликата".[91]

По-голям е броят на онези очевидци, които описват непосредствено или косвено акта на самото обесване. Старата Атанаса Н. Янева, по баща Георги Андреева Стринска, по онова време осемнайсет годишна мома, живеела близко до Апостоловата голгота (до скоро тя живееше на ул. „Врабча" № 17). Тя ни уверява, че заедно с баща си наблюдавала „о т б л и з о" (к. н.) обесването на Апостола, което описва доста подробно: „Страшният Рушид Баба (ключарят на конака) е навил на ръката си „по рибарски" въжето. Откъм конака и черквата „Св. София" пълзи черен мравуняк от турци.

Напред върви злият (прочут със своята жестокост луд турчин) Дели Мурад, възседнал на бял кон, а след него, заграден от стража, върви гологлав „Баш комитата" – Левски с вързани отзад ръце, облечен с обикновени дрехи, късо палто и навуща на нозете. Бодро върви Апостолът и се приближава до бесилото и, като стига на 15-20 крачки от него, до прозореца с железни решетки на турската военна фурна (днешното северно крило на Държавната печатница), се спира и силно, с ясен глас, се провиква на турски: Рушид Баба, азърласàна гелѐн кочу кесесън!" (Рушид Баба, приготви се да заколиш идващия овен!) Турчета, цигани и циганки мяучат, плезят език, въртят глави, със стиснати юмруци му се заканват, а някои повтарят: „Коч гелий, кочу кесесън, азърласàна, Рушид Баба!"...

Дебелият Рушид Баба не дочаква да се приближи Левски и на 3-4 крачки от него, отдалеч ловко хвърля и надява примката на врага му, преметва бързо през напречната греда края на въжето, което двама цигани Билал и Шаим задържат, и още трупът не увиснал, циганинът Бекир измъква от чебера (каца напълнена с вода и поставена надясно до бесилката) чебърника (дърво, прекарано през ушите на кацата и служеше за по-удобно носене) и ударя Левски по рамото към врата, за да затегне въжето, на което без много гърчене увисва трупът. На гърдите му се вее окачена книжка.

Циганките Мика, Пама и Зайнепа хвърлят камъни по обесения и тялото се залюлява..."[92]

Този спомен бе обнародван от художника Георги Черкезов. Преди време ние също разпитахме старата жена. Паметта ѝ беше вече доста отслабнала, но и пред нас тя потвърди, повечето механично, главните подробности от разказа на Георги Черкезов.

Същият художник предаде разказа на Славко Тошев, стар подуенец, който в деня на обесването дошел на пазар в София. (Твърдението, че обесването на Апостола е станало в пазарен ден, се поддържа от почти всички съвременници). Когато преминал рова и влязъл в града, Славко Тошев видял да „виси на въжето обесен млад човек". От другари Славко узнал, че „преди въжето да умори момчето", то извикало „с ясен глас": „Братя българи, аз отивам, ама и турците си отиват..."[93]

Това обаче, което старият подуенец съобщава на Иван Велков, се различава от изнесеното от Черкезов: когато отивал на пазара, той „видял да карат човек, с накичени книги на гърдите, видял и кога го издигнали и окачили на бесилката. След това веднага всички се разбягали".[94]

Старият софиянец Спас Н. Клисаров, по онова време дванайсет годишно момче, „от лични наблюдения и разкази на по-възрастни съвременници (к. н.) запаметил някои обстоятелства около последните часове на Апостола", които ни предава Г. Клисаров: „След като съдът осъди Левски, иконом поп Тодор Митов, заедно с баща ми отиде да го причасти. Като отишли при Левски в мехкемето, малко преди да го обесят, поп Тодор казал: „Дяконе, ще те пратят на далечен път. По-добре е да вземеш светото причастие, защото по пътя може някое нещастие да те стигне"...

Левски, който очаквал изпълнението на смъртната присъда, отговорил, без да изпада в униние: „Знам, знам, какво нещастие ще ме постигне!" След това той се изповядал накратко и приел светото причастие.

Свещеник не присъствувал на обесването. „Това", продължава Клисаров, „което виждаме на някои литографии, изобразяващи обесването на Левски в присъствието на свещеник, не отговаря на действителността. На обесването са присъствували само официални власти, турци и цигани. Българите отидоха да гледат след обесването. Близо до бесилката имаше голяма казарма (къшла). Войската стоеше вън да пази ред. Много народ отиде да гледа"...[95]

Стоян Заимов, който пръв изнесе случая с изповядването и причастието на Апостола от поп Тодор, предава дори самата изповед на Апостола:

– Кажете си греховете, синко!... промълвил свещеникът.

– Казах ги на царските комисари, та няма нужда и вам да ги казвам!... Пред Бога и свободата грехове не съм сторил, а пред пашите, чорбаджиите и владиците много, много и премного „согрешения съм направил, но нека тия ми согрешения останат непростени... Както се вижда, утре на турска бесилка ще увисна!... За едно нещо, дядо попе, ще те помоля:

който ви пита за Дякона Левски, кажете му, че той, Дяконът, за българска свобода загина!..."[96]

„Покойният поп Тодор Митов", съобщава по тоя повод Тома Васильов, „разказваше, че изповедта била много кратка: „Отче, помоли се за грешния дякон Игнатий", това било всичко, що той казал".[97]

На генерал П. Тантилов, още като млад прапорщик, поп Тодор, преподавател в първите години след освобождението във Военното училище, разказва обаче нещо съвсем друго: „Бях повикан и заведен от едно заптие при бесилката на орханийското шосе. Там докараха на кола с един кон Васил Левски, от конашкия затвор. Поп Тодор се доближил до колата и видял Апостолът в седящо положение, с глава силно обронена върху гърдите. По врата му имало кръв. Свещеникът се доближил до Апостола и му извикал: „Дяконе!" Раздрусал му рамото и пак извикал: „Василе!" Но Левски нито се помръднал, нито му отговорил. Попът извикал трети път: „Асланоолу!" Никакъв отговор, обаче, не последвал. Тогава офицерът му казал: „Папаз ефенди, гит ишине!" (Върви си, дядо попе!) „Праведникът бил вече в небесните селения", заключава д-р Христо Тантилов, който обнародва тоя спомен на брата си.

Поп Тодор не можал да го изповядва и си отишел. Турците не го оставили да дочака изпълнението на присъдата.[98]

Коста Николов предаде спомените на един друг съвременник на Апостола, който го е познавал от порано, Дамян Иванов Богоев, слуга по онова време в хана на Хаджи Боне Петров. Според него, не поп Тодор, а поп Христо Николов, наречен Такия, изповядал Апостола. Дамян Ив. Богоев, чиито сведения за софийските революционери използувахме по-рано, възпроизвежда по следния начин разказа на поп Христо, който „в е д н а г а с л е д о б е с в а н е т о н а Д я к о н а" (к. н.) дошел в кръчмата на Хаджи Боне: „Дяконът се държа юнашки. Каза, че наистина той е първият, но че след него са хиляди. Палачът му наметнал въжето и ритнал столчето. Аз се просълзих и се обърнах към „Св. София", за да не видят турците, че плача и си тръгнах".

Според разказа на поп Христо, върху който се основава старият Дамян Ив. Богоев, при обесването „не

е имало много народ, както твърдят някои. Само на крепостния ров имало неколцина наблюдатели, освен официалните лица и войската за охрана.

Поп Христо „просълзен разказа", продължава Дамян Ив. Богоев, „какво се е случило. Хаджи Боне ми заповяда да почерпа присъствуващите с по една ракия за „Бог да прости". Аз ги почерпих, те пиха и казваха „Бог да прости". На Хаджи Боне течаха сълзите и той често си бършеше очите с дланта на дясната ръка, и всички плакахме".[99]

Ал. Миланов предаде напоследък разказа на съвременника Никола Митаков, разпитан през 1910 год. от инж. Атанас Багдатов: „Преди изпълнение на присъдата Левски бил изповядан от поп Христо Павлов Бужев в присъствието на клисаря Никола Луканов. Когато попът го запитал, какво има да каже пред смъртния си час, той след кратко мълчание отговорил:

– Отче, нищо няма що да кажа, защото никого не съм убил и никого не съм ограбил за лична полза. Ако служенето на народа е грях, то не искам прошка и от Бога".[100]

Райна Кацарова-Кукудова обнародва неотдавна найновия спомен върху това събитие. Старата Петкана Къшова от с. Горни Лозен, Софийско, слугувала по онова време в една бейска къща в София. Беят бил богат, имал и други слуги, та тя се грижела само за двете му деца, момчета на пет-шест години. Един ден беят си дошел и поръчал да облече бързо момчетата, че „щели да бесат комитата Левски, дето искал да свали султана и да стане цар на гяурите".

– Бързайте, да идете да гледате!

„Поведох бейчетата", разказва баба Петкана, „едно за тая ръка, другото за тая. С нас тръгнаха и другите слуги, беят ни изпрати всички да гледаме".

По-нататък старата жена твърди, че когато водели Апостола към бесилката, той запял. На направеното ѝ възражение, че мъчно може да се повярва на това съобщение, тя отвърнала, че „вижда Левски като на ден днешен, как е запял". За да подкрепи твърдението си, баба Петкана изпяла самата песен: Шимди дуйдум юрегъме, Кара канлар дамлади /вер аннадъм аннамиш,/ не анам вар, не бабам вар/ йотме бюлбюл, вактъм вар.

(Сега усетих, /че в сърцето ми/ черна кръв закапа /дай (аз?) разбрах,/ нито майка имам, нито баща, /не пей, славею, имам време).[101]

Текстът на песента бил напълно понятен за старата жена, а на въпроса как така изведнаж я запомнила, тя отговаря: „Чуех ли песен, запомвах я. А друга и да забрава, те тая нема да забрава дорде съм жива... Като го окачиха на бесилката, па като рекоха: „Бегайте!“ Разбега се народо кой на каде види“.[102]

Изобилието от противоречия, голямата несигурност и явната несъстоятелност на някои твърдения в тия спомени са лесно обясними, като имаме пред вид следните обстоятелства: 1. Психологическото състояние на българското население в града по онова време. „Тогава софиянци се бяха толкова изплашили“, съобщава старият Дамян Ив. Богоев, „че всички се бяхме изпокрили в миши дупки“.[103] 2. Повечето от тия спомени са на младежи, които преди всичко са били поразени от необикновеното зрелище, което са могли да наблюдават отдалеч, или след самото обесване. Изключение правят само двамата свещеници. Техните спомени обаче се взаимно изключват. Поп Тодор изпада в противоречие даже спрямо собствените си твърдения: това, което съобщава на генерал П. Тантилов, изключва онова, което е говорил на други лица и бе предадено от Стоян Заимов, Тома Васильов и Спас Н. Клисаров. Впрочем, трябва да отбележим, че за спомените на двамата свещеници съдим само по това, което други разказват за тях. Спомените на Дамян Ив. Богоев са сравнително по-реални, но той не описва събитието като очевидец, а предава разказа за него на поп Христо. Думите, които според поп Христо Апостолът изрекъл пред бесилото, са близки по смисъл с думите, приписвани му от стария подуенец Славко Тошев. Последният обаче не е последователен в твърденията си. Що се отнася до спомените на двете старици Атанаса Н. Янева и Петкана Къшова, млади моми по онова време, те стоят твърде изолирано всред останалите спомени и в най-характерните си подробности изглеждат малко вероятни. 3. Най-сетне, една от причините за това състояние на спомените лежи у самите нас: твърде късно се сетихме да разпитваме очевидците и съвременниците на това събитие. Първият изнесен

спомен, като не смятаме съобщеното от Ст. Заимов, датира от 1936 год. Спомените пък на онези очевидци, макар и съвсем малко, които по един или друг повод са били разпитвани на времето, не са записани.

Въпреки всичките им недостатъци, разгледаните спомени не могат да се отрекат изцяло. Споменът е винаги нещо субективно, а едно подобно събитие не може да се обхване така лесно в пълната му цялост. Каквато и малка част от истината да съдържат, тези единствени спомени за последните минути на Апостола не могат да бъдат пренебрегнати. Увлечението, противоречията и идеализацията, които срещаме в тях, са неизбежни. При това, народът е преживял дълбоко смъртта на Апостола и не е могъл да не разкрие в спомените си и своето лично отношение към това събитие.

Прочее, всички спомени, с изключение съобщението на поп Тодор пред генерал П. Тантилов, са единодушни в твърдението, че и пред бесилката Апостолът застанал спокойно, смело и с несломен дух. Като оставим настрана подробностите, това общо твърдение на спомените е несравнимо по-реално и по-убедително от тезата, възприета и наложена от Захарий Стоянов. То стои по-близко до историческата действителност, защото отговаря преди всичко на цялостния нравствен лик на Апостола. Такъв какъвто го знаем, великият Апостол не би могъл да постъпи по друг начин. Неговото необикновено съзнание за отговорност на вожд, на революционер и воин не го е напуснало и в последния момент на живота му. Враговете на поробения народ щяха да видят сега, как умира Апостолът на българската свобода. Велик в живота, той е съхранил ненакърнимо своето величие и пред смъртта. Нейното могъщество не смути неговия дух нито в един миг на трудния му път. Едва ли и сега, когато тя се явяваше като единствен и последен изход, Апостолът се е побоял от нея. Още в първия ден на великата борба, в която поведе народа, той ѝ се бе обрекъл в жертва.

Сега тоя ден бе вече дошел.

На 6 февруари 1873 година Апостолът увисна на бесилката. Смъртта закръгли делото на неговия живот, и великият му дух отлетя във вечността. Свободата изгуби своя жрец, революцията – своя гений, народът –

своя кумир. Безкрайна мъка потисна душите, и глухи стонове на отчаяние отекнаха по цялата поробена земя.

България оплакваше своя най-велик син.

В зората на това мрачно февруарско утро новият ден пристъпваше спокойно и уверено. Светъл лъч огря изтерзаните сърца, и нова вяра озари душата на поробения народ: върху него бдеше безсмъртният дух на великия Апостол.[104]

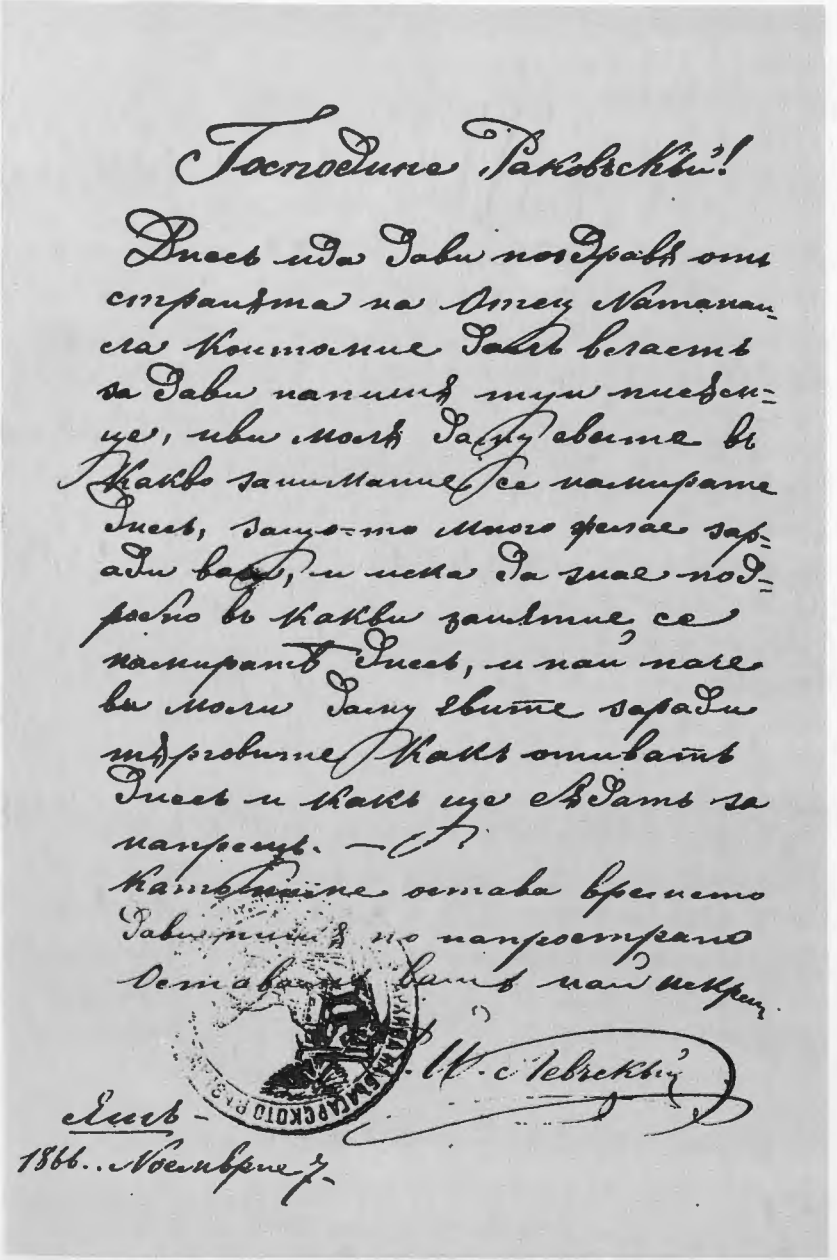

Господине Раковски!

Днесь имах честь да получа отъ
страната на Отец Матаная
сла Кипиотина Ваше власть
за Ваши писмя, тия писъмца
ще, ими моля Ваше благоволение да
Ваше заплатите се напечатат
днесь, защото много фалят зара
ди васъ, и нема да чакат подо
бно въ какви заплатие се
напечатат днесь, и пак пакъ
въ моли Ваше благоволение заради
тържовите какъ отиватъ
днесь и какъ ще вдать за
напредъ. — О.
Кайнардшите отпада времето
Ваше писмя не напечатано
остава за пак нъкой

Ваш покорен
В. С. Левски

Букурещ
1866. Ноември 7.

Писмо от Васил Левски до Г. С. Раковски,
7 ноември 1866 г.

Васил Левски като участник във Втората българска легия
в Белград през 1867 г. с брат си Христо Ив. Кунчев
и Христо Ив. Големия

Васил Левски, 1870 г.

II А 8107

Наредба

на Работниците за Освобождението на Българскіятъ народъ.

Подбуда и цель.

Подбуда Мученичество, обезчестяванія, и самата Духовна смъртъ на тукашнія Правителственъ на Българскіятъ полуостровъ; **Цель** – следа обща революція. Замѣстяване вѣковнія тиранія съ преобразуваніе на сегашната Духовна Восточно-църковна система и дѣйствуванія съ **демократска република** (Народско управленіе) наближеното Товарищество, което съ пламенне преданость и силата на Оржжіето и самобитна свята кръвь отъ душій, вѣковно даже безпрѣкословно бѣшеме турска васалитетъ и стигодни, и вѣковно ваша дѣйствително на силата, даже подигнемъ храмъ на **истинната** и **правдата Свободы**, и Тутъшніятъ Гіерархическій Духовенъ чинъ да замѣни съ **Свѣтскіятъ, Братскіятъ** и **Равноправіятъ равенство**, между всѣкитѣ Народностіи, Българинъ, Турчинъ, Евреинъ, или: чуждо-вѣренъ равноправенъ всѣкъ отношеніе, было въ Вѣра, было въ Народность, было въ гражданско отношеніе, было въ какъвто было, вѣковно сладостно подъ едно **Общо Знаме**, което повишаваемо отъ всѣкитѣ народностіи чуждо сущо.

Замѣстяваніето начинавало революціа чрезъ 1) **Убійство** 2) Пожаръ 3) **Хаосъ**. 4) **Орлонія**, и други бойни потрѣби.

Задача тукашнія вѣковни тиранъ, и даже цѣлата самата революція, народенъ храмъ, **Свѣтли** послѣдніето капо-ломанната частъ на Б. Народъ, изготовенъ **Централенъ Българскій революціонерен Комитетъ**.

Зап. Радикални думи ... отъ ... на Ц. К. Бл., който е отишелъ ... а ... о. ... и краенъ. Р. Ивановъ

Централніятъ Български революціонерен Комитетъ.

Председателіятъ на Ц. Б. Р. Комитетъ въ Българія,

„Наредa за освобождението на българския народ“, първа страница, написана от Васил Левски през 1871 г.

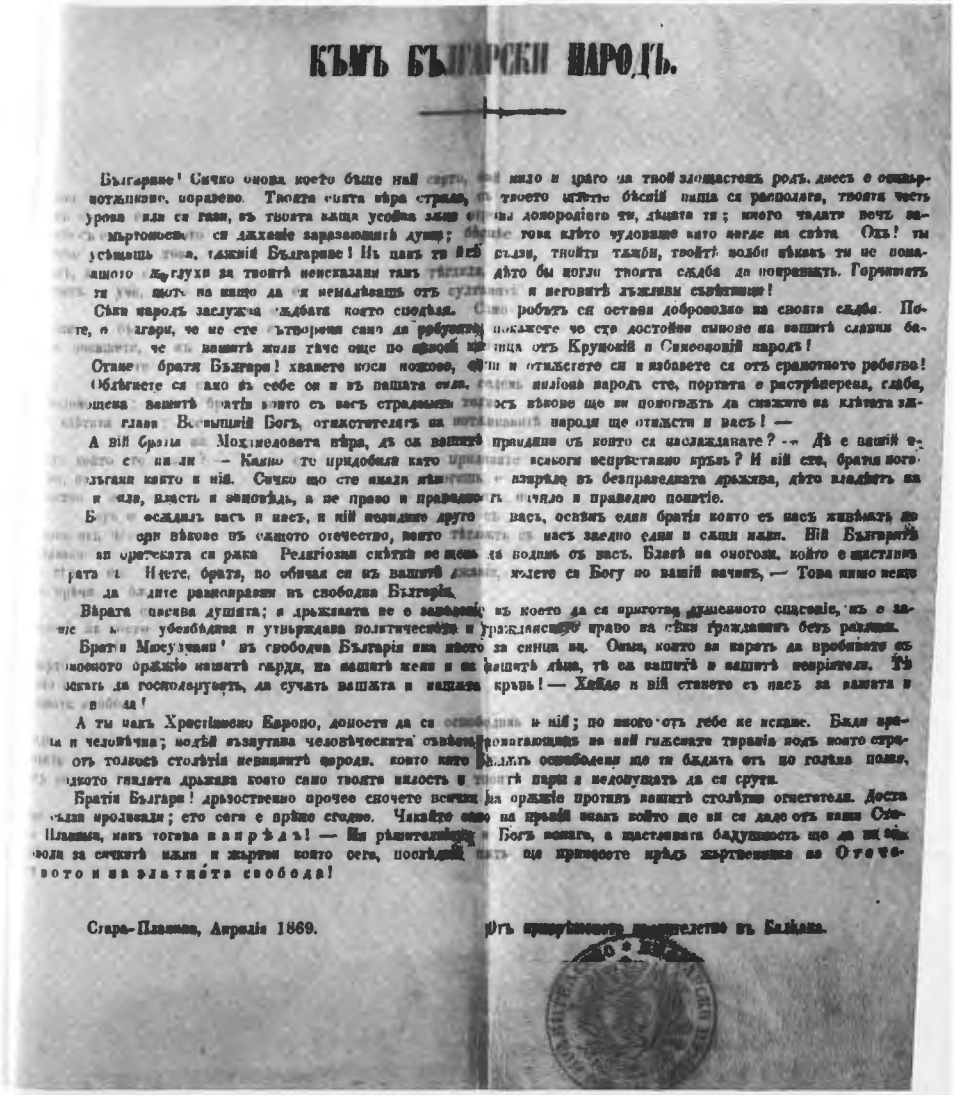

КЪМЪ БЪЛГАРСКИ НАРОДЪ.

Българине! Свичко онова което бъше най свято, най мило и драго за твой злощастенъ родъ, днесъ е оскърнено потъпкано, поругано. Твоята синя вѣра страда, отъ твоето нѣкогъ блѣстящо царство се разпалява, твоята честь и урока гаси се гаси, въ твоята нѣкогъ усойна земя отъ твоя добродѣтель ти, дѣцата ти; много години вечъ заробителите ти дишатъ зараженият духъ; бѣдните това клѣто чудовище както нигде на свѣтъ. Охъ! ты усѣщашъ това, тежкий Българине! Въ цѣлъ ти вѣкъ сълзи, твойтѣ тѣжби, твойтѣ вопли нѣкогъ ти не помогнаха, нищо не могоха да твоитѣ неописани тежки страдания, дѣто бы могли твоята сждба да попрекратятъ. Горчивитѣ ти сълзи, които на нищо да ти немалѣвашъ отъ сублимнитѣ и неговитѣ лъжливи свѣдѣтници!

Сѣки народъ заслужава сждбата която сподѣля. Само робътъ сѣ остава добровольно на своята сждба. Познате, о българи, че не сте сътворени само да работите, покажете че сте достойни сипове на вашитѣ славни бащи, покажете, че въ вашитѣ жили тѣче още по нѣкоя капка отъ Крумовій и Симеоновій народъ!

Станете братя Българе! хванете коси пушкове, сѣчи и отмъстете си и избавете се отъ сравотното робство! Обѣдинете се само въ себе си и въ нашата сила, силенъ низѣова народъ сте, портата е растрѣперена, слаба, нищожна; вашитѣ братія които съ васъ страдаютъ толкосъ вѣкове ще ни помогнатъ да свалимъ на клѣтата земя клѣтата глава. Всемъшній Богъ, отмстителятъ на потѣпканий народъ ще отмсти и васъ! —

А вій братя на Мохамедовата вѣра, въ са вашитѣ правдини отъ които са наслаждавате? — Въ е вашій с които сте нали? — Какво сте придобили като правдание всякога непристанно кръвь? И вій сте, братя ногозългани както и вій. Сичко що сте имали имотецъ и азарѣе въ безправедната държава, дѣто владѣятъ насилие, власть и самовѣрдь, а не право и правдата нѣчило и праведно повѣтіе.

Бѣгъ и осждалъ васъ и насъ, и вій нѣмадете друго съ васъ, освѣнъ едни братія които съ насъ живѣмать по едни вѣкове въ сщото отечество, които тѣглимъ съ насъ заедно едни и сщи нали. Вій Българитѣ ви орѣтеката съ ржка Религіозни сѣтки не щатъ да водимъ отъ васъ. Благъ на онзогози, който е щастливъ братъ си. Идете, брата, по обичая си къ вашитѣ джамии, молете съ Богу по вашій начинъ, — Това нищо нещо да бждете равноправни въ свободна България.

Вѣрата спасява душата; а държавата не е задължена въ което да съ приготвя душевното спасеніе, къ е задължена убезбѣдява и утвърждава политическія и гражданското право на сѣки гражданинъ безъ разлика.

Братя Мохамедани! въ свободна България има много за синци ви. Онзи, които на царятъ да пробивате съ кровавото оржжіе нашитѣ гърди, на нашитѣ жени и на нашитѣ дѣца, тѣ съ нашитѣ и нашитѣ непріятели. Тѣ искатъ да господствуватъ, да сучатъ нашата и нашата кръвь! — Хайде и вій станете съ насъ за нашата и вашата свобода!

А ти нашъ Хрестіанско Европо, доносте да съ освободимъ и вій; по много отъ тебе не искаме. Бѣди врѣдна и человѣчна; модѣй възкутава человѣческата съвѣсть, намагнавашъ на вій гнусните тирании подъ които страдатъ отъ толкосъ столѣтія невинните народи. които като дадатъ освободени ще ти бждатъ отъ по голѣма полза, отколкото гнилата държава която само твоите нищость и твоитѣ пари и человѣчната да съ срути.

Братія Българе! дръзостно прочее сночете всички на оржжіе противъ нашитѣ столѣтни огнетители. Доста сълзи пролѣвали; сто сега е врѣме сгодно. Чакайте само на пролѣй знакъ който ще ви съ даде отъ наши Средищата, нашъ тогова **напрѣдъ**! — На рѣшителенъ Богъ помага, а щастливата бждущность ще да ни бѣде за сичкитѣ наши и жертви които сега, послѣдній пать ще принесете крѣвъ жертвеникъ на **Отечеството** и на **златнѣта свобода**!

Стара-Планина, Априлія 1869. Отъ привременното правителство въ Балкана.

Прокламация към българския народ от април 1869 г., разнасяна от В. Левски в началната му дейност по изграждането на Вътрешната революционна организация в България. Прокламацията е подписана от „Привременно правителство в Балкана“, каквото не е съществувало. Образци от тази прокламация са запазени в НБКМ и АБАН

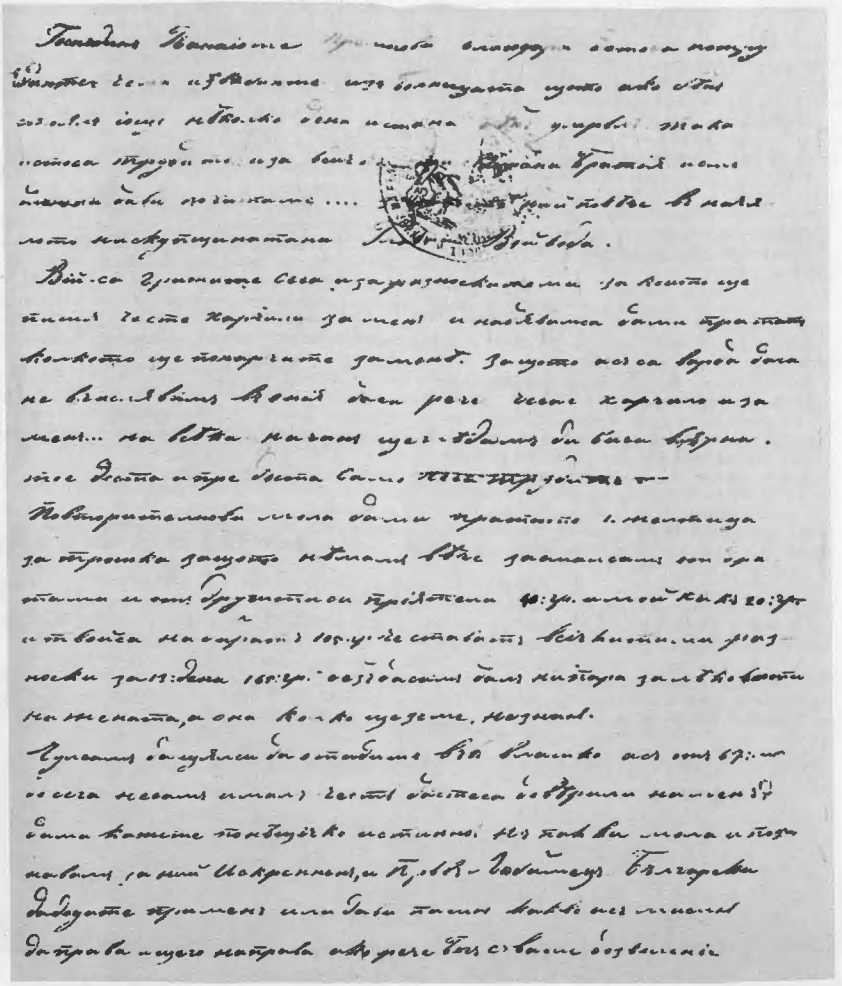

Писмо от Васил Левски до Панайот Хитов,
септември 1868 г.

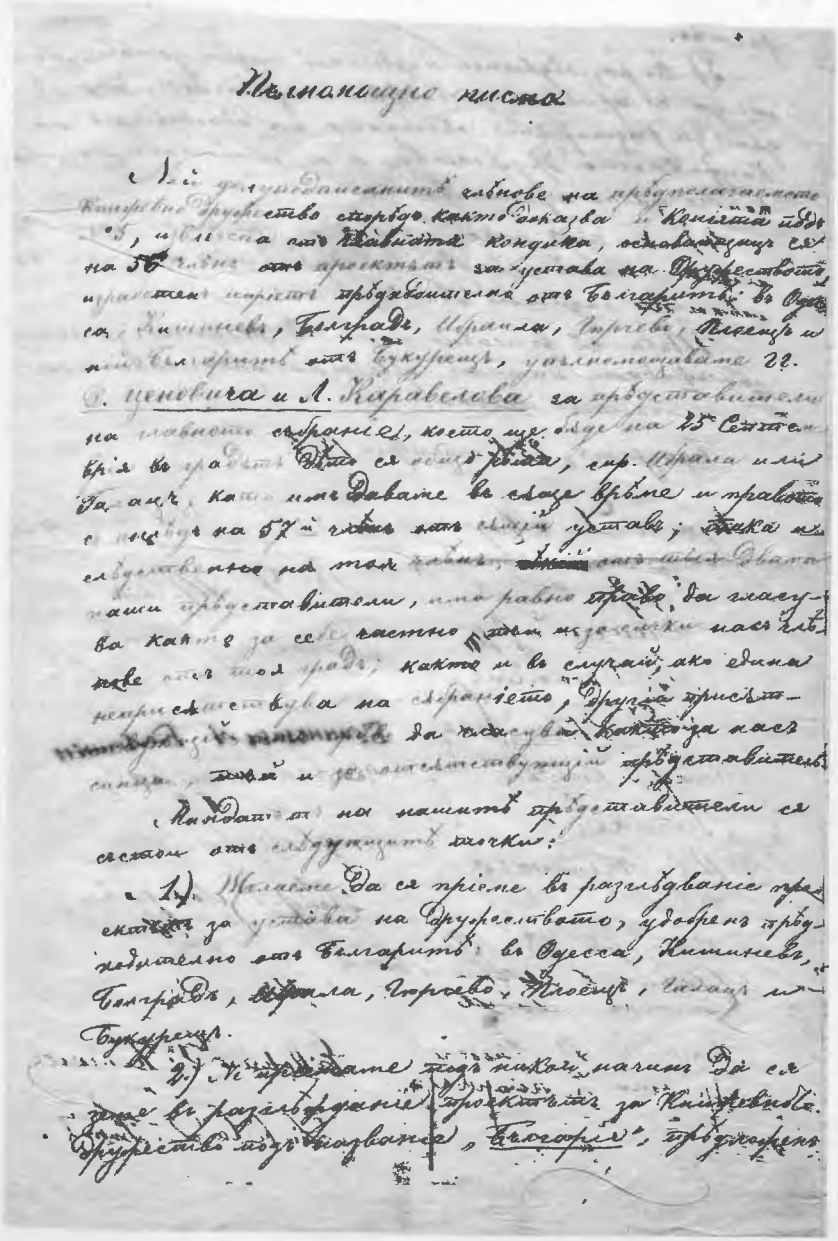

Пълномощно писмо

Писмо (две страници). Пълномощно на Л. Каравелов и Д. Ценович (подписано от Васил Левски) за участие в събранието на БКД, 23 септември 1869 г., Букурещ

* БКД — от 1911 г. — БАН

...ки Българи като немогущи и
...ий помощ за сполучение на Свое Конституционно Пра-
...ство.

3) Во разсъждение нарѣчения първи членъ, кой-
...то да [illegible] Работка и цѣлокупія, ако тѣ-
...ють [illegible] свѣдущата на Свѣтилището на
Конституционата Пропрестава, а не напротивъ такива,
...ито да го [illegible].

4) Ни подъ никакъ начинъ не приемаме щото Д-
...ъ [illegible] Ваше Дѣйствіе
...ѣ [illegible] Ваше Дѣйствіе.

Моля се в' полно памятъ [illegible], да ни
...ъ [illegible] памятъ [illegible] [illegible] да
...ъ [illegible].

Търново, 23 Септември 1879.

Д. Марковъ К. Ушаковъ
Хаджи Васильевъ
Хаджи Ивановъ
В. Икономовъ
К. Д. Хаджиевъ
Свещ. В. Тодиевъ
Попъ Коча
К. Тюлековъ
Ив. Пандовъ
[illegible]
[illegible]
[illegible]

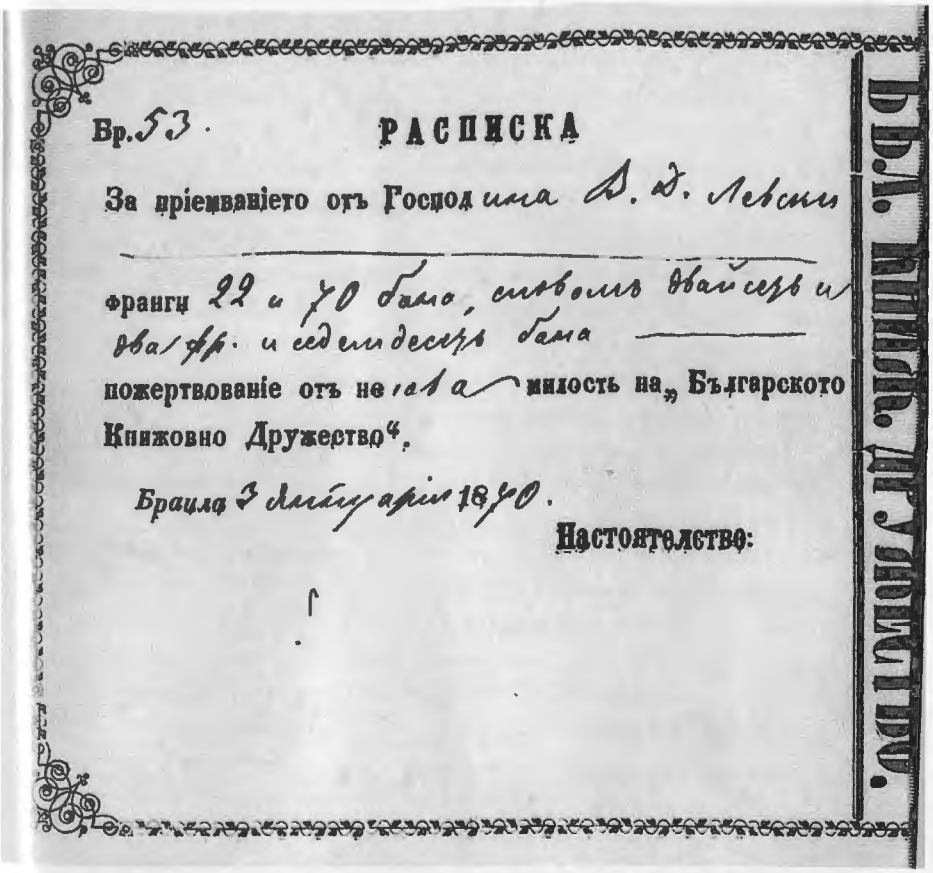

Бр. 53. **РАСПИСКА**

За пріемването от Господина В. Д. Левски

франци 22 и 70 бани, сиповѣ двайсеть и
два фр. и седемдесеть бани

пожертвованіе отъ неговата милость на „Българското
Книжовно Дружество*".

Браила 3 Генуарій 1870.

Настоятелство:

Разписка за внесени пожертвования от Васил Левски
на Българското книжовно дружество (БКД),
3 януари 1870 г., Браила. Научен архив на БАН

* БКД — от 1911 г. — БАН

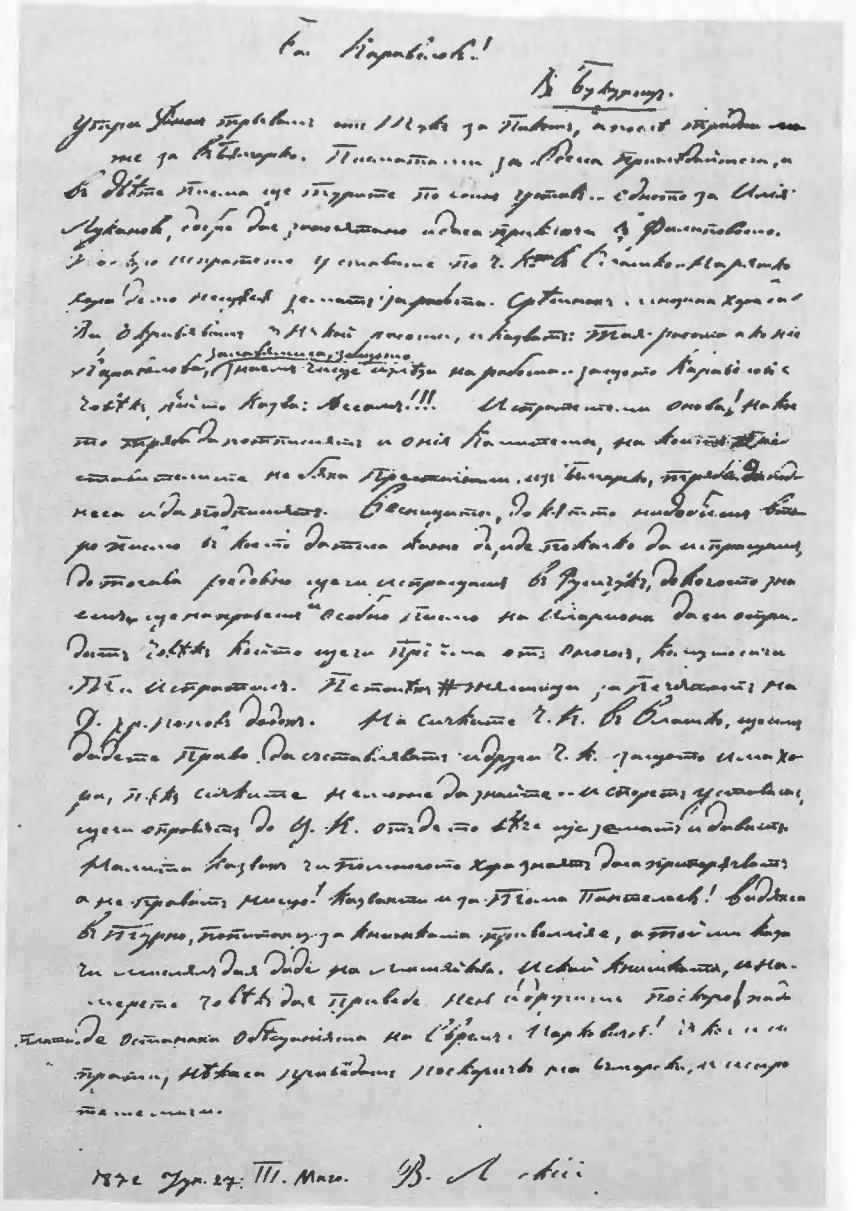

Писмо от Васил Левски
до Любен Каравелов от 27 юни 1872 г.

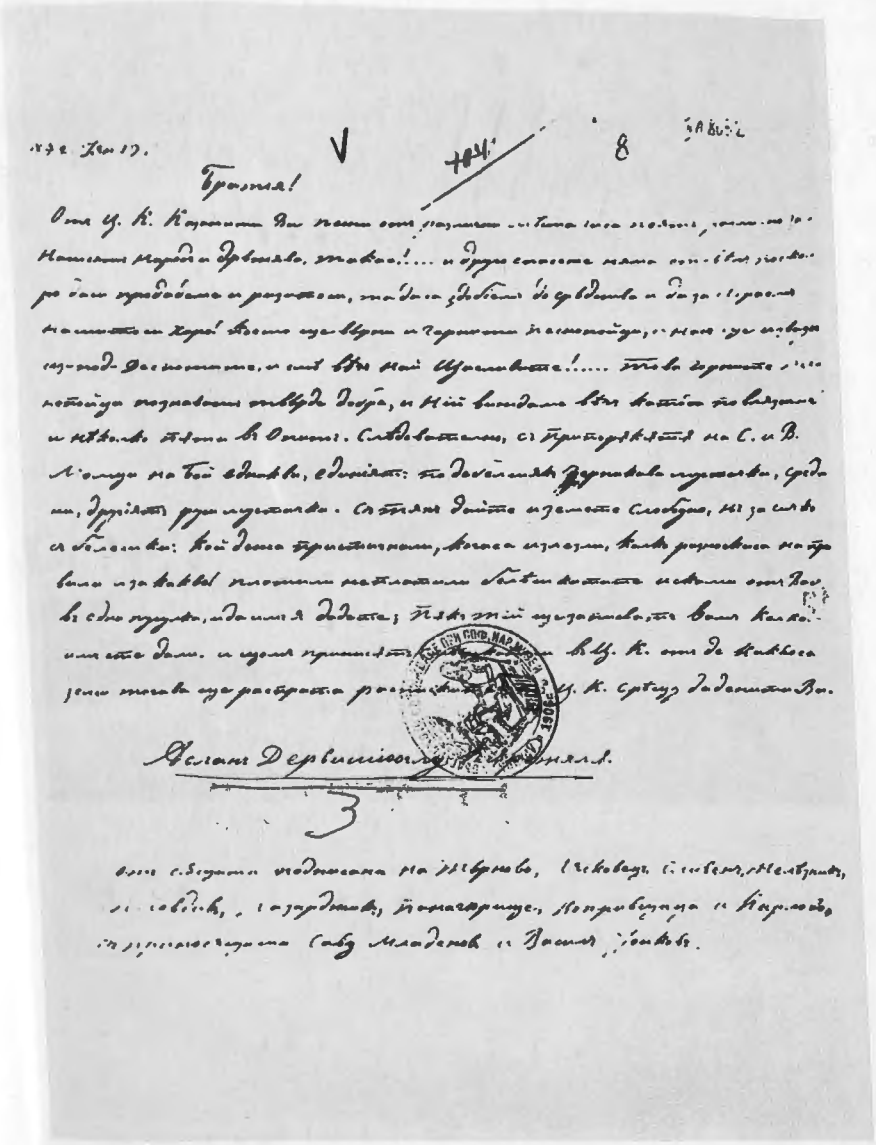

Окръжно писмо от Васил Левски
до революционните комитети в страната от 19 януари 1872 г.
Ориг. НБКМ, сиг. II А 8032

Скривалището на Васил Левски
в Етрополския манастир

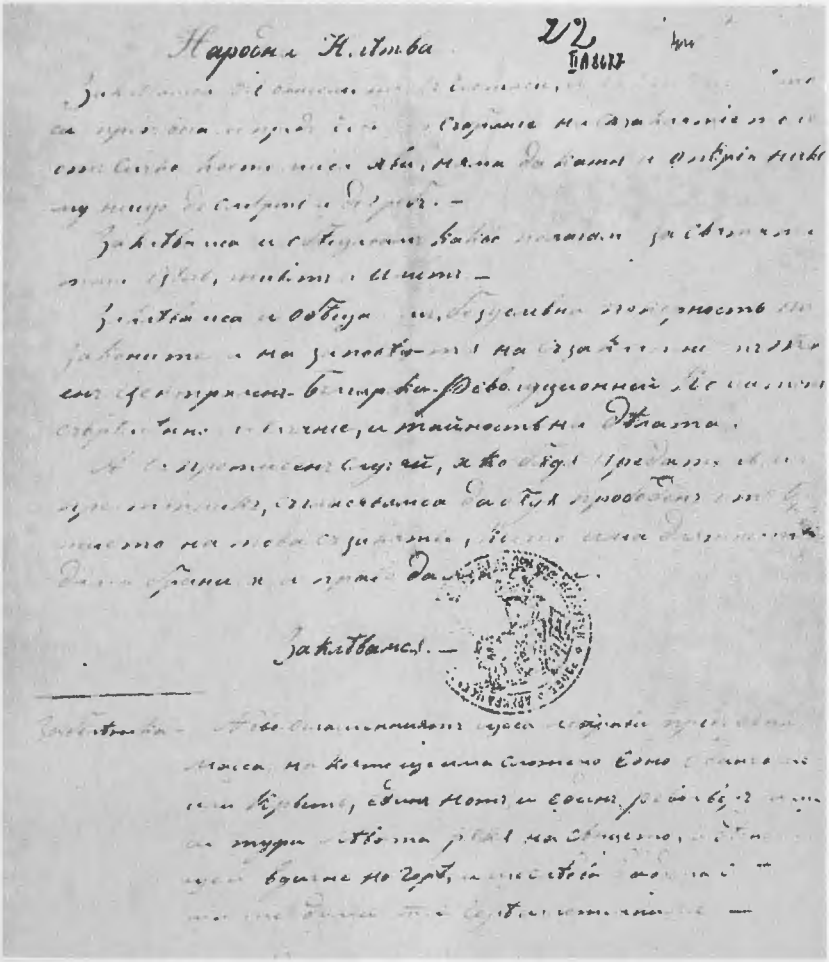

„Народна клетва“, полагана от комитетските дейци, написана от В. Левски. НБКМ, сиг. II А 8077

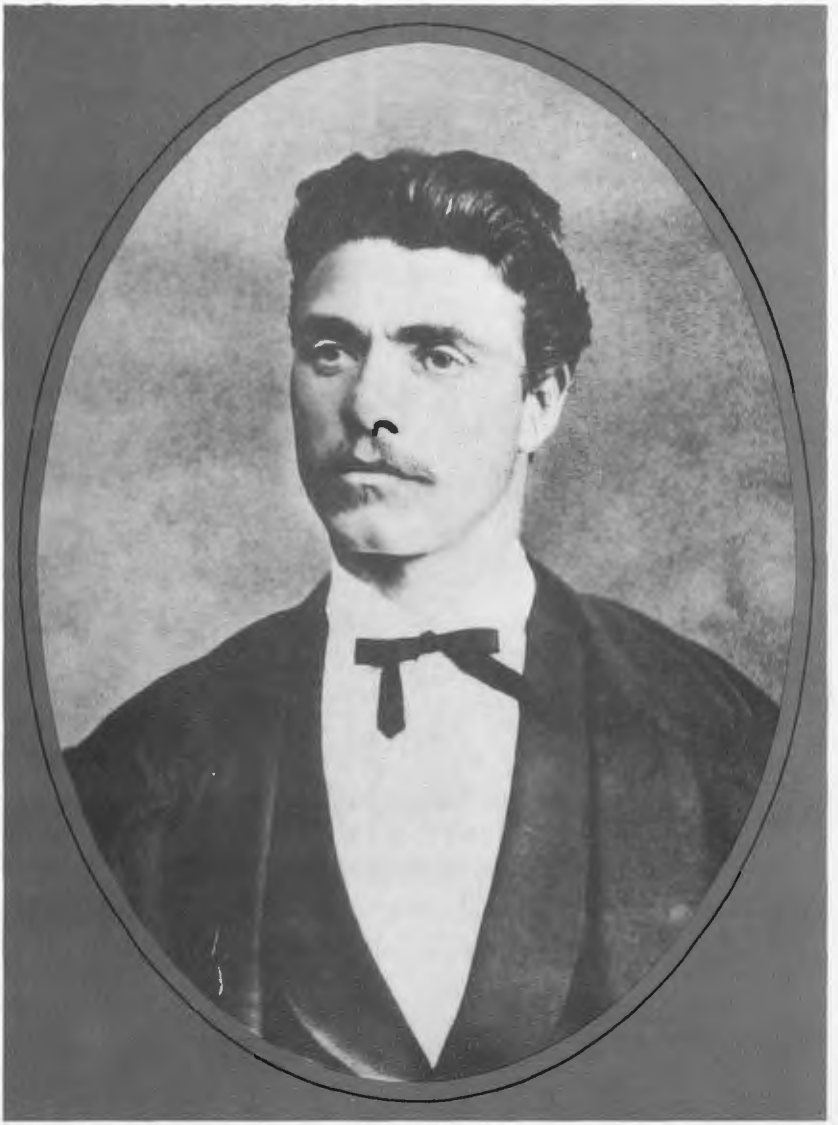

Васил Левски, 1872 г.

Къкринското ханче

По решение на революционния комитет в Ловеч е нает ханът в с. Къкрина, Ловешко, за да се използва като безопасно място за срещи и квартируване на комитетски дейци. За ханджия е определен верният комитетски деец Христо Цонев Латинеца от Къкрина, пръв братовчед на Христо Иванов Големия (Книговезеца) и Николчо Цветков. Той посреща и изпраща куриерите и агитаторите на Вътрешната революционна организация. През фаталната декемврийска нощ на 1872 г. Васил Левски е предаден, обкръжен и заловен в хана от турската полиция. Заедно с него са арестувани и двамата му придружители – братовчедите Николчо Цветков и Христо Латинеца. След Освобождението ханът е разрушен. В началото на 30-те години на XX в. местни родолюбци го възстановяват по спомени на стари хора. Днес ханът е посещаван музей

Конакът в София, където е съден Васил Левски,
фотография от 1879 г. Научен архив на БАН

ВАСИЛ ЛЕВСКИ

ЗАБЕЛЕЖКИ КЪМ БИОГРАФИЯТА

ГЛАВА ПЪРВА

РОДНО МЯСТО

I.

1. Хр. Г. Фъргов, Карлово – минало, настояще и бъдеще. София, 1931, стр. 4.

2. К. Иречек, Княжество България. Пловдив, 1899, стр. 365–369.

3. Проф. П. Ников, Из историята на подбалканската област. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 31.

Проф. П. Мутафчиев, който събра всички сведения, запазени за историята на Копсис, пръв се усъмни в твърдението на Иречека и смята, че останките на Копсис „ще трябва да търсим не при Узуншехир, а нейде другаде, може би към градищата при Кюселери или Сопот, или пък около с. Текия". – Стари градища и друмове из долините на Стрема и Тополница. София, 1915, стр. 29.

Д. Т. Страшимиров в своя посмъртен труд за Карлово подробно се спира върху погрешното отъждествяване както на Копса (Копсис) с Карлово, така също и на наименованието Гьопса, като седалище на нахията. Цели векове родният град на Апостола носи двете имена, докато най-сетне името на основателя взема връх и изтъква името на административния център – Гьопса, което носи по традиция.

4. Посмъртен труд върху миналото на Карлово в ръкопис, стр. 47.

5. Поп Константин наред с новото име на града дава и старото – Сушица. – Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание – 1819. Известия на Българското географско дружество. София, 1936, кн. III, стр. 197.

„Карлово – прежде называлось Сушецою", бележи и Априлов в описанието на града, което прави в „Денница новоболгарскаго образованія". Одеса, 1841, стр. 110.

6. Като посочва спомените на поп Константина, проф. П. Мутафчиев бележи, че дори „в началото на XIX в. Карлово е било значително селище с 1000 къщи, от които $^1/_4$ християнски". – Стари градища и друмове из долините на Стрема и Тополница. София, 1915, стр. 7.

„Карлово“, според твърде произволното твърдение на В. Евст. Априлов, „имѣеть около 5000 жителей обоего пола. Третья часть ихъ Болгаре, а прочіе Турки и частью Евреи. – Денница ново-болгарскаго образованія. Одеса, 1841, стр. 110.

Иван Богоров определя броя на населението към 1851 год. на около 15,000 жители, без да посочва процента на отделните народности. – Кратка географія. Букурещ, 1851, стр. 187.

Според Г. Икономов Карлово има 11,000 жители. – Кратко землеописаніе. Букурещ, 1856, стр. 31.

Приблизително същия брой намираме и в статията „Народонаселеніе въ Пловдивскыя санджакъ“ – Карлово е като градъ, който си има меджлиса и мюдюрина: населението е отъ 13,000 души. В. „Право“, Цариград, IV, бр. 11 от 10. V. 1869 год. Статията е заимствувана от Courrier d'Orient.

7. Д. Т. Страшимиров, пос. посмъртен труд, стр. 165.

8. В. Н. Тантилов, Карлово до освобождението. В. „Просвета“, V, бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.

9. Д. Т. Страшимиров, посмъртен труд, стр. 143.

10. Известният наш турколог Г. Д. Гълъбов, въз основа на тоя ферман, като приема, че „в землището на днешно Карлово е имало и осем имотни общности на българи-войнигани, наричани „войнук бащинес“ – войнишки бащинии, които се изключвали от данъчните тяжести към вакъфа на Карлъоглу“, заключава, че „и Карлово е давало войнигани“. Обаче други данни и особено след учредяване на вакъфа, които да подкрепят това заключение, няма. Същият автор поправи първия превод от 1899 год. в оная негова част, която се отнася до войниганите: „Освен бащинията му с осем войника“, Гълъбов превежда: „Освен от осемте войнишки бащинии“. Из миналото на Карлово. В. „Мир“, XLII, бр. 10768 от 13. VI. 1936 год.

11. В. Александров, Из историята на град Карлово. София, 1938, стр. 109.

12. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7749. Вж. същия документ у В. Александров, пос. съч., стр. 109.

II.

13. Д. Т. Страшимиров, пос. посмъртен труд, стр. 167.

14. Д-р Иван Сакъзов, Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетие. София, 1930, стр. 131.

15. Там, стр. 28.
16. Там, стр. 131–132.
17. Там, стр. 119.
18. Там, стр. 132.
19. Там, стр. 119.
20. Там, стр. 123.
21. Там, стр. 61.
22. Значението на търговията за народното стопанство и обществото. София, 1926, стр. 45.

Според Н. Славчев градът е имал около 70 табахани. – За тези които откърмиха великия дух на В. Левски. В. „Литературен глас", X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год. В едно друго изследване „Занаятията и домашната индустрия в България преди освобождението" са посочени 60. Сп. „Ново време", VI (1902), кн. 5 и 6, стр. 468.

23. Доклад от бюрото на Пловдивската търговско-индустриална камара за икономическото състояние на района на същата камара през 1895–1896 год. Пловдив, 1897, стр. 35.

24. Миналото на Карлово все още не е достатъчно проучено. Стопанското и културно значение на града през време на възраждането не е установено в неговата пълнота. В това отношение напоследък с една завидна упоритост работи Никола Славчев, комуто сме твърде задължени за сведенията, които ни даваше при всеки случай.

25. Бележки върху домашната шаячена индустрия в България. Списание на Българското икономическо дружество, VII (1903), кн. 8, стр. 528.

26. В. Н. Тантилов, Карлово до освобождението. В. „Просвета", бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.

27. Бележки върху домашната шаячена индустрия в България. Списание на Българското икономическо дружество, VII (1903), кн. 8, стр. 528-529.

28. Иван Богоров, Нѣколко дена расходка по българскытѣ мѣста. Букурещ, 1868, стр. 21.

А в своята „Кратка географія", Букурещ, 1851, стр. 187 тоя голям карловец посочва Карлово като „фабриченъ градъ съ нѣколко фабрикы за пьстры тюлбены, другы за сахтияны и мешины".

29. Пътуване из българските земи през средата на XVII век. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1909, кн. LXX, стр. 666.

30. Панчо Дорев, Стопанска България в началото на миналия век. В. „Зора“, XI, бр. 3113 от 18. XI. 1929 год.

31. Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание – 1819 год. Известия на Българското географско дружество, 1935, кн. Ш, стр. 197.

32. Никола Славчев, Тези които откърмиха великия дух на В. Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

33. Денница ново-болгарского образованія. Одеса, 1841, стр. 110.

34-35. Никола Славчев, пос. изследване във в. „Литературен глас“.

36-37. Райно Попович, Описание на Карлово, стр. 3. Из архива на същия. Ръкописът се пази в Българската академия на науките, София.

38. Там.

39. Д. Благоев, Социализмът и работническият въпрос в България. Пловдив, 1900, стр. 115.

40. Доклад на Пловдивската търговска индустриална камара... Пловдив, 1897, стр. 20.

41. Р. Попович, пос. описание, стр. 4.

42. Н. Славчев, За тези които откърмиха великия дух на В. Левски. В. „Литературен глас“, XI, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

„Карлово“, четем у Иван Богоров, „има много градины за всякаквы овошкы и тріандафилы, отъ които вадять доста гюлево масло, что составлява главный поминакъ на тяжкы – ты му тръговци“. – Кратка географія, Букурещ, 1851, стр. 187.

„Въ Карлово“, бележи Р. Попович, „иматъ доволны тріантафиловы градины, а отъ цвѣтатъ имъ изваждатъ доволно масло, което се разноси по Европа. Иматъ и лозѣ доволны но не толкова добры каквыто са по други мѣста“. – Описание на Карлово. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките, София.

А според посочения вече доклад на Пловдивската търговско-индустриална камара за 1896 год. в района на камарата от 146 общини, които са произвели всичко 2968 кгр. розово масло, на общините в Карловска околия се падат 1115 кгр. от цялото производство. Вж. стр. 49.

43. Доклад на Пловдивската търговско-индустриална камара. Пловдив, 1897, стр. 23.

44. Р. Попович, пос. описание, стр. 4.

45. Хр. Г. Фъргов, Карлово – минало, сегашно, бъдеще. София, 1931, стр. 8. Райно Попович ги нарича „куршумены покривы".

46. Р. Попович, пос. описание, стр. 4.

47. Г. Д. Гълъбов, Едно старо еснафско сдружение в Карлово и неговия тефтер (1781-1832). В. „Мир", XLII, бр. 10,666 от 8. II. 1936 год.

48. Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание – 1819 год. Известия на Българското географско дружество, 1935, кн. III, стр. 197.

49. Н. Славчев, За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас", XI, бр. 368 от 17. XI. 1937 год. Според същия изследовател помаците, които изнасяли барута на цели катърски кервани, го наричали „черно просо". И Райно Попович, който в същност пръв изнася тия сведения, като нарича барута „стрѣлный прахъ", съобщава, че е бил изнасян в „много множество".

50. Развитие на градския живот и на занаятите в България през XIII и XIX век. Сб. „България 1000 години". София, 1930, стр. 692.

51. Райно Попович, пос. описание, стр. 4.

52. Кратка географія. Букурещ, 1851, стр. 187. Любопитна е забележката, която Богоров прави под линия на същата страница в своята география: „Жителе-ти на Калоферъ, Карлово, и Сопотъ отъ незнаніе другы придобыточны занаяты ся дрьжят здраво за работаніе-то на украйника, една стока на врьвіе обтакана само по краищата на дрехы-ты, която отъ день на день отпаднува спорядъ непотрѣбность-тѫ й на тѣсны-ты дрехы, затова добрѣ е да си възвыѭтъ грыжьѭ-тѫ на земныти произведенія, за които земя-та и мѣстото имъ сѫ весма пріятны, сир. да насѣѭтъ нива съ чрьницы, жльтѫ и чрьвеньѭ боѭ, боробой, чюкундуръ, анасонъ, да удобрятъ купънь-тѫ на тріандафилы-ты чтото да не изсъхнуватъ, да завъдять пчелы и другы такывы, които сѣчѭтъ пары въ цѣлѫ Европа; че съ тѣхнѫ-тѫ горкѫ ивицѫ (гайтана) могѫть да стигнѫтъ да мрѭтъ отгладѣ. Всякой, като гледа сегашно-то, може размысли и за бѫдно-то. Дѣто щятъ имъ сѫ плъны градины-ты съ овошкы, та още зелены, да гы ѣдятъ дѣца-та имъ и лежятъ цѣло лѣто отъ трѣскѫ, не е ли по-добрѣ да гы искоренять и на мѣсто тѣхъ да насѣѭтъ черницы? Каква облага отъ овошкы?"

53. Из историята на един западнал поминък (гайтанджийството в Карлово). Списание на Българското икономическо дружество, IX (1905), кн. 1, стр. 1–15. Това свое изследване В. Александров напечати и в книгата си „Из историята на град Карлово". София, 1938, стр. 82, от която сме се ползували и ние.

54. Според Хр. Г. Фъргов гайтанът е чисто карловско изобретение, рожба на творческата инициатива и стопанска изобретателност на карловеца. Първоначално изработвали гайтана чрез една кожена вулия, натъпкана със сено. – Карлово – минало, сегашно и бъдеще. София, 1931, стр. 9.

55. Васил Александров, пос. изследване, стр. 83.

56. Там, стр. 84.

57. Бележки върху домашната шаячена индустрия в България. Списание на българското икономическо дружество, VII (1903), кн. 8, стр. 533.

Един стар калоферец, женен в Карлово, ни уверяваше, че твърде обичайно явление било по онова време мъжете да предат наравно с жените.

58. Денница ново-болгарского образованіе. Одеса, 1841, стр. 110.

59. В. Александров, Из историята на град Карлово. История на гайтанджийството. София, 1938, стр. 90.

Според същия изследовател годишно околията е изработвала 493,200 оки гайтан, за който са били нужни 519,157 оки прежда. Като приема, че една предачка може да напреде $^1/_2$ ока дневно, В. Александров изчислява, че не помалко от 3,460 предачки са могли да изпредат всичката прежда. Печалбата на една предачка за ока вълна е била средно 5 гр. Каква печалба е давало това производство? Като смята гайтана по 18 лева оката, В. Александров изчислява общия приход на 8,877,600 лв.; от тях вади: стойността на преждата 2,509,259 лв., разходи за чаракчии 1,479,600 лв., за бояджии 493,200 лв., за свивачи 36,000 лв., остава чиста печалба 4,559,541 лв., като не смятаме вложения капитал за чаркове и наем за помещения. Там, стр. 91–92.

Според известния вече Доклад на Пловдивската търговско-индустриална камара всеки притежател на 4–5 чарка е работил с един капитал до 60 лири, а такива са били мнозинството от гайтанджиите. Там, стр. 71.

60. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7740.

61. В. Александров, Из историята на гр. Карлово. История на гайтанджийството. София, 1938, стр. 85.

62. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7741.

63. В. Александров, пос. съчинение, стр. 86.

64. Там.

65. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7740.

66. Там.

67. Освещаването на църквата „Св. Богородица" става тържествено в присъствието на Пловдивския владика Паисий на 11 май 1858 год. Датата на освещаването заедно с някои от разходите около това събитие е отбелязана в кондика инв. № 7745, стр. 46 на АНБ:

„на г. Диспотіа за освещеинето	1000
на иконописецътъ	5000
на Ив. Х. Димитровъ	5000
разноски разни за кириа на	
талиги, ядене и други	3650.20
Ненка Кличана	6841.30
и версіыты	4200
	25,701.10"

68. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7745. Трябва да отбележим, че в същия тефтер е записано най-ранното и, по всяка вероятност, първо дарение, което прави Евлоги Георгиев още през 1852 год., когато за новостроящата се църква в родния си град дава 20,000 гр., които с лихвите нарастват на 28,099 гр. Заедно с него значително дарение прави и Никола Пулев: 12,000 гр., които с лихвите стават 15,870 гр.

69. В. Александров, пос. съчинение, стр. 87.

70. Там, стр. 87. Ето една такава сметка:

„1838 ноември.

Зде записуемъ како видяха майсторити хисапь на протомайсторатъ Никола Софтовъ щу придава на майсторитѣ за 10 месеца.

9378 гроша тюмюсюци таанета 33
1424 гроша вересиа отъ башкалаци нова
355 гроша вересиа вехта
880.20 гроша мастрафъ
1986.15 гроша сухи пари

14023.35 АНБ, Карловски кондики, инв. № 7741.

71. „Сума що придава уста Марко Недювъ на уста Никола Софтов 1837, декемврии 4.

гр. пари	
6317.20	тюмюсюци таанета 29
725	вѣрисиѫ
~~421~~	~~сухи~~ пари
7463.20	
125	книги отъ даскалатъ прие
~~25~~	~~верисиѫ~~ отъ абаджийти за аилацити прие“.
7613.20	

АНБ, Карловски кондики, инв. № 7741.

Тая сметка се предхожда от други две, в които подробно са описани всички тюмюсюци и вересии.

72. Из историята на град Карлово. История на гайтанджийството. София, 1938, стр. 87.

73. Там, стр. 88.

74. Там, стр. 87-88.

75. История на българската литература, т. III. София, 1933, стр. 30.

76. Не случайно Карлово роди най-големия търговец и пръв банкер и милионер в нашето минало – Евлоги Георгиев. Тоя „велик търговец“, който оставя име на най-щедър дарител, напуща родния си град на 19. II. 1837 год. и се установява в Галац, Румъния, където в съдружие с вуйките си Христо и Никола Пулеви започва търговия със стоки, изпращани от Карлово: сахтиени, басми, гайтани, каплами, ориз, анасон и др. Само пет години по-късно, през 1842 год, той отваря втора търговска кантора в Букурещ, която поверява на брата си Христо. Освен с произведения от България, двамата братя започват усилена търговия с колониални стоки, които донасят направо от Марсилия, Лондон и други европейски тържища. По-късно основават трета търговска къща в Браила, която оставят предимно за търговия със зърнени храни. След смъртта на брата си (1872) Евлоги се установява в Букурещ, където превръща търговската къща в банкерска. От тук той управлява и другите кантори и „с неуморимия си труд достигнал да стане знаменита личност в целия финансов свят“. Двамата братя оставят „сяйни следи и в историята на нашето народно възраждане. Няма движение за в полза на българската кауза“, бележи техният

биограф, „от Кримската война до смъртта на двамата братя, в което да не са намесени техните имена“. Впрочем, с най-ярките прояви на тая дейност ще имаме възможност да се запознаем по-нататък. Сп. „Училищен преглед“, II (1897), кн. 7–8, стр. 878–889. – Ив. Ев. Гешев, Евлоги Георгиев, черти от живота му и документи из архивата му. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1900, кн. 61, стр. 1–18. – Златна книга на дарителите за народна просвета. Пловдив, 1907, кн. 1, стр. 1–18. – Вж. и интересното и документално изследване на д-р Хр. Гандев, Една търговска къща от преди освобождението. Сп. „Професионална мисъл“, София, I (1940), кн. 2, стр. 40-46, в която проследява развоя на търговската къща Пулеви & Георгиеви след създаването на нейния клон в Букурещ до 70-те години на миналия век. Тоя период е свързан предимно с дейността на по-малкия брат Христо Георгиев и е твърде характерен за възхода на къщата и за начина, по който тя е организирала своята търговия в онова време.

III.

77. История на българската литература, т. III. София, 1933, стр. 22-23.

78. Описание на град Карлово. Из архива на Р. Попович, стр. 4. Академия на науките, София.

79. В. „България“, Цариград, I, бр. 12 от 13. VI. 1859 год.

80. Никола Славчев, За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

81. Б. Цонев, Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив. София, 1920, стр. 173.

82. Там, стр. 180.

83. Там, стр. 181. Аврам ерей умира в 1710 год.

84. Там, № 45 (86), стр. 30–31.

85. Там, стр. 180.

86. Там, № 115 (139), стр. 173–181.

87. Там, стр. 173.

88. Ето някои от тия забележки:

„Месець Септемвріе...

Вь сьи месець времѣ срѣдно, и чловекомь лице развалѣ се. Вино врьло самоси не піи и пази се оть козе месо и говежде. И у баню не кьпи се. Сладко ѭжь и шербеть

и пи быле, и топло ѣстіе ѣжъ съ оцетомь и месо кокошіе и рыбы тльсты и сутро прѣсно млѣко да піешь добро е, и сутро и вечерь покраи рѣку да сѣдишь добро е.

16 септ: Въ сьи день гледаи на облакъ за здравіе

20. септ: Отъ сьи день сокь дрьво почне надолу да иде

Месецъ октомврie...

Вь сьи месець вьрли вѣтрове вѣютъ от истокъ и лице човечьско добіе мощь. Добро е да ѣдешъ прасовно листвіе варено и пражено и рыбы печени и вино сладко. И шипки ѣжь добро е. И крьвь да теглишь добро е, пази се оть пость и оть зли овощіа и оть баню горещу пази се до 14 октомврie.

Проф. Б. Цонев, пос. съчинение, стр. 174.

89. Карлово до освобождението. В. „Просвета", V, бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.

90. Тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас", X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

91. Карлово до освобождението, пос. вестник.

92. Гаврил Кръстевич. София, 1914, стр. 96.

93. Карлово до освобождението. В. „Просвета", V, бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.

94. Боян Пенев посочва 1773 год. – История на българската литература, т. III. София, 1933, стр. 521. Н. Балабанов обаче, въз основа твърденията на дъщерята на Р. Попович – Елисавета К. Попова, приема за по-сигурна дата на раждане 1783 год. – Р. Попович – живот и дейност. София, 1921, стр. 2.

95. Трябва да отбележим, че, недоволен от килийното училище в своето село, Р. Попович прекъсва обучението си и забягва в Галац, където една година учи абаджийство. – Н. Балабанов, Р. Попович – живот и дейност. София, 1921, стр. 5. Впрочем, тия сведения пръв изнесе Марко Д. Балабанов в книгата си „Гаврил Кръстевич", София, 1914, стр. 40. Пак от там научаваме условията, при които е следвал Р. Попович в Солун, където се издържал като псалт в една черква. Възнаграждението му било толкова нищожно, щото не е можел да харчи на ден повече от 10 пари: „За 8 пари хляб и за 2 пари стафиди била обикновената му храна".

96. В. Н. Тантилов несигурно приема, че „към 1830 год. народното образование пада в ръцете на Р. Попович". – Карлово до освобождението. В. „Просвета", V, бр. 23 от 19. VIII.

1906 год. Според Н. Балабанов обаче, който най-грижливо изучи живота на Р. Попович, последният е отишъл в Карлово през 1828 год. „посрещнат много тържествено и настанен да живее в особено помещение при църквата, в която щял и да пее". Пос. съч., стр. 12.

Същата дата Йоаким Груев посочва и в „Помяника", издаден по случай смъртта на именития просветител в сп. „Българскы книжници", ч. Ш. Цариград, 1858, кн. II, стр. 341.

97. Боян Пенев, История на новата българска литература, т. Ш. София, 1933, стр. 623.

98. Христоитія или благонравіе. Будим, 1837, стр. 8.

99. Там, стр. 9.

100. Н. Т. Балабанов, Р. Попович – живот и дейност. София, 1921, стр. 15.

101. Боян Пенев, История на новата българска литература, т. Ш. София, 1933, стр. 529.

102. Христоитія. Будим, 1937, стр, 20.

103. Там, стр. 20, 33, 31 и 14.

104. Н. Т. Балабанов, Райно Попович. София, 1921, стр. 23.

105. Христоитія. Будим, 1837, стр. 21.

106. Там, стр. 22 и 14.

107. Там, стр. 13.

108. Иван Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане. Неофит Рилски. Сборник на Българската академия на науките. София, 1926, кн. XXI, стр. 406.

109. Христоитія. Будим, 1837, стр. 55.

110. Там, стр. 7. Христоитията е била твърде много разпространена, та през 1855 год. в Цариград излиза второ издание, в малък формат и без предговора.

111. Христоитія. Будим, 1837, стр. 70.

112. Там, стр. 68.

113. Там, стр. 65.

114. Там, стр. 64.

115. Там, стр. 76.

116. Димитриев, Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, VI (1888), кн. XXV–XXVI, стр. 41.

117. Христоитія. Будим, стр. 92.

118. Там, стр. 81.

119. Боян Пенев, История на новата българска литература, т. Ш. София, 1933, стр. 534.

120. Посочено от Боян Пенев, История на новата българска литература, т. Ш. София, 1933, стр. 534.

121. Райно Попович – живот и дейност. София, 1921, стр. 30.

122. Там, стр. 30.

123. Посочено от Б. Пенев, История на новата българска литература, т. III. София, 1933, стр. 89.

124. Там, стр. 84.

125. Там, стр. 95.

126. Преглед на българския периодически печат от 1844–1894 год. Юбилеен сборник К. Фотинов. София, 1894, стр. 25.

127. Описание на Карлово. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките. София, Страниците в тая част на ръкописа не са озчачени. Крайно време е този ценен документ да се препише и подреди, защото хартията е вече загнила и се руши.

128. Там.

129. Брайко Х. Генов като народен будител. Карлово, 1938, стр. 14. Трябва да отбележим, че Павел В. Патев отхвърля този разказ, като го нарича „легенда", непотвърдена „от никой от живите съвременници ". Отец иконом Христо поп Василев, беседа, държана в Карлово на 3. V. 1936 год., стр. 20.

130. За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас", X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

131. Твърде интересна е в това отношение оценката, която Иван Богоров още приживе прави на Райно Попович в своя очерк „Просвѣтеніе и книжнина на Българе-ти. Общій изгледъ": „Единъ добъръ еллинистъ, който преподаваше десетына годины старо-грьцкый языкъ за по-высоко образовані-е на Българе-ты, като отъ глъбокъ сънь ся стрепнува, та прѣвожда отъ еллинскы христоитіѫ, или Доброньравіе, и напечатва въ Будимъ съ църковны слова. Въ тая книга, освѣнъ Добронравіето, издатель-тъ описва на дълго и поврѣменнѫ-тѫ простотѫ отъ неучені-е-то на Българе-ти и гы приканя да учять Грьцкый языкъ за повысоко тѣхно истащеніе. Тіи, подбудени отъ вънкашни лица пріѣхѫ съ голѣма неблагодарностъ братскы-ты му съвѣты, ако и да бяше очевидна полза-та отъ тѣхъ; че за малко врѣмя часть от ученици-ти му ся прьемахѫ вредомъ по Българскы-ты мѣста какъ учителіе у Видинъ, Рухчюкъ, Калоферъ, Сопотъ, Самоковъ, Едрене и др. м. отъ които нѣкои има и днесь да испълнявать това званіе, а другы станахѫ търговци, и улеснени съ знаніе-то на Грьцкый языкъ

въ Турско и у Влашко, ступане сѫ днесь на безкрайно богатство. Никой учитель не е показалъ до нынѣ такыва плодове. Българе-ти сѫ длъжни много на тогозь еллиниста, който и до днесь въ старость-та си не прѣстанва още да испълнява учителскѫтѫ си длъжность какъ бѣлѣгъ за искрѣна любовь къмъ тѣхъ". Българскы книжници, ч. III. Цариград, 1858, кн. II, стр. 47–48.

132. Помяникъ за Р. Поповичъ. Българскы книжници, ч. III. Цариград, 1858, кн. 2, стр. 342.

133. Димитриев (М. Балабанов), Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, VI (1888), кн. XXV–XXVI, стр. 42.

134. Двамата приятели се запознават лично на 20. VIII. 1838 год., когато Райно Попович отива на гости на Неофита в Рилския манастир. – Ив. Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане. Сборник на Българската академия на науките. София, 1926, кн. XXI, стр. 99. За тая трогателна среща виж и Н. Т. Балабанов, Райно Попович. София, 1921, стр. 14.

135. Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1890, кн. XXXII и XXXIII, стр. 328.

136. Там, стр. 334, 337, 345-346.

137. Там, кн. XXXIV, стр. 500 и 502.

138. Същият (Ferison), 1891, кн. XXXVI, стр. 936. Тая служба е издадена в Цариград през 1844 год.

139. Там, стр. 939. Този превод е останал в ръкопис и се пази в Народната библиотека в София. Други книжовни трудове на Р. Попович са: „ Краткое толкованіе на Божественыатъ храмъ". Будим, 1837, стр. 108 и „Есопа – басни или приказки". Бялград, 1854, стр. 80.

140. Димитриев, пос. съч., стр. 928.

141. Там, стр. 925.

Сам Попович също се е борил „с апатията и незаинтересоваността на българския читател" (Б. Пенев, пос. съчинение, стр. 530), което личи от онова място в Христоитията, където упреква ония българи, които не подкрепят своите книжовници и те, като виждат, „че безъ полза са си горили свѣщитѣ, че тѣхнитѣ книги се търкалятъ по дюкянитѣ и гниятъ по магазитѣ, не щатъ вече да пишатъ". Христоитія, стр. 15.

142. През 1836 год. Евлоги Георгиев учителствува в Карлово, като замества своя учител Райно Попович, който

печати по това време в Будапеща Христоитията. – Евлоги Георгиев, сп. „Училищен преглед“, II (1897), кн. 7-8, стр. 880.

143. Делото на този бележит карловец, „незаслужено забравен“, е грижливо проучено и исторически оценено от Боян Пенев в История на новата българска литература, т. III. София, 1933, стр. 804-898.

144. В. Н. Тантилов, Карлово до освобождението. В. „Просвета“, V, бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.

145. Там.

146. Гаврил Кръстевич, чиято кореспонденция в това отношение е най-характерна, се обръща в едно свое писмо, като „смиренъ слуга на своя учитель, на благодѣлнѣйшето му словесие Р. Поповичъ, комуто се робски покланя, и когото сладчайше привѣтствова“. Марко Д. Балабанов, Гаврил Кръстевич, София, 1914, стр. 100.

А за преподаването на своя любим учител Г. Кръстевич пише: „Помня же и днесъ, че прѣподаването му бѣше сѣкога искустно, сладостно и ясно и съ сичкитѣ исторически, филологически и други потрѣбни резяснения придружено, така що ученицитѣ му вси вообще като отъ магнитъ към учението му привлекаеми, слушаха съ внимание, прилежаваха съ ревность и наслаждаеми, научаваха се лесно и добрѣ да говорятъ и пишатъ чуждиятъ за тѣхъ тойзи езикъ“. Марко Балабанов, пос. съч., стр. 45-46.

Същите чувства на обич и уважение споделя и друг бележит ученик на Р. Попович. Едва постъпил в училището на Коручешме, Раковски пише на своя учител в Карлово: „Благодѣтелнѣйшии ми учителю, Ваше многовъжделено ми словесие, смирено кланящи се, сладчайше привѣтствувамъ“, като го моли да го „удостоява съ писмата си, които ми даватъ съвѣти за напрѣдъка на моитѣ уроци“ и му изповяда своята дълбока признателност: „Азъ всѣкога не ще прѣстана да Ви поднасямъ моитѣ благодарности и признателности за благодеянията Ви къмъ мене“. Останал сам в Цариград, бъдещия бунтовник, „потънал в бездната на скръбта“, пише на своя учител: „Нищо друго не ще ме утѣши, а само писмо отъ Ваше Мѫдрословесие“. А в едно друго свое писмо, той го нарича „Мой благодѣлнѣйший и повече отъ баща любими ми учителю“. Проф. Мих. Арнаудов, Съчинения на Г. С. Раковски. София,1922, стр. 687-688. Пак там виж и стр. 689-691.

147. Пос. съч., стр. 44.

148. Христоитія, Будим, 1837, стр. 277 и 279.

149. Не може да се определи кога точно Р. Попович е бил учител в Калофер. Вж. Н. Начов, Калофер в миналото. София, 1927, стр. 135.

150. Р. Попович бе избрал за своя съпруга една от най-личните моми в Карлово – Анастасия Гешова. От тоя брак той има един син: Теофан Райнов, виден деец от времето на борбите за нашето освобождение и близък другар на Левски, и четири дъщери, от които Мария умира твърде млада, като монахиня под името Евпраксия, Ана Пенчо Божинова и Екатерина Генчова Пеева са покойници. Най-малката Елисавета К. Попова се радва и днес на добро здраве. Нейният съпруг д-р К. Попов, първият карловски лекар, брат на Стоил Попов и Константин Попов (сетне Врачански митрополит), бе обесен от турците в Пловдив през 1878 год. Тя се радва на удивителна духовна бодрост и е една от нашите най-образовани и културни стари жени. Неин син е известният общественик д-р Д. Киров, дългогодишен председател на лекарския съюз и на Народния комитет „В. Левски".

151. Шан махала е южната, българската част на Карлово.

152. Описание на Карлово. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките, София.

153. Димитриев, Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, VI (1888), кн. XXV-XXVI, стр. 42. По тоя въпрос вж. и Н. Славчев, Брайко х. Генов като народен будител. Карлово, 1938, стр. 14.

154. На мястото, където днес се издига училището „Отец Паисий".

155. Описание на Карлово. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките, София.

156. Иван Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане – Н. Рилски. София, 1926, стр. 86.

157. Брат на Христо п. Василев. Н. Славчев предполага, че и той е отишъл в Габрово да усвои взаимноучителния метод. – Брайко х. Генов като народен будител. Карлово, 1938, стр. 8.

158. Ив. Д. Шишманов, пос. съч., стр. 87.

159. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките, София.

160. Иван Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане - Неофит Рилски. София, 1926, стр. 171.

161. Там, стр. 88.

162. Описание на Карлово. Из архива на Р. Попович. Българска академия на науките, София.

163. Вж. Н. Славчев, пос. съч., стр. 10.

164. Описание на Карлово, пос. ръкопис.

165. Н. Начов, Градиво за историята на калоферските училища, София, 1903, стр. 12; вж. от същия автор „Калофер в миналото". София, 1927, стр. 117.

166. Павел В. Патев, Отец иконом Христо поп Василев, печатана беседа. Карлово, 1936, стр. 6.

167. Годината на запопването на Брайко х. Генов е спорна. Доводите на двете схващания не са достатъчно убедителни. За по-големи подробности вж. Н. Начов, Калофер в миналото. София, 1927, стр. 117–118, и Н. Славчев, Брайко х. Генов като народен будител. Карлово, 1938, стр. 26–27.

168. Стари.

169. Кишинев.

170. Материали за историята на българското възраждане. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1892, кн. VIII, стр. 432–433.

171. Иван Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане. София, 1926, стр. 388.

172. Там.

173. Ив. Д. Шишманов, К. Д. Фотинов, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1894, кн. XI, стр. 752.

174. Градиво за историята на калоферските училища. София, 1903, стр. 13.

175. Нови студии из областта на българското възраждане. София, 1926, стр. 389.

176. Иван Д. Шишманов, К. Д. Фотинов, пос. сб., кн. XI, стр. 738.

177. Там, стр. 673. През 1868 год. Карловското училищно настоятелство набавя „52 тѣла землеописания отъ Ботьо Петковъ", за които брои 566 гроша. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7748, стр. 16. Касае се за току-що излязлата „Кратка всеобща география". Пловдив, 1868, стр. 264.

178. Иван Д. Шишманов, К. Д. Фотинов, същ. издание, стр. 673–679. Писмото е от 23. X. 1845 год.

179. Там, стр. 742.

180. Брайко х. Генов като народен будител. Карлово, 1938, стр. 22.

181. Моите спомени. Пловдив, 1906, стр. 1–2. Според Н. Славчев до 1877 год. „много карловски фамилии са имали Паисиевата история в ръкопис...“ В Карлово малко са били ония, които не са знаели и не са чели Паисиевата история“. – Тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 369 от 24. XI. 1937 год.

182. Проф. Иван Д. Шишманов, Константин. Д. Фотинов, пос. издание, стр. 729.

183. Там, стр. 729. Тука проф. Шишманов вижда особената заслуга на Фотиновото списание, което разбуди у народа желанието да се „основе и в България един специален политически вестник“. Схващайки тая нужда, две години покъсно, на 20 април 1846 год. Иван Богоров, бележит син на Карлово, основа първия български вестник „Бѫлгарскый орелъ“.

184. Проф. Иван Шишманов, Константин Д. Фотинов, пос. издание, стр. 729.

185. Там, стр. 735.

186. Там, стр. 735–736.

187. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7737, стр. 11 и 13. Пак там са дадени и разходите, направени за следните книги: Каменъ вѣри – 14.20; Дринов, Блъгарска история – 7.20; Илия Меніатъ – 53.20. Обстоятелството пък, че в „Цариградски вестник“ има поместени значителен брой дописки от Карлово, свидетелствува, че и този вестник е бил получаван и широко четен в града. И списанието „Български книжици“ е било получавано в Карлово. Вж. същ. списание, ч. III, кн. 2, бр. 24, стр. 415 от XII. 1860 год.

188. Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1890, кн. XXXII и XXXIII, стр. 351.

189. През 1867 год. в Букурещ излиза второ издание на същия превод с „иждивението“ на Георги Тончев от Ловеч.

190. Живущи в Пловдив карловци записват 13 книги, а в Цариград 11 карловци също се записват за спомоществуватели.

191. Пос. съч., стр. 5 след съдържанието.

192. За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас“, X, бр. 369 от 24. XI. 1937 год.

отидохѫ къмъ дѣвическото училище, придружаваны отъ многочисленъ народъ и отъ двата пола. Тѣсното мѣсто на училището не позволи да ся извърши тамъ тържеството, затова станѫ въ църквѫтѫ като почна отъ водосвѣтътъ, слѣдъ който пѣхѫ пакъ момичетата горѣказанѫтѫ цьрковнѫ пѣсьнь и тогава една отъ настоятелкытѣ Г-жа Марійка Ив. Кескинева сказа едно слово, въ което, като зема причинѫ отъ тържествуваныятъ праздникъ, прѣдстави доста сполучливо высокото назначеніе на женѫтѫ на тоя свѣтъ като въспитателка и главна подбудителка за успѣваніето на единъ народъ въ образованіето, доказа колко е голѣма нуждата за да ся ускори нейното изучаваніе и образованіе щото да можи и тя да изпълни своето предназначеніе между народътъ ни и заключи че учрежденіето на женскы Дружества е едно отъ най-успѣшнытѣ срѣдства за достигнуваніето на таѭ цѣль, та е нужда да са распространяватъ и подѫржѫтъ. След това момичетата испѣхѫ еднѫ пѣсень нарочно за това тържество съчинена и тогась ся изрѣче и друго слово от дыщерѭтѫ на приснопамятныятъ ни нѣкогашенъ учитель Райно Поповичъ Г-жицѫ Екѫ Райновѫ. Съ най-бляскавы цвѣтове прѣдстави тя благодѣтелныты за человѣчеството ползы отъ прощеніето, срѣщѫ което противустави низкото и окаянно положеніе на народыты които не ся стрѣмѫтъ за да го присвоѭтъ. Показа срѣдствата, прѣзъ които трѣбва и ные да тичамы къмъ него за да можемъ по-скоро и ные да ся причислимъ между образованыты народы, като прѣпоръчи образованіето на женскый полъ защото, казва, образованыты майкы отхранватъ достойны сынове и добродѣтелны граждане. Слѣдъ многото другы убѣдителны подканванія за да ся стараемъ за изучаваніето и доброто въспитаніе на челядьтѫ си изобщо, които причинихѫ дълбоко впечатленіе на слушателыты, тя свърши най-добрѣ като отправи молитствуванія за здравіето и дългоденствіето на ученолюбивыятъ и обичливыятъ ни Царь-Баща, послѣдвуваны отъ пѣяніето на „Много лѣта, мирна лѣта“, отъ момичетата, която пѣсьнь даде край на тържеството. Презъ деньтъ станѫхѫ посѣщаванія на пьрвенциты въ градътъ ни и ся пріе рѣшеніето за да ся съгради презъ лѣтото ново зданіе за дѣвическо училище съ срѣдствата, които има на разположеніето си Дружеството, нъ които сѫ недостаточны за това предпріятіе та ще стане нужда да ся прибѣгне на частни пожертвованія, защото общината ще съгради училището за момичетата, налѣто.“ В. „Право“, Цариград, V, бр. 7 от 11. IV. 1870 год.

На тоя ден, когато новата организация за „първ пѫть празднува Благовѣщеніе като праздникъ назначенъ за дружеството“, гост на града е В. Чолаков, който като „зритель на отличнѫтѫ процесыѫ“, предава своите възторжени впечатления от празника и прави някои интересни бележки в специална дописка.

„...Испьрво ми ся стори: че ся намѣрвамь въ нѣкоѭ Европейскѫ черковѫ, като слушяхъ пріятнѫтѫ гармоніѫ, която звучеше отъ къмъ женското отдѣленіе на черквѫтѫ. Слѣдъ малко азъ разбрахъ че тія Ангелскы гласове бѣхѫ на ученицытѣ отъ дѣвическото училище“.

После, след като описва церемонията, дава отзив за произнесените слова:

„...Трето и послѣдно слово ми най-много обьрнѫ вниманіето. То ся произнесе отъ еднѫ дѣвойкѫ на имя Ека Райнова на възрасть 14-15 годишна. Тя възлѣзе съ необыкновенѫ пьргавость и свободѫ на помянѫтото мѣсто. Словото и бѣше най-кратко, нъ правилно расположено и съврѣменно. Тая млада ораторка направи едно изрядно сравненіе на образованыйтъ человѣкъ съ необразованыйтъ. Мѣтнѫ единъ кратъкъ поглѣдъ вьрху плодоветѣ на наукѫтѫ като поплува по параходытѣ и ся повози по желѣзницитѣ, обади ни че могли двама пріятеліе или пріятелкы отъ двѣ твьрдѣ далѣчны мѣста въ много кратко врѣмя да ся разговарять и прѣдавать мыслитѣ си единъ другыму чрѣзъ нѣкакъвъ си телъ.

Като похваляваме тѫѭ младѫ госпожицѫ за изрядното ѝ и быстро изговаряніе ные ѭ съвѣтваме да изучи по добрѣ правилата на витійството и тогава тя ще знае въ такъвъ случай да бѫде обьрнѫтѫ къмъ народътъ, а не къмъ иконостасътъ; не ще да бърза въ говореніето толкова и ще произнаси по-високо“. В. „Македония“, Цариград, IV, бр. 43 от 21. IV. 1870 год.

Нека прибавим, че и карловските младежи не остават назад от жените. Все по това време те образуват въздържателно дружество в своя град, първо в историята на българското въздържателно движение. В нарочна дописка от Карлово четем:

„Въ тоя градъ ся съставило едно дружество отъ по развиты-тѣ младежи, които имали за цѣль искореняванієто на піянството между съгражданіетѣ си. Тый почнали вече да дѣйствуватъ подъ таенъ начинъ, защото ако бы дѣйствували явно всичкытѣ крѫчмари, и заразенитѣ вече отъ тая болесть клѣтницы, бы имъ причинили голѣмы прѣчкы, и успѣхътъ бы былъ удошенъ още отъ пьрвото му начало.

Браво! на тыя Карловскы младежи, които сѫ ся подсѣтили за да предварать и предовардать съотечественицытѣ си отъ лошиты сѣтнины на гыбелното піянство!

Прѣдпріятіето на тыя младежи е толкова полезно и похвално щото може да ся препоржча наврѣдъ на нашитѣ съотечественици дѣто вързлува тѫжь Епедеміѫ".

По-нататък се разширяват задачите на това ранно въздържателно движение, което трябва да очисти „народнитѣ ни обычяи и религіознитѣ ны обряды отъ съсипителныятъ тоя порокъ – піянство, хемъ кесіитѣ си ще убогатимъ, хемъ обычяитѣ си ще ублагородимъ, хемъ животътъ си ще продължимъ"... В. „Право", Цариград, IV, бр. 30 от 20. IX. 1869 год.

Редакцията придружава дописката, която е без подпис, с най-благоприятна забележка.

Обаче в бр. 39 на „Право" от 29. XI. с. г. „отъ страна на Карловци" Бойчо Петров Загорски, макар да одобрява тази идея, негодува, дето непознатият дописник „препоржчва съотечественицы-тѣ ни прѣдъ публикѫтѫ, като съвершенно вече подпаднали подъ страсть-тѫ на піянството... Нъ понеже не можемъ да припишемъ піянството за сѫществень признакъ на Карловцы, то неговытѣ съвѣти остановатъ за насъ съвьршенно безмѣстны, (неуместни, н. б.) и тъй ный като глѣдаме, че Господство му си е позволилъ да приписва на едно общество такива лоши свойства, отъ които това общество, само по себе си или въ сравненіе на другы общества, е съвършено чисто, заключаваме, че Господство му, тряба да е съврьшено слабъ въ логыческытѣ си понятія, понеже е съставилъ едно съвсѣмъ крыво умозаключеніе върху свойствата и обычаитѣ на Карловцы".

Като пази ревниво престижа на своите съграждани, Загорски смята, че дописникът съди „отъ частното за цѣлото, сирѣчь той може да е видѣлъ въ Карлово нѣкой си піянецъ, гдѣто като градъ неможемъ да отричемъ, че може да има петь или десять души и таківа и казаль, че тоя піянецъ е Карловецъ, слѣдователно и всичкытѣ Карловци ся піяни". Твърде чувствителен към името на своя град, Загорски заключава, че „Господство му, както за нападванѣето врьху обычаитѣ ны, тъй сѫщо и за препуручванѣето ни предъ публикѫтѫ (като н. б.) піяни, или крыво сведеніе е добилъ за своиствата и обычяитѣ Карловскы, или както горѣ казахме е съ крывы, логычни понятія, или съ страсть говори, а Карловци добри или лоши, щѫтъ ги покажѫтъ дѣлата имъ".

207. Пръв пак той въвежда и раздаването на върбови клонки на Цветница. По-късно заедно с калугерката Евгения Бояджиева, следвала в Бялград, отец Христо п. Василев превръща тоя обичай в народно тържество. Младата учителка Евгения му загатва, че има намерение в събота срещу Цветница да изведе учениците вън от града, за да наберат върбови клонки. Той възприема тази идея, дава своето съдействие, като подтиква и населението да вземе участие в тържеството. Стари карловки помнят „как всички мъже и жени, празнично облечени, са ходели заедно с учениците за върбови клончета в надвечерието на Цветница и са се връщали с религиозни песни, напомняйки славното Христово влизане в Иерусалим". Павел В. Патев, Отец иконом Христо п. Василев, печатана беседа. Карлово, 1936, стр. 16.

Несъмнено, това тържество на свой ред идва да укрепи общественото самочувствие на карловци.

208. Марко Балабанов, Писма по народното ни пробуждане. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1890, кн. XXXII и XXXIII, стр. 351.

209. Никола Начов, ученик по това време в Пловдив, живо описва тия трагични дни: „Турците обградиха с железен обръч Карлово, после яростно нахлуха в него и почнаха да грабят, да убиват и да обезчестяват, а всички по-видни мъже българи – свещеници, учители и търговци – бидоха арестувани и после навързани ги докараха пешком в Пловдив. Някои от тези нещастници – изнемощели от мъки, глад, безсъние и мисъл и петимни за капка вода през юлската нетърпима горещина – падаха по пътя и умираха, или пък биваха избивани. Само по-яките стигнаха до Пловдив, дето не ги чакаше нещо по-добро. Те бидоха затворени в мрачни и влажни тъмници и подложени на страшни мъки и дълги истиндаци (изпитвания)...

Сутринта на 12 септември из улиците грозно се изпречиха бесилки. Такива по Узунчаршия (главната улица от джамията Джумая до моста на р. Марица) имаше 20-ина. Други имаше и в някои квартали. И започнаха да бесят главно карловци. Влачеха ги живи – умрели, запъхтени, изпити, жълти, дрипави, рошави, брадясали и с дълги коси, някои и боси, на гърди с илями (смъртни присъди) от бяла хартия и обградени с куп озлобени низами с пушки.

Нещастните мъченици бяха неузнаваеми.

Обесените оставаха да висят на въжето и нажеженото слънце цял ден понякога – тези в отдалечените квар-

тали ги забравяха чак до следната сутрин, когато трябваше да прикачат въжето на друг нещастен българин. Най-сетне, към привечер, обесените натоваряха на кола за смет и ги откарваха, та ги закопаваха набързо наети цигани и без опело. Край квартала Каршияка, зад Марица отдесно на шосето Пловдив–Калофер, има и днес още хармани и върболак. Там закопаваха обесените.

В Узунчаршия, на Башханата, близо до Караулхан на фурната до самия ъгъл на уличката, която и до днес още стои и отива към градската градина (там тогаз бяха турски гробища и затова се наричаше Ортамезар), обесиха иконом свещеник Христа. На гърдите му, които до преди малко бяха носили епитрахил, също се белееше смъртна присъда. Срещу него, на еврейския тенекиджийски дюкян обесиха пък карловския лекар д-р Киро Попов от Калофер (свършил медиц. факултет в Букурещ 1869), брат на покойния врачански митрополит Константин и баща на д-р Д. Киров от София. Двамата бяха последни обесени.

И свещеникът, и лекарят бяха съвсем невинни. И те, като други безчет мъченици, станаха жертва за вяра и отечество". Иконом свещеник Христо поп Василев. Църковен вестник, XXVII, бр. 40 от 27. XI. 1926 год.

Иван Ев. Гешов, сам затворник в пловдивската тъмница по това време, описва непосредствено на свой ред ужасите, преживяни от карловци.

„...И прекарах една лоша нощ, толкоз повече, че оная вечер бяха докарали от Карлово, вързани 86 души нови затворници. Тая беше третата верига българи роби, която се изпращаше от Карлово за пловдивската тъмница. Другите две бяха дошли, преди аз да се затворя. Първата беше пристигнала на 28 юли, а втората на 3 август. И двете бяха тръгнали с по стотина души от Карлово, и двете пристигнаха с по 85–90 души в Пловдив. Останалите бяха загинали из пътя от бой и мъки, при всичко че разстоянието от Карлово до Пловдив е само 54 клм.

Третата върволица, която аз бях злочест да видя, се състояла, както ми съобщи един сатанински любосъобщителен пристав, от 104 души. А сега пристигнаха в Пловдив само 86 души! И когато тия 86 души, преди да влязат в самата тъмница, се наредиха в конашкия двор, и аз можах да ги видя от нашите прозорци, аз не знаех, кои да пожаля – дали ония страдалци, които бяха оставили измъчените си

кости по царските пътища, или тия мъченици, които бяха дотътрили полумъртвите си тела до царската тъмница. И тръпката, която пролази по моята настръхнала снага, и до сега още ме побива, когато замисля за тия живи мъртавци.

Опрашени, раздрани, кои боси и кои обути с продънени обувки, някои с железни колела по вратовете, а всички с железни вериги по ръцете, нямаше човешка мъка, болка и тъга, която да се не изписва по техните омацани с пот и кръв лица. За подигравка, на главите на някои от по-първите бяха турили едни мръсни и разнебитени европейски шапки. И една ликуеща паплач от полупияни нехранимайковци се гавреше с тия праведници, които едва се държеха на краката си.

Внезапно един от пазачите, които бяха излезли от тъмницата, за да приемат новите си гости, хвана желязното търкало, което бе турено около врата на един познат, види се, и омразен нему карловец, и зверски го задърпа по всичките посоки на компаса. От болки и задавяне, посиня лицето на мъченика. Тялото му затрепера като листо. Очите му се опулиха. От устата му бликна кръв. А от неговите гърди се изтръгна една неземна въздишка.

Мъчителят, разсвирепял и запенен, следваше да тегли колелото. И мен се стори, че в тая пъхтеща маса от човешко месо, в тоя мъченик и в тоя мъчител, бяха се съсредоточили като в фокус всички страдания и всички низости на това ужасно човечество. И аз се прихлупих на възглавницата, о която се облягах, за да погълна своите сълзи и да удавя своите въздишки. Сълзи и въздишки бяха тежки престъпления в моя затвор.

Колко ми станаха те нужни и на следната заран на 16 август! Писано ми бе да видя него ден 32 души мои роднини, приятели и познайници от най-видни карловски граждани, да се извеждат из входа, през който аз бях влязъл, да се нареждат на същото място, на което предидещия ден бяха се наредили новопристигналите затворници, и да се изпращат от там на бесилката.

Още помня шътнята на полицейските, грубостта на началниците им, безочливостта на тълпата, която бе подушила мърша за своите скотски страсти, жалостта на свещеника, който бе дошъл да причасти осъдените, и отчаянието на самите жертви. И какви жертви! Първите, най-просветените и най-имотните граждани на един цветущ град, които претърпяваха като последни злодеи, най-срамното наказание,

защото, изоставени от своите малодушни вардачи, бяха посрещнали тържествуващия победител, и то заедно със своите съграждани турци.

Турците-посрещачи бяха простени. А българите се нареждаха сега по двама в пловдивския конашки двор, с ръце вързани отдире, със смъртна присъда, пришита отпреде, на гърдите и, заобиколени от жандарми, се изпращаха по разните участъци на града, за да бъдат обесени. И те тръгваха спокойно, без сълза, без въздишка, да изпълнят както приличаше самата задача, която им оставаше да изпълнят – да умрат достолепно. Смъртта е всякога грозна. Но когато умираш на бесилката, мъчен от съзнанието, че оставяш домашни, окръжени от скотове, дом, ограбен от зверове, имот, разпилян у хора, които гинат с тебе, и оставят сирачета като тебе, – когато умираш на бесилката, неутешен поне от мисълта, че си извършил нещо за отечеството, че си разменил един куршум на бойното поле с вековния неприятел – о, тая умиралка трябва да съдържа в себе си всички мъки на пъкала! И тия мъки храбрите карловци претърпяваха, без да трепнат, без да отправят ни най-малка молба към мъчителя, ни най-малко натякване към Бога". Спомени и студии – Записки на един осъден. София, 1928, стр. 20–22.

210. Марко Балабанов, пос. съч., същ. стр.

Тук е уместно да припомним една ранна и сполучлива оценка за дейността на карловските учители. „Техните заслуги са велики. Те възпитаха онова поколение на чистия идеал, на несъкрушимата вяра в бъдещето и чудна самоотверженост, което доведе свободата и заедно с което мнозина от тях загинаха за нея". – Васил Н. Тантилов, Карлово до освобождението. В. „Просвета", V, бр. 23 от 19. VIII. 1906 год.9

211. В книгата на Стефан П. Кольов „Общи знанія всѣкому человѣку нуждны", Белград, 1855, стр. 155 намираме Ботьо Петков между спомоществувателите от Калофер. Това обстоятелство обаче не е достатъчно, за да приемем, че през 1855 год. той е все още в Калофер. По онова време авторите обикновено записваха спомоществуватели преди да отпечатат своя труд.

В същото издание са отбелязани 13 спомоществуватели от Карлово, а в „Мѣсецословъ или календаръ Вѣчный" от Пенча Радова Карловеца, Цариград, 1850, стр. 151 – намираме 58 карловци.

212. Никола Начов, Ботьо Петков. Сп. „Училищен преглед", XXV (1926), кн. 5–6, стр. 726.

213. Повече подробности от живота на тоя бележит карловец читателят ще намери в студията на Никола Начов, Ботьо Петков, сп. „Училищен преглед“, XXV (1926), кн. 3–4, стр. 423–464 и кн. 5–6, стр. 716–753.

214. За по-големи подробности вж. Никола Начов, Калофер в миналото 1707–1877. София, 1927, стр. 134–135.

215. Между спомоществувателите на тая история, с която Левски се запознава още в Карлово, намираме 16 карловци, наред с други 12, живущи в Галац и 18 – в Тулча. Трябва да отбележим, че в тия два града една значителна част от българската емиграция до освобождението беше от Карлово. Едно от първите дарения за карловските училища се прави пак от тия градове. Неизвестен дописник от Карлово благодари в „Цариградски вестник“, VII, бр. 319 от 9. III. 1857 год. на Николчо Ценов „Банкеринъ Сливненецъ“ и Михаил Попович „Ловчанецъ“ за даденитe от тях 10 минца и 10 бели меджидиета, а също и „на нашій съотечественикъ въ Браила, г. Ивана Т. Пулюглу, който и въ отсѫтствіето си отъ Карлово не прѣстанува да ся грыжи за училище-то ни и да подканя кои-то познава любороды да жертвовать по нѣчто на училище-то ни ...

Надѣемь ся похвалный той примѣръ да послѣдовать не само и други любородны лица въ Браила и въ Галацъ, нъ и наши-ты карловцы да ся пробудять, и да съберѫтъ такова количество, съ кое-то да могѫть да си построять ново училище“.

Дописката е последвана от забележка, в която се съобщава, че „съ благодареніе“ се подаряват „на Карловското това училище една Библіотека и молиме почтенни-те училищни Епитропи да ны явять кому да я предадеме“.

От друга по-късна дописка научаваме, че други браилци са подарили за карловското училище 12 минца, чиито имена „за вѣчнѫ память и за подражателенъ примѣръ и на съвременны-ты и на потомство-то“, били съобщени на народа в града отъ свещеника „който въ црьква-та велегласно ся помоли за здравіе-то, благоденствіе-то и душевното спасеніе за спомоществувател-ты на училище-то“. Вж. бр. 328 от 11. V. 1857 год. Нека отбележим, че тия са първите сведения за карловското училище, които намираме в периодическия печат.

216. Същото твърди и Иван Вазов, Видено и чуто. София, 1901, стр. 72.

217. Сведенията за Георги Икономов, който се подписва Економов и се нарича Дупничанина, са твърде оскъдни. Тоя „усерднѣйшій родолюбецъ“, както сам се подписва, учителствува в Карлово до 1852 год. От 1853 год. е учител в Сопот, където учителствува две години. „Въ това време като глѣдахъ“, пише Икономов в предговора на своя „Писмовникъ“ „да ся прѣврьвять Загорскитѣ поугрьци, Биляри хикими въ това мило и пресладко мое отечество (както въобще и по всичкѫ Българіѭ) и да убивать неправедно, и утравять (отъ незнанието си) любезни-тѣ еднородцы, окаяни-тѣ Българе! Не могохъ да трьпѫ това неправедно тѣхно дѣло и слѣпи-тѣ тѣхни успехи, издадохъ еднѫ критическѫ книжкѫ въ 1855, подъ заглавіе: Огледало на грько арнаутскы-тѣ магесницы, шарлатаны и быляробузаджій хикимы“ (стр. 17). В тая малка книга Икономов дава израз на своето благородно възмущение от самозваните лечители „хікими“, които в родните си места са „бозаджій“, а в България „искуснѣйшій лѣкари“. Неговият гняв е насочен срещу сопотския хекимин Леонидас: „По-добрѣ да умрѫ отъ своѭ смрьть, нежели от отровѫ-тѫ на тоя бозаджія хикимнъ“. Това любопитно „Огледало“ разкрива напредничавия ум на своя автор, неговия боек темперамент и горещо родолюбие. Понеже „тыя душегубители магесницы ся трудѫть всячески да мя повредѫть на сѫщій ми животъ“, той се принуждава да напусне учителската си работа и отива в Букурещ. Тука издава „Краткій най-новый писмовникъ“, 1856, стр. 32, чийто предговор използувахме, и „Кратко землеописаніе – естественно, матиматическо и гражданско“, 1856, стр. 134. В Карлово за „Кратко землеописание“ „родолюбивы спомагатели“ записват 62 книги, а други записват 31 книги в полза на девическото училище, между тях и дядото на Левски по майка Иван Т. Тахчиев (стр. 126 и 127). В Букурещ карловецът Пенчо Попадиин записва други 5 книги в полза на девическото училище в родния си град (стр. 117).

218. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7744, стр. 10, 17, 21, 11.

219. В. „Право“, Цариград, V, бр. 20 от 13. VII. 1870 год.

220. Калофер в миналото. София, 1927, стр. 148.

221. Преводът излиза по-късно под название „Кратка всеобща географія“. Пловдив. 1868, стр. 264.

222. АНБ, Карловски кондики, инв. 7744, стр. 17, дата на разхода – 22. III. 1857 год. По-късно през 1866/67 год. карловското училищно настоятелство набавя учебници от

Христо Г. Данов от Пловдив за 3659.20 гроша. Набавени са: краснописание, атлас, битописание, пространни числителници, малки и големи буквари, граматики, уроци от землеописание, катихизиси и др. Разходът е отбелязан в същата приходо-разходна книга. АНБ, Карловски кондики, инв. №7744, стр. 49.

223. Писмо от Карлово (II. 1857 г.), „Цариградски вестник", VII, бр. 317 от 23. II. 1857 год.

224. Вж. „Цариградски вестник", VII, бр. 336 от 6. VII, бр. 338 и бр. 344 от 31. VIII. 1857 год.

225. Цариградски вестник, VII, бр. 327 от 4. V. 1857 год. По черковния въпрос виж и твърде интересната статия на Ботьо Петков „Не щем ги" във в. „Българска пчела". Браила, I, бр. 37 от 7. II. 1864 год.

226. Год. VIII, бр. 381 от 31. V. 1858 год.

227. Нека отбележим, че тоя празник наложи една важна промяна в обществения живот на Карлово; двете църковни настоятелства се сляха и по този начин в грижите по църковното и училищно дело в града се внесе единство. „Сега отъ какъ ся съединихѫ двѣтѣ ни церквы, които ставаха прѣдмѣтъ на раздори и училището имъ стана кассѫ", пише един дописник от Карлово, „партіитѣ почти изгаснаха и начнахме вече да ся наслаждаваме отъ добрытѣ слѣдствія на съгласіето". В. „Македония", Цариград, III, бр. 10 от 1. II. 1869 г.

Друг дописник също така бележи: „Чрѣзъ това примиреніе на двѣтѣ партіи, достигнѫло ся бѣ съединеніето на училищнѫтѫ кассѫ съ касытѣ на двѣтѣ ни церквы". В. „Македония", Цариград, III, бр. 20 от 12. IV. 1869 год.

За дейността на общото настоятелство през първата година от обединението му можем да съдим от следната равносметка, която намираме в „Касата на Настоятелство-то Цръковно-Училищна", АНБ, Карловски кондики, инв. №7739:

	приходъ		разходъ	
януарий	15,475.24	гр.	14,853.20	гр.
февруарий	1,296.5	„	761.25	„
мартъ	8,334.95	„	879	„
априлъ	406.05	„	674	„
май	4,328.25	„	3,261.30	„
августъ	1,390.20	„	4,945	„
септемврий	831.20	„	3,790	„
октомврий	4,182.20	„	4,653	„
ноемврий	4,746	„	3,172	„
декемврий –	100	„	2,182	„
всичко	41,093. 9	„	41,171.35	„

228. Дописка от Карлово. В. „Дунавски лебед", Бялград, I, бр. 36 от 29. V. 1861 год. Нека отбележим, че въпреки това изявление на дописника, Стефан П. Василев е настоятел в Карлово на Цанковия вестник „България". Вж. в. „България", Цариград, II, бр. 66 от 22. VI. 1860 год.

229. Цариградски вестник, X, бр. 473 от 5. III. 1860 год.

230. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7748, стр. 83; отбелязана е и датата: 30. XII. 1870 год.

231. Според Никола Славчев, събранието на карловци, пред което говорил Димитър Попов върху черковния въпрос, изслушало още един оратор – Ботьо Петков и накрай решило „да се поведе най-енергична борба за изгонването на Пловдивския гръцки владика". Пак според същия автор, няколко години по-късно друго събрание в Карлово „с голям ентусиазъм взело решение да се продължи борбата за черковна независимост до пълна победа". – Карлово като стар културно просветен и народен център. Пловдивски окръжен вестник, XVI, бр. 477 от 30. III. 1928 год.

Тия съобщения обаче не се потвърждават от други данни.

232. Никола Начов, Калофер в миналото. София, 1927, стр. 148.

Между мнозината ученици, които са идвали от други градове да се учат при Ботя Петкова, е бил и Иван Вазов. През 1866 и 1867 година той отишъл в Калофер „да изучава езика на Омира и на Платона". В началото на своя интересен спомен за учител Ботя, народният поет бележи: „Бащата на прочутия наш революционер – поет беше забележителна личност". Видено и чуто. София, 1901, стр. 71–72.

Освен споменатите книжовни трудове и много ръкописи, изчезнали след смъртта му, Ботьо Петков е превел, и „Психологія или душесловіе за ученіе на дѣцата" от Т. Х. Галаудет. Смирна, 1844, стр. 57. Преводът, който проф. Ив. Д. Шишманов допуска, че е извършен от Константин Фонтинов – М. сб. XI, К. Фотинов, стр. 755–756 и в Сб. на Бълг. акад. на науките, кн. VI, 1916, Студии..., стр. 176, – е претърпял още две издания: Смирна 1851 год., Цариград 1861 год.

233. Спокоен в критиката си, Ботьо Петков е особено горещ в голямата полемика, която води във връзка с борбата срещу унията. Следната дописка, която посочва и Никола Начов, твърде красноречиво разкрива силата на неговия полемичен патос: „Неприлично было бы, отъ моѭ странѭ да

ся отговарямъ на ничтожнѫ-тѫ онѫѣ тварь, коя-то подъ имя-то Валъ-Капанецъ, нацапалъ въ скверный вѣстникъ Латинѫ гнусны попражни врьху ми, и то за това, че сьмь защищавалъ вушь честь-тѫ на вуйкѫ си Г. Кирилла (Нектариевъ). Послѣдень пѫть сега казвамъ, че за напрѣдъ колкото и да даватъ волѫ на языка си такыва низкы твари нѣма да считамь за ничто тѣхны-ты хулы.

Колко-то за сега нека знае той Балкапанецъ и издательтъ на Латинѫ че Г. Кирилъ освянь че е мене вуйка, той има ближни сродници въ Карлово, Сопотъ, Калоферъ, Пловдивъ, Букорещъ, Галацъ, и мнозина отъ тѣхъ сѫ достойни и вредни да защитятъ честь-тѫ му; коѭ-то нѣкои чапкѫни напраздно ся мѫчятъ да потъпчять. Драганъ (Цанков, б. н.) и негови-ти дрьскачи сѫ увѣрени, че никому честьтѫ не сѫ могли да повредять, нито могѫть повреди.

Балъ Капанецъ-тъ добрѣ ще стори, ако има братъ или нѣкой сродникъ въ училище-то Калоферско, за да ся не разврати отъ поведеніе-то ми, да го извади съ врѣмя и да го уведе въ Бебешко-то училище за да ся изучи тамъ на Драганово-то благонравіе и православіе. А колкото за другы-ти ученици, что ми сѫ въвѣрени отъ бащиты имъ, Балкапанцьтъ нѣма никакъ право да ся грижи за тѣхъ: зачто тѣ си иматъ бащи, които сѫ вредни да си ся грижять за тѣхъ. И така Балкапанецъ-тъ напразно хлопа зѫбы, като побѣснѣло куче". Цариградски вестник, X, бр. 477 от 2. IV. 1860 год.

234. Дописка от Карлово по повод представянето на Геновева. В. „Право", Цариград, VI, бр. 2 от 8. III. 1871 год.

235. Минко Генов, Ученолюбивото д-во „В. Левски". Сб. „В. Левски". Пловдив, 1903, стр. 51.

236. В. „Дунавски лебедъ", Бялград, I, бр. 36 от 29. V. 1861 год. Понеже основаването на първото читалище в Карлово е свързано с празнуване деня на св. Кирил и Методий, ще отбележим, че, както вредом в страната, така и в Карлово тоя празник придобива изключително значение и дава нов подем на националното самочувствие на българина. Най-ранно описание на това празнуване деня на св. Братя в родния град на Апостола намираме в една дописка от 1859 год. Виж. в. „България", Цариград, I, бр. 14 от 27. VI. 1859 год. Вж. и описанието на празника през 1862 г. във в. „България", Цариград, IV, бр. 8 от 4. VI. 1862 год.

237. Карловското читалище. В. „Право", Цариград, IV, бр. 18 от 2. VI. 1869 год.

238. Минко Генов, Ученолюбивото д-во „В. Левски", Сб. „В. Левски". Пловдив, 1903, стр. 51.

239. Там.

240. В. „Право", Цариград, IV, бр. 39 от 29. XI. 1869 год.

241. В. „Право", Цариград, V, бр. 38 от 16. XI. 1870 год. Вж. и Ст. Чилингиров, Българските читалища преди освобождението. София, 1930, стр. 289.

242. АНБ, Карловски кондики, инв. №7737, стр. 11 и 13.

243. Карловското читалище. В. „Право", Цариград, IV, бр. 18 от 2. VI. 1869 год. Вж. и Ст. Чилингиров, Българските читалища преди освобождението. София, 1930, стр. 281.

244. Илия Миланов говорил на тема „На учението корените са горчиви, но плодовете му са сладки". М. Генов, Ученолюбивото д-во „В. Левски". Пос. сб., стр. 52. До сега началото на Ученолюбивата дружина погрешно се отнасяше към 1868 или 1869 год. Вж. Минко Генов, Ученолюбивото дружество „В. Левски". Сб. „В. Левски". Пловдив, 1903, стр. 52 и Никола Славчев, Карлово като стар културно-просветен и народен център. Пловдивски окръжен вестник, XVI, бр. 477 от 30. III. 1928 год.

245. В. „Македония", Цариград, IV, бр. 37 от 28. III. 1870 год.

246. Дописка от Пловдив. В. „Македония", Цариград, IV, бр. 43 от 21. IV. 1870 год. Двете организации обаче работят самостоятелно, имат отделни „каси" „и едното и другото общества ся събиратъ въ праздничнытѣ дни въ училището въ особны стаи", бележи В. Чолаков.

247. В. „Право". Цариград, V, бр. 20 от 13. VIII. 1870 год.

248. Данни за живота и дейността на тоя виден карловски просветител, роден през 1830 год., свършил Киевската духовна семинария в края на Кримската война и учителствувал непрекъснато в Карлово, читателят ще намери в предговора на издадения след освобождението негов учебник „Психология за горните класове на гимназиите и за самообразование". Пловдив, 1894, стр. 69. След смъртта му – 5. II. 1870 год. се намериха и други ръкописи.

В надгробния му надпис Найден Геров изтъква неговите „славни заслуги към града и святата признателност", която карловци дължат на своя заслужил син.

Според Христо Чернев, Димитър Попов играе не само „важна роля в просветното дело на Карлово", но има и друга

голяма заслуга: той разширява правата на църковно-училищното настоятелство, което започва от това време да разглежда и спорове от граждански, углавен и канонически характер, възникнали между карловци, срещу една малка такса в полза на училищата и църквите в града. „По тоя начин българите при разни разпри не се обръщаха до турските съдилища, а до църковно-училищното настоятелство". Из ръкописа на Христо Чернев: Карлово в културно и просветно отношение преди освободителната руско-турска война, 1925, стр. 13.

249. Никола Славчев, Карлово като стар културно-просветен и народен център. Пловдивски окръжен вестник, XVI, бр. 477 от 30. III. 1928 год.

250. Дописка от Карлово. В. „Македония", Цариград, III, бр. 10 от 1. II. 1869 год.

251. Иван Г. Лазаров, Петър Ив. Фурнаджиев, Хад. К. Ненов, Христо Ив. Гимюшев, Ив. Г. Джиджев.

252. През 1866 год. се поражда конфликт между старото и ново настоятелство". В. „Време", Цариград, I. бр. 21 от 1. I. 1866 год. дава две бележки от редакцията по повод на необнародвани дописки от Карлово за трудности и неуредици в издръжката на училищата. Пак във „Време", Цариград, II, бр. 4 от 3. IX. 1866 год. неизвестен дописник дава отчет за годишния изпит на мъжкото и женско училище, станал от 7–10 август. На един от изпитите в мъжкото училище присъствува и гостът на града главният управител на Одринския вилает Мехмед Куршид паша. Обаче настоятелството на „обществеиыты дѣла" с дописка оспорва някои от твърденията на тоя дописник, смята ги за непълни и взима отрицателно становище към Н. Пулев, който „отъ 15 години насамъ самоволно усвоява църковныты и училищныты приходы и като ся накара лане да си прѣдаде смѣткѫтѫ, прѣдаде единъ стрѫганъ тефтеръ и записи на свое имя от 200,000 гр., осемь годины непромѣнени, отъ които нѣматъ да излѣзѫтъ нито 50 хил. гр. Кой може докара примиреніе помежду него и съобщницитѣ му отъ еднѫ стърнѫ и народътъ отъ другѫ догдѣ ся не оправи злоупотрѣбленіето му?"

Тая дописка е подписана от следните настоятели: Георги Ч. Тунтев, Никола В. Трантеев, Вълко Н., Пенчо М. Божинов, Ив. Л. Кескин, Гено Л. Божинов, Ив. Минчов и Ив. Смиков. В. „Време", Цариград, II, бр. 9 от 8. X. 1866 год.

253. В. „Македония", Цариград, IV, бр. 53 от 28. V. 1870 год.

254. Карлово като стар културно-просветен и народен център. Пловдивски окръжен вестник, XVI, бр. 477 от 30. III. 1928 год.

255. Минко Генов, Ученолюбивото дружество „В. Левски". Сб. „В. Левски". Пловдив, 1903, стр. 53.

256. Никола Славчев, пос. статия в Пловдивски окр. вестник.

257. В. „Право", Цариград, V, бр. 20 от 13. VII. 1870 год.

258. На 3. I. 1872 год. дружината внася в касата на църковно-училищното настоятелство целия приход от представлението на Войниковата комедия „Криворазбрана цивилизация" – 1040 гр. АНБ, Карловски кондики, инв. № 7743.

259. „1. Февруарий 4, събрани от първото представление Геновевино 86б гроша и 5 пари.

2. Февруарий 4, събрани отъ второто представление Геновевино 851 гроша и 35 пари.

3. Февруарий 6, събрани отъ третото представление Геновевино 433 гроша". Из сметката на Карловското читалище за 1871 год., в запазен тефтер от Марко П. Тантилов. Вж. Петър Тантилов, Учител Матьо (Марко) П. Тантилов и училищното дело в Карлово до освобождението. София, 1930, стр. 14.

260. В. „Право", Цариград, VI, бр. 2 от 8. III. 1871 год. На това представление присъствувал и народният поет Иван Вазов, дошъл специално за тоя случай в Карлово, заедно с други свои съграждани; на една от красавиците младият тогава поет посвещава един свой стихотворен опит. – Из ръкописните спомени на В. Караиванов. За по-големи подробности по тоя случай и изобщо около първите театрални представления в Карлово вж. Иван Попов, Миналото на българския театър. Спомени и документи, т. II. София, 1942, стр. 548–560.

261. Минко Генов, Ученолюбивото дружество „В. Левски". Сб. „В. Левски". Пловдив, 1903, стр. 52.

ГЛАВА ВТОРА

РОДИТЕЛИ И РОД

1. Годината, когато се е родил Апостолът, е установена. По въпроса за деня обаче мненията се разиждат. Захарий Стоянов, първият и най-стар биограф на Левски, не проучи

непосредствено фактите около това събитие и затова несигурно бележи: „Васил Левски Дяконът се е родил два - три дена пред или след Петровден 1837 година". – Васил Левски, Пловдив, 1884, стр. 8. В това отношение З. Стоянов не е отишел по-далеч от спомените, които свързват раждането на Апостола със сватбата на баба Деребейка, която сватба е станала около Петровден и е погълнала грижите на рода на Левски.

Датата 6 юли 1837 год, възприета от втория биограф на Апостола, Стоян Заимов, е била установена през 1895 год., във връзка с освещаване паметника на Левски в София. – Васил Левски. София, 1895, стр. 11. За да се определи тая дата, заслуга има роднинският съвет, в който сега влиза и Васил Караиванов, пръв братовчед на Левски, негов едноименник и другар от детинство. Най-млад от роднините по онова време, той има най-голяма заслуга за установяване датата на раждането. След обсъждане и съобразяване на обстоятелствата около сватбата на баба Деребейка, която и сега се взима за изходна точка, роднинският съвет идва до следните заключения: сватбата не е могла да стане два-три дни преди Петровден, тъй като църквата не допуска венчавки през пости. Но понеже Петровден през 1837 год. се пада във вторник, а сватбените обичаи по онова време траяха по цяла седмица, то въпросната сватба не е станала и два-три дни след Петровден, а в първия неделен ден след празника, т. е. на 4 юли. От друга страна се помни добре, че бащата на Апостола, който е бил побащим на сватбата, е присъствувал на венчавката, а майката (побащимата) е отсъствувала. Причината за това отсъствие ще да се крие в нейното особено състояние: тя или е била родила, или пък е очаквала всеки момент да роди. Но за да приеме пък побащимството, навярно бащата на Апостола се е надявал, че побащимата ще може да го придружи на сватбата. Това отсъствие на майката налага заключението: до венчавката очакваното дете не се е родило; то не е могло да се роди и в деня на сватбата, защото тогава събитието би се запомнило по-лесно и посигурно. При тия обстоятелства остава като най-вероятно да се приеме, че детето се е родило два дни след сватбата.

Така се разрешава тоя въпрос, чиято история дължим на Д. Т. Страшимиров, и се приема 6 юли 1837 год. за рождена дата на Апостола.

Що се отнася до твърдението на Георги Димитров, че „Апостолът на свободата се е родил на 26 юни 1837 год."

(Княжество България, т. II. Пловдив, 1896, стр. 324), което той основава на сведения от зетя на Апостола, Андрей Начев, то не се различава съществено от съобщението на З. Стоянов: два-три дни преди Петровден (29 юни) дава 26 или 27 юни.

Останалите биографи възприемат датата, установена от Стоян Заимов.

2. Сведенията за тях дължим на Васил В. Кунчев, който преди няколко години ги бе предал на Д. Т. Страшимиров. Неотдавна Иван Г. Клинчаров, снабдил се с препис от тях и добрал се до нови подробности, ги изнесе в печата: – Един неизвестен ръкопис на Васил Левски. В. „Дневник", XXXVII, бр. 11546 от 21. VI. 1938 год. – Нови неизвестни данни за родството на Васил Левски. В. „Дневник", XXXVII, бр. 11569 от 19. VII. 1938 год.

3. Така наричат в Карлово времето на кланетата през освободителната война, когато градът дава повече от 800 скъпи жертви за свободата. Най-видните и събудени карловци са били изклани или обесени едни в родното им място, а други в Пловдив. Цели семейства са били унищожени, какъвто е случаят с Димо Араплиев, който е бил убит заедно с жена си и петте си сина. „С освобождението на България", бележи Ив. Ст. Гешов, „Карлово се събуди от един страшен кошмар, който терзаеше наранените души на малкото останали живи граждани и най-много на злочестите вдовици и сираци. Те видяха свободата, поздравиха я, любуваха ѝ се, но крайно и дълбоко съжаляваха, че мъже, бащи и братя не бяха между живите, за да ѝ се радват". Пловдивски спомени. Карловските мъченици. В. „Мир", XXXVII, бр. 9215 от 28. III. 1931 год.

Твърде характерна е в това отношение дописката на Елисавета К. Попова до Пловдивския в. „Марица", I, бр. 16 от 19. IX. 1878 год:

„Със скръб обаче се научаваме, че се позволява на всичките побегнали турци да се завърнат на местата си; може следователно да си додат и карловци. За това карловските госпожи са решили да додат сами в Пловдив, да поднесат прошение на Н. Сият. Княза Дондуков Корсаков и да го помолят да се направи Карлово изключение от това правило, и то се изисква за удовлетворение на карловци; защото в много мъчно положение ще се намираме като гледаме тия зверове пред очите си и всякога ще си напомняме техните свирепства, които напразно се мъчим да забравим; и

как ще се утешат нашите съкрушени сърца, да гледат постоянно ония лъжливи свидетели, на които по основание на техните гнусни клевети се осъдиха мъжете ни смърт мъченичка?"...

Имената на тия мъченици са издълбани на паметника на Левски в Карлово и са обнародвани във в. „Просвета", II, бр. 12 от 11. V. 1903 год., бр. 13, 14, 16, 17 от 20. V., 24. V., 7. VI., 14. VI. 1903 год. и бр. 28 от 26. IX. 1904 г.

Когато по-късно Емил Лавеле през своето пътуване из Източна Румелия посещава Карлово, най-дълбоко впечатление му прави разказа за тия трагични дни от миналото на града: „Après la retraite de Gourko, Karlovo, ville commerçante et aisée, fut livrée au pillage et 1500 de ses habitants massacrés de sang-froid. Un homme très distingué, le docteur Popof, qui était paisiblement chez lui, fut conduit à Philippopoli et pendu sans forme de procès. Il y a, m'affirme -t-on, à Karlovo plus de 900 veuves dont les maris ont été massacrés à cette époque". En deçà et au delà du Danube. La Roumélie orientale. La Macédoine. Constantinopole. Revue des Deux Mondes, t. LXXIII, Janvier, 1886, p. 337.

4.Усилията, които се положиха до сега, за да се установи началото на рода на Левски, не доведоха до задоволителни резултати.

Д. Кацев-Бурски твърди, че родът на Левски води началото си от село Кочмаларе, сега Отец Паисиево, Карловско. Събраните данни той е изложил в отделно изследване „Видул войвода – чичо на Левски", което се намира във Военния музей в София и от което той даде кратко извлечение във възпоменателния сб. „Васил Левски". Издание на Българското историческо дружество. София, 1941, стр. 28 и 29.

Въз основа на няколко приписки от един препис на Паисиевата история от 1793 год. Д. Кацев-Бурски установява следното: спахи Тудур, владетел на Кочмаларе, преписал Паисиевата история за душевно спасение на своя баща Кръстил (чийто баща Видул бил син на спахи Драгой), който бил обесен в Цариград през 1741 год., понеже се събрал с „Атанасѣ болерынътъ отъ Арбанасъ та побратымили сѧ да свалѧтъ султана". Братът на спахи Тудур, спахи Видул, бил убит от турците в Пловдив през 1758 год. Неговият син Кунчо убил Собри бей, турски главорез от Пловдив, та избягал от родното си село и се заселил заедно със семейството си в Войнягово. От приписка в един триод на Троянския ма-

настир се запознаваме с членовете на неговото семейство: жена му се наричала Виша, неговите синове били: Видул войвода, Руси, Тудур и Иван; имал и три дъщери: Кула, Виша и Елка.

Д. Кацев-Бурски проследява преди всичко живота и подвизите на Видул войвода, достоен закрилник на народа, който се борил смело с кърджали и турци, а след едно тежко нараняване учителствувал в Калофер, Павел-баня, Тулча и Чирпан, после наново поел Балкана, където намерил и своята героична смърт в 1833 год. Брат му Тодор паднал убит при Одрин, като участник в похода на Дибича Забалкански. Изложението завършва със сведения за бащата: „През 1830 год. Кунчо – бащата на Видул войвода – ходил в Карлово да види сина си Иван, който бил вапцар; на връщане за Войнягово при р. Мурла бил нападнат от турци и тежко ранен. След дълго боледуване умрял". Видул войвода – чичо на Левски. Военен музей, X, д. 38, стр. 19. В забележка под линия авторът съобщава, че Иван е бащата на В. Левски. Тая забележка е всичко, което авторът прави, за да установи родствената връзка между рода на Видуловци и бащата на Левски. Докато повече от данните за героичния род на Видоловци почиват на писмени документи и не будят съмнение, тая кратка забележка, която е по-скоро едно предположение, остава недоказана. Сам Д. Кацев-Бурски признава, че редицата данни са му дали възможност да извлече „само малко светлина през случайна пролука".

Нашият автор не е могъл да се опре на по-реални доводи и в подробната си и грижливо написана „Обяснителна студия по родословието на иеродякон Игнатий Васил Иванов Левски, Апостолът на свободата", придружена с родословно дърво по бащина и майчина линия, която се пази във Военния музей в София, 1940, X, д. 48, стр. 56. Той потърси подкрепа за своето твърдение в спомените, които по-късно сам обнародва във в. „Мир" под наслов: „Родът на Васил Левски – иеродякон Игнатий", XLVII, бр. 12165, 12166 и 12167 от 20, 21 и 22. II. 1941 год. Д. Кацев уверява, че тези спомени били събрани и записани от неизвестно лице в Карлово през 1902 год. Първото лице, което този непознат ревнител към миналото разпитал, е Стояна Димова, стогодишна жена по онова време, която твърди, че е първа братовчедка на бащата на Левски: нейният баща Стойко Тодоров Капата и Кунчо Иванов, дядото на Левски, били братя. Сведенията, които тя

дава за семейството на Кунчо Видулов, не се различават от сведенията, които съобщава Д. Кацев-Бурски. Тя прибавя и нови подробности: последната рожба на тоя предполагаем дядо на Левски бил Драгой, който умрял с майка си при раждане. От втората си жена Яна, която била дъщеря на Искрьо от Войнягово, имал син Вълю, чийто син Иван Вълюв Кунчев бил голям пияница и го прекоросвали Иван Вълюкът.

И сестрата на Апостола – Яна, грохнала и болна старица по това време, съобщава непознатият автор на спомените, му казала, че знае от рода на своя баща лелите си: Елка и Куна и чичо си Вълю. Сѫщо така тя била чувала, че баща ѝ „имал и по-големи братя": Видул, Тодор и друг един в Киселери. Ог братовчедите си знаела само Спас и Илия Видулови, внуци на леля ѝ Елка от Баня. Дядо си Кунчо Яна не помни; той търгувал с вълна, овни и добитък; казвали ѝ, че го убили турци една година преди тя да се роди, като отивал към Войнягово. Неизвестният карловец, който записва тия спомени, изповяда чистосърдечно, че задачата, която си бил поставил да проучи рода на Левски, „много мъчно ще се разреши", защото „много от ония, които знаеха, не бяха разпитани и си отидоха по реда, а сега всеки, който се опита да събира сведения, няма да сполучи". Щом в онова време е било тъй трудно да се разреши тая задача, днес нейното разрешение е още по-мъчно. Проучванията от тоя род, за да доведат до положителни резултати, трябва да се направят в много посоки и данните да се проверят от повече страни, което днес е вече почти невъзможно. Тези спомени, върху които споменатият автор гради своите заключения за рода на Апостола, несъмнено съдържат много действителни факти, но все пак техният произход е тъмен и за нас те са по-скоро суров материал, който не е достатъчно сигурна основа за положителни заключения. Във всеки случай, трябва да изтъкнем заслугите на Д. Кацев-Бурски, който положи големи усилия и направи всичко възможно за уясняване на този въпрос.

Напоследък Невена Башева в две вестникарски бележки твърди, че родът на Левски води началото си от семействата „на Кунчо и Додо Чапкъновите" от село Кисилери, сега Каравелово. Няколко стари хора, между които и столетниците Лило Панов и Цана поп Янко Иванова Бочева, я уверили, че Левски като малък се наричал Чапкънов. В. „Заря", XVIII, бр. 5844 от 15. II. 1914 год. и „Неделен дневник", V, бр. 246 от 17. II. 1941 год.

Няма да бъдем никак изненадани, ако се появи и друго съобщение за родословието на Апостола. Нам е понятна човешката слабост на мнозина, които ще искат да се наредят под роднинската сянка на неговата голяма фигура. Всички, които досега се занимаваха с този въпрос, уверяват, че произхождат и те от рода на Апостола. Времето обаче е заличило почти всички дири, които биха позволили да се установи нещо положително в тая посока.

5. Никола Славчев, Карлово в своето стопанско, културно и революционно минало в ръкопис, неиздаден труд.

6. Според Ник. Славчев, хаджи Пейо, наречен Донски, е взел участие в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, участвувал по-късно в сръбско-турската война (1876), а като опълченец е взел участие и в освободителната война (1877–1878). Пос. труд.

7. За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас", X, бр. 367 от 10. XI. 1937 год,

8 и 9. Там.

10. От един крепостен акт, издаден през 1838 год., узнаваме, че същата година Иван Кунчев е закупил лозе от един дюлюм и половина. – Иван Г. Клинчаров, Нови неизвестни данни за родството на Васил Левски. В. „Дневник", XXXVII, бр. 11569 от 19. VII. 1938 год.

11. Напоследък се появи във в. „Зора", XXII, бр. 6176 от 14. I. 1940 год. едно писмо на Христо Иванов Големия до Ст. Заимов, в което братята се дават в същия ред.

12. Шивач на френски дрехи: новото градско облекло с дълги панталони. И Христо Иванов Големият твърди в своите спомени, че Христо бил в Пловдив „панталонджия". АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 81.

13. Навярно д-р Рашко Петров, който и по-късно се застъпва за Левски. Той е участвувал в легията в Бялград през 1862 год. За същия Христо Иванов Големият пише: „Беши ни за докторъ на четата, който щеши да върви съ нази, ако бѣха ни пуснали сарбитѣ да дойдимъ за българско". Пос. сп., стр. 40.

14. Христо Иванов, пос. сп., стр. 109.

15. Материал за новата българска история. Сп. „Светлина", IX (1899), кн. 11–12, стр. 2.

16. Захарий Стоянов, Христо Ботев. Опит за биография. София, 1891, стр. 126–137.

17. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 319.

18. Из архива на Тодор Пеев, писмо от 26. VII. 1874 год. Същото писмо предаваме изцяло в следващата забележка 20 на тая глава.

19. Непечатани спомени.

20. От това време имаме две писма от Петър, които намерихме в архива на Тодор Пеев. Писани са твърде неграмотно и разчитането им бе мъчно. Предаваме ги буквално и без коментар.

а). Учитѣл Тодор Пѣев фавъ ибраила Поздравлявам та днес сас настоящыѣту сы Асъ Петар Ивановъ отъ Карлуву нд васил дякунат брат имено Лѣвскы Умолявамтыса нарочну задани изнамерыш некуы гуспудар саму заыдиніят хлеп дургде дася научим на Тукашният нарот защоту сасъ такжв ѣдин случаи сам Пубегнал хут утечеству ту ми пусрет ношт путивух прав фав фылиби при найдіна герув та му ся Примолих за да мы извады ѣедно тискере зада ся избава отъ туркиѣ и благудариму на пристуянствуту и така фавто сащият час имаши намирениѣ завцариград та ма зима заѣдно сас сѣбисы тами извади ѣедин рускы Пашапортъ и така сас всичка бужа воля намѣрых мыръ и ся усвобудых но сасъ парити сам мно (го) изгубин сигам (съм) фав галац при баи стеван тарнвчинат на утелатъ но като ѣедин странен нѣразбирам уд ништу и сида като ѣедин вол но щи дависа мола многу да ми изнамериш ѣедин гуспуд (ар) защоту ся научавам че има многу балгари затува можи да ся научим поскору въ и многу здрави на всычкы ѣеднй Глагу (Благу?) народны Приятѣли кунто филат зарадъ нази. Но и на рочната Пуздравлявам защоту праву заващу благуразумну лице ма насоченъ утъ Гуспудину Найдин герув генираск камсал жав жиклиба(?)

б). 1874 Август Дѣн на 26.

Пуздравлявамта Гуспудинѣ Тѣодур Пѣев Ас Пѣтаръ иванув стару планынски На Василя Лѣвски сжщи Брат сирѣчъ Аликсанджр Иванувъ Да разбирѣти какси живу издраву и молим бога заради вашу здрави Но Днѣска ви падам фав Гуляму притиснѣниѣ Прѣд ващу часну лицѣ куѣту придиви бѣх утписал заради страданиѣту ми А вія никак ни миса удговори куга Бѣх фав Галацъ но днѣскася намирам фав ултѣнца но Паксам Бѣз рабута кату и фав Галац си изуставих Дрѣйти нарѣхим (в залог) Така са (м) сжщу и тука

затува ми бѣши всичкуту Мулѣниѣ заради ващу Благонародну Лицѣ куѣту щѣхти да ми направити ѣдно дубро Али задани пуизпраксати на учѣнитѣ защоту споради бачувуту жиланѣ Бѣхми пудузрѣниѣ та ни мужахми да са поизучим какту трѣбува А кунѣ пудучѣниѣ то щѣхти барим да ни изнамѣрити ѣдин Гуспудар за слуга. То ся види защоту сарцѣту Трѣпти ни траѣ ноиска да играѣе но колку за да са споразумѣй низ руманѣе нѣма какво щѣши да тѫрпи Пукрай бѫлгарскйти Лукавй сѫрца.

Несаму заради бачуми чи гледаха да му изпият кръвтѫ но прочиѣ и прочѣ ипрочіѣ Други и други ниѣли язѫк затулкув нѣвини души дѣто жилаяха да сабудат народат кактугу и сабудиха А тия високу умни и клѣпу ушниъ Бѫлгарски магарыты дѣту Глѣдат саму и саму даплашат народат как можи Акдаима нѣку сабудени лица Даса пуяват

На заради удгувор Ду васил хаджи Пѣтрув Чрѣз Пѣтар Караиванув

Акуиспраща порану зима дудѣ нѣва (няма) Многу здрави на всички ѣдни Благонародни приятѣли куиту Питат заради нази

Но дазнаиш защоту двѣ и двѣ чѣтири щѣ да ти реча добар вѣчар и ща дастана кату нѣкуи Джрвину Маслу надрѣха.

21. Напоследък Никола Трайков обнародва едно свидетелство, от което се вижда, че Петър в началото на юни 1876 год. след разгрома на Ботевата чета, заедно с хаджи Костадин, е потърсил убежище в София, където старата хаджи Стоянка Цокова го крие в дома си в продължение на три месеца и половина. Петима софиянци, добри българи, които през всичкото време се грижат за двамата четници, ги снабдяват с чужди паспорти, като ги изпровождат в Цариград „за спасението имъ отъ тиранската смъртъ".

Тия софиянци, които спасяват най-малкия брат на Апостола, са: Ив. Андреев, Георги Анастасов, Ат. Ножаров, Д. Димов и Н. Митов. – Неиздадени документи от нашето минало. Как са се укрили в София двама Ботеви четници. В. „Зора", XXII, бр. 6495 от 5. II. 1941 год.

22. Според други спомени, чиито твърдения сега не могат вече да се проверят, причина за опропастяването на Иван Кунчев бил брат му Въльо. Така ни уверява неизвестният карловец, който през 1902 год. разпитвал Андрея Начов, зетя на Левски, жена му Яна Начова и хаджи Георги Попов (Хаджи Кьосе).

„Ортак му беше брат му Вълью, вълци главата му да бяха изели, все за пусто плюскане мислеше. Изяде той и синовете му всичко що имаше орташко, та и дюкяна на дяда продадоха, па като умря, къщата на две делиха, а аз зная, че дядо със своята пестеливост си я купи. Що тегли баба и шуретата – един Бог знае". – Андрея Начов.

„Чичо Вълью опропасти татя, па и нас накара да мреме, за корица хлебец. Бати Иван (син на Вълью) като чичо Вълью много пиеше, та продаде на Узунджовския панаир трийсе топа чужд вапцан шаек, та тогава стана зле на татя и му падна перде на очите, па умря преди чумата". – Яна Начова.

„Вълью поделил къщата и я преградил, а тая къща била на Иван Кунчев, там му била вапцарницата"... Хаджи Георги Попов помни, че Дякончето се карал със своите братовчеди, задето продали бащиния му дюкян в турската чаршия. – Хаджи Георги Попов (Хаджи Кьосе). – Д. Кацев-Бурски, Родът на Васил Левски – иеродякон Игнатий. В. „Мир", XLVII, бр. 12165, 12166, 12167 от 20, 21 и 22. II. 1941 год.

Че Иван Кунчев е работил известно време заедно със своя брат Вълью Кунчев и, че двамата братя са били собственици на някои имоти, свидетелстват и документите, които обнародва напоследък Иван Г. Клинчаров. От един крепостен акт от 13 юли 1848 год. узнаваме, че Иван Кунчев и Вълью Кунчев са закупили розова градина от два дюлюма в местността „Ясатепе". – Нови неизвестни данни за родството на Васил Левски. В. „Дневник", XXXVII, бр. 11569 от 19. VII. 1938 год. Крепостният акт е на турски език. Клинчаров го предава във факсимиле. Преводът, който не е даден, е направил В. Шанов.

Вторият документ е една бележка от 1866 год., в която Левски и братята му, според Иван Г. Клинчаров, се обърнали към своите братовчеди (Кунчо и Павел Вълькови), за да научат нещо за съдбата на един дюкян, останал в тяхно владение. Въз основа приликата на почерка Клинчаров приема, че бележката произхожда от Левски. – Един неизвестен ръкопис от Васил Левски. В. „Дневник", XXXVII, бр. 11546 от 21. VI. 1938 год. Като вземаме наготово това тълкуване, трябва да отбележим, че не можахме да разчетем точно и изцяло текста на бележката, която споменатият автор предава само във факсимиле. Може би той я е разчел по-точно по оригинала, който сигурно ще е по-ясен.

Нито почеркът, нито езикът обаче в тая бележка са на Левски. Ние не откриваме никаква външна прилика с почерка на Апостола, а езикът на бележката е съвършено неграмотен.

23. Неотдавна Ив. Г. Клинчаров обнародва един съдебен акт, открит от турколога Васил Шанов. Според тоя акт Иван Кунчев е бил съден през 1866 год. от някой си Спиро Георгиев за 510 гроша в с. Узунджово, където бил отишел по търговия. Въз основа на тоя документ Клинчаров приема, че бащата на Апостола е бил жив и през 1866 год. Като съпоставя това свое твърдение с бележката, датирана към края на 1866 год., в която, според нашия автор, Апостолът от името на своите братя запитва чичо си какво е станало с дюкяна, който баща му оставил след смъртта си (в. „Дневник", XXXVII, бр. 11546 от 21. VI. 1938 год.), Ив. Г. Клинчаров идва до заключението, че Иван Кунчев е починал като състоятелен търговец през същата 1866 год. – Нови данни за Васил Левски. В. „Литературен глас", XI, бр. 421 от 8. II. 1939 год.

Всичко това би било приемливо, ако Клинчаров можеше да докаже, че споменатият в съдебния акт търговец Ив. Кунчев е самият баща на Апостола. Това обаче той не може да докаже. Тъкмо обратно, имаме повече основания да смятаме, че споменатият в съдебния акт Иван Кунчев и бащата на бъдещия апостол не са едно и също лице. Ето някои от тия основания:

а) В съдебния акт Иван Кунчев е посочен като пловдивски жител.

б) Сигурно името Иван Кунчев в онова време не е носил само бащата на Левски. В Карлово напр. освен дядото на Апостола според спомените, обнародвани от Д. Кацев-Бурски във в. „Мир", XLVII, бр. 12165, 12166, 12167, е имало и друг Кунчо Иванов абаджия (син на Иван Видолов), чийто син Иван починал в Цариград.

в) И най-сетне, ако бащата на Апостола е починал в 1866 год., то неговият първороден син е бил тогава на 29 години. Това предположение обаче не можем да примирим в никой случай с фактическите подробности от юношеските години на Апостола, които са вече установени.

24. Според Н. Тунтев, майката на Левски се отличавала със своята строгост, сериозност, със своя ум и безстрашие. Тя била красива, красноречива, сладкопойна и владеела чудесно турски език. – Лични сведения.

„Гина Кунчева", бележи Никола Славчев, „е имала също така ръст среден, била черноока, с умно и приятно лице. Тя била жена с твърд и постоянен характер и крайно трудолюбива. Отличителните особености в нейния характер са били хладнокръвие и самообладание". За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас", X, бр. 367 от 10. XI. 1937 год.

„В образа на тази жена", бележи академикът Тодор Павлов, „има нещо, което напомня големите женски образи от гръцките трагедии и същевременно, като го гледаме, нито за миг не забравяме, че това е карловката Гина, типична българка, родена и отрасла сред нашия дивен Балкан. Образ на стопроцентна жена и същевременно на някакъв мощен дух, изразен в чудно отсечените, дълбоки, миндаловидни очи, в трагично размахнатите гъсти вежди и в присвитите устни, с две едри, мъжествено очертани линии отстрани". Левски като романтик и реалист. Христо Ботев, Васил Левски, Светозар Маркович – речи и статии. София, 1946, стр. 125.

ГЛАВА ТРЕТА

КЪМ ФОРМИРАНЕ НА ЛИЧНОСТТА

1. Брайко Х. Генов като народен будител. Биографически очерк. Карлово, 1938, стр. 13.

2. М. И. Кирчев, Левски – човекът на делото. София, 1923, стр. 6.

3. Спомен за В. Левски. В. „Зора", XX, бр. 6015 от 5. VII. 1939 год.

4. В Ст. Загора по това време е имало 8 метоха, от които 3 светогорски. – Атанас Иванов, Черти от живота му и записки. Сливен, 1885, стр. 37.

5. Д. Илков, Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, 1908, стр. 171.

6. Цариградски вестник, IX, бр. 403 от 1. XI. 1858 г.

7. „Ученицитѣ ни", бележи Атанас Иванов, „проникнати отъ чистонароденъ духъ, знаѣха и пазѣхѫ своето и сѫщитѣ свои убѣждения разсѣвахѫ мѣжду свои роднини и съграждани. Отъ туй слънце (училището н. б.), за градътъ ни поглѣднахѫ много граждани и се приготвихѫ искрени, дѣятелни дѣйци за биткитѣ, които прѣдстояхѫ на българинътъ и които действително се приключихѫ на Фенеръ и подъ Балканътъ". – Черти из живота му и записки. Сливен, 1885, стр. 33.

8.По тоя повод Атанас Иванов бележи следното: „Въ 1858 г. се отвори въ градътъ ни за пьрви пѫть Читалище. Най-голѣма заслуга за урѣждането на туй дружество принадлѣжи на първия ни учитель Т. Шишковъ. Читалището въ града ни бѣше втори разсадъ, второ огнище на свѣтлина, която тъй добрѣ както отъ училищата пронизваше цѣлата масса граждане, безъ различие на голѣмо и малко, богатъ и сиромахъ". Пос. спомени, стр. 48.

9.Впрочем, за девическото образование старозагорци се замислят още по-рано, като изпращат в чужбина две момичета, за да се подготвят за учителки. Те се завръщат на 3 май 1857 год. и след като „имъ ся приготвиха мѣста за преподаване, наченаха да учатъ". Дописка в „Цариградски вестник", VIII, бр. 355 от 16. XI. 1857 год.

10. От кратките биографични сведения, които намираме в сп. „Светлина", IV (1894), кн. 8 и V (1895), кн. 2 за учителите на Левски в Стара Загора, узнаваме, че те са не само видни местни просветители, но със своята широка дейност имат заслуги изобщо за развитието на нашето учебно дело. Тодор Н. Шишков е роден в Търново, после учи в Европа и се налага като известен книжовник и преводач. Атанас Иванов е роден в Ст. Загора; учил е в Букурещ и при Неофита Рилски в Габрово и Копривщица. Цели 44 години той работи неуморно като учител и общественик в родния си град. Вж. и Ив. Д. Шишманов, Нови студии из областта на българското възраждане. Сб. на Българската академия на науките, кн. XXI. София, 1926, стр. 389-390.

В споменатата кн. 8 на сп. „Светлина", заедно с портрета на Атанас Иванов, са поместени две скици на стари училища в Стара Загора: една – на училището в махалата „Св. Никола", друга – на училището в махалата „Акарджа". Според Атанас Т. Илиев, който обнародва същите скици на двете училища, Левски е учил в училището при църквата „Св. Никола". Спомени. Издание на Българската академия на науките. София, 1926, стр. 5.

11. Д. Илков, пос. съч., стр. 172.

12. Там.

13. Никола Славчев твърди, че Левски, след завръщането си от Стара Загора, се чувствувал слаб по аритметика, та започнал да посещава в Карлово лекциите по същия предмет на учителя Д. Попов. – За тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. „Литературен глас", X, бр. 368 от 17. XI. 1937 год.

14. М. И. Кирчев, Левски–човекът на делото. София, 1923, стр. 6.

15. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 707.

16. „На северната черковна ограда", разказва в своите спомени Елисавета К. Попова, „близо до училището, имаше малка вратичка, зад която се криеше тайнствено жилище – старинен калугерски метох. Тайнствени бяха за мене и него вите обитатели: старият духовник Х. Василий и племенникът му младия дякон Игнатий. За жилището и живота на двамата отшелници представа нямах, защото никога нямах случай да надникна в тази светиня. Вратичката към метоха беше винаги затворена. Само привечер, когато черковното клепало биеше за вечерня, вратичката се отваряше.

Ние, ученичките, разпуснати по онова време от училище, не бързахме да се разотидем, събрани на групи около акацията и чешмичката, чакахме да видим как Дякон Игнатий ще се появи из малкия комшулук. Със среден ръст, слаб, с дълго черно расо, Дяконът беше внушителен. Той се спираше за малко пред нас, с едва уловима усмивка, изглеждаше ни продължително със сините си загадъчни очи и отиваше в черква. Често пъти някои от нас тихичко последвахме Дякона в храма, за да го чуем като чете и пее". В. „Зора", XX, бр. 6015 от 5. VII. 1939 год.

17. Левски човекът на делото. София, 1923, стр. 7.

18. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 31.

19. Там, стр. 161.

20. За отец Генадий „Скитникът", чието светско име е Иван Ихтимански, вж. сп. „Поборник-опълченец", I (1898), кн. 3.

21. А Н Б, п. 84, инв. № 7158.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

В ЛЕГИЯТА НА РАКОВСКИ

1. Бомбардане Београда. Београд, 1872, стр. 2.

2. Там, стр. 7. Значението на това решение става по-ясно, като се има пред вид, че Портата е имала право да се меси във вътрешните работи на Сърбия и да упражнява надзор върху сръбското законодателство, което е трябвало да се движи само в рамките на конституцията, дадена от 1838 год. Вж. Слободан Јовановић, Друга влада Милоша и Михаила –

1858–1868. Београд, 1923, стр. 205. Вж. за легията и Јованъ Ристиећ, Сполашкі-ьи одношаји србје новијега времена 1860-1868, кн. II. Београд, 1887, стр. 84–167.

3. Друга влада Милоша и Михаила 1858–1868. Београд, 1923, стр. 203.

4. В архива на Раковски имаме запазена една луксозна покана с дата 7. XI. 1861 год. от Белградския дворец, с която водачът на българската емиграция се кани да присъствува на дворцовия бал.

5. АНБ, п. 84, инв. № 7261.

6. Ст. Хр. Буйнов до Раковски, писмо от 9. VIII. 1861 год. АНБ, п. 84, инв. № 7242.

7. Същият до Раковски, писмо от 29. XI. 1861 год. АНБ, п. 83, инв. № 7073.

8. Т. Г. Дайнелов до Раковски, писмо от 28. XI. 1861 год. АНБ, п. 86, инв. № 7676.

9. Стоил Д. Балкански до Раковски, писмо от 27. IX. 1861 год. АНБ, п. 84, инв. № 7261.

10. Ст. Хр. Буйнов до Раковски, писмо от 29. XI. 1861 год. АНБ, п. 83, инв. № 7073.

11. Същият до Раковски, писмо от 15. XI. 1861 год. АНБ, п. 83, инв. № 7067.

12. Същият до Раковски, писмо от 29. XI. 1861 год. АНБ, п. 83, инв. № 7073.

13. Същият до Раковски, писмо от 9. VIII. 1861 год. АНБ, п. 84, инв. № 7242.

14. Същият до Раковски, писмо от 20. XI. 1861 год. АНБ, п. 85, инв. № 7285.

15. П. С. Кършовски, Из миналото. Писма и документи по политическото ни възраждане, кн. II. Елена, 1929, стр. 367.

16. Там, стр. 364 и 370.

17. Там, стр. 367 и 369.

18. Дякон Васил Левски в Цариград през 1869 и 1871 год. Сп. „Духовна култура“, I (1920), кн. 3–4, стр. 230–231.

19. АНБ, п. 84, инв. № 7242.

20. М. Арнаудов, Съчинения на Г. С. Раковски. София, 1922, стр. 669.

21. Д. Т. Страшимиров, Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 804,

22. Там, стр. 805.

23. М. Арнаудов, пос. съч., стр. 669–672.

24. В новата редакция: „1200 людие, отъ коихъ 100 да бѫдятъ конныци и 100 артиллеристи“.

25. Барабани.

26. В новата редакция е добавено „и военны по нуждытѣ законъ“.

27. Така е развита тая точка в новата редакция.

28. АНБ, п. 84, инв. № 7115.

29. А. Цвятков, Начало на тайни революционни комитети в България. Сборник в памят на проф. Петър Ников. София, 1940, стр. 518. Освен събиране на доброволци и средства във връзка с делото на Раковски, А. Цвятков, който проследи подробно документите от това време, приема, че „са били основани през 1861 год. и тайни комитети в България, първите комитети, които работят за освобождението на страната от чуждото робство във връзка с подетата революционна дейност на Раковски“, Пос. изсл., стр. 524.

30. Там, стр. 518. Писмото е 18. X. 1861 год.

31. Писмо до Раковски от 27. X. 1861 год. АНБ, п. 85, инв. № 7299.

32. Писмо до Раковски от 29. VII. 1861 год. АНБ, п. 85, инв. № 7228.

33. АНБ, п. 85, инв. № 7268.

34. АНБ, п. 85, инв. № 7282.

35. АНБ, п. 83, инв. № 7067.

36. Писмо до Раковски от 15. XII. 1861 год. АНБ, п. 85, инв. № 7304.

Христо Стамболски съобщава в своите спомени, че Стоил Попов, след като напуснал Цариград, бил арестуван в Сливен на 29. VI. 1862 год. и докаран обратно в турската столица, където не след дълго време, благодарение застъпничеството на влиятелни българи, бил освободен. – Автобиография, дневници и спомени, т. I (1852–1868). София, 1927, стр. 169–172.

От същите мемоари узнаваме, че Стоян Хр. Буйнов, заминал за България на 1. IV. 1863 (!) год., бил арестуван в Калофер на 23 с. м. и докаран в Цариград. Но тъй като у него намерили писма от Раковски, той бил осъден на девет години строг тъмничен затвор като подстрекател на бунт. Впоследствие наказанието било намалено на три години, които пламенният калоферец излежал и бил освободен през 1866 год. Пос. спом., стр. 186, 189, 190–191, 195–196, 206, 287–289.

37. П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, кн. IV. София, стр. 29.

38. Моето пътуване по Стара планина. Букурещ, 1872, стр. 29.

39. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 198.

40. По-пълен списък на участвувалите в първата легия се намира у Г. С. Раковски, Български-тѣ хайдути тѣхно-то начало и тѣхна-та постоіана борба съ турцы-тѣ отъ паде-ния Българий до днѣшни-тѣ времена. Варна, 1880, стр. 39–40; и у П. С. Кършовски, пос. съч., стр. 79.

41. Н. Станев, Васил Левски. София, 1923, стр. 30.

42. „Между другарите си ратници, той („Дякончето", както го нарича В. Д. Стоянов, н. б.) се отличавал", бе-лежи Д. В. Стоянов, като предава личните спомени на баща си В. Д. Стоянов от времето на легията, „по своите редки благородни душевни качества – той бил тих, скромен, мил и твърде много свенлив – като мома!" Из революционната дейност на Левски и Раковски. Сп. „Съвременник", 1963, кн. 9–10, стр. 491.

43. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 27 и 29.

44. Ст. Мокрев, От къде иде псевдонимът на Васил Левски. В. „Зора", XXI, бр. 6176 от 14. I. 1940 год. Хри-сто Иванов отправил това си писмо до Ст. Заимов на 8. IV. 1896 год., т. е. след излизането на Заимовата биография. Па-зи се в Търновската народна библиотека и бе обнародвано от Ст. Мокрев.

45. В облеклото на легията, според Ив. Кр. Стойчев, който грижливо изучи този въпрос, Раковски е целял да подчертае националността на легионерите. Ето защо, Стойчев е на мнение, че „на този дребен факт е време да се обърне внимание и да му се даде съответната цена, защото той от-белязва недвусмислено началото на българския трицвет". Единствен екземпляр от това облекло, и то само куртка, е запазен в Етнографическия музей в София, предаден там от Бранислав Велешки, близък на Раковски. Ив. Кр. Стойчев описва тази именно куртка. Тя е от бял шаек, жгутите (ши-ритите) са отпред „зелени, а на гърба – червени; червен е и жгутъ по отвесния борт и полата, а яката и наракавниците – зелени. Не е познато в историята на хусарските форми", бележи поменатият автор, „подобен странен вид: с двуцветни жгути – по правило те са всякога едноцветни или шарени, но еднообразни. Това, което се наблюдава в куртката за ле-

гията на Раковски, е негово изобретение: той правеше тогава всичко, за да подчертае, че легията е българска войска – съюзна на княз Михаила, а не български доброволци в редовете на сръбската войска. Тъкмо затова е имал и българско трицветно знаме". Военните облекла на Левски. Сб. „Васил Левски". Издание на Бълг. историческо дружество, София, 1940, стр. 8.

46. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 46. Трябва да отбележим, че и според Георги Димитров „прозвището си Левски получил в Еникьой: един ден, когато се упражнявали в тези игри, той надскочил най-голямото разстояние. Другарите му извикали: „Учителят скача като лев, само лев може да прескочи толкоз". Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 331.

Напоследък Добри Попов обнародва следната бележка, която открил върху една Славейкова песнопойка, запазена в Народния етнографически музей в София:

Дяконе Василе, Левски тя кръстихме
Кугато нии тогасъ
Отъ Еникьой въ Конгасъ, като прескочи
х. Герговата мааза.
учитель М. Н. Джуджевъ.

1868 г. с. Зибилъ". – За прозвището на Левски. В. „Зора", XXIV, бр. 7013 от 8. XI. 1942 год.

Автор на тая отчасти римувана бележка е панагюрецът Манчо Н. Джуджев, учител по онова време в съседното на Еникьой село Зибил. Вероятно бележката изнася една фактическа подробност от живота на Апостола в Добруджа, но тя не установява нито времето, нито обстоятелствата, при които той получава своето историческо прозвище. Както знаем, Апостолът бе в Еникьой през пролетта и лятото на 1866 год. Въпросната бележка е от по-късна дата и не хроникира, следователно, самия акт на Апостоловото прекръщаване. Тя отбелязва историческото му прозвище, след като то се бе наложило вече. Към това време (1868) Апостолът бе приключил похода си из Балкана, сигурно и втората легия е била вече разтурена, а той още през ноември 1866 год. се подписва в писмото си до Раковски със своето историческо прозвище. Ако Апостолът бе добил прозвището си в Добруджа, той в никой случай не би се подписал с това име, известно само на другарите му в Еникьой и съседните села, в писмото си до Раковски от 7. XI. 1866 год.

47. Васил Левски, София, 1895, стр. 38.

48. Стефан Мокрев, От къде иде псевдонимът на Васил Левски. В. „Зора", XXI, бр. 6176 от 14. I. 1940 г.

Ето и останалите мнения и твърдения по въпроса: а) Д-р Д. Тодоров разпитвал през 1928 год. в с. Манастирци (Търговищенско) двама старци, които се били изселили от Войнягово и се представяли за някогашни ученици на Левски. Един от тях Вельо Грошев му разказал, „че Левски пътувал много, бил е някога в Карнобат и там се е движил между карнобатските мечкари, които разигравали мечки. Тук в Карнобат, понеже той се отличавал със своето скачане като лъв, дали му прякора Левски" ... Един ученик на В. Левски. В. „Дом и свят", I, бр. 9 от 7. I. 1929 год. Предаваме това съобщение като куриоз.

б) Следващия спомен изнесе Невена П. Башева: „Апостолът Васил Левски е наречен Левски още 12-годишен от неговите съученици и другари в Карлово при прескачането на дерето Сулуврач, вън от Карлово на пътя за Сопот, до сегашните карловски казарми" – Кога Апостолът Васил Левски е наречен Левски. В. „Заря", XVIII, бр. 5844 от 15. II. 1941 год.; – Апостолът Васил Иванов Левски, по случай годишнината от обесването му. В. „Неделен дневник", бр. 246 от 17. II. 1941 год. Стефан Джапунов, другар на Левски, го казал на Генчо Тодоров Георгиев от с. Голям Богдан през 1897 год., когато, като ученик от четвърти клас, живеел в Карлово в дома на Джапунов. Невена П. Башева научава този спомен от Генчо Тод. Георгиев.

Нищо реално не виждаме в това твърдение, което никой от близките приятели на Апостола в Карлово не изнесе. Прозвището на Апостола е неразривно свързано с първата му обществена стъпка.

в) Ст. Каракостов увеличи броя на твърденията по този въпрос, като предполага, че Левски „сам се е нарекъл така ... като взел думата „Левски" от поезията на Добри Чинтулов и по-специално от стихотворението „Българи юнаци", където се срещат следните стихове:

О, лев! Събуди се
от дълбоки сън
силно провикни се
от Балкана вън.

Левски глас
вика нас
турски глас
бяга от нас.

– Левски и Общи. Исторически образи. София, 1942, стр. 48.

г) Ив. Кр. Стойчев, макар и да изказва своите предпочитания към съобщението на Христо Иванов, счита, че „въпросът, все пак, остава открит". Голям интерес представляват обаче общите мисли, до които идва този наш изследовател, с които ние смятаме за необходимо да запознаем читателя. „Как този скромен човек", пита се Стойчев, „е взел псевдонима „Левски"? Няма ли противоречие в самата същина на неговия духовен образ? Защото да се наричаш „Левски" е претенциозно – то може да се тълкува като самоприписване на големите качества, с които се идеализира лъвът: сила, благородство, храброст и пр." За изясняване на „това видимо противоречие" Стойчев мисли, че „ако Левски е извезал образа на лъв на своя елек в 1862 год., това ще е, защото е смятал, че си създава свещена българска одежда – символ на безгранична преданост на родината. Подобно на това, някога и рицарите отбелязваха своята принадлежност, като изшиваха гербовете си по своите дрехи. В това действие има желание, дори когато човек падне убит, саванът му да носи символа на неговия идеал в живота. А когато, поради елека, другарите назовават Василя Иванов – „Левски", това ще го е накарало да се замисли, да усвои ли този псевдоним (в онази епоха прекръщаванията и условните имена бяха чест и дори необходими сред революционерите). „Мене ми се струва", продължава уважаемият автор, „че като се вникне дълбоко в същината на духа, който ръководеше Левски, той е понесъл това прозвище далеч от всяко чувство на самовеличие, а като израз на неговата всеотдайност на България, чийто символ, както се знае, бе лъвското изображение". Като прави по-нататък сполучливо сравнение с монасите, които изоставят фамилните си имена и ги заменят с имената на епархиите си, манастирите и пр. „в знак на венчаване, принадлежност и пр. с тях и подчертаване на пълно откъсване от миналото, така в случая и Левски", заключава нашият автор, „е постъпил като революционен монах, обречена жертва на България. Той не е могъл да приеме и носи прозвището „Левски", освен като израз за едно алегорично подчертаване, че той е вече „Васил Български", т. е. принадлежащ само на България, което се е прикривало, по тактически съображения, зад името на българския символ – лъва". За прозвището на Васил Левски. Сп. „Родина", III (1941), кн. 4, стр. 144–145.

По този интересен и правдив път Ив. Кр. Стойчев търси „зародиша на причините и мотивите", които преди

всичко са накарали бъдещия апостол да приеме своето историческо прозвище.

49. Д. Т. Страшимиров, Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години". София, 1930, стр. 810.

50. Там.

51. Запазена е черновката на „Щатута", с чужд почерк, писана по всяка вероятност от някого измежду учредителите на „началството". Д. Т. Страшимиров предполага да е писана от Ив. Касабов, което обстоятелство разкрива истинската причина за недоразуменията между Раковски и легионерите. – Д. Т. Страшимиров, Комитетско десетолетие, пос. сб., стр. 811.

52. Д. Т. Страшимиров, посмъртен труд в ръкопис, стр. 388.

53. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 391.

54. Слободан Јовановић, Друга влада Милоша и Михаила 1858–1868. Београд, 1923, стр. 208–209.

55. Ив. П. Х. Кършовски, спомени за двете легии. Д. Т. Страшимиров, В.Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 620.

56. По тоя повод Хр. Н. Македонски бележи: „Сърбите пратиха Ильо войвода в Крагуевац с около 400 момчета". Записки (1852–1877). София, 1896, стр. 33.

57. Там.

58. Моето пътуване по Стара планина, Букурещ, 1872, стр. 36.

59. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021.

60. Б. Пенев, М. Арнаудов и А. П. Стоилов, Г. С. Раковски. По случай петдесетгодишнината от смъртта му. София, 1917, стр 95.

61. Захарий Стоянов разказва, че в Бялград, когато един ден сръбският княз изправил преглед на легията и „запитал някои от момчетата, каква е целта на тяхното военно обучение", Левски стрелял на Раковски, защото той, като „имал най-голям интерес от благоволението на правителството и който, освен чистия патриотизъм, знаял и дипломатическите тънкости, отговорил верноподанно на сръбския господар, че целта на момците не е друга никоя, освен да помогнат сами на себе си, частно.

– Изверг! – извикал нашият херой и турил ръка на револвера си, без да вземе пред вид височайшето присъствие на светлата особа и лицемерното благоприличие". Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 29–30.

Този разказ ще трябва да се отнесе изцяло към ония тенденциозни митове, към които Захарий Стоянов прибягва понякога, за да потвърди или украси някоя своя любима мисъл. Впрочем, тои сам признава, че не е можал да провери „истинността на тоя факт, както се следва".

Към областта на чистите измислици трябва да се отнесе и съобщението на Ст. Заимов, според когото в Бялградския дворец, на една вечеря, „Раковски накарал Василя да попее на княза стари български песни. Нервозният княз Михаил", продължава Заимов, „заплакал и казал: „Ето един златен човек, който се храни с дървена паница". След тия думи князът „саморъчно закачил ордена „Таково" на Дякона-легионер". Васил Левски. София, 1895, стр. 38

62. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021 – две допълнителни страници.

63. Там.

64. Там, стр. 36.

65. Там.

66. Стефан Мокрев, От къде иде псевдонимът на Васил Левски. В. „Зора", XXI, бр. 6176 от 14. I. 1940 год.

Пръв Захарий Стоянов приема, че „по-напред, преди да се бомбардира Бялград, Левски се настанил при един господар в тоя град абаджийски чирак, не да печели пусто богатство, но да изкарва дневна прехрана". Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 29.

Георги Димитров на свой ред повтаря по-късно казаното от Захарий Стоянов, като преиначава в това отношение твърдението на Христо Иванов: „В началото се настанил при един абаджия и наедно с чираците му работил занаята, но когато господарят му се известил, че той е книжовен момък, бил и дякон, зел го у дома си." Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 328.

67. В литературата Никола Славчев единствен приема, че Левски е напуснал Карлово, за да постъпи в легията на Раковски през 1861 год., а не през 1862 год. – Теофан Райнов като революционер и възрожденец. София, 1942, стр. 3. Това си твърдение споменатият изследовател основава на писмото на Апостола до Данаил Хр. Попов от 30. IV. 1871 год., в което той сам посочва за начало на своята обществена дейност 1861 година. Това признание на Апостола обаче не доказва, че той е избягал от родния си град, за да постъпи в легията на Раковски през 1861 год.,

а че през тая година у него е било узряло вече решението да се посвети на борбата за свобода на своя народ. В случая не трябва да се забравя, че той не е дошел случайно или внезапно до решението да отиде в легията на Раковски, и че последната започна да се сформирува късно през есента на 1861 год.

68. Христо Иванов, известен с прозвищата Големият, Книговезецът, а в Ловеч – Крачолът, е една от много интересните фугури на онази епоха. Роден е през 1838 год. в с. Къкрина, Ловченско. Неговият живот е наистина един удивителен роман.

След като завършва училище в Ловеч, баща му го дава да учи занаят. На 21-годишна възраст той е вече самостоятелен майстор кожар и прави търговия из Ловченско. Несигурността в Турско обаче, както и неспокойната му натура го карат да търси друг, по-доходен занаят. Към това го нуди и любознателният му ум, жаден да опознае света. И той бяга в чужбина. В Бялград, където отива през есента на 1859 или 1860 год., той учи книговезство, запознава се с Раковски и в 1862 год. постъпва в легията. От тука започва дружбата му с Левски, когото боготвори и комуто става „дясна ръка". След разтурянето на легията той се завръща в отечеството си и постъпва книговезец в Дановата печатница в Пловдив. Тука взима дейно участие в борбите по черковния въпрос и заедно с няколко свои другари е „грубата сила" в тая борба. По-късно го виждаме в Цариград. Бъдещият революционер гори от желание да замине за Америка, за да учи друг занаят. Обиколил редица пристанища, той се озовава най-сетне в Марсилия, където се убеждава окончателно, че няма изгледи да продължи пътуването си за Америка. Затова, след като попада в Порт Саид, той обикаля египетските пристанища и се завръща отново в Цариград. От тука, заедно с брата на Левски, Христо, се отправя за Влашко, за да търси Левски, когото обаче намира в Бялград. Двамата приятели отново участвуват във втората легия. От сега нататък неговото име е тясно свързано с името и дейността на Апостола.

Но и Левски е ценял високо своя верен приятел и надежден сътрудник, което се вижда от писмото му до Данаил Хр. Попов от 16. IX. 1872 год.: „Има въ Българско работникъ комуто самъ далъ упълномощіе да работи и той на друга стърнѫ, каквото на Д. (Общи). Той е още отъ 62-ро съ менъ въ работа (от легията на Раковски, н. б.). Той най-добре

може да докаже за менъ". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 173.

Злополучният край на революционната организация и на нейния създател не обезверяват Хр. Иванов и ние го виждаме да взима дейно участие в Търновския окръг по подготовката на Априлското въстание, а през освободителната война да се бие като доброволец и да участвува със своя чета в Сръбско-българската война от 1885 год. След освобождението той се залавя пак за стария си занаят, а по-късно влиза като избраник в IV Велико народно събрание. Достигнал шесдесет годишна възраст, той умира на 29. I. 1898г.

А. Иширков, комуто дължим животописа на Хр. Иванов, го характеризира по следния начин: „Той бил неуморим, сръчен, смел, буен и съобразителен. Тези негови качества са го правели пригоден за бунтовническа дейност. Той бил организатор на комитети, на тайна полиция и поща; той бил терорист, който организацията е изпращала, когато е ставало нужда да се събират пари за делото или накаже някой предател или неизпълнител на дадена клетва; той бил дясна ръка на Левски". Ловеч и Ловченско, кн. IV. София, 1932, стр. 57.

Но най-голяма заслуга Хр. Иванов има със своите богати и неизползувани напълно до сега спомени, които хвърлят обилна светлина върху много лица и събития.

69. Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 30.

ГЛАВА ПЕТА

ДЯКОН ИГНАТИЙ ХВЪРЛЯ РАСОТО. УЧИТЕЛ

1. Според сестрата на Апостола, Яна Начова, брат ѝ се завърнал ненадейно в Карлово и слязъл у дома ѝ. „Оттук прати, та повика кръстницата си, калугерката Христина, която изпрати при хаджи Василий да му каже, че си е дошел и да му поиска калугерски дрехи, защото не искаше да излезе с цивилно облекло". Това съобщение намираме в едно нейно писмо от 20 юни 1907 год. до Министерството на народното просвещение, заедно с което изпраща и отрязаната коса на Дякона. Писмото ѝ обаче е писано от друго лице, самата тя е вече на преклонна възраст и затова повече от данните, които изнася в него, с цел да поправи неверностите в излезлите дотогава биографии на Апостола, сами са погрешни. От

описанието, което дава на братовото си завръщане в Карлово, личи, че тя не е знаела нищо за писмото, изпратено от Казанлък. Затова и твърди, че брат ѝ дошел ненадеино в Карлово. Останалите данни, които изниса, не противоречат, а по-скоро допълват обстоятелствата, установени по един положителен начин от Васил Караиванов. Но все пак трудно можем да си обясним действията на Левски, който след едногодишно отсъствие не отива наи-напред при майка си, та нея да изпрати при хаджи Василий за дрехи, а спира при женената си сестра и търси съдействието на калугерката Христина от Сопот.

В същото писмо Яна Начова описва и начина, по който хаджи Василий посрещнал сестриника си. Архимандритът „дойде, нахока го добре и му предложи още в същото време да замине за Света гора на заточение. Дяконът отклони това намерение на вуйча ни, като му каза да почака до Великден, когато той ще му каже на какво се решава. Хаджи Василий се съгласи и Дяконът облече наново калугерските си дрехи и започна да служи в църквата". Наистина, няма нищо чудно, ако хаджи Василий, макар и доволен от завръщането на Дякона, при първата им среща го е нахокал. Не можем да очакваме от него да го прегърне, целуне бащински и приеме като блуден син, завърнал се наново в бащиния си дом. Останалата част от последното твърдение на сестрата на Апостола е неприемливо и по всяка вероятност отразява елементи от по-късно време.

2.Васил Караиванов помни следните най-близки другари на Левски в Карлово: Хаджи Георги поп Христов, Христо Ив. Топчиев, Георги Ив. Чобанов, Иван Тюремето, Тинко В. Пулев и Георги Рачов Трантея. Всичките тия другари от младите години на Апостола умират твърде рано. „Много за скоро угаснаха", както бележи В. Караиванов. Вж. и Никола Славчев, За тези които откърмиха великия дух на В. Левски.

В. „Литературен глас", X, бр. 369 от 24. XI. 1937 год.

3.Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 37. Ст. Заимов не се спира върху това обстоятелство. Вж. „Васил Левски". София, 1895, стр. 24. Георги Димитров бележи самоуверено: „Уйка му съобщил на властта, че Дяконът, който му откраднал коня, се завърнал. Властта го уловила и вързан го докарала в Пловдив, гдето след 27 дни затвор и изследване с помощта на Н. Геров бил освободен". Княжество България ч. II. Пловдив, 1896, стр. 392.

4. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 43–44.

5. Там.

6. Моите спомени. Пловдив, 1906, стр. 26.

7. Спомени от години на борби и победи. София, 1916, стр. 9. „В дъното на улицата", описва Ив. Евст. Гешов прочутата на времето епархийска школа, „бе вратата на училището: наляво като влезеш, широк и дълбок двор, направо, сградата на училището. И каква сграда! Една изба с две стаи от страните стаи, в които живееха пансионерите на главния учител Йоаким Груев и в които, в скоби казано, аз се запознах с Васил Левски..."

8. Архивът на Йоаким Груев се пази в Пловдивската народна библиотека. Там се намира и приходо-разходният тефтер на някогашното Епархийско училище. Прегледахме го грижливо с надежда да открием кой е поддържал Апостола в училището на Груева, обаче партиди за отделни ученици не са водени. От много по-късна дата, в „кондика" на училището намерихме записана следната бележка: „На събраното чрѣзъ Правитъл.: 1871 февр. 17 Дадени му (на касиера) отъ Карловци износъ 2000 гр."

9. Преди няколко години се вдигна голям шум във връзка с един портрет на учениците на Йоаким Груев. Възпитаниците на Епархийското училище се фотографирали заедно с учителя си, а между тях е и един млад монах. Без да се проучи грижливо снимката, младото калугерче бе взето за дякон Игнатий, сне се увеличен протрет само на него и се направиха усилия да се наложи като портрет на Левски с дяконски дрехи. Вж. ст. „В тъмните зори преди освобождението..." Пловдивски общински вестник, бр. 151–152 от 9. XII. 1933 год. Тука за пръв път бе обнародвана в увеличен формат и снимката с учениците на Йоаким Груев. Вж. и бележката с отделния портрет на монаха от същата тази снимка във в. „Зора", XVIII, бр. 5296 от 24. II. 1937 год., озаглавена „Васил Левски като дякон". Намеренията бяха благородни: задоволяваше се голямото желание на обществото да има един портрет на Левски като дякон. Посетне специалисти от Народния археологически музей в София, след като направиха проучвания, първи се усъмниха в твърдението, че образът на калугерчето от снимката е на самия Апостол като дякон. Савчо Й. Груев на свой ред отрече пред нас твърдението, приписвано на покойния му брат д-р Грую Й. Груев, че баща им бил казвал често пъти

пред гости, че дякончето на портрета бил самият Васил Левски. – Н. Гашаров, За портрета на Левски в монашеско облекло. В. „Мир“, XLIII, бр. 10989 от 8. III. 1937 год. (Същият определя като най-вероятна дата на снимката годините 1857 или 1858, т. е. когато Левски е още в Стара Загора). Салчо Груев не само не помни да е слушал подобно нещо, но тъкмо обратно: знае положително от баща си, че въпросното калугерче било момче от съседните села, че много често боледувало и наскоро, след като напуснало училището, се поминало.

Същият портрет намерихме в София у Зорка проф. Нойкова, по баща Джуджева, даден на семейство Джуджеви от Илия К. Калев, ученик по онова време на Йоаким Груев. От надписа върху гърба на този портрет се установява датата на снимката, което обстоятелство опровергава по един най-сигурен начин твърдението, че монахът между учениците на Йоаким Груев е самият Левски. Ето този надпис: „Протретъ на съученицы-ты ми въ Пловдивско-то Българско училище заедно съ двоица-та учителіе Иоак. и Богд. Гурановъ 1867 јануарій 22. Јлія к. Калевъ“.

Стефан Красев пръв обнародва този надпис и като приема, че означената дата се покрива с датата на снимането, подчерта невъзможността пръз същото това време Левски да е бил между учениците на Йоаким Груев и, следователно, духовното лице в груповата снимка не може да бъде дякон Игнатий. – Съществувал ли е портрет на В. Левски в монашеско облекло? В. „Утро“, XXVII, бр. 8278 от 21. III. 1937 год.

Наистина, датата на надписа може и да не отговаря напълно на датата на снимането, но те все пак са близки една до друга. Освен това, в ония времена практиката да се отбелязва датата на снимането върху гърба на портретите бе по-обичайна, отколкото днес. И най-сетне от самия смисъл на надписа личи, че той е датиран наскоро след снимането.

Във връзка с тоя случай трябва да отбележим и съобщението на П. С. Кършовски, който по сведения, събрани на времето непосредствено от живите тогава първенци на Ловченския комитет, твърди, че „съратниците му“ подчертали пред него, че той „само като дякон нямал портрет“. В. Левски като дякон. Един неизвестен негов портрет. В. „Еленска защита“, XII, бр. 571 от 13. III. 1937 год.

10. Пръв братовчед на стария и заслужил артист Иван Попов, член на Народния комитет „Васил Левски".

11. Случаят с второто разстригване на Апостола бе направен достояние на поколенията от свидетеля на това събитие – хаджи Георги поп Христов. Много карловци са слушали от него разказа за произшествието в Алтънчаир. В литературата той бе възпроизведен за пръв път от Г. Гинин в сб. „Васил Левски". Пловдив, 1903, стр. 19–25. Разговорът обаче, който според този разказ Апостолът води с другарите си, след като туря феса на главата, не е много убедителен. Във връзка с това събитие трябва да се имат пред вид винаги ръкописните спомени на Васил Караиванов, както и писмото му до Народния комитет „Васил Левски" в София, обнародвано от Д. Т. Страшимиров в сборника „Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, № 532, стр. 700–701. Твърденията на Невена П. Башева (Васил Иванов Левски – Дякон Левски. В. „Заря", XVIII, бр. 5843 от 14. II. 1941 год.), основани на някакви си спомени на старци от селата Войнягово и Каравелово, че Левски не е хвърлял два пъти расото, както и останалите съобщения в тая бележка са празни измислици, които нямат нищо общо с историческата действителност.

12. Христо Д. Попов, който много пъти слушал от чичо си хаджи Георги поп Христов историята за второто разстригване на Апостола, ни уверяваше в разговор, че когато Дяконът застанал в църквата от ляво на певеца, той бил поканен няколко пъти с кимане на глава от икономa да дойде да служи, обаче Апостолът отговорил: „Не съм достоен". Това ново обстоятелство мъчно може да се примири с установените до сега подробности по това събитие и не обяснява, как свещеникът е посмял да кани преобразения Дякон да вземе участие в службата.

13. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021 – два допълнителни листа към спомените.

14. Когато през 1873 год. архимандрит Константин, посетне Врачански митрополит, е трябвало да съобщи на Гина Кунчева вестта за смъртта на Апостола и да утеши нещастната майка, тя, разплакана и изтерзана, му предала неговото желание и думите, казани от нейния син, когато ѝ дал отрязаната си коса. Този спомен на видния духовник бе изнесен от Марко Ив. Марковски в сборничето „Васил Левски". Пловдив, 1903, стр. 44–48.

По-късно митрополит Константин държи слово по случай 25-годишнината от смъртта на Апостола и припомня на-

ново тия негови думи, казани му някога от нещастната майка. Сега словата са изменени още повече: „Мамо, съблича расото, но никога и за нищо на света не ще се откажа от обета, който съм дал да служа на Бога и на светата му църква. Обличам гражданското облекло само да мога по-свободно и по-безпрепятствено да проповядвам между своите сънародници. Когато загина за отечеството, ще предадеш косата ми на духовенството, което нека над нея извърши погребалния обред, както е отредено за дяконския чин". П. Х. Сантурджиев, Дякон Игнатий – Левски. В. „Сливница", XI, бр. 203–204 от 30. VI. 1933 год.

През 1907 год. възниква спор, къде да се съхраняват косите на Апостола, които дотогава пази сестра му Яна А. Начова. Ученолюбивото дружество „Васил Левски" в Карлово държи да се пазят в музея на родния му град. Спорът се води в колоните на умело списвания по онова време вестник „Просвета", излизащ в Карлово. „Без тези скъпи останки", бележи редакцията на вестника, „ние така мислим, не трябва да се открива готовия в града ни паметник на Апостола". „Просвета", VI, бр. 16, 19, 20 и 21 от 24. VI, 15. VII и 23. VII. 1907 год. Родините на Апостола, чрез Стефан Красев, предават скъпите останки на Министерството на народното просвещение, като предоставят нему да разреши въпроса, „Косата, която Ви изпращам", четем в препроводителното писмо на сестрата и родините, „е тая втората, остригана в Карлово и запазена от майка ми. След нейната смърт я запазих аз и сега я предлагам Вам, Г-не Министре, за да ѝ определите подходящо място. Нека спомнюва на младото поколение за онзи герой-мъченик, който увисна на бесилката в този същия град, който днес е столица на оная България, за която той даде живота си, без да може да я види свободна".

Понастоящем косите на Апостола се пазят в Народния етнографически музей в София.

15. Т. Г. Влайков, според когото Левски „бил много набожен и проникнат от мистичен дух", по тоя повод пише: „Решението му да хвърли расото и да напусне духовния сан се дължи не на това, че той е бил разочарован от дяконството, че е бил изгубил вяра в богоугодността на духовната служба, а защото е бил избрал за себе си друга, все тъй богоугодна служба, защото е бил решил да се посвети на работа за народното освобождение... Увлечен в тази си

дейност, в която той намира своето призвание и която смята за свещен дълг, той вижда, че тази негова служба тук в родния му град е несъвместима с духовния му сан, че не може едновременно да изпълнява и двете служби". – Дяконството на Левски. Възпоменателна книга „Васил Левски". Пловдив, 1937, стр. 79–81.

Христо Иванчев в една статия под надслов „Вярата на Левски", след като изяснява силата на характера му и пътя на неговото формиране чрез вярата му в Бога, бележи: „Самото скъсване с духовното звание не е израз на вътрешно разочарование и загубване на вярата в Бога, а е желание да служи на своя поробен народ по друг начин, революционен, който най-много е допадал на неговия темперамент и природа и е несъвместим с расоносенето. За някакво вътрешно раздвоение в душата на Левски не може да се говори. Първата половина на неговия живот, църковната му служба, е логическа предпоставка на неговата по-сетнешна революционна дейност. Идеите, които са назрявали в душата на младия Дякон, четейки с вощеница в ръка евангелския разказ за Голготския подвиг и саможертва на Богочовека – Освободителя на човечеството от черната робия на греха, са израстнали и дали плод във втората, практическата част от живота му. Борбата за свобода на роба той е схващал като свещена, борба, която е не по-малко угодна Богу от службата в олтара". – Църковен вестник, XLII, бр. 10 от 28. II. 1941 год.

И други автори подчертават религиозността на Апостола. В своята класическа характеристика на великия революционер, Ив. Вазов предава думите, с които веднъж той „гневно" се обърнал към някои селяни: „Вие ще станете хора, само когато проядете месо в сряда и петък". Сам народният поет обаче тълкува тия думи не вследствие липса на религиозност, не и като израз на желанието да разколебае народа в неговата религия, а като израз на огорчението му „от дивотията и суеверието на някои селяни".

Неотдавна известният наш философ проф. С. Казанджиев изнесе един подобен случай, предаден му като спомен от неговия баща. Съвсем случайно бащата на професора пътувал с Левски и то без да познава съпътника си. Когато седнали на поляната да обядват, разказва проф. С. Казанджиев, „Левски извадил от дисагите баница и подал едно парче на баща ми. Последният отказал да вземе баницата, понеже

било през пости и не блажел. Тогава Левски започнал да говори за участта на нашия народ и казал между другото, че докато само ще постим и ще се молим на Бога, турците ще бъдат господари на земята ни и ние ще им робуваме". Един спомен за Левски. Сп. „Златорог", XX (1939), кн. 4, стр. 187. Тези думи, както справедливо бележи проф. Казанджиев, „не са били проповед против религиозните традиции на народа, нито са били израз на някакво безбожие. Левски е взел в случая само повод, за да каже по-нататък, че за освободителното дело на народа не е достатъчно да постим и да се молим, сир. да се уповаваме на Бога при пасивно търпение и бездейно очакване, но че за това дело трябва и да работим"; Пос. спом., стр. 188.

16. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 43.

17. В своите спомени Христо Иванов бележи, че през великденските пости Левски идвал в Пловдив и му казал, „чи официално ще фарли черното рухо". – Записки. АНБ, II В, п. 10, ивн. № 1021, два допълнителни листа.

18. Обяснението, което дава на този акт Г. Гинин, съдържа нещо по-реално и стои по-близко до действителността. Според него този акт е бил „една жертва на онзи велик подвиг", за който се е приготовлявал бъдещият апостол. „Дяконът", продължава споменатият автор, „бе избрал най-подходящия път. Вместо да се крие и чака, докато мълвата за разстригването му престане" и по този начин „да се излага на празното любопитство на всеки минувач и на всека суеверна баба, която би счела за грешно да изгледа направо разтригания дякон, а ще го погледне през някоя пукнатина на пътните врата, той реши да се открие на всички и едновременно да удовлетвори всекиго". – Второто разстригване на Дякона Васил Левски. Сб. „Васил Левски". Пловдив, 1903, стр. 24–25.

19. Христо Д. Попов, карловец, учител тогава в родния си град, понастоящем пенсионер-лесовъд в София.

20. Учителстването на В. Левски във Войнягово. В „Просвета", I, бр. 11 от 13. IV. 1902 год.

21. Г. Станев, Спомени по учителстването на В. Левски във Войнягово. В. „Сливница", I, бр. 19–20 от 18. VI. 1910 год.

Във Войнягово Апостолът е имал 19 ученици, чийто съкратен списък обнародва Г. Станев в посочените спомени Пълен списък изработи споменатият Петър Стоянов, а Д. Т. Страшимиров го обнародва в сб. „Васил Левски" т. I, из-

вори. София, 1929, № 541, стр. 711–714. Всичките му ученици са вече покойници. Един от тях, Петър Лингов Драганов, бил обесен в Пловдив през освободителната война, а Илия Мичов Газинов пада убит през сръбско-българската война в 1885 год. Повечето от тях били будни българи. Четирима негови ученици, вече като възрастни мъже, са кметували във Войнягово и съседните села: Ганчо Ив. Балъков, Петър Стоянов, Петър Райчинов Пръмов, Петър Неделчев Пиронков, а Янкул поп Иванов станал свещеник. Ето и пълния списък на учениците му от Войнягово:

1. Димитър Добрев Кочанът
2. Ганчо Иванов Балъков
3. Илия Мичов Газинов
4. Иван Петков Танков
5. Иван Колев Грошев
6. Ивана Добрева
7. Ивана Ив. Балъкова
8. Павел Георгов
9. Петър Стоянов
10. Петър Р. Пръмов
11. Петър Н. Пиронков
12. Петър Митев Терзийски
13. Петър Лингов Драганов
14. Пенчо Колев Боюклийски
15. Кольо Илинов Газинов
16. Тодор Чонов Карамачов
17. Янкул поп Иванов
18. Ганчо Дим. Пиронков
19. Таньо Паунов.

22. Г. Станев, пос. спомени.

Д-р Д. Тодоров предаде в „Дом и свят“, I, бр. 9 от 7. I. 1929 год. спомените на 76-годишния дядо Вельо Тончев Грошев, който се представя за ученик на Левски във Войнягово. Според споменатия старец „Левски бил доста строг към учениците си, даже често ни удряше шамари“. Независимо от другите измислици и по-сетнешни наслоения на тия спомени, Вельо Тончев Грошев, преди всичко не е бил ученик на Апостола. В списъка на учениците от Войнягово не срещаме неговото име, а това на Иван Колев Грошев, може би негов роднина, от когото вероятно е чул нещо, което впоследствие е авторизирал съвсем свободно.

23. Г. Станев, пос. спомени.

24. Там. До края на живота си Апостолът запазва нежна обич към децата, благодарение на която умее да вникне в детската душа и естествено и леко да намери най-верния път, за да се доближи до нея. Някои случки от по-късно време идат да изтъкнат тия неизменни негови чувства към децата и способността му да завладява техните сърца. Ще предадем в съкратен вид разказите за два такива случая.

„Съвсем неочаквано у дядо Никола дойдоха гости. Левски бе между тях. За децата настъпи минутен отдих – те трябваше да посрещнат гостите. След това те отново се предадоха на игрите си с онази жар, с която играеха и преди. Баба им, която бе слушала вече за делата на Левски, остана вкаменена, когато го позна. Рой от тревожни мисли изпълниха главата ѝ – тя видя бъдещето страшно. Видя стареца си измъчван, влачен по съдилища, затварян, сина си също, и след дълги мъчителни изтезания си представи живо и двамата окачени на бесилката. Зер, опасен човек бе дошел в къщата им. Шумът на децата ѝ се стори сега зловещ, смехът им – грозен, неприятен. Тя бързо изскокна из стаята и със сподавен глас извика на децата: „Мълчете, турчинът иде!“ и полетя да затвори пътните врата. След като заключи вратата, тя я затисна, за по-голяма сигурност, и с един камък. Децата, на които отдавна бе внушено, че турчинът е страшен, че той бие, коли, запалва къщите и пр., се спотаиха. Руменината изчезна от лицата им. Сега те разбраха защо баба им заключи и подпря пътната врата. И шумният до преди двор затихна. Това се почувствува и от гостите. Пребледняла, бабата влезе в стаята.

Левски забележи смущението ѝ. Той бе чул, как тя заплаши децата, изгледа я спокойно и тихичко ѝ заговори:

„Вие, бабо, имате хубави, весели дечица, как радостно припкаха те из двора, как се смееха! Нека играят, нека растат волно, да заякват слабите им кости и мишци, нека крепнат за ваша утеха и защита. Не ги плашете, не им отнемайте детската свобода. Не им внушавайте страх, нека бъдат смели, мъжествени. Такива хора са ни потребни. Страхливите и малодушните не са способни да бранят ни себе си, ни братята си. Вие плашите децата – с това вие ги възпитавате за робство, учите ги безгласно да понасят игото“.

После Левски повика децата при себе си. Страхът ги бе попарил. Те стояха наведени, тъжни. „Ето що докарва страхът“, каза той на бабата и на другите. „Погледнете ги, къде е пъргавостта им, къде е спокойствието и безгрижието им, къде е веселостта им?“

Левски поглади децата, погледа ги и с тих тон им каза: „Играйте, тичайте на воля и от турчин се не бойте!“ И когато децата излязоха отново на двора, той се обърна към възрастните: „Недейте учи децата как да се боят от турчина, а как да се освободят от него“. – Г. Гинин, Левски и

домашното възпитание. Лични спомени на хаджи Георги. В. „Просвета", III, бр. 28 от 26. IX. 1904 год. Белетристичният тон на този разказ, обаче, е отслабил непосредствения лъх на спомена.

Велчо Т. Велчев предава един чужд спомен, който стои в слаба връзка със занимаващия ни въпрос. В Пазарджик „с пламенните и увлекателните си разкази Левски сгрял вярата и запалил въображението на присъствуващите до такава степен, щото те захванали да мечтаят за живота, който ще живеят под свободата. Апостолът станал и като потупал главите на децата, моята и на братовчед ми, казал с тъжен тон: „Тия ще видят свободата, а ние ще мрем". Сб. „Васил Левски". София, 1898, стр. 148.

25. Хр. Красевски, Учителствуването на В. Левски в с. Войнягово. В. „Просвета", I, бр. 13 от 4. V. 1902 год. Найчесто Левски извеждал децата в местността „Бочала", край реката Стрема, в която момчетата се и къпели през горещите дни на лятото. Обучението на открито е било непознато дотогава на войняговци, та им правило силно впечатление. И две други обстоятелства от живота на новия даскал направили впечатление на войняговци: младият учител обичал много да чете. Докато учениците сричали азбуката под надзора на по-възрастните си другари, „вън на гредата на сайванта, често седял техният възпитател е наведена глава и устремен поглед, погълнат всецяло от книгата, която чел". Хр. Красевски, пос. ст., в. „Просвета", I, бр. 12 от 27. IV. 1902 год.

Във Войнягово Левски имал странната идея да покаже, че омразата между животните е наслоена с течение на времето, а не е вродена. За тая цел той събрал заедно куче, котка и агне. На кучето дал историческото име Никифор, котката нарекъл Рисандра, вероятно по името на жената на Александър Македонски, Роксана, която в българския превод на „Александрията" от Христо п. Василев, Бялград, 1844, стр. 90, е именувана Роксандра. Името на агнето не се помни. Отначало животните враждували помежду си и не могли да живеят заедно. Но с постоянство той ги примирил и успял да ги сближи. Животните свикнали едно с друго и станали неразделни – Из бележките на В. Караиванов. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 710.

26. След бягството на Левски от Войнягово, неговите най-близки приятели в селото, заедно с други войняговци, са

били задържани и хвърлени в Пловдивския затвор. Селяните Ангел Брайков, Петко Кольов Грошът и Кольо Къчът били освободени под гаранция. Петър Петков Топалов и Иван Минчов Кисьов избягали от затвора и отишли в Русия. Покъсно турците повторно заловили Петър Петков Топалов в Дряновския манастир по време на въстанието. Сега той избегнал смъртта, благодарение гаранцията на един турчин, който го взел за доживотен овчар. Не след дълго той избягва от него и изчезва завинаги от селото си. Георги Кольов Бузрев избягал също в Русия, а по време на освободителната война участвувал в редовете на опълчението. На Шипка бил тежко ранен, затова го изпратили на лечение в Русия, а Александър II го наградил с Гергьовския кръст. Иван Минчев Кисьов се завърна с руските войски в България. Последните трима войняговци са били най-близките приятели на Левски в селото.

Учителят Минчо, един от приятелите на Левски в Дъбене, станал свещеник. Наскоро след бягството на Левски обаче, той бил убит от турците. – Из спомените на Петър Стоянов, пос. съч., стр. 713.

27. На пътя между Войнягово и Дъбене, на реката Стрема се намирала воденицата на Али Агушов от Карлово. Воденичарите Бечо Иванов Беров и Божко Кольов Котов били преданни хора на Левски. От необнародваните записки на Г. Станев научаваме, че веднаж Левски, според разказа на един от воденичарите, поръчал да му приготвят много хляб и сирене. На другия ден дошел, взел храната и си отишел. Пак същите воденичари твърдели, че понякога той се предрешвал като турчин.

28. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 45. Между ранените от Левски, според Захарий Стоянов, имало и турски заптии.

29. Васил Левски. София, 1923, стр. 39. Ст. Заимов съчинява друга версия: отец Кирил, който посетил бившия дякон в квартирата му, го обадил на турците. Преди обаче карловската полиция да извърши обиск, Левски изпокрил всичко подозрително, и властта, „като нямала на ръце веществени доказателства за бунтовничеството на даскала, забранила му да учителствува по селата и за постоянно местожителство му определила гр. Карлово, дето Васил Иванов се самоарестувал в бедната къщица на майка си". Васил Левски. София, 1895, стр. 27.

В случая Никола Станев, незапознат със спомените на Христо Иванов, се е повлиял не толкова от Ст. Заимов, колкото от Георги Димитров, който пръв съобщи, че през 1865 год. Левски „по предателство бил закаран и затворен в Пловдивския затвор, гдето се поболял. Тогава д-р Рашко като градски лекар подействувал, та го освободила властта под поръчителството на едного и после двамата заедно избягали". Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 330–331.

30. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 45–46.

31. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 712.

32. В своите спомени Цаньо Захариев също така твърди, че се запознал с Левски в Добруджа, през пролетта на 1866 год. – Б. Даскалов, Левски в Трявна. Трявна, 1924, стр. 3.

33. Известният поп Харитон от Габрово, който през 1876 год. поведе Белочерковската чета в помощ на IV революционен окръг и, обграден с четата си, храбро се защитава в Дряновския манастир, където намери и своята героична смърт. „Когато поп Харитон стана свещеник", бележи П. Франгов, „отиде в Добруджа в с. Конгас за енорийски свещеник... Колко време е живял в селата Долно Чамурлий, Фрикацей и Конгас, не се знае". – Белочерковската чета. В. Търново, 1909, стр. 344–346. В книгата си „Поп Харитон", В. Търново, 1931, стр. 10 същият автор предава мнението на Г. Иванов от Варна, който твърди, че не в Конгас, а в голямото българско село Карапанкьой е бил свещеник поп Харитон. Много е вероятно да е изредил повече села в тоя край на Добруджа, но и в двете си книги свещеник П. Франгов не е установил годината, когато Харитон става свещеник и отива в Добруджа.

В АНБ се пази един документ с дата 2. XII. 1874 год., от който узнаваме, че Казалийският съвет на българската църква „Св. Димитрий" в Бабадаг препоръчва отец Харитон за черковен певец на старейшините в с. Конгас.

34. Тревненските зографи сновели из Добруджа още от 1846 год.

35. „Даскал Васил", бележи Б. Даскалов, който обнародва спомените на Цаньо Захариев, „останал да живее в същата къща, в която квартирували тревненските зографи: дядо Захарий Цаньов и синовете му Цаньо и Никола. Цели три месеца Васил Иванов Кунчев спал в същата стая, в която бил и Цаньо Захариев, даже на едно легло с Цаня. През

тоя период от време двамата млади се опознали и сближили. Заразителната идея на даскал Васил да се работи за свободата на поробения народ дълбоко проникнала и в душата на Цаня Захариев, който докрай изнесе тяжестта на комитетските борби и организирането на Тревненско". – Левски в Трявна. Трявна, 1924, стр. 10.

Що се отнася до твърдението на Цаньо Захариев, че тук в Еникьой решили да направят Трявна център на вътрешна революционна организация, а Букурещ – на външна, там, стр. 13, което някои взеха за чиста монета и побързаха да го изтъкнат като най-далечно начало на идеята за комитетската организация на Апостола, то очевидно е наслоение от много по-късно време. В спомените си обаче тревненският зограф го отнася към времето на другаруването си с Левски в Еникьой.

36. Пос. спомени, стр. 14.

37. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 3.

38. Панайот Хитов, Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 69.

39. Жизнеописание Митрополита Охридо-Пловдивскаго Натанаила. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXV. София, 1906, стр. 48–49.

40. „Аз от 1864 год. до тая дата (1870) не можах да се разправя с длъжниците си, които държаха манастирските мушии под наем, и като си казах: „аз за пари няма да умра в Молдова", хвърлих всичките си записи и „синети" в огъня". Пос. „Жизнеописание", стр. 49.

41. Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 46.

42. Там, стр. 668.

43. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 46.

44. Стари и нови паметници в Добруджа. София, 1918, стр. 10–11.

45. Васил Левски. София, 1923, стр. 41.

46. Васил Левски. София, 1895, стр. 35. „Селяните го боготворели", бележи П. Господинов. „Приобщени и привързани към него", съобщава същият, „когато той е трябвало да напусне селото им, те се стекли масово да го изпратят. По някои сведения, изпращането на Апостола станало най-тържествено. На това мило тържество присъствували и се-

ляни от околните села". Васил Левски в Добруджа. В. „Вечер", II, бр. 455 от 20. X. 1941 год.

47. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 46. – Васил Левски. София, 1923, стр. 41.

ГЛАВА ШЕСТА

ЗНАМЕНОСЕЦ В БАЛКАНА

1. Животът, дейността и ролята на нашата емиграция в Румъния още не са изучени. Те очакват своя историк, чиято задача, наистина, няма да бъде лека, но която заслужава най-благородните усилия. Както е известно, българската емиграция бе заляла по-големите градове и села на нашата северна съседка и поддържаше свои училища, църкви и общини. „В Плоещ три четвърти от градското население", съобщава П. Кисимов, „беше българско". Исторически работи, ч. II. София, 1900, стр. 53. В града емиграцията образувала своя община с училищно настоятелство и издържала две училища: първоначално и класно. В случая не бива да се забравя и обстоятелството, че колкото повече се отлага това изучване, толкова по-мъчна ще бъде и задачата на изследователя.

2. Д. Т. Страшимиров, Централният таен комитет в Букурещ. Българска историческа библиотека, т. II и III. София, IV (1931), стр. 97.

Известна представа за положението на Румъния по това време, както и за настроението на инициаторите на румъно-българската коалиция ни дава органът на К. А. Росети „Румънул", започнал да излиза, след доста дълго прекъсване, веднага след абдикацията на Куза.

... „Ние се намираме в революция и сме осъдени да работим като революционери, или да загинем ... трябва да докажем, че се спасихме, а не че извършихме обикновена правителствена смяна... Сегашното правителство е осъдено да има творчески гений ... или да падне стъпкано. Нацията не трябва да забравя, че ако онези от правителството спят, тя трябва да ги подтикне, да ги накара да вървят по пътя на революцията". В. „Румънул", 11. III. 1866 год.

По повод свикването на международна конференция в Париж, която да се занимае с румънския въпрос, в броя си от 13. III. с. г. „Румънул" пише: ... „Едно благоприятно

разрешение не ще се забави, ако румъните ще искат сериозно, непрестанно и при всеки случай – искай и ще можеш!" (Девизът на „Румънул").

Какво трябва да се направи при създалото се положение? „Бързо и енергично организиране на всички военни сили на Румъния", отговаря органът на Росети два дена покъсно. „Да внимаваме, румъни!" пише „Румънул" в уводната си статия от 20. III с. г. „Гневът на руските вестници да бъде урок за нас. Той ви казва, че трябва да постоянствуваме по пътя, по който тръгнахме на 11/23 февруари...

„Някои вестници говорят за турски наблюдателни корпуси към Дунава", продължава органът на Росети. „Възможно е! Но тежко им! Тези корпуси ще останат там, дето са. Защото турците знаят добре, трябва да знаят, че първият турчин, който ще мине румънската граница, ще донесе със себе си обявяването на румънската независимост..."

„Ако румъните искат", четем във в. „Diritto" от 22. III. с. г, „щото тяхната революция да бъде успешна, трябва да се надяват не на някакви си конференции или силни протекторки, я на самите тях. Ако проявят волята си да бъдат на всяка цена нация, ако покажат, че могат да се лишат от чужди протекции и сюзеренства и че при нужда ще ги отблъснат със сила, дипломацията ще отстъпи на такива демонстрации..."

Под влияние на това състояние на духовете, според едно съобщение на „Румънул" от 23 III. 1866 год., военният министър, по искане на регентството, направил доклад за състоянието и наличността на румънската войска.

Преводът на посочените тука пасажи дължим на нашия сънародник от Букурещ, Пирин Бояджиев.

3. „Моите спомени по възраждането на България с революционни идеи". София, 1905, стр. 47 и 52.

4. Д. Т. Страшимиров, пос. по-горе изсл., стр. 104.

5. П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, ч. III. София, 1901, стр. 27.

6. Там.

7. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 99.

8. Ст. Заимов твърде произволно определя състава на Централния таен комитет: Иван Грудов, Атанас Андреев, Христаки х. Николов и К. Цанков били членовете в Букурещ, а П. Кисимов, Райчо Попович и Иван Касабов – в Плоещ. През зимата на 1867–68 год. към комитета се присъеди-

нили войводата х. Димитър Ясенов и Иван Пенев. – Миналото, етюди върху „Записките“ на Зах. Стоянов. София, 1895, стр. 19.

9. Иван Касабов, пос. сп., стр. 56.

10. Според Найден Геров, който по това време пребивава в Букурещ и влиза във връзка с представителите на Тайния комитет, предстояли нови преговори между двете страни, в които щял да се разисква въпроса за средствата за постигане на желаната цел. Той узнал още, че „въ разсужденіяхъ объ этомъ представители комитета объявили, что Румынское правительство обѣщаетъ доставить болгарамъ всѣ средства къ освобожденію, какъ-то оружіе, военные припасы, деньги и пр. но съ условіемъ, чтобы българе 1) отказались отъ сочувствія къ русскимъ, и 2) не соединялисъ бы съ сербами“. Архив на Найден Геров, ч. I. София, 1931, стр. 440. Писмото е от 20. V. 1867 год.

Акта на свещената коалиция между ромъните и българите, Act de coalitiunea sacrâ între Rumanii si Bulgarii, заедно с румънския ѝ превод, читателят ще намери в посочените спомени на Иван Касабов, страница 60–64.

11. За пръв път уставът и клетвата на Тайния комитет бяха обнародвани във в. „Народност“, I, бр. 11 от 23. XII. 1867 год. Ние ги взехме от книгата на Ив. Касабов „Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. София, 1905, стр. 59–60 и 64–66.

Изглежда, че уставът е бил пръснат тук и там, защото Данаил Хр. Попов от Турно-Магурели, съидейник на Тайния комитет, а по-късно верен сътрудник на Апостола, в едно свое писмо иска да му изпратят въпросния устав. Все в същото писмо той не одобрява явното събиране на пари за чети, както правели някои, понеже намира тоя начин на постъпване за противоуставен. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори, София, 1929, стр. 396.

12. Заедно с устава и клетвата Ив. Касабов дава начина, „церемонияла“, по който е трябвало да се приемат нови членове. Той бил „много сложен и с много формалности. Преди всичко един от членовете“, бележи Касабов, „трябваше добре да го познава, за да го представи пред комитета или пред комисията нощно време, но така щото този да не може да узнае после, на кое място и в коя къща е бил приет“. Стаята, в която заседавал комитетът и приемал някого „за представление“, е трябвало да бъде изцяло в

черно „и по възможност синистро". Членовете на комитета, облечени в черни раса, и с лица, закрити в черни маски, с отвори само за очите и устата, трябвало да седят около „голяма маса, покрита с черно сукно". На нея кръстосвали „на дясната и лявата страна по три револвера и един ханджар, пред председателя един краниум (човешки череп)", до него кръст и евангелие. „Тези формалности бяха обезателни", завършва Касабов. Вж. пос. сп., стр. 71.

13. Георги С. Раковски. София, 1922, стр. 82.

14. П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, кн. III. София, 1901, стр. 3–20

15. В началото румънците дали на комитета 1200, а по-късно още 500 минца. – Д-р Павел Н. Орешков. Руската държавна преписка по нашето освободителното дело (1866–1868). Списание на Българската академия на науките, кн. LII. София, 1935, стр. 271.

16. В тая книга Тайният комитет прави безпощадна критика на турското управление, посочва истинските цели на гръцката патриаршия, разсейва страха на европейците от панславизма и накрай моли „християнска Европа да бъде праведна в мислите и намеренията си за Изтока, за тези бедни народи в Европейска Турция". Изложението завършва със следния позив: „Дайте свобода и на отечеството на българите, в подобие както я имат днес сърбите и румъните, и ще видите, че нито равновесието на Европа ще пострада, нито търговските интереси на някоя държава ще се повредят. Защо", питат авторите на изложението, европейците „отлагат да изпълнят това, след като протекат реки от кръв и запустеят плодовитите полета на Балканския полуостров?" Пантелей Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, кн. III. София. 1901, стр. 17–19.

17. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896 стр. 335.

18. В своите спомени Стати Попов дава твърде интересни сведения за характера и дейността на Свищовския комитет, които ще предадем почти изцяло:

„През 1865 година господарите изпратиха мен, вече двадесет годишен младеж, да завеждам склада в Свищов, за където и заминах.

Скоро след уреждането на този склад, аз можах да се опозная с тамошната младеж посредством братята Тома и Петър Пантелееви и Янко Ванков, също солари и мои съседи по магазин. Беше ми радостно, че и тук, както и в Русчук

има доста разпалени глави между младите, който се въодушевляват от народностни идеи и бунтарство срещу неправди и потисничество.

Често започнахме да се събираме в бекярски квартири на разговор с почерпка, които разговори винаги завършваха с бунтовни песни. Еднакво ненавиждахме и турци и гърци и ни се струваше, че едва ли не сме готови да сразим и едните и другите с един замах.

Такива събрания ставаха и в моята квартира в махалата „Велишани", а обикновените ни срещи ставаха в близката сладкарница на бай Алекси Иванов. Така аз вече се бях опознал добре с Иваница Данчев, Йордан Гирищов, Атанас Чернев, Григор Начович, Георги Катранов и др.

Съществуваше между младежите в града едно сдружение със свободолюбиви планове, наречено, ако се не лъжа, „свободолюбива дружина", около която бяха обединени разпалените глави, а между тях се ширеше моя милост...

Аз бях вече посветен от споменатите другари за връзките им с хората около комитета в Букурещ и грижите им около обслужването минаващите „наши" за вътрешността и обратно. Свободолюбивата дружина беше особено деятелна в това отношение, като поддържаше връзка между членовете си най-вече чрез сладкарницата на бай Алекси във „Велишани". Там, в една вътрешна стая, отредена уж за по-интелигентните, се срещахме почти всяка вечер за размяна на новини.

Измина цялата 1866 година, през която движението продължаваше все в същия дух, умело поддържано от акуратните деятели. Заговори се вече за нуждата от образуване на местен революционен комитет, като клон от Букурещкия, още повече, че хората бяха готово организирани около дружината. След няколко съвещания тоя въпрос узря и един ден осъмнахме заклети членове на революционния комитет. На чело застанаха Иваница Данчев, Йордан Гирищов, Атанас Чернев и двама учители, имената на които не си спомням.

Организационната работа взе вече по-бърз ход, особено след научаването, че на пролет се готвят да минат четите на Тотя и Панайота. Пред вид на това, че времето бе кратко, взе се решение приготовленията да се започнат незабавно.

Всеки заклет член на комитета бе задължен да внесе по пет турски лири за нуждите на делото...

Взе се решение да се организира местна чета, като за маскирането на приготовленията ѝ се кръсти „Ловджийско-

дружество". За стрелбище при обучението се избра местността около манастири „Св. Богородица".

Другите грижи на тоя комитет, според посочените спомени, са били: 1. четата на Филип Тотю да мине по-близу до Свищов, „за да може и местната чета да се присъедини към неговата" и 2. въоръжаване членовете на комитета.

А когато организираните свищовски младежи получават известие от Тотьо, че „след ден-два ще прецапа Дунава, ръководителите не закъсняха да разпоредят, щото заговорниците да се организират на малки групи и щом получат съобщение, да се отправят нощем и незабелязано към манастиря, около който да се притаяват, докато се получи съобщение, къде ще се срещаме с войводата".

Турците обаче откриват замислите на свищовци и още през нощта излавят по-видните деятели на комитета. – Георги П. Христов, Свищов в миналото. Свищов, 1936, стр. 205–207.

19. Стоян Заимов описва подробно, как е бил предаден мемоарът на султана и усложненията, които са настъпили след това. Според него „през месец май 1867 год. в летния дворец на Падишаха се явил някой си господин, предрешен в костюма на французки матрос и чрез едного от аверите на двореца предал по адреса на Абдул Азиса мемоара". Тайнственият матрос бил Христо Сариев, известен на времето си под прозвището Гълъб Войвода, който изпълнявал опасната служба на „таен куриер". Миналото, етюди върху „Записките" на Зах. Стоянов. София, 1895, стр. 43–58. Пак там Заимов предава на френски език целия текст на мемоара.

20. Пътят на Левски. Сп. „Отец Паисий". София, X (1937), кн. 3, стр. 85.

21. Пълния текст на мемоара читателят ще намери в посочените вече няколко пъти спомени на Иван Касабов, стр. 80–93, както и в спомените на П. Кисимов, кн. III. Нека отбележим, че идеята за дуализъм съвпадаше до известна степен и с усилията на Мидхад паша като валия на Дунавска България (1865–1868) да реформира страната, като задоволи населението чрез редица преобразования, та да го принуди по тоя начин да се откаже от мисълта си за свобода.

22. Пос. сп., стр. 93. Автор на мемоара и книгата „България пред Европа в края на 1866 година" е Пантелей Кисимов, който влиза малко по-късно в комитета, но играе голяма" роля в него. Вж. пос. сп., стр. 79–80.

23. П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, кн. IV. София, стр. 51.

24. Там, стр. 54.
25. Там, кн. III. София, 1901, стр. 83.
26. Там, стр. 32.
27. Там, стр. 141.
28. Централен таен комитет в Букурещ. Историческа библиотека, т. II и III. София, IV (1931), стр. 111.
29. Иван Касабов не свързва разтурянето на Тайния комитет със спирането на „Народност", а го отнася към времето, когато във вестника са били обнародвани „комитетските акти" – основното законоположение и клетвата („Народност", I, бр. 11). Към това време „комитетът", бележи Касабов, „беше вече разтурен. Светата връзка между членовете му беше разкъсана. Един член мислеше едно, друг вършеше съвсем противоположни неща. Никакво съгласие нямаше помежду им. При това бяха се развили и интриги помежду им"... Пос. сп., стр. 93. Естествено, този процес бе започнал още през 1867 год., когато четите минаха Дунава. Така че както по същина, така и по отношение на времето Касабовото твърдение не се различава от признанията на П. Кисимов, Ат. Андреев и Хр. Х. Николов.
30. Д. Т. Страшимиров, Наченки на българското революционно движение. Историческа библиотека, т. I. София, IV (1931), стр. 138.
31. Там, стр. 139.
32. Трябва да отбележим, че и самите дейци на Тайния комитет имаха съзнание за историческото значение на своето дело. В една дописка до „Народност", Букурещ, I, бр. 10 от 16. XII. 1867 год. четем: „Въ таквосъ положеніе на работитѣ нѣколко чувствителни и рѣшителни родолюбивы Българы престрелѣны отъ народно честолюбіе и гордость и завидливи за народно достолѣпіе да помрѫднять и разбудетъ и българитѣ отъ леторгическіятъ сънь и утърсятъ отъ себеси този, и зблъскатъ и разбудятъ братята си отъ леторгическіятъ сънь и искарат да работятъ и тѣ за себе си, помислили да захванатъ вече да работятъ и Българытѣ да работятъ за себе си и стига сѫ ся укарцуняле сили и стига сѫ работили за другитѣ, и тѫй като имали предъ очитѣ си страшнытѣ теглила които сѫ притеглили въ миналыте времена сичкитѣ онезы Българы които сѫ работили за свободѫ на народа си, както и причинытѣ по които на разнытѣ имъ опытванія за освобожденіе не сѫ сполучвали, тѣ намислили за подобрѣ, да работятъ тайно и тъй съставили пьрвыи тайнъ

Български Комитетъ като са страшно заклѣли да устоятъ на клѣтвѫтѫ и да си слѣдуватъ святата тѫзи цѣль, съгласно съ клятвѫ тѫ и закона които иматъ".

А в друга една бележка от онова време намираме следната преценка за делото на комитета:

„Поглядъ възъ 1867 годинѫ.

Ние ще кажемъ, че тая 1867 година трѣбва да са забѣлѣжи съ златни слова въ новѫтѫ ни Народнѫ повѣсть, че е почти пьрвичка между толкози другы черны годины, коя-то ся показа съ надежды за животъ на забравеныя отъ политическый свѣтъ нашь народъ". С обнародване на мемоара, според сѫщият дописник, „наша-та съвѣсть ся вижда задоволенѫ само, че това быде еднѫ демонстрація къмъ политическый животъ отъ странѫ на тоя народъ, за кого-то просвѣщена-та Европа мыслыше, че е създаденъ само за да робува... Непріятели-тѣ на народа ни клеветять безсъвѣстно Тайный Българскый Комитетъ е съставенъ и ще бѫде съставенъ отъ всичкы тѣ почтены членове на народа ни до тогазъ, до кога-то ся види удостоенъ съ онѭѣ народнѫ свободѫ на коѭѣто ся радватъ днесъ толкози негови съсѣдни народи". В. „Дунавска зора", Браила, I, бр. 8 от 1. I. 1868 год. Вж. от сѫщия в. и бр. 34. II. от 5. VII. 1869 год.

33. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 70–71.

34. Д. Т. Страшимиров, Централният таен комитет в Букурещ. Историческа библиотека, т. II и III. София, VI (1931), стр. 113.

35. Иван П. Адженов, Записки от живота на Раковски, кн. III. Русе, 1895, стр. 41–45.

36. Записки. София, 1896, стр. 28.

37. Г. С. Раковски. София, 1917, стр. 118. Трябва да отбележим, че с новия курс, който даде на освободителното движение, Раковски парализира Тайния комитет, чиито дейни членове се обединиха около него в името на утрешната народна революция.

38. П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. II. Елена, 1927, стр. 25–26.

39. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 5.

40. К. С., Нови данни за живота на Левски. В. „Воля", I, бр. 24 от 11 IV. 1939 год. Трябва да отбележим,

че Димо Кьорчев пръв обнародва тия спомени на стария карловец под наслов: „Един от живите другари на Левски“. Сп. „Пролом“, II (1923), кн. 2 и 3, стр. 77–81.

41. Животът на П. Хитов не е проучен напълно. Частични сведения, пръснати тук и там, има много. Сравнително най-пълно изследване върху живота му направи З. Измирев в сборника „Той не умира. Сливен за безсмъртните свои синове“. Сливен, 1935, стр. 114–115.

42. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 668.

43. Там. През 1918 год., по случай смъртта на П. Хитов (22. III. 1918 год.), д-р Никола Бобчев обнародва „Спомен от дяда Панайота Хитов за Васил Левски“, предаден му още през 1898 год., за да го прочете на една възпоменателна вечер в Русе. В тия си спомени старият войвода, без да държи сметка, че изпада в противоречие на по-раншните си твърдения, предава в по-друга светлина случая с избирането на Левски за знаменосец на четата му през 1867 год. След като Раковски го препоръчал „за байрактар на четата“, войводата го одобрил, момчетата също. „Но след 3–4 дена“, разказва П. Хитов, „Раковски оттегли препоръката си и упорито настояваше да не поставят за байрактар Дякона. Аз бях изненадан от това променение в мнението на Раковски и исках да узная причината, но той ми викаше:

– Не бива и толкоз!

Като му знаях нрава, буйността и болезнената нервност, отстъпих, за да не се скараме, като си мислех, че отсетне, като тръгна с четата, аз ще си избера за байрактар, когото си искам.

Отсетне вече, като разправих тази работа на Левски, той ми обади, че Раковски ще да си е наумил, какво той – Левски – искал да го убива в Бялград, та затуй може би, се е отметнал от препоръката си и не е искал да се поверява на него толкова почетна длъжност – байрактар...“ Сп. „Развитие“, I, кн. 2 от 15 III. 1918 год. Същият спомен читателят ще намери в книгата на Люб. Дойчев, „Левски в светлина“. София, 1943, стр. 2–3.

Старият войвода е по-близко до истината в своята „Забелешка за василе декона“ (Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 668–670), която сам пише и то много по-рано, отколкото в тоя си разказ. В него той премълчава противодействието, що оказва на Раковски по избора на Левски за знаменосец, когото считал за „непрактичен“, вследствие на

което саботира до известна степен волята на Раковски, като макар и да приема Левски за знаменосец, назначава дядо Жельо за „помагач". От друга страна, в споменатия си разказ старият войвода се е повлиял и от известното съвсем произволно съобщение на Захарий Стоянов, според когото Левски като легионер в Бялград бил стрелял срещу Раковски, – Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 30.

44. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 677. И това правило предвижда в „слочеи смарт на воиводат тос час му застопва местуту баиpактара".

45. „На мушията", разказва по-сетне П. Хитов, „престояхме 2–3 дена в купите слама, додето намерят каици за преминаване през Дунава. Като не можахме да намерим от другаде, Никола Балкански се нае да отиде отсреща в Тутракан – да хване каикчии, да пренася уж в Турско сол контрабанда. Отиде и хвана каици, за което не малко му спомогна и Николай Барбата – русчуклия, който тогава живееше в Тутракан. Каиците дойдоха на влашкия бряг и бедните каикчии турци се намериха като в небрано лозе, когато видяха, че вместо сол ще товарят се отбор юнаци, въоръжени от петите до главата. Нахълтахме в трите каика по 10 души и минахме на отсамния бряг, като дадохме на каикчиите нужното възнаграждение, след което не ги видяхме как изчезнаха уплашени". Д-р Никола Бобчев, пос. сп. Вж. същия сп. у Люб. Дойчев, Левски в светлина. София, 1943, стр. 4.

46. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 75.

47. Там, стр. 76.

48. П. С. Кършовски, Из миналото. Писма и документи по политическото ни възраждане, кн. II. Елена, 1929, стр. 291. Тези спомени на П. Хитов са записани от Петър Ив. Берковски.

49. Там, кн. I. Елена, 1927, стр. 105.

50. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 78.

51. К. С., Нови данни за живота и дейността на Васил Левски. В. „Воля", I, бр. 24, от 11. IV. 1939 год.

52. Стоян Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 32. Тая оценка Панайот Хитов направил в един разговор с Заимова.

53. Пос. по-горе спомени: „Нови данни за живота и дейността на Васил Левски..."

54. Моето пътувене по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 79–80

55. П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. I. Елена, 1927, стр. 109.

56. Пос. по-горе съч. на П. Хитов, стр. 80.

57. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 203. Пак той за пръв път обнародва стихотворната автобиография на Апостола в „Архив на Възраждането", т. I. София, 1908, стр. 83–85. Пръв разгледа тая творба от литературно гледище Р. Чолаков в статията си „Васил Левски като поет". Сп. „Пролом", II (1923), кн. 2 и 3, стр. 54–58.

Няма конкретни указания за времето, когато е писан тоя биографичен очерк. От възторга, който блика в него към четничеството, предполагаме да датира от по-ранно време – наскоро след похода из Балкана и преди ликвидацията с хайдушкия романтизъм.

В началото на този си опит Апостолът, според Д. Т. Страшимиров, загатва, макар и не съвсем ясно, че е ходил из Стара планина и по-рано, преди да тръгне с четата на Панайот Хитов.

... нищяхъ да сѫмъ турскій и никакъвъ робъ
станахъ и отидохъ въ стара планина
За година врѣме се азъ разгледахъ...
Васил Левски т. I., извори. София, 1929, стр. 202.

Досега това предположение, въпреки положените усилия, не можа да се потвърди по един положителен начин. И днес не знаем где, кога и с кого Апостолът е ходил из Стара планина, преди да стане знаменосец в четата на П. Хитов, и дали въобще е хайдутствувал из Балкана преди това време. Пръв писа, че Левски е ходил и преди 1867 год. с чета из Балкана дядо Димитър Паничков: „Левски, ний го наричахме тогава Дякончето, защото на 1864 година по май тръгна да поубиколятъ Балкана съ х. Димитра, С. Караджа, Н. Странджата, даскалъ Б. Запряновъ, тогава Дякончето младо неможи да ходи бързо сь тѣхъ, нъ Странджата го подкрѣпяше, нъ като ги валя 4 дни дъжъ по петровдень по Балкана, то ся разболѣ и като го бѣха поставили караулъ въ Балкана, тамъ го втрѣсло, той хвърля си пушката и отишелъ

не познатъ въ търново, тамъ той зима една лира отъ Даскалъ Костаки Ивановъ и пристигна при мене въ Браила, подиръ месицъ пристигнаха и другитѣ х. Дим., С. Караджа, Д. Пехливана, дишлията Запряновъ и др." – Михаил Димитров, Христо Ботев, неизвестни произведения. София, 1924, стр. 148–149.

Трудно е да се установи, доколко това съобщение, което прави впечатление с фактическите си подробности, отговаря на действителността. От досега установените данни от живота на Апостола е изключено той да е ходил с чета из Балкана през 1864 год. Но тъй както се слагат обстоятелствата в неговия живот, и след тая година е също невъзможно да е ходил из Балкана, а сетне – в Браила. До известна степен тая възможност е допустима само за 1866 год., когато през март побягва от Войнягово, а през ноември с. г. се озовава в Яш. Нямаме основание обаче да приемем и тая малка възможност.

В по-ново време Никола Славчев, въз основа съобщението направено му от Иван Н. Калъчев, сто и три годишен карловец, твърди, че Левски е ходил из Балкана с другарите си Христо В. Пулев, Иван Тюремето, Георги Рачов, Генко Стойков и др. „почти всички от народните хайдути, участвували в четите на Добри и Ангел войвода". – Тези които откърмиха великия дух на Васил Левски. В. Литературен глас", X, бр. 369 от 24. XI. 1937 год. И това твърдение обаче не почива на нещо реално. Сам Никола Савчев признава, че липсват положителни данни, от които би могло да се установи времето на тая Апостолова обиколка из Балкана. При това той допуща да е ходил само с първите двама Христо В. Пулев и Иван Тюремето, които по-късно са снабдявали четите с барут, но са били хванати, осъдени на затвор и убити при опит за бягство.

Всъщност тълкуването на посочените три стиха от автобиографичния опит на Апостола, което прави Д. Т. Страшимиров, е невярно. То напразно подхрани убеждението, че Левски е ходил с чета и преди 1867 година. Двата стиха, в които, според Страшимирова, Левски прави „неясен намек" за четничество из Балкана преди да стане знаменосец на П. Хитов, се повтарят след два реда. От това им повторение се вижда съвсем ясно, че и в двата случая Апостолът е имал пред вид своето единствено хайдутство из Стара планина:

станахъ отидохъ въ стара планина
съ вярна дружина сь Панаіотъ войвода
юнаци народни тяхень асъ Байрактаръ
за година врѣме всичко разгледахъ
което ни знаѫхъ войвода асъ питахъ...

Явно е, че и в началото на стихотворния си опит, когато бележи, че е станал и отишъл в Стара планина за година време, Левски има пред ѵид само похода си из Балкана през 1867 година, а не някакво друго ходене из планината с чета, каквото, по всяка вероятност, не е предприемал преди тази дата и нито е могъл да предприеме.

58. Хаджи Васил Караиванов, чиито ценни спомени не веднаж сме използували, по онова време е бил не 14, а 24-годишен. Ако не е печатна грешка, дописникът нарочно е икономисал годините, за да очерни още по-вече турската власт. Трябва да отбележим, че цялата дописка на тоя сигурно млад карловец издава широка политическа ориентираност и смел революционен дух.

59. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, стр. 79.

60. Георги Н. Манев, другар на Левски в четата, а покъсно член на революционния комитет в Панагюрище, предава в своите ръкописни спомени разказа на Апостола за тая случка: „Мене казваше Левски, ако не бѣше единъ овчарь панагюрецъ когато се отдѣлихъ отъ четата ни та отидохъ въ Карлово, когато сѫ завръщахъ за при четата ни тоя царски овчарь панагюрецъ който като ме видѣлъ, че ида отдоле остави си овцете, посрещна ме и оправи на коя страна да отида (на когото види са бѣха заповѣдали отъ четѫта ни да пази пѫтя) благодарение този родолюбивъ овчарь иначе въ градата щехъ да влеза. На неприятеля живъ мѫчно щехъ да влеза въ рѫцете имъ, а крушуме много можеше да ма набиятъ като шарка". Тоя разказ, колкото и нескопосно предаден, отразява вярно мисълта на Апостола. Той разказал случката на своя някогашен другар от четата по-късно, когато през 1872 год дошел в Панагюрище. Тогава Апостолът „изпитал" кой е този панагюрец. Според Георги Н. Манов, овчарят, който спасил Апостола през 1867 год., бил Велко С. Байров.

61. В джебния си бележник от по-късно време Апостолът е означил точно мястото, където е починал и сигурно погребан капитан Иван от Търново – Коджаюрт, между Братаница и Ортаконак – между Тетевен и Златица. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 278, стр. 319.

62. Панайот Хитов обръща тия суми заедно с динарите в турски пари, които възлизат на 11690 гроша. В писмо до Н. Балкански той дава отчет, от който узнаваме и разхода на четата:

1)Разходи направени през похода на четата из Балкана отъ 28. IV. 1867 год. до 20. VIII. 1867 год. ..... 6055 гр. 3/4 п.

2) Разходи от „іесенесь насамъ разнесолъ самъ особено подиръ момци-те ми, които встѫпвахѫ въ войска-та (легията отъ 1867–1868 година, н. б.) ..... 5559 гр. 3/4 п.

3) Лични разноски на Панайота отъ есента насамъ ..... 3000 гр.

или всичко ..... 14615 гр. 1/2 п.

т. е. той е надхарчил изпратените му пари с 2625 гроша. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 400.

ГЛАВА СЕДМА

ВТОРАТА ЛЕГИЯ

1.Още през пролетта на 1867 година Николай М. Тошков в едно свое писмо от 15/27 май с. г. настоява пред Христо Георгиев да се ускорят работите, за „да ся не допустне да замине въ бездѣйствъе това лѣто". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София. 1929, стр. 399.

2.Историята на Добродетелната дружина е изследвана най-грижливо по разполагаемите за сега данни от големия познавач на нашето политическо възраждане Михаил Димитров в два негови труда: 1. Комитетът на „Старите" – Добродетелната дружина. Сб. „България 1000 години, (927–1927)". София, 1930, стр. 737–779. 2. Българската добродетелна дружина. „Българска историческа библиотека", т. IV. София, 1930, стр. 165–198.

3. Михаил Димитров, Българската добродетелна дружина. Из архива на Н. Палаузов. Българска историческа библиотека, т. IV. София, III (1930), стр. 169.

4. Там.

5. Там, стр. 170.

6. Там, стр. 171.

7. Там, стр. 172.

8. Там, стр. 174.

9. Там, стр. 176.

10. Иван П. Х. Кършовски посочва следните 12 лица, които в едно или друго време са влизали в състава на настоятелството: 1. Константин Чокан от Арбанаси (Търновско), 2. Иван Недялков от Казанлък; 3. Дядо Силвестър от Габрово; 4. Димитър х. Василев от Свищов; 5. Христо Георгиев от Карлово; 6. Михаил Кифалов от Тетевен; 7. Козма Тричков от Враца; 8. Маринчо Бенлията от Шумен; 9. Никола Мустаков от Габрово; 10. д-р Василияди от Габрово; 11. д-р Петър Берон от Котел; 12. д-р Иван Селимински от Сливен. – П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. II. Елена, 1929, стр. 19–20.

Според Н. Палаузов, числото на членовете на Дружината в Букурещ е било седем. По разни поводи той споменава само четирима, от които Ив. Бакалооглу не се среща в подробния списък на Кършовски. Последният дава и разпределението на службите между членовете на настоятелството. П. Кисимов в една своя статия от 1869 год. посочва няколко от членовете на настоятелството, между които Бакалооглу и едно ново име Александър Хаджик. Вж. Михаил Димитров, пос. изсл., стр. 197.

11. В писмото, което Тайният комитет изпраща до министъра на външните работи княз Горчаков, с молба да предаде на императора мемоара до султана, четем: „Мы вполнѣ увѣрены что Ваше Сіятелство поддержитъ и защитить права нашего народа съ тойже жаркостью, съ которой всегда защитаетъ права и другихъ едновѣрныхъ и едноплеменыхъ Россіи народовъ.

Будьте увѣрени, Ваше Сіятелство, что Болгарскій народъ вѣчно будетъ Вамъ признателнымь“.

Мемоарът е придружен с отделно изложение, в което комитетът лично се обръща към императора: „...Дай намъ, Государь, срѣдства отбить еще заразительное вліяніе католицизма и латинизма потому что иначе еще мало и будеть

оченъ поздно. Окаянный нашъ народъ что бы могъ поддержать и потвердить съ силою оружія свои просьбы у султана и свои права припадаетъ коленопреклонно къ престолу Вашего Императорскаго Величества прося могучее пособіе своего едновѣрнаго и едноплеменнаго Российскаго народа.

Болгарскій народъ открывая искренно одному Богу и Вашему Императорскому Величеству мыслъ и намѣренія свое доказываетъ до какой степень восходитъ его надежда и преданость къ престолу Вашего Императорскаго Величества.

Болгарскій народъ ввѣряетъ этой поступкой судьбу свою во рукахъ Вашего Императорскаго Величества". Д-р П. Н. Орешков, Руска държавна преписка по нашето освободително дело (1866–1868). Списание на Българската академия на науките, кн. LII. София, 1935, стр. 315 и 319.

12. Михаил Димитров, Българската добродетелна дружина. Българска историческа библиотека, т. IV. София, III (1930), стр. 180.

13. Там.

14. „Требало је склопити савез с осталим хрисшћанским држевама и народима на Балкану", бележи видният сръбски историк Слободан Иованович, когато говори за главните начала на външната политика на Сърбия от това време и, без да изтъква влиянието на Русия в тая политика, продължава: „Турски је могла одолети самој Србији, она није могла одолети свина Балканским хришћанима, ако би се ови противу іье удружили". Друга влада Милоша и Махіаила 1858–1868. Београд, 1923, стр. 204. Следвайки тая политика, Сърбия сключва „савез", съюз с Черна гора още през 1866 год., в началото на 1867 год. сключва „споразумам са бугарским револуционарним одборам", съюз с Гърция през август 1867 година и с Румъния през януари 1868 год. Пос. съч., стр. 208–209.

15. Програм политичког одношаја србо-бугара (бугаросрба или ньихов срдачан споразум. – Иван П. Адженов, Записки от живота на Г. С. Раковски, кн. III. Русе, 1895, стр. 95–97.

16. Михаил Димитров, пос. съч., стр. 182–183. Според Н. М. Тошков, в протокола е трябвало да се прибави и следното условие, чието „отсжтствіе живо ся чувствува": никоя от договорящите страни няма право да сключва никакъв договор без съгласието и удобрението на другата (Писмо до Хр. Георгиев от 24. IV. 1867 год.). Дали настоя-

телството е прибавило тая точка към протокола, не е известно, обаче на 2. V. 1867 год. Христо Георгиев му пише по тоя повод: „Предлагаематѫ ви прибавка за въ ословията сѫ взе въ забележка и бѫдете спокойны всичко що сѫ касае за общата полза ще сѫ стараемъ да стане". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 395 и 397.

17. Михаил Димитров, пос. съч., стр. 184. Затова и Слободан Иованович, както видяхме, нарича постигнатото съглашение само „споразумам са бугарским революционарним одборам", а не „савез", съюз, както нарича съглашението с останалите балкански народи от това време. – Друга влада Милоша и Михаила 1858–1868. Београд, 1923, стр. 208.

18. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 272.

19. Там, стр. 276.

20. За формата на легионерите Стоян Чакъров (Михаил Греков) съобщава следното: „Земахме ние по три дебели кълчищни ризи, една черна военна вратовръзка, мундир, панталони, подплатени с таквози платно като ризите, шинел, ципели (обуща) и калпак, т. е. пълна военна униформа, която се състоеше: от мундира, панталоните и калпака от черночервеникаво, а шинелите от сиво грубо солдашко сукно.

Ръкавите на шинела, мундира и предниците само на мундира, а така също шевовете на панталоните от джебовете надолу бяха обшити с зелен кант; освен това панталоните бяха обшити с зелени лампаси.

Калпакът беше достатъчно своеобразен и смешен: той беше скроен по образеца на капите, що носеха австрийските войски, и обшит тоже с зелен кант.

Ние, академиците, бяхме облечени в форма на сръбски стрелков баталион". – Материал за новата българска история. Сп. „Светлина", София, IX (1899), кн. IV и V, стр. 17. По тоя въпрос вж. и Ив. Кр. Стойчев, Военните облекла на В. Левски. Възпоменателен сб. „Васил Левски". Издава Българското историческо дружество. София, 1940, стр. 9.

21. Ив. П. Х. Кършовски, Спомени за двете легии в Бялград. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 630.

22. Там.

23. С псевдонима Стоян Чакъров, Михаил Г. Греков, легионер по това време в школата, се подписва по-късно. Вж.

Д. Минев, Васил Левски в Лясковец и дейността на р. комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед", XL (1941), кн. 2, стр. 157.

24. Ст. Чакъров, пос. „Материали...", стр. 10.

25. Георги Константинов, Любен Каравелов – живот, идеи и творчество. София, 1936, стр. 47.

26. Иван Г. Клинчаров, Любен Каравелов. София, 1925, стр. 4, 72–73; архимандрит д-р Ефтимий, Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, т. I. София, 1926, стр. 219.

Иван Кр. Стойчев, който изучи военните униформи и на двете легии, пръв отхвърли най-обосновано твърдението за участието на Каравелова във втората легия. Вж. изследването му „Бил ли е Любен Каравелов легионер?" Сп. „Българска военна мисъл", X (1943), кн. 7, стр. 29–33. Според Стойчев в споменатия портрет Каравелов се е снел в маджарска военно-народна носия след излизането му от затвора в Унгария, но „с гола глава или друга шапка, каквато изглежда, че е имал", а впоследствие тя е била „заличена с бялата боя на феса". Като има пред вид изостреното отношения между отделните течения на емиграцията, споменатият изследовател предполага, че „фесът е бил поставен на главата на Каравелова от желание да бъде унизен", т. е. „да вземе вид на турски чиновник". Пос. изсл., стр. 31.

Изобщо, въпросният портрет няма никакво доказателствено значение, защото преди всичко Каравелов не е в легионерска форма, и защото самата снимка, по израза на Ив. Стойчев, е „апокрифна, монтажна, подправена с цел да бъде унизен Каравелов".

27. Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години (927–1927). София, 1930, стр. 879.

28. Васил Левски. София, 1895, стр. 39–40.

29. Д. Т. Страшимиров, пос. по-горе изсл., стр. 880. От кои спомени черпи това твърдение обаче, Страшимиров не казва. Ст. Заимов не споменава нищо за тоя отговор на Апостола.

30. Христо Ботев. Сборник на Българската академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 87.

31. Ив. П. Х. Кършовски, Спомени за двете легии, Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 630.

Биографията бе вече отпечатана, когато ние се натъкнахме на нови данни, които основно променят господствуващото до сега схващане за пребиваването на Л. Каравелов в Бялград през време на втората легия. Наложилото се убеждение за пребиваването му в сръбската столица по това време, богато украсено с подробности, за контакта му с легионерите и за влиянието му върху Левски трябва изцяло да се отрече. По време на втората легия Каравелов не е бил в Бялград до 18.II.1968 г. Заслугата за това откритие принадлежи на Михаил Димитров, който през своето пребиваване в столицата на СССР откри нови и неизвестни до сега материали за Каравелова. Между тия материали, които Михаил Димитров ще издаде в отделен труд, уважаемият автор е открил редовни дописки от Каравелов в руския в. „Голосъ", изпращани по време на втората легия, но не от Бялград и от Нови Сад.

Освен това Михаил Г. Греков в своите ценни и необнародвани още спомени предава един свой разговор с Наталия Каравелова, в който последната съобщава, че Каравелов е напуснал Бялград и отишъл в Австрия (Нови Сад) през юли 1867 год. По това време и „дума нямало за българска легия". В Бялград тя изобщо не била виждала Левски. При мъжа ѝ се събирали българските ученици от духовната семинария. „Аз се запознах с Левски", продължава своя разказ съпругата на Каравелов, тук в Букурещ, когато той дойде в къщата ми, връщайски се от Турско. Цял месец живя у нас и ни помагаше като брат". – Как ние освобождавахме България, ч. III, стр. 340–341 от ръкописа.

При тоя ясен език на данните, установени от Михаил Димитров, и на спомените на Наталия Каравелова, предадени от Михаил Греков, е очевидно, че запознаването на Левски с Каравелов е станало в Румъния и ще трябва да се отнесе към по-късно време: най-рано през втората половина на 1869 г., когато Левски най-дълго се застоява във Влашко – от 26. VIII. 1869 до 26. V. 1870 год. Това обстоятелство ни задължава да отхвърлим изцяло изнесеното в изложението на биографията от втория нов ред на стр. 199 до последния нов ред на стр. 200. То разкрива по-скоро белетристичното увлечение на мемоаристите по въпроса, към което ние още отначало изпитвахме недоверие.

32. Иван Унджиев, Левски и Каравелов, по случай 100 години от раждането им. Сп. „Просвета", III (1937), кн. 2, стр. 137.

33. Георги Константинов, Любен Каравелов – живот, идеи и творчество. София, 1936, стр. 48.

34. Ив. П. Х. Кършовски, Спомени за двете легии, пос. съч., стр. 631.

35. Там.

36. Материал за новата българска история. Сп. „Светлина", IX (1899), кн. 4 и 5.

37. Спомени за двете легии, пос. съч., стр. 631.

38. П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. II. Елена, 1929, стр. 118. Вж. и П. Хитов, Моето пътуване по Стара планина... София, 1934, стр. 60.

39. Записки. А Н Б, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 144.

40. Спомени за двете легии. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 632.

41. Михаил Димитров, Българската добродетелна дружина. Българска историческа библиотека, т. IV. София, III (1930), стр. 186.

42. Ст. Чакъров, Материал за новата българска история. Сп. „Светлина", IX (1899), кн. 11 и 12.

43. Ив. П. Х. Кършовски, Спомени за двете легии, пос. съч., стр. 633–634. Исканията на легионерите, които говорят за едно високо съзнание у тях, както и за горещото им желание да усвоят военните науки, са носили подпис: „Българско военно дружество" и са били дадени на Кишелски на 28. II. 1868 год.

44. Найден Геров е пристигнал в Бялград в началото на януари. На 29. XII. 1867 год. той е във Виена, а на 3. I. 1868 год. сръбският министър на войната М. Близнавац му дава препоръчително писмо до началника на арсенала в Крагуевац. Вж. „Архива на Найден Геров", кн. I. София, 1911, № 35, стр. 21. В сръбската столица той не се бави много, защото на 19 януари с. г. се завръща в Пловдив, след като пътувал близо две седмици. Тия подробности узнаваме от писмото на Христо Георгиев от 31. I. 1868 год. „Писмата ви", пише той на Геров, „отъ 29 Декемврія изъ Віѣнѫ, 3 януар. изъ Бѣлиградъ и на 19 януарія изъ Пловдивъ пріяхъ сяко едно на времѣто му... Виждамъ чи отъ Бѣлиградъ до Пловдивъ сте направили почти двѣ 7-мци пѫть". Вж. пос. архив, № 438, стр. 277. От едно писмо на Геров се вижда, че той е престоял по работа в София три дена. Пос. арх., кн. II. София, 1914, № 2067, стр. 274.

45. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 4 и 5. Посочената част от важно писмо на Апостола сме предали за по-голяма яснота с няколко малки поправки и в оная логическа последователност, в която то е възникнало в неговото съзнание.

Коментариите, които писмото предизвиква, се дължат на усилията на изследователите да проникнат в сравнително най-неясните и мъгливи години от дейността на Апостола (1867–1868), както и на желанието им да установят произхода и началото на комитетската идея у него. В тия случаи обикновено това писмо се свързва със следващето му без дата писмо до П. Хитов.

Без да даде едно общо тълкувание на писмото, Д. Т. Страшимиров разкри правилно неговия смисъл в редица разяснителни бележки, дадени под линия.

Ал. Бурмов се опита да даде едно по-основно тълкувание на това писмо и да уясни началните стъпки на Апостола. Споменатият автор допуска, че Левски се е готвел да мине в България с чета, за която е искал да му се дадат 6 пушки и револвери. Главното му искане пред Герова, Бурмов тълкува с желанието му да бъде изпратен в България „поне 25 дена преди обявяването на въстанието", защото смята, че „за него са достатъчни и 25 дена, за да може да нареди въстанието и да осигури успеха му". В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина", I (1938), книжка I, стр. 143–144.

Ст. Каракостов намери, че Бурмов е разчел погрешно последната мисъл на Апостола, а приписваното му намерение – за „наивно и невярно". Според Каракостов, Апостолът искал да излезе 25 дена по-рано от легията, „за да отиде в България и организира народа". Васил Левски – писма, статии, песни. София, 1941, стр. 185.

Задълбочено и правдиво тълкуване на споменатото писмо даде Никола Кондарев в студията си „Величайшият революционер Васил Левски", научно-биографичен очерк върху дейността му. Пловдив, 1942, стр. 22–32.

И тримата автори обаче не отидоха по-далеч от тълкуването, което направи още Георги Бакалов, който пръв разкри вярно намеренията на Левски в споменатото писмо. Според Бакалов Левски е искал да напусне легията 25 дена по-рано и, след като го снабдят във Влашко с 6 дълги и 6 къси, да отиде в България, „без да е ясно от писмото, какво

смята да прави там: да действува ли с малка чета, или да се закърточи като организатор на народа". В твърдението на Левски, че колкото по-рано отиде в България, ще бъде толкова по-добре, Г. Бакалов вижда едно „загатване за новата идея, която се е зараждала в главата на Левски – идеята за предварителна организация на народа. „Но", продължава Бакалов, „тя още не му е ясна. Той още не въстава против четничеството като метод за освобождение на България, а само се безпокои да не би българските легионери, като напуснат легията, и повечето от тях се съгласят да излязат на чети, да не би да останат невъоръжени". Левски, според Бакалова, е все още привърженик на четите, но им поставя вече по-определени задачи, за които говори в едно писмо до Ф. Тотя от 18 април 1871 год.: „Българитѣ много хубаво направиха, че са неизмамиха подиръ четитѣ (от 1867 и 1868 год., н. б.) обязанось-та бѣше не да бунатъ народътъ но да свикватъ отъ градоветѣ и селата умни хора и да имъ показватъ какъ трѣбва да ся приготвятъ, че като имъ ся даде знакъ за революція, да бждатъ всички готови". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 27.

„Така", заключава Г. Бакалов, „ще да е смятал Левски задачата на оная четица, за която искал от Герова една дузина пушки: не да буни, а да подготвя народа. Това би било в посока на идеята, която се разцъвтява по-сетне у Левски – идеята за повсеместна организация на българския народ". – Бунт против Левски. Левски в „Архива на Найден Геров". София, 1938, стр. 19–20.

46. Величайшият революционер Васил Левски. Пловдив, 1942, стр. 23.

47. Там, стр. 24.

48. Там.

49. Там, стр. 25.

50. Там.

51. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 5.

52. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 113.

53. Материал за новата българска история. Сп. „Светлина", IX (1899), кн. 11 и 12. Посочената част от тия спомени, пренебрегнати досега, има и това значение, че установява по един безспорен начин и времето на Апостоловото боледуване. Щом другарите му са ходили през зимата да разкопават блата край Дунава и ловят жаби, необходими за ле-

чението, то ще рече, че Апостолът е заболял през февруари и то вероятно още в началото на месеца. Той боледува и през март и едва към края на легията, т. е. най-късно в края на март (легията бе разтурена в края на месеца) се надига от болестта.

Въпросът за времето на Апостоловото боледуване събуди жив интерес и има вече своя история. Ние ще се върнем отново към него, като разгледаме писмото на Апостола от това време, което няма дата и е отправено до П. Хитов.

54. Там.

55. Д. Т. Страшимиров, пос. съч,, стр. 6.

56. Там, стр. 6–7. „Надявамъ се", продължава Апостолът в същото писмо, „да ми пратятъ колкото ще похарчите за менъ. Защото асъ са варда да са вчислявамъ въ онія да са рече чисае харчило и за менъ ... на всѣки начинъ ще глѣдамъ давиги вжрна. То е доста и пре доста само чеса трудите". Голямата чувствителност на Апостола към въпросите от материално естество проличава още оттука. Той не желае да приеме от сърбите нищо повече от следуемото му се възнаграждение като легионер, а на П. Хитов, за всичко похарчено около него, ще се изъдължи до стотинка.

57. Там, стр. 7.

58. Там. Това важно писмо на Апостола е без дата. Д. Т. Страшимиров го отнесе между края на март и началото или най-късно средата на април 1868 год. Пос. съч., забележка към стр. 8–9. До това заключение покойният историк дойде въз основа на следните съображения: 1. Левски се е разболял, след като е изпратил писмото си до Найден Геров, т. е. след 1 февруари 1868 год. До тая дата той е бил здрав, ходил е няколко пъти да търси Герова из Бялград, па и за плановете, които крои, се иска също така здрав човек; 2. Понеже в същото писмо Апостолът съобщава, че е получил „хака" си, т. е. месечната си заплата от 20 гроша, Страшимиров допуска две възможности: ако полученият и изхарчен „хак" е за февруари, писмото е писано през март, а ако е за март – писмото е от април и то не по-късно от средата на април, когато легията бе вече разтурена.

По този начин, едновременно с датата на писмото, Д. Т. Страшимиров установи вярно и времето на Апостоловото боледуване.

Опитът на Ал. Бурмов да отхвърли твърденията на Страшимирова по тоя въпрос, бе несполучлив. Неговата грешка бе, че постави центъра на тежестта само върху едно обстоятелство, и то крайно несигурно, като пренебрегна всички останали. Според Ал. Бурмов датата на това писмо трябва да се определи от следния израз на Апостола: „Чулсамъ да щялси да отидешъ въвъ влашко". Понеже Панайот заминава за Влашко по поръка на сръбското правителство, за да възпре минаването на х. Димитровата чета в България, преди убийството на княз Михаил, т. е. преди 29 май и се завръща, както сам твърди, 15 дена след заминаването на четата, около 20 юни, Ал. Бурмов заключава, че Левски е писал въпросното писмо „преди Панайот да замине, и по-определено към средата на май 1868 год.". – Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимирова документи за В. Левски. София, 1938, стр. 13.

Никола Кондарев обори решително това твърдение, като установи фактично, въз основа писмото на Н. Балкански до П. Хитов от 7. III. 1868 год. и отговора на Хитова от 31. III. с. г., че войводата се е канел да отиде в Букурещ още в началото на март и че този именно слух е достигнал до болния Апостол. – Величайшият революционер Васил Левски. Пловдив, 1942, стр. 30–31.

Като определи погрешно датата на писмото към средата на май 1868 год., Ал. Бурмов се видя принуден да отнесе боледуването на Левски след разтурянето на легията и след като се завръща от Влашко в Сърбия, за да се срещне с Христо Иванов и другарите му. Следователно, според Бурмова той не боледува като легионер, а при последното си завръщане в Сърбия. – В. Левски в началната история на Б. Ц. Р. К. Сп. „Родина", I (1838), кн. 1, стр. 144. Това твърдение обаче се намира в пълно противоречие със съобщението на Апостола за получения „хак" и с ясните и категорични съобщения на Христо Иванов и Ст. Чакъров.

Още по-несполучливо разрешение на въпроса даде Ст. Каракостов, макар пръв да изтъкна грешката на Бурмова. Въз основа на твърде повърхностно и неправилно тълкуване на едно допълнително листче от спомените на Христо Иванов, той идва до заключение, че Левски „е болен и излиза от болницата в края на 1867 год.", след което „отива да се лекува на частна къща, гледан от жена". В началото на 1868 год., според споменатия автор, Левски написал пи-

смото си до Пан. Хитов, а през средата или края на януари „ходи из улиците на Бялград да дири Найден Геров“ и, като не го намира, на 1 февруари му пише известното си писмо. – Васил Левски – писма, статии, песни. София, 1941, стр. 183–186. Най-напред Ст. Каракостов изнесе това си тълкуване във в. „Дъга“, VIII, бр. 396 от 2. I. 1941 год.

Да се изтъква явната несъстоятелност на това тълкуване след всичко казано досега, е излишно. Първопричината на грешката у Каракостова, вярно посочена от Н. Кондарев, се дължи на обстоятелството, че „в случая поменатата 1867 год. на отделно листче в спомените на Хр. Иванов се отнася и е посочена във връзка с други събития, а не с боледуването на Левски“. – Величайшият революционер Васил Левски. Пловдив, 1942, стр. 20. Понеже Каракостов е схванал, че годината се отнася до всички изброени събития при цитуването прекъснал изречението, от което взел само годината и съобщението, че когато Левски бил в легията в Бялград, боледувал от стомашна болест. При сравняване на посоченото у Каракостова със съответното място от спомените на Хр. Иванов, сторената грешка изпъква по най-очевиден начин.

Преди да свършим с историята на подигнатия въпрос, трябва да отбележим, че последните два опита да се определи времето на Апостоловото боледуване и датата на писмото му до П. Хитов, дадоха добър повод да се задълбочат проблемите и да се дойде до едно окончателно разрешение на въпроса. Заслугата в това отношение принадлежи на Никола Кондарев. Той не само обори критично несполучливите опити, но задълбочи и изясни с някои нови доказателства схващането на Д. Т. Страшимиров, който в случая пръв се добра до историческата действителност.

59. Никола Кондарев, Величайшият революционер В. Левски. Пловдив, 1942, стр. 26.

60. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 404.

61. Там, стр. 405.

62. В. „Народност“, Букурещ, I, бр. 34 от 7. VII. 1868 г.

Усилията на Гр. Начович да възвърне момчетата в легията, са останали напразни. „Разумява ся“, бележи той в споменатото писмо до Хр. Георгиев, „чи азъ уборювахъ всички-ти точки на оплакванія-та имъ: представлявахъ имъ страданіята като не толкозъ тѣжки колко-то тѣ мислятъ; увѣря-

вахъ ги за искренность-та на тукашно-то правителство; отдавахъ недостаткити на неспоразумѣніе-то и ги увѣрявахъ чи въ бѫдаще всичко ще ся поправи. Всички-ти мои говоренія обаче неможатъ нито да имъ повьрнатъ загубеното довѣріе, нито да ги убедятъ за поправяніе-то на училището, съ една дума ярость-та имъ затъпила разумътъ имъ". Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 404. Безрезултатни остават усилията на Начовича и пред военния министър, както при първата му среща с него, така и сега при последния опит, който прави, за да го склони на известни отстъпки. За по-големи подробности освен посоченото досега писмо виж и следващото писмо на Гр. Начович до Христо Георгиев от 16 април с. г. Пос. съч., стр. 409–412.

63. Там, стр. 405. Иван поп Христов Кършовски, един от видните дейци на епохата, е роден в Елена през август 1839 год. Учил се е в родния си град и в Свищов. Баща му Хр. Ив. Кършовски бил просветен и свободолюбив свещеник. Той възнамерявал да даде на децата си: Иван, Кръстьо, Андоничка, Сава, Йордан и Антон по-голямо образование, но бил отровен от турски шпиони. Големите му имоти в Кършовци (сега Велковци) били разграбени и семейството останало при твърде неблагоприятни условия. От 1857 до 1870 година наред с живото си участие в освободителното движение Иван п. Хр. Кършовски е учителствувал в Елена, Добрич, с. Елхово, Черна (Добруджа), Гюргево и Плоещ. През 1862 год. заедно с Левски той постъпва в легията на Раковски, а през 1867 год. е школник и във втората легия. Взел е участие в четите на дядо Желью, Панайот Хитов и дядо Никола. В Плоещ на румънски език е издавал вестниците „Вултурул" и „Индепенденца национала" (1876–1877), а след освобождението в София – вестниците „Струма" и „Вардар" (1888–1891). Бил е избран за народен представител в I и II Велико народно събрание. Известно време е бил съдия, а после – адвокат. Починал е в София на 1. III. 1914 год.

За дейността на братята му, които до един са били емигранти и са „взели участие в разни движения и чети", виж Люб. Дойчев, Левски в светлина. София, 1943, стр. 170–171.

64. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 116.

65. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 411.

66. Там, стр. 404–405.

67. Българската добродетелна дружина. Българска историческа библиотека, т. IV. София, III (1930), стр. 190.

Михаил Г. Греков в своите необнародвани спомени, които използувахме наскоро по друг повод, посочва точно деня на разтуряне легията – разпети петък (29. III. 1868 год.). Пос. сп., ч. II,стр. 110. Така че не през втората половина на април 1868 год., а още в началото на същия месец легията е престанала вече да съществува.

68. Не е известно дали русите се застъпиха за българите, и дали руската дипломация направи нещо, за да спаси легията.

Що се отнася пък до сръбското правителство, то не смяташе, че с разгонването на легионерите унищожаваше договора с Добродетелната дружина. Сръбското народно надлежателство, на което правителството възложи да поддържа отношенията с Добродетелната дружина, за да има ръцете си развързани, с писмо от 27. X. 1868 год. утешава настоятелството в Букурещ: „Приятно обезенима изявити Вам и основноположенія нашег постоянног направленія, по коима в случай на какове непріятне природе он быо, он остае самым случаем, али он никода не бы у станіо быо да поремети наша братска искренна отношенія, нити да угуши наша одушевленія за обштенародно дело и за сродный Болгарскій народ.

Мы верумое да су Вам се могле нанети непріятности от партикулярных лица, но то се могло догодити из глупости и неразсудности, а такова околност не бы Вам могла дати основаног повода к озлобленію на цели народ Србскій и на нас саме, или к презренію и самаго нашег обштенароног предпріятія". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 420.

Обаче водачът на старите, Христо Георгиев, не си прави илюзии пред действителността. Още в края на юли (28) 1868 год. той пише на Найден Геров по повод разтурянето на легията: „Нашитѣ братія сѫрби се отнесоха млогу магарешки, тія кату сѫ сближиха още на врѣмето на Михаила сосъ турцитѣ сѫ види сѫ задължиха да испадатъ изъ училището и момчетата българчита, което и станѫ, безъ да има нѣкоя причина добрѣ казана и понеже и днешното начялство е се сѫщото то нема какво по-добро да чака човѣкъ отъ тяхъ, напразно чи сѫ едноплемѫнци". Архива Найден Геров, т. I. София, 1911, стр. 284.

Начинът, по който сръбското правителство ликвидира и с втората легия, възмущава сръбската опозиция, та тя излиза с нарочно „проглашеніе“, озаглавено „Искрена речь на сърбиты къмъ братята Българи“. След като авторите на тая „искрена реч“ разкриват надълго възмущението си от последната постъпка на своето правителство, от която „кой срьбскы образъ не ще се чьрвенней отъ срамъ“, и след като признават с болка в душата, че на молбата на българските легионери да бъдат освободени, за да не си губятъ времето „на пусто“ в тази „никаквѫ службѫ, военното управленіе имъ отговарьѫ на това съ сопытѣ“, и след като изтъкват радостта на вънкашните неприятели на славяните, завършват със следния зов:

Братія Българи!

Противобратскытѣ и нечеловѣчны дѣла на Бѣлградското тиранско правителство, а особенно чрезъ скорошныя неговъ постѫпъкъ съ войницитѣ на Българската чета въ Бѣлградъ – раздиряѫтъ сърдцата и въспаляватъ праведенъ гнѣвъ не само въ братътъ Българина и Сърбина, нъ и въ сѣкой человѣкъ които има колко годѣ християнско и человѣческо чувство.

Братія Българи! Недѣйте отъ тѣзи бездѣлія на едно укорително правленіе да заплачите отъ Сърбѭ и сръбскый народъ, който и той самичякъ пищи въ синджиритѣ на неговото нетърпимо самопроизволеніе и тиранство. Обаче да знайте, колко повече ся гнусите вы отъ тѣзи продадени отпадници сръбскы, толкова повече ся потърся на сичка Сърбія и на цѣлъ срьбскый народъ.

Заради това, ный подписани, въ името на цѣль срьбскый народъ отбиваме отъ себя си и отъ Сърбіѭ сичкый срамъ и безаконія на днешното сръбско, деспотическо и тиранско правленіе, а вамъ, братя Българи, простираме Ви искреннѫ и братскѫ рѫкѫ и вы молимъ, бѫдете увѣрени, че ще дойде чясътъ, когато ще испадать лукавитѣ предатели и злочиници и наши и ваши, а ще въскръсне и ще блѣсне като слънце свѣтата свобода надъ братското съгласіе на Българскый и Сръбскый народъ!

Въ Бѣлградъ, на Георгевдень 1868.

Слѣдватъ подписитѣ на много сърби, на които имената ще ся изнесѫтъ на явность, само когато престане въ Сърбіѭ да владѣе насилствіето и неправдата – б. редакцията. – В. „Народност“, Букурещ, I, бр. 28 от 11. V. 1868 год.

69. Поради срещите си с представителите на емиграцията в градовете, през които минава, както и поради непрестанните дъждове, Гр. Д. Начович е пътувал твърде бавно за Бялград. На 1 април той е в Александрия и едва на 6 април пристига в Крайова, откъдето на другия ден се обажда с писмо на Христо Георгиев. (Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 401–402.) Вероятно Начович е напуснал Крайова на 8 април, така че той не е могъл да бъде в Бялград по-рано от 9 април. Но ако се е бавил и някъде другаде по пътя, или пък ако е тръгнал по-късно от Крайова, не е изключено да е пристигнал в сръбската столица на 10 или 11 април. Сам той в писмото си до Хр. Георгиев от 14 април бележи: „Азъ престигнахъ тука токмо на този пунктъ когито вечъ горезабелязанни-ти испѫдени ученици щяха да тръгватъ и незабавихъ време да ида да ся представя на Г-на Николича“ (военния министър, н. б.). Пос. съч., стр. 405. Неговата намеса може да е забавила за късо време заповедта за изгонването на 9-те „най-интелигентни“ легионери, „които сѫ ся найстарали за въздържаніе-то на тѣхното заведение“, но тя не е могла да я осуети. В писмото си от 16 април Начович говори за изпъждането на „пьрвити ученици“ като за нещо окончателно свършено. Така че най-вероятно е Левски, заедно с останалите първенци на легията, да е напуснал Бялград най-късно на 14 април.

Групата пътува по Дунава, нощува в Турно Северин и през Бекет (Пикет) отива в Крайова. Пътя ѝ установяваме от бележките на Ив. П. Х. Кършовски, който е касиер на групата и записва грижливо направените разходи. Той не е отбелязал датата, когато са пристигнали в Крайова, обаче от платените пари за квартира (151 1/2) се вижда, че са престояли известно време в града. Тука Левски получил 17 вероятно цванци, Петър Панталеев – 28, а Мишайков – 6. Пос. съч., стр. 614. На друга страница от своя бележник Ив. П. Х. Кършовски е озаглавил редица разходи със следната бележка: „Що сме потрошили (изхарчили, н. б.) от Крайова 1868. Апр. 18“ Очевидно, посочената дата означава времето, когато бившите легионери са напуснали Крайова.

От следния разход: „на 6-ма (шестима, н. б.) по цв. . . . . 67.20“, направен по пътя за Букурещ, може да се предполага с известна вероятност, че за румънската столица са потеглили само шест души от групата. Кои са заминали и кои са останали, не е отбелязано. Вероятността, групата да

се е разделила още преди да пристигне в Крайова, е много малка. По-вероятно е това да е станало в Крайова, където троица от групата са останали може би с намерение да дойдат в Букурещ, след като обиколят някои и други от центровете на емиграцията във Влашко. Обстоятелството, че в Крайова Левски, Петър Пантелеев и Мишайков взимат пари за лични разходи, не е достатъчно, за да приемем, че те са предполагаемите трима, които не са заминали на 18 април за Букурещ.

Не бихме се спирали толкова подробно върху тоя въпрос, ако той не представляваше известен интерес за уясняване намеренията на Апостола във Влашко. Вероятността да е отишъл в Букурещ е най-голяма, но все пак ние не знаем това с една неоспорвана положителност. Това, което знаем сигурно, е, че групата, която на 18 април напуща Крайова, на 27 с. м. е била вече в Букурещ, откъдето се обажда с писмо на Пан. Хитов. Тука тя получава помощ от Христа Георгиев и от Райчо Попов от Плоещ. Броя и състава на групата, обаче, не знаем положително.

70. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 121.

71. Там, стр. 117.

72. Два набега на Левски от Влашко преди неговото апостолство в Ловеч. Известия на Българското историческо дружество, кн. 13. София, XIII (1933), стр. 158.

73. Там, стр. 160.

74. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 118. Версията, която предава Г. Димитров в „Княжество България" ч. II. Пловдив, 1896, стр. 339, че след боледуването си Левски, придружен от Хр. Сяров, тръгнал от Крайова и през Пикет минал Дунава при Свищов с група градинари, водени от лясковчанина Моско Аврамов, не се подкрепя от никои данни.

75. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 52–53.

76. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 668. Що се отнася до другото твърдение на Хитова, че като несполучил да отиде с Хаджи Димитър, Левски искал „да излези приз зайчер, но не сполучи, заштоту ено чи немаше пари да снабди момчетата сас потребити имъ друго заштоту губеха намирисали у зайчер чи е и тои отъ бонтовницити"..., то не се потвърждава от самия Апостол. По тоя повод последният, изрично бележи, че проповядвал на зайчарските българи „да умиратъ за Българщината си чи имъ е Отечество" и им показал „по кой начинъ да са зематъ на

орѫжіе, и какъ да приминатъ границата“ (пос. съч., стр. 23), а не че сам е подготвял чета, за да мине с нея границата при Зайчар.

77. И Георги Димитров не отминава тоя въпрос и бележи, че тъй като Левски „бил болен цялото лято, той не взел участие в Хаджи Димитровата чета“. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 331. А Любомир Дойчев, като отхвърля твърдението на ония автори, които приемат, че все пак боледуването на Левски е оказало известно влияние върху решението му да не участвува в похода на двамата войводи, бележи: „Това абсолютно не отговаря на действителността. За неучастието на Левски във въпросните чети има съвсем друга причина, която ние можахме да установим и за която на друго място ще говорим“. – Левски в светлина. София, 1943, стр. 33. До края на книгата си, обаче, споменатият автор не се спира върху подигнатия въпрос и неговото съобщение остава само едно загатване.

78. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 117.

79. Там. Към това пребиваване на Апостола в Румъния датира и приписваната му статия до в. „Народност“. Въпросната статия – дописка има полемичен характер и се отнася до следните три въпроса: 1. Авторът ѝ се очудва, че има българи, които поддържат преподаваното в сръбските училища схващане, че българите „сѫ отъ татарско колѣно, потомци на Чингысхановы“; 2. Авторът иронично възразява на атакуваното от него гледище, че за „достигваніе свободѫ-тѫ“ трябва да се работи явно. В такъв случай, според ироничната бележка на автора, би трябвало „въ бѣлъ день“ да се пренася оръжие с параходите на австрийската компания и да се разтоварва пак „явно въ бѣлъ день“ на турските скели, „да (се) заплати приличното мито на турското правителство послѣ Българи-те да си подѣлятъ орѫжие-то и да излѣзатъ въ Русенско-то полѣ и да направятъ едно добро военно упражнение съ иглены-ты пушкы и съ виты-ты топове, па тагава да станатъ да изгонятъ турцы-ты, и тогава България ще стане държава свободна и независима?!!! Наистина“, заключава авторът на статията, „това бы было твърдѣ лѣсно станало, но по напрѣдъ рѣчена-та дописка нѣка бѫде добра и да свърже всичкы-ты турцы, па не само турцы-ты, но и Нѣмциы-ты; зачто въ настояще врѣме Нѣмцити сѫ по-турци и отъ самы-ты турцы“. 3. Последният въпрос се отнася добогатите българи. Тия от тях, които са помагали на народ

ното дело, заслужават почит. Те ще служат на народа си и занапред. Но по-голяма част не са проявили родолюбие. Делото има нужда не толкова от парите на богатите, колкото от тяхното „живо участіе и искрено работаніе". Защото „пары народа дава, както е и давалъ, само покажимо, че истино работишъ за негово-то добро, а не за своя джобъ и за чуждо добро". Д. Т. Страшимиров, В. Левски. т. I, извори. София, 1929, стр. 10–12. Оригиналът се пази в АНБ, II В, п. 22, инв. № 2174. Авторът не се е подписал с цялото си име, а само с буквата Л. и някаква завъртулка към нея.

Д. Т. Страшимиров пръв приписа тая статия на Левски. Това негово схващане, което той не мотивира, се възприе от Иван Ормандживев (Васил Левски. София, 1937, стр. 13) и от Ст. Каракостов (Васил Левски – писма, статии, песни. София, 1941, стр. 186), според когото „ръкописът, стилът, правописът и всичко останало ярко показва, че е на Левски". Ал. Бурмов обаче отрича авторството на Левски върху тая статия. Той предполага, че тя е писана от някой гюргевски интелигент и като най-вероятен неин автор сочи Божидар Запрянов, сподвижник на Тайния централен комитет, учител в Гюргево и редовен сътрудник на „Народност". – Поправки и добавки към издадените на Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл", XIII (1938), кн. 7–8, стр. 9–10 по отпечатъка.

Съображенията на Бурмов са от фактично и формално естество. Фактическите му съображения са две: Тъй като статията е писана в Гюргево на 1 юни 1868 год., а Бурмов, както знаем, приема, че към това време Апостолът боледува в Бялград, споменатият изследовател твърди, че Левски не е могъл да бъде на 1 юни в Гюргево и, следователно, въпросната статия не е негова. Несъстоятелността на това схващане изтъкнахме своевременно, за да не се спираме сега върху него. Както видяхме, не само до към 1 юни, около която дата Христо Иванов и другарите му бяха арестувани в Зайчар, но и до към средата на месеца Левски се намира във Влашко, където напразно очаква своите другари от легията. За Сърбия той тръгва след около две седмици и по пътя се разминава с Христо Иванов, който към това време е освободен от затвора.

Второто съображение на Бурмов е реално и правдиво. От бележката в края на статията: „Народност и днес не дойде!" Бурмов заключава, че авторът на статията е бил на

постоянно местожителство в Гюргево, откъдето е подържал връзки с Иван Касабов и където е получавал вестниците си, което в никой случай не може да се твърди за Апостола.

Правдиви са и чисто формалните съображения, които Бурмов изтъква: 1. Почеркът на статията прилича в някои отношения на почерка на Левски, но има букви, които в никакъв случай не се схождат; 2. Писмото е написано с издържан от край до край правопис, гладко и грамотно. Третото му съображение, че Апостолът се подписва Львски, а не Левски, е без значение, защото авторът ѝ не се е подписал с цялото си име, а Д. Т. Страшимиров, предполагайки, че под тоя инициал се крие самият Апостол, е предал цялото му име.

Към правдиво посочените съображения от Бурмов ние ще прибавим още три, които на свой ред идат да подкрепят твърдението, че Левски не е автор на въпросната статия: 1. В статията членните форми са присъединени към думите посредством чертица, докато Левски навсякъде ги слива с думите; 2. Срещат се думи, които не намираме в речника на Левски: партида, каприци и др. 3. Авторът на статията се издава като редовен сътрудник на вестника (в. „Народност" се срещат на няколко пъти дописки от някой си Лъв), което не можем да твърдим за Левски.

В заключение ще кажем, че Апостолът не би прибавил нещо повече към делото си, дори да беше автор на въпросната статия.

80. Александър Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК Сп. „Родина", I (1938), кн 1, стр, 145.

ГЛАВА ОСМА

ПО НОВ ПЪТ

1. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929; стр. 473. Това писмо е от 1. I. 1871 год. и няма адресант. Страшимиров го е поставил в отдела „Кореспонденция между съвременници", но всъщност то има всичките особености на Апостоловия език и стил и е първообраз на неговите заплашителни писма.

2. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина", (1938) кн. 1, стр. 135.

3. Там.
4. Там, стр. 137.
5. Там, стр. 141.
6. Там.
7. Там.
8. Там.
9. Там.
10. Там.
11. Там, стр. 142.
12. Там.
13. Пътят на Левски. Сп. „Отец Паисий“, X (1937), кн. 3, стр. 93.
14. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 23.
15. Четата преминава Дунава на 5 юли през нощта, а на 20 с. м. завършва своята епопея на Бузлуджа, но вестта за нейните подвизи се разнася от уста на уста и дълго още се вярва, че двамата войводи са живи и воюват из Балкана. Христо Георгиев пише на Найден Геров писмо от 28. VII. 1868 год. и между другото му съобщава, че според известията „сокрушили млогу турчуляк що сѫ приближилъ при тѣхъ и чи тія владѣятъ Балканѫтъ“. Архив на Найден Геров, т. I. София, 1911, стр. 284.

Гр. Д. Начович известява алегорично П. Хитов с писмо от 4. IX. 1868 год. да изпраща „стока“ (чети, н. б.), защото той вярва, „чи имало много стока около Сливенъ, Габрово и проч(ие), както го вярватъ тука сички-ти. Азъ се надявамъ да сте сѫ научили ви до сега точно за тазъ работа и чи ще ся владате както го разсѫдите да е по-добро, и ся надявамъ да оставите за великъ- день да режите зелки-ти защото тогисъ мисирки-тѣ сѫ сладки съ армея“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 415.

Седем дена по-късно Христо Марков съобщава на Панайота, че „неколко младежи отъ внутра искатъ да покажатъ вестіата изъ Бѫлгаріа какво Стефанъ В. Тулчаліа е живъ и са слави у Балкана“. Пос. съч., стр. 417.

Т. Ковачов в писмо вече от 25. II. 1869 год. предава на Хитова слуховете, достигнали до Турно Магурели, според които Хаджи Димитър с 1000 души още се държал в Рилския манастир: „Млади и стари зели участіе заради цель-тѫ ныі“. Пос. съч., стр. 430. На 9 май 1869 год. Т. Ковачов съобщава, че „на сливенскіа пѫть за Елена, селото Дреновецъ, на Гергеовъ день сутренѫ-тѫ като биле народа въ церква

за литургіа, дошле отъ х. Димитрови те момцы 12 души вооружени добре, като оставатъ 6-мина на вратата, и 6-на отиватъ тѫ целуватъ икони те. Миросва ги свещеника, и дава анафура, споредъ обичаіа; излизатъ и влизатъ други те 6-на сѫщо и тѣ си направѫтъ обичаіа??? Като сѫ свършила света-та литургія разговорили сѫ съ народа, и изскали за да явнѫтъ на Субаша тѫ, но субаша казалъ на народа, че нема заповедъ да гони такива хора, нито да ги пита отъ гдѣ идатъ и за какво ходатъ; при това казва на народа да имъ кажатъ че го не намѣрили; и ако искатъ ядене, петіе да им дадѫтъ но пари да не искатъ; сядатъ въ двора на церквата съ по-пѫрви те отъ народа, ядатъ, пиватъ добре, и сѫ отъ теглятъ за работѫ-тѫ си въ планинѫ-тѫ????“ Пос. съч., стр. 437.

Две години по-късно в дописка до в. „Свобода“, I, бр. 10 от 8. I. 1870 год. под заглавие „Хаджи Димитъръ е живъ!“ българин от Ямбол описва надълго подвизите на легендарния герой.

16. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 145.

17. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 23.

18. Там, стр. 416.

19. С тия преследвания румънското правителство се оправдаваше от една страна пред турците поради обстоятелството, че бе допуснало четата на двамата войводи да мине Дунава, а от друга страна задоволяваше Русия, която чрез своя консул в Букурещ, Офенберг, поиска от Румъния да не допуска в бъдеще минаването на подобни чети, които пречеха на нейните големи кроежи на Балкана. Ще отбележим, че и старите от Добродетелната дружина бяха против минаването на чети. По тоя случай Христо Георгиев пише на Найден Геров: „Предприятіето това станѫ совсемъ безъ наше знаніе, билѣ аку питате бѣхме и противни както нія тъй и Б. нъ нямаше кой да слуша“. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 284.

Пред самите преследвани румъните се оправдаваха, разбира се, по-другояче. „А ніе Други що сме остали овдѣ“, пишат на 16. VII. 1868 год. група момци, които не са могли да заминат с четата на Х. Димитра и Ст. Караджа, до П. Хитова, „направиха ни ачи сме били всички сосъ тѣбя и Филип шпиони подкупницы отъ сърбското правитѣлство и ни

направиха които останаха отъ х. Димитрова та страна накараха да ни запиратъ ката день по комисіи". Момчетата се чувствуват зле и искат съвет и помощ от своя бивш войвода: „Но сега ви се молимъ да ни явите каква рабута да рабутимъ защо нѣмаме никаква помощь отъ нійде, тука ли да стоимъ или тамо при тѣбя да ни са отговоритѣ по скору защо са намѣрваме днѣсъ въ Букурещъ до тридесять душы но като глѣдатъ ачіе такава рабутата зафатиха да се отъ чаиватъ, но молимви да ни са отговоритѣ ако има нѣкоя народна цѣль да са рабуты пратетини отговоръ за да додиме или за разноски да ни спомогнатъ..." Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 413.

Същите момци известяват Панайога в това си писмо и за положението на Филип Тотя: „Да знаешъ какъ диратъ отъ Правителството Филипъ, за да не замине..." Румъните успяват обаче да заловятъ Тотя и го държат под арест пет месеца. „Ази стоіахъ 5 месица запріанъ", пише същият на Хитова от Александрия на 16. I. 1869 год. „Днесъ като са испѫлни определеното време на Ареста ми, и споредъ тіахна-та политика ме освободиха, и ми казаха да живеа тука и да ни се отхвѫрлемъ никога отъ техъ..." Пос. съч., стр. 425.

Някои избягват в Русия: „Днѣсь, известява Ив. П. Х. Кършовски своя войвода, „пристигнахъ съ рускія парапловъ изъ Одесса, гдѣто бѣхъ отишьлъ кога-то ни лувяха въ Влашко, и бѣхъ единъ цѣлъ мѣсяцъ". Пос. съч., стр. 413.

20. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 147.

21. Христо Ботев, неизвестни произведения. София, 1924, стр. 7.

22. Ал. Бурмов, пос. съч, стр. 147.

23. Там.

24. В. „Народност", Букурещ, II, бр. 10 от 26. I. 1869 год.

25. Там. Михаил Димитров пръв изтъкна значението на тази телеграма и пръв осветли подробно и критично разкола всред българската емиграция в Румъния през 1869 год. в книгата си „Христо Ботев, неизвестни произведения". София, 1924, стр. 6–21. Д-р Хр. Гандев обяснява постъпката на старите като внушение на руското правителство, което за да не събуди подозрението на европейските сили „относно миролюбивите си намерения спрямо Турция, внушава на послушната „Българска добродетелна дружина" в Букурещ да

подаде прошение (мемоар) до Парижката конференция за разрешаване на българския национален и държавен въпрос пак на дуалистична почва, което означавало, че неще има нужда от никакви териториални промени в турската империя и че на Балканите не предстои никакъв смут". Васил Левски – политически идеи и революционна дейност. София, 1946, стр. 38.

Позицията на старите даде повод по-късно на младите да подчертаят в известното свое писмо до Мацини демократичното състояние на българския народ поради изчезването на дворянството и висшето духовенство:

„Ne doutez point dans le démocratisme des Bulgares. Il n'y a rien à douter, puisque si les Turcs ne nous ont pas rendu d'autres services, ils nous ont rendus tous égaux et cela nous faciliyera beaucoup l'oeuvre. Il n'y a chez nous ni aristocratie, ni domination de la prêtraille, exepté les prêtres Grecs avec leur patriarche de Constantinopole, à qui nous avons declaré la geurre depuis qinzaine d'annés, et que nous avous été heureux à rendre la plus populaire pour notre nation, qui a obtenu des succés satistaisants, sur toute la ligne". Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 442–443.

26. В. „Народност", Букурещ, I, бр. 20 от 3. III. 1868 год.

27. Български читалища преди освобождението. София, 1930, стр. 159.

Посоченото по-горе писмо до Мацини от 16. VII. 1869 год. младите изпращат от името на „La société Amour Fraternelle".

28. Ал Бурмов, пос. изсл., стр. 147.

29. В. „Народност", Букурещ, I, бр. 29 и 30 от май 1868 год. Ал. Бурмов пръв изтъкна значението на тая статия, която анализира подробно в многократно посоченото му досега изследване „Васил Левски в началната история на БЦРК." Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 147–148.

30. АНБ, II А., п. 55, инв. № 7372, Захарий Стоянов има пред вид образуването на Българското общество, когато пише, че „останалите в Букурещ младежи (т. е. които не са взели участие в Добродетелната дружина, н. б.) съставили нещо като революционен комитет, свърталището на който било читалището „Братска любов". Записки по българските въстания. София, 1940, стр. 67.

31. Хаджи Димитровата чета и „Българското общество" в Букурещ. Сп. „Отец Паисий", X (1937), кн. 1, стр. 29.

32. АНБ, п. 102, инв. № 16.

33. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 148.

34. Велексин, за да се върне в Браила, получава парична помощ от Обществото. Вж. АНБ, II А, п. 55, инв. № 7281. Като редактор на „Народност" за нуждите на вестника Иван Касабов получава на 18. VII. 1868 год. 200 австрийски жълтици, а на 24. VIII с. г. – 10 наполеона; има запазена една разписка за 81/2 минца, дадени на печатаря на „Народност". АНБ, II А, п. 55, инв. № 7280, 7282 и 7285.

35. Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 148–149.

Идейният кипеж всред кръга на младите личи твърде красноречиво и от споменатото вече писмо до Мацини от 16. VII. 1869 год., в което авторите на тоя документ по тактически съображения примиряват дуализма с републиканизма: „Nous nous avons mis dès à présent à franchir les limites étroites du mémoare de 1867 et à propager le républicanisme, tandis que nous laisserons à nos frères transdanubiens à agir pour ce mémoire, puisqu'il faut savoir qu'ils ne peuvent autrement agir là que sous ce pretexte". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929 стр. 442. Тая двойственост в политическата програма – чрез идеята за република да се сплаши турското правителство, та да даде поне минимум свободи, които не отиват по-далеч от дуалистичната монархия, не може обаче да се обясни само с тактически съображения. Тя говори и за идейната раздробеност всред кръга на младите: компромисът очевидно цели да примири противоположни схващания, между които идеята за република не се е радвала на голяма популярност. Вж. по тоя въпрос и д-р Хр. Гандев, Васил Левски – политически идеи и революционна дейност, София, 1946, стр. 47.

Трябва да припомним, че въпросното писмо до Мицини младите изпратиха след завръщането на Теофан Райнов и по повод посещението, което той прави на италианския революционер: „Notre camarade Raïnoff est de retour de son excursion qu'il a faite dans le monde libéral; il nous a surpris très agréablement par le récit de la réception que vous lui avez faites et par les bons conseils que vous lui avez donné dans notre cause". Пос. съч., стр. 442. Евгений Волков до-

пуска, че Т. Райнов се е срещал два пъти с Мацини: първата среща, според него, се е състояла в Цюрих в началото на август 1869 год. – Христо Ботев. Сб. на Българската академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 106. За посещението на Мацини в Цюрих споменава, както ще видим след малко, и сам Т. Райнов в едно свое писмо от Женева. Това писмо обаче е от 16 юни 1869 год. Следователно, тая среща, ако действително се е състояла, не е могла да бъде през август, както твърди Ев. Волков. Още по-вече, че от писмото на младите до Мацини от 16. VII. 1869 год. се вижда, че по това време Райнов се е бил вече завърнал от от обиколката си из Европа. В случая имаме едно недоразумение, произхождащо от едностранчиво вникване в датите. Времето между двете писма на Т. Райнов и на младите до Мацини е по-малко от месец, защото младите не ще са писали веднага след завръщането на Райнова, но дори и да приемем, че са писали, времето между двете писма не е повече от един месец: 16. VI. – 16. VII. Марко Балабанов, който придружава Райнова, изрично твърди, че посещението е станало в Лондон и че Мацини заявил в началото, че за пръв път има среща с българи. По всяка вероятност, когато Райнов е писал, че заминава за Цюрих, за да се срещне с Мацини, той не е предполагал, че няма да го намери в тоя град. Това съобщение на Райнова е заблудило Ел. Волков да твърди, че той два пъти е ходил при Мацини.

Тъй като в Цюрих не можал да се срещне с Мацини, Т. Райнов заминава за Париж, откъдето заедно с Марко Балабанов отиват в Лондон и тука вече посещават италианския революционер през втората половина на юни или най-късно в началото на юли, а не през първата половина на септември, както погрешно съобщава Марко Балабанов. Впрочем, още Ст. Заимов съобщава, че в „Женева Т. Райнов седенкувал цяла седмица у Бакунинъ“, и че последният „му дал препоръчително писмо до Мацини и Гарибалди, живущи тогава в Лондон“. Миналото, етюди върху „Записките“ на Зах. Стоянов. София, 1895, стр. 37.

Марко Балабанов описва живо и увлекателно срещата с италианския патриот.

„Мацини не беше само идолът на революционна Италия, той беше един вид папа на всички революционери в цяла Европа, беше техен велик жрец. На него гледаха като на един признат революционен оракул“. Пратениците на бъл-

гарските патриоти идват на поклонение при всепризнатия оракул; за да се поразговорят с него и да поискат съветите му за начина, по който би трябвало да действуват българите, за да се отърват от това иго".

Мацини посреща сърдечно българската делегация и още в началото заявява на пратениците, че борбата на българския народ е „борба благородна и похвална и че тя заслужава насърчаване от страна на всички ратници за човешката свобода". Съветите, които големият революционер дава на българските пратеници, допадаха до най-голяма степен на освободителното движение, чиито дейци вече и сами се бяха убедили в необходимостта да се следва посоченият им път. Преди всичко великият италиански патриот смята, че българите трябва да бъдат напълно подготвени за борбата, която водят. Но ако все още не са подготвени, те не трябва да се откажат от борбата. „Преди всичко трябва да работите да се пробуди колкото може повече народът ви и да се разпространи в по-големи размери революционният дух не само по градовете, но и по селата, ако е възможно чрез тайни апостоли и проповеди. Трябва от друга страна да измислите средства, чрез които да стават по-малки или по-големи събрания, под един или друг предлог, в които събираните да се запознаят един друг, а така да могат да разделят и мислите си за общи интереси. Едно от тия средства е и съставянето разни дружества, научни и други, каквито са между друго най-вече стрелческите дружества, тъй много разпространени в Швейцария". По-нататък Мацини посъветвал българите да се сдобият със сериозен печат, „който да подигне самоуважението на народа", и да се стремят да бъдат добре със своите съседи – освободени народи, защото „Турция черпи сила в разделението на народите, които живеят в нея". – При Мацини. Сп. „Летописи", I (1900), кн. 10, стр. 190–195.

От съветите на Мацини, тъй както ги предава М. Балабанов, се добива впечатление, че големият италиански патриот е препоръчал идеята за балканска федерация не само като крайна цел на борбата за свобода, но и като необходима предпоставка за нейния успех. По тоя случай обаче Кр. Раковски, след като проследява развитието на идеята за балканска конфедерация в миналото и отбелязва като характерна за всички проекти за балкански съюзи, „че те са били насочени против турското владичество и въобще против турците", подчертава като „едно изключение опитването, станало в 1869

или 1870 год. в Лондон от Мацини да сближи турци и българи: първите, представлявани от няколко турски политически емигранти, а вторите от Т. Райнов, когото придружавал и М. Балабанов. Мацини", продължава Кр. Раковски, „мечтаял за федерация на източните народи, на която е посветил и един от своите манифести, пълен с мистична любов към човечеството, която отличава всички произведения на знаменития италиянски републиканец". Балканската конфедерация в миналото. В. „Напред", I, бр. 114 от 11. X. 1911 год.

На край ще предадем изцяло и писмото на Теофан Райнов, което споменахме във връзка с датата на посещението при Мацини. То е един твърде интересен документ за отношенията на известни среди от младите с представителите на революционното движение в Европа.

Любезни Касабовъ!
въ Букурещъ.
Женева, 16 Юнія 1869.

Не ти расправямь кѫдѣ сме сѫ лутали до сега. Знай само че вчера пристигнахме тука и сѫ намѣрихме съ Герцена и Бакунина до първяітъ ни бѣше препоржчалъ Каравеловъ и ся пріехме съ голѣма радость отъ тѣхъ. Тый ни препоржчахѫ на единъ мацинистъ Булевскы, който днесъ писа на Мацини гдѣ може да ны пріемне за да отидемъ тамъ, отговоръ ся очаква по телеграфътъ утрѣ. Забѣлежително е, че никой непознава Богдановичъ что е за човѣкъ. Булевскы ни каза, че преди двѣ години былъ въ тѣхна служба, нъ отъ тогава вече нето го е виждалъ нето знае что работи. Отъ сѫщыйтъ Мацини щемъ ся научимъ най на вѣрно, за това повъздьржете сношеніята съ Якимчикъ до гдѣ съ второ ви пиша.

Бакунинъ има особно благодареніе дѣто сме дошле и ни ся обѣщава да ни настави на всичко и да ни пристои. Той много голѣмы работы ни ся обѣщава. Най-голѣмото е, че той иска мутлакъ да отидемъ в Парисъ и ни ся обѣщава защитата Напалеонова, той „посредствено" ще ни препоржчи.

Нашитѣ кечала (начала? н. б.) много му ся аресватъ. Тозъ часъ ни покани да отидемъ на чай при него.

Много здраве до Каравелова не само отъ мене, нъ особно отъ Бакунинъ, той иска да му пише Каравеловъ, нъ преди да ви кажѫ адресътъ, по когото щете му адресирате писмата, не му пишете! Да провождате „Народность" до Михаилъ Бакунинъ чие ... и проче адресанта до Лудвигъ

Булевски чие ... и до М. Герценъ чие. . . До Бакунинь да проводите, нѣколко газети отъ оныя что иматъ противъ нотабилитѣ и нѣколко Мемоари отъ 1867.

Куражъ Касабовъ, надѣя ся голѣми работи да завършимъ само търпеніе! Приятель Иванче, Настоящето да проводите въ Гюргево като прочете, приключенитѣ ви провождамъ (някакви брошурки отпечатани) по желанието на Бакунинъ; приключвамъ ти и едно писмо до Каравелова да му го предадешъ кога дойде. Утрѣ отивамъ за Zurich при Мацини". П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. I. Елена, 1927, стр. 11.

Теофан Райнов, син на Райно Попович, е роден в Карлово през януари 1837 год. След като свършва взаимното училище и бащината си школа, той отива в Пловдив, за да продължи ученето си при Найден Геров. През 1855 година Райнов постъпва на работа в кантората на Братя Гешови в Цариград. По-късно вуйчо му Христо Д. Гешов го взема при себе си във Виена, гдето младият Теофан следва търговия, а през свободното си време работи в кантората на своя роднина. През 1860 година вуйчо му умира, и Теофан остава сам да управлява търговската къща. Три години по-късно Райнов се оженва за Елисавета Т. Манова от Казанлък, възпитаница на френския колеж в Цариград. Семейното щастие на Райнова не траяло дълго: през 1865 год., след раждането на едничкия му син, жена му умира и той остава вдовец до края на живота си (18. IX. 1910 год.).

Обществената си дейност започва от 1862 год.: той подържа връзката на виенските българи с Раковски, комуто изпраща 1500 минца за организиране на легията. Според някои твърдения, които днес не могат да се проверят, същата година Райнов взел участие и в похода на Гарибалди срещу Неаполитанското кралство. През 1864 год. фирмата Гешов – Райнов поради стеснение на търговските операции фалирала. Обвинен в умишлен фалит, Райнов бил задържан от властите във Виена. Благодарение обаче на майка му, която дошла в австрийската столица и се явила при самия император, той бил освободен.

Райнов напуснал Виена и се установил в Пловдив, а малко по-късно – в Цариград. По това време министърът на външните работи Али паша организирвал шпионска служба всред българите и българската емиграция в чужбина. За шеф на службата бил назначен Шнайдер ефенди, син на евреина

Шнайдер, секретар на турското консулство във Виена. Първите органи на службата били избрани между немци, гърци, поляци и арменци. Четите от 1867–1868 год. обаче принудили шпионажа да потърси свои сътрудници и между самите българи. За тая цел Али паша поканил своя познат Манол ефенди. Последният се посъветвал със своите приятели Теофан Райнов и д-р Миркович. Тримата патриоти решили Манол ефенди да приеме службата, която да използуват в борбата за свобода на своя народ. В първо време Манол ефенди получил 3000 лири. С тях той снабдил двамата си помощници, от които Райнов щял да действува в Румъния, а д-р Миркович – в Лом, загдето получил назначение за лекар. Патриотичната дейност на тоя „шпионски триумвират" е добре известна, за да не се спираме върху нея. Ще отбележим само, че докато д-р Миркович полага усилия да подготви въстание в Ломско, Теофан Райнов подкрепя с парите, които получава от турското съкровище, младото българско освободително движение, което той предпазва в същото време от издевателствата на шпионажа.

През лятото на 1869 година Райнов, заедно с Райчо П. Гръблев, бе изпратен от страна на Тайния централен комитет в Западна Европа, за да се срещне с видните представители на революционната мисъл и вземе тяхното мнение и съвет върху българското, освободително движение. За срещите на Райнова с Бакунина и Мацини вече говорихме.

Българският отдел от шпионската служба на турското правителство обаче бил разтурен наскоро след завръщането на Райнова от Европа. Манол ефенди умрял, и потокът от средства пресъхнал. Освен това турците разкрили плановете за въстание на д-р Миркович, когото подложили на жестоки изтезания. Сам Райнов трябвало да търси спасение във Виена и Цюрих. Наскоро след станалите разкрития обаче умрял и самият създател на шпионската служба, Али паша, та Райнов, запознат добре с турските порядки, се завърнал в Румъния, а през есента на 1872 год. – в Турция, където бил назначен за главен управител на строящата се железопътна линия Пловдив – Саранбей. И при новото си положение, както се вижда от едно писмо на Апостола до Каравелова от 30. X. 1872 год., Райнов не изневерява на себе си и на своя народ. Заподозрян в противодържавна дейност през 1877 год., той избягва в Триест, а после в Букурещ, откъдето влиза в България, заедно с руските войски, зачислен

на служба при княз Черкаски. След освобождението Райнов изпълнява редица отговорни служби: околийски началник в Карлово, префект в Пловдив и др.

Спряхме се малко по-подробно върху живота на Т. Райнов, защото, както справедливо бележи Никола Славчев, комуто дължим единствения очерк върху заслужилия карловец, „малцина знаят за този голям идеалист, ентусиазиран борец, истински патриот и човек с крайно широко сърце". Теофан Райнов като революционер и възрожденец. София, 1940, стр. 1.

36. В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 148–149. Впрочем трябва да отбележим, че по всяка вероятност пак Киро Тулешков, под инициал К., изниса още през 1877 год. в малко известния очерк „Стари и млади" факта за помощта, която Левски е получил от Д. Ценович.

„Въ началото на 1869 год.", четем в този очерк, „той (Левски), спомогнатъ отъ единъ родолюбивъ тѫрговецъ отъ Букурещъ – Д. Ценовичъ, замина за въ Бѫлгарія съ цѣль да организира бѫлгарскиятъ народъ. Ще кажа само, че Левски дордето живѣеше въ Букурещъ, той проживѣ единъ тѫрде бѣденъ животъ. Много пѫти той заявяваше горѣщо желание предъ богатите и старите да го спомогнатъ въ материално отношение и да предприеме тая мисия, но ни единъ отъ тие патриоти не обърна внимание на неговата просба. Както казахъ по-горѣ Д. Ценовичъ го снабди съ 30 турски лири и той съ това малко количество са впусна неустрашимо въ своята трудна мисия". В. „Български глас", Болград, I, бр. 51 от 4. VI. 1877 год.

37. Посочения текст предадохме от личния препис на проф. Михаил Димитров, на чиито ценни услуги и приятелско съдействие сме разчитали не веднаж. Ръкописът на Тулешков се намира у наследниците му.

Киро Тулешков остави и няколко тетрадки със спомени, които се пазят в АНБ, II А, п. 101. В третата тетрадка от тия ръкописни спомени, която е озаглавена „Български таенъ централенъ революционенъ комитетъ въ Букурещъ", Тулешков предава в друга по-правдива редакция посочения спомен на Д. Ценович: „Единъ день Ценовичъ отишелъ въ читалището („Братска любовь", – н. б.) и тамъ намѣрилъ Василя Левски Дякона. Като българи, посприказвали се. Левски почналъ да развива своята идея и планове предъ Ценовича, като

му казалъ, че съ чети да се минава отъ Румъния България никога да не чака своето освобождение, а трѣбвало вѫтрешна организация. И се впустналъ да обяснява своя планъ. Димитъръ Ценовичъ, като го слушалъ безъ да го прекѫсва, найпосле му казалъ: „Когато ти мислишъ така и си увѣренъ, че ще може по този начинъ да се успѣе, защо стоишъ тука и не отидешъ въ България и да приложишъ на дѣло своя планъ? Азъ съмъ напълно съгласенъ съ тебе, че само една вѫтрешна организация ще може да даде добъръ плодъ. Четитѣ, и азъ съмъ съгласенъ съ тебе, че не могатъ да направятъ друго нищо, освенъ една протестация и да се покажемъ отвреме на време, че и ние българите съществуваме като народъ. Друга полза отъ четите не може да се очаква. Защо седишъ и не отидешъ въ България?“ „Нѣмамъ пари, господинъ Ценовичъ, а безъ пари нищо не може на този свѣтъ“. „Колко пари ще ти трѣбватъ въ начало?“ го попиталъ Ценовичъ. „Малко“, билъ отговорътъ на великия апостолъ, „стигатъ ми тридесеть турски лири“. Ценовичъ го погледналъ и му се изсмѣлъ, като повторилъ: „Тридесеть лири – какво ще правишъ съ толкова малко пари? „Азъ нѣма да отида ла подкупувамъ турскитѣ министри, та да се нуждая отъ много пари. Азъ имамъ нужда отъ пари колкото да мога да пропѫтувамъ отъ тука до нѣкои градове въ България и да се облѣка“.

Безъ да му мисли повече, повикалъ го въ кантората си и му дава тридесеть турски лири. Левски му далъ единъ записъ за тѣзи пари, когото Димитъръ Ценовичъ и сега съхранява въ паметь. Азъ не съмъ виждалъ този записъ“.

Въпросната тетрадка от спомените на Киро Тулешков бе обнародвана от Ал. Бурмов в сп. „Отец Паисий“, XIII (1940), кн. 1, стр. 23–33 и от Ст. Каракостов в книгата му „Васил Левски в спомените на съвременниците си“. София, 1940, стр. 33–42.

На 3. X. 1876 год. Киро Тулешков пише на Д. Ценович: „Дордето бѣхъ въ Букурещъ, азъ ми се струва, че вие ми разказвахте да сте причината да пратите Дякона въ България и сте го снабдили съ пари, ако това е истина, моля ви явете ми колко пари сте му дали и отъ кой месецъ е записката, защото пиша биографията на Ботйова, че ще да помена тамо и Левски и вази“. АНБ, II А, п. 55, инв. № 7366.

Евгений Волков твърди, че Теофан Райнов, който през есента на 1868 година се озовава във Влашко, изпратен от

началника на тайната турска полиция Шнайдер ефенди със задача да организира шпионска мрежа всред българската емиграция в Румъния, се явил „съ крупными деньгами, немедленно вошелъ въ сношенія съ Вас. Левскимъ и Ив. Касабовымъ и, передавъ 200 лири первому изъ нихъ, крайно бедствовавшему въ это время съ Хр. Ботйовымъ въ Букарестѣ, онъ послалъ его (Вас. Левскаго) съ агитаціонно-организаціонными цѣлями въ Болгарію". Христо Ботевъ. Сб. на Българската академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 93.

Излишно е да оборваме последната част на това твърдение. Що се отнася до средствата, дадени му от турската тайна полиция, спор нѣма, че Т. Райнов подкрепи с тях освободителното дело в един труден за него момент, но няма данни, които да подкрепят съобщението на Волкова, че за първата си обиколка Левски е получил от Райнова 200 лири.

Подрнобности върху случая с шпионската мисия читателят ще намери у Стоян Заимов, който, както личи, описва по непосредствените спомени на самия Теофан Райнов, тая интересна „шпионска" афера в „Миналото, етюди върху „Записките" на Зах. Стоянова". София, 1895, стр. 35–42.

Димитър Ценович, чието име ще срещаме и по-нататък, е роден през 1837 год. в Свищов. Баща му Цено Минков Тумрукчията страдал често от турците. За да спаси сина си, той го прехвърлил скрито в Румъния. Димитър се установил в Букурещ и едва 18-годишен се заловил със сарафство, банкерство и комисионерство. В скоро време младият Ценович се издигнал като честен търговец и голям родолюбец. Той не жалел средствата си, за да подкрепя борците за свобода и взема дейно участие в ония почини за освобождението на България, които са се осланяли не на чужда помощ, а на собствените сили на народа. Както видяхме, той подкрепя материално и морално първите стъпки на Апостола, а на общото събрание в Букурещ бе избран за касиер на Централния комитет. След смъртта на Апостола Д. Ценович не пада духом и взима дейно участие в освободителното дело. Подир освобождението, разсипан материално, той проживява последните години от живота си твърде скромно като председател на опълченското дружество в България и адвокат в Русе. Почина на 31. X. 1915 год. Подробни сведения за живота на тоя заслужил българин читателят ще намери в книгата на Георги п. Христов, „Свищов в миналото". Свищов,

1936, стр. 286–295. Любопитни подробности от живота на Ценовича изнася и Ив. Кр. Стойчев в една непубликувана своя статия, озаглавена „Димитър Ценович и неговото семейство". Трябва да отбележим, че споменатият автор съхранява в подреден вид спомените на доведената дъщеря на Ценовича – Любица, които беше любезен да предостави заедно със споменатата си вече статия на наше разположение.

Трябва най-сетне да отбележим, че сведенията на Любомир Дойчев, според когото след освобождението Д. Ценович е бил народен представител в Учредителното събрание, секретар на дипломатическото ни агентство в Цариград и министър на външните работи (Левски в светлина. София, 1943, стр. 234) се отнасят в същност до Киряк Цанков, също така член на Централния комитет, а не до Димитър Ценович. Вж. Георги п. Христов, сп. съчинение, Стр. 297.

38. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК; Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 150.

39. Михаил Димитров, Спомени на дядо Димитър Паничков в „Христо Ботев, неизвестни произведения". София, 1924, стр. 148.

40. Из архива на Найден Геров, т. I. София, 1911, стр 288.

41. Касае се за медицинското училище, в което Ботев постъпва около 13. VII. 1868 год. и скоро след това го напуска. Вж. „Из архива на Н. Геров", т. I. София, 1911, п. 69, стр. 36.

42. Там, п. 80, стр. 41.

43. Там, стр. 289.

44. До същото заключение за времето на тяхната дружба идва и Евгений Волков: „то время – ноябрь и декабрь 1868 год. – повидимому и есть время сожителства Хр. Ботйова и Вас. Левскимъ". Пос. съч., стр. 88. А К. Тулешков в ръкописната биография на Ботева бележи, че „цѣла зима презъ 1868–1869 година прекара той (Ботев) въ тая вѣтърничова воденица и въ такова жалостно положение". Из преписа на Михаил Димитров.

45. Зах. Стоянов, Христо Ботев, опит за биография, София, 1891, стр. 139.

46. Киро Тулешков ни уверява, че преди да се разделят, Ботев заклел „приятелтъ си, съ когото проживѣ цѣла зима (!) въ вѣтърничовата воденица Василя Левски, че щомъ

са събератъ нѣкои юнаци и поискатъ да минатъ Дунава съ цѣль за революция, то той да го извести". Из ръкописната биография на Ботева.

47. Михаил Димитров, Христо Ботев – идеи, личност, творчество. София, 1919, стр. 159. Големият наш познавач на Ботева е вникнал проникновено в този период от живота на поета-революционер. Вж. пос. съч, стр. 153–162.

Като предполага, че Левски е могъл да изнесе известно идейно влияние от Ботева, Евгений Волков признава, че „это предположеше слѣдуеть принять съ оговоркой имѣя въ виду особо подавленное состояніе Христо Ботйова въ то время, когда состоялись его встрѣча и совмѣстная жизнь съ В. Левскимъ въ Букарестѣ, глубокой осенью 1868 года". Пос. съч., стр. 88.

На по-друго мнение по тоя въпрос е Георги Бакалов. След като установява, че „Ботев – повече по път умозрителен, теоретически, който се оформя под влиянието на идеологията на руския революционен демократизъм; Левски – по тежкия път на личния опит, на самоуката практика" идват до идеята за национална революция, Г. Бакалов приема, че „различните пътища на двамата се сливат към момента на тяхната среща". Бунт против Левски. Ботев и Левски. София, 1938, стр. 27. Вж. и статията на д-р К. Николов „За Васил Левски". В. „Литературен глас", XII, бр. 472 от 17. IV. 1940 год.

48. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, 1929, стр. 182–285. По всяка вероятност Левски не преписал песента от печатния ѝ текст: той не е поставил заглавието, допуснал е неточности, направил е някои съкращения и не е започнал отначало, а от стиха

да ходимъ да са
скитаме
немили клѣти недраги...

Все пак, така както е записан, този текст стои най-близо до първата редакция на стихотворението, печатано във в. „Дума", Букурещ, I, бр. 2 от 25. VI. 1871 год, под заглавие: „На прощаване в 1868". Както е известно, Ботев е написал това стихотворение през 1868 год., когато се е готвел да мине Дунава с четата на дядо Желью войвода. Вж. Михаил Димитров, Христо Ботев, пълно събрание на съчиненията, т. I. София, 1940, стр. 11.

Напоследък Ст. Каракостов, като приема, че „Левски е указал силно влияние върху личността на Ботева“, отива по-нататък и заключава смело, че „това влияние, безспорно, преминава и върху Ботйовото художествено творчество“. До това заключение го навеждат следните мисли: 1. Голямата любов на Ботева към Левски, изразена най-ярко в стихотворението му „Обесването на Левски“, където „последните два стиха са изповед направо от сърдцето“; 2. „Левски“, според споменатия автор, „сам е имал усет към стихотворна реч... към художествено творчество“. Потвърждение на тая си мисъл Каракостов вижда не само в автобиографичния разказ на Апостола, но и в другите няколко стиха, които Левски е записал в джебното си бележниче. Едни от тях Ст. Каракостов тълкува като мотив, върху който Левски е желаел „да се напише песен, с която да се въздействува над всички, които може да станат издайници“. А стиховете

Чуй мамо какъ затржбява тоизи гласъ
за кървавъ бой
Но вишній пак ни защищава
Както прави всегда Той,

които намираме на стр. 28 в бележника, според Ст. Каракостов са мотив, „в който не липсва рима и стъпка“ и върху които „Левски иска да се напише песен, с която да се приканят всички за борба“. – Влиял ли е Васил Левски върху творчеството на Ботева. В. „Литературен глас“, XII, бр. 478 от 29. V. 1940 год.

Предпоставките, от които излиза Ст. Каракостов, обаче не са достатъчни, за да се обяснят тия „стихове“ като мотиви и поетични замисли, към които Апостолът е искал уж да насочи големия поет. Не по-малко вероятно е тия стихове да са откъси от популярни български песни от онова време. Левски, който е пеел тия песни, сигурно ги е знаел наизуст и затова не ги записва цели, а само началото им за подсещане. Така в първите записани в бележника си стихове Левски предава съдържанието на познатата песен на Д. Чинтулов – Възпоменание. По-късно в книгата си „Васил Левски в спомените на съвременниците си. Васил Левски в очите на Ботева“. София, 1940, стр. 69, след като повтаря някои от горните си твърдения, Ст. Каракостов бележи, че посочените по-горе четири стиха „не бива да смятаме за популярни

песни на времето, каквито намираме в същото тевтерче на стр. 14–16. Наистина", продължава нашият автор, „там намираме, началните стихове на Д. Чинтуловото стихотворение „Възпоменание", но останалите три мотива за песни може да смятаме само по съдържание за популярни песни, които е пеел Левски. Ние сме наклонни да вярваме, че и те, както и тези на с. с. 27 и 28, са писани от самия Левски". Мотивите: „Збогомъ мила кой знай дали щешма видишъ вѣче живъ (но драга нещешъ ма забрави ако падна асъ убитъ" и „Салъ за тебѣ мисла мамо и са готва за боя) предъ вразитѣ рамо съ рамо въ кръвь ще са облеѫ" имало поголяма вероятност, според Каракостов, да „са слушани от други". Обаче за мотива „Искамъ мамо да та вида и вси мили у дома но знамето ма не оставѫ до кога ли ще мога до" споменатият автор бележи: „Ние с положителност твърдим, че това е писано от Левски, когато е бил знаменосец". Тая си положителност обаче, както и по-голяма част от другите си твърдения върху подигнатите въпроси, Каракостов мъчно би могъл да докаже. Изобщо, фактическият материал в това отношение, както вярно бележи Петър Динеков, е „толкова оскъден, че не дава никакви по-положителни посочвания и не позволява обобщения". Литературните интереси у В. Левски. Възпоменателна книга „Васил Левски" 1837–1937. Пловдив, 1937, стр. 115.

49. Бунт против Левски. Ботев и Левски. София, 1938, стр. 30.

50. Захарий Стоянов, Христо Ботев, опит за биография. Русе, 1888, стр. 138.

51. Из ръкописната история на Христо Ботев. Препис на Михаил Димитров.

52. Там.

53. Няма данни, които биха подхранили предположението, че може би през това време (1868–1872) Левски и Ботев са кореспондирали помежду си. Наистина още Зах. Стоянов съобщи, че Ботев „разнасял по хъшовете в Браила едно писмо", обаче писмото, което предава, не отразява нито мисълта, нито стила на Апостола. Оригиналът на това писмо не се намери. Захарий Стоянов го предава в перифраза: „Българският народ е рая на султана. Той слуша мене, готов е секи час да дигне революция, но где оръжието му? Пари и пак пари! Който намери пари и въоръжи българския народ, той ще бъде най-големият патриот. Ето защо ти не-

дей спа, но намери злато във влашката и руска земя, по който начин можеш". Христо Ботев, опит за биография. Русе, 1888, стр. 169. Мнозина, които гледат на това писмо като на един неоспорим документ, смятат, че Левски е подтиквал Ботев към революционен тероризъм, едно заблуждение, което Михаил Димитров разкри още в книгата си „Христо Ботев, идеи, личност, творчество". София, 1919, стр. 76–78.

54.За мястото, което Апостолът заема в съзнанието на вдъхновения певец, съдим не само от двете редакции на стихотворението „Обесването на В. Левски", но и от някои статии, в които Ботев брани светлото име на Апостола, жестоко напада поп Кръстя и съдиите, които го изпратиха на бесилото, или пък посочва историческата му роля в развитието на българското освободително движение. Не е в пряката ни задача да посочим тука тия интересни статии. Читателят ще намери извадки от тях в книгата на Ст. Каракостов „Васил Левски в спомените на съвременниците си. Васил Левски в очите на Ботева". София, 1940, стр. 62–73. Не можем обаче да отминем заключението на проникновената оценка, която Ботев прави върху дейността на Апостола две години след смъртта му: ...„Защото освен загиването на най-добрите народни деятели и освен многочислените скъпи и достойни за оплакване жертви, тука загина плодът и деятелността на такива личности, които по своята активност и самоотверженост са апостоли редки на революцията не само в нашия народ, но и в другите много по-напреднали народи". Михаил Димитров, Христо Ботев, пълно събрание съчиненията, т. III. София, 1940, стр. 271.

55.Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 423. Тодор Ковачев е родом от Свищов. Неговите писма са най-надежните документи, от които черпим сведения за първите стъпки на Апостола в изграждането на революционната организация. Те са пропити с жив интерес към събитията и се отличават със своята краткост и фактичност. Голямото значение на тия писма обаче трябва да се търси преди всичко в положителното установяване датите на Апостоловото отиване и завръщане от България. След освобождението Т. Ковачов бе чиновник в София, където сам тури край на живота си. Вж. Д. Т. Страшимиров, Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 319 и в пос. съч., стр. 424.

Считаме за уместно да отбележим, че отсега нататък Турно Магурели става изходен пункт на Апостола през не-

говите обиколки из България. Това малко румънско пристанище бе най-сигурната му врата за влизане в България и преминаване във Влашко. „От канарата Никополска", бележи Ст. Заимов, „Турно Магурели изглежда като в панорама. Повечето от половината му жители са българовци, преселени в Румъния през размирните години 1828, 1848 и 1855. Надошлите тук българи-преселници от десния бряг на Дунава са повечето от Плевен, Тетевен, Ловеч, Троян и Севлиево..." Васил Левски. София, 1895, стр. 45.

56. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 428. Писмото е от 13. II. 1868 год. За по-голяма яснота разменихме местата на първите две от посочените изречения: второто поставихме на първо място. Очакванията на Т. Ковачова да получи писмо от Левски не са се оправдали.

57. Пос. съч., стр. 426. Писмото е от Гюргево и е датирано на 28. I. 1869 год.

58. Там, стр. 427.

59. Два набега на В. Левски от Влашко преди неговото главно апостолство в Ловеч. Известия на Историческото дружество в София, кн. 13. София, 1933, стр. 161.

60. Диакон Васил Левски в Цариград през 1869 и 1871 год. Сп. „Духовна култура", I (1920), кн. 3 и 4, стр. 230–234. Тия спомени впоследствие доктор Хр. Стамболски обнародва и в книгата си „Автобиография, дневници и спомени", т. I (1852–1868). София, 1927, стр. 40–41. В заглавието на спомените, обнародвани в „Духовна култура", види се от недоглеждане, погрешно е посочена 1870 вместо 1871 год., както е в изложението и в пълното издание на спомените му.

Спомените си от тая среща Стамболски завършва с впечатлението, което Левски произвел на присъствуващите: „За Атанасаки Стояновичъ Левски бѣше единъ смѣлъ авантюристъ. За Кира Попова – единъ безогледенъ ратникъ за освобождението на отечеството си, за д-р Стамболски и Ив. Хр. Петровъ – единъ буенъ младежъ съ предубеждение въ сполуката на предпрятията си. И за Ст. Иличь – единъ добъръ патріотъ". Пос. сп., стр. 233–234.

61. С. Т. Борджанин, Иван Цанков Дочев. Сп. „Светлина", XII (1904), кн. 12, стр. 6.

62. Сведения за мисията на Зеча ни дава и Ив. П. Х. Кършовски в едно свое писмо до П. Хитов от 25. III. 1870 год.

Писмото е отправено от Букурещ и разкрива последните опити на руския агент да се добере до някакви сведения във връзка с възложената му задача: „Тука е дошълъ Г-нъ Зечо Стефановичь, черногорецъ; той е, що е былъ съ Лука Вукаловичь, и що бѣше въ Цариградъ, и за когото ся говореше, че ся е потурчилъ. Негова милость е дошелъ да пита: има ли нѣщо да ся работи? и ако има – то той е готовъ да влѣзе въ нашы-тѣ народны прѣдпріятія – да воюва. Ни ся държиме къмъ него съвсѣмъ хладнокръвно, и не му даваме да узнае сѫщность-та на работы-тѣ ны... Той е взѣлъ отъ Одесса Ивана Цанкова телеграфчійчето (Тулченчето) и Бойка Нешова и ги завелъ въ Цариградъ. На Бойка далъ пари и го проводилъ да отиде въ Българія къмъ Сливенъ и по други мѣста, но той вмѣсто да отиде за опрѣдѣленитѣ мѣста, дошьлъ си въ Браила отъ Цариградъ. До колко е това истина ви по-добрѣ може да знаете отъ мене“... Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 541–542.

63. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 27.

64. Затрудненията в определяне обектите от първата обиколка на Апостола се увеличават и от многото съвсем произволни твърдения. В това отношение рекорд държи Ст. Заимов. Според него Левски дошел за първи път в Търново на 15 април 1868 год., обиколил околията и престоял тука цял един месец! – Васил Левски. София, 1895, стр. 57. С други думи, излиза, че Апостолът е дошел в Търново далеч още преди да бе предприел своята обиколка из България, т. е. преди 11. XII. 1868 год. Тия погрешни и съвсем произволни твърдения на Заимова бяха възприети от мнозина. Вж. напр. П. Д. Крусев, Левски в Търново. В. „Янтра“, I, бр. 1 от 25. II. 1935 год.

65. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 429.

66. Според Г. Димитров в Пловдив имало нещо като кръжок, който развивал революционни идеи още от 1862 год. В кръжока влизали: Недко от Дряново, Петър С. Тананов, Кръстьо Иванов от Севлиево, обущарят Петко от Панагюрище, френк терезията Стефан Попов, Христо Иванов и Георги Тилев. – Княжество България, т. II. Пловдив, 1896, стр. 332.

67. Не е изключено от Пловдив Апостолът да е взел направо пътя за Сливен. Д. Т. Страшимиров включва и София, като, види се, разчита съкращението Со. на София.

– Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 882. По-вероятно е обаче да бъде Сопот, защото Апостолът през тая обиколка обхожда само Югоизточна България.

Според П. С. Кършовски, той е посетил и Елена. Из миналото на гр. Елена, кн. II. Елена, 1928, стр. 73. Ако това твърдение, основано на недоказуеми спомени на съвременници, е вярно, посещението на Елена ще трябва да се отнесе към 1869, а не към 1868 год., както съобщава Кършовски.

68. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 429.

69. Д. Т. Страшимиров, Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 882. Покойният историк не мотивира това си схващане и сам признава, че „въпросът за зачатъка на новите организационни идеи у Левски не е тъй прост, както би изглеждал и не е още достатъчно проучен – колкото може да се желае“. Пос. изс., стр. 880.

70. Към историята на Ловчанския революционен комитет. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София, 1938, стр. 196.

71. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 430. И това съобщение на Т. Ковачова е от споменатото му вече писмо от 25. II. 1869 год.

72. Н. Кондарев, В отговор на Михаил Димитров (още за идеологията и дейността на В. Левски). Пловдив, 1942, стр. 39.

73. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 431. По това време Ив. Касабов не е бил в Букурещ, та Т. Ковачов добавя в същото писмо: „И Касабовъ замина отъ тука за го село и на скоро ще ми пише, като дойде и Левски да му видѫ кондратѫ, коя и каква ценѫ има орденда (?) купува ще ви явѫ подробно...“.

74. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 146. Бурмов дори скъсява срока за въстание до един месец, понеже писмото на Т. Ковачов е от 14. III. 1869 год. Това си схващане споменатият автор основава на едно не точно тълкуване писмото на Ковачова от 27. III. 1869 год. – П. Хитов не се готви да премине по същото време в България и то „във връзка с работата на

Левски", а Т. Ковачов разчита на неговото съдействие и го подканя да вземе участие в общото дело: „доде до(й)де време-то за панаиря, на което ще дойда да се разговоря и контратимъ като остане 20 дена до панаира, за да можишъ и ти да пристигнешъ на определеното място, дето ще ми (сигурно – ти, н. б.) сѫ даде заповедь. Но само да бѫдите онiа, които ви знаяхъ за да не бѫдите сѫ променили, както казватъ нѣкой си??" Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 379, стр. 432–433.

Приключвайки с тази забележка, обръщаме внимание на читателя, че докато в последното си писмо под невинното понятие „панаир" Т. Ковачов има пред вид самото въстание, в писмото си от 14. III. той има пред вид подготовката и работата за въстание.

75. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 292–293. Писмото е от 11. Ш. 1869 год.

76. Там, стр. 293.

77. Вж. в. „Народност", Букурещ, I, бр. 37 от 18. VIII. 1868 год.

78. Никола Станев, Васил Левски. София, 1923, стр. 61. Все пак Никола Станев пръв изтъкна, че „Левски влязъл в Касабовата група със своите идеи и своите схващания като деец и поискал да работи". Пак там, стр. 61.

79. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. София, 1905, стр. 133. Това злополучно твърдение на Ив. Касабов, което той направи цели 36 години по-късно, продължава да предизвиква неоправдан интерес, без да допринася нещо ново за изясняване началния период от дейността на Апостола.

Михаил Димитров го смята „за плод на недобросъвестност", като с основание се пита, защо в списъка на членовете на Тайния комитет, приложен в спомените на Касабова, никъде не сочи името на Левски и как е възможно той да бъде агент на организация, на която не е член. – Пътят на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий", X (1937), кн. 3, стр. 92.

Люб. Дойчев обаче взима твърдението на Касабова за чиста монета и самоуверено бележи: „Ние твърдим, че до основаването на втория Б. ц. р. комитет, начело с Л. Каравелов, в края на 1869 год. Левски е бил „агент" на първия комитет". Левски в светлина. София, 1943, стр. 18 и 345. В подкрепа на това си заключение споменатият автор привежда обстоятелството, че в бележките на Апостола се намира пре-

пис от клетвата на Тайния комитет и че Д. Т. Страшимиров бил отбелязал под линия: тоя „образец на клетвата е писан с ръката на Левски", а оригиналът на тая клетва – „погрешно поставен в папката на Централния революционен комитет". Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 212.

Няма спор, че авторството на тая клетва принадлежи на Тайния комитет и че Левски е познавал както устава, така и клетвата на Касабовия комитет и е използувал по-късно последната за нуждите на организацията. Това обстоятелство обаче с нищо не доказва, че Левски в началото на своята дейност е бил „агент" на Тайния комитет. Той е могъл да се запознае с клетвата и по-късно, когато нуждите на движението са изтъкнали необходимостта от заклеване членовете на организацията. Що се отнася до бележката на Д. Т. Страшимиров, тя няма онова доказателствено значение, което ѝ се приписва. Покойният историк отрича най-решително въпросното твърдение на Касабова. Вж. „Комитетското десетолетие". Сб. „България 1000 години". София, 1930, стр. 883–884.

Най-сетне въпросното твърдение на Касабова бе използувано напоследък и от д-р Хр. Гандев, който в своя труд „Васил Левски – политически идеи и революционна дейност", София, 1946, стр. 54 заключава: „Че Левски се е приобщил към групата на Касабова и Райнова, в това вече не може да има съмнение". Споменатият труд представлява един задълбочен опит да се изяснят отношенията между Левски и Касабова на широка мациниска основа. Въпреки научната си обосновка обаче и този опит е несполучлив.

Застъпената от д-р Гандева теза се свежда към следните основни положения: 1. Ив. Касабов е „най-видният деец" в кръга на младите и „играе особено значителна роля във всички революционни кроежи през 1868 и 1869 год." (стр. 9). В действителност тоя „най-виден" по онова време деец, както се вижда от животописа му, е един политиканствуващ кариерист, който има тънък усет за личните си интереси и много скоро завършва своята обществена дейност: издействувал си румънско поданство, той се установява още през 1870 год. адвокат на частна практика, за да прекара живота си, както сам се изразява, „в честен труд". Пос. сп., стр. 134.

2. Касабов дотолкова се увлича в мацинизма, че „последният става чрез него фактор в политическия кипеж на

българската емиграция във Влашко и дава идейна насока на цяла група революционери“ (стр. 23), наречена „Млада България“. Че Мацини е упражнил известно краткотрайно влияние върху Касабова и малката група около него, това е факт. Че тая група се е опитала да се свърже с италианския патриот, е също така исторически факт. Но по-далеч тия факти не отиват. Сам д-р Гандев определя влиянието на Мацини като „временно“ и „повърхностно“(стр. 98). И затова да се твърди, че мацинизмът чрез Касабова станал „фактор в политическия кипеж на българската емиграция и дава идейна насока на цяла група революционери“, е най-малко пресилено. Идейният кипеж всред младите във Влашко бе тъй разнолик и хаотичен, че дори Левски не можа да се наложи и осъществи необходимото и тъй много желано от него единство. Усилията на Касабова да оформи група на „Млада България“ срещат отпор още в самото начало и то от средите на младите, което се вижда от една дописка в браилския в. „Дунавска зора“ от 19. IV. 1869 год., както и от протеста на група браилчани, обнародван в същия вестник от 3. V. 1869 год. против самозваното наричане на в. „Народност“, орган на „Млада България“. „Усилията на Касабова“, признава сам д-р Гандев, „не са били посрещнати с разбиране от цялата революционна емиграция“ (стр. 41). Па и самата група около Касабова, доколкото може да става дума за група изобщо, не е представлявала нещо хомогенно: в нея, както д-р Гандев се изразява, „не е владеело пълно политическо единогласие“ (стр. 71). Ето защо и писмото до Мацини е било изпратено не от „Млада България“, която е свързвала много малко хора и чиято групировка е била оспорвана, не и от „Българското общество“ в Букурещ, а от читалище „Братска любов“. Прочее, Касабов не е бил в състояние да издигне влиянието на Мацини до положението на „фактор“, който да наложи определена „идейна насока“ в политическия живот на емиграцията.

3. Във Влашко от есента на 1868 год. до есента на 1869 год. Левски не само „се приобщил“ (стр. 54), но се и „свързал здраво с мацинската група на Касабова“ (стр. 71). Погрешната основа на тая теза лежи в схващането, че „за политическите и революционни идеи на Васил Левски може да се говори едва от онова време нататък, когато той се прехвърля окончателно във Влашко през есента на 1868 год.“ (Пос. съч., стр. 9). Идейното развитие на Левски обаче не

може да се схване правилно, ако бъде разкъсано по тоя произволен начин. Възприемем ли в случая тая погрешна теза на нашия историк, ще трябва да дойдем логически до заключението, че нереволюционерите Касабов и Райнов, както духовито се изрази в един разговор Михаил Димитров, са направили Левски революционер. Както проследихме в биографията, Апостолът следва свой самобитен път и неговото идейно формиране се определя изключително от историческото развитие на българското освободително движение. Апостолът минава през всички етапи на движението и зрее в процеса на самата борба и на историческата необходимост и последовност. А доколко се е приобщил и свързал с отделни течения сред младите, говори най-добре самият той в писмото си до плоещките българи от 20. VI. 1871 год., за които подетата от Апостола работа в България е „гламаво захващане", както и в писмото си до Ив. П. Хр. Кършовски от 12. VII. с. г., които писма цитирахме вече няколко пъти в биографията.

От младите, както видяхме, Левски се свързва с Каравелова, който обаче влиза по-късно в редовете на емиграцията във Влашко и който заедно с групата около него се приобщава към Апостола.

4. Като възприели „макар и повърхностно или временно до известна степен мацинизма", Касабов и Райнов станали „проводници на мациниската пропаганда" и чрез тях тя станала „достояние на Васил Левски" (стр. 98). Той обаче не възприел „повърхностно", нито „временно" както своите учители мацинизма, а станал негов най-последователен привърженик. И докато малкият брой на нашите мацинисти бързо се стопил, Левски докрай останал на теория и на практика най-убеденият мацинист. Неговите основни идеи: за самостойността на българското революционно движение, за свобода и „чиста република", за федериране на балканските славяни, както и за предопределението на човека да пази правата и свободата на своя народ, са заети от Мацини. Особеното „историческо значение на Левски" лежи във факта, че като „възприел до голяма степен политическата програма на Мацини", той я осъществил „практически" (стр. 97).

Това, което се изтъква като заимствуване на идеи, в същност издава само една външна прилика, едно сходство. Тая прилика обаче не е изградена по пътя на едно идеологично въздействие, каквото Мацини почти не е могъл

да упражни върху Левски, а се дължи на сходната до известна степен историческа съдба на италианския и българския народ през 60-те години на миналия век, както отчасти и на известна духовна близост между Апостола и Мацини, което изтъква и сам д-р Хр. Гандев. Левски обаче не купува своите идеи от чуждо тържище и не се нуждае от повърхностното политиканско посредничество на Ив. Касабов. Самобитният му и монолитен дух не притежава нито една черта на епигон, който проповядва чужди идеи и служи на заимствувани схващания. Несъмнено, ехото на прогресивните идеи в Европа от това време е достигнало и до него, но той, както вече знаем, израстна в непосредствения опит, минавайки през всички фази от политическото развитие на своя народ и затова у него няма нищо книжно, чуждо, заучено. Дори идеята за република, в която биха могли да се допуснат следи от външна приемственост, е толкова негова, е така дълбоко срастнала с него, както идеята за свобода или идеята за пълна независимост на освободителното движение. Неговият пръв и последен учител е животът, неговата школа – борбата и делото, в които израства неговият необикновен разум и богат опит. „С редкия си природен ум, наблюдателност и революционен инстинкт (опитност)", бележи проникновено Тодор Павлов, „Левски постави и реши правилно основните стратегически въпроси на нашата национална демократическа революция и със самия този факт създаде условията за правилно поставяне и решаване и на основните тактически въпроси на същата. Стратегията и тактиката, в същност, бяха органически слети в едно живо единство у Левски и трудно е да се отговори, стратегът Левски ли бе по-велик или тактикът и организаторът Левски. Той бе наистина един изключителен образец на революционното масово народно действие, на революционния народен ум и на революционния народен инстинкт". Христо Ботев, Васил Левски, Светозар Маркович – речи и статии. София, 1946, стр. 146–147.

Вж. също така правдивата и мотивирана критика на Никола Кондарев върху книгата на д-р Хр. Гандев, поместена в сп. „Съвременник", год. I (1946), кн. 13, стр. 778–782.

Но приключвайки повдигнатия въпрос, трябва да отбележим, че според нас въпросното твърдение на Касабова е схващано досега крайно буквално и невярно. Един по-внимателен анализ ще ни убеди, че едно такова схващане е по-

грешно в основата си и не изразява точно действителната мисъл на автора на спомените. Преди всичко трябва да отбележим, че основната тенденция на Касабова в неговите спомени е да изтъкне, че той е основоположникът на Тайния съзаклятен комитет и че този комитет слага началото на комитетската идея въобще и предначертава организираните революционни действия на българския народ за свобода, или както сам Касабов се изразява, въпросният комитет „вкорени в сърцата на българския народ един нов и неразрушим потик за въстаническите идеи и стремления". Пос. сп., стр. 136.

Застанал на тази основа, Касабов схваща последвалите събития като подражание на неговия комитет, а новите дейци – като свои последователи. Той не познава от близко последните и не схваща различието в историческите събития, които настъпиха след него. И затова той ги отбелязва съвсем бегло, с по една фраза едва в края на спомените си. Ние ще проследим тия негови отбелязвания, за да дойдем по един естествен път до пасажа, в който говори за Левски. Щом Каравелов започнал да издава „Свобода", Касабов спрял „Народност". Каравелов започнал „да следва комитетските работи", като нарекъл „своя комитет революционен". И след като отбелязва, че Каравелов бил повечето „строг литературен мъж и превъзходен новелист", отколкото революционер и че той самият бил комитета, Касабов заключава, че фактически „въстаническите действия следваха своя предначертан път, който бяха усвоили от по-предишни времена". Пос. сп., стр. 132–133. Мисълта на мемоариста достига до пълна откровеност: събитията следвали пътя, който той бил вече предначертал. „Ботев", продължава Касабов по-нататък, „се беше прилепил в началото при Каравелова, но по какви причини, не знам, те се бяха скарали и раздвоили един от друг. Така също и Васил Левски, дяконът, както го наричахме, тоже беше се прилепил при Каравелова, но и с него се беше скарал Каравелов.

Този Васил Левски в мое време беше най-верният наш агент, който ходеше из България и проповядваше въстанието. Той наистина беше единствений най-живий и най-способний агент, който разпространяваше пропагандата за тайните съзаклети български комитети из България, лично с живо слово и дело, а особено из Софийско, Плевенско, Ловечко и други места. Той беше рядък дух, със смел кураж, примерно действие и самоотрицание; Бог да го прости и вечна му признателност". Пос. сп., стр. 133.

Мисълта на мемоариста е ясна, Каравелов и Ботев са само негови последовници. Такъв последовник или „агент“ и то „най-верен“ е и Левски. Смущава само изразът „в мое време“, който отчасти заедно с израза, че Левски бил „най-способният агент“ пропагандатор на „тайните съзаклети български комитети“, подвеждат изследователите, които, като ги възприемат буквално, мислят, че Левски действително е бил „агент“ на Тайния комитет от времето на Касабова и че, следователно, е започнал своята организационна дейност като агент на същия комитет.

Следващият пасаж обаче опровергава това тясно разбиране на двата израза, защото явно е, че Касабов говори за Левски, както за Каравелова и Ботева, като за свой последовник – единствен най-деятелен („живий“) агент на комитетската идея – и има пред вид неговата целокупна дейност, установена вече по това време (1905 год.) от първите му двама биографи. В преценката си за Апостола Касабов в никой случай не би могъл да свърже неговата дейност само с краткотрайния период от съществуването на Тайния комитет. Левски разгъва своята организационна дейност по-късно. И затова Касабов го нарича „единствен агент“ пропагандатор на комитетската идея, който с „живо слово и дело“ твори организацията на комитета из България и то най-вече в Софийско, Плевенско и Ловечко, т. е. в част от действителните средища на по-сетнешната Апостолова дейност. На края вече Касабов завършва общата му характеристика, като има пред вид пак неговата целокупна дейност.

Това тълкуване разкрива действителния смисъл на Касабовото твърдение и отговаря на самата историческа действителност.

80. Там.

81. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 151. Заслугата за вярното и окончателно разрешение на въпроса за отношенията на Левски с Ив. Касабов принадлежи на Ал. Бурмов.

82. И Христо Георгиев свидетелствува, че прокламациите са печатани от Касабова. На 14. VI. 1869 год. между другото той пише на Найден Геров: „Прокламациитѣ що сте видѣли у Діяконатъ тіа са типариха тука отъ Райнова и Касабова, и са придадоха на Діяконатъ за да ги раздаде“. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 296.

По всяка вероятност, Т. Райнов е дал средствата за отпечатване на прокламациите.

Идеята за Привременно правителство в Балкана обаче принадлежи на Раковски, който в своя План за освобождението на България от края на 1861 год. предвижда, щом „той-зи полкъ (нахлуващ от Сърбия, н. б.) ся впусти въ Балкана, главната му работа ще бѫди това: да си състави едно врѣменно управление“ (к. н.). Проф. Михаил Арнаудов, Съчинения на Г. С. Раковски. София, 1922, стр. 671.

83. П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. I. Елена, 1927, стр. 168–175. У Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 434–436.

84. Вж. „Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи“. София, 1905, стр. 109.

85. Според Хр. Иванов, след първото си посещение Левски отишел да търси застъпничеството на влиятелни българи, които да направят постъпки пред властите за тяхното освобождение, а те взели адвокат, комуто, докато заплатят хонорара, заложили „пусулата (телескопа)“ на Левски. Записки. АНБ. II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 127.

86. Там, стр. 130.

87. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 53. По всичко личи, че Захарий Стоянов е черпил сведенията си от Христо Иванов. Другите биографи отминават мълчаливо това съобщение.

88. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021 стр. 129.

89. К., Стари и млади. В. „Български глас“, Болград, I, бр. 51 от 4. VI. 1877 год.

90. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 297.

91. В споменатото вече няколко пъти писмо до Мацини младите считат старите за „единствени“ свои „неприятели в вътрешността“, като същевременно дават израз на съзнанието за своето предимство, тъй като „пропагандата, моралното влияние и умът“ са в техни ръце: „Nos seuls ennemis à l'interieur, il est triste à le dire, sont ceux d'entre les Bulgares de Bucarest, qui se nomment eux-mêmes notables, puis que c'est ainsi que leur a dicté le baron d'Offenberg, poursuivent encore leur chemin erroné, mais ils ne pourront rien faire, car la propagande, l'influence morale, l'intelligence se trouvent dans nos mains“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 443.

Малко по-късно младите си послужиха с диверсия, като чрез свой пратеник в Цариград се оплакаха на граф Игнатиев: „Съ интригити противъ нотабилити", съобщава пратеникът, „сполучих. Игнатиеф иска да му се даде изложение за сичките злоупотрѣбления Христови (Хр. Георгиев, н. б.) и офенбергови (руски представител в Букурещ, н. б.) безъ отговорность. За това скоро да се направи рапортъ безъ подписъ, да се изложи колкото може, за да се използуваме отъ обстоятелствата". Пос. съч., стр. 450.

92. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 290.

93. Там, стр. 294.

94. Там, стр. 295. Трябва да отбележим, че досега точната дата на Каравеловото установяване в Букурещ, въпреки категоричния текст на посоченото писмо, не бе определена със сигурност и на това обстоятелство се дължаха редица заблуждения. Така Д. Т. Страшимиров самоуверено приема, че през март Левски и Каравелов се срещат в Букурещ, където „решават там по-нататъшния ход на работите" и смята времето „до 27 март с. г. за дефинитивно начало на новата революционна организация". Комитетското десетолетие. Сб. „България 1000 години". София, 1930, стр. 882–883. А в своята „История на Априлското въстание", т. I. Пловдив, 1907, стр. 82, след като приема съобщението на Хр. Иванов за проектираното покушение срещу Христо Георгиев, Страшимиров бележи, че в началото на 1869 год. „Апостолът прибягвал до чисто анархистични похвати" и заключава: „За щастие обаче Л. Каравелов, който по онова време вече бил във Влашката столица, успял да отвърне буйния апостол от безполезна и рискована работа".

95. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 124.

96. Едно неизвестно писмо на апостола Васил Левски до Христо Георгиев в Букурещ. В. „Мир", XLV, бр. 11569 от 21. II. 1939 год.

ГЛАВА IX

НАЧАЛО НА РЕВОЛЮЦИОННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

1. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 432.

2. Христо Иванов, Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 129. Мемоаристът не съобщава обаче причините, поради които Левски е отишел в Русе, за да търси Стоил Попов.

3. Там, стр. 131.

4. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 382, стр. 437. Писмото е от 9 май и е отправено до П. Хитов. „Ц. град" Ковачов употребява алегорично, за да прикрие за всеки случай пътя на Левски.

5. Там, № 380, стр. 433–434.

6. Там, № 383, стр. 439.

7. Там, № 384, стр. 440.

8. Ламби Тодоров, Тинка Чакалова Смолянова и Тинка Христова Вълова.

9. Васил Левски в гр. Никопол. В. „Дунавски вести", X, бр. 125(10) от 15. VI. 1938 год. Много е възможно броят на посветените никополци да е преувеличен. Пенчо Икономов съобщава, че Никопол бил известен с псевдонима Ситомир. Това име обаче не се споменава никъде в литературата от онова време.

От пребиваването на Апостола в Никопол се помнят два случая, свързани с конете, с които е дошел от вътрешността на страната. Един ден Левски пристигнал в града като търговец на кожи. Едрият и силен кон, с който дошел, буйствувал и цвилел непрестанно, та посветените никополци за по-голяма безопастност се видяли принудени да го удавят през нощта в Дунава. Три дена след това произшествие верният каикчия Татар Ариф прекарал с най-голяма предпазливост Апостола в Турно Магурели. Тоя спомен предава и Александър Йосифов Бохачек в книгата си „Град Никопол през вековете". София, 1937, стр. 131. Същият автор пръв изнесе по-голяма част от сведенията за участието на Никопол в освободителното движение. Вж. пос. съч., стр. 130.

Другият случай е от по-късно време. Левски пристигнал в града с един мършав кон, натоварен с два човала сапун. Апостолът бил облечен като балканджия: черни шаечени

дрехи, елек и салтамарка, на главата си носел кожен калпак и бил обут с царвули. Той отседнал в хана на К. Хинков, а на другия ден повел коня си из махалите на града и продавал сапун на българи и турци. През нощта споменатият вече каикчия го превел благополучно през Дунава. „Конят обаче бил оставен да пасе на юг от града под височината Али кон баба, в местността Текията. Никой не се решил да го усвои. Понеже не се намерил стопанинът му, властта го прибрала в конака и го обявила за ювà. Заедно с останалите 2–3 оки сапун бил продаден на търг и получената сума била внесена на приход в държавното съкровище". Пенчо Икономов, пос. статия във в. „Дунавски вести".

10. Данаил Хр. Попов е роден на 31. XII. 1840 год. в Плевен. Син е на поп Христо или Хино, както са го наричали галено. Последното име на бащата възприел по-малкият брат Анастас. След като завършил първоначалното си образование в своя роден град, свободолюбивият и жаден за образование младеж напуснал Плевен през 1857 година и отишел в Браила, където станал словослагател в печатницата на Романов-Расидеску. След това той се установил за известно време в Галац, където улеснявал завръщането на свои сънародници, избягали във Влашко. През 1862 година той се завърнал в Плевен, но още през пролетта на следната година заминал наново за Влашко и се установил на постоянно местожителство в Турно Магурели, гдето се заловил за търговия. Той търгувал с колониална стока и дребна манифактура, и макар да не забогатял много, все пак направил известно състояние. Увлечен в родолюбива дейност от Раковски още когато бил в Браила и Галац, той станал по-късно член на Т Ц Р К и улеснявал бягството на българите, преследвани от турците, особено след 1867 и 1868 год. В едно свое автобиографично писмо до Ф. Симидов той изповяда сам голямото влияние, което е упражнил върху него Раковски. АНБ, II В, инв. № 2302.

Когато Левски захваща своята дейност, Данаил Хр. Попов е негов най-доверен посредник: всички писма, които Апостолът изпраща или получава, минават през него. Повечето от хората на организацията, които отиват за Влашко, или се връщат оттам, се насочват към Турно Магурели и влизат във връзка с него. По-късно, когато организацията започна да набавя оръжие, той се грижи за купуване и пренасяне на опасната стока. В това отношение като търговец

той оказал ценна услуга на делото. В пренасянето на оръжие са помагали още сестра му Катерина, майка му попадия Мица и брат му Кирица. За разправиите, които често е имал с румънските власти, е твърде характерна забележката, която Данаил Хр. Попов прави върху своя биографичен очерк. След като допълва очерка със съобщението, че префектът на Турно Магурели, родом от Плоещ, където имало много поромънчени българи, се държал много добре, Данаил Хр. Попов бележи, че и „полицейна градски – Димитраки Иорданеску – тоже българска кръвь, зе да мя утѣшава и укуржава да не се боія, защото всичко ся върши за очи, за да не крѣщи турското правителство". Сп. „Поборник опълченец", I (1899), кн. 10, стр. 12. Забележката е направена върху броя, притежаван от Народната библиотека в София.

Д. Т. Страшимиров, като определя мястото на Дан. Хр. Попов в освободителното движение, пише: „Рядко са ония непоколебими и предани на отечествените интереси сърца, които би могли да се сравнят с него. Той е подпомогнал и морално и материално Левски в първите стъпки на агитацията; през всичкото време после и до освобождението той остана един от главните стълбове на революционното дело вън от България". Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 151.

След освобождението тоя скромен и заслужил деец остана да живее в Турно Магурели, където се мъчеше да съживи западналата си търговия. През 1898 година той телеграфически поздравява комитета „В. Левски" по случай 25 годишнината от смъртта на Апостола и дълбоко скърби, че сам не може да присъствува на тържествата в София. А през 1908 год. предава на Плевенския музей една пушка на Апостола, която сам му бил подарил. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 521 и 525, стр. 690, 691–694.

Данаил Хр. Попов почина на 12. IV. 1909 год. в Турно Магурели.

11. Като говори за времето, откогато се познават, Левски пише на Хинова: ...(от как се, н. б.) „запознаяхми и стебѣ, ето трета година е". Писмото е от 25. VIII. 1872 год. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 161. Сам Хинов твърди пред съда, че се е запознал с Апостола съвсем случайно през 1869 год. в дома на брата си в Турно Магурели, където бил отишел по търговия. Препис от първите съдебни показания..., стр. 28.

12. Васил Левски в Плевен през 1871 година. Сп. „Родна мисъл", III (1923), кн. 5–6, стр. 240.

13. Юрдан Трифонов, История на града Плевен до освободителната война. София, 1933, стр. 309.

14. Според тоя списък председател е бил Атанас Костов, касиер – Симеон Коцев, секретар – Пано Рогозаров.

15. Пос. съч., стр. 310–311.

16. Даскал Пано Рогозаров. Сб. „Ловеч и Ловчанско", кн. IV. София, 1932, стр. 220–221.

17. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 49–50. Писмото е без дата. Юрдан Трифонов предполага, че то е писано в края на декември 1871 год. или в самото начало на 1872 год. Във връзка с това писмо същият историк бележи: „Изглежда, че личната среща (поискана от Левски, н. б.) на Левски с Костаки х. Костов е имала благоприятен резултат за комитетското дело, защо не последвали нови заканвания от страна на комитета, а и от предание се знае, че Костаки не отказал от поканата". История на града Плевен до освободителната война, стр. 306–307. Що се отнася до твърдението на Йочо Михалчев, според когото Левски вечерял и нощувал у Костаки х. Костов, то е съвсем неприемлиево. – Ламби Петров, В. Левски в Плевен през 1871 год. Сп. „Родна мисъл", III (1923), кн. 5–6, стр. 239. Любомир Дойчев дори допуща, че Левски „въобще не се е срещал с х. Костова". – Левски в светлина. София, 1943, стр. 67.

18. „И откак се основал Плевенският комитет", бележи Юрд. Трифонов, „през повече от една година не можал да развие голяма дейност. . . Може изобщо да се каже, че Плевенският частен комитет дори до края на 1871 год. не е проявил много жива дейност. Сравнително бавният вървеж на този комитет се обяснява не само с голямата предпазливост на гражданите, но и с липсата на енергичен и способен да увлече другите ръководител. Анастас п. Хинов, който стоял на чело на комитета, макар да бил честен, акуратен и родолюбив гражданин и да се ползувал с уважението на плевенци, нямал качествата на юнак и ентусиазма на апостол..." История на града Плевен до освободителната война. София, 1933, стр. 302–303.

19. Ловеч като столица на революционната организация при Левски. Сб. „Ловеч и Ловчанско", кн. II. София, 1930, стр. 101–102.

20. Ловеч като революционен център в миналото. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. IV. София, 1932, стр. 66.

Че Д. Пъшков смесва основаването на Ловчанския комитет с некое по-сетнешно събрание на Левски в Ловеч, личи от факта, че на учредителното събрание според Д. Пъшкова присъствувал и Ангел Кънчев. Вж. „Спомените на Д. Пъшков“ у Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 636.

21. Към историята на Ловчанския революционен комитет. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София, 1938, стр. 195–200.

22. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 139. Ал. Бурмов предполага, че е заминал за Търново след един бал в Русенското читалище. – Към историята на Ловчанския революционен комитет. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София 1938, стр. 199. Балът се състоял на 18. I. 1870 год. Вж. за него в. „Свобода“, I, бр. 14 и 17.

23. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 2021, стр. 144.

24. Д-р Пар. Стоянов справедливо бележи, че след знаменитото семейство на баба Тонка Обретенова от Русе, семейството на п о п Л у к а н може да служи за пример по своята преданост на освободителното дело“. Градът Ловеч като център на БРЦК..., Ловеч, 1901, стр. 14. Поп Лукан Лилов е родом от Тетевен. Когато бил на 7 години, родителите му се преселили в Ловеч. Бил просветен свещеник, учител и съзнателен патриот. Оженва се в Ловеч за Мария Джанкова. Имали са две дъщери: Величка, по мъж Хашнова, предана и решителна сътрудница на освободителното дело, в чиято къща Левски е намирал най-сигурно убежище, Яна и четирима сина: Марин, Тошко, Илия и Христо. Пронизан от куршуми, поп Лукан бил доубит със сопи от турците в 1877 год. Марин бил заточен, а останалите братя били дълго влачени из турските затвори заради участието им в освободителното движение.

25. Съобщението на Мазхар паша в шифрованата му телеграма до Търновския мютесариф, че ловчанци „устроили бунтовническо събрание в лозята“, не се отнася до първото събрание на местните революционери, както твърди В. Шанов. – Нов важен документ около предаването на В. Левски. Известия на Българското историческо дружество, кн. XIV–XV. София, 1937, стр. 223. Наистина, щом събранието е станало в лозята, най-вероятно е да се отнесе това събитие през

пролетта или лятото, но в случая става дума за едно посетнешно събрание, състояло се през 1871 год.

26. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч като център на БЦРК. Ловеч, 1901, стр. 15. Вж. и Гено Иванов, Ловеч като революционен център в миналото. Сб. „Ловеч и Ловчанско", кн. IV. София, 1922, стр. 66.

27. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 636.

28. Д-р Пар. Стоянов, пос. съч., стр. 16.

29. Животописите на ловчанци читателят ще намери в сб. „Ловеч и Ловчанско", кн. I – VII. София, 1927–1938 год.

30. Иван Драсов е един от най-видните членове на революционния комитет в Ловеч. Към 1872 година той е принуден обаче да напусне града, поради предизвикателното си държане спрямо турците. В чужбина, най-напред в Чехия, където завършва гимназия, а после като емигрант в Сърбия и Влашко, той служи с всичките си сили на освободителното дело. Мястото и значението му за развоя на народното дело се вижда най-добре от новооткритото писмо на Хр. Ботев и Ст. Стамболов, с което двамата революционери го канят да се завърне в Букурещ, заедно с П. Хитов, за да свикат едно общо събрание, тъй като след смъртта на Апостола революционната организация била разстроена и се налагало „да се разгледатъ сичките наши народни работи, минали и настоящи, за да можемъ по-умно да работимъ за бѫдѫщити". Ал. Бурмов, Неизвестно писмо на Хр. Ботев и Ст. Стамболов. В. „Дъга", VI, бр. 318 от 18. IX. 1939 год.

Както по-голяма част от ловчанските дейци и Драсов доживя освобождението и заедно със своите съратници, всеки според силите си взе участие в изграждането на младата държава. Вж. за Ив. Драсов и Д. Т. Страшимиров, История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 154–155.

31. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 636.

32. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч като център на БЦРК ... Ловеч, 1901, стр. 16. Гено Иванов, Ловеч като революционен център в миналото. Сб. „Ловеч и Ловчанско", кн. IV. София, 1932, стр. 66.

33. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 4–5. Мисията на двамата ловчанци е траяла 10–15 дни. Иван Драсов не е оставил никакви сведения за нея.

34. Ал. Бурмов пръв се усъмни в твърденията на спомените относно времето, когато двамата пратеници отиват във Влашко, и потърси по-надълбоко причините на тяхната мисия. Вж. „Към историята на Ловчанския революционен комитет". Сб. „Ловеч и Ловчанско", кн. VII. София, 1938, стр. 200.

35. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8096; у Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 210. Публикацията ѝ в „Свобода" обнародва Ал. Бурмов. Вж. „Нови писма на В. Левски и Хр. Ботев". Сп. „Родина", II (1939), кн. 1, стр. 177–179.

36. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 21–22. В същото писмо, което Апостолът изпраща от Търново на 11 април 1871 год., той бележи: „Тржбицата, гжржбината, и една чясъ отъ книгити донеси(ми) ги Мурадооглу".

Спор за псевдонима Мурадооглу няма. Под същия псевдоним, с прибавка Ибрахим Търновла, Иван Драсов пише на Данаил Хр. Попов наскоро след завръщането си от Влашко – 13. IV. 1871 год. Вж. пос. съч., № 414, стр. 482–483. Сам Д. Хр. Попов в нарочна бележка пояснява, че както писмото, така и псевдонима са на Ив. Драсов. Под съкратената форма на същия псевдоним, Мурадоолу Ибрахим, Драсов изпраща няколко твърде характерни писма.

Най-сетне под същия псевдоним Марин п. Луканов и Иван Драсов фигурират и в протокола на общото събрание в Букурещ през 1872 год. като представители на Ловчанския комитет. Вж. пос. съч., № 460, стр. 545.

37. И д-р Парашкев Стоянов съобщава, че двамата пратеници „отсъствували около 10–15 дни, а Левски ги чакал в Ловеч в къщата на Луканова". Градът Ловеч като център на БЦРК. Ловеч, 1901, стр. 16.

Трябва да изтъкнем, че при установяване датата на пратеничеството във Влашко се явява една разлика от близо два месеца: според дописката на Апостола (публикацията ѝ и нейната чернова) двамата ловчанци са били във Влашко най-късно между 28 януари и 13 февруари 1871 год., а според писмото на Апостола от 11 април – между 24–25 март и 6 април с. г. В случая за по-меродавно трябва да се вземе писмото на Апостола по следните три съображения: 1. Ние не знаем, дали действително двамата пратеници са отнесли дописката в Букурещ. От черновата се вижда, че първоначално Левски е възнамерявал да я изпрати чрез тях, впослед-

ствие изглежда е избързал, и дописката е била изпратена порано. 2. Не сме сигурни, че броят на „Свобода“ от 13. II. 1971 год. е излязъл точно на тая дата. Закъснението на нашите вестници по онова време не бе нещо необикновено. 3. Ясното и категорично твърдение на Апостола в писмото му от 11 април.

38. Христо Иванов, Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 144.

39. Д-р Пар. Стоянов съобщава, че от Ловеч Апостолът, придружен от Марин поп Луканов и Сава Младенов, заминал за Тетевен, а после се завърнал обратно в Ловеч, откъдето продължил пътя си за Търново, за да се срещне с Христо Иванов. – Градът Ловеч като център на БЦРК. Ловеч, 1903, стр. 17. Това съобщение се отнася не до маршрута му от 1869 год., а до тоя от 1870 год., който предприема след завръщането на двамата ловчанци от Влашко. От Тетевен обаче той е отишел в Етрополе. Вж. Т. Пеев, Личен спомен за В. Левски. Сб. „Васил Левски“. София, 1898, стр. 143. Последното съобщение възприема и Ст. Заимов, само че от Етрополе той отвежда Апостола в градове, за които няма никакви данни да са били посещавани някога от него: Берковица и Бяла Слатина. – В. Левски. София, 1895, стр. 51–55.

40. Марко Ив. Марковски, Спомени и очерки из българските революционни движения, кн. I. Враца, 1902, стр. 17. Обстоятелствата, с които се свързва първото идване на Апостола в Троян: пял в църковния хор и тъй се запознал с по-събудените троянци, а после подтикнал интелигентните младежи да основат читалище, без да възвести идеята за национална революция, не са много убедителни, освен ако допуснем, че Левски не е намерил среда, в която да проведе своите идеи.

41. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 340.

42. В Калофер Левски имал и други съмишленици: архимандрит Хрисант, някои учители и младежи, а според уверенията на стари калоферци в градеца бил съставен и комитет. Никола Начов, Калофер в миналото (1707–1877). София, 1927, стр. 340.

43. Там. Вж. от същия и „Спомени за Левски“. Сб. „Васил Левски“. Пловдив, 1903, стр. 10.

Запознаването им във Варна, станало през 1868 год., което Левски припомня сега, не може да се обясни по друг начин, освен с някакъв престой на Апостола в града, на път за Цариград. Други указания за пребиваването на Левски във Варна няма.

44. Никола Начов, пос. сп., стр. 11–19. Ив. Ат. Фетваджиев и Левски са си приличали извънредно много. Апостолът е бил малко по-възрастен. Ив. Ат. Фетваджиев е баща на бившия управител на БЗКБ Ив. Фетваджиев, член на Народния комитет „Васил Левски", и на адвоката Хр. Фетваджиев.

45. Пос. сп., стр. 11.

46. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 45, стр. 96–98. Това писмо, което разкрива широкото разнообразие в организационните похвати на Апостола, е диктувано от него и е изпратено от страна на Централния комитет. То няма подпис, нито печат и е чернова на писмото.

Твърдението на Заимова, че през 1871 год. Левски основал комитет в Казанлък (Васил Левски. София, 1895, стр. 63), в който влезли Филип Велев, Костадин Ваклидов, поп Стефан, Ботьо Папазов и брат му Димитрото, не почива на положителни данни. Доктор Хр. Стамболски, който прекарва лятото на 1870 година в Казанлък, посочва следните казанлъчени „като оглашени още преди година по въстаническите движения: поп Андон, даскал Петър Пенович, Иван Едрюв, Мирчо Дочев, Коста поп Драганов, Мирчо Х. Василев, Костадин Славчев, Христо Раев и Добри Г. Кехаов". От разговор с тях той узнал, че Левски идвал в Казанлък и се срещал с даскал Филип Велев. Димитър и Ботьо Папазоглуви дали 25 лири турски за делото, а „оглашените" събрали впоследствие помежду си 38 лири, които изпратили в Карлово за Левски. – Автобиография, дневници и спомени, т. II (1868–1877). София, 1927, стр. 117.

Според ръкописните спомени на Г. Тунтев в Казанлък Левски имал за убежище хана на баба Гана. Същият разказва, че веднаж, когато Левски бил дошел в града, властта направила внезапен обиск на хана, обаче баба Гана била известена от по-рано и предупредила веднага госта си. Левски се скрил в дълго натъканото платно (!), а баба Гана влязла в стана, откъдето най-непринудено посрещнала градския полицай Сюлюман ага, като го уверила най-спокойно, че ника-

към гостенин не бил идвал. Полицаят се отнесъл с пълно доверие към думите на баба Гана, изпил няколко шишета ракия и си отишел.

47. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 296. Писмото на Христо Георгиев от 14 юни 1869 год., върху което се спряхме в предходната глава, се явява в отговор на това писмо от Герова.

48. Васил Левски. София, 1895, стр. 67.

49. Никола Радев, Един спомен за Васил Левски. В. „Мир", XXXVI, бр. 8897 от 1. III. 1930 год. Впрочем, още Г. Димитров съобщава, че „един път, когато властта дирела Левски, а той се намирал при Найден Герова, мютесарифинът посетил внезапно дома му, и Левски бил бутнат веднага в друга стая". Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 363.

50. За бай Иван Арабаджията, горещ и предан съидейник на Апостола, вж. Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 72–74. Разказаният там случай във връзка с жената на бай Ивана ще трябва да се отнесе към творческите измислици на Зах. Стоянов.

51. Въстанието в Перущица. Пловдив, 1931, стр. 64 и 97. Проф. К. Гълъбов определя точно състава на местния комитет: председател Петър Бонев, касиер Костадин х. Тонков Гинчев, членове – Никола Иванов Колакман, Атанас х. Тилев, Калофер Спасов и Дафо Гичев. – История на въстанието в Перущица. София, 1940, стр. 57. Същият дава следната правдива оценка на водача на революционното движение в Перущица: „Ние, синовете на Перущица, благоговеем пред светлата памет на Петър Бонева, водачът на най-голямото въстание в България. Неговото име е в свещената редица на най-големите освободителни дейци, между които и близките му приятели – Левски и Бенковски. Но то е още и в свещения сонм от имена на най-големите ни просветители, измежду които и неговите учители Хр. Г. Данов и Йоаким Груев. Защото той е бил и един от първите учители на своето време. И тази двояка негова дейност – организатор и водач на Перущенското въстание и учител в Перущица и Пазарджик – го характеризува напълно: Петър Бонев е човек на волята за свобода и на волята за култура". Пос. съч., стр. 69. В борбата за свобода П. Бонев намира и своя героичен край на 30 април 1876 год.

52. Писмото, което П. Бонев изпраща до пазарджиклии – Канлъ Ковашка община, от 22. III. 1869 год. в отговор на „призователното“ им писмо, разкрива твърде ясно състоянието на духовете в града. Общината поискала съдействието на своя бивш учител за дело „похвално прѣдъ Бога и прѣдъ Народа“. Вж. проф. Ив. Батаклиев, Град Татар-Пазарджик. София, 1929, стр. 274.

53. Кратки исторически бележки за участието на гр. Т.-Пазарджик в революционното движение за нашата свобода и Априлското въстание през епохата 1872–1876 год. В. „Т.-Пазарджик“, I, бр. 11 от 12. IV. 1909 год.

54. Проф. Иван Батаклиев, пос. съч., стр. 275.

55. Васил Н. Тантилов съобщава, че по-късно в Карловския комитет влезли и д-р Киро Попов, Иван Грозев, Костадин Попов и Никола В. Михайловски. Вж. Карлово до освобождението. В. „Просвета“, V, бр. 22 от 12. VIII. 1906 год. Ст. Заимов прибавя още: Илия Симеонов и братя Илия и Тинко Рачеви. – Васил Левски. София, 1895, стр. 93.

56. Г. Станев, въз основа на спомените, дава подробно описание на събранието в „Млатишумка“. – Спомени за Левски. В. „Мир“, XXXII, бр. 7695 от 19. II. 1926 год. Като предава състоянието на карловските патриоти след речта на Апостола, Георги Станев бележи: „В очите на всички се четеше някакво възхищение. Лицата им пламтяха. Те усещаха, че са порасли големи, че стават силни, че душата им добива криле“. Спомените за първите събрания са обикновено твърде общи и не разкриват нищо по-съществено от патоса на Апостола като проповедник, който умее да убеждава, да вълнува, да се налага,

57. Георги Станев, пос. спомени във в. „Мир“,

58. Из архива на Найден Геров, кн. I. София, 1911, стр. 299.

59. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 57; Васил Левски. София, 1895, стр. 96; Васил Левски. София, 1923, стр. 70; Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 540, стр. 711.

60. Княжество България, ч. II. Пловдив, 896, стр. 343.

61. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 711.

62. Никола Начов, Спомени за Левски. Сб. „Васил Левски". Пловдив, 1903, стр. 13. Вж. от същия и „Калофер в миналото 1707–1877". София, 1927, стр. 341.

Както е известно, случаят с палтото в Сопот бе използуван и от народния поет Ив. Вазов в романа му „Под игото".

Неотдавна проф. К. Гълъбов обнародва едно писмо на Спас Гълъбов до Захарий Стоянов, в което се изнася най-новата версия по произшествието с палтото. В това писмо Спас Гълъбов предава буквално спомена на Павльо Влаов от с. Брестовица, Пловдивско, който му разказал веднаж това. което бил чул от самия Левски: „Бяха вече зеле да ни дирятъ турцитѣ, защото ни осѣтиха, па еднажъ като ни срѣщаа на улицата, можаха да уловѫтъ само мене и ми извиха рѫцетѣ да ма вързватъ, а пакъ азъ като бръсна из веднажъ, та само палтото ми остана въ рѫцетѣ; побягнахъ и са скрихъ изъ кѫщитѣ". История на въстанието в Перущица. София, 1940, стр. 12.

63. Ив. Фетваджиев твърди, че другите две тескерета били на македонци. – Никола Начов, пос. сп., стр. 14. Според Ст. Заимов и Н. Станев едното от тескеретата носело името на Апостола, пос. биография, стр. 97 и 72. М. Москов обяснява по следния начин произхода на едно от тези тескерета: за да продължи пътя си от Лясковец, Левски имал нужда от тескере, което се издавало срещу кефиллеме (поръчителство). Поръчителите, кефилите, трябвало да бъдат двама, а освен това тескерето трябвало да носи подписите и печатите на двамата общински кметове. Апостолът си написал кефиллемето на името Руси веледи Рачов, т. е. Руси син Рачов и подписал за кефили две лица, каквито не съществували в Лясковец. Оставало сега поръчителството да се подпише и подпечати от кметовете. Димо х. Вълчев, вторият кмет (мухтар сани), бил между посветените. Той замолил първия кмет (мухтар-евел) Васил Н. Ганчев, който бил чужд на комитета, да подпечата няколко бели листа, понеже Ганчев щял да отсъствува от Лясковец. Димо х. Вълчев приподписал един от тези листове, поставил му печата си, и кефиллемето било готово. Според други сведения, които съобщава Димо Минев, Вълчев ударил на две места своя печат, а Христо поп Събев го подписал. С това кефиллеме лясковчани пратили Христо поп Събев, който приличал на Левски, в Търново, за да извади тескере. След случката с

палтото властта арестувала още на 17 юли двамата кметове. При разпита Васил Н. Ганчев доказал своята невинност и бил скоро освободен, а Димо х. Вълчев след три месеца бил осъден на 15 години затвор. Благодарение постъпките на жена му пред Рашид бей в Търново и на подкупи, наказанието му било намалено на една година. – Васил Левски в Лясковец и убийството на Козлева. Сп. „Светлина", XXVIII (1920), кн. III, стр. 9–10; X–XII, стр. 25. Димо Минев, Васил Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед". XL (1941), кн. 2, стр. 164–165.

Споменатите двама автори предават твърде подробно и убедително случая с тескерето на лясковчани, но те не са достатъчно положителни в две неща: 1. относно датата, когато Левски е бил в Лясковец и е взел подправеното тескере и 2. дали арестите на двамата лясковчани са били извършени действително във връзка с произшествието в Сопот.

Повечето от данните говорят, както видяхме, в полза на предположението, че при втората си обиколка Левски е взел най-прекия път от Ловеч за Тракия. Възможността да е отишел през май и в Лясковец, както приемат изследователите лясковчани, и после да е прехвърлил Балкана, е съвършено малка.

64. Каква изненада е била тази находка за турската власт и колко е била смутена от откритието си, че в България се подготвя революция, се вижда от обстоятелството, че намерените документи в палтото на Левски, според уверенията на Теофан Райнов, са били изпратени на директора на шпионското отделение в Цариград, Шнайдер ефенди. – Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 100.

65. Вж. „Спомените на Васил Караиванов". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 540, стр. 711.

66. Там, стр. 710.

67. Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 96. В списъка, който дава Г. Димитров, не фигурират: Никола Иванов, Ср. П. Стойновски, Ив. х. Спасов и двамата монаси; вместо тях той дава: Генчо П. Николов, Никола Ефтимов, Ив. Ил. Бенчев и Ганчо Кюрьоглу – Редактора. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 341.

68. Спомени за Левски. В. „Мир“, XXXI, бр. 7570 от 17. IX. 1925 год.

69. Никола Начов, Спомени за В. Левски. Сб. „Васил Левски“. Пловдив, 1903, стр. 18–19. Съобщението, което напоследък направи проф. К. Гълъбов, че след случката с палтото Левски се е крил известно време в с. Брестовица, близо до Перущица (История на въстанието в Перущица. София, 1940, стр. 127–131), макар да допълва до известна степен твърдението, че Левски е отишел към Пловдив, се нуждае от потвърждението и на други данни. Спомените на Павльо Влаов, предадени от бащата на проф. К. Гълъбов, Спас Гълъбов, част от които посочихме по-рано, не са достатъчни. Освен това в тези спомени има твърде много романтизъм, който ги прави в някои подробности почти неприемливи. В селото, дето няма нито един познат, Левски идва, скрит в празна бъчва за вино; по същия начин го и напуска, като през всичкото време, докато бил в селото, той се криел в зимника на Павльо Влаов, комуто се говорява чрез един познат и на двамата сопотненец, който купувал от Влаов вино. Тоя спомен стои твърде изолирано сред спомените за Апостола, а начинът, по който последният се укрива из пътя и в селото, не му е присъщ.

70. Спомени. Издание на Българската академия на науките. София, 1926, стр. 85.

71. Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 65. Иван Андонов, който не е много сигурен, дали още при първото си посещение в Чирпан Левски е основал местния комитет, дава твърде любопитна картина за състоянието на духовете в Чирпан между 1867–1869 год. „Учителят Сребрьо Стойновски ни учеше да си правим дъсчени сабли и пушки, да правим военни упражнения, като правим предполагаем бой против турците и забележително беше, че все ние побеждавахме. Той ни учеше да пеем народните песни: „Вятър ечи, балкан стене, сам юнак на коня...“, „Стани, стани, юнак балкански...“, „Къде си вярна ти, любов народна“ и др. подобни. А след разбиването на Хаджи Димитровата чета през 1868 год. учителят много пъти ни разказваше възхитителни подробности от геройските подвизи на тия четници и техните легендарни войводи. При това той ни разказваше, как някои въстаници от тази чета, хванати от турците, са държали пред бесилките в Стара Загора, Казанлък и Русе патриотически речи, пълни с въодушевление, като

заявявали на турците, че те няма да умрат, а след 40 дена пак ще се съживят и в Балкана пак ще се бият за свободата на народа". Из спомените ми от турско време, ч. I. Пловдив, 1927, стр. 15–16.

Според същия мемоарист, по това време в девическото училище имало „две калугерки, родом от Карлово, които били сродници на Дякона Левски, който през 1869 год. се запознал с учителя Стойновски". Пос. сп., стр. 17.

72. История и етнография на град Чирпан. София, 1938, стр. 248.

73. Там, стр. 249. Заедно с тия чирпанци Никола П. Събчев споменава още: Димитър Марков, който сигурно е Димитър Караорманеца, учител в Караорманското училище, под което име го дава Ст. Заимов, и Иван х. Михалов, вероятно даскал Иван Късабаджака, както го споменава Заимов. Събранията се устройвали в дома на Иван Янакиев; председател на комитета бил Янко Т. Кочев. Вж. пос. съч., стр. 249 и 334.

74. Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, 1908, стр. 172.

75. Васил Левски. София, 1895, стр. 63.

76. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 340.

77. Нова Загора в миналото. В. „Вечерна бургазка поща", X, бр. 3007 от 3. IX. 1938 год.

78. Любен Дойчев, Левски в светлина. София, 1943, стр. 101. В една бележка Апостолът е записал с шифър имената на седем „съмнителни бога (таши) и първенци)" от Нова Загора. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 265. В. Мавродиев в един личен разговор с нас поддържа, че споменатите лица, с изключение на един-двама, не са новозагорци.

79. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 445.

80. Историята на града Сливен, т. II. София, 1924, стр. 260.

81. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 340.

82. Ще отбележим, че при завръщането си Левски не е минал Балкана при Котел. Той посещава родния град на своя първоучител в политическата борба, както ще видим едва през ноември 1872 год.

83. Из миналото на Елена, кн. II. Елена, 1928, стр. 73.

84. Б. Даскалов, Левски в Трявна. Трявна, 1924, стр. 14–15. В края на април Левски дошел за първи път в Трявна, след десет дена само той дошел за втори път и сега вече заминал заедно с Цаньо Христов за Търново. Третото идване е вече през 1871 год. Апостолът дошел в Трявна с Ангел Кънчев. Това посещение се помни добре. Положителни сведения за него намираме и в спомените на Хр. Даскалов. Вж. пос. изс., стр. 16–18. Сподвижници на революционната идея в Трявна, според него, са били: Христо Даскалов, Кънчо Кесаров – учител, Георги Тодоров, Тодор Н. Бояджиолу, Тотьо Х. Икономов, Цоньо Захариев и др.

85. Там, стр. 15.

86. Левски в Трявна. Сп. „Българска мисъл", II (1927), кн. 2, стр. 148.

87. История на деветте дни на Дряновския манастир. Търново, 1912, стр. 80. Вж. и П. Д. Крусев, Левски в Търново. В. „Янтра", I, бр. 1 от 25. II. 1935 год.

88. В едно свое писмо до нас Филип Симидов прибавя още: Владимир Чохаджията, Ангел Попов, Стефан Хр. Пачов и Андрей Панталонджията.

89. Записки. АНБ, II А, п. 10, инв. № 102, стр. 145–146.

90. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I. извори. София, 1929, стр. 12. Края на текста го даваме тъй, както е в оригинала, а не както е напечатан у Страшимирова – „и той нека доде". Грешката бе установена от Д. Минев, В. Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед", XL (1941), кн. 2, стр. 160–161.

По-подробно споменатият автор разглежда тая дейност в книгата си „Град Лясковец – минало, сегашно състояние и дейци". Варна, 1944, стр. 68–89.

91. История на деветте дни на Дряновския манастир. Търново, 1912, стр. 193. Братя П. и Хр. Гъбенски твърдят, че Левски е минал през Габрово в 1869 год., но погрешно определят месеца - май. – История на Габрово... Габрово, 1903, стр. 113.

92. Г. Димитров, Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стр. 341. Според М. Москов Левски е основал Лясковския комитет през април 1869 год. – Лясковец – миналото му и бъдninата му. Търново, 1920, стр. 17. А Д. Минев, като анилизира всички автори, засягащи историята на

Лясковския комитет и обобщава значителна част от данните по въпроса, приема, че Левски е дошел в Лясковец „през пролетта на 1869 год. (най-вероятно през първата половина на м. май) и слага началото на революционния комитет". В. Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед", XL (1941), кн. 2, стр. 159–161.

93. Васил Левски в Лясковец и убийството на Козлева. Сп. „Светлина", XXVIII (1920), кн. 3, стр. 8–9.

94. Страници из историята на града Севлиево. Търново, 1925, стр. 64–65.

95. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 261, стр. 312.

96. Страници из историята на града Севлиево. Търново, 1925, стр. 65.

97. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 446.

98. Там, № 391, стр. 447.

99. Там, стр. 448.

ГЛАВА ДЕСЕТА

БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ

1. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 143.

2. Там. Читателят ще намери споменатата статия и в последния труд на Бурмова „Български революционен централен комитет 1868–1876". София, 1943, стр. 39.

Когато в края на август Левски се завръща от Влашко, Т. Ковачов, както знаем, известява Хитова на 2. IX. 1869 год., че Левски е заминал за Александрия, „но кадя отива", прибавя Ковачов, „кога ще ся вѫрни, неми яви щото немахъ време да разговоря подробно, каза че ще ми пише". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. 1, извори. София, 1929, стр. 449. Три дена по-късно Ковачов пише ново писмо на Хитова и след като го известява повторно, че Левски си е дошел от „панаиря", бележи: „Питахъ го за добитакѫ твѫрде е слабъ, нема ценѫ и ще го презимува за напролеть да го харчи, споредъ мнението негово. Пространно неможахъ да сѫ разговоря". Пос. съч., № 391, стр. 447. Въз основа на посоче-

ното в тия две писма на Ковачова и, като има пред вид писмото му от 14 март с. г., в което Ковачов вярва и се надява, че въстанието ще избухне наскоро, Ал. Бурмов заключава: „Тук е краят на колебанията на Левски между старото и новото. В деня, когато стъпва във Влашко, той е преодолял и последните останки на старата идеология и е отхвърлил окончателно мисълта, че ще може да подготви въстание за месец-два или изобщо за кратко време. Той е отстранил от съзнанието си илюзиите на хайдушкия романтизъм на Раковски и в душата му е узряло категоричното решение да създаде вътрешна революционна организация... " Пос. изсл., стр. 146.

Това тълкуване обаче не отговаря на действителността. Краят на колебанията между старото и новото настъпи по-рано, а най-късно би могъл да се търси в края на първата обиколка. Макар тая обиколка да бе един естествен и неизбежен преход към чисто революционната тактика, новата задача, която Левски си бе поставил – масово и бързо надигане на народа отвътре в страната, все пак стоеше в поголяма близост до хайдушкия романтизъм. И затова тука все още може да става дума за известно колебание, но при втората си обиколка Левски още отначало дойде с определена програма и до известна степен с готов план за работа. Наистина, първите комитети, които създаде, не бяха напълно завършени организационни единици, и сцеплението помежду им беше още твърде слабо, но все пак те бяха първите клетки на вътрешната мрежа. Една революционна организация не се създава наведнаж – тя расте и се развива през всичкото време на своето съществуване.

Но независимо от тия съображения, посочените писма на Т. Ковачов, които имат значение за установяване на няколко важни дати от дейността на Апостола през тоя период, не са сигурна основа, върху която бихме могли да направим заключения за идейния път на Апостола. По тях можем да съдим по-скоро за растящето недоверие на Левски към Ковачова, когото той започва да подозира в предателство и иска да изолира напълно. Затова след дълго очакване, Ковачов съобщава на Хитова, че няма известие от Левски и че не знае нищо положително за него. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 385, стр. 440 и № 386, стр. 441. А когато последният се завръща, той не му обажда нито къде отива, нито кога ще се върне и бърза да замине, за да избегне разговора с него. Обещанието си да му пише от Букурещ

той не е изпълнил, защото изобщо не е имал намерение да го изпълни. От второто писмо на Ковачова обаче се вижда, че макар да не е могъл да се разговори „пространно", той все пак се е опитал да узнае най-важното: кога ще избухне очакваното въстание. Но отговорът на Апостола е твърде общ и едва ли е задоволил очакванията на Ковачова.

Явно е, че въпросните писма на Т. Ковачов не могат да послужат за основа на изводите, които направи Ал. Бурмов. Това обстоятелство обаче не попречи на споменатия изследовател да вземе правилно становище относно целта и значението на втората Апостолова обиколка, както и да изясни най-правдиво намеренията, с които Левски се завърна във Влашко. В това отношение Ник. Кондарев, който пръв отхвърли тълкуването, което Бурмов даде на Ковачовите писма (В отговор на Мих. Димитров. Още за идеологията и дейността на В. Левски. Пловдив, 1942, стр. 40–41), отиде твърде далеч, като прие, че „и след второто си завръщане от България, Левски не е пристигнал с напълно узряло решение за вътрешната организация, а постепенно се стигна до нея и то след дълъг престой във Влашко". Пос. изсл., стр. 42. Той не отрича, че „идеята за комитети, макар и още в началото на своето появяване, започнала да се чувствува и налага през второто отиване на Левски в България", обаче „тези начални проявления", които според Кондарев са „много по-голяма стъпка напред, сравнително правеното до тогава, нямали и не можело да се очаква и да имат онези организационни задължения и проявления на комитетите, каквито те имаха по-сетне". Несъмнено, първите проявления на вътрешната революционна организация не се покриват със зрелия период от нейното развитие, но също така неоспоримо е, че с тях тя започва своя живот.

3. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 58.

4. Там, № 5, стр. 12–13. С това писмо от 6 септември, както знаем от миналата глава, Левски свиква представители от Лясковец, Трявна, Габрово, Търново и Сливен. Може би късото време, което е оставало до деня на събранието, не му е позволило да свика повече представители от вътрешността на страната. Но не е изключено да е повикал представители и от други някои градове в България, които бе посетил през първите си две обиколки. Може би и затова той напуща Букурещ и отива в Турно-Магурели, за да

посрещне тия именно представители. За сега обаче няма данни, които да подкрепят това предположение.

5. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 152.

6. АНБ, II А, п. 55, инв. № 7306.

7. Там, инв. № 7290. Разписката е издадена в Браила и е подписана от Н. Ценов и К. Попович. Обнародва я Ал. Бурмов в сп. „Просвета“, II (1936), кн. 3, стр. 410.

8. В. Д. Стоянов, Няколко думи по случай възобновяване на Книжовното дружество. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, I (1899), кн. 1, стр. 3. Към тия задачи същият автор прибавя още една: „изучаване на цялото ни отечество във всяко отношение“. Пос. сп., кн. 2, стр. 14.

9. Из революционната дейност на Левски и Раковски. Сп. „Съвременник“, II (1923), кн. 9–10, стр. 491.

10. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 196.

11. В писмото си от 27. X. 1871 год. той иска да знае, дали Каравелов продължава да издава „Свобода“ и какво става с редактирания от Ботева вестник „Дума на българските емигранти“. Все в същото писмо, в което проявява най-широк интерес към всички прояви из живота на емиграцията, той моли Д. Хр. Попова да му изпраща „редовно“ Периодическото списание на Книжовното дружество. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 84. А през юни на следната година Левски пише на Каравелова: „Нашъ Свещеникъ, на име Попъ Кръстю ще доде при васъ да са разбере ще може ли на Вашята печятница да издава вѣстникъ, който ще бѫде слободенъ за въ Българско. Той щеше да отиде въ Ибраила да го издава, но асъ му казахъ да доди да са разбере съ Васъ. Човѣкъ е който може да ви бѫде полѣзенъ, па и Вія нему въ неговата работа...“ Пос. съч., стр. 131–132.

12. Няколко думи за историята на Българското книжовно дружество. Периодическо списание, I (1882), кн. 1, стр. 13.

13. Архив на Българската академия на науките, дело 1, т. III, № 13. Пълномощното е от 23. IX. 1869 год.

14. Христо Иванов не споменава нищо в своите спомени за тая покана, нито пък загатва за някакво свое отиване в Румъния по това време във връзка със споменатото

писмо на Левски от 6. IX. 1869 год. Само лясковчани твърдят в своите спомени, че през 1868 или 1869 год. изпроводили нарочен пратеник в Букурещ, Хр. Ив. Топалов, за да се увери, според едни, че в Букурещ бил съставен „български революционен таен комитет", а според други – да поиска от тоя комитет чета, която да раздвижи духовете в България. Марин Станчев пък твърди, че той на свое иждивение изпратил Хр. Ив. Топалов, за да съобщи, че „дорде не се съставят вътре в България ц. и ч. р. комитети, нищо не може да се направи". Вж. Д. Минев, Васил Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед", XL (1941), кн. 2, стр. 161–162. Изглежда, че все пак лясковчани, въпреки грешките и противоречията им, са изпроводили пратеник във Влашко.

15. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 152.

16. Там.

17. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 58. В тая публикация е пропусната фразата „най-послѣ доде и на дуелъ даса поканатъ; срѣщу това...", която обаче не липсва в първото публикуване на писмото, което Страшимиров направи в „Архив на възраждането", т. I. София, 1908, стр. 26–29.

18. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 152.

19. Там.

20. Там.

21. Там.

22. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 67.

23. В. „Народност", II, бр. 31 от 6. VII. 1869 год. Трябва да подчертаем, че тая декларация на Каравелов заедно с обстоятелството, че той се свързва за обща работа със старите показват, че самият той не е бил добре осведомен върху състоянието на работите всред емиграцията и не е бил запознат с идейните течения, които се бяха вече оформили в нейните редове още преди неговото установяване в румънската столица.

24. Вж. по тоя въпрос Д. Т. Страшимиров, История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 83.

25. В. „Свобода", I, бр. 8 от 24. XII. 1869 год.

26. Там, I, бр. 1 от 7. XI. 1869 год.

27. Преломът у Любен Каравелов през 1874 год. Сп. „Просвета", 1 (1935), кн. 4, стр. 405; Пътят на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий", X (1937), кн. 3, стр. 94. До същото заключение идва и Георги Бакалов: „Тази гениална идея (идеята за подготовка на революцията чрез предварителна организация на масовите народни сили в една система от комитети)", бележи споменатият изследовател, „принадлежи на Левски. Той не само я приложил на дело, но именно той, а не Каравелов (както погрешно се е допущало до сега) е нейният автор. Каравелову може да принадлежи само известно нейно литературно оформяване, но за самата идея, не Левски е привлечен от Каравелова, а Каравелов – от Левски". Бунт против Левски. Ботев и Левски. София, 1938, стр. 29.

След изследването на Михаил Димитров легендата, че Каравелов е идейният вдъхновител на Апостола, който се разкриваше само като изпълнител на това, което Каравелов е начертал, се разпръсна. Тая легенда до най-голяма степен дължи затвърдяването си на Ст. Заимов, и за читателя няма да бъде безинтересно да се запознае с неговите заключения по този въпрос, които ще предадем дословно.

„Всичко туй събрано в черепа на един патриот, политик и поет, отрасла е казаната идея в мозъка на Любена Каравелова... Каравелов като поет, философ и схематик – класификатор на житейските и политически явления, изведнаж се ориентирал в обстоятелствата, които Левски беше съчинил със своята пропагандическа деятелност, изведнаж той се допипа до общия знаменател (схемата), под когото трябваше да се подведе всичко приготвено от Левски. Картината на бъдещата българска революция растеше от минута на минута в гънките на неговия патриотическо-поетически мозък. Представленията, понятията, които слагаха в логически строй неговите разсъждения, размишления по повод на революционното движение, може да се каже, проявяваха се по мозъчните му възли и гънки тъй, както буквите, целите думи и фрази се появяват на химически-секретно написаните писма.

Левски, който обожаваше Каравелова и гледаше на него като на Олимпийско божество, който му се кланяше както индийците на Буда, мюсюлманите на Мохамеда, християните на Христа, всичко изработено от него до минутата на неговата среща с Каравелова придаде му в ръцете „на вяра". – С такава вяра, каквато трябва да съществува между два субекта идейно политически свързани, и от които единият в

умственото си развитие стои толкова високо (Каравелов), щото другият (Левски), за да се нивелира с него, трябва да омете паяжините и праховете на аудиториите от Московския университет, трябва да погълне умствено няколко кантара от онези научно-философски пилюли (хапове), които тъй скъпо и прескъпо се продават в аудиториите на Московския университет, приготвени в мозъчните аптеки и лаборатории на професорите от казания университет – плюс пилюлите които ефтино-ефтино се продават по московските книжни дюкянчета от куците, глухите и неми букинсти; и най-сетне трябва да бъде и сам букинист няколко време, трябва лично да погълне няколко оки книжен прах, какъвто в изобилие се намира по страниците на продаваните от него като букинист книги; трябва да изпита онова неприятно ощущение (усещане), което произвеждат гладните „тахтаби" тъй богато и гъсто населяващи страниците и корите на продаваните книги в казаните дюкянчета – тогава само казвам, е възможно умственото нивелиране на тези два патриоти, които искат да ускорят политическото възраждане на българския народ". Миналото, кн. 1. Варна, 1884, стр. 128, 130 – 132.

28. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I. извори. София, 1929, стр. 62.

29. Там.

30. В. „Народност", II, бр. 16 от март 1869 год.

31. В. „Свобода", I, бр. 11 от 18. I. 1870 год.

32. В. „Свобода", I, бр. 4 от 19. XI. 1869 год.

33. В. „Свобода", I, бр. 29 от 2. VI. 1869 год.

34. В. „Свобода", I, бр. 12 от 5. II. 1870 год.

35. В. „Свобода", I, бр. 13 от 29. II. 1870 год.

36. В. „Свобода", II, бр. 21 от 6. XI. 1871 год.

37. В. „Свобода", I, бр. 10 от 8. I. 1870 год.

38. В. „Свобода", I, бр. 4 от 19. XI. 1869 год.

39. Михаил Димитров, Преломът у Любен Каравелов през 1874 година. Сп. „Просвета", I (1935), кн. 4, стр. 406.

40. Там.

41. В. „Свобода", II, бр. 11 от 13. III. 1871 год.

42. В. „Свобода", II, бр. 15 от 10. IV. 1871 год.

43. В. „Свобода", I, бр. 8 от 24. XII. 1869 год.

44. Михаил Димитров, пос. изсл., стр. 407.

45. В. „Свобода", I, бр. 29 от 2. VI. 1870 год.

46. В. „Свобода", I, бр. 50 от 18. XI. 1870 год.

47. В. „Свобода“, III, бр. 3 от 15. VII. 1872 год.

48. В. „Свобода“, II, бр. 15 от 10. IV. 1871 год.

49. В. „Свобода“, II, бр. 9 от 27. II. 1871 год. В същата статия Каравелов определя чуждата помощ в проценти: „Ние смѣло можеме каза, че 80 части трѣба да извѫршиме ние, а нашите братия и сѫюзници само 20“.

50. Мих. Димитров, Преломът у Любен Каравелов през 1874 година. Сп. „Просвета“, I (1935), кн. 4, стр. 407.

51. Пътят на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий“, X (1937), кн. 3, стр. 90.

52. В. „Свобода“, II, бр. 18 от 12. X. 1871 год.

53. В. „Свобода“, I, бр. 4 от 26. XI. 1869 год.

54. Преломът у Каравелова, пос. изсл., стр. 408. Сега изпъква по-ясно и дълбочината на вникването, което Михаил Димитров има заслугата пръв да направи и обоснове: „Не Каравелов тикна Левски на революционен път, а обратно – създаденото от Левски революционно движение спечели, макар и временно, Каравелова, без да направи от него последователен и чистокръвен революционер“. Пътят на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий“, X (1937), кн. 3, стр. 90.

55. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8096. Д. Т. Страшимиров я обнародва във „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 209–211.

56. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 13. Вж. пак там № 398, стр. 400–461.

57. Там, № 276, стр. 319.

58. Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 59.

59. Васил Левски. София, 1895, стр. 74.

60. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 93–94.

61. Комитетското десетолетие, епоха на комити 1868–1876 год. Сб. „България 1000 години“. София, 1930, стр. 883.

62. Васил Левски. София, 1923, стр. 76; Ив. Г. Клинчаров, Васил Левски. София, 1923, стр. 78.

63. Васил Левски. София, 1937, стр. 23. Във второто издание на своята книга (1940, стр. 27) Ив. Орманджиев поддържа, че няма „достатъчно точни данни за основаването на БЦРК“ и заключава, че при това положение „няма защо да се отричаме от първата дата (1869) и да приемаме друга, докато не се открият точни данни за основаването на БЦРК“.

64. В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 153–154.

65. Там.

66. В. „Свобода", I, бр. 25 от 20. IV. 1870 год.

67. В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 154.

68. Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 62.

69. Миналото, кн. I. Варна, 1884, стр. 13.

70. Вж. предговора на издадените от Киряк Цанков „23 писма и бележки от В. Левски по неговата апостолска дейност в България през годините 1871–1872". Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVI–XVII. София, 1900, стр. 754–757. Вж. и Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 131, 156, 248, 546; 123, 148, 547; вж. от същия „Архив на възраждането" т. I. София, 1908, стр. 3.

71. За основаването на Централния комитет Г. Димитров отделя всичко четири реда: „Каравелов уредил и съживил основания Централен революционен български комитет, който бил преименован – Български централен революционен комитет и почнал да действува с нов устав и под други условия". Княжество България, ч. I. Пловдив, 1896, стр. 315.

А Замфир Арборе, който си дава вид, че е добре осведомен по въпроса, най-произволно посочва няколко имена: „Съставът на централния комитет се е образувал, разбира се, от самите инициатори на организацията, а именно от Дякона Левски, Любен Каравелов, Ангел Кънчев, Никола Обретенов, Арабаджията и още няколко". Сенките на изчезналите. АНБ, II В, п. 26, инв. № 2409, стр. 21. Вж. и Д. Иванов, Уставът на БРЦК. В. „Мир", XXXV, бр. 8735 от 15. VII. 1929 год.

72. Програмата е била обнародвана и в сръбския в. „Застава", V, бр. 131 от 8. XI. 1870 год., придружена от следната забележка: „Славенске земье Бугарска, Руски революцијонарни орган „Народноје Дјело", који је у последі-ье време начео излазити у Женеви доноси овај програм революционарног бугарског одбора". Из частния архив на Иван Хаджов.

Сръбският вестник е дал точен превод на програмата. Липсват само ония две положения от нея, в които се говори, че освен мирните средства спрямо турците ще бъдат употребени „оружие, огънь и ножъ“, както и причисляването на чорбаджиите към народните врагове. Дали тия две положения са липсвали и в публикуваната в „Народное дѣло“ програма и дали не са били прибавени впоследствие при публикуването ѝ в „Свобода“, не може да се установи. У нас, в България, не е запазен споменатият брой от „Народное дѣло“, не можахме да го намерим и в Бялград, за да сравним руската и българската редакция на програмата. Ако въпросните две съкращения в сръбския превод не са случайно или нарочно направени, би следвало да допуснем, че споменатите две положения са били прибавени при обнародване на програмата в „Свобода“.

73. Христо Ботев. Сборник на Българската академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 102.

74. Там, стр. 102 и 105.

75. Сенките на изчезналите. АНБ, II В, п. 26, инв. № 2409, стр. 93 Вж. Д. Иванов, пос. статия.

76. В. „Свобода“, I, бр. 46 от 14. V. 1870 год.

Едно сравнение на програмата с тая на Бакуниновия съюз от 1868 година, която ще предадем по преписа на Ст. Стамболов, обнародван от Ал. Бурмов, Революционната дейност на Ст. Стамболов през 1873–1875 година. Сп. „Родина“, II (1930), кн. 2, стр. 84–85, иде да подчертае още по-убедително националния харакрер на българската програма, върху която влиянието на Бакунина е твърде слабо.

„Всякій искренно желающій мира и международной справедливости долженъ разъ навсегда отказаться от всего, что называется славой, могуществомъ, величіемъ отечества, отъ всехъ егоистическихъ и тщеславныіхъ интересовъ патріотизма Международный миръ возможенъ когда: всякая нація, слабая или сильная, многочисленная или малочисленная, всякоя провинція, всякая община имеетъ право быіть свободной, автономной, житъ и управляться согласно своимъ интересамъ, своимъ частнымъ потребностямъ, и въ этомъ праве все общины, все націи до того солидарны, что нельзя нарушить его относительно одной, не подвергая ето этимь самымъ опасности во всѣкъ осталъныхъ. Нужно уничтожить государства, чтобы водворился всеобщій миръ... Какую новую форму дать обществу? –

Ассоціацію, свободную, рабочую. Вотъ програма И. С. С. Р.: 1. Союзъ объявляетъ себя атеистическимъ; онъ хочетъ замѣны вѣры наукой и божескаго правосудія человѣческой справеддливостью. 2. Онъ хочетъ прежде всего полнаго и окончательнаго уничтоженія классовъ и уравненія политическато, экономическаго и соціальнаго личностей обоего пола, и съ этой цѣлью требуетъ прежде всего уничтоженія права наслѣдства, чтобы отнынѣ каждый пользовался пропорціонально своему производству и чтобы, согласно рѣшеніямъ послѣдняго рабочаго конгресса въ Брюкселѣ, земля, орудія труда и всякій вообще капиталъ обратились въ коллективную собственность всего общества и состояли бы въ пользованій исключительно работниковъ, т. е. промышленныхъ и земледѣлческихъ ассоціацій. 3. Онъ хочетъ равенства въ условіяхъ развитія для всѣхъ дѣтей обоего пола съ первой минуты ихъ рожденія, т. е. равныхъ условій ихъ содержанія и образованія на всѣхъ степеняхъ науки промышленности и искуства – въ убѣжденій, что это равенство, сперва экономическое и соціальное, постепенно приведетъ къ наибольшему естественному уравненію личностей, устранивъ искуственныя неравенства, исторически вызванныя ложной и несправедливой организаціей общества. 4. Врагъ всякаго деспотизма, не признавая иной политической формы, кромѣ республиканской, и отвергая всякіе реакціонные союзы, онъ отвергаетъ также всякое политическое дѣйствіе, не имѣющее непосредственной и прямой цѣлью торжества рабочаго дѣла противъ капитализма. 5. Онъ признаетъ, что всѣ нынѣшнія государства, политическія и авторитетныя, должны уничтожиться въ всемірной федереціи земледѣлческихъ и промышленныхъ ассоціацій. Союзъ отвергаетъ всякую политическую политику, основанную на такъ называемомъ патріотизмѣ и соперничествѣ націй, такъ какъ соціальный вопросъ можетъ бытъ окончательно рѣшенъ только основаній международной солидарности работниковъ всѣхъ странъ. 7. Союзъ хочетъ свободной всемирной ассоціацій всѣхъ мѣстныхъ ассоціацій."

Вж. и М. А. Бакунинъ, Полное собраніе сочиненій, т. I, стр. 44–65; както и С. Моносовъ – История на работническото движение в Западна Европа... София, 1934, стр. 200–306.

77. В. „Свобода", II, бр. 31 от 15. I. 1872 год. Вж. и бр. 3, I, от 19. XI. 1869 год.

78. В. „Свобода", I, бр. 19 от 12. III. 1870 год.

79. В. „Свобода“ I, бр. 25 от 20. IV. 1870 год.
80. В. „Свобода“, I, бр. 20 от 22. III. 1870 год.
81. В. „Свобода“, II, бр. 9 от 27. II. 1871 год.
82. В. „Свобода“, I, бр. 4 от 26. XI. 1869 год.
83. Макар да открива в ненавистта на програмата към чорбаджиите както и в отрицанието ѝ на всяка съвместна работа с кое и да е деспотическо правителство „бунтарския глас на Бакунина“, Евгений Волков признава, че „эта программа не была выдержанной принципіално во всѣхъ своихъ частяхъ и введенное въ нее Любеномъ Каравеловымъ специфически болгарское, чужое и марксизму и бакунизму предисловіе о церковной борьбѣ, рѣзко педчеркивало расхожденіе въ пониманіи задачъ болгарскаго революціоннаго движенія между Л. Каравеловымъ и русскими интернаціоналистами обоихъ лагерей и марксискаго и бакунисткаго, однако это само по себѣ нисколько не подрываетъ таго факта, что въ болгарской программѣ наряду съ специфически болгарскими предпосылками выражены и отмѣчены самыя основныя бакунизма, прідающія ей въ общемъ освѣщеніи совершенно несвойственную для Любена Каравелова, какъ ученика и послѣдователя главнымъ образомъ Н. Г. Чернышевскаго, форму бунтарской прокламацій“. Христо Ботевъ. Сборник на Българската академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 106–107.
84. „Български глас“ бе обнародван изцяло от Марко Ив. Марковски в книгата му „Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1877 год.“ кн. I. Враца, 1902, стр. 161–81. Като събирал сведения за своето проучване, той намерил един екземпляр от брошурата у Никола Цвятков в Ловеч и, като видял, че „тя е един ценен исторически документ по нашето политическо възраждане“, намерил за добре да я помести изцяло „със същия ѝ правопис“.
85. Български глас. Букурещ (Женева), 1870, стр. 1–4.
86. Там, стр. 4–6.
87. Там, стр. 10–11.
88. Там, стр. 12–13, 15 и 17.
89. Там, стр. 19–20.
90. Там, стр. 23.
91. Там, стр. 23–24.
92. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 155.
93. По всяка вероятност, уговорени непосредно след основаването на Българския революционен централен комитет,

когато Левски бе във Влашко, двете програми излизат през август и октомври, т. е. три месеца след завръщането на Апостола в България. Както посочихме, програмата от „Народное дѣло“ е датирана на 1 август 1870 год., а е напечатана в бр. 46 на „Свобода“ от 14 октомври с. г. В същия брой на „Свобода“ в отдела „Книжовни известия“ редакцията съобщава, че „е излѣзла брошурка подъ заглавие „Бѫлгарски гласъ“, от което можем да заключим, че почти едновременно с програмата от „Народное дѣло“ излиза и втората програма на комитета.

Като има пред вид закъснението, с което са били отпечатани, и свидетелството на Левски в споменатото му писмо до плоещките българи, че вътрешните дейци обсъждали винаги писаните от Каравелова програми и едва след като ги приемали по вишегласие, били отпечатвани, Ал. Бурмов, приема, че „както програмата на „Народное дѣло“ тъй и „Български глас“ са преглеждани от Левски и от сътрудниците му в България“. В. Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 155. Много е съмнително обаче дали тая процедура, която по-късно бе практикувана задължително от организацията за всички писмени документи, които излизаха от името на комитета, е била приложена и в случая с двете програми. Тъй като те са били уговорени в главните им линии с Апостола, а впоследствие, след неговото заминаване, изработени и написани от Каравелова, срокът от три месеца, в който са били обнародвани, съвсем не е голям. Ник. Кондарев, който отхвърля изцяло твърдението на Ал. Бурмов, изтъква, че самото свидетелство на Левски в писмото му до плоещките българи не може да се приложи в случая, тъй като то се отнася за по-късно време. Освен това той не намира никакъв смисъл да се изпращат програмите отново на Левски, след като общите им линии са били начертани, заедно с него. Наистина, в такъв случай трите месеца биха били съвършено недостатъчни. Най-сетне Кондарев изтъква още едно твърде реално съображение в полза на своето становище. Закъснението, доколкото въобще може да става дума за закъснение, според него, се дължи на обстоятелството, че Каравелов и дейците от Централния комитет са искали „да скрият следите на комитета; да не се знае мястото, където той работи и пребивава“. Затова са предпочели да се оповести най-напред програмата в „Народное дѣла“, а после да се обнародва в „Свобода“, където е

поместена не като нарочно изпратена за печатане, а като заимствувана от „Народное дѣло“. По същите причини и при втората програма „Български гласъ“ посочва за място на издаването ѝ Женева. – В отговор на Мих. Димитров (Още за идеологията и дейността на Васил Левски). Пловдив, 1942, стр. 32–33.

94. „Діякона е испроводилъ десетина души за панаиря“, пише Ив. П. Кършовски на П. Хитов от Букурещ на 25. III. 1870 год. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски т. I, извори. София, стр. 451.

95. Там, стр. 461.

ГЛАВА ЕДИНАДЕСЕТА

ТРЕТА ОБИКОЛКА ИЗ БЪЛГАРИЯ

1. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 139.

2. Там, стр. 146.

3. Там, стр. 147. На същата страница Хр. Иванов ни уверява, че още преди да дойде в Търново, Левски му изпратил второ писмо по Марин п. Луканов, в „което са оправдава, задето ми писалъ онова писмо“ и му съобщил споменатите вече подробности за писмото на Ст. Попова до Каравелова. За тия неизвестни писма на Левски Хр. Иванов бележи: „И тези писма стоятъ въ скріваліщето Тарновско когато ща станатъ потребни да са пріглеватъ ще ги намерите и тяхъ тамъ. Тамъ има много неща като ги прегледоватъ и да делятъ работите една отъ друга“. Това скривалище и до ден днешен остана неоткрито по простата причина, че не се знае къщата, в която е живял Хр. Иванов по онова време.

4. За по-големи подробности вж. и стр. 131–133 на същите „Записки“.

5. Захарий Стоянов, Записки по Българските въстания, т. I. Пловдив, 1884, стр. 73, 84–86.

6. Симеон П. Пармаков, Русе – вчера и днес. Културно-исторически и стопански очерк на града. Русе, 1930, стр. 20.

7. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 422, стр. 492–493. Писмото е от 7 юни 1871 год.

8. Записки по българските въстания, т. I–III. София, 1940, стр. 79.

9. Първото събрание на революционния комитет в Букурещ. В. „Зора", XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год.

10. Запазването на тази протоколна книга се дължи на Никола Обретенов. Намира се в АНБ, II В, п. 1, инв. № 27, а бе обнародвана от Д. Т. Страшимиров в книгата му „Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, № 443, стр. 527–529 и № 447, стр. 532–534.

11. Там, стр. 527–529.

12. Изпърво, преди да си установят псевдоними, русенските революционери се прикриват с цифрени означения: Никола Обретенов – 54, Иван Икономов – 91, Тома Кърджиев – 104, Иларион Драгостинов – 45½.

13. Васил Левски. София, 1895, стр. 58.

14. И Ст. Заимов поддържа, че от Русе Апостолът заминал за Свищов. Вж. пос. биография, стр. 59.

15. Георги п. Христов, Свищов в миналото. Свищов, 1936, стр. 305.

16. Там.

17. Там.

18. Вл. Тодоров – Хиндалов, Съдебното дело на Васил Левски. В. „Зора", XVI, бр. 4672 от 26 I. 1925 год.

19. Вл. Тодоров – Хиндалов, Васил Левски пред Саиб паша. В. „Зора", XVIII, бр. 5086 от 14. VI. 1935 год.

За известни връзки със Свищов Апостолът загатва в споменатото вече писмо до П. Хитов от 13. VI. 1870 год., в което предупреждава войводата да не пише чрез Тодор Ковачов, когото подозира в изневяра на делото, което обстоятелство потвърдили „отъ Свищовъ два пати уско и писмено". Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 13.

20. Васил Левски. София, 1895, стр. 59.

21. Георги П. Христов, Свищов в миналото. Свищов, 1936, стр. 309.

22. Ал. Бурмов, В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. Сп. „Родина", I (1938), кн. 1, стр. 155.

23. Ловеч като столица на революционната организация при Левски, Сб. „Ловеч и Ловчанско", кн. II. София, 1930, стр. 101.

24. Васил Левски. София, 1923, стр. 92. Ив. Орманджиев пръв опровергава това погрешно твърдение. Вж. „Васил Левски". София, 1937, стр. 25.

25. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, № 409, стр. 472–473.

26. Към историята на Ловчанския революционен комитет. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София, 1938, стр. 199.

27. Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина“, I (1938), кн. 1, стр. 156.

28. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1930, стр. 62.

В началото на декември 1870 год., както се вижда от дневника, в който вписва своята кореспонденция, Левски получава писмата си чрез Ловеч, станал вече фактически център на организацията. Вж. пос. съч., стр. 214–216.

29. „Тука (Ловеч, н. б.) в едно ог събранията“, съобщава проф. д-р Пар. Стоянов, „стана и спор върху печата на комитета. Знайно е, че печатът на Ловчанския комитет, заръчан от Левски в Букурещ, е кръгъл, голям почти колкото 5 лева, в средата разярен лъв, а наоколо „привременното правителство въ Бѫлгария“, под лева „I отд. Б. Р. Ц. К.“, лъвът е без корона. По тоя повод в комитета в Ловеч станаха прения: Левски казваше, че лъвът трябва да е без корона, защото България след освобождението ще я обявим за република; а другите, болшинството, искали лъвът да има корона, понеже, казваше то, ние се надяваме на Русия и следователно ще имаме княз. Реши се и се поръчало даже втори печат с корона, но не можах да намеря следи от него“. Градът Ловеч като столица на Българския централен революционен комитет... Ловеч, 1901, стр. 17.

Според Д. Пъшков първият печат, без корона, бил употребяван малко време, докато дошел новият с корона. – Илия Краев, Спомените за Васил Левски на останалите живи негови съратници и съвременници в Ловеч. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VI. София, 1943, стр. 188.

От последния печат и досега обаче не е открита никаква следа. С корона или без корона, този печат, поръчан от Апостола, бе употребяван до общото събрание в Букурещ, май 1872 година, чийто протокол бе подпечатан пак с него.

30. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори София, 1929, № 8, стр. 15.

31. В. „Свобода“, II, бр. 7 от 13. II. 1871 год.

32. Трябва да отбележим, че в едно друго свое изследване, наред с първоначалното си схващане, Ал. Бурмов пръв

възприе за „съвсем допустимо“, щото пратениците на Апостола да са имали за цел да изяснят и „отношенията, между Влашко и България, които далеч не са такива, каквито е желал Левски“. Към историята на Ловчанския революционен комитет. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII. София, 1938, стр. 200.

33. В. „Свобода“, II, бр. 7 от 13. II. 1871 год. Тая част от дописката, за която ние предполагаме, че Каравелов е използувал свободно и отчасти препроводителното писмо на Левски, завършва със следната характерна забележка от страна на редакцията: „Желаеме ви щастие, но въ това сѫщо време ви сѫвѣтуваме да говорите малко, а да работите много. Тѣшко е да слазя човѣкъ отъ хатъ на магаре“.

Що се отнася до широко разпространеното твърдение, че двамата ловчанци са отишли във Влашко, „за да се убедят дали действително е имало такава силна организация и се запознаят по-отблизко с нея (проф. д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... 1901, стр. 16), ще отбележим, че то почива само върху сведенията на един от пратениците, Марин п. Луканов. Ние допускаме, че и това твърдение съдържа известна доза от истина: някои от ловчанските революционери сигурно ще са искали да се уверят, че работата е „темелно захванатa“, както се изразява П. Хитов, но само тия съображения не биха дали достатъчно основание на Апостола да изпрати нарочна делегация във Влашко. Задачата, която той й възлага, се отнася до нещо важно и съществено. Не случайно делегатите се срещат с различни представители на емиграцията във Влашко. По тоя въпрос сигурно много повярно би ни осветлил другият пратеник, Иван Драсов. За съжаление, обаче, той не е бил разпитан на времето, нито пък сам е оставил някакви сведения върху пратеничеството си във Влашко.

34. За поправка на това скривалище „на Николча за да стегни одаичката“ през март на 1872 год. Левски дал 104 гроша. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 308.

35. Там, № 244, стр. 304.

36. Причините, поради които Левски избира Ловчанския комитет за средище на вътрешната организация, са изследвани от Д. Т. Страшимиров в кратката му монография „Ловеч като столица на революционната организация при Левски“. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. II. София, 1930, стр.

101–102, Скривалищата в града са изучени и описани от Гено Иванов в статията му „Комитетски местопребивалища и скривалища в Ловеч“. Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. IV. София, 1932, стр. 84–85.

37. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 409, 410 и 411, стр. 472–479.

38. „Прибьрзайте“, пише Апостолът на 11. IV. 1871 год. на Дан. Хр. Попов, „да съобщити писмото ми и на Каравелова, като му забелѣжитѣ да подпечятатъ колкото онія книги толкова и записки чи безъ тяхъ ниможе, па и вія брьзайтѣ съ печятътъ ... дано баръ печятни испратити“. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 24. „Пакъ вія по скоро съ Крьстатъ, и записките (от Каравелова) чи стоѫ на едно мѣсто остахъ и безъ крайцаръ въ джебат“, пише той на Дан. Хр. Попов на 26 с. м. Пос. съч., стр. 29. В края на месеца Апостолът отново подсеща Дан. Хр. Попов: „Вій съ Крьстатъ прибързайтѣ поскоро, чи времето ниспира, па и като прифърли времѣ безъ работа отива іоще и друга година“. Там, стр. 30. Нетърпението на Левски расте. На 10 май той подига отново въпроса: „И вія дано прибьрзатѣ съ печятътъ да го испратити, та да го намера готовъ, защото безъ него работити ми оставатъ назадъ, сѫщо и пари няма безъ него: най-много за него самъ чякалъ, и седѫ на едно мѣсто, чи на кадето и да отида, думитими са тъмни (невероятни, б. р.) безъ него. Пѫкъ и той са ни прави за месеци? ако е за парити работата дайте ги сега отъ васъ, чи няма да ви ги забавимъ...“. Там, стр. 54.

От едно по-късно писмо на Иван Драсов узнаваме, че стойността на печата от 160 гроша е била мината на сметката на Данаил Хр. Попов. След като приключва с „уравненіе на смѣткѫ-тѫ“, Иван Драсов прави на края следната твърде любопитна бележка: „за печятътъ остава да отговаря ц. ком.“ Пос, съч., стр. 510–511.

На 14 май Левски отново подсеща Д. Хр. Попова за печата, а след една седмица приключва вече с тоя въпрос: „задѣто сѫмь Ви натяквалъ за печятътъ, та стѣ ся порасьрдили, недѣй те ся сърди намъ, като виждашъ причината...“ Пос. съч., № 23, стр. 55 и № 25, стр. 63.

39. Там, стр. 70.

В случая, освен дето държи на взетото решение в Ловеч, Апостолът, както бележи д-р Хр. Гандев, смята „короната като символ не на монархическия институт, а на една

суверенна българска държавност". Васил Левски – политически идеи и революционна дейност. София, 1946, стр. 85.

40. И д-р Пар. Стоянов съобщава, че „скоро след това Левски заедно с Марин Луканов посетиха Търново, дето се срещнаха с Христо Иванов" ... Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 17–18. Няма да бъде излишно да отбележим, че при проследяване маршрута на Апостола от 1870 год. ние сме във възможност да установим посетените обекти предимно по време, а не толкова по последователния ред на тяхното посещение.

41. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 147–148. „Св. Никола" е стара църква в Търново, чието име носи и махалата, в която се намира. При тая църква е открито и първото „горно главно" училище в Търново около 1841–1842 год. В читалищната зала на това училище обикновено са давали „тиатро". Тук изглежда е присъствувал и Левски на едно от представленията на „Многострадалната Геновева". Танко Добрев, стар търновец, също така помни, че Левски, Хр. Иванов и Ив. х. Димитров (Заралията) са ходили на едно от представленията на „Геновева". По онова време театърът е бил една от големите сензации на старата столица, та свещеникът Димитър Чухов е отбелязал събитието в следната летописна бележка, която дължим на литератора при девическата гимназия в Търново Ст. Добрев: „1-вый мартъ 1870 рѣшиса въпроса черковный" (тогава търновци са узнали за неговото решение, н. б.) „въ сѫщия месецъ на 14–15 почнаха да представляватъ геновева". АТНБ, № 5. Това съобщение се потвърждава и от протоколите на читалище „Надежда", държани на заседанията, от 2. II. и 5. IV. 1870 год. Първото представление е било дадено между тия две дати, защото в първото заседание се взима решение да се даде „Геновева", а на второто от 5. IV. се разглежда „само смѣтката за театралното прѣдставленіе". Сведения за по-сетнешните представления на „Геновева", на едно от които е присъствувал и Левски, няма.

42. Отец М а т е й П е т р о в П р е о б р а ж е н с к и, известен под прозвището „М и т к а л о т о", е една от крайно интересните личности на онова време. Тоя скромен монах от манастиря „Св. Преображение" е един от първите организатори в Търновско. Роден е в Ново село, Търновско, през 1825 или 1827 година. Светското му име е Моно Петров. Родителите му

умрели твърде рано от чума. Значителният имот, който му оставили, бил разпилян от роднини, та Моно станал ратай по околните села. Будният младеж обаче не се примирил с тоя живот и постъпил послушник отначало в Дряновския, а тюсле в Преображенския манастир край Търново. След като се научил да чете и пише, той заминал за Рилския манастир, завърнал се наново в Преображенския манастир, учителствувал известно време и към 1850 год. се прибира в родното си село като монах. Оттука се запътил за Св. Гора, където прекарал около двадесет години. Тука неговият любознателен дух намерил богати условия за самообразование. В Св. Гора у него се зародила идеята да направи на Бяло море воденица, която сама да се върти. От опита нищо не излязло, и Матей се отправя за Иерусалим, откъдето заминал за Русия, после се озовал във Влашко и най-сетне в Сърбия, където се запознава с Раковски и, въодушевен от идеята за свободата, постъпва в легията. В Бялград започва и неговата дружба с Левски. След разтурването на легията той броди известно време из Балкана, после се скита из манастирите в Бесарабия и най-сетне, изморен от продължителното си странствуване, се завръща в родния си край. Тука прави втори и последен опит да осъществи старата си идея: да построи самовъртяща се мелница. В тоя последен опит за perpetum mobile похарчил 11,000 гроша. Измамен в надеждите си, отец Матей води известно време съвършено отшелнически живот в една пещера близо до Преображенския манастир. И когато пещерата става тясна за неговата неспокойна душа, той, подготвен вече за работа, се втурва всред народа, за да работи за неговото избавление. Сега дейността му е най-разнолика: той е книжар, търси добри учители за селата, насърдчава младежите да учат, заляга за основаване на читалища, не пропуска и театъра като ново средство за просвета и свестяване на народа. Разбира се, сам той като духовно лице не играе, обаче взима отгоре си всичката останала работа. „Отец Матей“, както бележи Ал. Бурмов, който най-пълно изследва живота му, „бил жива енциклопедия. Той знаел всичко и можел всичко. Той бил изкусен и в градинарство, и в копринарство, и в земеделието, и в механиката, и в медицината“. Известността му на опитен лекар е била твърде голяма.

На не по-малка известност Отец Матей се е радвал и като книжовник. Той е написал пет труда: „Молебны ка-

ноны ко святому славному мученику Минѣ за изгубена вещь ко Св. Священномученику Антипѣ за зѫбоболь и главоболь и други болѣсти". Русе, 1867, стр. 47. „Притчи Варлаамовы съ други іоще прибавленіь-ѫ". Русе, 1868, стр. 103. „Защита православіето нападнато отъ протестанскитѣ миссіонери съ разны брошуры". Русе, 1876, стр. 270. „Прикаски или нравоучителни примѣри за прочитаніе на всѣкиго, който желае своето поправленіе". Русе, 1872, стр. 135. „Повѣсти на изгубено-то дѣте и Велисаріа, военоначалникъ-тъ на Устиніана великаго". Русе, 1870, стр. 72.

Обаче най-голям дял от живота и дейността на отец Матея принадлежи на борбата за политическо освобождение на народа. Цялата му досегашна дейност става удобно прикритие на революционната му проповед. Първоначално „той е само проповедник, но не и организатор". Обаче от 1870 год., след като Хр. Иванов се установява в Търново, и Левски посещава града, отец Матей започва своята организационна дейност и принадлежи изцяло на революционното движение. Отсега нататък той е верен и изпитан другар на Апостола и предан и влиятелен член на комитетската организация. Вдъхновен проповедник и убеден борец за свобода, той основава комитети, придружава Левски в някои от обиколките му, пренася оръжие, изпълнява куриерска служба и пр. Като говори за неговата дейност, Христо Иванов бележи: „Голяма полза принесе на търновските села като свещенно лице и по ванъ вретъ дето и отишалъ добра работа е свършялъ". Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 146.

Заболял от ухо, отец Матей умира на 1. III. 1875 год. в родното си село. Вж. Ал. Бурмов, Отец Матей Преображенски – материали за биография. Сп. „Духовна култура", IX–XII (1934), кн. 56, стр. 182–196 и „Църковен вестник", XXXVI, бр. 24 от 15. VI. 1935 г., бр. 25 от 22. VI. 1935 г., бр. 27–28 от 6. VII. 1935 г. и бр. 29–30 от 13. VII. 1935 год.

43. Записки, АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 145.

44. Васил Левски. София, 1895, стр. 57.

45. Там.

46. Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет. . . Ловеч, 1901, стр. 18.

47. Историята на града Горна Оряховица и околността му. В. Търново, 1932, стр. 81.

48. Градът Дряново и манастирът му св. Архангел. Периодическо списание на Българското книжовно дружество.

София, XVIII (1907), кн. LVXVII, стр. 742. За едно посещение на Дряновския манастир от по-късно време разказва отец Пахомий, игумен на манастира през 1876 година. Вж. Записките на същия, пос. съч., стр. 753. Сведенията му за Левски в тия записки не са убедителни.

49. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. 1929, стр. 214.

50. Проф. д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч . . . Ловеч, 1901, стр. 17.

Васил Йонков и Сава Младенов са видни сподвижници на Апостола. В. Йонков е роден към 1835 год. в с. Гложене, Тетевенско. Смел и разпален младеж, той създава грижи на своята майка-вдовица, та наскоро след като свършва училище, за да го предпази от турците, тя го изпраща на печалба във Влашко. Тука той се запознава с Левски, Каравелов и Ботев и посвещава живота си в служба на свободата. През 1862 г. той е другар на Левски в легията, а през 1867 год. постъпва и във втората легия. В създаването на вътрешната организация В. Йонков взема деятелно участие. Той е един от най-верните сътрудници на Апостола и служи с удивителна преданост на революционното дело. След обира на хазната при Арабаконак той бе уловен и осъден на заточение. От Диарбекир побегва малко преди освобождението и се записва в редовете на опълчението, сражава се храбро във всички боеве и бива тежко ранен. Взема участие и в Сръбско-българската война, през която заболява тежко. Умира в Ловеч, в началото на 1889 год. Съвременниците описват най-трогателно начина, по който родното му село го посреща след освобождението, а Ловчанският окръжен съвет още през 1889 год. издига паметник на гроба му. Вж. Д. Д. Стойчев, Тетевен – минало и днес. София, 1924, стр. 82 и А. Възкресенски, В. Йонков. Сб. „Ловеч и Ловчанско", кн. VII. София, 1932, стр. 57.

Сава Младенов е роден в Тетевен през 1845 год. Той е един от най-доверените хора на Апостола, когото често придружава в обиколките му из България. Младенов израства под могъщото влияние на Левски, с когото се запознава още в първата легия през 1862 год. И той като В. Йонков не изпъква в първите редици на дейците от оная епоха, вследствие на по-слабата си култура, но това не подценява величието на неговия характер, нито силата на неговия дух. Голямата му преданост към освободителното дело и неговата трогателна готовност за подвиг и жертва изпъкват най-добре

в почти неизвестното му писмо, което оставя преди да замине с четата на Ботева:

„1876 майа, Т. Магурели
Останали братія во Ромѫниѫ

Братіа, ние вече утиваме въ милото ни и драго цено отечество дето ни зове гласат на народната ни труба да помагаме на отчаените ни мили братя които се боратъ юнашки сасъ нашия теранинъ. братія молави да ни не забравиате и да не мислите, че несме имале какво да ядеме во романия. Онзи човекъ, който е роденъ сасъ войнишко сѫрдце, той заминува и баща и майка и братя и сестри, дюгянъ и стока и сичко, който най е добро за него. Братія кой изъ насъ не би пожелалъ тая светлина. вервайте ми братия мои, че ако да не би станало и тая година тая свята за насъ длъжность имаше да умра като жена во ромѫнската държава но сега драго ми е. Братия, нека ние да развеселиме нашата стара майка Бѫлгария. Радвай се майко юнашка посрещай храбри юнаци. Дерзость братия. Бѫлгарското сърдце нема да се уплаши отъ неприятелския ножъ. Смъртьта предъ юнашкитѣ очи е нищо.

Збогумъ братия прощавайтѣ. Кога ни додете на гости пакъ ще се видиме.

Сава М."

След трагичната съдба на Ботевата чета, Сава Младенов намери своята смърт в Балкана близо до Тетевен, в местността „Козница", където бе предаден и убит от турците. – Д. Д. Стойчев, пос. съч., стр. 112.

51. Там, стр. 76.

52. Васил Левски. София, 1895, стр. 47.

53. Там, стр. 50–51.

54. Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 17.

55. Тетевен, минало и днес. София, 1924, стр. 74.

56. Там, стр. 79.

57. Там, стр. 82. Към нашето обяснение на чорбаджийския състав на Тетевенския комитет ще прибавим и твърде интересното обяснение на тоя факт, което дава Иван Хаджийски в своята прекрасна книга „Психология на Априлското въстание". София, 1943, стр. 24–25: „Около Тетевен има помашки села. Който е ходил в Тетевен, знае, че някога тоя град се е сношавал с Троян, Ю. България и Етрополе по балкански пътеки. А пътят към Дунавската равнина и сега

минава през тясната долина на Вита. С една дума, на всеки път и пътета, които излизали и влизали в Тетевен, можело да се сложи разбойническа засада. И помаците не закасняли да се възползуват от тези обстоятелства.

На Петко Мильов баща му е убит от разбойници. Бащата на братя Станеви също. Над главите на тези тежки търговци по няколко пъти свирели хайдушки куршуми и само крилатите нозе на аждраханите им ги спасявали от сигурна смърт. Станьо Врабевски бил длъжен да се грижи за повече от двадесет вдовици на кираджии, убити при пренасяне на стока".

58. Проф. д-р Пар. Стоянов. Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 17. Марин поп Луканов поставя организирането на Тетевен преди отиването в Търново.

59. Васил Левски. София, 1895, стр. 52–53. В Г. Извор в комитетската организация влезли на първо време: Димитър Крачунов, пръв богаташ и кмет на селото, Георги Стойков, Марин п. Димитров, Дико Съйков, Вутьо Нинов, Дико Тодоров, Дидьо Пеев и Дико Геров; във Видраре – Илия Костов Гюндузов, учител, влиятелният чорбаджия Патьо, основател на Орхание, братята му Фильо и Иосиф п. Петрови, зет му Вутьо Пелов, братята Иван и Вутьо Ветьови и свещеникът Георги Тутмаников – Илирическия поп от Джурово. Според сведенията, дадени от самите видрарци за състоянието на техния комитет в началото на февруари 1872 год., местната организация е брояла 40 членове. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 126, стр. 236. За чорбаджи Патьо вж. Найден Патев, Из миналото на Тетевенско и Ботевградско. София, 1936, стр. 83–128. В Ябланица революционното дело не е имало съчувственици, и селото остава докрай настрана от движението, а в Гложене основите на комитетската организация са били положени от Апостола на отиване за Тетевен. В местния комитет, според сведенията на монах Данаил, са се числили: Васил Йонков, братята Иван и Дако Д. Влахови (сетне монах Данаил), майка им – Дона Д. Влахова, зетьовете на същата фамилия – Христо Мил. Бояджиев и Хр. Начов Инджето, Йонковица Вутева, майка на В. Йонков, Христо Ценов, учител, родом от Етрополе, свещениците – Никола Цаков и Михаил Стефанов, Захарий поп Стефанов, Крайо Ненов, Йончо Йотов, Никола Йотов, кмет на селото, Гецо Нейков – гайдар, Дико Йотов Влахов, Милчо Драганов Бояджията, Дако Диков, кираджия на Д. Общи при залавянето му, и калугерите –

Ефтимий и Кирил. Вж. спомените на монах Данаил у Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 536, стр. 707. Според сведенията, които гложенци дават за състоянието на своя комитет в началото на февруари 1872 год., местната организация брояла „22 работницы". Пос. съч., № 125, стр. 236.

60. Пос. съч., № 250, стр. 307.

61. Личен спомен за Васил Левски. Сб. „Васил Левски". По случай 25 години от смъртта на Апостола. София, 1898, стр. 143. Нямаме никакви основания да се съмняваме в това твърдение на Тодор Пеев. Втората среща между двамата се състояла през 1871 год., а третата – на следната година в Букурещ, където Т. Пеев бе отишел като представител на общото събрание на организацията.

62. Пос. съч., стр. 151–152. Вж. и Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 53.

Според уверенията на стари етрополци, в местния комитет, освен споменатите вече членове, влизали още и следните лица: Христо Петков, Хино Лазаров, Андон поп Кръстев, Григор Симеонов, Гаврил Банчов, Иван Георгов, Цено Христов, Павел Ганчов, Симеон Златаров и Генко Пашов. За квартира на комитетските дейци била избрана къщата на касиера Илия Нинов Правчанов. Според същите спомени, Левски, придружен от един член на Етрополския комитет, заминал за Правец, а от тук – за Лъджене, което отстои на 4 километра от Орхание.

Тодор Пеев, един от най-просветените членове на вътрешната организация, в която заема предно място, не остави почти никакви спомени. Като имаме пред вид богатата му лична архива, която бе открита напоследък и неговите връзки с първите дейци на епохата, разбираме още по-добре, какво значение биха имали неговите спомени.

Той е роден в Етрополе през 1838 год. Баща му хаджи Пейо бил един от заможните граждани на малкия балкански градец. Първоналното си образование Тодор Пеев получил в Етрополе. Учил е и в Ловеч при Манол Лазаров, после в София при известния учител Сава В. Филаретов. През 1858 година той постъпва в класното училище и след две години, по препоръка на Филаретова, бил повикан за главен учител в Самоков. Тук той учителствувал само една година. След смъртта на баща си Пеев продава своята част от наследството и заминава за Цариград, за да продължи образованието

си. Тук той постъпва в Френския колеж в Бебек (1862–64), а после и в горния курс на Роберт колеж. В Цариград известно време бил учител по френски език на синовете на един богат турчин. По-късно, по препоръка на директора на училището в Бебек, той бил повикан за главен учител на класното училище в Силистра. Тука Пеев работи с замаха на голям просветител и с цялата си енергия застава на чело на борбата против гръцкото духовенство. Наклеветен от гръцкия владика в Силистра, той по една случайност се избавил от заточение. Сам Мидхад паша разследвал случая с Т. Пеев. Спасил го един от адютантите на пашата, на когото Пеев бил учител по френски език в Цариград. След тоя случай обаче заподозреният учител не могъл да остане повече в Силистра и за голяма скръб на силистренци през октомври 1866 год. Пеев напуска града.

През 1867–1870 година той учителствува в Кюстендил, а от 1870 до 1872 година – в родния си град Етрополе. Тук Тодор Пеев застава начело на революционното движение и един от видните сътрудници на Апостола. През май 1872 год. той бе делегат на общото събрание в Букурещ, а след нападението при Арабаконак, благодарение на доверието, което турците имаха в него, заедно с Христо Пиронков от Тетевен и един помак от с. Добревци, бе изпратен в Румъния, за да търси обирачите на държавното съкровище. След станалите разкрития Т. Пеев забягва в Одеса, за да не бъде предаден на турските власти. В последствие той се установява в Браила, където поема редактирането на Периодическото списание на Българското книжовно дружество. Под неговата редакция излизат VI до XII книжки на списанието. През 1876 година той е „управитель и отговорникъ“ на нов български вестник „Възраждане“, който излиза в 30 броя.

След освобождението Пеев заема високи длъжности, между които главен секретар на държавния съвет, окръжен управител и търговски агент. В 1884 год. на годишното събрание на българското книжовно дружество, когато М. Дринов бе избран за председател, а В. Стоянов за подпредседател, Т. Пеев бе избран за деловодител. Под негова редакция излизат от X до XIX книжки на Периодическото списание. За трети и последен път Пеев поема редакцията на списанието и

то за много късо време през 1888 год., като издава само 57 книжка. Умира на 26. VII. 1904 год. в София. „Както се нижеха годините му в свободна България една след друга", завършва своя очерк за него Ив. Пеев Плачков, „тъй постепенно чезнеше у него старата вяра и старата смелост, докато най-после, изгубил вяра и в себе си, той прибегна до смъртта". Летопис на Българското книжовно дружество в София, кн. V. София, 1905, стр. 95.

63. Тодор Пеев съобщава и следната гвърде интересна проява на Етрополския комитет: „За да се подготви въобще населението към съчувствие и желание за народното освобождение, по инициативата на Етрополския ч. р. комитет", в града се основава читалище, „в което се привличат и граждани, незаписани за комитетски членове, пред които се държат всеки неделен и празничен ден сказки и беседи за подготовляване на народа". Личен спомен за Васил Левски. Пос. сб., стр. 153.

64. Васил Левски, София, 1895, стр. 47, 52–53.

65. Орхание и Орханийско – исторически и географски изучвания. София, 1926, стр. 39.

66. Там. В сведенията, които орханийци дават за състоянието на своя комитет през февруари 1872 год., са посочени 16 организирани членове и 4 външни. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 123, стр. 235.

67. Възраждането на гр. София. София, 1920, стр. 63. Ст. Заимов твърди, че през същата тая обиколка, която той погрешно отнася към 1868 год., Левски „с помощта на Хр. Ковачов" едвам успял да нареди „в столицата шопска едно нищожно шопско комитетче". Васил Левски. София, 1895, стр. 71. Н. Н. в биографичния очерк за Христо Т. Стоянов също така твърди, че революционният комитет в София е бил основан от Левски в 1870 год. и че негов председател е бил Христо Т. Стоянов, а секретар – Христо Ковачов. В същия очерк читателят ще намери по-подробни сведения за богатата и разностранна дейност на Хр. Т. Стоянов, виден деятел в борбата, за църковна и политическа свобода и един от първите строители на младата държава. Вж. в. „Мир". XLI, бр. 10388 от 18. III. 1935 год.

68. Възраждането на град София. София, 1920, стр. 63.

69. София през XIX в. до освобождението на България. Материали за историята на София. София, 1937, стр. 297.

70. Г. Клинчаров, Васил Левски в София. В. „Зора“, XIX, бр. 5596 от 20. II. 1938 год. Според същите спомени, в София Левски идвал най-често преоблечен като селянин и приспивал в една стая на артиката при църквата „Св. Неделя“.

71. Коста Николов, Какво разказва за Левски друг негов съвременник. В. „Слово“, XVI, бр. 4700 от 5. Ш. 1938 год.

Прави впечатление, че както Спас Н. Клисаров така и Дамян Ив. Богоев не съобщават нищо за участието на Христо Т. Стоянов в комитетската организация.

72. Искри в тъмнината на мрачното ни минало. Апостолът Левски между шопите в Софийско и Пирдопско. В. „Шоп“, III, бр. 47 от 15. II. 1932 год. След като разказва два доста правдиви случая от посещението на Апостола в Шияковския манастир, Величко Б. Душков, стар учител в Костинброд, разкрива по-нататък следи от революционната дейност на Апостола и в Пирот. В 1917 год. през войната, Душков бил известно време в Пирот, където квартирувал в къщата на Живко Свинар, виден българин от епохата на освободителните борби. Неговата дъщеря, баба Краса, разказала на госта си следното: „Преди освобождението на България Левски е идвал много пъти в нашата къща. Аз тогава бях момиче на 15-16 години. Всеки път, когато Левски идваше при баща ми Живко, събираха се много патриоти и от околните села българи и в избата си правеха заседания, без да ги подозира някой“.

Сам Апостолът държи твърде много на Пирот и затова, след като завършва уставопроекта, пише на Данаил Хр. Попов: „Питайте отъ Ломъ да ви забележѫтъ името и презъ името, на някой отъ най-добрите ни членове въ Пиротъ, като му опишѫтъ и физиономията и годините точно, защото подиръ дългото ни обикаляніе ще минемъ и отъ тамъ; на сѫщіятъ членъ въ Пиротъ, трябва да му са предизвѣсти отъ Ломъ, Белѣшкити за въ Пиротъ като Виса прат(ят) от Ломъ, Вія ще гледате да ги испроводите по скоричко до Моратоогулларѫ“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 78.

Без да подкрепи твърдението си с данни, Светослав Йорданов съобщава, че Левски е ходил и в Трън, където също имало основан комитет, начело с известния в тоя край Гичо Пеев и неговите близки. В. „Мир“, XXXVII, бр. 9603 от 16. VII. 1932 год.

73. Михаил Ковачов, Васил Левски в Драгалевския манастир. В „Зора", XVIII, бр. 5103 от 4. VII. 1936 год. Във връзка с Драгалевския манастир вж. К. К. Тризлинцев, Един забравен другар на Васил Левски. В. „Мир", XLII, бр. 10660 от 1. II. 1936 год. Тоя забравен последовател на Апостола е Никола Срефанов Крушкин от с. Бистрица. Той постъпил като послушник в Драгалевския манастир, където по-късно станал дякон. Тука той се срещнал с Апостола. Увлечен от неговата проповед, Крушкин захвърлил расото и като пътуващ книжар разнася революционната идея из шопския край. През 1877 год. бил обесен от турците.

Пак във връзка с Драгалевския манастир Д. Общи. съобщава следното пред съда: „ Тръгнахме от Тетевен и до село Гложене отидохме пак с тоя кон (търсен от властта дорест кон с бяло на задните крака, н. б.). Хората от тамошния комитет му казаха: (на Левски, н. б.) „Смени коня!" Той не повярва. Тръгнахме оттам и по пътя той се качи на моя кон и замина, като ми каза: „Заведи коня в Токмакж манастир и го предай на игумена, той ще ти даде оттам друг кон. Аз закарах коня на игумена и му казах думите на дякона. Игуменът ми каза: „Аз не мога да се кача на тоя кон и не мога да влизам с него в София, защото властта ще ме прати на заточение". Аз взех коня обратно, отидох в Тетевен и го оставих там. В Тетевен купиха друг кон". Първите съдебни указания..., стр. 12–13.

74. Споменът за това посещение дължим на покойния свещеник от същото село, Георги Величков. Под надслов „Един интересен документ за Васил Левски" Иван Попов обнародва тоя спомен в сп. „Българска мисъл", XI (1936), кн. V, стр. 310–311.

От по-късно време някои интересни сведения за иеромонаха Генадий дава П. Хитов: „Господа членове б. р. ц. т. к. отъ София доди единъ калогер който е бил ягомен на драгалескиятъ манастир ... тос калогер името мое генадия ... Казва че е бил член на Софиискиятъ комитетъ ... Физономията нареченията генадия години 40 восраст среден снага оморена коса черна малко проблена лице чорвено очи черни вачес нос омеренъ коса гаста на сарци здравъ разговор сарчен има глет храбъръ". След нападението при Арабаконак и залавянето на Д. Общи, който „исказал на колко хора отъ софия и отъ селата и пратили отъ софия жандари да оловат и ягомен а генания отъ монастиря". Той обаче побягнал в Бялград,

откъдето искал да отиде в Букурещ, за да извести Централния комитет за случилото се. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 574.

75. Панагюрище, неговото заселване, битие и въстание. Пловдив, 1906, стр. 26–27. При първото си посещение на Панагюрище Левски отишел и в село Баня, родното място на поп Груйо, придружен от следните панагюрци: Найден Дринов, Иван Дудек и Илйо Илйов. Пос. съч., стр. 27.

76. Става дума, както ще видим по-късно, за обиколката, която Апостолът предприема заедно с двамата си помощници през 1871 год. В последователен ред сам Апостолът е означил градовете, които посещава заедно с Ангел Кънчев: Ловеч, Троян, Карлово, Клисура, Копривщица, Панагюрище, Пловдив, Чирпан, Ст. Загора, Сливен, Търново, Трявна, Севлиево, Ловеч. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929q № V, 226, стр. 297. Означеният маршрут е твърде характерен и сочи известна последователност в пътуванията на Апостола от Северна за Южна България.

77. Апостолът сам е отбелязал последния си маршрут в своя джебен бележник. Вж. пос. съч., стр. 267.

78. Ст. Заимов твърди, че комитетът в Панагюрище бил съставен чрез Дринова и Д. Шишкова. – Васил Левски. София, 1895, стр. 71. Според Георги Н. Манов обаче, комитетът бил основан „с посредството на Петко Т. Бояджиев, панагюрец, живущ в Копривщица". Последният, както ще видим по-късно, е бил член на комитета в Копривщица. И ако Апостолът действително е съставил Панагюрския комитет с неговото посредничество, то ще трябва да приемем, че Левски е посетил Копривщица преди Панагюрище.

Вж. и проф. Архимандрит Евтимий, Из ръкописите на копривщенския въстаник Петко Бояджиев. Юбилеен сборник на Копривщица 1837–1937, т. II. София, 1937, стр. 157–179.

79. Пос. съч. Според същия автор в Панагюрище Апостолът не спирал в Балабановия хан, а у шивача Ст. Попов или у самия Георги Н. Манов.

80. Прякор на Стефан х. Манчов, който се женел за Мария Захариева. Вж. Димитър Томев, Левски в Панагюрище. В. „Илюстрована седмица", IV, бр. 176 от 3. V. 1926 год. Същият автор, без да посочи съображенията си, отнася основаването на комитета в Панагюрище към 1872 год. Той дава

и един по-голям списък на членовете на местната организация: Филип Щърбанов, Кръстьо Гешенов, Искрьо Мачев, Найден Дринов, Недко поп Стефанов, Димитър Тонев, Ганчо Кисов, Тодор Цвятков, Иван поп Луков и Георги Н. Манов, а за главатари на полицията: Стефан х. Манчов, Делчо Кисов, Лулчо Маринов, Станко Шопов, Никола х. Георгиев и Тодор Самарджиев.

81. Нови данни за Левски. В. „Младежка илюстрация", I, бр. 7 от 30. VII. 1924 год.

В същия брой Атанас Д. Антикаров съобщава, че Левски е идвал и в Самоков. Авторът на това съобщение свързва посещението на Апостола с установяването в града на първия български митрополит Доситей. Данните обаче не подкрепят това твърдение. Доситей е тръгнал от Цариград, за да заеме своята епархия на 26. X. 1872 год. Той минал през Черно море, Дунава, Лом и дошел в София, където се представил на мютесарифа. Вж. Хр. Семерджиев, Самоков и околността му. София, 1913, стр. 61. В Самоков, както се вижда от датата, записана на гърба на Доситеевия портрет, запазен в местното архиерейско наместничество, митрополитът пристигнал едва на 15 ноември 1872 год. По това време обаче, средата на ноември 1872 год., маршрутът на Апостола се знае с абсолютна положителност: на 6 ноември той е в Ст. Загора, на 9 ноември в Сливен, за няколко дена обикаля Котел и Ичера, на 14 с. м. е наново в Сливен и най-късно на 20 се завръща пак в Ст. Загора. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 262, стр. 262; № 99, стр. 184; № 132, стр. 262; № 163, стр. 262; № 166, стр. 267; № 168, стр. 268. Ако Апостолът е ходил в Самоков, най-приемливо е да се отнесе това му посещение към втората половина на октомври 1872 год. по следните две съображения: а) на 25 октомври Левски е бил в Пазарджик, а на 29 и 30 с. м. в Пловдив, където се мае известно време и пише няколко писма. Вж. пос. съч., № 95, 96, 97, стр. 178, 181–182 и № 162, стр. 262. б) В Самоков се помни, че той дошел откъм Пловдив и минал през Долна Баня.

В комитета, според Ат. Д. Антикаров, участвували Георги Капанов, Спас Тумпаров, Иван Соколов Фъргов (карловец) – учители, Васил Дишин, Георги Клинков, Ксенофонт Смрикаров – френк терзия, Никола Карамитов – ка-

феджия, Никола Ив. Образописов, Христо З. Зографски, Иванчо Зографски Доспевски – иконописци.

Според Хр. Семерджиев, Левски „е идвал няколко пъти в Самоков. Негов човек бил известният на времето абаджия Иван Чакалов, от когото били взети и всички костюми за преобличане четата при обира на хазната при Орхание“ (!). Самоков и околността му. София, 1913, стр. 113. Кога е идвал Апостолът в Самоков, споменатият автор не казва. Той не споменава нищо и за основаването на местния комитет и е на мнение, че революционното дело в Самоков е срещнало много и непреодолими пречки, които още в самото начало са спънали развитието на освободителното движение. Тия пречки той открива в следните обстоятелства: 1. Една трета от населението на Самоков било турско; то се отличавало със „своята интелигентност, голямо богатство и влияние пред цариградските власти“. Към съгражданите си българи се отнасяло меко и взело тяхната страна по черковния въпрос. 2. Чорбаджиите и 3. Голяма част от самоковската младеж се намирала по печалба в Цариград, Смирна и другаде. Пос. съч., стр. 130.

И според сведенията на старите самоковци Георги Чакалов и Елена Пекова, които събрахме чрез местния свещеник Георги Соколов, Апостолът е идвал в града, но „не можал да образува комитет, понеже самоковските чорбаджии не позволили“. Що се отнася до датата, когато Апостолът е посетил града им, двамата самоковци не са сигурни в твърденията си: Ел. Пекова не може да си спомни по кое време е било, а Г. Чолаков отнася това събитие към края на 1871 или 1872 год.

82. Вж. Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 71. Вж. и Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр, 267. Сведенията за Стрелча дължим на Тодор Ат. Балтов, чиито спомени са записани от неговия братов син, пловдивският адвокат Никола Балтов. Според тия спомени, Левски пристигнал за пръв път в Стрелча през първата половина на септември 1870 год.

Разполагаме и с два протокола от 30. VIII и 4. IV. 1900 год., подписани от Павел Шопов от Панагюрище като пълномощник на Ст. Заимов и други панагюрски ветерани от 1876 год., според които Левски посетил село Лесичево през юли 1871 год., а Попинци – през вършитба с. г. В комитета на първото село влезли: Добри Генов, Велко Чор-

баджи, убити през Априлското въстание, Марин Николов Мароджийски, умрял в Цариградските затвори, Добри Ст. Дораджиков и Георги Начов. В Попинци Левски отседнал у Марко Дим. Загорски и се срещнал с учителя х. Поликарп Деякон Чуклев и Петър Т. Чардаков,

83. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 320, стр. 688.

От протокол № 9 на Копривщенската поборническа комисия по действията на въстаниците през 1876 год. в гр. Копривщица узнаваме, че всичките заседания на комитета се посещавали и от Клисаров, но „не като комитетски член, а като повиквач на комитетските членове". Юбилеен сборник Копривщица 1837–1937, т. I. София, 1937, стр. 180.

84. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 226, стр. 297 и 267.

85. Ст. Заимов твърди, че „Копривщица не приела да влезе под общата организация на тайните комитети". Васил Левски. София, 1895, стр. 70. Причина за това били чорбаджиите.

86. Проф. архимандрит Евтимий, Бележки на копривщенина Никола Н. Клисаров по посещенията на В. Левски в Копривщица... Юбилеен сборник Копривщица 1837–1937, т. II. София, 1937, стр. 182. Цоко Будин взима дейно участие по-късно в Априлското въстание и бил обесен в Пловдив през 1876 год. Пос. юб. сб., стр. 332. Петко Бояджиев е един от първите въстаници на Копривщица в 1876 год. „пръв приятел на Т. Каблешков и пръв негов помощник и заместник при приготовленията на въстанието". Пос. юб. сб., стр. 157.

87. Там, стр. 181.

88. История на въстанието в Батак. София, 1929, стр. 8.

89. Там.

90. Историкът Ив. Ст. Попов ни разказва следния спомен на своя баща, Стоян Попов, виден учител и обществен деец в Пещера. Един ден, не си спомня точно кога, Левски бил дошел в града: „Посочи ми го Никола Веселов, мой другар: – Виждаш ли онзи русия човек, това е Дякона". По-късно Ст. Попов научил, че Левски искал да се срещне с двама пещерци, които живеели някога във Влашко. Единият от тях обаче не бил в Пещера, а другият, Бянин, живеел в

село Аликочево. Левски го потърсил в селото, но Бянин избегнал да се срещне с него.

91. Спомени из политическия живот на България. София, 1932, стр. 11.

ГЛАВА ДВАНАДЕСЕТА

РЕВОЛЮЦИОННИЯТ УСТАВОПРОЕКТ

1. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 148.

2. Там, стр. 149, допълнителен лист.

3. Там, стр. 148.

4. Записки по българските въстания, т. I. Русе, 1884, стр. 98. В биографията си за Апостола Захарий Стоянов не засяга въпроса за произхода на уставопроекта.

5. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 529 и 532.

6. Първото събрание на революционния комитет в Букурещ. В. „Зора", XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год.

7. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 117.

8. Никола Т. Обретенов, пос. спомени във в. „Зора".

9. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 465, стр. 552. В случая не е съвсем ясно, дали Н. Т. Обретенов е искал да каже „съставен" или „преписан". По-вероятно е да допуснем, че той има пред вид Кънчева като съставител на уставопроекта.

10. Миналото, кн. I. Варна, 1884, стр. 133.

11. Васил Левски. София, 1895, стр. 75–76.

12. Миналото, етюди върху „Записките на Захарий Стоянов". София, 1895, стр. 64.

13. Васил Левски. София, 1895, стр. 75.

14. Записки. АНБ, II А, п. 101.

15. К. Тулешков, Хр. Ботев, ръкописна биография. Препис на Михаил Димитров, стр. 9. Твърдението на К. Тулешкова, според когото „за Каравеловътъ уставъ произлѣзли много неудоволствия отъ страната на нѣкой отъ представителите вѫрху нѣкои членове, защото той бѣше написанъ нѣкакъ съ тирански духъ", както и заключението му, че в края на краищата „Каравеловъ останалъ побѣдитель почти въ сичко...", е произволно и както ще видим, когато ще

се спрем върху работата на общото събрание в Букурещ, не отгоаря на историческата действителност.

16. Археологически и исторически изследвания... Търново, 1886, стр. 265.

17. Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение, ч. I. Пловдив, 1896, стр. 323.

18. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 94, 114 и 116.

19. Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 94. Д. Т. Страшимиров повтаря отчасти тая своя злополучна оценка върху идеите на Апостола и в една забележка на книгата си „Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, стр. 218. Във връзка с въпросната забележка вж. Евгений Волков, Христо Ботев. Сборник на Академия на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 108 и Ал. Бурмов, поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл"... отд. отпечатък, стр. 16.

20. Гено Иванов, Данаил Хр. Попов свидетелствува, че проектоуставът на БЦРК е дело на Ан. Кънчев. Сп. „Училищен преглед", XXVII (1928), кн. 9 – 10, стр. 1205.

Данаил Хр. Попов е направил въпросната забележка върху един екземпляр от книгата „Архив на възраждането", т. I. София, 1908, стр. 497, който подарява на читалището в Ловеч. Трябва да отбележим, че десет години по-рано Д. Хр. Попов прави подобна забележка в един екземпляр на сп. „Поборник–опълченец", I (1899), кн. 10, стр. 14, който подарява на Народната библиотека в София: „P. S. Уставътъ на БЦРК е съставенъ отъ Пок. А. Кънчевъ оргиналътъ му беше ми проводенъ за приглежданіе, а после имъ го върнахъ съ мои бележки". В същата книжка е поместен първият биографичен очерк за Ан. Кънчев, под чийто портрет Д. Хр. Попов собственоръчно с мастило е направил споменатата забележка.

21. Христо Ботев. Сборник на Академията на науките, кн. XV. София, 1921, стр. 108–109.

22. Сенките на изчезналите. АНБ, II В, п. 26, инв. № 2409, стр. 21. Вж. и Дончо Иванов, Уставът на БЦРК. В. „Мир", XXXV, бр. 8735 от 15. VIII. 1929 год.

23. Васил Левски. София, 1923, стр. 111.

24. Васил Левски. София, 1923, стр. 80.

25. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 24, стр. 62. По всяка вероятност, с това

свое писмо от 28. X. 1870 год. Левски е поискал от дейците във Влашко заедно с печата да му изпратят „законнитѣ“, т. е. разните „войнишки правила, фортификация, тактика“ и др., които продължава да иска и през първата половина на 1871 год., и които му са необходими в първо време при изработване на уставопроекта. Ние допускаме, че Апостолът е намерил време все пак да напише и други някои писма през втората половина на 1870 год., които са унищожени или пък забутани някъде.

26. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 16.

27. Там, № 9 и 10, стр. 17–19. Тоя интерес не липсва и в следващото дълго писмо на Апостола до Д. Хр. Попов от 11 април. Пос. съч., № 11, стр. 21–25.

28. Там, № 13, стр. 29.

29. Там, стр. 30.

30. Там, стр. 64.

31. Там, стр. 59.

32. Там.

33. Там, стр. 62.

34. Там, № 32, стр. 77–78. На 10 януари 1872 год. Левски изпраща препис от уставопроекта и на П. Хитова: „Законътъ когото Ви пращами ще го преглѣдати и ще дадете белѣжки ты си върху него и ще го върните въ Турно, зачто то ся прибират вѣче отъ врѣдъ за да ся печяти“. Пос. съч., № 40, стр. 89.

Д. Хр. Попов препраща уставопроекта и писмото на Апостола и бележи на другата страница: „И безъ много забавѫ трѣбва да ми Го върнете мен тука за да имъ го провода, чи послѣ като стане общо Събраніе ще да сѫ извлѣче една здрава идея отъ всичкы те такива законы които сѫ разпроводени по всичкытѣ дѣйствуіущи лица“. Пос. съч., № 446, стр. 532.

С друго писмо, все от същата дата 10. I. 1872 год., Левски изпраща препис от уставопроекта и на Филип Тотя. Пос. съч., № 41, стр. 89–90.

35. Трябва да отбележим че от „прибавката“, която Левски прави в писмото си до Данаил Хр. Попов от 27 юни 1871 год. можем да предполагаме с известна вероятност, че още в края на юли или по-точно през август Апостолът ще е приключил вече е уставопроекта: „Приближете съдрьжніето и на двѣ-те писма точно и да ги испроводити въ Ломъ до Г-на Хр. вашіятъ съгражданинъ, който пѫкъ отъ тамъ ще

ги припиши и ще ги испроводи за Пиродъ и другаде; приказвалисми, пишете му и пакъ; щото като са разглѣдатъ тамъ и другаде, дето е изпратилъ, добре! да ни забелѣжятъ чрѣзъ васъ в кратко к а к в о и м ъ а р е с в а, к а к в о н е (к. н.) нѣка нипишѫтъ чрѣзъ васъ защото е по сигор и по за скоро". Пос. съч., стр. 74.

36. Там, стр. 78. И сам Кънчев в края на същото писмо се обажда на Данаил Хр. Попов: „Приимете сѫрдечното поздравленіе, и принесете съштото и на сестра си Г-жа Катерина от Ваша пріятел. А. Кѫнчев".

37. Дончо Иванов, Уставопроектът на Българския революционен централен комитет. В. „Мир", XXXV, бр. 8735 от 15. VIII. 1929 год.

38. Няма да бъде безинтересно за читателя да се запознае с историята на троянския препис на уставопроекта, която ние ще предадем, тъй както я намираме описана от Марко Ив. Марковски в споменатата вече негова книга. „Преди вечеря Левски каза на Васил Бочев да си намери верен другар, че ще им даде проекта на „Н а р е д а т а" (устава) за работниците по освобождението на Българския народ" да снемат препис от него за Троянския м. ч. рев. комитет. Бочев намери интимния си приятел Васил хаджи Калчов, с когото още от детинство другаруваше. Той беше 22–23 годишен момък, развит умствено и физически и бе добил образованието си в тогавашната Пловдивска гимназия. Бочев, предпазливо и тайно, откри на Калчова за появилите се трима политически апостоли, даде му печатното писмо, та го прочете и тогава го помоли да му помогне да препишат „уставо-проекта", който Левски подир малко ще им даде. Калчов прие тая света длъжност на драго сърце.

Както всяко комитетско нещо, така и „уставо-проекта" съставляваше голяма тайна. Затова, догдето тримата политически апостоли беседваха и се черпеха с полицейската нощна стража в кафенето, Бочев и Калчов отидоха в дюкяна на първия, запалиха лампата, седнаха до четириъгълната маса и, крайно въодушевени от случая, с нетърпение очакваха апостолите. Когато нощната стража, крайно доволна от търговеца на шаяци (В. Левски) за поръчаните кафета, напусна кафенето и потегли надолу из главната улица, едва тогава В. Левски и Ан. Кънчев намериха благоприятен случай и дебнишком се промъкнаха през главната улица, та влязоха във Васил Бочевия дюкян при двамината новооглашени патриоти.

Тогава Бочев запозна Калчова с апостолите, пред които го препоръча за благонадежден и добър работник. Левски, след няколко кратки и вдъхновени речи, извади от вътрешния джеб на палтото си една тетрадка от 8–10 листа от пълна чиста хартия, но окълчена и окирливена. Външните листа на тая тетрадка бяха бели – ненаписани, а вътрешните – написани с четливи ръкописни букви и на всяка страница от дясна страна имаше празно място около 6–7 см. Това беше проекта на „Наредата“ (устава). Левски даде проекта за преписване, като им напомни да оставят и те в преписа по толкова празно място, като обясни, че който от троянските патриоти намери някои пунктове противоречащи на духа на светото предприятие и желае да се изхвърлят, или не, ако намери нещо по-уместно и целесъобразно за прибавление, там ще се правят нужните бележки. И тогава апостолите отвориха лекичко вратата, внимателно огледаха наоколо да не би да се е завърнала нощната стража и си отидоха в хана. Из града цареше вече гробна тишина. Бочев и Калчов се подключиха от вътре и най-енергично почнаха своята работа – първият държеше проекта и внимателно диктуваше, а вторият енергично движеше десницата си, та преписваше, а после се смениха.

Пред дюкяна, до прозорците му имаше прост дървен одър (беседка), дето често пъти нощната стража се установяваше, като най-сгоден пункт, за да лови кокошкари и седенкари, понеже там се съсредоточаваха четири второстепенни улици в главната. За нещастие, и през тая нощ, след като се завърна от обиколката си, стражата се установи пак там и заптиетата се сложиха а-ла-турка върху одъра. При всичко, че прозорците бяха добре затворени, но говорът и продължителното стоене на стражата смущаваше нашите патриоти, в ръцете на които се намираше тайния ключ, с който българският народ ще отвори оковите и ще хвърли тежките вериги от себе си. Но и това обстоятелство не можеше да им попречи. Те бяха така въодушевени от идеята за възкресяване на Българското царство и унищожаване на турската държава на Балканския полуостров, щото въпреки безпокойствието си продължаваха трескаво да преписват уставопроекта. Диктуването продължи с още по-нисък глас и догдето стражата очакваше да хване някой седенкар, за да го пооскубе 3–4 бешлика, което често правеше, „уставопроектът“ бе преписан. И когато най-сетне стражата се праждоса, двамата

излязоха от дюкяна и отидоха, та предадоха оригиналния проект на Дякона Левски, а преписът остана у троянските патриоти.

Имаше нужда обаче още от един препис, който с направените бележки да се изпрати по представителя в общото комитетско събрание. Възложи се пак на Василя хаджи Калчов и на главния учител Ил. Н. Белковски да снемат тоя препис от първия. Подир два-три дена през една тъмна нощ, те отидоха да изпълнят тоя отечествен дълг в учителската стая, като по-безопасно и уединено място, защото самото съдържание на проекта изискваше изключителна тайнственост, която застрашително звучеше на ухото на всеки българин патриот. Те се подключиха добре в стаята и свободно преписваха проекта.

Тъкмо когато преписът бе на свършване, като топ изгърмя на прозореца, що гледаше към север, един камък, голям около един килограм. Той бе хвърлен откъм улицата и падна на масата в лампата. Стъклата издрънкулиха по земята, а по масата всичко плувна в гас. Ужас владееше из тъмната стая. Нашите патриоти останаха като вкаменени. „Какво беше това?... Що стана?... Дали властта ни подуши", питаха се смаяни те. В тоя момент, обаче, това произшествие остана необяснимо за тях. След два-три дена се изясни, че тоя „атентат" бил извършен не с цел да се попречи на светото предприятие. Стефан Гайдарски, връстник и уж близък другар на Васил х. Калчов бил всъщност негов съперник в някакви седенкарски работи. И затова той дълго време дирел случай за отмъщение Калчову. И през тая нощ, без да знае целта на отиването му в учителската стая, намерил случай да си отмъсти". Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1877. Враца, 1902, стр. 39–40.

39. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8107. За езика на тази добавка вж. писмата на Ан. Кънчев до Н. Обретенов в книгата на Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 400, стр. 462; № 404, стр. 465; № 405, стр. 466 и № 406, стр. 467–468, които ние ще използуваме по-късно. Писмото под № 401, стр. 462–463, Д. Т. Страшимиров погрешно посочва като писмо на Ан. Кънчев. Както се вижда от подписа, то е на В. Христов, съученик на Кънчева в Чехия.

40. Пос. съч., стр. 51.

41. Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1877. Враца, 1902, стр. 26.

42. Доколко идеята за република е била завладяла умовете, се вижда най-добре от становището на Панайот Хитов по тоя въпрос, което той изнася в диктуваното си писмо до Централния комитет от януари 1872 година. „Както видите въ законътъ", бележи старият войвода в това писмо, „далъ съмъ мнѣнието си, колкото съмъ видѣлъ, че е нуждно. И тъй въ първий-тѣ артикалъ (член) направилъ съмъ забѣлѣжваніе на изрезана-та Ви „Демократ. Република", но не трѣба да мыслите или криво да разберете че съмъ противенъ на това не! Защо-то никой не иде да подържава тиранството, но за да ся спечели и подържа правѫ-тѫ свободѫ, и всѣкой кой-то иде противъ тиранството, трѣбва да е желатель на Демок. република, но това ній нетрѣба да го явявами и печатамы, а да го задържимъ за насъ си, защо то прѣдставете си околности-тѣ, сѣтете ся на толкова династическы-тѣ около насъ правителства, кои-то щомъ чуѭтъ ръчь-тѫ Дем. република, ще ны очернѭтъ предъ другы-тѣ правит. а още и ще ны спречѭтъ въ светы-тѣ прѣдпріятія. Най-послѣ сѣтете ся що става съ Французкыйтъ народъ, който е далечъ отъ насъ съ просвященіето си. Ній трѣбва тайно да утвьрдимъ републикѫтѫ а не да ны чуе свѣть-ть и явно да исповѣдвамы това. Околни-тѣ или съседнитѣ династи и правит. не ще могѭтъ явно да нападатъ на републикѫ-тѫ ны защо-то иматъ и по-между си републиканци, но могѭтъ съ другы начинъ да се стараѭтъ да ны попречѭ-тъ ... Ній сега за сега трѣбва да ся боримъ за свободѫ и равноправность и да унищожимъ тирани-тѣ, туй трѣба да говоримъ и за него да работимъ, пакъ това като доспѣемъ да прогласимъ републикѫтѫ". АНБ, II А, п. 61, инв. № 8248.

43. Във връзка с тайната полиция П. Хитов прави следната добавка в посоченото вече негово писмо: „Членовѣтѣ градски на тайната полиція не трѣба да предузиматъ никакво убиство догде не са увѣрятъ като видят печата од централніат комитет, на причината чи управителя можи да има карес или завист на некого гражданина". АНБ, II А, п. 61, инв. № 8248.

44. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929 стр. 141–142.

45. В това отношение П. Хитов е по-строг. „Може нѣкой съ намѣреніе да ся опіе", бележи войводата, разглеждайки уставопроекта, „и да искаже тайноститѣ, то не слѣдвали че и той трѣбва при пьрво усѣщаніе да ся накаже

съсъ смърть? Трѣбва и за това още да ся прѣдпазватъ и другы отъ подобни случаи. Освѣнъ това работницитѣ на р. Б. Ком. (трябва, н. б.) да прѣдпазвате отъ піянството, даже и да иматъ наказаніе за това". АНБ, II А, п. 61, инв. № 8248.

46. За впечатлението, което уставопроектът е произвел върху съвременниците, както и за начина по който е бил посрещнат, съдим най-добре от признанията на Панайот Хитов. След като изтъква, че сега „рабутата е по-темелно захванатa", и затова е готов да извърши всичко, което му се „одрѣди" (АНБ, II А п. 61, инв. № 8404), бащата на хайдутите бележи в посоченото вече няколко пъти писмо: „Отдавна сьмь желялъ да видѫ такъвзи законъ и твърдѣ ми драго като го видѣхъ виждами ся като слънце прѣдъ очитѣ и всѣкой човѣкъ праведенъ би ся съ него съобразилъ и желѫ да се съобразѫ споредъ казваниіе-то Ви непремѣнно, но само кога-то го вид-ѫ въ дѣйствъе туренъ..." АНБ, II А, п. 61, инв. № 8248.

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА

1871 ГОДИНА

I

1. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 473.
2. Там, стр. 15–16.
3. За по-голяма предпазливост Апостолът не е написал двете букви в текста при тълкуването, както е у нас, а в началото на писмото.
4. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 16. Апостолът си е служил още и със следните лозинки, записани лично от него:

а) „Знакатъми за Ячу (Киряк) Цанковъ:
отъ насъ Пратеникъ съ знакъ тоѫ: С.Ч.Р.О. на което тряба да му ся отговори: Свобода Чрѣзъ революція обща приносящія тогава ще каже и отзива: истина на сяко мѣсто дето живее Българинът".

В кореспонденцията си с К. Цанков Апостолът си е служил и със следния писмен знак (шифър):

б) Лозинка за Турно Магурели.
„Т. Мог.
Т. и А.С.
отзивъ

Богъ напредъ
трите Букви значятъ: ти и асъ сме сѫщите".

в) „пѫкъ за нарочно изпратенъ чіовѣкъ съ лозинка така добьръ день или добръ вечеръ чіорбаджи. отговоръ: далти Господъ добро, отъ де идешъ и каква е работата! Пратеникътъ ще каже: асъ ида отъ добро място, имамъ гласъ! Тогава ако е сѫщіятъ чіовѣкъ до когото е проводенъ ще му кажи, ако имашъ гласъ хайдемъ въ кѫщи и сядаса вѣче въ разговоръ". Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 248, 250 и 286.

Стоян Заимов съобщава други две лозинки, от които едната служела само за шифровка. Вж. „Васил Левски". София, 1895, стр. 77–78.

5. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 54.
6. Там, стр. 30–31.
7. Там, стр. 15–16.
8. Там, стр. 471.
9. Там, стр. 17.
10. Там, стр. 16.
11, 12, 13, 14 и 15. Там, стр. 19.
16. Там, стр. 21.
17. Там, стр. 24.
18. По-късно в едно свое писмо до Панайот Хитов той е принуден за втори и последен път да загатне наново за опасностите, които среща в своя път.
19. Пос. съч., стр. 24.
20. Христо Богев, Васил Левски, Светозар Маркович – речи и статии. Левски като стратег и тактик. София, 1946, стр. 114.
21. Тодор Павлов, пос. съч., стр. 141 и 142.
22. Там, стр. 114.
23. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 22.
24. Там, стр. 23.
25. Там, стр. 51.
26. Там, стр. 23.
27. Там, стр. 51. Смисълът на последната фраза е: каквото щат да ни съветват или заплашват, не ни влиза в работа.
28. Там, стр. 454.
29. Там. стр. 25. В препроводителното писмо до Д. Хр. Попови Ив. Кършовски, Филип Тотьо, възпламенен от изгледите

за близка руска помощ, пише: „Приключено-то писмо постарайте ся много бройно да го испратите до діакона, защо-то въ него писмо има такава тайна, която ако удобрятъ сичкитѣ българы ще извлечемъ много голѣма полза и ще можемъ да действоваме въ народното движеніе сигурно“. Пос. съч., стр. 481. Данаил Хр. Попов, като разкрива тайната на Панайот Хитов, наново изразява становището на организацията: „Писа ны още тамо Г-нъ Тошковъ и другитѣ казали щото да сѫ събератъ отъ 4-ти страны на България подписи, да сѫ проводатъ и 3 души съ упълномощим писма, които да отидатъ въ Одеса до тѣхъ, и той Г-нъ Тошковъ сѫ задължава да отиде съ тѣхъ ида ги прѣдстави на сѫщія Императоръ, и казватъ чи знаятъ вѣрно чи Императора ще съчувствува на това, и трѣба да ны направи улесненіа но и натова отгорѣ нашите отсрѣщны все пьрвія отговоръ дадоха, никакъ не искатъ за сега до гдѣто не сѫ добре организуватъ, да ходатъ при едно или друго правителство, а като сѫ нарѣдатъ добре, тогава само може да направатъ такова нѣщо, и то ако го удобри тогава привръменното имъ правителство“. Пос. съч., стр. 455.

30. Там, стр. 26.
31. Там, стр. 26–27.
32. Там, стр. 51 и 22.
33. Там, стр. 22.
34. Там, стр. 83.
35. Там, стр. 19.
36. Там, стр. 20.
37. Там, стр. 15 и 20.
38. Там, стр. 33
39. Там, стр. 20.
40. Там, стр. 33.

В случая, възразява д-р Хр. Гандев, Левски се бори не толкова срещу федералистичните блянове на Каравелова, а „срещу прибързаните действия и неблагоразумното обвързване на българското революционно движение с външни ангажименти, срещу поставянето му в зависимост от чужди сили, преди да е укрепнало до степен на пълна самостоятелност“. Васил Левски – политически идеи и революционна дейност. София, 1944, стр. 138.

41. Там, стр. 473–474.
42. Там, стр. 23–24, 73, 15, 474.

43.Там, стр. 473, 475. Когато по-късно Каравелов, по поръчка на Апостола отпечатва заплашителни писма в Букурещ, той редактира първоначалния им текст, като прави следните добавки. 1. „...предъ народътъ, т. е. предъ бѫлгарскиятъ народни революционни комитетъ, който така сѫщо ще да отговаря предъ бѫдѫщето бѫлгарско свободно правителство". Пос. съч., стр. 478. 2. „Предателите, чорбаджиете, изѣдниците и турските подлизурки ще да висатъ на едно дѫрво съ нашите неприятели, – страшно ще бѫде народното отмѫщение, който днесъ не желае да бѫде свободенъ, той не е бѫлгаринъ и не е човѣкъ". Пос. съч. стр. 477.

44. Там, стр. 496.

45. Там, стр. 24, 98, 70.

46. Там, стр. 24.

47. Две от тия писма Апостолът изпраща до своя калеко Иван Фурнаджиев от Карлово. В първото писмо той се обръща като към роднина: „Калеко Иване! и Вія Петре, и Христіо!" Във второто – обръщението е официално: „Господа Ив. Фурнаджіевъ & Сынове!" Пос. съч., стр. 37 и 40.

48. Там, стр. 34, 32.

49. Там, стр. 32. Вж. и следващите писма до № 21, стр. 50.

50. Там, стр. 33, 38, 34, 35, 48, 47.

51. Там, стр. 15.

52. Там, стр. 56.

53. Там, стр. 505.

54. „Какво стана съ ливорверити? и кога ще са принисатъ тукъ момчетата зеха да мислатъ какво стана та са забавиха", пита сам Апостолът. Пос. съч., стр. 53. „Глѣдайте за принасянето на стокѫ-тѫ да е сигоръ както Ви и бѣлезахмы съ жены. Там, стр. 491. „Добрѣ ще бѫде ако день напрѣдъ ся пренесеше стокѫ-тѫ, зачто-то гледамь че болдиса и по евтенѫ". Там, стр. 495.

По това време централният комитет в Ловеч прави две други поръчки пакъ до Данаил Хр. Попов, които са твърде характерни: „За прахъ-тъ кой-то ни белѣжите че былъ отъ ведньжъ ній отъ него си имаме, намъ ни е нуженъ отъ оня кой-то наималко въ разстояніе въ еднѫ 7 (седмица) поне да подѣйствува. Потрудете ся дано от него ни намѣрите"... Там, стр. 497. „Колко-то за маскы-ты, тѣ ни ся нуждны за нощя, кога имамы нѣкоя работѫ" ,.. Там, стр. 495.

55. Там, стр. 510.
56. Там, стр. 78.
57. Там, стр. 484.
58. Там, стр. 516.
59. Там, стр. 54.
60. Там, стр. 496.
61. Там, стр. 70, 65.
62. Или кяр (печалба) или смърт – гроб, морава: Пос. съч., стр. 65.
63. Там, стр. 496–497. Посред тия грижи понякога Драсов изпълнява и поръчки от общ характер, които все пак се отнасят до членовете на организацията. „Отъ Търново ни белѣжать за нѣкой си полякъ Живковъ (от) Т. Магурелле а уженень въ Търново, че щелъ да фалира ако отъ нашиты нѣкой имать земани давани да глѣдатъ да ся разправатъ предварително. Сѫщо и за нѣкой си шумналія билъ събиралъ въ Търново момчета да гы води въ Влашко при войникова да сѫ учат за актіори че послѣ да ходять изъ Българско да представлявать театра. За всичко това питайтѣ и ни явете, че сѫ ни задължили". Пос. съч., стр. 491.
64. Там, стр. 70, 75.
65. Там, стр. 76.
66. Там, стр. 227. Част от този лист със сумите на последните четири разходи е скъсан. Ние допълнихме цифрите от друга сметка и от един сбор на приходо-разхода на Апостола. Пос. съч., стр. 244, 307.
67. Там, стр. 227, 305, 307, 308.
68. Там, стр. 301–302, 303–304.
69. Там, стр. 303, 227, 315, 301.
70. Там, стр. 244.
71. Там, стр. 245.
72. Там, стр. 299.

II

73. Там, стр. 15.
74. Там, стр. 470–471.
75. Там, стр. 471.
76. Там, стр. 471–472.
77. Там, стр. 27.
78. Там, стр. 323–324.
79. Там, стр. 480.
80. Там, стр. 25. В края на това писма след подписа си Апостолът Прибавя: „Изъ Българско, члѣнъ отъ Б.Ц.К. Въ България", Тая добавка не срещаме в никое от неговите писма.

Д. Т. Страшимиров я изтълкува като „пояснение на Филип Тотя, който не е подробно осведомен за съществуването на р. организация". Пос. съч., заб. към стр. 28. Той обаче изпуска из пред вид обстоятелството, че Апостолът се бе разбрал вече с Филип Тотьо и, следователно, не едва сега и не по тоя начин ще го осведомява за вътрешната организация на комитета. Ние мислим, че с тая подробност Апостолът иска по-скоро да подчертае пред славолюбивия войвода своето формално положение в революционната организация.

81. Там, стр. 455.

82. Там, стр. 50.

83. Христо Ботев, Васил Левски, Светозар Маркович. Левски за значението на субективния фактор. Речи и статии. София, 1946, стр. 123. „Тези чудно образни и пълни с дълбок исторически смисъл думи" на Апостола, именитият наш философ смята, че „струват повече от десетки наши философски и публицистични томове. Те по-добре от всичко друго ни говорят какво би се получило от Левски, ако той би имал възможност да получи своевременно нужното теоретично образование или ако средата благоприятствуваше за развитието на неговите многостранни заложби и дарования. И такъв обаче, какъвто е, Левски си остава наша национална слава и гордост, наш духовен водач и учител, народен пророк и герой". Тодор Павлов, пос. съч., стр. 123–124.

84. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 52–53.

85. Там, стр. 325.

86. Там, стр. 79–80.

87. Там, стр. 80.

88. Там, стр. 325.

89. Там, стр. 81–83.

90. Там, стр. 522–523.

91. „Може да сте извѣстни за дѫлгото ми боледуваніе", пише войводата на търновци в отговор на писмото им от 16. I. 1873 год., „което ма не остави да могахъ да дойда и тѫй при 7 месечното си боледуваніе, никой ми нищо не писа..." Пос. съч., стр. 599.

92. Там, стр. 86.

93. Там, стр. 535.

94. Там, стр. 88–89.

Все по това време Апостолът чрез централния комитет в Ловеч, дърпа ушите и на Филип Тотя: „Постѫпката

Ви съ Силистренцы е доста глупава и като на Васъ лице неприлична. – Ако не можите направи недѣйте разваля" Пос. съч., стр. 90.

С дълго писмо от 20. II. 1872 год. Филип Тотьо се оправдава за своята постъпка със силистренци: „... както и да кажете вий, че азъ съмъ постѫпилъ глупаво да (като) съмъ възвърналъ силистренчени, азъ съмъ имъ далъ по-голѣмъ куражъ, когато тѣ въставатъ да знаятъ, че те не въставатъ за себе си да знаятъ тѣ че въставѫтъ за 1 беденъ и поробенъ народъ, та да издуматъ да защитятъ останалитѣ като изложѫтъ своите тѣла на бойното поле, та който остане (жив) да каже: тѣзи мѫже и наши братя изложихѫ своитѣ тѣла на бойното поле, бари ний сега останахме свободни". По-нататък войводата се спира надълго върху въпроса, кога да се обяви въстанието и след като обяснява, защо трябва да се обяви през лятото, а не през зимата, той изяснява накрай случая със силистренци: „Азъ туй прѣдадохъ на вашитѣ депотати Силистренченитѣ та да не съгласяватъ никой пѫть да правятъ бунтъ зимно врѣме, та да излагатъ нещастния народъ който е за бой и който не е". Пос. съч., стр. 338.

Спряхме се върху случая със силистренци, не защото изяснява стратегическите разбирания на Филип Тотьо, а защото установява съществуването на известни връзки между революционната организация и най-източния ни крайдунавски град. За тези отношения обаче нищо повече не знаем. В пътуването си като представител на събранието в Букурещ Т. Пеев уверява, че основал частни комитети в Лом, Силистра и Черна вода. Пос. съч., стр. 375.

Силистра, някогашният Доросторум, заема предно място в духовното възраждане на нашия народ. Наред с многото вдъхновени учители, които работеха тука и които издигнаха името на силистренското училище, в града учителствуват известно време Тодор Пеев и Сава Доброплодни. Последният представлява силистренската епархия на народния събор в Цариград през 1871 год. За по-големи подробности из духовното минало на Силистра вж. д-р Сл. Чаушев, Учебното дело в Силистра преди освобождението, както и целия сборник „Силистра и Добруджа", научно-културни изследвания, кн. I. София, стр. 341. От същия сборник научаваме, че през 1869 год. Апостолът дошел в града с местния книжар и училищен настоятел Гено Чолаков и се условил за учител, но стоял само три дена и изчезнал. Тия сведения съобщава един

от тогавашните учители, Петър Арнаудов. Там, под линия, стр. 274.

За духовното и просветно пробуждане на Силистра знаем доста, но участието на града в борбите за политическа свобода още не е проучено. Между многото задачи, които предстоят на Силистра, тая задача трябва да бъде една от първите.

95. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 598–599.

III

96. Там, стр. 58, 67.

97. Там, стр. 58–59,

98. Там, стр. 67.

99. Там, стр. 59.

100. Бележката е твърде характерна. Ще я предадем изцяло: „Г-ну В. Л-му въ Бѫлгария – Ако ви са попадне вѣстникътъ ни въ рѫцете и ако прочетете тия нѣколко рѣда, ви молиме да прибѫрзате и да са видите съ назе въ Букурещъ. Това вие трѣбва да направите за общото добро" В. „Свобода", Букурещ, II, бр. 4 от 13. II. 1871 год.

101. Пос. съч., стр. 59.

102. Там.

103. Там, стр. 59–60, 62.

104. Там, стр. 57, 70–72. Апостолът не можеше да има доверие в непостоянни хора и в едно по-късно писмо до Д. Хр. Попов той бележи: „Имената имъ, и мѣстото имъ де работатъ тій! няма да обаждатѣ на вашитѣ отъ влашко членове, защото мисла да няматъ іоще съставенъ Оставъ, който да награжда пристѫпникътъ, въ сѫщіятъ часъ съ смъртъ отсвѣнъ то! отъ тука іоще висшегласіето ни дава дума да ви са кажи такова нящо! защото глѣдатъ ката день отъ тамъ работи, днесъ наредъ, утри безъ редъ, други день никаквата, и сичкіятъ святъ имъ научи какво сѫ работили и де са іоще мислили". Пос. съч., стр. 74.

105. Там, стр. 514.

106. Там, стр. 497.

107. Там, стр. 488–489, 487. Тия няколко реда са първото свидетелство, установяващо мястото, което Апостолът бе заел вече в съзнанието на своите първи сътрудници.

108. Там, стр. 494. Преводът на турския текст е: „От техните кожи (буквално „бедра") царвули не стават".

109.Там, стр. 496.

110.Там, стр. 497.

111. Там, стр. 69.
112. Там.
113. Там, стр. 69–70.
114. Там, стр. 454.
115. Ал. Бурмов, Васил Левски в началната история на БЦРК. Сп. „Родина", София, I (1938), кн. 1, стр. 157.
116. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 60, 73.
117. Ал. Бурмов, пос. съч., стр. 156.
118. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 54.
119. Там, стр. 515. „Това писмо", бележи Д. Т. Страшимиров под линия на същата страница, „не само характеризира, но и излага Каравелова с липсата на всякакъв организационен дух".
120. В. „Свобода", Букурещ, II, бр. 20 от 31. X. 1871 год.
121. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 530.

IV

122. Там, стр. 29.
123. Там, стр. 54. Сигурно огорчен от нещо във връзка с разправията си с Анастас п. Хинов, Апостолът още след първата своя забележка, като припомня на брата му, че от 1861 год., се е посветил на делото, се вижда принуден да каже нещо повече за себе си: „Отъ тогава и досеги, малко много въ това самса занимавалъ, и работата ми мае сряшала сякаква тюрлія, и неможя ме отвърни да работа за други или да ма отчяе да глѣдамъ своятси интересъ? ако низнайте! питайте и научетиса добре, чи акома земите за вярване пълно, тогава знамъ чи и думитими ще бѫдатъ истинни въ васъ", Пос. съч., стр. 31.
124. Георги Бакалов, Бунт против Левски. София, 1938, стр. 12.
125. По-късно, пред съда, Анастас п. Хинов обяснява твърде невинно и сдържано само началото от разправията си с Апостола. „Понеже писма от двете страни се получаваха и изпращаха винаги чрез мене, приблизително след два месеца (след завръщането му от събранието в Ловеч, н. б.) се получи пак едно писмо и, понеже печатът му беше малко счупен, аз го отворих. Прочетох го, но тъй като това писмо беше с техен специален шифър, аз не можах да разбера, какво искаше да каже. В началото на споменатото писмо беше означено, че е от Одеса, а подписът беше от Кишелски. На една малка книжка, намираща се в това писмо, бяха написани две точки. Това писмо аз изпратих на Дякона Левски

в Ловеч. Той се беше много разсърдил, задето писмото беше отворено и ми писа едно писмо, в което се казваше: „Заради отварянето на това писмо ти си един твърде лош човек; ще дойде ден, когато ще стане въпрос за отварянето на това писмо". След това те не изпратиха вече писма чрез мене. И аз писах писмо на брата си, в което му писах: „Не ми пращай още веднаж писмо". – Препис от първите съдебни следствия на обирачите на хазната и на лицата от комитета, образуван за бунтуване на населението, произведени от специалната комисия, стр. 31.

126. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 56–57.

127. Георги Бакалов, пос. съч., стр. 13–14.

128. Там, стр. 14.

129. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 57.

130. Там, стр. 488.

131. Там, стр. 64.

132. Там, стр. 65.

133. „В страшните поражения", бележи Георги Бакалов, „които авантюризмът на Общи нанесе на делото на Левски, имат по-силно участие такива от малък калибър вироглавци, които, като Ан. п. Хинова, го поддържаха слепешката. Левски е бил хилядократно прав, когато срещу стихията на недисциплинираност, свойствена на обществените елементи, с които е имал работа, той е противопоставял желязна строгост, неспираща се пред висшата мярка на наказанието, за която загатва и в случая с Ан. п. Хинов". Пос. съч., стр. 14.

V

134. Вж. началото на тая глава.

135. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 76 и Гено Иванов, Печатничката на Васил Левски в Ловеч. Сб. „Ловеч и Ловчанско", кн. IV. София, 1932, стр. 81.

Трябва да отбележим, че по това време идеята да снабди организацията с малка печатна машина, занимава сериозно Апостола. „Проектът", бележи Гено Иванов, „да се купи и пренесе една печатничка в Ловеч, не можал да се сбъдне по липса на средства". Пос. съч., с. стр. По-късно обаче, когато Ангел Кънчев постъпва на работа, Апостолът се снабдява с твърде примитивна ръчна печатничка. Нуждата от квитанции трябва да е била доста голяма, а връзките с Букурещ не били редовно и правилно уредени, та станало нужда организацията да се снабди с една макар и първобитна печатничка, за да се печатат с нея поне разписки. В помощ на Апостола се явил Ангел Кънчев, който, както разправял

Дим. Пъшков на д-р П. Стоянов, взел един малък комплект металически букви – чрез един приятел – от редакцията на русенския в. „Дунав". Тия букви Кънчев донесъл в Ловеч.

Пръв, който съобщи за тази „типографийка", е М. Ив. Марковски. Печатничката заедно с други неща останали от Левски, Марковски видял у Никола Цвятков през 1894 год. „С тази оригинална малка „типографийка", пише Марковски, „Левски сам си печатил особена форма квитанции". Буквите стоели още така, както ги бил наредил Левски. Те били наредени в няколко черчевета от плочи (ученически плаки). Черчеветата били свързани с канапи. Този комплект се допълвал от една кутия с черно блажно мастило. – Спомени и очерки из българските революционни движения 1868 – 1877, кн. 1. Враца, 1902, стр. 80.

Останалите подробности по тоя въпрос дължим на Г. Иванов. „Както печатничката, тъй и другите комитетски неща Никола Цвятков наследил от своя приятел и съсед. Никола Сирков, чрез жена му, за която се оженил след смъртта на Н. Сирков.

През 1901 год. проф. д-р П. Стоянов прибира тези исторически предмети за музея на Ловчанското читалище, където се намират и сега. Между прибраните неща е, разбира се, и печатничката. Въпреки силното свое желание да купи печатница, Левски не можал да се сдобие с такава в България. Останала му само тази малка печатничка за квитанции, защото най-болното място на организацията било малопаричието, а хората без редовни печатни квитанции не давали пари. Това накарало Левски да сглоби тази печатничка". – Гено Иванов, Печатничката на Васил Левски в Ловеч. Сб. „Ловеч и Ловченско", кн. IV. София, 1932, стр. 82.

Според д-р П. Стоянов желаната от Апостола печатница била купена след общото събрание в Букурещ, но не могла да бъде пренесена в Ловеч и останала в Букурещ при Каравелов. – Градът Ловеч като център на Българския централен рев. комитет... Ловеч, 1901, стр. 20.

В действителност, купени са били само букви за Каравеловата печатница, но не и печатница. Апостолът, който не е пропуснал да отбележи нито един разход, направен през време на пребиваването си във Влашко, та дори дадените пари за милостиня, е записал и тоя разход: „1480: за Букви на печатницата съ които ще ся печатятъ само наши работи".

Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 253.

Във връзка с печатницата на Апостола стои и въпросът за квитанциите, разписките, които е издавала организацията. Много вярно Гено Иванов изтъква, че печатницата е била необходима на Апостола, за да се снабди с печатни квитанции, „с които да увери хората, че революционното дело е поставено на сигурни основи." – Печатничката на Васил Левски в Ловеч, стр. 81. Ще добавим, че с тях Апостолът иска да въведе по-добра отчетност и да отстрани всяко подозрение или недоверие в хората на организацията. Затова до средата на 1871 год. той заедно с печата иска най-настоятелно да му се изпратят и квитанции, „билети", както ги нарича понякога. Вж. гл. XIII, стр. 58. Предположението обаче на Гено Иванов, че Левски „се е сдобил с печатни квитанции в Букурещ чак след общото събрание (май 1872 год., пос. изследване, стр. 82), защото едва през юли 1872 год. изпраща квитанционни коли с упътвания, как да се попълват – писмо до Троянския комитет от 15. VII. 1872 год. („Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, стр. 132), не се покрива от фактите. Още на 4 април 1872 год. (преди общото събрание) Апостолът изпраща на сливенци 94 печатни разписки „чясни" с упътване как да се попълват: „като написаното въ листа ще се пише въ малкото кѫсче което остава (кютюкъ) и то ще Ви бѫде правата смѣтка, която ще предавате отъ врѣме на време въ Ц К." Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 115.

Квитанциите са били два вида: ч а с т н и, които издавали частните комитети на своите членове срещу направените от тях вноски, и о б щ и или ц е н т р а л н и, които издавали „кога една община, т, е. някой ч. комитетъ дава отъ общо-събранате пары", или които централният комитет издава на частните комитети.

Между печатаните в Ловеч и Букурещ общи (централни) квитанции има значителна разлика. Гено Иванов изтъква подробно тая разлика. Ловчанските са печатани поотделно и тона няколко пъти, с натискане на буквите. При печатането са гледали редовете да попаднат в хоризонталните линии на самата хартия, подбрана нарочно така набраздена, за да бъде равен отпечатаният текст. Печатаните в Букурещ разписки са четири на един лист, или осем на двоен лист. Текстът, през който се откъсва квитанцията от кочана, минава през средата

(напреко) и на четирите квитанции и гласи: „Цент. бѫлгар. револ. комитетъ“. В ловчанските обаче върху всяка една квитанция се чете друг напречен текст: „Привременно бълг. правителство“.

В букурещките е употребена думата „Бѫлгарія“, а в ловчанските – обичаната от Левски дума „Българско“. Вж“. „Печатничката на Васил Левски в Ловеч“, стр. 83. Досега още не са намерени частни квитанции, печатани в Ловеч.

136. Според Ст. Заимов Апостолът се спрял и в Харманли, където се срещнал с даскал Делчо Милковски, от когото разбрал, че тук „комитетско вретено не може да се направи“. Същият уверява, пак така без данни, че в Търново-Сеймен (Симеоновград) Апостолът основал комитет под председателството на Дойчо Аладжов. – Васил Левски. София, 1895, стр. 83.

137. Александър Кипров не посочва годината, през която Апостолът е дошел в Свиленград, но твърди че „това било през зимата“ и то около Коледа. Ако това твърдение отговаря на действителността, разказът за посещението на Свиленград не би ни ползувал в случая. Но като имаме пред вид несигурността, с която се посочват дати в спомените и неопределеността, с която Кипров сочи времето на това събитие, ще си позволим свободата в дадения случай да не държим сметка за противоречието между тая дата и датата, посочена от д-р Хр. Стамболски. Макар и да свързва отиването на Апостола в Свиленград с Коледа, явно е, че Кипров съвсем произволно определя това време. От бележника на Апостола знаем, че по Коледа на 1871 год. той е бил в Червен Бряг. – Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 299. Ние се съмняваме дали по тоя въпрос Кипров се е сетил да разпита изобщо лицата, на които дължи сведенията си. Наистина, не сме съвсем сигурни и в датата, посочена от д-р Стамболски – 28. VII. 1871 год., но нямаме основание да допуснем, че той е сбъркал месеца и отнася погрешно това събитие не през зимата, а през лятото. Спор относно годината няма, а посоченият от него месец стои възможно най-близко до предполагаемото време, когато Апостолът се запътва за Цариград. В полза на датата, посочена от Стамболски, говори и следното обстоятелство: от началото на август до края на септември 1871 год. от Апостола няма писма. След като пише от Пловдив на 27 юли, той се обажда наново едва на 29 септември от Ловеч. В това отно-

шение правят впечатление и показанията на Димитър Общи пред съда, в които последният твърди, че през лятото на 1871 год., след като се срещнал с Апостола и предприел първата си обиколка с него, той стоял сам в Хисарските бани 44 дена, очаквайки разпорежданията на Апостола. – Препис от първите съдебни показания на обирачите на хазната и на лицата от комитета, образуван и пр., стр. 8.

138. И. Ст. Заимов съобщава, че „свиленградските съзаклятници" заплатили 25 абонамента на в. „Свобода". – Васил Левски. София, 1895, стр. 83.

139. Левски – ловец. Сп. „Ловец", София, XXX (1930) бр. 4, стр. 74, 78. В събитията, които настъпиха по-късно, Свиленград плати своя кръвен данък на свободата: Димитраки Бояджиолу и Стоян поп Марков бяха заточени в Диарбекир, откъдето не се върнаха; Димитър Новаков бе обесен в Одрин, а 40 души от с. Стъклово, заедно с ловците, които бяха довели Апостола, бяха обесени в Свиленград.

Според Ст. Заимов Апостолът положил основите на революционната организация и в Лозенград, където се срещнал с книжаря Вълкан, който „свикал учителите народни и няколко верни лозенградски младежи на вишни (божем) в лозето си, що е на трите могили". Васил Левски. София, 1895, стр. 82.

140. Дякон Васил Левски в Цариград през 1869 и 1871 година. Сп. „Духовна култура", I (1920), кн. 3–4, стр. 234.

141. Там, стр. 134–235. И тия спомени Стамболски помести в книгата си: „Автобиография, дневници и спомени, т. II (1868–1877). София, 1927, стр. 158–160.

142. Никола Станев погрешно твърди, че „него време в Цариград заседавал народния събор, свикан да изработи устава на екзархията". Васил Левски. София, 1923, стр. 123. В действителност съборът се разтури на 24 юли 1871 год. Вж. проф. П. Ников, Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. София, 1929, стр. 280.

143. Васил Левски. София, 1895, стр. 79–80. Докато Стоян Заимов описва само едно отиване на Апостола в Цариград, което отнася към май 1869 год., Захарий Стоянов изобщо не отбелязва посещенията на Апостола в турската столица.

144. Д-р Хр. Стамболски, пос. сп., стр. 235. По-късно вестта за залавянето на Апострла хвърля в голям смут цариградските българи, които бяха посрещали великия револю-

ционер в турската столица. Най-голяма е тревогата на д-р Стамболски. „Това злокобно известие", пише той в своите спомени, „замайва главата на д-ра Стамболски, който взема пътя за Бабалие (Високата порта) с намерение да узнае от познатите му чиновници истината. Тук радостно му съобщават за щастливата сполука, залавянето на рейс юл-ашкия (главатаря на бунтовниците) и потвърждават писаното из вестниците. Той се смущава и разбързва; сбогува се с чиновниците, които искаха да го задържат на мухабет (разговор), казващ им, че бърза да прави покупки из пазаря за новата година, та под този благовиден претекс да може да прикрие смущението си и да ги напусне; а в същност с болка на сърцето си и с горест на душата си да тича в Галата, в Хавяр хан, в кантората на Стефана Илич, когото намери сам, занят с търговските си работи. Д-р Стамболски повърнал, прибледнял, разтреперан му съобщава злощастната новина.

– Що думаш?! извиква Илич и двамата пророниха сълзи и млъкнаха.

– Ами сега? – подзе д-р Стамболски. – Българският народ няма щастие, няма chance за сполука! Каква съдба, каква участ го очаква сега! Екзархийските ни работи изнемощяват в ръцете на правителството и пропадат под гнета на патриаршията, същевременно и бунтовническите ни предприятия за политическо освобождение се задушават и парализират днес след толкова скъпи и млади жертви. О, съдбо, съдбо! Ето и за нас ще дойде днес-утре ред, в случай че някои от заловените знае за нашето познанство, за нашите сношения с Левски, или сам Левски под искенджето (мъченията в затвора) не ни издаде! Човеческите слабости ни са познати, тогава и вие, макар да сте елински поданик, и аз ще отидем напразно, без да сме свършили нещо за народа си. В такъв случай трябва още сега да промислим и изнамерим средства за избягването ни зад граница.

Тука Илич пресече доктора и каза: „Ако дадем ход на вашето въображение, ние можем да предположим много други случайности преди да дойде ред до нас; тъй, например, той ще бъде съден от извънредната комисия, която заседава сега в София и съди провинилите се в това събитие бунтовници, следователно и Левски; а в тая комисия заседава и х. Иванчо. Мислите ли вие, че Левски ще каже на х. Иванчо: вие сте били мой укривател в Цариград, следователно и вие

сте участник в делото, за което ме съдите тук? Не, не, за другите не зная, но за Левски, този самоотвержен рицар, който порицаваше и осъждаше на смърт предателите народни, съвестта ми не допуска, че той ще се опетни с черно предателство. Никога!"

В този смисъл се продължи разговора между двамата събеседници дълго време и най-накрая д-р Стамболски, ободрен до известна степен, напусна кантората на Илича и се върна в къщи си на остров Халки, сломен под тяжестта на угрозите за Екзархията и за участта на Левски и въобще на въстаническото дело, страхуващ се постоянно от заканите на Халил Шериф паша за изгубването, на професорската си катедра в медицинските училища". Автобиография, дневници и спомени, т. II. София, 1927, стр. 265–266.

VI

145. Градът Ловеч като център на БЦРК ... Ловеч, 1901, стр. 21.

146. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 431–432 и 448.

147. Там, стр. 450.

148. Там, стр. 459. Според Никола Станев той бил „наречен Димитър О б щ и, защото сам се препоръчвал, че принадлежи на всички балкански народи". Васил Левски. София, 1923, стр. 120.

149. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 456–459. Д-р В. Х. С. Берон пък навсякъде в своята книга нарича Общи Димитър Панайотов, Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, стр. 257, 263 и 266.

150. Ст. Заимов, Миналото, очерки и спомени, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 247. – Д-р П. Стоянов, Градът Ловеч като център на БЦРК ... Ловеч, 1901, стр. 28. – Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929: а) списък на Анастас п. Хинов на заточениците в Мала Азия, стр. 659; б) в турските документи той е записан под името Димитър Д я к о в а л а, стр. 587–588. – Никола Станев твърди, че „този човек (Общи) е от неизвестно месторождение", но сам „казвал, че е македонец". В. Левски, 1923, стр. 119–120. И Филип Тотьо, който не познава Общи, като узнава от Данаил Хр. Попов, че е заминал за България, пише на последния от 14 юни 1871 год.: „Радвамъ сѧ ... за Димитра м а к е д о н ч и т у кое отишло при Дякончиту да вършатъ работа". Васил Левски, т. I, извори, София, 1929, стр. 490, Според Панайот Хитов, който не е много сигурен в това

си твърдение, Общи е от Ипек или Призрен. – Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 456 и 670.

151. Препис от първите съдебни следствия на обирачите на хазната и на лицата от комитета, образуван за бунтуване на населението, произведени от специалната комисия, стр. 5.

152. Там.

153. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 168, 170, 172.

154. Препис от първите съдебни следствия... стр. 5.

155. Там, стр. 6.

156. П. С. Кършовски, Из миналото, кн. II. Елена, 1929, стр. 79.

157. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 960.

158. Там, стр. 456–457.

159. Там, стр. 457–459.

160. Там, стр. 431.

161. Там.

162. Там, стр. 432.

163. Препис от първите съдебни следствия... стр. 6.

164. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 670–671. Вж. и № 395, стр. 456, № 487, стр. 575–576. За другаря на Общи П. Хитов бележи: „А. Тодур (Чипровчянина) сас дрогити момци ходил колко ту щел и са варна пак живу и здраву“, стр. 671.

165. Там, стр. 446.

166. Там, стр. 448.

167. Там, стр. 671.

168. Там.

169. Там, стр. 450.

170. Там, стр. 451.

171. Там, стр. 459.

172. Там, стр. 460.

173. Там, стр. 461.

174. Там, стр. 575–576.

175. Там, стр. 453.

176. Там, стр. 456. По тоя повод П. Хитов отговаря на Д. Хр. Попов... „Димитар е добар ама е инат и сардит но е малко прикличенъ у тес работи ако ще декона некаго прибере тое на комитета знанието“, стр. 576. Вж. в с. съч. и стр. 672: „димитар е добар но е инатлия и аку гу расардат ще излези луша работата“.

177. Там, стр. 453 и „Архив на възраждането“, т. I. София, 1908, стр. 151.

178. Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. София, 1938, стр. 14.

179. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 66.

180. Там, стр. 489. Косвено това писмо иде да подкрепи нашето заключение за дейността на Д. Общи през 1870 год. Дори ако допуснем, че през тая година бъдещият помощник на Апостола все пак е преминал в България, той не е влязъл във връзка с вътрешните дейци и, следователно, не е могъл да остане на работа в страната. Вж. и Ив. П. Орманджнев, Васил Левски. София, 1940, стр. 31.

181. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 491.

182. Сам Д. Общи, който пред съда обяснява действията си винаги с волята на комитетската организация, описва по следния начин първите си стъпки в освободителното движение: „Белградският български комитет ми беше дал писмо до българския комитет в Браила. Занесох го в Браила и го предадох на председателя на тамошния български комитет, Войников. В занесеното от мене писмо се съобщаваше: „Изпратете го на срещния комитет за комитетска служба, ако е съгласен“. Попитаха ме: „Отсрещният комитет иска хора; отиваш ли там?“ И аз приех“. Оттам с препоръчително писмо отишел в Турно Магурели при Данаил Хр. Попов, който го изпратил в България. – Препис от първите съдебни следствия ... стр. 6.

И тук Общи подчертава силата на комитета, чиято мрежа се простира дори в Сърбия и Румъния. Това е ясно. От друга страна малко вероятно е, че той, който бе обзет от манията да издава всичко и направи най-големи разкрития, в случая иска да заблуждава съда. По-допустимо е, че изповедта, която Д. Общи прави за своите първи стъпки в революционното движение, издава по-скоро неговата неосведоменост и липса на ясна представа за устройството на комитетската мрежа вън от България.

183. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 64.

184. Там, стр. 491.

185. Там. „Спомогнахмы на Д. от тукъ 2–3 жълтицы“, бележи Ив. Драсов в края на същото писмо.

186. Там, стр. 494.

187. Препис от първите съдебни следствия... стр. 7–8.

188. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 71.

189. Там, стр. 200.

190. Препис от първите съдебни следствия... стр. 8–9. Твърдението на Ст. Заимов, което приема и Никола Станев, че след като Апостолът се разделил с Д. Общи и то в София, последният посетил Ниш, през Белоградчик отишел в Лом и оттука през Фердинанд, Враца, Орхание, Етрополе, Големи Извор, Видраре, Гложене, Тетевен се завърнал в Ловеч, не почива на нищо реално. – Васил Левски. София, 1895, стр. 90; Васил Левски. София, 1923, стр. 125.

191. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 200.

192. Мненията на изследователите в това отношение са твърде произволни и неустановени. „В началото на 1872 год.", бележи Захарий Стоянов, „той (Левски) не беше вече сам. Освен стария му другар Димитър Общият (македонец), той прибра за другар и А. Кънчев, човек със систематично образование, нещо което е рядкост във въстаническите движения". Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 82. Според Стоян Заимов и двамата помощници на Апостола са постъпили на работа едновременно през пролетта на 1869 год. – Васил Левски. София, 1895, стр. 76, 78 и 79.

Като се основава на писмото на Апостола от 29 септември 1871 год., Д. Т. Страшимиров пръв посочи точно датата, когато А. Кънчев влиза в редовете на революционната организация. Обаче, погълнат от мисълта за авторството на уставопроекта, който въпрос по това време бе твърде неизяснен, Страшимиров не изнесе тая дата като действително начало на революционната дейност на Кънчева. Вж. „Историята на Априлското въстанние", т. 1. Пловдив, 1907, стр. 115–116.

Според Никола Станев „в края на 1870 г. Кънчев бил приет от Левски за помощник, като военен съветник, понеже бил свършил в Бялград легиона с чин запасен офицер". В. Левски. София, 1923, стр. 92.

Иван П. Орманджиев, след като изчерпва критично всички данни по въпроса, установи окончателно и точно датата, когато А. Кънчев постъпва на работа при Левски: края на септември 1871 год. – Кога е постъпил Ангел Кънчев на работа при Левски. Известия на историческото дружество. София, 1937, кн. XIV–XV, стр. 213–215.

193. Захарий Стоянов изтъква и представителната външност на Кънчева: „Освен това А. Кънчев беше до такава степен представителен момък, щото и в днешно време той

можеше да произведе впечатление във всяко село и град" Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 82.

194. До скоро тая дата не беше установена. Така според Л. Касъров, когато Кънчев се самопожертвувал, бил е 26–28 годишен. – Енциклопедически речник, ч. I. София, 1899, стр. 991. М. Антонов и Ив. П. Кепов приемат, че е роден през 1845 год. – Български дейци, ч. I. София, 1910, стр. 61. Б. Даскалов посочва 1848 год. – Ангел Кънчев – кратки сведения за живота, дейността и самоубийството му. Трявна, 1922, стр. 2. Н. и Ив. Г. Данчови посочват също 1845 год. – Българска енциклопедия. София, 1936, стр. 792. Заслугата за установяване вярната рождена дата на А. Кънчев принадлежи на известния историк на нашето земледелие агронома Иван П. Топузов. Той я откри в „Главния каталог на областното земледелско и земледелско-индустриално училище в Табор за учебната 1870–1871 год." – За рождената дата на Ангел Кънчев. Сп. „Изкуство и критика", VI (1943), кн. 2, стр. 94–95. Тая дата приема и Любен Каравелов. Вж. некролога, издаден по случай трагичната смърт на А. Кънчев, в. „Свобода", II, бр. 39 от 11. III. 1872 год.

195. Иван Чорапчиев, Стоил Попов, П. Златев и др. Сп. „Поборник – опълченец", I (1899), кн. 10, стр. 14.

196. Ангел Кънчев – кратки сведения за живота, дейността и самоубийството му. Трявна, 1922, стр. 3.

197. Сп. „Поборник – опълченец", I (1899), кн. 10, стр. 14.

198. Иван П. Топузов пръв даде точни сведения за училището в Табор. Той имал щастливата идея да се отнесе направо до дирекцията на споменатото училище, която по официален път му изпратила исканите сведения. Основано е било през 1866 год. под името Висше областно земледелско индустриално училище в гр. Табор – Vyssi hospodàrsky a hospodàrsko prumyslòvy ustav zemsky v Tàbore. Макар и да се нарича „висше", по програма и по продължителност на образователния курс то е било средно земледелско и промишлено училище. Курсът до 1874 год. е бил двегодишен. Учебната година започвала на 1 октомври и свършвала на 1 август. Училището съществува и днес под името „Швехлово областно висше земледелско училище". За по-големи подробности вж. двете изследвания на Ив П. Топузов: „За следването на Ангел Кънчев по земеделие". Сп. „Училищен преглед", XLI (1942), кн. 3, стр. 338–344 и

„Българските ученици в земеделското училище в Табор – до освобождението". Сп. „Просвета", VIII (1942), кн. 2, стр. 110–115.

199. Според най-ранния биограф на Кънчев, в Бялград той постъпил във „военното училище за артилерист", което завършил с успех и после влязъл в легията. – Сп. „Поборник – опълченец", I (1899), кн. 10, стр. 15. Днес не можем да знаем, доколко това твърдение отговаря на действителността. То обаче бе подхванато от първите изследователи, и Кънчев остави име на офицер-артилерист. Може би авторът на това твърдение е имал пред вид следния саморъчен подпис на Кънчева: „Анђео Кнгевић питомац Арт. Школа II година у Београду. 7. X. 67". Този подпис бе открит върху един сръбски речник, подарен от А. Кънчев на П. Иванов от Стара Загора. Обнародва го в клише Д. Кацев – Бурски във в. „Младежка илюстрация", I, бр. 3 от 31. III. 1924 год.

200. Поборник – опълченец, II (1900), кн. 1, стр. 7.

201. Според Велизарий, И. Павлов, като „управител" на чифлика А. Кънчев печатал статии по модернизиране на земеделието във в. „Дунав" под псевдоним Ахмед бей. – Първите книга и списания по земеделие в България до освобождението. София, 1937, стр. 70. На какво основава това си твърдение обаче, споменатият автор не казва.

202. Иван П. Топузов, За следването на Ангел Кънчев по земеделие. Сп. „Училищен преглед", XLI (1942), кн. 3, стр. 340–341. Нека отбележим, че и по признание на съучениците си Кънчев изучил много бързо чехски език, бил пръв по успех и на края на деветия месец взел всичките си изпити с пълно отличие. Вж. сп. „Поборник – опълченец", I (1899), кн. 10, стр. 15. По това време в Табор са следвали 52 българи, от които петима следвали земеделското училище. Съученик на Кънчева е бил и известният писател и по-сетне стопански деец Михалаки Георгиев. Вж. Ив. П. Топузов, пос. изсл., стр. 341. „Станахме 52 бѫлгарановци", пише един от съучениците на Кънчева до Н. Обретенов, „вървимъ добре и са надіавам да засрамим чеситѣ". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 465. Същият погрешно приписва писмо № 401, стр. 462–463 на Кънчев. Както се вижда от подписа му, то е на В. Христов.

203. Пос. съч., стр. 462.

204. Там, стр. 465.

205. Там, стр. 467. Прави впечатление, че в това си писмо Кънчев не се подписва с цялото си име, както обикновено, а с псевдоним: Христос. Нямаме основание обаче да предполагаме, че то е писано от неговия съученик Васил Христов, който кореспондира по това време с Н. Обретенов. Езикът и правописът, с характерното му незачитане на еровете, са на Кънчева.

206. Там, стр. 462, 466. Ученик от Табор писал на Обретенов да събира по-интересни буболечки. Обретенов, чужд на научните увлечения на своите другари, мисли че се подиграват с него и се почувствувал оскърбен. По тоя повод А. Кънчев му изпраща посоченото писмо.

207. Там, стр. 492.

208. Там, стр. 598.

209. Там, стр. 506, вж. и стр. 672.

210. Там, стр. 508.

211. Там, стр. 511.

212. Васил Левски. София, 1923, стр. 126.

213. Пос. по-горе съч., стр. 78.

214. Там, стр. 81.

215. „Приемете сѫрдечното поздравленіе, и принесете сѫщото и на сестра си Г-жа Катерина, от Вашіа пріател А. Кънчев". Там, стр. 82.

216. Иван П. Ормандживев пръв установи вярно датата, когато А. Кънчев се среща с Апостола и постъпва на работа в революционната организация. Вж. неговото проучване „Кога е постъпил Ангел Кънчев на работа при Левски". Известия на историческото дружество в София, кн. XIV–XV. София, 1937, стр. 213–215.

Според Н. Станев Ангел Кънчев „донесъл от Чехия" не само „по-големи теоритически познания по историята на националните движения в Европа", но „той засилил и мисълта да се създаде ясност и стегнатост в организацията". Това произволно и с нищо не мотивирано заключение споменатият автор основава на още по-несъстоятелната предпоставка, че „до туй време Левски се ръководел от „Закона за горските чети" на Раковски, но тоя закон не бил пълен". Васил Левски. София, 1923, стр. 92.

217. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 200. С другарска откровеност Апостолът казва своето мнение на Кънчев. И няма нищо чудно, че той е посрещнал тия думи на своя по-стар и опитен другар без удоволствие. „Той",

бележи Апостолът в същото писмо, „във тія думи ма зе като чи ли земамъ на себе си привилегій!". Но това не хвърля нито за момент сянка върху техните отношения.

Твърдението на Захарий Стоянов, че Апостолът смятал да остави на свое място (Кънчев), а той да се оттегли за определено време в Румъния, защото станал „вече явен навсякъде" (Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 82), не се потвърждава от фактите.

218. Между присъствуващите ловчанци Общи познавал само Марин поп Луканов, Димитър Пъшков, Иван Драсов и Христо Бояджията, а името на свещеника не знаел, но бил „нисък на ръст и с черна брада" (н. к.). Препис от първите съдебни следствия... стр. 9.

219. Там.

VII

220. Записки. АНБ. II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 149.

221. Д. Т. Страшимиров, пос. съч. стр. 297.

222. В Сливен през 1871 год. Апостолът отседнал в дома на баба Димитрица Пановката. Вж. А. Андреев, срещата на Васил Левски с Г. Дражев. В. „Мир", XLIII, бр. 11044 от 15. V. 1937 год.

223. Препис от първите съдебни следствия... стр. 11.

224. Записки. АНБ, II В, п. 10. инв. № 1021, стр. 149 – допълнителен лист.

225. Вж. в. „Еленска защита", VI, бр. 254 от 14. II. 1931 год. П. С. Кършовски, в един свой ръкопис надълго и широко предава спомените за това посещение на Сава П. Хр. Кършовски, единственият познат човек на Апостола в града. В Елена двамата апостоли (за Д. Общи не се говори нищо) дошли като джелепчии и нощували в хана на Лазар Стойчевчето. През нощта ги повикали в конака, за да им проверят тескеретата, които се оказали напълно редовни. Мюдиринът, в присъствието на най-видните местни чорбаджии, се извинил на „търговците" за безпокойството и ги задържал на кафе. На другия ден Апостолът и А. Кънчев напуснали градеца, като пътували до известно място заедно с две заптиета, които отивали по служба в Търново.

Известни признаци на революционен живот Елена показва през 1872 год. Апостолът съобщава на Сава Кършовски, че получил изпратените му от него 150 лири турски, като го известява, че до 1–2 месеца може да дойде и тогава ще му даде „наставленія и знакове за да не би про-

паднало нещо"... Накрай той го пита: „Явете до кой кардъ сте дошли". Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 119.

226. Там, стр. 312.

227. Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1877 год., кн. I. Враца, 1902, стр. 26–38.

228. Никола Станев пръв изтъкна тая фактична подробност в спомените на Марковски. – Васил Левски. София, 1923, стр. 127.

229. С Цаньо Захариев, както си спомня читателят, Апостолът се запознава още от Добруджа.

230. В. Даскалов, Левски в Трявна. Трявна, 1924, стр. 17–20.

231. Апостолът не споменава Лясковец между посетените от това време градове.

232. Пос. „Записки", стр. 149, допълнителен лист от по-късно време и с по-добър правопис.

233. Препис от първите съдебни следствия... стр. 11.

234. Там.

235. Там.

236. Там, стр. 30.

237. Там, стр. 11, 13.

238. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 296. В друга една сметка Апостолът бележи: „1872 Jя. отъ 16 влиза Димитъръ на работа отъ Сюл. Дау. (Г. Изворъ – Тетевенско, н. б.) оставямго за другарь при мене. Негови разноски..." Пос. съч., стр. 293.

Нека отбележим, че още не почнал да работи самостоятелно, Общи се изложи пред Апостола е нередовните си сметки:

„Димитрова смѣтка

от 1-ви Дек. до Jян. 10-ій даденимуса 291 за тія пари му искахъ смѣтка, а той каза чи забравиль за де какво е далъ, нито е писалъ". Пос. съч., стр. 295.

239. Там, стр. 294.

240. Препис от първите съдебни следствия... стр. 30.

241. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 162.

242. Там, стр. 85.

243. Там, стр. 296. Името на града е написано съкратено – Ло. Д. Т. Страшимиров разчете погрешно съкращението и прие, че в случая става дума за Лом. – Пос. съч., стр. 296, заб. 4. Че Ан. Кънчев се е отчел в Ловеч, а не в Лом свидетелствува сметката под № 261 на стр. 312, в която

Апостолът е записал последователно градовете, които са обиколили заедно, както и сумите, предадени му от Кънчева поотделно във всеки град. От тая сметка се вижда, че обиколката е била приключена в Ловеч, който е отбелязан на последно място след Севлиево, а означената сума е еднаква със сумата от първата сметка.

244. Пос. съч., стр. 85.

245. Препис от първите съдебни следствия... стр. 11.

246. Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 526.

247. Там, стр. 525.

248. Твърдението на Димитър Пъшков (Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 636), което приема и Иван П. Орманджиев (Васил Левски. София, 1940, стр. 36), че през тая година Апостолът, придружен от Марин п. Луканов, обиколил и Западна България, като посетил много градове и села и стигнал до Видин, не се подкрепя от никои данни. По всяка вероятност, старият Пъшков е сбъркал годината. Апостолът предприема това пътуване на следната година.

249. По всяка вероятност с. Летница, което е на пътя от Сопот за Тетевен.

250. Препис от първите съдебни следствия... стр. 11.

251. Там, стр. 12–13. За това посещение на Апостола народният поет Иван Вазов разказва много известното приключение „Апостолът в премеждие", което, със свободата на белетриста, той отнася към лятото на 1871 год.

252. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 231 и 299.

253. Препис от първите съдебни следствия... стр. 13.

254. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 257. Във връзка с посещението на Драгалевския манастир от Апостола, се появи версията, че той намирал време да се занимава и с живопис. Разбира се, тия слухове днес не могат да се проверят и свидетелствуват по-скоро за голямото обаяние на Апостоловата личност. В печата това съобщение изнесе художникът Георги Черкезов, комуто Недьо Цанков, чиновник в Соф. митрополия, през 1891 год. разказал следното: „Вътре в двора, точно на юг от черквата, на входа на постройката за гости имаше нарисуван с бои образа на лъв. Игумените Дионисий и Митрофан и магерът Стефан (синът на последния и сега е магер в манастиря) пазеха нарисуваното и го сочеха като произведение на Левски. Тая фреска при ремонт на постройката в 1896 год. била замазана.

Че Апостолът е бил „художник“, бърза да заключи Черкезов, „зная това от Калоферския манастир „Св. Богородица“. През 1876 год. детската ми душа се възхищаваше от картината нарисувана с бои над входните манастирски порти, представляваща повален грозен арнаутин с пищови и ятаган, а върху него е скочил разярен лъв и го мачка с лапите си... Тоя образ будеше възхищение у всички посетители на манастиря чак до 1905 год. Сега в какво е състояние и дали е запазен, не зная. Тогава обаче игуменът на манастиря от. Агатангел се гордееше, с него и радостно го сочеше на всички“. Нови данни за Левски. Вестник на вестниците, XIV, бр. 102/102 от 25. IV. 1938 год.

255. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 86.

256. Там, стр. 87–88.

257. Никола Станев твърди, че Апостолът е прекарал новата година в Ловеч и Троян. – Васил Левски. София, 1923, стр. 128. Щом Апостолът пише последното си писмо до Д. Хр. Попов от Плевен на 31 декември, много е малка вероятността, че точно срещу нова година той ще пътува. Още повече, че сметката за направените разходи от София до Плевен той приключва със следните два разхода: първият е направен на св. Васил (по стар стил св. Васил се празнува на нова година) за „народни деца“, които дошли да му „честитать“ името; вторият разход се отнася за скривалище, което, очевидно, не е в Ловеч: „на сирота жена при която намирамъ прибежище при зълъ случай, пък сирота няма отъ де...“ Пос. съч., стр. 299. Сигурно Н. Станев е имал пред вид съобщението на Марко Ив. Марковски, според когото Апостолът „благополучно“ посреща новата 1872 година в Ловеч. – Спомени и очерки... стр 53.

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА

ОБЩОТО СЪБРАНИЕ В БУКУРЕЩ

I

1. Ал. Бурмов, Общото събрание на Българския централен революционен комитет през 1872 год. Сп. „Отец Паисий“, XI (1938), кн. 6, стр. 215.

2. Там, стр. 218.

3. Върху дейността на Апостола в Македония ще се спрем в следната глава.

4. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София 1929, стр. 60–61.

5. Там, стр. 61.

6. Пак там.

Никола Станев твърди, че събранието „било свикано по искането на Каравелова". В. Левски. София, 1923, стр. 131. А още в 1877 год. в един кратък исторически очерк върху освободителното движение четем: „Левски дойде въ Букурещъ съ 10–15 души представителите изъ България и пожела да потвѫрди централниятъ комитетъ и въ това сѫщо време да му даде сила да има влияние между бѫлгарскиятъ народъ и този комитетъ да има право да работи енергично въ ползата на окаянниятъ бѫлгарски народъ". К., Стари и млади. В. „Български глас", Болград, I, бр. 51 от 4. VI. 1877 г.

7–11. Ал. Бурмов, Общото събрание на БЦРК през 1872 г. Сп. „Отец Паисий", XI (1938), кн. 6, стр. 215–217. Това изследване на Ал. Бурмов е най-грижливото и критично проучване върху общото събрание в Букурещ.

12. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 77.

13. Ал. Бурмов, пръв изтъкна първоначалното намерение на Апостола за утвърждаване на устава. Вж. пос. изс., стр. 217.

14. Там, стр. 217.

15. Това писмо обнародва най-напред П. С. Кършовски в книгата си „Из миналото", кн. I. Елена, 1927, стр. 34. По това издание Д. Т. Страшимиров го обнародва в сборника „В. Левски", т. I, извори. София, 1920, стр. 113–114. Най-точно издание направи К. Мутрфов във в. „Зора", XI, бр. 3261 от 21. V. 1930 год. – Едно писмо на В. Левски. Мутафов прибра и първообраза на писмото в Архива на Народната библиотека в София. Това издание сме използували и ние. Вж. и Д. Минев, Още няколко поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл", XV, 1940, кн. 7.

16. М. Ив. Марковски, Спомени и очерки из българските революционни движения. Враца, 1902, стр. 83.

17. К. Мутафов, едно писмо на В. Левски. В. „Зора" XI, бр. 3261 от 21. V. 1930 год.

18. Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929. стр. 92. По тоя повод Апостолът пише до почти всички по-големи местни комитети. Вж. писмото му до сли-

венци от 16. I., стр. 95 и до плевенци от 23, I., стр. 103 на същото съчинение.

19. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 107. Първата част на този цитат в писмото му до търновци и лясковци от 30. III. 1872 год. е по-пълна: ... „споредъ Общото положеніе въ Европа, и обстоятелствата въ Българско". Пос. съч., стр. 113.

20. К. Мутафов, Едно писмо на В. Левски. В. „Зора", XI, бр. 3261 от 21. V. 1930 год.

21. „Букурещката сбирка", бележи по тоя повод Ал. Бурмов, „той схваща повече като съвещание, отколкото като място за решение". Общото събрание на БЦРК през 1872 год. Сп. „Отец Паисий", XI (1938), кн. 6, стр. 219.

22. Спомени и очерки... Враца, 1902, стр. 54. Според Марковски, на това заседание Апостолът говорил на троянци и за качествата, на които трябва да отговаря представителят им –„честност и сигурност", като разкрил също така и цялата процедура за сигурност и представяне на делегатите във Влашко, която той установи фактически в края на март. „На свършак", съобщава Марковски, „Левски им каза, че подир окончателното приемане Наредата от генералното събрание, по вишегласие ще бъде избран целия комитетски състав и тогава комитетската тайна полиция (н. к.), строго ще преследва нарушителите ѝ, както и ония, които биха дръзнали да попречат на светото предприятие и че такива неблагонадеждни изроди ще бъдат наказвани, съгласно наказателния закон, със смърт". Пос. съч., стр. 56.

Едва ли обаче и сам Апостолът по това време бе обмислил всичките тия въпроси, за да ги направи достояние на троянци. Очевидно, нашият мемоарист му приписва неща, които е научил в ново време, или пък смесва спомени от различно време. Ако това съобщение на Марковски обаче се отнася за по-късно време (в началото на 1872 година Апостолът ходи няколко пъти в Троян: на 6. I., 8. II. и 22. II.), то потвърждава един нов факт: още далеч преди свикване на общото събрание, Апостолът е бил установил вече задачите, които избраниците на организацията трябваше да разрешават.

Трябва да отбележим и друга характерна подробност от това заседание на Троянския комитет, твърде чужда за демократичната практика на Апостола и която е почти непозната в неговата организационна дейност. „Между другото",

съобщава Марковски, „Левски като имаше пълно доверие в троянските патриоти и пред вид, че те трябва да влязат в тясно сношение с него и с централния комитет, поиска да тури в по-добър порядък и здрава почва Троянския рев. комитет. Затова той назначи за временен председател (н. к.) Пенчо х. Василев; преименува Троянския рев. комитет, като му даде временно название Хаджи Асанаа Карловалж – по името на някой си известен карловски турчин". Спомени и очерки... Враца, 1902, стр. 55.

23. М. Ив. Марковски, пос. съч., стр. 57–58.

24. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 300. В джебния си бележник Апостолът е записал разхода, направен по тоя повод.

25. По пътя за Троян, в Дренската махала, според Марковски, Апостолът се отбил в кръчмата на дядо Акима Дренски, където селяните празнували Ивановден. По негово, желание гайдарят изпял няколко народни хайдушки песни после засвирил хороводна песен и Апостолът „като лев рипна, та дръпна едно карловско хоро, което направи голямо впечатление на присъствуващите". После всички се заловили на хорото и играли до насита. Апостолът почерпил гайдаря и всички селяни, а той заедно със съпътниците си поел пътя за Троян. Пос. съч., стр. 60–61.

26. В Ловеч той прекарва отначало в къщата на Христо Латинеца в Дръстене, а после – в дома на поп Лукан, Това е едно от най-продължителните престоявания на Апостола в Ловеч. Тук той е до 20 февруари; веднаж само отива до Троян (8. II), където се мае три дена. Всички лични разходи, направени през това време, той записва най-грижливо в бележника си. Като оставим настрана незначителните разходи за храна, останалите разноски се отнасят повечето за поддържане и снабдяване с оръжие, потягане на дрехи, бельо за него и двамата му помощници; Ангел Кънчева снабдява с нов панталон и жилетка, плаща наема, купува един „такжмъ за конъ" и др. Настинал, той лекува кашлицата си с „небетъ шикеръ", а друг път пие салеп, не толкова заради кашлицата, колкото за да има повод да почерпи „и кжшнити хора", й най-сетне веднаж отива на баня (Апостолът обича чистотата) „с единъ іоще др" (угар) (н. б.) за която баня похарчил 2.20 гроша. Вж. джебния бележник. пос. съч., стр. 300–305.

27. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 89.
28. Там, стр. 90.
29. Там, стр. 531.
30. Там, стр. 107.
31. Там, стр. 92.
32. Там.
33. Вж. писмото му до сливенци от 16. I., стр. 94–95, до плевенци от 23. I., стр. 103 и до орханийци от 29. I. стр. 106.
34. Там, стр. 93, 95.
35. Там, стр. 109, 107. До това време Апостолът употребява псевдонима си само с първите му две имена – Аслан Дервишоглу. Първият документ, подписан с него, е едно писмо от 11. IV. 1871 год. – Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 24. През 1871 год. той го употребява в трите му форми, без добавката „ефенди", само веднаж в една кратка бележка до сливенци. Пос. съч., стр. 75.

С тоя псевдоним Апостолът живя и работи, затова и преобладаващата част от документите, които ни завеща, са подписани с него. Изборът му не е случаен. Като че ли и с него Апостолът е искал да се пошегува с бдителността на турската власт. В първите две имена той е превел на турски своите исторически прозвища: аслан – лъв, дервиш – калугер, отшелник, дякон. И понеже те твърде лесно биха подсетили всеки по-прозорлив турчин за опасния апостол, той прибавя в 1872 год. и определението Кърджалѫ – от Кърджалий.

Заедно с тоя псевдоним Апостолът употребява повече или по-малко и следните псевдоними: Асланоoглу Видинли, Афъз ефенди, Вълчо Драгинов, Димитроолу Ованез ефенди, Драгню, Драгойчо, Драгню Костов, Драгой Стойчев, Драгойчо Иванов, Дякона, Кърджала Мустафа, Мамудаа Едирнели, Хаджи Ахмед Сарѫ Чизмели Кармѫзѫ, Драгомирчо Иванов, Никола Ранелов, К. Н. Марков, Тропчу, Ибрямаа Анадоллу, с който се подписва само в последното си писмо и Стан Станчулеско, с който най-често е преминавал Дунава.

Обикновено собствени турски имена, най-често измислени, са служили за псевдоними както на дейците така и на частните комитети. Псевдоними с български собствени имена се срещат предимно в кореспонденцията с чужбина, или като адреси, оставяни в някои ханове (Никола Ранелов). Тук не споменаваме псевдонима, който знаем от Захарий Стоянов и

Ст. Заимов, Кешиш Първан, както и някои съвсем инцидентни псевдоними, или пък такива, които е променял съобразно с тескеретата, с които си е служил.

Що се отнася до псевдонимите на комитетските центрове, тях можем да ги подведем в три групи:

1. Псевдоними на комитети в градове, повечето от които са водили активен организационен живот, но не са съумели да организират своята околия, или пък много малко знаем за тая им дейност: В. Т. А., Асеновец, Дрян Кюху – Търново; Алилаа Селевли и Мурадооглу – Ловеч; Аврамчо Юсификов – Враца; Едифнели Афѫзаа – Ст. Загора; Бору Иленчинец – Лясковец; Юдачооглу Селиникли – Пазарджик; Серезли Юсеин – Пловдив; Едирнели Бохур Несим – Котел; Стамболлу Мехмед Ефенди – Сливен; Карловалѫ Хаджи Асанаа – Троян; Кючюк Мехмед Търновалѫ – Севлиево.

2. Псевдоними, които в литературата се срещат само веднаж или най-много два до три пъти. Те са почти неизвестни и за сега още не знаем селищата, които се крият зад тях. Към тях спадат: Чайсол или Тайсол; Сюлюман или Соломон; Дели Мурат; Дели Ибраим; Асан Ефенди; Фатиме Шефика Юсем Анам; Джамбаз Али; Узун Хасан; Грошон Давичон; Хаджи Хасан; Стамбоглу Мехмед ефенди.

3. Псевдонимите в Тетевенско и Орханийско, чиито околии са били почти изцяло организирани: Дервиш Мехмед Кърджалѫ – Тетевен; Елез Джутов – Орхание (Ботевград), Сюлюман-ооглу Дауд, както го пише Апостолът или Сюлейман Дауд, както го намираме в съдебните протоколи – Голям Извор; Искендер Ефенди – Гложене; Хасан Касан – Видраре; Ихтяр Касап Хатем – Батулци; Илерически – Джурово; Рушид Ходжоолу – Правец; Скендер Дервишооглу – Осиковица; Бекир Кадриолу – Калугерово; Мехмед Ходжов – Врачеш или Сводя; Муса Кесаджи – Боженица. Тук ще отнесем и псевдонимите на София – Исак Хаим и на Етрополе – Бочукооглу.

Що се отнася до псевдонима на Куртоклу Али, първоначално ние предполагахме, че зад него се крие комитетът в Голям Извор. Днес не поддържаме това си схващане. Но ако все пак Изворският комитет е имал някога този псевдоним, това е било за късо време и преди да стане окръжен център. Върху псевдонимите вж. Ив. Унджиев, Псевдонимите на революционната комитетска организация в Орханийско и Тетевенско от времето на Левски. Сп. „Училищен преглед", XXIX

(1930), кн. 3, стр. 390–411; Ст. Каракостов, Васил Левски писма, статии, песни. София, 1941, стр. 16; Люб. Дойчев, Псевдонимите на Левски и неговите сподвижници. В „Дневник", IXL, бр. 12644 от 20. II. 1942 год.; Петко Алексиев, Нови данни за основаните от Васил Левски революционни комитети, В. „Врачанско слово", VII, бр. 247 от 17. II. 1941 г., бр. 248 от 21. II. 1941 г. и бр. 250 от 10. III. 1941 г. В това изследване споменатият автор дава подробни сведения за членовете и дейността на комитетите в селата Калугерово и Курново, установи пръв псевдонима на с. Боженица – Муса Кесаджи и съобщи два нови псевдонима: Узун Дервиш – Врачеш и Араб ефенди – Скравена.

36. Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I. София, 1929, стр. 99–100. В предходния номер, стр. 98–99, Страшимиров е поместил писмото, отправено до лясковци и търновци, което пръв обнародва д-р В. Берон в „Археологически и исторически изследвания". Търново, 1886, стр. 305. Писмото до сливенци пък бе обнародвано в сп. „Светлина", IX (1899), кн. 4–5.

37. Там, № 48, стр. 100. По-късно за грижите около тоя кон, който троянци крили 35 дни, Апостолът заплатил 105 гроша. Вж. джебния му бележник, пос. съч., стр. 305. Историята, която М. Ив. Марковски разправя за същия тоя кон, че Левски го бил отнел в Голям Извор от един жесток кърааса (полицейски пристав), който тормозел населението, за да се продаде в полза на комитетската каса, не е много убедителна. Вж. „Спомени и очерки"... Враца, 1902, стр. 74.

38. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 93–94. Писмото е от 16. I. 1872 год. и е отправено до сливенци. М. Г. Греков, един от водачите на Сливенския комитет, е поставил отстрани следната бележка: „Заповѣдь за бързо приготовление". От същата дата Апостолът изпраща подобно писмо и до карловци. Пос. съч., стр. 91–92.

39. Там, стр. 108.

40. Прави алюзия с притчата за талантите.

41. Там, стр. 104–105.

42. Там, стр. 113.

43. Там, стр. 105–106.

44. Там, стр. 106–107.

II

45. Твърдението на Никола Станев, че през януари „за няколко дни той прескочил до Влашко, та се разбрали

с Каравелова... и се връща в България, като минава благополучно Дунава при Бекет и стъпва в Оряхово“ (Васил Левски. София, 1923, стр. 128–129), е в противоречие с всички данни и няма нищо общо с действителността. Наистина, той се завръща в България по тоя път, но не през януари, а на 1 юни след общото събрание в Букурещ. Вж. писмото му до К. Цанков от 2. VII. 1872 год. Пос. съч., стр. 127.

46. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 101–102.

47. Там, стр. 109–110.

48. Ако тия пълномощни бяха запазени, днес щяхме да имаме една по-вярна представа за действителния ръст на организацията. За съжаление, обаче, оцеляла е само черновката на едно пълномощно – това на троянския представител, което, като единствен документ от този род, ще предадем изцяло:

„Братия представители!

Приносящиятъ настоящето ни и одраното кѫсче книга е упълномощенъ да гласоподава за насъ въ общото събрание.

Преди петь месеца отъ днесъ ни се съобщи отъ страна на Ц. К. чрѣзъ едно лице да участвуваме и ний въ народната ни работа, като ни се изпрати единъ законъ, по който да се рѫководимъ и, ако намѣримъ за нуждно нѣщо, да дадемъ нѣкакви бележки върху него. Ний, като се намѣрихме за слаби, ненамѣрихме за нуждно да правимъ никакви бележки; за наша смѣтка остава одобренъ и благоразумното вишегласие каквото направи то ни е прието.

Рѫководими по гореказания законъ, сме работили до сега и ето работата ни:

Въ селото ни има до две хиляди души способни да носятъ орѫжие, което си иматъ, и то е шишенета съ камъни и гладки пушки едноцѣвки. Действителни членове на ком. сѫ тридесеть души, отъ които за първи позивъ достойни не по много отъ десеть души. Съ Божьѫ волѫ числото на членоветѣ отъ день на день расте. За малки войводи, юнаци на орѫжие, но неизвестни въ работата, има до 30 души.

Отъ страна на Ц. К. сѫ ни посещавали не повече отъ четири пѫти и то: по едно, две и три лица заедно, на които само разноскитѣ сме плащали въ селото“. Марко Ив. Марковски, Спомени и очерки из българските революционни движения. Враца, 1902, стр. 85.

Запазени са обаче бележките със сведенията, които Апостолът иска с окръжното си писмо от 23 януари 1872 год. и то само от частните комитети в Тетевенско и Орханийско. Ето тия данни, които ние обобщихме преди години в споменатото наше изследване върху псевдонимите на революционната организация:

комитети	членове	войници	пушки	за пръв позив
София	1	–	–	–
Орхание	20	10	200	150
Правец	18	–	130	–
Осиковица	22	–	80	–
Видраре	40	–	200	–
Батулци	4	–	51	–
Джурово	14	–	32	–
Голям Извор	46	4	30	20
Тетевен	10	–	500	2
Калугерово	10	1	20	–
Врачеш	–	–	–	–
Гложене	23	–	–	–
Етрополе	14	–	200	–
Троян	30	30	2000	10

Тия данни, макар и недостатъчни за едно положително заключение, все пак ни дават възможност да предполагаме с известна сигурност, че реалната сила на организацията по това време се крие не толкова в нейната революционна мощ, колкото в моралното ѝ влияние върху масата. Впрочем и сам Апостолът не се заблуждава относно реалните възможности на младата още организация.

49. Д. Т. Страшимиров, Васил Левскиq т. I, извори. София, 1929, стр. 107.

50. Там, стр. 305.

51. Там, стр. 110.

52. Там, стр. 109.

53. Там, стр. 113.

54. Там, стр. 118.

55. Там, стр. 306–307. В джебния си бележник Апостолът записва датите и разходите, които е направил във всяко селище по това време.

56. Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет... Ловеч, 1901, стр. 21.

57. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 294.

58. Там, стр. 535–536.

59. За първото представление в Ловеч вж. д-р П. Ив. Стоянов, Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет... Ловеч, 1901, стр. 21; М. Ив. Марковски, Спомени и очерки... Враца, 1902, стр. 51–53 и Ив. К. Урумов, Първото театрално представление в град Ловеч. Ловеч и Ловчанско, кн. I. София, 1932, стр. 39–42.

60. За това последно пътуване на Ангел Кънчев Христо Иванов съобщава следното: „Покойнія Ангелъ като ходеше по прегледъ на работіте по колибитѣ и селата, който дохожда 2–3 пати въ Търново, щото мо беши по-многото патъ презъ тамъ и щото той беши определенъ за Русе и Шуменъ по многото да работи премина презъ Търново за Русе и са уби там този патъ като отивал за Руссе срещнал го единъ познать – Стефанъ Миховъ Киселовъ и мо казалъ: Върни са, щото ни е хубаво за тебе сега да идешъ въ Руссе щото са убилъ един шпіонинъ миналата нощь и са тарсатъ комити. Той мо отговорилъ, че азисамъ трагналъ на патя си и нема да са върна – и заминалъ". Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 148.

61. М. Ив. Марковски, пос. съч., стр. 53.

62. Записки по българските въстания. София, 1940, стр. 80–83.

Дали А. Кънчев случайно попада в ръцете на турската власт, или тя е била предварително известена за намерението му да мине Дунава и, следователно, той е бил издаден, днес не можем да установим положително. На времето русенските патриоти поддържаха последното становище, което се поде от Каравелов и почти наложи в литературата. „Пишатъ ни отъ Русчукъ", съобщава Каравелов в една бележка от редакцията, „че покойниятъ А. Кѫнчевъ, преди да дойде на русчушката скеля билъ у Чорапчиева, а това явно свидетелствува, че Ангелъ е билъ предаденъ отъ него". Свобода, II, бр. 39 от 11. III. 1872 год. В същия брой на вестника, в специална дописка от Русе, открито се посочват „русчушкитѣ подлеци" П. Златев и Ив. Чорапчиев, които съобщили на турската власт, че „Ангелъ е единъ отъ дописницитѣ на „Свобода" и твѫрде лесно може да е единъ отъ убийцитѣ на Стоянъ Пеневъ (или Пенов)".

Трябва да имаме пред вид и обстоятелството, че Ангел Кънчев отиде в Русе в един крайно напрегнат момент. Няколко дена преди пристигането му, в града бе намерен съвсем обезобразен трупа на поменатия Стоян Пенев, чийто убийци не бяха открити. Според Ст. Заимов, след убийството на Кънчева „тайната комитетска полиция, по заповед на Левски, с кама промушила турския шпионин" на 15 май(!) – В. Левски. София, 1895, стр. 121–122. В действителност, решението за това убийство, което е първият терористичен акт на революционната организация, бе взето от комитета в Русе още в заседанието му на 15 февруари 1872 год.: „1-во рѣшава сѫ: по причина на препятствията, които сѫ прѣдвидѣха отъ дохожданіето въ града ны на познато едно лице което по подлото си повѣденіе турнѫ в опастность народното дѣло, да сѫ изтрѣби часъ по-скоро а к о и б е з ъ з н а н і е т о н а Ц. Б. Р. К." (к. н.).

2-ро. По необходима нужда дозволѣвася за всѣки, (всеки може да изпълни наказанието, н. б.) и за испривarване на всѣко зло, да сѫ разнесятъ отъ кассата около 500 гр.". Васил Левски, т. I, извори, стр. 533. Смъртната присъда, според Захарий Стоянов, била изпълнена от Георги Икономов, с помощта на други „още лица сред улицата на Русчук". Записки по българските въстания. София, 1940, стр. 143. Никола Обретенов съобщава и кой е тоя член на русенския комитет – Г. Икономов. – Първото събрание на революциония комитет в Букурещ. В. „Зора", XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. По това убийство вж. и писмото на Хр. Иванов до Апостола от 4 май 1872 год. – Васил Левски, т. I, извори, стр. 346. Турците бяха поискали да направят от Стоян Пенев, бивш словослагател в печатницата на Каравелов (работил не повече 3–4 месеца), свое оръдие. Доколко са били успели, не е известно, но много е вероятно да са разчитали на него за в бъдеще. Русенци, вероятно за диверсия, поддържаха, че той станал опасен за туркофилите в града, които със съдействието на някои от органите на властта го премахнали. Сам Каравелов възприе това становище и в уводната статия на същия брой загатва, че Стоян Пенев и Ангел Кънчев „сѫ жертва на тия личности – Златевъ, Чорапчиев, Сапунов".

Загатката около това деяние бе изострила бдителността на турската полиция, която търсеше да открие убийците на Ст. Пенев. По това време и А. Кънчев пристига в Русе.

Във всеки случай русенци докрай поддържаха, че Ангел Кънчев е бил „предаденъ и наклеветенъ“, като в една своя дописка (Свобода, II, бр. 43 от 8. IV. 1872 год.) дори твърдят, че той имал „пашапортъ и печятъ“, но станал жертва на валията.

Каравелов дава израз на това разбиране и в некролога, който издава за Кънчева: „Въ Русчукъ, на 5 мартъ, са помина Ангелъ Кънчевъ, родомъ отъ Трявна, 21 година. Кѫнчевъ са убилъ самъ за да са избави отъ турскити мѫки, които му приготовлявалъ Расимъ паша и нашите проклѣти изѣдници Петраки Златевъ, Иванъ Чорапчиевъ, Сапуновъ и др. Кѫнчевъ бѣше уменъ и образованъ момъкъ, а освѣнъ това и горѣщъ патриотинъ. Вѣчная ему памѣть!“ Свобода, II, бр. 39 от 11. III. 1872 год.

„Няма съмнение“, уверява и Захарий Стоянов, „че Ангел Кънчев е бил предаден. Различно се говореше него време за това предателство; най-много се подозираха за предатели двама русчушки граждани, българи, Иван Чорапчиев и П. Златев, на служба при турското правителство, първият от които даже му беше благодетел. Разказваха още, че същия тоя ден, когато се случи самоубийството, Ангел бил на гости у благодетеля си, който, възползуван от съня на Ангела, започнал да му вади куршумите от револвера. Ангел се събудил и взел револвера си от ръцете му, но само с два куршума, които той и не прегледал. Ето защо, когато той се обърнал да гърми по заптиите, револверът му не хвана. Аз имах случая да видя тоя револвер у покойния наш приятел и патриот Димитър Горов, зет на А. Кънчев; той го е задържал, както е паднал от ръката на героя, в който действително са останали само два картуша, единия празен, а другия – пълен“. Записки по българските въстания. София 1940, стр. 35.

„За Ангелъ Кѫнчевъ“, пише Дан. Хр. Попов, „още тогава получихме извѣстіе, чи той былъ предаденъ на Турцыте отъ Русчушкіа турски блюдолизецъ, Хаджи Атанасъ(!), когото азъ не познавамъ, но отъ много места се доказваше, чи той именно е предалъ Ангелча Кѫнчева“. Писмо до Ф. Симидов от 7. II. 1898 год. АНБ, II В, п. 24, инв. № 2303.

„Споредъ казванието на Никола Тиховъ“ (Обретенов, н. б.), бележи Хр. Иванов, „и други още гласове отъ русенски българи, чи отишелъ при Чорапчіева който ималъ споразуменіе с него за народните ни работи и ушъ участвувалъ и

билъ работникъ. Като утишълъ при него и го виделъ Чорапчіевъ са уплашилъ и Ангелъ мо казалъ чи ще иска да замине за отсреща за малко време за да разпита каква е тази работа отъ Каравелова дето я върши, този Чорапчіев сутри(н)та като става и отива и изявява на валіята тогози человека и сотринта, въ отиването на скелята, са спущатъ, даго уловятъ и тоса противилъ додето сполучилъ че са убилъ и падналъ тамо. Това е казованіето на много момчета верни които са биле тамо въ случката". Записки. АНБ, II В, п. № 10, инв. № 1021, стр. 150.

63. Христо Иванов, след като съветва централния комитет в Ловеч да снабдява дейците с добри оръжия, защото покойният Кънчев му се оплакал веднаж, че револверът му не бил добър, „и ази му казахъ да го промени и віе нисте зели вниманіе в това", продължава в същото писмо: „Слушамъ чи работниците тамь истинали за какво има да истиватъ, въ такова време най-строго требува да са работи. Какво има неліе една смъ(рть) но и тя требува да стане чесна и почтена, но никакъ напредъ само здрава и сигурна да е?" Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 540–541.

В същност, у Кънчева не се намериха никакви уличаващи книжа. Вж. първата бележка от редакцията на в. „Свобода", II, бр. 44 от 15. IV. 1872 год. На другия ден, според Захарий Стоянов, той бил погребан, за голяма изненада на властта, тържествено с музика и хор в присъствието на всички русенски младежи. – Записки по българските въстания. София, 1940, стр. 85.

Според сѫщия в Русе бил задържан само бащата на Кънчев, а д-р Сл. Чаушев съобщава, че биле „хвърлени в затвора" и Д. Енчев (виден жител преди освобождението, руски възпитаник, н. б.), някои русенски учители и много младежи (синовете на баба Тиховица, Никола Секеларов и др.), наклеветени от Стоян Пенев"(!). Съпругата на Д. Енчев, руска възпитаница и известна учителка, Антонина Димитрова Мамарчева „отива при руския консул (Александър Машин, личен приятел на съпруга ѝ, н. б.) и го молила да се застъпи за арестуваните, които били много изтезавани от турците. Благодарение намесата на руския консул, който бил подкрепен и от французкия си колега, затворените били освободени от валията". Учебното дело в Силистра преди освобождението, стр. 279. Сб. „Силистра и Добруджа", научно-

културни изследвания. София, стр. 341. Авторът обаче не доказва, че тия арести са били извършени във връзка с убийството на А. Кънчев.

Узнал за смъртта на Кънчев, Панайот Хитов пише на Н. Балкански: „... Като не мога да ви упиша жалостното състояніе днесъ което ма наскарбава, ино за булястими а друго за нѣкой най-добръ момъкъ, който си изгуби живота за своето отечество. Многома е нажялило, защото малко ся раждатъ достойни хора за Отечеството си. Но на жалость", пише същият до Дан. Хр. Попов, „на 12 марта извѣстихъ ся да е на 6то марта пострадалъ единъ отъ нашите търговци, въ когото имахъ много надежда. Много ся ускорбихъ защото асъ му рекохъ да мини през този пѫтъ, а не самъ въ състояніе днесъ да ида да си отмаста спорѣтъ тежката болестъ, която векъ почева петийтъ месецъ, па пакъ имамъ надежда да уздрава и за тазика свѣта Ангелска душа, неща да остана дължанъ и ще ся отъплата и то ако ми Богъ само здравито укрепи". Васил Левски, т. I, извори, София, 1929, стр. 538–539.

64. Пос. съч., стр. 116. Д. Т. Страшимиров на същото място правдиво тълкува обяснението, което Апостолът дава на трагичната смърт на Кънчев: „Властта е подвела някое комитетско лице несъзнателно да подскаже нещо по адрес на самоубилия се", но много по-допустимо е тая услуга да извършила „проклѣта(та) шпионска ордія", както се изразява Апостолът, и Кънчев „при обикновения опит да бъдат попридирчиви при проверка на документите му на пристанището в Русе, преди да тръгне с парахода през Дунава за отсрещния бряг, почувствувал се е съвсем издаден, без да има явни указания, нито улики, затова предпочел да се самоубие".

Дали Кънчев е бил избрал от по-рано тоя начин, за да премине Дунава и отиде във Влашко, или пък случая му го е подал, не е ясно. Обаче тоя въпрос е бил разискван в Ловеч, и Апостолът, както се вижда от последното му писмо, е съветвал своя другар по друг начин да премине Дунава: „Вія чухте като му казвахъ, какъ тряба да са постѫпи и въ рушчукъ, видяхте като не слушя и какво станѫ". Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 200.

65. Там, стр. 307–308.

66. Там, стр. 343.

67. Там, стр. 110–111. Това писмо на Апостола, както сам той бележи на гърба на листа, е „копіе представителите на 1872. Мар. 24: за във Влашко". Поставените в скоби места в оригинала са откъснати, по всяка вероятност, нарочно от съображения за по-голяма предпазливост и сигурност.

Ние допълнихме тия места, без да ги означаваме като наши бележки въз основа на едно писмо от 25 март с. г. до комитета в Лясковец, подписано с инициалите П. Б. и М. П., в което се предава нареждането на Апостола за среща на представителите в Гюргево. Това писмо, което липсва в сборника на Д. Т. Страшимиров, е обнародвано от д-р В. х. Стоянов Берон в книгата му „Археологически и исторически изследвания". Търново, 1886, стр. 307–308. Същият автор твърди, че писмото е било изпратено от комитета в Сливен: на края имало печат, около който ясно личали следните букви: „Ч. Б. Р. К. въ С-ъ (в Сливен)".

Д. Минев пръв изтъкна връзката между копието на Апостола и обнародваното от Берон писмо в бележките си „Още няколко поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за В. Левски". Сп. „Българска мисъл", XV (1940), кн. 7.

Напоследък Люб. Дойчев обнародва изцяло попълнено въпросното писмо на Апостола, заедно с писмото му от 24. III. 1872 год. – Възстановени писма на Васил Левски. В „Слово", XX, бр. 5877 от 18. II. 1942 год.

68. Васил Левски, т. I, извори. София 1929, стр. 114.

69. Там. Самоличността на представителя се установявала със съпоставянето на двете половинки. В случая Апостолът е използувал практиката си, която бе усвоил и за комитетската кореспонденция.

70. Там, стр. 112.

71. Там, стр. 114.

72. Там, стр. 118.

73. АНБ, II В, п. 60, инв. № 8025, стр. 83.

До последния момент Апостолът не прекъсва редовната си организационна работа. В деня на тръгването си за Влашко той изпраща на сливенци печатни разписки и с отделно писмо подробно им обяснява как да ги попълват: вместо името на члена той разпорежда да се пише „№-ро", като се почне от първи, а селището да се означава „подъ друго име" – псевдоним. – В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 120–121. Датата на това писмо не е пълна: означил е само

месеца и годината, но от последното съобщение, с което завършва писмото си, установяваме точната му дата: „Отъ днесъ трьгвамъ за Влашко“, следователно, то е от 6 април 1872 год.

74. Пос. съч., стр. 121. Ст. В. Софийски в писмото си от 30 април погрешно известява П. Хитов, че... „вафъ сущото време на апрлія 12 доде и диякона и още неколко лица отъ Българія“. Пос. съч., стр. 548.

Един ден преди пристигането на Апостола в Турно Магурели, Дан. Хр. Попов пише следното твърде важно писмо до Ив. П. Кършовски, известен представител на емиграцията във Влашко: ... „Вчера пріехъ отъ наши-те отъ срѣща писма въ които намѣрихъ и едно отъ Львскій за Васъ, което Вы притварямъ тука...

Споредъ какъ-то Вы е вече извѣстно съ врѣме, чи ще да ся състави въ Букурещъ едно събраніе отъ по-вече отъ тукашны и отсрѣщны дѣйствителни лица отъ Т. Б. Комитетъ, з а р а з г л е ж д а н і е - т о и п ъ л н о - т о у д о б р е н і е н а у с т а в ъ т ъ (к. н.), по който ще да слѣдватъ за напрѣдъ дѣйствія-та, отъ лица тукашны и отсрещны и понеже почнаха вече да се събиратъ отъ врѣдомъ проводены-те прѣдставители, за това споредъ обещаніе-то Вы и споредъ длъжностьта която Вы приканва побързайте и гледайте и Вый, колкото е възможно по-скоро да тръгните и дойдите въ Букурещъ, гдѣ-то послѣ праздницыте ще да почнатъ да ставатъ събранія-та за да ся нарѣди и свърши по-скоро, защото отсрѣщнытѣ прѣдставители не могѫтъ да ся бавятъ по-вече врѣме.

Въ прочемъ, като вървамъ, чи за сега не ще намѣрите никаква причина за отложеніе или отричаніе Ви поздравлявамъ и съмъ Вашъ пріятель

Д. Хр. Поповъ“.

– П. С. Кършовски, Из миналото на град Елена, кн. VIII. Елена, 1932, стр. 61–62.

А на 13 април, след като известява войводите за пристигането на Апостола в Турно Магурели, той им пише: .... Бързаме да явимъ и вамъ за да побързате и дойдете и Вы и колкото е възможно по-скоро въ Букурещъ, гдѣ-то после праздныцы-те, ще да почнатъ безъ друго да ставатъ събранія-та, за да ся свърши и нарѣди поскоро“... Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 542–543. В писмото за Филип Тотю се обажда и сам Апостолът.

75. Ал. Бурмов, Спомени на Киро Тулешков за общото събрание на БЦРК през 1872 год. Сп. „Отец Паисий", XII, 1940, кн. 1, стр. 28. Тия спомени бяха обнародвани и в „Литературен глас", XIII, бр. 487 от 30. X. 1940 год. Публикува ги и Ст. Каракостов в своята книга „Левски в спомените на съвременниците си". София, 1940, стр. 33–34.

Апостолът и Каравелов не се били виждали от две години и твърде е възможно да са се позабравили малко, както допуска и Ал. Бурмов, но още по-вероятно е, че Тулешков преувеличава.

Апостолът посещава и на другия ден Каравелов, с когото остават сами на продължителен разговор, а после повикали Панова, и „Левски го подложил на клетва, че ще бъде верен на светото дело" (стр. 29). По-късно той подлага на клетва и втория вътрешен човек на Каравелова – Киро Тулешков (стр. 13). Докато траят заседанията, Апостолът поставя Панов и Тулешков да пазят „около дома на Каравелов да не би румънската полиция да нападне ненадейно и да направи някоя пакост на събралите се" (стр. 33). Първия ден Тулешков изпълнявал сам тая длъжност, а останалите – заедно с Олимпий Панов.

Като допълнение на тия спомени ще прибавим и неизвестните почти спомени на Никола Обретенов. Читателят сам ще открие техните недостатъци и грешки, но все пак не може да се отрече, че заслужилият русенец се опитва да даде в тия си спомени най-подробно своите впечатления от Апостола по време на последното му пребиваване във Влашко.

„Напечатването на устава се възложи на Васил Левски и Марин поп Луканов, които квартируваха и спяха в печатницата. Отпечатването ставаше нощно време, когато си отиваха всичките словослагатели и работници, а оставаше машинистът-влах от Трансилвания, който не знаеше български и нямаше опасност от предателство. Тогава Левски и Луканов въртяха колелото, и машинистът управляваше машината да се печати устава. За да се прикрие пред работниците и властта стоенето на Левски и Луканов у Каравелова, те минаваха като слуги и затова всеки ден г-жа Наталия ги взимаше със себе си на пазаря да й носят кошницата с купените провизии.

Почти всеки ден обядвах и вечерях у Каравелова заедно с Левски, докато трая събранието. Вечерта ставаше весела, когато Левски изпяваше някоя народна песен. Той пееше много хубаво песента „Отдавна ли си, момне, калугерица"

и „Мома бошнакиня". Много пъти Каравелов, във възторг от приятния глас на Левски, ставаше от стола, прегръщаше го и го целуваше.

Левски не обичаше твърде жената на Каравелова. Една вечер, когато тя се бе разлютила и се караше на Каравелов, Левски му каза уж на шега, когато тя бе излязла: „Защо ми не позволиш да те отърва от тая сръбкиня; аз имам стрихнин и за нея". Каравелов се изсмя, и пак си продължихме разговора, който се въртеше винаги около начина за повдигане въстание в България.

Интимните ни разговори се въртяха все около организирането на комитетите и пропагандата между народа. Левски беше на мнение, че не трябва да се бърза с въстанието, а трябва най-напред да се приготви народа към борбата за политическо освобождение, като за тази цел тръгнат между него апостоли, които да проповядват идеята за свобода. Независимо от това, той считаше за необходимо да се посветят в тая тежка и велика задача учителите и младите попове, от които той очакваше много, за да се посее семето на свободата между народните маси от еснафи, занаятчии и селяни, на която е необходимо най-напред да се повдигне съзнанието за свобода и човешки правдини. Всеки частен комитет, той искаше да създаде такива във всяко село, трябва да има жива връзка с централния комитет в гр. Ловеч, гдето ще бъде и привременното правителство на България, за което си приготви и печат.

По този начин, поддържаше той, трябва да се работи между народа не по-малко от 10–15 години и чак тогава да се повдигне въстание. За необходимо считаше той да се подготвят лица с военно образование, които да ръководят въстанието и най-после да се обезпечат необходимите материални средства – да се събере необходимото количество пари. За събирането на пари Левски предлагаше да се направят квитанционни кочани, подпечатани с печата на привременното правителство, които да се отрязват от комитетските касиери на ония, които доброволно даваха сумите. А на ония, които са с „турски дух", както ги наричаше тоя, да им се подхвърлят хвърчащи листове и с принуждение да се изтеглят от тях известни суми.

За повдигане на революцията плана на Левски беше: след като се подготви народа, след като се набави нужното оръжие и други необходими припаси, да се повдигне въста-

нието в центъра на България, в няколко градове и то близка до Балкана, гдето турското население е по-малко и гдето ще се състави привременното правителство и ще се изпратят учени хора по европейските държави да се обяви че измъченият български народ скъсва веригите на робството и иска поддръжка от хуманна Европа.

В такива разговори се преминуваше времето у Каравелова при обедите и вечерите, докато се свърши събранието, след което Левски и Луканов останаха да довършат печатането на устава, който макар и да се печаташе в печатницата на Каравелов в Букурещ, на кориците му се напечати, че е отпечатан в Лайпциг (!) през 1870 година, което ставаше, за да се заблуди румънската тайна полиция. Аз ги оставих в Букурещ и си заминах за Русе".

Обретенов завършва своя спомен със следната характеристика за Апостола: „Левски беше среден ръст пъргав и смел, с бистър и разсъдлив ум, с желязна воля и с рядко постоянство. Вънкашно той имаше нежни черти, живи очи и интелигентен поглед. Всякога биваше весел и си тананикаше някои народна песен. Шеги у него нямаше. В обноските си към всекиго беше вежлив, учтив и любезен, не беше разточителен, не се занимаваше с клюки, не употребяваше никакви спиртни питиета, не пушеше, пиеше само чай. Не обичаше лукса, но всякога биваше, макар и скромно спретнато и прилично облечен. Без работа никога не стоеше, никога не се хвалеше, обичаше да слуша Каравелов, когато разказваше нещо било от нашата или чужда история. Той беше много таен и когато го запитат за нещо обмисляше отговора и тогава отговаряше на кратко с няколко думи. Не беше словохотлив, но когато се увлечеше да говори по народните работи, беше толкова красноречив, щото обайваше слушателите си. Презираше онези, които водят разпуснат живот, сам той беше много запазен, дори не знаеше да псува. Много пъти биваше поканен от нас да излезем на разходка, или да отидем в бирария Щробар, гдето се събираха българите, но той всякога отказваше, под предлог да го не подуши румънската тайна полиция и го предаде на турците". Спомени за Васил Левски. Сп. „Пролом", II 1923), кн. 2 и 3, стр. 68–70.

Що се отнася за твърдението на Обретенова за отношението на Апостола към Наталия Каравелова, трябва да отбележим, че то е твърде произволно и преди всичко чуждо на Апостоловия характер. Когато се споменава изобщо името

на бележитата съпруга на Любен Каравелов, трябва да се имат пред вид винаги спомените за нея на Костантин Величков, Повести, разкази, спомени. Спомени за Л. Каравелов (Един разговор с г-жа Наталия Каравелова). София, 1940, стр. 284–294. От тия спомени читателят ще добие вярна представа за образа на жената, която свърза своя живот с Каравелова, и ще научи някои подробности от нейните спомени за Апостола. „За никого от хората, които са стояли близко до Каравелов", бележи Величков, „тя не говори с такъв възторг, както за Васил Левски", когото „не нарича другояче освен сила-човек". Пос. сп., стр. 291.

76. По Великден представителите се събират на приятелско угощение, с цел да замаскират пред румънската власт и турските шпиони истинската причина, която ги е събрала в Букурещ. Киро Тулешков предава впечатленията си от това угощение: „Наистина, като че не се мислеше да се съставлява таен централен революционен комитет, а като че се приготовляваше да се извърши една знаменита сватба, защото като се почна едно веселие с ядене и пиене още на първия ден на Великден и се свърши едвам на третия ден през нощта. На това веселие присъствуваха около петнайсет души. Можеше да мине и без да споменувам нещо за това увеселение, но, според мене, необходимо е да се забележи, защото то трая три дни и три нощи, как го казах и по-горе. Ето кое е неговото значение. По трапезата се разливаше изобилно вино и бира. Всички пиеха, пиха почти до без мяра; и тези петнайсет души бяха от разни места, с разни характери и с разни наклонности. Може и да е така, не отказвам, но тук при това увеселение подобно нещо не се забеляза. Всички тези хора като че да бяха един човек. Такова съгласие и такова единство, аз стигнах 55 годишна възраст, не можах вече нито да видя, нито да чуя. Обратното – да".

И друго нещо прави силно впечатление на К. Тулешков: ... „Във време на веселието никой не си позволи да псува тирана – турчин и да му се заканва, както това бива обикновено в такива времена, а особено то трябваше сега да се изроди затова, защото се приготовляваше план за разорението на турската държава. Най-забележителното беше това, че между тези петнайсет души не се намери някой, който в такова нетрезво положение да се кара и да почне да псува, когато между толкова души подобни неща бяха обикновени. Такова единство. Наистина, че между настоящите

хъшове, които почти цяла Румъния помнеха, такова нещо се съглеждаше, но не можеше да бъде дотолкова". Ал. Бурмов, Спомени на Киро Тулешков за общото събрание на БЦРК през 1872 година. Сп. „Отец Паисий", XIII (1940), кн. 1, стр. 29–30. Същият посочва един лист със сметки на Д. Ценович със следната забележка: „за единъ банкетъ при заминаването на Левски през 1872 год. – 1200". И сам Апостолът отбелязва това угощение, както ще видим след малко, между разходите, които прави във Влашко.

77. Пос. спомени, стр. 30–32. В предговора на своето издание Ал. Бурмоа прави следната сполучлива характеристика на тия спомени: „Тулешков дава ценни подробности за организиране на събранието, както и за начина, по който се е работило в него. Независимо от това, спомените на Тулешков изясняват и много страни от личностите, делата и отношенията на първите люде на организацията – Каравелов, Левски, Ценович. Не може да се отрече, че в някои случаи той е твърде пристрастен. Внимателният читител ще може обаче лесно да схване личното и субективното и да намери зрънцето на историческата правда. Освен това той ще има още и възможност да види героите на българската национална революция обрисувани като живи люде и отразени в погледа на един техен съвременник и другар, който има това качество, че умее да разказва сравнително леко, увлекателно и топло" (стр. 24).

78. Протоколът с „Рѣшенiята на Ц. Б. Р. комитетъ" бе обнародван най-напред от Ст. Заимов в „Миналото". Етюди върху „Записките" на Захарий Стоянов. София, 1895, стр. 30–32. Препис на Ив. П. Х. Кършовски обнародва П. С. Кършовски в книгата си „Из миналото", кн. 1. Елена, 1927, стр. 215–223. По това издание обнародва същия протокол и Д. Т. Страшимиров във „Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, стр. 544–547.

79. Не само Киро Тулешков твърди, че заседанията са се водели в дома на Каравелов, където се е помещавала и печатницата му, но и Никола Обретенов твърди същото, като посочва точно улицата и нумера. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 465, стр. 552 и Н. Обретенов, Първото събрание на револ. комитет в Букурещ. В. „Зора", XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Не е на същото мнение само Ст. Заимов, според когото Каравелов открил събранието „в салона на хотел „Юнион", който салон бил нает от Панайот Войводата (!)

за посрещане на „някакви си гости". Васил Левски. София, 1895, стр. 102.

80. При проверката на пълномощията в протокола са отбелязани 18 представители и понеже комитетите в Зимнич и Галац са били представени от по двама делегати, то общият брой на присъствуващите би трябвало да възлиза на 20 души. Протоколът обаче е подписан от 22 души или 21 представители, понеже и двамата представители на Зимнич са го подписали. За формалната страна на протокола изглежда не се е държало. Л. Каравелов и представителите на Галац не са го подписали. Русенският комитет изпратил двама представители Ил. Драгостинов и Н. Обретенов. Вж. протокола на местния комитет от 7 и 11 май 1872 год. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 533. При проверката на пълномощията обаче е посочен само Ил. Драгостинов, а протоколът на събрането е подписан само от Н. Обретенов. Между тия 22 подписа виждаме и подписите на лица, които не са отбелязани като пълномощници на никой комитет: Олимпий Панов, Киряк Цанков, Иван Драсов (напуснал Ловеч наскоро след представянето на „Райна Княгиня" – Ловеч и Ловчанско, кн. IV. София, 1932, стр. 100.), Хр. Попов и В. С. Котелски. Според Н. Обретенов Олимпий Панов заедно с х. Ив. Иванов представлявали комитета от Болград, а Киряк Цанков заедно с Дим. Ценович представлявали комитета в Букурещ. – Първото събрание на револ. комитет в Букурещ. В. „Зора", XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Така че фактически присъствували са всичко 25 души. Досега всички изследователи, макар и да имат пред вид протокола, посочват твърде произволно не само броя на представителите от България и чужбина, но и действителното отношение на гласовете помежду им. Единствен Никола Обретенов дава най-верни данни в това отношение. Вж. пос. спомени, в. „Зора", XII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Нека отбележим накрай, че в протокола Букурещкият комитет е записан като „частен революционен български комитет".

81. Псевдонимът по форма е твърде близък до псевдонима на Сливен – Стамболлу Мехмед ефенди. В литературата другаде не се среща. Трудността за разгадаването му, ако в случая нямаме някаква грешка с псевдонима на Сливен, се дължи на обстоятелството, че не са посочени околните селища. Знаем всички представители от България заедно с комитетите, чиито пълномощници бяха. Не знаем само Ив.

Драсов, който бе излязъл по-рано от България, кой комитет представлява. Ник. Обретенов, който няма на ръка самия протокол на събранието, твърди, без да посочва имената на комитетите, че Марин поп Луканов имал 10 гласа, а Ив. Драсов – 3. – Пос. спомени във в. „Зора", XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Марин поп Луканов представляваше, както знаем, комитета в Ловеч, но възможно е в Букурещ да е прехвърлил представителството си на Ив. Драсов, а той да е представлявал Стамболлу Мехмед ефенди с неговата околност. В излезлите напоследък под редакцията на проф. Михаил Арнаудов „Спомени за българските въстания". София, 1942, стр. 156, Никола Обретенов е посочил Марин поп Луканов за пълномощник „с 10 гласа" на комитета Стамболлу Мехмед ефенди.

82. Според Киро Тулешков комитетите във Влашко били известени за общото събрание след пристигането на Апостола в Букурещ. След втората му среща с Каравелова „написа се едно окръжно", бележи Тулешков, „до някои българи патриоти в Румъния, които се канеха да дойдат в Букурещ и да вземат участие в съставянето на комитета и изработването на устава. Окръжното се изпрати в Браила, Галац, Болград, Гюргево, Александрия, Крайова, Турно Магурели, Плоещ и др". Спомени за общото събрание на БЦРК през 1872 год. Сп. „Отец Паисий", XIII (1940), кн. 1, стр. 29.

Данаил Хр. Попов не можал да присъствува на събранието, понеже сестриното му момче, „което имахъ въ діугенѫтъ си", се разболяло по това време и той „останалъ саминъ въ діугенъ-тъ си, и никакъ не могохъ да оставя за да отида, ако и да ми телеграфираха Г-нъ Каравелов"... Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 344–345 и 350. Телеграфически и с писмо той се извинява на Каравелова и Левски, а по-късно упълномощава братовчед си Ангел Брашлянов, който отивал по работа в Букурещ, да го представлява на събранието.

Не се явил и Филип Тотьо, а Панайот Хитов поради болестта си бил възпрепятствуван да отиде. „Азъ мислѣхъ", пише той на Ст. Софийски, „сѣга да бѫда въ Букурѣщъ, но по злощастіе на буляста си не можихъ. Още тъзъ есень щяхъ да бѫда тамъ, но додяло ми се да бѫда падаръ по чуждитѣ мушии. Азъ като незнаѣхъ голѣмо зло отъ где ще ма намери ето става 9 мѣсеци отъ както съмъ болянъ. Хваналъ ми са кърка деснийтъ и не можахъ никако да го из-

лѣча“. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 539–540. „ ... Но отъ моя странѫ“, известява той Дан. Хр. Попов, „азъ приемамъ всичко, което решѫтъ почтены тѣ членовы въ събранiето“. Пос. съч., стр. 544. Изглежда, че на събранието са очаквали стария войвода до последния момент:... „Много очакуватъ да пристигнете“, пише му Ст. Софийски на 30 април, „по-скоро въ Букурещъ защото виса писали още отъ Българiя и пакъ отъ Турно-Северинъ ви писалъ диякона, за да додете по-скору тука отговоръ още не са приели“. Пос. съч., стр. 548.

83. Там, стр. 77.

84. Първото събрание на револ. комитет в Букурещ. В. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год.

Киро Тулешков разказва, че делегатите от България за по-голяма сигурност си променили имената в Букурещ: Марин поп Луканов се наричал Грую (н. к.), Марин Цонзоров – Никола и др. Пос. спомени, стр. 29.

85. „Събранието се продължи цяла неделя“, бележи Н. Обретенов, „и делегатите се разотидоха. Някои не подписаха протокола“. Пос. сп., в. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. И Киро Тулешков бележи: „Продължаваха се заседанията почти една цяла неделя – всяка вечер“. Хр. Ботев, ръкописна биография, препис на Мах. Димитров, стр. 9.

86. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 552.

87. Тая статия е първият опит да се направи един исторически преглед на нашето политическо възраждане. Излязла е в три броя и е подписана с инициала К. Ал. Бурмов пръв допусна, че тя е работа на К. Тулешков. Вж. „Общото събрание на Българския централен революционен комитет през 1872 година“. Сп. „Отец Паисий“, XI. (1938), кн. 6, стр. 221.

88. Според Киряк Цанков, член на Централния комитет бил и Спиро Константинов, родом от Арбанаси (Търновско), търговец в Букурещ. – 23 писма и бележки от В. Левски. М. Сб., кн. XVI и XVII. София, 1900, стр. 756. Това съобщение, до голяма степен, потвърждава и сам Апостолът в първото си писмо до Каравелов, което му пише от България след завръщането си от Букурещ: „За всичко дайте парите, а ако ли нямате вия, то мола Г-нъ Ц-ва (Д. Ценов или Ценович, н. б.). или Спира (Константинов, н. б.), да дадатъ за мене назаем, не за много...“ Васил Левски, т. I, извори.

София, 1929, стр. 131. Вж. и писмото на Д. Хр. Попов до Л. Каравелов от 12. VII. 1872 год. Пос. съч., стр. 555.

89. Д. Т. Страшимиров, Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 3. Това писмо е без дата. Страшимиров твърде неопределено предполага, че е от пролетта на 1871 год. В своя отговор, който също няма дата, П. Хитов бележи: „Приехъ Ви писмото 30 октомврий и разумѣхъ всичко". Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 327. Липсата на предлога при датата на получаването затъмнява мисълта на Хитова. Но не можем да предполагаме, че той иска да посочи 30 октомври като изходяща дата на писмото, щом като изобщо не е датирано от изпращачите. Очевидно, Хитов посочва датата, на която го е получил. Трябва да отбележим, че у Страшимирова тая дата е погрешно разчетена: вместо 3 0 октомври – з а октомври. АНБ, II А, л. 70, инв. № 8404. Ал. Бурмов установи годината и месеца на това писмо, като го съпостави с едно още по-късно писмо на П. Хитов до търновци, в което той сам съобщава кога е получил писмото с устава от ЦК. „за Октомврія 1872 год."– Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл", XIII (1938), кн. 7–8, стр. 12.

Впрочем, ето тая твърде характерна част от писмото на стария войвода: „И тъй както ви и горѣ споменахъ, че послѣ 7 мѣсеца оздравехъ, получихъ за Октомврія 1872 година едно писмо и единъ уставъ отъ Ц.Б.К. и пишеха въ писмото си, че до сега (не могли) да ми яватъ нищо и сега като турили работата въ по-добъръ редъ писали ми и ма избрали за членъ на Ц.Б.К. и азъ имъ отговорихъ, че сѫмъ на тѣхно разположеніе. Но азъ пакъ се сумнявамъ коя ли ги е причина накарала да ми пишатъ? Но ето, че слѣдъ 20 дена са научихъ че ги излувили и тогава дошло на ума на Ц.Б.К. да ми пиши и да ма избере за членъ". В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 599.

90–91. Ал. Бурмов, Общото събрание на Българския централен революционен комитет през 1872 год. Сп. „Отец Паисий", XI (1938), кн. 6, стр. 221.

92. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 327. Хитов прегледал и устава: „Въ него и всичко добрѣ нарѣдено само има два члена, които не са добрѣ прѣдвидѣни, но тѣ ще останатъ за сетнѣ когато се

видиме лично". Докато лежи болен, той преглежда наново и внимателно устава. АНБ, II А, п. 61, инв. № 8248.

93. В. „Български глас". Болград, I, бр. 51 от 4. VI. 1877 год.

94. Уставът е бил напечатан в Каравеловата печатница. Според Никола Обретенов, Апостолът и Марин поп Луканов помагали при отпечатването му, като въртели колелото на печатарската машина. Вж. спомените му във в. „Зора", XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Уставът има малък формат – 16/12 и съдържа 21 страници. Обвит е в червени корици, затова Д. Общи, когато споменава нещо за устава пред съда, нарича го „червените книжа" – „занесох малко от червените книжа", стр. 17. На първата страница е изрисуван разярен лъв, погазил турския полумесец, а на гърба – смело възправен въстаник с револвер в ръка, готов за стрелба. Той също така е стъпил върху знаме с турския полумесец. Разходите за кориците и фигурите, както ще видим по-късно, са заплатени лично от Апостола. За място на издаването, от съображения за по-голяма предпазливост, е посочена Женева; по същите съображения е означена не 1872, а 1870 за година на издаването. Според една бележка на Апостола, уставът е бил напечатан в 1399 броя. Вж. „Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, стр. 255. При заминаването си Апостолът взел 500 броя, а на комитета в Букурещ останали 899. През август той получава още 200 броя, които сам иска от Каравелов в писмото си от 3 август. Пос. съч., стр. 147. Уставът е обнародван досега няколко пъти: Захарий Стоянов, Записки по българските въстания. Пловдив, 1884, стр. 116–125; Ст. Заимов, Миналото, кн. I. Варна, 1884, стр. 65–75, и „Васил Левски". София, 1895, стр. 102–110; Д-р В. х. С. Берон, Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 1886, стр. 279–289; Д. Т. Страшимиров, История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 127–135.

95. „По политически причини", бележи Никола Станев, „Каравелов, Цанков и други убедили Левски да отстъпи и въпросът за управлението на новата държава да се реши сетне от Великото народно събрание на свободна България". Васил Левски. София, 1923, стр. 135.

96. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 126.

97. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8089. Пълномощното бе обнародвано най-напред от К. Цанков в увода на неговите

„23 писма и бележки от В. Левски". М. Сб. София, 1900, стр. 758. Във връзка с него К. Цанков прави следната бележка: „Дали това пълномощно е било подписано и от кого или е било само снабдено с печата на комитета, не е показано в черновката, нито пък аз помня тази подробност". По това издание Д. Т. Страшимиров обнародва пълномощното в своята „История на Априлското въстание", т. I. Пловдив, 1907, стр. 136. После той го публикува в „ Архив на възраждането", т. I. София, 1908 стр. 81 и във „Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, стр. 252. Последните две публикации, които отразяват особеностите на Каравеловия правопис, не се различават. Това пълномощно, според двете издания на Страшимирова, носи печата на Централния комитет без каквито и да било подписи. Дали при първото му издание в „Архив на възраждането" Страшимиров е имал оригиналното пълномощно, което Апостолът е взел със себе си, не знаем. Сега в Народната библиотека се пазят два преписа – II А, п. 60, инв. № 8089 и п. 102, инв. № 33, но самият оригинал липсва.

98. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 172.

99. Там, стр. 553.

100. Никола Станев, след като обнародва пълномощното, вярно определя мястото на Апостола и на Каравелова в организацията след събранието в Букурещ – Васил Левски. София, 1923, стр. 137. Обаче на предната страница той спокойно твърди, че „Централният български революционен комитет, съгласно решението на събранието, се съставил от д в е о т д е л е н и я: едното отделение (първото) се намирало в България и носело името: Ц.Р.Б.К. в България 1-во отделение, а второто в Букурещ". Явно е, че той е смесил факти от различно време.

Подобна грешка прави и Никола Обретенов, който след като съобщава, че събранието, съгласно устава, избира Л. Каравелов за председател на Б.Ц.Р.К. „с право той да си избере другари (членове), с които да работи в Румъния", продължава: „Васил Левски (се избра, н. б.) да образува привременното правителство в България, гдето той намери за нужно; да се направи печат в средата с лев, а наоколо надпис „Привременно правителство в България, I отделение от Б.Ц.Р.К". Първото събрание на революц. комитет в Букурещ. В „Зора", XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год. Очевидно Никола Обретенов, който знаеше много неща, в случая прави грешка в хронологията на фактите.

Нека отбележим, че протоколът на събранието в Букурещ е подпечатан със стария печат, понеже новият сигурно не е бил готов. Вж. Ст. Заимов, Миналото. Етюди върху „Записките" на Захарий Стоянов. София, 1895, стр. 52.

101. Тоя исторически документ бе обнародван най-напред от Киряк Цанков, „23 писма и бележки на В. Левски". М. Сб., кн. XXI и XVII. София, 1900, стр. 757–758. Впоследствие той бе обнародван и от Д. Т. Страшимиров в „История на Априлското въстание", т. I. Пловдив, 1907, стр 139 и „Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, стр. 254. Самият оригинал, заедно с печата на Централния комитет в Букурещ, 32 екземпляра от устава и други вещи, бе открит през 1931 год. в един сандък в сградата на Народното събрание. Всичките тия неща са били предадени от Киряк Цанков на Народното събрание с писмо от 14. XII. 1897 год. Писмото е отправено до председателя на IX обикновено народно събрание, II редовна сесия: „В знак на признателност", започва писмото си заслужилият съратник на Апостола, „към Народното събрание на Княжество България, имам чест да ви съобщя, че предавам на Събранието в неговите архиви следующите предмети, които са били досега запазени от мене като съучастник в българските политически комитети, основани в Букурещ преди освобождението на България". Оригиналната клетва на В. Левски намерена. В. „Зора", XIII, бр. 3593 от 27. VI. 1931 год.

102. Киро Тулешков в своите спомени, както видяхме, разказва, че Апостолът подвел под клетва него и Олимпий Панов. Други данни обаче, които да установят по един изричен начин твърдението, че клетва са положили всички представители на събранието в Букурещ, няма. Пръв Стоян Заимов съобщи, че „главните съзаклятници се закълнали: целунали евангелието, камата и револвера; целунали се другарски по уста; станали съзаклятници: дали си вяра и клетва, че докле са живи, за освобождението на България ще да работят". Васил Левски. София, 1895, стр. 77. Д. Т. Страшимиров бележи, че „всички съзаклятници сега, след отпечатването на новия устав, трябвало, съгласно новия дух, да положат и клетва за вярност на комитетското дело." История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 139. Никола Станев съвсем уверено пише: „Когато уставът бил приет и подписан, всички се заклели да го пазят свето и ненарушимо". Васил Левски. София, 1923, стр. 138.

103. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8077. „Според увереният на мнозина", пише Захарий Стоянов, който пръв обнародва тая клетва, „тя е написана от ръката на Левски". Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 63. Нека отбележим, че у Зах. Стоянов изразът „съврѣмѣнно мѫлчяніе" е променен в „съвършенно мълчание", Стоян Заимов, понесъл се на крилата на своята фантазия, разказва следните измислици: „Разпространителят и проповедникът на комитетското верую (Левски) предложил клетва на инспиратора си (Каравелов) и на приятелите си (Кънчев, Общи, Ценович и Хитов): „Всичко в дълбока тайна да се пази". Подигнал се въпросът: в какво трябва да се състои клетвата? Натоварени били Левски и Кънчев да съставят и оформят клетвата. На Чешмеджиево (най-голямата градска градина в Букурещ) под току-що разлистналите се платани, Левски и Кънчев клетвата наредили". Васил Левски. София, 1895, стр. 76.

За основа на тази клетва е послужила известната клетва на Тайния централен комитет.

104. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 550.

105. Там, стр. 124. „Въ Олтеница", съобщава Апостолът в същото писмо, „ми дадоха 2 л. т. безъ да имъ искамъ, и асъ имъ казахъ че ще добіятъ белетъ за тяхъ, а теми казаха: даваме ти ги тебе, нещем белетъ".

106. Там.

107. Там, стр. 125.

108. Там, стр. 157.

109. Там, стр. 125–126.

110. Там, стр. 123. Вж. и Ал. Бурмов, Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл", XIII (1938), кн. 7–8, стр. 14 по отпечатъка.

111. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 126–127. В Бекет Апостолът се среща с Николай Д. Катранов, прототипа на Инсаров от известния роман на И. С. Тургенев „В навечерието".

През време на своето пребиваване във Влашко Апостолът записва в джебния си бележник най-грижливо всички разходи, които прави. „В. Левски", т. I, извори. София, 1929, стр. 252–254. Ето тая твърде интересна сметка:

„540 пушка отъ одзадъ дето са пѫлни безъ куршуми.
774 пушка отъ отзадъ дето са пълни съ куршуми 100 м. раковитей (?).
124 пушка белгийска съ единъ огънь: съ баюнетъ.
434 Сабія.
540 два дългогледа.
62 компасъ.
66: 28 цинкали и писалка.
463: 22 за законатъ бели книги, и червени корици, фигурити и книга за белети.
256 вехтіятъ и новіятъ печятъ.
44 на двѣ жени за пренасяніе нещата.
96 за военни правила сръбски.
9 за истриваніе пушка която е опитвахъ и я не купихъ.
33 книги за окружни писма, и книги за Ц. К.
1480 за Букви на печятницата съ които ще ся печятътъ само наши работи.
652 за вѣстници Сво.(бода).
18 копіе мастило.
175 мой за ризи, бели гащи, ботуши и врьтовеска.
10:5 мой за подкѫрпованіе обувките ми.
96 мой, за балтонъ.
60:5 за вапоръ (параход, н. б.)
65 за каруци отъ скелята до градатъ и от градатъ до скелятя.
27: 4 за желѣзница
21 ятакъ парасѫ.
96 на испадналъ родолюбецъ: който ни е подпомагалъ парично нѣколко пѫти.
10 на другъ народенъ испадналъ.
20: 32милостиня вѫнкашна.
36 за пране мой.

6209: 16 сума извѫнъ разноскити за едини
375 за едини отъ 1 Апр. до 1 юлія отсвѣнъ велигденскити разноски
84 за три дни по великден и въ денѫтъ на св. Кирила и Мет. и още единъ веселіе коги замина Лясковскія Предс.
89 извѫнъ сичките разноски, дребни разноски почерпваніе съ пріятели.

6757 : 30

96 за шѫвъ на формата.

6853 : 30 сичката сума похарчено въ влашко отъ л. тур. 62 гр.

Турски пари похарчовамъ

въ влашко турски	влашки
отъ л. тур. 104 гр. 11495 : 30	6853 : 30
за 13,0 Лис. Своб. изваж. 1560	
2935	пагубата по 1 гр. на лир. измежду които пари имаше и бели мид. и сяка мид. губи по двайсят пари 146 : 20
	10082 : 10“

Във връзка с купените букви за печатницата ще отбележим и сведенията, които съобщава Киро Тулешков: „Левски когато дойде... носеше със себе си 200 турски лири. С тия пари се купиха букви 154 оки, с които, според както той ми казваше, че тия ще останат обществени, защото са купени с общи народни пари... Левски ни каза“, продължава К. Тулешков, „че когато пристигне в България, ще изпрати още около 200 т. л. за да се купят турски букви, за да работим турски пашпорти и тескерета и различни прокламации“. Христо Ботев, ръкописна биография, препис на Мих. Димитров, стр. 12.

112. За пръв път Апостолът посещава Оряхово на 9 април, на път за общото събрание в Букурещ. Няма данни да е ходил в града преди тая дата. На 6 април, както установихме от една негова бележка, посочена по-рано, той заедно с Марин поп Луканов тръгва от Ловеч за Оряхово, където пристига след два или три дена. От същата бележка виждаме, че той е преминал Дунава редовно, с паспорт, разбира се под фалшиво име. Изглежда, че той нарочно е избрал отдалечения от пътя му градец, за да мине оттука Дунава и отиде в Букурещ. Понеже не бил стъпвал до това време в града, той не е бил така познат на турците и затова е разчитал, че тука по-лесно и с по-голяма сигурност ще премине Дунава, за да отиде във Влашко. На отсрещния бряг, в Пикет, работели двамата ловчанци Георги и Илия Велчови, добри българи, от които единият бил понтонер на австрийското параходно дружество. Вж. Л. п. Георгиев, Оряхово в миналото. В. „Дунавска трибуна“, XIII, бр. 337 от 20. XI. 937 год. Дали още преди идването

на Апостола в града е имало основан революционен комитет, или неговите основи са били сега положени, не се знае. Във всеки случай почвата в Оряхово е била подготвена от порано. Още през лятото на 1867 год. в дюкяна на Цоко и Д. Милчеви, Д. Икономов, родом от Троян, учител в града, а по-сетне легионер в Бялград и четник от Ботевата чета, заедно с Цеко Вълчев, Андрей Лулчев и Георги Катранов от Свищов „сторили вяра и клетва, че са готови да жертвуват всичко за свободата на България". Така били положени основите на таен революционен комитет в Оряхово, който се опитал да влезе във връзка с Тайния централен комитет в Букурещ и да събира пари, но бил твърде наскоро разкрит от турците и една част от членовете му затворени във Видин, а останалите били освободени. Затворниците избягали покъсно в Румъния. Вж. П. Икономов, Материали за Хр. Ботевата чета. Бележки и документи за участието на Д. Икономов в народните движения. Плевен, 1926, стр. 15.

Ако Апостолът сам е положил основите на комитета в Оряхово, това той е сторил, вероятно, след завръщането си от събранието в Букурещ, когато преминава Дунава пак при Оряхово и посещава града за втори и последен път. Той слязъл направо в къщата на Андрей Лулчев, който стоял начело на местния комитет. В този комитет влизали още Иванчо Димитров, Атанас п. Лазаров, Иван Нинов и др. Вж. Л. п. Георгиев, Оряхово в миналото. В. „Дунавска трибуна", XIII, бр. 328 от 27. VIII. 1937 год. Същият изследовател, според когото Апостолът посетил няколко пъти Оряхово и и който отнася последното му посещение към 28 август 1872 год., твърди, че, придружен от Иван Нинов, Апостолът посетил още: Кнежа, Бреница, Букьовци, Гложене, Бяла Слатина и Хърлец, където нощувал в дома на видния селянин Стан Сандулов. – В. „Дунавска трибуна", XIII, бр. 329 от 4. IX. 1937 г. След нападението при Арабаконак, в Оряхово се намери един портрет на Апостола като знаменосец в четата на П. Хитов. Вж. д-р П. Миятев, Един малко познат портрет на В. Левски. В. „Зора", XXI, бр. 6039 от 2. VIII. 1935 год. и П. Петров, Последното отиване на Левски в Оряхово. В. „Зора", XVI, бр. 4690 от 17. II. 1931 год.

113. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 127–128.

Съкратеното „Т." в това не съвсем ясно съобщение на Апостола и днес остава неразчетено, както на времето не мо-

жа да го разчете и Киряк Цанков, който пръв обнародва това писмо. Ние нямаме намерение да увеличаваме броя на хипотезите по тоя въпрос, освен да направим един преглед на съществуващите досега тълкувания. Д. Т. Страшимиров обяснява под линия, че в случая Апостолът е имал пред вид търновци. Според Г. Черкезов „Т"-то означава „търговци". Нови данни за Левски. Вестник на вестниците, XIV, бр. 101/102 от 25. IV. 1938 год, а според Т. Каракостов – „т" (онковци)". Васил Левски – писма, статии и песни. София, 1941, стр. 95. Черкезов тълкува цялата мисъл и смята, че „това са ония приказки, що са пътували от „уста на ухо" за Апостола. „Всички", продължава същият автор, „които са го виждали, не са могли да скрият възторга си от човека със шарените очи, тоя фантом – неуловим до легендарност".

Мотивирано обяснение дава напоследък и Люб. Дончев, според когото „Т"-то означава „тирани" или „турци". – Нови поправки, добавки и пояснения в документите за Васил Левски. В. „Мир", XLVIII, бр. 12454 от 17. II. 1942 год. Тоя най-нов изследовател на Апостола смята, че „целият пасаж е ироничен". „Левски", продължава същият автор „е искал да каже, че тираните пущат слухове между българите, че освобождението на България ще бъде постигнато и извоювано не чрез комитетска дейност, а това освобождение може да се очаква отвън, тоест от човека с шарените очи (от Запад)". До това заключение Дойчев идва въз основа на предположението, че щом „тези „Т" казват по българите", самите „Т" не са българи, а са от друга народност.

Ние не виждаме нищо иронично в цялото това съобщение на Апостола, който изобщо много рядко прибягва до иронията. В това напрегнато време, когато народът търсеше опори на своите надежди дори в мистичното, слухове от тоя род не бяха рядкост. По всяка вероятност в случая Апостолът прави достояние на К. Цанков един от тия слухове, в които народът дава израз на надеждите си, които възлагаше на човека със шарените очи, т. е. на Апостола. За разбиране действителния смисъл на това известие можем да минем и без да сме разгадали това „Т", щом не можем да го разчетем с положителна сигурност. В желанието си да разчете на всяка цена съкратената дума, Дойчев приема едно съвсем изкуствено и неубедително предположение: турците учат българите откъде да очакват освобождението си, а не се спира да изясни, кой е този човек със шарени очи и защо

Апостолът нарича тираните, турчулята „наши". Ако е необходимо обаче да направим едно предположение, ние мислим, че „Т"-то с по-голяма вероятност означава „тукашни" дейци и тогава можем да разберем по-добре съображенията, които са заставили Апостола да съкрати думата. Но все пак има нещо не съвсем ясно в това известие на Апостола.

ГЛАВА ПЕТНАДЕСЕТА

АРАБАКОНАШКОТО ПРОИЗШЕСТВИЕ

1. Апостолът е записал разхода, направен от Оряхово до Ловеч. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 257. От тая сметка установяваме и маршрута му след като напуска Оряхово.

2. Пос. съч., стр. 129. Данаил Хр. Попов нямал възможност да препраща „Свобода", та Апостолът се споразумява още в Букурещ с Каравелов да изпраща вестника чрез руското консулство в Русе. Вж. писмото на Дан. Хр. Попов до Каравелов от 12 юли, пос. съч,, стр. 554. Трябва да отбележим, че по това време голяма част от комитетската кореспонденция се пренасяше през Русе.

3. Пос. съч., стр. 131–132.

4. Там, стр. 130.

5. Там, стр. 133.

6. Там, стр. 136–137.

7. Там, стр. 134–135.

8. Там, стр. 135.

9. Там, стр. 133, 135, 137.

10. Там, стр. 133.

11. Там, стр. 139. Въпроса за пушките Апостолът бе проучил още в Букурещ, където, както знаем от сметката за разходите му във Влашко, той купи за себе си една пушка от оръжейния магазин на французина Мюллер. Вж. и Киряк Цанков, 23 писма и бележки от В. Левски. Сборник за нар. умотворения, наука и книжнина, кн. XVI–XVII. София, 1900, стр. 756. Сега в писмото си до Каравелов той го моли да задължи Ол. Панов или К. Цанков да му вземат още петстотин празни фишеци „и машината дето щеше да ми я направи французинатъ, да си пълна самъ фишеците, но да Ви каже какса пѫлнѧтъ па пишете ми ясно да мога да са разберѫ". Принуден да се бори постоянно с липсата на сред-

ства, той търси начин, който би му дал възможност да използува употребените веднъж фишеци повече пъти: „Питайте французинътъ за тия фишеци неможе ли да са набави евзѫтѫ дето пали! Защото ніе капза, а по сичкото дѫно намазано съ такъвъ огнь, и дето са случи т. е. накоято стърнѫ и да са обѫрни фишекатъ, иглата като удари, палиса. Та ако може са достави такъвъ материалъ, да са туря пакъ въ изгѫрменити фишеци отъ сѫщіятъ огнъ, тогава ние нужда да ми купувате повече фишеци"... Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 131.

По-късно, в едно свое писмо до Каравелова от 3 август, Апостолът иска да знае условията и начина, при които търговецът французин ще може да достави 500 или хиляда пушки, от които една трета „безъ Баюнети и къси", а останалите „дълги и съ тессаци", както и за колко време могат да бъдат приготвени фишеците им. Пос. съч., стр. 148.

От Данаил Хр. Попов той купува и „друга иглинячка пушка", която му се вижда „твърде здрава и, много по-добра на биене... Сега и на Данаила пишѫ", известява той Каравелов, „да ми прати фишеците й, чи като я пробамъ, и да ми са ареса, ще Ви пишя". Пос. съч., с. стр. В писмото си от 3 август той поръчва на Каравелов да вземе и за тая пушка машина за пълнене на фишеците й. Пос. съч., стр. 148. Данаил Хр. Попов бил набавил две еднакви пушки, с които Апостолът и Ангел Кънчев, според същия, се обучавали ежедневно, докато пребивавали в дома му в Турно Магурели. В случая несръчният израз на Дан. Хр. Попов, който твърди, че двамата апостоли преживели при него три месеца, не бива да се схваща буквално. Апостолът и Ангел Кънчев изобщо не са се събирали заедно във Влашко. В Турно Магурели те са пребивавали, както знаем, поотделно и в различно време.

Една от тия пушки, за която говори Апостолът, е била пренесена разглобена на три части от майката на Дан. Хр. Попов. Другата, която била предназначена за Ангел Кънчев, останала в Турно Магурели и след освобождението, през 1908 год. Дан. Хр. Попов я подарява на Народния музей в София, където се съхранява и сега. Вж. пос. съч., стр. 690–695.

Пушката заедно с уставите и други книжа са били пренесени в България от Никола Обретенов. „Към края на м. юни", разказва много по-късно заслужилият син на Баба Тонка, „уставът както и др. книжа, бяха напечатани и сам В.

Левски ги донесе в Гюргево. Извика и мене там. Това беше по Петровден, когато в Гюргево става бълч. (панаир), народът отиваше свободно и се връщаше без никакви пречки. Отидох и аз. Срещнах се с Левски, който ми предаде напечатания устав, квитанционните кочани и др. книжа, униформата, сабята и пушката му, за да ги прехвърля в България и препратя в Търново, отгдето ще му се предадат, а той се върна обратно в Букурещ.

Багажът беше доста голям. Аз сам не можах да го пренеса, затова повиках на помощ майка си Баба Тонка, сестра си Петрана, майката на Д. Горов, Тодорка Миразчиева, майка й баба Станка, но за пушката трябваше някой по-висок, затова стана нужда да се повика от Букурещ Наталия Каравелова като най-подходяща, понеже беше слаба и висока. Жените превързват всичко по себе си, а Каравелица премята пушката на рамото си, вързана с върва и сабята, облича пардесюто си и тръгват за Русе с каик, за да бъдат сами. В каика Н. Каравелова не може да седне, защото оръжието й пречи. Каикчията на няколко пъти кани коконата да седне, но вместо коконата Баба Тонка отговаря на турски на каикчията, че коконата много обичала да гледа Дунава, за това не искала да седне.

Като излизат на брега, веднага насреща им излиза Али ефенди, полицейски пристав на пристанището, и като забелязва толкова жени с майка ми, обръща се към нея и й казва: „Бабо, какъв е този калабалък с тебе?“ Майка ми, без да губи кураж, дава знак на другарките си да вървят у дома, а тя се спира с Али ефенди и му казва: „Нали знаеш, че имам дъщеря мома, ще я сгодя за един момък от Гюргево. Това са свати, които идат за годежа. Заповядай и ти да те почерпа с кафе, както е нашият обичай“. Али ефенди си заминал, а тя побързала да настигне другарките си покрай Дунава; изкачили пътеката нагоре из брега и излезли право в къщата ни. Тук аз ги чаках. Едва успях да прибера всичко в скривалището, ето и Али ефенди пристига от портата ни към улицата. Почерпиха го с кафе и ракия и си отиде.

Отидоха си и компанията от Гюргево, но Наталия Каравелица, на която връвта от пушката беше изранила рамото, остана у нас още няколко време, докато пооздравее раната й.

Още на сутринта аз намерих каруца да отнеса всичко в Търново, но багажът беше доста голям. Особено пушката

и сабята не можеха да се укрият. Затова взех юрган и дюшек и образувах денк, в който наредих всичко, обвих го в една черга, обшита и превързана с въжета. В каруцата при конака се качи и едно турско ефенде, което също заминаваше за Търново.

Като гледаше големия ми багаж, запита ме: „Защо носиш такъв багаж?“ Казах му, че напускам Русчук и отивам да се цена на работа в Търново. Макар че говорих това с видимо спокойствие, едва можеше да си представи някой, как пристигнах в Търново, за да предам на Търновския комитет, багажа на Левски, за да го изпрати по-нататък по своите тайни пътища“. Първото събрание на революц. комитет в Букурещ. В. „Зора“, XIII, бр. 3857 от 14. V. 1932 год.

Христо Иванов описва останалия път на тоя опасен багаж: „Следъ малко време дохожда Н. Тиховъ (Обретенов, н. б.) и донася законниците, и белетите и окруж(н)ите писма и две пушки и миги придава кое ми каза щото трябова да ги пренеса въ ловичъ и отъ тамъ ще се разпровождать по округовите, и подиръ една неделя ази превикахъ оче матея и ги предавамъ да ги занесе и ги испровождамъ теи варшяхми нія работата до колкото можахми“. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 150.

В една своя сметка Апостолът бележи: „1872 јя. 30 кога доде пощата съ законити отъ... (зачеркнато, б. р.) докараха я два конякъ, беха трима души дадохимъ за разноски 162“. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 293.

Тъй както Апостолът е съкратил месеца, може да се разчете като един от следните три месеца: януари, юни и юли. Януари не може да бъде, защото уставите се отпечатаха след общото събрание в Букурещ през април и май 1872 год. Оттука и Ал. Бурмов прие, че в случая става дума за 30 юни. – Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за В. Левски. Сп. „Българска мисъл“, XIII, 1938, кн. 7–8, стр. 13 по отпечатък. Но на 30 юни Апостолът, както знаем, е в Турно Магурели и в същия ден заминава за Бекет. Ако този разход по пренасяне на уставите беше извършен в Турно Магурели, той непременно щеше да бъде поместен в общата сметка на Апостола за разходите, му във Влашко. Същият разход обаче е записан в други две сметки, като в последната Апостолът изрично бележи, че

преносвачите на законите са били от Голям Извор. Вж. пос. съч., стр. 229 и 232.

Явно е, че при тия обстоятелства месецът в горната бележка трябва да се чете не юни, а – юли.

Към края на месеца Апостолът се вижда принуден да купи кола за нуждите на организацията. Вж. „Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, стр. 555. В началото на август от едно писмо от Ловеч, дадено на „приносящій", изпратен „съ дружинити си" при Д. Хр. Попов да пренесе останалото оръжие, научаваме, че Апостолът бил наредил пренасянето му през Дунава да се извърши от лодкарите, които също така били хора на организацията. Пос. съч., стр. 556.

12. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 137.

13. Там, стр. 353. Апостолът цени добрите чувства на своя близък другар, но това не му пречи един месец покъсно да го упрекне за една малка негова небрежност, без да държи сметка, че по това време Христо Иванов е младоженек:

„Брате!

Отъ като ти са даде упълномощението, глѣдай народната работа повече отъ всичко друго, повече отъ тебѣ-си да я уважавашъ! Честитя ти вѣнчаванието и дай Боже на добрѣ! за нѣщата (писмата, н. б.) какво имъ пречеше на пѫтятъ и щомъ като пристигнахѫ ти не си ги испратилъ! Букурещкитѣ послѣ два деня ще са тѫрсятъ отъ Букурещъ; защото подиръ тѣхъ писахъ други за Букурещъ, и имъ казвамъ да глѣдатъ въ първитѣ писма и да вършатъ! Сега ето ще паднатъ въ съмнѣние за тия писма какво ли са станали!..." Пос. съч., стр. 149.

14. Там, стр. 356.

15. Там, стр. 359–360. В това си писмо котленци, след като съобщават, че имат много черни души в града си, молят, „ако е възможно часъ напрѣдъ да ся очистятъ" Симеон ефенди и Матея х. Петров, „защото тѣхното влияніе е голѣмо мѣжду народътъ и щомъ досетятъ нѣщо щатъ го предадатъ на часътъ на турцитѣ". Вж. пос. съч., стр. 364.

16. Въз основа на местни спомени Стоян Ноков твърди, че Апостолът идва за пръв път в Котел на 14 ноември 1872 г. Няма обаче фактически данни, които по един неоспорим начин биха потвърдили посочената дата. Ст. Ноков засилва несигур-

ността на своето съобщение с твърдението си, че в Котел Апостолът научил за нападението при Арабаконак. В последната си обиколка през декември, както се вижда от бележките на Апостола, той посещава и Котел. Дали спомените на котленци не отнасят погрешно това му посещение към ноември, не знаем, но ако Апостолът, както изглежда е посетил само веднаж града, тая грешка е твърде вероятна.

В Котел Апостолът отседнал в дома на сестрата на Раковски, Неша, където на второто събрание на местните дейци положил основите на комитета. В него влезли Иван Николов – свещеник, Димчо Великов – книжар и издател на Друмевата „Нещастна фамилия", Тодор Станчев, Коста Янакиев Сланинката, Греков и Теньо Козарят. Иван Николов, който става председател на комитета, предава впечатленията си от Апостола на Ст. Ноков. „Неговите думи падаха като куршум в нашата душа и ние се изпълнихме с вяра в нашата сила, че е близък денят за нашето освобождение". Апостолът се движил свободно из града и даже присъствувал на църковна служба в храма „Св. Петър и Павел", като от аналоя изпял с мелодичния си глас „Господи возвахъ", привличайки вниманието на всички богомолци. Властта обаче не спяла и започнала претърсвания в целия град. Субашата извикал поп Иван, председателя на комитета, и след като му показал портрета на Левски, извикал гневно: „Папаз ефенди, познаваш ли този опасен човек за царщината? Властта има сведения, че той бил в Котел, трябва да се издири и предаде". В два часа след полунощ Апостолът, придружен от Коста Янакиев Сланинката, поел пътя през Балкана за Сливен. – Стоян Ноков, Васил Левски в Котел. В. „Котленски край", IV, бр. 120 (16) от 28. II. 1933 год.

17. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 354.

18. В създаването на Врачанския комитет има нещо твърде индивидуално. Историята на неговото възникване дължим на спомените на Мито Анков за размирните години (1872–1878). Издание на Българската академия на науките. София, 1936, стр. 179.

На Петровден двамата врачани Мито Анков и Кръстьо Н. Бързаков, търговци, отиват в Етрополе и след отпуск на черква присъствуват на годишния акт на училището. Тук се запознават с Тодор Пеев и Илия Д. Вълчев. Кръстьо Н. Бързаков, който бил посветен в революционното дело, отдавна

търсил случай да говори на тая тема с приятеля си Анков. Тая вечер той му разказал всичко, каквото знаел за комитета. Мито Анков с радост прегърнал новата идея и упрекнал приятеля си, че не го е предупредил по-рано, та да са основали досега и във Враца комитет.

На другия ден, в една стая на хана, двамата врачани били официално посветени в делото. На това събрание присъствували: Д. Общи, Т. Пеев, Илия Д. Вълчев и няколко членове на Тетевенския комитет, които били дошли на гости в Етрополе по случай празника. Разговорите започнали с варварството на турците и настроението на българите във Врачанско и завършили с пожелание: врачани да не останат назад от общото дело. Мито Анков с благодарност поел грижата да основе във Враца комитет, след което положил клетва за верност на освободителното дело. „След всичко това аз вече от радост", бележи Мито Анков, „не знаех, на небето ли се намирах, или на земята. Като че заживях нов живот и ми се искаше час по-скоро да си отида във Враца, за да видя, дали ще може да се направи и там нещо". Пос. спомени, стр. 2–3. От Етрополе двамата врачани заедно с Д. Общи и тетевенските революционери отишли по търговия в Тетевен, където се запознали с всички местни съзаклятници и получили нови напътствия за предстоящата им работа. В Етрополе тетевенци били отишли фамилярно и на отиване за Тетевен на Анков направило силно впечатление, „че в бунтовническите дела бяха поставени и жени, те носеха револвери и без никакъв страх гърмяха из пътя". Пос. спомени, стр. 3.

На 18 юли, в дома на Мито Цвятков, М. Анков положил основите на Врачанския ч. рев. комитет. На събранието присъствували следните врачански младежи, все приятели на М. Анков: Кръстьо Д. Новкиришки, Мито Цвятков, Тодор Балабанов, Николчо Д. Печеняков, Тодорин Ванов, Цено Ангелов, Иванчо Стаменов, Мито хаджи Мицов, Стефанаки Хр. Савов, Илийкьо Петров, Цвятко Петков Самарджиев, Иванчо Будинкин, Марко Николакьов, Косто Йончов, Васил П. Кръстеняков, свещеник Коста Белалиски и рилския иеромонах Синесий. За председател на комитета бил избран Кръстьо Д. Новкиришки, за подпредседател – Мито Анков, за касиер – Мито Цвятков, а за секретар – Стефанаки Хр. Савов.

Разказът на Мито Анков за основаването на Врачанския комитет се потвърждава в главните си линии и от първото

писмо, което новооснованият комитет изпраща на Апостола още на 11 юли 1872 год. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 357. Броят на членовете отначало бил осем, а по-късно, към края на месеца, както се вижда от второто им писмо, посочено в текста, членовете на комитета станали 15. През първата половина на август, според Анков, броят им пораснал на 50. В общия списък на членовете Анков е пропуснал да спомене Кръстьо Д. Бързаков. Врачани, както личи от второто им писмо, са получили уставите от Апостола с писмо, изпратено им на 17 с. м., а не от Димитър Общи в Тетевен, както твърди М. Анков. И най-сетне, Анков съобщава, че кръстили своя комитет Аврамчо Давичонов, когато споменатите писма са подписани с псевдонима Аврамчо Юсивиков.

В едно от първите си заседания комитетът решил да изпрати Мито Анков и Тодор Балабанов да посветят в делото и следните съседни села и манастири: Долна Кремена, Влашко село, Старо село, Черепишкия манастир „Св. Богородица", Долно Бешовишкия „Св. Архангел" и Струпецкия „Св. Илия". Двамата пратеници били посрещнати почти навсякъде със съчувствие и успели да положат основи за организационен живот в тия места. За по-големи подробности виж. пос. спомени, стр. 4–5 и 6–7; А. Цвятков, Тайните и революционни комитети в някои врачански села. Известия на Историческото дружество в София, кн. XIII. София, 1933, стр. 164–175; и Д. Йоцов, Културно-политическата история на Враца. София, 1937, стр. 225–236.

Характерно за комитетите във врачанските села е, че в тях са участвували сравнително голям брой селяни и че революционният подем в тях не заглъхва. През 1876 год. те са пак будни революционни огнища.

19. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 354 и 260. Писмото на врачани е от 25 юли, а не от 2 юли, както погрешно е датувано у Страшимиров. Срв. АНБ, II А, п. 60, инв. № 8064.

Бележката, в която Апостолът е записал посещението си на Враца, няма дата. Той само е отбелязал разходите, които е направил за две денонощия заедно с Дико Пеев. Датата и подробностите около това посещение узнаваме от спомените на Мито Анков, които ще предадем изцяло:

„На 28. VIII. пристигна у Враца Васил Левски, съпровождан от неговия неразделен Гроздо от с. Български Голям Извор

(Дидьо Пеев, к. б.). Левски, като пристигнал вечерта късно, слязъл в хана на Стоян Огоеца. Сутринта на 29-и, както се знае, празника Усекновение глави св. Иоана Кръстителя, отидохме в черквата „Възнесение". Там гледам един момък, хубаво облечен с европейски шаячени дрехи, стои до аналоя и пее. Попитах, кой е този момък, но никой не го познаваше. След черковния отпуск излязохме всички, излезе и момъка, придружен от даскал Симеона Подбалкански. След малко Подбалкански, и момъкът с него, се приближи до мене и ми каза, като го посочи: „Негова милост вас дири"... Аз изведнаж се усетих кой е непознатият, но той с знак ме предупреди да се покажа, че го познавам. Тъй и сторих. Посрещнах Левски като стар познайник и на Подбалкански казах, че имаме сметка с момъка за ярешки кожи. Левски престоя един ден във Враца. Ние, съзаклятниците, свикахме събрание в турските гробища – председателствуваше Левски. Реши се следното: 1. да отидем да кръстим Рилския манастир; 2. прие се оставката на председателя на комитета Кръстьо Д. Новкиришки и за председател избраха мене и 3. определиха мене да отида с Левски до Берковица, Лом, Видин и Рахово.

На 30 август Левски върна назад Гроздя и заедно заминахме за Берковица. Какво извършихме там и в Лом, разправя г. Ст. Заимов в кн. „Васил Левски Дяконът". У Видин и Рахово не ходихме, защото в последния град нямаше комитет, а хора за работа имаше само трима: Цеко Вълчев, Атанас И. Лазаров и Сребро П. Стойновски, родом от с. Абрашларе. Първият е много помагал за народното дело. От Лом се върнахме и през селата Вълчедърма, Макреш, Грашин, Галатин, Довене, Баница, Тимевица, Долна Кремена, Лик, Липница и Новачене отидохме в Лютаково, от гдето аз се върнах у Враца. В казаните села Левски се показа като Апостол само в Долна Кремена на кръстените свещеници и в Лик – на съзаклятника Н. Георгов, в чийто дом и пренощувахме". Спомени на Мито Анков за размирните години (1872–1878). София, 1936, стр. 8–9.

Според Ст. Заимов, в Берковица „двамата тежки търговци на ярешки кожи" посетили Софийския епископ Доротей, но градецът отказал „да влезе под общата организация" на комитета.

В Лом чрез братя Ангелови (Д. П. и А. П.) Апостолът положил основите на местна комитетска организация. Братя Ангелови били душата на комитета, а Алекс. Цанов обещал

само своята подръжка. Кои са били другите членове на комитета, Заимов не казва. Димитър Ангелов и поп Димитър, членове на Ломския комитет, били осъдени на вечни окови в Сен-жан-д'акарската крепост. Д. Ангелов избягал, а поп Димитър излежал десет години в Акке Калеси. Според Заимов, те били издадени от Доротей, софийски митрополит. – Васил Левски. София, 1895, стр. 54.

Що се отнася до Видин, трябва да припомним, че спомените, колкото и да са неясни и несигурни, отнасят посещението на Апостола към 1871 год. Според Д. Пъшков, който остави по тоя повод една кратка и недовършена бележка, Апостолът отишел във Видин с Марин поп Луканов. Наскоро след пристигането им, ханът, в който отседнали, бил най-усилено претърсен от полицията. Апостолът сполучил обаче да купи книги от местната книжарница и представил себе си и своя другар за учители, дошли да накупят книги за учениците си. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 636.

Васил Атанасов описва надълго и широко три посещения на Видин. При първото си посещение Апостолът прекарал дълго време уж като чирак на бакърджията Никола Маринов Дюкмеджията, карловец. Със своя майстор той ходил няколко пъти в крепостта Бабините Видини кули, за да поправят нещо. При второто си идване във Видин Апостолът отседнал в хана на Найден Иванов. Неговата цел сега била да уреди пътя за пренасяне на оръжие от Сърбия и затова обиколил околните села, като се задържал най-много в с. Брягово. Третото му отиване се свързва със създаването на местния комитет, чиито членове Мито Вельов, Петър Миков, Пигулев, един евреин и др. под закрилата на българското читалище, се събирали на заседание в една от стаите на клисарницата на черквата „Св. Димитър". Васил Левски в Бабините Видини кули. В. „Мир", XLII, бр. 10774 от 20. VI. 1936 год.

Тия спомени обаче, чийто първоизточник авторът не съобщава, са един свободен разказ, пълен с измислици и противоречия, в които не може да се установи нещо положително и фактично.

Трябва да отбележим, че сам Апостолът никъде не дава указание да е ходил във Видин.

20. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 361–362.

21. Там, стр. 362.

22. Там, стр. 60.

23. Там, стр. 210.

24. Там, стр. 366.

25. Там, стр. 375. В оригинала е „описването ми", а у Страшимиров погрешно е предадено, „отиването ни". Срв. АНБ, II А, п. 62, инв. № 8591.

26. Там, стр. 562.

27. Там.

28. Кюстендил. София, 1900, стр. 74. Повод да направи това съобщение му дава биографията на Апостола от Ст. Заимов, който също така твърди, че Апостолът и Т. Пеев са ходили в Кюстендил и в манастира „Св. Йоаким Осоговски", стр. 89–93. Разбира се, Заимов възсъздава свободно обстоятелствата на това посещение. Пеев се бил условил за учител в Кюстендил, и Апостолът, като научил това, дошел в града, където положили основите на местния комитет и после заедно отишли в Осоговския манастир. Заимов отнася това събитие към 1869 год. Г. Ангелов, авторът на цитираната история на Кюстендил, като поправя погрешната дата, оспорва и твърдението му за посещението на града от Апостола. Същият потвърждава и списъка на членовете на Кюстендилския комитет без Д. Караманов, поминал се по-рано; Димо Димов Македонски, даскал Димитър Псалтът и син му Алекси, Стоян Станоев Ковачевски, Иванчо Рамаданов, Мито Бояджията и др. Трябва да отбележим, че въз основа спомените на съвременниците същият автор твърди, че Тодор Пеев е посетил Осоговския манастир, „придружен от Г. Жаблянски от Радомир и от Д. Димов Македонски". Пос. съч., стр. 75.

В една допълнителна бележка Г. Ангелов твърди, че в отчета на Педагогическото училище в Кюстендил за 1897 год. Еф. Каранов, бил писал, че според думите на Т. Пеев Левски не бил дохождал в Кюстендил, и комитетът бил нареден от самия него. Такова твърдение обаче не можахме да открием в споменатия отчет.

В подкрепа на предположението, че Тодор Пеев е заминал сам за Македония, иде и съобщението на Анастас п. Хинов пред съда. Общи му бил казал при една среща, че „учителят Тодор замина за към Охрид, за да отвори канал. След като той се върне, и пътят бъде отворен, аз ще работя по ония места". Препис от първите съдебни показания... стр. 31. Напоследък тоя въпрос бе разгледан критично и в неговата цялост от кюстендилеца Владимир А. Караманов в изследването му „Посещавал ли е Васил Левски Кюстендил

и нареждал ли е лично в него комитет". В. „Кюстендилски вести", I, бр. 13, 14 и 15 от 15. V., 1. и 15. VI. 1943 год.

29. Касае се за манастира „Св. Йоаким Осоговски", нанаричан за по-кратко Осоговския манастир.

30. Аверки поп Стоянов, известен учител, духовник и книжовник от онова време. Вж. С. Велев, Отец Аверки поп Стоянов. Сп. „Училищен преглед", XI (1906), стр. 703–755.

31. Спомени. Материали за историята на град Криворечна паланка. София, 1925, стр. 17–19.

32. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 257.

33. Д. Кацев-Бурски, Апостолът на свободата Левски и воеводата Христо Ботев за Македония. В. „Обединена велика България", бр. единствен. София, I, 1942 год. В същата статия Д. Кацев-Бурски ни уверява, че имал „данни, според които Апостолът през август 1872 год. е посетил Криворечна паланка, Щип, Ново село, Велес и Скопие. Какво представляват тия данни и откъде ги има, той обаче не съобщава.

34. В своите бележки Апостолът е записал с шифър няколко имена на приятели на освободителното дело „близо Охрида отсамъ шесъ сахата Галешникъ". Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 261.

Някои указания за революционни прояви из Македония (Крушево и Битолско) под влияние на Апостола се срещат в спомените на Иван Б. Шумков „Патриотически и насърчителни разкази или събуждането на българите в Македония и учебното дело там от 1858–1878 год.". София, 1907, стр. 323.

II

35. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 257. Данните за маршрута на Апостола от това време са съвсем оскъдни и не дават засега възможност да се възстанови неговият път. През юли той посещава и Троян, заедно с манастира. Освен разказа на М. Ив. Марковски за това посещение няма запазени други спомени от тази първа обиколка на Апостола след завръщането му от Букурещ. Затова и ние ще предадем най-съществения от неговия разказ.

„Главната мисия на Апостола беше да уреди комитета, съгласно новоприетия устав и да го постави на по-здрава почва. Затова по негова заповед на втората вечер комитетските членове се събраха на тайно заседание в къщата на

временния касиер, Пенчо Хаджи Василев. Заседанието се откри с една прочувствена реч от Апостола и под негово председателство. Най-напред Левски ревизира пред събравшите се действията на касиера Пенчо х. Василев: прегледа дали според неговите писмени наставления и заповеди е водил квитанционната книга (расписките), каква сума е постъпила за приход и от кои именно лица; дневника за добрите и лошите работи; списъка за записалите се по за една иглянка пушка и пр. После това даде му по тия книги някои необходими наставления и тогава съобщи на всички присъствуващи, че и за бъдеще е упълномощен от Център. революционен комитет да действува като главен апостол и организатор на комитетите по освобождението ни, както и за уреждането им, съгласно новия устав, за което показа писменото си пълномощно, от което касиерът сне един препис.

В това заседание Левски съобщи и някои тайни решения на Централния комитет, между които бе и онова по отменението досегашните турски названия и даването нови названия на комитетските градове, взети от българската история – имена на царе и войводи като: Ловеч – Иван Шишман, Троян – Боян и пр. Той предупреди присъствуващите, че тия имена ще служат за писмената кореспонденция между комитетите и че са такъв секрет, който трябва да се знае само от личния състав на комитета. И тогава им показа пушката и сабята си, що бе донесъл. Обясни им, че тая пушка е от оная система, за която в писмото си от 15-ти юни с. г. им пишеше, че е прегледана и одобрена за народната работа.

На свършек Левски им предложи да си преизберат по висшегласие, съгласно устава, личния състав на комитета". Спомени и очерки из българските революционни движения. Враца, 1902, стр. 95–96.

С тоя избор заседанието на комитета било приключено. Прави впечатление, че през тая обиколка и на други места (Враца) Апостолът подновява ръководния състав на частните комитети.

Несъмнено, спомените на М. Ив. Марковски са авторизирани до известна степен, но все пак, те стоят най-близко до непосредствените спомени на троянските дейци. Прави впечатление, че Марковски отнася четенето на устава и заклеването членовете на местния комитет към октомври, в промежутъка между обира при Арабаконак и последва-

лите го разкрития. Вж. пос. спомени, стр. 116–123. Много е допустимо, обаче, в случая той да е сбъркал датата на това събитие, защото Апостолът, който до това време посещава няколко пъти Троян, сигурно ще е извършил заклеването на троянци още при първото си идване в града през юли с. г.

36. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 141–142.

37. Там, стр. 143

38. Там, стр. 147–148.

39. Там, стр. 157.

40. Там, стр. 366.

41. Там, стр. 370–371.

42. Там, стр. 372–373.

43. От това писмо на Т. Пеев се вижда, че едно от съображенията на Апостола за свикване на общо събрание е било и намерението му да даде отчет за състоянието на сметките на Ц. комитет. Вж. пос. съч., стр. 373.

44. Л. П. П., Левски пристъпва към терор. В. „София", IX, бр. 560, от 21. II. 1938 год.

45. Христо Ботев – идеи, личност и творчество. София, 1919, стр. 76.

46. Там. По същите причини и Ботев бе принуден да прибегне до терора. „Неспособен да се отрече от революционното дело", бележи Михаил Димитров, „и при тежката материална криза, всред която живееше емиграцията, Ботев навремени виждаше като че ли единствен изход от това положение в хайдутлука. Но той беше готов да се откаже от него, когато имаше най-малкият изглед да се намерят по друг начин средства и тогаз, когато го практикуваше, го очистваше от всичко лично и егоистично". Пос. съч., стр. 78. По тоя повод големият познавач на Ботева посочва следното от едно негово писмо до Ив. Драсов: „Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнем сичкото хорско злато на олово и желязо". Там, стр. 77.

47. Там, стр. 77.

48. АНБ, II А. п. 102, инв. № 20. Архив К. Цанков. У Цанкова, както и у Страшимиров тая част на писмото е обнародвана с няколко доста груби грешки.

49. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 110.

50. „В това отношение", бележи Иван Ормандjиев, „Левски беше истински, голям революционер, който действу-

ваше преди всичко на човешкия разум и на съвестта и знаеше, че всяко насилие особено братоубийството, влече след себе си друго, повдига подозрения и преследвания от страна на властта и буди отвращение у народа към самото освободително движение". Васил Левски. София, 1937, стр. 90.

51. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 132.

Величко ефенди, когото споменава Апостолът в това си писмо до Каравелова, е Величко Симеонов, родом от Шумен. У Страшимиров под линия погрешно е именуван Стоянов. Той се обвиняваше от мнозина, че е предал Никола Войводов и Цвятко Павлов, които на 20 август 1867 год. намериха своята героична смърт в австрийския параход „Германия" на няколко крачки разстояние от мястото, където се самоуби по-късно Ангел Кънчев. Дали той е продължавал своята предателска дейност през времето на Апостола, не знаем. Според Захарий Стоянов той не бил убит, а полудял. – Записки по българските въстания. София, 1940, стр. 88–90.

Че организацията е искала да го отстрани от пътя си, се вижда и от едно писмо на Христо Иванов до Никола Обретенов от 2 август 1872 год.: „Величко Симеоновъ е въ редъ и скоро ще отиде да сѫ посрещне съ двамата си братя които придаде". Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 558. От това писмо се вижда, че е имало и други осъдени: П. Златев от Русе, Спасов от Габрово, обаче не е имало кой да изпълни присъдите. Пос. съч., стр. 560–561.

52. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 347–348.

53. В своите спомени Хр. Иванов бележи, че Апостолът му се оплакал от Д. Общи, който „не варшялъ работата споредъ закона, щото 3, 4 пати му са издава заповѣдь за да убий діакона ловежки, щото повреждалъ много и душялъ много дано олови нещо и да издаде на правителството, което даже и започналъ да издава по нѣщо си". АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 151.

Пред съда Общи, естествено, сгъстява боите, но може би съобщава и самата истина. В едно от писмата, които получил, той бил предупреден, че, ако не приеме да го убие, „ще хвърлят жребие, на чието име се падне (жребието), той ще убие първо мене, а после – дякона". Препис от първите съдебни следствия на обирачите на хазната и на лицата от

комитета, образуван за бунтуване на населението, произведени от специалната комисия, стр. 15.

54. Препис от първите съдебни следствия... стр. 15.

55. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 348.

56. Фактически подробности около това събитие намираме в писмото на Димитър Общи, което той диктува до Апостола на следния ден после убийството. Щом Паисий паднал, при него дошъл каймакаминът и го запитал има ли върху някого подозрение, а той му отвърнал: „Имамъ шубе на скравена и на врачешъ и на 2 гюмрукчий и на Изворъ на даскалче. сега са тие затворени". Пос. съч., стр. 363. Според Ст. Заимов били задържани Васил Бошаранов, негов съселянин от Гол. Извор и Стамен от Скравена. – Миналото, кн. 1. Пловдив, 1898, стр. 188, 200–212. И Апостолът в едно свое писмо от 4 август известява Христо Иванов, че бил арестуван само един човек на организацията (Васил Бр. Бошаранов н. б.) и „двамина не наши". Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 150. Задържаните били освободени два дена преди нападението на Арабаконак, на 18 септември. След два часа Паисий издъхнал. У него били намерени 39 хиляди гроша. Общи при бягането си паднал с коня в един „гьолъ", където изгубил шапката си, кесия с 2 т. лири, 1 пол, 56 гроша дребни пари и девет фишеци от револвера си. При падането си той се ранил в лявата ръка и гърба, та станало нужда известно време да се лекува. „Ету", завършва той своето писмо, „асъ извършихъ това сега гледайты да извършити и вие вовъ ракита". Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 363.

Пред съда Общи описва правдиво цялото събитие. Дълго време той бил в дирите на Паисий из селата в Орханийско и Тетевенско, без да може да го настигне. И сигурно поради тая причина не е могъл да изпълни навреме присъдата. Общи описва пред съда и засадата, която му устроил при Гол. Извор, за която подробно говори и Ст. Заимов, Миналото, кн. I. Пловдив, 1898, стр. 151. Според Заимов Паисий се спасил благодарение на своето предчувствие. Общи обяснява неуспеха на засадата по-реално: докато очаквали Паисия, видял ги един селянин, който предупредил дякона, и той се върнал в селото. – Препис от първите съдебни следствия... стр. 16.

57. Стойчо Куркев, 21-годишен младеж, бил осъден на смърт чрез обесване, Христо Слабаков на 15 години затвор

във Видин, Тодор х. Вълчев – на 3 години, а баща му Д. х. Вълчев лежал 1 година в Търновския затвор. Всички останали били освободени. За по-големи подробности около това събитие, както изобщо за дейността на комитета в Лясковец вж. Димо Минев, Васил Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет през негово време. Сп. „Училищен преглед", XLI (1941), кн. 2, стр. 156–175. Д. Минев е използувал цялата литература по тоя въпрос.

58. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 369. За точната дата на това писмо вж. Д. Минев, Още няколко поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл", XI (1940), кн. 7.

В това писмо на Христо Иванов прави впечатление следната не съвсем ясна мисъл: „Ниправедно направиле работа и безаконъ селените отъ Л". Не е съвсем ясно дали тази преценка се отнася до убийството в Лясковец, за което, според изследователите, е било взето мнението на Апостола, а жребието за изпълнение на смъртната присъда било изтеглено уж в Ловеч.

59. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 149–150.

60. Там, стр. 366.

61. Там, стр. 367.

62. Там, стр. 368 и 371.

63. Преди това нападение Апостолът пише на Данаил Хр. Попов: „Саву Младеновъ, ако ще! нѣкаси доди, че има вѣче работа. ще са плаща на черни души, и дето има пари ще искаме, ако не даватъ, ще земаме." Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 146.

64. Там, стр. 157–159.

Другар на Апостола при това нападение е бил Вутьо Ветьов от Видраре (Тетевенско), който след нападението при Арабаконак бе осъден на заточение в Диарбекир, където и почина.

Стойчо Гирганов, родом от Лесидрен (Тетевенско), е бил по-рано слуга у Иван Драсов и познавал Апостола.

След като си пробили път между навалицата, Апостолът и Вутьо Ветьов минали покрай дом на Хашнови, където през отворената порта Апостолът хвърлил парите и избягали в Кайрака, гора на 3–4 клм. югоизточно от града. Тука скрили оръжието. Вутьо останал при него, а Апостолът слязъл на реката Осъм по която се завърнал като рибар в Ловеч. Каква изобретателност и какво самообладание, наистина!

Тия и някои други подробности намираме в бележките на проф. Ан. Иширков, Убийството на Стойчо Гирганов от Васил Левски. Ловеч и Ловчанско, кн. IV. София, 1932, стр. 121–122; и на проф. Ст. Петков, Разяснителна бележка по убийството на слугата на Денча Халача в Ловеч. Ловеч и Ловчанско, кн. V. София, 1933, стр. 137–140.

Предположението на някои ловчанци, което съобщава проф. Ст. Петков, че Вутьо Ветьов е извършил може би убийството на Ст. Гирганов, защото „Левски по благородство на душата и сърцето си не би могъл да посегне на такъв акт", е ненужно да се опровергава, нито да се изяснява.

Твърдението пък на Илия Краев (Спомените за Левски на останалите живи негови съратници и съвременници в Ловеч. Убийството на Стойчо Гирганов (Денчовия слуга) от Васил Левски. Ловеч и Ловчанско, кн. VI. София, 1934, стр. 195–197), че това убийство „е било фатално", че „то е било прелюдията към залавянето на Левски", защото останалият жив чорбаджия е можал да насочи турците, къде да правят обиски и да им подскаже кой може да бъде предполагаемият убиец на неговия слуга, вследствие на което „оттогава турците в Ловеч са станали по-бдителни", е произволно и до известна степен преднамерено: търси се основание, което да намали отговорността на поп Кръстьо.

Сам Левски, 11 дена по-късно съобщава, че обиски не са предприемани, макар турците да били уверени, че това е работа на комитета. Но дори и да са извършени обиски, те не са дали никакъв резултат и заключението, до което идва споменатият автор, си остава неубедително. Събитията, които настъпиха след нападението при Арабаконак и последвалите ги наскоро разкрития, бяха толкова големи и дадоха такъв материал в ръцете на турската власт, че тя съвсем забрави убития в Ловеч слуга. Тия именно събития бяха фатални за заляването на Апостола, а не покушението в дома на Денчо Халача.

Пред съда Вутьо Ветьов разправя историята на това нападение малко променена. Целта му е да се представи невинен в покушението срещу слугата. Когато последният дошел, „Левски веднага го хвана и го завлече в една стая под сайванта. Момчето започна да вика. Тогава..." и т. н. Трето съдебно следствие на обирачите... стр. 71.

Обаче на въпроса на съда, как би постъпил, ако при пренасяне на писмата (в организацията той бил куриер), из-

лезеше войник или някой друг и му ги отнемеше от ръцете, Вутьо Ветьов отговаря смело и ясно:... „Когато носех писмо, ако насреща ми излезеше някой чиновник или войник и ми вземеше писмото от ръката, аз щях да го убия, или да се самоубия.“ Трето съдебно следствие на обирачите... стр. 70. Вутьо Ветьов съобщава и друга една подробност, която иде да потвърди едно оспорвано от ловчанци твърдение: при нападението той бил въоръжен с пушка и „шестак“.

III

65. Препис от първите съдебни следствия на обирачите на хазната и на лицата от комитета, образуван за бунтуване на населението, произведени от специалната комисия, стр. 14. Това интересно признание Д. Общи прави пред съда. След като получава известие за смъртта на А. Кънчев, двайсет и пет дни той прекарва в Пловдив, в Гюмюш Гердановия хан. После през София отива в Тетевен, където получил писмото с предупреждението на Апостола.

66. Пред съда Общи твърди, че след като получил писмото на Апостола, останал два месеца в Тетевен, в къщата на Дочо Мръвков. – Препис от първите съдебни следствия... стр. 15. Фактите обаче, както това се вижда от първото писмо на Апостола до Каравелов след завръщането му в България, опровергават това твърдение. Ако Общи бе прекарал действително тия два месеца в Тетевен, положението което сварва Апостолът след завръщането си от Букурещ, не би отговаряло на действителността.

Че Димитър Общи не е прекарал цялото това време в бездействие, очаквайки в Тетевен завръщането на Апостола от Влашко, личи от обстоятелството, че тогава той повежда със себе си и своя секретар Васил Братанов Бошаранов, учител в Гол. Извор. „Ловчанският комитет“, съобщава Общи на съда, „ми беше поръчал да взема за секретар учителя Васил. Намерих го (учителя) в Орхание, за него имаше писмо да ми стане секретар“. Препис от първите съдебни показания... стр. 13.

Показанията на самия Бошаранов обаче не се схождат с твърденията на Общи. „След два дена тия двамата (Апостолът и Общи, н. б.) дойдоха пак в нашия хан (по това време той не бил учител, а работел на бащиния си хан Орхание, н. б.) и тогава ми предложиха да обикаляме заедно с Димитър, сиреч казаха ми да изпълнявам секретарската длъжност“. Препис от първите съдебни показания... стр. 24.

Първоначално уж отказал, но после след като го заплашили, приел. След време Д. Общи дошел сам в Орхание, довел кон и за него, и започнали заедно да обикалят.

От тия показания на В. Бошаранов научаваме и кои села са обикаляли из Софийско: Столник, Желява, Негушево, Чеканчево, Бухово, Буховския манастир и Чурек. А в обиколката им из Орханийско той, между другите села, чието участие в революционното дело е известно, споменава и следните села: Боженица, Новачене и Литаково. Последното село се споменава и в една бележка на Д. Общи. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 351.

Членове на комитета в Желява са били: поп Стоян Пенков, Стоян Младенов, починал в Диарбекир, Тоне Иванов, Велчо Стойнов и Тошко Стойнов. – Препис от съдебните показания... стр. 102.

67. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 130.

68. Там, стр. 173.

69. Освен на Ан. Кънчев и Д. Общи Апостолът бе издал пълномощни на Хр. Иванов, на Сава Младенов, на Васил Йонков и на Таньо Стоянов. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 256, 260, 263, 294.

70. Там, стр. 152.

71. Препис от първите съдебни показания... стр. 18. Че Апостолът своевременно и пряко е порицал своя помощник, се вижда от едно изчезнало негово писмо, което Ст. Стамболов намира през 1874 год. и чието съдържание предава по следния начин: „№ 18 6-й Ав. 1872 Селім Мургашооглу (или Муратооглу – Д. Общи, н. б.) Въ това пісмо Л. напада на С. М. за неговото поведеніе. Той не іспѫлвал устава, дрѫнкал неумѣстно іскал да вѫрші на своя глава работі пр. Пісмото напісано много добрѣ". АНБ, II В, п. 56, инв. № 5924. Вж. същото у Ал. Бурмов, Нови писма от В. Левски и Хр. Ботев. Сп. „Родина", II (1939), кн. 1, стр. 177 –180.

72. Апостолът обаче, както Общи сам признава пред съда, го известил за събранието в Букурещ. Прави впечатление и друго едно обстоятелство. Докато Апостолът дава последните си нареждания във връзка със събранието в Букурещ, Общи, след като научава за смъртта на Ангел Кънчев, цели 25 дена се спотайва в Пловдив.

73. Вж. последното писмо на Левски, Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 201 и Христо Иванов, Записки. АНБ, II В, и. 10, инв. № 1021, стр. 153–155.

74. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 201.

75. Препис от първите съдебни показания... стр. 17.

76. Миналото, кн. I. Пловдив, 1898, стр. 154–162.

77. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 168.

78. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. №1021, стр. 152 –155. В края на разказа Христо Иванов загатва за една експроприация, която той извършил със съдействието на местните дейци и която описва по-нататък.

79. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 153.

80. Там.

81. Там, стр. 154.

82. Там, стр. 162 и 173.

83. Там, стр. 168.

84. Там, стр. 169.

85. Там, стр. 170.

86. Там, стр. 171 и Препис от първите съдебни показания... стр. 20.

87. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 173 и 201.

88. Вж. Ал. Бурмов, Последните дни на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий", IX (1936), кн. 1 и 2, стр. 8.

89. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 154 и 153. От това писмо на Апостола се вижда, че до общото събрание Тодор Пеев, „представителятъ съ учелата", е имал отрицателно становище към Д. Общи, което, както имахме случая да видим, не се схожда с по-сетнешните му разбирания.

90. Там, стр. 154. При наличността на това категорично твърдение на Апостола мъчно можем да приемем съобщението на Д. Общи пред съда, според когото в Тетевен се получило писмо от Апостола със следната заповед: „Да не признавате Димитра със стария печат. Признавайте го, кога видите у него новия печат". Препис от първите съдебни показания... стр. 18. Не трябва да се забравя, че Общи бе неграмотен и писмата му се четяха. Но ако все пак неговото твърдение отговаря на действителността, то ще трябва да се отнесе към по-късно време и да се обясни като една необходима мярка от страна на Апостола, било да принуди по тоя начин непокорния честолюбец сам да поиска среща, така

старателно избягвана от него, било да предпази организацията от неговите произволни действия.

91. Там, стр. 143–144.

92. Там, стр. 201. Общи не прекъсва връзките си със своя приятел от Плевен. По-късно той му се оплаква, че Апостолът не уважавал неговата работа, че не му давал преднина, а той му принасял пара и пр. Вж. пос. съч., стр. 162. С течение на времето близостта им се засилва. Узнал, че Д. Общи е в Тетевен, Хинов отива при него. „Там аз останах една седмица", съобщава той на съда, „и всеки ден ходих при него и разговарях". Препис от първите съдебни показания... стр. 31.

93. Там, стр. 163.

94. В писмото, което посочихме малко по-надолу в изложението, Ан. п. Хинов отхвърля приписваните на Апостола думи: „Ти си казалъ че ма било страхъ да утида да са срещна съ тебе..." Пос. съч., стр. 378.

95. Там.

96. Там, стр. 379.

97. Бунт против Левски. София, 1938, стр. 8.

98. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 161–162.

99. Там, стр. 162.

100. Георги Бакалов, Бунт против Левски. София, 1938, стр. 9.

101. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 164.

102. Там, стр. 162–163.

103. Там, стр. 164.

104. Георги Бакалов, пос. съч., стр. 10.

105. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 161.

106. Там, стр. 164.

107. Там, стр. 145. Д. Т. Страшимиров погрешно отправя това писмо, обнародвано най-напред от Киряк Цанков, до Ловчанския комитет. Невярно тълкува Страшимиров и началната фраза на същото писмо, която отнася до самия отговор на Централния комитет, а не до отговора на Апостола, изпратен от последния заедно с писмото на Ан. п. Хинов. Че това писмо, което е по-скоро една допълнителна бележка към писмото на Апостола от 25 август, е отправено до Централния комитет в Букурещ, се вижда не само от обращението „Баiовци", което той употребява само до членовете на Централния комитет, но и от началото на самото писмо до Централния комитет, в което бележи: „Приключенитѣ две

писма едно въ друго, едното садраното, безъ Датата съ малкото кѫсче Писмо, което ма обвинява, а другото е отговоратму. Пращамъ Ви ги..." и т. н. Пос. съч., стр. 152. Впрочем, това се вижда и от писмото на Апостола до Данаил Хр. Попов от същата дата, 25 август, посочено от нас в изложението.

108. Пос. съч., стр. 160.

109. Първото писмо на Апостола до Централния комитет Георги Бакалов смята за „един от безценните документи за светлата личност на Левски". Бунт против Левски. София, 1938, стр. 15. Трябва да прибавим, че не по-малко „безценно" е и второто писмо на Апостола до Централния комитет.

110. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 152.

111. Там, стр. 154–155.

112. Там, стр. 155. Ние не виждаме достатъчно основание, за да възприемем тълкуването, което прави видният наш изследовател Георги Бакалов на последната фраза на Апостола: „Отъ поведението на Каравелова ще зависи, какъ да постъпва Ц. К. по подобни" и пр. – Бунт против Левски. София, 1938, стр. 15.

113. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 155.

114. Там.

115. Там, стр. 155–156.

116. Там, стр. 156. Трябва да припомним, че от тая дата е и писмото на Апостола, в което подробно описва на Каравелов нападението в дома на Денчо Халача в Ловеч. И в него Апостолът не пропуска да изясни становището си във връзка с изникналия конфликт:

„Баіо! да ти кажа една като сто! Сичкити неразборій, зависти, укори, които произлазатъ отъ глупости повѣче сѫ тій причина дето раздѣлятъ единъ народъ на чясти, и не остава нищо, това Вій твърде добре познавате, слѣдователно, въ насъ, за да не може да добіе сила тая поразія, а да земе силенъ вьрвешъ работата ни, безъ да пропадни въ непріятелски рѫцѣ нищичко! Отъ която работа и Вія да прокопцате, други хора като тебъ (са необходими, н. б.) та да са залѣгните съвьршенно на нашя работа. вѣче ти не тряба да пропусташъ (напущаш, б. р.) работата си, защото не приличя на нищо! (Но, б. р.) да са привари сяка поразія, не тряба да давате потпора на глупци, а да ми (ме) поддьржяте, като казвате секиму: съ Львскій ако вія са не разберете, за

Васъ няма работа!! Това така, тряба да направите, акосте убедени въ менъ!... и няма (да последва, б. р.) нищо лошаво". Пос. съч., стр. 159.

117. Там, стр. 165. В същото писмо Апостолът съобщава за усилени претърсвания в един град, чието име премълчава. Къщата, която той напуснал, когато излязъл от града, била претърсена още на следния ден. Грую, в чиято къща бил отседнал, се бил тъй много изплашил, че му писал да не идва скоро в града и наредил „дето бехъ оставилъ припасъ, тевтери и пр. да са хвърлятъ въ заодатъ! видишъ ли работа отъ страхопѫзлювци!" завършва Апостолът.

Д. Т. Страшимиров предполага, че под това условно име се крие Христо Иванов. В действителност, както знаем от спомените на Киро Тулешков (сп. „Отец Паисий", XIII (1940), кн. 1, стр. 29), под тоя псевдоним Марин поп Луканов представлява Ловчанския комитет на общото събрание в Букурещ. Следователно, претърсванията, за които става дума, са станали в Ловеч, и в случая Апостолът под името Грую, добре познато и на Каравелова, означава Марин поп Луканов.

118. Там, стр. 166.

119. Там, стр. 169.

120. Там, стр. 171.

121. Там, стр. 171–172.

122. Там, стр. 172.

123. Там, стр. 171.

124. Там.

125. Там, стр. 172.

126. Там.

127. Там, стр. 175.

128. Никола Станев, Васил Левски. София, 1923, стр. 150.

129. Председател на комитета в Гол. Извор е Димитър Крачунов, чийто прякор с бил Стамболиев или Стамболията, както го именува в показанията си не само Ан. п. Хинов, но и някои от подсъдимите изворци. Вж. показанията на Дико Съйков. Препис от съдебните показания... стр. 65. Ср. Ст. Заимов, Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 270 и Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 660.

130. Препис от първите съдебни показания... стр. 32.

131. Там, стр. 82.

132. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори София, 1929, стр. 181.

133. Там, стр. 383.

134. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 158–159.

135. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 182.

136. Там, стр. 383. Що се отнася до становището на Данаил Хр. Попов, най-довереният посредник на Апостола, когото той нарича „по сърце и по душѫ чистонароденъ", трябва да отбележим, че той му изневери в последния момент, като застана на страната на своя брат. Неговото писмо от 3 октомври в това отношение говори само за себе си:

„Г-нъ Л. Каравеловъ

Притворени те писма днесь пріех, парыте още не съмъ пріелъ, като ги приема отъ човека съ идущата поща щѫ Вы ги провода; Отъ всичко що ми пише и мене В. Л. виждамъ едни неразборій, на който би трѣбвало да се даде единъ край, азъ какъ то, сѫ научавамъ отъ повече лица, които казватъ че В. Л. съвсем своеволствува, безъ да сѫ допитва до никого за нищо, ній знаемъ чи каквото и да би трѣбвало да сѫ извърши, трѣбва да сѫ свика събрание, и според Вишегласіе-то да става всичко, а това той никакъ не считалъ за Нищо, а Пакъ от друга странѫ глѣдамъ чи сѫ уплаква чи ни биле го Слушале, чи какъ ще да Слушатъ Само Него, когато Това нито Уставътъ не го Гласи, защо ли не пріема той да сѫ споразумѣва съ другите около Него Членове, а ми вьрши всичко по свое си Мнѣніе? За Д. Общій всички ми казватъ чие заслужилъ и чи заслужава Гдето и да отиде, а той пъкъ стои чи го укорява, тѫ сѫщо и съ А. Хр. Поповъ т. е. съ брата ми, защото той Искалъ да му докаже за Нѣкой си Неправилности които послѣдвалу отъ странѫ тѫ на В. Л. а той Обърналъ другояче работата, всичко е чи Той Иска само неговійтъ Гласъ да сѫ чува и Неговите мненія криви прави да сѫ удобряватъ, това Мисля че не е тѫй, както той го Иска – зато не трѣбва никакъ да му давате Поводъ за такива Своеволія, защото тѣзи Нѣгови Своеволія, ще прінесѫтъ голѣми разстройства на много мѣста, които после неще бѫди никой въ състояніе да ги поправи. Зато какъ то азъ тука тѫй и Вый пишете му, и направете му забелѣжваніе, да сѫ остави отъ тыя безрѣдици догдѣто е още рано. Братъ ми А. Хр. Поповъ за напрѣдъ нема да принимава ни Най Малко Участіе въ Нар. работи Само и само да сѫ угасятъ тыя неспоразумѣньѫ – като приглѣдате писмата му, проводете отговорътъ

му до мене Отворенъ, чи и азъ ще Му пишѫ..." Д. Т. Страшимировъ, пос. съч., стр. 564–565.

По-късно, както ще видим, той съзнава грешката си и горчиво се разкайва за тая си временна изневяра на Апостола.

137. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 201.

138. Препис от първите съдебни показания ... стр. 18. При разпита на хаджи Станьо съдът му приписва и следните думи, казани от него по същия повод: „Докато аз съм на лице, ти не се бой". Препис от първите съдебни показания... стр. 26. Твърдението на Д. Общи се подкрепя и от показанията на учителя Иван Фурнаджиев. „Когато те тримата бяха заедно Хаджи Станьо, Петко Милев и Иван Хекиминът, както казах и миналия ден при очната ставка с Хаджи Станьо", съобщава Иван Фурнаджиев, „той (хаджи Станьо) каза на Димитра: „Ти всякога говориш пари, пари! От Орхание постоянно заминава хазна, нападни я, ако си юнак!" Препис от първите съдебни показания... стр. 42.

139. Там, стр. 21.

140. Там, стр. 39.

141. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 382.

142. Според Ст. Заимов четата на Общи била облечена в „низамски дрехи, скроени и ушити като облекло на войниците от Видинската войска". Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 61. В действителност, предрешването, както се вижда от показанията пред съда, е било по-просто и разнообразно, защото повечето от хората се погрижили сами за себе си: едни били облечени с кебета, други – с елеци, а повечето били с чешири. На главите носели кърпи или фесове. Мнозина си имали свое оръжие, а които нямали, получили от Петко Милев.

Четата заедно с Д. Общи се състояла от четиринайсет души, от които по-голяма част били от Тетевенските колиби: Стоян Костов Пандурина, Вельо Станчев, Марин Станчев, Йото Генов (Генков), Цако Михайлов (Генчев при очната ставка, Препис... стр. 40) и Атанас Тулов; от махалата Брезово (Тетевенско) били: Тодор Кръстев Бръмбарът, Марин Павлов и Лечо Ковачът (у Заимова Железарят); от Крушов дол (Тетевенско) участвували двама души, чиито имена не са отбелязани, а от Правец (Орханийско) са присъединили: Велко Колев и Никола Бояджиев. Тоя списък на участниците в нападението при Арабаконак сме взели от показанията на Стоян Костов Пандурина. – Препис... стр. 36. Трябва да забеле-

жим, че той не се схожда напълно със списъка, който дава Ст. Заимов, у когото вместо Йото Генков, Цако Михайлов и Атанас Тулов срещаме Петко Генков, Павел Лалов и Лало Генчев. – Миналото, кн. II. Пловдив, 1889, стр. 46. Може би някои от тях са от Крушов дол. Впрочем той споменава Найден Крушовдолеца. И четниците от Правец у Заимова са погрешно предадени: Вуко Цолов и Кольо Цвятков, при които прибавя и някой си Тако от Гложене. Пос. съч., стр. 56.

Орханийците Божил Генчев и Велчо Касапинът (Шунтов у Заимов) са продоволствували четата. Те ѝ съобщили и деня, когато колата с хазната ще потегли от Орхание. За по-големи подробности виж показанията на същите. – Препис от първите съдебни показания... стр. 2–5.

143. Разказът на Заимова в това отношение не отговаря на действителността. Според него, хаджи Станьо се изповядал „пред меджлиса като светогорски духовник през великите пости". Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 211. Заимов дори отива по-нататък, като ни уверява, че хаджи Станьо при първата му възможност да разговаря с Общи след залавянето им, го молил да издава „множество хора". Пос. съч., стр. 188. А при първата им среща в Софийския затвор той го убедил да възприеме това държане. Там, стр. 218.

144. Така Димитър Пъшков нарича в своите спомени Общи. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 637. Все там, след като съобщава, че Д. Общи прекъснал сношенията си с Апостола, Пъшков бележи: „За тази нетактичност и подготвянето му на хора да обере пощата, Левски ходи два пъти до в Тетевен да убие сам Общи, обаче Тетевенският комитет скри Общи и Левски не можа да изпълни заповедта на Любен Каравелов". Явно е, че в случая старият Пъшков се е подал на внушения от по-късно време, които не се покриват с историческите факти.

145. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 201.

146. Препис от първите съдебни показания... стр. 24.

147. Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет... Ловеч, 1901, стр. 29. Първоначалните твърдения на Марин поп Луканов и Димитър Пъшков по тоя въпрос са твърде несигурни: „Обирът на хазната", съобщава Марин поп Луканов, „бе решен от Ловчанския комитет. Левски не бе съгласен на този обир, понеже било опасно. Но Д. Общи го взе върху си". Д-р Парашкев Стоя-

нов, Материали за историята на град Ловеч, ръкописен труд, стр. 9–10. „За обира на хазната в Орхание", твърди Д. Пъшков, „комитетът бил за обира, но после решението се измени и се реши да не се правят вече обири. Но Д. Общи се беше отделил от Ловчанския комитет и реши сам да обере пощата". Пос. „Материали..." стр. 25.

148. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 637.

149. Там.

150. Там, стр. 638.

151. Ст. Заимов възпроизвежда свободно предисторията на обира. Според нашия мемоарист, който посвещава цялата си втора книга от „Миналото" на Арабаконашкото произшествие, решението да се обере хазната било взето от „пратениците на ч.м.б.р. комитети от Ловчанското комитетско окръжие", които били свикани на съвет по повод едно окръжно на „Привременното българско правителство", което искало да се внесат в общата каса две хиляди турски лири. Д. Общи дал идеята да се задигне хазната. Неговото предложение било прието при условие, че то ще бъде одобрено от Апостола и от членовете на „Пр. Бъл. правителство". „Миналото", кн. II. Пловдив, 1898, стр. 23–26. От Ловеч Д. Общи заминал за Тетевен, където взетото вече решение било възприето единодушно. Тетевенци се заели да организират хората, които трябвало да нападнат хазната. Когато обаче отишел в Орхание, за да потърси съдействието на местния комитет, който се отнесъл по-резервирано, от Ловеч дошел пратеник с известие да се отложи обирът, защото Левски бил против, а временното правителство не позволявало да се извърши нападението, ако хазната няма поне десет хиляди гроша. „Заповедта на Ловчанския комитет", бележи Заимов, „да се отложи обирът, за Общи бе неочаквана, отвратителна изненада". Пос. съч., стр. 57. Но след като разсъдил, че, „както Ловчанският комитет, така и Левски ще му простят ако извърши обира, без да се удари работата ... реши: „Против личното мнение на Левски и заповедта на Ловчанския комитет ще извърши обира, па каквото става, нека става". Пос. съч., стр. 59.

Заимов стои по близко до истината в биографията си на Апостола. Без да казва кой е взел първоначално решение за обира, той бележи: „Д. Общи нагласил плана за отнимането на Орханийската хазна... Членовете на Ловчанския комитет

се обявили против какъвто и да било обир на царската хазна пред вид на това, че правителството, дирейки обирачите, ще напипа комитетите". Васил Левски. София, 1895, стр. 129. Заимов не е пренебрегнал напълно фактите, но картината, която дава, не отговаря на действителността. Измислиците и приумиците, с които е отрупал разказа от друга страна, дават на изложението му повече белетристичен характер.

152. Досега нашите изследователи, под влиянието на Ст. Заимов, смятаха, че нападението на хазната при Арабаконак е извършено на 20 септември. Изключение правеше само д-р Парашкев Стоянов, който посочва за дата на това събитие 19 септември. – Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 29. От първата телеграма обаче, която Софийският мютесариф изпраща още същия ден, се вижда, че нападението е станало на 22 септември. Вж. Гълъб Д. Гълъбов, Обирът на хазната в Арабаконашкия проход през 1872 год. Сп. „Родина", II (1940), кн. 4, стр. 125.

Нека отбележим, че пръв даде съобщение за тия телеграми д-р П. Миятев. Вж. „Разкриване на революционните комитети през 1872 година по турски документи". Възпоменателна книга Васил Левски. Пловдив, 1937, стр. 84–91. Д-р Миятев, който потвърди пред нас автентичността на датата в турския документ, изтъкна още едно съображение в полза на датата, която установихме: нападението е било извършено в петък (Д. Общи изрично сочи тоя ден), а петъкът през тая година се пада на 22 септември.

153. Нападението е било извършено около местността Камена стърга, а според Заимов – при Пантата. Мястото било избрано от двамата орханийци, които служели за връзка на четата. Колата е била охранявана от трима стражари – двама конни и един пеши. Те направили слаб опит за съпротива, но още след първия залп се отказали от борбата.

Според Ст. Заимов хазната съдържала 136,000 гроша. Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 55. Сведения за пренасяната сума дал предварително касиерът Марин Николов. От една телеграма на Софийския мютесариф до великия везир от 1. XI. с. г. се вижда, че „ограбените" пари са възлизали на „сто двадесет хиляди и нещо гроша". Г. Д. Гълъбов, Обирът на хазната в Арабаконашки проход през 1872 год. Сп. „Родина", II (1940), кн. 4, стр. 128. От показанията пък на Д. Общи се вижда, че той не е имал възможност да установи точната сума на обраната хазна: „Отрязахме торбите и

кой колкото можа да вземе, напълнихме си чантите". Той взел и две големи торби с „металици", но понеже му тежали из стръмнината, не можал да ги носи дълго, та ги заровил в пясъка. Преди да се раздели със сътрудниците си, той прибрал чантите на Стоян, Лечо, Велко и Никола, а останалите четници изпроводил с поръка да си отидат по домовете и да скрият парите, без да харчат нито една пара от тях. На Велко и Никола Общи дал по 500 гр., а на Цвятко Ханджията в Правец – 1000 гроша, но той му поискал още 200. Общи го предупредил, че ще ги връща. Въ Осиковица заменя със злато около 17 000 гр., което взема със себе си, а останалите пари натоварил на кон и отишел в Тетевен. Тук в дома на Петко Милев била събрана цялата сума, която според Общи възлизала на 600 бели межидии и седем кесии с по 1000 гр. Общи е щедър, а парите съблазняват хората около него. Още при самото нападение Стоян Костов Пандурина прикрил, без да го види някой, една торбичка със злато. В Тетевен комитетските членове Станьо и Станчо х. Иванови му поискали 1000 гроша, за да си купят вино от Плевен. Той им дал, понеже обещали, че ще ги върнат после на комитетската каса. И на Дочо Мръвков Общи дал в заем 1000 гр., а на Анастас п. Хинов дал „четири кесии" с пари, за да купи коне. На Васил Йонков Общи дал също така 1000 гроша, а Тодор Пеев, който по това време, както знаем, бе дошел в Тетевен, му поискал пари „за да ги даде на вестникаря (който издава вестника) и аз му дадох 35 лири". Препис от първите съдебни показания... стр. 19–21 и 36. Последната сума е между малкото пари, които бяха честити да останат в български ръце и не се върнаха обратно в турското държавно съкровище.

На 1 ноември Софийският мютесариф, в споменатата му вече телеграма, бърза да успокои великия везир, че от обраната сума вече „са намерени сто и петнадесет хиляди гроша". Г. Д. Гълъбов, пос. изследване, стр. 128.

не се изпуска из пред вид и обстоятелството, че вестникът излиза в турската столица.

След като припомня, че всички вестници са писали за тази „възмутителна“ постъпка, дописникът бележи: „Повечето отдадохѫ тѫзи постѫпкѫ на едно вънкашно побужденіе – на единъ комитетъ извънъ Турскитѣ граници, когото дотолкова увеличихѫ, щото го нарекохѫ втори Карбонаристи.

Единъ вънкашенъ комитетъ, ако дѣйствително има такова нѣщо, не може мислѫ да има никога такыва гнусны начала, каквито тукъ са указватъ: убійство, тровеніе, разбойничество и клевета ... Въ положеніето въ което се нахождамы ный, нѣма чрезъ еднѫ подобнѫ постѫпка да си направимъ освѣнъ най-голѣмото зло, ще съсипемъ и разоримъ себе си, въ най-добрия случай ще промѣнимъ господарьтъ си ... подъ когото Богъ знае какъ ще бѫдемъ. Който търси многото, той изгубва и малкото.

Нашето щастіе, нашето благоденствіе зависы отъ щедростьтѫ на Милостивыйтъ нашъ Султанъ – стига да умѣемъ какъ да го извѣстявамы отъ това що ни тежи и вреди дьржавѫтѫ му.

Следователно, двигателитѣ на това размирство сѫ нѣкои и другы изъ отвѫдъ Дунава користолюбиви момцы които като сполучили да придобыѫтъ нѣкои привърженцы от отсамнытѣ прости хорица, въобразили си че могѫтъ да обладаіѫтъ всичкитѣ духове подъ прѣдлогъ на единъ комитетъ, който ужь готвилъ, голѣми нѣща за тѣхното благоденствие и който за да постигне цѣльтѫ си, не желаялъ нищо друго освѣнъ тѣхното участіе и тѣхнѫтѫ по възможностъ материалнѫ помощь – и въ крайность да употрѣбляватъ различны низскы и мрьсны срѣдства, за да придобыѫтъ сърдцето на всѣкыго. Този който са е противилъ на работѫтѫ мъ тѣ сѫ го заплашвали съ убійство или тровяніе: тъй щото работата са крѣпѣла и таяла повече отъ страхъ отъ колкото отъ убеждение или наклонность“.

16. Георги Бакалов, Българското национално революционно движение. София, 1937, стр. 31.

17. Препис от първите съдебни показания..., стр. 38. Ст. Заимов в това отношение възпроизвежда твърде правдиво разпита на Петко Милен. Вж. „Миналото“, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 212.

18. Ст. Заимов, пос. съч., стр. 153–155 и 175–179.

19. Там, стр. 247–248 и 258–259.

20. Панчо Дорев, Преди залавянето на Левски. В. „Зора", XI, бр. 3142 от 22. XII. 1929 год.

Писмото е от 1 декември 1872 год. и представя интерес от повече страни, затова ще предадем и останалата част от него.

В началото, вън от оная част, която посочихме, министрът уведомява Дунавския валия, че неговият рапорт и книжата са били „едно по едно прочетени в Министерския съвет".

„Наистина, заслужава похвала", продължава по-нататък министрът на вътрешните работи, „хващането без шум и глас по един двама повече от 50 члена на комитета, разпита им пред една смесена комисия, подписването на признанията от самите обвиняеми и потвърждаването им от смесената комисия.

Вие полагате големи усилия и с положителност очаквате залавянето на главата на бунтовниците Васил Левски, който заминал да посещава Пловдивско и Казанлъшко (н. к.), като сте изпратили заловената фотография на същия до всички паспортни чиновници с настойчиви заповеди да не бъде допуснат да мине отсреща и да бъде заловен.

Поради засилващото се значение на тайните издирвания, ние Ви позволяваме да изразходите нужните суми над дадените под форма на здравни разходи 3,000 гроша за „тайни агенти и други съответни разходи".

Върху извънредно важните указания на това писмо ние ще се спрем по-късно.

21. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 639–640.

22. Гълъб Д. Гълъбов, Обирът на хазната в Арабаконашкия проход през 1872 год. Сп. „Родина", II (1940), кн. 4, стр. 128.

23. Там, стр. 129.

24. Там.

25. Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 205.

26. Миналото, кн. II. Варна, 1884, стр. 224. Във второто издание на „Миналото", кн. II Пловдив, 1898, стр. 204 Заимов посочва като член на въпросната комисия и Димитър Митович, а в биографията на Апостола вместо Д. Митович е посочил Димитър Трайкович. Вж. „Васил Левски". София, 1895, стр. 131.

27. Гълъб Д. Гълъбов, пос. изсл., стр. 131.

28. Там, стр. 130–131.

29. Васил Шанов, Нов важен документ около предаването на Васил Левски, Известия на Българското историческо дружество в София, кн. XIV и XV. София, 1937, стр. 216–228. Голямата заслуга за дешифрирането на тоя важен документ принадлежи изцяло на турколога В. Шанов, по чийто превод предадохме и ние въпросната телеграма.

30. Въз основа доклада на Дунавския валия министърът на вътрешните работи известява великия везир, че „водителите на този въстанал против отоманската държава комитет са коджабашиите (кметовете, н. б.), чорбаджиите и даскалите от орханийската касаба и селата Къкрина (Къкрек) и Извор, а техните съучастници възлизат на 400–500 души". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 566.

31. Там.

32. Там. Тоя доклад на министра на вътрешните работи до голяма степен опровергава твърдението на Ст. Заимов, според когото цариградските управници не били доволни от Мазхар паша „за нетактичните му постъпки, и дето предварително не е искал разрешение за масовото затваряне на толкова селяни и граждани." „Цариград", продължава Заимов, „заповяда на София: „Спрете затварянето на показаните от Общи лица; слабо заподозрените на часа освободете; за в бъдеще без разрешение на министра нищо не правете по делото на Арабаконашката случка, инак ще считаме лично вас за отговорен" ... Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 230. Заимов забравя, че обирът при Арабаконак бе само един епизод, който разкри организираната борба на едно смело и дълбоко замислено революционно движение. Макар в Цариград да предпочитаха арестуването и унищожението на „главните агитатори", едва ли са ограничили с нещо действията за Мазхар паша в тая посока. Обстоятелството, че той след назначението на специалната комисия, в шифрованата си телеграма до Търновския мютесариф иска да узнае „още кои други лица от Ловеч" са участвували в комитета, говори достатъчно ясно. Наистина след 24 ноември арестите спряха. Тоя факт обаче ще трябва да се обясни с обстоятелството, че до тая дата бяха изловени всички дейци, които бяха издадени. Не бе заловен само Апостолът, който най-усилено се търсеше. Вж. по тоя повод и посоченото писмо на министра на вътрешните работи до Дунавския валия от 1. XII. 1872 год.

33. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 566. „Целта е", четем в самия доклад до султана, „да се покаже силата на правителството, като се накажат истинските бунтовници и подстрекатели, а на подстрекаваните се отворят очите, от една страна, и категорически да не се допусне, щото въпросът ненужно да се раздуха и разшири вън от рамките и с това се развълнуват духовете на населението, от друга. Въобще, тъй като софийското управление е тъжител и съдия в също време, да се вземат умерени и разумни мерки". Панчо Дорев, Преди залавянето на Левски. В. „Зора", XI, брой 3142 от 22. XII. 1929 год.

34. Не е на това мнение нашият турколог и правник Гълъб Д. Гълъбов, според когото работата на нарочната комисия не е „нищо друго, освен едно тържествено и подробно разследване, което с нищо не се различава от предварително следствие от нарочен орган на административната власт, която дала задачата и която по политически причини е утвърдила взетото наказателно решение. С една реч", заключава нашият автор, „за никакво съдебно дело пред тази комисия не може да се говори, за никакво съдебно дирене, за никаква съдебна присъда и дума не може да става". Обирът на хазната в Арабаконашкия проход през 1872 год. Сп. „Родина", II (1940), кн. IV, стр. 135.

Основанията на Гълъб Д. Гълъбов за това категорично заключение са от формален и процесуален характер: комисията се нарича специална, нарочна, а не съдебна; разследванията, които извършва, се протоколират като „следствен разпит", или като „съдебно следствие", както го превеждат други; всеки завършен разпит се подписва пред комисията от разпитвания обвиняем; наказателното си решение комисията нарича mazbata – протокол. Пос. изсл., стр. 134. Но и по същество, според Г. Д. Гълъбов, „работата на комисията не носи никакъв отпечатък на съдебна дейност в правния смисъл на думата"; не бил прочетен никакъв обвинителен акт; не били призовани свидетели; на обвиняемите не било дадено никакво средство на законна защита. Пос. изсл., стр. 135.

Без да имаме намерение да навлизаме в една чужда област, трябва да отбележим, че подигнатият въпрос е чисто формален, и от фактическо и историческо гледище няма съществено значение. Бунтовниците срещу държавната власт обикновено не се съдят според класическите норми на пра-

вната наука. От друга страна, тоя въпрос би трябвало да бъде осветлен не от съвременно гледище, а в духа и традициите на турската съдебна процедура и в рамките на изключителния характер на самия процес. Дали тая нарочна комисия бе съд в правния смисъл на думата, не знаем, но тя изпълни задачата на един извънреден съд. Като такъв бе възприета от съвременниците, така бе схваната и от нашата историческа мисъл.

35. Гълъб Д. Гълъбов, пос. изсл., стр. 132.

36. Там.

37. Панчо Дорев, Преди залавянето на Левски. В. „Зора", XI, бр. 3142 от 22. XII. 1929 год.

38. Пръв даде сведение за съдиите на Апостола Ст. Заимов. Вж. „Миналото", кн. II. Пловдив, 1898, стр. 230 и 237–238; вж. от същия и биографията на Апостола, София, 1895, предговора и стр. 132. Тия субективни характеристики обаче съдържат много приказки и малко факти. По-пълни биографични данни събра преди време Владимир Тодоров Хиндалов, по чиито бележки ще дадем кратки животописни сведения за двамата съдии на Апостола, които покрай него оставиха имената си в нашата история.

А л и С а и б п а ш а е родом от Талас Цезарийско (Мала Азия). През 1850 год. завършил военното училище и е заемал големи постове в турската империя: военен комендант във Видин и Ниш, валия в Шкодра и Битоля, командир на армия, председател на държавния съвет, министър на полицията, на артилерията, на войната и най-сетне велик везир, на който пост стои шест години и два месеца. Последният пост, който заема, е главнокомандуващ на войските и маршал на двора. „От турските държавни мъже," според Заимов, „той се счита за най-гъвкав дипломат." Починал от разрив на сърцето в 1891 год. и бил погребан в мавзолея на султан Махмуд II.

Ш а к и р п а ш а е роден в Цариград през 1838 год. Завършил военно училище и бил изпратен отначало в Дунавския вилает да настанява мухаджири (изселници). През 1868 год. бил мютесариф в Русе, после в Багдат, където станал помощник валия. След приключване на делото в София, служил като мютесариф в Херцеговина и военен комендант в Орхание. Според Заимов, той се отличил в боевете при Ловеч през освободителната война и бил произведен в чин генерал. Десет години служи като посланик в Петер-

бург. Известен е и като организатор ни кюрдските баталиони „Химидие сувари си". Умира през 1899 год. като главен инспектор ча източните вилаети.

До по-фактични сведения за живота и дейността на Хаджи Иванчо Пенчович не можахме да се доберем. Каквото знаем, дължим го на пристрастните и недостатъчно положителни данни на Заимова. По онова време Пенчович бил 45–50-годишен. Родом е от Русе, където другарувал с Мидхад паша, с когото заедно се учили в Париж. Владеял отлично френски, турски и гръцки езици. От Н. и Ив. Г. Данчови узнаваме, че той е един от видните дейци по църковната борба. „В 1870 год. станал член на временния съвет за управление на екзархийските работи до избирането на екзарх. Заедно с Г. Кръстевич, Г. Чалоглу и Н. Минчооглу направил (1870) опит да примири съпротивата на патриарха Григорий VI с българското искане за учредяване на независима Екзархия". Българска енциклопедия. София, 1936, стр. 1189.

По време на цариградската конференция (1876) тайно услужил на граф Игнатиев. „След освобождението на Бълтрия", завършва своите сведения Заимов, „Пенчович заема длъжността (след Превратa) член на държавния съвет, а след закриването на това учреждение, заема длъжността член на вакъфската комисия". Пос. съч., стр. 239.

Убеден туркофил, тоя съдник на великия Апостол, се разкрива в една малко по-интимна светлина, както ще видим, в спомените на д-р Христо Стамболски.

39. Във връзка с назначението на хаджи Иванчо Пенчович за член на извънредния съд д-р Хр. Стамболски разказва следното: „Щом съобщили това назначение на х. Иванча, последният повика още същия ден вечерта в дома си на Халки д-ра Стамболски за съвещание дали да приеме това назначение или да откаже по някоя благовидна причина. Х. Иванчо знаял още някои подробности за събитията, за които го канят да стане съдия в такава съдбоносна комисия, затова се опасявал да не си навлече някоя умраза и отговорност пред българите или пред правителството, като се произнесе в комисията в благоприятна за обвиняемите или противна смисъл. След като се предположиха всичките възможни случайности във време на съденето, че Левски не беше хванат и понеже и двамата мислеха, че той като една ловка лисица не ще се улови в капана, а ще да е избягал до сега

зад граница, д-р Стамболски настоя, че х. Иванчо трябва да приеме и да отиде в комисията в София по следующите съображения: 1) ако х. Иванчо откаже, правителството ще заключи, че той като българин ще е посветен в тия въстанически движения, следователно и съучастник в тях, затова не ще да отиде да присъжда против сънародниците си и тъй ще изгуби благоволението му и българите ще изгубят един посредник и защитник пред министрите, както е бил до сега, а това чакат и гърците; 2) че с присъствието му в тая комисия, другите комисари, които познаваха значението и влиянието му между много от министрите и висшето турско духовенство и общество, от кумова срама, ще бъдат по-снизходителни в присъдите си против обвиняемите; 3) че и последните като са узнали, че между съдиите има един българин, ще усещат едно облекчение и една надежда за спасение и уневинение. От тия доводи на д-р Стамболски х. Иванчо като да се убеди и реши да приеме назначението си, но все пак остави да се съвещае и с Гаврил Кръстевич.

Как и да е след два дни, на 9 ноември, х. Иванчо, заедно с другите двама комисари тръгна за София". Автобиография, дневници и спомени, т. II. София, 1927, стр. 263–264.

Датата 9 ноември, на която според д-р Стамболски съдиите отпътували от Цариград за София, не е вярна. Както видяхме от телеграмите на Мазхар паша до Варненския мютесариф и околийския началник в Берковица, той очаква пристигането на видните сановници в България след 24 ноември. Ако те са били тръгнали от Цариград на 9 ноември, би трябвало още преди 24 с. м. да пристигнат в София.

40. Панчо Дорев, Преди залавянето на Левски. В. „Зора", XI, бр. 3142 от 22. XII. 1929 год.

41. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 567.

42. Там, стр. 566.

43. Макар Ст. Заимов да не предава съвсем точно имената на допълнителните членове, особено на турците, но явно е, че те са същите софиянци, които са участвували и в комисията на Мазхар паша. Вж. „Миналото", кн. II. Пловдив, 1898, стр. 204. У Заимов Желявски е именуван Мито. Допълнителните членове заедно със съдиите подписвали всички съдебни протоколи, от които взехме точните им имена.

44. Комисията, съобщава излизащият тогава в Цариград български вестник „Турция", VIII, бр. 42 от 2. XII. 1872 год., „ще отиде първо в Русе, гдето ще приеме потреб-

ни наставления от валията, ще се отправи сетне къде София". В едно свое писмо от 5 декември Н. Обретенов известява Д. Горов, че „комисіата миналіе петакъ пристигна отъ Цар-градъ въ градани и въ ниделе съ оссбенъ вапоръ замина за Ломъ". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 582. С други думи, комисията, като имаме пред вид календара от 1872 год., е пристигнала в Русе на 1 декември – петък, престояла е един ден в града на гости на валията, от когото е била осведомена подробно върху досегашния ход на следствието, и на 3 декември, в неделя, е заминала по Дунава за Лом. В София, при тогавашните съобщения, тя не е могла да пристигне по-рано от 6 декември. Почивката и предварителните проучвания са отнели две седмици на комисията. Първият протоколиран разпит е от 22 декември (21 шевал 1289).

II

45. Александър Бурмов, Революционните окръзи (1872 –1876). Сп. „Просвета", I (1936), кн. 9, стр. 1060.

46. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 223, стр. 296. На 16 януари Д. Общи постъпва вече на работа в Орханийско. Вж. пак там № 218, стр. 293.

47. Там, № 220, стр. 294.

48. Там, № 219, стр. 294.

49. Там, стр. 256.

50.Там, № 161, стр. 261. Както в пълномощното, което Апостолът получва от Централния комитет, така и в тия, които той издава, изрично се отбелязва, че важат за известно време. Тоя израз изглежда е бил обичаен за времето при подобни случаи, или пък са смятали, че това формално ограничение е било необходимо от гледище на революционната сигурност.

51. Ал. Бурмов, Революционните окръзи (1872–1876). Сп. „Просвета", I (1936), кн. 9, стр. 1061.

52. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 183.

53. Там, стр., 196.

54. Там, стр. 169–170.

55. Там, стр. 258. Самата бележка няма дата, но съседните ней бележки, без да са подредени в хронологически ред, се отнасят за времето между 1 юли и 26 август; с последната дата е отбелязано само едно събитие, а записката,

която предхожда разглежданата бележка, е датирана от 20 юли.

Все по това време и Христо Иванов, който в края на юли се завръща в Ловеч след срещата си с Д. Общи (Паисий бе убит на 21 юли през нощта, а Христо Иванов научава новината за това убийство в Ловеч, където се получава телеграфическо известие по тоя случай), бележи в своите спомени: „Зехми нещата законите и писмата на комитети които бѣха определени за търновскія укругъ, и русенскія и шуменскія и захренскія округъ (н. к.) и си трагнахъ". Записки. АНБ, II В, п. 10 инв. № 1021, стр. 156. Твърде е възможно тоя спомен на Хр. Иванов да отразява наслоения от по-късно време, но все пак той не е без значение за определяне времето, когато Апостолът идва до мисълта за преустройство на вътрешната организация. В такъв случай съобщението на Хр. Иванов ни дава и известно указание за окръзите, които Апостолът е проектирал да създаде.

56. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 374–375.

57. Ал. Бурмов, Революционните окръзи (1872–1876). Сп. „Просвета", I (1936), кн. 9, стр. 1064.

Нека отбележим, че и Д. Т. Страшимиров обяснява зараждането на идеята за революционни окръзи у Апостола с външно влияние. „Първичният източник", бележи той под линия, „на идеята за революционни „центра", както се изразява Левски, ще се крие в някое „сръбско ръководство, каквото е напр. „Четование". Последното е добре известно на Апостола. А може би Каравелов сам ще се е запознал с някои революционни руски устави, а от него идеята минава после у Левски". История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907, стр. 179.

58. Ал. Бурмов, пос. изсл., с. стр. Трябва да подчертаем, че разглежданият въпрос бе най-дълбоко изследван от Ал. Бурмов в посоченото до сега вече няколко пъти негово проучване.

59. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори София, 1929, стр. 170.

60. Там, стр. 183.

61. Там, стр. 169 и № 94, стр. 176–178. Писмото, с което учредява Голям Извор за окръжен център (а не Орхание, както погрешно се мислеше досега), е запазено в чернова и няма дата. Апостолът известява обаче Каравелов за това събитие в писмото си от 16 септември (стр. 169) и по-

неже до края на август (25) никъде в писмото си не се спира върху тоя въпрос, явно е, че Голямоизворският революционен окръг ще е основан през първата половина на септември.

Дали към първия революционен окръг Апостолът е зачислил и София, или пък е мислил да я обособи по-късно в самостоятелен окръг, не е известно.

От пълномощното, което на 16 септември Апостолът издава на Мито Цвятков, се вижда, че в неговото съзнание Враца се обособява като отделно „окръжие". Дали с това пълномощно той установява същевременно и окръжния център, или е мислил впоследствие да доуреди този окръг, не е съвсем ясно.

62. Пос. съч., стр. 169.

63. Там, стр. 178–189.

64. Там, стр. 262.

Колебание върху датата, когато Апостолът обявява Ст. Загора за окръжен център, не може да има. Наистина, не е запазено неговото писмо, с което урежда тоя окръг, каквито писма, с явно означени дати, имаме за Пазарджишкия и Сливенския окръг. Но той обявява Старозагорския окръг на път от Пазарджик за Сливен. Датите, които е отбелязал в посочената бележка срещу тия два града, съвпадат с датите на писмата му, с които ги обявява за окръжни центрове. Следователно, и означената в същата бележка дата за Ст. Загора посочва едновременно датата, на която Апостолът обявява града за окръжен център.

65. Там, стр. 197.

66. Там, стр. 184–186.

67. Там, стр. 197 и 264.

68. Там, стр. 264.

69. Там, стр. 263–264. Таньо Стоянов бе убит в 1876 год. като воевода на самостоятелна чета, която водил от Влашко в помощ на въстаниците в Сливен. Били убити всички из засада в Тузлука. Вж. Д. Т. Страшимиров, Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 71.

70. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 264. В забележка към пълномощното на Таньо Стоянов, Апостолът е поставил датата – „1872. Дек. 20-ій" и №-ра, сигурно, на свое писмо до организатора „Ивана Муратооглу Афѫзаа въ Тулчянско окружіе". Дали на тая късна дата, както предполага Д. Т. Страшимиров и

както приема Ив. П. Ормандживев (Васил Левски. София, 1937, стр. 44), Апостолът е издал самото пълномощно на тулчанския организатор, не знаем положително. Но във всеки случай, прави впечатление, че въпросната бележка е направена към пълномощното на Таньо Стоянов, което е издадено на 15 ноември.

Въпросът с датата на тая забележка става още по-мъчен, защото в оригинала стои 29 декември, а не 20, както приема Страшимиров. В такъв случай обаче ще трябва да приемем едно невъзможно положение: Апостолът е направил въпросната забележка два дена след залавянето си. Сигурно това съображение е имал пред вид и Страшимиров, като е разчел деветката на нула. При внимателно разглеждане на двете цифри (съмнение върху месеца няма) се вижда много ясно, че първоначално Апостолът е написал 10, а после, той или някой друг, е поправил цифрите на 29. Поправката е много явна: цифрите са значително надебелени, полегатата чертичка на единицата е запазена, а деветката твърде нескопосно образувана от нулата. При това положение, тая дата остава несигурна по отношение на деня. Във всеки случай, тя не може да бъде по-късно от 15–20 декември.

71. Там, стр. 187.

72. Там, стр. 256. Срв. и поправката на това пълномощно у Д. Минев, Още няколко поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. Сп. „Българска мисъл", XV (1940), кн. 7.

73. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 203.

74. Ал. Бурмов, Революционните окръзи (1872–1876), Сп. „Просвета", I (1936), кн. 9, стр. 1068.

75. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 177.

76. Там, стр. 186.

77. Там, стр. 178.

78. Там, стр. 176.

79. Там.

80. Там, стр. 177.

81. Там.

82. Там, стр. 179 и 186.

83. Там, стр. 177.

84. Там.

85. Там, стр. 196.

86. Там, стр. 176. По тоя начин Апостолът започва всичките си писма, с които урежда рев. окръзи. Вж. стр. 178 и 184.

87. Там, стр. 263.

88. Там. По-нататък в пълномощното Апостолът уточнява същата мисъл: „Сичко какво са е зело и дало съ това упълномощено лице ще се явява писменно въ Окржжніятъ Центъръ, отъ дето пжкъ ще са предава отъ времѣ на времѣ въ Ц-тъ К-ть за всичките дѣйствія". Там, стр. 264.

III

89. Като става дума за Врачанския комитет, нека отбележим, че по време на първите арести, които станаха в Орханийско във връзка с обира на хазната, врачани, съгласно едно решение на местния комитет, бяха отишли на поклонение в Рилския манастир. Мито Анков (Цвятков) подробно описва това поклонение, в което участвували 24 врачани. На 29 октомври поклонниците революционери били приети от Неофит Рилски. „Заварихме дядо Неофита", разказва М. Анков, „прав сред килията. В тази поза той ни се представяше нещо по-голямо от валия и губернатор. След като всички му целунахме ръка, той седна, пък покани и нас, та седнахме и почна да ни разпитва за нашите страни: за поведението на турците, за берекета, за здравето ни и пр. Ние отговорихме на въпросите му всичко, тъй както си беше, и най-сетне се докоснахме до мисията ни и му разправихме, до какъв размер съзаклятничеството е напреднало в България. Той ни слушаше с голямо внимание и сетне заговори, като сълзи капеха от очите му. Приблизително той ни каза следното: „Деца, не знам дали има българин, който повече от мене да обича отечеството, а същевременно и да го оплаква за настоящето му печално положение. Манастирът, в който сега сте дошли на поклонение, е чисто български, и всеки съзаклятник, бунтовник и всеки народен човек ще бъде в него приет и прикрит от нашите кръвопийци, но препоръчвам на всинца ви благоразумие, трезвост и братолюбие. Тези щом имате и имаме, не ще закъснее денят, когато Бог ще ни помогне да се освободим". От дяда Неофита узнахме, че случката в Арабаконашката клисура била разкрита, в Тетевен били изловени и арестувани всички участници в нея и че сам Софийският мютесариф Мазхар паша заминал за Тетевен". По-нататък Анков описва подробно завръщането на врачанските революционери. – Спомените на Мито Анков за размирните години (1871–1878). София, 1936, стр. 9–15.

90. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 345, стр. 381.

91. Там, стр. 178.

92. Там, стр. 267.

93. Там, № 162, стр. 262. От същата бележка се вижда, че Апостолът лично е предал писмото и на Сливенския комитет, провъзгласявайки го в същото време за окръжен център. Срв. с писмо № 98, стр. 184. Впрочем, това можем да твърдим и за Старозагорския комитет, само че писмото, дадено нему, не е запазено, или поне досега още не е открито.

94. Пос. съч., № 98, стр. 181–182. Апостолът забравил да остави на пазарджиклии „разрязана книга" с лозинка, чрез която ще търсят неговата „подписка тайно", та сега, като им изпраща споменатата книга, използува случая да им пише.

95. Там, забел. 6.

96. Там, стр. 182–184. В забележка под линия Д. Т. Страшимиров прави следния твърде произволен коментар на това писмо: „Сега в началото на катастрофата сарказмът на Левски се уравновесява с голямата му болка. Заедно с вестта за пратеник от Влашко той е получил известие от Ловеч за лошия ход за работите и писмо да не се вестява нататък". Апостолът с нищо не дава повод в това си писмо, чието съдържание предадохме подробно, да мислим, че той поне малко е осведомен върху събитията в Орханийско и Тетевенско. Той намира време да осведоми Каравелова за Теофан Райнов, за домашните му и пр., а с нищо не издава загрижеността си във връзка със станалите разкрития. Писмото от Ловеч, което всъщност не знаем, кога точно е получил, е от 7 октомври, далече още преди да бяха извършени първите арести. Първенците от Ловчанския комитет бяха арестувани едва на 30 октомври. Сигурно не знаеше нещо повече и тракийската поща, която едва сега го известява за пратеника на Ц. комитет. При тогавашните условия вестта за токущо извършените арести не можеше така бързо да стигне до Апостола. Разкритията продължаваха, и турците не бързаха да правят широко достояние своите успехи, а засегнатите комитети бяха тъй бързо дезорганизирани, щото нямаха възможност да известят Апостола.

Търновският комитет, който поддържа по-тесни връзки с комитетските организации в Северна България, отколкото комитетите в Тракия, узна за станалите арести сравнително най-рано, на 30 октомври. Едва научил тревожната новина,

Христо Иванов още същия ден, 30 октомври, бърза да предупреди с писмо русенци; „Този часъ пріехъ известіе че отъ братія-тѫ паднали нѣкои и други въ непріателски раце. Земете нужнитѣ мерки за сякои случаи. писма и други рабути пригледаите и скъсаитѣ защото излезли нѣкои и други слаби въ приказкитѣ си, сношеніятѫ прикѫснете за привременно до като ся известиме за всичко..." На края той прави следната добавка: „Много мина отъ хората ни сѫ оловили и самъ Димитъръ падналъ въ рѫцете имъ". Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 570. Тая си осведоменост Христо Иванов дължи, обаче не на предвидливостта и разпоредителността на комитетските организации, засегнати от станалите разкрития, а на един благоприятен случай, за който говори в своите спомени: „Следъ една неделя (от заминаването на пратеника на Ц. комитет, н. б.) пріехми телеграфъ тука имаши единъ българинъ телегравчия той ни убади че (е) уловенъ Димитаръ". Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 161.

97. Д. Т. Страшимиров, пос. съч. стр. 267.

98. Там, № 162, стр. 262.

99. Ст. Заимов, Миналото, кн. II. Пловдив, 1899, стр. 185. Трябва да отбележим, че Заимов, който в случая предава един личен спомен, особено живо, правдиво и твърде подробно (стр. 172–192) описва това посещение на Апостола в Хасково. То е едно от най-внушителните описания, които нашият мемоарист е дал из живота и дейността на Апостола. Обаче твърдението му, че Апостолът престоял в Хасково цяла седмица, не отговаря на действителността: на 30 октомври той е в Пловдив, а на 6 ноември, след престоя му в Хасково, Чирпан и Ени махле, отива в Ст. Загора.

Петър Берковски остави спомените си незавършени (Из възпоменанията ми. Лом, 1894, стр. 133), затова и нищо не споменава за срещата си с Апостола в Хасково, която описва Ст. Заимов. За живота на Петър Берковски виж предговора на спомените му, които излязоха след неговата смърт.

100. Там, стр. 185. Сведения за някои от хасковските дейци заедно с интересни стари снимки, изнесе Божана Стоилова-Сълплиева, Вж. „Старото Хасково". В. „Зора", XVIII, бр. 5349 от 27. IV. 1937 год.

101. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 267; № 162, стр. 262; № 98, стр. 184–186. В Сливен Апостолът диктува писмото, с което обявява местния комитет за окръжен център, на Атанас Узунов, бъдещ негов заместник. Вж.

добавката към пос. писмо, стр. 186. Михаил Греков и Атанас Узунов, разпалени родолюбци и вдъхновени учители, дошли тая есен в Сливен и вливат нова струя в революционния подем на града.

102. Там, стр. 267. Че Апостолът не е мислил да продължи обиколката си от Котел в Северна България, се вижда от писмото му до Каравелов, когото още на 30 октомври известява: „Послѣ 20 дена ще ся завърна въ Пловдивъ дано намѣра твое писмо въ което да ми разяснишъ защо ма викате". Пос. съч., стр. 184.

103. Стоян Ноков, Васил Левски в Котел. В. „Котленски край", IV, бр. 120 (16) от 28. И. 1933 год.

104. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 163, стр. 262.

105. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 161.

106. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 347, стр. 383–384.

107. Там, № 348, стр. 384. Първото си писмо Каравелов подписва с псевдонима Бако Бакалов бучуковлу, второто писмо – с лъжеимето Кара Мустафа Бучуглу; само с първата част на тоя псевдоним Каравелов подписва писмото си от 18. III. 1872 год. (пос. съч., № 313, стр. 343) до Апостола, а писмото, с което го известява за обира на съкровището в Арабаконак и което е без дата, подписва с псевдонима Л. Куручешмелж (пос. съч., № 346, стр. 382–383). Това са всичките известни псевдоними на Каравелов. В едно свое писмо, в което дава биографични сведения за себе си и изтъква влиянието, което е упражнил върху него Раковски, Данаил Хр. Попов изтъква, че Л. Каравелов „билъ кръстенъ" от него с псевдонима Дели Неджиб. АНБ, II В, п. 24, инв. № 2302. Това лъжеиме обаче не сме срещали досега.

108. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 571–572.

109. Там, стр. 571.

110. Там, стр. 26.

111. Там, стр. 83.

112. Там, стр. 188.

113. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 163–164.

114. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 269.

115. Там, стр. 202. По тоя повод Христо Иванов разказва следното: „Той като утишалъ въ пазарджикъ и мачилса дано спаси запрените и като виделъ чи ако са запали софія нищо нема да стани съ това и на затворінити нищо нема да направятъ само въ заточеніе по за малко време и са варнова за да предири издателството въ Ловечъ и подири

да доди за Торнову за да иди да придаде сметка и да са разговори съ Каравелова и другите членове за востанието кога и какъ требува да стане". Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 164–165.

116. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 189. Според Страшимиров, Апостолът изпратил в София и Орхание Таньо Стоянов. Вж. заб. на стр. 187.

117. Там, стр. 196.

118. Там, стр. 190.

119. Там.

120. Там, стр. 189.

121. Там, стр. 193.

122. Там, стр. 189.

123. Там, стр. 190.

124. Ал. Бурмов, Последните дни на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий", IX (1936), кн. 1 и 2, стр. 18.

125. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 103, стр. 194–195.

126. Там, стр. 196.

127. Там, стр. 202–203.

128. Там, стр. 199–200 и 202.

129. Там, стр. 267.

130. Там, стр. 201.

131. Там, стр. 199.

132. Там.

133. Ал. Бурмов, Последните дни на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий", IX (1936), кн. 1 и 2, стр. 19.

134. Д. Т. Страшимиров, пос. съч,, стр. 198.

135. Там, стр. 199.

136. Там.

137. Ал. Бурмов, пос. изсл., стр. 20.

138. Тая среща на Апостола в Карлово описва Елисавета К. Попова в един свой спомен, който заедно със спомените на Васил Караиванов изчерпва всичко, което знаем за последното отиване на Апостола в родния му град: „Минали бяха години, когато през 1872 год. видях пак Дякона (за първите си срещи с Апостола тя говори в първата част на своя спомен, вж. заб. на глава III)... Една вечер късно, беше тъмна мрачна вечер, когато у дома се почука на пътната врата (в старата къща на Райно Попович в Карлово, н. б.). На въпроса на момичето кой чука, отговорил мъжки глас: „Отвори, търся доктора за болен". Докторът (Киро Попов, съпруг на Елисавета К. Попова и баща на д-р Димитър Ки-

ров, н. б.) излезе да провери кой го търси, а в стаята останахме: майка ми, деверът ми (Константин Попов, по-късно Врачански митрополит, н. б.) и аз. От прозореца видяхме, че в двора влезе млад човек, със запален фенер в ръка. Той издигна фенера така, че освети лицето си, в което познахме Апостола. Въведен в стаята, гдето бяхме събрани подир вечеря на кафе, Левски се ръкува с всички ни като със стари познати и зае място между доктора и брат му Константин. Облечен беше със сиви шаечени дрехи и с червен фес на главата. Заведе се оживен разговор за дейността на революционните комитети. Липсата на парични средства спъвала хода на революционното движение. Левски посетил по-заможните карловски граждани и наложил всекиму да плати дан за освободителното дело. От споменатите имена запомнила съм само: Митко Астарджиев и Иван Фурнаджиев, които с готовност дали по 10,000 гроша за делото. Говори се надълго за Ангел Кънчев, който не беше между живите, за Общи и за обира на турската поща. Аз се вслушах в разговора и с внимание наблюдавах необикновения гост. В паметта ми той още живее; впечатленията ми за Левски от преди 67 години още не са заличени. Васил Левски имаше вид на сериозен и почтен човек. Погледът му, повелителен, но благ, изразяваше искреност и доброта. Движенията му бяха бавни, но сръчни. Той говореше тихо, спокойно, говореше просто, но смислено и разумно. С цялото си същество Левски вдъхваше доверие и затова завладяваше и печелеше последователи, готови да отидат за него и в огъня.

Към полунощ изпратихме Васил Левски, когото за последен път видях. Последна беше и срещата му с доктора"... Един спомен за Васил Левски. В. „Зора," XXI, бр. 6015 от 5. VII. 1939 год.

139. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 708–709. Няма данни, от които да се вижда, че Апостолът се е обадил на майка си при своето последно отиване в Карлово. В. Караиванов е категоричен в своите спомени. Той изрично посочва лицата, с които се среща Апостолът в Карлово: „Майка му не е била тогава при нази, защото всичко се пазеше в тайно, за това по революцията нищо не съм съобщавал". Там, стр. 708. Настръхнала, властта бе по-бдителна от всякога, и затова Апостолът бърза да излезе по-скоро от града. „Последният път", както бележи и В. Караиванов, „Левски з а м и н а (н. к.), през Карлово". Там, стр. 709. Най-сетне, ако все пак

Апостолът е намерил случай да се види с майка си, за тая среща не знаем нищо положително. Писаното по тоя повод от Георги Станев, Спомени за Левски – последно сбогом с майка си. В. „Мир", XXXII, бр. 7755 от 5. V. 1926 год. и изнесеното от Д. Кацев-Бурски, Последното свиждане на Левски с майка си. Сп. „Младежка илюстрация", I, бр. 2 от 11. III. 1924 год. ще трябва да се отнесе към областта на чистите измислици.

От една сметка на Апостола узнаваме, че в Карлово, при това си отиване, той дал „на испадналъ нашъ И.С." 110 гроша. – Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 266.

140. Максим Пловдивски погрешно твърди, че Апостолът е бил за „последен път" в Сопот „през зимата в началото на 1872 год." Автобиография и спомени. София, стр. 14. Наистина, в края на февруари 1872 год. Апостолът посещава Сопот. Както знаем, на 20 февруари той тръгва от Ловеч през Троян на път за Тракия, обаче за последен път отива в градеца през декември 1872 год. Заедно с това покойният митрополит съобщава, че „Дякон Игнатий като да предвиждаше края, та пожела да се причасти". Тъй като мемоаристът не изяснява точно, кое посещение има пред вид, не е ясно и кога Апостолът се причестява. В случая са възможни две предположения: ръководен от естествена духовна потреба, Апостолът може да се е причастил още през февруари 1872 год., но тъй като старият митрополит свързва тоя акт с предчувствие за близкия край, по-вероятно е да е взел причастието през декември, при последното си отиване в Сопот. Сам авторът на спомена не дава данни, за да установим, кое от тия две предположения отговаря на действителността. „Слязохме по секретната стълбичка," разказва мемоаристът, „прикрита с черга-килим в зимника, дето намерихме Дякона, че си чете причастните молитви пред иконите при запалено кандило и две вощеници. Аз, дякон, снех от рамото си орара и го подадох на Левски, който го постави на рамото си и се причасти като дякон от св. потир".

141. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 267. Същият автор, преди още да знае тая забележка, поддържа, че „в Сопот Левски се бави няколко дни" и че тук „е заварил кореспонденцията за подхвърлени фалшиви писма в Ловеч у Хашнови и от тук отговаря на нея". Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 86. Ал. Бурмов, като излиза от посочената бележка и от спомените на троянци, пръв

установи действителното местопребиваване на Апостола преди последното му отиване в Ловеч. Вж. „Последните дни на Васил Левски". Сп. „Отец Паисий" IX (1936), кн. 1 и 2, стр. 20 и 21.

142. История на Троянския ставропигиален манастир. Ловеч, 1903, стр. 45.

143. Там, стр. 46.

144. Спомени и очерки из българските революционни движения (1868–1877). Враца, 1902, стр. 150–153. Нека отбележим, че не бяха само троянските патриоти, които възпираха Апостола да не отива в Северна България, а да презимува в Тракия, където бе по-спокойно. „Към края на годината", бележи Ив. Андонов, „на 28 октомври беше, аз пак отидох в Пловдив да купувам учебници. Както други път, така и сега, слязох при Матевски в Свято-Троическото училище. На другата вечер у Матевски дойде Левски, придружен от Душо х. Деков. След като Матевски ме представи на Левски, почнаха се общите разговори, на които присъствувах и аз. От този разговор можах да разбера, че Матевски е викал Левски при себе си с цел да му съобщи съдържанието на една телеграма, пристигнала от Цариград до Пловдивския мютесариф, че правителството обещава 20,000 гроша на този, който донесе главата на Левски. За тази телеграма най-напред се научил Тодораки Кесяков, сандък-еминия (ковчежник) в конака, и веднага съобщил на Душо х Деков. Тази новина не направи никакво впечатление на Левски, който я посрещна с хладнокръвие и презрение ... След това заяви, че ще замине зад Балкана към Троян, за да прибере някои книжа и оттам щял да замине за Румъния. Матевски много настоятелно го убеждаваше да не отпътува, а да остане да презимува в Пловдивско, дето никой няма да го безпокои. Той го съветваше да отложи за напролет пътуването си за Влашко, понеже сега има опасност да го заловят, особено след разкритието на Арабаконашкото събитие – обира на Орханийската поща – но той остана непреклонен и си замина". Из спомените ми от турско време, ч. I. Пловдив, 1927, стр. 28–31.

145. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 266.

146. М. Ив. Марковски изнася не само множество подробности, които дават голяма убедителност на неговото изложение, но стои и по-близко до действителните дати. Така, според него, „Левски, след като се простил със стремските си

приятели, към 15 – 16 число на м. декември потеглил въз отрупания с дебели снегове Балкан". Спомени ... стр. 148–149. А за Ловеч той заминал „към 20 декември". Там стр. 153.

Според същия автор събранието в Колибито станало в дома на Найден Терзията. Той е същият дядо Найден Хасъмски, за когото говори и иеромонах Кирил Данов. „Благият характер на дядо Найден", бележи той между другите интересни сведения, които дава за споменатия старец, „особено се харесвал на Левски и за туй с удоволствие е слизал на гости в къщата на дядо Найдена". Пос. съч., стр. 46. Може би домът на дядо Найдена е „тайната къща", в която Апостолът се крие от 10 до 25 декември.

147. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 193.

148. Там, стр. 194–195.

149 и 150. Там, стр. 198.

151. Там, стр. 199.

IV

152. Там, № 345, стр. 381.

153. Там, стр. 198. При тълкуването на тази част от последното писмо на Апостола, Страшимиров прави основна грешка, като приема, че той е получил две писма: едно от председателя, който го вика да дойде в града и друго, което иде „от друга страна и от повече лица", т. е. от самите членове на комитета. – Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 82. Това неправилно тълкуване легна в основата на последната глава от посочената книга на Страшимирова, която все пак си остава най-дълбокото и критично изследване на проблема за предателството. Пръв обърна внимание върху тая грешка на Страшимиров Ал. Бурмов в „Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски". Сп. „Българска мисъл", XIII (1938), кн. 7–8, стр. 15.

154. Д. Т. Страшимиров поддържа свое становище по тоя въпрос: „тъй като Ловчанският комитет е централен, негов председател е само Левски", а Марин поп Луканов „се е броил като подпредседател". Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 97. Това твърдение обаче не почива на нещо реално. След общото събрание Ловчанският комитет престана да бъде централен. Схващането на Страшимиров би имало известно оправдание, ако допуснем, че до общото събрание Марин поп Луканов е бил подпредседател, а след него

председател на комитета станал поп Кръстьо. Но за едно такова предположение липсват данни. Никой с нищо не загатва дори за едно подобно преустройство в председателството на Ловчанския комитет. Във всеки случай, известни следи за една подобна възможност могат да се търсят в писмото на Апостола до Каравелов от 16 септември, в което той между другото изразява недоволството си от малодушието на Марин поп Луканов, проявено при един драматичен повод, както и в ония редове на писмото от 7 октомври, които оставят впечатление, че председателят не е застанал много отдавна на своя пост: „Сичко на мене облѣгнало, п а к ъ а з ъ б е з ъ д а з н а ѫ с и ч к о (н. к.) и безъ да можѫ сичко нищо не могѫ да сторѫ“. Той дори не знае „кому и какъ“ да разпрати вестниците и „дургы-ти книгы“, които получил и стоят у него. Но това са съвсем бледи следи, резултат на изключителните обстоятелства, които дори заедно с твърдението на Димитър Маринов Панталонджията не дават достатъчно основание за едно по-реално заключение. Най-сетне, от гледището на въпроса, който ни занимава, по-важно е да се установи не толкова, дали едно и също лице стои отначало и до край на чело на комитета в Ловеч, а кой председателствува този комитет през последните месеци на 1872 година и кой изпраща писмото до Апостола от 7 октомври с. г.

155. Както си, спомня читателят, Марин поп Луканов, заедно с Ив. Драсов, ходи при Каравелов в Букурещ, когато Ловчанският комитет, стана Ц. комитет на организацията; той придружаваше няколко пъти Апостола в обиколките му из страната, а на общото събрание в Букурещ преставляваше Ловчанския и Троянския комитети. В една своя сметка, посочена от нас по друг повод, Апостолът бележи, че на 6 април тръгва от Ловеч за Влашко заедно „съ предс.“. Д. Т. Страшимиров погрешно изтълкува това съкращение в смисъл, че Апостолът е тръгнал с предс. (едателя) на комитета. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 308. Апостолът тръгва за общото събрание заедно с Марин поп Луканов и ако сам той го именува председател, както мисли Страшимиров, ние бихме имали едно неоспоримо доказателство за мястото, което Марин поп Луканов заема в Ловчанския комитет. Това тълкуване обаче е произволно. Много по-реално е да допуснем, че в случая Апостолът има на ум п р е д с т а в и т е л я, с когото тръгва, а не п р е д с е д а т е л я на комитета, откъдето тръгва. И в тоя смисъл трябва да се изтълкува съкращението,

което прави. Това тълкуване отговаря не само на фактическото положение на нещата, но то се потвърждава и от обстоятелството, че на същата страница в бележката си Апостолът прави на два пъти същото това съкращение за други представители, чиито разноски, изглежда, сам е поел. Едно от тия съкращения сам Д. Т. Страшимиров тълкува в смисъл на представител, а не на председател.

156. Д-р Парашкев Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, ръкописен труд, стр. 53. Разбира се, в случая става дума за ония ловчанци, които бяха останали живи, и които д-р Парашкев Стоянов разпита. Д. Пъшков не се и спира върху този въпрос: нито в спомените, които сам остави, нито в сведенията, които даде на проф. д-р Пар. Стоянов.

157. Д-р Пар. Стоянов, пос. материали, стр. 5.

158. Спомените за Левски на останалите живи негови съратници и съвременници в Ловеч. Сб. „Ловеч и Ловчанско", кн. VI. София, 1934, стр. 190.

159. Из второто съобщение, което Каравелов дава във връзка с предаването на Апостола. В. „Независимост", Букурещ, Ш, бр. 47 от 1873 год.

160. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 164.

161. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 91.

162. Градът Ловеч като център на БЦРК ... Ловеч, 1901, стр. 57.

163. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 19.

164. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 92.

165. Величка Хашнова бе арестувана в дома на поп Кръстьо (такава бе полицейската практика на турците по отношение на жените) през втората половина на месец ноември. Тя била задържана под арест около десетина дена. На 18 ноември вечерта, преди да бъде арестуван, поп Кръстьо я пуснал да отиде при сестра си Йорданка, която била на смъртно легло. В дома на попа Величка видяла „Независимост" и други вестници да стоят „на открито, без страх, когато другите ги криеха в дън земя". Д-р Пар. Сроянов, Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 32.

166. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 67.

167. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 111. Това твърдение ще трябва да се разбере в смисъл,

че попът е изплатил къщата си наскоро преди затварянето му, в който интервал от време Апостолът му е поискал парите „пренесени отъ други комитети", а той му писал, „че ги употребиль за день два въ своя работа". Писмо до ловчанци от 12 декември. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 199.

168. Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 57.

169. Там.

170. Д. Т. Страшимиров, пос. изсл., стр. 112.

171. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 93–94.

172. Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 60.

173. Васил Левски. София, 1895, стр. 137.

174. Д. Т. Страшимиров, пос. изсл., стр. 112.

175. Истината по предаването на Васил Левски. София, 1926, стр. 11.

176. Макар въпросът за председателството на комитета в Ловеч и авторството на писмото от 7 октомври да се уясни достатъчно, няма да бъде излишно, ако прибавим и онова обстоятелство, което в същност ни даде повод да установим истината по въпроса. Като сверявахме оригинала на писмото от 7 октомври с изданието на същото у Д. Т. Страшимиров, сравнихме почерка на писмото с тоя на поп Кръстя от неговия „Трѣбникъ", където е поместена и оправдателната му „Дописка". Ние останахме крайно изненадани от еднакво голямата прилика както в общия вид на двата почерка, така и в отделните подробности от езиково и графическо естество. Писмото до Апостола е писано по-бързо и издава известна възбуденост, докато „Трѣбника" и „Дописката" са писани по-спокойно и с по-голяма грижа към външността.

Опасявайки се да не би изтъкнатата прилика да е само една случайност, потърсихме писмен документ от Марин поп Луканов, за да сравним и неговия почерк с тоя на писмото от 7 октомври. Такъв документ в литературата има запазен само един: бележника на Марин поп Луканов от Диарбекир, грижливо запазен от неговия син, известен наш съдия и администратор Лука Луканов, който беше любезен да го остави на наше разположение. Бележникът е обнародван от Д. Т. Страшимиров в сб. „Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, стр. 655–659. Почеркът на Марин поп Луканов в тоя бележник няма нищо общо с почерка на писмото от 7 октомври. Докато поп Кръстьо пише с голяма свобода на изказа, крайно грамотно, изискано и красиво, с оная солидна уста-

новеност на почерка, която издава пишущия човек, Марин поп Луканов се изказва несръчно, пише твърде неграмотно, с един крайно ъглест, повечето старинен почерк, който носи белезите на едно неукрепнало писмо и чийто автор пише твърде рядко и без охота.

След това сравнение за нас бе очевидно, че Марин поп Луканов не е и не може да бъде автор на писмото от 7 октомври.

177. Твърдението на Парашкев Стоянов, че тримата ловчанци са били арестувани на 21 октомври, не отговаря на действителността. Вж. „Градът Ловеч..." Ловеч, 1901, стр. 29. Ловчанци бяха арестувани след залавянето на Д. Общи и след откарването му в София. Погрешна е и датата 27 октомври, която същият автор, въз основа на едно съобщение на Д. Пъшков, предава в събраните от него „Материали за историята на град Ловеч", стр. 26. Първото си твърдение Парашкев Стоянов основава на съобщението, което му прави Марин поп Луканов. Вж. пос. „Материали..." стр. 10. Най-вероятна остава датата 30 октомври, върху която Димитър Пъшков се спира по-късно в своите спомени. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 639.

178. Д. Т. Страшимиров, Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 89.

179. Тримата ловчанци са били откарани за София на 13 ноември. Тая дата посочва Д. Пъшков. Вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч. стр. 640. Обстоятелството, че те са били задържани в Ловеч почти две седмици след арестуването им, показва големите усилия, които местната власт, по нареждане от София, е положила, за да се доберe до Апостола.

180. Препис от първите съдебни показания... стр. 9–10.

181. „Но тъй като изпратеният свещеник не се указа същото лице, за което се съобщи, че се числи в бунтовническия комитет, отговори се, да се изпрати поп Кръстьо". В. Шанов, Нов важен документ около предаването на В. Левски. Известия на Българското историческо дружество в София, кн. XIV–XV. София, 1937, стр. 222.

182. Там, стр. 223.

183. Там, стр. 224.

184. Там, стр. 223.

185. „Раздаден е бил неговият портрет", четем в мазбата (съдебния протокол), „и при съдействието и грижи найпосле на ловчанския каймакамин той биде нападнат поня-

какъв начин и хванат в с. Къкрина – Ловчанска каза". Вл. Тодоров-Хиндалов, Съдебното дело на В. Левски. В. „Зора", XVI, бр. 4673 от 17. I. 1935 год.

Според Д. Пъшков каймакаминът е бил „или потурчен грък или турчин от гръцките острови". Д. Т. Страшимиров, В. Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 717. Пак там виж и следващия разказ. За полицейските похвати и голямата ловкост на тоя каймакамин виж спомените на Д. Пъшкова. Там, стр. 639–640. След залавянето на Апостола, каймакаминът бил повишен на служба в Мала Азия. „През всичкото време, доде напусне Ловеч, той е особено любезен и близък с поп Кръстя и деликатен спрямо цялото население". Левски пред Къкринската голгота, стр. 39.

186. В. Шанов, пос. изсл., стр. 223.

187. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 89.

188. Там, стр. 88.

189. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 381.

190. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 88.

191. Д-р Парашкев Стоянов, Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 32. Авторът, както се вижда от следната страница на книгата, е разпитвал и Величка Хашнова и сигурно основава това си твърдение преди всичко на нейните спомени. В своите „Материали за историята на гр. Ловеч" обаче той изобщо е пропуснал да даде спомените на Величка Хашнова. Там това твърдение се поддържа от Христо Луканов и Марин поп Луканов. Вж. пос. „Материали..." стр. 12.

192. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 199.

193. Там.

194. Д. Т. Страшимиров, Левски пред Къкринската голгота, София, 1927, стр. 97.

195. Проф. д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на гр. Ловеч, стр. 19.

196. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. стр. 199.

197. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 68.

198. Пак там. Тая интересна подробност Пар. Стоянов изнесе и в книгата си „Градът Ловеч...“ Ловеч, 1901, стр. 31.

Д. Т. Страшимиров, още преди да бъде открита телеграмата на Мазхар паша, поддържа, че поп Кръстьо е бил арестуван на 17 или най-късно на 18 ноември през нощта, но той греши, като твърди, че попът е бил „пуснат заранта“. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 32. В случая Страшимиров се е подвел от Пар. Стоянов, който в книгата си на стр. 31 твърди същото, но от разпита на баба попадия, както той го е записал в „Материали за историята на гр. Ловеч“, стр. 68, се вижда, че „п о п ъ т с и д о ш ъ л н а в т о р и я д е н н а д в е ч е р“ (н. к.). Все пак, докато представителят на властта в Ловеч уведоми София и Търново и получи тяхното съгласие, трябвало е да мине известно време.

199. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... стр. 52. „Дописката“ или черновката на „Дописката“, която поп Кръстьо е искал да помести в пловдивския вестник „Марица“, бе обнародвана за пръв път от д-р Пар. Стоянов в посочената многократно негова книга. В ново време и Д. Т. Страшимиров обнародва „Дописката“ в книгата си „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1925, стр. 678–683. Оригиналът се пази в архивния отдел на Народната библиотека и заема последните 11 страници на единствената тетрадка, оставена от поп Кръстьо, която носи следното заглавие: „Попъ Крьстювъ-тъ требникъ, или книга, коя-то съдържава часть отъ нѣгови-тѣ произведенія писана отъ същій-тъ въ Ловичь 1879 год.“ Тетрадката представлява един ръкописен сборник от 154 страници, изпълнени със стихотворения, речи и статии по разни въпроси.

200. Цялата ревност на полицията при разпита на двамата ловчанци е била насочена към една главна цел: да се открият дирите на Апостола. Цели три часа през нощта, преди да ги изпрати за София, каймакаминът най-любезно увещава Д. Пъшков да издаде Апостола. „Ти трябва да се откриеш пред нас“, обърнал се каймакаминът към Пъшкова, „кълнем ти се в нашата вяра, в децата си, че дума от нас няма да излезе, да ни съобщиш къде се крие тук в Ловеч дякон Васил Левски и как можем да го уловим; ти ще получиш опрощение и ще те пуснем на свобода да не гниеш по затворите и 2000 гроша, а пак аз ще получа декорация и по-

вишение". Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 641.

201. Д-р Пар. Стоянов, пос. съч., стр. 52.

202. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 33.

203. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на гр. Ловеч, стр. 91. В книгата си „Градът Ловеч..." стр. 59 д-р Стоянов съобщава, че и други ловчанци са потвърдили това съобщение на Стоян Куюмджията.

Опитът на Д. Кацев-Бурски да обезсили показанията на Стоян Куюмджията с нападки срещу неговата личност, като намесва в разпита си ходящи из Ловеч версии (вж. „Истината по предаването на Васил Левски". София, 1926, стр. 42–48), издава заинтересована преднамереност и не е убедителен.

204. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 53.

205. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 36.

206. Там.

207. В това отношение твърде характерно е следното обстоятелство: Николчо Цвятков, който придружава Апостола до Къкрина, и Христо Латинецът, съдържателят на ханчето, оправдани от съда в София, се завръщат в Ловеч. Но тук властта, която познава по-добре съучастниците на Апостола, ги хвърля в затвора, където и двамата лежат до Великден и най-сетне биват освободени под гаранция. Вж. д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на гр. Ловеч, стр. 47.

208. В своето душевно смущение, както справедливо бележи Д. Т. Страшимиров, поп Кръстьо „издава някои подробности и тайни за самия себе си, които иначе нямаше от къде да знаем". Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 39.

209. Там, стр. 38.

210. Там.

211. Трябва да отбележим, че поп Кръстьо излива своята злоба не само към бившите си другари от Ловеч. Той напада с ожесточение въобще революционното движение, като не щади дори Апостола. „Тій" (революционните дейци, н. б.), бележи той в своята „Дописка", „като бѣхѫ чисти и мѫдри хора и като знаяхѫ разумно да вършатъ работата си, защо вършихѫ такива г л у п о с т и и в а р в а р с т в а (н. к.), та дове-

доха работата до тамъ? Кой и защо уби діаконъ Паисія, когато той бѣше невиненъ човѣкъ, и който и при издъхванието си не изказа убійцитѣ ако и да гы знаеше кои сѫ? Кой и защо уби невинното младо момче въ Ловичь (въ Денчовата къща) и защо отиде тамъ? Народъ ли да събужда или кѫща да обира и хора да убива (н. к.). Всичкитѣ тѣзи глупости докараха работата дотамъ, споредъ Евангелието: „имже мѣраго мѣрите возмѣрится вамъ". Ако тѣзи народодвигатели сѫ наемаха да събудятъ народа на въстание-то, съ обираніе кѫщя и хазни, и съ убиване невинни хора ли трѣбваше да бѫди? или тіи мыслеха че съ това щѫтъ можатъ да набавятъ потрѣбнитѣ на въстанието? Това може и едно малко дѣте да разбере чее глупость, или че подъ булото на народно движеніе, ся кріеше нѣщо частно интересно (н. к.), което е и очевидно..." Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 52–53. До голяма степен тази промяна у поп Кръстя говори за любопитна еволюция на мисълта, която е започнала по-отрано и която се оформя окончателно след освобождението, вследствие „грубото партийно чувство и непримиримо деление на два лагера". Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 62. Поп Кръстьо не одобрява насилническите методи в борбата за свобода. Те са чужди на вкуса и разбиранията му. Но все пак той е и революционер. Това раздвоение у него между духовника-просветител и бунтовника-революционер съдържа една част от неговата трагедия. По тоя въпрос виж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., цялата втора глава и по-специално стр. 23–24. Развитието на събитията, в които се заплете твърде много, ускориха тая промяна. И той отрече миналото, от което не запази нищо свето. Ясен и открит израз на това отстъпничество поп Кръстьо дава в своята „Дописка". Съзнанието пък, че неговият живот е объркан и разбит, увеличава още повече озлоблението му. За да се разбере още по-добре еволюцията на поп Кръстя трябва да прибавим, че в края на посочения пасаж той се сърди и на турското правителство, което „благодарение на кѫсоглѣдството и глупавщината" си „не можеше да отличи бѣлото отъ черното нъ го разбираше все едно" и оставяше да вирее революционното движение, „подъ булото" на което, според бившия председател на комитета в Ловеч, „ся кріеше нѣщо частно интересно".

212. Пос. съч., стр. 38–39.

213. Ние няма да се спираме върху правените досега опити в литературата да се спаси поп Кръстьо. Те са разгледани по един забележителен начин от Д. Т. Страшимиров в посочената вече многократно негова книга „Левски пред Къкринската голгота". Последният пети по ред опит в тая посока, който още не е обнародван, но чиято теза ни е известна принадлежи на ловчанския лекар Н. Сяров. Охотници за подобни опити могат да се появят и за в бъдеще. За историята тия опити могат да имат оправдание само дотолкова, доколкото техните автори се вдъхновяват от искреното желание да услужат на историческата истина и доколкото са съумели да преценят вярно обстоятелствата и фактите около това събитие в тяхната цялост. На досегашните опити обаче липсват тези качества. Вън от това, техните автори изпускат из пред вид следните три обстоятелства: 1. Преди да правят нови построения около залавянето на Апостола, би трябвало найнапред да опровергаят голямото множество от улики срещу поп Кръстя. Това обаче никой не би могъл да направи. 2. Предателството на поп Кръстьо не се изразява само в залавянето на Апостола. Неговото начало се крие в нощта на 18 ноември, когато той изневерява въобще на освободителното дело на своя народ. Само шест дена след фаталната нощ и един месец преди залавянето на Апостола Мазхар паша го титулува „доносчик" и цени дейността му като крайно „похвална за народа и държавата". 3. Предателският акт по своята същина е нещо съвсем тайно и някои подробности около него остават завинаги неизвестни. Това обаче, което случаят с поп Кръстя ни предлага като положително и необоримо, е твърде много. То ни дава предостатъчна възможност да възстановим вярно историческата действителност.

V

214. Според Христо Иванов, освен у Никола Сирков Апостолът се е криел при последното си отиване в Ловеч и у Величка Хашнова. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 165. Същото твърди и Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 92. Според Д. Т. Страшимиров обаче скривалището у Величка Хашнова е било нарочно компрометирано чрез подхвърлените писма, за да се принуди Апостолът да слезе само в другото скривалище – у Николчо Сирков, та по този начин надзорът да бъде по-лесен и по-

сигурен. – Левски в Къкринското ханче. В. „Мир“, XXXII, бр. 7772 от 27. V, 1926 год.

215. Христо Иванов, Записки, стр. 165.

216. Захарий Стоянов, пос. съч., с. стр. Марин поп Луканов предава разказа на сестра си Величка Хашнова: тя съобщила на Апостола случката на лозето в Саракая, „но Левски не искаше да чуе“ и настоял „да се види с попа даже в къщата му“. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на гр. Ловеч, стр. 14. Разбира се, благоразумието надделяло и Апостолът се отказал от това си намерение, когато узнал, че къщата на попа се пазела денонощно (нощем пазели трима стражари). Прави впечатление, че докато Апостолът полага всички усилия, за да се види с поп Кръстя, последният не прави нищо, за да се осъществи тая възможност. Очевидно, той не е имал нито желание, нито намерение да се среща с него, макар че след излизането си от затвора, според уверенията на д-р Пар. Стоянов, той често наминавал у Николчо Сирков и постоянно разпитвал за Левски. – Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 58–59.

217. Христо Иванов, Записки, стр. 166.

218. Закарий Стоянов, пос. съч., стр. 92.

219. Там, стр. 96.

220. Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 33.

221. Там.

222. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 646.

223. Материали за историята на град Ловеч, стр. 47—52.

224. Васил Левски. София, 1923, стр. 164.

225. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 109–113.

226. Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 42.

227. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 179.

228. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 163, стр. 262; № 168, стр. 268–269; № 164, стр. 263; № 166, стр. 266.

229. Там, № 166, стр. 265–267.

230. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 92.

231. Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 113.

232. Там, стр. 114.

233. Там.

234. Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 59.

235. Там, стр. 60.

236. Д-р Парашкев Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 44.

237. Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 60.

238. По този начин, благодарение далновидността на Апостола, неговият безценен архив, „туй велико за нас богатство", както се изразява Д. Т. Страшимиров, се запази за историята и потомството. В неговото запазване, както бележи споменатият автор, който пръв издаде тоя архив, „има пръст гачели самото провидение". Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. XIII. Подробностите около запазването му дължим на Никола Цвятков, чиято заслуга в случая е извънредно голяма. След залавянето на Апостола, конят стоял три дена в Къкрина гладен, а самарът се бил изхлузил под корема му. От Къкрина го откарали в Ловеч като кон „юва на комитите" и го пуснали да пасе край града. На властта не дошло на ум да надникне в съдържанието на самаря. Бащата на Никола Цвятков, който също не знаел, какво се крие в самаря, дал пари на турчина, от когото го бил купил неотдавна, да каже, че той е продал този кон и че той принадлежи на дядо Ивана, бащата (пастрока) на Николча. По този начин конят бил прибран от своя действителен стопанин. Когато Николчо се завърнал от София в Ловеч, той успял още в затвора чрез майка си да предупреди Никола Сирков, с когото Апостолът бе скрил архива, да прибере книжата скришом от пастрока си. След смъртта на Сирков Николчо и жена му прибрали архива, който пазели до 1901 год., когато д-р Пар. Стоянов го прибира в читалище „Наука" в Ловеч. Същият автор твърди, че някои документи били взети от поп Кръстьо преди арестуването на Апостола; от кого ги е взел обаче, не казва; други – изчезнали през Освободителната война (1878), а самата кореспонденция на Апостола била взета под разписка от Захарий Стоянов и до 1901 год. не била още върната. Понастоящем това неоценимо съкровище, в запазената си цялост, се съхранява в архивния отдел на Народната библиотека в София.

239. Касае се за кръстопътя, където се срещат шосето с пътеката, която иде от Дръстене и отива за лозята, за Драшан. В онова време на това място е имало хан, сега разрушен, и един камък за вода. На този кръстопът Апостолът се отделил от групата на Христо Луканов, с когото се сбогувал само с поглед, и поел сам шосето за Севлиево. В съ-

щото време по пътеката от Дръстене се задал с коня и Никола Цвятков.

240. Сигурно от съображения за по-голяма предпазливост Апостолът е предпочел да върви пеша, докато е бил все още близко до Ловеч. От коня Николчо е могъл да наблюдава без опасност за себе си пътя и да го предупреди веднага, щом забележи нещо съмнително или опасно. Срещата с двете заптиета оправдава нашето предположение. Стражарите, обратно на твърденията на повечето от биографите, са били двама. Твърдението на най-стария биограф на Апостола, че по пътя до Къкрина нашите пътници срещнали „тук-там други хора, турци и българи, които били така също заптии, но преоблечени" (Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 97), трябва решително да се отхвърли. Никола Цвятков е ясен и категоричен: освен двете заптиета те не са срещнали никого другиго. Тая среща е била случайна и удовлетворените заптии си заминали за града. Това обяснение обаче не задоволи някои от изследователите, които си бяха поставили за цел да оправдаят на всяка цена поп Кръстя. И те се опитаха да използуват срещата при „Пази мост" за своите преднамерени тези. Никола Станев, според когото залавянето на Апостола е една проста случайност, пръв допусна, без сам да бъде уверен в това си твърдение, че Апостолът е станал жертва „на показанията на стражара, що ги е срещнал на 26 декември". Васил Левски. София, 1923, стр. 171. Филип Симидов отива по-нататък и със свойствената му лекота допуща, че стражарят (и той не знае, че са били двама), който ги срещнал при „Пази мост" се „е скрил горе в гората" (?) и е „видял когато на срещния баир са се събрали двамата пак (Апостола и Н. Цвятков) и са продължили пътя си. Това е дало повод на този стражар издалеко да ги следи", докато са влезли в Къкрина и отседнали в ханчето на Христо Цонев. После той вдигнал полицията от съседното турско беклеме е блокирал ханчето. – Бележки за дякон Васил Левски. Сп. „Българска мисъл", X (1935), кн. 3, стр. 166. Г. Иванов също така допуща, че „заптието от баира (над „Пази мост") наблюдавало пътуването на двете съмнителни лица". План за филм, V, 19. Заслужилият ловчалия д-р Н. Сяров в един необнародван още свой труд прави един обобщаващ и по-мотивиран синтез на тия допущания.

Да се оборват тия хрумвания, когато познаваме вече всички обстоятелства около предателството на поп Кръстя, е

излишно. Самите им автори, които градят своите построения само върху една случайност, а пренебрегват толкова много ясно и фактично установени данни, не биха могли преди всичко да ги докажат. Техните предположения противоречат не само на фактическата обстановка, но и на здравия разум. Преди всичко, твърдението, което е общо за споменатите автори, че от баиря пред („над", „отсрещния") „Пази мост" заптиите са могли да проследят пътя на Апостола и Никола Цвятков, не почива на едно вярно проучване действителния характер на местността. От този баир е невъзможно да се види нито „Гьолът", който се намира много ниско, нито продължението на шосето от „Гьола" нататък. Това би било възможно, само ако стражарите, след като са се усъмнили, са решили да се върнат назад и през „Пази мост" да се възкачат на баиря, който се издига над „Гьола". В такъв случай обаче те са могли да бъдат забелязани от Апостола или от Никола Цвятков, които след срещата при „Пази мост" сигурно са наблюдавали за известно време и пътя зад себе си. Но най-сетне, ако все пак приемем за момент, че двамата полицаи в своя доклад са известили каймакамина в Ловеч за срещата си с двете съмнителни лица (макар да има признаци, че Хасан Али Чауш, един от двамата полицаи, е познавал Николчо Цвятков), със своето донесение те само са потвърдили това, което началникът им е знаял вече. Почнем ли да правим обаче предположения от тоя род, ние можем да отидем и по-нататък и да допустнем, че стражарите са били пратени дори нарочно да проверят, доколко донесенията на поп Кръстя отговарят на действителността. Историческата истина обаче не се установява с произволни и недоказуеми предположения.

241. Още д-р Пар. Стоянов опроверга твърдението на Ст. Заимов, че ханчето се намира „на пътя между Ловеч и Севлиево". Градът Ловеч..." Ловеч, стр. 35. Вж. и Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 137.

Село Къкрина отстои на около три километра северно от петнадесетия километър на пътя от Ловеч за Севлиево, а самото ханче се намира на горния край на селото. Д-р Пар. Стоянов пръв описа историческото ханче, което към 1900 год. е било още запазено, макар и малко поправено. Впоследствие то изгоря, но благодарение енергията и постоянството на д-р Никола Сяров от Ловеч биде възстановено през 1931 год. за спомен на събитието, с което ще остане завинаги свързано.

Днес то е оставено почти без всякакви грижи. Ханчето е било собственост на Велчо Сяров Каранейков, къкринец, живущ в Ловеч, от когото Христо Цонев Латинецът (баща му се казвал Цоньо Калаксъзов) го е взел под наем седем години преди историческото събитие, което се разигра в него.

Според твърдения от по-ново време, ханчето е било едноетажно и се състояло от три стаи: едната е служила за кръчма, втората – за спалня на гости, а третата – за склад на вино, ракия, сол и др. До самото ханче, под един и същ покрив, се е намирал и яхърът. Същото разпределение има и възстановената сега сграда, същото описание на ханчето дава и Христо Джамбазов в своята брошура „Къкринското ханче и залавянето на В. Левски". Ловеч, 1925, стр. 8.

В плана обаче, който д-р Пар. Стоянов съставя на самото място през 1901 год. по указания на Никола Цвятков, поместен в сб. „Ловеч и Ловчанско", Къкринското ханче има по-друго разпределение.

Различието в двата плана ни кара да мислим, че възстановителите на ханчето не са имали пред вид старата скица на д-р Парашкев Стоянов, която според нас дава по-вярна представа за някогашното ханче. Но все пак не е изключено двете помещения, които липсват в този план, да са съществували.

242. Пред съда Николчо съобщава една подробност, която, ако е достоверна, показва, че все пак Апостолът е очаквал някого в Къкрина: „В хана (той, за Апостола става дума, н. б.) постоянно излизаше и влизаше". Препис от съдебните следствия на главатаря на бунтовническия комитет дякон Васил Левски и на двамата му другари... стр. 67.

243. Материали за историята на град Ловеч, стр. 44.

244. Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 60.

245. Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 96.

246. Д. Т. Страшимиров, Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 116.

247. Не случайно Апостолът говори за дъжд в края на декември. Напук на биографите, които описват Къкрина винаги в сурова зимна обстановка (Захарий Стоянов дори твърди, че заптиите разтопили в един черен котел „няколко оки сняг, за да дирят разпилените пари". Васил Левски, стр. 193), времето било сухо и топло, а сняг бил валял само на 10 и 20 декември и то твърде малко.

Изобщо, времето от август до края на 1872 год. и първата половина от януари на следващата година се характеризира с една необичайна суша и топлина дори за нашия континентален климат. По тоя въпрос ние се отнесохме до известния наш метеоролог Д. Т. Бакалов, който беше любезен да ни даде следните сведения за времето към тая дата:

1. За възстановяване на метеорологичната обстановка са използувани наблюденията на тогавашния австрийски консул д-р Цукерхандл в Русе, които понастоящем се съхраняват в Централния метеорологически институт в София, както и бележките в „Из дневника на Хр. В. Пулеков", поместени в „Юбилейния сборник по миналото на Копривщица". София, 1926, стр. 670–672.

2. В своя дневник Хр. В. Пулеков бележи на 1. IX. 1872 г., че „от август 17 до 30 дни и повече стана по Тракия голяма суша и горещина от 20 до 30 градуса R в Копривщица". В бележките си през октомври той нарича тая суша „велика", но допуща (очевидно, бележката е писана по-късно) несъобразността още през октомври да каже: „сушата се простре до декември". По неговите бележки излиза, че същото състояние на времето, заедно с несвойствените за сезона високи температури и прашни вихрушки, се е запазило до 16 I. 1873 г., когато паднал първият сняг.

3. От наблюденията на австрийския консул в Русе са запазени данните за месеците I–IV, VII и X–XII. 1872 год. По тях се вижда, че от октомври до декември е валял дъжд в Русе само на 30. X, 4 и 5. XI и 8 и 16. XII, а сняг на 19 и 20. XII. Всички измерени количества, с изключение на ноемврийските валежи, са сравнително малки. Отрицателни температури са измерени за пръв път през зимата едвам на 19. XII. Всичко това обрисува времето през тези месеци като ненормално топло и сухо, с което се потвърждава правдивостта на бележките на Пулекрв за продължителна суша.

4. По наблюденията в Русе, времето през декември 1872 г. се е развило така: първата половина на месеца до 14. XII. е била ясна, топла (до +20 °C на пладне) и със слаби ветрове. Превалявало е дъжд само еднаж (на 8. XII.), но изобщо слабо. Нощем, поради изстиването (до +2 °C), се е образувал голям скреж.

От 14 декември почва заоблачване, което носи слаб дъжд на 16 с. м. но температурите са все още високи (+10 °C по пладне).

На 18. XII. настава захладяване, първото чувствително такова през тая зима, съпроводено с отрицателни температури, умерено-силни северни ветрове и снеговалежи с виелици на 19 и 20 с. м. Няколко дни след това времето се задържа все още напълно облачно, но бурите стихват и от 25. XII. облачността се разкъсва. Изясняването е главно нощем, поради което температурата спада до –7 °C. Установило се е хладно антициклонално време с непостоянна облачност през деня. До края на месеца това състояние се е задържало със значителна облачност.

В дните 26, 27 и 28. XII. в Русе е била наблюдавана мъгла.

5. Село Къкрина и ханчето са разположени почти в подножието на Ловешката и Севлиевската предпланини на Балкана, на отстояние около 120 клм. югозападно от Русе. При това разположение, положително е, че захлаждането, настъпило към 18. XII, е засегнало непременно и тия места, като трябва да се предполага, че там е валяло също сняг (около 20. XII.)

Захлаждането обаче не е много интензивно и студената вълна е била възпряна от Стара планина, като се е проявила в Южна България съвсем слабо. По тази причина, вероятно, то не е изменило впечатлението на В. Пулекова за сушата и той оставя тая студена вълна неотбелязана в дневника си. Случаи на подобно слабо въздействие на студени вълни в Южна България са чести и добре познати в метеорологичната практика.

При липсата на каквито и да било други данни, особено за състоянието на времето в с. Къкрина, може да се заключи въз основа на гореизложеното следното: захлаждането на 19 и 20. XII. е донесло слаби снеговалежи и в това село. Няма никакво основание последните да се считат за големи, толкова повече, че до 26. XII. – денят на залавянето на Апостола – времето, макар и краткотрайно, се е прояснило, като през деня са били отбелязани и температури на 0 °C Има всички основания, напротив, да се счита, че времето, една седмица след започване на захлаждането, е било вече сухо, макар и студено.

248. Макар в тая част текстът на съдебния протокол да не е много ясен, но все пак се разбира, че пред съда Христо Цонев е обяснил излизането си от хана преди нападението с необходимостта да доведе коня на вуйчо си Вълчо,

тъй като мислел да отпътува за Ловеч. По същия начин и Никола Цвятков обяснява на съдиите неговото излизане: отишел в къщата на вуйчо си за коня. – Препис от съдебните следствия... стр. 67. И сам Апостолът подкрепя пред съда това тяхно твърдение: „Когато ме заловиха, Христо ханджията не беше там. Бяха се загубили конете му, та отишел да ги търси". Препис от съдебните следствия... стр. 65–66.

Трябва да отбележим, че макар и да не се притекоха в помощ на Апостола, както Никола Цвятков, така и Христо Цонев, му останаха верни след неговото залавяне. Те не изпаднаха в малодушие пред съда, не издадоха нищо и възприеха най-правилната линия на държане: отричаха всичко и минаха като несправедливо заподозрени.

Що се отнася до обвинението на Стилиян Чилингиров, който е склонен да подозира в предателство и Христо Цонев (вж. очерка му „Васил Левски". София, 1933, стр. 50–57), то трябва да се отхвърли като напълно несъстоятелно.

249. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 100.

250. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 169.

251. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 101.

252. Васил Левски. София, 1895, стр. 139.

253. Васил Левски. София, 1923, стр. 166–167.

254. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 38.

255. Там.

256. Там, стр. 39.

257. Препис от съдебните следствия... стр. 65.

258. Д-р Петър Миятев приема, че пред съда Апостолът разкрива самата истина по залавянето. „Никакви пояси, никакви легенди! В истинността на тия думи, казани от самия Левски", бележи същият автор, „ние нямаме никакви основания да се съмняваме: те са записани в официален документ и в тях няма нищо неправдоподобно". Една легенда около залавянето на Левски. Сборник „Васил Левски". Издание на Българското историческо дружество в София, 1940, стр. 24–25. Изтъкнатите доводи обаче не са достатъчни за едно положително заключение.

259. Никола Станев схваща погрешно тоя факт и побърза да направи от него един довод повече в полза на своята теза. Вж. Васил Левски. София, 1923, стр. 171. Никола Цвятков не твърди, че цялата потера се е състояла от

5–6 души. Той съобщава само, че 4–5 заптии са влезли да претърсят хана, който сигурно все още е бил обкръжен от всички изходи, докато друга група от стражари са пазили в същото време Апостола. Отредът, изпратен да залови Апостола, в никой случай не е бил по-малък от 15–16 души. Това потвърждават очевидци. В полза на тоя брой, който може да е бил по-голям, но не и по-малък, говорят всички обстоятелства и технически подробности около залавянето на Апостола, по-голяма част от които показват, че турската власт, тъкмо обратно на това, което твърди Н. Станев, „е действувала здраво осветлена и планомерно насочена към целта си". Д. Т. Страшимиров, Левски пред Къкринската голгота. София, 1927, стр. 124.

Не са убедителни и другите две твърдения на Никола Станев, които привежда в полза на тезата си за съвсем случайното залавяне на Апостола в Къкрина: 1. „Когато Левски бил хванат, потерата не е имала нито верига, нито въже, а го вързали с пояса му". Пос. съч., стр. 171. Понеже Никола Станев счита това обстоятелство за твърде важно, трябва да отбележим, че все пак потерата е имала въже, с каквото впрочем лесно е могла да се снабди и от селото. Нашият автор е пропуснал да обърне внимание на следната подробност: на път за Ловеч, Никола Цвятков и Христо Латинецът са били завързани „наедно с едно въже, с ръце вързани отзад". Материали за историята на град Ловеч, стр. 40. 2. „Понеже турската потера от 5–6 души", твърди Никола Станев, „нападнала ханчето не още вечерта или през нощта, а чак сутринта, призори, има всички изгледи това да е станало случайно." Пос. съч., стр. 171. Излишно е да се изтъква очевидната несъстоятелност на това заключение, което говори против своя автор: тъкмо защото потерата е нападнала ханчето пред зори, тя не е действувала случайно, а е искала да отнеме и най-малката възможност на Апостола да избяга – в нощния мрак заптиите биха изпустнали по-лесно жертвата си. Като изтъква липсата на „всяка логическа връзка между предпоставката и заключението" на нашия автор, Д. Т. Страшимиров справедливо бележи: „Можеше твърде добре турската потера да нападне ханчето вечерта и пак нападението да е случайно; можеше също тъй нападението да последва заран и да не е случайно". Пос. съч., стр. 124.

Макар да е съвсем излишно да доказваме, че потерата не е действувала случайно, ще изтъкнем и следните няколко

обстоятелства, които разкриват на свой ред планомерните действия на турците нея вечер: 1. Потерата излиза от Ловеч късно вечерта, за да не я види никой. Очевидно турците са се опасявали да не би комитетските хора да я изпреварят и предупредят Апостола 2. Потерата е уверена, че Апостолът ще нощува в ханчето и затова не избързва в своите действия. 3. Тя трябва да е била под селото още към полунощ, от когато ще е държала ханчето под надзор. Според спомените на стари къкринци отредът чакал с часове в долинката под селото. Там стъкнали огън и чакали да се зазори.

260. Д-р Парашкев Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 39.

261. Там. Христо Иванов предава по-непосредствено тая част от разказа на Николчо: „И така видяхъ 5 –6 заптіета на байнетътъ съ пушките срещу меня и като санливъ като чиса оплашихъ, като влезоха ватре разъ-тарсиха дрехи и сичко, и ги питамъ какво тарсите, а те не отговарятъ нищо. и въ сѫщото време извикова единъ заптіе гетирин гяуру ичерде (докарайте н е в е р н и к а (н. к.) вѫтре) и ази мислехъ да ніе некой селенинъ отъ селото, но като го вкараха въ хана ватре и видохъ чиго вързали съ пояса но назатъ рѫцете и обленъ въ кравъ. Тогази го изправиха до стената, и извика прощавайте братя... мило отечество за тебе отивамъ". АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 169–170.

262. Д-р Парашкев Стоянов, Материали... стр. 40.

263. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 4021, стр. 170.

264. Вж. и публикацията на А. Цвятков, Спомените на Христо Иванов за Васил Левски. Сб. „Васил Левски". Издание на Българското историческо д-во. София, 1940, стр. 17.

Според Христо Иванов и Христо Цонев Латинецът бил изтезаван по пътя. Апостола обаче никой не докоснал.

265. Христо Иванов предава другояче тая част от спомените на Николча: „И като наближихми до Ловечъ то излезли множество турци за да ни видятъ какви сми комити... и псуваха сякакъ". Записки, стр. 172.

266. Д-р Пар. Стоянов, Материали... стр. 40 и Градът Ловеч... стр. 38.

267. На третия ден на Коледа поп Кръстьо казал на Анастас Хитров, че видял Апостола в конака, но „на каймакамина не обадил това". Д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... стр. 59.

268. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 17. Пар. Стоянов твърди, че когато каймакаминът показал портрета на Апостола, последният кимнал с глава и отговорил: „Не го познавам". Материали за историята на град Ловеч, стр. 41.

Според Захарий Стоянов конвоят отишел в Търново за 5–6 часа. „Талигите, които носели нашия херой и другарите му", бележи първият биограф на Апостола, „дотолкова бързо вървели, щото аз се не посвенявам да кажа, че в заспала Турция до него време ни едно пътуване, било то поща, царски бомбашир и пр., не е вземало такова грамадно пространство в няколко часа". В. Левски. Пловдив, 1884, стр. 10б.

269. Материали за историята на град Ловеч, стр. 41.

270. Захарий Стоянов, пос. съч., стр. 110.

271. Парашкев Стоянов предава тия думи на Апостола по следния начин: „Чужденците всичко (са) взели в ръцете си: железници, училища, поща и прочее." Материали за историята на град Ловеч, стр. 42.

272. Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 178.

273. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 111.

274. Материали за историята на град Ловеч, стр. 42 и Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 39–40.

275. Христо Иванов предава на турски отговора на пашата (Записки, стр. 178), а според Захарий Стоянов „пашата му отговорил, че той е напълно съгласен с неговите взглядове, с тая само разлика, че докато в страната съществува редовно правителство, ни той, ни пък друго частно лице има право да се грижи за тия работи.

– Това е работа на девлета и на баба Алието, чоджум." Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 112.

276. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 42.

277. „Той мълчал повечето, въздишал жално и не подигал очите си да погледне наоколо. Да не си помисли някой", продължава най-старият биограф на Апостола, „че той е бил уплашен от бесилката, която е стояла вече напреде му с всичката своя грозота? Далеч такава мисъл от всекиго. От нищо не се боял В. Левски, но просто го е било срам да влезе жив в неприятелски ръце, да го разкарват от град на град, да тържествуват отгоре му пияните кетени и кръстените турци, и най-после боляло го него на сърцето, че пропада светото дело, отлага се освобождението на България

още за много години..." Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 113.

278. Никола Цвятков не знае кой търновски лекар е превързал Апостола. Парашкев Стоянов предполага, че е бил д-р Берон въз основа на едно твърдение на Димитър Панталонджията. Вж. „Градът Ловеч" ... стр. 40. Христо Иванов обаче твърди, че Апостолът е бил прегледан и превързан от д-р С. Антонов. – Записки. АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 183. Старият другар на Апостола се бе установил отдавна в Търново и би следвало да бъде най-добре осведомен по тоя въпрос, още повече, че търновци предупредили същия лекар „дано изпита от него (Апостола, н. б.) нещо", когато му преглежда раната.

279. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 108 и 110.

280. Ст. Заимов, Миналото, кн. II. Пловдив, 1898, стр. 257. След като получил телеграмата от Търново, Саиб паша, според Заимов, водил продължителен разговор „по телеграфа" с мютесарифа, за да се увери напълно в положителността на това известие.

„На 29 декем. петъкъ, следъ Коледа, съ телеграма отъ Търновския мютесарифъ", бележи д-р Хр. Стамболски в своите спомени, „Великія визиръ ся увѣдомилъ, че Левски былъ заловенъ в Севліево. На утрото тая новина ся потвърдила и отъ Софійскія мютесарифинъ". Сп. „Духовна култура", I (1921), кн. 7–8, стр. 526.

Както телеграмата до София, така и тая до Цариград, според уверенията на посочените автори, били получени на 29 декември, от което заключаваме, че те са били изпратени през нощта на 28 декември.

281. Писмото е от 14. V. 1935 год. Отправено е до Стефан Красев от София, в чийто архив се и съхранява.

282. Тука посочваме спомените на Хр. Иванов не от неговите „Записки", а от изданието на Ст. Каракостов, Васил Левски в спомените на съвременниците си. София, 1940, стр. 59.

283. Там.

284. Там, стр. 60.

285. Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 44–45. Вж. и „Градът Ловеч..." 1901, стр. 41–42. В последното издание Пар. Стоянов предава и съня на Апостола, в Къкрина, за който сън нищо не споменава в своите „Материали ..." Сънувал Апостолът, че

бил на събор с приятели и един от тях настоял пред него да изпие чаша вино. Апостолът насила я изпил. – Градът Ловеч... стр. 41. Трябва да отбележим, че Христо Иванов не предава нищо от разговорите, които Апостолът е водил със своите другари по пътя към София. Вж. „Записки". АНБ, II В, п. 10, инв. № 1021, стр. 178.

286. Букагиите са били две халки, съединени с къс синджир, които се затваряли с ключ. Прангата се състояла от халка, закована с гвоздей на единия крак и на нея нанизани до 8–10 халки по 2–3 оки едната, като последната била найголяма, за да я прекара арестантът на ръката си и да носи цялата пранга. Белезниците са били железни гривни, които се затваряли с кофар. Те са били окови само за ръцете.

287. Николчо Цвятков дори твърди, че взели пътя от Орхание до София за пет часа. – Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на гр. Ловеч, стр. 45.

Спомените относно датата, когато Апостолът е бил докаран в бъдещата столица на България, не са много сигурни и не дават възможност да установим точната дата на това събитие. Като имаме пред вид спомените на Николчо Цвятков и държим сметка за нощувките през време на пътуването от Търново, ще трябва да приемем, че на 1 януари Апостолът е бил вече в София; на 27. XII. е бил заловен и откаран в Ловеч, на 28 е в Търново, а на 29 нощува в Севлиево, на 30 – в Плевен, а на 31 – в Луковит. В Орхание не спали и пътували цялата нощ, за да стигнат сутринта в София. Никола Цвятков не си спомня, дали първата нощ не са преспали в Ловеч, не изяснява точно и колко са престояли в Търново, но твърди, че на св. Василий, т. е. на 1 януари ст. ст., били в Севлиево на път за София, където по обяд Апостолът бил казал: „Днес е св. Василий, поднови се нов Васил". Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 43. В такъв случай обаче ще трябва да приемем, че Апостолът е бил заловен не на 27, а на 28 декември и че първата нощ след залавянето му е бил задържан в Ловеч. Данни за едно подобно твърдение обаче няма, а освен това ние не сме сигурни, дали думите, които се приписват на Апостола във връзка с деня на св. Василий, са били казани от него в Севлиево, а не в друг град. Изхождайки от последното твърдение на Никола Цвятков, Захарий Стоянов приема, че на 4 януари Апостолът е бил вече в София. – В. Левски. Пловдив, 1884, стр. 117. Но само две страници напред той

твърди, че на 2 януари конвоят пренощувал в Луковит. В такъв случай, като имаме пред вид, че конвоят не е пренощувал в Орхание, ще трябва да приемем, че Апостолът е бил в София не на 4, а на 3 януари.

Според Стоян Заимов, за когото датите нямат голямо значение, Апостолът посрещнал новата година в Плевенската тъмница, а на 5 януари бил вече в София. – Васил Левски София, 1895, стр. 142.

Никола Станев не отива по-далеч от Заимов. Вж. „Васил Левски". София, 1923, стр. 175. Иван Ормаджиев пък приема датата, която Захарий Стоянов установи. – Васил Левски. София, 1937, стр. 71.

Като имаме пред вид, че първият разпит на Апостола пред съда се е състоял на 4 януари (17 зилкаде 1289), ще трябва да признаем, че Захарий Стоянов стои най-близко до истинската дата. Апостолът е бил докаран в София на 4 януари. Тая дата, както ще видим след малко, съобщава и австроунгарският консул в Русе, Оскар Монтлонг, в доклада си от 24. I. 1873 год.

Съобщението на Йорданка Филаретова, че Апостолът бил докаран в София на 30 декември (Архив на Найден Геров, т. II. София, 1914, стр. 641), почива на една грешка от страна на турската власт. Сведенията за тая грешка, която подвежда Йор. Филаретова и подхранва слуховете, които по това време се носели в София, че Апостолът бил заловен много по-рано и затова от десет дни очаквали докарването му в града (Архив, т. II, № 2582, стр. 640), намираме в писмото на Найден Геров до граф Игнатиев от 2 януари 1873 год.: „Нѣсколько дней назадъ распространился въ Софіи слухъ, что Левскій, главный агентъ Мнимаго революціоннаго комитета (н. к.) пойманъ въ Гирсовѣ на Дунаѣ въ то время, когда садился на параходъ, что бы перебраться въ Румынію, и въ скоромъ времени будетъ привезенъ въ Софію. И дѣйствительно, 30-го декабря привезли туда подъ конвоемъ арестанта въ тяжкихъ оковахъ; но, при очной ставкѣ съ прежде арестованными тутъ, оказалось, что это не Левскій, за котораго принимали его, а молодой человѣкъ изъ Тулчи, ничѣмъ не виноватый; посему освободили его но въ такомъ состояніи, что изъ тюрьмы послали его въ больницу: онъ такъ измученъ пытками, которымъ подвергали его, чтобы принудить признатся, что едва ли останется въ живыхъ". Пос. „Архив", т. II, № 77, стр. 71. Сведенията си за това злополучно не-

доразумение Геров дължи на някой друг източник, а може би и на самата Филаретова, която щом разбрала своята грешка, по всяка вероятност, е побързала да поправи първото си съобщение. Вж. писмото ѝ от 13 януари 1873 год. до Чалики, пос. „Архив", т. II, стр. 641–642.

За същия случай говори и генералният австроунгарски консул в Русе Оскар Монтлонг в доклада си от 24 януари 1873 год. до граф Юл. Андраши, министър-председател по това време на дуалистичната монархия: „Запреният при Хърсово, както имах честта да съобща на 10 този месец, Васил Дяколевски биде освободен от следствената комисия, след като тя познала в негово лице един съвършено безвреден турчин, на име Осман". По-нататък, след като съобщава, че „истинският" Левски бил заловен в Търновския санджак и на 16 януари, т. е. на 4 януари ст. ст. бил докаран в София, консулът бележи: „Показанията на Дяколевски (за които дава подробни сведения в доклада си), като на главен деец, представят най-голям интерес". Д-р Иван Дуйчев, Доклад на един австрийски консул за съденето на В. Левски. Сборник „В. Левски". Издание на Българското историческо дружество. София, 1940, стр. 21–22.

Нека отбележим, че във връзка с обира на хазната, залавянето и съденето на Апостола, Найден Геров изпраща подробни сведения на граф Игнатиев, руски пълномощен министър по това време в Цариград, който в две обширни писма му дава инструкции по тоя случай. Всичките тия твърде интересни писма, които отразяват напрегнатата атмосфера на момента, съдържат любопитни подробности и разкриват отношението на руската политика към революционното движение в България. Вж. „Архив на Найден Геров", ч. II, № 62, стр. 56; № 63, стр. 57; № 64, стр. 58; № 66, стр. 61; № 67, стр. 61; № 68, стр. 62; № 69, стр. 63; № 70, стр. 64; № 74, стр. 65–66; № 76, стр. 70; № 77, стр. 71; № 78, стр. 72; № 79, стр. 73; № 80, стр. 73.

288. Из спомените ми от турско време, ч. I. Пловдив, 1927, стр. 32.

289. Там, стр. 33.

290. Там.

291. Там.

292. Вж. Ст. Заимов, Миналото, очерки и спомени, кн. III. Пловдив, 1899, стр. 95–102. Заимов твърде живо описва въздействието, което тая вест оказала върху тракийските ре-

волюционери: „Жълт-зелен Ганчев влезе в стаята, гдето беседваха устроителите на засадата. Жално-милно ги изгледа той, стисна Узунова за ръката и му каза: – Левски е обесен, ти да си жив. На, чети телеграмата от Донча... (Йовков, н. б.)

Узунов пребледня, залитна, свят му се завъртя... „Левски е обесен, да живее свободата", каза Узунов и захвърли телеграмата.

Грозната новина внесе силно смущение в дома на поп Минчя. Попът скокна като ужилен, дръпна Евангелието от иконостаса, жежко разцелува разпятието и със сълзи на очи каза: „Боже? помогни на България да се отърве от ръцете на турчина..."

Дядо Никола, разтреперан като лист, целуна Евангелието и в името на спасителя се закле да отплати за смъртта на Левски с тримата си юначни синове.

Бойчо Русев плака като дете...

Узунов разпусна четата. Отбраните юнаци, със сълзи на очи, се завърнаха по домовете си.

Поп Минчо отслужи панихида за „упокоение души великаго мъченика дякона Игнатия".

Нажален, до земя наведен, Узунов напусна село Арабаджиево, отпътува за Атила (Ст. Загора). Установи се за няколко дена в дома на дяда Никола.

Ключовете, с които разклопиха релсите, бидоха захвърлени на църковния таван в Арабаджиево, а турските дрехи, с които щяха да се предрешат юнаците, изпогниха по таваните и хамбарите на Атилци.

По желанието на Узунов в Атила (Ст. Загора), Борич (Чирпан), Делиян (Пловдив), Докум (Пазарджик), Сливен тайно, между съзаклятниците се отслужи панихида „за упокоение души великаго мъченика Василя Левски", Пос. съч., стр. 101–102.

293. Ст. Заимов на дълго повествува това събитие в цялата първа глава на „Миналото", кн. III. Пловдив, 1899, стр. 1–30.

294. Вж. писмото на Ив. Драсов до Дан. Хр. Попов от 30 януари 1873 год. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 597.

295. Там, стр. 590.

296. Там, стр. 591.

297. То е първото описание, което срещаме в литературата върху залавянето на Апостола. Несъмнено, в него не

всичко е вярно, но все пак Дан. Хр. Попов възстановява правдиво историческата действителност. В следващето си писмо от 26 януари той поправя някои от своите грешки и описанието му става още по-точно. Вж. пос. съч., стр. 593. Прави впечатление, че най-ранните описания, макар и с помалко подробности, дават по-вярно това събитие, отколкото по-сетнешните изследователи и биографи. След Данаил Хр. Попов, Иван Драсов описва на свой ред залавянето на Апостола. В посоченото вече негово писмо от 30 януари от Бялград той описва по следния начин това събитие: „Львскый като былъ въ Какрина 3 чася далечь отъ Ловичь и както спѣлъ издалъ го единъ (у Дан. Хр. Поповъ – „единъ тамошенъ попъ", пос. съч., стр. 592), са го бастисали, той сполучилъ та убилъ двама и като тьртилъ да бѣга единъ гръмнѫлъ следъ него та го ударилъ въ ухото, той замаянъ отъ куршума пакъ като былъ съненъ паднѫлъ и тѣ (джандары-ты) сполучили та го хванали и завели го най-напрѣдъ в Търново по послѣ въ Софія..." Пос. съч., стр. 597.

298. Там, стр. 593, 594 и 596.

299. Д. Т. Страшимиров, Архив на възраждането, т. I, София, 1908, стр. 190.

Нека отбележим, че самото понятие „главно събраніе" не принадлежи на Драсов. Още на 29 септември 1871 год. Апостолът говори за главно събрание в едно свое писмо до Панайот Хитов. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 80.

300. Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 191. Това писмо на Драсов е от 2. II. 1873 год.

Споменатите данни, макар и недостатъчни, все пак дават ясно представа не само за начина, по който организацията в България и вън от нея реагира при залавянето на Апостола, но така също и за мястото, което Апостолът бе заел в съзнанието на своите съвременници. Голямото мълчание обаче, с което революционният печат отминава неговото залавяне и обесване, прави странно впечатление. Освен двете дописки в „Независимост", IV, бр. 38 от 1873 год. и бр. 47 от с. г., които разкриват отношението на Каравелов по предателството, както и острата статия на Ботев срещу поп Кръстьо в „Независимост", бр. 23 от 1874 год., никъде не срещаме отзиви и преценки за делото и личността на Апостола. Тоя факт ще трябва да се обясни от една страна с покрусата, която предизвика това залавяне в душите и умовете на дей-

ците от онова време, а от друга – с необходимостта от поголяма предпазливост: много подробности от неговата дейност трябваше да се запазят в тайна, за да не се спъне бъдещето развитие на движението и да не се усложнява положението на самата емиграция. Но независимо от всичко това, не бива да се забравя, че за една подробна преценка нямаше още необходимата перспектива.

ГЛАВА СЕДЕМНАДЕСЕТА

ПРЕД СЪДА. НА БЕСИЛКАТА

1. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 493, стр. 587–588. Вж. и Панчо Дорев, Преди залавянето на Левски (Из турските държавни архиви). В. „Зора", XI, бр. 3142 от 22. XII. 1929 год. Дорев не е дал самата турска дата, а нейното изчисление по християнското летоброение: 13 декември. Според Д. Т. Страшимиров обаче въпросната дата е 14 декември. Неговото изчисление е по-точно, още повече, че той дава датата и според Егира: 13 шевал 1288 год., която у него обаче е погрешно напечатана: 14 декември ст. ст. 1872 год. по мюсюлманското летоброение прави 23 шевал 1289 год. Оригиналът на този документ не се пази в обществена библиотека, и ние не можахме да проверим точната му дата.

2. В превода на Панчо Дорев тая част от текста гласи: „Правилното е смъртната присъда да се изпълни, след като съдебният отдел при висшия съвет по правосъдието разгледа и се произнесе върху съдебните решения и книжа." Пос. превод във в. „Зора", XI, бр. 3142 от 22. XII. 1929 год.

3. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., № 494, стр. 588–589, Докладът е отправен чрез първия секретар на султана.

4. Там, № 495, стр. 589.

5. Във връзка с Арабаконашкото приключение и последвалото го разкриване на революционната организация бяха осъдени на заточение в Мала Азия (Диарбекир, Аргана Мадени, Ангора) следните дейци: от Тетевен – хаджи Станьо Станчев Врабевски, Петко Милев, Станчо хаджи Иванов, Станьо хаджи Иванов, Иван Ибришимов, Дочо Мръвков, Иван Петков, Иван Фурнаджиев, Марко Йончев, Васил Петров, Васил Пупешков, Лальо Пеев, Петър Саулски, Стоян Костов, Лечо Николов Гайдаря; от тетевенските

колиби – Тодор Кръстев Бръмбарът, Марин Павлов, Марин Станчев, Въльо Станчев, Атанас Таков, Йото Генков, Найден Вълков, Павел Лальов, Цако Генчев; от Орхание – Гаврил Брънчов, Стоян Стоянов Цагарски, Мито Петков, Марин Николов, Христо Гашевски, Велчо Шунтов, Божко Г. Божков, Божил Георгиев (Генчев); от Ловеч – Димитър Пъшков, Марин поп Луканов; от Плевен – Анастас поп Хинов; от София – Христо Ковачов; от Гложене (Тетевенско) – Васил Йонков; от Голям Извор (Тетевенско) – Васил Бошаранов, Дико Беров, Дидьо Пеев, Дико Тодоров, Дико Съйков, Вутьо Нинов, Георги Стойков, Марин Попов, Димитър Крачунов; от Видраре (Тетевенско) – Фильо Попов (Петров), Йосиф Попов (Петров), Илия Костов, Иван Ветьов, Вутьо Пелов, Вутьо Ветьов; от Джурово (Тетевенско) – свещеник Георги Тутмаников; от Лопян (Тетевенско) – Станчо Попов (Николов); от Правец (Орханийско) – Цвятко Вълчов, Вълко Цолов, Никола Цвятков; от Осиковица (Орханийско) – Недко Даков; от Желява (Софийско) – свещеник Стоян Петков, Стоян Младенов, Тоне Ив. Крайчев.

6. Препис от първите съдебни следствия на обирачите на хазната и на хората от комитетà, образуван за бунтуване на населението, стр. 1–47.

7. В снетия препис от съдебните протоколи, с чийто превод разполагаме, от осъдените и заточени петнайсет тетевенци е даден разпитът само на осем души, други трима участвуват при една очна ставка с Апостола, а двама други срещаме пак само при очна ставка. Имената на останалите двама тетевенци не се споменават дори. От осъдените девет тетевенски колибари срещаме имената само на четири души и то при очна ставка. От осъдените пък осем орханийци даден е разпитът само на двама души. Липсва разпитът на Васил Йонков, както и на осъдените от Правец и Осиковица. Тия празнини ни карат да мислим, че снетият препис, не е точно копие на съдебните, протоколи, които несъмнено са били попълни и по-подробни. Това обстоятелство във всеки случай не подценява голямото значение на тоя препис за нашата история. Показанията, които липсват, сигурно не са били от съществено значение за процеса, а и най-важните разпити едва ли ще са били значително по-подробни и в самите протоколи. Не бива да забравяме, че преписът, с чийто превод разполагаме, макар да е бил приготвен за Цариград, е

снет твърде набързо. Във всеки случай, ако един ден нашите-турколози се доберат до самите протоколи на съда, тяхната заслуга несъмнено ще бъде по-голяма.

Що се отнася до размера на наложеното наказание, за него съдим от едно съобщение на в. „Турция", VIII, от 10 февруари 1873 год., черпено вероятно по сведения от турски служебен източник. Според това съобщение двама души са били осъдени на вечно заточение, един – на 10 години, двама – на 8 години, един – на 5 години, трима – на 4 години, девет – на 3 години; на крепостен затвор са били осъдени: пет души на 10 години, двама – на 8 години, пет – на 6 години, един – на 5 години, четири – на 4 години, „а колкото за другите затворници и те се осъдиха на затвор на повече или по-малко време".

Според същия вестник броят на осъдените заедно с тоя на Апостола и Д. Общи възлизал на 62 души. Според нашия списък обаче осъдени са били 61 души и то без Апостола и Общи. Същия брой посочва и Анастас поп Хинов, чийто списък (вж. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 660–661) е сравнително най-точен и пълен, макар че и в него срещаме няколко имена, които не знаем дали са били осъдени във връзка с нападението при Арабаконак и последвалите го събития: Димитър Петков Бояджи от Враца, Христо Цвятков Гашов от Койнаре, Гюндузов учител и Иван Стоянов, лекар от Тетевен, който сигурно е Ив. Ибришимов. Според тоя списък на Хинов девет души, а според Тома Васильов (Спомени за лица и събития през XIX век. София, 1934, стр. 298) дванайсет души починали в Мала Азия; хаджи Станьо, Петко Милев, Ст. Костов, Димитър Пъшков, Марин поп Луканов, Дико Беров и Васил Йонков избягали преди освобождението в Русия, откъдето се завърнали заедно с освободителните войски; осъдените на три години се върнали, след като излежали наказанието си, а всички останали са били освободени през 1878 год. по силата на Сан Стефанския договор.

Относно чувствата, с които е била посрещната присъдата от турската общественост, съдим до известна степен от спомените на д-р Хр. Стамболски: „На 10 февруари новият велик везир Есад паша приел на доклад цялата извънредна комисия, завърнала се от София, и изказал мнение, че тя била много снизходителна при присъдата на бунтовниците, че трябвало да увиснат на бесилката всички обвиняеми в съучастничество и укривателство". После, обръщайки се към

Иванчо Пенчович, той упрекнал българския народ в неблагодарност (намкьорлик): „Какво искат сънародниците ти?“ казал пашата, „Искаха освобождението си от гръцкото духовно иго. Високата порта с ферман им даде Екзархия, утвърди им екзарха с берат и го постави наравно с патриарха и пр. Какво искат още?“ И той ядосано отпустнал комисията“. Автобиография, дневници и спомени. София, 1927, стр. 277. Вж. и отзивите във връзка с Арабаконашкото произшествие в цариградския вестник „Право“, бр. 37 от 19. XII. 1872 год. и бр. 10 от 18. V. 1873 год.

8. Васил Левски. София, 1895, стр. 140. От страна на българите присъствували: хаджи Мано Стоянов, Пешо Желявски, хаджи Мито Каймакчи, Д. Трайкович и Д. Коцев. Към тоя списък Ст. Заимов прибавя и отец Генадий, игумен на Драгалевския манастир, който, както знаем, още след първите арести избягва в Бялград. Вж. писмото на Панайот Хитов до Централния комитет от втората половина на ноември 1872 год. Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 574–575.

9. Заедно с тях бе разпитан и Велчо Стойнов от Желява.

10. Последното си заседание съдът държи на 12 януари, на която дата, след като бе приключил вече с Апостола, разпитва Христо Цонев Латинеца, Николчо Цвятков, поп Стефан Дяков от Голям Извор и Тихо (вероятно Тихол) Маринов от Тетевен. За разпитите от 23 декември насетне вж. „Препис от трето и пето съдебно следствие на обирачите на хазната и хората от комитета, образуван за бунтуване на населението“, стр. 70–109.

11. Проф. д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 45.

12. Из архива на Найден Геров, кн. II. София, 1914, стр. 642. Писмото е от 13. I. 1873 год. Д-р Пар. Стоянов погрешно твърди, че Марин поп Луканов и Димитър Пъшков са били затворени в един и същ затвор с Левски. – Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 42. Като поправя по тоя повод писаното от д-р Пар. Стоянов, Димитър Пъшков бележи: „Левски беше затворен в казармата сам“. Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 643.

13. Д-р Хр. Стамболски, пос. спомени, стр. 274.

14. Твърдението на Ст. Заимов, че преди да започнат заседанията на съда, Апостолът бил посетен в затвора от военния комендант, а на следния ден преди обед – от Саиб

и Мазхар паша, а след обед – от Шакир бей и Иванчо Пенчович (Васил Левски. София, 1895, стр. 142), почива на погрешното схващане, че разпитът е започнал четири дни след докарването му в София, а според д-р Христо Стамболски – подир седем дни. Пос. спомени, стр. 273–275.

Обстоятелството, че Апостолът е бил изправен пред съда още същия ден на докарването му в София, опровергава и друго едно твърдение на Заимов, според което в София „заптии на ръце изнесли из колата ранения пътник". Пос. съч., с. стр. Никола Станев се залови за това съобщение, на което и сам Заимов едва ли е отдавал такова значение и отиде още по-далеч. Така, според същия биограф, Апостолът пристигнал в София „болен и отпаднал", затова стражарите „на ръце го снели" от колата; лекарите на свой ред установили, че „комитетският главатар е отпаднал, има висока температура" и дали заключение, че не може да се повика в съда, понеже не можел да стои на краката си". Освен това „главата му била отекла и раненият страдал от безсъница, която помрачавала съзнанието му" (н. к.). Васил Левски. София, 1923, стр. 176–177. В случая Никола Станев се е поддал повечето на спомените на д-р Христо Стамболски, който въз основа на казаното му уж от самия Иванчо Пенчович, твърди, „че след докарването му в София, Левски от ден на ден губеше съзнание, бълнуваше, раните му се възпалиха, цялата глава му отече и докторите предсказваха близкия фатален изход" (н. к.). Дякон Васил Левски – диренето, залавянето, съденето и обесването му. Сп. „Духовна Култура", I (1921), кн. 7–8, стр. 529. Същите спомени по-сетне бяха поместени и в книгата му „Автобиография, дневници и спомени." София, 1927, стр. 273–274.

Обстоятелството, че веднага след пристигането му в София, Апостолът бе изправен пред съда, както и обстоятелството, че неговият разпит продължи цели пет дни, и през всичкото това време той прояви изключителна съобразителност и духовна мощ, иде да опровергае последните твърдения. Един болен човек, с „помрачено съзнание", който не може „да стои на краката си", и комуто лекарите са предсказали вече „близкия фатален" край, не би могъл да се държи пред съда тъй, както се държа Апостолът.

Най-сетне, дори ако допуснем, че здравословното състояние на Апостола действително се е влошило в София,

това влошаване в никой случай не е било в такава степен, в каквато го предават споменатите автори и, очевидно, не е настъпило едновременно с пристигането му, нито пък преди да е бил разпитан от съда. Никола Цвятков с нищо не загатва, че през последните дни от пътя им Апостолът се е почувствувал тъй зле, че се наложило да бъде свален на ръце от колата при пристигането им в София. Николчо отбелязва толкова много подробности по залавянето и пътя на Апостола до София, че сигурно не би пропуснал да съобщи и това обстоятелство.

Спомените на д-р Хр. Стамболски, макар да се основават на разказа на Иванчо Пенчович, в дадения случай не възстановяват вярно историческата действителност. По тоя повод необходимо е да отбележим, че макар сам д-р Хр. Стамболски да нарича своите спомени дневници, те са писани в по-ново време, а многото им грешки и измислици, заедно с непрестанното възвеличаване личността и заслугите на автора им, налагат да бъдат използувани най-критично и внимателно.

Най-сетне трябва да отхвърлим и предположението, че състоянието на Апостола е могло да се влоши вследствие насилие, упражнено върху му от страна на турската власт. За д-р Хр. Стамболски тая възможност е факт, чиито причини според него се крият в произволните действия на полицейските и административни органи по пътя от Търново до София, които не спазили изричните заповеди на Саиб паша „да не се малтретира хванатият главатар и заповедник на комитите". Пос. спомени, стр. 273.

Трябва да отбележим, че това мнение бе залегнало в съзнанието на някои българи още по време на обесването на Апостола. То намери израз и в едно съобщение на Любен Каравелов, обнародвано във в. „Независимост" от 1873 год.: „Из България ни явяват за смъртта на покойния Васил Левски следущото: „Левски беше страшно мъчен. Когато той беше затворен в казармата, то низамите, по повелението на пашата, му извадили един по един всичките зъби. Месата му са били късани с клещи парче по парче. Обиколили го пет-шест души и всеки един из тях държал в ръката си по един нож. В това време низамите захващат да го тласкат така, щото върховете на ножовете им се забивали в тялото му. Когато турското правосъдие видяло, че из устата на този български светия не излиза ни една дума, то запо-

вядало да го обесят. Левски е обесен полумъртав. Вечна му памят".

Историческата правда ни заставя да отхвърлим най-решително това твърдение. Николчо Цвятков, неразделен спътник на Апостола до София, не съобщава да е упражнявано каквото и да е насилие върху него от момента на залавянето му до пристигането им в бъдещата столица на България. Действителността, както знаем, говори тъкмо обратното: през целия път за Апостола са били полагани извънредни грижи, и в кръга на своите възможности властите са бдели върху неговата рана, която впрочем не е била голяма. Още по-малко може да става дума за някакво насилие върху Апостола в София. Турските власти показаха удивително самообладание и не прибегнаха до насилие не само върху Апостола, но и върху останалите съзаклятници, та дори и върху Димитър Пъшков, Марин поп Луканов и Христо Ковачов, които изцяло и докрай отричаха своето участие и и нищо не издадоха. Вж. д-р Пар. Стоянов, Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 44 и спомените на Д. Пъшков, обнародвани от Д. Т. Страшимиров във „Васил Левски", т. I, извори. София, 1929, стр. 639–647. Що се отнася до голямото мнозинство от изправените пред съда съзаклятници, турската полиция нямаше нужда да прибягва до насилие: то още в предварителните разпити само призна всичко. Проявеното от нея самообладание обаче към Апостола и споменатите трима дейци, до което съвременната полиция мъчно би могла да се издигне, й прави чест.

15. Според Ст. Заимов, до масата на председателя лежал цял човал със следните неща: 10–15 екземпляра от устава на БЦРК, 50–60 „хвъркати листове" – писмото на привременното правителство в България, архивата на Ловчанския комитет, протоколите на Тетевенския, Орханийския, Плевенския и Софийския комитети и някои писма на Апостола; до човала били поставени няколко револвера, две белгийски шишинета, една френска пушка, система Лафуше, и две черкезки ками. В чекмеджето на председателската маса пък се намирали портретите на Апостола и на други видни български патриоти. – Васил Левски. София, 1895, стр. 142–143.

Марин поп Луканов на свой ред съобщава, че пред съда бил „изтърсен цял човал книжа, между които бил и архивът на Ловчанския комитет, който той бил предал на Л. Каравелов, когато през май на 1872 год. отишел на общото

събрание в Букурещ. „Пред съда“, бележи д-р Пар. Стоянов, „много от тия книжа били извадени и Марин поп Луканов е наклонен да вярва, че някой ги е взел от Каравелова и продал или дал на Сръбското правителство, а последното ги дало на турското“. Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 43–44. От „Материали за историята на град Ловеч“, стр. 11 пък виждаме, че Марин поп Луканов е подозирал в случая Наталия Каравелова. Ст. Заимов, който имà възможност да разпита не само съпругата на Каравелов, но и други добре осведомени съвременници, установява действителния път, по който архивът на Централния комитет попада в ръцете на съда. Още преди да избяга в Бялград, Каравелов разпоредил до жена си „да пренесе архива в дома на Васе Живановић, секретар на сръбското правителство, личен и близък приятел и горещ българофил“. Архивът почивал на тавана в дома на Васе Живановича, когато румънският комисар обискирал жилището на Каравелов. Турските и румънски шпиони подушили, че книжата на ЦК са пренесени в дома на Васе Живановић и чрез шурея на сръбския агент – Джуро, развален момък, когото подкупили, сполучили да турят ръка на тоя драгоценен архив, който турското консулство в Букурещ изпратило по нарочен човек до председателя на съда в София. – Миналото, кн. III. Пловдив, 1899, стр. 20–21, 26–27.

Интересът на турците към това архивно богатство не престанал и след приключване на процеса. В една телеграма от края на февруари 1873 год. Великото везирство известява Дунавския вилает, че „се изпраща половината от превода на сборника, съдържащ всички книжа, преписки, окръжни между Бялградския и Браилския комитети и обесения дякон Левски, който сборник бил изпратил за превод на Битолския вилает“, види се за по-голяма сигурност. Панчо Дорев, Обесването на Левски (Из турските държавни архиви). В. „Зора“, XI, бр. 3143 от 25. XII. 1929 г.

Тоя ценен материал, който би изяснил много неща из историята на революционното движение от времето на Апостола, не е открит досега и сигурно и днес още почива из прашните хранилища на турските държавни архиви.

16. Съдебни следствия на главатаря на бунтовническия комитет Васил Левски и двамата му другари, извършен от нарочната комисия, стр. 49 (1 по ред от разпита на Левски).

Според протокола, както е забелязал и сам читателят, Апостолът съобщава на съда, че е 26–27, а не 37-годишен.

В случая, по всяка вероятност, имаме работа с грешка, допусната или от протоколиста, или от чиновника, който е приготвил изпратения в Цариград препис. В турския език ръкописните цифри на числата 2 и 3 са извънредно сходни и могат лесно да се сбъркат. Тая грешка, колкото и случайна, ни навежда на мисълта, че думите на Апостола не са били протоколирани всякога с абсолютна точност. Турските секретари от онова време не владееха стенография. Обстоятелството, че техните протоколи въпреки това са извънредно подробни, може да се обясни от една страна с голямата им сръчност, а от друга – с някои бързописни предимства на старото турско писмо. Разбира се, не е изключено някои мисли и думи на Апостола да са били нарочно изменени или съкратени, но в случая не става дума за тия промени, които при липсата на самите протоколи не бихме могли и да установим, а за неизбежните до известна степен фактически грешки, неточности и неясноти, които един протоколист, незапознат със стенография, всякога може да допусне. Още повече, че ние, както споменахме и по-горе, не разполагаме със самия протокол, а с препис от него, който вероятно е съкратен много или малко и, следователно, отчасти променен. И тук обаче, както и при другите преписи, ще подчертаем още веднаж, че споменатият недостатък не подценява огромното значение на тоя официален документ, който е единственият най-пълен препис от съдебните протоколи на нарочната комисия. Сполучливият превод, който обедини усилията на двамата известни наши турколози Васил Шанов и д-р Петър Миятев ни дава възможност да изясним и тоя важен момент от живота на Апостола. Заслугата на двамата преводачи е голяма, и ние им дължим сърдечна признателност. Значителен дял от заслугите около историята на този препис и неговия превод се падат и на бившия директор на Народната библиотека в София Р. Райчев, който ни оказваше голямо съдействие при всеки случай на нашата работа и ни даде пълна възможност да използуваме превода на тоя толкова ценен документ.

Целия процитуван разпит на Апостола сме предали буквално според преведения препис на съдебните протоколи. Съображението, което ни ръководеше в дадения случай, бе да предадем мислите и думите на Апостола в тяхната цялост и възможна непосредственост, т. е. тъй както са били възприети и протоколирани от самия съд. Дребните езикови по-

правки и оточнявания, които сме си позволили тук-таме, са отбелязани под линия. Не бива да се изпуска из пред вид и обстоятелството, че преводът е направен в машинопис и при отпечатването му, заедно с окончателното установяване на текста, сигурно ще се наложат някои и други справки с турския препис.

17. В превода е „ги", което замества българите, а не народът, както е у нас.

18. Краят на тоя текст в превода е: „... да заграбят България, затова, за да не дадем земята си. Обикалях и в местата, дето ходех..." и т. н. стр. 49.

19. „След като каза участието си в тая служба", гласи буквално преводът, стр. 49.

20. В превода е комисия, а не комитет.

21. Отначало Апостолът иска да обясни как е постъпил в Свищов, а после говори изобщо как е влизал в контакт с хората на организацията в градовете и селата. Затова променя и вида на глаголите.

22. В превода е „отидох", стр. 49.

23. Пос. „Съдебни следствия на главатаря на бунтовническия комитет...", стр. 49.

24. В превода на преписа Централният комитет се именува в повечето случаи комисия. В последното изречение на отбелязания отговор на Апостола сме разместили някои думи за по-голямо оточняване на мисълта.

25. В превода е „тук", стр. 50.

26. Тая частица липсва в превода.

27. Владимир Тодоров-Хиндалов превежда по следния начин тоя отговор на Апостола: „С никого не се запознах, защото никой не ми се откриваше". В. Левски пред Саиб паша. В. „Зора", XVIII, бр. 5086 от 14. VI. 1936 год. Освен тоя разпит Хиндалов обнародва и част от петия разпит: „В. Левски и Димитър Общи на очна ставка. Из турските архиви." В. „Мир", XLIII, бр. 11124 от 21. XIII. 1937 год. Върху превода на първия разпит вж. критическите бележки на Гълъб Д. Гълъбов „Следствено-съдебното дело на Васил Левски". В. „Днес", I, бр. 118 от 26. VI. 1936 год.

28. Пос. „Съдебни следствия...", стр. 50.

29. В преведения препис е „... аз не мога да ги познавам", стр. 51.

30. Пос. „Съдебни следствия...", стр. 51.

31. В превода е „подписани“, стр. 52, но от следващата мисъл става явно, че се отнася до „надписани“ адреси.

32. В преписа на съдебния протокол тоя разпит е даден под отделно заглавие и ново означение на датата: „Повторен разпит на споменатия Васил. 17 зилкаде 89 год.“ (4 януари 1873 год.). Това обстоятелство ни навежда на мисълта, че тоя „повторен разпит“ се е състоял, по всяка вероятност, след обяд. Ако това заседание е продължило пак преди обяд, но след известна почивка, не виждаме защо е било нужно да се датира наново. По-вероятно е, разпитът да е продължил след обяд в отделно заседание и затова е протоколиран под самостоятелно заглавие и с повторно означение на датата.

33. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 52.

34. В превода е: „писаните“, стр. 53. В мазбата, заключителния протокол на съда, обаче авторството на устава се приписва най-категорично на Апостола. „След това той се завърнал пак в Букурещ, гдето написал един временен устав, според който да се състави общия устав и го изпратил по свой почин на тукашните комитети, които, след като прибавили и от своя страна своите собствени мнения, върнали тия екземпляри от временния устав обратно“. Протокола ще предадем изцяло в края на главата.

35. В превода това изречение гласи: „като ми дадоха от тях необходимото количество за печат“, стр. 53 ... Очевидно, мисълта на Апостола не е предадена точно, и затова самата фраза не е съвсем ясна.

36. В превода е „минах в Букурещ“, с. стр.

37. В превода втората част на тоя въпрос гласи: „... да разбереш впечатленията от тоя устав между народа“, стр. 53.

38. Според превода Апостолът е употребил спомагателния глагол в сегашно време.

39. В превода е „такава заповед“, с. стр.

40. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 53.

41. В превода тая мисъл не е много ясна ... „ти не си разказал, че си идвал отсреща (Букурещ) толкова много пъти и (как) си ходил из селата тук...“ и т. н., стр. 54.

42. В превода е: „че в присъствието на събранията ти си чел инструкциите...“ и т. н., с. стр.

43. Точният отговор на Апостола според превода е: „Комитетът имаше от всяко село за село, от всеки град за град куриери...“, с. стр.

44. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 54.

45. В Царацово, Пловдивско, Апостолът отсядал в дома на бай Иван Атанасов Арабаджията, един от най-верните и предани му хора, с когото се познавал още от 1864 год. Вж. Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 72–73. Според Захарий Стоянов Апостолът отсядал по-късно и в къщата на Божил Георгиев от същото село. Пос. съч., стр. 73. В случая както съдът, така по-сетне и Дидьо Пеев, бъркат имената на тоя Божил с бай Иван Арабаджията.

46. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 55

47. В мазбата това твърдение на Апостола е предадено в обратен смисъл: централният комитет от Букурещ го известил, че Ст. Карагьозов е доверено лице на властта.

48. Пос. „Съдебни следствия...“, стр. 56.

49. Апостолът не съобщава на съда селото на Иван Арабаджията, в заключителния протокол обаче е отбелязано, че той съобщил, какво „Иван Арабаджията от Царацово познавал хората от Пловдивския комитет“.

50. В превода тая фраза гласи: „Наредено беше лицата на тия имена да не се познават“, стр. 57.

51. Точният превод на тази фраза гласи: „...но не си спомням (имената)“, стр. 57.

52. В превода към последното твърдение на Апостола е направена в скоби следната добавка: „т. е. взел комитетските пари за себе си“. Очевидно, преводачите са дали това пояснение, като са изхождали от смисъла на самия турски текст. То обаче отговаря и на скритата мисъл на самия Апостол, който не случайно премълчава въпроса за самоволните действия на Димитър Общи като първопричина за тяхната разпра. Заедно с краткото съобщение от първия разпит, това е всичко, което Апостолът е счел за нужно да каже на съда по въпроса за своите отношения с Д. Общи. Изобщо, той не иска да подаде на съда повече, отколкото смята за нужно и неизбежно.

53. Съдебни следствия..., стр. 57.

54. На следващата очна ставка Апостолът е още по-категоричен в своя забележителен отговор: „Аз се срещах с много хора, но тъй като не зная, кой е влизал в комитета и кой не, имена аз не мога да кажа. Ако ги видя лично, познавам ги, но не мога да зная имената (им)“, стр. 58.

55. Съдебни следствия..., стр. 58.

56. Там.

57. Според Апостола псевдонимът на Изворския комитет е бил Сюлеманоoглу Дауд. В усилията си да проверим това съобщение, ние се натъкнахме на твърде любопитни неща, чието значение ни заставя да се спрем малко по-подробно върху този въпрос.

Д. Т. Страшимиров, без да изложи съображенията си, приема, че Сюлеманоoглу Дауд е псевдоним на Орханийския комитет. – Архив на възраждането, т. I. София, 1908, стр. 56, 69, 77 и Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 109 и всички следващи страници, където се среща това лъжеиме. В посоченото по-рано наше изследване, Псевдонимите на революционната комитетска организация в Тетевенско и Орханийско от времето на Васил Левски, сп. „Училищен преглед", XXIX (1930), стр. 390–410, ние установихме с положителност, че псевдонимът на Орхание е бил Елез Джутов, а на Гол. Извор предположихме с известна увереност, че е бил Куртуклу Али. Що се отнася до псевдонима Сюлеманоoглу Дауд, осланяйки се на твърдението на Д. Т. Страшимиров, въпреки че в протокола на общото събрание фигурират двата псевдонима и, следователно, бе явно, че зад тях се крият два отделни комитета, ние допуснахме с голяма въздържаност, че може би Орханийският комитет е носил и двата псевдонима: единият като частен комитет, а другият като окръжен център.

Днес всичките тия предположения относно принадлежността на псевдонима Сюлеманоoглу Дауд отпадат. Още преди да проучим превода на съдебните следствия, ние по свой път бяхме дошли до същото заключение. Основанията ни за това бяха главно три: 1. Апостолът завършва едно свое писмо от 6 август 1872 год. до частния комитет в с. Батулци със следното нареждане: „Пари и писма ще ги предавате въ Сюлеманоoглу Даудъ на пощата Д. Пеевъ". Васил Левски, т. I, стр. 151. Дидьо Пеев живееше в Голям Извор и щом Апостолът разпорежда да се дават нему пари и писма, очевидно Сюлеманоoглу Дауд не може да бъде Орхание. Още по-характерно в това отношение е цялото предпоследно писмо на Апостола до гол. изворци, което е без дата, но е писано след нападението в Арабаконак и наскоро след станалите разкрития във връзка с него. Пос. съч., № 100, стр. 189–191. Без да се спираме върху конкретните указания, които то ни дава, ще подчертаем, че в никой случай Апостолът не би изпратил по това време писмо до орханийци с подобно съдържание,

все едно дали местният комитет е бил окръжен център или не. Па и кому ли би могъл да го изпрати, когато твърде добре знае, че целият комитет в Орхание е арестуван и откаран в София. 2. Под тоя псевдоним комитетът изпраща на 3 август 1872 год. писмо до Апостола, в което между другото го известява, че „единъ отъ наши-те членове", Марин Попов, бил взел от дякон Паисий пет бели меджидиета и разправя по-нататък историята на тия пари. Пос. съч., стр. 371; вж. пак там и № 325, стр. 358. Марин Попов, както е известно на читателя, бе член на Гол. Изворския комитет. Същото това писмо освен псевдонимния подпис носи и печат с текст: „Съгласіе и любовь Б. Ч. Р. К." 3. Най-сетне в една своя сметка Апостолът сам е разкрил комитета, който се крие под тоя псевдоним: „за разноски на троица Сюлюманъ Даудъ два пати ги виками отъ Сюлюманъ И з в о р ъ (н. к.) до Ловеч – 65". Пос. съч., № 234, стр. 301.

Заниманията ни с преписа от съдебните следствия дойде да потвърди и изясни окончателно нашето заключение. Гол. изворци и Д. Общи бяха направили подробни и положителни разкрития по тоя въпрос още преди залавянето на Апостола. Пръв Димитър Общи заяви, че след нападението в Ловеч, Апостолът дошел в Тетевен, където устроил „едно голямо съвещание", на което между другото казал: „Да направим един голям център от Тетевен до София заедно с Враца и Берковица. Център ще бъде Извор, защото Ловеч е далеч и съобщенията са трудни". Аз казах, че Извор е село, Етрополе е град, ако стане, там е по-добре. Макар и да се попрепирахме малко по тоя въпрос, за център се определи пак село Извор. Той, Дяконът замина за Извор, обиколи околностите му и поръча да признаят село Извор за център. Оттам с изворския куриер той изпрати отсреща (Букурещ) едно писмо. Макар и да получи отговор, аз не зная какъв беше той". Препис от първите съдебни следствия..., стр. 17.

Димитър Крачунов на свой ред заявява: „За общ централен комитет бяха определили Извор. Тук идваха писма от всички комитети. За някоя по-голяма работа писмата се отправяха право в Ловеч. Името на Извор беше Сюлеманоогlу Дауд. Преди той да стане център, ние имахме един печат с думите: свобода и любов. После, след като станахме център, не се направи печат. Председател бях аз, а касиер и секретар беше Георго (Стойков, н. б.) той отваряше писмата, които идваха, той беше упълномощен от мене. Подписът на писмата,

които той пишеше, беше Сюлеманооглу Дауд". Препис от третото съдебно следствие..., стр. 82–83. „Писмата идваха на името на Изворския комитет Сюлеманооглу Дауд," заявява и Георги Стойков. Пос. „Препис"..., стр. 89.

Съдът е изненадан от съобщението, което му се прави. Той иска да си уясни положението на Изворския комитет в организацията и затова пита Димитър Крачунов:

– Преди четири-пет месеца във вашето село бил дошел Дякон Левски и направил от вашия малък комитет централен, какво ще рече това централен комитет ?

– Левски, – обяснява изворският председател, – каза: „Другите села са далеч, а това село е по-близо до Ловеч, нека писмата се събират тук и оттук да се пращат в Ловеч, но докато не получите съобщение от мене, не ги пращайте!" Ето защо дошлите писма се събраха у Георго (Стойков) и останаха там и не се изпратиха никъде. Пос. „Препис"..., стр. 83.

От всичко изложено до тук става явно, че Сюлеманооглу Дауд е псевдоним на Гол. Изворския комитет и че последният е бил окръжен център, а не Орханийският, както се приемаше досега. Д. Общи и Д. Крачунов, изворският председател, са ясни и категорични в твърденията си по тоя въпрос, па и всички обстоятелства говорят в негова полза. Обявяването на Изворския комитет за пръв средищен комитет преди всичко съвпада по време с решението на Апостола да преустрои вътрешната революционна мрежа, която той събира в по-големи организационни единици, които нарича окръжни центрове. Пръв израз на тази си идея, както вече знаем, той дава в бележитото си писмо до Данаил Хр. Попов от 16 септември 1872 год., в което разкрива важни подробности от първата си стъпка в това отношение. Сега вече подробностите около обявяването на Изворския комитет за пръв окръжен център изпъкват по-ярко, ние разбираме по-дълбоко техния смисъл.

Тоя документ, върху който имахме случая да се спрем и по-рано, вж. гл. XVI, ни дава възможност, особено сега, след като знаем изнесеното по тоя повод пред съда, да разберем още по-ясно отпреди: 1. мотивите на Апостола да преустрои организацията и възприеме системата на революционните окръзи; 2. началната история на първия окръжен център – Гол. Изворския, комуто Апостолът подчинява три градски и дванайсет селски комитета; 3. истинското поведение на Д. Общи по този въпрос. Пред съда Общи описва проти-

водействието, което е оказал на Апостола, като твърде невинно, но явно е, че той е отишел твърде далеч. Неговото пагубно влияние е засегнало вече не само вътрешното единство на организацията, но е действувало разлагащо и върху революционния морал на комитетските членове.

Що се отнася до съображенията на Апостола да избере Голямо Изворския комитет в Тетевенско за пръв окръжен център, трябва да подчертаем, че и в този случай той прояви своите изключителни качества на организатор и водач. Преди всичко този комитет заема средищно място всред една сравнително гъста мрежа от частни селски комитети. Второ, Гол. Извор заема средищно местоположение и по отношение на градските комитети от окръжието: Тетевен, Етрополе, Орхание, а чрез тях и към по-отдалечените вече комитети в София, Ловеч, Враца. Трето, Голям Извор има и друго едно съществено предимство: отстои настрана от главните пътища. Четвърто, местният комитет бе една от големите и дейни организации в страната. От Извор бе и Дидьо Пеев, постоянният комитетски куриер или „поща", както го нарича Апостолът. И най-сетне, за разлика от съседните нему градски организации, Голямо-Изворският комитет не бе попаднал тъй много под влиянието на Д. Общи. Избирайки него за център, Апостолът целеше да неутрализира по този начин влиянието на самозабравилия се свой помощник в този край и да заздрави организацията. За Орхание и дума не става. Дори самият Димитър Общи, както знаем от по-рано, предпочита да види окръжния център в Етрополе, а не в Орхание.

Последният извод, който трябва да направим във връзка със установяване псевдонима на Гол. Изворския комитет и избирането му за център на първия революционен окръг, е, че всички писма, бележки, сметки и пр. с лъжеиме Сюлеманоглу Дауд трябва да се отнесат до Изворския комитет, а не до Орханийския, както се приемаше досега. Такива случаи в сборника на Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори, София, 1929, има на следните страници: 109, 111, 137, 151, 189, 194, 229, 230, 232, 257, 293, 301, 309, 312, 332, 339, 340, 341, 357, 371, 377, 379, 545 и 561.

58. Съдебни следствия..., стр. 58.

59. Ст. Заимов, Васил Левски. София, 1895, стр. 111. Вж. и Захарий Стоянов, Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 119.

60. Никола „научил от стражарите", че на очната ставка Апостолът заплюл Д. Общи. – Д-р Пар. Стоянов, Материали за историята на град Ловеч, стр. 45. Вж. и „Градът Ловеч"...

стр. 48. Същият автор твърди, че и Димитър Пъшков имал очна ставка с Апостола и присъствувал, когато последният заплюл Общи. – Градът Ловеч ... Ловеч, 1901, стр. 43. В своите спомени обаче старият Пъшков отрича първата част от това съобщение и не потвърди втората му част. Вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, стр. 643. И от преписа на съдебните протоколи се вижда, че между Апостола и ловчанци не е имало очна ставка.

61. От съдебните следствия се добива впечатление, че една част от подсъдимите, участвували в очните ставки с Апостола, са присъствували на повечето от разпитите му. Не можем обаче да твърдим, че това се отнася до всички подсъдими и че важи за всички заседания на съда.

62. В превода на преписа е: „... след заминаването на Ване", стр. 59. В случая сме избегнали повторението.

63. В превода е: „Как бива това?" стр. 59.

64. Съдебни следствия..., стр. 59.

65. В превода е: „комитетски разпореждания", стр. 60.

66. Нека отбележим, че всички свои показания при очната ставка с Апостола, според преписа от съдебните протоколи, Димитър Общи е приподписал с пръста си.

67. Съдебни следствия..., стр. 60.

68. В третия разпит Апостолът признал, че събираните пари са отивали за разноски. Дали в случая той неволно изпада в противоречие, или пък невярно са предадени думите му, не знаем.

69. За втори път съдът задава тоя въпрос, като не смятаме по-общите въпроси, с които няколко пъти запитва Апостола кого познава в Ловеч.

70. Съдебни следствия..., стр. 61–62.

71. Съдебният протокол, който Вл. Тодоров-Хиндалов нарича и обвинителен акт. Вж. „Съдебното дело на Васил Левски". Сборник „Васил Левски". Издание на Българското историческо дружество. София, 1940, стр. 18. В забележка под линия Хиндалов съобщава, че отдавна е превел съдебното дело и че преводът му заемал повече от 200 ръкописни страници. Извадки от тоя превод той обнародва на няколко пъти, които навремето си предизвикаха редица спорове поради допуснати грешки и неточности. И сам той признава, че преводът му се нуждае „от една-две справки с турския оригинал". Целият му превод под наслов „следственото дело на В. Левски" в 109 стр. издаде Народното военно у-ще „В. Левски" през 1946 год.

72. Не е ясно, кое „изпращане“ има пред вид Ан. п. Хинов. Може би в озлоблението си към Марин поп Луканов да загатва за неговите две отивания в Букурещ.

73. Съдебни следствия..., стр. 62–64.

74. Съдебния протокол.

75. В превода е: „писали“, стр. 64.

76. Съдебни следствия..., стр. 64.

77. Мъчно е да се установи, доколко разказаните подробности отговарят на действителността, но понеже тая среща е един исторически факт, и Апостолът, както знаем, сам ни загатва за нея в писмото си до Филип Тотьо от 18. IV. 1871 год., ще предадем разказа му изцяло: „Веднаж в Цариград, аз имах дълъг разговор с един способен човек на име Жеко, човек на черногореца Лукович от Хаджи Димитровата чета. Тоя човек ми беше казал; „Четата на Хаджи Димитра се състои от хайдути и разбойници, които ще предизвикат нещо в България. Явно е, че те са хора, поставени на едно място, а утре не ги намираш там. Българите от едно подобно преминаване на разбойници, вместо полза имат вреда, защото в такъв случай ще излезе потера, която ще унищожи, както разбойниците, така и техните помагачи, които нищо не знаят. Освен това и работата ще излезе на яве“. След това думата взема един пълномощник на българите от Браила, живущ в Одеса. Без да ме познава той каза: „Преди известно време Жеко идва тука и донесе един списък на четири хиляди и петстотин души българи и съобщи, че те са били уж готови; аз не можах да се стърпя и дойдох тука. Жеко дойде и стоя в Цариград два дена. Бидейки невъзможно да се запишат в един списък четири хиляди и петстотин българи, Жеко излъгал, за да изтръгне от Душко Миронович от Одеса хиляда, две хиляди гроша. „Без да има нещо на яве, вие сте повярвали и сте станали причина да се говори за българите, им казах аз“. Съд. следствия..., стр. 65. Преводачите бележат, че съдържанието на тоя текст им се видяло тъмно и на места го превеждали свободно.

78. Съдебни следствия..., стр. 65.

79. Датите 15 и 16 януари, които дават Ст. Заимов (Васил Левски. София, 1895, стр. 146) и Никола Станев (Васил Левски. София, 1923, стр. 181), са произволно определени. По-близко стои до истината по тоя въпрос проф. д-р Пар. Стоянов. „На Общи“, пише той, „носели от кухнята на Мазхар паша по три яденета, сладки и пр.; в надвечерието на

обесването му донесли само праз, хляб и сол, но той не ял. На 10 или 15 януари 1873 год. изкараха Общи и го обесиха; пред бесилката той казал: „Ах, излъгаха ме!“ Градът Ловеч... Ловеч, 1901, стр. 44.

Най-добре осведомена обаче е Йорданка Филаретова, която само три дена след това събитие пише на Н. В. Чалики: „На 10 того у срѣда 2 часа прѣди сѫмнувание обесиха Димитра Общій на край града дѣто го и заровиха часътъ на 7 прѣзъ същи-тъ дѣнъ.

Съдържанієто на книга-та що е била прикачена, на него като е виселъ е било горе доло това: Този на име Димитрія Янялія които прѣминалъ по тези страни да повдига Българете на бунтовство и сполучилъ да измами неколцина горки глупави на кои прѣдводителствувалъ да нападнатъ и разграбатъ Ц-ска-та хазна. Този същій-тъ е и убійцата на Діяконо у Орханіе, и други такива“. Из архива на Найден Геров, кн. II. София, 1914, стр. 642.

Това писмо на Йорданка Филаретова, която е добре осведомена върху събитията в София и изразява общественото мнение на града, представлява интерес и от друго гледище. То е най-непосредственият източник за сведения върху това, което се е говорело него време в София по залавянето на Апостола и по неговото държане пред съда. За читателя, който е запознат вече с истината по тия две събития, няма да бъде безинтересно да се запознае с това писмо, което ние ще предадем почти изцяло.

„Следъ толкова си чалѫчисуваніе отъ страна на т. правителство едвамъ най-сетне сполучили да уловатъ и сѫщій-тъ Левски когото незабавно и доведоха у градътъ-тъ ни прѣзъ нощъ, заедно съ други още двамина, кои положително незнаѭ какви са и гдѣ са уловени. – Незнаѭ да ли ви е извѣстно какъ е уловѣнъ този Левски но нека Ви кажѭ до колко-то съмъ чула, че той се е доста борилъ като е убилъ и ранилъ неколко заптіе-та и най-сетне като сполучили да ранатъ и него на десната стѫрна у главата тогава му се замаяло свѣсъ и падналъ полумъртавъ в рѫце-те на непріятели те си нъ за раните му както слушамъ неще да са дотолкози опасни следователно той бе изваждань до завчера саму неколку пѫти истинтакъ прѣдъ комисія-та и отговорите му са били тези доколкото съмъ могла да са науча горѣ-долу: Той отказалъ съвършенно да е ималъ познайнство съ Димитра Общій, който са секакъ мѫчилъ укашка, и казалъ че този

човѣкъ е лошь и просто хайдутинъ, който злоупотребилъ името на комитетъ-тъ и като преминалъ по тѣзи страни сполучилъ да измами невинни-те си дружина на такива противосовѣстни и противо Царя работи.

А за себе си казалъ че той е сѫщій-тъ (Левски) и е слуга ма комитетъ-тъ кой-то отъ 10 год. врѣме ходилъ спорѣдъ заповѣдитѣ на Господарѣте си, тогава те го попитали кои сѫ тѣзи негови Господарѣ и гдѣ се намиратъ, той имъ отговорилъ че те били у Влашко, нъ не ги познавалъ защото секога когато са билъ явявалъ прѣдъ техъ за да му прѣдадатъ заповѣдитѣ си лица-та имъ били покрити съ маски. А сѫщо и за по тези страни казалъ, че съвършенно непознавалъ никого освѣнъ едного отъ Ловечъ нъ и той билъ побѣгналъ.

Заради комитетъ-тъ казалъ така, че неговата целъ не била противо тур. народъ нито противо Царъ-тъ а противъ чиновницитѣ му, кои не изпълнявали точно царски-те заповѣди, и щели да работатъ до тогава до когато намѣратъ згодно врѣме да са яватъ прѣдъ Царъ-тъ и да му съобщатъ всичките злоупотрѣбленія въ държавата му съ една рѣчъ искатъ испѫлненіе-то на Хатихумаюна".

Интерес представлява и докладът на австрийския консул в Русе, Оскар Монтлонг, сведенията си за който той черпи, според собствените му уверения, от „поверителните съобщения" на свой приятел, който бил „в близки връзки с един член на комисията". Вж. д-р Иван Дуйчев, Доклад на един австрийски консул за съденето на Васил Левски. Сборник „Васил Левски". Издание на Българското историческо дружество. София, 1940, стр. 21–22.

80. Свещеник Стефан Диков от Голям Извор и Тихул Маринов (погрешно протоколиран Тихов) от Тетевен, на когото хаджи Станьо е бил зет.

81. Ще предадем една част от разпита на Христо Цонев Латинеца, съдържателя на комитетското ханче в Кькрина, за когото Стилиян Чилингиров предполага, че е станал неволен предател на Апостола през фаталната нощ на 27 декември. Вж. „Васил Левски, живот и революционна дейност". София, 1923, стр. 50–57.

– Кога се срещна с Дякон Левски и как стана запознаването ви? – го пита председателят.

– Срещнах се с него през нощта, когато го заловиха. Нея нощ той дойде заедно с моя роднина Николчо бакърджията, познавам го.

– Когато беше кръчмар край Ловеч, Дяконът не идваше ли в кръчмата ти?

– Не е идвал никак.

– Дяконът е бил толкова време в Ловеч, може ли да казваш, че не (го) знаеш?

– Не съм го виждал, не зная.

– Дяконът казва, че когато си бил кръчмар край Ловеч, той идвал няколко пъти в кръчмата ти и е нощувал там.

– Там не е само моят дюкян, там има четири-пет дюкяна, може да е ходил в кръчмата на другиго.

– Дяконът казва дори: „Известно време не бях виждал тоя човек, видях го тоя път в Кькрина".

– Нека казва, не го познавам – отсича Латинецът. След последвалата очна ставка с Дидьо Пеев, който твърди, че го е виждал не само в Мариновото кафене, председателят пита отново Христа Цонев:

– Как дойде Дяконът в твоя хан и защо те заловиха; ако ти не познаваше Дякона и не беше му другар, ще те заловят ли?

Христо Цонев описва познатите ни и посочени по-рано обстоятелства до момента, когато излиза от ханчето, за да доведе коня на вуйчо си и продължава по-нататък: „Когато излязох, аз накарах Никола бакърджията да заключи портата. Когато се върнах, аз чух един пушечен вистрел и видях, че заловили Дякона. „Къде беше?" ме запита онбашията. Аз му казах. Сетне те ми казаха: „Заключи хана и ела!" Взеха ме заедно с Никола и ме изпратиха в Ловеч, оттам в Търново, а оттам тука. В тая работа аз никак не влизам и нямам общо с нея".

– Не попита ли ти Никола, кой е тоя човек и къде се е намерил с него?

– Попитах го, той ми каза, че бил Петко търговецът, срещнал го по пътя.

– От кога се занимава Никола с бакърджийство?

– Никола от малък заедно с брата си Станьо е бакърджия в Ловеч.

– Няма ли тоя Никола друг прякор?

– Казват го Никола Цвятков. Вж. „Съдебни следствия...", стр. 66–67.

Значението на този разпит ще трябва да се търси не само в думите и държането на Христо Цонев пред съда, но и в отношението на последния към самия него. Това отношение най-красноречиво показва, че Латинецът не е оказал никаква услуга на турците в Къкрина.

82. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, т. I, извори. София, 1929, № 496, стр. 590. Доколкото знаем, телеграмата е преведена от Владимир Тод.-Хиндалов. Панчо Дорев обнародва своя превод на същата телеграма, който се различава от тоя на Хиндалов. За по-голяма точност и пълнота ние ще предадем и превода на П. Дорев: „Арестуваният напоследък в Ловеч ш е ф и о с н о в а т е л н а б у н т а Васил Дякон Левски е подстрекавал поданиците на султана към въоръжено въстание срещу държавата, бил п р е д с е д а т е л и п о д б у д и т е л на станалите бунтове, произнасяните от него речи и разпространяваните от същия печатни издания се разразиха в акция, установява се, че е убил – за да попречи да бъде хванат от властите – слугата, когато е нападнал една къща в Ловеч, поради което, въз основа на султанския наказателен закон, се наказва със смърт. Протокола за това решение на съда пращаме по пощата, изпълнението на присъдата зависи от Н. В. Султана". В. „Зора", XI, бр. 3143 от 25. XII. 1929 г.

83. Вл. Тодоров-Хиндалов, чийто превод на времето си бе доста остро критикуван, предава по-сполучливо това място: Апостолът известил Букурецкия комитет, „че посещаваните от него места били н а к л о н н и к ъ м в ъ с т а н и е". Съдебното дело на Васил Левски. В. „Зора", XVI, бр. 4673 от 27. I. 1935 год.

84. Протоколът бе преведен най-напред от Владимир Тод.-Хиндалов, Съдебното дело на Васил Левски според новооткрити официални документи. В. „Зора", XVI, бр. 4673 от 27. I. 1935 год. По-голяма част от този превод бе обнародван от: Ал. Бурмов, Последни дни на Васил Левски. Сп. „Отец Паисий", X (1936), кн. 1 и 2; Иван Орманджиев, Васил Левски, Сто години от раждането му. София, 1937, стр. 73–78 и Стефан Каракостов, Левски в спомените на съвременниците си. София, 1940, стр. 237–241. Преводът, който предаваме тука, е направен от Васил Шанов и д-р Петър Миятев. Той е последната част от големия техен превод на цялото дело, което е готово за печат и което ние първи използувахме.

85. Докладът на великия везир е преведен от Васил Шанов, Процедурата по обесването на Левски. Новооткрит турски документ от нашето близко минало. В. „Зора", XX, бр. 5893 от 9. II. 1939 год. Съкратен превод на същия документ даде и Панчо Дорев, Обесването на Левски. В. „Зора", бр. 3143 от 23. XII. 1929 год.

86. Вж. Панчо Дорев, пос. превод. Самото ираде обаче не е дадено.

87. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 120. „Сред нощ е", повествува Стоян Заимов, „всичко живо дълбоко спи; в мрачината само Левски бди; той злобно сумти и „някому си" люто се сърди! ... Няколко пъти ранената си глава той у стена удари и полумъртав на пода се разпери! ... Заптиите изнесоха из колата полумъртвия труп на Дякон Левски (и) го предадоха в ръцете на палачите цигани..." Васил Левски. София, 1895, стр. 146–147. „Като му съобщили присъдата", разказва Н. Станев, „Левски събрал слабите си сили, привлякъл се до тъмния зид и ударил няколко пъти главата си о стената, подир което съвършено паднал в безчувственост." На бесилката, според същия автор, Левски бил покачен, „колкото да изпълнят присъдата, защото явно било, че великият патриот изгасвал безвъзвратно..." Васил Левски. София, 1923, стр. 182. „Срещу тоя ден (6. II.), през нощта", бележи Иван Орманджиев, „Левски разбил главата си о стената на затвора. На бесилката палачът покачил полумъртав труп", Васил Левски. София, 1937, стр. 80.

Трябва да признаем, че по тоя въпрос Захарий Стоянов има едно преимущество пред всички останали биографи на Апостола: той се опитва да разкрие причините на това несполучливо негово „самоубийство", както сам го нарича.

88. Към тоя род на невероятни, но скъпи за народната душа разкази спада и „Оплакването на Левски", което Ст. Каракостов нарече „Духовният завет на Левски", Васил Левски – писма, статии, песни. София, 1941, стр 179. Разказът съдържа думите на Апостола, които в момент на дълбока скръб той изрекъл на 27 януари 1873 год. в затвора, сутринта на разсъмване, към 10 1/2 часа по турски, пред трима души. Те ги записали на „бял лист", който, неизвестно по какъв начин, попаднал в ръцете на Марин Станчов от Лясковец. Той го запазил и предал по-късно на д-р В. Берон, който го обнародвал в книгата си „Археологически и исторически изследвания". Търново, 1886, стр. 270. Без да преда-

ваме тук този документ, ще припомним, че в софийския затвор Апостолът бе държан съвсем сам. Д. Т. Страшимиров, който помести тази „изповед“ на Апостола в книгата си „Васил Левски“, т. I, извори. София, 1929, стр. 269–270, справедливо бележи, че на „този документ трябва да се гледа като плод на народната фантазия“. Според него той „има цена като най-пресен източник за народното съчувствие към катастрофата“ с Апостола и не е „лишен от някои ценни фактически указания. Можем да предположим“, завършва Страшимиров, „че е творчество на близко познаващо Левски лице, което изглежда е могло да подражава до известна степен мисълта и начина на израза у Левски“. Пос. съч., стр. 270. Наивният и сантиментален тон на този „завет“ обаче е твърде чужд на духовната природа на Апостола.

89. Васил Левски. Пловдив, 1884, стр. 120.

90. Владимир Торнев, Разказ на един свидетел на обесването на Васил Левски. В. „Мир“, XLII, бр. 10867 от 10. X. 1936 год.

91. П. М. Матеев, Жив свидетел за Левски. В. „Мир“, XШ, бр. 10997 от 18. III. 1937 год. След два броя на същия вестник П. М. Матеев дава биографически сведения за Георги С. Потайнков и прави някои допълнения и разяснения на спомените му. Според Потайников, Апостолът бил „обут в царвули полу-нови, калцуни до колената от бяла аба, с черни гайтани и жълти телени копчета, потури самоченки, с колчаци на колената; обточени с черен гайтан, пояс тъмно червен-винен, салтамарка чепкен с гайтане колчаци на лактите и елече от шаяк, разкопчано при гушата му. На гърдите му била прикачена хартия, написана по турски и покрита с много печати“.

Ал. Тацов обнародва друг един спомен на Георги С. Потайников, в който, като добавка на спомените, печатани във в. „Мир“, бележи следното: „Аз бях очевидец и стоях заедно с моите тогава другарчета – турчета близо до бесилката на Левски около половин час, необезпокояван от никого. Бесилката не беше издигната нарочно за обесването на Левски. Тя беше постоянна и се намираше на мястото, дето е сега жилищната градинка на ул. „Регентска“ № 2. Ровът (хендекът) беше между Държавната печатница и паметника“. Къде е бил обесен Апостолът. В. „Днес“, II, бр. 474 от 31. VIII. 1937 г. И Д. Венедиков твърди, че бесилката е била „постоянна“, и че София по онова време е имала две такива бесилки на ме-

стата, където са ставали говеждите пазари: едната е била до днешната Окръжна палата, а другата – „близо до днешния паметник на Апостола". Де е обесен Левски. В. „Мир", XLIII, бр. 11982 от 27. II. 1937 год. Същият дава сведение и за самите бесилки: те били направени от 20 сантиметрови добре изгладени дървета, две от които били поставени отвесно, добре закопани в земята и едно хоризонтално, по-дълго от другите и с халка.

Според Георги С. Потайников „всички, които настояват, че паметникът е построен върху лобното място, забравят, че той е построен след прокарване на уличната регулация в София на кръстовището, което се получило от пресичането на ул. „Регентска" с бул. „Конст. Стоилов". Това твърдение на Георги С. Потайников отговаря на действителността. През декември 1888 год. комисията, която се грижела за направата на паметника, приготвя обстоятелствен доклад до Столичния градски общински съвет, в който между другото четем: „Комисията като взе пред вид, че на няколко метра растояние (10–15) до мястото, гдето Левски е бил обесен и гдето в 1878 година паметникът е бил започнат (н. к.), се образува по плана на града един кръстопът от два широки булеварди, и други съображения, подробно изложени в постановлението ѝ № 2, реши и определи, щото мястото за въздигане на паметника да бъде пунктът, гдето са реже Орханийската улица (ул. „Регентска" – сега бул. „Генерал Вл. Заимов") от Окръжния булевард (сега бул. „Константин Стоилов"). За този пункт комисията е искала и получила от общинското управление план, според който е и разпоредила построяването на паметника, там гдето днес една част от него е въздигната." Архивен отдел при библиотеката на Столичната голяма община. Това ясно доказателство приключва спора относно мястото, на което е издигнат паметникът. Прави впечатление фактът, че към въздигането на паметника се е пристъпило веднага след освобождението (1878) и то на самото място, където е бил обесен Апостолът. В каква посока от днешния паметник се намира това място, не е ясно.

Освен Г. С. Потайников върху този въпрос се изказва и П. М. Матеев: след освобождението излезли на разходка с учителя си и той им показал „това място нейде между днешната Държавна печатница и паметника". Мястото на

което великият Левски биде обесен. В. „Мир“, XLIII, бр. 11982 от 24. II. 1937 год.

Според Д. Венедиков, бесилката „в никой случай не е била повече от 20 метра в югоизточно направление от паметника“. Де е обесен Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 11982 от 27. II. 1937 год. Това твърдение се схожда и с мнението на някогашния мухтар на тая махала Ленко Ценов, според когото бесилката се намирала на мястото, гдето сега е къщата на ъгъла на бул. „Фердинанд“ срещу Държавната печатница. Вж. Д. Кацев-Бурски, Мястото където е обесен и заровен Левски. В. „Заря“, XV, бр. 4640 от 24. II. 1937 год.

Генерал Кантарджиев описва живо лобното място на Апостола веднага след освобождението. През есента на 1878 год. 1 рота на 1 п. софийска дружина, в която генералът служел тогава като редник, се настанила да зимува в сградата на голямата военна турска фурна, на чието място днес се издига Държавната печатница. „Един празничен ден“, разказва генералът, „дойде на свиждане другарят ми юнкер Никола Желявски (покойният генерал Желявски). Край другото, предложи да ме заведе и ми покаже мястото, на което е бил обесен Апостолът на свободата, Васил Левски.

С дълбоко наскърбени сърца от спомена за трагичната смърт на мъченика за свободата ни, тръгнахме мълчишком на североизток. Като изминахме известно разстояние през покритата с високи изсъхнали магарешки търне равнина, Желявски се спря и каза: „Ето, тук е бил обесен Левски“. Пред очите ми се показа чист от търне четириъгълник, около 3×3 м., обиколен от дялани сиви каменни бордюри. В него бяха натрупани няколко вехти, дялани като за строеж чамови дървета. „Тия дървета са от разваленатa след освобождението бесилка. На това място скоро ще се въздигне паметник. За да не се загуби мястото, оградено е с тия камъни. А за да се намира лесно между търнака, натрупан е в него материала от бесилката“, каза Желявски ...“ Паметникът на Левски въздигнат ли е на лобното място. В. „Мир“, XLIII, бр. 10986 от 5. III. 1937 год. Твърдението на генерала обаче, че паметникът „е въздигнат на самото място“, където е бил обесен Апостолът, е погрешно.

За историята на самия паметник вж. Н. Ганев, Паметниците на столица София. София, 1939, стр. 10–16, както и събраната архива по тоя въпрос при Столичната общинска библиотека.

92. Георги Черкезов, Не полумъртав, а бодър е отведен Левски до бесилката. Вестник на вестниците, бр. 94 от 12. VII. 1937 год. Във връзка с удара от „чебърника" Черкезов предполага, че „е станало прекъсване на сънните артерии или парализ на мозъка, та не е имало рефлективни гърчения, а това е оставило впечатление у мнозинството, че Левски е окачен мъртав на въжето".

93. Последните думи на Васил Левски пред бесилото. В. „София", IX, бр. 536 от 23. III. 1937 год.

94. Нови сведения за обесването на Левски. В. „Зора", XV, бр. 5340 от 15. IV. 1937 год. И друг подуенец, Манол Панчев, който бил слушал често от баща си тоя разказ, потвърдил пред Иван Велков изнесеното от Славко Тошев. Същите подуенци му съобщили, че „Левски бил обесен от циганина Бекира, слуга на Нисим, дълго време после доставчик на храна за животните в Зоологическата градина". Това име срещаме и в спомена на Атанаса Н. Янева.

95. Васил Левски в София. В. „Зора", XIX, бр. 5596 от 20. II. 1938 год.

96. Васил Левски. София, 1895, стр. 146.

97. Спомен за Арабаконашкото приключение. Сп. „Демократия". София, II (1922), кн. 16, стр. 385. Според Тома Васильов, поп Тодор е бил представител в Първото обикновено народно събрание. Вж. „Спомени за лица и събития през XIX–XX век". София, 1934, стр. 301.

По-подробно предава разказа на поп Тодор Иван п. Хр. Кършовски (под инициал К) ... „Повика ме едно заптие да отида да изповядам Левски при обесването му. Отидох заедно със заптието на мястото, гдето щеше да бъде обесен Левски. Там заварих мютесарифа, много турци и войска. В. Левски стоеше вързан до стълба на бесилката, слаб и блед, но с поглед смел и остър...

Аз отидох при Левски и откато го изповядах, почнах да чета отпускната за в случая молитва и когато споменах името „раба божия Василий", Левски ме пресече и каза:

– Споменувай ме в молитвите си, отче попе, с името иеродякон Игнатий, – и след малко мълчание прибави: – Моли се, отче, не за мене, а за отечество България".

След като свърших обряда, Левски беше вдигнат върху едно буре и окачен на въжето. Преди да бъде избутано бурето изпод краката му, той извика:

– Боже, избави България". Васил Иванов Левски. В. „Юнак", I, бр. 6 от 6. II. 1898 год.

98. Къде се намира гробът на Васил Левски. В. „Мир", XLIII, бр. 10988 от 8. III. 1937 год.

99. Какво разказва за Левски друг негов съвременник. В. „Слово", XVI, бр. 4700 от 5. III. 1938 год. Вж. и бележката „Поп Такия – изповедник на Левски". В. „София", IX, бр. 537 от 30. VIII. 1937 год. Спомените на Дамян Иванов Богоев бяха обнародвани изцяло и подробно от Бончо х. Бонев в статията му „Васил Левски в София. Из дневника на хаджи Боне Петров. Сп. „Родина", III (1941), кн. 4, стр. 97–115.

100. Люб. Дойчев, Левски в светлина. София, 1943, стр. 333. Пак там Ал. Миланов твърди, като се основава на разказа на Никола Митаков, че поп Тодор Георгиев Комитата е само опял и погребал Апостола.

101. Превода и оправянето на текста дължим на нашия турколог Гълъб Д. Гълъбов, който всякога ни е оказвал с голяма готовност своето ценно съдействие. Четвъртият стих е тъмен. Старата Петкана Къшова е превела свободно само последния стих: „Казва на славея да не пее, да го не буди рано, че няма вече къде да бърза". Вж. пос. публикация на Райна Кацарова-Кукудова, стр. 60.

102. Народна певица – свидетелка на обесването на Левски. Сп. „Сердика", VI (1942), кн. 7–8, стр. 59–60.

Приключвайки със спомените около обесването на Апостола, нека отбележим, че Йорданка Филаретова, която можеше да даде най-положителни сведения за това събитие, не съобщава нищо за него в своите писма. След писмото ѝ от 13. I. 1873 год., в което известява Н. В. Чалики за показанията на Апостола в съда и обесването на Димитър Общи, тя пише на Н. Геров чак на 15. III. с. г. за пенсията си и на 25 април във връзка с изпращане събраните ръкоделия в помощ на благотворителното братство „Просвещение" в Цариград. Следващето ѝ писмо е от 30 април 1875 год. и се отнася до бъдещето на детето ѝ. След освобождението никой не се сети да я разпита.

103. Коста Николов, Какво разказва за Левски друг негов съвременник. В. „Слово", XVI, бр. 4700 от 5. III. 1938 год.

104. Въпросът за гроба и костите на Апостола стои все още открит и едва ли някога ще бъде приключен.

„При строгите мерки на турското правителство", признава Стоян Маринов, един от очевидците на Апостоловото погребение, „кой смееше да посети гроба на Левски, камо ли да го загради и постави знаци, с които да се запази мястото на гроба. При това, кой би помислил тогава, че наскоро ще настъпят такива събития, чрез които апостолът Левски ще възкръсне в душите на целокупния наш народ, със своето самопожертвуване за свободата на отечеството ни, та макар скрито да обозначи гроба му". Още някои спомени за Васил Левски. В. „Мир", XLIII, бр. 11001 от 23. III. 1937 год.

Обстоятелството, че гробът на Апостола остана неизвестен, не може да се обясни само с условията на робската действителност, нито със събитията, които погълнаха вниманието ни след освобождението. Значителен дял на вина се пада и на слабото историческо чувство на народа, което при продължителността на робската неволя обаче не би могло и да бъде по-друго.

Прочее, подигнатият въпрос не датира от вчера. Той има вече своя история, която ще предадем накратко.

Едни от съвременниците твърдят, че Апостолът е бил погребан в българските гробища, находящи се по онова време извън града, на запад от днешния булевард „Христо Ботев" и в съседство с Окръжната палата, в която днес се помещава Министерството на земеделието и държавните имоти.

Запасният офицер Стоян Маринов, ученик по онова време в първи клас на петокласното училище в София, ни уверява, че е присъствувал отдалеч на Апостоловото погребение, което станало в градските гробища при сегашната Окръжна палата. В деня на обесването, към 5 часа след пладне, Ст. Маринов, заедно с десетина свои съученици и учителя Манов, отишли на лобното място и се спрели на около петдесет крачки от самата бесилка. След половин час, към смрачаване, дошла една конска кола със свещениците Тошо и Андон (Маринов не е сигурен дали са били точно те), придружени от двама църковни слуги. Последните свалили Апостола и го положили в колата. „Свещениците прочетоха кратка молитва", разказва споменатият очевидец, „и колата потегли към града, последвана от един полицай, от свещениците и няколко любопитни граждани, които следваха из далеч и към които и ние се присъединихме. Процесията мина през Банския площад, по Пиротска улица (сега „Маршал Йос. Бр. Тито") и се запъти към градските ни гробища.

Трима от нашите другари: Георги Мартинов, Тодор Христов и Христо Николов се отделиха от банята и си отидоха, а останалите 5–6 ученика с учителя Манов продължихме до моста, който минаваше през малката река за самите гробища. Спряхме се на хендека (вала) до моста, понеже полицаят никого не пусна да отиде и влезе в гробищата. От високия вал гледахме как замина колата с покойния, последвана от двамата свещеници и слугите и се спря на западния край на гробищата, зад параклиса. Тук стана опелото и погребението в приготвения от сутринта гроб". Още някои спомени за Васил Левски. В. „Мир", XLIII, бр. 11001 от 23. III. 1937 год.

Споменът, изглежда, се е запечатал дълбоко в съзнанието на младия Ст. Маринов, та той го възпроизвежда живо и подробно. Неговият разказ излъчва оная вътрешна убедителност, която е присъща обикновено на непосредствените възприятия. Твърдението му, че Апостолът е бил погребан (той е категоричен в увереността си, че погребението е станало още същия ден) в градските гробища, чието място днес е заето от Окръжната палата и съседните сгради и улици, се поддържа и от Ал. Г. Тилев, който от баща си Георги Д. Тилев, протосингел на Софийската митрополия, знае гроба на Апостола. Старият Тилев дори завел сина си на гробищата и му посочил гроба, който се намирал югозападно от олтарчето на гробищната църквица, малко и доста запуснато по онова време (1895–1898) параклисче. Около тоя гроб, „както и по-близко съседните до него", още тогава царувала „пълна занемара". Къде е погребан апостолът Васил Левски. В. „Мир", XLIII, бр. 10989 от 9. II. 1937 г.

В същото ни уверяват Д. С. Маринов и Вл. Икономов, запасни полковници. Стари жени, които срещу възнаграждение уреждали гробовете през 1886 год., посочили на Маринов Апостоловия гроб: последният бил в съседство със споменатата църквица и бил „изравнен с повърхността на земята". Имал само един обикновен каменен кръст, без всякакъв надпис.

Вл. Икономов знаел от поп Тодор и баща си – поп Петър, че „гробът на Апостола е бил до самата стена на църквица та в българските гробища при Окръжната палата". Същият присъствувал няколко пъти, когато свещениците са отслужвали на „гроба на Апостола парастас или са чели молитва". Де е гробът на Васил Левски. В. „Мир", XLIII, бр. 11003 от 25. III. 1938 год. Вж. спомена и на Йосиф Ив.

Ходоновски, Спомени за баба Ласка. В. „София“, IX, бр. 540 от 20. IX. 1937 год.

Напоследък, както вече споменахме, и Ал. Миланов, предавайки спомените на съвременника Никола Митаков, съобщава, че „късно привечер дошел поп Тодор Георгиев Комитата с конска кола, свалил тялото и го занел в старите софийски гробища и, след като го опял, погребал тялото до самия параклис“. Люб. Дойчев, Левски в светлина. София, 1943, стр. 399.

Христо Хараламбиев, въз основа „страничните проучвания“ на дългогодишния уредник на Столичната общинска библиотека Н. Ганев и краткото твърдение на Стоян Заимов: „Левски е заровен в старите софийски гробища, там е заровена и главата на Бенковски“ (Васил Левски. София, 1895, стр. 147), идва до „твърдото убеждение“, че тялото на Апостола и главата на Бенковски били погребани в „старите гробища до Окръжната палата“. Костите на Левски и главата на Бенковски са в днешния паметник на Левски. „Вестник на вестниците“, бр. 103 и 104 от 13. VI. 1938 год.

Ст. Заимов обаче не изяснява, за кои стари гробища се отнася неговото твърдение, а Н. Ганев не направи публично достояние своите проучвания по този въпрос.

Не е малък броят и на онези съвременници и изследователи, които поддържат твърдението, че Апостолът е бил погребан в квартала около самата бесилка. В техните твърдения обаче няма единство относно мястото на самия гроб.

Комисията, натоварена със строежа на паметника, първа се занимава с този въпрос и след като изслушва доклада на своя член Хр. П. Ковачов, в заседанието си на 5. VII. 1885 год. държи следното постановление № 5:

„Тъй като народният български поборник, покойният Левски, на когото настоящата комисия е натоварена да въздигне паметник, е б и л т у к а в С о ф и я м ъ ч е н и ч е с к и о б е с е н и н е г о в и т е д р а г о ц е н н и к о с т и с а п о г р е б а н и т а м н а б л и з о д о м я с т о т о н а о б е с в а н е т о м у (к. н.), то затова Ковачов мисли, че е много хубаво и своевременно да се извадят по подобающия начин свещените останки на знаменития покойник от гроба, гдето сега се намират и да се поставят тържествено в основите на строящия се за него паметник. При това г. Ковачов съобщи още, че софийските граждани г. г. Димитри Н. Коцов и Георги Анастасов знаели мястото, гдето се намира гробът, който съдържа

в себе си свещения прах на храбрия наш борец Левски, защото те са присъствували при погребението му, като прибавя, че тъй като там, гдето е тоя гроб, има и други гробища, а пък положително не се знае, кой именно е той, а се знае от споменатите господа само местността, гдето се намира (н. к.), то затова ще трябва да се откопаят няколко гробове, за да може да се намерят костите на починалия герой, които се познавали: 1) костта от главата на Левски, зад дясното ухо, е разрушена от куршум, който го е пробил във време на нещастното негово хващане от турските власти и 2) на горната челюст от страна има преден зъб на половин счупен. По тия знакове – завърши г. Ковачов, като каза, че много лесно може да се намерят костите на Левски.

Комисията, като изслуша гореизложеното и като уважи мотивите, по които г. Ковачов прави предложението си, което се одобри напълно, единодушно постанови:

I. Да се подири гроба на покойния поборник Левски и скъпите негови кости тържествено да се извадят оттам и да се поставят в основите на строящия се за него паметник.

II. Да се помолят софийските граждани г. г. Димитри Н. Коцов, Георги Анастасов и др. сведущи лица да покажат где именно се намира гробът на Левски и

III. Разрешава се да се похарчи нужната сума по изпълнението на настоящето постановление.

Председател: С. Д. Ничов. Членове: Хр. П. Ковачов, Д. П. Съсалов, арх. В. Колар".

От това постановление, което се пази в архива на Столичната общинска библиотека и бе обнародвано от Дим. Христодоров във в. „Мир", XLVIII, бр. 12340 от 27. IX. 1941 год., следва да заключим: 1. че строителната комисия, чийто секретар е бил Хр. П. Ковачов, най-деятелният член на Софийския революционен комитет, споделя твърдението, че Апостолът е бил погребан „наблизо до мястото на обесването му"; 2. че и тогава споменатите очевидци са знаели „само местността, гдето се намира" гробът на Апостола, но не и самия гроб, и затова се е решило „да се откопаят няколко гробове", за да се търсят костите му по посочените два белега на черепа.

Няма никакъв акт, по който да се вижда, че това постановление на комисията е изпълнено. Между разходните книжа няма оправдателен документ за направени разходи във

връзка с изпълнение на горното решение. Много е възможно, пред вид настъпилите тогава събития (Съединението и Сръбско-българската война) гробът на Апостола да не е бил изобщо търсен. Но ако въпреки настъпилите събития комисията не се е отказала от своето решение да открие гробът на Апостола и пренесе костите му, би следвало в такъв случай, извършеният разход да бъде означен в сметководството по строежа на паметника, независимо от обстоятелството дали комисията е успяла в своята задача. Най-сетне, ако този разход по една или друга причина е останал неотбелязан, единствената възможност, която остава, за да се установи резултатът от работата на въпросната комисия, е: да се проникне по най-вещ начин в основите на паметника и се види, там ли са костите на Апостола. До това заключение идва и нарочната комисия при Министерството на войната, отделение военни музеи и паметници, натоварена официално да издири гроба на Апостола и намери неговите кости. В това отношение обаче комисията не получи съгласието и съдействието на Столичната община.

В литературата пръв Т. Г. Влайков съобщи, че „тялото на Левски е било погребано в старите болнични гробища. Сега (1898) това място е един мегдан зад казармата на княжеския конвой, покрито с гюбре и нечистотия". Васил Левски, къса биография. Сб. „Васил Левски" издаден по случай 25 годишнината от смъртта му. София, 1895, стр. 90.

Познатият ни съвременник Дамян Иванов Богоев също така твърди, че Апостолът е бил погребан в „напуснатите гробища", които се намирали на склона северно от сегашните казарми на Гвардейския конен полк. „Кой смееше по онова време да дигне обесен човек от източния край на града, да го носи през сред чаршията, че да го погребва на западния край". Коста Николов, Какво разказва за Левски друг негов съвременник. В. „Слово", XV, бр. 4700 от 5. II. 1938 год.

И според подуенци, както съобщава д-р Иван Велков, който по друг повод разпитвал старите жители на селото, „тялото на Апостола било захвърлено там, гдето сега са оборите на гвардейския полк". Нови римски вили в околността на София. Нови сведения за обесването на Левски. В. „Зора", XIX, бр. 5340 от 15. IV. 1937 год.

Д. Кацев-Бурски изнесе твърдението на Ленко Ценов, мухтар (кмет) по онова време на махалата Баш чешме, в която влизало и лобното място на Апостола. Според уверенията на този 88-годишен старец, „погребението на Апостола ста-

нало още същия ден на ъгъла между двата пътя, които са кръстосвали при турските гробища, гдето се строи сега Народната библиотека, ул. „Оборище“ и бул. „Фердинанд“ – сега „Маршал Ф. Ив. Толбухин“. Мястото било покрито с храсти и бурени, а един трап го отделял от турските гробища. – Мястото където е обесен и заровен Васил Левски. В. „Заря“, XV, бр. 4640 от 24. II. 1937 год.

И според един друг съвременник, Александър Младенов, чиито спомени бяха предадени от Павел Алексиев, Апостолът е бил погребан в „смесените български и турски гробища“, които се намирали в квартала, включен между днешните улици: „Оборище“, „Дунав“, „Дондуков“, „Кракра“ и „Регентска“ – сега бул. „Генерал Вл. Заимов“. – Лобното място на Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 10984 от 2. III. 1937 год. Споменатият съвременник обаче не определя, макар и приблизително, мястото на самия гроб, а разправя легендата, че на другия ден намерили гроба празен и разровен: „Кой го беше откраднал, не можахме да узнаем, нашите или турците“.

П. М. Матеев, като има пред вид, „под какъв голям страх са се намирали българите софиянци и че за дълго време не са могли да помислят за местопогребението“, идва до следното заключение: „При липса на сведения, при липса на доказателства, че тялото е било предадено на общината да го погребе, трябва да заключим, че то е било заровено от палачите на мястото на бесилката, в окопа, точното място на който не може да се определи“. За местопогребението на Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 10987 от 1. III. 1937 год.

Най-сетне с този въпрос се зае един общогражданси комитет, чиито членове Ц. В. Бояджиев, Св. Р. Каролев, Ст. Н. Коледаров, д-р Я. Сл. Намичев, Ст. Н. Стойчев, Ал. П. Хитов, д-р Ст. Цонев и Г. Ив. Черкезов, ръководени от най-добри намерения, по собствен почин се опитаха да открият неизвестния гроб на Апостола. След редица проучвания комитетът излезе с три изложения по въпроса: първите две изложения направи Ст. Н. Коледаров, Гробът и костите на Васил Левски намерени. В. „Мир“, XLIII, бр. 11109 от 4. III. 1937 год. и „Костите на В. Левски“. В. „Мир“, XLIII, бр. 11112 от 9. VIII 1937 год.; третото изложение направи самият комитет: Гробното място на В. Левски е установено. В. „София“, IX, бр. 539 от 13. IX. 1937 год.

В тия изложения, както се вижда и от самите им заглавия, комитетът самоуверено твърди, че е открил търсения

гроб: Апостолът е бил погребан не много далеч от бесилката в „старото гробище", на мястото, където днес се намира къщата на Б. Бързаков – ул. „Чаталджа" № 3. Основанията си комитетът гради почти изцяло на спомени и отчасти на някои веществени доказателства. Без да се спираме подробно върху тези основания, ще отбележим, че комитетът гради своето твърдение преди всичко на показанията на споменатата вече Атанаса Н. Янева, която 5–6 дена след обесването на Апостола ходила на погребение, и поп Такия, неин кръстник, й показал гроба на Левски. Тя запомнила мястото, защото до него имало едно малко гьолче (бара). Осемдесет и две годишната баба била толкова сигурна в паметта си, че и сега при съвършено променения вид на местността показала на членовете на комитета гробното място на Апостола.

На второ място комитетът се основава и на твърденията на часовникаря Йордан Х. Илиев, който през 1923 год. живял под наем на ул. „Чаталджа" № 1, т. е. бил е непосредствен съсед на Б. Бързаков. Последният строил по това време къщата си. Когато копаели шахта в западния край на двора, жената на Йордан Х. Илиев наблюдавала работата. По едно време работниците открили скелет с тухлени белези около главата, а в съседство с него, било открито и едно изворче. В тия показания комитетът вижда едно потвърждение на спомените на Атанаса Н. Янева. Тухлените белези, според един друг спомен, били поставени при погребението на Апостола от Кръстьо Кацаря, гробар на „Мала чешма".

Йордан Х. Илиев обърнал внимание на стария си хазаин Гълъб Хранов, живущ през 1873 год. до Вайсовата мелница и той му казал, че на това място е бил погребан Апостолът. Йор. Илиев прибрал черепа и го пазил цели 13 години. Турчинът Уто, постоянен хамалин на Илиев, като узнал, къде е бил намерен черепа, потвърдил на свой ред, че на това място е бил погребан Левски. Илиев обадил находката си на двама свещеници, които извършили маслосвет. По-късно, по настояване на домашните си той решил да се отърве от черепа и заедно със сина си поставил черепа в мукавяна кутия и го погребал в полето срещу своята къща на ул. „Чаталджа" № 72. Въ присъствието на представители от Археологическия музей и Столичната община, комитетът, с пълното съдействие на Йордан Х. Илиев и неговия

син, изравя наново черепа, който сега бил познат по остатъците на мукавяната кутия.

Като оставим настрана несигурността и лесната уязвимост на спомените и твърденията, които комитетът използува с голямо доверие, ще отбележим, че вещите лица, които трябваше да се произнесат върху находката, не излязоха с изложение по тоя въпрос и, следователно, не можаха да установят, че намереният череп е на Апостола. Друг резултат не би могъл да се очаква, като имаме пред вид не само трудността на една подобна задача, но и съобщението на Ст. Н. Коледаров, че черепът бил „доста разрушен" и малко повреден при второто му изравяне. Вън от това, д-р Методий Томов, натоварен от редакцията на в. „Слово" да проучи находката, излезе с нарочно изложение, в което твърди, че намереният череп принадлежи на 14–15-годишно момче. – Гробът на Левски не е намерен. В. „Слово", XV, бр. 4530 от 10. VIII. 1937 год.

Най-сетне и съдията Б. Бързаков, при строежа на чиято къща бе намерен предполагаемият череп на Апостола, в едно мотивирано изложение опроверга с категоричен тон значителна част от твърденията на Йордан Х. Илиев. „При изкопаване на черепа от варницата ми", съобщава Б. Бързаков, аз присъствувах. Заявявам, че никакъв разговор не е воден при намирането му, че черепът бил на Левски". Нито той, нито домашните му са знаели или подозирали, че този череп може да бъде на Левски. „Черепа ми го поиска", продължава Б. Бързаков, „г. Илиев още при изкопаването му и аз му го дадох. Никакъв скелет не се намери около тоя череп, а само няколко кости, които не представляваха скелет", твърди Бързаков. „Мястото, където се копаеше варницата, беше насип и оттам при копането излизаха парчета тухли, но наредени тухли около черепа не е имало. Ще се радвам като българин, ако това излезе истина, но аз никога не съм знаел за това, нито съм могъл да предполагам по фактите, които по-горе ви излагам". Той научил това едва от първото изложение на комитета, който дори не бил разпитал нито него, нито домашните му. Бързаков счита, че Ст. Н. Коледаров се е отнесъл към него „жестоко клеветнически", тъй като му приписва обстоятелства „позорящи честта и достойнството му, че бил „със знание" премълчавал находката „най-упорито цели 13–14 години", затова моли „за опровержение на кле-

ветата“ и заявява накрай, че за отговорността на Ст. Н. Коледаров „ще има думата съдът“. По откриване останките на Левски. В. „Мир“, XLIII, бр. 11115 от 11. VIII. 1937 год. Последните обстоятелства хвърлиха сянка върху и без това не много положителната работа на общогражданския комитет, който очевидно бе избързал в своето заключение. Въпросът си остана пак открит, и гробът на Апостола не можа да бъде намерен. Времето е заличило всички следи и много е съмнително дали ще бъде въобще открит някога. За безсмъртния дух на великия Апостол обаче това обстоятелство няма значение.

АЗБУЧНИК

А

Абаджиев, Атанас 344
Абаджиев, Г. В. 328
Абди паша 596
Абдул Азис 738
Абрашларе 978
Аврамов, Моско 822
Австрия 164, 301, 302, 307, 811
Австро-Унгария 156
Агатангел, монах 937
Агушов, Али 790
Адженов, Иван П. 158, 800, 808
Азис, Абдул 798
Азия 116
Акараджа 768
Акке Калеси 979
Акрабов, Стоян 274
Аладжов, Дойчо 924
Александрия 74, 287, 821, 828, 872, 959
Александров, Васил 17, 22, 24–26, 724, 728, 729
Александрович, Иван Ив. 1001
Александър II 790
Алексиев, Полихрон 261
Алексиев, Павел 1081
Алексиев, Петко 943
Али ефенди 499, 500, 972
Али Ком баба 857
Али паша 308–310, 312, 834, 835
Аликочево 905
Алтънчаир 47, 133–135, 783
Амбарица 11, 181
Америка 71, 778
Амфилохи, монах 543
Анадол 99, 241
Апостолов, Георги 764, 1078, 1079
Ангел, Бояджията 145
Ангел Войвода 804
Ангелов, А. П. 978
Ангелов, Г. 542, 980
Ангелов, Д. П. 978, 979
Ангелов, Кънчо 451
Ангелов, Цено 976
Англия 53
Ангора 1048
Андон, поп 864
Андон, свещеник 1076
Андонов, Иван 668, 869, 1020
Андраши, граф Юл. 1045
Андреев, А. 934
Андреев, Атанас 157, 158, 163, 166, 794, 799
Андреев, Иван 764
Андреев, Начо 142
Андрос 33
Анков, Мито Цвятков 975 – 978, 1011, 1013
Антикаров, Атанас Д. 902
Антим I, екзарх 498

Антонов, М. 931
Антонов, д-р С. 1042
Апостола 11, 14, 17–19, 21, 27, 29, 31, 34, 35, 37, 38, 40, 44, 45, 52, 53, 61, 62, 68–70, 72, 73, 75, 79, 80, 84, 88–90, 111–113, 119, 120, 122, 126, 133, 135–141, 143, 146–148, 150, 163, 166, 168, 174, 181, 199–201, 203, 207–212, 218–220, 226–229, 235, 237–247, 249, 251, 252, 254–256, 259, 265, 267–273, 275–285, 291–264, 297–299, 302, 303, 306, 307, 310, 316, 321–323, 327–339, 341–349, 353, 354, 357, 360–364, 373, 374, 376–382, 387–441, 445–447, 449–453, 456, 461, 466–468, 470, 472–479, 483–497, 500–503, 506, 508, 520–522, 524–531, 535–542, 544–549, 553–572, 574–576, 578–581, 588, 590, 596–630, 634–638, 643, 645–669, 677–688, 690–703, 711–720, 756–758, 760–762, 764, 766, 773, 774, 777, 779–781, 784, 785, 787, 791, 793, 795, 803–806, 810, 813, 815, 822–825, 835, 838, 841–843, 845, 846, 850, 851, 853, 855–858, 862–867, 869, 871, 873, 874, 884, 886–890, 892, 893, 896, 897, 899, 900, 902, 905–907, 912, 915–917, 920–925, 929, 930, 933–937, 939–941, 943, 945, 947, 950–953, 955–957, 959, 960, 962–965, 967–971, 973–975, 977–997, 1001, 1004, 1006, 1009–1028, 1030–1035, 1037–1047, 1049–1067, 1069–1073, 1075–1084
Априлов, Васил Евст. 20, 22, 32, 34, 35, 36, 42, 43, 723, 724
Арабаджиево 1046
Арабджията, бай Иван Атанасов 273, 274, 692, 865, 880, 1059
Арабаджията, Божил 690
Арабаджията, Васил 691
Арабаконак 186, 562, 573, 575, 580, 581, 586, 587, 593, 610, 611, 615, 625, 675, 677, 688, 893, 897, 900, 968, 975, 982, 985–987, 995, 998, 1004, 1013, 1016, 1050, 1060
Араплиев, Димо 758
Арапово 66
Арбанаси 310, 807, 960
Арборе Замфир Ралли 311, 360, 880
Аргана Мадени 1048
Аргиров Петър 665
Арнаудов, проф. Мих. 163, 736, 770, 776, 854
Арнаудов, Петър 338, 919
Астарджиев, Митко 1018
Астарджиева, Мария Л. 741
Атанас, хаджи 948
Атанасов, Васил 979
Атанасов, Генко 17
Атанасов, Ноно 274

Атанасов Арабаджията, бай Иван 273, 274, 692, 865, 880, 1059
Атанасович, д-р Г. 194
Атина 442
Ахмед бей 60

Б

Баба Гана 864, 865
Баба Деребейка 757
Баба Ласка 1078
Бабадаг 145, 791
Багдат 1006
Багдатов, Атанас 716
Бадемлик 281
Байракла джамия 109, 112
Байров, Велко С. 605
Бакаджиците 179
Бакалов, Георги 423, 433, 564, 813, 814, 840, 877, 920, 821, 991, 992, 1002
Бакалов, Д. Т. 1036
Бакалооглу, Ив. 191, 807
Бакунин, Мих. 311, 831, 833–835, 881–883
Бакърджиев, д-р Васил Н. 49
Балабанов, Марко Димитриев 28, 33, 35, 37, 46, 49, 440, 732, 733, 735, 736, 745, 748, 831–833
Балабанов, Н. Т. 63, 732, 733, 735
Балабанов, Стефан Ст. 346
Балабанов, Тодор 976, 977
Балкана 11, 12, 91, 102, 103, 105, 118, 150, 155, 175, 176, 178–184, 190, 196, 201, 208, 217, 228, 249, 251, 268, 269, 283, 328, 335 342, 346, 389, 409, 444, 446, 455, 467, 496, 609, 622–624, 667, 668, 760, 767, 773, 803–806, 826, 827, 854, 868, 870, 891, 894, 924, 955, 975, 1020, 1021, 1037
Балкански, Никола 147, 173, 174, 444, 802, 806, 816, 950
Балкански полустров 20, 116, 202, 300–302, 305, 306, 319, 364, 520, 909
Балкански, Стоил Д. 96, 105, 770
Балкапан 99, 240
Балтов, Андон 271
Балтов, Ат. 281
Балтов, Марин Ан. 347
Балтов, Никола 903
Балтов, Тодор Ал. 347
Балтов, Тодор Ат. 903
Баница 978
Банчов, Гаврил 896
Баня 761, 901
Баовката, Мильо 341
Барбата, Николай 802
Бартенев, П. 190
Батак 33, 274, 348
Батаклиев, проф. Ив. 866
Батулци (Тетевенско) 942, 945, 1060
Баш чешме–махала 1080
Башева, Невяна 76, 774, 783
Баязид I 14
Бебек 897
Беброво 460

Бегунци (Маджери) 497
Бекет (Пикет) 530, 821 822, 944, 965, 967, 973
Бекир циганина 7?1
Белалиски, Коста 976
Белица 177
Белковски, Илия Н. 464, 465, 467, 910
Белоградчик 930
Бенковски, Г. 865, 1078
Бенли, Марин 195, 196, 204 226, 807
Бенчев, Ив. Ил. 868
Берковица 186, 197, 595, 863, 978, 1008, 1064
Берковски, Петър Ив. 612, 802, 1015
Беров, Бечо Иванов 790
Беров, Дико 1049, 1050
Берон, д-р 664, 1042
Берон, д-р Васил х. Стоянов 927, 943, 951, 962, 1070
Берон, д-р Петър 28, 52, 808
Бесарабия 148, 506, 891
Биримирци 345
Бистрица 900
Битолски вилает 1055
Битолско 981
Битоля 1006
Благоев, Димитър 726
Близнавац, М. 812
Бабалие 926
Бобчев, д-р Никола 801, 802
Бобчев, Стефан С. 34
Богданов, Атанас 282
Богоев, Дамян Ив. 344, 816–718, 899
Богориди, Алеко 37
Богоров, д-р Иван 22, 37, 724–727, 734
Богослов, дякон 278
Боженица 942, 943, 989
Божил Арабаджията 690
Божилов, Божко Г. 344, 1049
Божинов, Гено Л. 745
Божинов, Пенчо М. 755
Божинова, Ана П. 738
Божков, Григор п. 271, 281
Бозвели, Неофит 33, 44
Болград 105, 452, 506, 508, 836, 854, 938, 958, 959
Бонев, Бончо х. 1075
Бонев, Петър 273, 284, 349, 865, 866
Бончев, Нено 17
Борджанин, С. Т. 844
Борисовград 668
Босна 20, 23, 95, 96
Ботев, Христо 50, 71, 234 –239, 343, 358, 440, 548, 762, 767, 804, 810, 828, 831, 837–843, 851–853, 861, 862, 875, 877, 881, 883, 893, 894, 905, 906, 913, 917, 960, 967, 981, 983, 989, 1047
Бочала 789
Бочаров, Г. 285
Бочев, Васил 462–465, 467, 908, 909
Бочиев, Петко (Бояджиев) 348
Бошаранов, Васил Бр. 344, 579, 676, 694, 985, 988, 989, 1049
Бояджиев, Димитър С. 287
Бояджиев, Мито 980
Бояджиев, Никифор С. 287
Бояджиев, Никола 995, 996
Бояджиев, Пеньо С. 287

Бояджиев, Петко 904
Бояджиев, Петко Т. 901
Бояджиев, Пирин 794
Бояджиев, Ц. В. 1081
Бояджиева, Евгения 47, 65, 745
Бояджиева, Софка 65
Бояджийски, Тодор Цв. 346
Бояджиолу, Димитраки 436, 437, 925
Бояджиолу, Тодор Н. 469, 871
Бояджията Ангел 145
Бояджията Койчо 262
Бояджията Христо 631, 934
Брайков, Ангел 790
Браила 104, 105, 175, 235, 292, 293, 443, 444, 4 46, 730, 749, 751, 763, 800, 804, 830, 842, 845, 857, 875, 896, 926, 959, 1065
Братаница 185, 806
Братияну, Ион 156, 157
Брацигово 349
Брашлянов, Ангел 959
Брезово (Тетевенско) 580, 995
Бреница 968
Брестовица 867, 869
Бродинов, Христо К. 269
Брусев, Христо 355, 471
Брусен (Тетевенско) 677
Брънчев, Гаврил 343, 344, 1049
Брюксел 882
Брягово 979
Брязово (Абрашлари) 497
Буда 877
Буда Пеща 305, 736
Будим 50, 733–735, 737
Будин, Цоко 348, 904
Будинкин, Иванчо 976
Бужев, Христо Пав. 716
Бузлуджа 181, 259, 826
Буйнов, Ст. Хр. 96–100, 105, 241, 770, 771
Букурещ 28, 42, 50, 71, 111, 122, 157, 158, 163, 175, 186, 189, 191–193, 195, 196, 204, 208, 212, 217, 218, 226, 229, 231, 233, 235, 236, 238, 239, 241, 244, 246, 253–255, 259, 266, 271, 286, 287, 292, 296, 297, 306, 307, 310, 311, 316, 327, 328, 333, 334, 336, 349, 356–359, 363, 421, 422, 430, 431, 438, 442, 444, 451, 452, 466, 474–478, 483, 486, 488, 494, 502, 508, 520, 521, 524, 526, 528, 535, 536, 547, 552, 555–558, 564, 566, 572, 579, 597, 600, 601, 609, 611, 613, 615, 616, 623, 629, 665, 667, 669, 681–688, 691, 698, 699, 701, 704, 705, 724–727, 730, 731, 739, 750, 753, 768, 772, 776, 792–795, 797, 799, 800, 803, 805, 807, 816, 817, 819–822, 827–830 833, 835–838, 840, 845, 847, 854, 855, 861, 862, 873–875, 883, 885–887, 896, 897, 901, 905, 906, 915, 918–923, 938, 944, 952, 955, 957–960, 962–965, 967, 968, 970, 972–974, 981, 988, 989, 991, 993, 1022, 1023, 1055,

1058, 1059, 1061, 1065
Букурещка митрополия 21
Букьовци 968
Булевски, Лудвиг 833
Буново 180
Бургаз 196, 218, 436, 441
Бурмов, Александър 225, 227, 228, 230, 231, 233, 234, 245, 264, 294, 308, 310, 332, 333, 446, 812, 824, 825, 827–830, 837, 839, 846, 853, 860–862, 872–876, 881, 883, 884, 886, 887, 891, 892, 906, 820, 937–939, 953, 957, 960, 961, 965, 973, 989, 990, 1009, 1010, 1012 1017, 1019, 1021, 1069
Бусилин, Илиев Георги п. 33
Бухово 989
Буховски манастир 989
Буцев, Петър 261
България 20, 21, 28, 29, 32, 37, 39, 41–44, 47, 49, 66, 67, 81, 83, 87, 91, 96–98, 100, 101, 103, 105–107, 113–115, 117, 118, 120–122, 129, 132, 137, 149, 157–159, 164, 166, 173, 178, 190, 191, 193, 195, 196, 200, 202, 206–208, 212, 218, 226, 227, 234, 239, 240–244, 246–253, 259, 261, 267, 271, 282, 284, 286, 291, 293, 294, 297, 298, 301, 303, 305, 307–310, 320, 322, 327, 329, 331–336, 342–345, 347, 349, 353–357, 359, 360, 363, 364, 376, 391, 396–398, 408, 414–416, 421, 422, 424, 429–431, 444–446, 448, 451, 453–455, 457, 458, 460, 476, 477, 483–488, 496. 500, 505–507, 509, 513, 516, 522, 524–527, 530, 531, 535, 536, 540, 546, 547, 554, 556, 557, 571, 573–575, 580, 588, 592, 594, 595, 597, 601, 603, 609, 611, 663, 669–671, 675, 679, 680, 684, 688, 696, 703–705, 708, 709, 720, 723, 725–728, 730, 739, 750, 758, 771–773, 775–777, 780, 784, 790, 794–796, 798, 806, 812–814, 816, 822, 823, 826, 835–838, 843–850, 852–855, 858, 863, 865, 866, 868, 870, 871, 875, 876, 879–881, 884, 887, 888, 893, 894, 898, 899, 901, 904, 906, 914, 916, 919, 922, 924, 927, 929, 932, 936, 938, 944, 952, 954, 955, 958–960, 962–964, 967–969, 971, 972, 981, 988, 1001, 1007, 1008, 1013–1016, 1020, 1037, 1041, 1043, 1045–1047, 1053, 1054, 1057, 1065, 1074, 1075
Българка (връх) 178
Българско 193, 217, 256, 294, 295, 298, 335, 363–365, 381, 387, 388, 392, 394, 395, 397, 401, 402, 409, 413–416, 420, 421, 423, 430, 434, 457, 484–489, 492, 493, 496, 506, 515, 525, 528, 529, 531,

535, 556, 571, 598, 599, 619, 778, 875, 916, 917, 939
Българско Сливово 177
Бързаков, Б. 1082, 1083
Бързаков, Кръстьо Н. 975, 977
Бяла Слатина 863, 968
Бялград 46, 49, 91, 92, 95, 105, 108, 109, 111–115, 118, 120–122, 127, 131, 143, 156, 157, 163, 173, 176, 186, 195, 197, 200, 202, 204, 205, 210, 212, 216, 217, 219, 237, 286, 307, 376, 403, 418, 442–444, 448, 452, 455, 612, 628, 669, 735, 745, 748, 752, 753, 762, 769, 770, 776–778, 789, 801, 802, 808, 809, 811, 812, 815, 817, 820, 821, 824, 881, 900, 930, 932, 1051, 1055
Бяло море 20, 881
Бянин 904, 905

В

Вазов, Иван 82, 130, 749, 752, 756, 785, 867, 936
Ваклидов, Константин 864
Ванков, Янко 216, 796
Ванов, Тодор 976
Вапцаров, Щерьо 612
Варна 178, 195, 203, 595, 596, 772, 791, 864, 871, 878, 880, 905, 962, 1003
Варош Капия 108
Васил Арабаджията 691
Васил поп 39
Василев, Димитър Х. 465, 467, 807
Василев, Иван 262
Василев, Марин 262
Василев, Мирчо Х. 864
Василев, Пенчо Х. 463, 465, 467, 940, 982
Василев, Стефан П. 752
Василев, поп Христо 35, 37, 39–41, 46–49, 70, 79, 734, 737, 738, 740, 745, 746, 789, 888
Василияди, д-р 807
Васильов, Тома 716, 718, 1050, 1074
Вежен 11
Велев, С. 981
Велев, Филип 864
Велев, Христо 443, 444
Велексин 830
Велешки, Бранислав 772
Велизарий 892
Великов, Димчо 975
Величков, Георги 900
Величков, Димитър 542
Величков, Константин 956
Величков, Михалаки 274
Величков, Пене х. 274
Велишани 797
Велко Чорбаджи 903
Велков Иван д-р 715, 1074, 1080
Велчев, Велчо Т. 789

Велчов, Георги 967
Велчов, Илия 967
Вельов, Мито 979
Венедиков, Д. 1071, 1073
Венедиков, Йордан 348
Венелин, Ю. Иванович 51
Веригово (Синджирлий) 67
Веселов, Никола 904
Ветьов, Вутьо 700, 707, 708, 710, 895, 986–988, 1049
Ветьов, Иван 895, 1049
Видин 103, 195, 498, 590, 734, 936, 968, 978, 979, 986, 1006
Видолов, Илия 761
Видолов, Кунчо 761
Видолов, Спас 761
Видраре 342, 476, 477, 496, 502, 591, 694, 710, 895, 930, 942, 945, 986, 1049
Видул 759
Видул войвода 760
Виена 104–106, 812, 834, 835
Византия 13
Виктор, архимандрит 91
Виницки 358, 360
Вит 895
Виша 760
Владо, д-р 28
Владос, Атанас 28
Влаевски, Лало П. 341
Влайков, Т. Г. 784, 1080
Влаов, Павльо 867, 869
Влахов, Дако Д. 893
Влахов, Иван Д. 865
Влахова, Дона Д. 895
Влахът Михо 282
Влашко 22, 71, 102, 103, 149–151, 156, 166, 175, 183, 206, 217, 218, 220, 229–231, 239, 243, 244, 247–249, 252, 254, 259, 261, 264–268, 276, 284, 287, 291, 264, 298, 307, 308, 310, 323, 327, 331, 333–336, 360, 364, 375, 402, 408, 412, 419–423, 428–430, 441, 442, 444, 445, 448–450, 456, 474–476, 483–485, 487–489, 496, 501, 503, 507, 528, 530, 547, 557, 572, 573, 575, 592, 611, 616–619, 623, 662, 679, 682–684, 687, 696, 697, 703, 709, 735, 811, 816, 822, 824, 828, 837, 844, 849, 857, 861–863, 872–874, 884, 891, 893, 904, 907, 916, 922, 943, 950–953, 957, 959, 965, 967, 970, 971, 973, 1011, 1014, 1020, 1022, 1067
Влашко село 977
Велес 28, 981
Войводов, Никола 984
Войников, Д. 929
Войнов, Коле 677
Войнягово 56, 127, 129, 138, 141–145, 183, 184, 759–761, 774, 783, 786, 787, 789, 790, 804
Войсил 13
Волков, Евгений 200, 311, 360, 830, 831, 837–839, 883, 906
Враждебна 407, 477
Враня 585
Враца 539, 544, 553, 597, 609, 629, 807, 863, 883, 910, 922, 930, 935, 938, 939, 942, 944, 946, 976–678, 982, 1011, 1020, 1050,

1061, 1063
Врачански балкан 186, 444
Врачеш 942, 943, 945
Вукалович, Лука 845
Вучев, Богдан 542
Възкресенски 893
Вълкан книжаря 925
Вълков, Аврам 278
Вълков, Иван Х. 58
Вълков, Найден 677, 1049
Вълкович, д-р Георги 99, 104
Вълов, Христо 261
Вълчев, Димо х. 285, 286, 355, 471, 867, 868, 986
Вълчев, Илия Д. 343, 975
Вълчев, Ненко 262
Вълчев, Тодор х. 553, 986
Вълчев, Цеко 968, 978
Вълчедърма 978
Вълчов, Цвятко 1049
Въльо 761
Въльов, Георги Кунчев 65, 66
Въльов, Иван Кунчев 65, 765
Въльов, Кунчо Кунчев 65, 66, 765
Въльов, Павел Кунчев 65, 66, 765
Въльов, Тинко (Христо) Кунчев 65, 66
Въльова, Яна Кунчева 65, 66
Върбанов, Панайот 284
Върбовка 287

Г

Габрово 39, 40, 42, 79, 242, 283, 285, 338, 460, 501, 737, 768, 791, 807, 826, 871, 874
Габровския манастир 338
Гаваз хан 271
Газинов, Кольо Илинов 787
Гайдарски, Стефан 910
Галата 437, 926
Галатин 978
Галаудет Т. Х. 752
Галац 105, 239, 284, 285, 291–293, 730, 732, 749, 753, 763, 857, 958, 959
Галешник 981
Гамбета 304
Гандев, д-р Христо 731, 828, 830, 848, 849, 851, 889, 914
Ганев, Никола 287, 1073, 1078
Ганчев 1046
Ганчев, Васил Н. 867, 868
Ганчев, Кольо 281, 282
Ганчев, Павел 896
Ганчо редактора 276
Гарашанин 195
Гарваново (Ени махле) 612
Гарибалди 98, 284, 442 460, 831
Гашаров, Н. 782
Гашевски, Христо Цв. 344, 1049
Гелеменов, Ганчо 347
Генадий дякон 91
Генадий игумен, Скитника (Ихтимански Иван) 345, 477, 769, 900, 1051
Генков, Кънчо 470

Генков, Петко 996
Генов, Брайко х. 37, 39–41, 43–46, 79, 734, 737–739, 767
Генов, Добри 903
Генов (Генков), Йото 995, 996, 1049
Генов, Минко 56, 138, 753, 754, 756
Генов, х. Лазо х. 282
Генчев (Георгиев), Божил 586, 675, 996, 1049
Генчев, Лало 996
Генчев, Цако 1049
Георгиев, Божил 1059
Георгиев, Генчо Тод. 774
Георгиев, Григор Н. 346
Георгиев, Евлоги 37, 46, 48, 729–731, 735, 736
Георгиев, Йордан П. 338
Георгиев, Л. п. 967, 968
Георгиев, Матей 344
Георгиев, Михалаки 932
Георгиев, Никола х. 902
Георгиев, Павел 66
Георгиев, Спиро 766
Георгиев, поп Тодор–Комитата 1074, 1075, 1076, 1077, 1078
Георгиев, Христо 37, 46, 48, 191, 235, 247, 248, 253–255, 270, 271, 276, 730, 731, 806, 807, 809, 812, 817–819, 821, 822, 826, 827, 853, 855, 856
Георгиев, Цветан 66
Георгов, Иван 896
Георгов, Н. 978
Георгов, Павел 787
Герги хаджи 150
Герлово 177
Геров, Дико 895
Геров, Найден 48, 127, 191, 195–197, 205–208, 211, 226, 235, 246–248, 254, 255, 270–272, 276, 331, 588, 754, 763, 780, 795, 809, 812–815, 817, 819, 856, 827, 834, 839, 847, 853–855, 865, 866, 1000, 1001, 1044, 1045, 1051, 1066, 1075
Гешанов, Кръстьо 345, 902
Гешов, Димитър 37, 54
Гешов, Евстрати 37, 54
Гешов, Иван 37, 40
Гешов, Иван Евст. 130, 731, 746, 758, 781
Гешов, Стефан 37, 54
Гешов, Христо 37, 54, 194–197, 215
Гешов, Христо Д. 834
Гешова, Анастасия 937
Гешова, Мария Ив. Ев. 272
Гешооглу, Димитър 440
Гидиков, Стефан 99
Гикулеско, д-р Д. 194
Гимюшев, Хр. Ив. 755
Гинев, Никола 286
Гинин, Г. 783, 786, 788
Гирганов, Стойчо 554, 986, 987
Гирищов, Йордан 797
Гичев, Дафо 274, 865
Гичев, Никола 275
Гложене (Оряховско) 968
Гложене (Тетевенско) 476, 477, 558, 586, 587, 893, 895, 900, 930, 942, 945, 996, 1000, 1001, 1049
Голям Богдан 774
Голям Извор 342, 476, 477, 496, 559, 572, 591, 602, 603, 606, 691, 694, 895, 930, 935, 942, 943, 945,

974, 977, 985, 988, 993, 1004, 1010, 1049, 1051, 1060–1062, 1067
Горанов, Богдан 782
Горанов (калоферец) 145
Горанов, Никола 262
Горанов, Петър 274, 349
Горна Оряховица 285, 338, 892
Горни Лозен 717
Горно Белово (Алабашево) 497
Горов, Димитър 267, 310, 665, 681, 948, 972, 1009
Горчаков, княз 807
Господинов, П. 792
Гочев, Георги 262
Грашин 978
Греков 975
Греков, Михаил Г. (Стоян Чакъров) 198, 203, 209, 283, 809–812, 816, 819, 943, 1016
Григори VI, цар. патриарх 1007
Грозев, Иван 209, 240, 866
Грошев, Вельо 774
Грудов, Иван 794
Груев, д-р Грую Й. 781
Груев, Йоаким 35, 37, 44, 91, 127, 130–132, 733, 781, 782, 865
Груев, Салчо Й. 132, 781, 782
Груйо, поп 901
Грънчаров, Велчо К. 338
Грънчаров, Сидер К. 338
Гудров, Рашко 347
Гурко, генерал 759
Гурково (Хаинито) 501
Гъбенски, П. 871
Гъбенски, Хр. 871
Гълъбов, Гълъб Д. 724, 727, 998–1000, 1003, 1005, 1006, 1057, 1075
Гълъбов, Илью 345
Гълъбов, проф. К. 865, 867, 869
Гълъбов, Спас 867, 869
Гърнев, Райчо 267
Гърция 33, 103, 442, 679
Гьолът 1033
Гьопса 12, 18
Гюмюш Гергановия хан 988
Гюргево 131, 267, 323, 327, 442, 445, 447, 452, 474, 475, 498, 501, 503, 529, 665, 818, 824, 825, 834, 950, 959, 972

Д

Давид отец 623, 625
Даде, Али 18
Дайнелов, Йосиф 99
Даков, Недко 1049
Даков, Стефан поп 1051
Далматинеца Джуро (Жеко) 702
Данев, Аврам х. 181
Данов, Кирил 623, 1021
Данов, Христо Г. 488, 751, 865
Данооглу, Тодор 287
Данчев, Георги 281
Данчев, Ив. Г. 931, 1007

Данчев, Иваница 387
Данчев, Никола 281
Данчов, Ник. Г. 931, 1007
Даскалов, Б. 452, 453, 791, 871, 931, 935
Даскалов, Н. 178
Даскалов, Хр. 468, 470, 471, 871
Деков, Душко х. 271, 281, 1020
Дели Мурад 714
Делиорман 177
Делипенчев, Тодор 286
Дентон 106
Дервиш, Мустафа 596
Десев 344
Десимиров, Костадин 346
Дечев, Георги х. 281, 282
Дечев, Димитър х. 281, 282
Дешев 233
Джамбазов, Христо 1035
Джамбазова, Ана П. 741
Джанкова, Мария 860
Джапунов, Стеф. 774
Джем султан 14
Джиджев, Ив. Г. 755
Джинджи, Мустафа 184
Джуджев, Манчо Н. 773
Джуджов, Ив. Ст. 346
Джумая 744
Джуро 1055
Джурово 242, 476, 477, 553, 694, 895, 942, 945, 1049
Диамандеску, Димитър 158
Диарбекир 65, 312, 332, 401, 554, 893, 925, 986, 989, 1024, 1048
Диков, Дако 895
Диков, свещеник Стефан 1057
Димитриевич, Аврам иерей 27, 731
Димитров, Алекси 980
Димитров, Георги 105, 163, 268, 276, 282, 358, 756, 773, 777, 780, 791, 822, 823, 845, 865, 868, 871, 881
Димитров, Иван х. 218, 284, 337, 460, 729
Димитров, Иван Зааралията х. 666, 890
Димитров, Иванчо 968
Димитров, Марин п. 895
Димитров, Парашкев х. 262
Димитров, проф. Михаил 164, 190, 192, 217, 228, 230, 283, 297, 302, 549, 550, 804, 806–809, 811, 812, 828, 836, 839, 840, 842, 843, 846, 847, 850, 874, 877–879, 885, 960, 967, 983
Димитров, проф. Христо 84
Димитрова, Анастасия 46
Димитрова, Антонина Мамарчева 949
Димитър Общи. Вж. Общи Димитър
Димитър поп 979
Димитър псалтът 980
Димов, Д. 764
Димов, Д. Македонски 980
Димов, Петър 274
Димова, Стояна 760
Динеков, проф. Петър 344, 842
Дионисий игумен 936
Дишин, Васил 902
Добрев, Димитър Кочанът 787
Добрев, Стоян 284, 890
Добрев, Танко 890

Добрев, Тинко 284
Добрева, Ивана 786
Добревци 586, 897
Добри войвода 804
Добрич 818
Добричко 603
Добровецки манастир 148
Добровски, Иван 33
Добролюбов 201
Доброплодни, Сава 33, 918
Добруджа 144 –147, 149, 150, 773, 791–793, 818, 918, 935, 949
Довене 978
Доганов, Иван 348, 797
Доганов, Костаки 271
Дойкинци 444
Дайнелов, Т. Г. 770
Дойчев, Люб. 801, 802, 818, 823, 839, 847, 859, 870, 943, 951, 969, 1075, 1078
Долна баня 902
Долна Кремена 977, 978
Долна Оряховица 338
Долно Бешовишки манастир 977
Долно Чамурлий 791
Домусчиев, Христаки 262
Донков, Ангел 17
Донски, Пейо хаджи 762
Дорев, Панчо 726, 1003, 1005, 1006, 1008, 1048, 1055, 1069, 1070
Дороторум 918
Доротей, епископ соф. 978, 979
Доситей, митрополит 902
Доспевски, Ив. Зографски 903
Дочев, Мирчо 864
Дочев, Петър 17
Драгалевски манастир 477, 900, 936, 1051
Драган 761
Драганов, Коста п. 864
Драганов, Милчо 895
Драганов, Пано Агопа Бояджи 266, 335
Драганов, Петър Лингов 787
Драганчовски, Васил Ноков 344
Драгашевич, майор 198
Драгиев, Атанас 282
Драгишевич, капитан 197, 203
Драгнев, Станьо 266
Драгой 759
Драгостинов, Иларион 330, 530, 886, 958
Дражев, Георги 934
Драсов, Васил 558, 560
Драсов, Диме 266
Драсов, Иван 266–268, 333, 335, 399, 402–404, 422, 425–427, 431, 434, 448, 449, 456, 476, 489, 497, 592, 631, 653, 669–671, 691, 692, 696, 697, 699, 706, 861, 862, 888, 889, 916, 929, 934, 958, 959, 983, 986, 1022, 1046, 1047
Драсов, Тодор 266
Драшан 1032
Дренков, Стефан С. 262
Дреновец 826
Дренска махала 940
Дренски, Аким 940
Дринов, проф. Мар. 739, 897
Дринов, Найден С. 346, 901, 902

Друмев, Васил 104, 107, 452
Дръстене 334, 647, 653, 940, 1032, 1033
Дряново 242, 338, 845, 892
Дряновски манастир 791, 871, 891–893
Дубровник 18, 724
Дудеков, Иван П. 346, 901
Дуйчев, д-р Ив. 1045, 1067
Дунав 12, 72, 103, 117, 122, 150, 151, 155, 156, 163, 166. 175–177, 184, 206, 209, 229, 231, 243, 259–261, 283, 287, 323, 327, 330, 334, 341, 358, 360, 362, 420, 422, 424, 475, 476, 483, 487, 498, 500, 501, 528, 531, 597, 688, 759, 794 799, 802, 814, 821, 822, 826, 827, 840, 856, 857, 902, 941, 944, 945, 950, 967, 968, 972, 974, 1002, 1009, 1044
Дунавска равнина 261, 894
Дунавски вилает 1055
Душанов, Димитър Т. 262
Душков, Величко Б. 345, 899
Дъбене 56, 143, 278, 279, 790
Дългия град 12
Дядо Въльо 140
Дядо Желью, войвода 177, 181, 818, 840
Дядо Никола 818, 1046
Дядо Силвестър 807
Дяково 442
Дякон Игнатий, Дякона 81, 86–91, 107, 110, 112, 125, 126, 128, 129, 132–137, 139, 140, 149, 176, 217, 220, 229, 239, 254, 260, 276, 303, 323, 419, 445, 449–451, 458, 471, 472, 573, 574, 697, 698, 700, 706, 710, 711, 714–16, 769, 779–781, 783–786, 803, 853, 1017, 1019, 1074

Е

Европа 96, 106, 116, 162, 163, 190, 192, 251, 252, 378, 397, 423, 488, 589, 603, 614, 726, 727, 768, 796, 798, 800, 831, 833, 835, 851, 882, 933, 939, 955
Евстати, поп 629
Евстатиев, Иван 346
Евтимий, д-р архимандрит 810, 901, 904
Евтимий, монах 896
Евтимов, Коста 216
Евтимов, Никола 868
Едрюв, Иван 864
Езоп 36
Елена 15, 283, 338, 460, 770, 800, 802, 803, 807, 812, 818, 826, 834, 854, 870, 928, 934, 938, 952, 957
Еленски балкан 181
Елка 760, 761
Елтемир 13
Елхово 818
Емироолу 664
Ени махле 1015

Еникьой 111, 145, 147, 149, 150, 773, 792
Енчев, Д. 949
Енчев - Видьо, Иван 150
Ериф ефенди 335
Есад паша 1050
Етрополе 342, 343, 476, 496, 506, 540, 541, 544, 577, 591, 600, 603, 863, 894–897, 942, 945, 975, 976, 1061, 1062
Етрополски балкан 585
Етрополския манастир 343

Ж

Жаблянски, Г. 980
Жеко 1065
Жекови, братя 282
Железник 490
Желява 989, 1049, 1051
Желявски, генерал Никола 1073
Желявски, Пешо 1054
Женева 316, 469, 831, 833, 880, 883, 885, 962
Жеравна 28
Живановић, Васе 1055
Живко свинар 899
Живков, Георги 267, 310, 360, 362, 423, 426, 429, 614, 916
Живкова, Краса 899
Жинзифов, Райко 33
Жипа Никола 157
Жуковски, И. Н. 311

З

Забалкански, Дибич 760
Загорски, Бойчо Петров 744
Загорски, Марко Дим. 904
Заимов, Стоян 111, 121, 150, 199, 200, 227, 271, 276, 281, 283, 284, 307, 310, 330, 332, 337–339, 341–343, 346, 357, 358, 360, 436, 440, 441, 552, 558, 580, 581, 587, 591, 612, 629, 658, 677, 695, 715, 718, 719, 757, 758, 762, 773, 777, 790, 791, 794, 798, 802, 810, 831, 838, 844, 845, 863, 864, 866–870, 877, 886, 897, 898, 901, 903, 913, 924, 925, 930, 942, 947, 957, 962, 964, 965, 978–980, 985, 993, 995–997, 1000, 1002–1004, 1006–1008, 1015, 1034, 1042, 1044, 1046, 1052, 1054, 1055, 1063, 1065, 1070, 1078
Зайнепа 714
Зайчар 217, 220 228 229, 822–824
Запрянов, Б. 231, 232, 803, 804
Захариев, Никола 791
Захариев, Цаньо 145, 283, 284, 469, 791, 792, 871, 935
Захариева, Мария 901

Заралията, Иван х. Димитров 666, 890
Захаралията, Добри чорбаджи 144
Зерделийски, Иван 175
Зелениково (Амзалари) 497
Зибил 773
Зимнич 958
Златарев, проф. Асен 612
Златарев, Христо 612
Златаров, Симеон 896
Златев, Петър 931, 946, 948, 984
Златица 185, 806
Златишки балкан 185
Зографски манастир 27, 147, 543
Зографски, Христо З. 903
Золотович, Георги Ив. 37
Зумпалов, Кр. 346

И

Ибришимов, Иван Стоянов Хекимина 340, 995, 1048, 1050
Иван Александър 13
Иван, капитан 185, 806
Иван Македонеца 252
Иванов, Алекси 797
Иванов, Атанас 82, 83, 767, 768
Иванов, Бечо Беров 790
Иванов, Ганчо Балъков 787
Иванов, Гено 217, 218, 264, 861, 889, 906, 921–923 1033
Иванов, Георги 791
Иванов, Дамян Богоев 899, 1075, 1080
Иванов, Димитър 65
Иванов, Дончо 880, 881, 906, 908
Иванов, Костаки 804
Иванов, Кръстьо 845
Иванов, Кунчо 38, 760
Иванов, Кунчо Видолов 766
Иванов, Н. 274
Иванов, Найден 979
Иванов, Наньо х. 281
Иванов, Нестор х. 37
Иванов, Никола 278, 868
Иванов, П. 932
Иванов, Петър 282
Иванов, Петър Кунчев 70, 71, 74, 763, 764
Иванов, Ради 329, 330
Иванов, Станчо х. 340, 342 694, 895, 999, 1048
Иванов, Станьо х. 340, 694, 895, 999, 1048
Иванов, Стефан 194
Иванов, Теньо 285
Иванов, х. Иван 958
Иванов, х. Найден 49
Иванов, Христо 845
Иванов, Христо Бунито 338
Иванов, Христо Големия (Книговезеца, Крачула) 71, 107–109, 112, 118, 120–122, 126–129, 135, 199, 203, 209, 210, 216–220, 228, 252–255, 259, 263–265, 268, 283–285, 292, 327–329, 337, 339, 353–355, 360, 459, 460, 470, 471, 538, 553, 558, 559, 574, 588, 597, 604, 607, 613, 616, 617, 626,

645, 646, 648, 655, 657, 661–663, 666, 762, 773, 774, 777–779, 786, 791, 816, 817, 824, 854, 855, 856, 863, 875, 885, 890, 892, 946–949, 973, 974, 984–986, 989, 990, 993, 1010, 1015, 1016, 1030, 1031, 1040–1043
Иванов, Тоне Крайчев 989, 1049
Иванов, Христо Кунчев 67, 70, 71, 74, 209, 253, 778
Иванов, Янкул 787
Иванова, Гина Въльова 65
Иванова, Ивана Балъкова 787
Иванова, Марийка Кунчева 70, 73, 74
Иванова, Станка Въльова 65
Иванова, Яна Кунчева Начова 70, 72–74, 761, 764, 765, 779, 780, 784
Иванчев, Стефан 282
Иванчев, Христо 786
Иванчо Зографина 345
Игнатиев, граф Н. П. 192, 440, 855, 1007, 1044, 1045
Иерусалим 67, 88, 891
Измирев, З. 801
Източен балкан 12
Източна Румелия 759
Икономов, Вл. 1077
Икономов, Георги 51, 724, 750, 947
Икономов, Д. 968
Икономов, Иванаки 329, 330, 886
Икономов, М. 283
Икономов, Пенчо 260, 856, 857, 968
Икономов, Теодосий 191
Икономов, Тотьо Х. 469, 871
Илиев, Атанас Т. 281, 768
Илиев, Георги п. (Бусилин) 33
Илиев, Йордан х. 1082, 1083
Илиев, Митко 40
Илиев, Никола 40
Илиев, Петър 40
Илиев, х. Досьо 163
Илиев, х. Рашко х. 274
Илинов, Кольо Газинов 787
Илйов, Илйо 901
Илич, поручик 198
Илич, Стефан 99, 240, 437, 440, 441, 844, 926, 927
Илков, Димитър 82, 84, 281, 767, 768
Ильо войвода (Марков) 106, 109, 117, 118, 120, 776
Инджето, Йордан 284
Иоанов, Михаил 41
Иованович Слободан 95, 769, 776, 808, 809
Йовков, Дончо 668, 1046
Йовков, Христо 266
Йонков, Васил 266, 276, 339, 476, 490, 587, 597, 700, 701, 708, 893, 895, 989, 999, 1001, 1049, 1050
Йонковица Вутева 895
Йончев, Косто 976
Йончев, Марко 340, 341, 694, 707, 1048
Йорданеску, Димитраки 858
Йорданов, Светослав 899
Йосифов, Александър Бохачек 856

Йотов, Дико Вл. 895
Йотов, Йончо 895
Йотов, Никола 895
Йоцов, Димитър 977
Ипек 928
Иречек, проф. К. 12, 723
Иринарх, монах 543
Искров, Луко 348
Искрьо 761
Искър 186, 444
Исус 139
Италия 18, 71, 442, 831
Ичера 612, 902
Иширков, проф. Ан. 779, 987

К

Кабакчиев, Никола 283, 284
Каблешков, Тодор 904
Казанджиев, проф. Спиро 785, 786
Казанлък 99, 105, 125, 242, 244, 269, 270, 501, 603, 780, 807, 834, 864, 869
Кайданов, Иван 50
Каймакчи, х. Мито 344, 1051
Кайрака 986
Каири 33
Кайро 71
Калафат 506
Калев, Илия К. 782
Каленик 558
Калофер 11, 15, 23, 37, 38, 40–42, 50, 51, 55, 99, 105, 196, 197, 268–270, 276, 278, 280, 727, 734, 737, 738, 746, 748–750, 752, 753, 760, 771, 863, 867
Калоферския манастир 937
Калугерово 942, 943, 945
Калчев, Васил х. 467, 908–910
Камена стърга 998
Каменов, Асен 285
Каменополеца Петър 262
Канлъдере 287
Канлъковашка община 866
Кантарджиев, генерал 1073
Кантарджиев, Иван 262
Кантарджиев, Недко 262
Капанов, Георги 902
Каравасилев, Тодор 262
Каравелов, Любен 111, 132, 199, 200–203, 239, 242, 253–255, 267, 293, 294, 296–301, 303–312, 314–317, 321, 333, 334, 347, 356–364, 381, 423–426, 429–431, 440, 441, 452, 469, 474–477, 483, 485, 486, 489, 501, 503–508, 520, 521, 525, 528–530, 535, 545–547, 551, 552, 554, 556, 560, 564, 567, 569–571, 574, 575, 577, 580, 598, 599, 601–603, 611–617, 624, 626, 629, 665, 667, 669, 670, 810, 811, 833–835, 847, 851–853, 855, 875–880, 883–885, 888, 893, 905, 914, 915, 921, 922, 931, 934, 938, 944, 946, 947, 953–959, 961–963, 965, 970, 871, 984, 989, 992–994,

996, 1010, 1014, 1016, 1017, 1022, 1023, 1047, 1053–1055
Каравелова, Наталия 199, 503, 504, 811, 953, 955, 956, 972, 1055
Каравелово (Киселери) 761, 783
Карагьозов, Дим. 163
Карагьозов, Стефан 163, 662, 691, 706, 1059
Карада, Е. 158
Караджа, Стефан 107–110, 111, 122, 145, 146, 175, 217–219, 228, 229, 245, 246, 248, 249, 251, 287, 328, 762, 803, 804, 826, 827
Караиванов, Атанас 66, 67
Караиванов, Васил Генчев 58, 67, 71, 81, 85, 109, 125, 129, 142, 183, 275, 276, 278, 622, 756, 780, 789, 805, 868, 1017, 1018
Караиванов, Васил Пейов 67
Караиванов, архимандрит х. Василий 66, 67, 80–91, 125, 126, 128, 131, 135, 145, 282, 769, 779, 780
Караиванов, Генчо 66, 67, 70, 138
Караиванов, д-р Петър В. 67
Караиванов, Пейо 66, 67
Караиванова, Гана 66, 67
Караиванова, Дона 66, 68
Караиванова, Евдокия Генчева 67
Караиванова, Мария 66, 68
Караиванова, Мария Генчева 67
Караиванова, Ненка Генчева 67
Караиванова, Христина Генчева 67
Каракостов, Ст. 774, 813, 816, 817, 824, 837, 841–843, 943, 953, 969, 1042, 1069, 1070
Карамаждраков, Генчо 330
Караманов, Владимир А. 980
Караманов, Д. 980
Караминков, Христо (Малкия, Халачина, Бунето) 284, 285, 575, 613, 666
Караминчев, Петър 355, 471
Карамитов, Никола 902
Каранейков, Велчо Сяров 1035
Каранович 214
Каранов, Ефрем 980
Караорманеца Димитър 281, 870
Каратопрак (Чернозем) 451, 496
Карлово 11, 12, 14–23, 26–29, 34, 35, 37–40, 43–47, 49–52, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 66–70, 72, 79–81, 84, 86–88, 91, 92, 107, 109, 121, 125–127, 129–133, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 150, 151, 175, 181–184, 196, 197, 244, 268, 269, 274–278, 280, 342, 343, 345, 401, 449, 459, 460, 463, 464, 467, 490, 496, 497, 506, 610, 616, 621, 622, 678, 683, 696, 704, 723–741, 743, 745, 746,

748–756, 758–760, 762, 763, 766–768, 774, 777, 779, 780, 784, 790, 807, 834, 836, 864, 866, 901, 915, 1017–1019
Карлъзаде Лала Али бей 14
Карлъова 14
Карнобат 179, 774
Каролев, Св. Р. 1081
Карапанкьой 791
Каршияка 41, 745
Касабов, Иван 104, 107, 156–158, 163, 165, 167, 233, 246–249, 251, 252, 776, 794–796, 798, 799, 825, 830, 833, 834, 838, 846–853
Касапина Жеко 281
Киспитлийски, Руси Геор. 282
Катранов, Георги 797, 968
Катранов, Николай Д. 965
Кацарова, Райна Кукудова 717, 1075
Кацев-Бурски, Д. 545, 629, 759–761, 765 932, 981, 1019, 1028 1073, 1080
Катил Хусу чауш 660
Кедония 33
Кепов, Иван 273, 931
Кесариев, Кунчо 163
Кесарий, архимандрит 347, 348
Кесарий, монах 331
Кесаров, Кънчо 469, 871
Кескин(ов), Иван Л. 755
Кескинова, Марийка Ив. 741, 742
Кесяков, Тодораки 1020
Кехаов, Добри Г. 864
Кехаята Дончо 348
Киорчев, Петър 355, 471
Кипиловски, Атанас 28, 50
Кипров, Ал. 436, 924
Кирил, и Методий 56
Кирил, монах 896
Кирил, отец 86
Кирилов, Симеон х. 346
Кирков, Михаил 282
Киров, д-р Димитър 737, 746, 1017
Кирчев, М. И. 84, 88, 767
Киселов, Петър 240
Кисимов, Пантелей 165, 166, 772, 793, 794, 796, 798, 799, 807
Кискинови, Д. 91
Кисов, Ганчо 902
Кисов, Делчо 902
Кифалов, Иван 341
Кифалов, Михаил 807
Кишелски, Иван 204, 215 361, 812, 920
Климентиново (Чарпалий) 497
Клинков, Георги 902
Клинчаров, Г. Ив. 308, 360, 758, 762, 765, 766, 810, 879, 899
Клисаров, Георги 715
Клисаров, Никола Н. 347, 348, 904
Клисаров, Спас Н. 344, 399, 715, 718
Клисура 11, 12, 196, 197, 459, 460, 901
Кличана, Ненко 729
Кнежа 968
Книговезеца, Андон 271
Княжевац 102, 186, 444
Ковачев, Михаил 900
Ковачов, Тодор 239, 243–247, 259–261, 287, 307, 441, 443–446, 826, 843,

844, 846, 847, 856, 872–874, 886
Ковачов, Христо 344, 593, 677, 898, 1049, 1054, 1078, 1079
Коджаюрт 806
Козаров, Ст. 58
Козарят, Теньо 975
Козлев, Васил 552, 553, 868, 872
Козница (Тетевенско) 894
Койнаре 1050
Кокошков, д-р 279
Колакман, Никола Иванов 865
Колаксъзов, Цоньо 1035
Коларов, Георги 282
Колар, арх. В. 1079
Коларов, Димитър 281
Коласъзът, Тодор 348
Колев, Велко 995, 999
Колев, Иван 17
Колев, Иван Грошев 787
Колев, Иванчо 266
Колев, Константин Г. 283
Колев, Костадин 281
Колев, Пенчо Боюклийски 787
Колев, Петко Грошев 790
Колев, Теньо 281
Колев, Христо 344
Коледаров, Ст. Н. 1081, 1083, 1084
Колибето (Троянско) 623, 624, 1021
Колиян, Иван 345
Колони, Михаил 194, 195, 204
Кольов, Божко Котов 790
Кольов, Георги Бузрев 790
Кольов, Стефан П., 748
Конгас 145, 149, 150, 773, 791
Кондарев, Никола 206 – 208, 813, 816, 817, 846, 851, 874, 884
Кондолат 144
Конкилев, Хр. 285
Константин, свещеник 20, 21, 723
Константинов, Георги 810, 812
Константинов, Спиро 233, 310, 960
Консулов, Георги 274
Консулов, Ст. 274
Коня 15
Копривщица 15, 149, 196, 197, 347, 348, 436, 459, 460, 490, 611, 612, 768, 810, 901, 904, 1036
Копса (Копсис) 12, 13, 723
Короневу 447
Корсаков, княз Дондуков 758
Коручешме 33, 736
Коста от Ловеч 37
Костадин хаджи 764
Костинброд 345, 899
Костов, Атанас 272, 859
Костов, Георги 262
Костов, Иванчо 542
Костов, Илия Гюндузов 694, 895, 1049, 1050
Костов, Печо 17
Костов, Стоян (Пандурина) 341, 576, 577, 579, 586, 609, 676, 677, 996, 999, 1048, 1050
Костов, х. Костаки 262, 263, 859
Косюв 37

Котел 15, 28, 37, 99, 178, 196, 460, 574, 612, 807, 870, 902, 942, 974, 975, 1016
Котелски, В. С. 958
Коцев, Димитър х. 344, 1051
Коцев, Симеон 262, 859
Коцов, Димитър Н. 1078, 1039
Кочев, Янко 281, 870
Кочемидов, Христо 553
Кошников, Тод. Спицерина 278
Крагуевац 117, 120, 776, 812
Краев, Илия 626, 887, 987
Крайова 217, 229, 506, 821, 822, 959
Красев, Ст. 782, 784, 1042
Красевски, Хр. 138, 789
Крачулът, Иван 655
Крачунов, Димитър Стамболиев 572–574, 694, 895, 993, 1049, 1061, 1062
Криворечна паланка 541, 543, 981
Крит 442, 443
Крум цар 251
Крусев, П. Д. 845, 871
Крушево 981
Крушов дол (Тетевенско) 995, 996
Крушовдолеца Найден 996
Крушовичанина Марин 262
Кръстев, Андон п. 896
Кръстев, Никола 284
Кръстев, Тодор Бръмбара 580, 586, 677, 995, 1049
Кръстевич, Гаврил 33, 37, 732, 736, 1007, 1008
Кръстил 759
Кръстников, Г. 285
Кръстьо кацаря 1082
Кръстьо, поп (Тошев Никифоров) 266, 535, 591–593, 626–648, 650–655, 661, 665, 697, 843, 875, 987, 1022–1034, 1040, 1047
Кубей 105
Куза, княз румънски 156, 157, 793
Куйков, Иванчо Колев 278
Кула 760
Кулин, Иван 106
Куна 761
Кунчев, Васил Въльов 66, 758
Кунчев, Вълью 65, 66, 764, 765
Кунчев, Иван 38, 46, 65, 68–70, 72–74, 760, 762, 764–766
Кунчев, Иван Въльов 66, 761
Кунчев, Петър 70, 71,
Кунчев, Христо 70, 71, 307
Кунчева, Гина Въльова 65, 66
Кунчева, Гина Караиванова 65–68, 74, 75, 79, 142, 277, 767, 783
Кунчева, Мария Въльова 66
Кунчо 759, 760
Кунчо (Кунко) 65
Куркев, Стойчо Стамов 553, 985
Курново 943
Куртев, Рашко 274
Куртев, Тоньо 282
Куршум джамия 14, 15
Куршум хан 280

Куюмджията Стоян 640, 653, 1028
Къкрина (ханче, село) 622, 646, 647, 649, 652–655, 665, 678, 704, 778, 1004, 1026, 1028, 1031–1035, 1037, 1039, 1042, 1047, 1067–1069
Къмполунг 252
Кънев, Цанко 178, 181
Кънчев, Ангел 199, 209 283, 329, 332, 345–347, 355–360, 363, 364, 375, 441, 451–460, 463–465, 467–476, 486, 497–501, 97, 696, 697, 860, 871, 880, 901, 905, 906, 908, 910, 921, 930, 931–936, 940, 946–950, 965, 971, 984, 988, 989, 1018
Кърджалий 941
Кърджиев, Тома 329, 330, 886
Кършовска, Андоничка 818
Кършовски, Антон 818
Кършовски, Иван п. Хр. 9, 107, 174, 177, 179, 186, 199, 203, 204, 216, 239, 267, 282, 294, 298, 310, 323, 327, 362, 408, 410, 420, 421, 423, 441, 444, 445, 447, 776, 807, 809, 810, 812, 818, 821, 828, 844, 850, 885, 913, 952, 957, 1074
Кършовски, Йордан 818
Кършовски, Кръстьо 818
Кършовски, П. С. 283, 770, 772, 782, 800, 802, 803, 807, 812, 834, 846, 854, 928, 934, 938, 952, 957
Кършовски, Сава 814, 934
Кършовски, Хр. Ив. 818
Кършовци (Велковци) 818
Късабаджака Иван 281, 870
Къчът Кольо 790
Къшова, Петкана 717, 718, 1075
Кьорчев, Димо 801
Кьорчев, Петър 286
Кюрьоглу, Ганчо 868
Кюселери 723
Кюстенджа 195
Кюстендил 540–542, 897, 980
Кязим бей 590

Л

Лавеле, Емил 759
Лазаров, Атанас п. 968, 978
Лазаров, Георги 17
Лазаров, Иван Г. 752
Лазаров, Манол 896
Лазаров, Хино 896
Лайпциг 925
Лальов, Павел 996, 1046
Ламбов, Нено Ив. 278
Ламбуров, Слави 282
Левски, Васил Ив. 55, 62, 65–74, 79–92, 95, 107–113, 115, 119–122, 125, 127–135, 138–142, 144–147, 149, 150, 155, 175–177, 179–185, 189, 199–201, 205–210 216–221, 227, 228, 233–242,

244–240, 251–256, 259–261, 263–265, 267, 268, 270–287, 291–298, 300–303, 305, 307, 308, 311, 314, 319, 321, 327–339, 342–349, 353, 355–362, 364, 375, 377, 379, 410, 425–427, 431, 434, 438, 439, 445–449, 463–466, 468–470, 477, 489, 490, 498, 504, 506, 507, 524, 527, 528, 541–545, 572 580, 592, 598, 601, 613, 623, 627, 634, 636, 636, 641, 643, 645–648, 650, 653, 654, 661–665, 668, 670, 681, 681, 693, 699, 701, 703, 705, 706–710, 713–717, 725–727, 731, 732, 734, 737, 738, 750, 756–763, 765–770, 772–793, 795, 798, 800–805, 809–819, 821, 822, 824–830, 836–856, 858–880, 884–890, 892–896, 898–910, 912–914, 917, 919–931, 933–939, 941, 943–947, 949–965, 967–974, 977–980, 982–987, 990–992, 994 996, 997, 1001, 1003–1012, 1014, 1016–1028, 1031, 1035, 1038–1048, 1051–1055, 1057–1084
Леонид 447
Леонидас 750
Лесидрен (Тетевенско) 986
Лесичево 347, 903
Лесура (Врачанско) 476
Лешница (Тетевенско) 936
Лик 978
Лило, учител 143, 278–280
Лилов, поп Лукан 265, 335; 590, 591, 630, 631, 638, 860
Липница 978
Ловеч 37, 244, 252, 253, 259, 261–265, 267, 268, 283, 287, 329, 330, 332–339, 342, 359, 364, 375, 402, 418, 423, 426, 427, 449, 451, 456, 457, 459, 461–463, 664, 471–477, 483, 489, 491, 496, 497, 501, 503, 504, 535, 544, 545, 552, 554, 555, 557–559, 579, 585, 590–593, 604, 610, 613, 517, 619–643, 645–654, 626, 660, 661, 664–666, 679, 680, 685, 690, 694, 696, 697, 699, 700, 702–704, 706–708, 710, 778, 779, 844, 846, 859–863, 868, 883, 886–888, 890, 892–896, 901, 906, 915, 917, 920–924, 927, 930, 935–937, 940, 942, 946, 949, 950, 954, 958, 959, 967, 970, 982, 986, 987, 992, 993, 996–998, 1004, 1006, 1010, 1014, 1019–1035, 1038–1043, 1047, 1049, 1051, 1054, 1055, 1061–1064, 1066–1069
Ловчалия, х. Параскев 267
Лозенград 925
Лом 363, 596, 597, 609, 835, 899, 902, 907, 918, 930, 935, 978, 1009, 1015
Лондон 730, 831, 833
Лопян (Тетевенско) 677 678, 1049
Луканов, Илия 860

Луканов, Лука 1024
Луканов, Марин поп 252, 259, 263, 265–268, 333, 334, 338, 339, 341, 342, 405, 423, 459, 504, 590, 592, 593, 626–628, 630–632, 634, 639, 653, 677, 690, 694, 696, 697, 699, 702, 707, 860, 862, 863, 885, 888, 890, 895, 934, 936, 953, 955, 959, 960, 962, 967, 979, 993, 996, 1021, 1022, 1024–1026, 1031, 1049–1051, 1054, 1055, 1065
Луканов, Никола 716
Луканов, Тошко 627, 836, 860
Луканов, Христо 653 860, 1026, 1032
Луканова, Йорданка 1023
Луканова, Яна 860
Луков, Иван п. 906
Луковит 667, 1043, 1044
Лукович, чернореца 1065
Лулчев, Андрей 968
Лъджене 896
Лютаково 978, 989
Лясковец 283, 285, 286, 338, 354, 255, 470, 487, 488, 490, 552, 553, 604, 810, 867, 868, 871, 872, 874, 876, 935, 942, 951, 986, 1070
Лясковченина, х. Тодор 163

М

Маврудиев, В. 282, 870
Маджаров, Атанас 37
Маджереца, Ганьо Н. 275, 621
Маждраков, Димитър Д. 262
Мазхар паша 585, 586, 588, 590, 591, 593–595, 631–633, 638, 643, 665, 677, 860, 1004, 1008, 1013, 1027, 1030, 1052, 1060
Макарий, игумен хаджи 488, 623, 649,
Макариополски, Иларион 33
Македония 20, 23, 193, 305 442, 484, 507, 540, 541, 544, 560, 937, 980, 981
Македонски, Александър 789
Македонски, Д. Димов 542
Македонски, Михаил Ив. 542, 544
Македонски, Христо Н. 106 109, 172, 173, 776
Макреш 978
Максим, иеродякон 488
Максим Пловдивски 1019
Мала Азия 14, 20, 23, 580, 927, 1006, 1026, 1048, 1050
Мала чешма, махла 1082
Малинов, Ст. 344
Манастирци 774
Манов, Стефан 284
Манов, Андрея 345
Манов, Георги 345
Манов, Георги Н. 185, 346, 805, 901, 902
Манов, Манчо 345

Манов, Мито Каймакчи 591
Манов, Тодор Н. 345
Манов, учител 1076, 1077
Манова, Елисавета Т. 834
Манол ефенди 835
Манчев, Иван 17
Манчев, Искрьо Ц. 346, 902
Манчев, Петър 274
Манчов, Стефан х. 901, 902
Марагидик 181
Маргаритов, Тодор 262
Маринов, Д. С. 1077
Маринов, Димитър Панталонджията 626, 1022
Маринов, Лулчо 902
Маринов, Марко 341
Маринов, Никола Дюкмеджията 979
Маринов, Стоян 1067, 1077
Маринов, Тихул 1054, 1067
Марица 348, 745, 746
Марков, Иван 463, 465
Марков, Ильо войвода 117
Марков, Нестор 262, 612
Марков, Стоян п. 436
Марков, Христо 284, 285
Марков, Христо 229, 826
Марков, Христо Х., свещеник 37, 133, 277
Маркович, Ефрем 203, 205, 213, 214, 530, 546
Маркович, Светозар 767, 851, 913, 917
Марковски, Марко Ив. 373–376, 460, 467, 468, 488, 623, 783, 863, 883, 908, 922, 935, 937–940, 943, 944, 946, 981, 982, 1020
Марсилия 730, 778
Маринов, Георги 1077
Мархолев, Иван Г. 268, 270, 280
Мархолева, Донка 268, 269
Матевски, Димитър 271, 1020
Матеев, П. М. 1071, 1072, 1081
Махмуд II 1006
Мацини 306, 829–835, 849–851, 854
Меджидие 145
Мезешки балкан 437
Меншиков, граф 189
Мерекьов, Петър Ив. 341
Мехмед Куршид паша 755
Мехмед Селим 596
Мехмедов, Уста 18
Мечка 347
Мидхад паша 327, 329, 330, 343, 453, 454, 798, 897, 1007
Мика 714
Миков, Петър 979
Мил, Джон Стюарт 313
Миладинови, К. и Д. 33
Миланов, Александър 717 1075, 1078
Миланов, Илия 275, 754
Милан, Обренович 95
Милев, Петко (Страшния/ка) 339–341, 576, 577, 589, 676, 693, 707, 895, 995, 999, 1002, 1048, 1050
Милковски, Делчо 924
Милковски, Н. 436, 925
Милош 769, 770, 776, 808
Милошев, Теньо 282
Милчев, Д. 968
Милчев, Хр. Бояджиев 895
Милчев, Цоко 968
Минарето, Генчо 281

Минев, Димо 810, 867, 868, 871, 876, 938, 951, 986, 1012
Минев, Пенчо 282
Миничево (Хлябово) 437
Минков, Цено 838
Минчев, Георги х. Ив. 436, 612
Минчев, Иван 755
Минчев, Иван Кисьов 790
Минчев, Михо Иванчев 612
Минчо, поп 278, 1046
Минчо, учител 143, 790
Минчооглу 1007
Миразчийска, Тодорка 972
Миркович, д-р 835
Миронович, Душко 1065
Митаков, Никола 1075, 1078
Митев, Лило 278
Митев, Петър Терзийски 787
Митко Даскала 277
Митов, Н. 764
Митов, Тодор 715, 716, 718, 719
Митович, Димитър 1003
Митрофан, игумен 936
Митрофан, иеромонах 488
Михаил III Обренович 13, 95, 96, 104, 117, 193, 194, 217, 220, 769, 770, 773, 776, 808, 816, 819
Михайлов, Иван х. 870
Михайлов (Генчев), Цако 995, 996
Михайловски, Димитър 33
Михайловски, Георги 282
Михайловски, Никола 33
Михайловски, Никола В. 866
Михайловски, Ст. 282
Михал махала 17
Михалчев, Йото 262, 859
Михо Влахът 282
Михов, Стефан Кис. 946
Мицов, х. Мито 976
Мичов, Илия Газинов 787
Мишайков, проф. Димитър 19, 22
Мишайков, Петър 216, 530, 821, 822
Мишин, Александър 949
Мишков, Тодор 163
Миятев, д-р Петър 968, 998, 1038, 1056, 1069
Младенов, Александър 1081
Младенов, Сава 339, 403, 407, 490, 597, 700, 701, 708, 863, 893, 894, 986, 989
Младенов, Стоян 989, 1049
Младенов, Тома 550
Млатишумка 275, 866
Мокрев, Стефан 772, 774, 777
Молдова 147, 148, 156, 792
Момчев, Джоро 284
Моносов, С. 882
Монтлонг, Оскар 1044, 1045, 1067
Мораджиков, Добри Ст. 904
Москов, Моско 285, 867, 871
Мохамед 877
Мръвков, Ангел 262
Мръвков, Дочо 340, 988, 999, 1001, 1048
Мряморно море 20
Мурла 760
Мурсалково 668
Мустаков, Никола 807
Мустаков, Хр. 212

Мустафа паша 277
Мустафа чауш 280
Мутафов, Константин 938, 939
Мутафчиев, проф. П. 723
Мъглиш 181
Мънзов, Иван 216
Мюлер французина 970

Н

Найденов, Георги 266
Найденов, Иван 99
Намичев, д-р Я. Сл. 1081
Наполеон III 192, 218, 340
Натанил отец, Охридски и Пловдивски митрополит 147–149, 792
Начов, Андрей 73, 74, 90, 277, 758, 764
Начов, Георги 904
Начов, Иван Андреев 72
Начов, Начо Андреев 72
Начов, Никола 43, 50, 51, 737, 738, 745, 748, 749, 752, 863, 864, 867, 869
Начов, Т. 550
Начов, Хр. Инджето 895
Начов, Христо Андреев 72
Начова, Гина Андреева 72
Начова, Елена Андреева 72
Начова, Мария Андреева 72
Начова, Софка Андреева 72
Начова, Тота Андреева 72
Начова, Яна Андреева 70, 72–74, 761, 764, 765, 779, 780, 784
Начович, Григор 213, 215, 216, 797, 817, 818, 821, 826
Неврокоп 349
Неготин 217
Негушево 989
Недев, поп 287
Неделев, Бойчо 347
Недюв, Марко 730
Недялков, Иван 807
Недялчо, даскала 139
Нейков, Гецо 895
Нейчев, Иван 282
Нектариев, Кирил 48, 55, 741, 753
Нено Келешът 28
Ненов, К. хад. 755
Ненов, Крайо 895
Неофит Рилски 31, 33, 35, 36, 39, 40, 41, 79, 86, 733, 735, 737, 738, 768, 1013
Несторов, Димитър х. 37
Нецов, Наньо 281
Нечаев, С. 311
Нешев, Бойко 149, 242, 845
Нешов, Кръстьо х. 344
Никифор 789
Никифор, поп 287
Ников, проф. Петър 723, 771, 925
Никола, Битолецът 28
Николакьов, Марко 976
Николич (в. министър) 821
Николич, д-р Д. 269
Николов, Вълко 17
Николов, Генчо 868
Николов, Иван 975
Николов, Игнат 262
Николов, д-р К. 840
Николов, Коста 899, 1076

Николов, Лечо Ковачов – гайдаря, железаря, ковача 676, 995, 999, 1048
Николов, Марин 343, 344, 580, 998, 1049
Николов, Марин Мароджийски 904
Николов, Петко 344
Николов, Сичан 50
Николов, Станчо поп 677, 1049
Николов, хаджи Васил 175, 180
Николов, Христаки Х. 794, 799
Николов, Христо 1076
Николов, Христо Х. 116
Николов, Христо – Такия 716–718
Николова, Тота 47
Николчова, Марийка 646, 647
Никопол 243, 244, 246, 260, 261, 283, 287, 330, 334, 585, 856
Никополу, Г. 194
Нинов, Вутьо 895, 1049
Нинов, Иван 968
Нинов, Илия Правчанов 896
Нинов, Петко 343
Ничов, С. Д. 1079
Ниш 91, 103, 197, 930, 1006
Нова Загора 282, 460, 603, 612, 870
Новаков, Дим. 436, 437, 925
Новачене 978, 989
Нови Сад 811
Новкиришки, Кръстьо Д. 976, 978
Ново село 890, 981
Ножаров, Ат. 764
Ножаров, Димитър 344
Нойкова, Зорка–Джуджева 782
Ноков, Стоян 974, 975, 1016
Нягол 271

О

Ободовски, А. 52
Образописов, Никола Ив. 903
Обретенов, Ангел Т. 328
Обретенов, Никола Т. 328 – 330, 356, 357, 454–457, 507, 665, 880, 886, 905, 910, 932, 933, 947, 953, 955, 957–960, 962, 963, 971, 973, 984, 1009
Обретенов, Петър Т. 328
Обретенова, Петрана 972
Обретенова, Тонка Т. (Баба Тонка) 328, 329, 455, 860, 949, 971, 972
Общи Димитър (Николич, Косовеца) 335, 345, 346, 355, 358, 407, 435, 441–451, 457–460, 463, 467, 470–477, 486, 489, 535, 540–542, 547, 548, 551, 552, 555–573, 575–581, 586–590, 592, 593, 596, 598, 600–603, 609, 612, 619, 620, 624, 631, 632, 641, 642, 644, 667, 675–677, 682, 683, 686, 687, 693, 695–699, 702, 705–

707, 774, 778, 895, 900, 925, 927–930, 934, 935, 962, 965, 976, 977, 984, 985, 988–991, 994–1001, 1004, 1009, 1010, 1015, 1018, 1025, 1050, 1057, 1059, 1061–1066, 1075
Огоеца, Стоян 978
Одеса 41, 48, 50, 51, 71 104, 105, 242, 361, 389, 394, 403, 408–410, 478, 708, 723, 724, 726, 728, 828, 897, 920, 1065
Одрин 20, 99, 436, 437, 734, 760, 925, 1001
Олтеница 67, 528, 529, 535, 965
Омир 752
Омортагско 603
Орешкоа, д-р Павел Н. 796, 808
Орманджиев, Иван 308, 824, 879, 886, 929, 930, 933, 937, 983, 1012, 1044, 1069, 1070
Ортаконак 806
Ортакьой 240
Ортамезар 746
Орхан 603
Орхание (Ботевград) 334, 342–344, 476, 477, 541, 547, 552, 576, 577, 586, 590, 591, 603, 609, 611, 615, 617, 625, 667, 668, 676, 698, 895, 896, 898, 903, 930, 942, 945, 948, 985, 988, 989, 995, 997, 1000, 1001, 1006, 1010, 1017, 1043, 1044, 1049, 1060–1062, 1066
Орханийски проход 585
Оряховица 283
Оряхово 503, 531, 535, 550, 597, 944, 967, 968, 970, 978
Осиковица 91, 942, 945, 999, 1049
Осман чавуш 465
Осоговски манастир 544, 980, 981
Осъм 184, 266, 334, 464, 986
Отец Давид 623, 625
Отец Паисиево (Кочмаларе) 759
Отоманска империя 436, 592, 680
Офенберг 827, 854
Охрид 545, 980, 981

П

Павел баня 760
Павлов, Велизарий И. 932
Павлов, Георги поп 66
Павлов, Гьока 278
Павлов, Марин 677, 995, 1049
Павлов, Михаил х. 266
Павлов, Христо Т. 40
Павлов, академик Тодор 392, 413, 767, 851, 913, 917
Павлов, Цвятко 984
Павлов, Цвятко х. 266, 462, 463
Павлова, Ненка 586, 1000
Павлович, д-р Д. 107

Пазарджик 91, 99, 105, 197, 274, 443, 459, 460, 490, 496, 573, 585, 599, 603, 610, 611, 616, 621–623, 629, 649, 789, 865, 866, 902, 942, 1011, 1016, 1046
Пази мост 653, 655, 657, 1033, 1034
Паисий, владика 728
Паисий, дякон 547, 551–54, 675, 698, 985, 1010, 1029, 1061, 1066
Паисий Пловдиски 54, 86, 88
Паков, Иван х. 262
Палаузов, Никола 190, 807
Пама, циганка 714
Панагюрище 197, 345–347, 460, 490, 611, 805, 845, 901, 903
Пандишовия хан 437
Панега 407, 477
Паничков, Димитър 235, 803, 839
Панов, Лило 761
Панов, Олимпий (Гълъб) 310, 504, 505, 508, 530, 546, 953, 958, 964, 970
Панов, Ст. 460
Пановката, Димитрица 934
Панталонджията Андрей 871
Панталонджията Димитър 1042
Пантата 998
Пантелеев, Петър 216, 796, 821, 822
Пантелеев, Тома 107, 199, 216, 331, 530, 796
Пантев, Коцо 344
Панчев, Манол 1074
Папазов, Атанас 282
Папазов, Ботьо 864
Папазооглу (ов), Димитър 270, 864
Париж 99, 104, 790, 831, 833, 1007
Пармаков, Симеон П. 885
Партений, духовник 39
Партений, иеродякон 488
Пасков, Калчо 286
Пастомпиров, Пенчо 285
Патев, Найден 895
Патев, Павел В. 47, 734, 738, 740, 745
Паунов, Тоньо 787
Пахомий, отец 893
Пачов, Стефан Хр. 871
Пашов, Генко 896
Пеев, Въло 341
Пеев, Гичо 899
Пеев, Дидьо 558, 617, 690, 691, 706, 895, 978, 1049, 1059, 1060, 1063, 1068
Пеев, Лальо 340, 341, 1048
Пеев, Тодор 342, 343, 506, 507, 539–544, 547, 548, 553, 572, 574, 577, 586, 600–602, 763, 863, 896–898, 918, 975, 976, 980, 983, 990, 999
Пеев-Плачков, Ив. 898
Пеева, Екатерина Г. 737
Пейо махала 17
Пейо хаджи 896
Пекова, Елена 903
Пелов, Вутьо 895, 1049
Пенев, Боян 26, 27, 34, 173, 732–736, 776
Пенев, Иван 795
Пенев, Стоян 551, 946, 947, 949
Пенков, Стоян 989
Пенович, Петър 864

Пеновски, Иван 463
Пенчович, Иванчо х. (Петров) 99, 240, 438, 441, 595, 926, 1007, 1008, 1051–1053
Перекендешка махала 17
Перущица 244, 246, 247, 273, 274, 349, 865, 867, 869
Песнопой (Чукурлий) 497
Петербург 1006
Петков, Аврам 284
Петков, Ботьо 37, 46, 50–55, 738, 748, 749, 751, 752
Петков, Димитър бояджи 1050
Петков, Иван 340, 1048
Петков, Иван Танков 787
Петков, Мито бояджията 344, 1049
Петков, Ненко 17
Петков, Петър Топалов 790
Петков, проф. Ст. 987
Петков, свещ. Стоян 1049
Петков, Христо 896
Петков, Цвятко Самарджиев 976
Петлешков, Васил 349
Петров, Бойчо 347
Петров, Боне х. 344, 716, 717, 1075
Петров, Васил 341, 344, 1048
Петров, Васил хаджи 764
Петров, д-р Рашко 71, 107, 126, 196, 762, 791
Петров, Иван Хр. 844
Петров, Илийкьо 976
Петров, Иосиф п. 895, 1049
Петров, Ламби 262, 859
Петров, Матей (Моно), отец Матей Миткалото 107, 284, 285, 337, 338, 566, 613, 616, 890–892
Петров, П. 968
Петров, Патьо чорбаджи 895
Петров, Фильо п. 895, 1049
Петров, х. Матей 974
Петър, поп 1077
Пехливана, Д. 804
Печеняков, Николчо Д. 976
Печова, Христина 47
Пещера 349, 904
Пиперков, Цветан 341
Пирдопчанина, Георги 262
Пиронков, Ганчо Д. 787
Пиронков, Петър Н. 787
Пиронков, Христо 262, 341, 586, 897
Пирот 363, 444, 899, 908
Писанца 177
Писек 266
Питещ 218
Платнаров, Васил 275
Платон 752
Плевен 46, 66, 244, 253, 261–264, 268, 283, 287, 339, 403, 407, 432–434, 459, 473, 477–479, 587, 592, 666, 667, 696, 697, 844, 857–859, 937, 968, 1043, 1049
Плевнелията, Васил 218, 252
Пловдив 28, 37, 38, 41, 50, 66, 70, 71, 86, 87, 90, 91, 105, 126, 128–132, 135, 143, 150, 183, 195, 196, 226, 243, 244, 270–272, 274, 280, 281, 331, 373, 424, 430, 435, 451, 459, 460, 464, 490, 496, 558, 575, 603, 611, 612, 616

621, 622, 679, 680, 684–686, 691, 692, 704, 705, 723, 724, 726, 731, 737 739, 745, 746, 750, 751, 753, 754, 756–759, 762, 763, 767, 772, 773, 776–781, 783, 785–787, 790–793, 796, 802, 812, 814, 816, 817, 822, 823, 834–836, 842, 845, 846, 854, 855, 861, 863, 865–871, 874, 876, 879, 880, 885, 901, 902, 904, 906, 924, 927, 930, 931, 934, 942, 962, 965, 983, 985, 988–991, 993, 995–998, 1001–1004, 1006, 1008, 1010, 1015, 1016, 1020, 1023, 1030, 1031, 1033, 1035, 1038, 1041–1043, 1045, 1046, 1055, 1059, 1063, 1070, 1071
Плоещ 267, 362, 421, 424, 426, 429, 483, 484, 793, 794, 818, 858, 959
Подбалкански, Симеон 978
Подрашайски, Марин 341
Поибрене 347
Поликраище 338
Поп Андон 864
Поп Васил 39
Поп Груйо 901
Поп Манчо 278, 1046
Поп Никифор 287
Поп Стефан 864
Поп Такия 1075, 1082
Поп Тодор 345
Поп Харитон 145, 791
Поп Христо 344
Попадиин, Пенчо 750
Попинци 347, 903, 904
Попов, Ангел 871
Попов, Васил Д. 465, 467
Попов, Данаил Хр. 90, 228, 239, 261, 267, 268, 292, 310, 334, 335, 359, 361–364, 375, 387, 388, 391–393, 398, 399, 402–405, 409–411, 413, 418, 421, 423–435, 445–450, 456, 457, 475–478, 486, 489, 525, 528–530, 550, 566, 567, 669, 670, 777, 778, 795, 857, 862, 875, 889, 899, 906–908, 913–915, 919, 927–929, 937, 948, 950, 952, 959–961, 971, 974, 986, 992, 994, 1016, 1046, 1047, 1062
Попов, Димитър П. 37, 51, 54, 58, 467, 752, 754, 768
Попов, Добри 773
Попов, Ив. 346
Попов, Ив. Ст. 904
Попов, Ив. артист 756, 783, 900
Попов, Кирица Хр. 262, 858
Попов, Киро 99, 240, 844
Попов, д-р Киро 737, 746, 759, 866, 1017
Попов, Константин 737, 783, 866, 1018
Попов, Костадин 622
Попов, Марин 694, 1049, 1061
Попов, Михаил 262
Попов, Петър 275
Попов, Райчо Гръблев 298, 425–427, 794, 822, 835
Попов, С. 345
Попов, Ст. 901
Попов, Стати 796
Попов, Стефан 845
Попов, Стоил 99, 241, 259,

327, 328, 453, 737, 771, 856, 885, 931
Попов, Стоян 904
Попов, Фратьо 278
Попов, хаджи Георги (хаджи Кьосе) 764, 765
Попов, Христо 958
Попов, Христо Д. 783, 786
Попов, Ю. Н. 403
Попова, Елисавета К. 47, 81, 732, 737, 740–743, 758, 769, 1017
Попова, Катерина Хр. 858, 908, 933
Попова, Мица Хр. 858
Попович, Мария Р. (Евпраксия) 737
Попович, Михаил 749
Попович, Н. 875
Попович, Райно 20, 21, 27–40, 46, 47, 70, 79, 81, 92, 726, 727, 731–738, 742, 834, 1017
Порт Саид 778
Потайников, Георги С. 713, 1071, 1072
Правец 476, 477, 551, 577, 896, 942, 945, 995, 996, 999, 1049
Правчанов, Илия Н, 343
Праматарина, х. Теодосий 281
Преображенски манастир 337, 338, 891
Призрен 928
Провадия 18, 603
Протич, д-р Д. 194
Протогеров, Александър 545
Пръмов, Петър Р. 787
Пулев, Никола 52, 55, 272, 729, 730, 755
Пулев, Павел 24
Пулев, Петко 183
Пулев, Тодор Хр. 48
Пулев, Христо Вас. 133, 134, 780, 804
Пулев, Христо Н. 48, 730
Пулева, Аница 47, 741
Пулева, Марийка Хр. 48
Пулеви, братя 37
Пулеков, Хр. В. 1036, 1037
Пулиева, Елисавета Хр. 48
Полюглу, Иван Т. 749
Пупешков, Васил 340, 1048
Пчелинска стена 653
Първанов, Ангел 261
Пъшков, Димитър 263, 264, 266, 497, 580, 581, 587, 588, 590, 592, 593, 630–632, 639, 646–648, 653, 677, 696, 697, 702, 860, 887, 922, 934, 936, 979, 996, 997, 1023, 1025–1027, 1049–1051, 1054, 1064

Р

Радиля, Иванчо 334
Радоев, Симеон 147
Радоев, Пенчо Карловеца 748
Радомир 540, 541, 980
Радослав 13
Раев, Христо 864
Раевски 242

Разбойников, Станко 436
Разград 187, 242, 472, 497, 597
Райнов, Коле 282
Райнов, Сава 282, 283
Райнов, Теофан 104, 247, 248, 254, 298, 310, 362, 423, 426, 474, 475, 611, 737, 777, 830, 831, 833–838, 848, 850, 853, 854, 868, 1014
Райнова, Анастасия 47, 48, 741
Райнова, Евпраксия 47
Райчев, Райчо 1056
Ракита 985
Раковска, Неша 975
Раковски, Г. С. 33, 37, 54, 91, 92, 96–107, 109–111, 113–115, 117–122, 131, 147–150, 155–157, 161, 166–168, 172–177, 191, 226, 227, 230, 231, 248, 283, 376, 377, 442, 443, 460, 539, 574, 575, 628, 629, 736, 770–773, 776–778, 796, 800–802, 808, 818, 834, 854, 857, 873, 933, 975, 983, 1016
Раковски (гара) 668
Раковски, Кр. 832, 833
Рамаданов, Иванчо 980
Расим паша 948
Рафаил, отец 278
Рачев, Илия 866
Рачев, Тинко 866
Рачева, Мария 741
Рачински, Александър 190
Рачов, Георги 804
Рашид бей 868
Рести, Бенедето 18
Решид ефенди 60
Рибарица 185
Рилски манастир 21, 81, 347, 735, 826, 891, 978, 1013
Ристич, Иван 217, 770
Робев, Димитър 544
Рогозаров, Пано 262, 653, 859
Родосто 18
Роксана (Роксандра) 789
Романов–Расидеску 857
Росети, К. А. 156–158, 793, 794
Рошава могила 139
Румелия 240, 676
Румъния 20, 23, 65–67, 71, 72, 118, 122, 149, 155, 156, 159, 166, 167, 175, 180, 192, 219, 229, 245, 252, 267, 286, 291, 301, 308, 330, 334, 422, 475, 498, 499, 505, 529, 586, 587, 793, 794, 808, 811, 823, 827, 828, 835, 837, 838, 844, 875, 894, 897, 929, 934, 959, 963, 968, 1020, 1044
Рунтов, Цвятко 344
Русе (Русчук) 66, 99, 105, 178, 183, 195, 241, 253, 259, 264, 327–330, 356, 359, 452–454, 456, 463, 473, 476, 497, 498, 501, 530, 535, 596, 665, 686, 734, 796, 800, 801, 808, 838, 842, 843, 856, 869, 885. 886, 892, 905, 946–949, 955, 970, 972, 973, 1006–1009, 1036, 1037, 1044, 1045, 1067
Русев, Бойчо 1046
Руси 760

Русия 52, 72, 83–87, 98, 103, 106, 146, 156, 159, 189, 190–192, 197, 227, 233, 271, 296, 306, 394, 408, 409, 530, 790, 808, 827, 828, 887, 891, 1050
Рушид баба 713, 714
Рушу де Веди 252, 259
Ряпов, Ст. Д. 104
Ряпов, Стефан 158
Ръжанков, Иван 274
Ръжанков, Никола 274, 621, 623

С

СССР 811
Сава 117
Савич, поручик 198
Савов, Бончо х. 281
Савов, Георги 275
Савов, Марко 37
Савов, Стефанаки Хр. 976
Савчев, Христо 262
Садулах, Сари 596
Саиб, паша Али 595, 664, 665, 675. 703, 711, 1006, 1042, 1051, 1053, 1057
Сакар балкан 437
Сакъзов, д-р Иван 18, 21, 724
Самарджиев, Тодор 902
Самоков 197, 734, 896, 902, 903
Самоковеца, Михаил 444
Сандулов, Стан 968
Сантурджиев, П. Х. 784
Сапунов 947, 948
Саракая 1031
Сарамбей 835
Саранов, Н. 285
Сариев, Христо (Гълъб войвода) 798
Саулски, Петър 1048
Сахатчи, П. Т. 282
Св. Никола, връх 72, 181, 186
Св. Никола, махала 768
Сводя 942
Света гора 67, 81, 543, 891
Свиленград 277, 436, 437, 924, 925
Свищов 34, 66, 102, 103, 163, 195, 262, 330–332, 679, 684, 685, 691, 704, 705, 796, 798, 807, 818, 822, 838, 843, 886, 968, 1057
Севлиево 283, 287, 334, 459, 460, 604, 653, 654, 656, 662, 699, 844, 845, 872, 901, 936, 942, 1032, 1034, 1042, 1043
Секеларов, Никола 949
Селимински, д-р Иван 33, 807
Семерджиев, Хр. 902, 903
Семков, Христо 341
Семков, Цветан 341
Сен Симон 199
Серурне, Гр. 158
Силистра 897, 918, 919, 949
Симеон от Ловеч 37

Симеон, цар 251
Симеонов, Андрон 261
Симеонов, Величко 974, 984
Симеонов, Григор 896
Симеонов, Иван Ат. 262
Симеонов, Илия 866
Симеонов, Костаки 330
Симеонов, Николчо 261
Симеоновград (Търново-Сеймен) 668, 924
Симидов, Филип 284, 857, 871, 948, 1033
Синесий, иеромонах 976
Сирков, Генчо 266
Сирков, Никола 266, 334, 624, 635, 636, 645–650, 652, 654, 667, 922, 1030–1032
Скопие 545, 585, 981
Скравена 943, 985
Слабаков, Христо 553, 985
Славейков, Петко Р. 440, 441, 773
Славов, Пенчо х. 282
Славчев, Костадин 864
Славчев, Никола 28, 35, 44, 46, 59. 69, 79, 725–727, 731, 737–739, 752, 754–756, 762, 766, 768, 777, 780, 804, 836
Славчович, Костаки 99
Сливен 13, 21, 34, 99, 105 175, 178, 179, 195, 196, 219, 242, 244, 246, 247, 281–283, 285, 416, 459, 460, 490, 501, 506, 574, 575, 603, 607, 612, 613, 615, 649, 767, 771, 801, 807, 826, 845, 870, 874, 901, 902, 934, 942, 951, 958, 975, 1011, 1015, 1016, 1046
Сливков, Стефан 282
Смедерево 95, 447
Смиков, Иван 755
Смилец 12, 13
Смирна, 33, 44, 51, 752, 903
Смолянов, Цвятко 261
Смрикаров, Ксенофонт 902
Собри бей 759
Соко, 95, 117
Соколов, Георги 903
Соколов, Ив. Фъргов 902
Солаколу, Г. С. 233
Солуврач 774
Солун 259, 732
Сопот 12, 23, 37, 38, 40, 134, 196, 244, 246, 247, 269, 274–281, 449, 622, 723, 727, 734, 750, 753, 774, 780, 846, 867, 868, 936, 1019
Сопот (Ловчанско) 476
Сопотница 622
Сопотски манастир „Св. Спас“ 622
Софийски, Стоян В. 952, 959, 960
София 18, 49, 91, 105, 183, 195, 197, 244, 342–344, 373, 374, 407, 460, 472, 476, 477, 506, 551, 576, 577, 588, 590–596, 613, 615–617, 630–633, 638–643, 646, 648, 657, 664 668, 675, 676, 678, 679, 686, 704, 705, 711, 714 717, 723, 724, 726–736, 738, 740, 746, 748–750, 752, 754, 756, 757, 759, 760, 762–764, 767–777, 779, 781–784, 786, 787, 789, 790, 792–796,

798–803, 806–810, 812, 814, 816–819, 822–831, 836–848, 851, 853–856, 858–872, 874–876, 878–882, 885–890, 893–896, 898–906, 910–913, 918, 920, 922–933, 935–938, 940–952, 957–965, 969–971, 973–975, 977–981, 983–986, 988 993, 997, 998, 1000–1004, 1006–1013, 1016, 1017, 1019, 1021–1028, 1031–1033 1035, 1036, 1038, 1042–1044, 1046 1056, 1060, 1061, 1063–1067, 1069–1076, 1078, 1080
Софрониев, Марин 287
Софтов, Никола 729, 730
Спасов 984
Спасов, Васил 461, 462, 464, 465, 467
Спасов, Иван 278, 868
Спасов, Калофер 274, 865
Спиридонови, братя 287
Спицерина, Васил 348
Средна гора 11, 138
Средногорие 609
Сръбско 193, 442
Ставри, хаджи 105
Стойнов, Недялко 347
Стамболов, Стефан 284, 861, 881, 989
Стамболски, д-р Христо Т. 99, 240–242, 436–440, 771, 844, 864, 924–927, 1007, 1008, 1042, 1050–1053
Стаменов, Иванчо 976
Стамов, Михалаки х. 281
Станев, Георги 141, 278, 279, 786, 787, 790, 866, 1019
Станев, Никола 111, 143, 150, 276, 308, 332, 360, 456, 648, 658, 772, 791, 847, 867, 925, 927, 930, 933, 935, 937, 938, 943, 962–964, 993, 1033, 1038, 1039, 1044, 1052, 1065, 1070
Станев, Иван п. 278
Станоев, Стоян Ковачевски 980
Станчев, Вельо 995, 1049
Станчев, д-р Д. 331
Станчев, Марин 995, 1049
Станчев, Тодор 335, 975
Станчов, Фердо 685
Станчев, х. Станьо Врабевски 340, 341, 576–578, 587, 676, 693, 707, 895, 995, 996, 1048, 1050, 1067
Станчев, Яни 331
Станчов, Марин 285, 286, 355, 470, 471, 553, 876, 1070
Станчов, Тома Хитр. 259, 263
Стара Загора (Ески Заара) 81–85, 131, 179, 242, 268, 270, 281, 282, 459, 460, 501, 506, 603, 612, 613, 649, 668, 767, 768, 782, 869, 870, 901, 902, 932, 942, 1011, 1015, 1046
Стара планина 27, 98, 169, 176, 178, 181, 185, 251, 252, 413, 443, 772, 776, 792, 800, 802–805, 812, 1037
Стара(та) река 11, 275

Старо село 977
Стефан, поп 864
Стефанов, Захарий, п. 895
Стефанов, Михаил 895
Стефанов, Михо 274
Стефанов, Недко п. 902
Стефанов, Никола Крушкин, 900
Стефанов, Димитраки 612
Стефанович, Зечо 844, 845
Стоев, Петко 37
Стойков, Генко 804
Стойков, Георги 694, 895, 1049, 1061, 1062
Стоилов, А. П. 776
Стоилов, Константин 130
Стоилов, Н. 282
Стоилова – Сълплиева, Божана 1015
Стойнов, Велчо 989, 1501
Стойнов, Д. 612
Стойнов, Тошко 989
Стойновски, П. Ср. 278, 868–870, 978
Стойчев, Д. Д. 339, 341, 893, 894
Стойчев, Ив. Кр. 772, 775, 809, 810, 839
Стойчевчето, Лазар 934
Столник 989
Стоян Грамът 80
Стоянов, Васил Д. 107, 293, 772, 845, 897
Стоянов, Д. В. 293, 772
Стоянов, Димитър Духов 345
Стоянов, проф. д-р Парашкев 209, 266, 267, 338, 341, 441, 497, 579, 626–629, 646. 647. 652, 654, 657, 662, 663, 860–863, 887, 888, 890, 893, 895, 922, 927, 946, 996, 998, 1023, 1025–1029, 1031, 1032, 1034, 1035, 1038, 1040–1043, 1051, 1054, 1055, 1063, 1065
Стоянов, Захарий 71, 111, 122, 126, 136, 137, 143, 149, 150, 219, 253, 276, 328, 329, 356, 498, 626, 628, 629, 645–647, 650, 657, 658, 663–665, 695, 712, 719, 756–758, 761, 776, 777, 779, 790, 795, 798, 802, 829, 831, 838, 839, 842, 854, 865, 867, 879, 885, 905, 925, 930, 934, 941, 947–949, 957, 962, 964. 965, 984, 1030 1032, 1035, 1041, 1043, 1044, 1059, 1063, 1070
Стоянов, Иван 341
Стоянов, Иван Бесарабеца 150
Стоянов, Никола Дели 269
Стоянов, Петър 141, 143, 144, 786, 787, 790
Стоянов, Аверки поп 543, 544, 981
Стоянов, Таньо 283, 603, 607, 989, 1011, 1012, 1017
Стоянов, хаджи Мано 591, 596, 1051
Стоянов, Христо 344
Стоянов, Христо Т. 898, 899
Стоянова, Бота 47
Стоянович, Атанасаки 99, 240, 844
Странджата, Н. 803
Странски, Стефан 275
Стратиш 653

Страшимиров, Д. Т. 14, 15, 115, 147, 148, 156, 157, 166, 199, 263, 307, 332, 356, 357, 359, 360, 373–375, 447, 523, 551, 611, 627–629, 633–635, 639, 640, 642, 644, 648, 650, 723, 724, 757, 758, 763, 769, 770, 776, 779, 783, 786, 789, 791–795, 798 804, 806, 809, 812–819, 822, 824–830, 840, 843–848, 854–856, 858, 859, 861, 862, 864, 866, 868, 870–876, 878–880, 885–889, 893, 895, 896, 898, 899, 901–907, 910–913, 917, 918, 920, 921, 923, 924, 927–930, 932–940, 943–945, 950, 951, 957, 960–965, 969, 970, 973–975, 977, 979–981, 983–986, 989–997, 1001, 1003–1005, 1008–1012, 1014–1026, 1028–1032, 1035, 1039, 1046–1048, 1050, 1051, 1054, 1060, 1063, 1064, 1069, 1071
Стрелча 903
Стрема 12, 279, 347, 723, 789, 790
Струмски, Захарий 33
Стъклово 437, 925
Сучурум 11
Сушица 14, 15, 27, 723
Събов, Христо п. 867
Събчев, Никола П. 281, 870
Съйков, Дико 895, 993, 1049
Сърбия 20, 23, 72, 95, 97, 103–105, 108, 115, 117, 118, 126, 155, 181, 186, 194, 198, 201–203, 216, 220, 228, 229, 243, 249, 301, 302, 308, 395, 403, 410, 413, 442, 444, 447, 613, 616, 655, 679, 683, 704, 709, 769, 808, 816, 820, 824, 864, 861, 891, 929, 979
Сърп махала 17
Съсалов, Д. П. 1079
Сюлюман ага 864
Сяров, Б. 163
Сяров, д-р Никола 1030, 1033, 1034
Сяров, Хараламби 158
Сяров, Христо 268, 281, 822

Т

Табак махала 17
Табаков, д-р С. 282
Табор 329, 452–455, 931–933
Такия, поп 1075, 1802
Тако (от Гложене) 996
Таков, Атанас 1049
Тананов, Петър С. 845
Танасов, Михаил 216
Танков, Костадин х. 274, 865
Тантилов, инж. Васил 740
Тантилов, Васил Н. 28, 724, 725, 732, 736, 740, 748, 866

Тантилов, Марко Печев 37, 47, 51, 58, 59, 740, 756
Тантилов, Никола 740
Тантилов, генерал П. 716, 718, 719, 740, 756
Тантилов, д-р Христо 716, 740
Танчев, Пешо 713
Татар Ариф 856
Татарчев, Марин 678
Тахчиев, Иван Т. – Кара Иван 66, 69, 750
Тацов, Ал. 1071
Ташев, Минчо 586
Ташев, Станчо 586
Текия село 723
Текията 857
Телас Цезарийско 1005
Телиш 407, 477
Теньо Козарят 975
Тертер, Светослав 13
Тертерий 13
Тертерий, Георги II 13
Тетевен 262, 334, 339, 341–343, 477, 496, 502, 541, 553, 555, 558, 572, 573, 576–578, 580, 581, 585, 586, 590–592, 603, 692, 693, 698, 706, 710, 806, 807, 844, 860, 863, 893–895, 897, 900, 930, 936, 942, 945, 976, 977, 988, 990, 991, 996, 997, 999, 1000, 1013, 1048, 1050, 1051, 1061, 1062, 1067
Тетевенски балкан 185
Тилев, Ал. Г. 1077
Тилев, Атанас 274, 865
Тилев, Георги Д. 274, 349, 845, 1077
Тимевица 978
Тича 178
Тодор, поп 345
Тодоров, Вл. Хиндзлов 886, 1006, 1026, 1057, 1064, 1069
Тодоров, Г. П. 283
Тодоров, Георги 469, 871
Тодоров, Григор п. 37
Тодоров, д-р Д. 774, 787
Тодоров, Дико 795, 1049
Тодоров, Димитър 37
Тодоров, Иван П. 283
Тодоров, Ламби 856
Тодоров, Мито (Пешо) Желявски 591, 596, 1008
Тодоров, Наньо 282
Тодоров, Петко 346
Тодоров, Стойко Капата 760
Томов, Димитър 901
Томов, Кузма 274
Томов, д-р Методий 1083
Тонев, Димитър 902
Тонев, Стойко 345
Тончев, Вельо Грошев 787
Тончев, Георги 739
Топалов, Хр. Ив. 876
Тополница 723
Топузанов, Хр. 285
Топузов, Иван П. 931, 932
Топчиев, Хр. Ив. 780
Торнев, Владимир 1071
Тошев, д-р Георги 18
Тошев, Славко 714, 718, 1074
Тошков, Николай М, 394, 403, 409, 806, 808, 914
Трайков, Никола 764
Трайков(ич), Димитър 344, 477, 617, 1003, 1051
Тракия 12, 20, 178, 193, 218, 242, 243, 264, 268,

305, 334, 342, 404, 435, 436, 418–450, 484, 496, 498, 507, 540, 544, 603, 609, 610, 612, 700, 701, 868, 1014, 1019, 1020, 1036
Трансилвания 953
Трантев, Никола В. 755
Трантея, Георги Рачов 780
Траянов път 12
Тревненски балкан 283
Тремезли (Стъклово) 437
Триест 835
Тризлинцев, К. К. 900
Трифонов, инж. Трифон 262
Трифонов, Юрдан 262, 859
Тричков, Козма 807
Троян 181, 268, 459–462, 464–466, 468, 470, 488, 489, 491, 496, 498, 536, 622, 623, 844, 863, 894, 901, 937, 939, 940, 942, 945, 968, 981–983, 1019, 1020
Троянски манастир 185, 331, 488, 554, 623, 649, 759, 1020
Трън 899
Трявна 145, 283–285, 338, 451, 459, 460, 468–470, 501, 604, 791, 792, 871, 874, 901, 931, 935, 948
Тудур, спахи 759
Тузлука 1011
Тулешков, Киро 234, 239, 359, 503, 505, 508, 509, 836, 837, 839, 905, 953, 956, 957, 959, 960, 964, 967, 993
Тулов (Тилов), Атанас 995, 996
Тулча 37, 145, 178, 603, 749, 760, 1044
Тумпаров, Спас 902
Тунтев, Георги Ч. 755, 864
Тунтев, Н. 766
Тунтева, Анка 65
Тургенев, И. С. 965
Турлата 464, 465
Турно Магурели 218, 237, 239, 244, 253, 259, 261, 264, 267, 276, 287, 292, 334, 339, 359, 408, 413, 429, 433, 443, 445–447, 456, 476, 503, 529, 530, 535, 566, 795, 826, 843, 844, 856–858, 874, 894, 907, 912, 916, 929, 952, 959, 971, 973
Турно Северин 506, 821, 960
Турска империя 21, 26, 703
Турско 19, 193, 735, 778, 802
Турция 33, 53, 65, 95–97, 106, 108, 115, 117, 155, 156, 162, 163, 167, 189, 192, 198, 203, 216, 218, 227, 239, 253, 301, 302, 315, 397, 443, 491, 663, 796, 828, 832, 835, 1041
Тутмаников, поп Георги 342, 343, 694, 895, 1049
Тутракан 177, 528, 802
Тъпчилещов, Хр. 440
Търговище (Осман пазар) 178, 603
Търневи, братя 471
Търново 72, 102, 103, 105, 163, 164, 183, 185, 195, 203, 244, 246, 247, 264, 265, 283–285, 287, 327, 337, 338, 342, 353, 355,

359, 459, 460, 471, 487, 488, 490, 553, 575, 597, 603, 607, 613, 616, 632, 646, 652–656, 662–665, 667, 679, 680, 685, 691, 699, 704–706, 768, 791, 806, 845, 860, 862, 863, 867, 868, 871, 872, 874, 885, 890, 891, 893, 895, 901, 906, 916, 927, 934, 942, 943, 946, 962, 972, 973, 1017, 1027, 1041–1043, 1046, 1053, 1068, 1070
Търновчанина, Стефан 763
Тюремето, Иван 182, 780, 804

У

Увалиев, Станчо Д. 37
Ужица 95, 117
Узунджово, 405, 435, 766
Узунов, Атанас 283, 668, 1015, 1016, 1046
Узунчаршия 745, 746
Узуншехир 12
Унгария 164
Унджиев, Иван Н. 811, 942
Урумов, Иван К. 946
Уто турчина 1082

Ф

Фенер 767
Фердинанд (Михаийловград) 930
Фердинанд(ов), Георги 541, 572–574
Фесчията Андон 271
Фетфаджиев, Ив. Ат. 268, 269, 277, 278, 280, 864, 867
Фетфаджиев, Стефан 864
Фетфаджиев, Христо 864
Фетислам 95
Филаретов, Сава В. 37, 896
Филаретова, Йордана 344, 588, 678, 1000, 1044, 1045, 1066, 1075
Филип Тотьо 106, 164, 181, 185, 243, 287, 332, 361, 389, 391, 394, 395, 403, 408–410, 412, 418, 489, 797, 798, 814, 827, 828, 907, 913, 917, 918, 927, 959, 1065
Филипов, Стойо 281
Филипово, 41
Фингаров, Енчо 347
Флоренция 442
Фотинов, Константин 33, 43–45, 734, 738, 739, 752
Франгов, П. 791
Франция 53, 304, 306
Фрикацей 791
Фурнаджиев, Иван 340, 995
Фурнаджиев, Иван 68, 279, 676, 694, 698, 707, 915, 1018

Фурнаджиев, Петър 68, 755, 915
Фурнаджиев, Христо 915
Фурнаджиева, Мария И. 741
Фъргов, Митьо 67
Фъргов, Христо Г. 68, 723, 727, 728

Х

Хавяр хан 437, 926
Хаджи Атанас 948
Хаджи Георги 150
Хаджи Димитър, вж. Ясенов хаджи Димитър
Хаджи Макарий, игумен 488, 623, 649
Хаджийски, Иван 894
Хаджик Александър 807
Хаджиоглу, Елена В. П. 741
Хаджов, Иван 880
Халача, Денчо 544, 554, 700, 987, 992
Халил Шериф паша 927
Халки 438, 440, 927, 1007
Хамамджиев, Х. К. 37
Ханджиев, Ив. В. 283
Хараламбиев, Христо 1078
Харитон, поп 145, 791
Харманлий 436, 437, 924
Хасан Али Чауш 1034
Хасково (Хаскию) 197, 436, 543, 612, 1015
Хасо-ан (от Добревци) 586
Хасъмски, Найден Терзията 623, 1021
Хашната, Гечо 635
Хашнов, Денчо Диков 266
Хашнова (Луканова), Величка 334, 624, 627, 628, 635–637, 645, 646, 860, 986, 1019, 1023, 1026, 1030, 1031
Херцеговина 95, 96, 1006
Херцен, М. 201, 833, 834
Хилендарски манастир 67, 80, 81, 84
Хинков, К. 261, 857
Хинков, Тодор 262
Хинов, Анастас п. 90, 261–264, 266, 375, 432–435, 471, 473, 474, 477, 561, 563–569, 572–574, 581, 587, 670, 676, 677, 697, 699, 707, 857–859, 920, 921, 927, 980, 991, 993, 994, 999, 1049, 1050, 1065
Хиос 28, 33
Хисарските бани 451, 925
Хитова, Богдана 47
Хитов, Панайот 105, 110, 118, 147–150, 167, 174–178, 181, 182, 184–186, 197, 200, 203, 206, 210–212, 218, 219, 229, 239, 243–246, 259, 260, 282, 283, 287, 298, 307, 323, 346, 358, 393, 408, 410, 414, 416–419, 425, 429, 431, 442–447, 449, 452, 455–457, 489, 508, 528, 671, 792, 797, 801–803, 806, 812, 813, 815–818, 822, 826–828, 844, 846, 856, 861, 872, 885, 886, 888, 900, 907, 911,

912–914, 927, 928, 950, 952, 957, 959, 961, 965, 968, 1047, 1051
Хитров, Анастас Ц. 488, 626, 1040
Хлябово 437
Ходоновски, Йосиф Ив. 1078
Хохенцолернски, Карол 163
Хранов, Гълъб 1082
Хрисанда, игумен 343
Хрисант, архимандрит 863
Хрисант, пловдивски владика 55
Христина, монахиня 741, 779, 780
Христо Гайтанджията 66
Христо, поп 344
Христов, Васил 910, 932, 933
Христов, Георги П. 332, 798, 838, 839, 887
Христов, х. Георги п. 133, 134, 780, 783, 789
Христов, Танко 66
Христов, Тодор 1076
Христов, Цаньо 871
Христов, Цено 896
Христов, д-р Стойчо 287
Христова, Мария 66
Христова, Тинка Вълова 856
Христова, Тинка 66
Христодоров, Дим. 1079
Христос 877
Хърлец 968
Хърсово 1044, 1045

Ц

Цагарски, Стоян Стоянов 344, 1049
Цаков, Никола 895
Цанков, Драган 54, 55, 452, 753
Цанков, Иван Дочев 242, 243, 844, 845
Цанков, Киряк (Ячо) 255, 311, 331, 507, 508, 528–531, 573, 580, 794, 839, 880, 912, 958, 960, 962–964, 969, 970, 983, 991
Цанков, Недьо 936
Цанов, Алекс. 987
Цаньов, Захарий 791
Царацово 273, 451, 460, 690–692, 706, 1059
Цариград 13, 15, 55 71, 72, 87, 97, 99, 104, 105, 109, 110, 117, 156, 184, 195 239–243, 259, 264, 266, 305, 435–441, 443, 544, 588, 593, 595, 596, 622, 665, 668, 675, 686, 702, 703, 705, 711, 724, 733, 735, 736, 739–744, 750–756, 759, 764, 766, 770, 771, 778, 829, 834, 839, 844, 845, 855, 856, 864, 868, 896, 897, 902, 903, 918, 924–926, 1004, 1006, 1008, 1009, 1020, 1042, 1045, 1049, 1056, 1065, 1075
Цачев, Лукан 559
Цвятко Ханджията 999
Цвятков, Андрей 771, 977, 1040

Цвятков, Иван 1032
Цвятков, Кольо 996
Цвятков, Мито 597, 609
Цвятков, Никола 647, 648, 651–663, 666, 678, 695, 703, 883, 922, 1028, 1032–1035, 1038–1040, 1042 1043, 1049, 1051, 1053, 1054, 1068
Цвятков, Станьо 1068
Цвятков, Тодор 345, 902
Цвятков, Христо Гашев 1050
Цеко войвода 106
Ценов, Ленко 1073, 1080
Ценов, Н. 875
Ценов, Николчо 749
Ценов, Петър П. 343
Ценов, Хр. 895
Ценович, Димитър 231, 233, 234, 239, 292–294, 298, 307, 310, 331, 358, 362, 363, 423, 446, 486, 505, 506, 508, 681, 683, 684, 687, 704, 836–839, 957, 958, 960, 965
Ценович, Любица Д. 839
Централния Балкан 11, 181
Циганка 147, 149, 173, 174
Цокова, Стоянка 764
Цолов, Вълко (Вуко) 996, 1049
Цонев, проф. Беньо 27, 28 731, 732
Цонев, Звезделин 338
Цонев, д-р Ст. 1081
Цонев, Христо Латинеца 266, 335, 559, 646, 647, 651, 652, 654–657, 660–662, 666, 703, 940, 1028, 1033, 1035, 1037––1040, 1051, 1067
Цонзоров, Марин Хр. 285, 286, 355, 471, 960
Цочев, Анастас Хитров 266
Цочев, Иван 276, 277
Цукерхандл, д-р 1036
Цюрих 831, 834, 835

Ч

Чакалов, Георги 903
Чакалов, Ив. 903
Чакалова, Тинка Смолянова 856
Чеканчево 989
Чалики, Н. В. 678, 1066, 1075
Чалоглу, Г. 1007
Чапкънов, Додо 761
Чапкънов, Кунчо 761
Чардаклиев 68
Чардаков, Петър Т. 904
Чаушев, д-р Слави 918, 949
Челеби, Евлия 19
Червен бряг 407, 477, 924
Червен Иван 274
Черепишки манастир 977
Чериково (Садовец) 587, 1001
Черказки, княз 836
Черкезов, Георги Ив. 714, 715, 936, 937, 969, 1074, 1081
Чермен 437
Черна вода 918
Черна гора 95, 613, 616, 679, 808

Черна (Добруджа) 818
Чернев, Атанас 797
Чернев, Христо 754, 755
Чернишевски, Н. Г. 201, 883
Черно море 20, 102, 902
Чернозем 451
Чехия 266, 332, 357, 452, 453, 861, 910, 933
Чешмеджиева 965
Чилингиров, Стилиян 754, 1038, 1067
Чинтулов, Добри 99, 774, 841, 842
Чипровчанина, Тодор 444, 928
Чирпан 197, 270, 281, 460, 497, 501, 603, 612, 616, 668, 760, 869, 870, 901, 1015, 1046
Чиширанов, Ганчо 347
Чиширанов, Филип 347
Чобанов, Георги Ив. 780
Чокана Константин 233, 807
Чокарлан 158
Чолаков, Васил 58, 743, 754
Чолаков, Гено 918
Чолаков, Р. 803
Чомаков, И. Салчо 54
Чомаков, Стоян 33, 54, 440
Чонов, Тодор Карамачов 787
Чорапчиев, Иван 453, 931, 946–948
Чорбаджи Велко 903
Чохаджията, Владимир 871
Чуклев, Поликарп Д 904
Чунтев, Георги Ч. 17
Чурек 989
Чухов, Димитър 890

Ш

Шабац 95
Шаим 714
Шакир бей, паша 595, 1006, 1052
Шан махала 34, 38, 737
Шанов, Васил 593, 632, 765, 766, 860, 1004, 1025, 1026, 1056, 1069, 1070
Швейцарски съюз 315, 831
Шекерджията, Иван 449
Шиваров, Илия 163
Шиваров, Христо 282
Шипка 181, 501, 790
Шишков, Д. 346, 901
Шишков, Тодор Н. 82, 768
Шишманов, проф. Иван Д. 43, 733, 735, 737–739, 752, 768
Шияковски манастир 345, 899
Шкодра 1006
Шнайдер, ефенди 834, 835, 838, 868
Шопов, Георги 195
Шопов, Георги х. Вас. 37
Шопов, Иван х. Вас. 37
Шопов, Павел 903
Шопов, Станко 902

Шумен 105, 163, 195, 242, 807, 946
Шумков, Иван Б. 981
Шунтов, Васил (Велчо) – Иотов, Велчо Касапина 344, 586, 675, 996, 1049
Шунтов, Ташо 344

Щ

Щип 545, 981
Щърбанов, Филип 902

Ю

Юмрукчал 11, 181
Юрданов, Юрдан 355, 471
Юруков, Данаил С. 349
Юсеин, Бошнак 653, 657
Юстиниян Велики 892
Юсуф Даде 18

Я

Ябланица 895
Якимчик 833
Ямбол 179, 827
Янакиев, Иван 281, 870
Янакиев, Коста Сланинката 975
Янева, Атанаса И. (Стринска Г. Андреева) 713, 718, 1074, 1082
Янина 28
Янкова, Цана Ив. Бочева 761
Янколов, Донко 17
Яса тепе 765
Ясенов, хаджи Димитър 107, 217–219, 228, 229, 245, 246, 248, 249, 251, 259, 287, 328, 704, 761, 795, 803, 804, 822, 826–828, 1065
Яш 147–149, 804

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

Накратко за книгата и нейния автор – Цвета Унджиева V–XIV

Предговор – Константин Косев XV–XXXI

Предговор от Народния комитет „Васил Левски“ 5–6

Глава първа

РОДНО МЯСТО

I

Местоположение (11). Из развалините на миналото (12–13). Основаване на града (14). Завещанието на основателя. Последици от вакъфа (15). Положение на населението. Карлово в сравнение с другите центрове на народното възраждане (15–16).

II

Ролята и значението на еснафството (17). Икономически подем. Възход на занаятите и домашната индустрия (18–21). Гайтанджийството в стопанската история на Карлово (21–23). Организация на еснафа (23–26).

III

Просветен и духовен разцвет през време на Възраждането; Първите учители (27–28). Райно Попович, най-ярката фигура в духовното възраждане на града. Личност, идеи и значение (28–38).

IV-V

Новото училище в Карлово и неговите първи учители: Брайко х. Генов (41–45), Христо п. Василев (46–50), Ботьо Петков (50–52) и др. Тяхната книжовна и обществена дейност (38–52). Карлово и борбата за църковна независимост (52–55).

VI

Дейността на читалището и Ученолюбивата дружина (55–61). Заключение. Единство и цялост на родната среда. Общонародно съзнание (61–62).

9–62

Глава втора

РОДИТЕЛИ И РОД

Около датата на раждането. Родът откъм бащина и майчина линия. Чувство на независимост. Здрави традиции и българско съзнание (65–68). Бащата – обществено положение, поминък (68–70). Братя и сестри. Жажда за свобода и дух за бунт и борба (70–73). Семейството след смъртта на бащата. Гина Ив. Кунчова – характер и качества (73–75).

63–75

Глава трета

КЪМ ФОРМИРАНЕ НА ЛИЧНОСТТА

Основно училище (79). Послушник на вуйчо си. Жажда за образование (80–81). В Стара Загора. Учение и служба. Заслугите на архимандрит Василий (81–83). Отново в Карлово. Подстригване (84–86). Надеждите на майката и сина не се оправдават. Историческият момент (87–89). Различието между вуйчото и сестриника. Към непосредствена служба на народа. Бягство (90–92).

76–92

Глава четвърта

В ЛЕГИЯТА НА РАКОВСКИ

Усилията на Михаил III да освободи страната си от опеката на Турция. Влошаване на отношенията между Сърбия и Високата порта. Надеждите на Михаила от едно по-широко движение в България (95). Положението на българите след Кримската война. Революционно настроение и мисъл за свобода. Писмата на цариградските българи до Раковски. Начало на идеята за комитет (96–100). Ролята на Раковски. Неговият план за освобождение на България от ноември 1861 г. (101–104). Легията – практически синтез на неговите идеи и на политическите замисли на Михаил III. Подготовка. Изложението на българския комитет от 12 февруари 1862 год. Въодушевението всред българската младеж (104–107). Левски попада в своята мечтана среда. Бомбардирането на Бялград. Бойната кръщавка на Левски. Историческото прозвище на Апостола. Несигурност в твърденията. Кри-

тика (107–112). Опозициионно настроение всред легионерите. „Щатутъ за едно привръменно Българско началство въ Бѣлградъ“ на Раковски (112–115). Позивът му до българския народ (116–117). Сърбия се помирява с Турция. Разтуряне на легията (117–118). Нейното значение. Легията в живота на Левски. Раковски негов първоучител в обществената борба (118–120). Абаджийски чирак в Бялград. През Букурещ на път за родината (120–122).

93–122

Глава пета

ДЯКОН ИГНАТИЙ ХВЪРЛЯ РАСОТО. УЧИТЕЛ

В Карлово. Идилията под родната стреха не трае дълго. В Пловдивския затвор. Сведенията на Христо Иванов (125–129). Отново в Карлово. Последен опит за учение. При Йоаким Груев в Пловдив. Влиянието на южнобългарската столица (129–132). Пак в родна среда. Великден, 1864 година (132–135). Вътрешни подбуди за разстригването му (135–138). Последствия. „Главяването“ му за учител във Войнягово (138–140). Левски като педагог (140–143). Бягство (143–145). В Добруджа (145–146). Най-ранното писмо на Апостола. В столицата на Молдова (147–149). Пак в Добруджа. Край на учителстването му (149–150).

123–151

Глава шеста

ЗНАМЕНОСЕЦ В БАЛКАНА

В Румъния. Раковски – душата на българската емиграция (155). Политическата промяна в Румъния от 11 февруари 1866 година (156). Румъните търсят помощта на българската емиграция. Първите преговори (156–157). Образуване на Българския централен таен комитет. Свещена коалиция между румъни и българи (157–158). Устав или „Основно законоположение на народните тайни комитети“. Анализ (159–163). Историята с легията в Бялград се повтаря и в Букурещ (163). Самостоятелното съществуване на Тайния комитет. Брошурата „България пред Европа в края на 1866 година“. Опит за създаване на вътрешна организация. Мемоарът до Султана. Анализ (163–165). Разпадане на Централния таен комитет. Неговото значение (165–167). Реакцията на Раковски:

„Привременень законъ за народнытѣ горскы чети за 1867-о лѣто“ и „Върховно народно Българско тайно гражданско начялство“ (167–172). Новият план на Раковски дава последен тласък на бунтовната енергия у старото хайдутство. Въоръжаване на четниците (172–174). В кипежа на приготовленията. Последната среща на Апостола с Раковски (174–176). Главният войвода на всички чети назначава Левски за свой знаменосец. История и значение на този акт (176–177). През Дунава към Балкана. Над Сливен (177–179). Надежди и действителност (179). Левски като знаменосец. Към Централния Балкан. Над Карлово (180–181). Под порива на сърцето (182–184). Сражение. Към Сърбия. Край на похода (185–181).

153–186

Глава седма

I

ВТОРАТА ЛЕГИЯ

Добродетелната дружина (189–192). Опитът ѝ за съюз със сърбите. Програма за федерация между българи и сърби. Протоколът на събранието на българите в Букурещ от 5 април 1867 год. (192–194). Поведението на сръбското правителство (194–195). Добродетелната дружина и идеята за създаване на една вътрешна организация (195–197). Най-голямото дело на старите. Целта на Втората легия. Организация и обучение (197–198). Левски в легията: обучение, държане, надежди (198–199). Първите срещи на Апостола с Любен Каравелов. Самостоятелно развитие на двамата дейци. Идейният път на Каравелова. Упражнил ли е известно влияние върху Левски (199–203)? Положението на българите легионери се влошава. Коренна промяна в държането на сърбите. Политическият интерес и шовинизъм взимат връх. Легията става излишна (203–204). Огорчението на българите преминава в озлобление. Намясата на Добродетелната дружина. Усилията ѝ да оправи работите остават напразни (204–205). Загрижеността на Левски. Писмото му до Найден Геров от 1 февруари 1868 год. Един забележителен документ за постепенното идейно съзряване на Апостола (205–208). Боледуването му в Бялград (209–210). Писмото му до Панайот Хитов от края на боледуването (210–212). Окончателно разтуряне на Втората

легия. Колективната оставка на българите легионери. Изгонване на първите легионери от Бялград. Причини (212–217). Във Влашко. Защо Левски не взима участие в похода на Хаджи Димитър и Стефан Караджа (217–220)? Равносметка на придобития опит (220–221).

187–221

Глава осма

ПО НОВ ПЪТ

Мястото на идеята за създаване на вътрешна революционна организация в развитието на българската политическа мисъл (225–226). Заслугите на Г. С. Раковски и Тайния централен комитет (226–227). Историческата заслуга на Апостола (227–228). Затварянето му в Зайчар. В Румъния (228–229). Двата идейни лагера всред емиграцията. Разривът между млади и стари. Обособяване на младите около читалище „Братска любов“ и „Българското общество“ в Букурещ. Многостранната дейност на „Обществото“ (232–233). Левски в кръга на младите. Първото съчувствие и насърчение на неговите кроежи (233–234). Дружбата на Апостола с Христо Ботев (235–239). Левски предприема своята първа обиколка из България. В столицата на турската империя. Намерения. Въпросът за чуждата помощ (239–243). Из България. Осведомителният характер на неговата първа обиколка. В началото на новия път (243–246). Отново в Румъния. Отношението на старите към Левски. Връзките му с Иван Касабов (246–249). Първите прокламации, които Апостолът разнася из България (249–252). Анализ. Връзките на Левски с Христо Иванов от това време. Някои неоснователни твърдения на Христо Иванов. Търпимост и висок морал в отношенията на дейците от онова време (252–255). Отношението на Апостола към старите (255–256).

223–256

Глава девета

НАЧАЛО НА РЕВОЛЮЦИОННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

Апостолът предприема своята втора обиколка из България. Пълна ликвидация с остатъците на старата идеология (259–260). През Никопол в Плевен. Полагане основите на първите комитетски организации (260–263). Основаване на Ловчанския комитет (268–266). Датата,

към която Иван Драсов и Марин п. Луканов заминават за Влашко (266–268). В Южна България. През Калофер и Казанлък в Пловдив (263–270). Първоначалното отношение на Н. Геров към делото на Левски (270–271). Легендата и митът в спомените за Левски. Безсилието им да разкрият действителната същност на Апостоловия гений (271–273). В Перущица, Пазарджик, Карлово, Сопот (273–275). Случката с палтото. Из „най-чистия път“ (276–280). Полагане основите на комитетските организации в Чирпан, Ст. Загора, Н. Загора, Сливен (281–283). През Североизточна България към Дунава. Трявна, Търново, Габрово, Лясковец и Севлиево в живота на организацията (283–287).

257–287

Глава десета

ЦЕНТРАЛЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

Намеренията, с които Апостолът се завръща във Влашко (291). Целта на свиканото от него събрание в Галац. Връзката му с учредителното събрание на Книжовното дружество. Широтата на интересите у Левски (292–293). Състоянието на емиграцията във Влашко през есента на 1869 година: липса на единство и фракционерска разюзданост (294). Усилията на Апостола да убеди емиграцията в правотата на своето дело и в необходимостта да се постигне пълно единство и се възприеме избрания от него път (295). Л. Каравелов и неговите другари от кръга на младите примиряват своите възгледи с разбиранията на Апостола. Положението на Каравелов всред емиграцията в Румъния (295–297). Идейната независимост на Апостола и неговият самостоятелен път на развитие (297–298). Политическият светоглед на Каравелова – непрестанно колебание между просветителя, политика и революционера (299–302). Сравнение между черновата на Апостоловата дописка до „Свобода“ и нейната публикация (302–306). Двамата водачи се сближават за обща работа (306). Датата, към която Каравелов и Левски полагат основите на Българския революционен централен комитет (307–309). Първата негова проява (309–310). Първоначалният му състав (310). Програмата на комитета: произход, характер и дух (311–316). Втората програма на комитета – брошурата „Български глас“. Съдържание и идеи (316–320). Сра-

внение между двете програми (321). Надеждите, които Апостолът възлага на Централния комитет (322–323).
291–323

Глава единадесета

ТРЕТА ОБИКОЛКА ИЗ БЪЛГАРИЯ

Участието на Русе и Свищов в революционното движение (327–332). Необходимостта от едно вътрешно средище. Ловеч става централен комитет на вътрешната организация. Защо изборът пада върху Ловеч? Задачата на двамата пратеници (332–335). Историята с печата (335–337). В Търново (337–338) Участието на Горна Оряховица и Дряново (338). Организирането на Тетевен и Тетевенско (339–341), Етрополе (342–343), Орхание и София (343–345). В Южна България. Бъдещите огнища на Априлското въстание се присъединяват към движението (345–348). Ехото от дейността на Апостола се носи из цялата страна (348–349).
327–349

Глава дванадесета

РЕВОЛЮЦИОННИЯТ УСТАВОПРОЕКТ

Начало на идеята за уставопроекта (353–354). История на въпроса. Липса на непосредствена и положителна осведоменост. Общото в различията на отделните твърдения (355–360). Съображенията и обстоятелствата, които изтъкват Апостола като несъмнен автор на революционния уставопроект. Датата, към която е бил завършен (360–364). Точният и пълен текст според оригинала (364–373). Различия в досегашните публикации (373–375). Мястото на „Наредата“ в развитието на българската политическа мисъл. Анализ. Значение (376–383). 353–383

Глава тринадесета

1871 ГОДИНА

I

На работа. Ясно и установено отношение към задачите. Данаил Хр. Попов – официален посредник на организацията с външния свят (387). Мерки за сигурност на кореспонденцията (387–388) Подбор на хората (388). Нужда от военно обучени люде (388–389). План за ре-

волюция. Реализъм и чувство за отговорност. Обществените сили, на които Апостолът разчита (389–392). Националната революция трябва да се облегне само върху собствените сили на народа. Пълна свобода и независимост в действията (392–395). Дългът и ролята на водача. Скромност, саможертва и всеотдайна обич към родината. Най-възвишената изповед в нашата история. Самочувствие. Признателността на потомството – единствена награда за бореца (395–398). Болният въпрос – пари и оръжие. Апелът към имотните и чорбаджиите не дава резултат (398–404). Революционният терор става неизбежен (404–405). Апостолът в своя личен живот: нравствена чистота, скромност и обществено чувство (405–408).

II

Борба на няколко фронта. Своеволието на старите войводи. Самолюбие и неспособност да преодолеят хайдушката идеология и да възприемат новите идеи на Апостола. Филип Тотьо разбира и оценява неговото дело (408–410). Противодействието на П. Хитов. Становището на Апостола: любов и съгласие между народните главатари, търпение и желание да го убеди в историческата неизбежност на своето дело (410–412). Субективният и обективният фактор в революционното движение. Необходимост от единство, дисциплина и подчинение на „народното вишегласие в Българско“ (412–416). Войводата обаче умува и бездейства. Неговият нов план за борба – последен напън на умиращото хайдутство (416–417). Отговорът (418–419).

III

Вторият фронт. Несъгласие всред емиграцията във Влашко и неспособността ѝ да се издигне и превъзмогне себе си (419–420). Становището на Апостола: желание за единомислие, взаимно зачитане и воля за обща работа (420–422). Отношението на част от емиграцията: обидно подозрение, упреци, незачитане, фракционерска заслепеност (422–425). Апостолът – върховен изразител на волята на организирания народ. Възход и независимост на

вътрешната организация (425–429). Бездействието на Централния комитет в Букурещ. Недоволството на Каравелов (429–431).

IV

Начало на третия фронт. Борба и с вътрешни врагове. Самоглавство и нарушение на революционната дисциплина. Случаят с Анастас поп Хинов (432–435).

V

За втори път в Цариград. Целта на това посещение (435–440). Становището на Апостола по църковната борба (440).

VI

Димитър Общи и Ангел Кънчев на историческата сцена. Живот и дейност на първия помощник на Апостола. Идейна безпочвеност и авантюристичен дух (441–445). Първият допир на Общи с организацията. Въпросът за датата (445–449). Сдържаността, с която Апостолът го посреща. Първата им задружна обиколка (449–451). Ангел Кънчев. Животописни сведения (451–454). Човекът и неговият идеен свят. Писмата му (454–455). При Апостола. Радостта на последния. Стажът обаче е необходим (455–457). Първата среща на тримата според показанията на Д. Общи пред съда (458–459).

VII

Съвместната обиколка на Апостола с Д. Общи и Ангел Кънчев (459–460). Спомените на троянци за тая обиколка. Полагане основите на местната организация (461–468). Спомените за посещението им на Трявна (468–470) и Лясковец (470–471). След завръщането им в Ловеч. Първите стъпки на Д. Общи в революционното движение. Спекула с името на Кънчев (471–474). Доверието на Апостола към него. Мисията, която му възлага (474–476). Втора обиколка с Д. Общи (477–478). Призракът на великия Апостол хвърля своята сянка върху империята на султаните (478). Неговото последно писмо от тази година (479).

Глава четиринадесета
ОБЩОТО СЪБРАНИЕ В БУКУРЕЩ

I

Необходимост и почин (483–485). Причина (485–487). По въпроса за мястото на събранието и стойността на неговите решения (487–488). Подготовка (488–489). Апостолът не прекъсва организационната си работа: десятъкът от доходите – редовна и задължителна вноска за всеки член; дейците трябва да следят редовно революционния орган; окончателно установяване на псевдонима му; пълномощие за събиране вноски (490); трябва да се работи бързо, за да се изпреварят реформаторските стремежи на самата Турция (491); към начеващите дейци; делото се нуждае от вярност, постоянство и съзнателни работници (492–493). В името на свободата Апостолът призовава към борба и саможертва. Признателността на потомството е висша награда на бореца за свобода. Към подвиг и дело. За тия, които не искат да понесат своя дял от материални жертви, не бива да има никаква пощада (493–494).

II

Подготовката за събранието продължава. Подробни сведения за живота, дейността и възможностите на комитетските организации (495). Разноски, пълномощия и качества на представителите (496). Смъртта на Ангел Кънчев (497–500). Писмото на Апостола по тоя случай: всеки да изпълни до край своя дълг (501). Точен план за срещата на представителите след като преминат Дунава. Сигурност (501–502). Упрек към дейците от Тетевен и Видраре (502–503). Последни нареждания (503). В Румъния. Срещата с Каравелов (503–504). Преди откриване на събранието (505–506). Представители (506). Заседания. Решения. Новият състав на Ц. комитет (507–508). Промените, които събранието вниса в програмата и уставопроекта. Окончателният текст и на двете (509–519). Сравнение между старата и нова програма, одобрения устав и проекта на Апостола (520–524). Пълномощието, което получава Апостолът. Значението на тоя акт (524–525). Окръжното на Централния комитет (525–526). Клетвата (527). Смисълът

на извършеното от общото събрание в Букурещ. Задоволството на Апостола (528). На път за България. Писмото до Каравелов. Грижи. Предчувствие (529–531).
483–531

Глава петнадесета

АРАБАКОНАШКОТО ПРОИЗШЕСТВИЕ

I

Първите разпореждания на Апостола след завръщането му в България: редовно и достатъчно изпращане на „Свобода“, издаване на вестник „свободен за в Българско“, разпращане на уставите и окръжното на ЦК, събиране пари и снабдяване с оръжие (529–537). Радостта и надеждите, с които го посреща организираният народ: „като тебе не можем спечели никога“ (538–539). Въпросът за организиране на Македония (540–545).

II

Грижи за подготовка на „народни водители за бойното поле“. Реализмът на Апостола (545–546). Мисъл за едно общо събрание от представителите на частните комитети в България (547–548). Засилване на тероризма. Причините за това. Становището на Апостола (549–551). Терористичните актове на организацията (551–555).

III

Отношенията между Апостола и неговия пръв помощник. Липса на съзнание за отговорност и на чувство за дисциплина у Димитър Общи. Неподчинение и своеволие (555–557). Първопричината за това държане според самия Общи (557). Първите мерки на Апостола. Несъстоятелността на една легенда (558–560). Преценката на Апостола: разцепление, противодействие и пълна безотговорност (560–561). Търпение и сдържаност от страна на Апостола (562–563). Анастас п. Хинов – съюзник на Димитър Общи. Нов повод за недоволство. Безсрамието и самозабравата достигат своя връх (563–564). Отговорът на Апостола (564–566). Край на търпението. Вождът на организацията призовава Централния комитет за съдия. Изповедта му пред него

(566–568). Въпросът за заместник. Качествата, които трябва да притежава народният водач. Апостолът е готов да отстъпи мястото си. Интересите на организацията стоят над всичко. Без единство няма организация. Апостолът ясно вижда опасността, която застрашава делото (569–571). Решителната намеса на Централния комитет. Нарочният пратеник. Писмото (572–575). Последната авантюра на Д. Общи – обирът на държавното съкровище при Арабаконак. Идеята (576–577). Лекомислието на Общи (578). Противодействието на Левски. Становището на ловчанци (578–580). Нападението (581).

535–581

Глава шестнадесета

ПОСЛЕДНИ СТЪПКИ. В РЪЦЕТЕ НА ВРАГОВЕТЕ

I

Безсилието на властта след първия месец от произшествието в Арабаконак (585). Догатките се увеличават. Първите разкрития (586). По дирите на главния виновник. Залавянето му (587). Признанията и разкритията вървят едно след друго. Тактиката на множеството (587–589). Мазхар паша, подпомогнат от назначена от него смесена комисия, ръководи следствието. Основите на организацията в Тетевенско и Орханийско разкрити (590–591). Телеграмата на Софийския мютесариф от 18 ноември до каймакамина в Ловеч (591). Шифрованата му телеграма до Търновския мютесариф от 24 ноември, която потвърждава предателската близост на поп Кръстя с властта (592–593). Правителството решава да изпрати нарочна комисия в София с права на извънреден съд. Причините, които налагат това решение (594–595). Султанът назначава с указ избраните съдии (595–596).

II

Апостолът продължава своята организационна работа. Нов строеж на вътрешната организация. Малко история (597). Причините, които наложиха промяната (598–599). Начало на идеята за преустройство на комитетската мрежа. Намеренията на Д. Общи (600–602). Първите революционни окръзи, които Апостолът създава (603–604). Устройство. Новото, което реформата вниса в организацията. Значение (604–608).

III

Защо Апостолът не осуети нападението при Арабаконак (609)? Докато очаква решението на Централния комитет, той устройва революционните окръзи в Южна България (610–612). Първото известие, което получава за арестите и разкритията в София (612). Тревогата на Централния комитет. Двете писма на Каравелов (613–614). Отговорът на Апостола. Вяра в бъдещето, реализъм и самообладание. Подготовката на народа ще определи деня на революцията (615–616). Задачата на пратеника от Търново (616). Към София. Апостолът се осведомява върху положението на работите. Първоначалното му намерение (616–617). Необходимост от по-скорошно обявяване на въстание. Решението му да замине за Влашко (617–618). Защо поема пътя за Ловеч? Дълг и съзнание за отговорност (619–621). В Карлово и Сопот (622). През Балкана в Троянско. Необходим престой (623–624).

IV

Състоянието на духовете в Ловеч. Писмото на председателя на комитета от 7 октомври 1872 година (625). Кой е председател на комитета в Ловеч (626)? Изобличенията на Апостола: подозрителни действия и злоупотреба с комитетски суми (627). Поп Кръстьо. Личност и положение в организацията. Използуване средствата на комитета (628–630). Неговата трагедия след арестуването на двамата ловчанци. Грешката с поп Лукан (630–631). Едно погрешна твърдение (632–633). Действителното значение на писмото от 7 октомври (634). Връзката между последното писмо на Апостола до ловчанци, писмото на техния председател от 7 октомври и сведенията, които Апостолът получава по-късно (635–637). Арестуване и освобождаване на поп Кръстя. Действията на каймакамина в Ловеч и телеграмата на Мазхар паша до Търновския управител (638). Тежкото положение на поп Кръстя. Заблуждението му. Цената, с която изкупва живота и свободата си. Самопризнанието не е било достатъчно (639–640). Изповедта на поп Кръстя от покъсно време. Самоизмама и действителност. Капитулация. Душевна криза и самозащита. Пред съда на историята (641–644).

V

В Ловеч. Срещнал ли се е Апостолът с поп Кръстя в града (645)? Разногласие на спомените (646–647). Твърдението на един от биографите на Апостола. Предумереност (648–649). Фактическото положение (650–653). На път за Къкрина. Случайна среща (653–654). В ханчето. Относно целта на това отбиване (654–656). На разсъмване. Пълна обсада. Борба. Залавяне (657). Какво казват очевидците (658–660)? Пак в Ловеч. Срещата с поп Кръстя (661). В Търново (662–666). На път за София (666–668). Впечатлението от вестта за залавянето на Апостола – в България и в чужбина (668–671).

585–671

Глава седемнадесета

ПРЕД СЪДА. НА БЕСИЛКАТА

Работата на съда в София. Първата смъртна присъда (675). Доклад на великото везирство. Султанът потвърждава смъртната присъда на Д. Общи (675–676). Приключване с разпита на останалите подсъдими (676–677). Първият разпит на Апостола (678–684). После обед – втори разпит (684–686). Третият разпит (687–690). Начало на очните ставки (690–692). Четвърти разпит (692–695). Петият разпит. Най-дългото заседание на съда. Очна ставка с Димитър Общи и Анастас п. Хинов (695–700). Шестият и последен разпит на Апостола (700–703). Пълни подробности според протоколите на съда. Нравственото величие на Апостола. Телеграмата на председателя на съда от 14 януари 1873 година (703). Заключителният протокол на съда (703–711). Докладът на великия везир. Султанът потвърждава незабавно смъртната присъда (711). Последните минути на великия Апостол. Анализ на спомените (712–720).

675–720

ЗАБЕЛЕЖКИ КЪМ БИОГРАФИЯТА

Глава I

Родно място (заб. 261) 723–755

Глава II

Родители и род (24) 756–767

Глава III
Към оформяване на личността (21) 767–769
Глава IV
В легията на Раковски (69) 769–779
Глава V
Дякон Игнатий хвърля расото. Учител (47) 779–793
Глава VI
Знаменосец в Балкана (62) 793–806
Глава VII
Втората легия (80) 806–825
Глава VIII
По нов път (96) 825–855
Глава IX
Начало на революционната организация (29) 856–872
Глава X
Български революционен централен комитет (95) 872–885
ГлаваXI
Трета обиколка из България (91) 885–905
Глава XII
Революционният уставопроект (46) 905–912
Глава XIII
1871 година (257) 912–937
Глава XIV
Общото събрание в Букурещ (113) 937–970
Глава XV
Арабаконашкото произшествие (153) 970–999
Глава XVI
Последни стъпки. В ръцете на враговете (300) ... 1000–1048
Глава XVII
Пред съда. На бесилката (104) 1048–1084
Азбучник 1085–1132

Иван Унджиев

ВАСИЛ ЛЕВСКИ
БИОГРАФИЯ

Трето допълнено издание

Редактор *Любов Йонева*
Художник *Константин Жеков*
Предпечатна подготовка *Венцеслав Стоянов*
Формат 60×90/16
Печатни коли 74,75
Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов"
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", бл. 5

Цена 16,00 лв.

ISBN 978-954-322-205-6
www.baspress.com